УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5 ТОМ 6 ТОМ 7 ТОМ 8 ТОМ 9 ТОМ 10

ТОМ 11 КН. 2

УКРАЇНСЬКА РСР

92
У45

Е $\frac{00101—000}{М222(04)—84}$ 001—84 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1984 р.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР)

Площа — 603,7 тис. км²
Населення — 50,7 млн. чол. (1.I 1984)
Столиця — місто Київ

УРСР нагороджено двома орденами Леніна (1954, 1958),
орденом Жовтневої Революції (1967),
орденом Дружби народів (1972).

Українська Радянська Соціалістична Республіка—
рівноправна республіка у складі
Союзу Радянських Соціалістичних Республік,
який уособлює державну єдність радянського народу,
згуртовує всі нації і народності
з метою спільного будівництва комунізму.

Українська Радянська Соціалістична Республіка
є соціалістична загальнонародна держава,
яка виражає волю й інтереси робітників,
селян та інтелігенції, трудящих республіки
всіх національностей.

(З Конституції УРСР)

Для ознайомлення широкої громадськості з досягненнями Української РСР за роки Радянської влади в усіх галузях суспільного життя, з метою висвітлення внеску республіки в будівництво розвинутого соціалізму, створення матеріально-технічної бази комунізму в Радянському Союзі Головна редакційна колегія УРЕ і Головна редакція УРЕ підготували окремий том «Українська Радянська Соціалістична Республіка», який становить другу книгу 11-го тому Української Радянської Енциклопедії.

На відміну від алфавітних томів книга «Українська Радянська Соціалістична Республіка» складається з окремих розділів. У них висвітлено політичну організацію соціалістичного суспільства УРСР, історію Комуністичної партії України — складової частини Комуністичної партії Радянського Союзу, керівну роль КПРС на всіх етапах боротьби трудящих України за побудову соціалістичного суспільства, створення матеріально-технічної бази комунізму, подано матеріали про Конституцію СРСР і Конституцію УРСР, про Ради народних депутатів, про діяльність органів державної влади і управління, громадських організацій, про законодавство та адміністративно-територіальний устрій Української РСР.

У книзі підкреслено неминуще значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка ознаменувала історичний поворот в долі народів нашої країни, в т. ч. українського. Завдяки перемозі Великого Жовтня, ленінській національній політиці український народ уперше в своїй історії створив суверенну національну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, яка є складовою, невід'ємною частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік, здійснив споконвічну мрію — возз'єднав усі свої землі в єдиній Українській Радянській державі.

Матеріали книги розкривають історичні зв'язки і спільність походження російського, білоруського і українського народів, показують традиційні зв'язки українського народу з усіма братніми народами СРСР, висвітлюють їхню спільну боротьбу проти капіталістичного ладу, поміщиків та буржуазії, відображають внесок трудящих України в переможний захист соціалістичних завоювань в роки громадянської та Великої Вітчизняної війни 1941—45 років.

Провідне місце в книзі належить сучасному періодові історії українського народу, який разом з іншими народами СРСР утворив нову історичну, соціальну та інтернаціональну спільність людей — радянський народ.

В систематизованому вигляді подано матеріали про участь Української РСР у міжнародній діяльності СРСР, у міжнародних організаціях, про її економічні та культурні зв'язки з зарубіжними країнами.

В книзі висвітлено досягнення трудящих України за роки Радянської влади в галузі економіки, роль республіки в єдиному народногосподарському комплексі Радянського Союзу, вміщено широку інформацію про основні галузі промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, зв'язку та ін., особливості агропромислового комплексу УРСР, про впровадження досягнень науково-технічного прогресу в усі галузі економіки. Висвітлено питання економічного районування, управління і планування, фінансів і кредиту, охарактеризовано житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування тощо.

Відповідні розділи книги подають відомості про населення республіки, його чисельність, національний і соціальний склад, про піднесення матеріального добробуту трудящих УРСР і досягнення в галузі охорони здоров'я, народної освіти, про розвиток і сучасний стан науки, літератури і мистецтва на Україні, які з перемогою Великого Жовтня стали надбанням усього українського народу.

Подано інформацію про пресу, культурно-освітні установи, творчі спілки, наукові, спортивні товариства тощо.

Книга дає характеристику природних умов і природних ресурсів України, наводить відомості про її рельєф, геологічну будову, клімат, рослинний і тваринний світ. Наведено матеріали про стан природоохоронної роботи в УРСР.

У книзі вміщено статті про столицю Радянської України — Київ та про всі області республіки, висвітлюється стан господарського і культурного будівництва в них.

Матеріали цього тому, як і видання УРЕ в цілому, подаються на основі марксистсько-ленінської методології, рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, наступних пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, інших партійних документів.

Розділи книги доповнює хронологічна таблиця подій політичного, економічного і культурного життя України.

Складовою частиною змісту тому є ілюстративний і картографічний матеріал, численні таблиці, діаграми тощо. В книзі вміщено 56 сторінок ілюстрацій на окремих аркушах (вклейках), у тому числі 38 сторінок кольорових, понад 450 середтекстових ілюстрацій, а також 20 кольорових карт на вклейках і 54 карти в тексті відповідних розділів.

З метою об'єднання і кращого висвітлення матеріалів, викладених в алфавітних томах і на сторінках книги «Українська Радянська Соціалістична Республіка», в ній застосовано систему посилань *(курсивом)* на статті в алфавітних томах УРЕ; подано посилання на ті чи інші розділи і підрозділи всередині цього тому, чим суттєво доповнено споріднені цикли.

В книзі названо значну кількість прізвищ видатних партійних та державних діячів нашої країни і республіки, історичних діячів минулого, представників науки і культури різних періодів вітчизняної історії. Про переважну більшість з них читач може одержати широку інформацію в алфавітних томах.

В частину матеріалів книги «Українська Радянська Соціалістична Республіка» внесено нові дані, факти і доповнення порівняно з статтями в алфавітних томах, з урахуванням змін, що відбулися з часу виходу в світ цих томів.

11-й том (книга друга) — спільна праця великого колективу вчених, керівних працівників партійних, державних і громадських організацій, фахівців основних галузей народного господарства і культури України. В підготовці цього тому УРЕ взяло участь понад 330 авторів.

Матеріали книги обговорювалися широкими колами громадськості, в наукових установах, вищих навчальних закладах, у партійних, державних і громадських організаціях республіки.

Головна редакційна колегія і Головна редакція УРЕ висловлюють щиру подяку авторам, усім установам і особам, які брали участь у підготовці цього тому.

СУСПІЛЬНИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ЛАД УРСР

Українська Радянська Соціалістична Республіка — суверенна радянська соціалістична д-ва, що в результаті вільного самовизначення її народу, на основі добровільності і рівноправності разом з іншими радянськими союзними республіками об'єдналася в єдину союзну багатонаціональну д-ву — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, який уособлює держ. єдність рад. народу, згуртовує всі нації й народності з метою спільного будівництва комунізму.

Суспільний лад УРСР зумовлюється спільними для всіх союзних республік і СРСР в цілому політ. і екон. системами, соціальною структурою рад. суспільства, а також такою організацією відносин між державою і громадянином, за якої останній набуває реальних можливостей не лише для активної участі в управлінні держ. і сусп. справами, а й для постійного користування тими широкими правами і свободами, що їх надає рад. громадянинові суспільство зрілого соціалізму.

Основи суспільного ладу і політики УРСР, її національно-держ. устрій, принципи організації і систему органів держ. влади закріплено в *Конституції УРСР* 1978, яка зберігає наступність конституційного розвитку Рад. країни, ідей і принципів конституцій УРСР 1919, 1929 і 1937 і відповідає Конституції СРСР 1977. Сутність УРСР як соціалістичної загальнонар. держави, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей, визначено в ст. 1 її Основного Закону.

Соціалістична загальнонар. д-ва, що уособлює владу народу,— найважливіша складова частина *політичної системи радянського суспільства*. Проголошуючи належність влади народові, Конституція УРСР визначає, що народ здійснює держ. владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу УРСР, і що всі ін. держ. органи підконтрольні й підзвітні Радам. Закріплений у Конституції УРСР принцип повновладдя народу знаходить свій вияв і в тому, що діяльність усіх представницьких органів держ. влади, всіх депутатів перебуває під постійним контролем виборців. Нерозривний зв'язок депутатів з виборцями, залежність депутатського мандату від волі виборців — один з основоположних принципів рад. представницької демократії.

Разом з тим Конституція УРСР, відповідно до Основного Закону СРСР, передбачає можливість розв'язання найважливіших держ. справ, у т. ч. прийняття законів, безпосередньо народом. Відповідно до ст. 5 Конституції УРСР найважливіші питання держ. життя виносяться на всенар. обговорення, а також ставляться на всенар. голосування (референдум). Виявом безпосередньої демократії є також закріплене в Конституції республіки право виборців давати накази своїм депутатам. Організація і діяльність Радянської д-ви будуються відповідно до принципу *демократичного централізму*: виборності всіх органів держ. влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях. Радянська д-ва і всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Керівною і спрямовуючою силою рад. суспільства, ядром його політ. системи, держ. і громад. організацій є *Комуністична партія Радянського Союзу*. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, вона визначає ген. перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Важливе місце в політ. системі рад. суспільства належить профес. спілкам, Всесоюзній Ленінській Комуністичній Спілці Молоді, кооп. та ін. *громадським організаціям*. Відповідно до своїх статутних завдань вони беруть участь в управлінні держ. і громадськими справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Активну роль у функціонуванні суспільного організму відіграють *трудові колективи*. Вони беруть участь в обговоренні й вирішенні держ. і громад. справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці й розстановці кадрів, в обговоренні й вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення, розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їхньої політичної свідомості, культури і профес. кваліфікації. Верховна Рада СРСР 17.VI 1983 прийняла Закон СРСР про трудові колективи, підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, орг-ціями. Основним напрямом розвитку політ. системи рад. суспільства є дальше розгортання *соціалістичної демократії*, дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності громад. організацій, посилення нар. контролю, зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки.

Суспільний лад УРСР будується на економічній системі, основу якої становить *соціалістична власність* на засоби виробництва у формі держ. (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та ін. громад. орг-цій, необхідне їм для здійснення статутних завдань. Конституція УРСР встановлює, що ніхто не має права використовувати соціалістичну власність з метою особистої наживи та в ін. корисливих цілях.

Становище людини в соціалістичному суспільстві визначають суспільно корисна праця та її результати. Найвища ж мета суспільного виробництва за соціалізму — найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Економіка УРСР є складовою частиною єдиного народногосп. комплексу, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну на тер. СРСР і діє на основі держ. планів економічного і соціального розвитку.

Соціальну основу УРСР становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції. Цей союз, що виник і зміцнів у ході спільної боротьби трудящих нашої країни за перемогу соціалізму, став монолітною основою рад. ладу. Втілюючи в життя політику КПРС, Рад. держава приділяє постійну увагу зміцненню цього союзу, сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою й фіз. працею, всебічному розвиткові та зближенню всіх націй і народностей СРСР. Метою соціальної політики д-ви є розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей та обдарувань, для всебічного розвитку особи.

Конституція УРСР закріплює правовий статус громадянина республіки, чітко визначає і гарантує його права і свободи, встановлює його обов'язки перед суспільством і державою. Основоположним принципом суспільного ладу Української РСР, як і СРСР в цілому, є рівність громадян перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Рівноправність громадян забезпечується в усіх галузях економічного, політ., соціального і культур. життя. Громадяни УРСР мають усю повноту соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією УРСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод громадян, постійне поліпшення умов їхнього життя у міру виконання програм соціально-екон. і культур. розвитку. При цьому конституційно закріплюється важливий принцип, за яким використання громадянами своїх прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства й д-ви, правам ін. громадян і є невіддільним від виконання ними своїх обов'язків.

Українська РСР поза межами, зазначеними в ст. 73 Конституції СРСР, самостійно здійснює державну владу на своїй території. До відання республіки в особі її найвищих органів держ. влади і управління належать: прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін і забезпечення контролю за її додержанням; законодавство УРСР; охорона держ. порядку, прав і свобод громадян; встановлення порядку орг-ції та діяльності респ. і місц. органів держ. влади й управління;

проведення єдиної соціально-екон. політики, керівництво економікою УРСР, забезпечення науково-тех. прогресу і здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів; розроблення й затвердження держ. планів економічного і соціального розвитку та бюджету УРСР; керівництво галузями нар. господарства союзно-респ. і респ. підпорядкування, а також координація і контроль у питаннях, що належать до відання республіки, за діяльністю підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування; керівництво житловим і комунальним господарством, торгівлею і громад. харчуванням, побутовим обслуговуванням населення, житловим буд-вом і благоустроєм міст та ін. населених пунктів, шляховим будівництвом і транспортом; встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами, охорона навколишнього середовища; керівництво народною освітою, культурними і науковими орг-ціями і установами в республіці, охороною здоров'я, фіз. культурою і спортом, соціальним забезпеченням; охорона пам'яток історії й культури, а також вирішення інших питань респ. значення. УРСР бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у *Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР,* Уряді СРСР та інших органах СРСР.

УРСР як суверенна держава у складі СРСР має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій. Вона вирішує питання про амністію і помилування громадян, засуджених судами УРСР. Суверенні права УРСР, як і ін. союзних республік, відповідно до Конституції СРСР охороняються Союзом РСР. УРСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР. Територія республіки не може бути змінена без її згоди. Віданню УРСР підлягають визначення обласного, районного поділу і вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою УРСР (див. у цьому томі розділ Адміністративно-територіальний устрій УРСР).

Держ. владу на території республіки здійснюють Ради народних депутатів — *Верховна Рада УРСР,* обласні, районні, міські, районні в містах, селищні і сільські Ради нар. депутатів, які становлять єдину систему органів держ. влади. Конституція УРСР встановлює строки їхніх повноважень, принципи діяльності й порядок обрання, закріплює виборчу систему республіки. Найвищий орган держ. влади — Верховна Рада УРСР обирається на п'ять років, місцеві Ради народних депутатів — на два з половиною роки. Вибори депутатів до всіх Рад народних депутатів проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Верховна Рада УРСР правомочна вирішувати всі питання, віднесені Конституцією СРСР і Конституцією УРСР до відання УРСР. При цьому такі питання, як прийняття Конституції УРСР, внесення до неї змін, затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку, держ. бюджету УРСР і звітів про їх виконання, а також утворення підзвітних їй органів здійснюється виключно Верховною Радою УРСР. Верховна Рада обирається громадянами УРСР у складі 650 депутатів по виборчих округах з рівною кількістю населення. Свою роботу вона здійснює сесійно. Чергові сесії скликаються двічі на рік, позачергові — з ініціативи Президії Верховної Ради УРСР, а також за пропозицією не менш як третини депутатів Верховної Ради. Верховна Рада УРСР обирає *Президію Верховної Ради УРСР* — постійно діючий орган, що є підзвітним їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених Конституцією республіки, функції найвищого органу державної влади у період між сесіями Верховної Ради. Президія обирається з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох його заступників, Секретаря Президії і двадцяти членів Президії Верховної Ради УРСР. Президія призначає вибори до Верховної Ради і місцевих Рад народних депутатів; скликає сесії Верховної Ради УРСР, координує діяльність постійних комісій Верховної Ради; здійснює контроль за додержанням Конституції УРСР, дає тлумачення законів республіки, визначає порядок вирішення питань її адм.-тер. устрою; здійснює керівництво діяльністю місц. Рад, призначає вибори до районних (міських) народних судів; встановлює і присвоює почесні звання УРСР, нагороджує Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, приймає до громадянства УРСР, вирішує питання про надання притулку; видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами УРСР; ратифікує і денонсує міжнар. договори УРСР, призначає і відкликає дипломатичних представників УРСР в іноземних державах і при міжнар. орг-ціях, приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав, а також здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією і законами республіки. У період між сесіями Верховної Ради УРСР з наступним поданням на її затвердження Президія Верховної Ради вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів УРСР, утворює області, за пропозицією Ради Міністрів УРСР утворює і ліквідує міністерства й держ. к-ти УРСР, а також за поданням Голови Ради Міністрів УРСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Уряду республіки. Після закінчення повноважень Верховної Ради УРСР Президія Верховної Ради зберігає свої повноваження аж до утворення новообраною Верховною Радою нової Президії.

Таблиця 1. Постійні комісії Верховної Ради УРСР (на 1.I 1984)

Мандатна
Законодавчих передбачень
У закордонних справах
Планово-бюджетна
По важкій промисловості
По енергетиці
По легкій, харчовій і місцевій промисловості
По транспорту і зв'язку
По будівництву і промисловості будівельних матеріалів
По сільському господарству
По торгівлі
По житлово-комунальному господарству і побутовому обслуговуванню
По охороні здоров'я і соціальному забезпеченню
По освіті і науці
По культурі
В питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства
У справах молоді
По охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів

Верховна Рада УРСР обирає з числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради, а також для сприяння проведенню в життя законів УРСР та ін. рішень Верховної Ради і її Президії, контролю за діяльністю держ. органів і організацій (табл. 1).

Всі держ. і громадські органи, організації і службові особи зобов'язані виконувати вимоги комісій Верховної Ради УРСР, подавати їм необхідні матеріали та документи. Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду держ. і громадськими органами, установами та організаціями, які повинні повідомляти постійні комісії про результати розгляду або вжиті заходи у встановлений строк. Верховна Рада УРСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй держ. органів. Вона утворює Комітет народного контролю УРСР, який очолює систему органів народного контролю в республіці (див. у цьому томі розділ Правоохоронні органи УРСР, підрозділ Народний контроль).

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади УРСР є *Рада Міністрів УРСР* (Уряд республіки), яка утворюється Верховною Радою УРСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів та голів держ. комітетів УРСР. Рада Міністрів є відповідальною перед Верховною Радою і їй підзвітною, а в період між сесіями Верховної Ради — перед Президією Верховної Ради, якій є підзвітною. Рада Міністрів УРСР правомочна вирі-

В залі засідань позачергової сьомої сесії Верховної Ради Української РСР 9-го скликання, яка прийняла 20 квітня 1978 нову Конституцію УРСР.

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Текст П. Г. Тичини
і М. П. Бажана

Музика авторського колективу
під керівництвом А. Д. Лебединця

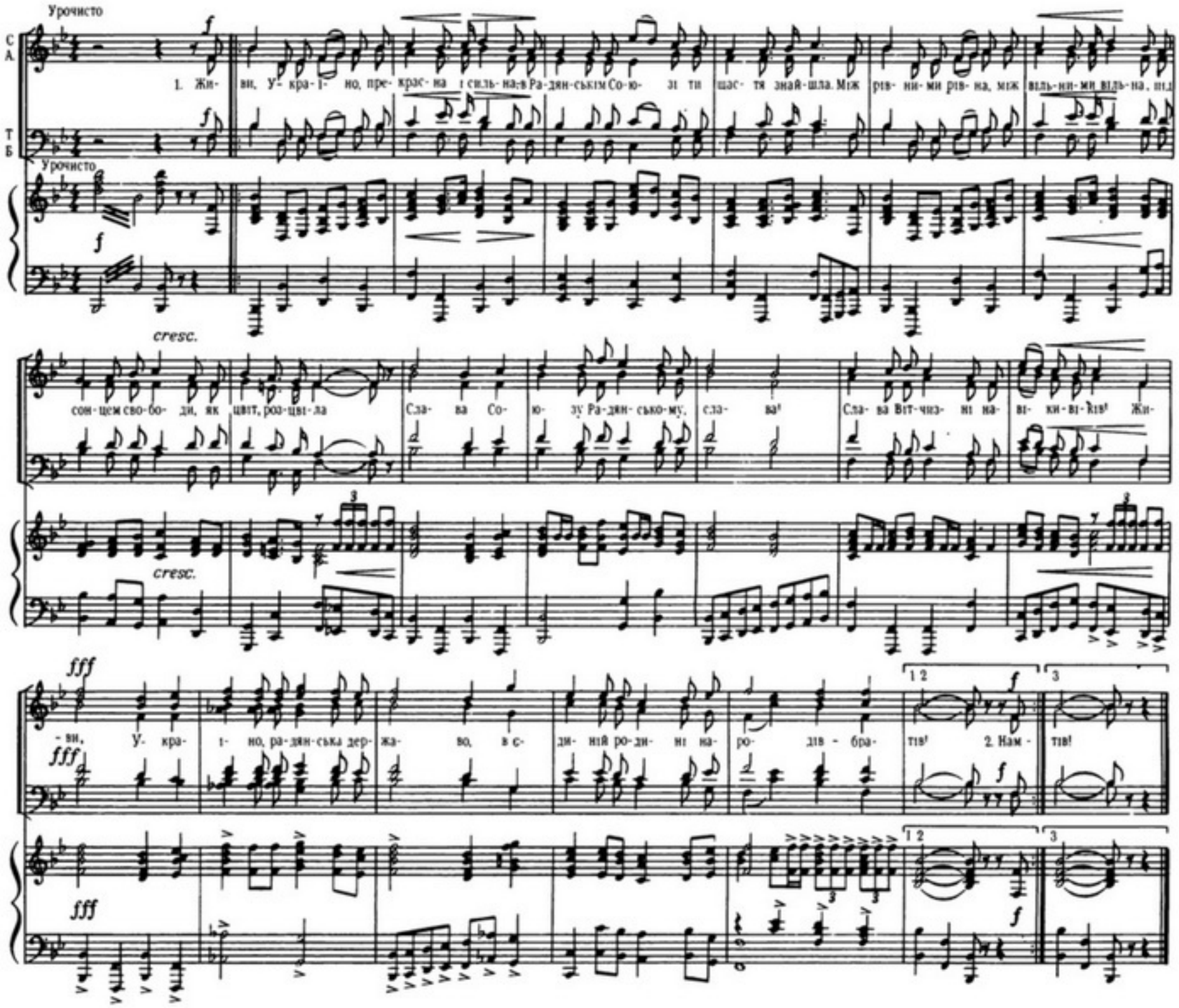

Живи, Україно, прекрасна і сильна,—
В Радянському Союзі ти щастя знайшла.
Між рівними рівна, між вільними вільна,
Під сонцем свободи, як цвіт, розцвіла.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом і братом російський народ.
Нас Ленін повів переможним походом
Під прапором Жовтня до світлих висот.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

Ми славим трудом Батьківщину могутню,
Утверджуєм правду безсмертних ідей.
У світ комунізму — величне майбутнє —
Нас Ленінська партія мудро веде.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

шувати всі питання держ. управління, віднесені до відання республіки, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради УРСР та її Президії. У межах своїх повноважень Рада Міністрів забезпечує керівництво нар. г-вом і соціально-культур. будівництвом; розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, раціонального використання й охорони природних ресурсів; сприяє здійсненню заходів щодо зміцнення грошової і кредит. системи, організації держ. страхування та єдиної системи обліку і статистики; бере участь у проведенні єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення; організує управління пром., буд., с.-г. підприємствами та об'єднаннями, підприємствами транспорту і зв'язку, ін. організаціями та установами респ. і місц. підпорядкування, а також здійснює ін. повноваження, визначені Конституцією УРСР. Рада Міністрів УРСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-респ. і респ. міністерств і державних комітетів УРСР, ін. підвідомчих їй органів (табл. 2 і 3).

Союзно-респ. міністерства й державні комітети УРСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи як Раді Міністрів УРСР, так і відповідному союзно-респ. міністерству або державному комітету СРСР. Респ. міністерства і державні комітети УРСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи Раді Міністрів УРСР. Для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням керівництва нар. г-вом, та ін. питань держ. управління діє як постійний орган Ради Міністрів УРСР Президія Ради Міністрів. З метою координації діяльності міністерств і відомств агропромислового комплексу республіки, їх місц. органів та підвідомчих підприємств і орг-цій, спрямованої на виконання *Продовольчої програми СРСР*, утворено Комісію Президії Ради Міністрів УРСР у питаннях агропромислового комплексу. Органами держ. влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і селах республіки є відповідні місц. Ради нар. депутатів. Вони вирішують усі питання місц. значення, виходячи із загальнодерж. інтересів та інтересів громадян, які проживають на території Ради, проводять у життя рішення вищестоящих держ. органів, керують діяльністю нижчестоящих Рад нар. депутатів, беруть участь в обговоренні питань респ. і загальносоюзного значення, вносять з цих питань свої пропозиції. На своїй території місц. Ради керують держ., госп. і соціально-культурним будівництвом; затверджують плани екон. і соціального розвитку, місцевий бюджет, звіти про їх виконання; здійснюють керівництво підпорядкованими їм держ. органами, підприємствами, установами й орг-ціями; забезпечують додержання законів, охорону держ. і громад. порядку, прав громадян; сприяють зміцненню обороноздатності країни. У межах своїх повноважень вони забезпечують комплексний екон. і соціальний розвиток на їх території; здійснюють контроль за додержанням законодавства розташованими на цій території підприємствами, установами й орг-ціями вищестоящого підпорядкування; координують і контролюють їх діяльність у галузі землекористування, охорони природи, будівництва, благоустрою, використання трудових ресурсів, виробництва товарів нар. споживання, соціально-культурного, побутового та ін. обслуговування населення. Для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання місц. Рад, а також для сприяння проведенню в життя рішень Рад, їх виконавчих комітетів та вищестоящих органів держ. влади і управління, контролю за діяльністю держ. органів, підприємств, установ і орг-цій кожна з місц. Рад обирає з числа депутатів постійні комісії.

Виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад народних депутатів є виконавчі комітети, що обираються ними з числа депутатів, у складі голови, заступників голови, секретаря і членів виконавчого комітету. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів безпосередньо підзвітні як Раді, що їх обрала, так і вищестоящому виконавчому і розпорядчому органові. Вони керують державним, господарським і соціально-культурним будівництвом на тер. відповідних Рад, на основі рішень Рад, що їх обрали, і вищестоящих органів держ. влади і управління забезпечують виконання цих рішень, здійснюють контроль за проведенням їх у життя. Виконавчі комітети скликають сесії Рад; координують роботу постійних комісій Рад; сприяють депутатам у здійсненні їхніх повноважень; організують виконання рішень Рад і вищестоящих органів державної влади і управління, а також наказів виборців; керують підпорядкованими їм органами управління. Відділи і управління виконкомів, які утворюються відповідними Радами народних депутатів, керують дорученими їм галузями управління і підпорядковуються у своїй діяльності як відповідній Раді та її виконавчому комітетові, так і вищестоящому галузе-

Таблиця 2. Союзно-республіканські міністерства УРСР (1.1 1984)

Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти
Міністерство внутрішніх справ
Міністерство вугільної промисловості
Міністерство геології
Міністерство енергетики і електрифікації
Міністерство заготівель
Міністерство закордонних справ
Міністерство зв'язку
Міністерство культури
Міністерство легкої промисловості
Міністерство лісового господарства
Міністерство лісової і деревообробної промисловості
Міністерство меліорації і водного господарства
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт
Міністерство м'ясної і молочної промисловості
Міністерство освіти
Міністерство охорони здоров'я
Міністерство плодоовочевого господарства
Міністерство промислового будівництва
Міністерство промисловості будівельних матеріалів
Міністерство сільського будівництва
Міністерство сільського господарства
Міністерство торгівлі
Міністерство фінансів
Міністерство харчової промисловості
Міністерство чорної металургії
Міністерство юстиції

Республіканські міністерства УРСР

Міністерство автомобільного транспорту
Міністерство будівництва і експлуатації автомобільних шляхів
Міністерство житлово-комунального господарства
Міністерство місцевої промисловості
Міністерство побутового обслуговування населення
Міністерство соціального забезпечення

Таблиця 3. Союзно-республіканські державні комітети УРСР (на 1.I 1984)

Державний плановий комітет УРСР
Державний комітет УРСР у справах будівництва
Державний комітет УРСР по матеріально-технічному постачанню
Державний комітет УРСР по праці
Державний комітет УРСР по цінах
Державний комітет УРСР по професійно-технічній освіті
Державний комітет УРСР по телебаченню і радіомовленню
Державний комітет УРСР по кінематографії
Державний комітет УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі
Комітет державної безпеки УРСР
Державний комітет УРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства
Державний комітет УРСР по забезпеченню нафтопродуктами
Державний комітет УРСР по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничому нагляду

До республіканських державних комітетів УРСР належить Державний комітет УРСР по охороні природи.

Декларація Верховної Ради УРСР про прийняття нової Конституції УРСР. 20 квітня 1978.

ПОЗАЧЕРГОВА СЬОМА СЕСІЯ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ДЕВ'ЯТОГО СКЛИКАННЯ

ДЕКЛАРАЦІЯ

ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ОГОЛОШЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ (ОСНОВНОГО ЗАКОНУ) УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, діючи від імені народу Української РСР і виражаючи його суверенну волю, приймає Конституцію (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки і оголошує про її введення в дію з 20 квітня 1978 року.

вому органові державного управління. Місцеві Ради народних депутатів здійснюють свою діяльність у тісному зв'язку з громадськими орг-ціями і трудовими колективами, виносять найважливіші питання на обговорення громадян, залучають їх до роботи постійних комісій, виконавчих комітетів та ін. підзвітних Радам органів, сприяють роботі місц. добровільних товариств, розвивають громадську самодіяльність населення. Правосуддя в УРСР, відповідно до її Конституції, здійснюється тільки судом. До судової системи республіки входять Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський суд, що діє на правах обласного, районні (міські) нар. суди. Для подання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегії адвокатів. У судочинстві в цивільних і кримінальних справах допускається участь представників громадських організацій та трудових колективів. Вирішення госп. спорів між підприємствами, установами й організаціями здійснюється органами державного арбітражу, що діють на підставі спеціального закону. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів, колгоспами, кооперативними та ін. громадськими орг-ціями, службовими особами, а також громадянами на території республіки здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором УРСР і нижчестоящими прокурорами (див. у цьому томі розділ Правоохоронні органи УРСР, підрозділи: Судова система, Прокуратура УРСР).

Українська РСР, як суверенна радянська соціалістична республіка в складі СРСР, має свій герб, прапор і гімн (іл. див. на окремому аркуші, с. 10—11). Найвищою метою Української РСР, як і всього Союзу РСР, що уособлює державну єдність радянського народу, є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому дістане розвиток суспільне комуністичне самоврядування. Головними завданнями соціалістичної загальнонар. держави є створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення на комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального й культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвиткові міжнародного співробітництва.

О. Ф. Ватченко

РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УРСР

Представницькі органи держ. влади в республіці, що уособлюють суверенітет її народу, виражають його держ. волю та інтереси і становлять політ. основу УРСР. Діючи під повсякденним керівництвом Комуністичної партії, вони забезпечують залучення до безпосередньої участі в управлінні справами д-ви і суспільства найширших верств населення, дбають про постійне розширення демократичних засад у діяльності держ. органів, зміцнення справжнього народовладдя. Ради нар. депутатів УРСР є складовою частиною єдиної системи органів держ. влади Рад. союзної д-ви. Ст. 89 Конституції СРСР встановлює, що Ради нар. депутатів, починаючи від Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік і кінчаючи селищними і сільс. Радами народних депутатів, становлять єдину систему органів держ. влади. За роки, що минули з часу Великої Жовтн. соціалістичної революції, Ради народних депутатів пройшли славний шлях. Виникнувши як органи боротьби трудящих за владу, Ради після перемоги Жовтня перетворилися на органи держ. влади і на етапі розвинутого соціалізму стали всеосяжною політ. організацією народу. Від Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів як органів класового представництва до Рад нар. депутатів — виразників волі всього народу — такий істор. шлях розвитку органів народовладдя. Цей шлях, що його пройшли Ради, і їхня тепер. роль у політ. системі розвинутого соціалізму, ядром якої є Комуністична партія, повністю підтверджують ленінський висновок про верховенство Рад у соціалістичній д-ві. Адже саме з таким статусом Рад В. І. Ленін пов'язував демократизм і соціалістичний характер нар. влади. Вирішальні риси цього статусу він вбачав передусім у тому, що «верховною державною владою є Ради, які складаються з представників трудящого народу..., що їх вільно обирають і замінюють в будь-який час маси», що «місцеві Ради вільно об'єднуються, на засадах демократичного централізму, в єдину... загальнодержавну Радянську владу», що «Ради зосереджують у своїх руках не тільки законодавчу владу і контроль за виконанням законів, але й безпосереднє здійснення законів через усіх членів Рад, з метою поступового переходу до виконання функцій законодавства і управління державою поголовно всім трудящим населенням» (Повне зібрання тв., т. 36, с. 452). Цей статус Рад як системи представницьких органів, через які зцементований морально-політ. єдністю рад. народ здійснює держ. владу, як політ. основи радянської загальнонар. держави, закріплено в Конституції СРСР, у конституціях усіх союзних і авт. республік. Конституція УРСР (ст. 78 Конституції УРСР) визначає, що в УРСР Верховна Рада республіки, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні й сільські Ради народних депутатів становлять єдину систему органів держ. влади в республіці. Тепер до цієї системи в УРСР входять 25 обласних Рад, 479 районних, 418 міських, 121 районна в містах, 802 селищні і 8599 сільських Рад народних депутатів. До складу всіх ланок Рад у республіці обрано понад 526 тис. депутатів, які представляють усі верстви населення. Переважна більшість депутатів — представники сфери матеріального виробництва. У Верховній Раді УРСР, обраній 24.II 1980, з 650 депутатів — 204 робітники і 125 колгоспників. 72,5 % робітників і колгоспників — серед обраних 20.VI 1982 депутатів місцевих Рад республіки. До Рад нар. депутатів УРСР обрано представників 64 національностей. Такий склад є наочним свідченням загальнонар. характеру представницьких органів держ. влади УРСР. Пліч-о-пліч з більш як півмільйонним депутатським корпусом працюють 8,6 млн. активістів, які утворюють різні органи громад. самодіяльності — вуличні, квартальні, домові комітети, добровільні нар. дружини, товариські суди, жіночі ради тощо. З їхньою допомогою Ради мобілізують трудящих на боротьбу за перетворення міст, селищ і сіл на населені пункти високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громад. порядку, розгортають змагання за поліпшення обслуговування населення, кращу організацію культурно-виховної роботи. В умовах розвинутого соціалізму стає реальністю ленінське передбачення про всеохоплюючу участь усього трудящого населення в управлінні держ. і суспільними справами.

Ради народних депутатів УРСР утворюються на основі справжнього волевиявлення населення республіки. Виборча система, на основі якої проводяться вибори до представницьких органів держ. влади УРСР, будується на спільних для всієї країни найпрогресивніших принципах, що їх закріплено в Основному Законі СРСР і відтворено в конституціях усіх союзних і авт. республік. Відповідно до Конституції УРСР вибори до всіх Рад нар. депутатів республіки проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (ст. 84). Загальність виборів означає, що всі громадяни, які досягли 18 років, мають право обирати й бути обраними до Рад нар. депутатів, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними (ст. 85); рівність виборів полягає в тому, що кожний виборець має тільки один голос і всі виборці беруть участь у виборах на

Вибори до місцевих Рад народних депутатів УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
24.XII 1939 (в зх. обл. 15.XII 1940)	1-е	232 118
21.XII 1947	2-е	307 372
17.XII 1950	3-е	322 618
22.II 1953	4-е	326 989
27.II 1955	5-е	332 641
3.III 1957	6-е	336 822
1.III 1959	7-е	381 477
5.III 1961	8-е	392 033
3.III 1963	9-е	412 534
14.III 1965	10-е	419 604
12.III 1967	11-е	422 586
16.III 1969	12-е	425 402
13.VI 1971	13-е	513 899
17.VI 1973	14-е	518 447
15.VI 1975	15-е	521 395
19.VI 1977	16-е	522 021
24.II 1980	17-е	524 185
20.VI 1982	18-е	525 500

Вибори до Верховної Ради УРСР

Дата виборів	Скликання	Обрано депутатів
26.VI 1938 (в зх. обл. 24.III 1940)	1-е	304
9.II 1947	2-е	415
25.II 1951	3-е	421
27.II 1955	4-е	435
1.III 1959	5-е	457
3.III 1963	6-е	469
12.III 1967	7-е	469
13.VI 1971	8-е	484
15.VI 1975	9-е	570
24.II 1980	10-е	650

рівних засадах (ст. 86); прямі вибори означають, що депутати всіх Рад нар. депутатів обираються громадянами безпосередньо (ст. 87).

Голосування є таємним: контроль за волевиявленням виборців не допускається (ст. 88). Право висування кандидатів, відповідно до ст. 89 Конституції УРСР, належить орг-ціям Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативним та ін. громад. організаціям, *трудовим колективам,* а також зборам військовослужбовців по військ. частинах. Утвердилась практика, за якою кандидатів у депутати висувають гол. чин. на заг. зборах робітників і службовців, що відбуваються на підприємствах і в установах, селян — по колгоспах і селах, військовослужбовців — по військ. частинах, тобто там, де працюють первинні осередки громад. орг-цій і де найкраще відомі політ., ділові та особисті якості майбутніх депутатів. Проведення виборів до Рад забезпечують виборчі комісії, які також утворюються з представників від громад. орг-цій, трудових колективів та зборів військовослужбовців по військ. частинах. Напр., під час виборів до місцевих Рад нар. депутатів, що відбулися в червні 1982, у складі виборчих комісій активно працювали бл. 1,8 млн. представників громад. орг-цій і трудових колективів. Усе це переконливо свідчить, наскільки широко і активно бере участь населення республіки у формуванні складу Рад.

Одним з найважливіших інститутів рад. демократії, що визначає напрями діяльності представницьких органів держ. влади, забезпечуючи їхній нерозривний зв'язок з нар. волевиявленням, є *накази виборців,* які вони дають депутатам у ході виборчої кампанії і які відображають запити і потреби народу. Ст. 91 Конституції УРСР покладає на відповідні Ради нар. депутатів обов'язок розглядати накази виборців, враховувати їх при розробленні планів екон. і соціального розвитку і складанні бюджету, організовувати виконання наказів та інформувати громадян про їх реалізацію. Таким чином, накази виборців депутатам забезпечують взаємодію прямої демократії як безпосереднього волевиявлення виборців з представницькою демократією, яку уособлюють Ради нар. депутатів. В УРСР, як і в СРСР в цілому, накази виборців є важливим засобом визначення практичної діяльності Рад нар. депутатів. Тільки в ході виборчої кампанії 1982 виборці дали депутатам місцевих Рад республіки 75 044 накази. За станом на 1.I 1984 було виконано майже 70 % цих наказів. За наказами виборців збудовано багато нових шкіл, лікарень, дитячих садків та ясел, клубів і будинків культури, поліпшено побутове і комунальне обслуговування населення тощо. Безпосередній зв'язок представницьких органів держ. влади з населенням виявляється і в обов'язку Рад, їхніх виконавчих і розпорядчих органів, депутатів звітувати перед населенням і трудовими колективами, систематично інформувати їх про свою роботу і прийняті рішення. Ст. 96 Конституції УРСР встановлює, що депутат зобов'язаний звітувати про свою роботу і про роботу Ради перед виборцями, а також перед колективами і громад. орг-ціями, які висунули його кандидатом у депутати. В разі, коли депутат не виправдає довір'я виборців, він може бути відкликаний у будь-який час за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку. Конституційне закріплення права виборців на відкликання депутата, який не виправдав їх довір'я,— реальне свідчення справжнього демократизму рад. представницької системи, дійового контролю населення над своїми обранцями. Про політичну активність населення, широке використання ним цього, за висловом В. І. Леніна, принципового положення справжнього демократизму (див. Повне зібр. тв., т. 35, с. 102) свідчить той факт, що за останнє десятиріччя з Рад народних депутатів УРСР було відкликано 431 депутата.

Ради нар. депутатів УРСР, очолювані Верховною Радою республіки, зосереджують у своїх руках усю повноту державної влади. Вони, як зазначено в ст. 82 Конституції УРСР, безпосередньо і через створювані ними органи керують усіма галузями держ., госп. і соціально-культур. будівництва, приймають рішення, забезпечують виконання їх, здійснюють контроль за проведенням рішень у життя. Виконавчо-розпорядчі органи Рад нар. депутатів, інші підпорядковані їм органи систематично звітують перед ними про свою роботу. Так, відповідно до ст. 117 Конституції УРСР Рада Міністрів республіки підзвітна Верховній Раді УРСР, а в період між сесіями — її Президії. Виконавчі комітети місцевих Рад не рідше як раз на рік звітують перед Радами, що їх обрали, а також на зборах трудових колективів і за місцем проживання громадян (ст. 132 Конституції УРСР). Ради народних депутатів утворюють органи народного контролю, який поєднує держ. контроль з громад. контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях. Важливу роль у дальшому поліпшенні діяльності Рад нар. депутатів УРСР у цій справі відіграє постанова Президії Верховної Ради СРСР від 15.III 1983 «Про роботу Рад народних депутатів Української РСР по контролю за діяльністю підзвітних органів». На сучас. етапі вдосконалення розвинутого соціалізму Ради нар. депутатів республіки, здійснюючи свої конституційні повноваження, підпорядковують усю свою організаторську і політико-виховну роботу практичному перетворенню в життя курсу КПРС на комплексний екон. і соціальний розвиток, забезпечення ефективності виробництва і якості роботи, реалізацію Продовольчої програми СРСР, збільшення випуску товарів нар. споживання, поліпшення будівництва житла і об'єктів культурно-побутового призначення, розвиток сфери обслуговування, зміцнення законності і правопорядку. Діяльність Рад нар. депутатів здійснюється в тісному зв'язку з громад. орг-ціями і трудовими колективами, найважливіші питання виносяться на обговорення громадян, які широко залучаються й до роботи постійних комісій, виконавчих комітетів та ін. підзвітних Радам органів. Комуністична партія, відповідно до ленінських настанов, завжди розглядала Ради як найуніверсальніший інструмент залучення мас у всеохоплюючий істор. процес творення нового суспільства, виходячи з того, що саме діяльність Рад дає змогу в роботі органів держави максимально повно і всебічно враховувати корінні інтереси народу. Виходячи з цього, КПРС постійно дбає про піднесення ролі і авторитету Рад у всіх сферах держ., госп. і соціально-культур. життя. Цей курс Комуністичної партії закріплено в рішеннях з'їздів КПРС, у Конституції СРСР 1977. Свого дальшого розвитку відповідно до умов розвинутого соціалізму він набув у рішеннях XXVI з'їзду КПРС і наступних пленумів ЦК КПРС. Настанови партії з корінних питань діяльності Рад значною мірою сприяли посиленню їхнього впливу на всі сторони життя рад. суспільства, позначилися на дальшому піднесенні рівня організаторської роботи органів нар. влади, посиленні керівництва вищестоящих Рад нижчестоящими, на дальшому розвитку демократичних засад у діяльності представницьких органів. Реалізуючи рішення XXVI з'їзду КПРС з питань підвищення впливу Рад на держ., госп. і соціально-культурне будівництво, Центральний Комітет партії вживає дійових заходів до дальшого розширення прав представницьких органів держ. влади, забезпечення умов для повної реалізації їх. Наочним свідченням цього є прийнята в березні 1981 постанова ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про дальше підвищення ролі Рад народних депутатів у господарському будівництві» й постанова Квітневого (1984) пленуму ЦК КПРС «Про дальше поліпшення роботи Рад народних депутатів», спрямована на підвищення ролі представницьких органів держ. влади в здійсненні соціально-екон. політики Комуністичної партії, вдосконаленні загальнонар. державності й соціалістичної демократії.

Удосконалюється робота постійних комісій, виконавчих органів Рад, зросла активність депутатів. На вищий щабель піднявся рівень керівництва з боку Рад підвідомчим господарством, посилився контроль за діяльністю органів управління, за додержанням рад. законодавства, активізувалась робота по виконанню наказів виборців. Діючи під керівництвом ЦК Компартії України, керуючись рішеннями XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС, Ради нар. депутатів УРСР вносять гідний вклад в успішне розв'язання завдань комуністичного будівництва.

О. Ф. Ватченко.

ЗАКОНОДАВСТВО УРСР

Законодавство УРСР як система актів, виданих найвищими представницькими та виконавчо-розпорядчими органами держ. влади УРСР і покликаних регулювати сусп. відносини в республіці, бере свій початок від Великої Жовтн. соціалістичної революції, яка надала всім народам колишньої царської Росії право на самовизначення і привела до створення суверенних рад. республік. Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники й селяни України при братерській допомозі рос. пролетаріату повалили експлуататорський лад, розгромили бурж.-націоналістичну контрреволюцію, вперше в своїй історії створили власну д-ву — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, свою систему правових актів, спрямованих на захист революц. завоювань народу, на перебудову сусп. відносин на соціалістичних засадах, на розв'язання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Вже на *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад,* що відбувся в Харкові 11—12 (24—25).XII 1917 і проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депута-

тів, було визнано недійсними всі розпорядження бурж.-націоналістич. Центральної ради та її органів і доручено Центральному Виконавчому Комітету Рад України негайно поширити на територію Укр. Республіки «всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського Уряду Федерації, які мають загальне для всієї Федерації значення». При цьому з'їзд прямо послався на декрети про землю, про робітн. контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії. Виконуючи доручення з'їзду, ЦВК Рад України постановив, що законодавчі акти уряду Рад. Росії набувають сили на всій території України з моменту їх опублікування в офіційному органі ЦВК Рад України — «Віснику Української Народної Республіки». Застосування законодавчих актів Рос. Федерації на території України почалося ще до створення Укр. Рад. д-ви за безпосередньою ініціативою робітників і селян. У боротьбі проти поміщиків і капіталістів трудящі України широко використовували законодавчі норми Рад. Росії. Ці норми відображали політику Комуністичної партії. Запозичення законодавчих актів Рад. Росії, що цілком відповідали спільним інтересам та прагненням укр. і рос. пролетарів, аж ніяк не означало відмовлення УРСР від власної правотворчої діяльності. Вже 1-й Всеукр. з'їзд Рад прийняв резолюції «Про організацію влади на Україні», «Про самовизначення України», «Про Донецько-Криворізький басейн». 24.XII 1917 (6.I 1918) Народне секретарство внутр. справ у зверненні «Про виконання в республіці розпоряджень тільки Радянського уряду України» підкреслило, що «виконанню підлягають лише розпорядження, які виходять від організованого Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів народного уряду України». Законодавчі акти, прийняті Укр. рад. урядом у цей період, стосувалися найрізноманітніших питань держ. і госп. життя. Здійснюючи революц. перетворення, укр. народ повною мірою використовував організуючу і спрямовуючу роль законодавства. В ході держ. і правового будівництва поступово нагромаджувався досвід, законодавчі акти складалися в певну систему, висувалося завдання кодифікації різних галузей права. Насамперед мали бути закріплені основи конституційного ладу Рад. України. III з'їзд КП(б)У (1—6.III 1919) обговорив питання про розроблення Конституції УРСР. З'їзд визнав за необхідне прийняти в цілому Конституцію Рос. Федерації, творцем якої був В. І. Ленін, змінивши її з урахуванням місц. умов. Директиви III з'їзду КП(б)У було покладено в основу роботи *Третього Всеукраїнського з'їзду Рад*. З'їзд 10.III 1919 прийняв резолюцію «Про Українську Радянську Конституцію», чим затвердив її в цілому і передав для остаточного редагування редакційній комісії ЦВК УРСР. В остаточній редакції Конституцію УРСР було затверджено ЦВК УРСР 14.III 1919. Вперше за багатовікову історію укр. народ одержав свою Конституцію, яка законодавчо закріпила його завоювання в боротьбі за соціальне і нац. визволення.

Конституція УРСР встановлювала, що Українська Соціалістична Радянська Республіка є організацією диктатури трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства над їх віковими гнобителями та експлуататорами — капіталістами і поміщиками. Завданням цієї диктатури,— зазначалося в ст. 2,— є здійснення переходу від бурж. ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного придушення всіх контрреволюц. зазіхань з боку імущих класів; після виконання цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, після остаточного оформлення майбутнього комуністичного суспільства, зникне і д-ва, звільнивши місце вільним формам співжиття, побудованого на засадах організації заг. праці на заг. користь і братерської солідарності людей. Таким чином, уже перша Конституція УРСР, натхненна ленінськими ідеями, визначала перспективу розвитку держави диктатури пролетаріату, перерастання її в загальнонародну державу, а потім — і в суспільне комуністичне самоврядування. З метою здійснення свого осн. завдання,— говорилося в Конституції,— Українська Соціалістична Радянська Республіка: а) запроваджує в життя заходи, безпосередньо спрямовані на знищення існуючого екон. ладу, що виявляється в скасуванні приватної власності на землю та на всі ін. засоби виробництва; б) в галузі будівництва держ. життя закріплює владу за робітн. класом, встановлюючи право участі у здійсненні держ. влади виключно для трудящих мас і повністю усуваючи пануючі класи від такої участі; в) створює для трудящих мас виключну можливість користуватися політ. правами (свободою усного і друкованого слова, зборів і спілок), усуваючи від користування цими правами пануючі класи і сусп. групи, які примикають до них за своїми політ. позиціями; г) організує збройний захист завоювань соціалістичної революції, залучаючи до цього захисту всі трудові елементи країни. Конституція УРСР визначила принципи побудови Радянської влади, зокрема її центр. органів — *Всеукраїнського з'їзду Рад, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів УРСР* і організацію влади на місцях. Як самостійний розділ Конституція УРСР містила Декларацію прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України, а також постанови про герб і прапор УРСР. Конституція УРСР відкривала найширші можливості для дальшого розвитку революц. правотворчості, оскільки в ній визначалися осн. напрями діяльності д-ви і встановлювалася компетенція органів влади. Вона стала юрид. основою для розвитку всіх галузей права в УРСР. Поступове нагромадження законодавчих актів, спрямованих на врегулювання окремих сторін держ., політ., госп. та соціально-культур. життя, ставило на порядок денний завдання систематизації і кодифікації цих актів, тобто створення стабільної, належно впорядкованої системи рад. законів. Спільність завдань, що стояли перед усіма рад. республіками в здійсненні революц. перетворень, єдність їхніх екон. та політ. основ визначали й спільність напряму правотворчої діяльності, узгодженість заходів у галузі *систематизації законодавства* та його кодифікації. В спрямуванні законотворчої діяльності, визначенні її основних напрямів, організації підготовки і проведення кодифікації рад. законів велика роль належала В. І. Леніну. Завдяки його безпосередній участі в розв'язанні найважливіших питань роботу по створенню перших рад. кодексів було здійснено в дуже стислий строк. В УРСР уже 1922 було прийнято 6 кодексів. 16.XII 1922 ВУЦВК затвердив Цивільний кодекс УРСР. У зв'язку з тим, що галузь праці становила об єднану галузь державного управління, ВЦВК, затверджуючи Кодекс законів про працю РРФСР, встановив, що його дія має поширюватися на всі союзні республіки. Виходячи з цього, ВУЦВК постановою від 2.XII 1922 ввів Кодекс законів про працю в дію на тер. УРСР з 15.XI 1922, тобто з того дня, коли він набрав чинності на території Російської Федерації. Розроблення проекту Земельного кодексу УРСР проводилось на базі зем. законів, виданих у республіці, а також підготовчих матеріалів Земельного кодексу РРФСР. Цей проект було затверджено в остаточній редакції Президією ВУЦВК 29.XI 1922. У листопаді 1922 було затверджено Кодекс законів про нар. освіту УРСР.

За п'ять років Рад. влади на Україні було створено кримінально-правові норми, які мали своїм завданням присікати будь-які посягання на владу трудящих, на нар. соціалістичну власність, на встановлений у Рад. країні правопорядок. Ці норми також потребували кодифікації. Видані 1919 «Керівні начала з кримінального права РРФСР» відіграли важливу роль у формуванні заг. частини рад. кримінального права. На цій основі почалася робота по створенню Кримінального кодексу. 23.VIII 1922 ВУЦВК прийняв постанову «Про введення Кримінального кодексу УРСР», взявши за основу з метою встановлення єдності кримінального законодавства рад. республік Кримінальний кодекс РРФСР. У вересні 1922 ВУЦВК прийняв і Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Як зазначалося в постанові ВУЦВК від 13.IX «Про надання чинності Кримінально-процесуальному кодексу УРСР», його запровадження мало відігравати важливу роль у справі «зміцнення революційного правопорядку і встановлення точно визначених положень про провадження кримінальних справ».

Таким чином, 1922 в УРСР було прийнято Цивільний, Земельний, Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси, а також Кодекс законів про працю і Кодекс законів про народну освіту. 3.XI 1923 прийнято «Закон про ліси УРСР», а 30.VII 1924 — Цивільний процесуальний кодекс УРСР. У тому ж році затверджено Тимчасові будівельні правила.

13.III 1925 затверджено Ветеринарний кодекс УРСР, а 23.X — Виправно-трудовий кодекс УРСР. У травні 1926 ВУЦВК прийняв Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УРСР, 12.X 1927 — Адміністративний кодекс УРСР.

Робота в галузі кодифікації рад. законодавства УРСР проводилася не лише шляхом видання нових кодексів, а й удосконалення діючих, поповнення їх новими нормами, а також виданням нових законодавчих актів, що діяли поряд з кодексами, або виданням нових кодексів замість застарілих. Зміни в держ., госп. і соціально-культур. житті Рад. країни визначили й зміни в поточному законодавстві, що мали спрямовувати сусп. відносини в напрямі побудови соціалізму.

В грудні 1922 за договором, що його уклали братні рад. республіки, було утворено союзну державу — *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Утворення СРСР зумовило виникнення системи загальносоюзних органів державної влади і управління, системи союзного законодавства. Центральний Виконавчий Комітет СРСР доручив Президії ЦВК розробити і подати на розгляд чергової сесії ЦВК СРСР ряд проектів нормативних актів, які визначали б статус органів держ. влади і управління СРСР — ЦВК СРСР, Раднаркому СРСР, *Ради Праці та Оборони* СРСР, наркоматів СРСР тощо. Президія ЦВК СРСР 10.I 1923 утворила відповідні комісії для підготовки цих та ін. законопроектів, а 24.II 1923 — комісію по підготовці загальносоюзної Конституції. 6.VI 1923 ЦВК СРСР схва-

лив Конституцію СРСР, ввів її невідкладно в дію, зазначивши, що вона має бути внесена на остаточне затвердження *Другого з'їзду Рад СРСР* (відбувся 1924). Конституція СРСР передбачала, зокрема, розподіл компетенції в галузі законодавства між Союзом РСР і союзними республіками.

Прийняття Конституції СРСР 1924 ставило на порядок дня й питання про перегляд конституцій союзних республік, які, з одного боку, мали бути приведені у відповідність з союзною Конституцією, а з другого,— відобразити зміни, що сталися в національно-держ. устрої союзних республік, які тепер розвивались у складі єдиної союзної д-ви. *Восьмий Всеукраїнський з'їзд Рад* (1924), розглянувши питання про Конституцію, доручив ВУЦВК «згідно з Договором про утворення Союзу РСР і Конституцією СРСР переглянути Конституцію УРСР та подати її на затвердження наступному 9-му Всеукраїнському з'їздові Рад». Проте *Дев'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад* затвердив лише невідкладні зміни в тексті Конституції УРСР і доручив ВУЦВК підготувати до чергового з'їзду Рад її перероблений текст. Остаточно другу Конституцію УРСР схвалив 15.V 1929 *Одинадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*. Конституція УРСР 1929 складалася з п'яти розділів, що містили 82 статті. В 1-му розділі — «Загальні положення» — було викладено Декларацію прав і обов'язків трудящих УРСР, яка в Конституції 1919 становила самостійний розділ. 2-й розділ — «Про устрій Радянської влади» — складався з двох частин, що врегульовували діяльність органів центр. і місц. влади. 3-й розділ Конституції УРСР 1929 було присвячено виборчим правам, 4-й — бюджетові УРСР і 5-й — гербові, прапорові і столиці УРСР.

Значні зміни в соціально-екон. житті, що відбувалися в ході перебудови сусп. відносин на соціалістичних засадах, законотворча діяльність загальносоюзних органів держ. влади і управління зумовлювали як розробку нових законодавчих актів у союзних республіках, так і оновлення вже діючих, пристосування їх до потреб поточного моменту, узгодження з загальносоюзними актами. В галузі цивільного законодавства вже після прийняття Цивільного кодексу УРСР було видано ряд нових законодавчих актів, що істотно впливали на регулювання майнових відносин. Певних змін, що випливали з завдань неухильного підвищення продуктивності праці в умовах соціалістичної індустріалізації країни, зазнало й трудове законодавство. Складні відносини, що сформувалися на селі в зв'язку зі збільшенням числа нових землекористувань селян, вимагали чіткішого врегулювання в законодавстві питань землеустрою і землекористування. Про це йшлося, зокрема, на *Четвертому з'їзді Рад СРСР*. В УРСР дальший розвиток зем. законодавства відповідно до нових умов відбувався з урахуванням законотворчої роботи, яку проводили загальносоюзні органи. Конкретні завдання в цьому напрямі висунув *Десятий Всеукраїнський з'їзд Рад*. Відповідно до його рішень ВУЦВК і РНК УРСР 27.VII 1927 прийняли постанову про зміни і доповнення Земельного кодексу, яка по суті означала прийняття його нової редакції. Зазнало змін і кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство. Зокрема, 1924 було прийнято «Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», що встановлювали єдині для всієї країни принципи кримінального законодавства. 25.II 1927 було прийнято Положення про держ. злочини, 27.VII 1927 — Положення про військ. злочини. У зв'язку з необхідністю докорінних змін у республ. кримінальному законодавстві 8.VI 1927 було прийнято новий Кримінальний кодекс УРСР. На основі прийнятих 1924 «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» і 1925 — «Положення про судоустрій УРСР» 20.VII 1927 було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Новий Цивільний процесуальний кодекс було затверджено постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 5.IX 1929.

З прийняттям згаданих кодексів було завершено першу кодифікацію рад. законодавства в УРСР. У наступні роки законодавство УРСР істотних змін не зазнало. До деяких кодексів та кодифікованих законодавчих актів вносилися лише окремі зміни, які випливали з потреб життя, практики соціалістичного будівництва.

Рад. законодавство, що відображало політику Комуністичної партії, відіграло важливу роль у здійсненні докорінних соціально-екон. перетворень у країні. Спираючись на його норми, Рад. д-ва здійснила ліквідацію експлуататорських класів, забезпечила утвердження соціалістичної власності як основи рад. суспільства, провела індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства.

Перемога нових сусп. відносин, організація їх на соціалістичних засадах висунули на порядок дня завдання оновлення всього і, передусім, конституційного законодавства, що мало відобразити докорінні зміни в базисі суспільства, його класовій структурі. Лютневий (1935) пленум ЦК ВКП(б) і VII з'їзд Рад СРСР, які розглянули це питання, виходили з того, що Конституція СРСР має бути змінена в напрямі дальшої демократизації виборчої системи, а також уточнення соціально-екон. основи Конституції і відображення в ній нового співвідношення класових сил у зв'язку з побудовою соціалізму. Тоді ж, у лютому 1935, сесія ЦВК СРСР обрала Конституційну комісію, яка в ході своєї роботи дійшла висновку про необхідність підготувати проект нової Конституції СРСР. Розроблений нею проект розглянули і в основному схвалили Пленум ЦК ВКП(б) і Президія ЦВК СРСР. 12.VI 1936 його було опубліковано для всенар. обговорення. Для розгляду проекту Конституції СРСР було скликано *Надзвичайний восьмий з'їзд Рад СРСР*. З'їзд після всенар. обговорення проекту 5.XII 1936 затвердив остаточний текст Конституції СРСР. Конституція СРСР 1936 законодавчо закріпила перемогу в СРСР соціалістичних сусп. відносин і привела у відповідність з цим усю систему органів влади та управління, а також порядок виборів. Визначаючи компетенцію Союзу РСР у галузі законодавства, Конституція СРСР віднесла до його відання законодавство про судоустрій і судочинство, кримінальний і цивільний кодекси, а також встановлення осн. начал землекористування, користування надрами, лісами і водами, основ законодавства про працю, осн. начал у галузі освіти та охорони здоров'я. Новий розподіл компетенції в галузі законодавства значно розширив права Союзу РСР.

Прийняття нової Конституції СРСР стало базою для підготовки і прийняття конституцій союзних республік. В УРСР *Надзвичайний чотирнадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад 1937* після всенар. обговорення затвердив нову Конституцію республіки. Конституція складалася з 146 статей, об'єднаних у 13 глав: сусп. устрій; держ. устрій; найвищі органи держ. влади УРСР; органи держ. управління УРСР; найвищі органи держ. влади Молд. АРСР; органи держ. управління Молд. АРСР; місц. органи держ. влади; бюджет УРСР; суд і прокуратура; осн. права і обов'язки громадян; виборча система; герб, прапор, столиця; порядок зміни Конституції. Основний Закон УРСР у повній відповідності з Конституцією СРСР відобразив досягнутий рівень розвитку суспільства — перемогу соціалізму, єдині і спільні для всіх народів СРСР соціалістичні принципи сусп. і держ. устрою, що закріплювали повновладдя трудящих, осн. права і обов'язки громадян та гарантії здійснення їх. Оновлення конституційного законодавства Союзу РСР і союзних республік відкривало можливості і стало основою для дальшого вдосконалення всіх ін. галузей законодавства. В СРСР і в республіках було розгорнуто широку роботу по підготовці відповідних законопроектів. Проте ця діяльність була припинена внаслідок розбійницького нападу на Рад. країну фашистської Німеччини.

В післявоєнні роки робота по вдосконаленню законодавства тривала. Це випливало з заг. лінії на дальше поглиблення й розширення соціалістичної демократії, що знайшла своє відображення в рішеннях XX і наступних з'їздів КПРС. Проблема оновлення всіх галузей рад. законодавства була дуже актуальною. Адже перші кодекси рад. законів приймалися в умовах багатоукладної економіки. Побудова соціалізму, перемога нових сусп. відносин, необхідність охорони і дальшого розвитку їх вимагали відбиття в нормах права тих нових завдань, які партія і Рад. д-ва розв'язували в ході дальшого розвитку сусп. ладу країни. Важливою віхою в розвитку рад. законодавства, активізації законотворчої роботи в союзних республіках було прийняття Верховною Радою СРСР 11.II 1957 закону, за яким по-новому було перерозподілено компетенцію в галузі законодавства між СРСР і союзними республіками. До відання союзних республік знову було віднесено законодавство про устрій судів і судочинство, прийняття цивільних і кримінальних кодексів, а за Союзом РСР збережено встановлення основ законодавства про судоустрій і судочинство, основ цивільного і кримінального законодавства. Власне з цього часу бере свій початок другий етап кодифікації рад. законодавства, його глобальне оновлення стосовно умов перемігшого соціалізму. Вже в грудні 1958 Верховна Рада СРСР затвердила *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР, Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, а також закони про держ. і військ. злочини. В грудні 1961 було прийнято *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і *Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік*, у наступні роки — *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (27.VI 1968), *Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (13.XII 1968), *Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (11.VII 1969), *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік*

про охорону здоров'я (19.XII 1969), *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (15.VII 1970), *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (10.XII 1970), *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*, Закон СРСР «Про державний нотаріат» (19.VII 1973), Закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (29.X 1976), *Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (17.VI 1977) та ряд ін. союзних актів. Ці акти, що видавалися в межах спільної союзно-республіканської компетенції, стали базою для розгортання кодифікаційної роботи в союзних республіках. В УРСР першими серед актів нової кодифікації були Закон про бюджетні права УРСР і місц. Рад депутатів трудящих, Закон про судоустрій УРСР та Закон про охорону природи УРСР, прийняті Верховною Радою республіки 30.VI 1960. Перший з них урегульовував ряд назрілих питань, пов'язаних з формуванням бюджету республіки і місц. бюджетів, з чітким визначенням прав місц. Рад у цій галузі, другий встановлював принципи організації суд. системи, визначав мету і завдання соціалістичного правосуддя. Третій, враховуючи важливе значення, яке в умовах науково-тех. революції, бурхливого розвитку пром-сті набувала охорона навколишнього середовища, врегульовував найважливіші питання охорони природи в республіці. В грудні 1960 Верховна Рада УРСР затвердила нові Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси, покликані врегулювати стосовно до нових умов кримінально-правову охорону соціалістичних сусп. відносин, а в липні 1963 було прийнято нові Цивільний і Цивільний процесуальний кодекси, спрямовані на регулювання майнових відносин і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин та розв'язання спорів, що виникають у цій сфері. Значна законотворча робота в республіці і в усій країні проводилася в напрямі дальшого вдосконалення управління нар. г-вом, чіткого визначення повноважень держ. органів у керівництві різними сферами сусп. відносин. Діючи в цьому напрямі, Верховна Рада УРСР 23.X 1965 прийняла Закон про зміну системи органів управління пром-стю і перетворення деяких ін. органів держ. управління УРСР. Перебудова управління пром-стю і будівництвом вимагала чіткішого визначення компетенції й представницьких органів держ. влади, підвищення їхньої ролі в госп. і культур. будівництві. 16.XI 1965 ЦК КПРС прийняв постанову «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області», в якій підкреслив, що здійснення Радами своїх конституційних повноважень повинно пов'язуватися з посиленням їхнього впливу на розвиток пром. і с.-г. виробництва, і визначив осн. напрями їхньої діяльності.

Початок оновленню законодавства про Ради, новому етапові в його кодифікації було покладено постановою ЦК КПРС від 8.III 1967 «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» — найчисленнішої і наймасовішої ланки в системі місц. Рад. Відповідно до постанови ЦК КПРС Президія Верховної Ради СРСР 8.IV 1968 видала Указ «Про основні права і обов'язки сільських і селищних Рад депутатів трудящих», що став основою для підготовки і прийняття відповідних законодавчих актів у союзних республіках. Верховна Рада УРСР 2.VII 1968 схвалила закони «Про селищну Раду депутатів трудящих Української РСР» і «Про сільську Раду депутатів трудящих Української РСР».

12.III 1971 ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих», а 19.III 1971 Президія Верховної Ради СРСР видала укази «Про основні права та обов'язки районних Рад депутатів трудящих» і «Про основні права та обов'язки міських, районних у містах Рад депутатів трудящих». На підставі цих партійних рішень і актів Президії Верховної Ради СРСР в УРСР, як і в інших союзних республіках, було схвалено відповідні закони. Верховна Рада УРСР 15.VII 1971 прийняла закони «Про районну Раду депутатів трудящих Української РСР» і «Про міську, районну в місті Раду депутатів трудящих Української РСР». Поряд з цим проводилась інтенсивна робота по оновленню ін. галузей рад. законодавства, покликаних урегульовувати сусп. відносини стосовно умов розвинутого соціалізму, сприяти розв'язанню завдань, що ставали перед країною на шляху комуністичного будівництва. Однією з найголовніших сфер сусп. відносин, що потребували докладнішого врегулювання, були відносини в галузі природокористування. Закон про охорону природи УРСР і аналогічні акти, прийняті в інших союзних республіках, не охоплювали всіх питань, які висувалися життям. Потрібний був ряд актів, які б докладно врегульовували в межах усієї країни відносини, пов'язані з земле- і водокористуванням, з розробкою надр і використанням лісових багатств Рад. країни тощо. Кодифікаційна робота в цих галузях була розгорнута як у Союзі РСР, так і в союзних республіках. На підставі відповідних загальносоюзних актів в УРСР 8.VII 1970 було прийнято *Земельний кодекс УРСР*, 9.VI 1972 — *Водний кодекс УРСР* і 25.VI 1976 — *Кодекс УРСР про надра*. Врегулювання вимагали й ін. сусп. відносини, передусім сімейно-шлюбні і трудові. Респ. кодекси з цих питань, прийняті в перші роки Рад. влади, багато в чому застаріли і не відповідали потребам практики. Тому ряд питань як сімейно-шлюбних, так і трудових відносин регулювався ін. актами, що їх видавали загальносоюзні і респ. органи. Після відповідної підготовчої роботи 20.VI 1969 Верховна Рада УРСР затвердила *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*, а 10.XII 1971 — *Кодекс законів про працю УРСР*. Ці кодекси, як і загальносоюзні Основи, відображали визначні завоювання Рад. д-ви в регулюванні сімейно-шлюбних і трудових відносин, відповідали умовам розвинутого соціалізму. 23.XII 1970 Верховна Рада УРСР затвердила *Виправно-трудовий кодекс УРСР*, спрямований на врегулювання відносин, що виникають при відбуванні кримінальних покарань, призначених судом, і забезпечення виправлення і перевиховання засуджених. З його виданням у республіці в основному завершилася робота по кодифікації законодавства, пов'язаного з кримінально-правовою охороною соціалістичних сусп. відносин. Проводилася в республіці робота й по кодифікації ін. галузей законодавства. Так, 15.VII 1971 Верховна Рада УРСР затвердила Закон про охорону здоров'я, 1974 прийняла два закони: 28.VI — про нар. освіту і 25.XII — про Держ. нотаріат.

Оновлення загальносоюзного і респ. законодавства, що здійснювалося в ці роки відповідно до рішень XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, мало на меті врегулювати різні сторони сусп. відносин стосовно умов розвинутого соціалізму, вдосконалити механізм здійснення держ. функцій у госп. і соціальній сферах. Воно мало забезпечити дальше зміцнення правової основи життя суспільства, піднести рівень законності в діяльності держ. і громад. орг-цій, службових осіб і громадян. Разом з тим воно підготувало і відповідну базу для розробки нової Рад. Конституції, яка закріплювала б досягнутий рівень розвитку рад. суспільства і активно впливала б на дальший його прогрес. Ставлячи завдання по розробці проекту нової Конституції СРСР, XXV з'їзд КПРС підкреслив, що вона має відобразити великі перемоги соціалізму, зафіксувати осн. риси рад. суспільства і його політ. системи, визначити принципи керівництва нар. г-вом і роль д-ви в духовному житті народу, передбачити дальше зміцнення і розвиток соціалістичної демократії, а також закріпити найвищу мету нашої д-ви — побудову комуністичного суспільства. Настанови з'їзду було покладено в основу розробки проекту Конституції, який після його розгляду на Травневому (1977) пленумі ЦК КПРС було винесено на всенар. обговорення і з урахуванням його результатів затверджено Верховною Радою СРСР 7.X 1977. Нова Конституція СРСР відобразила найважливіші риси зрілого соціалістичного суспільства — високий рівень розвитку економіки, зміни в соціальному складі суспільства, новий ступінь у нац. відносинах, що полягав у забезпеченні не лише юридичної, а й фактичної рівності соціалістичних націй, у зростаючій соціальній однорідності суспільства, зумовлене цими змінами переростання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. соціалістичну д-ву, закріпила основи сусп. ладу і політики СРСР, встановила права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації та цілі соціалістичної загальнонар. д-ви. Відобразила вона й докорінні зміни в міжнар. становищі СРСР, утвердження соціалізму як світової системи.

Затверджуючи Конституцію СРСР, Верховна Рада країни доручила Президії Верховної Ради і Урядові СРСР розробити проекти ряду нових законодавчих актів, що безпосередньо випливали з Конституції, і визначити порядок організації роботи по приведенню всього законодавства у відповідність з нею.

Прийняття Конституції СРСР 1977 висунуло на порядок денний питання про оновлення конституційного законодавства союзних республік. В УРСР нову, четверту Конституцію було прийнято на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради УРСР 9-го скликання 20.IV 1978.

Політико-правовою основою, фундаментом нової Конституції республіки є Конституція СРСР, у якій втілено істор. досвід Рад. д-ви, колективний розум і волю всього народу. В ній відображено особливості республіки, повною мірою збережено наступність конституційного розвитку СРСР, в т. ч. УРСР. Конституція УРСР 1978 складається з преамбули і 10 розділів, що містять 171 статтю. Перші її 8 розділів поділено на 19 глав. У розділі 1-му «Основи суспільного ладу і політики Української РСР» визначено політичну і економічну систему УРСР, її соціальний розвиток і культуру, зовнішньополітичну діяльність і обов'язки по захисту соціалістичної Вітчизни. В ньому проголошено, що УРСР є соціалістичною загальнонар. державою, яка виражає волю і інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Розділ 2-й — «Держава і особа» закріплює положення про громадянство УРСР і рівноправність громадян, визначає осн. права, свободи і обов'язки громадян республіки. В 3-му розділі — «Національно-держав-

пий і адміністративно-територіальний устрій Української РСР» закріплено насамперед становище УРСР як союзної республіки в складі СРСР, зазначено, що Українська РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка з метою успішного будівництва комуністичного суспільства, зміцнення екон. і політ. єдності, гарантування безпеки і оборони країни в результаті вільного самовизначення її народу, на основі добровільності і рівноправності разом з ін. рад. соціалістичними республіками об'єдналась у Союз РСР — єдину союзну багатонац. д-ву. В цьому розділі визначено компетенцію УРСР, встановлено її адм.-тер. устрій (див. у цьому томі розділ Адміністративно-територіальний устрій УРСР). 4-й розділ Конституції УРСР — «Ради народних депутатів Української РСР і порядок їх обрання» закріплює систему і принципи діяльності Рад нар. депутатів республіки, виборчу систему, а також визначає статус *народного депутата*. В 5-му розділі, присвяченому найвищим органам держ. влади і управління УРСР, йдеться про Верховну Раду і Раду Міністрів республіки, в 6-му, присвяченому місц. органам держ. влади і управління в УРСР,— про місц. Ради нар. депутатів та їхні виконавчі к-ти. 7-й розділ об'єднує положення, які стосуються держ. плану екон. і соціального розвитку республіки і держ. бюджету республіки; 8-й розділ стосується правосуддя, арбітражу і прокурорського нагляду; 9-й — герба, прапора, гімну і столиці УРСР. 10-й розділ визначає дію Конституції УРСР і порядок її зміни.

Суттєвою рисою Конституції УРСР 1978 є те, що вона, зберігаючи наступність щодо розвитку конституційного законодавства республіки, слідом за Конституцією СРСР не лише фіксує досягнення в соціально-екон., політ. і культур. розвитку республіки, а й визначає завдання на майбутнє. Все це робить Конституцію УРСР, як і Конституцію СРСР, конституції всіх ін. рад. республік, об'єднаних у Союз РСР, дороговказом на шляху дальшого прогресивного розвитку рад. суспільства. Вони визначають осн. напрями розвитку всіх соціальних інститутів, політ. надбудови суспільства, його базису, всіх сфер сусп. життя.

Прийняття нової Конституції УРСР стало дальшим кроком у розвитку респ. законодавства, зумовило необхідність підготовки ряду нових законодавчих актів на розвиток Конституції УРСР, оновлення всіх діючих актів респ. законодавства. В Законі УРСР «Про порядок введення в дію Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки», затвердженому Верховною Радою УРСР одночасно з текстом Конституції, визначалося, що закони УРСР та ін. акти держ. органів республіки, прийняті до 20.IV 1978, зберігають свою чинність, оскільки вони не суперечать Конституції УРСР 1978. Президії Верховної Ради УРСР доручалося розробити і подати на розгляд Верховної Ради проекти законів про вибори до Верховної Ради УРСР, місц. Рад нар. депутатів республіки і проект *Регламенту Верховної Ради УРСР*, а також визначити порядок організації роботи по приведенню законодавства УРСР у відповідність з Конституцією республіки. Раді Міністрів УРСР доручалося розробити і внести на розгляд Верховної Ради проект Закону про Раду Міністрів республіки. Виконуючи доручення Верховної Ради УРСР, Президія Верховної Ради 19.VII 1978 затвердила розрахований на 5 років план організації роботи по приведенню законодавства УРСР у відповідність з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, утворила комісії для підготовки визначених Верховною Радою законопроектів, а також встановила порядок здійснення роботи по оновленню законодавства республіки. За цим планом протягом наступного п'ятиріччя мало бути підготовлено 14 нових законодавчих актів і внесено зміни і доповнення до 23 діючих законодавчих актів. Частина нових законодавчих актів, що мала готуватися за планом,— закони про вибори, Регламент Верховної Ради УРСР, Закон про Раду Міністрів УРСР тощо, належала до актів респ. компетенції. Інші ж, що належали до спільної союзно-респ. компетенції, розроблялися на базі Основ або ін. аналогічних загальносоюзних актів і мали повністю відповідати їхньому змісту. На обсяг і характер законотворчої роботи в республіці в цей період значний вплив справляла й підготовка до видання Зводу законів, яка почалася як у Союзі РСР, так і в союзних республіках відповідно до настанов XXV з'їзду КПРС. У ході цієї роботи мала бути проведена уніфікація і консолідація законодавчих актів з метою усунення розбіжностей і паралелізму в регулюванні тих або ін. питань. Широко ця робота розгорнулася в республіці після прийняття Конституції СРСР і Конституції УРСР, коли за спільною постановою ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР від 4.VIII 1978 було встановлено конкретні строки видання Зводу законів УРСР, схвалено його схему й осн. принципи формування матеріалів, а також перелік актів, що підлягають розробці і включенню до нього. Цією постановою вирішувались і деякі ін. питання, пов'язані з підготовкою і виданням Зводу законів республіки. У постанові зазначалося, що видання Зводу сприятиме дальшому вдосконаленню респ. законодавства, посиленню охорони інтересів суспільства, прав і свобод рад. громадян, зміцненню правової основи держ. і сусп. життя. На XXVI з'їзді КПРС зазначалось, що завершення видання загальносоюзного Зводу законів є одним з першочергових завдань у галузі вдосконалення рад. законодавства. Це відповідно стосується і підготовки респ. зводів законів, які становлять невід'ємну частину правової системи країни.

Оновлення загальносоюзного і респ. законодавства проводилося в країні на основі рішень XXV і XXVI з'їздів КПРС, Конституції СРСР і конституцій союзних республік, а також відповідно до затверджених у Союзі РСР і в республіках планів підготовки нових законодавчих актів, оновлення діючих актів та планів підготовки і видання загальносоюзного і респ. зводів законів. Ця величезна правотворча робота становить, власне, третій етап кодифікації рад. законодавства.

В УРСР на наступній після прийняття Конституції УРСР сесії Верховної Ради було розглянуто і 13.VII 1978 затверджено Закон про охорону і використання пам'яток історії та культури. Дальша робота по виданню нових актів законодавства в республіці проводилася за затвердженими планами законотворчої роботи. Першими актами цієї нової кодифікації були Закон про вибори до Верховної Ради УРСР і Закон про Раду Міністрів УРСР, прийняті Верховною Радою УРСР 19.XII 1978. 27.VI 1979 Верховна Рада УРСР затвердила Закон про вибори до місц. Рад нар. депутатів УРСР. Одночасно Верховна Рада республіки схвалила нову редакцію законів про порядок відкликання депутата Верховної Ради УРСР і про порядок відкликання депутата обл., районної, міської (районної в місті), селищної і сільс. Ради нар. депутатів. Формування представницьких органів держ. влади республіки, що проводилося після прийняття нової Конституції УРСР, здійснювалося відповідно до нових законів про вибори, які конкретизували відповідні конституційні принципи. Оновлення законодавства в республіці, приведення його у відповідність з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР здійснювалося не лише шляхом розробки нових нормативних актів, а й внесенням змін і доповнень у діючі. Цю роботу відповідно до своїх конституційних повноважень здійснювала Президія Верховної Ради УРСР. 14.IX 1979 Президія видала Указ «Про внесення змін до Закону УРСР „Про державний нотаріат"», яким привела його у відповідність з новою Конституцією республіки. Указ затвердила Верховна Рада УРСР на сесії, що відбулася 12—13.XII 1979. На цій же сесії було прийнято ряд ін. законодавчих актів. Зокрема, внесено зміни й затверджено нову редакцію чотирьох законів про місц. Ради нар. депутатів: районну, міську (районну в місті), селищну і сільс. Ради. 13.XII 1979 було прийнято *Лісовий кодекс УРСР*, покликаний забезпечити раціональне використання лісових багатств республіки, охорону і захист лісів, відтворення їх і підвищення їхньої продуктивності. Цей кодекс спрямований на дальше зміцнення законності ще в одній важливій галузі природокористування. 21.III 1980 Президія Верховної Ради УРСР видала Указ про внесення змін і доповнень до Закону УРСР про охорону здоров'я, затверджений Верховною Радою УРСР 26.III 1980 на її 1-й сесії 10-го скликання. Тоді ж Верховна Рада УРСР затвердила відповідно до Конституції республіки Регламент Верховної Ради УРСР і нове Положення про постійні комісії Верховної Ради УРСР. Ці акти унормували стосовно до вимог Основного Закону діяльність найвищого представницького органу держ. влади республіки, його Президії та постійних комісій, що мало важливе значення для дальшого розвитку демократичних форм їхньої діяльності, підвищення рівня організованості й усталеності в їхній роботі. Інтенсивна діяльність у галузі оновлення законодавства, що її проводила Президія Верховної Ради УРСР, відображена в ряді указів, виданих після 1-ї сесії Верховної Ради УРСР 10-го скликання, спрямованих на внесення змін і доповнень до діючих законів і кодексів. Так, 15.V 1980 такі зміни і доповнення було внесено до Закону про народну освіту; 21.V — до Кодексу УРСР про надра, 26.V — до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів УРСР, 30.VII — до Водного кодексу УРСР, 1.IX — до Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР. 6.VIII 1980 Президія Верховної Ради УРСР внесла зміни й доповнення й до Указу, який визначав порядок опублікування і набрання чинності законами УРСР, постановами Верховної Ради УРСР, указами і постановами Президії Верховної Ради УРСР. Усі ці укази, спрямовані на приведення чинного законодавства у відповідність з новою Конституцією УРСР, було затверджено на 2-й сесії Верховної Ради УРСР 10-го скликання, яка відбулася 30—31.X 1980. На цій же сесії Верховна Рада республіки, продовжуючи лінію на законодавче закріп-

лення правового статусу різних ланок місц. представницьких органів держ. влади, відповідно до плану законотворчої роботи в республіці затвердила 31.X Закон про обл. Раду нар. депутатів УРСР. Тоді ж було прийнято закон, яким затверджено Положення про адвокатуру УРСР. У період між 2-ю і 3-ю сесіями Верховної Ради УРСР 10-го скликання Президія Верховної Ради УРСР видала два нормативні укази, якими внесла зміни і доповнення до Цивільного процесуального кодексу УРСР (23.I 1981) і

Нагрудний знак до Почесної Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (лицевий і зворотний боки).

Нагрудний знак до Грамоти Президії Верховної Ради УРСР (лицевий і зворотний боки).

до Земельного кодексу УРСР (12.III 1981). Крім того, 6.IV 1981 Президія Верховної Ради УРСР видала укази, якими затвердила Положення про Державний герб УРСР і внесла зміни і доповнення до Положення про Державний прапор УРСР. 30.IV 1981 було видано Указ про прапори і вимпели держ. і громад. органів, орг-цій УРСР та їх службових осіб. Ці укази було внесено на затвердження 3-ї сесії Верховної Ради УРСР 10-го скликання, яка відбулася 5.VI 1981. На згаданій сесії було розглянуто і затверджено також кілька актів, пов'язаних з утворенням і діяльністю судових органів республіки. Це насамперед новий Закон про судоустрій УРСР, розроблений відповідно до Конституції УРСР 1978 і спрямований на дальше розгортання демократичних засад у діяльності судів УРСР. Було затверджено й Закон про вибори районних (міських) нар. судів УРСР та Закон про порядок відкликання нар. суддів і нар. засідателів районних (міських) нар. судів УРСР. Продовжуючи роботу по оновленню респ. законодавства, приведенню його у відповідність з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, Президія Верховної Ради республіки 29.VII 1981 видала Указ про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю УРСР, 4.IX — Указ про порядок прийняття до громадянства УРСР, 9.IX — Указ про внесення змін і доповнень до Положення про релігійні об'єднання в УРСР і 30.IX — Указ про затвердження Положення про організацію роботи з наказами виборців в УРСР. Було видано й кілька нормативних указів, якими відповідно до потреб практики внесено окремі доповнення до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів; встановлено разовий збір на колгоспних ринках. Усі ці укази затвердила 4-а сесія Верховної Ради УРСР 10-го скликання, яка проходила 26—27.XI 1981. В республіці, як і в Союзі РСР у цілому, велика увага приділялася розробці законодавчих актів, покликаних забезпечити охорону навколишнього середовища, збереження і раціональне використання природних багатств. Ці питання стали, зокрема, предметом обговорення 4-ї сесії Верховної Ради УРСР, яка 27.XI 1981 затвердила закони про охорону атмосферного повітря і про охорону й використання тваринного світу. З прийняттям цих законів у республіці було завершено важливий етап правового врегулювання відносин у галузі природокористування.

Законодавча діяльність у період між 4-ю сесією Верховної Ради УРСР та 5-ю і 6-ю сесіями, які відбулися 9.VII і 30.XI 1982, полягала, в основному, в урегулюванні поточних питань, що потребували законодавчого вирішення, у внесенні окремих змін і доповнень до чинних кодексів та ін. респ. законодавчих актів. Водночас проводилась інтенсивна робота по підготовці Житлового кодексу республіки, який розроблявся відповідно до Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік, схвалених Верховною Радою СРСР 24.VI 1981, та Кодексу про адм. правопорушення, що готувався відповідно до однойменних загальносоюзних Основ, затверджених Верховною Радою СРСР 23.X 1980. Здійснювалася й робота по перегляду Кримінального кодексу УРСР у напрямі диференціації мір кримінального покарання і, зокрема, значного розширення застосування мір покарання, не пов'язаних з позбавленням волі. Проводилася й інша законотворча робота. Її наслідками були, зокрема, видані Президією Верховної Ради УРСР укази від 12.I 1983 про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу УРСР і від 15.IV 1983 про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу УРСР. Ці, а також деякі інші нормативні укази, видані між 6-ю і 7-ю сесіями Верховної Ради УРСР 10-го скликання, були затверджені 30.VI 1983. На цій же 7-й сесії Верховна Рада УРСР розглянула й прийняла Житловий кодекс республіки, який детально врегулював здійснення громадянами УРСР свого конституційного права на житло, сприяв ефективному використанню та охороні житлового фонду. Житловий кодекс УРСР, схвалений Верховною Радою республіки, спрямований, як і відповідні загальносоюзні Основи, на забезпечення законності в цій важливій сфері людського життя.

Розвиток законодавства в республіці відбувався не лише внаслідок правотворчості Верховної Ради УРСР та її Президії, а й шляхом нормотворчої діяльності Уряду республіки. Діючи в межах своєї компетенції або за дорученням Верховної Ради чи її Президії, Рада Міністрів УРСР видає постанови, які на розвиток чинних законів, конкретизуючи їхні положення, врегульовують різні сторони сусп. відносин, забезпечують їхній розвиток у напрямі, що відповідає здійсненню планів комуністичного будівництва. З найважливіших питань життя республіки видаються спільні постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, що поєднують у собі силу парт. директиви і нормативного акту Уряду республіки.

Законодавчі акти УРСР публікуються не пізніше 7-денного строку після їх прийняття у «Відомостях Верховної Ради УРСР» (укр. і рос. мовами), а ті, які потребують широкого і негайного обнародування, — у центральних республіканських газетах, зокрема в газетах «Радянська Україна» і «Правда Украины». Таке опублікування є офіційним. Ці акти можуть бути опубліковані і в ін. органах преси, обнародувані по телебаченню тощо. Постанови Уряду УРСР, які мають нормативний характер або заг. значення, публікуються у «Зібранні постанов Уряду УРСР», а ті, що підлягають широкому й негайному обнародуванню, — і в газетах, оголошуються по телебаченню тощо.

Вдосконалення і розвиток законодавства УРСР, як і ін. союзних республік та Союзу РСР у цілому,— одна з необхідних передумов зміцнення правової основи держ. і сусп. життя, забезпечення вимог Конституції СРСР і конституцій союзних республік по зміцненню соціалістичної законності, охороні інтересів д-ви і суспільства, прав і свобод радянських громадян.

Ф. Г. Бурчак.

Державні нагороди УРСР

Система держ. нагород Української РСР почала складатися в перші роки Рад. влади. В березні 1921 *П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад* прийняв постанову «Про Червоний Орден Трудового Прапора». 4.XI 1925 ВУЦВК і Раднарком УРСР затвердили статут *Трудового Червоного Прапора УСРР ордена*. 5.VIII 1931 ВУЦВК і РНК УРСР прийняли нову постанову «Про орден „Трудовий Червоний Прапор УСРР"» та затвердили його новий статут. За неповними даними, орденом Трудового Червоного Прапора УСРР нагороджено 305 чол., а також Миколаївський суднобудівний з-д, київський завод «Арсенал», Київські головні електромеханічні майстерні, радгосп ім. Т. Г. Шевченка Одеської області, Лозівський район Харківської області та ін. Нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР проводилося до квітня 1933. В 1923 ВУЦВК затвердив зразок Грамоти, якою, зокрема, було відзначено групу військовослужбовців з нагоди 5-ї річниці Робітничо-Селянської Червоної Армії. В 1935 нею нагороджено велику групу жінок — ударниць виробництва Вінницької, Дніпроп., Донецької, Київ., Одес., Харків., Чернігівської областей та Молд. АРСР. Серед нагороджених була Паша Ангеліна — трактористка жіночої тракторної бригади Старобешівської МТС Донецької області. Першою в УРСР звання нар. артистки Республіки була удостоєна у 1923 М. К. Заньковецька.

У 1934 ВУЦВК встановив почесні звання республіки — заслужений діяч науки УРСР, заслужений діяч науки і техніки УРСР, заслужений артист УРСР, народний артист УРСР, заслужений діяч мистецтв УРСР Серед перших відзначених цими почесними званнями були, зокрема, визначні діячі науки Г. Ф. Писемський, В. П. Філатов, артисти А. М. Пазовський, Д. Ф. Васильчиков, Г. Є. Манько. В 1940 встановлено почесні звання для працівників охорони здоров'я та нар. освіти, 1943 — звання народний художник УРСР. У повоєнні роки було встановлено ще 24 почесні звання. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 20.II 1967 засновано нагрудні знаки до почесних звань УРСР. З метою впорядкування виданих раніше нормативних актів про почесні звання УРСР Президія Верховної Ради УРСР Указом від 10.X 1969 встановила почесні звання УРСР (див.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ у 1984 році

Скорочення

АРТ.	Артемівськ
Біл.	Білогорівка
Б.-П.	Боково-Платове
Б.	Буча
Бшт.	Буштина
В. Б.	Великий Бичків
Вергул.	Вергулівка
ВДН.	Верхньодніпровськ
Воен.	Військове
Гір.	Гірське
Гриц.	Гриниське
Гост.	Гостомель
Г.-З.	Грузько-Зорянське
Г.-П.	Грузько-Поміївка
ДНДЗ.	Дніпродзержинськ
Е.	Енгельсове
Зап.	Запоріжжя
І.	Ізварине
Кір.	Кіровське

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

- Столиця УРСР
- Центри областей УРСР
- Центри районів УРСР
- Інші населені пункти УРСР і населені пункти на суміжній території

КИЇВ — Міста республіканського підпорядкування

ЛЬВІВ — Міста обласного підпорядкування

ГАЛИЧ — Міста районного підпорядкування

Волинь — Селища міського типу

Оратів — Населені пункти
а) сільського типу УРСР
б) міського й сільського типів на суміжній території

КОРДОНИ І МЕЖІ

- державні
- союзних республік
- областей УРСР
- район'в УРСР

Території та окремі населені пункти, підпорядковані міськрадам міст республіканського та обласного підпорядкування (дано не всі)

Примітка. Адміністративні одиниці,однойменні з їхніми центрами, на карті не підписано н. Миколаїв–центр Миколаївського та Жовтневого районів Миколаївської області

Цифрами на карті позначені:
I Закарпатська область II Кримська область

МАСШТАБ 1:2 000 000

МАСШТАБ 1:4 000 000

К.-Т.	Клавдієво-Тарасове	КР. ЛУЧ	Красний Луч	Пант.	Пантаївка
К. П.	Кобилецька Поляна	Кр. Окт.	Красний Октябр	Прим.	Первомайське
Кол.	Колосникове	Лим.	Лиманчук	ПРВ.	Перевальськ
Комс.	Комісарівка	ЛИС.	Лисичанськ	ПРВ.	Привілля
Комсом.	Комсомольський	Жор.	Малоряшцеве	Прол.	Пролетарське
КМН.	Комунарськ	М.-П.	Мельниця-Подільська	П.-В.	Пуща-Водиця
К.-Ш.	Корсунь-Шевченківський	Мир.	Мирне	Р.	Разманівка
Коц.	Коцюбинське	Непол.	Неполоківці	СВД.	Северодонецьк
Кр. Кут	Красний Кут	НД.	Новодружеськ	Сир.	Сиротине
КР. Л.	Красний Лиман	О.	Олександрівське	СН.	Сніжне

Сол.	Солотвина	Ш.	Широке
Тал.	Талове	Ю. Л.	Южна Помуватка
Тер.	Тереса		
У.-К.	Урало-Кавказ		
Фаш.	Фашівка		
ХР.	Харцизьк		
Черн.	Червоногригорівка		
ЧРВ.	Червонопартизанськ		
Чор.	Чорнухине		

ФІЗИЧНА КАРТА

24° на схід від Гринвича
Карпати
Поліська низовина
Волинська височина
Подільська височина
Придніпровська низовина
Середньоруська височина
Донецький кряж
Причорноморська низовина
Кримські гори
Київ
Житомир
Вінниця
Хмельницький
Тернопіль
Рівне
Луцьк
Львів
Ужгород
Івано-Франківськ
Чернівці
Кишинів
Одеса
Миколаїв
Херсон
Дніпро
Запоріжжя
Кіровоград
Черкаси
Полтава
Суми
Харків
Белгород
Курськ
Дніпропетровськ
Донецьк
Сімферополь
Севастополь
Ялта
Феодосія
Керч
Краснодар
Ростов-на-Дону
Бухарест
Брашов
Клуж-Напока
Ясси
Дністровський лим.
Каховське вдсх.
Канівське вдсх.
Кременчуцьке вдсх.
Дніпродзержинське вдсх.
Печенізьке вдсх.
Чорноморське вдсх.
Каркінітська зат.
Тендрівська коса
Обиточна коса
Бердянська коса
Арабатська стрілка
Чонгарська протока
Керченська протока
Азовське море
Чорне море
Дунай
Дністер
Прут
Південний Буг
Дніпро
Сіверський Донець
Кубань
Тиса
Муреш
Олт
Жиу
Яломіца
Арджеш
Молдова
Бистриця
Сірет
Тирнава-Мікеш
Тирнава-Маре
оз. Сасик (Кундук)
оз. Шагани
оз. Алібей
о. Зміїний (СРСР)
о. Тендрівська Коса
о. Джарилгач
Тарханкут
Мисхако
Сарич
Ай-Петрі 1234
Роман-Кош 1545
Демерджі 1527
Ялтинська яйла 1257
Бребенескул 2303
Негоіу 2543
Піетросул 2100
Клуж-Напока 1848
Ясси 564
Бігар 1848
Ужок 680
Ґорґани 1806
Свидовець 1706
Чивчини 2061
Ґутин 1932
Ґорґани 1806
Ґрофа 1754
Ґемба 1545
Ґемба 1448
Ґемба 1448
Ґемба 1448

табл.) і затвердила Положення про них, опис нагрудного знака і зразка посвідчення для осіб, які удостоєні цього звання, а Указом від 25.VII 1969 — Положення про *Почесну Грамоту Президії Верховної Ради УРСР* і *Грамоту Президії Верховної Ради УРСР* та встановила нагрудні знаки до них.

Після 10.X 1969 не присвоюються звання заслуженого гірника, шляховика, вет. лікаря, діяча науки і техніки, майстра проф.-тех. освіти, вчителя проф.-тех. освіти і вчителя школи.

Почесні звання УРСР (за станом на 1984)

Почесне звання	Дата встановлення
Народний артист УРСР	13.I 1934
Заслужений діяч науки УРСР	13.I 1934
Заслужений діяч мистецтв УРСР	13.I 1934
Заслужений артист УРСР	13.I 1934
Заслужений лікар УРСР	4.V 1940
Заслужений вчитель школи УРСР	4.V 1940 *
Народний художник УРСР	11.X 1943
Заслужений зоотехнік УРСР	19.V 1949
Заслужений агроном УРСР	9.XII 1953
Заслужений металург УРСР	6.II 1958
Заслужений шахтар УРСР	6.II 1958
Заслужений будівельник УРСР	4.VIII 1958
Заслужений майстер народної творчості УРСР	3.XII 1958
Заслужений лісовод УРСР	4.XII 1958
Заслужений винахідник УРСР	17.V 1960
Заслужений раціоналізатор УРСР	17.V 1960
Заслужений енергетик УРСР	16.XII 1960
Заслужений працівник культури УРСР	15.X 1965
Заслужений юрист УРСР	18.I 1966
Заслужений працівник торгівлі УРСР	21.VII 1966
Заслужений меліоратор УРСР	25.VIII 1966
Заслужений працівник промисловості УРСР	10.X 1969
Заслужений зв'язківець УРСР	10.X 1969
Заслужений геолог УРСР	10.X 1969
Заслужений машинобудівник УРСР	10.X 1969
Заслужений працівник сільського господарства УРСР	10.X 1969
Заслужений працівник служби побуту УРСР	10.X 1969
Заслужений працівник вищої школи УРСР	10.X 1969
Заслужений працівник професійно-технічної освіти УРСР	10.X 1969
Заслужений працівник транспорту УРСР	10.X 1969
Заслужений архітектор УРСР	10.X 1969
Заслужений художник УРСР	21.III 1972
Заслужений економіст УРСР	20.IX 1972
Заслужений працівник охорони здоров'я УРСР	3.XII 1975
Заслужений інженер сільського господарства УРСР	17.X 1977
Заслужений механізатор сільського господарства УРСР	17.X 1977
Заслужений рибовод УРСР	16.X 1978
Заслужений працівник житлово-комунального господарства УРСР	16.X 1978
Заслужений наставник молоді УРСР	14.II 1980
Народний архітектор УРСР	23.I 1981
Заслужений хімік УРСР	1.X 1981
Заслужений працівник соціального забезпечення УРСР	1.X 1981
Заслужений працівник фізичної культури УРСР	2.XII 1981
Заслужений журналіст УРСР	9.II 1982

*З 10.X 1969 — Заслужений вчитель УРСР.

Худож. колективам почесні звання присвоювались тільки до 1969 (заслужена капела УРСР, заслужений хор УРСР, заслужений ансамбль УРСР, заслужений оркестр УРСР). Однак присвоєні раніше окремим особам і колективам звання УРСР зберігають свою силу.

Конституцією УРСР (ст. 108, п. 10) до компетенції Президії Верховної Ради УРСР віднесено встановлення і присвоєння почесних звань УРСР, нагородження Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. Порядок представлення до нагородження, вручення державних нагород УРСР, права і обов'язки нагороджених та ін. питання визначаються Положенням про держ. нагороди УРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР від 7.V 1981.

Почесні звання УРСР присвоюються за особливі заслуги в госп. і соціально-культур. будівництві, зміцненні оборонної могутності країни, комуністичному вихованні трудящих, за високу профес. майстерність та активну участь у громад. житті. Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджуються громадяни СРСР, а також підприємства, об'єднання, установи, орг-ції, населені пункти за успіхи в розвитку народного господарства, науки і культури, народної освіти, охорони здоров'я, в держ. і громад. діяльності тощо. Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджують і військові частини за високі показники у бойовій і політ. підготовці. Ними можуть нагороджуватись також особи, які не є громадянами СРСР. Присвоюють почесне звання, нагороджують Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР за поданням Ради Міністрів УРСР, міністерств, державних комітетів і відомств республіки, громадських організацій в особі їхніх республіканських органів, обл. та Київ. міського к-тів партії, виконавчих к-тів обл., міських (міст респ. підпорядкування) Рад нар. депутатів, військ. рад військ. округів і флотів. Позбавити почесного звання УРСР, Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради УРСР може тільки Президія Верховної Ради Української РСР.

За визначні досягнення в розвитку нар. г-ва, науки і культури, нар. освіти, охорони здоров'я почесні звання республіки з часу їх встановлення (на 1984 рік) присвоєно понад 22 тис. осіб і 58 творчим колективам.

За значні успіхи у виконанні держ. планів, створення нових технологій виробництва, впровадження передових методів праці, підготовку висококваліфікованих спеціалістів для нар. господарства та ін. заслуги Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено (на 1984) майже 34 тис. чол. (серед них 39,4 % становлять працівники промисловості, 20,7 % — будівництва, 29,4 % — сільського господарства), 21 місто, 11 р-нів, 28 сіл і 2 селища та 1826 колективів. Держ. органи, громад. орг-ції, трудові колективи проводять велику роботу по пропаганді досягнень і заслуг нагороджених, поширенню досвіду їхньої роботи, вихованню громадян, підростаючого покоління в дусі поваги до удостоєних держ. нагород УРСР.

Л. Я. Тимошадченко.

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УРСР

Судова система

Відповідно до Конституції УРСР (глава 18) і Закону УРСР про судоустрій *правосуддя* в УРСР здійснюється тільки судом. Судами Української РСР є *Верховний Суд УРСР*, обл. суди, Київ. міський суд, *районні* (*міські*) *народні суди*. Всі суди УРСР утворюються на засадах виборності суддів і нар. засідателів. Суддею і нар. засідателем може бути обраний кожний громадянин СРСР, що досяг 25-річного віку. Діяльність усіх судів спрямована на всемірне зміцнення *соціалістичної законності* і правопорядку, на запобігання злочинам та ін. правопорушенням і має завданням охорону від усяких посягань закріплених у Конституції СРСР і Конституції УРСР сусп. ладу, його політ. та екон. системи, соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР і Конституцією УРСР і рад. законами; прав і законних інтересів держ. підприємств, установ, орг-цій, їхніх об'єднань, громад. орг-цій. Усією своєю діяльністю суд виховує рад. громадян у дусі відданості Батьківщині і справі комунізму, в дусі точного і неухильного виконання Конституції СРСР, Конституції УРСР і рад. законів, дбайливого ставлення до *соціалістичної власності*, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до держ. і громад. обов'язку, поваги до прав, честі і гідності громадян, до правил соціалістичного співжиття. Осн. ланкою судової системи республіки є районний (міський) нар. суд. Він утворюється в районі, місті (крім міст районного підпорядкування), районі в місті. Нар. судді районних (міських) нар. судів обираються громадянами району, міста чи району в місті на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 5 років. *Народні засідателі* цих судів обираються на зборах громадян за місцем їхньої роботи або проживання (військовослужбовці — по військ. частинах) відкритим голосуванням строком на 2,5 року. Районний (міський) нар. суд розглядає всі цивільні й кримінальні справи, за винятком справ, віднесених

законом до відання ін. судів. У випадках, передбачених законодавством СРСР і УРСР районний (міський) нар. суд або нар. суддя особисто розглядають справи про адм. правопорушення. Наступною ланкою в складі суд. системи є обл. суди і Київ. міський суд. Вони обираються відповідно обласними та Київ. міською Радами нар. депутатів строком на 5 років у складі голови, заступників голови, членів суду і нар. засідателів. У їхньому складі є президія, суд. колегія в цивільних справах і суд. колегія в кримінальних справах. Обласні і Київ. міський суди здійснюють нагляд за судовою діяльністю районних (міських) народних судів.

Президії обласних і Київ. міського суду в межах своїх повноважень розглядають справи в порядку нагляду, затверджують склад суд. колегій, розглядають матеріали вивчення й узагальнення суд. практики і аналізу суд. статистики, заслуховують звіти голів суд. колегій, подають допомогу районним (міським) нар. судам щодо правильного застосування законодавства. Судова колегія в цивільних справах і суд. колегія в кримінальних справах обласних і Київ. міського суду розглядають у межах своїх повноважень цивільні й кримінальні справи як суди першої інстанції та в касаційному порядку або в зв'язку з нововиявленими обставинами — як суди другої інстанції.

Верховний Суд УРСР є найвищим суд. органом республіки. Відповідно до ст. 101 Конституції УРСР йому належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР. На нього покладено нагляд за суд. діяльністю всіх судів республіки. Він обирається *Верховною Радою УРСР* строком на 5 років у складі Голови, заступників Голови, членів Верховного Суду і нар. засідателів. Верховний Суд УРСР діє в складі Пленуму Верховного Суду, суд. колегії в цивільних справах і суд. колегії в кримінальних справах. Для розгляду орг. питань роботи Верховного Суду утворюється президія. Пленум Верховного Суду поряд з вирішенням цивільних і кримінальних справ порядком нагляду та у зв'язку з нововиявленими обставинами розглядає матеріали узагальнення суд. практики і суд. статистики і дає керівні роз'яснення судам республіки з питань застосування республіканського законодавства та ін. Роз'яснення Пленуму є обов'язковими для судів, ін. органів і службових осіб, що застосовують закон.

Суд. колегія в цивільних справах і суд. колегія в кримінальних справах розглядають у межах своїх повноважень справи як суди першої інстанції та в касаційному порядку, в порядку нагляду і в зв'язку з нововиявленими обставинами — як суди другої інстанції.

Судді всіх ланок судової системи і нар. засідателі є незалежними і підкоряються тільки законові.

Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально, в суді першої інстанції — з участю нар. засідателів. Правосуддя в УРСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Розгляд справ у всіх судах є відкритим. Обвинуваченому забезпечується право на захист. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону. Судочинство в УРСР провадиться укр. мовою або мовою більшості населення даної місцевості. Конституція УРСР (ст. 157) гарантує особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, право повного ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою. Закон допускає участь у судочинстві представників громад. орг-цій і трудових колективів.

О. Н. Якименко.

Арбітраж

Система держ. органів, на які, згідно з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР (ст. 161), покладено вирішення в межах їх компетенції госп. спорів між підприємствами, установами та орг-ціями. Організацію, порядок діяльності та компетенцію органів арбітражу визначено Законом СРСР про держ. арбітраж в СРСР, Правилами розгляду госп. спорів держ. арбітражами, Положенням про держ. арбітраж СРСР та ін. нормативними актами. Завданнями арбітражу є забезпечення захисту прав і охоронюваних законом інтересів сторін при вирішенні госп. спорів, активний вплив на сторони з метою додержання ними *соціалістичної законності*, виконання планових завдань і договірних зобов'язань, боротьба з проявами місництва і відомчості в госп. діяльності, застосування встановлених законодавством або договорами заходів майнової відповідальності за порушення *дисципліни державної* при виконанні плановых завдань і договірних зобов'язань тощо. В УРСР 31.VII 1980 прийнято Положення про органи держ. арбітражу в УРСР. Згідно з цим Положенням в УРСР діють Держ. арбітраж при Раді Міністрів УРСР, який є союзно-респ. органом, а також арбітражі при виконавчих к-тах обласних та Київської міської Рад народних депутатів. Кожний орган держ. арбітражу очолює гол. арбітр. Розгляд госп. спорів провадиться арбітражем у складі головуючого — держ. арбітра і представників сторін. До участі у розгляді спору допускаються представники громад. організацій і *трудових колективів* підприємств, установ, організацій, що є стороною в справі.

Крім органів держ. арбітражу, які розглядають госп. спори між орг-ціями різної підпорядкованості, при м-вах, держ. к-тах і відомствах діють і відомчі арбітражі.

Прокуратура УРСР

Є складовою частиною єдиної централізованої системи органів *Прокуратури СРСР*. Діє на підставі й у відповідності з положеннями Конституції СРСР (глава 21), Конституції УРСР (глава 19) і Закону про Прокуратуру СРСР 1979. Органи Прокуратури УРСР складаються з самої Прокуратури УРСР, прокуратур областей, міст, районів і транспортних прокуратур. У прокуратурі республіки, прокуратурах областей і м. Києва, транспортних прокуратурах (на правах обласних) утворено колегії з керівних працівників, є управління і відділи з осн. напрямів діяльності (напр., відділ заг. нагляду), старші помічники, помічники прокурорів; при Прокурорі УРСР є старші слідчі, а також слідчі в особливо важливих справах.

У всіх прокуратурах є слідчі, що провадять попереднє слідство у справах, віднесених законом до їхньої компетенції, а також у справах, переданих їм прокурорами. Прокурор УРСР і прокурори областей (і м. Києва) та транспортні прокурори (на правах обласних) призначаються *Генеральним прокурором СРСР*; районні, міські, транспортні (на правах районних) прокурори — Прокурором УРСР і затверджуються Генеральним прокурором СРСР. Строк повноважень всіх прокурорів — п'ять років.

Відповідно до ст. 162 Конституції УРСР на тер. республіки найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма м-вами, держ. к-тами і відомствами, підприємствами, установами та орг-ціями, виконавчими і розпорядчими органами місц. Рад нар. депутатів, колгоспами, кооп. та ін. громад. орг-ціями, службовими особами, а також громадянами здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором УРСР і нижчестоящими прокурорами. Завданнями Прокуратури УРСР, як і всіх органів Прокуратури СРСР, є всемірне зміцнення соціалістичної законності й правопорядку, охорона сусп. ладу, політ. і екон. системи СРСР, соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і орг-цій від будь-яких посягань. Своєю діяльністю прокуратура сприяє вихованню службових осіб і громадян у дусі сумлінного виконання своїх конституційних обов'язків, додержання законів і правил соціалістичного співжиття.

Осн. напрямом діяльності Прокуратури УРСР є нагляд за виконанням законів органами держ. управління, підприємствами, установами і орг-ціями, службовими особами та громадянами (загальний нагляд); органами дізнання і попереднього слідства, за діяльністю судових органів.

Зокрема, прокурори беруть участь у розгляді справ у судах, опротестовують незаконні рішення. Прокуратура здійснює нагляд і за додержанням законів у місцях утримання затриманих осіб, місцях попереднього ув'язнення, при виконанні вироку та ін. заходів примусу, визначених судом. На Прокуратуру УРСР у межах республіки покладено боротьбу зі злочинністю, розслідування злочинів, розробку спільно з ін. держ. органами заходів попередження злочинів та ін. правопорушень, координацію діяльності *правоохоронних органів* по боротьбі зі злочинами та ін. правопорушеннями. Працівники органів прокуратури беруть участь у пропаганді рад. законів. Прокуророві УРСР, відповідно до ст. 101 Конституції УРСР, належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР. Він має право вносити подання з питань, що вимагають тлумачення законів.

Органи Прокуратури УРСР діють на основі соціалістичної законності, здійснюють нагляд за точним і однаковим застосуванням законів незважаючи на жодні місц. відмінності і всупереч будь-яким місц. і відомчим впливам; вживають заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили, до відновлення порушених прав і притягнення винних до встановленої законом відповідальності; взаємодіють з Радами нар. депутатів, ін. державними органами, громад. організаціями і трудовими колективами, спираються на активну допомогу громадян у справі зміцнення правопорядку.

Для виконання покладених на них завдань органи Прокуратури УРСР, як і всі органи прокуратури Радянського Союзу, наділено широкими правами. До них насамперед належить право опротестування незаконних актів, внесення подань, порушення кримінальних справ, санкціонування арешту, обшуку, виїмки тощо. Свої повноваження органи Прокуратури УРСР здійснюють у точній відповідності

з законом, незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи лише Генеральному прокуророві СРСР.

Ф. К. Глух.

Народний контроль

В Конституції УРСР (ст. 9) визначено, що основним напрямом розвитку політ. системи рад. суспільства є дальше розгортання *соціалістичної демократії,* складовою частиною якої є посилення нар. контролю. Він є дійовим засобом піднесення творчої активності нар. мас, залучення їх до управління держ. і громад. справами. Це безпосередньо випливає з сутності *розвинутого соціалістичного суспільства,* де всі права, в т. ч. право контролю, належать народові. Розробка найважливіших принципів масового, постійного, гласного і результативного соціалістичного контролю належить В. І. Леніну. Їх покладено в основу організації та діяльності діючих *органів народного контролю.* Осн. завдання, порядок утворення, функції і повноваження цих органів, їхнє держ.-правове становище, характер взаємовідносин з органами влади й управління та з громад. орг-ціями законодавчо закріплено в Конституції СРСР і прийнятому у відповідності з Конституцією СРСР Законі про народний контроль в СРСР 1979. Згідно з ст. 81 Конституції УРСР органи нар. контролю поєднують держ. контроль з громад. контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і орг-ціях. Вони ведуть систематичну перевірку виконання директив партії, рад. законів і рішень уряду, держ. планів і завдань; боротьбу за використання резервів нар. господарства, з порушеннями держ. дисципліни, проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю і марнотратством, посяганням на соціалістичну власність, тяганиною і бюрократизмом; сприяють удосконаленню роботи держ. апарату. К-ти нар. контролю всіх ступенів, групи нар. контролю при селищних, сільс. Радах нар. депутатів утворюються відповідними Радами на строк повноважень Рад і підзвітні їм. К-ти і групи нар. контролю підприємств, колгоспів, установ і орг-цій, групи і пости в цехах, бригадах і на дільницях обираються *трудовими колективами* строком на 2—3 роки. Гол. силою органів нар. контролю є участь у їхній роботі найактивніших і найавторитетніших робітників, колгоспників і службовців — як комуністів, так і безпартійних. В УРСР у к-тах нар. контролю, крім штатних працівників, на громад. засадах працює 79 тис. активістів; на всіх ділянках виробництва, управління і обслуговування діє 267 тис. груп і постів, які об'єднують понад 2,2 млн. чол. (1984). Робота органів нар. контролю ведеться у взаємодії з постійними комісіями Рад, з держ. і *правоохоронними органами,* профспілковими і комсомольськими орг-ціями, парт. комісіями, з використанням засобів масової інформації, на основі широкої гласності. Своєю діяльністю органи нар. контролю сприяють поліпшенню роботи підприємств, колгоспів, установ, орг-цій, міністерств і відомств, вихованню працівників у дусі суворого додержання держ. дисципліни і *соціалістичної законності,* застерігають службових осіб від помилок і упущень у роботі, добиваються усунення виявлених недоліків, впливаючи на винних як шляхом товариської критики, обговорення неправильних дій і заслуховування пояснень, так і шляхом притягання до дисциплінарної і матеріальної відповідальності, а при необхідності — й відсторонення від займаних посад, передання матеріалів перевірок у парт. і рад. органи та органи прокуратури. Закон про нар. контроль зобов'язує службових осіб невідкладно розглядати пропозиції і рекомендації органів нар. контролю, усувати виявлені ними недоліки та порушення, гарантує охорону прав нар. контролерів, передбачає використання заходів заохочування щодо найактивніших з них. Запорукою успішної діяльності, сили й авторитету органів нар. контролю є повсякденне керівництво ними з боку парт. орг-цій, які вбачають в них своїх помічників у вирішенні завдань госп. і культур. будівництва. Конкретною програмою дій органів нар. контролю є постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи органів народного контролю і посиленню партійного керівництва ними в зв'язку з прийняттям Закону про народний контроль в СРСР» (1980).

В. С. Куцевол.

Органи громадської самодіяльності по підтриманню правопорядку

Добровільні народні дружини (ДНД). Являють собою органи громад. самодіяльності, які поряд з судовими органами, прокуратурою та ін. правоохоронними органами охороняють права і законні інтереси громадян, беруть участь у запобіганні й припиненні *правопорушень,* охороні громадського порядку, соціалістичної власності, у роботі по вихованню населення в дусі поваги до законів і правил соціалістичного співжиття.

Добровільні народні дружини, що виникли 1959 з ініціативи робітників Ленінграда, стали дійсно масовими організаціями громад. самодіяльності, здобули авторитет і визнання населення. Вони вносять вагомий вклад у справу зміцнення громадського порядку в країні. В УРСР діє майже 50 тис. дружин, які об'єднують понад 2,4 млн. дружинників (1984). Разом з держ. органами дружини проводять активну роботу по зміцненню *соціалістичної законності,* по роз'ясненню населенню рад. законів тощо. Багаторічний досвід діяльності нар. дружин узагальнено в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 20.V 1974 «Про основні обов'язки і права добровільних народних дружин по охороні громадського порядку» і положеннях про добровільні нар. дружини, прийнятих в усіх союзних республіках (в УРСР — 28.V 1974). ДНД утворюються на добровільних засадах за виробничо-тер. принципом на підприємствах, будовах, транспорті, в колгоспах, радгоспах, установах, орг-ціях, навч. закладах, а також у структурних підрозділах (цехах, відділках, бригадах та ін.), за місцем проживання громадян у житлово-експлуатаційних управліннях. Кожну дружину очолюють і керують її діяльністю командир і його заступники, а великі дружини — штаби, які обираються на заг. зборах дружини строком на 2 роки. Дружинником може стати громадянин СРСР з числа передових робітників, колгоспників, службовців, учнів та ін. осіб, що досягли 18-річного віку, здатних за своїми діловими і морально-політ. якостями виконувати покладені на дружину завдання.

Дружинникам видаються посвідчення і нагрудний знак дружинника, чим юридично оформлюється членство в дружині. У своїй практичній діяльності дружинники керуються вимогами рад. законів та ін. нормативних актів, діють в інтересах переважної більшості громадян, самі є прикладом додержання бездоганної поведінки у праці й побуті. Осіб, які не виправдали довіри, виключають зі складу дружини на її заг. зборах. Широкий діапазон обов'язків дружин зумовлює різноманітні форми їхньої діяльності — патрулювання на вулицях, площах, у парках, проведення рейдів, встановлення постів і чергування на окремих об'єктах. За дружинами можуть закріплюватись окремі мікрорайони, в яких вони разом з працівниками міліції забезпечують громад. порядок.

З метою кращої роботи ДНД по боротьбі з окремими видами правопорушень у складі народних дружин утворюються спеціалізовані групи (для боротьби з розкраданням держ. та громад. майна, спекуляцією, пияцтвом, порушеннями безпеки руху транспорту і пішоходів тощо). Позитивно зарекомендували себе в справі попередження дитячої бездоглядності та злочинності комсомольські оперативні загони, які організаційно входять до складу нар. дружин. Дружинники при виконанні своїх обов'язків мають право: вимагати від порушників громадського порядку пред'явлення особистих документів, складати протоколи про порушення, доставляти порушників до штабу дружини чи в міліцію, вилучати знаряддя вчинення правопорушень тощо. У своїй діяльності нар. дружини взаємодіють з ін. громад. орг-ціями, а також з органами внутр. справ, прокуратурою і судом, яким вони в необхідних випадках передають матеріали про виявлені порушення.

Державне керівництво ДНД покладено на місцеві Ради народних депутатів, їхні виконкоми. В січні 1984 Політбюро ЦК КПРС підкреслило необхідність постійного вдосконалення діяльності нар. дружин, підвищення їхньої ролі у зміцненні правопорядку і громад. дисципліни, поглиблення їхньої взаємодії з правоохоронними органами.

У мікрорайонах, містах і районах утворюються штаби нар. дружин. Дружинників, які сумлінно виконують свої обов'язки, беруть активну участь у боротьбі з правопорушеннями, заохочують відповідно до Положення про добровільні нар. дружини. За мужність і відвагу, проявлені при захисті держ. і сусп. інтересів, багато дружинників нагороджено орденами і медалями СРСР, держ. нагородами республіки. Адміністрації підприємств, установ і організацій дозволяється за поданням керівництва дружини надавати дружинникам додаткову оплачувану відпустку до трьох діб, яка приєднується до осн. відпустки. Життя, здоров'я і гідність дружинників охороняються законом. Кримінальний кодекс УРСР, як і кодекси ін. союзних республік, передбачає кримінальну відповідальність за опір нар. дружиннику (ст. 188^1 КК УРСР), образу його (ст. 189^1) і посягання на його життя (ст. 190^1) у зв'язку з діяльністю по охороні громад. порядку. Встановлено також адміністративну відповідальність за протидіяння законним діям дружинника.

Товариські суди. Формуються на добровільних, виборних засадах. Вони покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, до держ. і громад. майна, додержання правил соціалістичного співжиття,

поважання честі й гідності рад. людей. Діяльність товариських судів обмежується рамками колективу, який обрав їх, а заходи, до яких вони вдаються, є заходами виховного характеру. Порядок організації й компетенцію товариських судів в УРСР визначено Положенням про них, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР 23.III 1977. В УРСР (1983) діє понад 48 тис. товариських судів. Утворені вони на підприємствах, в установах і орг-ціях, навч. закладах, колгоспах (за рішенням заг. зборів), при житлово-експлуатаційних конторах, будинкоуправліннях, вуличних к-тах, а також селах і селищах за рішенням зборів (сходів) жителів. У великих трудових колективах є товариські суди в цехах, відділках, бригадах та інших підрозділах.

Обираються товариські суди відкритим голосуванням на заг. зборах у складі не менше 5 осіб строком на 2 роки. Члени суду обирають голову, його заступника і секретаря. Про свою діяльність товариський суд звітує перед заг. зборами колективу не рідше як один раз на рік. Члени суду, які не виправдали довіри колективу, можуть бути достроково відкликані. Відповідно до Положення ці суди розглядають справи про порушення труд. дисципліни, про невиконання правил охорони праці і протипожежної безпеки, про втрату і псування інвентаря, інструментів і сировини, про використання в корисливих цілях держ. і громад. транспортних засобів, верстатів та інструментів, про боротьбу з пияцтвом, про дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, дрібні розкрадання держ. або громад. майна, про образу, наклеп, побої, легкі тілесні ушкодження, про невиконання батьками обов'язків по вихованню дітей та про негідне ставлення дітей до батьків, негідну поведінку в сім'ї, про порушення порядку користування житл. фондом і правил соціалістичного співжиття тощо. Вони можуть розглядати й дрібні майнові спори між громадянами на суму до 50 крб., а також справи про адм. правопорушення і вчинені вперше злочинні діяння, що не являють великої сусп. небезпеки, якщо відповідні держ. органи передадуть матеріали на розгляд товариського суду. Справи порушуються за поданням проф. органів, ін. громад. орг-цій, добровільних нар. дружин, зборів громадян, виконкомів Рад нар. депутатів, ін. держ. органів та службових осіб, за заявами громадян, за ініціативою суду. Розглядають справи товариські суди прилюдно за місцем роботи, навчання або проживання особи, притягнутої до суду. На засідання запрошуються потерпілі, свідки та учасники цивільно-правового спору. Рішення приймається більшістю голосів членів суду. Положення визначає заходи впливу, які застосовують товариські суди. Вони можуть зобов'язати прилюдно просити пробачення у потерпілого чи колективу, оголосити громад. попередження, осуд або догану, накласти штраф. По справах про порушення труд. дисципліни товариський суд може поставити перед адміністрацією питання про переведення винного відповідно до труд. законодавства на нижчеоплачувану роботу, а щодо осіб, які обслуговують матеріальні або грошові цінності,— про звільнення з роботи. Якщо товариський суд дійде висновку про необхідність притягнення порушника до кримінальної або адм. відповідальності, він передає матеріали прокуророві, до суду або органу внутр. справ. Керівництво діяльністю всіх товариських судів на території села, міста чи району здійснюють відповідні місц. Ради нар. депутатів, їхні виконкоми. При виконкомах районних і міських Рад створено громад. ради по роботі товариських судів. На підприємствах, в установах і орг-ціях роботою товариських судів керують відповідні к-ти профспілок. Виконкоми Рад нар. депутатів і к-ти профспілок розглядають скарги на рішення товариських судів. Якщо вони визнають, що рішення суперечить діючому законодавству або Положенню, скасовують його, справу надсилають до того самого суду на новий розгляд чи закривають її. В разі невиконання рішення товариського суду голова його надсилає справу нар. судді, який після перевірки поданих матеріалів і законності рішення видає *виконавчий лист.*

Я. П. Нагнойний.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УРСР

Адміністративно-територіальний поділ УРСР нерозривно пов'язаний з утворенням Української Радянської держави. Перебудова сусп. відносин на принципах соціалізму, яка почалася після повалення влади поміщиків і капіталістів і переходу її в руки трудящих, вимагала такого адм.-тер. устрою, який відповідав би екон. профілю території, враховував кількість і густоту населення, його орієнтацію на певні екон. центри, забезпечував наближення держ. апарату до широких мас шляхом створення відповідних органів держ. влади і управління. Проте в перші роки після перемоги Великого Жовтня, коли в країні точилася громадянська війна, здійснити ці завдання було практично неможливо. До революції на території України, що входила до складу кол. Російської імперії, було 9 губерній: Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська. Губернії поділялися на повіти, повіти — на волості. Під час громадян. війни відбулися лише деякі зміни в губ. поділі. Зокрема, в травні 1920 тер. УРСР було поділено на 12 губерній: Волинську, Донецьку, Олександрівську (з 1921 — Запорізька), Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську і Чернігівську. Основна ж робота по перебудові адм. поділу почалася лише з переходом до мирного соціалістичного будівництва. 25.X 1922 сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату», в якій визначила необхідність поступового переходу від чотириступеневої системи управління до триступеневої (див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*). Постанова передбачала також об'єднання Одеської і Миколаївської губерній та ліквідацію Кременчуцької і Запорізької губерній. Постановою сесії ВУЦВК від 12.IV 1923 «Про новий адміністративно-

Адміністративно-територіальний устрій УРСР (на 1.1 1984)

Області	Райони		Міста			Селища міського типу	Сільські населені пункти	Ради	
	сільські	у містах	всього	респ. та обл. підпорядкування	районного підпорядкування			селищні	сільські
Вінницька	26	3	12	4	8	29	1480	29	589
Волинська	15	—	10	4	6	20	1064	20	312
Ворошиловградська	18	4	37	14	23	105	800	84	170
Дніпропетровська	20	18	19	10	9	53	1479	44	233
Донецька	18	21	49	21	28	134	1131	83	208
Житомирська	22	2	9	4	5	44	1664	41	532
Закарпатська	13	—	10	2	8	28	561	28	257
Запорізька	18	6	13	4	9	20	938	20	229
Івано-Франківська	14	—	13	4	9	26	754	26	352
Київська	25	—	23	8	15	29	1210	29	558
Кіровоградська	21	2	12	4	8	26	1056	26	305
Кримська	15	6	14	9	5	54	1002	33	230
Львівська	20	5	39	7	32	37	1873	37	485
Миколаївська	19	4	7	3	4	20	970	20	224
Одеська	26	8	17	5	12	31	1164	31	358
Полтавська	25	5	15	5	10	21	1934	21	376
Ровенська	15	—	9	2	7	19	998	19	302
Сумська	18	2	15	6	9	20	1547	20	343
Тернопільська	16	—	16	1	15	15	946	15	424
Харківська	25	9	16	5	11	62	1848	62	328
Херсонська	18	3	9	3	6	30	708	29	233
Хмельницька	20	—	11	4	7	26	1420	26	465
Черкаська	20	2	15	4	11	19	801	19	420
Чернівецька	10	3	10	1	9	9	395	9	204
Чернігівська	22	2	15	3	12	31	1526	29	460
Міста республіканського підпорядкування									
м. Київ	—	12	1	1	—	1	—	1	—
м. Севастополь	—	4	2	1	1	1	26	1	2
Разом	479	121	418	139	279	910	29 296	802	8599

територіальний поділ України» замість 102 повітів і 1989 волостей було утворено 53 округи і 706 районів. Було зменшено шляхом укрупнення й кількість сільрад з 15 696 до 9307. Цим завершився перший етап адм.-тер. реформи УРСР. XII з'їзд РКП(6) (1923) відзначив, що завданням реформи адм. поділу СРСР є не лише спрощення і здешевлення адм.-госп. апарату, а й наближення його до мас. Питання адм.-тер. районування України обговорювалися на Жовтневому (1923) пленумі ЦК КП(б)У і на сесії ВУЦВК. 9-й Всеукр. з'їзд Рад (1925) розглянув питання про перехід республіки на триступеневу систему управління. Відповідно до постанов з'їзду Президія ВУЦВК рішенням від 3.VI 1925 ліквідувала з 1.VIII 1925 губернії. На кінець 1925 на Україні існували 41 округ, 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських і 155 селищних Рад. IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925) схвалив перехід на триступеневу систему управління. Після прийняття ВУЦВК і РНК УРСР 2.IX 1930 постанови «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» на тер. республіки було утворено 503 адм. одиниці, які підпорядковувалися безпосередньо центрові, в т. ч. Молдавську АРСР (утворена 1924 в складі УРСР), 484 райони і 18 міст. Перехід на двоступеневу систему управління відіграв певну позитивну роль, сприяв підвищенню активності мас у розв'язанні госп. і політ. питань. Однак практика показала, що керувати багатьма районами безпосередньо з центру надзвичайно важко. У зв'язку з цим сесія ВУЦВК у лютому 1932 ухвалила постанову про перехід на триступеневу адм.-тер. систему: район — область — центр. Тоді ж на Україні було утворено перші п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську, в липні 1932 — Донецьку область, а в жовтні 1932 — Чернігівську. Цей адм.-тер. поділ УРСР було закріплено Конституцією СРСР 1936 і Конституцією УРСР 1937. Утворення областей тривало й далі, у зв'язку з чим до Конституції СРСР і Конституції УРСР вносилися зміни. 22.IX 1937 утворено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 — Хмельницька) області. 3.VI 1938 Донецьку область поділено на Сталінську (з 1961 — Донецька) та Ворошиловградську. 10.I 1939 утворено Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області. Після возз'єднання Зх. України (вересень 1939), Пн. Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії (червень 1940) з Українською РСР було утворено ще ряд областей: 4.XII 1939 Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську (з 1962 — Івано-Франківська обл.) і Тернопільську, а 7.VIII 1940 — Ізмаїльську і Чернівецьку. 2.VIII 1940 Молдавську АРСР, що входила до складу УРСР, було перетворено на союзну республіку — Молдавську РСР.

У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 та після її закінчення також вносились окремі зміни до адм.-тер. поділу республіки. 30.III 1944 було утворено Херсонську область. Возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР привело до утворення 22.I 1946 Закарпатської області. 7.I 1954 було утворено Черкаську область. У цьому ж році УРСР із складу РРФСР було передано Кримську область. У цей період відбулися й зміни кордонів між областями, а також укрупнення деяких областей. Зокрема, об'єднано Ізмаїльську область з Одеською, Дрогобицьку — з Львівською. З 1957 питання обласного (крайового) поділу віднесено до відання союзних республік.

Поряд з удосконаленням обл. поділу в УРСР постійно проводилася робота по районуванню й поліпшенню поділу районів тощо. Відповідно до Конституції СРСР 1977 (ст. 79) і Конституції УРСР (ст. 76) віданню УРСР підлягає визначення обласного й районного поділу та вирішення ін. питань адм.-тер. устрою. Згідно з Положенням про порядок вирішення питань адм.-тер. устрою УРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12.III 1981, адм.-тер. одиницями УРСР є: область, район, місто, район у місті, селище міського типу, сільрада, село і селище.

Цей нормативний акт визначає: які населені пункти відносяться до категорії міст і селищ міського типу; порядок встановлення й зміни меж і підпорядкованості населених пунктів; порядок утворення і ліквідації областей, районів, районів у містах і сільрад, встановлення і зміни їхніх меж, порядок найменування і перейменування адмін.-тер. одиниць і населених пунктів; обліку й реєстрації їх тощо. Положення визначає, що до міських населених пунктів належать міста респ., обл. і районного підпорядкування і селища міського типу, до сільських — села і селища незалежно від їхньої адм. підпорядкованості. Віднесення населених пунктів до тієї або ін. категорії міст провадиться Президією Верховної Ради УРСР за поданням виконавчих к-тів відповідних Рад нар. депутатів республіки. До категорій міст респ. підпорядкування може бути віднесено міста, які є найбільшими екон., культур. і адм. центрами, з кількістю населення, як правило, понад 1 млн. чол.; до категорії міст обл. підпорядкування — міста, які є екон. і культур. центрами, мають розвинуту промисловість, комунальне г-во, значний держ. житловий фонд, з кількістю населення понад 50 тис. чол.; до міст районного підпорядкування — селища, які мають пром. підприємства, комунальне г-во, держ. житловий фонд, мережу соціально-культур. закладів і підприємств побуту, з кількістю населення понад 10 тис. чол., з яких не менше як $^2/_3$ становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей; до селищ міськ. типу — населені пункти, розташовані при пром. підприємствах, будовах, залізничних вузлах тощо, а також населені пункти, на тер. яких розташовані вищі та середні спец. навч. заклади, н.-д. установи, санаторії та ін. стаціонарні лікувальні та оздоровчі заклади, які мають держ. житл. фонд, з кількістю населення понад 2 тис. чол., з яких не менше як $^2/_3$ становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей. Утворення і ліквідація областей провадяться Верховною Радою УРСР, у період між її сесіями — Президією Верховної Ради УРСР з наступним поданням на затвердження Верховної Ради УРСР на черговій сесії; утворення і ліквідація районів, районів у містах, встановлення і перенесення адм. центрів районів — Президією Верховної Ради УРСР за поданням виконавчих к-тів відповідних Рад нар. депутатів; утворення і ліквідація сільрад, встановлення і перенесення їхніх адм. центрів, встановлення і зміна меж сільрад провадяться виконавчим комітетом обл. Ради нар. депутатів за поданням виконавчих комітетів відповідних Рад народних депутатів.

Найменування і перейменування будь-якої адм.-тер.одиниці чи населеного пункту республіки провадиться Президією Верховної Ради УРСР за поданням виконавчих к-тів відповідних Рад нар. депутатів.

Ст. 77 Конституції УРСР містить перелік областей і міст республіканського підпорядкування. Існуючий адміністративно-територіальний поділ УРСР за станом на 1.I 1984 подано в таблиці. Див. також в цьому томі статті про області й карту на окремому аркуші, с. 16—17.

Ф. Г. Бурчак.

НАСЕЛЕННЯ

Чисельність, розміщення, класовий склад

Українська РСР — друга за чисельністю населення (після РРФСР) союзна радянська республіка. На її території живе (на 1.VII 1984) майже п'ята частина населення СРСР — 50,7 млн. чоловік. В СРСР, в т. ч. й в Укр. РСР, діють осн. принципи соціалістичного розселення, які полягають у планомірному зростанні індустр. населення, пропорційному і рівномірному розміщенні трудових ресурсів. Це, в свою чергу, базується на плановій організації нар. г-ва, ліквідації протилежності і подоланні суттєвих відмінностей між містом і селом в ході соціалістичного і комуністичного будівництва. УРСР — одна з найбільш густо населених рад. республік: пересічна густота її населення — 83,6 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені індустріально-аграрні райони. Зокрема, густота населення Донец. обл. становить 198,2 чол. на 1 км², Львівської — 120,3, Дніпропетровської — 117,4. Поряд з істор. і соціально-екон. факторами певний вплив на розміщення населення мають також природно-геогр. умови: відносно рідко населені окремі райони Українських Карпат, Полісся і пд. областей (у Волин. обл.— 51,1 чол. на 1 км², Житомирській — 52,5, Херсонській — 41,9, Миколаївській — 51,5 (табл. 1; карту див. на окремому аркуші, с. 96—97). За роки Рад. влади в УРСР докорінно змінилося співвідношення чисельності міськ. і сільс. населення. Якщо 1913 в містах жило 19 % населення України, то на 1983 міське населення становило 64 % (табл. 2), що зумовлено швидкими темпами розвитку пром. виробництва і соціалістичною реконструкцією с. г. Поряд з дальшим розвитком великих індустріальних і культур. центрів (в УРСР налічується 5 міст з населенням понад 1 млн. чол.— Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк і 43 міста з населенням понад 100 тис. чол.) за роки Рад. влади з'явилися нові міста і пром. центри (Нова Каховка, Нововолинськ, Ватутіне, Сєвєродонецьк, Світлогірське та ін.). Майже третина міськ. поселень утворилася за останні 40 років. Значна кількість кол. робітн. селищ перетворилася на індустріальні міста. Тільки за 70-і рр. чисельність міськ. населення зросла на 4,8 млн. чол., з них за рахунок природного приросту в містах — на 2 млн. чол., за рахунок перетворення сільс. населе-

них пунктів на міські і міграції в міста — на 2,8 млн. чол. Внаслідок територіальної концентрації промислового виробництва і трудових ресурсів на Україні утворилося ряд агломерацій населених пунктів (Київська, Харківська, Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Одеська та ін.). Найбільша частина населення республіки зайнята в пром-сті і будівництві, сільс. і лісовому г-ві. Постійно збільшується питома вага серед працюючих тих, що зайняті у невиробничій сфері. Якщо 1965 у системі охорони здоров'я, нар. освіти, науки, культури та мистецтва налічувалося 11,8 %, то наприкінці 1983 — вже 16,0 %. За роки Рад. влади докорінно змінилася соціально-класова структура населення республіки. Сучас. населення УРСР, як і всього Рад. Союзу, складається з робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції, тобто однотипних за своєю природою соціальних груп, об'єднаних спільністю інтересів. На цій основі склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*. За даними перепису населення 1979, 54,8 % населення республіки становили робітники та члени їхніх сімей, 22,2 % — службовці і 23,0 % — колгоспники і члени їхніх сімей. У 1939 робітники і члени їхніх сімей становили 32,6 %, службовці — 17,2 %, колгоспники — 48,7 %, інші, які не ввійшли до складу зазначених сусп. груп (селяни-одноосібники і некооперовані кустарі), — 1,5 %.

У республіці постійно збільшується чисельність робітн. класу, який є передовою силою створення *матеріально-технічної бази комунізму*, гол. виразником тенденції дальшого розвитку соціалістичних націй і всебічного зближення їх. У післявоєнний час чисельність робітників і службовців зростала вдвоє швидше ніж заг. чисельність населення республіки. Тільки за 1965—79 кількість робітників і службовців в УРСР зросла на 32,3 %. При цьому бл. $^2/_3$ зайнятого в нар г-ві населення, тобто понад 14 млн. чол., становили робітники. Поряд з посиленням заг. поліетнічності робітників збільшується питома вага українців серед них у республіці. Такий самий процес відбувається і серед українців, які живуть в ін. союзних республіках, що відіграє надзвичайно важливу роль у культурно-побутовому зближенні народів, інтернаціоналізації побуту трудящих. Так, частка робітн. класу в складі укр. соціалістич. нації зросла за останні два десятиліття з 34 до 56 % (1979). На кін. 70-х рр. серед усієї чисельності робітників республіки 70 % було українців. Разом з тим у структурі населення УРСР помітно зросла питома вага інтелігенції. Серед українців вона збільшилася з 13 % у 1959 до 23 % у 1979.

Докорінні перетворення в житті колг. селянства за рад. часу супроводяться зміною його соціально-професійної структури, збільшенням чисельності й питомої ваги колгоспників, праця яких повністю або частково механізована. З другого боку, внаслідок посилення урбанізації, міграції у міста і особливо в ході перетворення колгоспів на радгоспи частка колг. селянства серед українців зменшилася з 53 % у 1959 до 21 % у 1979.

Для сучас. населення республіки властиве скорочення смертності і збільшення довголіття внаслідок підвищення добробуту рад. народу, досягнень охорони здоров'я. В той же час спостерігається зменшення середньорічного природного приросту за рахунок зниження народжуваності. За 1966—70 коефіцієнт природного приросту в УРСР становив 6,9, а в 1982 — лише 3,5 на 1000 чол. В УРСР, як і в РРФСР, Білорусії та прибалтійських республіках, рівень народжуваності і, відповідно, природного приросту пересічно нижчі, ніж в СРСР в цілому.

На динаміку чисельності і відтворення населення УРСР вплинули не тільки соціально-екон. фактори, а й війни, які в 20 ст. не раз безпосередньо охоплювали тер. республіки. Внаслідок цього лише 1960 було досягнуто довоєнної чисельності населення (42,1 млн., 1940). В роки Великої Вітчизн. війни на окупованій тер. України загинуло від рук фашистів 5 млн. цивільного населення і військовополонених, сотні тисяч людей було загнано у фашист. рабство.

Великими втратами чоловічого населення під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 пояснюється заг. перевищення чисельності жінок у республіці: 54 % — 1983 (52 % — 1940). В останні роки відбувається поступове вирівнювання співвідношення чоловічого і жіночого населення. Питома вага чисельності жінок, зайнятих у нар. г-ві республіки, серед усіх робітників і службовців зросла 1980 до 54 %, а серед спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою — до 58 %.

Важливим показником, який відображає характер соціально-екон. розвитку населення, що впливає на його соціальну мобільність, є рівень освіти. Україна, де до Великої Жовтн. соціалістич. революції було 70 % неписьменних, тепер — республіка суцільної грамотності.

В УРСР, як і в усій країні, відбувається об'єктивний процес зближення всіх класів і соціальних груп. Партія і держава сприяють посиленню соціальної однорідності, ведуть послідовний курс на дальше стирання істотних відмінностей між містом і селом, представниками розумової і фізичної праці.

Таблиця 2. **Чисельність населення УРСР** (у сучасних кордонах)

Рік	Населення, млн. чол.	В тому числі в % до всього населення	
		міське	сільське
1913	35,2	19	81
1922	26,2	20	80
1939	40,5	34	66
1951	37,2	36	64
1959	41,9	46	54
1970	47,1	55	45
1976	49,1	59	41
1979	49,8	61	39
1983	50,5	64	36

Таблиця 1. **Кількість населення по областях УРСР**

Області	Все населення, тис. чол.			Густота населення (кількість жит. на 1 км²), 1983	Міське населення в % до всього населення		
	1983	1959	1939		1983	1959	1939
Вінницька	1997	2142	2278	75,4	39	17	12
Волинська	1032	890	1032	51,1	43	26	16
Ворошиловградська	2808	2452	1837	105,2	86	79	66
Дніпропетровська	3747	2705	2273	117,4	82	70	53
Донецька	5252	4262	3103	198,2	90	86	78
Житомирська	1570	1604	1689	52,5	48	26	21
Закарпатська	1188	920	—	92,8	39	29	—
Запорізька	2008	1464	1389	73,8	73	57	39
Івано-Франківська	1360	1095	1282	97,8	40	23	23
м. Київ	2362	1104	847	148,3	100	100	100
Київська (без Києва)	1924	1719	1716		49	26	12
Кіровоградська	1238	1218	1185	50,3	55	31	19
Кримська	2277	1201	1124	84,3	69	65	52
Львівська	2622	2108	2452	120,3	56	39	32
Миколаївська	1268	1014	919	51,5	63	39	27
Одеська	2588	2027	2066	77,7	64	47	38
Полтавська	1727	1632	1896	60,0	53	30	20
Ровенська	1150	926	1058	57,2	41	17	13
Сумська	1444	1514	1707	60,7	56	32	19
Тернопільська	1162	1086	1413	84,2	35	17	14
Харківська	3110	2520	2556	99,0	77	62	53
Херсонська	1194	824	743	41,9	60	40	22
Хмельницька	1537	1611	1739	74,6	40	19	12
Черкаська	1533	1503	1576	73,4	48	23	14
Чернівецька	905	774	812	111,8	39	26	20
Чернігівська	1459	1554	1777	45,7	48	23	16
Всього в УРСР	50 461	41 869	40 469	83,6	64	46	34

Національний склад. Мови

Більш як 50-мільйонне населення УРСР має досить строкатий нац. склад (табл. 3). За етнолінгвістич. класифікацією, крім *українців* (бл. $^3/_4$ всього населення республіки), значний процент становлять ін. сх.-слов'ян. народи (росіяни, білоруси), а також євреї, які говорять гол. чин. рос. і укр. мовами, зх. і пд. слов'яни (поляки, чехи, словаки, болгари). З ін. етнічних груп найчисленніші романомовні народи (молдавани, румуни), греки, представники фінно-угорської (угорці, естонці) та тюркської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними перепису 1979, в республіці налічується 73,6 % українців, 21,1 % росіян, 1,3 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,6 % молдаван, по 0,5 % поляків і болгар, 1,6 % представників ін. національностей (табл. 3). Центр. і більшість зх. областей УРСР компактно населені українцями. Ближче до кордонів республіки етнічний склад стає більш мішаним. Особливо етнічно мішаними є деякі райони в пд. областях УРСР.

Українці — корінне населення республіки, друга за чисельністю після росій-

ської, соціалістична нація Рад. Союзу. З 42,3 млн. українців, які жили на поч. 1979 в СРСР, 36,5 млн. чол. (86,3 %) жило в Українській РСР.

Росіяни (бл. 10,5 млн. чол.) становлять найбільшу після українців етнічну групу населення УРСР. В сільс. місцевостях рос. населення живе переважно в Крим., Ворошиловгр., Харків., Запоріз. і Донец. областях та повсюдно — у містах. Євреї (634 тис. чол.) і білоруси (406 тис. чол.) живуть здебільшого в містах республіки, молдавани (бл. 294 тис. чол.) вою. Чисельність українців, які назвали рідною мовою мову своєї національності, перевищує 93,5 %. Досить високий процент осіб, які назвали укр. мову рідною і серед ін. народів (табл. 3). Укр. мовою говорять десятки тисяч росіян, більшість поляків, значна частина чехів, словаків, молдаван, румунів та ін. народів, які живуть на тер. України. Крім того, 5,8 млн. чол. назвали укр. мову другою мовою, особливостями істор. розвитку окремих районів, природно-геогр. умовами і процесами етнокультур. взаємовпливів. Внаслідок цього на укр. землях склався ряд етногр. груп, які зберігають і досі окремі особливості в культурі, побуті та мові. Найвідоміші серед них — *гуцули, лемки, бойки* (в зх.-укр. областях), *поліщуки* — на укр. Поліссі. Процеси етнічної консолідації укр. соціалістичної нації на су-

Таблиця 3. **Розподіл населення УРСР за найчисленнішими національностями і рідною мовою** (перепис 1979)

Народи	Загальна чисельність	З них вважають рідною мовою				З загального числа осіб даної національності вільно володіють другою мовою народів СРСР			
		мову своєї національності	мову іншої національності			мовою своєї національності	мовою іншої національності		
			українську	російську	інші мови		українською	російською	іншими мовами
Все населення	49 609 333	43 885 938	423 890	5 218 014	81 491	2 361 883	3 647 095	19 779 158	73 249
в тому числі:									
українці	36 488 951	32 493 647	—	3 986 665	8639	2 117 612	—	18 881 240	30 872
росіяни	10 471 602	10 329 583	140 347	—	1672	98 165	3 122 155	—	21 801
євреї	634 154	57 179	12 437	563 511	1027	31 914	267 890	60 271	2547
білоруси	406 098	142 727	35 978	227 312	81	54 958	66 822	127 108	227
молдавани	293 576	234 739	16 646	41 432	759	19 639	34 187	152 066	164
поляки	258 309	36 543	170 754	49 755	1257	—	43 627	103 964	1164
болгари	238 217	162 693	6787	67 980	757	—	17 419	139 534	2455
угорці	164 373	158 978	3140	2167	88	—	15 777	54 698	27
румуни	121 795	49 910	12 532	3753	55 600	—	7400	58 565	9923
греки	104 091	9221	2429	92 319	122	—	25 122	9659	328
татари	90 542	50 579	1223	38 607	133	12 388	6447	47 117	474

живуть гол. чин. у селах Чернів., Одес., Кіровогр. та Миколаїв. областей, а поляки (258 тис. чол.) — Житомир., Львів., Терноп. та Хмельн. областей. Болгари (238 тис. чол.) живуть здебільшого в Одеській та Запоріз. областях.

Ін. народи локалізовані в окремих областях республіки: румуни (122 тис. чол.) — в Чернівецькій, греки (104 тис. чол.) і татари (91 тис. чол.) — у Донецькій. Серед усіх етнічних груп УРСР за роки Рад. влади збільшився процент міськ. населення. Соціально-екон. та культурні перетворення сприяли тому, що населення республіки стало більш поліетнічним (в УРСР живуть представники всіх національностей Рад. Союзу), а також розширенню географії розселення українців в країні. Сотні тисяч представників України були в числі тих, хто будував Магнітку і Новокузнецьк, Братськ і Норільськ, хто підкоряв цілинні землі Казахстану, прокладав нові магістралі Сибіру і Далекого Сходу.

Разом з тим багатонаціональними залишаються традиційно індустріальні райони України. Напр., у Донецькій обл. українці становлять лише половину міськ. населення, а в ін. областях — понад 70 %. Що ж до сільс. населення, то в більшості областей питома вага українців залишається досить високою і перевищує 90 %.

В УРСР, як і в ін. рад. республіках, створено умови для вільного розвитку мов усіх національностей. За даними перепису 1979, 88,5 % всього населення республіки назвали рідною мову своєї національності, 11,5 % — мову ін. національності. Більшість населення республіки (32,9 млн. чол.) говорить укр. мовою вільно володіють. Так. чин., укр. мову як рідну або як таку, якою вільно володіють, назвали майже 39 млн. чол., або 78 % усього населення республіки. Значною мірою це стосується і населення великих міст. Зокрема, більшість киян (79,3 % населення міста, чисельність якого становить 2,3 млн. чол.) назвали рідною укр. мову.

В УРСР, як і в ін. рад. республіках, поряд з мовою своєї національності, важливим засобом міжнац. спілкування є рос. мова, що сприяє всебічному зближенню народів. Її назвали другою мовою, якою вільно володіють, 19,8 млн. чол. У республіці, особливо в етнічно-мішаних районах (Закарпаття, Донбас, пд.-зх. Одещина), поширені явища білінгвізму (двомовності) та полілінгвізму (багатомовності). Ступінь розвитку цих явищ залежить від території розміщення етнічних спільностей і тривалості етнокультур. контактів. Досить значний процент становлять етнічно-мішані сім'ї, чисельність яких за останні десятиліття зросла в 4 рази. В 1979 етнічно-мішані шлюби становили 29,7 % загальної кількості шлюбів, що їх було взято в цьому році.

В антропологічному відношенні українці дуже близькі до росіян і білорусів, що свідчить про їхню генетичну спорідненість. Серед українців дослідники виділяють кілька антропологічних типів європеоїдної раси (центральноукраїнський, карпатський, полісько-волинський, деснянський, або валдайський, неопонтійський). Традиційно-побутова культура, спільна в своїй основі для всіх етногр. районів України, відрізнялася багатогранністю місц. відтінків, зумовлених час. етапі характеризуються зближенням її етногр. і соціальних груп, стиранням відмінностей між ними, поступовим нівелюванням тер. діалектів і поширенням літ. мови в усно-розмовній практиці, всебічним зближенням з неукр. населенням республіки і всіма рад. народами на новій соціально-екон. основі. Етнічна консолідація укр. народу відображає заг. піднесення національної за формою, соціалістичної за змістом укр. рад. культури. Зазначені процеси відбуваються на основі єдності та розвитку різних сфер екон., соціального, політ. та духовного життя всього рад. суспільства.

В ін. союзних республіках українці розселені нерівномірно. Найбільше їх, за переписом 1979, в РРФСР (3658 тис.), Каз. РСР (898 тис.) і сусідніх Молд. РСР (561 тис.) і БРСР (231 тис.).

За межами Рад. Союзу окремі групи українців живуть в соціалістичних країнах зарубіжної Європи: ПНР, ЧССР, СРР, а також в СФРЮ і ряді країн амер. континенту (в основному нащадки переселенців із західноукр. земель кін. 19 — поч. 20 ст.): за уточненими даними в США їх бл. 500 тис., в Канаді — 580 тис., в Аргентині — 100 тис., у Бразилії — понад 50 тис. Загальна чисельність українців у світі — бл. 45 млн. (серед. 1981).

Літ.: Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; Демографическое развитие Украинской ССР. К., 1977; Всесоюзная перепись населения. «Вестник статистики», 1980, № 8; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. И. Наулко.

ПРИРОДНІ УМОВИ І ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Географічне положення й загальна характеристика

Українська Радянська Соціалістична Республіка розташована на Пд. Зх. Європейської частини СРСР. Територія її витягнута з Зх. на Сх. на 1316 км, з Пн. на Пд.— на 893 км. Крайніми пунктами України є: на Пн.— с. Мурав'ї Черніг. обл., на Пд.— мис Сарич на Кримському п-ові; на Зх.— м. Чоп Закарп. обл., на Сх.— с-ще міськ. типу Мілове Ворошиловгр. області.

За роки Рад. влади відбулося возз'єднання всіх укр. земель в єдиній соціалістичній державі. В 1939 до складу УРСР увійшла Зх. Україна, 1940 — Пн. Буковина, 1945 — Закарпатська Україна. В 1954, на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, Української РСР було передано Кримську область.

Площа УРСР становить 603,7 тис. км². За розмірами території УРСР посідає третє місце серед союзних республік (після РРФСР і Казахської РСР), за кількістю населення (50,7 млн. чол., на 1.I 1984) — друге місце (після РРФСР). Україна належить до найбільш густонаселених і освоєних територій Рад. Союзу. Українська РСР межує з братніми союзними республіками та з соціалістичними країнами. На Пн. Сх. й Сх. проходить межа її з РРФСР, на Пн.— з Білоруською РСР, на Пд. Зх.— з Молдавською РСР. На Зх. республіки — держ. кордон СРСР з Польською Народною Республікою, Чехословацькою Соціалістичною Республікою та Угорською Народною Республікою, на Пд. Зх.— з Соціалістичною Республікою Румунією. З Пд. територія України омивається Чорним та Азовським морями. Загальна протяжність кордонів УРСР бл. 6500 км, з них із зарубіжними країнами 1270 км, на мор. кордони припадає 1050 км. Зручне геогр. положення Української РСР сприяє розвиткові екон. міжресп. зв'язків та відносин з сусідніми соціалістичними країнами. Гол. водна артерія республіки — р. Дніпро зв'язує її з територією Білорусії та РРФСР, р. Дунай — з 7 країнами Європи. Незамерзаючими морями, що омивають територію України, проходять шляхи на Пн. Кавказ і Закавказзя та до багатьох зарубіжних країн. Через зручні перевали Українських Карпат прокладено залізниці, автомоб. шляхи, грубопроводи до Угорщини, Чехословаччини та ін. країн. Важливою особливістю геогр. положення України є близькість її до пром. і густонаселених районів ін. частин території СРСР.

В адм.-тер. відношенні Українська РСР поділяється на 25 областей, для територіального планування нар. г-ва в її межах виділено три великі *економічні райони* (Південно-Західний, Донецько-Придніпровський, Південний), які є складовими частинами мережі економічного районування СРСР.

Територія Української РСР відзначається значною різноманітністю і складною просторовою диференціацією природних умов, наявністю великих природних багатств. Рельєф республіки переважно рівнинний, гірські райони (Українські Карпати і Кримські гори) підносяться лише на Зх. й крайньому Пд. На рівнинних просторах амплітуда коливання відносних висот невелика, кут нахилу поверхні до 2°. Це створює сприятливі умови для с.-г. виробництва, прокладання шляхів, розселення. У надрах республіки є майже всі основні види корисних копалин, які використовують у нар. г-ві. За запасами багатьох видів їх Україна посідає провідне місце в Рад. Союзі. Територіальна структура, високий рівень геол. розвіданості й освоєності мінерально-сировинних ресурсів є важливою передумовою формування *територіально-виробничих комплексів* різного рангу і спеціалізації.

Кліматичні умови республіки, зокрема теплозабезпеченість і ступінь зволоженості її території, переважання у грунтовому покриві родючих грунтів, насамперед чорноземів, сприяють розвиткові сільського та лісового г-ва. При сучас. масштабах виробництва водними ресурсами Україна забезпечена недостатньо, тому важливого значення набувають питання комплексного використання вод, вдоскочалення технології опріснення морської води, дослідження підземних прісних та мінералізованих вод, зокрема з глибоких горизонтів. Рослинний світ республіки відзначається великою різноманітністю видового складу, переважанням у лісовому фонді цінних хвойних та листяних порід, значними ресурсами трав'яної рослинності, що є важливою складовою частиною кормової бази, поширенням лікарських, плодово-ягідних, дубильних рослин. Особливості природних умов України зумовлюють специфіку її тваринного світу. Серед диких тварин — значна кількість хутрових звірів, мисливських птахів, промислових риб. Природне середовище республіки характеризується багатством *рекреаційних ресурсів,* зокрема бальнеологічних, грязьових та ін. лікувальних факторів, що в поєднанні з сприятливими кліматичними умовами визначає роль України як одного з основних районів туризму, відпочинку та оздоровлення. Українська РСР лежить в межах трьох фізико-географічних зон: мішаних лісів, лісостепової і степової та двох гірських країн — Карпатської й Кримської. Велика увага приділяється в республіці питанням *раціонального природокористування, охорони природи,* цілеспрямованого *перетворення природного середовища.*

Є. І. Степенко.

З історії досліджень території України

Перші писемні згадки про природу окремих частин укр. земель відомі з античних часів — з творів давньогрец. і давньорим. авторів. Зокрема, Геродот (5 ст. до н. е.), описуючи Причорномор'я і прилеглі землі, зазначив, що клімат цих земель прохолодний, а поверхня рівнинна, охарактеризував деякі ріки, в т. ч. Борисфен (Дніпро), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Пд. Буг). Пліній Старший (1 ст. н. е.) також згадував деякі ріки на тер. України, рослини, тварин (зубрів, турів, диких коней тощо). В «Географії» Птолемея (2 ст. н. е.) є короткий опис і схематичні карти території між Віслою і Доном, де приблизно позначено гідрографічну сітку, гори (Карпати), височини, в т. ч. ту, що відповідає Донецькій височині.

Відомості про землі сх. слов'ян мали місце й в літературі народів Закавказзя, про що, зокрема, свідчить літопис вірм. хроніста 7 ст. Зеноба Глака. Деякі факти про природу Придніпров'я та прилеглих земель є в араб. та візант. авторів. Про ці землі згадують араб. письменники 9—10 ст. Ібн-Хордадбег, Ібн-Русте та ін. В трактаті Константина VII Багрянородного (10 ст.) описано Дніпрові пороги, солоні озера Криму.

З утворенням *Київської Русі,* розвитком її економіки зросли потреби в геогр. знаннях про ці землі. У літописах тих часів наведено чимало відомостей геогр. змісту. В «*Повісті временних літ*» згадано рівнини та гори давньорус. земель, названо багато рік, озер, лісових масивів тощо. У літописах зафіксовано особливі кліматичні та гідрологічні явища (посухи, повені, суворі зими тощо). Під час навали орд Батия загинуло багато культурних пам'яток Київської Русі, писемних географічних відомостей того періоду збереглося дуже мало. Описи окремих мандрівників тих часів містять поодинокі, уривчасті факти про землі України. Літописи 14—18 ст. дають змогу частково відтворити деякі риси заселення окремих районів краю, напрями шляхів тощо.

В 16 ст. частину західно-українських земель схематично відобразив на карті картограф і історик Б. Ваповський. Історик і географ Мацей у «Трактаті про дві Сарматії» (вид. у 16 ст.) описав райони верхів'я та серед. течії Дніпра, степи між Дніпром і Волгою. В записах дипломата М. Литвина (16 ст.) згадано шлях, що пролягав з Литви до Криму.

На 16—17 ст. припадають перші спроби топографічних зображень частини Лівобережжя України. На основі перепису населених пунктів, опису шляхів та річок складали «чертежі», що служили в той час геогр. картами. Зведенням їх є складений у Розрядному приказі в Москві «Большой чертеж». Зберігся додаток (пояснювальний текст) до «Большого чертежа» — «*Большому чертежу книга*» (1627), в якій подано відомості про Лівобережжя і Середнє Придніпров'я. На карті географа 16 ст. А. Віда, створеній значною мірою на матеріалах «чертежів», відображено й частину українських земель. Ці території схематично зображено також на карті, наведеній у книзі дипломата 16 ст. З. Герберштейна.

До 17 ст. належить рос. карта «Чертежь украинскимъ и черкаскимъ городамъ от Москвы до Крыма». В 1630—48 на Україні провадив картографічні роботи

ГЕОЛОГІЧНА КАРТА

КАЙНОЗОЙСЬКА ГРУПА

Неогенова система

- N_2 Пліоцен
- N_{1-2} Балтська світа
- $N_{1-2}Pn$ Паннонська світа
- N_1 Міоцен
- P_3-N_1 Полтавська серія
- $P_3-N_1^1$ Майкопська серія

Палеогенова система

- P Палеоген (нерозчленований)
- P_3 Олігоцен
- P_2 Еоцен
- P_1 Палеоцен

МЕЗОЗОЙСЬКА ГРУПА

Крейдова система

- K_2 Верхня крейда
- K_1 Нижня крейда

Юрська система

- J_3 Верхня юра
- J_2 Середня юра
- J_1 Нижня юра
- J_{1-3} Таврійська серія

Тріасова система

- T Тріас

ПАЛЕОЗОЙСЬКА ГРУПА

Пермська система

- P Перм

Кам'яновугільна система

- C_3 Верхній карбон
- C_2 Середній карбон
- C_1 Нижній карбон

Девонська система

- D Девон

Силурійська система

- S Силур

Ордовицька система

- O Ордовик

Кембрійська система

- $\in$ Кембрій

- $PR-PZ$ Протерозой-палеозой (нерозчленований)

ПРОТЕРОЗОЙСЬКА ГРУПА

Верхньопротерозойська підгрупа

Осадочно-ефузивні утворення

- PR_3 Валдайська, волинська, поліська, овруцька серії

Нижньопротерозойська підгрупа

Осадочно-ефузивні метаморфізовані утворення

- PR_1 Кінксько-верхівцівська, дністровсько-бузька і західноприазовська серії

АРХЕЙСЬКА ГРУПА

Осадочно-ефузивні метаморфізовані утворення

- AR Кінксько-верхівцівська, дністровсько-бузька і західноприазовська серії

ПРОТЕРОЗОЙСЬКА ГРУПА

Інтрузивні та ультраметаморфічні утворення

Верхньопротерозойська підгрупа

- γPR_3 Пержанські граніти

Середньопротерозойська підгрупа

- $\gamma\varepsilon PR_2$ Лужний комплекс Приазов'я (граніти грейзенізовані, нефелінові сієніти, сієніти, граносієніти, піроксеніти)
- γPR_2 Рапаківі й рапаківаподібні граніти
- εPR_2 Основні породи (габро, габро-норити, анортозити)

Нижньопротерозойська підгрупа

Кіровоградсько-житомирський гранітоідний комплекс

- γPR_1 Граніти й мігматити мікроклінові, мікроклін-плагіоклазові, подекуди порфіробластичні
- $\mu\gamma PR_1$ Граніти й мігматити плагіоклазові, діорити, гранодіорити

Подільський комплекс

- $\delta\varepsilon PR_1$ Граніти гіперстенові, гранат-кордієритові та гіперстен-біотитові

АРХЕЙСЬКА ГРУПА

Дніпровський гранітоідний комплекс

- $\mu\gamma AR$ Граніти й мігматити плагіоклазові, мікроклін-плагіоклазові та мікроклінові аплітопегматоїдні
- $\gamma\delta AR$ Гранодіорити і мігматити гранодіоритового складу

МАСШТАБ 1 6 000 000

60 0 60 120 км

ТЕКТОНІЧНА КАРТА

франц. інженер Г. Боплан. Він склав досить докладні для тих часів карти Київщини, Поділля, Покуття тощо. Збереглися і деякі ін. карти кінця 17 — поч. 18 ст., на яких зображено частини тер. України (Я. Сандрарта, К. Алларда та ін.).

Для розвитку гер. досліджень на Україні велике значення мало возз'єднання України з Росією. В 1-й пол. 18 ст. складено перші геогр. описи губерній, видано атлас Росії, дві карти якого відображали частину території між Дніпром і Доном. На цей час припадають перші писемні свідчення про багатства надр Донбасу (вугілля, кам'яна сіль тощо). У 18 ст. вже були відомі родовища нафти Передкарпаття. У 2-й пол. 18 ст. в зв'язку з роботами по ген. межуванню було складено карти Київської (1775), Новоросійської (1779), Азовської (1782) губерній. Тер. України описували у 60—90-х рр. 18 ст. експедиції Петербурзької АН. Зокрема, експедиція Й. Гюльденштедта (1768—75) описала грунти, рослинність і тваринний світ степів. Учасник академічних експедицій В. Ф. Зуєв 1781—82 описав райони Лівобережжя та Причорномор'я, П. С. Паллас 1793—94 склав один з перших описів Криму. Дослідження погоди і клімату України розпочато в 30-х рр. 18 ст., перші метеорологічні спостереження проведено 1738 у Харкові, перші інструментальні спостереження — у Києві 1770. У 1804 організовано перший водомірний пост на Дніпрі біля Києва.

З кін. 18 — поч. 19 ст. почали розвиватися регулярні галузеві природничі дослідження (геол., геоморфологічні, кліматологічні, гідрологічні, ботанічні тощо). Тривало картографування території України. Після багаторічної роботи в 1-й пол. 19 ст. було складено карти в масштабі 10 верст у дюймі, що охоплювали і Зх. Україну. В наступні десятиріччя проведено знімання більших масштабів. У 2-й пол. 19 ст. складено першу гіпсометричну карту Європ. Росії (вид. 1890), що мала велике значення для вивчення рельєфу України. В кінці 19 — на поч. 20 ст. видано перші грунтовні заг.-геогр. атласи, карти яких охоплювали і тер. України, зокрема великий настільний атлас. Картографічні роботи проводили і на зх.-укр. землях.

Дослідження геол. будови і рельєфу України у 19 ст. провадили в Київ., Харків. та Новоросійському (в Одесі) ун-тах, а також діячі Рос. геол. к-ту (засн. у Петербурзі 1882), які поклали початок глибокому вивченню геології Донбасу. На цей же період припадають також перші наук. дослідження заліз. руд Криворіжжя й марганцевих руд Нікопольського басейну. Геологію Карпат досліджували вчені Львів. ун-ту.

Розвитку кліматології сприяла діяльність природознавців Харків., Київ. та Новоросійського (в Одесі) ун-тів. Метеорологічні станції (спочатку аматорські) створено у Києві 1812, Одесі 1821, Полтаві 1824. Першу на Україні метеорологічну обсерваторію створено в Луганську 1836; однією з найбільших була Київ. обсерваторія, відкрита 1855.

Початок систематичних гідрологічних спостережень за водним та льодовим режимом річок України припадає на 1-у пол. 19 ст. Хоч ці спостереження охоплювали незначну частину річок (Дніпро, Десну, Прип'ять, Пд. Буг), вони давали певний матеріал для узагальнень. У 70—90-х рр. ріки України досліджувала т. з. Зх. експедиція. В кін. 19 — на поч. 20 ст. створено перші монографії про Дніпро та його басейн, праці про Дністер та ін. ріки.

Розвиток географії грунтів України пов'язаний з Полтав. експедицією (1888—94) департаменту землеробства і з подальшими роботами земств по оцінці земель. Геобот. дослідження провадили ботаніки Київ. та Харків. ун-тів. Рослинність степів Причорномор'я вивчали вчені Новоросійського (в Одесі) ун-ту, Карпат — Львів. ун-ту і Львів. політехнікуму. Тваринний світ тер. України в 19 — на поч. 20 ст. вивчали переважно вчені Київ. і Харків. ун-тів.

У дослідженні природних умов тер. України значну роль відіграли також товариства природодослідників, засн. у 2-й пол. 19 ст. у Києві, Харкові, Одесі та ін. містах.

Характерною рисою наук. досліджень за рад. часу є їхня комплексність, участь у них колективів науковців і багатьох н.-д. установ. Планове г-во відкрило широкі можливості для всебічного дослідження та раціонального використання природних ресурсів. Вивчення тер. УРСР тісно пов'язане з практичними завданнями розвитку нар. г-ва, комплексного використання природних умов і ресурсів, охорони природи в нашій країні. В. І. Ленін у «Начерку плану науково-технічних робіт» (1918) визначив осн. завдання вивчення продуктивних сил країни. Виконанню цих завдань була підпорядкована, зокрема, робота Академії наук Української РСР та створених у перші роки Рад. влади Укр. геол. комітету, Укр. метеорологічної служби та ін. наук. і дослідних установ. У 1934 організовано *Раду по вивченню продуктивних сил УРСР*. Перші рад. дослідження тер. УРСР пов'язані з ленінським планом ГОЕЛРО. При АН УРСР в 20-х рр. працювали комісії по розробці комплексних проблем Великого Дніпра і електрифікації республіки. В ці ж роки фіз.-геогр. дослідження були виконані на Поліссі, Придніпров'ї та Поділлі. Велику роль у дослідженні природних умов республіки відігравали ун-ти, педагогічні, с.-г., гідрометеорологічні та ін. ін-ти. Активну участь у вивченні тер. УРСР брали вчені РРФСР та ін. братніх республік. У 1922 завершено перші праці з фіз.-геогр. районування України.

Ще до Великої Вітчизн. війни 1941—45 здійснено значні роботи по картографуванню тер. України, у виконанні яких велика роль належала створеній у республіці картографічній службі. Серед спец. карт слід відзначити «Гіпсометричну карту Європейської частини СРСР» у масштабі — 1 : 1 500 000 (1941). В 1928 створено перший комплексний «Географічний атлас України». Карти УРСР було вміщено і у великих комплексних рад. атласах, зокрема у «Великому радянському атласі світу» (1937—39). Складено ряд спец. карт території УРСР для потреб нар. г-ва.

Здійснено геол. знімання різних частин тер. республіки, що мало велике не лише наукове, а й практичне значення. Зокрема, було значно розширено відомості про запаси донецького вугілля (Великий Донбас), заліз. руди (Великий Кривий Ріг), відкрито перші поклади нафти в сх. районах (на Лівобережжі) України. З інтенсивним пром. та житл. буд-вом, розпочатим у роки довоєнних п'ятирічок, пов'язано вивчення гідрогеол. умов та геоморфології окремих районів республіки та перші спроби геоморфологічного районування її території.

Важливу роль у вивченні кліматичних та гідрологічних умов республіки відіграла Держ. гідрометеослужба УРСР, заснована 1921. Грунти України досліджували засн. 1930 Укр. н.-д. ін-т агрохімії і агрогрунтознавства, ін. дослідні установи, кафедри грунтознавства с.-г. ін-тів тощо. Однією з перших спец. карт грунтів була грунтово-агрохім. карта УРСР, закінчена в 30-х рр. У 1935 вчені республіки розпочали роботу по створенню фундаментальної 12-томної праці «Флора УРСР». З 1926 діяв н.-д. інститут географії і картографії при Наркомосвіти УРСР. У 1945—52 цей інститут продовжив свої роботи у складі наук. установ КДУ імені Т. Г. Шевченка.

Після возз'єднання з Рад. Україною зх.-укр. земель (1939) та Пн. Буковини (1940) геогр. дослідження провадились і на цих землях, але були перервані на всій території УРСР війною.

Наук. дослідження природи тер. України широко розгорнулись у післявоєнний період. Здійснено грунтовні роботи по картографуванню на сучасній тех. основі всієї тер. СРСР, у т. ч. й УРСР. Територію республіки, зокрема, охопила і гіпсометрична карта СРСР у масштабі 1 : 2 500 000 (1952). Природним ресурсам республіки і розміщенню галузей с. г. присвячений «Атлас сільського господарства Української РСР» (1958). Фундаментальними картографічними працями, присвяченими природі республіки, є «Агрокліматичний атлас Української РСР» (1964), комплексний «Атлас Української РСР і Молдавської РСР» (1962) та ін. У 60—80-х рр. видано численні обласні й туристські карти, що охоплюють різні частини території республіки.

Значно розширено дані про мінерально-сировинну базу УРСР. У 50—60-х рр. розвідано Львівсько-Волинський вугільний басейн, досліджено поклади вугілля в Західному Донбасі. На Лівобережній Україні відкрито родовища нафти й газу *(Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область)*. Велику роботу проведено по дослідженню Криворізького залізорудного бас., Кременчуцького та Білозерського залізорудних районів. Відкрито титанорудну провінцію в межах Українського щита. Виявлено родовища нерудної сировини—плавикового шпату в Донбасі, сірки в Передкарпатті, бариту на Закарпатті тощо.

У післявоєнний період широко розгорнулися геоморфологічні дослідження, особливо з часу створення 1964 *Сектора географії АН УРСР* (з 1981 — Відділення географії). Здійснено більш детальне геоморфологічне районування тер. республіки для потреб народного г-ва, ведуться дослідження кількісних показників сучасних геоморфологічних процесів.

У 1950 завершено створення кліматичного довідника УРСР. Організований 1953 Укр. н.-д. гідрометеорологічний ін-т (з 1980 — Укр. регіональний н.-д. інститут Держ. комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища) разом з мережею гідрометеорологічних установ вивчають метеорологічні процеси по всій тер. України. Сучасні кліматологічні дослідження в республіці спрямовані на висвітлення закономірностей формування клімату і проведення детального агрокліматичного районування, вивчення кліматичних процесів з погляду потреб нар. господарства.

Розширено і вдосконалено методику систематичних гідрологічних спостережень, що охоплюють всі річкові басейни та водосховища республіки; видано гідрологічні довідники.

Важливими даними поповнено грунтознавче вивчення тер. УРСР. Видано моно-

графії, присвячені грунтам України (1951, 1970), створено детальні карти грунтів усіх земель колгоспів та радгоспів (60—70-і рр.).

Всебічне вивчення рослинного покриву сприяло проведенню геобот. районування тер. УРСР, зокрема створенню фундаментальних праць з типології її лісів. У 1965 завершено видання 12-томної «Флори УРСР», в 1973 — монографії «Рослинність УРСР» (в 4-х тт.), 1979 — «Визначника грибів України», т. 1—5. Результати досліджень тваринного світу підсумовуються у багатотомному монографічному виданні «Фауна України» (почато 1956). На основі численних регіональних і галузевих досліджень здійснюється комплексне фіз.-геогр. районування тер. України та ландшафтне картографування її, вивчення сучасних природно-тер. комплексів (ПТК) з урахуванням впливу на них госп. діяльності людини, прогнозування їхніх змін під впливом цієї діяльності, проблем охорони природи. Наслідки багаторічних комплексних досліджень природи УРСР зведено в монографії «Фізико-географічне районування Української РСР» (1968), у томі «Україна і Молдавія» (1972) з серії «Природні умови і природні ресурси СРСР», «Фізична географія Української РСР» (1982) та ін. Видано праці про природні умови окремих областей республіки. У вивченні природних умов та ресурсів України значна роль належить також краєзнавцям, наук. т-вам, зокрема *Географічному товариству УРСР* (засн. 1947), *Українському товариству охорони природи* (засн. 1946), *Українському мінералогічному товариству* (засн. у 1970). Див. також у цьому томі розділ Наука і наукові установи.

Літ.: Кордт В. А. Матеріали до історії картографії на Україні, ч. 1. К., 1931; Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти. Л., 1970; Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. К., 1976; Состояние и перспективы развития географических исследований в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Коваленко К. О., Висоцька П. Ю. Фізична географія УРСР (1840—1958 рр.). Бібліографічний покажчик. К., 1960.

Р. А. Завздний, В. П. Франчук.

ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА

Основні риси геологічної будови і тектонічного розвитку

Територія України розміщена в межах двох великих тектонічних структур — *Східно-Європейської платформи і Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Межа між ними проходить по зоні глибинних розломів приблизно по лінії міст Яворів — Миколаїв (Львів. обл.) — Івано-Франківськ — Чернівці, перетинає тер. Молд. РСР і продовжується у напрямі на Вилкове, через Чорне м. на Красноперекопськ і далі по пн. частині акваторії Азовського м. Платформена ділянка тер. республіки являє собою жорстку, слабо рухливу тектонічну структуру, що складається в нижній частині з давніх (1—3,5 млрд. років) кристалічних гірських порід (граніти, базальти, кристалічні сланці тощо), у верхній — з незначної товщі верств осадочних порід (піски, глини, вапняки та ін.). На відміну від платформи, територія Альпійської складчастої геосинклінальної області є ділянкою прояву відносно молодих за геол. віком (25—100 млн. років) інтенсивних *тектонічних рухів*. У її будові переважають осадочні гірські породи. Структури складчастої геосинклінальної області відрізняються від платформених структур зануренням кристалічного фундаменту на значні глибини, чергуванням глибоких прогинів і піднять земної кори, потужними товщами осадочних гірських порід (до 15 тис. м і більше), інтенсивними складчастими і розривними порушеннями, проявами сейсмічних і вулканічних процесів та ін. Особливості геологічної будови території УРСР зумовлені розломно-блоковою тектонікою земної кори. З коливальними рухами земної кори пов'язане розтріскування її і розчленування на окремі брили. Внаслідок цього в земній корі виникають великі, глибокі тріщини різних напрямів і розмірів — глибинні розломи, з якими пов'язане формування блокової структури. Наступні диференційовані рухи окремих блоків зумовлюють утворення структурно-генетичних ділянок літосфери.

У геологічній будові території УРСР беруть участь різні за віком та структурою геологічні утворення, формування яких розпочалося в архейську еру (3,0—3,5 млрд. років тому), коли на поверхні землі відбувалися тектономагматичні процеси, утворювалися гол. чин. кристалічні гірські породи і проявлялися переважно пластичні деформації гірських порід, зумовлені тектонічними рухами. У ранньому протерозої (розпочався 2,7 млрд. років тому), коли товщина земної кори значно збільшилась і речовина її затверділа, переважала розломно-блокова тектоніка з утворенням глибинних розломів, які розчленовують земну кору архейського віку на окремі жорсткі стабільні блоки (протоплатформи) і більш рухливі міжблокові зони (протогеосинкліналі). Характерною особливістю розломно-блокової тектоніки є утворення систем переважно прямолінійних глибинних розломів пн.-зх., пн.-сх., а також меридіонального і широтного напрямів, серед них у різні часи провідною була якась одна система розломів, що визначала розміщення регіональних геол. структур. Ці тектоорогенні (див. *Тектоорогенія*) риси зон глибинних розломів, які збереглися до сучасної епохи, відіграли вирішальну роль у формуванні заг. тектонічного плану тер. України. Розломно-блокова тектоніка мала значний вплив на сейсмічну активність земної кори, процеси магматизму, осадконагромадження та рельєфоутворення. На ділянках, у межах яких відбувалися інтенсивні тектонічні рухи, значний прояв мали сейсмічність і вулканізм, нагромаджувалися потужні (до десятків тисяч метрів) товщі осадочних відкладів, формувався гірський рельєф. У структурному відношенні тер. УРСР є системою генетично пов'язаних блоків, або геоструктурних регіонів, які відрізняються один від одного просторовим розміщенням, зовн. формою, геол. віком, складом гірських порід, інтенсивністю тектонічних рухів, проявом магматизму, особливостями рельєфу, комплексом корисних копалин. Структурними межами геоструктурних регіонів є зони глибинних розломів і крайові розломи. Ці розломи — природна основа для структурно-геол. районування. Згідно з цими положеннями на території України виділяють такі основні геоструктурні регіони: в межах Сх.-Європейської платформи — Український щит, Волино-Подільську плиту, Дніпровсько-Донецьку западину, Донецьку складчасту споруду; в межах Альпійської складчастої геосинклінальної області — Карпатську складчасту систему, Кримську складчасту систему і Скіфську платформу. Крім того, виділяють своєрідну геол. структуру — Причорноморську западину, накладену на давню Сх.-Європейську і молодшу за геологічним віком Скіфську платформи в зоні зчленування їх (див. у цьому томі розділ Структурно-геологічне районування).

Геологічну і тектонічну карти див. на окремому аркуші, с. 24—25.

В. Г. Бондарчук, І. І. Чебаненко.

Структурно-геологічне районування

Український щит простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. через усю територію Української РСР, між Дніпровсько-Донецькою западиною на Пн. Сх., Донецькою складчастою спорудою на Пд. Сх., Причорноморською западиною на Пд., Волино-Подільською плитою й Передкарпатським прогином на Зх. На Пн. обмежований Прип'ятським прогином. Являє собою підняття кристалічного фундаменту пд.-зх. частини Сх.-Європейської платформи. Український щит має складчасто-блокову структуру, він складається з шести великих блоків — Волинського, Подільського, Білоцерківського, Кіровоградського, Придніпровського і Приазовського, відокремлених один від одного глибинними розломами і міжблоковими зонами. Блоки різняться між собою висотним положенням, геол. будовою, історією геол. розвитку, проявами магматизму, ступенем *метаморфізму* гірських порід. У межах кожного з великих блоків виділяють блоки другого порядку. В геол. будові щита беруть участь кристалічні породи докембрію, місцями перекриті незначною товщею осадочних відкладів мезозойського і кайнозойського віку. Найдавнішими є архейські гірські породи. Вони представлені метаморфізованими осадочно-вулканогенними (мігматити, гнейси, метабазити тощо) і магматичними (гранітоїди, габро, діабази, андезити, порфірити) утвореннями. Архейські гірські породи зібрані в куполовидні складки. За даними абс. геохронології, вік порід — від 2600 до 3500 млн. років. Молод-

Виходи докембрійських кристалічних порід Українського щита. Житомирська область.

ші гірські породи — кристалічні сланці, мармури, залізисті кварцити тощо мають абс. вік від 570 до 2600 млн. років. Ці породи зібрані в лінійні складки субмеридіонального, субширотного і пн.-зх. простягання. У геол. історії формування Українського щита виділяють два осн. етапи: геосинклінального і платформеного розвитку. На початку геосинклінального етапу (в архейську еру) на території, що тепер займає Український щит, відбувалися значні опускання земної кори, які супроводилися проявом вулканізму, нагромаджувалися потужні товщі піщано-глинистих, карбонатних і вулканогенних відкладів. Ці відклади пізніше в процесі гороутворення і метаморфізму, пов'язаних з докембрійськими епохами складчастості, перетворилися на різноманітні гнейси, кварцити, мігматити та ін. У протерозойську еру відбувалися інтенсивні деформації жорсткої земної кори, утворювалися глибинні розломи, проявилася блокова тектоніка, сформувалися міжблокові зони, нагромаджувалися осадочно-вулканогенні відклади. В процесі регіонального метаморфізму ці відклади перетворилися на гнейси, сланці, джеспіліти і кварцити. Під діянням процесів *ультраметаморфізму* метаморфізовані гірські породи перетворилися на граніти й мігматити. Цей етап розвитку щита завершився утворенням гірської споруди значної висоти.

Платформений етап розвитку Українського щита, що в часі відповідає *фанерозою*, характеризується тектонічними підняттями і процесами денудації, внаслідок яких гірська споруда руйнувалася і поступово перетворилася на підвищену денудаційну рівнину, на якій у мезозойську і кайнозойську ери формувалися *кори вивітрювання*, на окремих, найбільш знижених ділянках нагромаджувалися осадочні відклади. У геоморфологічному відношенні виступам Українського щита відповідають Придніпровська, Волинська, Подільська і Приазовська височини. *В. А. Рябенко.*

Скіфська платформа міститься на Пд. Української РСР, включає також акваторії Азовського моря та пн.-зх. частини Чорного моря; у зх. і сх. напрямах виходить за межі території республіки. На Пн. вона межує з давньою Східно-Європейською платформою, на Пд. — з Кримською складчастою системою.

У будові Скіфської платформи виділяють структурні поверхи — складчастий фундамент і осадочний чохол. Фундамент складається з палеозойських і мезозойських (тріасових, нижньо-, середньо- і частково верхньоюрських) геосинклінальних інтенсивно дислокованих осадочних піщано-глинистих, місцями вулканогенних відкладів. Трапляються ділянки (ядра) *метаморфічних гірських порід* (гнейси, кристалічні сланці тощо) протерозойського віку. Фундамент поздовжніми, поперечними й діагональними розломами розсічений на окремі блоки. Деякі з цих розломів проявляються і у відкладах осадочного чохла. В будові чохла беруть участь гол. чин. мезозойські й кайнозойські осадочні, частково вулканогенні породи. Над протерозойськими ділянками фундаменту нижня частина осадочного чохла складається з палеозойських утворень, представлених гол. чин. пісковиками, філітами, аргілітами і вапняками. Осадочні відклади тріасової системи складаються з пісковиків, аргілітів, алевролітів; юрської системи — з флішоїдних порід, вапняків, конгломератів і ефузивних порід; крейдової системи — з мергелів, вапняків, глин, пісковиків тощо. Для відкладів палеогенової системи характерні піщано-мергельно-глинисті товщі; неогенової — вапняки, мергелі, піски. Серед антропогенових відкладів переважають суглинки, супіски й піски. Потужність чохла змінюється від 200—300 м на підняттях фундаменту до 10 000 м у межах глибоко занурених ділянок. Відклади чохла слабо дислоковані, місцями, особливо в зонах тектонічних розломів, інтенсивно дислоковані. Формування складчастого фундаменту Скіфської платформи розпочалося за байкальської (можливо, за раніших докембрійських епох складчастості), продовжувалося в каледонську, герцинську і завершилося в кіммерійську епоху складчастості. На цій підставі її відносять до молодих платформ. Деякі дослідники вважають, що на більшій частині Скіфської платформи з середини ранньокрейдової епохи платформений режим (див. *Платформа* в геології) закінчився і відновилися геосинклінальні (див. *Геосинкліналь*) умови. *Ю. М. Довгаль.*

Волино-Подільська плита міститься на Зх. України, між Українським щитом на Сх. і Карпатською складчастою системою на Пд. Зх. Фундамент плити складається з магматичних і метаморфічних гірських порід архейського і ранньопротерозойського віку (граніти, гранодіорити, гнейси, мігматити, амфіболіти тощо); системою тектонічних меридіональних, широтних та діагональних розломів він розчленований на окремі блоки. Розломи перетинають і осадочні товщі до мезозойських включно. Диференційовані тектонічні рухи окремих блоків зумовили закономірності геол. розвитку Волино-Подільської плити і особливості осадконагромадження у пізньому протерозої та фанерозої. У будові осадочного чохла виділяють породи рифею, венду, палеозою, мезозою і кайнозою. У структурному відношенні плиту поділяють на моноклінальний схил Українського щита і палеозойський прогин — *Галицько-Волинську синеклізу*. В межах схилу щита докембрійський кристалічний фундамент поступово занурюється в зх. напрямі на глиб. понад 2000 м. На фундаменті залягають рифейські, вендські, палеозойські, мезозойські і кайнозойські відклади. Домезозойські відклади утворюють пологу монокліналь, ускладнену локальними підняттями невеликої амплітуди. В Галицько-Волинській синеклізі фундамент залягає на глибині до 7000 м. Осадочний чохол синеклізи представлений повніше — поширені відклади рифейського, вендського, кембрійського, ордовицького, силурійського, девонського, кам.-вуг., юрського, крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенового віку. Потужність верхньопалеозойських відкладів у межах синеклізи значно більша, ніж на тер. моноклінального схилу, велике поширення мають кам.-вуг. вугленосні товщі. Відклади рифею — палеозою зібрані в складки і вузькі валоподібні підняття, розмежовані густою сіткою *розривів тектонічних*, гол. чин. пд.-зх. і пд.-сх. простягання. Породи юрської, крейдової, палеогенової й неогенової систем залягають горизонтально.

Початок формування Волино-Подільської плити відносять до пізнього протерозою, коли кристалічний фундамент глибинними розломами був розчленований на блоки, і в межах окремих із них почалося нагромадження осадочних відкладів. У результаті інтенсивних опускань у палеозої в зх. частині регіону утворилася Галицько-Волинська синекліза; формування цієї синеклізи завершилося наприкінці палеогенового періоду. У зв'язку з коливальними рухами земної кори Волино-Подільська плита у мезозойську і кайнозойську ери не раз вкривалася морем. У геоморфологічному відношенні в пн. частині Волино-Подільської плити виділяють Волинську височину і Поліську низовину, в пд.— Подільську височину, в зх.— пасмо горбистих піднять Розтіччя. *В. Я. Великанов.*

Причорноморська западина міститься на Пд. УРСР. Включає також акваторію пн.-зх. частини Чорного моря. Являє собою зх. частину Причорноморсько-Кубанського тектонічного прогину, який простягається від Молдавії до Передкавказзя. На Пн. межує з Українським щитом, на Пд.— з Добруджинським підняттям і Кримською складчастою системою, на Зх.— з Карпатською складчастою системою. Між Добруджею і Кримом по молодих відкладах (починаючи з олігоценових) Причорноморська западина відкривається в Чорноморську тектонічну западину. На Сх. западина обмежована субмеридіональним Оріхово-Павлоградським глибинним розломом. У тектонічному відношенні Причорноморську западину поділяють на три осн. частини: пн. борт, осьову зону *грабенів* і пд. борт. Північний борт западини, який одночасно є пд. схилом Українського щита, має давній, дорифейський (див. *Рифей*) фундамент. Його поділяють на дві частини: північну, більш широку, з пологим зануренням фундаменту в пд. напрямі, і південну з більш крутим, ступінчастим зануренням фундаменту. Фундамент розсічений субмеридіональними глибинними розломами ранньопротерозойського віку на окремі блоки. Цей борт западини виповнений осадочними відкладами крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенового віку потужністю від кількох десятків до 2300—2500 м. Верстви порід полого занурюються у пд. напрямі. Склад гірських порід та умови їхнього залягання свідчать про те, що нагромадження їх відбувалося в платформених (див. *Платформа* в геології) умовах. Осьова зона грабенів в порівняно нешироко. Вона безпосередньо пов'язана з субширотним глибинним розломом, який розмежовує давню Сх.-Європейську і молодшу за геол. віком Скіфську платформи. Ця зона складається з кількох грабенів, у межах яких глибина залягання фундаменту — від 5000 м до 8000 м. Межі між грабенами збігаються з субмеридіональними

Відслонення базальтів на Волино-Подільській плиті. Ровенська область.

розломами пн. борту. Грабени виповнені осадочними відкладами мезозойського — ранньопалеогенового віку. Пізньопалеогенові й неогенові відклади над грабенами залягають у вигляді слабо виражених синкліналей і моноклінналей.

Південний борт западини значно вужчий порівняно з північним. Він виповнений відкладами того самого віку, що й північний, але потужність їх більша; виявлено також вулканогенні породи. Осадочні відклади від крейдових до неогенових включно нерідко зібрані в складки. Такі риси геологічної будови пд. борту западини дають підставу вважати, що формування його відбувалося в субгеосинклінальних умовах. Початок формування Причорноморської западини відносять до ранньокрейдової епохи. Розвиток її продовжувався за крейдового, палеогенового, неогенового й антропогенового періодів. У геоморфологічному відношенні западині відповідає більша частина Причорноморської низовини. *А. В. Чекунов.*

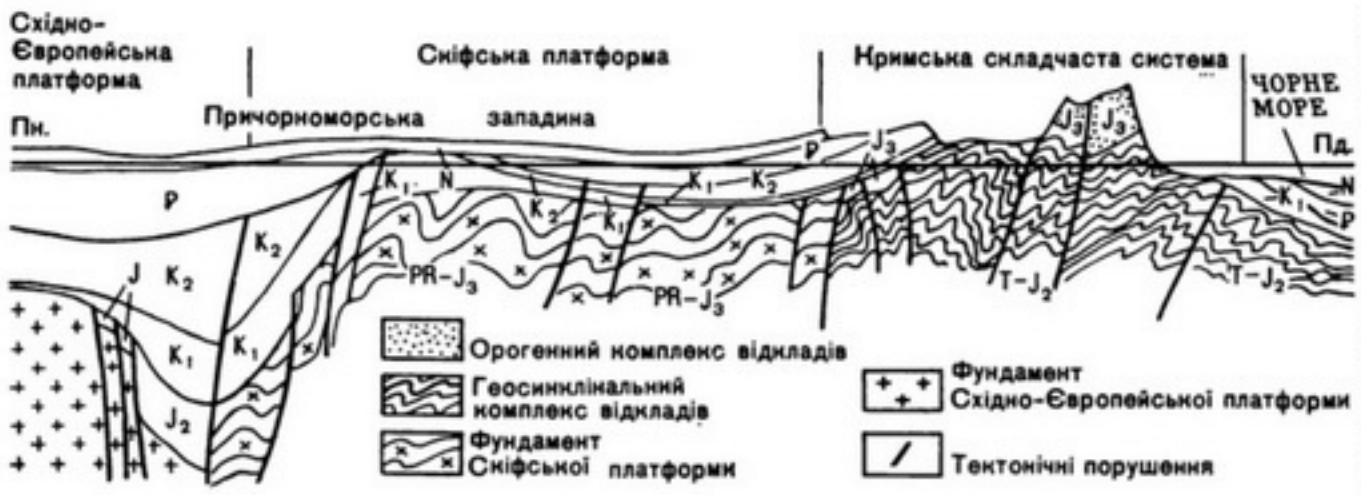

Схема взаємного розміщення основних структурних елементів Півдня України.

Дніпровсько-Донецька западина міститься у сх. частині Української РСР, гол. чин. на лівобережжі Дніпра, у пн.-зх. напрямі виходить за межі республіки. Западина являє собою велику тектонічну структуру типу ровоподібного прогину — *авлакогену*. На Зх. і Пд. Зх. межує з Українським щитом, на Пн. Сх.— з Воронезьким масивом, на Пд. Сх.— з Донецькою складчастою спорудою. В тектонічному відношенні у межах Дніпровсько-Донецької западини виділяють центр. *грабен* (або *рифт*), пн.-сх. і пд.-зх. борти. Центральний грабен обмежований крайовими глибинними розломами. Архей-протерозойський кристалічний фундамент його має складну структуру, він по лініях поздовжніх розломів ступінчасто знижується від бортів до центру. Поперечними розломами фундамент розчленований на окремі блоки, що занурюються у пд.-сх. напрямі на глиб. від 2000 до 18 000 м. Грабен виповнений товщею інтенсивно дислокованих осадочно-вулканогенних утворень девонського та осадочних відкладів кам.-вуг. і пермського віку (пісковики, вапняки, аргіліти, кам. сіль та ін.). В найбільш опущеній пд.-сх. частині грабена за геофіз. даними встановлено і давніші за геол. віком відклади.

Борти западини характеризуються поступовим зануренням фундаменту і пологим падінням верств осадочних порід у бік грабена. Фундамент бортів перекритий осадочними відкладами кам.-вуг., мезозойського і кайнозойського віку, які поширені і на тер. центр. грабена. Заг. потужність відкладів збільшується з Пн. Зх. на Пд. Сх. і від периферійних частин западини до приосьової пд.-сх. частини грабена. В межах бортів вона не перевищує 500 м, а в пд.-сх. частині грабена досягає 16 000—18 000 м. Осадочні відклади деформовані й ускладнені процесами соляної тектоніки. Формування Дніпровсько-Донецької западини розпочалося у середньому палеозої. В той час у її межах мали місце інтенсивні розломні дислокації, які супроводилися виверженням вулканів; по зонах глибинних розломів відбувалися опускання і нагромадження осадочно-вулканогенних відкладів. Особливо інтенсивні опускання в межах грабена мали місце протягом пізньодевонської та ранньо-кам'яновугільної епох. Починаючи з кінця ранньокам.-вуг. епохи та у мезозойську еру тектонічні опускання охопили і борти западини, утворювалися потужні товщі мор. відкладів. Розвиток її продовжувався і за палеогенового, неогенового й антропогенового періодів. З кінця палеогенового періоду переважали континентальні умови осадконагромадження. У геоморфологічному відношенні Дніпровсько-Донецькій западині відповідають Придніпровська низовина та сх. частина Полісської низовини. *В. К. Гавриш.*

Донецька складчаста споруда міститься на Пд. Сх. Української РСР, у сх. напрямі виходить за межі республіки. На Пн. межує з Воронезьким масивом, на Пн. Зх.— з Дніпровсько-Донецькою западиною, на Зх. і Пд.— з Українським щитом. Являє собою складчасту гірську споруду, ускладнену розривними *дислокаціями*. В рельєфі виступає як Донецька височина. В основі Донецької складчастої споруди залягають докембрійські кристалічні породи, які на Пд. (на межі з Українським щитом) виходять на поверхню, а в центр. частині по лініях глибинних розломів занурюються на глиб. до 10 000—15 000 м, утворюючи западину типу *авлакогену*. На них лежать зім'яті в складки гірські породи девонського віку (піски, вапняки, ефузивні утворення), а також потужна товща (10 000—12 000 м) кам.-вуг. відкладів (вапняки та піщано-глинисті породи з пластами і проверстками кам. вугілля). Пермські відклади (піщано-глинисті породи, гіпси, кам. сіль тощо) та тріасові й юрські (переважно піщано-глинисті) дислоковані відклади поширені в основному на Пн. Зх. Донецької складчастої споруди. Вони перекриті верхньокрейдовими (карбонатними й піщано-глинистими) — місцями значно дислокованими та палеогеновими (переважно піщано-глинистими) — слабодислокованими відкладами. Неогенові (піщано-глинисті й карбонатні) відклади є на обмеженій тер., на Пд. регіону: вони залягають горизонтально. Антропогенові (четвертинні) піщано-глинисті відклади поширені гол. чин. на схилах та в річкових долинах.

У структурному відношенні Донецьку складчасту споруду поділяють на чотири осн. тектонічні елементи: Центр. осьову зону — складається з Гол. антикліналі, Головної (Північної) й Південної синкліналей; Пн. зону дрібної складчастості (з численних брахіантикліналей та улоговин, ускладнених скидами і насувами); Південну зону дрібної складчастості (з насувів, скидів і блоків); Зх. зону замикання Донецької складчастої споруди (до складу її входять широкі Кальміус-Торецька і Бахмутська котловини). Перші горотворчі *тектонічні рухи* на тер. нинішньої Донецької складчастої споруди відбулися наприкінці девонського періоду, вони супроводилися вулканізмом. Наприкінці пермського періоду, за герцинської епохи складчастості, утворилися осн. тектонічні елементи цієї складчастої гірської споруди. У процесі опускання гірські породи, особливо кам. вугілля, підлягали регіональному метаморфізмові, який найінтенсивніше проявився в Центр. осьовій зоні та на Сх. В наступні періоди гірська споруда внаслідок денудаційних процесів (див. *Денудація*) руйнувалася. Коливальні рухи земної кори зумовлювали неодноразове занурення її нижче рівня моря. У пізньокрейдову епоху вона майже повністю була вкрита морем, внаслідок чого утворились потужні товщі мор. відкладів, які незгідно залягають на давніших за геол. віком породах. За альпійської складчастості Донецька складчаста споруда зазнала тектонічних піднять з утворенням вторинної складчастості та скидів. Сучасних обрисів вона набула в кінці неогену. *В. С. Попов.*

Карпатська складчаста система є пн. відгалуженням *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. На Пд. Зх. України — частина складчастої системи, що в орографічному відношенні відповідає *Карпатам Українським*. На Пн. Сх. вона межує з *Волино-Подільською плитою*. Включає Карпатську складчасту гірську споруду, *Передкарпатський прогин* і *Закарпатський прогин*. У межах Карпатської складчастої гірської споруди виділяють такі структурно-фаціальні зони: Скибову, Кросненську, Дуклянську, Магурську, Чорногорську, Свидовецьку, Буркутську, або Сухівську, Рахівську,

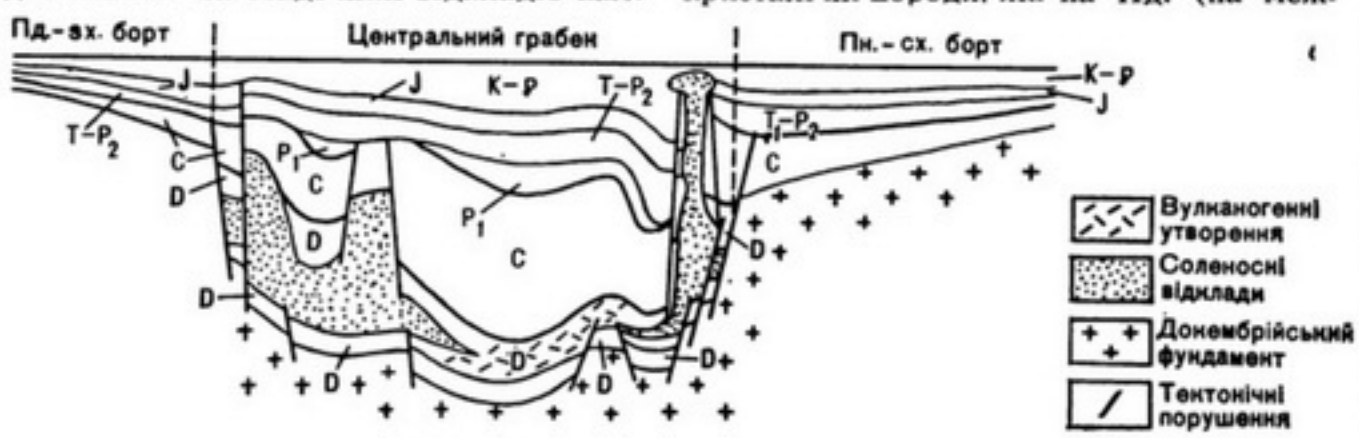

Геологічний розріз Дніпровсько-Донецької западини по лінії Пирятин Полтавської області — Дмитрівка Чернігівської області.

Мармарошську і Пенінську, в геологічній будові яких беруть участь гол. чин. товщі *фліщу* крейдового і палеогенового віку, заг. потужність яких від 5000 до 9000 м. У Мармарошській зоні поширені й давніші, допалеозойські і палеозойські гірські породи (кам'яновугільної та пермської систем) — кристалічні сланці, кварцити, гнейси, граніти та тріасові і юрські— вапняки і доломіти, а в Пенінській — юрські відклади (вапняки).

Передкарпатський прогин поділяють на Внутрішню та Зовнішню зони (деякі дослідники поділяють його на три зони). Внутрішня зона виповнена неогеновими *моласами* потужністю понад 5000 м, які залягають на складчастому флішовому фундаменті крейдово-палеогенового віку. Зовнішня зона сформувалася на платформеному фундаменті, в її будові беруть участь неогенові моласи потужністю до 4000 м.

Закарпатський прогин складається з неогенових моласів потужністю до 3000 м, які залягають на мезозойсько-палеогеновому фундаменті, що має блоково-насувну будову. В прогині поширені вулканогенні утворення неогенового віку. Для складчастої гірської споруди Карпат і Внутрішньої зони Передкарпатського прогину характерна покривно-складчаста структура з значною кількістю лусок, скиб та складок.

Карпатська складчаста система почала формуватися в кінці юрського періоду на місці зруйнованої денудацією герцинської складчастої споруди. До кінця олігоценової епохи в межах її був геосинклінальний режим осадконагромадження. На початку неогенового періоду у зв'язку з інтенсивними тектонічними рухами ця територія піднялася вище рівня моря і на її місці утворилися гори, а периферійні ділянки (Закарпатський прогин і Внутрішня зона Передкарпатського прогину) почали прогинатися і заповнюватися продуктами руйнування гір. Пізніше, в баденський час, прогинання поширилося і на край *Східно-Європейської платформи,* на місці якого утворилася Зовнішня зона Передкарпатського прогину. В післясарматський час відбулася завершальна стадія складчастості Карпат і насування їх разом з Внутрішньою зоною на Зовнішню зону прогину. Амплітуда насуву сягає 15—20 км.

П. Н. Царенко.

Кримська складчаста система простягається вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова, займаючи крайню пд. частину України. На Пн. межує з Скіфською платформою, на Пд.— з улоговиною Чорного м. Входить до складу *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. В рельєфі виступає як *Кримські гори*. В нижній частині Кримської складчастої системи залягають зім'яті в складки верхньотріасові, нижньоюрські (т. з. таврійська серія), середньо- і частково верхньоюрські піщано-глинисті, часто флішові й флішоподібні, рідше грубоуламкові відклади, що утворилися в геосинклінальних умовах. Вони поширені в межах Головного і Внутрішнього пасом Кримських гір. На тріасових і юрських породах з різким структурним неузгодженням лежать дислоковані верхньоюрські й нижньокрейдові карбонатні, грубоуламкові, піщано-глинисті, рідше вулканогенні породи, які сформувалися за орогенного етапу розвитку. На них субгоризонтально залягають верхньокрейдові й кайнозойські карбонатні, піщано-глинисті, рідше — грубоуламкові відклади, що утворилися в платформених або близьких до них умовах. Вони поширені в межах Внутрішнього і особливо Зовнішнього пасом. Заг. потужність відкладів — 8000—10 000 м. Формування Кримської складчастої системи почалося в тріасовому періоді, коли на ділянці Скіфської платформи в межах сучас. Кримського п-ова утворився геосинклінальний прогин. Відклади, що виповнювали цей прогин, зазнали впливу *кіммерійської складчастості,* в результаті чого на місці прогину на початку пізньоюрської епохи сформувалася складчаста гірська споруда пра-Крим. На думку багатьох дослідників, геосинклінальний етап у середньоюрську епоху супроводився інтенсивним проявом вулканізму, про що свідчить згаслий вулканіч. масив Карадаг, а також лаколіти Аюдаг, Кастель та інші. У зв'язку з наступними коливальними рухами земної кори, пов'язаними з альпійською епохою складчастості, гори руйнувалися і неодноразово вкривалися морем. Внаслідок тривалих процесів *денудації* гірська споруда була знівельована.

В середині кайнозою у пд. частині Кримської складчастої системи вичленився великий тектонічний блок, на місці якого внаслідок помірних піднять утворилися Кримські гори. Їх відносять до типу відроджених гір. Останнім часом деякі дослідники розглядають Кримські гори як геоантиклінальне підняття новітньої Азово-Чорноморської геосинклінальної системи, яка почала формуватися в кінці пізньоюрської — на початку ранньокрейдової епох. Початкова стадія розвитку геосинкліналі супроводилася вулканізмом з утворенням діабазів, спілітів і кератофірів.

Ю. М. Довгаль.

Стратиграфія

Докембрійські геологічні утворення на Україні значно поширені; представлені архейськими і протерозойськими гірськими породами. Архейські й нижньопротерозойські утворення складаються в основному з кристалічних і метаморфічних гірських порід, які становлять фундамент давньої Сх.-Європейської платформи. Вони відслонюються або залягають на незначних глибинах під малопотужною товщею осадочних відкладів у межах Українського щита. В тектонічних западинах архейські й нижньопротерозойські породи занурені на значні глибини. Найпоширеніші з них — гірські породи архейської групи, серед яких переважають граніти, мігматити, гранодіорити, біотитові сланці, залізисті кварцити. Ранньопротерозойські утворення складаються з залізистих кварцитів, кварцових порфірів та порфірових туфів, кварц-біотитових, графітових і пірофілітових сланців, порфіритів, біотитових, гранат-біотитових та силіманіт-біотитових гнейсів, гранітів, метасоматитів, габро, анортозитів та ін.

Утворення пізньопротерозойського віку розчленовують на рифейські й вендські товщі. Вони поширені в межах Волино-Подільської плити. Рифейські (див. *Рифей*) утворення складаються з осадочних, переважно лагунно-континентальних строкатозабарвлених відкладів (пісковики, аргіліти, алевроліти) і магматичних порід. Потужність їх до 1000 м. Утворення вендського віку представлені в нижній частині льодовиковими відкладами (тилітами) потужністю до 50 м, на них залягає потужна товща (до 550 м) вулканогенних порід (базальти, діабази, туфи, туфобрекчії та ін.). Вони перекриті осадочними, переважно морськими відкладами (пісковики, алевроліти, вапняки), заг. потужність їх бл. 500 м. У відкладах вендського віку виявлено рештки давніх безскелетних багатоклітинних організмів і багатоклітинних евкаріотних (див. *Евкаріоти*) водоростей. З докембрійськими утвореннями пов'язані родовища заліз. руд, графіту, каолінів, буд. та облицьовувальних матеріалів, флюориту, виробного й дорогоцінного каміння та ін. корисних копалин.

М. П. Щербак.

Відслонення крейдових відкладів. Донецька складчаста споруда.

Виходи кам'яної солі. Закарпатський прогин.

Виходи юрських відкладів. Кримська складчаста система.

Відслонення силурійських відкладів у долині Дністра. Тернопільська область.

Палеозойські відклади. Відклади палеозойської групи мають значне поширення на тер. України. Серед них відомі геол. утворення всіх систем палеозою — кембрійської, ордовицької, силурійської, девонської, кам'яновугільної й пермської. Палеозойські відклади майже всюди перекриті молодшими за геол. віком гірськими породами. Відслонюються вони переважно в Донбасі та на Поділлі.

У 1-й половині палеозойської ери більша частина сучас. тер. УРСР була суходолом. Відклади мор. походження нагромаджувались лише у зх. та пд.-зх. її частинах, вкритих на той час морем. Мор. відклади кембрійської системи відомі на Волино-Подільській плиті та в Передкарпатському прогині. Вони представлені лише нижнім та серед. відділами; складаються гол. чин. з аргілітів, пісковиків, глин і алевролітів. Макс. потужність їх — до 1200 м. Ордовицькі відклади потужністю до 85 м поширені на Волино-Подільській плиті та в Переддобруджинському прогині. Вони складаються з вапняків, пісковиків, аргілітів та алевролітів мор. походження. На Волино-Подільській плиті у складі ордовицької системи виділяють усі три відділи — нижній, серед. і верхній; у Переддобруджинському прогині — лише серед. відділ. Силурійські відклади поширені в тих самих регіонах, що й ордовицькі. Серед них є морські і лагунні утворення — вапняки, граптолітові сланці, мергелі та доломіти; їхня потужність — до 1000 м. У 1-й половині девону морські умови були в зх. і пд.-зх. частинах республіки. В кінці середньодевонської і в пізньодевонську епохи територія, де нагромаджувались осадочні відклади, значно збільшилась; місцями відбувалися вулканічні процеси. Відклади девонської системи поширені на Волино-Подільській плиті, в Переддобруджинському прогині, на о. Зміїному, в Дніпровсько-Донецькій западині та в межах Донецької складчастої споруди. Вони представлені мор., лагунними й дельтовими утвореннями — аргілітами, алевролітами, пісковиками, вапняками, мергелями, доломітами, кам. і калійною сіллю; трапляються і вулканогенні породи (порфірити, діабази, вулканічна брекчія тощо). У Дніпровсько-Донецькій западині й Донецькій складчастій споруді відомі відклади серед. і верх., на о. Зміїному — нижнього девону, в ін. районах — усіх трьох відділів. Найбільша потужність відкладів девону (понад 6000 м) — у Дніпровсько-Донецькій западині, де з ними пов'язані поклади нафти, газу, кам. і калійних солей. У кам.-вуг. періоді мали місце мор. *трансгресії*, які не раз змінювалися регресіями (див. *Регресія моря*). На початку періоду на території сучас. України переважали мор., за серед. епохи та в кінці періоду були морські, лагунні, дельтові й континентальні умови осадконагромадження. Відклади кам.-вугільної системи поширені в Дніпровсько-Донецькій западині, в межах Донецької складчастої споруди, Кримської складчастої системи, в Причорноморській западині (в межах рівнинного Криму), в Галицько-Волинській синеклізі та Переддобруджинському прогині. Вони представлені аргілітами, алевролітами, пісковиками, вапняками, кам. вугіллям. Відповідно до умов утворення серед них виділяють гірські породи мор., лагунного, дельтового й континентального походження. Найбільша потужність кам.-вуг. відкладів (понад 12 000 м) — у межах Донецької складчастої споруди, де, як і в Дніпровсько-Донецькій западині, виявлено всі три відділи (в ін. районах — лише нижній і серед. відділи). З відкладами кам.-вуг. системи пов'язані поклади кам. вугілля, нафти, газу, ртуті, флюсових вапняків, доломітів тощо. Відклади пермської системи виявлено в межах Дніпровсько-Донецької западини, Донецької складчастої споруди, Кримської складчастої системи, Закарпатського та Переддобруджинського прогинів. Вони представлені лагунно-мор., дельтовими і континентальними утвореннями обох відділів — алевролітами, глинами, пісками, пісковиками, вапняками, доломітами, гіпсами, ангідритами, кам. сіллю тощо. Серед них значне місце належить відкладам строкатого забарвлення. Макс. потужність пермських відкладів у Дніпровсько-Донецькій западині — бл. 3000 м. У цих відкладах на Україні відомі поклади кам. солі, гіпсів, доломітів, нафти і газу тощо.

С. В. Горак.

Мезозойські відклади на Україні поширені майже повсюди. Немає їх лише на найбільш підвищених ділянках Українського щита та на порівняно невеликих площах Донецької складчастої споруди, Карпатської й Кримської складчастих систем. Здебільшого відклади мезозою перекриті породами кайнозойського віку і у відслоненнях спостерігаються локально; буровими свердловинами їх виявлено в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, в Передкарпатському прогині тощо. Вони представлені геол. утвореннями усіх трьох систем — тріасової, юрської й крейдової. У тріасовому періоді мор. басейни вкривали незначні території у пд.-зх. (Карпатська складчаста система) та пд. (Кримська складчаста система і Переддобруджинський прогин) частинах сучас. тер. України, де утворилися мор. відклади усіх трьох відділів тріасу. Вони складаються з вапняків, мергелів, глинистих сланців, конгломератів, доломітів та ін. гірських порід. Континентальні утворення відомі в межах Дніпровсько-Донецької западини і Донецької складчастої споруди (строкаті алевроліти, аргіліти і конгломерати). Заг. потужність тріасових відкладів — до 2000 м.

За юрського періоду відбувалися мор. трансгресії, відомі прояви вулканічних процесів. Макс. трансгресія відбулася у пізньоюрську епоху, коли море вкривало майже всю територію, де розміщені Дніпровсько-Донецька западина, Кримська й Карпатська складчасті системи, частково — Донецька складчаста споруда і Волино-Подільська плита. Відклади юрської системи найповніше представлені в Кримській складчастій системі, де вони складаються з потужних товщ *фліш*у, вапняків, грубоуламкових конгломератів, глинистих сланців тощо. Потужність їх від 1500 до 4500 м. У межах Карпатської складчастої системи юрські відклади складені переважно з мілководних вапняків, мергелів, пісковиків, конгломератів, кремнистих аргілітів і вулканогенних утворень. Їхня потужність — до 2000 м. З юрськими відкладами в Кримській та Карпатській складчастих системах пов'язані родовища мармуровидних вапняків та вулканогенних порід (діорити, андезити, кератофіри тощо), які використовують як буд. та облицьовувальний матеріал. На території Донецької складчастої споруди відсутні нижні яруси нижньоюрського відділу, а в пн.-зх. частині Дніпровсько-Донецької западини — нижньоюрські й частково середньоюрські відклади. У межах Донецької складчастої споруди юрські відклади представлені внизу мор. глинами з проверстками пісковиків, вище — туфогенними пісковиками; над ними лежать мор. глини, пісковики й вапняки, в покрівлі — континентальні відклади (пісковики, глини й алевроліти). Заг. потужність відкладів — до 800 м. У Дніпровсько-Донецькій западині товща юрських відкладів, потужністю від 150 до 600 м, представлена гол. чин. глинами, алевролітами, пісками й пісковиками.

У ранньокрейдову епоху на тер. нинішньої УРСР переважали континентальні умови. Мор. басейни були в межах Карпатської й Кримської складчастих систем, Волино-Подільської плити, у Переддобруджинському прогині та пд. частині Причорноморської западини; мор. нижньокрейдові відклади представлені мергелями, вапняками, глинами, пісковиками тощо. В межах Українського щита, Дніпровсько-Донецької западини, Донецької складчастої споруди переважна частина нижньокрейдових відкладів складається з континентальних піщано-глинистих порід. На початку пізньокрейдової епохи розпочалася велика трансгресія моря, яка досягла максимуму в середині епохи і охопила майже всю тер. сучас. України. Море майже повністю вкривало і найбільш підвищені ділянки платформи — Український щит і Донецьку складчасту споруду. Верхньокрейдові відклади представлені гол. чин. мергелями, крейдою, вапняками, меншою мірою — піщано-глинистими породами і конгломератами. Заг. потужність відкладів крейдової системи — понад 4000 м. З ними пов'язані поклади нафти й газу, крейди, трепелу, фосфоритів, бокситів, кілу тощо.

І. М. Ямниченко.

Кайнозойські відклади вкривають майже всю тер. України. Вони відслонюються на берегах морів та озер, у річкових долинах, балках і ярах, а також залягають нижче від земної поверхні (розкриті численними свердловинами). Се-

Тектонічна складка флішоїдних відкладів палеогену. Карпатська складчаста система.

Відслонення еоценових відкладів. Кримська складчаста система.

ред відкладів кайнозойської групи відомі утворення всіх систем — палеогенової, неогенової й антропогенової.

Палеогенові відклади мають велике поширення на Україні. Седиментація мор. осадків за палеогену відбувалася майже безперервно відповідно до тривалості *трансгресії*. На початку палеогену, у палеоцені, більша частина території сучасної України являла собою суходіл. Мор. басейни були лише в межах Карпатської і Кримської складчастих систем, у Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, частково — на Українському щиті. Відклади палеоценового відділу представлені алевритами, пісками, пісковиками, вапняками та глинами. У ранньому еоцені розпочалася трансгресія моря, яка найбільшого розвитку досягла в середині та в кінці епохи, коли море вкривало майже всю тер. України. Тому серед еоценових відкладів переважають морські; континентальні утворення мають незначне поширення. Еоценових відкладів немає лише на найбільш підвищених ділянках Українського щита, Волино-Подільської плити, Донецької складчастої споруди і Кримської складчастої системи. Мор. еоценові відклади складаються з мергелів, вапняків, конгломератів, пісків, пісковиків, глин; континентальні — з пісків, глин і каолінів. У межах Українського щита з еоценовими відкладами пов'язані поклади бурого вугілля. Мор. відклади палеоценового й еоценового відділів нагромаджувалися в морях з нормальною солоністю, які сполучалися з Світовим ок. За олігоценової епохи відбулася *регресія моря*. Олігоценові відклади утворювалися в замкнених мор. басейнах, що періодично опріснювалися. Відклади мор. походження відомі в межах Причорноморської западини, Українського щита, Кримської й Карпатської складчастих систем. Вони представлені піщано-глинистою товщею. У межах пн. борту Причорноморської западини з олігоценовими відкладами пов'язані поклади марганцевих руд.

Найбільша сумарна потужність палеогенових відкладів у Причорноморській западині, де вона досягає 2000 м.

Неогенові відклади. За неогенового періоду мор. басейни були тільки в пд., зх. та пд.-зх. частинах тер. сучас. України. Нагромадження неогенових відкладів відбувалося в мілководних, переважно ізольованих мор. басейнах, які періодично то скорочувалися, то розширювалися і сполучалися з Світовим ок. У зв'язку з цим мор. відклади нерідко переверствовуються з прісноводними й континентальними утвореннями. У Дніпровсько-Донецькій западині та на Українському щиті неогенові відклади представлені виключно континентальними (*алювій, делювій*) та озерно-болотного походження (піски, пісковики, глини, каоліни, буре вугілля тощо) утвореннями. Лише в пд.-сх. частині Дніпровсько-Донецької западини, де була затока сарматського моря, відомі глини, мергелі та вапняки з рештками мор. молюсків. Неогенові відклади представлені утвореннями обох відділів — міоцену і пліоцену. В межах Карпатської складчастої системи значне місце належить вулканогенним породам (туфи, туфобрекчії, андезити тощо). Мор. відклади міоцену поширені в Передкарпатському й Закарпатському прогинах, Причорноморській западині, на Волино-Подільській плиті. Вони представлені органогенними вапняками, мергелями і глинами з проверстками гіпсу, ангідриту, кам. і калійних солей. Пліоценові відклади представлені мор., континентальними й вулканогенними утвореннями. Мор. відклади поширені в Причорноморській западині і Закарпатському прогині; складаються з органогенних вапняків і піщано-глинистих порід. У Причорноморській западині, крім морських, значно поширені алювіальні та дельтові піщано-глинисті відклади. З відкладами неогенової системи пов'язані поклади нафти і газу, залізних руд, бентонітових глин, сірки, будівельних матеріалів тощо.

Найбільша потужність неогенових відкладів у Закарпатському прогині, де вона сягає кількох тисяч метрів.

Антропогенові відклади поширені по всій тер. України. Вони майже суцільно перекривають більш давні утворення. Немає їх лише на порівняно невеликих ділянках Українського щита, Донецької складчастої споруди, Карпатської та Кримської складчастих систем. Ці відклади є материнською породою для сучас. грунтового покриву. Відклади антропогену на Україні представлені обома відділами — плейстоценом і голоценом. Серед них відомі мор. й континентальні утворення. Мор. відклади антропогену (вапняки, конгломерати, піски, глини) поширені лише в прибережній частині Чорного та Азовського морів, де з них складаються давні (Чаудинська, Евксинська, Узунларська, Карангатська) та сучас. мор. тераси. Континентальні відклади дуже поширені на Україні. За генетичними ознаками серед них виділяють алювій, делювій, *пролювій, елювій,* льодовикові, флювіогляціальні (водно-льодовикові), озерно-льодовикові, озерні, болотні, еолові (утворюються в результаті дії вітру) та хемогенні відклади. З континентальних утворень на тер. України найпоширеніші *леси,* які нагромаджувалися в холодні (льодовикові) періоди плейстоцену при взаємодії еолових і делювіальних процесів. Лесів немає на Поліссі (крім лесових островів), у Кримських горах, Карпатах, на найбільш підвищених ділянках Придніпровської та Донецької височин. У лесових товщах трапляються поховані грунти, що формувалися в теплі (міжльодовикові) епохи. Вивчення їх становить основу стратиграфічного поділу лесових порід. У лесах нерідко збереглися рештки (черепашки) наземних молюсків. Значно поширені на Україні й льодовикові відклади. Вони є в пн. частині тер. республіки, а по долині Дніпра поширені майже до Дніпропетровська. Комплекс льодовикових утворень включає власне льодовикові (валунні суглинки і супіски), водно-льодовикові та озерно-льодовикові відклади (суглинки, глини, піски, гравій). Алювіальні відклади виповнюють долини річок, складаючи заплави та надзаплавні тераси. Вони складаються з пісків, гравію, супісків та суглинків. В алювії часто трапляються черепашки прісноводних молюсків. Інші генетичні типи антропогенових відкладів трапляються спорадично і не мають значного поширення. Особливий інтерес для стратиграфічного поділу і вивчення відкладів та відновлення фізико-географічної обстановки мають знахідки решток ссавців, які трапляються майже в усіх генетичних типах, але частіше в лесах, алювіальних, морських та лиманно-морських відкладах.

З антропогеновими відкладами на Україні пов'язані поклади буд. матеріалів (суглинків, глин, пісків, галечників), торфу, болотної руди, розсипища ільменіту, циркону тощо; нерідко в цих відкладах містяться основні водоносні горизонти підземних вод.

Макс. потужність антропогенових відкладів (до 100—115 м) — на ділянках найінтенсивніших неотектонічних опускань Причорноморської западини та Закарпатського прогину.

Д. Є. Макаренко (палеогенові відклади), *В. Я. Дідковський* (неогенові відклади), *П. Ф. Гожик* (антропогенові відклади).

Літ.: Бондарчук В. Г. Тектоорогения. К., 1946; Геология СССР, т. 5. М., 1958; Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Заморій П. К. Четвертинні відклади Української РСР, ч. 1. К., 1961; Чебаненко І. І. Розломна тектоніка України. К., 1966; Стратиграфія УРСР, т. 3—11. К., 1963—75; Чекунов А. В. Структура земной коры и тектоника юга Европейской части СССР. К., 1972; Стратиграфия СССР. Палеогеновая система. М., 1975; Тектоника Европы и смежных областей. М., 1978; Структура земной коры Центральной и Восточной Европы по данным геофизических исследований. К., 1980; Чирвинская М. В., Соллогуб В. Б. Глубинная структура Днепровско-Донецкого авлакогена по геофизическим данным. К., 1980; Щербак Н. П., Бартницкий Е. Н., Луговая И. П. Изотопная геология Украины. К., 1981; Закономерности развития региональной тектоники Украины. К., 1983.

Гідрогеологічні умови

Нагромадження, якісний склад та поширення *підземних вод* у межах Української РСР зумовлені геол. будовою, орогідрографією та кліматичними умовами. Підземні води республіки мають два поверхи. Верхній поверх представлений безнапірними, грунтовими водами, ниж-

Відслонення вапняків понтичного віку. Кримська складчаста система.

Відслонення лесів на березі Азовського моря. Запорізька область.

чий — напірними, артезіанськими водами. Грунтові води найпоширеніші у межах платформеної частини. Формування їх зумовлене в основному складом антропогенових (четвертинних) відкладів, у яких здебільшого й нагромаджуються ці води. Розподіл їх має зональний характер. Великі ресурси грунтових вод є на Пн. республіки, у межах Полісся, та в центр. лісостепових районах (зокрема, в межах Придніпровської низовини). Тут грунтові води пов'язані гол. чин. з алювіальними (див. *Алювій*) і водно-льодовиковими піщано-глинистими відкладами, вони залягають на невеликих глибинах, характеризуються значною потужністю, слабо мінералізовані, а тому мають велике практичне значення. У пд. районах, де грунтові води формуються в умовах посушливого клімату, водоносні горизонти малопотужні, води мають значну мінералізацію і в більшості випадків непридатні для водопостачання. Грунтові води залягають в основному на невеликих глибинах, а тому їх можна порівняно легко використовувати для водопостачання. Експлуатують їх за допомогою копаних колодязів та неглибоких свердловин.

Артезіанські води залягають на значно більших глибинах і утворюють у межах платформеної частини республіки кілька артезіанських басейнів. Найбільшим на Україні є Дніпровсько-Донецький артезіанський басейн (понад 50 % експлуатаційних ресурсів підземних вод республіки). Цей басейн має систему водоносних горизонтів, пов'язаних з осадочними відкладами палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку. Для водопостачання використовують в основному води з юрських, крейдових і палеогенових відкладів. Макс. потужність зони цих вод — у північній частині басейну, де вона досягає 800—900 м; у пд. частині — до 100 м. Дебіт окремих свердловин — до 50 л/с. Друге місце посідає Волино-Подільський артезіанський басейн (бл. 23 % експлуатаційних ресурсів підземних вод республіки). Водоносні горизонти басейну — у відкладах палеозою, мезозою і кайнозою. У пн. та сх. частинах басейну прісні підземні води поширені до глиб. 900 м і більше, у пн.-зх. — потужність зони прісних вод зменшується до 100—20 м. Для водопостачання використовують води крейдових і неогенових горизонтів. Дебіт свердловин — від 0,07 до 40 л/с, зрідка — до 200 л/с. Причорноморський артезіанський басейн найменший за ресурсами прісних підземних вод (бл. 10 %). Осн. водоносні горизонти — у крейдових, палеогенових і неогенових відкладах. Найпотужніша зона прісних підземних вод — на межиріччі Дністра і Пруту (до 200 м), найменша — в приморській частині (до 25—50 м). Осн. роль у розв'язанні питань водопостачання належить водоносним горизонтам неогенового віку. З артезіанських басейнів за допомогою глибоких артезіанських свердловин одержують високоякісні питні води, придатні для водопостачання населення та нар.-госп. об'єктів. Своєрідною є область тріщинних і пластово-порових вод Українського щита (бл. 5 % експлуатаційних ресурсів прісних вод). У межах цієї області поширені порові води у водоносних горизонтах осадочних гірських порід крейдового, палеогенового й неогенового віку і тріщинні води в кристалічних і *метаморфічних гірських породах* докембрію та продуктах руйнування їх. В останніх прісні підземні води пов'язані гол. чин. з тріщинами вивітрювання, які сягають на глибини до 50—60 м; на більших глибинах ці води пов'язані з тріщинами розломних зон. Циркулюючи по системах тріщин у різних за віком і складом гірських породах, тріщинні води утворюють єдиний водоносний горизонт. Дебіт свердловин 0,1—30 л/с, у зонах тектонічних порушень — до 15—23 л/с. У межах складчастих споруд на тер. республіки виділяють три гідрогеол. області. Область пластово-тріщинних вод Карпатської складчастої системи за геоструктурними ознаками та умовами нагромадження і циркуляції підземних вод поділяють на райони: Передкарпатський прогин (водоносні горизонти — у відкладах неогенового й антропогенового віку), гірсько-складчасті Карпати (у тріщинах *фліші* крейдового й палеогенового віку) і Закарпатський прогин (у відкладах неогенового й антропогенового віку). Дебіт свердловин — від 0,02 до 30 л/с. У межах області карстово-тріщинних вод Кримської складчастої системи поширені прісні підземні води, пов'язані з відкладами юрського, частково — антропогенового віку. Область пластово-тріщинних вод Донецької складчастої споруди характеризується підземними водами, що є в гірських породах від девонського до антропогенового віку. Для водопостачання використовують тріщинні води з крейдових і нижньокам'яновугільних відкладів. На ділянках їхнього розвитку трапляються джерела з дебітом до 22 л/с, місцями — до 40 л/с.

Заг. прогнозні експлуатаційні ресурси прісних підземних вод УРСР за підрахунками на 1982 становлять 57 млн. м³/добу. Ці води в артезіанських бас. з глибиною змінюються солонуватими і солоними водами та ропою. Серед цих різновидів підземних вод є такі, що мають лік. значення і широко використовуються в медицині; деякі різновидності солоних підземних вод можна використовувати для видобування мінеральних солей та мікроелементів (див. *Мінеральні води*).

Літ.: Гидрогеология СССР, т. 1—45. М., 1966—70; Формирование эксплуатационных ресурсов подземных вод платформенных структур Украины. К., 1979.

А. Є. Бабинець.

РЕЛЬЄФ

Загальна характеристика

Головні риси рельєфу тер. Української РСР визначаються положенням переважної її частини у межах Сх.-Європейської рівнини. Гори підносяться лише на Зх. республіки — Українські Карпати, які є частиною гірської системи Сх. Карпат, і на крайньому Пд.— Кримські гори. Рівнинні простори УРСР займають майже 95 % її площі. Пересічна вис. рівнинної частини тер. України становить 175 м над р. м. Спостерігається заг. похил поверхні з Пн. на Пд. і з Зх. та Сх. до Дніпра. Найбільші абс. відмітки рівнинної частини України на Хотинській височині — 515 м (г. Берда), найменші — на узбережжі Чорного і Азовського морів (до 2 м над р. м.). За характером рельєфу рівнинні простори республіки неоднорідні. Тут виділяються височини і низовини, утворення яких пов'язане здебільшого з особливостями геологічної структури Сх.-Європейської платформи. Височини пов'язані гол. чин. з Українським щитом, Волино-Подільською плитою і Донецькою складчастою спорудою. Найбільш підвищені райони рівнинної частини України приурочені до правобережжя Дніпра, де розміщені Придніпровська, Подільська та Волинська височини. У рельєфі височин правобережжя України спостерігаються добре виражені уступи (напр., Гологоро-Кременецький). У сх. частині республіки розташовані пд.-зх. відроги Середньоросійської височини, Донецька й Приазовська височини. В цілому на височини припадає бл. 25 % тер. республіки.

1

2

3

Рівнинні простори.

1. Поліська низовина.

2. Придніпровська низовина.

3. Причорноморська низовина.

1

2

3

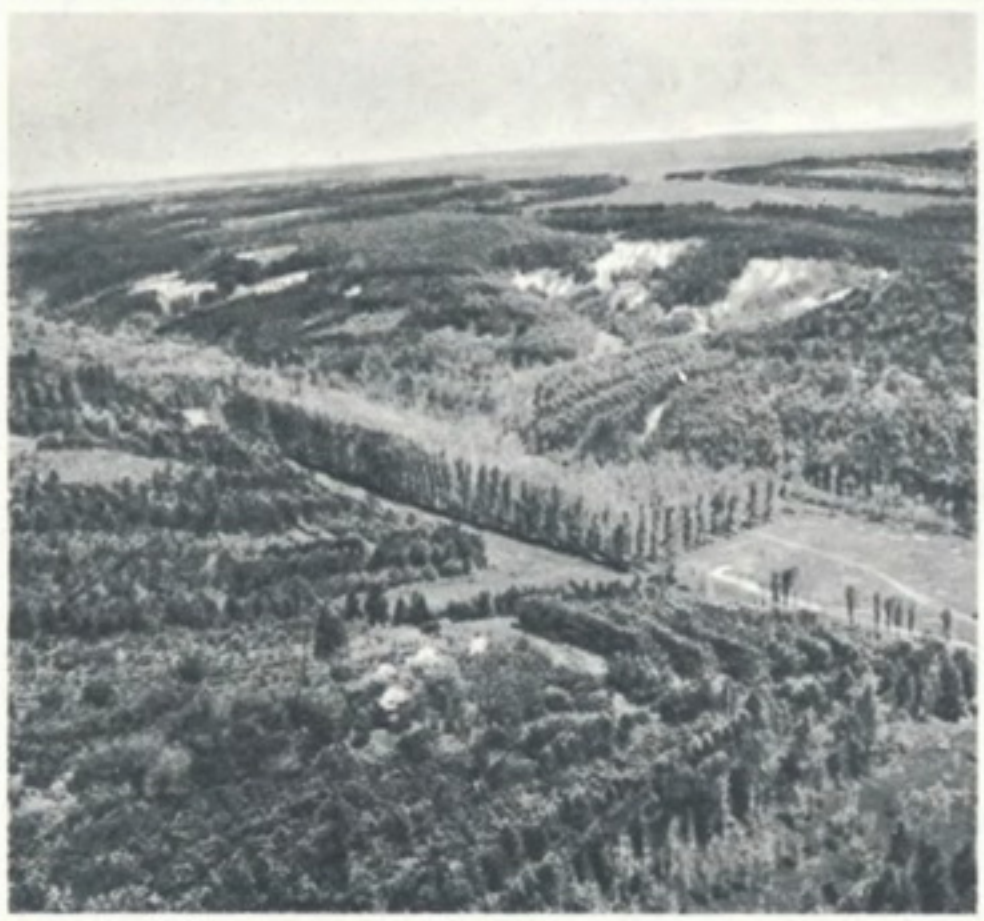

4

5

Рівнинні простори.
1. Придніпровська височина.
2. Закарпатська низовина.
3. Вид на долину Дністра.
4. Відроги Середньоросійської височини.
5. Подільська височина.
6. Канівські гори.
7. Донецька височина.

6

7

Українські Карпати.

1. Гірський масив Чорногора.
2. Хребет Свидовець.
3. Вид на гору Говерлу.
4. Полонинський хребет. Гора Менчул.
5. Покутсько-Буковинські Карпати.
6. Ворохтянська улоговина.
7. Верховинський хребет.
8. Рахівський масив.

1

2

3

4

5

6

7

Кримські гори.

1. Вид на Ай-Петрі.
2. Гірський масив Караул-Оба.
3. Гора Південна Демерджі.
4. Південний схил Ялтинської яйли.
5. Гірський масив Чатирдаг.
6. Аюдаг.
7. Бабуган-яйла.
8. Мис Плака на Південному березі Криму.
9. Гора Велика Чучель.
10. Внутрішнє пасмо Кримських гір. Гора Ак-Кая.

8

9

10

1

Ріки України.

1. Дніпро біля Києва.
2. Дністер.
3. Черемош.
4. Верхів'я Пруту.

2

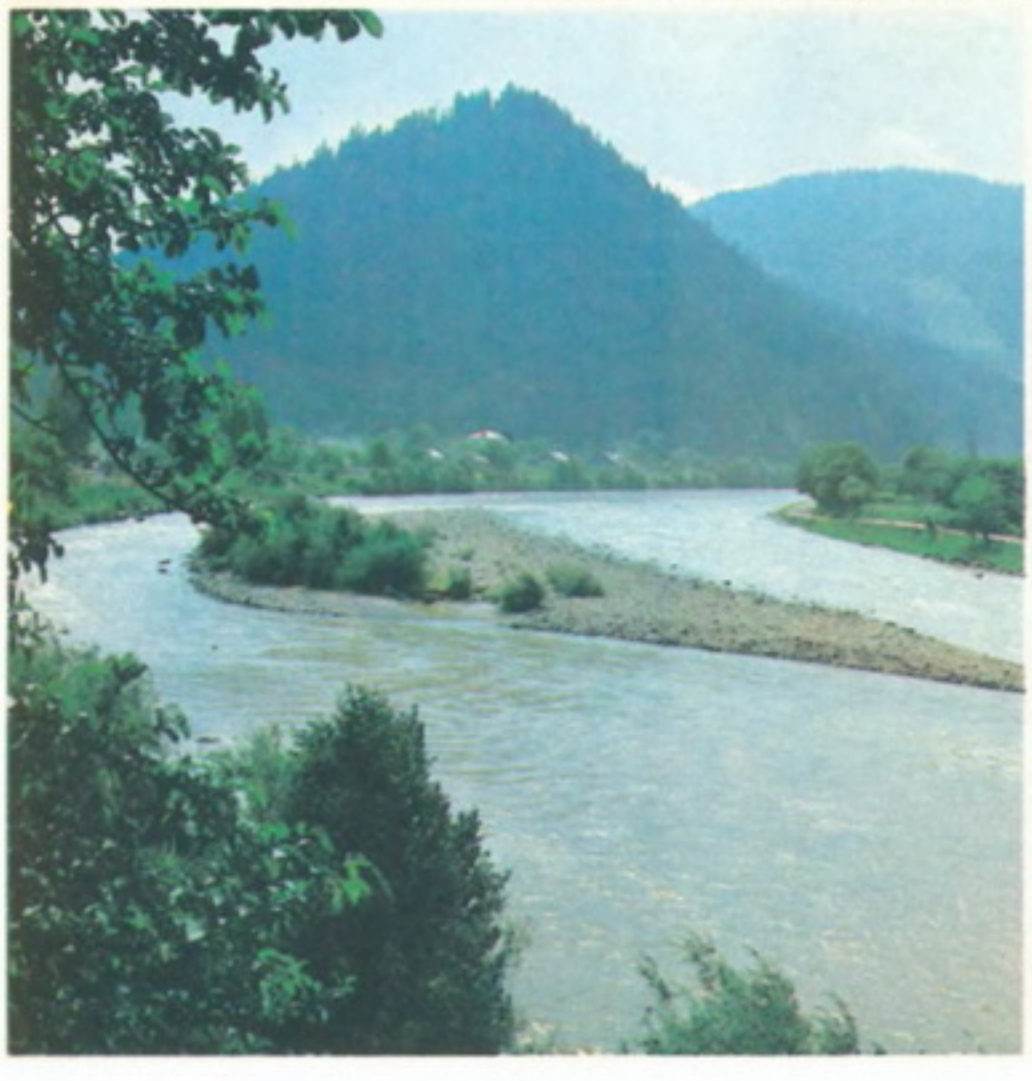

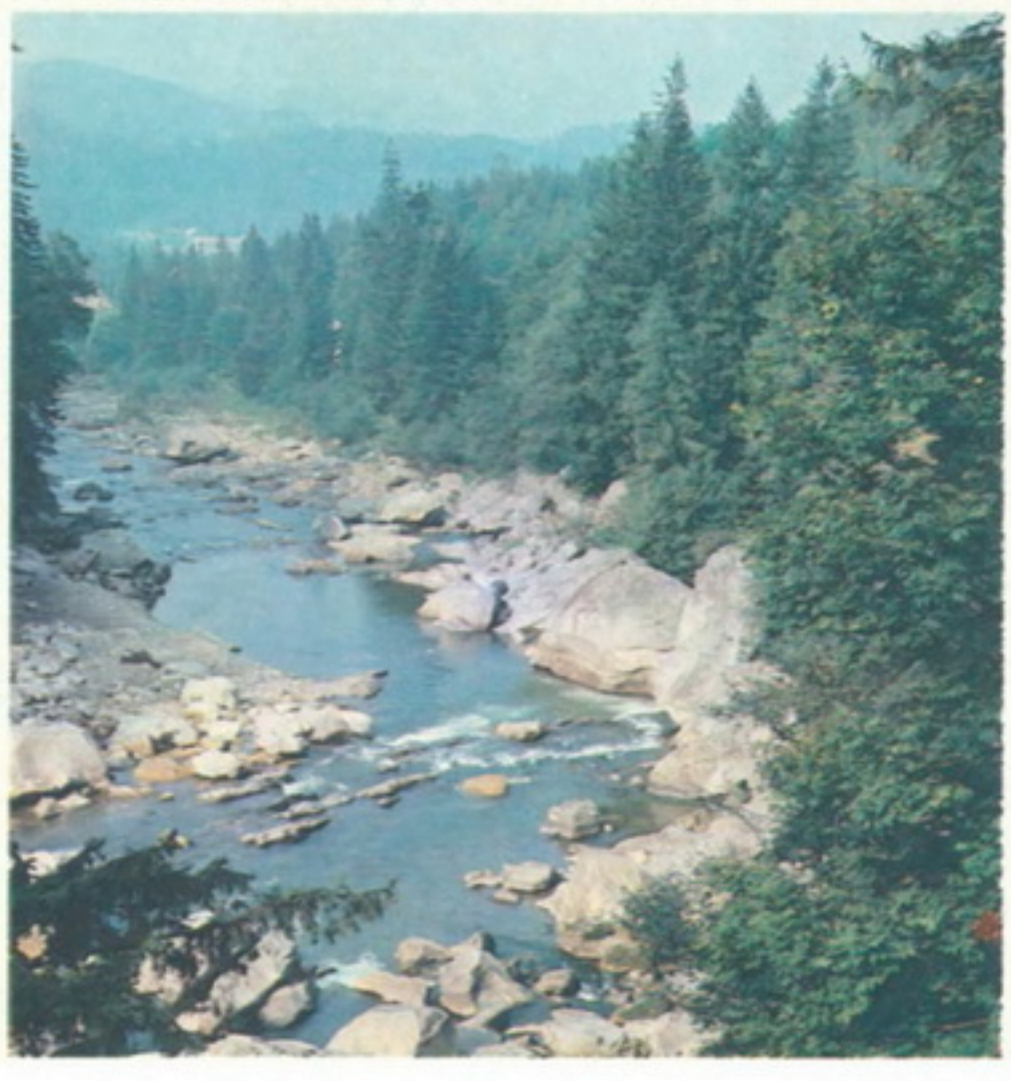

3

1

2

3

4

5

6

Ріки України.

1. Прип'ять.
2. Десна.
3. Дунай біля міста Ізмаїла.
4. Тетерів.
5. Гірський Тікич.
6. Південний Буг.
7. Річка Учансу.
8. Тиса.
9. Сіверський Донець.

7

8

9

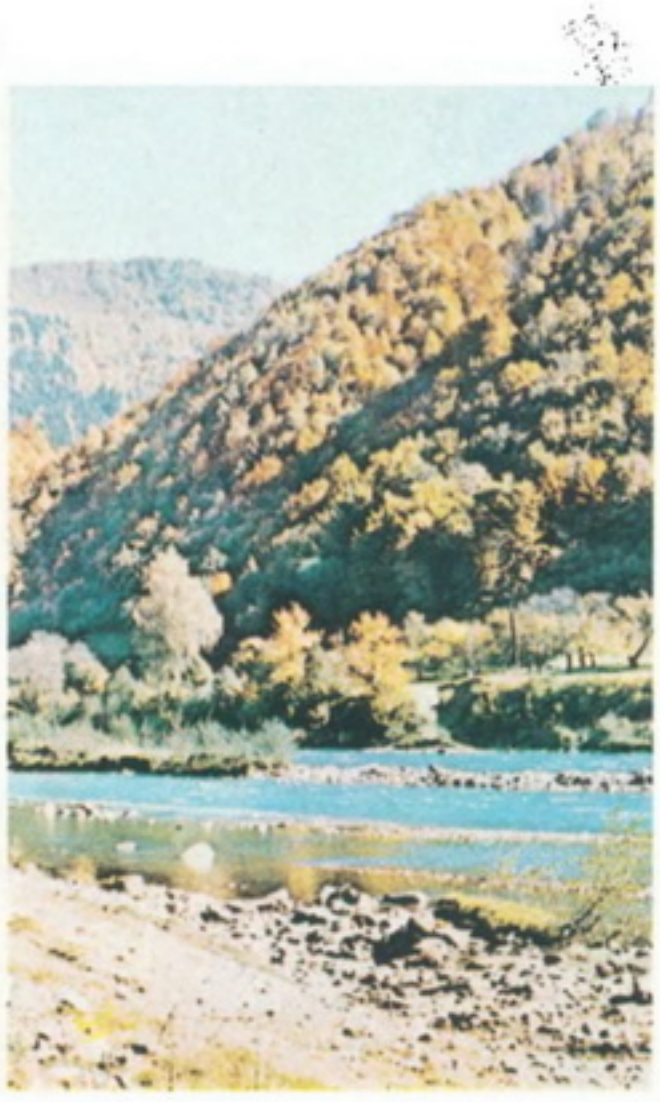

1

2

3

4

5

6

7

8

Заповідники України.

1. Поліський.
2. Луганський (філіал Стрільцівський степ).
3. Український степовий (відділ Кам'яні Могили).
4. Карпатський.
5. Асканія-Нова.
6. Канівський.
7. Карадагський.
8. Ялтинський гірсько-лісовий.
9. Чорноморський.
10. Дунайські плавні.
11. Мис Мартьян.

9

10

11

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Рослинний світ України (рослинні угруповання).

Відносно менші висоти на Пн. УРСР, в центр. її частині та на Пд., де розташовані найбільші низовини республіки — Поліська, Придніпровська й Причорноморська, що займають майже 70 % заг. площі України.

Осн. частини рельєфу території України — височини й низовини — здебільшого простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх., що зумовлено геол. структурою.

На гірські області — Українські Карпати з найвищою вершиною УРСР — г. Говерлою (2061 м) і Кримські гори — припадає бл. 5 % тер. республіки. Фізичну карту див. на окремому аркуші, с. 16—17.

О. М. Маринич.

Морфоструктура і морфоскульптура

Сучасний рельєф тер. України сформувався в процесі тривалої складної взаємодії ендогенних та екзогенних процесів. Найбільші форми рельєфу (*морфоструктури*) утворилися при провідній ролі *ендогенних процесів*, серед яких осн. значення мають тектонічні, зокрема неотектонічні (неогенові та антропогенові), рухи земної кори. Розташування осн. геологічних структур і неотектонічні рухи визначають розподіл суходолу й морів, час встановлення континентального режиму, основні риси рельєфу суходолу, розподіл висот поверхні, спрямованість та інтенсивність *екзогенних процесів*. При провідній ролі екзогенних факторів (ерозія, зсуви, карстові процеси, еолове розвіювання та акумуляція, екзарація, гляціодислокації тощо) утворилися порівняно невеликі форми рельєфу — *морфоскульптури*.

У межах рівнинної частини республіки виділяють такі морфоструктури: 1. Цокольні денудаційні, структурно-денудаційні та акумулятивно-денудаційні рівнини Українського щита, що формувалися в умовах диференційованих блокових рухів. Розрізняють денудаційні (див. *Денудація*) та структурно-денудаційні рівнини, що відповідають блокам, які зазнавали піднять протягом неогену й антропогену, та акумулятивно-денудаційні й акумулятивні (див. *Акумуляція*) рівнини, останні етапи розвитку яких відбувалися в умовах тривалих опускань. 2. Цокольні структурно-денудаційні рівнини Донецької складчастої споруди, деформовані в результаті новітніх складчасто-блокових піднять. 3. Пластово-денудаційні, структурно-денудаційні та акумулятивні рівнини платформених депресій: представлені в рельєфі у вигляді знижених рівнин. Вони поділяються на пластово-денудаційні та акумулятивні рівнини Дніпровсько-Донецької западини, де процеси опускання змінилися підняттям у пліоценовий та антропогеновий час, і пластово-денудаційні, структурно-денудаційні та акумулятивні рівнини Волино-Подільської плити.

Українські Карпати та Кримські гори як морфоструктури першого порядку в зв'язку з особливостями геол. будови й характером неотектонічних рухів поділяються на морфоструктури меншого порядку.

Серед морфоскульптур рівнинних областей виділяють такі їхні комплекси: а) переважно акумулятивні форми рельєфу раньоплейстоценового (окського) материкового зледеніння — улоговини, гляціодислокації, відторженці, прохідні долини водно-льодовикового стоку; б) льодовиково-акумулятивні й водно-льодовикові форми рельєфу середньоплейстоценового (дніпровського) зледеніння, представлені моренними пасмами (див. *Морена*) і рівнинами, озами, *камами*, прохідними долинами; в) переважно акумулятивні форми рельєфу, створені річковою діяльністю (річкові долини з терасами і дельтами); г) переважно акумулятивні форми рельєфу, в утворенні яких бере участь море (мор. тераси); д) акумулятивно-денудаційні та денудаційні форми рельєфу позальодовикових областей (дюни, долини й балки, яри, провали і воронки просочування, карстові улоговини, степові блюдця).

У гірських районах України виділяють комплекси структурно-денудаційного рельєфу. На рельєф значною мірою впливає й діяльність людини. Цей вплив позначається на активізації природних рельєфоутворюючих процесів — карстових, абразійних (див. *Абразія*), ерозійних тощо; на утворенні нових форм рельєфу, які наз. антропогенними (залізничні насипи і виїмки, териконі, канали, греблі, земляні вали тощо).

М. Г. Волков, *І. Л. Соколовський.*

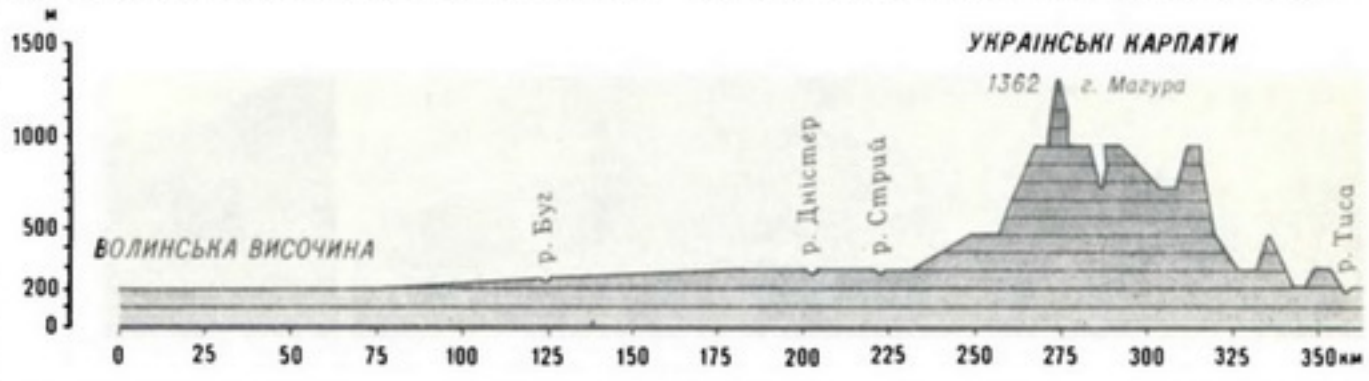

Гіпсометричний профіль по лінії Рожище Волинської області — Чорна Закарпатської області.

Основні орографічні елементи

Волинська височина лежить на Зх. Української РСР, гол. чин. у межах Волин. та Ровен. областей. Витягнута в широтному напрямі від р. Бугу на Зх. до р. Корчика (прит. Случі) на Сх. Довж. понад 200 км, шир. бл. 80 км. На Пн. височина має чітку межу в рельєфі з Поліською низовиною, на Пд. її поверхня поступово знижується до Малого Полісся, від якого відокремлена невисоким уступом. Височина відповідає склепінево-блоковому підняттю, розташованому в межах Волино-Подільської плити та зх. схилів Українського щита. Основу її становлять відклади палеозою, перекриті породами крейдової системи. На цих породах лежить товща лесовидних суглинків. Волинська височина являє собою слабохвилясту рівнину з пересічними висотами 220—250 м. Характерні окремі підняті ділянки денудаційних рівнин, серед яких орографічно виділяються Мізоцький кряж (вис. до 342 м, найвища точка височини) та Повчанська височина (заввишки до 328 м). Загальний похил височини — з Пд. на Пн. У тому ж напрямі її розчленовують осн. річки, які розділяють височину на кілька частин, що відрізняються одна від одної абс. висотами і характером рельєфу. Долини річок врізані на 30—50 м. Переважає увалистий та увалисто-балковий рельєф. Поширені й карстові (див. *Карст*) форми рельєфу (лійки, улоговини). Із сучас. геоморфологічних процесів характерні площинний змив та лінійна *ерозія*.

Подільська височина простягається у пд.-зх. частині УРСР смугою завдовжки 580 км, завширшки до 180 км, у межах Львів., Терноп., Хмельн., Івано-Фр., Вінн. та частково Одес. областей. На Пн. Зх. вона обривається крутим уступом (заввишки бл. 200 м) до Малого Полісся, на Пн. Сх. її межа з Придніпровською височиною проходить умовно по долині Пд. Бугу, на Пд. Зх. (в основному по долині Дністра) межує з Передкарпаттям. Розташована в межах зх. і пд.-зх. схилу Українського щита та в пд. частині Волино-Подільської плити. Складена вапняками, мергелями, пісковиками й сланцями, у сх. частині — гранітами та гнейсами, що перекриваються лесами. Пересічні висоти змінюються від 350—400 м до 180—200 м. Макс. вис.— 471 м (г. Камула). Височина має похил на Пд. і Пд. Сх. Для поверхні її характерне поєднання плоских межиріч і глибоких каньйоноподібних долин. Глибина врізу до-

Рослинний світ України (рослинні угруповання):
1 — сосновий ліс з березою білою на Поліссі; **2** — суничник дрібноплідний у ялівцевому лісі Південного берега Криму; **3** — соснові ліси на схилах Кримських гір; **4** — субальпійська рослинність Карпат (на першому плані — чемериця біла); **5** — чагарникові зарості в Карпатах; **6** — криволісся з сосни жереп у Карпатах; **7** — узлісні угруповання в Зх. Лісостепу; **8** — діброва в Лісостепу; **9** — заплавний ліс в долині Дніпра; **10** — степова ділянка з пануванням вівсюнця пустельного в Зх. Лісостепу; **11** — буковий ліс на Розточчі; **12** — рослинність кам'янистих вапнякових відслонень з шиверекією подільською та лишайниками.

Гіпсометричний профіль по лінії Каховка Херсонської області — Гурзуф Кримської області.

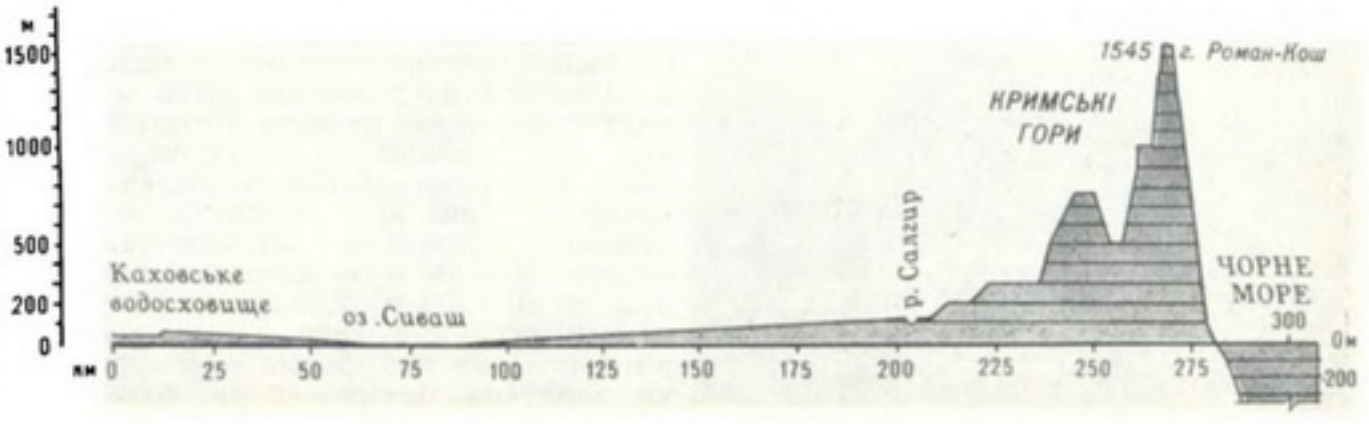

лин (гол. чин. приток Дністра) зростає вниз за течією, досягаючи в пониззі 150—200 м. В рельєфі височини чітко виділяються окремі масиви — Гологори, Вороняки, Кременецькі гори, Опілля та смуга Товтр (Медоборів) — залишків вапнякових рифів неогенових морів. Пн.-зх. продовженням Подільської височини є Розтіччя. У гіпсах придністровської частини височини поширені карстові печери (досліджено понад 60 печер), найбільші з них: Оптимістична (завдовжки 147 км), Озерна (104 км), Кристальна (22 км), Млинківська (15,1 км), Вертеба (7,8 км) та інші.

Із сучасних рельєфоутворюючих процесів найбільше значення, крім карстових, мають також інтенсивний площинний змив, подекуди — лінійна ерозія.

І. Л. Соколовський.

Придніпровська височина займає межиріччя серед. течії Дніпра і Пд. Бугу. Вона розташована гол. чин. у межах Житомир., Вінн., Київ., Черкас., Кіровогр. і Дніпроп. областей. На Пн. невисоким уступом переходить у Поліську низовину, на Пн. Зх. межує з Волинською височиною, на Зх.— з Подільською височиною, на Пд. прилягає до Причорноморської низовини. Межа з Придніпровською низовиною проходить по крутому схилу долини Дніпра. Структурно Придніпровська височина відповідає Українському щиту. Фундамент її складають переважно граніти, мігматити, гнейси та ін. У будові височини беруть участь і мезозойські (крейдові) та кайнозойські (палеогенові, неогенові й антропогенові) відклади. Придніпровська височина являє собою поторбоване підняття, що поступово знижується в пд.-сх. та сх. напрямах. Пересічні висоти її становлять 220—240 м, на Пд. не перевищують 150—170 м, макс. — 321 м (на Пн. Зх.). Характерна риса рельєфу Придніпровської височини — чергування межиріч з відносно глибоко врізаними (до 80—90 м) долинами річок, балками. Більшість річкових долин в межах височини має 3—4 добре виявлені тераси. В місцях виходу кристалічних порід численні притоки Дніпра і Південного Бугу утворюють пороги і бистрини. У пн. частині височини поширені льодовикові (моренні горби) і водно-льодовикові форми рельєфу — прохідні долини, у пд. — ерозійно-акумулятивні. Яружно-балкова сітка особливо розвинута на правобережжі Дніпра (на ділянці між Києвом і Дніпропетровськом). Трапляються й інші форми рельєфу — зсуви, конуси виносу, блюдця й западини.

Своєрідністю будови в межах Придніпровської височини виділяються Канівські гори. Наявність гляціодислокацій, велика різниця відносних висот, густе розчленування ярами та балками, значне поширення зсувів, останців, конусів виносу надають їхній поверхні вигляду ерозійних гір. Із сучас. геоморфологічних процесів, що мають активний розвиток в межах Придніпровської височини, виділяються водна ерозія, *суфозія*, зсуви, перевіювання пісків на низьких терасових рівнях у долинах річок.

Ю. Л. Грубрин.

Донецька височина простягається на 350 км з Пн. Зх. на Пд. Сх. у пд.-сх. частині УРСР, в межах Донец., Ворошиловгр. і частково Харків. областей. На Пн. височина обмежована долиною Сіверського Дінця, на Пд. Зх. межує з Приазовською височиною, на Зх.— з Придніпровською низовиною, на Пд. Сх. виходить за межі республіки. Генетично пов'язана з Донецькою складчастою спорудою. В її межах розрізняють пд.-сх. (кряжову) і пн.-зх. частини. Межу між ними умовно проводять по лінії Лисичанськ — західніше Артемівська — Горлівка — Донецьк. У геол. будові кряжа беруть участь гол. чин. палеозойські осадочні породи (піскoвики, вапняки, сланці) й молодші за віком пухкі породи. У пн.-зх. частині Донецької височини геол. структури складчастої споруди перекриті мезозойськими та кайнозойськими осадочними породами. В рельєфі Донецького кряжа виділяється смуга Гол. вододілу з найвищою вершиною височини — г. Могила-Мечетна (367 м). Особливостями будови кряжа є поширення структурно-денудаційних рівнин, рельєф яких ускладнений пасмами, гривами (з відносною вис. до 7—8 м), гребенями, останцями стійких щодо руйнування порід, які утворюють подекуди куестовий рельєф. Тут виділяються відслонені ерозією куполовидні підняття — куполи Грибоваха (222 м), Центральний і Дяківський. У пн.-зх. частині Донецької височини структурно-денудаційні рівнини змінюються пластово-денудаційними з розвитком лісів та лесовидних порід, які надають поверхні хвилястості. Височина розчленована глибокими річковими долинами, балками та ярами. Глибина врізу річкових долин у найбільш піднятій частині височини становить 150—200 м, зменшуючись на окраїнах до 80—100 м. У місцях поширення вапнякових порід, гіпсів і кам'яної солі розвинуті карстові форми рельєфу (лійки, западини, печери, карри, колодязі). На поверхні терас подекуди спостерігаються давні еолові форми рельєфу. На розвиток сучас. рельєфу, крім карсту, істотний вплив мають інші геоморфологічні процеси — водна ерозія, зсуви. Характерні також форми рельєфу, виникнення яких пов'язане з господарською діяльністю людини, зокрема терикони, кар'єри, *мульди* осідання, насипи тощо.

І. М. Рослий.

Приазовська височина розташована на Пд. Сх. УРСР, у Донец. та Запоріз. областях. На Пн. межує з Придніпровською низовиною, на Пн. Сх.— з Донецькою височиною, з Пд. та Зх. оточена Причорноморською низовиною. У геоструктурному відношенні височина відповідає пд.-сх. виступу Українського щита. В основі її залягають докембрійські породи — граніти, гнейси, мігматити, нефелінові сієніти, перекриті товщею залишків кори вивітрювання кристалічних порід (каоліни, каолінізовані піски) та антропогенових лесів і лесовидних суглинків. Височина поступово знижується з Пн. (пересічні висоти 200—300 м) на Пд. (вис. до 100 м). Найвища вершина — г. Могила-Бельмак (324 м).

Характер кристалічних порід, їхнє залягання й форми денудації визначають осн. особливості рельєфу височини. В місцях високого залягання кристалічних порід поширені ізольовані підвищення — «кам'яні могили» (Синя, Корсак, Темрюк). Рівнинну слабохвилясту поверхню височини урізноманітнюють могили-кургани, насипані за давніх часів людиною. Слабопохила денудаційна поверхня височини розчленована річками, які у верхів'ях глибоко врізані в кристалічні породи і часто утворюють глибокі каньйоноподібні ущелини, а в їхніх руслах спостерігаються водоспади і пороги. Глибина розчленування досягає 150 м.

З сучас. геоморфологічних процесів, що впливають на формування рельєфу височини переважають лінійна та площинна ерозія, зрідка — вітрова.

В. М. Пащенко.

Середньоросійська височина заходить на тер. України своїми пд.-зх. відрогами, займаючи пн.-сх. частину республіки, гол. чин. у межах Сум. і Харків. областей. На Зх. і Пд. Зх. відроги височини поступово переходять у Поліську та Придніпровську низовини, на Пд. Сх. долиною Сіверського Дінця відмежовуються від Донецької височини. У геоструктурному відношенні відроги Середньоросійської височини пов'язані з пд.-зх. схилом Воронезького масиву. Кристалічний фундамент височини вкритий товщею кам'яновугільних, крейдових, палеогенових, неогенових і антропогенових порід, серед яких переважають леси. Поверхня Середньоросійської височини в межах України має заг. похил на Пд., Пн. і Зх. Пересічні її висоти становлять 190—200 м, максимальна — 236 м. Для відрогів характерний розчленований горбистий рельєф з розвинутою долинно-балковою та яружною сіткою. Височина розчлено-

Волино-Подільська височина:
Товтри,
Кременецькі гори.

Приазовська височина.

вана притоками Сіверського Дінця і Ворскли. Річкові долини переважно глибоко врізані (до 100—120 м), широкі, правобережні ділянки вододілів порізані короткими й глибокими ярами. Для лівобережних просторів характерні довгі, слаборозгалужені яри та неглибокі балки. Місцями трапляються балки циркоподібної форми. Поверхня відрогів Середньоросійської височини ускладнена карстовими формами рельєфу: западинами, в місцях відслонень крейдових скель — *карами*. У заплавах трапляються дюнні форми рельєфу. З сучасних геоморфологічних процесів значного поширення в межах височини набули ерозія, зсуви тощо. *І. М. Рослий.*

Поліська низовина займає пн. частину УРСР, у межах Волин., Ровен., Житомир., Київ., Черніг. і Сум. областей. З Пд. вона обмежована Волинською і Придніпровською височинами та Придніпровською низовиною. У пн. напрямі виходить за межі республіки. Низовина розташована в межах різних геоструктурних областей — Прип'ятського прогину, Волино-Подільської плити, Українського щита і Дніпровсько-Донецької западини. У формуванні її рельєфу найбільшу роль відіграють антропогенові відклади. Велике значення мають і докембрійські кристалічні породи та осадочні, гол. чин. крейдові й палеогенові відклади, що подекуди виходять на поверхню. Поверхня Поліської низовини має заг. похил до Прип'яті й Дніпра. Пересічні висоти 150—160 м, найбільша — 316 м (у межах Словечансько-Овруцького кряжа). За характером рельєфу — це рівнина з неглибоким ерозійним розчленуванням поверхні й наявністю острівних височин у місцях виходу кристалічних порід Українського щита. Глиб. річкових долин зростає з Пн. на Пд. від 20 до 50 м. Там, де ріки врізуються в кристалічні породи Українського щита, долини глибокі, часто мають круті схили, в річищах є перекати, місцями — пороги. Заплави річок здебільшого заболочені.

Словечансько-Овруцький кряж.

В рельєфі Поліської низовини гол. роль відіграють моренно-зандрові, моренні, зандрові й алювіальні та частково денудаційні рівнини. До місць високого залягання крейдових відкладів приурочені форми давньольодовикової акумуляції (Волинське пасмо). На Зх. і Сх. низовини (в бас. Турії тощо) розвинуті карстові форми рельєфу — лійки, озерні улоговини, провали тощо. Трапляються також антропогенні форми рельєфу, виникнення яких пов'язане з видобуванням корисних копалин кар'єрним способом, меліоративним, гідротех. і шляховим буд-вом. Із сучасних геоморфологічних процесів розвинуті просадочні, подекуди мають місце карстові, еолові та ерозійні процеси. *О. М. Маринич.*

Придніпровська низовина займає значні простори лівобережної частини України, в межах Полтав. та частково Київ., Черніг., Сум., Черкас., Дніпроп. та Харків. областей. На Пн. Придніпровська низовина обмежована Поліською низовиною, на Сх. — відрогами Середньоросійської височини, на Пд. — Донецькою і Приазовською височинами. На Пд. Зх. по крутому правому схилу долини Дніпра проходить межа з Придніпровською височиною. У геоструктурному відношенні пов'язана з Дніпровсько-Донецькою западиною. У будові осадочної товщі беруть участь палеозойські, мезозойські й кайнозойські відклади. Серед антропогенових відкладів переважають піски та леси. Поверхня низовини поступово знижується з Пн. Сх. на Пд. Зх. Переважні вис. 100—150 м. Для пн. частини низовини характерні незначне розчленування поверхні, широкі долини річок, заболоченість, наявність карстових форм рельєфу. Зх. її частина являє собою акумулятивну рівнину лівобережних неогенових і антропогенових терас серед. течії Дніпра та його приток з окремими ізольованими підняттями (гори Пивиха, Калитва, Хоцький пагорб), заплавами річок з численними стариччями, дюнами. У будові цієї частини рівнини корінні схили річкових долин ускладнені зсувами.

Сх. (підвищена) частина Придніпровської низовини — Полтавська рівнина характеризується чергуванням плоских вододілів з широкими (до 10—12 км) долинами лівих приток Дніпра. Глиб. врізу річкових долин тут досягає 60—80 м. На Полтавській рівнині розвинута яружно-балкова сітка, на межиріччях подекуди підносяться підняття — Висачківський горб, г. Золотуха та інші, походження яких пов'язане з соляною тектонікою. Для рельєфу Придніпровської низовини характерні прохідні долини; поширені також поди, блюдця степові тощо. Серед сучасних рельєфоутворюючих процесів, які мають значний вплив на формування рельєфу низовини, провідне місце належить ерозійним, еоловим, просадочним і карстовим. *М. Г. Волков.*

Причорноморська низовина простягається на Пд. УРСР, на тер. Одес., Микол., Херсон., Запоріз., Донец. та Крим. областей. На Пн. Зх. переходить у Подільську височину, на Пн.— у Придніпровську височину; з Пн. і Сх. її обмежовує Приазовська височина. На Пд. низовина невисоким уступом обривається до Чорного і Азовського морів. На Кримському п-ові пд. межа низовини проходить вздовж підніжжя Зовнішнього пасма Кримських гір. Розташована в межах Причорноморської западини.

У геологічній будові низовини беруть участь потужні товщі осадочних порід палеозою, мезозою і кайнозою. Простягається смугою завширшки до 120—150 км від дельти Дунаю на Зх. до бас. р. Міусу на Сх. більш як на 600 км.

Поверхня Причорноморської низовини має заг. незначний похил з Пн. (абс. висоти досягають найбільших позначок — 150—170 м) на Пд. (вис. 2—10 м), на п-ові Тарханкут — 176 м. Рельєф більшої частини низовини слабохвилястий, в центр. частині — плоский. Рівнинність поверхні порушується долинами річок, напрям течії яких в основному збігається з її похилом, а також балками, ярами, подами. Річкові долини різко окреслені, нешироκі. Вздовж крутих правих схилів розвинуті зсуви, іноді денудаційні тераси. Пригирлові частини долин внаслідок неотектонічного опускання затоплені й утворюють лимани (Дніпровський, Бузький, Утлюцький та ін.), частково або повністю відокремлені від моря пересипами. Вздовж мор. узбережжя поширені піщані коси та острови. Глибина ерозійного розчленування низовини найбільша на її зх. і пн.-зх. окраїнах (в межиріччі Дністра і Пд. Бугу), де вона досягає 100 м. Між Дніпром і Молочною глиб. врізу широких балок-роздолів досягає 10—15 м. Значного поширення на Причорноморській низовині, зокрема в межах Олешківських (Нижньодніпровських) пісків, набули еолові форми рельєфу (переважно дюни до 8—15 м заввишки). Для рельєфу низовини характерні численні поди, які займають значні площі на Сх. (до 20 %). Їх глиб. 6—8 м, рідше — до 15 м, площа 0,2—1 км², трапляються і дуже великі — до 120 км² (Великий Чаплійський, Агайманський та ін.). З ін. форм рельєфу трапляються штучні насипи — могили (найвищі з них досягають 20 м), зрошувальні канали.

З сучасних геоморфологічних процесів розвинуті ерозійні, зсувні (по долинах річок і на морських узбережжях — у поєднанні з абразійними й акумулятивними), а також денудаційні, подекуди розвинуті карстові процеси.

В. М. Пащенко.

Українські Карпати становлять частину Сх. Карпат. Підносяться на Зх. УРСР, у межах Закарп., Львів., Івано-Фр. та Чернів. областей. На тер. республіки Карпати простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. смугою завдовжки понад 270 км і завширшки 100—110 км. У структурному відношенні вони відповідають Карпатській складчастій системі. Українські Карпати являють собою середньовисокі гори. Пересічна вис. їх 1000 м, максимальна — 2061 м (г. Говерла).

Характерною рисою гір є зональність їхньої орографічної будови, що зумовлена особливостями тектоніки і літологічного складу гірських порід. Вздовж пн.-сх. краю Українських Карпат простягається Передкарпаття, що відповідає Передкарпатському прогину. Пересічна висота в межах Передкарпаття бл. 350 м, максимальна — 780 м.

Українські Карпати:

Масив Боржава.

Горгани.

Зовнішня смуга Українських Карпат, що відповідає переважно Скибовій зоні, складається з 8—10 гірських пасом. У межах її виділяють Бескиди, південна частина яких лежить у межах Дуклянської зони (пересічна вис. 800—1000 м, найбільша вис. на тер. УРСР — 1268 м, г. Парашка). Горгани (пересічна вис. 800—950 м, найбільша — 1818 м, г. Сивуля) і Покутсько-Буковинські Карпати (пересічна вис. 700—900 м, найбільша — 1491 м). Ця частина Українських Карпат складена флішовими породами крейдового і палеогенового віку — з пісковиків, аргілітів і алевролітів. Від Передкарпаття Зовнішні Карпати відокремлені уступом з відносними висотами 200—400 м. Для Бескид і Покутсько-Буковинських Карпат характерні м'які обриси і куполовидні вершини. Середньовисокі хребти Горган мають гострі гребені, круті схили з кам'яними осипищами, розчленовані глибокими долинами. У центр. смузі Українських Карпат, що відповідає в основному Кросненській зоні, простягаються Вододільно-Верховинські Карпати. Вони складені потужною товщею олігоценових пісковиків і аргілітів. Переважає низькогірний рельєф, виділяються верховини — Стрийсько-Сансъка, Воловецько-Міжгірська, у пн.-сх. частині — Верховинський Вододільний хребет з дуже розчленованими схилами, багатьма зручними перевалами — Ужоцьким (889 м), Верецьким (839 м), Воловецьким (1014 м) та ін. На Сх. Вододільно-Верховинських Карпат — Ясинська й Ворохтянська міжгірні улоговини та Верховинсько-Путильське низькогір'я. Далі на Пд. Зх. піднімається найвища частина Українських Карпат — Полонинсько-Чорногорські Карпати, що відповідають Чорногорській, Свидовецькій і Буркутській зонам й складені переважно флішем крейдового й палеогенового віку. До складу Полонинсько-Чорногорських Карпат включають Полонинський хребет, гірські масиви Свидовець, Чорногору, Гриняви та інші. Долинами річок Полонинський хребет розчленований на окремі масиви-полонини: Рівну (1479 м), Боржаву (1617 м), Красну (1501 м) та ін. Найвищим є масив Чорногора, що характеризується альп. формами рельєфу. Крім Говерли, кілька вершин цього масиву підносяться на висоту понад 2000 м — Бребенєска (2037 м), Петрос (2022 м), Ребра (2001 м) та інші вершини.

Міжгірна долина відокремлює Полонинський хребет від Вулканічного хр., який ще наз. Вигорлат-Гутинським, висота до 1085 м (г. Бужора). Він відповідає Магурській і частково Пенінській зонам. Долини річок Ужу, Латориці, Боржави і Тиси поділяють Вулканічний хр. на окремі масиви — Маковицю, Синяк, Верхній Діл, Тупий тощо. Складається хребет з вулканічних порід, переважно базальтових, андезито-базальтових лав і туфів. На Пд. Українських Карпат підносяться Рахівський масив (вис. до 1944 м, г. Піп-Іван Мармарошський) та Чивчинські гори, приурочені до Мармарошської і Рахівської зон. Вони складені протерозойськими гнейсами, гранітами і сланцями, палеозойськими вапняками, філітами, кварцитами, мезозойськими конгломератами, доломітами. Для цієї частини Українських Карпат характерні стрімкі схили, гострі гребені гір і значна глибина розчленування. З Пд. Зх. Українські Карпати обмежовані Закарпатською низовиною, яка є частиною Середньодунайської рівнини і відповідає Закарпатському прогину. Поверхня її слабо похилена на Пд. Зх., висота — до 120 м.

Морфоструктури Українських Карпат ускладнені різноманітними формами рельєфу екзогенного походження. Найбільше поширення набули ерозійні форми, утворені численними водотоками. Густота річкової сітки тут — найбільша на Україні (перевищує 1,0 км/км²). Глиб. розчленування коливається від 200 м у передгір'ї до 1000 м у горах. Значно поширені акумулятивні форми, утворені численними водотоками. Поверхні схилів хребтів і річкових долин ускладнені зсувами (переважно у Вододільно-Верховинських Карпатах). В окремих районах Українських Карпат трапляються карстові форми рельєфу, зокрема, на Полонинському хребті відомо 15 печер. Найвідоміші з них — Дружба, Білокам'яна, Загадка та ін. У гірських масивах Чорногора й Свидовець поширені давньольодовикові форми рельєфу — льодовикові кари тощо. На рельєф гір впливають процеси площинного змиву, *соліфлюкції* та морозне вивітрювання.

К. І. Геренчук.

Великий каньйон Криму.

Червона печера. Кримські гори.

Масив Карадаг.

Кримські гори займають крайню пд. частину УРСР; простягаються на 180 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова (від мису Фіолент до мису Іллі), в межах Крим. обл. Шир. гірської смуги — до 50 км. У рельєфі Кримських гір чітко виділяються три майже паралельні пасма: Головне (найвище), Внутрішнє і Зовнішнє. Пасма розділені поздовжніми ерозійними зниженнями. Кримські гори являють собою антиклінальне підняття, що входить до складу *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Головне пасмо Кримських гір і Пд. берег Криму складаються з дислокованих (див. *Дислокації*) і метаморфізованих осадочних порід мезозою — глинистих сланців, пісковиків, *конгломератів* і вапняків. Зовн. і Внутр. пасма, що відповідають пн. частині Кримського *антиклінорію*, складають переважно мезозойські й кайнозойські відклади — глини, мергелі й вапняки. Подекуди в Кримських горах спостерігаються виходи мезозойських вулканічних порід.

Головне пасмо Кримських гір простягається від Балаклавських висот до горбистих височин мису Іллі (Феодосійські висоти). Південний схил пасма короткий, крутий, місцями прямовисний, північний — частіше пологий. У зх. і центр. частинах Головне пасмо являє собою майже суцільний ланцюг столових масивів, плескаті вершини яких наз. яйлами: Байдарська (вис. 500—700 м), Ай-Петринська (1320 м, г. Беденекир), Ялтинська (1406 м, г. Лапата), Нікітська (1473 м, г. Авінда), Гурзуфська (1540 м, г. Демір-Капу), Бабуган-яйла з найвищою вершиною Кримських гір — г. Роман-Кош (1545 м). Далі на Сх. пасмо розділене перевалами Кебітським (596 м) і Ангарським проходом (752 м) на відокремлені яйлинські масиви: Чатирдаг (1527 м), Демерджі-яйла (1356 м), Довгоруківська яйла (700—1000 м) і найбільша за площею Карабі-яйла (1259 м, г. Тай-Коба).

Довж. найбільших масивів становить 20—30 км, шир.— до 12 км. Сх. ділянка Головного пасма являє собою ланцюг вершин і піків заввишки до 500—1000 м. У вапняках яйлинських масивів інтенсивно розвиваються карстові форми рельєфу. Серед відомих у Кримських горах більше як 800 карстових порожнин найбільшу протяжність має Червона печера (Кизил-Коба) на Довгоруківській яйлі (13,1 км), найглибша — шахта Солдатська на Карабі-яйлі (500 м). Відомі також Скельська печера на Байдарській яйлі, Данильча — на Ай-Петринській яйлі, Іоаграф— на Ялтинській яйлі та Бінбаш-Коба («печера Тисячі голів») — на Чатирдазі.

Пд. схил Головного пасма утворює вузьку (1—12 км) смугу Пд. берега Криму, для рельєфу якого характерні гірські амфітеатри (Алуштинський, Гурзуфський, Ялтинський, Ласпинський), гори-відторженці (Кішка, Могабі, Парагільмен), зсуви (понад 500), нагромадження скель (хаоси), виходи вулканічних порід — лаколіти (гори Аюдаг, Кастель, Чамни-Бурун та ін.) і давньовулканічні масиви (гори Пиляки, Карадаг). Поверхня Пд. берега Криму ускладнена вапняковими брилами. Відроги яйлинських масивів іноді спускаються до моря. З Пн. Головне пасмо оточене двома пасмами — куестами. Внутрішнє пасмо простягається від Інкерманських висот до г. Агармиш. В зах. частині Внутрішнє пасмо роздвоюється, воно розчленоване тектонічно-ерозійною крутосхилою долиною. Пересічна вис. його становить 500 м, найбільша — 738 м (г. Кубалач). Для нього характерні денудаційні гори-останці:

Чуфут-Кале, Мангуп-Кале, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен. Зовнішнє пасмо починається біля мису Фіолент і закінчується на Пн. від г. Агармиш. Пересічна висота його 250 м, найбільша — 344 м (у районі м. Бахчисарая). На Сх. від Сімферополя пасмо виположується. Подекуди поперечні долини передгір'я мають вигляд каньйонів — Чорнорічинський, Бельбекський, Качинський. У багатьох місцях Кримських гір завдяки вивітрюванню на схилах утворилися мальовничі скелі, стовпи, піраміди, природні «сфінкси». Крім вивітрювання, в Кримських горах активно проявляються водна ерозія, селі, гірські обвали, абразія. *В. Г. Єна.*

Геоморфологічне районування

Головні закономірності будови, розвитку та просторового розміщення рельєфу на території України відображені в її геоморфологічному районуванні. В основу цього районування покладено морфогенетичний і тер. принципи. При цьому враховують особливості морфоструктури, історію розвитку рельєфу, роль сучас. геоморфологічних процесів у формуванні орографічних особливостей території України.

Найбільшими таксономічними одиницями геоморфологічного районування УРСР є геоморфологічні к р а ї н и (частини країн), які відповідають її рівнинній (платформеній) та гірській (геосинклінальній) територіям. Такими є полігенна рівнина України (Пд. Зх. Східно-Європейської платформи) та гірські споруди Криму і Карпат (Кримсько-Карпатська геосинклінальна зона). У межах геоморфологічних країн виділяють відповідно до морфоструктур геоморфологічні п р о в і н ц і ї.

У межах провінцій відповідно до типу й напряму розвитку морфоструктур, орографічної єдності, однорідності структурно-геол. субстрату та спільного прояву екзогенних рельєфоутворюючих процесів виділяють геоморфологічні о б л а с т і. За переважанням генетичного типу рельєфу та інтенсивністю розвитку сучасних геоморфологічних процесів області поділяють на геоморфологічні р а й о н и. Всього на тер. України в межах 30 геоморфологічних областей виділено 107 геоморфологічних районів (див. карту). Вивчення рельєфу має важливе значення при пошуках корисних копалин, будівництві, меліорації.

Іл. див. на окремих арк. с. 32—33.

Ю. Л. Грубрін.

Літ.: Дмітрієв М. І. Рельєф УСРР. Х., 1936; Бондарчук В. Г. Геоморфологія УРСР. К., 1949; Цись П. М. Геоморфологія УРСР. Львів, 1962; Маринич А. М. Геоморфология южного Полесья. К., 1963; Грубрін Ю. Л. Схема геоморфологічного районування території Української РСР і Молдавської РСР. «Вісник Київського університету. Серія географії», 1967, № 9; Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Ена В. Г. В горах и на равнинах Крыма. Симферополь, 1973; Соколовський І. Л. Закономірності розвитку рельєфу України. К., 1973; Равнины Европейской части СССР. М., 1974; Дублянский В. Н., Ломаев А. А. Карстовые пещеры Украины. К., 1980; Волков Н. Г., Палиенко В. П., Соколовский И. Л. Морфоструктурный анализ нефтегазоносных областей Украины. К., 1981.

КЛІМАТ

Загальна характеристика

Кліматичні умови УРСР визначаються її геогр. положенням і взаємодією осн. кліматоутворюючих факторів — сонячної радіації, циркуляції атмосфери та підстилаючої земної поверхні. Тер. республіки лежить між 44—52° пн. ш., що зумовлює співвідношення дня та ночі протягом року (відповідно 16—8 год. влітку та 8—16 год. взимку), а також полуденну висоту Сонця (влітку 69—61°, взимку 23 — 15°).

УРСР розташована переважно у помірному поясі. Клімат помірно континентальний, за винятком вузької смуги Пд. берега Криму з рисами субтропічного клімату. Характерним є зростання континентальності з Зх. на Сх. та майже широтний розподіл окремих метеорологічних елементів — опадів та вологості повітря, вітрового режиму тощо. В Українських Карпатах та Кримських горах спостерігається зміна метеорологічних елементів з висотою: т-ра повітря і гиск знижуються, кількість опадів збільшується, зростає швидкість вітру тощо. Деякі місцеві кліматичні особливості спостерігаються також на узбережжях морів, поблизу великих міст і штучних водойм, на меліорованих землях.

Кліматоутворюючі фактори

Сонячна радіація. На тер. УРСР річні значення сумарної радіації змінюються у межах від 95—97 ккал/см² на Пн. та Пн. Сх. до 125—127 ккал/см² на Пд. березі Криму. Осн. частина цього тепла надходить у теплий період (травень — вересень), коли місячні суми сонячної радіації для всієї республіки перевищують 10 ккал/см², досягаючи інколи 17—18 ккал/см². Взимку цей показник не перевищує 3 ккал/см², в окремі роки — 1,2—1,3 ккал/см². Добові суми сонячної радіації змінюються від 100 кал/см² у хмарну погоду взимку до 800 кал/см² у ясну погоду влітку. Суми сонячної радіації за годину у більшості районів республіки у травні — вересні перевищують 60 кал/см². На розподіл сонячної радіації значний вплив має хмарність, тому влітку в сумарній радіації переважає пряма сонячна радіація, взимку, при збільшенні хмарності,— розсіяна. Частина сумарної сонячної радіації, що надходить на земну поверхню, відбивається від неї і потрапляє в атмосферу та космічний простір. Для тер. України пересічні значення альбедо (відношення відбитої радіації до усієї променистої енергії Сонця, що надходить на Землю) змінюються взимку від 60—65 % на Пн. до 20—25 % на Пд. Найвищі значення альбедо взимку при наявності

снігового покриву становлять 70—80 %, найнижчі характерні для водної поверхні (5—10 %) та зволоженого відкритого грунту влітку (7—12 %). Влітку контрасти у розподілі альбедо зменшуються, пересічні його значення становлять залежно від характеру підстилаючої поверхні 17—25 %. Важливим показником радіаційного режиму земної поверхні є ефективне випромінювання (різниця між власним випромінюванням земної поверхні та зустрічним випромінюванням атмосфери), яке становить на рік

пересічно 30—35 % річної сумарної радіації. Макс. його значення (43—44 ккал/см²) на Пд. березі Криму, мінімальні (26—28 ккал/см²) — на Пн. республіки. Для формування термічного режиму тер. республіки найбільше значення має радіаційний баланс — баланс надходження (пряма і розсіяна радіація) та витрат (ефективне випромінювання) радіаційного тепла. Пересічно на рік радіаційний баланс для УРСР додатний, його величина на Пн. Сх. 42—44 ккал/см², на Пд. березі Криму — 63—65 ккал/см². Макс. значень радіаційний баланс досягає влітку, взимку інколи має від'ємні значення (у пн. районах).

Сонячна радіація відзначається відносною стабільністю і відіграє провідну роль у формуванні клімату.

Циркуляція атмосфери. Кліматичні умови України формуються під впливом повітр. мас, гол. чин. помірних, а також тропічних і субтропічних широт та арктичного повітря. Процеси циркуляції над Україною пов'язані з проходженням циклонів та антициклонів, що надходять з Атлантичного ок., Арктики, Азії і приносять різні за властивостями повітряні маси (теплі й холодні, вологі й сухі тощо). Протягом всього року Україна перебуває під впливом теплих вологих повітр. мас з Атлантичного ок., що зумовлюють виникнення інтенсивних циклонів. Взимку та восени, коли Ісландський та Середземноморський циклони досягають найбільшого розвитку, на тер. республіки встановлюється хмарна погода з опадами (сніг, дощ, мряка), бувають часті потепління з відлигами і туманами. Влітку циклонічна діяльність зумовлює похолодання та інтенсивні дощі з грозами. Антициклонічна діяльність над Україною визначається впливом Азіатського та Азорського максимумів. З поширенням Азіатського максимуму взимку пов'язана ясна морозна погода, з відрогами Азорського максимуму влітку — безхмарна посушлива погода. Вторгнення арктичних повітряних мас на територію республіки можливі протягом року. Окремі області високого тиску взимку та у перехідні періоди викликають різкі похолодання з інтенсивними опадами, а влітку сприяють формуванню посушливої погоди. Подібна трансформація арктичних повітр. мас влітку пояснюється тим, що у процесі переміщення на Пд. повітря швидко прогрівається, його відносна вологість знижується до 50—60 %. Залежно від циклонічних та антициклонічних утворень у кожному сезоні спостерігаються значні зміни погодних умов, що знаходить своє відображення у радіаційному і термічному режимах України. Пересічно на рік над тер. республіки проходить до 45 циклонів та понад 35 антициклонів; менша рухливість останніх зумовлює переважання антициклонічної погоди.

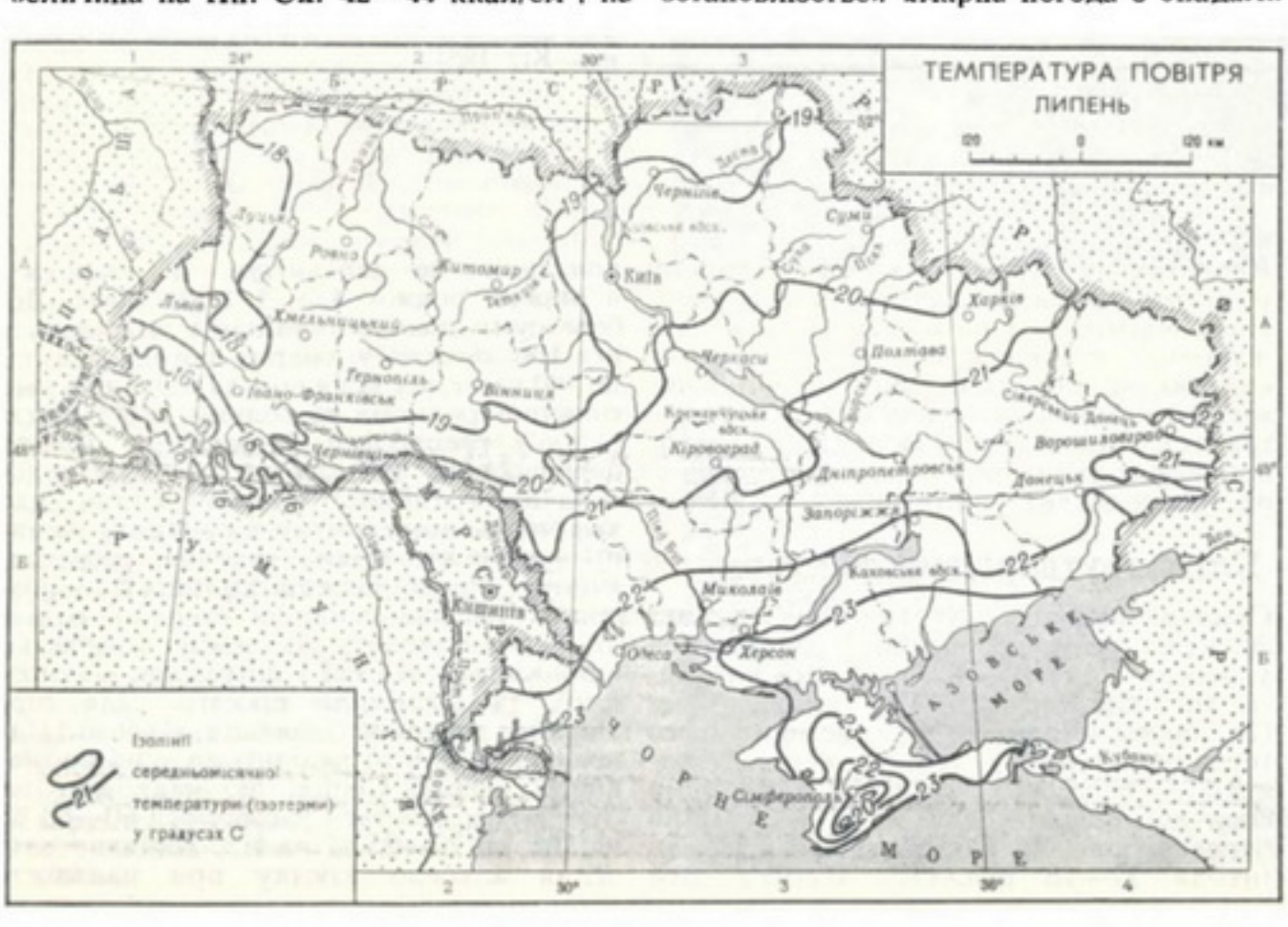

Земна поверхня істотно впливає на особливості погодних процесів та клімат у цілому. Влітку підстилаюча поверхня переважно прогріває повітр. маси, взимку, при наявності снігового покриву та менших сум сонячної радіації, — охолоджує їх. Заг. план поверхні тер. України, переважання рівнинних просторів та розташування гірських районів на Зх. і крайньому Пд. республіки зумовлюють формування місц. кліматичних особливостей. Значною мірою вони залежать від розподілу водних об'єктів (річок, озер, боліт, водосховищ), характеру рослинного покриву, наявності с.-г. угідь та ін. З місцевими формами рельєфу пов'язаний розвиток температурних інверсій, ступінь зволоженості території, особливості турбулентного теплообміну та певних контрастів у розподілі окремих метеорологічних елементів. Різноманітність поверхні зумовлює своєрідні особливості мікроклімату окремих частин території України. У гірських районах, зокрема, порівняно з навколишніми просторами випадає більше опадів, зростає кількість гроз і туманів, внаслідок дії гірсько-долинних вітрів має місце адіабатичне прогрівання повітря, що спричинює суху жарку погоду. Влітку при антициклонічній погоді поблизу водних об'єктів формується місц. (бризова) циркуляція. Додатковий вплив на погодні процеси та клімат має підстилаюча поверхня, змінена госп. діяльністю людини. Великі міста і пром. підприємства меліоровані землі, лісонасадження, штучні водойми тощо викликають зміни у розподілі температури, вологості повітря, опадів, швидкості вітру та ін. метеорологічних елементів, утворюючи нові типи мікрокліматів.

Основні метеорологічні елементи

Температура повітря. Розподіл т-ри на території України протягом року залежить від комплексного впливу осн. кліматоутворюючих факторів, гол. чин. сонячної радіації. Річний хід т-ри у цілому сталий, окремі відхилення не впливають на характер клімату республіки. У зимовий період особливе значення має атм. циркуляція; влітку циклонічна

діяльність слабшає, осн. роль у температурному режимі відіграють сонячна радіація та турбулентний теплообмін. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця — січня зростає від —7 на Пн. Сх. до +2, +4° на Пд. березі Криму. В окремі роки взимку можливі зниження пересічних місячних т-р на Пн. до —14, —15°, на Пд. до —5, —6°, на Пд. березі Криму до 0°. Навесні (березень — травень) т-ра повітря підвищується щомісяця пересічно на 5—8°; найтепліший місяць літа — липень (пересічно +18° на Зх.; +19° на Пн. Сх.; +22, +23° у пд. районах, на Пд. березі Криму +23, +24°). Восени інтенсивність зниження т-ри менша порівняно з підвищенням її навесні, зимовий розподіл встановлюється у листопаді, коли зростає вплив циркуляційних процесів. Гірські райони України протягом року мають нижчу т-ру, ніж навколишня територія. Абс. максимуми т-ри повітря на більшій частині України становлять +36, +40°, у степовій частині вони досягають +41, +42°. Абс. мінімуми т-ри повітря на Сх. інколи нижче —40°, на Пн. Сх. досягають —35, —40°, на Пд. —30°, на Пд. березі Криму —15, —17°. Добові значення т-ри зростають з Зх. на Сх. та Пд. Сх. У середньому за рік на Україні буває від 230—240 до 300—320 днів з пересічною добовою т-рою вище 0°, 160 — 200 днів — вище +10°. Сума температур повітря за період з т-рою вище +10° становить 2400—2600° на Пн., 3200—3400° на Пд., на Пд. березі Криму — понад 3600°. Пересічна тривалість безморозного періоду на Пн. Сх. республіки зростає від 150—160 днів до 200—220 на узбережжях морів, на Пд. березі Криму становить 240—260 днів. **Вітровий режим** пов'язаний з розподілом та сезонними змінами атм. тиску. У холодний період (вересень — квітень), коли на тер. України переважає область високого тиску, на Сх. та Пд. спостерігаються сх. та пн.-сх. вітри, на Зх. та Пн.— пд., пд.-сх. та пд.-зх. вітри. У травні відбувається перехід до режиму вітрів теплого періоду. Влітку внаслідок впливу Азорського антициклону переважають вітри зх. та пн.-зх. напрямів. На узбережжях Чорного та Азовського морів разом з пн.-зх. вітрами бувають бризи — вітри, що вдень дмуть з моря, вночі — з суходолу. На тер. України переважають слабкі вітри. На Сх. та Пн. Сх., а також на мор. узбережжях пересічна місячна швидкість вітру за холодний період становить 5—7 м/с, влітку — 4 м/с. Макс. значень швидкість вітру досягає у Карпатах та Кримських горах — до 35—50 м/с, мінімальних — на Пн. та Пн. Зх. республіки — до 3 м/с.

Опади. Загальною закономірністю розподілу річних сум опадів на тер. України є поступове зменшення їх з Зх. та Пн. Зх. на Пд. Сх. та Пд. Пересічна річна кількість опадів у зоні мішаних лісів становить 550—650 мм, у лісостеповій — 450—650 мм. На пн. райони степової зони припадає 450 мм опадів на рік, на південні — 300—350 мм. У степовій частині Криму кількість опадів зростає у пд. напрямі до 400—450 мм, що зумовлено впливом гір. У Кримських горах випадає понад 1000 мм опадів на рік, на Пд. березі Криму — 300—600 мм. На Україні найбільші річні суми опадів (понад 1500 мм) у Карпатах, найменші — на узбережжях Чорного та Азовського морів (бл. 300—350 мм). Для тер. республіки в цілому властивий континентальний тип річного ходу опадів з максимумом улітку (червень — липень) та мінімумом узимку (січень — лютий). Винятком є Пд. берег Криму, де найбільша кількість опадів припадає на грудень та січень. В окремі роки на Україні випадає понад 2000 мм опадів у Карпатах, бл. 970 мм — на Поліссі, до 500 мм — на Пд. республіки, абс. мінімум становить відповідно 800 мм, 300 мм та 100 мм опадів на рік. Кількість днів з опадами зменшується з Пн. на Пд. від 190 до 100; у гірських районах цей показник дорівнює 180 дням. Найбільше днів з опадами буває у грудні, січні та червні, найменше їх припадає на вересень та жовтень.

Сніговий покрив. Характер утворення й танення снігового покриву в окремих природних зонах має значні відмінності. У пн.-сх. частинах зон мішаних лісів та лісостепової сталий сніговий покрив встановлюється пересічно у 2-й декаді листопада, у пн.-зх.— у серед. листопада. У степовій зоні сніговий покрив утворюється на поч. грудня. На Пд. березі Криму в окремі роки його не буває зовсім. У Кримських горах сніговий покрив встановлюється наприкінці листопада — на поч. грудня, у Карпатах ще раніше. Від снігу степова зона звільняється наприкінці лютого — на поч. березня, лісостепова та мішаних лісів зони — у 2-й пол. березня. Макс. висоти сніговий покрив досягає у лютому, зокрема, у зоні мішаних лісів — 20—30 см, у степовій — 5—10 см, у Карпатах — 70—80 см, у Кримських горах — бл. 40 см. Сніговий покрив має велике значення як джерело вологи та для захисту озимих культур від вимерзання, тому на с.-г. угіддях за допомогою спец. заходів (снігозатримання, лісові смуги, вплив на переохолоджені хмари тощо) створюють додаткові запаси снігу. **Вологість повітря** залежить від т-ри повітря і грунту, вологості грунту, опадів, умов випаровування та ін. місц. факторів. Абс. вологість (кількість водяної пари в одиниці об'єму повітря) з підвищенням т-ри повітря зростає, тому влітку і вдень вона більша, взимку та вночі — менша. Абс. вологість збільшується з наближенням до водних об'єктів та лісових масивів, зменшується з висотою.

Макс. значень абс. вологість досягає у липні (на узбережжях морів). Відносна вологість (процентне відношення наявної водяної пари до гранично можливої її кількості при даній т-рі) найбільша взимку і вночі, найменша — влітку та вдень. Взимку пересічні місячні величини відносної вологості у мішаних лісів та у степовій зонах досягають відповідно бл. 90 % і бл. 80 %, літній мінімум становить 35—45 % і менше (у степовій зоні). При зниженні відносної вологості до 30 %, що супроводиться підвищенням т-ри повітря та вітрами, виникають суховії (особливо у сх. та пд. районах України), найбільш загрозливі у період вегетації с.-г. культур.

Несприятливі метеорологічні явища

Грози бувають на Україні переважно з квітня до вересня, на узбережжях морів — у жовтні — листопаді; зимові грози бувають дуже рідко. Максимум гроз на більшій частині УРСР припадає на червень, у південній — на липень, коли найсприятливіші умови для розвитку конвекції. Пересічне число днів з грозою становить 25—30 на рік, у пд. районах зменшується до 15—20, на Сх. та у Карпатах зростає відповідно до 30 та 35—40 днів. Інтенсивні й тривалі грози найчастіше спостерігаються при проходженні атм. фронтів. Розподіл тривалості гроз на Україні аналогічний розподілу кількості днів з грозою. У річному ході найбільша тривалість гроз, як і кількість днів з грозою, спостерігається влітку. Грози найчастіше бувають після полудня (з 15 год), пересічна тривалість їх — дві години. У більшості випадків вони супроводяться зливами, інколи — градом.

Град. На Україні пересічно на рік буває 1—2 дні з градом, у горах — 4—6 днів (у Кримських горах в окремі роки кількість днів з градом зростає до 12), у степових районах його часто не буває зовсім. Найчастіше град випадає у травні — червні, у горах — у червні — липні. Випадання його, як правило, супроводиться значним зниженням т-ри повітря (на 6—8°). Град завдає значної шкоди с. г. Втрати залежать від інтенсивності граду, його тривалості й розміру градин. Для боротьби з градом використовують спец. кристалізуючі реагенти, що вносять у хмари, змінюючи їхній фазовий стан; велике значення має прогнозування градових явищ.

Тумани на Україні спостерігаються найчастіше у холодний період року (особливо у грудні — лютому), влітку щомісяця пересічно буває 1—2 дні з туманом. Утворення туманів взимку зумовлюється охолодженням теплого та вологого повітря, що надходить з Атлантичного ок. та Чорного м., значний вплив мають також місц. умови (орографія, т-ра і вологість повітря тощо). Протягом року найбільша кількість днів з туманами характерна для Карпат і Кримських гір (120 днів і більше), а також для території, що простягається широкою смугою від Донецької височини на Зх. через всю Україну; найменше туманів буває на узбережжі Чорного м., особливо у Криму (15—30 днів). За походженням переважають адвективні, радіаційні і адвективно-радіаційні тумани, рідше — фронтальні.

Заморозки на Україні бувають навесні й восени, коли вторгнення холодних мас повітря та охолодження земної поверхні викликають зниження т-ри повітря до 0° вночі при додатній т-рі вдень. На Пн. та у гірських районах республіки заморозки спостерігаються до кінця травня і пізніше, на Пд. — пересічно до серед. квітня. На Пд. березі Криму з кінця березня т-ра повітря майже не буває нижчою за 0°. Перші осінні заморозки у долинах Карпат та на Пн. настають пересічно у 2-й пол. вересня, на Пд.— у серед. жовтня; на узбережжях морів — наприкінці жовтня — на поч. листопада. Заморозки завдають значної шкоди с. г., особливо навесні, в період вегетації рослин. Для попередження заморозків та зменшення їхньої інтенсивності застосовують полив грунту, димові завіси, різноманітні укриття, а також ін. заходи.

Ожеледь утворюється у холодний період року при т-рі нижче 0, —3°. Найчастіше ожеледь буває на Донецькій та Приазовській височинах (пересічно на рік 30—40 днів), а також у Карпатах і Кримських горах. Заг. тривалість ожеледі коливається у широких межах — від 15 хв. до 15 діб, пересічна — бл. 12 год. Пересічна товщина намерзлого льоду 7—11 мм, макс.—до 100 мм (на височинах) та 200 мм (у горах). Утворення шару льоду понад 20 мм, особливо при сильному вітрі, завдає значної шкоди господарству.

Хуртовини на Україні найчастіше бувають у січні — лютому. Перші хуртовини настають у горах у вересні, на рівнинах та на Сх. республіки — у жовтні, на Зх. та Пд.— у листопаді. На більшій частині тер. України хуртовини припиняються наприкінці лютого — на поч. березня. Річна кількість днів з хуртовинами зменшується з Пн. Сх. республіки від 20—25 до 3—5 днів на Пд. Зх. На Донецькій височині 25—28 днів з хуртовинами, у Кримських горах — до 35 днів. У Закарпатті та на Пд. березі Криму в окремі зими хуртовин не буває. Інколи кількість днів з хуртовинами значно відрізняється від пересічних багаторічних даних, напр., у зонах мішаних лісів та лісостеповій буває від 40 до 4 днів з хуртовинами. Сумарна тривалість хуртовин на рік на Пн. Сх. України, на Донецькій та Приазовській височинах становить 150—200 год, на Поліссі — 100—150 год, у гірських районах зростає до 300 год.

Суховії на Україні спостерігаються у квітні — вересні, з максимумом у серпні. Виникають вони при підвищенні т-ри повітря понад +25°, зниженні відносної вологості нижче за 30 % й швидкості вітру понад 5 м/с. На тер. республіки є два осередки з великою кількістю суховіїв: на Пд. республіки (Микол., Дніпроп., Запоріз. й Херсон. області та степові райони Крим. обл.) і на Сх. (Ворошиловгр. і Донец. області). Пересічна кількість днів з суховіями в цих районах становить 25—30, в окремі роки — 50—60 днів.

Пилові, або чорні, бурі виникають при посушливій погоді й сильних вітрах внаслідок розвіювання сухого шару грунту. На Україні пилові бурі бувають переважно у березні — вересні, взимку — лише 1—2 рази на десятиріччя. Найчастіше пилові бурі спостерігаються у степовій зоні — пересічно 3—8 днів на рік, у районі Херсона — Дніпропетровська — Мелітополя — до 9—12 днів; на Пн. Зх. республіки бувають пересічно один раз на рік. Тривалість пилових бур коливається від чверті години до кількох діб. Пилові бурі виникають найчастіше влітку, але найбільшої шкоди посівам вони завдають навесні.

Посухи. Тривала нестача опадів при підвищеній т-рі повітря у теплий період року зумовлює виникнення посух — весняних, літніх, осінніх. Весняні посухи спостерігаються у квітні — червні, найчастіше — на Пд. Херсонської області. Весняні посухи охоплюють переважно невеликі площі. Найчастіше на тер. України бувають літні посухи (у липні — серпні), переважно у прибережних районах та на Пн. Крим. області. Осінні посухи (у вересні — жовтні) найхарактерніші для пд. районів Одес., Микол., Херсон. та Запоріз. областей. На Україні посухи повторюються пересічно кожні 2—3 роки, завдаючи с. г. значної шкоди, особливо навесні, в період інтенсивного розвитку рослин. Для боротьби з посушливими явищами (суховіями, пиловими бурями, посухами) застосовують комплекс орг.-госп., лісомеліоративних та агротех. заходів. Найважливіші з них: захисні лісонасадження, снігозатримання та спец. обробка грунту для затримання вологи, зрошування, сівба в оптимальні строки з застосуванням посухостійких сортів с.-г. культур, а також раціональний розподіл земельних угідь з урахуванням грунтово-кліматичних умов.

Кліматична характеристика за сезонами

У формуванні погодних процесів та кліматичних умов на тер. України простежується закономірна зміна сезонів, зумовлена астр. факторами (зменшення висоти Сонця й тривалості дня), впливом атм. циркуляції та станом підстилаючої земної поверхні.

Зима. За початок холодного сезону (зими) умовно приймають перехід пересічної добової т-ри повітря через 0° восени. На Пн. Сх. та Зх. України цей перехід відбувається з 2-ї декади листопада, у степових районах — у грудні. На Пд. березі Криму тривалого періоду з т-рою нижче за 0° немає. Тривалість зими змінюється на Україні у широких межах — від 120—130 днів на Пн. Сх. до 90—110 днів на Зх. та до 55—75 днів на Пд. Зх. Пересічна т-ра січня, найхолоднішого місяця зими, на 2—3° нижча, ніж грудня. Пересічна відносна вологість повітря взимку досягає 80 %. Початок холодного сезону до встановлення снігового покриву характеризується переважанням хмарної погоди з туманами та опадами (дощ, мокрий сніг). Порівняно з ін. сезонами кількість опадів менша, але випадають вони частіше. Постійний сніговий покрив утворюється на всій території республіки, крім Пд. берега Криму. На Україні переважають порівняно м'які зими з нестійкими морозами та частими відлигами, т-ра повітря пересічно за сезон може перевищувати норму на 1,5—2°. У такі зими кількість днів з циклонічною погодою становить понад 50 %, а суми опадів перевищують норму. Інтенсивні похолодання пов'язані з надходженням арктичних повітр. мас та впливом відрогів Сибірського антициклону. В окремі місяці т-ра повітря буває на 5—7° нижче норми, сума опадів не перевищує 50 % норми.

Весна. На територію УРСР надходять теплі повітр. маси з Пд. та Пд. Сх., зумовлюючи танення снігового покриву й підвищення т-ри повітря. Осн. весняні місяці на Україні — березень та квітень. У Криму весна починається наприкінці лютого. Тривалість весняного сезону на Пн. Зх. республіки становить 70—80 днів, на Сх.— 55—60 днів; на узбережжях морів — 70—75 днів. Найкоротша весна — 50 днів — на Сх. степової зони, у Карпатах вона триває від 80—90 днів до 120—125 днів. Для ранньої весни характерна нестала погода. Вторгнення холодних повітр. мас може викликати різке зниження т-ри повітря, інколи навіть у травні випадає сніг; бувають заморозки.

ГРУНТИ

Болотні грунти на алювіальних, делювіальних і водно-льодовикових відкладах

31 Лучно-болотні та болотні

Торфоболотні грунти і торфовища

32 Торфоболотні грунти і торфовища низинні

Солонці

33 Солонці переважно солончакуваті

Осолоділі грунти

34 Лучно-чорноземні і дернові осолоділі глейові грунти і солоди

Дернові грунти

35 Дерчові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані і супіщані грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками

35а Дернові піщані і глинисто-піщані переважно неоглеєні грунти в комплексі зі слабогумусованими пісками і чорноземними піщаними грунтами, подекуди з кучугурним рельєфом

36 Дернові опідзолені суглинисті грунти і оглеєні видм Іх

Дерново-підзолисті грунти на давньоалювіальних водно-льодовикових відкладах і морені

1 Дерново-слабопідзолисті піщані та глинисто-піщані в комплексі з торфоболотними і переважно оглеєними піщаними

2 Дерново-середньопідзолисті супіщані в комплексі з торфоболотними і переважно оглеєними піщаними

Дерново-підзолисті грунти оглеєні (глеюваті і глейові) на давньоалювіальних, водно-льодовикових відкладах і морені

3 Дерново-слабопідзолисті супіщані в комплексі з торфоболотними

4 Дерново-середньопідзолисті супіщані в комплексі з торфоболотними

5 Дерново-середньо- і сильнопідзолисті поверхнево-оглеєні (Передкарпаття).

Сірі лісові та опідзолені грунти (незмиті і змиті) переважно на лесових породах і глинах

6 Світло-сірі і сірі лісові

7 Темно-сірі лісові

8 Чорноземи опідзолені і темно-сірі опідзолені

Реградовані грунти (незмиті і змиті) переважно на лесових породах

9 Темно-сірі реградовані

10 Чорноземи реградовані

Чорноземи типові (незмиті і змиті) на лесових породах

11 Чорноземи глибокі малогумусні і слабогумусовані

12 Чорноземи глибокі середньогумусні

Чорноземи звичайні (незмиті і змиті) на лесових породах

13 Чорноземи звичайні мало- і середньогумусні потужні

14 Чорноземи звичайні середньогумусні

15 Чорноземи звичайні малогумусні

16 Чорноземи звичайні малогумусні малопотужні

Чорноземи південні (незмиті і змиті) на лесових породах

17 Чорноземи південні малогумусні і слабогумусовані

Чорноземи на важких глинах

18 Чорноземи переважно солонцюваті на важких глинах

Чорноземи і дернові грунти щебенюваті на елювії щільних порід

19 Чорноземи і дернові щебенюваті грунти на елювії щільних безкарбонатних порід (пісковиків і сланців)

20 Чорноземи і дернові карбонатні грунти на елювії карбонатних порід (мергелів, крейди, вапняків)

Чорноземи залишково-солонцюваті на лесових породах

21 Чорноземи глибокі залишково-солонцюваті

22 Чорноземи південні залишково-солонцюваті

Лучно-чорноземні грунти переважно на лесових породах

23 Лучно-чорноземні

24 Лучно-чорноземні поверхнево-солонцюваті в комплексі з солонцями

25 Лучно-чорноземні глибокосолонцюваті в комплексі з солонцями

Каштанові грунти на лесових породах

26 Темно- каштанові залишково-солонцюваті

27 Темно-каштанові солонцюваті в комплексі з солонцями

28 Каштанові солонцюваті в комплексі з солонцями

Лучні грунти на делювіальних і алювіальних відкладах

29 Лучні

30 Лучні солонцюваті

Буроземно-підзолисті грунти переважно на делювіальних відкладах

37 Буроземно-підзолисті грунти і поверхнево-оглеєні видм Іх

Бурі гірсько-лісові грунти на елювії-делювії щільних порід

38 Бурі гірсько-лісові щебенюваті і дерново-буроземні грунти в комплексі з оглеєними видами Іх

Дерново-буроземні і гірсько-лучні грунти

39 Дерново-буроземні і гірсько- лучні грунти

Коричневі гірські грунти на елювії-делювії корінних порід

40 Коричневі гірські щебенюваті грунти

Оглеєння грунтів

Оглеєні (глейові і глейкуваті)

Поверхнево-оглеєні грунти

Засолення грунтів

Содове

Хлоридно-сульфатно-содове

Хлоридно-сульфатні

МАСШТАБ 1:4 000 000

40 0 40 80 км

ЛІСИ

ВИСОЧИН І РІВНИН

Хвойні та широколистяно-хвойні

1 Соснові з сосни звичайної, дубово-соснові, подекуди з березовими лісами, болотами й луками

2 Сільськогосподарські землі на місці соснових лісів, інколи в поєднанні з луками

3 Дубово-соснові, рідше грабово-дубово-соснові з сосни звичайної, дуба звичайного і граба звичайного, подекуди в поєднанні з сосновими і вільховими лісами

4 Липово-дубово-соснові та сільськогосподарські землі (на місці їх)

Широколистяні

5 Букові, дубово-букові та грабово-букові; сільськогосподарські землі на місці букових, дубово-букових і грабово-букових лісів

6 Дубові та грабово-дубові з дуба звичайного та граба звичайного, часто в поєднанні з похідними грабовими лісами

7 Кленово-липово-дубові з дуба звичайного, липи серцелистої та клена гостролистого

8 Дубові з дуба скельного, подекуди в поєднанні з букова-дубовими та букова-грабовими

9 Сільськогосподарські землі на місці дубових, грабово-дубових та інших широколистяно-дубових лісів

КАРПАТСЬКІ ГІРСЬКІ Й ПЕРЕДГІРНІ

10 Ялинові з ялини європейської, темнохвойні з ялиці білої та поєднання їх із темнохвойно-широколистяними лісами

11 Широколистяно-темнохвойні з ялини європейської, ялиці білої та бука лісового

12 Сільськогосподарські землі в поєднанні з луками на місці передгірних і гірських лісів

13 Букові з бука лісового

14 Дубові передгірні з дуба звичайного

КРИМСЬКІ ГІРСЬКІ

15 Соснові з сосни Палласа

16 Дубові з дуба пухнатого з домішкою граба східного, ялівцю високого, інколи в поєднанні із ксерофітними чагарниками

17 Дубові з дуба скельного, грабово-дубові з дуба звичайного і граба звичайного

18 Букові з бука кримського, з домішкою граба звичайного і сосни Палласа

19 Сільськогосподарські землі на місці широколистяних лісів у поєднанні з шибляком і низькостовбуровими лісами

20 Ксерофітні чагарники, низькостовбурні ліси з ялівцю високого, угруповання з дуба пухнатого, граба східного

СТЕПИ

Лукові

21 Сільськогосподарські землі на місці лукових степів і остепнених луків

22 Сільськогосподарські землі на місці кам'янистих передгірно-кримських лукових степів

23 Кримські гірські різнотравно-злакові лукові степи та остепнені луки (яйли)

Справжні

Різнотравно-типчаково-ковилові

24 Сільськогосподарські землі на місці різнотравно-типчаково-ковилових степів

25 Сільськогосподарські землі на місці кам'янистих різнотравно-типчаково-ковилових степів Донецького кряжа, на схилах – у поєднанні з ними

26 Сільськогосподарські землі на місці різнотравно-типчаково-ковилових псамофітних степів, терас річок

Типчаково-ковилові

27 Сільськогосподарські землі на місці типчаково-ковилових степів

Пустельні

28 Полинно-типчаково-ковилові, полинно-злакові у комплексі з солонцями (здебільшого розорані)

ЛУКИ

29 Карпатські високогірні в поєднанні з чагарниками, подекуди зі сланцями

30 Заплавні, подекуди в поєднанні з лісами, чагарниками, болотами і сільськогосподарськими землями

31 Заплавні солонцево-солончакові в поєднанні з сільськогосподарськими землями

32 Сільськогосподарські землі в поєднанні з дубовими лісами і заплавними луками Закарпатської низовини

33 Різнотравно-злакові подів і сільськогосподарські землі (на місці їх)

БОЛОТА

34 Високотравні болота, довготривало заплавні луки і деревно-чагарникова рослинність пониз Дніпра, Дунаю та інших річок

35 Низинні трав'яні і трав'яно-мохові, подекуди в поєднанні з лісовими болотами і луками

36 Перехідні та верхові сфагнові, лісові сфагнові болота, сільськогосподарські землі та сіяні луки на місці осушених боліт

ГАЛОФІТНА І ЛУКОВО-ГАЛОФІТНА РОСЛИННІСТЬ

37 Солончакова і луково-солончакова, подекуди в комплексі з солонцевою, рослинністю пересипів, кіс, острова

ПСАМОФІТНА РОСЛИННІСТЬ

38 Рослинність пісків, подекуди в комплексі з піщаними степами, дубовими, березовими, вільховими гайками, насадженнями сосни

^ Скельна рослинність

≡ Рослинність крейдяних відслонень

≡ Рослинність вапнякових відслонень

v Рослинність піщаникових і сланцевих відслонень

◊ Рослинність граніткових відслонень

МАСШТАБ 1 : 4 000 000

40 0 40 80 км

Місячні суми опадів навесні збільшуються, у квітні починаються грози і зливові дощі. У пд. та пд.-сх. районах України (особливо у березні — квітні) бувають пилові бурі. У квітні (в горах переважно у травні) встановлюється пересічна добова т-ра +10° (найсприятливіший для інтенсивної вегетації рослин період).

Літо. Літній сезон обмежений датами переходу пересічної добової т-ри через +15°. Навесні цей перехід на Пд. степової зони відбувається у 1-й декаді травня, на узбережжі та у центр. районах республіки — у 2-й, на Пн.— у 3-й декаді травня. У горах літо починається у червні. Тривалість літнього сезону з Пн. зростає від 90—110 днів на Поліссі до 120—130 днів у степу та до 130—150 днів на мор. узбережжі. На Південному березі Криму літо триває до 160—165 днів. Улітку зростає вплив сонячної радіації. інтенсивно прогріваються підстилаюча поверхня і повітря. Поширення відрогу Азорського антициклону зумовлює безхмарну з слабкими вітрами погоду, особливо у пд.-сх. районах, де встановлюється жарка погода з пересічною добовою т-рою понад +20°. Період з жаркою погодою — від 20 днів на межі лісостепової і степової зон до 70—80 днів — на Пд. республіки. Макс. т-ри спостерігаються у липні — серпні. У формуванні температурного режиму значну роль відіграє вологе повітря з Атлантичного ок., що зумовлює короткочасні похолодання. Влітку по всій Україні бувають грози та зливові дощі, добові суми опадів інколи досягають 100—150 мм, у горах — понад 200 мм. У пд. районах республіки у бездощові періоди при значному підвищенні т-ри виникають суховії та пилові бурі.

Осінь на Україні характеризується поступовим зниженням т-ри повітря (щомісяця пересічно на 5—7°) та зростанням циклонічної діяльності. Тривалість осіннього сезону у зх. та пн.-зх. районах пересічно 80—90 днів. Далі на Пд. Сх. тривалість осені під впливом холодних пн.-сх. вітрів зменшується до 65—70 днів. Для ранньої осені (пересічно з першої декади вересня до серед. жовтня) характерна суха і тепла погода, т-ра повітря інколи перевищує +20°. Пізніше переважає похмура, з туманами і тривалими дощами погода. Восени на поверхні грунту і в повітрі спостерігаються заморозки (пересічно у вересні — жовтні). Поблизу водойм та в межах великих міст заморозки настають на 5—6 днів пізніше. У листопаді у пн. районах республіки утворюється сніговий покрив, в окремі роки бувають ожеледі й хуртовини. Восени, після переходу пересічних добових т-р через +10°, закінчується період вегетації с.-г. рослин. На Поліссі та у лісостеповій зоні цей період спостерігається наприкінці вересня — на поч. жовтня, на узбережжі та у степовій частині Криму — у 3-й декаді жовтня, у гірських районах — на початку вересня.

Агрокліматичне районування

Агрокліматичне районування полягає у визначенні однорідних районів відповідно до забезпеченості рослин теплом, світлом та вологою, умов їх перезимівлі, впливу несприятливих погодних процесів та явищ, а також біокліматичного потенціалу. Зіставляючи характеристики метеорологічного режиму з показниками потреб рослин, виділяють території з сприятливими, задовільними та несприятливими умовами для вирощування с.-г. культур. Розрізняють загальне (планетарне або регіональне) та часткове, або спеціалізоване (для груп культур та окремих їхніх сортів), агрокліматичне районування. Для України розроблено кілька схем агрокліматичного районування (В. П. Попов, С. А. Сапожникова та ін.). Відмінності, що існують між схемами, залежать від методики розрахунку окремих показників. Зокрема, в основу класифікації В. П. Попова покладено дані про суми ефективних опадів та випаровуваність і розраховано коефіцієнт зволоження території. Крім того, враховано показники континентальності клімату (число днів з пересічною т-рою від +5 до +15° та річні й добові амплітуди т-ри повітря). Аналіз розподілу цих даних дає можливість встановити межі можливих змін осн. кліматичних показників, а також відносну врожайність с.-г. культур. В Укр. регіональному н.-д. ін-ті Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища розроблено схему агрокліматичного районування, за якою теплозабезпеченість представлена сумами т-р за період активної вегетації рослин (коли пересічна добова т-ра повітря перевищує +10°), а режим зволоження — гідротермічним коефіцієнтом Селянинова ($ГТК = \frac{\Sigma p}{0{,}1\Sigma t}$, де Σp і Σt — відповідно суми атм. опадів і т-р за період, коли пересічна добова т-ра перевищує +10°). Використано також додаткові дані про термічний режим та зволоження території у зимовий період. За цією схемою на тер. України виділяють чотири агрокліматичні зони (див. карту).

Волога, помірно тепла зона охоплює території Волин., Ровен., Житомир., Терноп., пн. частини Черніг., Львів., Івано-Фр., Вінн., Київ. та Сум., більшу частину Хмельн., а також частини Закарп. та Чернів. областей. Пд. межа зони проходить через Кам'янець-Подільський — Вінницю — Київ — Глухів. У її межах виділяють дві підзони — пн. і південну; у пд. підзоні — два рівнинні райони — Закарпатський та Передкарпатський.

Недостатньо волога, тепла зона простягається з Пд. Зх. на Пн. Сх. по межі Знам'янка — Красноград, охоплюючи пд.-сх. частину Хмельн., більші частини Вінн. і Полтав., пн. частини Кіровогр. і Харків. областей, пд. частини Київ., Сум. і Черніг. областей, а також Черкас. область.

Посушлива, дуже тепла зона включає пд. частини Кіровогр., Полтав. та Харків. областей, Дніпроп., Ворошиловгр. і Донец. області, а також пн. частини Одес., Херсон., Микол. та Запоріз. областей. Донецька височина виділяється в межах зони як агрокліматичний район.

Дуже посушлива, помірно жарка зона з м'якою зимою охоплює пд. райони Одес., Херсон., Микол. і Запоріз. областей, а також більшу частину Крим. області. В межах зони — передгірний Кримський район. Гірські області виділено в окремі райони вертикальної кліматичної зональності — Карпатський та Кримський. Врахування кліматичних особливостей у с.-г. виробн. протягом року дає можливість найдоцільніше розміщувати осн. с.-г. культури, визначати оптимальні строки сівби і збирання врожаю, умови перезимівлі озимих культур, а також проведення меліоративно-агротех. заходів з метою збільшення урожайності.

Клімат УРСР досліджують Укр. регіональний н.-д. ін-т Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, *Одеський гідрометеорологічний інститут,* відповідні кафедри Київ., Харків., Чернів. ун-тів тощо. Про кліматичні умови УРСР див. також

	ЗОНИ ПІДЗОНИ РАЙОНИ	Гідротермічний коефіцієнт	Сума температур (у градусах)
I	Волога, помірно тепла зона	2,0–1,3	2400–3300
I'	Підзона достатнього зволоження грунту	2,0–1,3	2400–2600
Ia	Закарпатський вологий, теплий район із м'якою зимою	1,8–1,3	2600–3100
Iб	Передкарпатський вологий, теплий район	1,6–1,3	2600–2900
II	Недостатньо волога, тепла зона	1,3–1,0	2500–2900
III	Посушлива, дуже тепла зона	1,0–0,7	2900–3300
IIIa	Донецький недостатньо вологий, дуже теплий район	1,0–1,1	3000
IV	Дуже посушлива, помірно жарка зона з м'якою зимою	0,7–0,5	3300–3400
IVa	Передгірний Кримський посушливий, дуже теплий район із м'якою зимою	0,7–0,8	2800–3300
А	Карпатський район вертикальної кліматичної зональності	—	—
Б	Кримський район вертикальної кліматичної зональності	—	—

статті про окремі області республіки у цьому ж томі та статті *Мішаних лісів зона України, Лісостепова зона України, Степова зона України* у алфавітних томах.

Літ.: Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1963; Климат Украины. Л., 1967; Климатический атлас Украинской ССР. Л., 1968; Алисов Б. П. Климат СССР. М., 1969; Бучинский И. Е. Засухи, суховеи, пыльные бури на Украине и борьба с ними. К., 1970; Сакали Л. И. Тепловой баланс Украины и Молдавии. Л., 1970; Логвинов К. Т., Бабиченко В. Н., Кулаковская М. Ю. Опасные явления погоды на Украине. Л., 1972; Украина и Молдавия. М., 1972; Краткий агроклиматический справочник Украины. Л., 1976; Климат Киева. Л., 1980; Климат Днепропетровска. Л., 1982; Мячкова Н. А. Климат СССР. М., 1983.

К. Т. Логвинов, М. І. Щербань.

ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ

Моря

Чорне море є внутрішнім морем бас. Атлантичного ок. Омиває береги СРСР (УРСР, Краснодар. край РРФСР, Груз. РСР), Румунії, Болгарії і Туреччини. На Пн. Керченською прот. сполучене з Азовським м., на Пд. Зх. прот. Босфор, Мармуровим м. та прот. Дарданелли — з Середземним м. Площа 422 тис. км², об'єм водної маси 555 тис. км³. Пересічна глиб. 1315 м, найбільша — 2210 м. В межах УРСР довжина берегової лінії становить понад 1500 км. Береги переважно акумулятивні, подекуди лиманні, розчленовані численними затоками (Каркінітська, Ягорлицька, Тендрівська, Джарилгацька, Каламітська, Феодосійська та ін.) і лиманами, що утворились у гирлах річок (Дністровський, Куяльницький, Хаджибейський, Дніпровський, Тилігульський та ін.). Поширені намивні піщані коси (Тендрівська, Кінбурнська). Найбільший півострів — Кримський. У пн.-зх. частині моря — невеликі острови: Зміїний, Березань, Довгий, Джарилгач; біля Пд. берега Криму є окремі скелі. Чорне м. міститься у тектонічно активній зоні зчленування *Східно-Європейської платформи* і *Скіфської платформи*. Контури його улоговини намітилися в олігоценову епоху. Земна кора у межах улоговини, на думку багатьох дослідників, належить до проміжного між континентальним і океанічним типу. Склад її, за даними сейсмічних методів розвідки, близький до базальтового. Потужність 18—25 км, на периферійних ділянках улоговини вона дещо зростає (до 30—35 км) за рахунок гранітного шару. Сейсмічними дослідженнями встановлено наявність ущільнених і неущільнених осадочних відкладів, заг. потужність яких 10—16 км. Буровими свердловинами розкрито осадочні відклади палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку. Найдетальніше вивчені неогенові й антропогенові відклади. Серед відкладів неогенової системи встановлено породи міоценового і пліоценового віку, представлені глинами й алевролітами з проверстками доломітів і цеолітів; серед антропогенових — піщано-глинисті породи плейстоценового і голоценового віку. В пн.-зх. частині Чорного м. значно поширені донні мули. У прилеглій до території УРСР пн.-зх. частині моря виявлено субмеридіональні й субширотні глибинні розломи. Нижня частина осадочної товщі інтенсивно дислокована, верхня (потужністю 500—700 м) залягає горизонтально. З осадочними відкладами палеозою і мезозою пов'язані поклади нафти й газу, з кіммерійськими — заліз. руди, з антропогеновими — залізо-марганцеві конкреції, поклади буд. матеріалів (пісків і мулів) та деяких ін. корисних копалин.

Узбережжя Чорного моря. Південний берег Криму

Кліматичні умови Чорного моря визначаються положенням його значної частини у межах субтропічного поясу. Пересічна т-ра води на поверхні у лютому від 0° до +8°, у серпні +24, +26° (на мілководних ділянках та в лиманах — до +28°). Пересічна річна т-ра води до глиб. 50—75 м змінюється від +15 до +7°, на більших глибинах підвищується, досягаючи біля дна +9°. Поблизу пн.-зх. берегів море замерзає у холодні зими. Внаслідок переважання річкового стоку (в межах УРСР в море впадають ріки Дунай, Дністер, Пд. Буг, Дніпро та ін.) та опадів над випаровуванням солоність поверхневих вод протягом року змінюється від 16,5—17,5 ‰ поблизу пн.-зх. берегів до 18 ‰ у відкритому морі. На глиб. 50—200 м спостерігається підвищення солоності — до 20—21 ‰, біля дна — 22—22,5 ‰. Морські води характеризуються уповільненим вертикальним обміном та розшаруванням водної маси на поверхневу (до 200 м) і глибинну, остання має підвищену солоність завдяки надходженню солоних (до 35 ‰) вод з Мармурового м. Поверхневі течії Чорного м. утворюють систему замкнутих циклонічних (проти стрілки годинника) кругообігів. Осн. течія проходить у смузі материкового схилу з швидкістю 0,4—0,7 м/с. Циркуляція глибинних вод у цілому узгоджується з поверхневою. Біля зх. і пн.-зх. берегів та у центр. частині моря розвинута хвильова діяльність. Згінно-нагінні коливання рівня при штормах досягають 1,5 м, сейші — 60 см.

Органічне життя зосереджене гол. чин. у поверхневому шарі води. З глиб. 200 м води моря заражені сірководнем. У морі водяться понад 160 видів риб. Пром. значення мають, зокрема, хамса, ставрида, кефаль, камбала, оселедці, шпроти, барабуля, осетрові (осетер, білуга, севрюга). Є дельфіни (білобочка, афаліна, азовка); з 1966 промисел їх заборонено. Велике значення мають запаси нерибних ресурсів. У морі налічується до 300 видів водоростей (філофора, зостера, цистозира та ін.). У мілководній пн.-зх. частині Чорного м. зосереджене найбільше у Світовому ок. скупчення червоних водоростей (філофорне поле Зернова), з яких видобувають агар-агар. З безхребетних поширені мідії, креветки, устриці. Великого значення набуває проблема відтворення біол. ресурсів Чорного м. Провадиться робота по акліматизації та штучному розведенню цінних пром. видів риб. Найбільші порти в УРСР: Одеса, Іллічівськ, Южний, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч. Чорне м.— важлива транспортна магістраль, що відіграє велику роль у внутр. та зовнішніх зв'язках (див. *Чорноморське морське пароплавство*). Узбережжя Чорного м. — важливий рекреаційний район. Зокрема, в УРСР загальносоюзне та міжнар. значення мають *Південний берег Криму* і *Одеський курортний район*.

Азовське море являє собою внутрішнє море бас. Атлантичного ок. Лежить в межах УРСР та РРФСР. На Пд. Керченською прот. сполучається з Чорним м. Площа його 40 тис. км² (найменше серед морів Рад. Союзу), об'єм води 320 км³. Пересічна глиб. 8 м, найбільша — 15 м. У межах УРСР береги моря переважно низовинні. Вздовж берегів поширені намивні піщано-черепашкові коси (найбільші — Арабатська Стрілка, Федотова, Обиточна, Бердянська, Білосарайська, Крива), що відокремлюють від моря затоки Сиваш, Обиточну, Бердянську та ін. В межах УРСР в Азовське м. впадають ріки Обиточна, Берда, Кальміус та ін. У гирлах деяких річок утворилися широкі лимани (Утлюцький, Молочний та ін.). Островів мало, найбільші з них: Черепаха, Довгий, Піщані о-ви.

У геоструктурному відношенні Азовське море міститься в тектонічно активній зоні зчленування *Східно-Європейської платформи* з *Скіфською платформою*. Контури сучасної улоговини моря намітилися у кінці пліоцену — на початку антропогену. В геологічній будові улоговини беруть участь інтрузивні й метаморфічні гірські породи *докембрію* та осадочні відклади палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку. Заг. потужність осадочної товщі бл. 3000 м. Найкраще вивчені неогенові й антропогенові відклади, які розкриті численними свердловинами. Неогенові відклади (меотичні, понтичні, кіммерійські й куяльницькі) представлені вапняками, пісками, алевритами, глинами, частково (кіммерійські) — проверстками і лінзами заліз. руд. Антропогенові відклади складаються з вапнякових конгломератів, пісків, алевритів, мулів, суглинків та грязьовулканічної брекчії (продукт діяльності підводних грязьових вулканів), поширеної у пд. частині моря. Гірські поро-

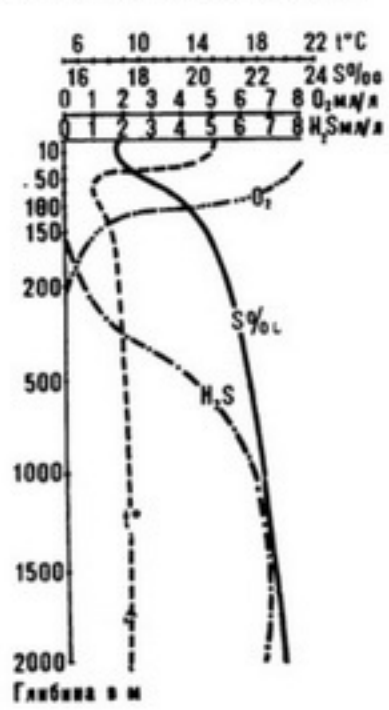

Вертикальний розподіл температури (t°), солоності (S‰), кисню (O_2) та сірководню (H_2S) у Чорному морі.

ди докембрію глибинними розломами розчленовані на окремі блоки. Розломи частково січуть і нижні горизонти осадочної товщі. Палеозойські, мезозойські й палеогенові відклади різною мірою дислоковані, неогенові й антропогенові залягають майже горизонтально. З осадочними мезозойськими і кайнозойськими (гол. чин. олігоценовими і міоценовими) відкладами пов'язані поклади нафти й газу, з кіммерійськими — поклади залізних руд. У прибережній частині моря відомі рудопрояви циркону, ільменіту, рутилу, лейкоксену та деяких ін. мінералів, буд. матеріалів (піски, черепашник, мули), скляних пісків. Ропу *Сиваша* використовують для одержання кухонної солі, йоду, брому, соди, мірабіліту тощо.

Кліматичні умови визначаються положенням моря у помірному поясі. Т-ра поверхневого шару води влітку становить +25, +30°. Взимку біля берегів море замерзає, льодовий покрив нестійкий; у суворі зими товщина криги досягає 80—90 см. Гідрологічний режим Азовського м. зазнав істотних змін у зв'язку з зарегулюванням стоку найбільших річок його басейну — Кубані та Дону. Зменшення у водному балансі Азовського м. частки прісних вод та відповідно збільшення припливу чорномор. солоної води через Керченську прот. зумовлюють поступове підвищення солоності моря. Пересічна солоність — понад 12 ‰, у сх. частині моря (Таганрозька зат.) вона знижується до 4,5 ‰, у пд. зростає до 13—14 ‰, макс. значень досягає у зат. Сиваш (понад 250 ‰). Течії в Азовському м. утворюють заг. циклонічну циркуляцію, спрямовану проти стрілки годинника, під впливом сильних вітрів напрям та швидкість течій змінюються. Величина річкового стоку, згінно-нагінні вітри, стокові течії зумовлюють сезонні (від кількох сантиметрів до 50 см) та багаторічні (пересічно до 33 см) коливання рівня моря. В окремих випадках амплітуда коливання рівня досягає 5,5 м.

Для Азовського м. характерна висока біол. продуктивність, зумовлена його мілководністю, достатнім перемішуванням і прогріванням води, а також значною кількістю органічної речовини, що надходить з річковим стоком. Фауна моря налічує бл. 350 видів і відзначається значним кількісним розвитком. З риб найбільше пром. значення мають хамса, лящ, тараня, судак, білуга, оселедці, камбала тощо. З ссавців у морі водиться один вид дельфінів — азовка. Для відтворення рибних ресурсів створюють штучні нерестовища та риборозплідні заводи. *Азовське морське пароплавство* здійснює каботажні та експортно-імпортні перевезення. Найбільші порти в межах республіки — Бердянськ і Жданов. Узбережжя Азовського м.— важливий рекреаційний район. Див. у цьому ж томі також розділи Морський транспорт та Санаторно-курортна справа.

Проблемами вивчення Чорного та Азовського морів займаються Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Геологічних наук інститут* АН УРСР, *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР, Азовський н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії та ін. установи. Дослідження у бас. Чорного та Азовського морів (зокрема, 1981 розроблено комплексну наук. програму «Моря СРСР») спрямовані на створення їхніх природно-екон. моделей, які дадуть науково обґрунтовані рекомендації для подальших досліджень та ефективного господар. використання ресурсів морів. З метою довгострокового забезпечення охорони та відтворення природних ресурсів ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 1976 прийняли постанову «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів». Див. також у цьому томі розділ Охорона природи.

Літ.: Архангельский А. Д., Страхов Н. М. Геологическое строение и история развития Черного моря. М.—Л., 1938; Гидрометеорологический справочник Азовского моря. Л., 1962; Геология Азовского моря. К., 1974; Справочник по климату Черного моря. М., 1974; Шнюков Е. Ф., Белодед Р. М., Цемко В. П. Полезные ископаемые Мирового океана. К., 1974; Геологическая история Черного моря по результатам глубоководного бурения. М., 1980; Комплексные океанографические исследования Черного моря. К., 1980; Рациональное использование водных ресурсов бассейна Азовского моря. М., 1981; Добровольский А. Д., Залогин Б. С. Моря СССР. М., 1982.

Б. О. Нелепо (загальна характеристика)
Є. Ф. Шнюков (геологічна будова і корисні копалини).

Внутрішні води

До внутрішніх вод УРСР належать ріки, озера та болота, а також води водосховищ, каналів і ставків.

Ріки. Територія України має густу річкову сітку. Переважна більшість річок належить до басейнів Чорного і Азовського морів, лише 4 % — до бас. Балтійського м. На тер. республіки виділяють 9 осн. водозбірних басейнів, найбільші з них — басейни Дніпра, Дунаю, Дністра, Пд. Бугу, Вісли, Сіверського Дінця. Всього на Україні налічують бл. 73 тис. річок, з них більше як 4000 завдовжки понад 10 км, 131 — понад 100 км. Залежно від площі басейну, довжини, водності, запасів гідроенергії, придатності для водного транспорту та ін. ріки поділяють на великі, середні й малі. Великі ріки формують свій стік у межах кількох природних зон і мають складний водний режим. До них належать Дніпро, Дунай, Дністер, Пд. Буг, Прип'ять, Десна і Сіверський Донець. Режим середніх рік (напр., Уж, Тетерів, Сейм, Рось, Сула, Псел, Ворскла, Інгулець) формується переважно у межах однієї зони; режим малих річок визначається гол. чином місц. природними факторами. Більшість великих рік України тече з Пн. на Пд., лише на окремих ділянках відхиляючись від меридіонального напряму. Напрям течії середніх та малих річок залежить від характеру рельєфу. Розподіл річок на тер. України та їхня густота визначаються умовами зволоженості території, характером рельєфу, геол. будовою окремих районів та ін. факторами. У цілому кількість річок і їхня водність підпорядковані широтній зональності та вертикальній поясності. Пересічний коефіцієнт густоти річкової сітки УРСР становить 0,25 км/км². Найгустіша вона у Карпатах (1 км/км² і більше), на Донец. височині становить 0,5 км/км²; найменша—на Пд. республіки (0,2—0,1 км/км²). Неоднакова густота річкової сітки в окремих частинах басейнів великих рік. Напр., у верхній частині бас. Дніпра, в межах Поліської низовини коефіцієнт густоти річкової сітки—бл. 0,5 км/км², у середній — 0,2 км/км², у нижній, у межах Причорноморської низовини,— 0,1 км/км². Між Дніпром і зат. Сиваш — своєрідний у гідрологічному відношенні район, де поверхневий стік зовсім відсутній.

На Кримському п-ові найгустіша річкова сітка — на схилах Головного пасма Кримських гір (0,6—0,7 км/км²), у степовій частині півострова цей показник становить 0,1 км/км². На карстових яйлах Кримських гір річок немає. Мало річок

Найбільші ріки України

Ріка	Куди впадає	Загальна довжина (у т. ч. в УРСР), км	Загальна площа басейну (у т. ч. в УРСР), км²	Річний стік, км³
Дунай	Чорне море	2850 (174)	817 000 (64 000)	123
Прут	Дунай	967 (272)	27 500 (8260)	2,4
Тиса	Дунай	966 (233)	157 100 (11 300)	6,26
Дніпро	Чорне море	2201 (981)	504 000	53,5
Десна	Дніпро	1130 (591)	88 900	11,4
Прип'ять	Дніпро	761 (261)	121 000	13,2
Псел	Дніпро	717	22 800	1,88
Горинь	Прип'ять	659	27 650	2,86
Інгулець	Дніпро	549	14 460	0,36
Стир	Прип'ять	483	13 100	1,27
Сейм	Десна	748	27 500	3,35
Ворскла	Дніпро	464	14 700	1,15
Случ	Горинь	451	13 800	1,55
Тетерів	Дніпро	365	15 100	1,29
Сула	Дніпро	363	19 600	1,39
Рось	Дніпро	346	12 600	0,86
Самара	Дніпро	320	22 600	0,68
Сіверський Донець	Дон	1053 (672)	98 900 (54 900)	5,0
Оскіл	Сів. Донець	472 (177)	14 800 (3960)	1,13
Айдар	Сів. Донець	264 (256)	7420 (7370)	0,4
Дністер	Чорне море	1362	72 100	8,66
Збруч	Дністер	244	3395	0,27
Серет	Дністер	242	3900	0,51
Стрий	Дністер	232	3055	1,57
Буг	Вісла	831 (401)	73 470 (10 100)	1,8
Південний Буг	Чорне море	806	63 700	3,39
Інгул	Пд. Буг	354	9890	0,39
Синюха	Пд. Буг	111	16 725	0,92

у басейнах лівих приток Сіверського Дінця, у пониззі Десни, у верхній частині басейнів Остра, Трубежа, Супою, де є безстічні області.

За характером фіз.-геогр. умов ріки України поділяють на три осн. групи: ріки розчленованих рівнин, гірські та поліського типу. Найпоширеніші — ріки розчленованих рівнин, до яких належить більшість приток Дніпра, притоки Сіверського Дінця, Пд. Бугу, ліві притоки Дністра і річки степової зони. Для них характерні широкі долини з пологими схилами, звивисте русло. Падіння цих річок становить 1—10 м/км, зменшуючись у напрямі до гирла; швидкість течії в межень 0,2—0,5 м/с, під час повеней зростає до 1 м/с і більше. Частина річок цього типу в межах степової зони влітку пересихає. До гірського типу належать ріки Карпат та Кримських гір. Долини гірських річок нешироко, з крутими схилами, глибоко врізані (від 150—250 м до 600—800 м). Падіння становить 60—80 м/км у верхів'ї та 5—10 м/км у пониззі. Швидкість течії значна — від 1—2 м/с до 3—5 м/с, що зумовлює розвиток водної ерозії і виникнення селевих потоків. Для рік цього типу характерні дощові паводки. Гірські ріки Карпат пересихають дуже рідко. Взимку на них бувають затори; малі ріки інколи перемерзають. Режим річок Кримських гір несталий, вони часто пересихають або зникають у карстових порожнинах, перетворюючись на підземні потоки.

КІЛЬКІСТЬ ТА ДОВЖИНА РІЧОК УРСР

Річки в межах Полісся (особливо праві притоки Прип'яті) мають широкі й неглибокі (10—20 м) долини; у заплавах багато стариць. Падіння незначне (менше 1 м/км), швидкість течії до 0,2 м/с. Навесні річки Полісся широко розливаються. Басейни річок часто заболочені. Основне джерело живлення річок — атмосферні опади.

У живленні рівнинних річок республіки, особливо на Поліссі, осн. значення мають талі снігові води (понад 50 % річного стоку). Для малих річок пд. частини України цей показник перевищує 80 %. Гірські ріки живляться переважно дощовими водами (20—30 %). У цілому по республіці частка дощового живлення зменшується з Пн. на Пд. від 10 до 1 %. У живленні великих рік, що дренують значну кількість водоносних горизонтів, важливу роль відіграють підземні води (до 30 %). Для окремих річок (верхів'я Стиру, Ікви, Вілії, Горині) частка підземного живлення досягає 50 %, на пд. річках (Обиточна, Молочна, Берда) вона знижується до 0,1%.

Розподіл середньорічного річкового стоку на тер. України має зональний характер. Величина його на рівнинах з Пн. на Пд. зменшується від 100 мм до 10—5 мм. На височинах показники стоку дещо підвищуються, на крайньому Пн. Зх. і Пн. Сх. знижуються. В гірських районах стік збільшується з висотою — у Карпатах від 200 до 1000 мм, у Кримських горах від 100 до 500 мм. Модулі річного стоку в напрямі з Пн. на Пд. змінюються від 4 л/с·км² до 0,5 л/с·км², макс. значень вони набувають у Карпатах —понад 35 л/с · км². Осн. частина стоку річок України припадає на весняний період — 40—85 %, на літо 10—30 %, на осінь та зиму — 20—30 %. Для потреб нар. г-ва велике значення мають дані про мінім. стік. Влітку та взимку внаслідок пересихання та перемерзання деяких середніх і малих річок стік у них відсутній. У водному режимі рівнинних річок УРСР чітко виявлена весняна повінь, низька літня межень з окремими дощовими па-

водками, незначне підвищення рівнів води восени і низька зимова межень, що інколи порушується тривалими відлигами. Інтенсивність наростання та заг. підвищення рівнів води навесні залежить від розмірів річкового басейну, висоти снігового покриву та погодних процесів. Добові підняття рівня води досягають 20—40 см, інколи 100—200 см, на пд. річках — 300 см. Тривалість весняної повені на малих річках 10—15 днів, на середніх — 1—1,5 місяця, на великих — 2—3 місяці. Межень встановлюється у

травні — червні, на Пд. республіки — у квітні. Зміни рівня в цей період незначні, в основному під час інтенсивних дощів. Восени водність річок дещо підвищується. Ріки Карпат та Кримських гір мають паводковий режим. Формуванню високих паводків сприяють зливові дощі, густа гідрографічна сітка і значне падіння. Для Карпат паводки характерні протягом року, в Кримських горах бувають переважно взимку та навесні. У пригирлових частинах Дунаю, Пд. Бугу та Дніпра спостерігаються значні коливання рівнів, зумовлені вітровими нагонами і згонами води.

Річний хід т-ри води в річках відповідає ходу т-ри повітря. Макс. т-ра води спостерігається у липні — серпні (від +20° на Пн. до +24° на Пд.). Навесні та восени вона дещо нижча за т-ру повітря. Узимку на річках формується льодостав (з поч. грудня на Пн. республіки, до кінця грудня — на Пд.). До встановлення льодоставу на річках спостерігаються льодові утворення (сало, забереги, шуга). Тривалість льодоставу пересічно 2—3,5 місяця, у суворі зими — до 4 місяців. На річках між Прутом і Дністром та у пониззях приток Тиси сталого льодоставу не буває. Після переходу т-ри повітря через 0° у бік підвищення починається весняний льодохід на всіх річках. На річках Кримських гір процеси льодоутворення мають місце, проте виявлені вони нечітко. На більшості річок України весняний льодохід триває 8—10 діб, в окремих випадках — від 5 до 15 діб. Тривалість безльодоставного періоду на річках пд.-зх. частини території республіки становить 270 — 280 днів, на Пн. Сх.— 240 днів.

Річки України переносять значну кількість твердих мінеральних частинок (намулів) і розчинених у воді речовин. Кількість і склад їх різні й залежать від фіз.-геогр. особливостей території та інтенсивності ерозійних процесів у басейнах річок. На Пн. України, в умовах достатньої і надлишкової зволоженості й рівнинного рельєфу, ерозія розвинута слабо, тому води річок у межах зони мішаних лісів мало насичені намулами, пересічна річна концентрація їх не перевищує 20—50 г/м³, найбільша — 200—300 г/м³. У лісостеповій зоні, де внаслідок поширення суглинистих відкладів, значної розораності території та в зв'язку з кліматичними особливостями водна ерозія набула значного розвитку, каламутність річок зростає до 100—250 г/м³ (у межах Подільської височини — до 500 г/м³). У степовій зоні пересічна річна каламутність становить 250—500 г/м³, концентрація намулів у тимчасових водотоках у кілька разів більша. Велику кількість намулів мають гірські ріки: в окремих районах Кримських гір каламутність річкових вод досягає 1000 г/м³, у Карпатах — 1000—4500 г/м³. З висотою концентрація намулів зменшується (напр., у потоках, що стікають з полонин,— до 100—300 г/м³). Каламутність річкових вод змінюється протягом року, досягаючи макс. значень під час паводків і повеней (1000—10 000 г/м³), коли на невеликих річках і струмках утворюються селеві потоки, мінімальних — взимку, коли ріки живляться переважно підземними водами.

Хімічний склад та ступінь мінералізації річкових вод змінюються залежно від фіз.-геогр. умов формування річкового стоку. В пн. районах УРСР у формуванні стоку більшості річок велику роль ві-

Найбільші озера і закриті лимани України

Озера і лимани	Місцеположення	Довжина, км	Максимальна ширина, км	Площа, км²	Максимальна глибина, м
Світязь	Басейн Бугу	9,3	8,0	24,2	58,4
Пулемецьке	«	6,0	3,6	16,3	19,0
Турське	Басейн Прип'яті	5,6	3,0	13,5	2,6
Ялпуг	Басейн Дунаю	39,0	5,0	149,0	6,0
Кагул	«	25,0	8,0	90,0	7,0
Кугурлуй	«	20,0	10,0	82,0	2,0
Катлабух	«	20,0	6,0	68,0	4,0
Китай	«	55,0	5,0	60,0	5,0
Дністровський	Узбережжя Чорного моря	40,0	12,0	360,0	2,5
Сасик (Кундук)	«	29,0	12,0	210,0	3,0
Тилігульський	«	80,0	3,5	150—170	21,0
Алібей	«	10,0	10,0	72,0	2,0
Хаджибейський	«	40,0	3,5	70,0	12,0
Шагани	«	9,0	8,0	70,0	2,0
Куяльницький	«	28,0	3,0	61,0	3,0
Будацький	«	15,0	2,7	30,0	2,0
Сасик, Сасик-Сиваш	Кримський півострів	14,0	9,0	75,3	1,2
Донузлав	«	30,0	8,5	48,2	27,0
Айгульське	«	18,0	4,5	37,5	0,3
Акташське	«	8,0	3,5	26,8	0,1
Узунларське	«	10,0	5,5	21,2	0,1
Кирлеуцьке	«	13,0	3,0	20,8	0,6
Тобечикське	«	9,0	5,0	18,7	0,5
Кияцьке	«	6,0	4,5	12,5	0,4
Старе, Тузли	«	6,0	2,5	12,2	0,8
Молочний	Узбережжя Азовського моря	32,0	8,0	170,0	9,0

Річка Теребля.

Річка Вовча.

діграють болота, тому ріки тут мають відносно низьку мінералізацію — до 200 мг/л, лише в окремих районах — до 350—400 мг/л. У лісостеповій зоні та на Пи. степової зони у складі грунтів зростає кількість легкорозчинних солей, відповідно підвищується мінералізація річкових вод (600—1000 мг/л і більше). У пд. районах степової зони річкові води дуже засолені, мінералізація їх досягає 2000—5000 мг/л, у межень у степовій частині Кримського п-ова — 10 000 мг/л. У зв'язку з поширенням вапнякових порід у Кримських горах річкові води насичені солями кальцію і магнію, мінералізація їх становить 400—600 мг/л. Мінералізація річкових вод Карпат невелика — 100—200 мг/л, вони бідні на кальцій і деякі мікроелементи, зокрема йод. За ступенем мінералізації води усіх річок УРСР, крім тих, що течуть у пд. частині степової зони, придатні для госп. використання (зокрема, для водопостачання і зрошування).

Солоний лиман.

Хаджибейський лиман.

Див. також статті про окремі ріки в алфавітних томах. Іл. див. на окремому аркуші с. 32—33.

Озера й лимани. На тер. УРСР є бл. 20 тис. озер, з них понад 7 тис. мають площу від 0,1 км² і більше. Пересічний показник озерності для тер. України — 0,3 %. Об'єм води в прісних озерах становить 2,3 км³, у солоних озерах і лиманах — 8,6 км³. Розподіл озер залежить від рельєфу, кліматичних та гідрогеол. умов території. За походженням озера України поділяють на річкові, або заплавні (переважно у заплавах річок), провальні (карстові і просадочні), приморські (лагуни і лимани), загатні та каррові. Більшість озер розташована у заплавах Дунаю, Дніпра, Прип'яті, Десни, Сіверського Дінця, Орелі, Самари, Хорола та малих річок Полісся. Заплавні озера здебільшого невеликі за площею, мають незначну глибину, розміри їх несталі. Живляться вони в основному водами річок, які заповнюють озерні улоговини під час паводків та повеней. Гідрологічний та гідрохім. режим заплавних озер залежить від режиму осн. річки. Значну групу становлять озера на узбережжі морів і лимани, відокремлені від моря піщаними косами. Деякі з них сполучені з морем (Дніпровський, Березанський, Утлюцький та ін. лимани). Рівень води у лиманах та прибережних озерах, як правило, нижчий за рівень моря. Живляться ці озера за рахунок річкового стоку та інфільтрації мор. вод, їхня площа та рівень води несталі. Майже усі озера і лимани Пд. України засолені. Особливо високий вміст солей в озерах Кримського п-ова (Сасик, Донузлав, Саки, Перекопські й Тарханкутські озера). Карстові озера утворюються в районах поширення легкорозчинних гірських порід. Найбільшою є група Шацьких озер, які об'єднують понад 30 невеликих природних водойм (Світязь, Пулемецьке озеро, Лука, Люцимир та ін.), розташованих на межиріччі Бугу і Прип'яті. Живляться карстові озера головним чином за рахунок підземних вод. У басейні Сіверського Дінця є озера, що утворилися під час просідання грунту при вимиванні з нього солей (Ріпне, Вейсове, Сліпне). У Карпатах є загатні озера, що утворилися внаслідок гірських обвалів і зсувів (напр., Синевир, Шибенне), карові озера, походження яких пов'язане з морозним вивітрюванням (напр., Бребенескул), а також вулканічні, що утворилися в кратерах колишніх вулканів (Липовецьке, Синє та ін.). Вода останніх слабо мінералізована. На яйлах Кримських гір трапляються невеликі за площею озера карстового типу. Див. також статті про окремі озера і лимани в алфавітних томах.

Водосховища та ставки. У зв'язку з комплексним використанням водних ресурсів на багатьох ріках створено штучні водойми — водосховища, а також ставки. Всього в УРСР створено 871 водосховище заг. площею 934,9 тис. га з сумарним об'ємом 51,7 км³. Ставків налічують понад 24 тис., заг. площею майже 210 тис. га, сумарний об'єм бл. 3 км³. Штучні водойми на тер. республіки розміщені нерівномірно. За кількістю ставків і водосховищ виділяють басейни Дніпра, Пд. Бугу, Дністра та Сіверського Дінця, а також річок Приазов'я. На 1 км² площі водозбору тут припадає 1—2 га площі дзеркала водойм. На більшій частині УРСР водойми займають 0,1—0,5 га/км²; найменше їх у Карпатах та на Поліссі (0,005—0,5 га/км²). Найбільші водосховища створено на Дніпрі (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське). Значні водосховища — на Сіверському Дінці (Печенізьке), Пд. Бузі (Ладижинське), Інгульці (Карачунівське) та ін. Усі

Основні водосховища України

Водосховища	На якій річці створено	Площа водного дзеркала, км²	Об'єм, км³	
			корисний	повний
Київське	Дніпро	922	1,20	3,73
Канівське	«	675	0,30	2,62
Кременчуцьке	«	2250	9,0	13,5
Дніпродзержинське	«	567	0,3	2,45
Дніпровське	«	410	0,86	3,30
Каховське	«	2155	6,88	18,2
Дністровське	Дністер	142	2,0	3,0
Печенізьке	Сіверський Донець	86,2	0,34	0,38
Червонооскільське	Оскіл	122	0,46	0,48
Ладижинське	Пд. Буг	20,8	0,07	0,15
Старобешівське	Кальміус	8,5	0,03	0,04
Карачунівське	Інгулець	4,4	0,29	0,31
Сімферопольське	Салгир	3,23	0,03	0,04
Партизанське	Альма	2,25	0,03	0,03

Озеро Світязь.

Озеро Синевир.

водосховища України річкового або озерно-річкового типу, неглибокі. У басейнах Пд. Бугу та правих приток Дніпра водосховища мають порівняно більші глибини та об'єми при невеликій площі, що пов'язано з особливостями рельєфу. Глиб. ставків не перевищує 3—5 м. Про окремі водосховища див. статті в алфавітних томах.

Болота. Заг. площа боліт та перезволожених земель в УРСР 4190 тис. га, з них площа власне боліт і торфово-болотних земель — 613 тис. га, заболочених земель — 745 тис. га, перезволожених земель — 2834 тис. га (на 1.I 1981). За характером водномінерального живлення, умовами утворення та будовою торфових покладів розрізняють низинні (найпоширеніші на Україні), перехідні й верхові болота. Процеси заболочування найхарактерніші для зони мішаних лісів. Крім зональних закономірностей поширення боліт, що в першу чергу визначається зволоженістю території, простежують і азональні особливості, пов'язані з геоморфологічними, мікрокліматичними та гідрологічними особливостями території.

На території республіки найбільші болотні масиви на Поліссі, особливо у Волин., Ровен. та Черніг. областях. Вони розташовані переважно у долинах річок, подекуди і на плоских межиріччях. Заболочені та перезволожені землі займають значні площі у Житомир., Львів. і Черніг. областях. Пересічна заболоченість Полісся становить 6,3 %, у верх. та серед. течії Прип'яті подекуди досягає 20—30 %. Площа окремих боліт у нижній течії річок Стиру, Горині, Стоходу, Уборті перевищує 100—200 км². Великі торфові болота у долинах Десни, Снову, Сейму, зокрема Замглай (пл. 83 км²), Сновське (94 км²), Остерське (106 км²) та ін. На Поліссі поширені гол. чин. низинні болота — бл. 90 %, до перехідних належать 8 %, до верхових — понад 2 %. У лісостеповій та степовій зонах болота розташовані переважно у заплавах річок та поблизу озер. У лісостеповій зоні пересічна заболоченість становить 2—3 %. Найбільші площі заплавних боліт зосереджені у серед. течії Дніпра та Сіверського Дінця, у верхів'ї Дністра, зокрема Великі Наддністрянські болота у бас. Дністра (бл. 100 км²). У степовій зоні пересічна заболоченість менше 1 %. Тут значні за площею болотні масиви є лише в плавнях Дунаю, Дністра та Дніпра. У Карпатах трапляються невеликі гірські торфовища. Значні площі боліт, перезволожених та заболочених земель в УРСР осушено (2659 тис. га за станом на 1982).

Гідрологічні дослідження на Україні проводять Укр. регіональний н.-д. ін-т Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, н.-д. ін-ти Міністерства меліорації та водного господарства УРСР, відповідні кафедри *Одеського гідрометеорологічного інституту*, а також університетів республіки. Див. у цьому томі розділ Водні ресурси.

Літ.: Ресурсы поверхностных вод СССР, т. 6, в. 1—4. Л., 1965—77; Юденич О. М. По річках України. К., 1968; Швець Г. І. Голубі перлини України. К., 1969; Доманицкий А. П., Дубровина Р. Г., Исаева А. И. Реки и озера Советского Союза. Л., 1971; Украина и Молдавия. М., 1972; Словник гідронімів України. К., 1979.

С. С. Левківський, О. О. Русинов.

Теребле-Ріцьке водосховище
Київське водосховище.

ГРУНТИ

Грунти України як природні тіла та об'єкт людської діяльності досить різноманітні. Це зумовлено явищами *грунтоутворювального процесу* і різних за інтенсивністю антропогенних впливів на нього. На Україні виділяється понад 1200 грунтових видів (про структуру грунтового покриву див. табл., див. також карту грунтів, с. 44—45). Внаслідок господарської діяльності властивості грунтів і напрям грунтоутворювального процесу змінюються — утворюються відмінні від природних аналогів грунти (окультурені або ж вторинно засолені, вторинно лучні, вторинно солонцюваті та ін.). Тому родючість сучасних грунтів визначається не тільки природними їх ознаками та властивостями, а й набутими. На Україні серед грунтових зон виділяють: Полісся, Лісостеп, Степ, Сухий Степ, а також Карпатську і Кримську гірські області, з властивими для кожної з них типами структури грунтового покриву.

Зона Полісся займає бл. 11,3 млн. га (19 % території республіки). Грунтовий покрив досить строкатий (див. *Полісся Українське, Мішаних лісів зона України*). В структурі грунтового покриву є такі групи грунтів (у % від загальної площі ріллі цієї зони): дерново-підзолисті — 50, дерново-підзолисті оглеєні — 17, сірі лісові — 9, темно-сірі лісові й чорноземи опідзолені — 12, дерново-карбонатні — 2, дернові оглеєні, лучні — 9, болотні — 1.

Дерново-підзолисти грунти за механічним складом переважно піщані, глинисто-піщані та піщано-суглинисті, характеризуються підвищеною щільністю, низькою вологоємністю, слабкою вологоутримуючою здатністю, високою водопроникністю, досить низькими гігроскопічністю та ємністю поглинання, бідністю на увібрані основи і поживні речовини. На лесових островах на Поліссі трапляються сірі і темно-сірі лісові грунти та *чорноземи опідзолені*. Це найродючіші грунти даної зони. До таких належать і *дерново-карбонатні грунти* на крейді. Дернові оглеєні грунти поширені у знижених елементах рельєфу вододілів і терас рік, де неглибоко залягають грунтові води. Вони перезволожені і при с.-г. використанні потребують *осушення земель* з наступним застосуванням агротех. заходів щодо поліпшення властивостей грунтів. Болотні грунти поширені в усіх зонах України, але найбільше їх на Поліссі. Агрономічні якості цих грунтів визначаються насамперед відсутністю або наявністю органогенного шару (див. *Органогенні гірські породи*) і тим, яка потужність останнього. Вони поділяються на: болотні мінеральні, мулувато-глейові, торф'яно-глейові (потужність органогенного шару до 30 см), торф'яно-глейові (30—50 см), торфові неглибокі (50—100 см), торфові середньоглибокі (100—200 см), торфові глибокі (200—400 см) і торфові надглибокі (> 400 см). Серед них трапляються карбонатні, засолені, солонцюваті види. Зольність торфових грунтів України коливається у межах від 2 до 80 % щодо їхньої сухої речовини. С.-г. використання болотних грунтів можливе тільки при *меліорації*, з спорудженням *осушувально-зволожувальних систем*. На торфових грунтах високоефективним є застосування калійних, калійно-фосфорних добрив у поєднанні з *мідними добривами* і ін. *мікродобривами*.

На Україні Полісся є основним районом виробництва товарної картоплі, льонудовгунця; грунтово-кліматичні умови сприятливі і для вирощування цукр. буряків, хмелю, а також зернових культур (озимої пшениці, озимого жита), люпину, гречки та ін.

Зона Лісостепу займає 20,2 млн.га (34% площі республіки, у т. ч. понад 37 % — орної). Грунтовий покрив досить різноманітний. Це зумовлено неоднорідністю природних умов грунтоутворення (див. *Лісостепова зона України*). В структурі грунтового покриву (у % від загальної площі орних угідь зони) сірі лісові грунти займають 10, темно-сірі лісові

і чорноземи опідзолені — 21, реградовані грунти (сірі і темно-сірі реградовані, чорноземи реградовані) — 10, чорноземи типові — 51, чорноземи солонцюваті і лучно-чорноземні солонцюваті — 2, чорноземи на щільних породах і глинах —3.

Сірі лісові грунти за механічним складом переважно супіщані і легкосуглинисті, бідні на поживні речовини, особливо на азот, валовий вміст якого не перевищує 0,15 %, а грунтові умови не сприяють розвитку процесів *нітрифікації*. Для них також характерні незначні запаси валового фосфору та його рухомих форм, низька і середня забезпеченість калієм.

В темно-сірих лісових грунтах і чорноземах опідзолених гумусова частина профілю добре розвинута, реакція грунтового розчину слабокисла, забезпеченість поживними речовинами середня і висока. В цілому ці грунти відзначаються високою родючістю, яка зростає зі Сх. на Зх., від легкосуглинистих різновидів до важкосуглинистих. Підвищенню їхньої продуктивності сприяють застосування органічних і мінеральних добрив, вапнування.

Чорноземи типові сформувались на лесах і характеризуються потужним гумусовим профілем, який досягає 0,6—1,5 м і має зернисту структуру, пухку будову. Кількість гумусу в них зростає з ІПн. на Пд. і з Зх. на Сх. В слабогумусованих чорноземах типових 2,5—3 % гумусу, малогумусних 3—5,5 % і середньогумусних — 5,5—6,5 %. Зміна родючості чорноземів типових зростає зі Сх. на Зх., від легкосуглинистих різновидностей до важкосуглинистих.

Солонцюваті чорноземи поширені як в Лісостепу, так і в Степу і залягають переважно на лесових терасах рік. Значні площі вони займають в середньому Придніпров'ї. За будовою профілю і агрономічними властивостями вони подібні до типових чорноземів, але відрізняються лужною реакцією, гіршими фізичними властивостями. Підвищують їхню родючість гіпсуванням, внесенням органічних і мінеральних добрив.

Лучно-чорноземні і *лучні грунти* поширені на надзаплавних терасах рік, днищах балок і блюдцеподібних депресіях на плато з неглибоким заляганням грунтових вод. Глибина гумусового профілю — 50—150 см, вміст гумусу — 2,0—6,5 %; грунти ці бувають звичайні, солонцюваті і осолоділі, тому потрібні диференційовані заходи щодо підвищення їхньої родючості.

Зона Лісостепу України є головним буряцукровим районом СРСР, бл. 70 % всіх плантацій цукр. буряків республіки розміщено в сівозмінах цієї зони. Раціональне використання грунтів, планомірне підвищення їх родючості, запобігання *ерозії грунтів* є основними заходами, що забезпечують одержання високих врожаїв в цій зоні не лише цукр. буряків, а й озимої пшениці, кукурудзи, гороху, ячменю і ін. с.-г. культур.

Зона Степу займає бл. 23 млн. га (38 % території). Грунтовий покрив відносно однорідний і представлений гол. чином чорноземами. За грунтово-кліматичними умовами Степ розподіляється на дві підзони — північну і південну, а також на дві фації — теплу субконтинентальну, південноєвропейську та помірно теплу континентальну східноєвропейську. До першої фації належать Задністров'я і південний Степ Кримської області, до другої — решта території. В структурі грунтового покриву (у % від площі ріллі в зоні) чорноземи звичайні займають 64, чорноземи південні — 23, чорноземи на нелесових породах — 6, лучно-чорноземні, лучні грунти та їхні солонцюваті види — 6.

Чорноземи звичайні поширені у пн. Степу на лесах. Два підтипи: звичайні і міцелярні карбонатні. Гумусовий профіль добре розвинутий із зернистою та зернисто-грудкуватою структурою, потужністю від 45 до 120 см і більше. За глибиною гумусового шару вони розподіляються на глибокі (> 85 см), середньоглибокі (65—85) і неглибокі (45—65). Чорноземи звичайні міцелярні карбонатні на відміну від звичайних добре структурні, пухкі, висоководопроникні. З Пн. на Пд. в підзоні пн. Степу в міру наростання посушливості клімату зменшуються потужність гумусового шару з 120 до 45 см і вміст гумусу з 4,7—6,1 до 4,0—4,6 %. Грунти цього підтипу мають високу потенціальну родючість, повністю використати яку заважає нестача вологи.

Чорноземи південні властиві пд. посушливій підзоні Степу. Сформувались на лесах. Поділяються на звичайні, міцелярні карбонатні й солонцюваті. Потужність гумусового горизонту коливається від 45 до 100 см (в легкоглинистих і важкосуглинистих на Лівобережжі Дніпра 50—75 см, на Правобережжі — 65—85 см, а в легкосуглинистих — 80—100 см і більше). У чорноземів південних міцелярних карбонатних Задніпров'я потужність гумусового профілю 65—85 см, а у кримських — 45—65 см. Солі і гіпс залягають у пн. частині підзони на глибині 3—4 м, в пд.— 2 м. Грунти цього підтипу мають нейтральну і слаболужну реакцію. Вміст гумусу в середньосуглинистих грунтах — 2,0—3,0 %, у важкосуглинистих 2,5—4,5 %. Мають великі запаси азоту, фосфору і калію, але слабо забезпечені їх рухомими формами. Цим грунтам також властива висока потенціальна родючість, яку повністю можна використати тільки при *зрошенні*.

Чорноземи на нелесових породах (літогенні) поширені по всій чорноземній території України, але найбільше їх — на *Донецькому кряжі*, Керченському п-ові, в передгір'ях Криму, *Волинської височини* і *Подільської височини* та ін. місцях. Сформувались під петрофітними степами на щільних глинах, елювії мергелів, вапняків, крейди, сланців, піщаників та інших порід. На території пд. Степу і в зоні Сухого Степу поширені *поди*. Грунтовий покрив їх на Пд. України неоднорідний. Із них найбільш родючі — лучно-чорно-

Структура грунтового покриву УРСР

Грунти	Площа грунтів під сільськогосподарськими угіддями		
	Всього	в т. ч. орних земель	
	тис. га	тис. га	% від усієї площі орних земель
Дерново-підзолисті	1573,0	1015,0	3,21
Дерново-підзолисті оглеєні	1916,9	1140,7	3,61
Сірі лісові	2610,9	2125,6	6,72
Темно-сірі опідзолені	1912,3	1580,6	5,00
Чорноземи опідзолені	2029,6	1754,9	5,55
Темно-сірі реградовані	127,8	115,4	0,36
Чорноземи реградовані	1243,4	1142,6	3,61
Чорноземи типові	6272,2	5731,4	18,14
Чорноземи звичайні	10385,0	8760,5	27,73
Чорноземи південні	3235,1	2835,5	8,90
Чорноземи типові солонцюваті	582,8	544,4	1,72
Чорноземи південні солонцюваті	313,4	259,7	0,82
Чорноземи на глинах	542,1	356,3	1,12
Чорноземи карбонатні й дерново-карбонатні грунти	953,2	462,2	1,46
Чорноземи і дернові скелетні грунти на щільних породах	612,3	203,5	0,64
Чорноземи на супіщаних і піщаних породах	221,1	122,0	0,38
Лучно-чорноземні	902,7	578,8	1,83
Темно-каштанові солонцюваті	1270,5	1089,4	3,44
Каштанові солонцюваті	219,4	151,0	0,47
Солонці	235,6	47,2	0,14
Дернові оглеєні	1627,1	396,8	1,25
Лучні	1936,5	663,0	2,09
Лучно-болотні й болотні	1063,9	52,3	0,16
Торфово-болотні й торфовища	938,7	26,2	0,08
Лучно-чорноземні, дернові осолоділі глейові та солоді	302,2	208,9	0,66
Буроземи й дерново-буроземні	833,8	147,7	0,46
Підзолисто-буроземні поверхнево-оглеєні	122,8	45,0	0,14
Коричневі	41,8	7,2	0,02
Розмиті грунти й виходи порід	297,0	21,6	0,06
Всього	44323,1	31585,4	99,77

Рослинний світ України (представники флори): **1** — рододендрон східнокарпатський (Rhododendron kotschyi); **2** — дивина пергарна (Verbascum speciosum); **3** — сон широколистий (Pulsatilla latifolia); **4** — льон жовтий (Linum flavum); **5** — тирлич крапчастий (Gentiana punctata); **6** — молочай волинський (Euphorbia volhynica); **7** — чебрець звичайний (Thymus serpyllum); **8** — рододендрон жовтий (Rhododendron luteum); **9** — материнка звичайна (Origanum vulgare); **10** — в'язіль увінчаний (Coronilla coronata); **11** — королиця звичайна (Leucanthemum vulgare); **12** — перестріч гайовий (Melampyrum nemorosum).

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Рослинний світ України (представники флори).

А

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

Б

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

Тваринний світ України.

земні оглеєні грунти. Їх можна використовувати під різні сільськогосподарські культури. На дернових глейових осолоділих грунтах доцільно вирощувати озимі культури на зелений корм. Зрошення і удобрення (органічними та азотно-фосфорними мінеральними добривами) дає можливість використовувати поди під всі культури, але в першу чергу — під кормові. В подах Присивашсько-Причорноморської смуги поширені комплекси каштаново-лучних солонцюватих грунтів, каштаново-лучних солончакуватих солонців і дернових глейових солончакових грунтів. Для використання їх треба впроваджувати досить дорогі гідротехнічні і меліоративні заходи.

У заплавах усіх природних зон поширені алювіальні лучні грунти, що сформувались на алювіальних відкладах різного механічного складу. Глибина гумусового профілю різна. Вони поділяються на глибокі (> 85 см), середньоглибокі (65—85 см), неглибокі (45—65 см) і короткопрофільні (25—45 см). Бувають звичайні, солонцюваті, осолоділі види.

В усіх природних зонах трапляються лучно-болотні грунти, які формуються в умовах додаткового поверхневого і близького до поверхні грунту постійного грунтового зволоження. Вони поділяються на власне лучно-болотні й алювіальні лучно-болотні грунти. Перші залягають у глибоких зниженнях на плато, терасах рік, другі — в зниженнях на заплавах рік. Серед даних типів є звичайні, солонцюваті, засолені, осолоділі. У природному стані ці грунти використовуються як низькопродуктивні сінокоси і пасовища. Інтенсивне с.-г. використання їх можливе тільки після осушення.

Зона Сухого Степу (бл. 3 % території республіки). В грунтовому покриві її темно-каштанові солонцюваті грунти займають 78 % орних земель усієї зони, каштанові солонцюваті — 14 %, решту — лучнокаштанові солонцюваті, а також комплекс подових грунтів, солонців та ін. Темно-каштанові солонцюваті грунти поширені у пн. підзоні Сухого Степу. Мають гумусовий профіль потужністю 50—65 см в легкоглинистих і важкосуглинистих різновидах, в легкосуглинистих супіщаних — 80—100 см. Реакція грунтового розчину нейтральна або слаболужна. Кількість гумусу в легкоглинистих і важкосуглинистих різновидах у Кримському Степу становить 1,7—3,0 %, в Азово-Причорноморській смузі 2,5—3,5 %. Містять значну кількість загального азоту, фосфору, калію. За вмістом рухомих форм фосфатів їх відносять до середньозабезпечених, а за калієм — до добрезабезпечених. Досить багаті на мікроелементи.

Солонці поширені у Лісостеповій, Степовій і Сухостеповій зонах. Залягають невеликими плямами серед зональних грунтів, займаючи до 10—50 % площі комплексу, їхня загальна площа — 2,4 млн. га, у т. ч. 0,5 млн. га ріллі. В усіх солонцях (чорноземних, каштанових, лучно-чорноземних, лучно-каштанових, чорноземно-лучних і каштаново-лучних) у профілі різко виділяється солонцевий горизонт, який має несприятливі для вирощування с.-г. культур властивості. Солонці, як правило, засолені. Заходи щодо підвищення *родючості грунтів* Сухостепової зони спрямовують на боротьбу з посухою шляхом введення у сівозміну чорного пару, застосування відповідної агротехніки вирощування с.-г. культур, *гіпсування грунтів*, плантажної оранки (див. *Плантаж*), а також поліпшення поживного режиму за допомогою органічних і мінеральних добрив.

Українські Карпати. В Карпатській буроземній лісовій області, яка об'єднує гірські Карпати, Закарпатське передгір'я, Передкарпатську височину і Притисенську низовину, грунтовий покрив має добре виявлену вертикальну поясність; у Притисенській низовині і на Передкарпатській височині поширені підзолисто-буроземні і буро-підзолисті кислі оглеєні грунти, в гірському лісовому поясі — *бурі лісові грунти* й дерново-буроземні, в полонинському поясі — буроземні гірсько-лучні. Всі вони відповідно до їх генетичної природи потребують високих доз органічних і мінеральних добрив, вапнування, а глейові — *дренажу*. Використовують у землеробстві (залежно від ін. природно-економічних умов) для вирощування пшениці, кукурудзи, картоплі, тютюну, соняшнику і ін. культур. На Закарпатті й Пд.-Сх. Передкарпатті, крім зернового г-ва, добре розвинуті виноградарство й садівництво (див. також *Карпати Українські*).

Кримська гірська область. Грунтовий покрив також має добре виявлену вертикальну зональність. У передгірській степовій зоні поширені чорноземи (містять 2,5—3,5 % гумусу); вони, як правило, щебенюваті і кам'янисті. Передгірська Лісостепова зона вкрита дерново-карбонатними гірсько-лісостеповими грунтами (вміст гумусу 2—6 %). На пд. і пд.-зх. експозиціях гір залягають сірі гірсько-лісостепові грунти (містять 3—6 % гумусу). У гірсько-лісовій зоні поширені буроземи (вміст гумусу 3—6 %). Гірсько-лучна зона (*яйли*) зайнята гірсько-лучними чорноземоподібними різної глибини і кам'янистості грунтами (2,2—8 % гумусу). У Південнобережній субтропічній зоні поширені *коричневі грунти* на вапняках, сланцях, конгломератах (3—9 % гумусу). У структурі грунтового покриву орних земель Української РСР 26 % припадає на еродовані грунти — змиті і дефльовані. Перші утворились під впливом водної, а другі — вітрової ерозії. За ступенем еродованості вони поділяються на слабо-, середньо- і сильноеродовані. Родючість їх знижується у міру розвитку ерозійних процесів, які призводять до погіршення водного, поживного режимів, фізичних властивостей. За допомогою відповідного комплексу заходів (протиерозійна організація території, *протиерозійні гідротехнічні споруди, протиерозійні лісові насадження, протиерозійна система обробітку грунту* і ін.) можна припинити процеси ерозії і ліквідувати їх наслідки.

Особливе місце посідають рекультивовані грунти, тобто ті, які відновлені для с.-г. використання після видобування корисних копалин відкритим способом. Агрономічна цінність цих грунтів залежить від характеру порід і наявності насипного гумусового горизонту. Рекультивовані грунти поділяються на 2 групи: на лесових породах і на мішаних нелесових породах, а всередині кожної діляться на гумусовані з насипним гумусовим шаром і без нього. Для кожного виду рекультивованих земель потрібні свої заходи щодо їх поліпшення і використання. Дослідження грунтів у республіці проводять: Український науково-дослідний інститут грунтознавства і агрохімії імені О. Н. Соколовського, Український науково-дослідний інститут землеробства; навчальні заклади, зокрема Українська сільськогосподарська академія та ін.

Літ.: Агрохимическая характеристика почв СССР. Украинская ССР. М., 1973; Атлас почв Украинской ССР. К., 1979; Полевой определитель почв. К., 1981; Черноземы СССР (Украина). М., 1981.

Б. С. Носко, М. І. Полупан.

РОСЛИННИЙ СВІТ

Загальна характеристика

Рослинний світ Української РСР багатий та різноманітний; характеризується певним флористичним складом та структурою рослинного покриву (див. *Рослинність*). Природна *флора* нижчих і вищих рослин України налічує бл. 30 тис. видів, з них водоростей бл. 4 тис.; грибів та міксоміцетів — понад 15 тис., лишайників — понад 1 тис., мохоподібних — бл. 800, вищих судинних — 4523 (плауновидних — 9, хвощевидних — 10, папоротеподібних — 53, голонасінних — 22, покритонасінних — 4429, з них однодольних — 830, дводольних — 3599). Видовий склад рослин постійно уточнюється. Так, протягом 19 та 20 ст. описано 1180 нових видів вищих рослин, виявлених на території України, з них за роки Рад. влади — 840. Рослинний світ республіки поповнюється також інтродукованими (див. *Інтродукція* організмів) видами.

У флорі вищих судинних рослин республіки найбагатшими за кількістю видів є родини: айстрових — 664, злакових—357, бобових — 286, розових — 237.

Тваринний світ України.
А — птахи і ссавці, характерні для Українського Полісся: **1** — тетерев звичайний (Lyrurus tetrix); **2** — жовна (Dryocopus martius); **3** — скопа (Pandion haliaëtus); **4** — заєць-біляк (Lepus timidus); **5** — рябчик (Tetrastes bonasia); **6** — лелека чорний (Ciconia nigra); **7** — бекас (Gallinago gallinago); **8** — кроншнеп великий (Numenius arquata); **9** — горностай (Mustella erminea); **10** — чапля сіра (Ardea cinerea); **11** — вовк (Canis lupus); **12** — лось (Alces alces); **13** — слуква (Scolopax rusticola); **14** — бобер (Castor fiber); **15** — свиня дика (Sus scrofa); **16** — куниця лісова (Martes martes).
Б — птахи і ссавці, поширені переважно в Лісостепу: **1** — ракша (Coracias garrulus); **2** — кібчик (Erythropus vespertinus); **3** — дятел зелений (Picus viridis); **4** — вивільга звичайна (Oriolus oriolus); **5** — хом'як звичайний (Cricetus cricetus); **6** — синяк (Columba oenas); **7** — сипуха (Tyto alba); **8** — заєць-русак (Lepus europaeus); **9** — ховрах крапчастий (Citellus suslicus); **10** — лелека білий (Ciconia ciconia); **11** — тхір чорний (Putorius putorius); **12** — кріт звичайний (Talpa europaea); **13** — видра (Lutra lutra).

губоцвітих — 213, хрестоцвітих — 232, гвоздикових — 222, ранникових — 165, осокових — 143, зонтичних — 148, лілійних — 86, жовтецевих — 137; найбагатшими родами є нечуйвітер — 156, осока — 90, волошка — 64, шипшина — 59, гвоздика — 46, конюшина — 41, астрагал — 45, вероніка — 48, молочай — 50, цибуля — 39, перстач — 45 видів. У складі природної флори — 76 видів дерев, 278 — чагарників. 2856 багаторічних, 329 дворічних, 984 однорічних трав'янистих рослин. Бл. 600 видів вищих судинних рослин є ендемічними (див. *Ендеміки*) для України. Так, у флорі Полісся бл. 10 ендемічних видів, Донецької і Приазовської височин — бл. 50, Волинської і Подільської височин — бл. 60, Українських Карпат — бл. 100, Криму — бл. 300. Понад 600 видів є рідкісними та зникаючими і потребують охорони, з них 151 вид занесено до Червоної книги Української РСР. Бл. 30 % видів природної флори зростають у лісах та на узліссях і галявинах, 15 % — на суходільних та заплавних луках, 20 % — у степових, 10 % — у болотних і прибережно-водних, 15 % — у рудеральних і бур'янових угрупованнях, 5 % — на відслоненнях, 5 % — на солончаках та мор. узбережжях.

Під впливом госп. діяльності людини природний рослинний покрив дуже змінився: суцільно (за винятком кількох заповідних ділянок) розорано степи, ліси на значних площах викорчувано і замінено на с.-г. угіддя, осушено багато боліт. Природна рослинність збереглася лише на 19 млн. га (бл. 32 % всієї території республіки), де ліси займають понад 8 млн. га, луки — 7,7 млн. га, ін. угіддя — понад 3,0 млн. га. В республіці культивується понад 1 тис. видів вищих рослин (з урахуванням колекцій *ботанічних садів*); понад 200 видів є *адвентивними рослинами*, 700 видів трапляються як бур'яни.

Історія розвитку рослинного світу України

Історія рослинного світу України сягає в далеку давнину. На тер. України в районі Придністров'я відоме єдине в СРСР місцезнаходження найстародавніших (пізній силур) наземних рослин — псилофітів з род. Rhyniaceae. Сучасний рослинний світ України сформувався в процесі еволюції кайнозойської рослинності, що відбувалася в тісному зв'язку з історичними змінами природних умов. Горотворні тектонічні процеси, неодноразові трансгресії та регресії палеогенових та неогенових морів, антропогенові зледеніння відіграли значну роль у формуванні сучас. рослинних угруповань та їх розподілі у просторі. У пізній крейді з'явилися найстародавніші ореофільні покритонасінні, що ознаменувало початок кайнофіту. Флора пізньої крейди палеоцену за своїм складом ще була дуже далекою від сучасної, хоч велика кількість крейдових покритонасінних належить до існуючих і тепер родин і навіть родів. В еоцені розвивалася вічнозелена флора з численними пальмами, лавровими, миртовими, протейними, тропічними видами дубів та ін. Рослинність подекуди мала риси ксерофільності.

В кінці олігоцену поряд з досить численними субтропіч. елементами панівну роль починають відігравати широколистяні листопадні деревні рослини. Серед хвойних були поширені представники соснових і таксодієвих. Помірні теплолюбні листопадні ліси стають пануючим типом рослинності.

На початку неогену рослинність набуває рис помірної широколистяної та широколистяно-хвойної з великою кількістю листопадних форм, серед яких домінують дуби, буки, каштани, горіхові, березові; трапляються також тюльпанне дерево, лавр, евкомія та ін. В міоцені на Зх. республіки та в Криму набули поширення лаврові, зокрема цинамон, з хвойних — сосна, секвойя, болотяний кипарис. Наприкінці міоцену для рівнин Пд. України була характерна трав'яна рослинність з деревними заростями в долинах річок. В пліоцені помірно теплолюбні листопадні ліси збереглись у Карпатах, в пн.-зх. районах тер. України були поширені соснові ліси із значною участю темнохвойних порід (ялини, ялиці, тсуги) і домішкою листопадних порід. На Сх. України на поч. понтичного віку панувала рослинність відкритих просторів, а в другій пол. понту — дубові та хвойні ліси. В кінці понтичного віку тут розвивалась «лісостепова» рослинність із значною домішкою теплолюбних рослин. Наприкінці пліоцену на значній тер. республіки, особливо в пд. частині, трав'яна степова рослинність набуває панівного значення, склад лісової рослинності біднішає і все більше наближається до раньоантропогенової, проте в пізньопліоценових лісових угрупованнях ще зберігалися в невеликій кількості реліктові форми (болотяний кипарис, восковники, горіхові, тутові).

В антропогені йде формування сучас. областей флори і рослинності. Розвиток і формування рослинності плейстоцену відбувалися під впливом переміщення льодовика, і тому склад плейстоценової рослинності чітко відображає холодні і теплі фази. Під час похолодань були поширені т. з. холодні степи з досить значними ділянками березово-соснових лісів. Широколистяні теплолюбні породи зберігалися в сприятливих для їх зростання місцях, т. з. рефугіумах — «притулках» (гол. чин. в р-нах Перелкарпаття, Розточчя, Поділля). В теплі фази раннього та середнього плейстоцену на тер. республіки поширювалися широколистяне-хвойні ліси, значні території були зайняті лісостеповою рослинністю, на Пд.— різнотравно-злаковими степами. В пізньому плейстоцені зменшуються території, зайняті лісовою та лісостеповою рослинністю, степові угруповання поширюються на Пд. і на Сх. У голоцені відбувалося розселення лісової рослинності, причому в ранньому голоцені переважали соснові та сосново-березові ліси, в серед. голоцені розселювалися широколистяні породи (дуб, липа, в'яз, ліщина), в пізньому голоцені — вологолюбні породи (граб, бук, ялина). Таким чин., протягом голоцену рослинність набула вигляду, близького до сучасного.

Геоботанічне районування

Основні закономірності територіального розподілу рослинного світу визначаються зонально-кліматич. та едафічними умовами, геол. історією, особливостями флорогенезу та ін. факторами. У рослинному покриві республіки виявлені такі широтні рослинні зони: лісова з підзонами мішаних і широколистяних лісів, лісостепова, степова з підзонами різнотравно-типчаково-ковилових і злаково-полинових степів та середземноморсько-лісова. Розподіл рослинності в Українських Карпатах та Кримських горах характеризується чітко вираженою *висотною поясністю*. Див. карту Рослинність (с. 44—45).

Лісова зона. Підзона мішаних лісів охоплює північну частину республіки (Укр. Полісся) і за геобот. районуванням належить до Європейської широколистяної області, Східно-європейської широколистяно-лісової провінції, Поліської підпровінції. Площа цієї підзони становить бл. 20 % території республіки, її середня лісистість — 30 %, середня заболоченість (до масового осушення) — 6,3 %, середня розораність — 35 %. У флорі вищих судинних рослин налічується бл. 1500 видів. Залісненість зменшується в напрямі з Пн. на Пд. та з Зх. на Сх. Переважають соснові і дубово-соснові ліси, значно менше поширені грабово-дубово-соснові, грабово-соснові, вільхові, ще менше — дубові та грабово-дубові ліси. Досить значні площі займають вторинні березові ліси. Зрідка острівцями трапляються ялинові, ялиново-вільхові, ялиново-соснові ліси.

В соснових лісах домінує сосна звичайна, іноді з домішкою берези. *Підліска* часто немає. Залежно від умов зростання та флористичного складу трав'яного та чагарникового ярусів (див. *Ярусність*) виділяють лишайникові, зеленомохові, рунянкові, сфагнові сосняки, що складаються із значної кількості асоціацій (див. *Асоціація* рослинна). Так, 1-а група представлена сосняками: лишайниковим, чебрецево-лишайниковим, трав'яно-мохово-лишайниковим; 2-а група — сосняками: зеленомоховим, брусничним, брусничнокострицевим, кострицевим, вересовим, перестрічевим, орляковим, безщитниковим, біловусовим, рододендровим, чорничнозеленомоховим; 3-я група — сосняками: чорничнo-рунянковим, молінієво-лохиново-зеленомохово-рунянковим; 4-а група — сосняками: багново-сфагновим, ситниково-сфагновим, молінієво-сфагновим, пухівково-сфагновим. Найбільші площі серед сосняків зайняті сосновими лісами чорнично-зеленомоховими.

Найпоширеніші на Українському Поліссі дубово-соснові ліси. Вони представлені дубово-ліщиновим, дубово-рокитниковим, дубово-орляковим і дубово-чорничним суборами. Підлісок добре розвинутий. На місці цих лісів після вирубування часто утворюються чисті сосняки або березняки.

Грабово-дубово-соснові ліси займають невеликі площі в зх. та центр. частинах Полісся і Малому Поліссі. Деревний ярус їх утворюють також липи, ясени, клен гостролистий та ін. Ці ліси представлені дубово-грабово-ліщиновим, дубово-грабово-копитняковим, дубово-грабово-чорничним і дубово-грабово-папоротевим угрупованнями. Далі на Сх. за межами поширення граба їх заміняють липово-дубово-соснові ліси.

Лучна рослинність займає до 20 % заг. площі Полісся. В заплавах Дніпра, Прип'яті та їх приток на схилах долин, по краях боліт поширені болотисті, менш торф'янисті та справжні луки. Рослинний покрив дуже різноманітний, складається з лучних трав та різнотрав'я. Тут виділяють такі формації лук (див. *Формація рослинна*): лучнокитникові, лучновівсяничні, червоновівсяничні, болотнотонконогові, повзучомітлицеві, лисячосокові, пухирчастоосокові тощо. В прирусловій частині заплав часто зустрічаються чагарниково-лучні комплекси з вербняків, злаків і різнотрав'я.

Суходільні луки утворилися на місці вирубаних лісів. Найбільш поширені звичайномітлицеві, червоновівсяничні, пахучогравні, середньотрясучкові, біловусові луки та похідні пустищні угруповання з куничника наземного, келерії сизої, булавоносця сіруватого, вівсяниць овечої та поліської, вересу.

Болота займають найбільші площі в пн.-зх. частині Полісся. Переважають евтрофні (див. *Евтрофи*) відкриті осокові та мохово-осокові болота, значно менше лісових боліт (вільхових). У правобережній частині Полісся чимало сфагнових *болот*, лісових та безлісних, які далі на Сх. трапляються дуже рідко. По берегах річок розвивається прибережно-водна рослинність.

Особливе місце в Поліській геоботанічній підпровінції належить Волинському лісовому геобот. округу, що є проміжним між лісовою та степовою зонами. Природна рослинність займає лише 19 % території (ліси займають бл. 9 % площі, луки — 3 %, болота — 1,5 %, лучні степи —0,4 %). Для неї характерні дубово-грабові, грабові, дубові та дубово-соснові ліси, зрідка трапляються соснові та вільхові. Луки здебільшого справжні, рідше болотисті і торф'янисті. Болота — евтрофного типу (трав'яні та трав'яно-мохові), на яких зустрічаються рідкісні реліктові види — сашник іржавий, меч-трава болотна (тепер майже знищена). Степові ділянки представлені формаціями костриці борознистої та келерії стрункої, осоки низької, ковили волосистої, зустрічаються зарості вишні кущової.

Підзона широколистяних лісів у рівнинній частині України охоплює західні і південно-західні частини території республіки та невеликим клином заходить на Пн. Сх. Флора вищих судинних рослин налічує понад 1800 видів.

На крайньому Зх. розташовані Ростоцький та Яворівсько-Жешувський геобот. округи Середньоєвропейської геобот. провінції. Природна рослинність займає бл. 45 % площі. Переважають ліси, значно менше лук і боліт. У першому окрузі найпоширенішими є букові, меншою мірою дубово-соснові, буково-соснові, дубово-грабові ліси, в другому — дубово-соснові, дубово-грабові, букові, ялицево-букові, вільхові ліси. Серед суходільних та заплавних лук переважають болотисті. Болота представлені евтрофними трав'яними та трав'яно-моховими угрупованнями. Далі на Сх. розташована Східноєвропейська провінція широколистяно-лісової області, для якої характерне переважання на межиріччях широколистяних лісів, *едифікатором* яких є дуб звичайний, співедифікатором — граб звичайний, а на Сх.— липа серцелиста. Проміжною між Центрально- та Східноєвроп. провінціями є Західноукр. геобот. підпровінція, яка охоплює Гологори, Кременецькі гори, Опілля та Прут-Дністровське межиріччя. Природна рослинність займає понад 35 % площі, з яких на ліси припадає 30 %, луки — 4 %, степи — 1 %, болота — менше 1 %. Крім дубових і дубово-грабових, тут поширені ще й букові і грабово-букові ліси. Характерною рисою їхньої флори є наявність багатьох середньоєвроп. видів. Луки переважно заплавні, суходільні трапляються невеликими ділянками. На пд. та пд.-зх. схилах з дерново-карбонатними грунтами, що сформувались на мергелях, вапняках та гіпсах, розвинені флористично багаті лучні степи. Тут зростає чимало ендемічних видів (напр., підмаренник застарілий, жовтозілля Бессера, волошка тернопільська, шавлія кременецька). Подільсько-Бессарабська підпровінція, що займає центр. частину Подільської височини, своєрідним півостровом вклинюється в лісостепову зону. На *плакорах* поширені ліси з дуба звичайного і граба, а у пд. частині — дуба скельного. В цих лісах росте ряд зх.-європ. та субсередземноморських видів: явір, береза, дерен справжній, скополія карніолійська, молочай мигдалевидний, лазурник трилопатевий тощо. Ліси займають бл. 10—12 % площі, заплавні та суходільні луки і лучні степи — 4 %; трапляються чагарникові зарості, в заплавах річок — болота (бл. 0,5 % площі). Придеснянські відроги Середньоросійської височини на Пн. Сх. України належать до Середньоросійської геобот. підпровінції. Бл. 11 % усієї площі вкривають ліси, серед яких панують дубові та липово-дубові. Луки заплавні, болотисті; болота евтрофні трав'яні. На крутих схилах з карбонатними грунтотвірними породами трапляються невеликі ділянки степів з домінуванням костриці борознистої та келерії стрункої.

Лісостепова зона України простягається південніше лісової від Опілля та Дністра до сх. кордонів республіки. За геобот. районуванням вона належить до Європейсько-Сибірської лісостепової області Східноєвроп. провінції. У доагрикультурні часи характерною особливістю було чергування на вододілах лісових масивів і значних просторів лучних степів. У складі травостою степів переважали дернинні злаки: ковили — перista, вузьколиста, волосиста, типчак. Характерними були також осока низька, кореневищні злаки: тонконіг вузьколистий, мітлиця Сирейщикова, вівсюнець пухнастий, пирії, а також різнотрав'я: конюшина гірська, гадючник шестипелюстковий, шавлія лучна, горицвіт весняний, вероніка колосиста, волошки та ін. Нині на Україні такі степи збереглись лише в заповіднику Михайлівська цілина та спорадично на крутих схилах, непридатних для землеробства (займають бл. 1 % площі зони). Ліси в межах Лісостепу займають бл. 11,3 % площі. На Правобережжі (Подільсько-Середньопридніпровська підпровінція) панівними є дубово-грабові, дубові та похідні грабові ліси з участю ряду деревних, чагарникових і трав'янистих видів, суцільне поширення яких не переходить на Лівобережжя: граб звичайний, берека, черешня, явір, берест, бук та ін. На Лівобережжі (Лівобережнопридніпровська та Середньоросійська підпровінції) поширені дубово-кленово-липові ліси, у другому ярусі яких панують клен гостролистий та липа серцелиста, а також дубові ліси. В долинах річок (Дніпра та його приток — Псла, Ворскли, Самари; Сіверського Дінця) зустрічаються соснові та дубово-соснові ліси. На схилах долин, пагорбів Лісостепу зустрічаються мішані чагарникові зарості різних видів шипшини, глоду, таволги, вишні кущової, терну та ін. По долинах річок поширені заплавні луки та евтрофні болота. На Лівобережжі та в пд. частині Правобережжя зустрічається лучно-галофільна (солелюбна) рослинність. Тепер майже всю площу лісостепової зони, за винятком лісових масивів, лук, чагарників і невеликих ділянок степів, що збереглися, розорано.

Степова зона України простягається на Пд. від Лісостепу до берегів Чорного і Азов. морів і передгір'їв Крим. гір. У її флорі бл. 2300 видів судинних рослин. Вона є частиною Східноєвроп. (Понтичної) геобот. провінції Європейсько-Азіатської степової області (зони) і виділяється у Приазовсько-Чорноморську степову підпровінцію. Корінним зональним типом рослинності цієї зони є степи, утворені багаторічними трав'янистими *ксерофітами*, серед яких переважають злаки: види ковили, типчаку, келерії, житняку, тонконогу тощо, іноді трапляються чагарники. У минулому степи вкривали всі вододільні рівнинні — плакорні, а також частину неплакорних ділянок зони. Тепер майже всі вони розорані, фрагменти їх збереглися лише в заповідниках (Укр. степовому, Луганському, Чорноморському та Асканії-Новій) та на кам'янистих відслоненнях. З Пн. на Пд. із зростанням посушливості клімату та зміною грунтів відбувається і зміна видового складу степів, у зв'язку з чим виділяють смуги: різнотравно-типчаково-ковилових, типчаково-ковилових, полиново-злакових степів.

Перші займають більше половини площі зони і пов'язані із звичайними та частково пд. чорноземами. У їх травостої переважають злаки (ковили волосиста і Лессінга, типчак борознистий, стоколос прибережний) із значною участю напівпосухостійкого різнотрав'я — гадючника шестипелюсткового, горицвіту весняного, шавлій лучної та пониклої, льону жовтого та ін., бобових — конюшини гірської та альпійської, люцерни серповидної, рокитника руського тощо. Трапляються зарості чагарникових степів з карагани кущової та мигдалю низького, а також з терну і таволги звіробоєлистої. В балках поширені дубові (байрачні) ліси, в заплавах — заплавні діброви. На других терасах річок поширені соснові ліси. Разом вони становлять 3 % території зони. На Пд. від цих степів майже до берегів Чорного і Азов. морів (на Причорноморській низовині) поширені типчаково-ковилові степи на пд. чорноземах і частково темно-каштанових грунтах. У їх травостої панують вузьколисті та щільнодернинні злаки (ковили українська та Лессінга, типчак борознистий), з незначною участю ксерофітного різнотрав'я (кахриса степового, ферул східної та каспійської, кермека сарептського, грудниці волохатої тощо). У зниженнях (подах), де збираються талі води, поширені остепнені та засолені луки. Полиново-злакові, або пустельні степи займають нешироку смугу в Присивашші і вздовж Чорного і Азов. морів на каштанових грунтах, часто чергуються з галофільною рослинністю. В їх травостої переважають типчак борознистий, ковили українська і Лессінга, житняк, а також віниччя сланке, полини австрійський і кримський, на солонцюватих грунтах — житняк, камфоросма монпелійська тощо. Характерні *ефемери* та ефемероїди. На солончаках поширені галофільні угруповання з солонцю, солодника солончакового, сарсазану шишкуватого, кермеків та ін. На пісках річкових терас та мор. узбереж трапляються ділянки псамофітних (див. *Псамофіти*) степів, утворені типчаком Беккера, ковилою дніпровською, келеріями піщаною та дніпровською, а на узбережжі — колосняком чорноморським, миколайчиками приморськими, осокою колхідською. В пониззях заплав Дніпра, Дністра, Дунаю та ін. річок на лугово-болотних грунтах поширені високотравні болота з очерету, бульбокомишу морського, куги Табернемонтана, рогозів тощо. На кам'янистих відслоненнях вапняків збереглися ділянки чагарничкових та трав'яних степів із чебреців, самосилів, типчаків, ковил, келерій, юриней тощо. Тут зростають рідкісні види, занесені до Червоної книги Української РСР (гімносперміум одеський, грабельки Бекетова, півонія вузьколиста, ковили, тюльпани).

Українські Карпати (разом з Передкарпаттям) є підпровінцією Середньоєвроп. геобот. провінції широколистяно-лісової зони. Тут налічується бл. 2100 видів судинних рослин. За винятком нижнього

поясу, майже повністю вкриті природною рослинністю, розчленованою на 5 висотних поясів: передгірський лісовий (дубових лісів), нижньогірський лісовий (букових лісів), верхньогірський лісовий (ялинових лісів), субальпійський та альпійський. Висотні межі між поясами варіюють залежно від експозиції схилів, масивності і геогр. положення хребтів.

У передгірному поясі (200—600 м над р. м.) поширені широколистяні ліси, післялісові луки та орні землі. У Передкарпатті переважають дубові ліси з дуба звичайного з ліщиною у підліску та осоками трясучковидною і волосистою у травостої; трапляються дубово-грабові, букові та ялицево-букові ліси із маренкою запашною, ялицею та осокою волосистою у травостої. В деревостані звичайно зустрічаються липа серцелиста та клен гостролистий. Післялісові луки утворюють вівсяниці червона та лучна, мітлиця звичайна.

У Закарпатті поширені дубові ліси із дубів звичайного і скельного з участю південноєвроп. видів.

У нижньогірському лісовому поясі (400—700 м, місцями 250 м, — 1200—1400 м, місцями 700 м над р. м.) переважають букові, ялиново-ялицево-букові ліси з пануванням у травостої дібровних видів (маренки запашної, зубниці бульбистої та ін.) та незначною участю північних (бореальних) і гірських видів. У підліску трапляються бузина червона, вовче лико, ожини тощо. Бук і ялиця в цьому поясі утворюють високопродуктивні насадження. Менш поширені післялісові луки з щучника дернистого, вівсяниці червоної, мітлиці білої, біловуса.

У верхньогірському лісовому поясі (до 1300—1600 м над р. м.) поширені хвойні ліси і післялісові щучникові, біловусові та червоновівсяницеві луки. Переважають ялинові ліси, менші площі займають ялицево-буково-ялинові, грапляються яворові ліси. В травостої — квасениця звичайна, чорниця, веснівка дволиста, брусниця та зелені мохи; з гірських видів звичайними є підбілик альпійський, сольданела угорська, золотушник альпійський, куничник волохатий та ін.

Субальпійський пояс у своєму природному стані був вкритий заростями з сосни гірської (жерепу), вільхи зеленої і ялівцю сибірського. Тепер тут переважають біловусові луки в комплексі з чагарничково-моховими пустищами з чорниці, лохини, брусниці. Значно менші площі займають щучникові, червоновівсяницеві та звичайномітлицеві луки. Наземне вкриття в чагарникових заростях утворюють лишайники, мохи, різнотрав'я та чагарнички. Разом з рослинністю скель та кам'янистих осипів ці зарості займають бл. 10 % площі поясу.

Альпійський пояс (вище 1800 м над р. м.) відносно добре виявлений на Чорногорі, Свидовці тощо. Тут переважають низькотравні альп. луки, серед яких найпоширеніші угруповання вівсяниці лежачої і ситника трироздільного, меншу площу вкривають угруповання осок (зігнутої та вічнозеленої) та мохово-лишайникові пустища. Характерні також зарості рододендрона східнокарпатського, які трапляються і в субальпійському поясі. В альпійському і субальпійському поясах багато рідкісних та ендем. видів, напр. едельвейс альпійський, аконіт Жакена, астрагал Крайни, дріада восьмипелюсткова, айстра альпійська та ін.

Кримські гори є геобот. підпровінцією Середземноморської лісової зони; займають лише 750 тис. га, але є найбагатшими за видовим складом судинних рослин (2200 видів). Найбільша площа вкрита лісами, найменша — лучними степами та рослинністю кам'янистих відслонень. Добре виявлені висотні пояси рослинності, які мають відмінності на пн. та пд. схилах Кримських гір.

На пн. макросхилі нижнім поясом (від 140 до 450 м над р. м.) є лісостеповий. Рослинність його, що займає бл. 25 % площі, дуже змінена людиною, складається з низькостовбурних розріджених лісів та заростей чагарників, що чергуються з ділянками степів. Панують ліси з дуба пухнатого, в яких співдомінує граб східний. В трав'яному покриві переважають горобейник пурпурово-голубий, осока загострена або степові види — костриця скельна, бородач звичайний, пирій скіфський, види ковили. Зарості чагарників створюють держи-дерево, скумпія, глід, шипшина та ін. В травостої степових ділянок панують ковили, костриця скельна, стоколос кападокійський, бородач звичайний. Вище (до 750—800 м над р. м.) розташований пояс скельнодубових лісів з домішкою у нижній частині (до 550 м над р. м.) пухнатодубових, а в верхній — грабових лісів. Супутниками дуба є клен польовий, ясен звичайний, граб звичайний. В підліску поширені дерен, бруслини тощо; в травостої панують фізосперм Дана, купини запашна і багатоквіткова, переліска багаторічна, жовтець константинопольський та ін. Трапляються ділянки лісів з сосни кримської. Вище до самої яйли (1300 м над р. м.) розташований пояс букових і грабових лісів з участю клена Стевена. В травостої панують переліска багаторічна, маренка запашна, зубниця п'ятилиста, інколи жовтець константинопольський. Біля верхньої межі лісу трапляються вузькі смуги лісів з сосни Коха. Вище лісових поясів розташований пояс ялівцевих сланців і кримських яйл, на яких поширені лучні степи. В їх травостої переважають костриця скельна, осока низька, ковила вузьколиста, стоколос кападокійський. Кам'янисті відслонення займають угруповання чебреців кримського, Дзевановського та несправжньоприземкуватого, самосилів гайового та яйлинського, сонцецвіту Стевена.

На пд. макросхилі від підніжжя схилів до висоти 400—450 м над р. м. лежить шибляковий, або приморський, пояс. Серед природної рослинності, яка займає 20 % площі, переважають *шибляки*, утворені чагарниковою формою дуба пухнатого, граба східного, держидерева, глоду тощо, які чергуються з розрідженими лісами з дуба пухнатого, інколи ялівцю високого, сосни Станкевича, фісташки туполистої та трав'яними угрупованнями з ячменю бульбистого, егілопсів тридюймового та дводюймового, стрічкоосника довговолосого, серед яких вкраплені угруповання напівчагарничкових видів чебрецю, самосилу та сонцецвіту Стевена. В наземному вкритті шибляків та лісів тут переважають степові (костриця скельна, бородач звичайний, пирій скіфський) та лісові (осоки гостра та Галлера, горобейник пурпурово-голубий, чий стоколосовидний тощо) види. У цьому поясі зростає значна кількість середземноморських видів, зокрема вічнозелених — суничник дрібноплідний, чист кримський, рускуси понтичний та під'язиковий, занесених до Червоної книги Української РСР. Вище (до 1100 м над р. м.) лежить пояс соснових та скельнодубових лісів, у якому в зх. частині до висоти 900 м (місцями 1300) панують ліси з сосни кримської, а у сх. частині — дуба скельного. В кримськососнових лісах подекуди другий ярус утворюють дуб пухнатий або дуб скельний. У наземному вкритті соснових лісів панують куцоніжка скельна, лазурник трилопатевий, орляк кримський, дубових лісів — тонконіг неплідний, лазурник трилопатевий, фізосперм Дана, переліска багаторічна тощо. Верхній лісовий пояс (1100—1200 м над р. м.) утворюють букові та соснові ліси. В трав'яному покриві перших переважають зубниця п'ятилиста, маренка запашна, жовтець константинопольський та переліска багаторічна.

В Гірському Криму зростає багато рідкісних та ендемічних видів, зокрема комперія Компера, шафрани гарний, сітчастий та кримський, тюльпан гірський, офриси кримський, бджолоносний, оводоносний, цикламен Кузнецова, адіант венерин волос тощо.

Господарське значення. Природна рослинність України має велике народногосподарське значення. Ліси відіграють важливу кліматостабілізуючу, водоохоронну, протиерозійну, санітарно-гігієнічну роль; є джерелом *деревини* для будівництва, меблевої, целюлозно-паперової та хім. промисловості (див. у цьому томі розділ Лісові ресурси). Рослинність заплавних і суходільних лук та полонин має кормове значення в тваринництві.

Болота мають чимале водорегулююче значення, вони є джерелом торфу. Природні рослинні угруповання використовують як базу для бджільництва, мисливського г-ва та заготівлі дикорослих корисних рослин. У складі флори республіки налічується понад 800 видів *лікарських рослин*, що застосовуються в народній та наук. медицині, понад 250 видів *вітамінопосних рослин*, більш як 200 видів дикорослих плодово-ягідних, горіхоплідних, салатних, пряно-смакових та ін. харчових рослин, понад 400 видів олійних рослин: бл. 300 видів *ефіроолійних рослин*, понад 200 видів танідоносних, 150 видів *волокнистих рослин*. 25 % від заг. кількості видів усієї флори становлять кормові рослини, прибл. такою ж кількістю представлені медоносні рослини. У складі флори є також бл. 600 видів *отруйних рослин*, понад 700 видів бур'янів, а також гриби-паразити — збудники хвороб с.-г. рослин, тварин і людини.

Величезне значення має флора культурних рослин, зокрема с.-г. культур, у т. ч. зернових, технічних, плодово-ягідних, овочевих, баштанних. Розширюється культивування деяких нижчих рослин і грибів (дріжджів, печериць, вешенки та ін.), водоростей (хлорели, дуналієли). Продовжуються дослідження корисних дикорослих рослин: флори, запасів, шляхів раціонального користування, а також введення в культуру найбільш цінних в госп. відношенні.

Проблеми флори і рослинності на Україні розробляють у *Ботаніки інституті* АН УРСР, *ботанічних садах*, на кафедрах університетів, педагогічних інститутів тощо.

Іл. див. на окремих аркушах, с. 32—33 та 48—49.

Літ.: Флора УРСР, т. 1—12. К., 1936—65; Визначник прісноводних водоростей Української РСР, в. 1—12. К., 1938—83; Лазаренко А. С. Определитель лиственных мхов Украины. К., 1955; Окснер А. М. Флора лишайників України, т. 1—2. К., 1956—68; Липа О. Л. [та ін.]. Отруйні та шкідливі рослини флори УРСР. К., 1958; Барбарич А. І. [та ін.]. Дикоростучі дубильні рослини України. К., 1961; Зеров Д. К. Флора печіночних і сфагнових мохів України. К., 1964; Визначник рослин України. К., 1965; Заверуха Б. В. Дикорослі рослини — джерело вітамінів. К., 1966; Природні луки УРСР. К., 1968; Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969; Кондратюк Е. Н., Ивченко С. И., Смык

Г. К. Дикорастущие лекарственные и плодовые растения Украины. К., 1969; Котов М. І. [та ін.]. Ефіроолійні рослини України. К., 1969; Бур'яни України. К., 1970; Ліси УРСР. К., 1971; Определитель высших растений Крыма. Л., 1972; Барбарич А. І., Дубовик О. М., Стрелко Д. В. Жироолійні рослини України. К., 1973; Степи, кам'янисті відслонення, піски. К., 1973; Визначник рослин Українських Карпат. К., 1977; Злаки Украины. К., 1977; Геоботанічне районування Української РСР. К., 1977; Лекарственные растения Украины. К., 1978; Визначник грибів України, т. 1—5. К., 1967—79; Определитель основных растений кормовых угодий Украинской ССР. К., 1980; Охрана важнейших ботанических объектов Украины, Белоруссии, Молдавии. К., 1980; Промышленная ботаника. К., 1980; Червона книга Української РСР. К., 1980; Шеляг-Сосонко Ю. Р., Осичнюк В. В., Андриенко Т. Л. География растительного покрова Украины. К., 1982; Заверуха Б. В., Андриенко Т. Л., Протопопова В. В. Охраняемые растения Украины. К., 1983.

Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Б. В. Заверуха, С. В. Сябряй (історія розвитку рослинного світу).

ТВАРИННИЙ СВІТ

Загальна характеристика

Тваринний світ республіки відзначається досить багатим видовим складом, що зумовлюється різноманітністю природних умов. У межах Української РСР, за приблизними підрахунками, відомо понад 44 800 видів тварин (ураховуючи акваторії Чорного і Азовського морів). По окремих таксонах вони розподіляються так: найпростіші — понад 1200 видів (з них кореневіжок бл. 250, променяків 1, сонцевиків бл. 20, тваринних джгутикових — Zoomastigina бл. 110, споровиків бл. 60, кнідоспоридій понад 130, мікроспоридій бл. 40, інфузорій понад 600), губок 33 (прісноводних 7, морських 26), кишковопорожнинних 40 (гідрозоїв 33, сцифомедуз 3, коралових поліпів 4), реброплавів 1, плоских червів 1288 (турбелярій бл. 210, трематод 541, моногеней 72, цестод 465), немертин 33, первиннопорожнинних 1457 (черевовійчастих 49, вематод: вільних 306, паразитичних 486, кіноринх 14, волосових 2, коловерток бл. 600), скреблянок 58, кільчастих червів понад 400 (багатощетинкових 198, малощетинкових бл. 180, п'явок 27, сипункулід 1), членистоногих 39 146 (ракоподібних 982, павукоподібних 3300, багатоніжок 138, комах 34 668, морських павуків 8, тихоходок — бл. 50), молюсків 369 (панцирних 3, черевоногих 246, двостулкових бл. 120), щупальцевих 33 (моховаток бл. 30, форонід 1, внутрішньопорошицевих 2), голкошкірих 14 (морських зірок 1, змійохвосток 4, морських їжаків 1, голотурій 8), щетинкощелепних 2, хордових 764 види (асцидій 8, апендикулярій 1, безчерепних 1, круглоротих 2, риб понад 270, земноводних 17, плазунів 20, птахів 344, ссавців 101). Чисельність видів і особливості територіального розміщення фауни зумовлюються не тільки різноманітністю сучас. екологічних умов, але й геол. історією країни.

Історія розвитку тваринного світу України

Формування наземної фауни на тер. УРСР зв'язане зі зміною ландшафту, клімату, еволюцією грунтового і рослинного покривів. Специфічні особливості видового складу сучас. фауни і її територіального розміщення чітко виявилися лише на початку голоценової епохи, коли клімат, рельєф, заг. характер гідрографічної системи та рослинність набули сучас. рис. У палеогеновий період значна тер. України була вкрита морем, дальша трансгресія якого відбувалась в кін. палеоценової і особливо в еоценову епоху. Такі умови не сприяли розвитку наземної фауни, викопні рештки якої майже не збереглися. На підставі узагальнення палеозоол. матеріалів з прилеглих територій, подібних за фізико-геогр. умовами, можна стверджувати, що в еоцені ссавці були представлені примітивними формами, переважно сумчастими (напр., опосум), які були поширені не тільки в Пд., а й Пн. півкулі. На тер. сучас. *Голарктичної біогеографічної області* були поширені примітивні представники бл. 15 рядів плацентних ссавців. З них 7 рядів, прогресивно розвиваючись, збереглися до нашого часу (комахоїдні, шерстокрилі, примати, неповнозубі, зайцеподібні, гризуни, хижі звірі). Хижі креодонти, первинні копитні (кондиляртри) та ін. ряди вимерли.

У палеогенових морях, що вкривали тер. України, панівне місце посідали форамініфери та радіолярії. Численними були також черевоногі і особливо двостулкові молюски (напр., венерикардія, спондилюс), ракоподібні, зокрема десятиногі, а також морські їжаки, акулоподібні, костисті риби (вимерлі оселедці — мелета, амфізіле та ін.). В еоценових відкладах околиць міст Канева і Києва виявлено рештки акулоподібних і костистих риб, крокодила, морських черепах, а також скелети велетенського хижого кита — зеуглодона. Вивчення викопної фауни янтарів із еоценових відкладів Укр. По-

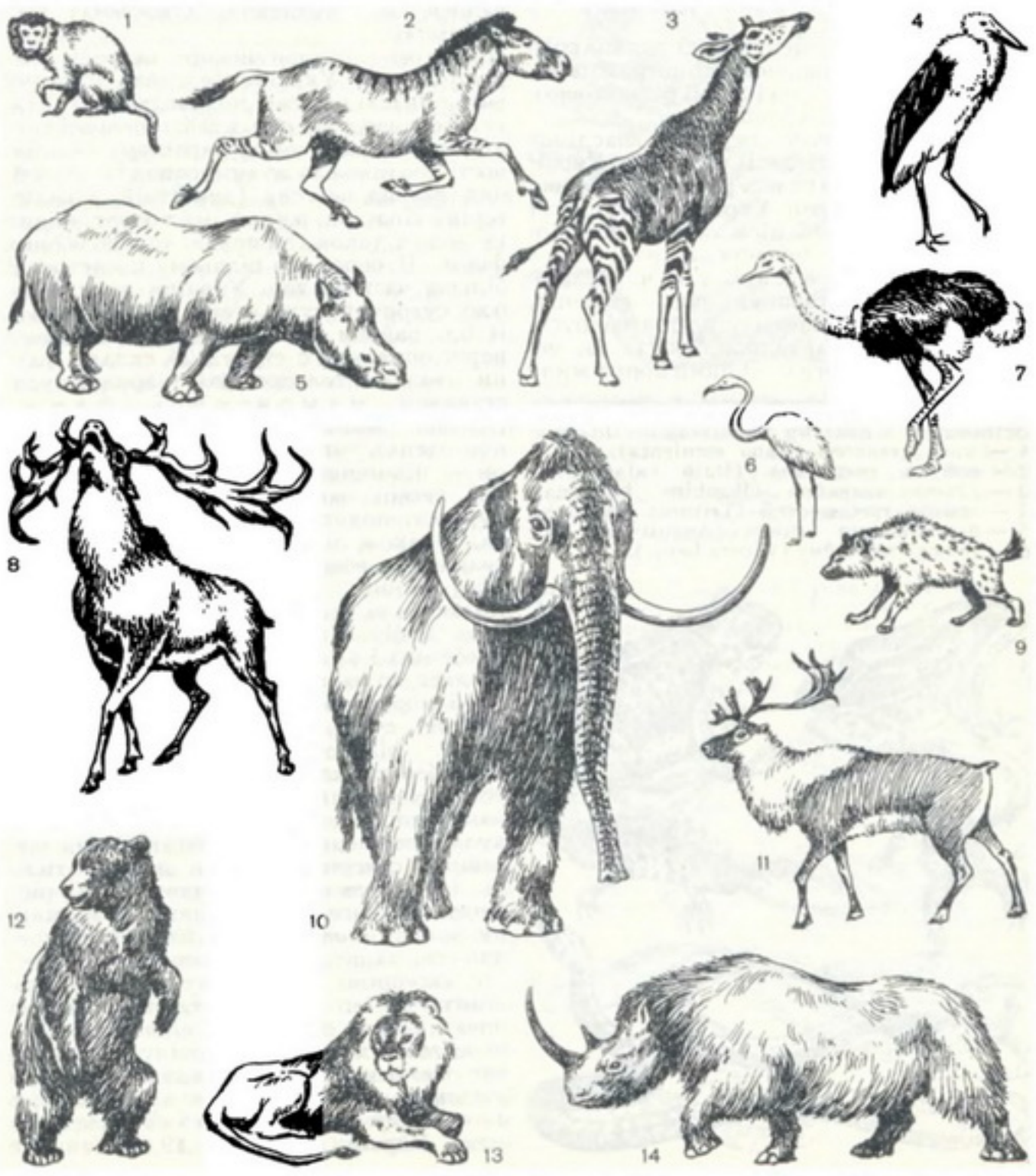

Птахи та ссавці, які жили на території України в неогені: 1 — макак; 2 — гіпаріон; 3 — самотерій; 4 — марабу; 5 — хілотерій; 6 — фламінго; 7 — страус; в антропогені: 8 — велетенський олень; 9 — гієна плямиста; 10 — мамонт; 11 — північний олень; 12 — печерний ведмідь; 13 — печерний лев; 14 — волохатий носоріг.

лісся свідчить про поширення в той час комах (мух, мурашок, метеликів, бліх, термітів, прямокрилих, богомолів) і павуків. В олігоценову епоху разом зі збільшенням площі суходолу більш багатим і різноманітним ставав тваринний світ. Палеонтологічні дані (досить бідні) про наземну олігоценову фауну України, а головне, матеріали з суміжних територій свідчать, що в той час тут існували скорпіони, косарики, кліщі, багатоніжки, численні комахи, наземні молюски, ящірки, птахи (баклани, лелекоподібні, качки, кулики, мартини, денні хижі птахи, сови та ін.), ссавці (свиноподібні антракотерії, безрогі носороги, хижі звірі, білки тощо). В ріках водились крокодили.

В кін. неогенового періоду внаслідок підняття суші й регресії моря тер. України досягла майже сучас. розмірів. Степові простори неогенової України та прилеглі до них прибережні лісисто-болотисті біотопи заселяли представники г і п а р і о н о в о ї ф а у н и, у т. ч. гіпаріони та ін. представники род. конячих, мастодонти, палеотрагуси, трагоцеруси, хілотерії, вівці, антилопи,бики та ін. види порожнисторогих. З ними поруч жили представники родин і родів тварин, нащадки яких і тепер водяться на території республіки (їжаки, вихухолі, зайці, лисиці, ведмеді, дикі свині, куріпки та ін.) або за її межами (дикобрази, носороги, верблюди, жирафи, мавпи, страуси, марабу, фламінго тощо). Фази похолодання в кінці неогену спричинились до вимирання значної кількості тварин (напр., велетенські носороги та ін.), за винятком окремих *реліктів* (напр., мастодонти роду Anancus). Замість них розвивались нові типово антропогенові групи слонів (рід Archidiscodon), справжніх биків (зокрема, бізонів), однопалих первісних коней та ін. травоїдних тварин, що пристосувалися до живлення степовою рослинністю.

Протягом антропогенового періоду тваринний світ України зазнавав істотних змін. Внаслідок заг. похолодання клімату, особливо в 2-й пол. плейстоценової епохи, відбувалися зміни характеру рослинності, що привело до вимирання теплолюбних тварин неогену (динотерій, еласмотерій, гіпаріон, жираф, мастодонт, мавпи та ін.), а також до появи холодолюбних форм. В серед. та пізньому плейстоцені більша частина тер. України являла собою сувору й суху степо-тундру, навіть її пд. райони мали характер холодного перигляціального степу. До складу фауни входили холодостійкі тварини, представники м а м о н т о в о ї ф а у н и (мамонт, волохатий носоріг, велетенський олень), типові мешканці сучас. тундри — північний олень, мускусний вівцебик, песець, заєць-біляк, лемінг, полярна куріпка, полярний жайворонок, біла сова, а також лісові, лісостепові і степові тварини — вовк, лисиця, бізон, коні з роду Equus, сайгак, багато наземних молюсків та ін. Фауна плейстоцену об'єднувала більшість родів і багато видів хребетних і безхребетних тварин, які збереглися до нашого часу. В голоцені суходіл і моря, що омивали береги України, набули сучас. обрисів, сформувались сучас. фізико-геогр. зони. Тваринний світ зберігав характер збіднілої мамонтової фауни, найпомітнішими представниками якої в цей час були первісний кінь, кулан, первісний зубр, сайгак, олень звичайний, печерний ведмідь, печерна гієна та ін. Еволюція природних умов, ріст людського населення і відповідне зростання впливу *антропічних факторів* спричинили збіднення видового складу мисливсько-промислової фауни, особливо помітне з 1-го тисячоліття н. е. Ще на початку цього тисячоліття північний олень перестав заходити на Україну навіть під час зимових міграцій (див. *Міграція тварин*); в 16 ст. не стало тут кулана; в 17 ст. було знищено тура і витіснено за межі України зубра; в 19 ст. зникли летяга, тарпан, сайгак, пискуха степова, ховрах жовтий, тушканчик великий, зокрема в Українських Карпатах — сарна, бабак, заєць-біляк, біла куріпка, в гірському Криму — свиня дика; у 20 ст. перестала зустрічатися у нас росомаха. Зміни, внесені в первісні біоценози с.-г. виробництвом, не тільки зумовили зникнення багатьох видів диких тварин, але й появу ін. видів, зокрема шкідників культурних рослин. За останнє сторіччя ці процеси посилились. В Червону книгу УРСР включено 29 видів ссавців, 28 — птахів, 6 — плазунів, 4 — земноводних, 18 видів комах.

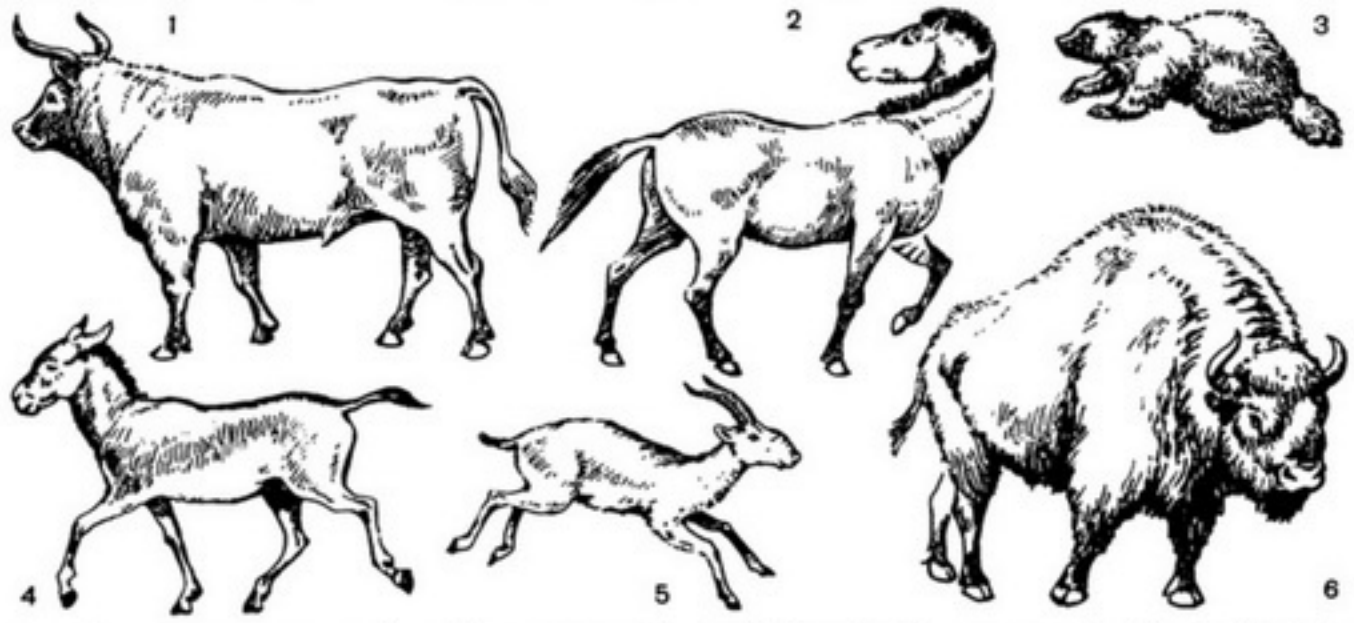

Ссавці, знищені чи витіснені з території України за останнє тисячоліття:
1 — тур; 2 — тарпан; 3 — росомаха;
4 — кулан; 5 — сайгак; 6 — зубр.

Зоогеографічне районування суші

Більша частина тер. республіки за *біогеографічним районуванням* належить до Європейської підобласті Голарктичної біогеографічної області; лише Кримські гори й пд. узбережжя Криму відносять до Середземноморської підобласті. Порівняльний аналіз видового складу сучасної наземної фауни та закономірностей розміщення окремих таксонів тварин дає підстави виділити на тер. УРСР 3 зоогеографічні округи — Поліський, Укр. лісостеповий і Укр. степовий, які лежать в межах відповідних фізико-географічних зон, і 3 позазональні зоогеогр. округи — Азово-Чорноморський прибережний, Кримський гірський та Карпатський гірський.

В складі фауни України є багато видів тварин, які поширені по всій або майже по всій території республіки. Серед найвідоміших є: з ссавців — їжак звичайний, кажан пізній, ласка, лисиця, заєць сірий, миша хатня, сіра полівка, козуля звичайна та ін.; з птахів — крижень, нерезень, чирки, широконіска, горлиця звичайна, припутень, чайка, кібчик, зозуля звичайна, сиворакша, рибалочка звичайний, одуд, ворона сіра, галка, шпак, щиглик, зяблик, горобець, синиця велика, ремез, славка чорноголова, соловейко східний, ластівка сільська та ін.; з плазунів — ящірка прудка, вуж звичайний, мідянка звичайна; з земноводних — жаба озерна,

Земноводні й плазуни Українського Полісся:
1 — жаба ставкова (Rana esculenta);
2 — ропуха очеретяна (Bufo calamita);
3 — кумка звичайна (Bombina bombina);
4 — тритон гребенястий (Triturus eristatus);
5 — веретільниця ламка (Anguis fragilis);
6 — гадюка звичайна (Vipera berus).

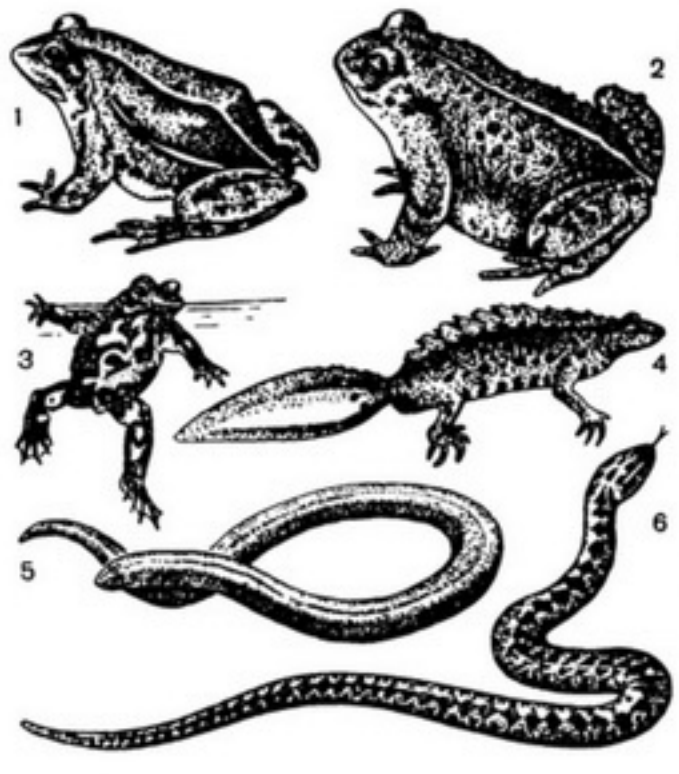

Земноводні й плазуни Лісостепу України:
1 — тритон звичайний (Triturus vulgaris);
2 — жаба гостроморда (Rana terrestris);
3 — часничниця звичайна (Pelobates fuscus);
4 — ящірка зелена (Lacerta viridis);
5 — вуж звичайний (Natrix natrix);
6 — мідянка (Coronella austriaca);
7 — черепаха болотяна (Emys orbicularis).

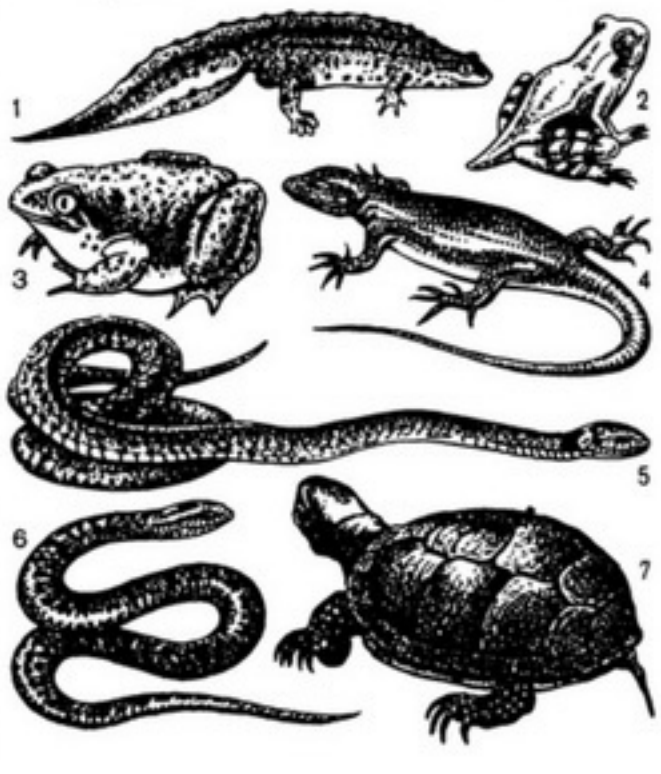

часничниця, ропуха зелена; серед молюсків — янтарка звичайна, вертиго смугастий, деякі види слизняків, слимаків тощо; з комах — бабка плоска, коромисло синє, вовчок звичайний (капустянка), хрущ травневий, пильщик звичайний, пістряк оздоблений, муха хатня, білан жилкуватий, білан капустяний, кропив'янка тощо. В різних зоогеогр. округах і навіть районах щільність популяцій згаданих вище звичайних видів тварин різна і служить для їх характеристики.

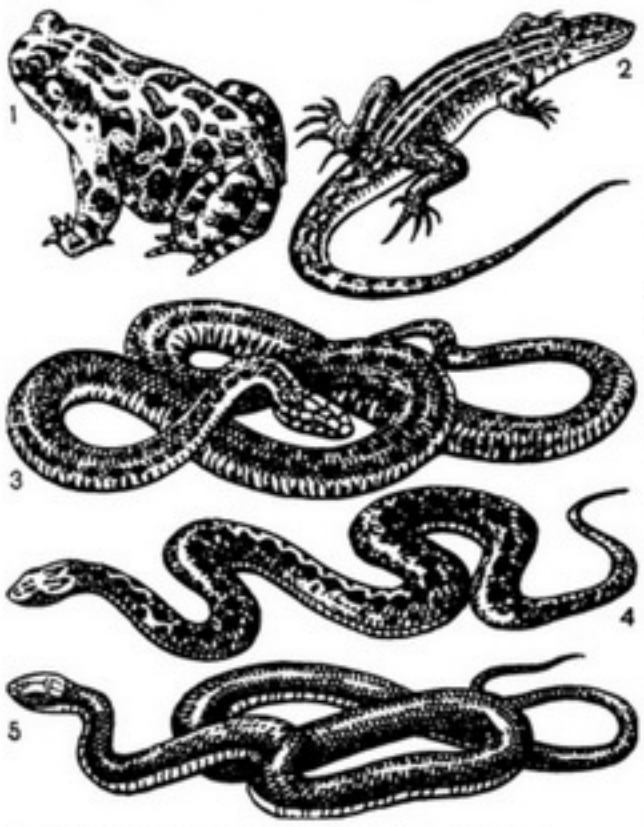

Земноводні й плазуни степів України:
1 — ропуха зелена (Bufo viridis);
2 — ящірка піщана (Eremias arguta);
3 — вуж водяний (Natrix tessellata);
4 — гадюка степова (Vipera ursini);
5 — жовтобрюх (Coluber jugularis).

В **Поліському зоогеографічному окрузі** внаслідок посиленого госп. освоєння цього краю, у т. ч. інтенсивної меліорації заміни старих лісів молодняками, вирубки дуплистих дерев, застосування отрутохімікатів для боротьби з шкідниками настільки змінилися природні умови, що типові мешканці лісових *біоценозів* (ведмідь, вовк, рись, видра, глухар, рябчик, лелека чорний, трипалий дятел, жовна), які характерні для зоогеогр. підобласті тайги, стали рідкісними та випадковими в Українському Поліссі. Збідненню мисливсько-промислової фауни сприяло також значне посилення фактора постійного неспокою тварин. Менш позначилась зміна природних біоценозів на таких видах, як білка, вовчки сірий і лісовий, дятли зелений і сивий та ін. Кількість деяких мисливсько-промислових тварин (лось, козуля, куниця лісова, єнотовидний собака, бобер, тетерев та ін.) почала тут збільшуватись завдяки здійсненню природоохоронних заходів. У лісових масивах, водяно-болотяних біотопах та окультурених землях Полісся зустрічаються також горностай, норка, синиці чорна і чубата, журавель сірий, чорниш, вальдшнеп, крячок білокрилий, ящірка живородна, гадюка звичайна, ропуха очеретяна, наземні молюски (слизун сітчастий, лациніарія та ін.), комахи (попелиця льонова, горіхотворка куляста, восковик смугастий, плодовий пильщик горобиновий, тахіна велика) тощо. На Поліссі трапляються також багато тварин, характерних для Лісостепу. Кількість видів лісостепової і навіть степової фауни значно збільшилась внаслідок вирубки лісів.

Фауна **Українського лісостепового зоогеографічного округу** характеризується змішанням лісових (білка, заєць-русак, зрідка лось, вовчки ліщиновий і лісовий, куниця лісова, козуля, голуб-синяк, гадюка звичайна, наземні молюски — слизуни, слимаки, янтарка, комахи тощо) і степових тварин (мишівка степова, земляний заєць великий, тхір степовий, сліпак звичайний, дрофа, куріпка сіра, перепілка звичайна, дерихвіст степовий, жайворонок степовий, гадюка степова та ін.). В лісостеповій зоні є багато тварин, які переважно поширені в ній і нечисленні в ін. зонах. Це кріт звичайний, землерийки, їжак звичайний, ховрахи крапчастий і європейський, заєць сірий, сіра полівка, хом'як звичайний, куниця кам'яна, тхір чорний, припутень, вивільга, голуб-синяк, строкатий дятел середній і малий, сиворакша, лелека білий, лазячий полоз лісовий, черепаха європейська, ропуха звичайна, кумка звичайна та ін. З комах специфічними для Лісостепу є цикадка вікончаста, тріоза морквяна, ясеневий лубоїд великий, горіхотворка волосиста та ін. Звичайними комахами цього зоогеогр. округу є капустяний клоп, щитники, хрущі, ковалики, оленка, довгоносики дроковий і буряковий, білани, голуб'янки, совки, шовкопряди, дикі бджоли, оси, шершні, мурашки, комарі, мошки, оводи, гедзі, тахіни та ін.

Для закарпатської ділянки Лісостепу характерні також пищуха короткопала, канарковий в'юрок та горлиця кільчаста, яка за останні десятиріччя розселилась і на Правобережжі. В Лісостепу України проходять межі ареалів ряду тварин. Дніпро є сх. межею поширення сліпака подільського і зх. межею поширення сліпака звичайного; трохи на Сх. від Дніпра проходить сх. межа поширення кутори малої, яка в Лісостепу пд. частини Поділля замінює кутору велику.

Український степовий зоогеографічний округ відзначається досить багатим видовим складом тварин; в той же час кількість специфічних видів тут досить обмежена. З ссавців трапляються їжак вухатий, бабак, перев'язка, що є рідкісними тваринами, ховрах сірий, степова полівка звичайна, сліпак малий. Серед шкідливих гризунів, крім ховрахів, досить часто трапляються пацюк сірий, полівка сіра й гуртова, хом'як звичайний, які при масовому розмноженні завдають великої шкоди с. г. З птахів характерні дрофа (рідко), стрепет (дуже рідкісний), дерихвіст степовий, рідкісні — степові боривітер, орел, канюк і лунь, степовий жайворонок співучий, вівсянка чорноголова, рожевий шпак степовий. Серед поширених і в ін. зонах птахів звичайними в степовій зоні є перепілка, куріпка сіра, щеврик польовий, а в населених пунктах — представники родини воронових, горобець хатній, сич хатній, шпак звичайний, одуд, кібчик, славка сіра та ін. дрібні комахоїдні птахи. З плазунів і земноводних найчастіше зустрічаються ящірки прудка, зелена, кримська, вуж водяний, полоз жовточеревий, лазячий полоз чотирисмугий, гадюка степова, часничниця, жаба озерна, ропуха зелена. Степова фауна молюсків представлена окремими видами з родів слимак, геліцела, зебрина, хондрула, теба, хондрус та ін. Характерними комахами є численні саранові, серед яких багато злісних шкідників с. г. (сарана мандрівна, прус італійський та ін.); дуже шкідливими є також клопи-черепашки, кузька хлібний, ковалики, чорнотілки, озима совка, лучний метелик, гессенська муха, гедзі та ін. кровосисні двокрилі. Звичайними є й корисні комахи: туруни, дикі бджоли, джміль степовий, мурашки, їздці та ін. Для степу Криму, як і степової зони взагалі, характерними є ховрахи, сліпушок звичайний, хом'як, полівки, пацюк сірий, їжак, тхір степовий, лисиця, степовий жайворонок, вівсянки, перепілка, куріпка сіра, одуд, дрофа (Керченський п-ів), боривітер степовий, лунь степовий, кібчик, сорокопуди, кам'янка та ін. Трапляється чимало *ендеміків* серед комах — три види тарганів, кримський богомол, чимало коників, зокрема безкрилий кримський коник-сага, місцеві форми бабок, жуків тощо.

Український карпатський гірський зоогеографічний округ населений переважно представниками лісової фауни. Є багато видів тварин, що зустрічаються в Укр. Поліссі: білка, водяна полівка, глухар, рябчик, сіра сова довгохвоста, дятли — трипалий і білоспинний представлені в Карпатах місцевими підвидами. Альпійська фауна Українських Карпат через незначну висоту слабо розвинена. З ссавців для альпійського поясу характерна лише полівка снігова, хоч і вона спускається до соснового криволісся. Більшість ссавців живе у всіх висотних поясах Карпат, уникаючи альпійський: щільність їх популяцій в різних поясах різна. Так.

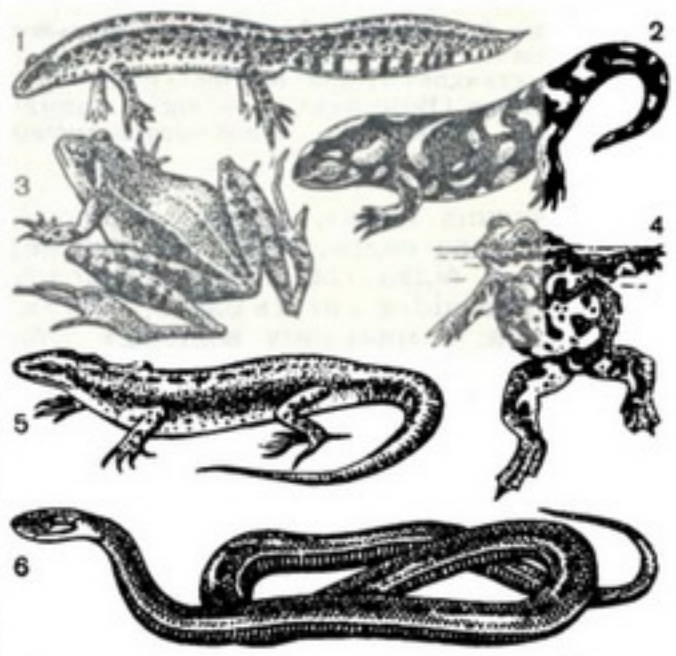

Земноводні й плазуни Українських Карпат:
1 — тритон карпатський (Triturus montandoni); 2 — саламандра плямиста (Salamandra salamandra); 3 — жаба прудка (Rana dalmatina); 4 — кумка гірська (Bombina variegata); 5 — ящірка живородна (Lacerta vivipara); 6 — лазячий полоз лісовий (Elaphe longissima).

Земноводні й плазуни Гірського Криму:
1 — квакша звичайна (Hyla arborea);
2 — ящірка скельна (Lacerta saxicola);
3 — голопалий гекон кримський (Gymnodactylus kotschyi); 4 — жовтопуз безногий (Ophisaurus apodus); 5 — лазячий полоз леопардовий (Elaphe situla).

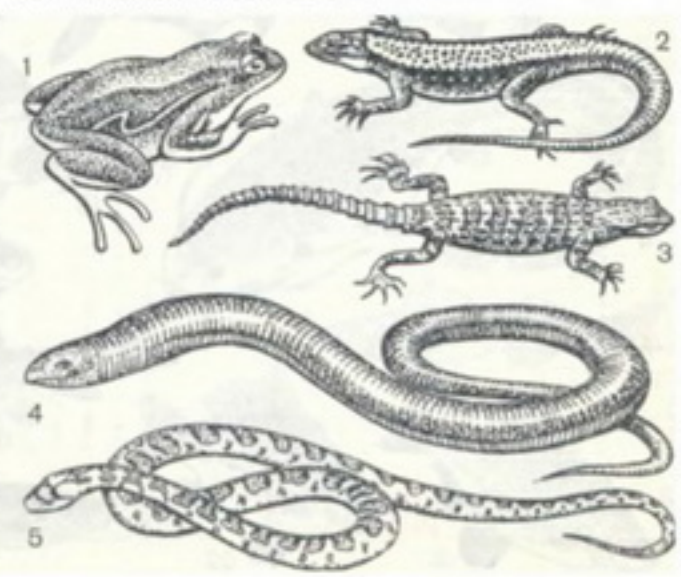

напр., з тварин, що населяють луки субальпійського поясу *(полонини)*,— бурозубки альпійська, звичайна і мала, кріт, полівки підземна, темна, руда, водяна, беззубцеві миші жовтогорла, лісова — тільки бурозубка альпійська і полівка підземна знаходять тут для себе найкращі умови існування. До видів з високою *екологічною валентністю* стосовно поясів Карпат належать, крім згаданих, кутора велика, їжак, нічниця гостровуха, кожанок північний, кожан пізній, вухань, нетопир малий, ведмідь, вовк, лисиця,

Земноводні й плазуни Азово-Чорноморського узбережжя:
1 — жаба ставкова (Rana esculenta); 2 — ропуха звичайна (Bufo bufo); 3 — ящірка прудка (Lacerta agilis); 4 — полоз чотирисмугий (Elaphe quatuorlineata).

ласка, куниця лісова, горностай (спорадично), зрідка видра, рись і кіт лісовий, заєць-русак, білка, соні та ін. В букових та ялинових лісах живуть олень, козуля, свиня дика; в минулому водилися зубр і лось. Переважна більшість кажанів заселяє передгірський пояс мішаних лісів, не піднімаючись в гори. В розселенні птахів спостерігається певна відповідність щодо висотних поясів. Так, в альпійському поясі Укр. Карпат гніздяться щеврик гірський та завирушка альпійська. В нижчих поясах в Передкарпатті гніздяться тетерев, глухар, рябчик, голуб-синяк, припутень, горлиця, лелека чорний, орел-карлик, беркут, сірі сови довгохвоста і звичайна, дятли грипалий і зелений, горіхівка, чиж, канарковий в'юрок європейський, снігур, шишкар ялиновий, плиска гірська, королики жовтоголовий і червоноголовий, дрозди біловолий і кам'яний, горихвістка чорна, завирушка лісова, оляпка звичайна та ін. Фауна плазунів досить бідна, її представляють ящірки прудка, живородяща, зелена, вужі звичайний і водяний, лазячий полоз лісовий, мідянка, гадюка звичайна. Серед земноводних водяться тритон карпатский (ендемік), тритон альпійський, саламандра плямиста, жаба прудка, кумка жовточерева (гірська), досить поширені жаба трав'яна, квакша звичайна. Фауна наземних молюсків Українських Карпат налічує бл. 100 видів, з них понад 15 ендемічних (іфігена опукла, тріхії Любомирського і чорногірська, лациніарія обманлива, агардія карпатська та ін.).

Фауна Кримського гірського зоогеографічного округу, куди входить і Пд. берег Криму, має в своєму складі види, поширені в прилеглій Європ. підобласті, а також значну кількість *реліктів* середземноморського походження. Тривала територіальна ізольованість гірського Криму призвела до утворення місцевих форм тварин *(морфи, підвиди, види)*. В лісах Кримських гір зберігся у дикому стані олень звичайний кримський. Тут водяться також козуля звичайна, свиня дика (реакліматизована; див. *Реакліматизація*), куниця кам'яна, ласка (кримська форма), борсук, заєць сірий, акліматизовані — муфлон європейський (з Корсіки) та білка-телеутка (з Алтаю). Зустрічаються в цьому окрузі білозубки мала й білочерева, кажани (довгокрил звичайний, підковоніс великий, нічниця триколірна, нетопир середземноморський та ін.), миша жовтогорла та ін. ссавці, ареали яких виходять далеко за межі Кримського п-ова. Орнітофауна гірського Криму досить багата і має риси середземноморської фауни. Характерними, хоч і рідкісними тепер, є гриф чорний, сип білоголовий, голуб сизий, середземноморський підвид хатнього сича, сплюшка звичайна, сойка кримська, вівсянка гірська та ін. На сухих кам'янистих схилах зустрічаються ящірки скельна і кримська, голопалий гекон середземноморський (занесений у Червону книгу), лазячий полоз леопардовий, жовтопуз безногий. Серед наземних молюсків гірського Криму багато ендеміків, що належать до родів геліцела, ена, зебрина, вітрея, лациніарія, хондрус, оксихіл, теба та ін., а також понтичних, середземноморських видів (зокрема, деякі слизні і слимаки) та видів, поширених в Європ. підобласті. Чимало ендеміків серед комах (махіліс приморський, ктенолепізма кримська, богомол-емпуза смугастий, ембія кримська, цикада кримська, слимакоїд кримський, тригоносома бурачкова та ін.). Лише в Криму, зокрема на Пд. березі, зустрічається скорпіон кримський. Фауна ракоподібних печер Криму представлена двома ендемічними видами веслоногих з родів спеодіаптом, спеціклоп і чотирма видами мокриць з родів тавролігідій, тифлолігідій, тавронет, які є неогеновими реліктами.

Азово-Чорноморський зоогеографічний округ охоплює морські узбережжя (за винятком Пд. берега Криму). На узбережжях Понто-Азова і Сиваша типовими є тушканчик трипалий (нижньодніпровські піщані масиви), ховрах сірий, земляний заєць великий, степова полівка звичайна, кріль дикий (завезений у 19 ст.), лилик та ін. ссавці. В Азово-Сиваському заповідно-мислив. г-ві й ін. територіях, що охороняються, розводять оленів звичайного та плямистого, лань, сайгака, бабака, норку, ондатру; з птахів тут водяться фазан звичайний, журавель-красень степовий, що зустрічається також на пн. узбережжі Каркінітської затоки Чорного м. та на Керченському п-ові. В степових і лісостепових ділянках цього округу трапляються куріпка сіра, дрофа, стрепет (нижньодніпровські піски). Звичайними гніздовими птахами морського узбережжя та прилеглих островів є галагаз, крижень, качка сіра, чирок-тріскунок, широконіска, зуйок морський, ходуличник, шилодзьобка, лежень степовий, мартин сріблястий, морський голубок, крячки — малий, чубатий, рябодзьобий, чорнодзьобий тощо. В Криму в заповідних Астанінських плавнях та в пониззі Дунаю

Прісноводні і напівпрохідні риби водойм України:
1—таймень дунайський (Hucho hucho); 2 — форель струмкова (Salmo trutta m. fario); 3 — стерлядь (Acipenser ruthenus); 4 — харіус звичайний (Thymallus thymallus); 5 — білизна звичайна (Aspius aspius); 6 — в'язь (Leuciscus idus); 7 — щука звичайна (Esox lucius); 8 — судак звичайний (Stizostedion lucioperca); 9 — підуст звичайний (Chondrostoma nasus); 10 — лящ (Abramis brama); 11 — лин (Tinca tinca); 12 — марена дніпровська (Barbus barbus borysthenicus); 13 — окунь звичайний (Perca fluviatilis); 14 — сом звичайний (Silurus glanis); 15 — американський сомик (Ictalurus nebulosus); 16 — товстолобик амурський (Hypophthalmichthys molitrix); 17 — чехоня (Pelecus cultratus); 18 — чоп звичайний (Aspro zingel); 19 — білий амур гострозубий (Ctenopharyngodon idella); 20 — рибець (Vimba vimba); 21 — плітка азовсько-чорноморська, тараня (Rutilus rutilus heckeli); 22 — карась золотистий (Carassius carassius); 23 — вирезуб (Rutilus frisii); 24 — короп звичайний (Cyprinus carpio).

ЛАНДШАФТИ ТА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

МЕЖІ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ
- країн
- зон
- підзон
- провінцій

ЛАНДШАФТИ

МІШАНО-ЛІСОВІ ХВОЙНО-ШИРОКОЛИСТЯНІ
1. Поліські моренно-зандрові й долинні
2. Недреновані перезволожені та заболочені
3. Поліські рівнинно-денудаційні
4. Поліські алювіально-зандрові й терасові

ЛІСОСТЕПОВІ
5. Опольські рівнинно-підвищені (в минулому широколистяні)
6. Лукостепові підвищені розчленовані й терасові
7. Товтрові
8. Підвищені в поєднанні з лукостеповими низовинними
9. Лукостепові низовинно-рівнинні
10. Лісостепові підвищені розчленовані
11. Лісостепові борові
12. Лукостепові заболочені й засолені

СТЕПОВІ
13. Північностепові підвищені та схилові
14. Північностепові рівнинні
15. Північностепові схилові
16. Північностепові низовинно-рівнинні
17. Північностепові рівнинно-підвищені
18. Північностепові підвищені з фрагментами лісостепів
19. Середньостепові рівнинні та схилово-підвищені
20. Середньостепові рівнинні та луково-степові низовинні
21. Сухостепові приморські (а), кримські (б) з солонцями і солончаками
22. Сухостепові солонкові
23. Південностепові рівнинно-підгірні
24. Сухостепові рівнинно-підвищені

ГІРСЬКІ КАРПАТСЬКІ
25. Мішано-лісові передгірні підвищені
26. Хвойно-широколистяні низькогірні
27. Широколистяно-лісові низькогірні вулканічні
28. Луково-лісові субальпійські (полонинські) середньогірні
29. Широколистяно-лісові (в минулому) низовинно-нижгірні

ГІРСЬКІ КРИМСЬКІ
30. Лісостепові (дубово-грабові шибляково) передгірні
31. Луково-лісові низько-й середньогірні
32. Лукові остепнені (яйлинські)
33. Субсередземноморські прибережно-схилові

ЗАПЛАВНІ
34. Луково-лісові, болотні, остепнені рівнинні
35. Луково-лісові галечникові гірські й передгірні

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ

КРАЇНИ
I. Південний Захід Східно-Європейської рівнини
II. Українські Карпати
III. Кримські гори

ЗОНИ
МЛ. Мішаних лісів
ЛС. Лісостепова
С. Степова

ПІДЗОНИ
а. Північностепова
б. Середньостепова
в. Південностепова (сухостепова)

ПРОВІНЦІЇ
1. Поліська
2. Західно-Українська лісостепова
3. Дністровсько-Дніпровська лісостепова
4. Лівобережно-Дніпровська лісостепова
5. Середньоросійська лісостепова
6. Дністровсько-Дніпровська північностепова
7. Лівобережно-Дніпровська північностепова
8. Донецько-Донська північностепова
9. Причорноморська середньостепова
10. Причорноморсько-Приазовська південностепова
11. Кримська рівнинна степова

Зміст карти розробили О. М. Маринич і П. Г. Шищенко

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

ОХОРОНА ПРИРОДИ

ЛІСОГОСПОДАРСЬКІ

Оптимізація гірсько-лісових територій (боротьба з ерозією, селями, вітровалами)

Лісовідновлення, рубки догляду, санітарні рубки, охорона лісів від пожеж і тварин-шкідників

МИСЛИВСЬКОГОСПОДАРСЬКІ

Заповідно-мисливські господарства

УРБАНІСТИЧНІ

а б

Обмеження зростання міст (а—суворорегламентоване; б—регламентоване), містобудівні, архітектурно-ландшафтні та санітарно-гігієнічні заходи охорони навколишнього середовища

РЕКРЕАЦІЙНІ

Збереження лікувальних і естетичних ресурсів природи. Оздоровлення навколишнього середовища. Догляд за ландшафтом

КОМПЛЕКСИ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗАХОДІВ

ПРОМИСЛОВО-ТЕХНОЛОГІЧНІ

Попередження забруднень

атмосферного повітря (системи пилогазоочистки та ін.),

водойм (системи очистки стічних вод, водозворотні системи)

Попередження теплових забруднень

а б

Оптимізація (рекультивація) територій, порушених при видобуванні корисних копалин (а—значна; б—менш значна)

ТРАНСПОРТНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ

Попередження забруднень

атмосферного повітря транспортними засобами

морських вод баластними водами суден

АГРОМЕЛІОРАТИВНІ

Двосторонне регулювання водного режиму при осушуванні боліт і торф'яників

Боротьба з водною ерозією, регулювання водного режиму осушуваних річкових заплав

Розріджене зрошування, затримання води в грунті, боротьба з водною ерозією

Попередження при зрошуванні процесів вторинного засолення, осідань, ерозії, підтоплення

ВОДОГОСПОДАРСЬКІ

Захист берегів від руйнування, обвалування заплавних земель, осушування мілководь, боротьба з цвітінням води

Регулювання стоку, охорона чистоти водойм УРСР. Водоохоронні зони

ТЕРИТОРІЇ І ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

Державні природні національні парки

а б

Державні заповідники (а) і філіали (б)

Державні заказники

- ландшафтні
- геологічні
- гідрологічні
- ботанічні
- лісові
- зоологічні
- орнітологічні

Пам'ятки природи

- ландшафтні
- геологічні
- гідрологічні
- ботанічні
- зоологічні

- Дендрологічні парки
- Ботанічні сади
- Зоологічні сади
- Парки—пам'ятки садово-паркового мистецтва

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

Автор карти Г. О. Пархоменко

збереглись рідкісні огарі. Невеликими колоніями на острівцях і піщано-черепашкових косах селяться подекуди чегравн, поодинокими парами — червонодзьобий нирок, шилохвіст, крохаль довгоносий та ін. В заплаві Дніпра нижче Каховки трапляється на гніздуванні гоголь. В плавнях Дунаю та ін. великих рік України гніздяться баклани, лебідь-шипун, сіра гуска, ковпик, коровайка, чаплі, качки, кулики та ін. водно-болотні птахи; залітають пелікани та деякі ін. рідкісні птахи. Особливо багато водоплавних птахів спостерігається на лиманах і узмор'ї під час перельотів та на зимівлі. Сюди злітаються гагари, норці, баклани, лебеді, гуси, казарки, качки, нирки, крохалі та ін. Значну роль в охороні й раціональному використанні тваринного світу цього округу відіграють розміщені тут заповідники, заповідно-мисливські та мисливські г-ва. З плазунів в окрузі водяться вужі звичайний і водяний, гадюка степова, черепаха водяна, ящурка різнобарвна, ропуха зелена, жаба озерна та інші види земноводних, які поширені по всій тер. республіки. Серед молюсків є як степові форми, так і види, що зареєстровані тільки в Азово-Чорноморському окрузі (гелікопс порисований та одноколірний, зебрина циліндрична), зокрема в його прибережній смузі (ователа вологолюбна, трункатела коловодяна та амфібіотична). Характерні комахи — вовчок одноколючковий, дибка степова, гнойовик кукурудзяний, златка шовковиста, листовійка дубова, апантел, гібомітра чорносмуга та багато ін. Вздовж чорноморського узбережжя зустрічається павук-каракурт. Іл. див. на окремих аркушах, с. 48—49 та 64—65.

Тваринний світ водойм

Тваринний світ континентальних водойм України відзначається значною різноманітністю; за геогр. районуванням входить до складу Чорноморського округу Середземномор. підобласті. У фауні налічується 6642 види прісноводних і солонуватоводних тварин, серед яких розрізняють різні за походженням фауністичні комплекси. Тут живуть стародавні автохтонні форми (див. *Автохтони*). Осн. масу становлять види, що відзначаються палеарктичним, голарктичним і навіть всесвітнім поширенням; багато наземних тварин, зокрема комах, які пристосувались до постійного чи до фазового життя у воді. Є серед прісноводних тварин морські *іммігранти*, що перейшли до солонуватоводного, а потім і прісноводного способу життя (мізиди, кумові та ін.), а також прісноводно-морські риби (вугор, оселедці, осетрові та ін.), що пов'язано насамперед з їхнім *нерестом*. За чисельністю і видовим складом, особливо в водоймах з стоячою та слаботекучою водою перше місце займають комахи (личинки волохокрильців, твердокрилих, двокрилих). Різноманітними щодо видового складу є коловертки, малощетинкові і кільчасті черви, гіллястовусі і веслоногі ракоподібні, молюски тощо. Ендемічними для України є деякі риби (головатиця, умбра європейська, марена кримська, чіп короткохвостий та ін.), мінога українська, молюски (фаготія загострена і плямиста, лунка трисмуга, бітінела угорська та ін.) тощо.

Солонуватоводна фауна характерна для водойм понто-азовської прибережної смуги, яка об'єднує лимани, гирла рік, пригирлові опріснені ділянки моря та осолонені приморські озера; основу її становлять реліктові види, що є нащадками сарматської (пізній міоцен) та понто-каспійської (ранній пліоцен) фаун. Крім того, тут живуть атлантично-середземноморські іммігранти, нечисленні пн. вселенці та різні за походженням прісноводні тварини. Характерними є: з риб — оселедці, бички, шемая, перкарина; з ракоподібних — численні бокоплави, рівноногі, кумові, мізиди; з поліхет — гіпанія, гіпаніола; з молюсків — монодакна, мікромеланія та ін. Важливим складовим елементом є вселенці з річок — коловертки, гіллястовусі ракоподібні та ін. **Тваринний світ Чорного і Азовського морів** належить до Чорноморського округу Середземноморської підобласті Бореальної області. Тепер у Чорному м. відомо понад 2400 видів (з них бл. третини паразитичних) тварин, включаючи солонуватоводні (3—8 ‰). Переважна більшість видів тварин, що вільно живуть, є нащадками евритопних середземноморських вселенців (див. *Евритопні організми*) насамперед тих, що мають північно-атлантичне походження і заселили Середземне м. під час значного похолодання (кінець пліоцену — початок плейстоцену). Видовий склад тварин, порівняно з Середземним м., приблизно в 2,5 раза бідніший, що пояснюється своєрідним гідрологічним режимом і низькими т-рами взимку і на глибині. В Чорному м. немає представників багатьох таксонів, поширених у відкритих повносолоних морях (сифонофор, піапулід, головоногих молюсків, плечоногих тощо). Радіолярії, реброплави, волосові, сипункуліди, фороніди, лопатоногі молюски, морські зірки, морські їжаки, апендикулярії, безчерепні, круглороті представлені по одному виду; більшість їх зустрічається рідко і, переважно, в прибосфорському районі; винятком є реброплав (звичайний вид). З середземноморських вселенців поширеними в фауні Чорного м. є гідрозої, поліхети, веслоногі ракоподібні, бокоплави, рівноногі та десятиногі ракоподібні, черевоногі та двостулкові молюски, риби. Деякі середземноморські тварини вселившись до Чорного і Азовського морів, знайшли тут особливо сприятливі умови для розвитку й утворюють популяції численніші, ніж у вихідних місцях оселення. Напр.: молюски — корабельний шашель, серцевидка їстівна, корбуланія і фазеоліна; деякі нереїди з кільчастих червів, деякі риби — хамса, тюлька, скумбрія, пеламіда та ін. Тваринне населення Азовського м. досить бідне щодо якісного складу (бл. 400 видів). Типово морські тварини, навіть ті, що є в Чорному м., в ньому відсутні (радіолярії, реброплави, кіноринхи, сипункуліди, нерівноногі ракоподібні, морські павуки, панцирні та лопатоногі молюски, апендикулярії та ін.). Багато таксонів

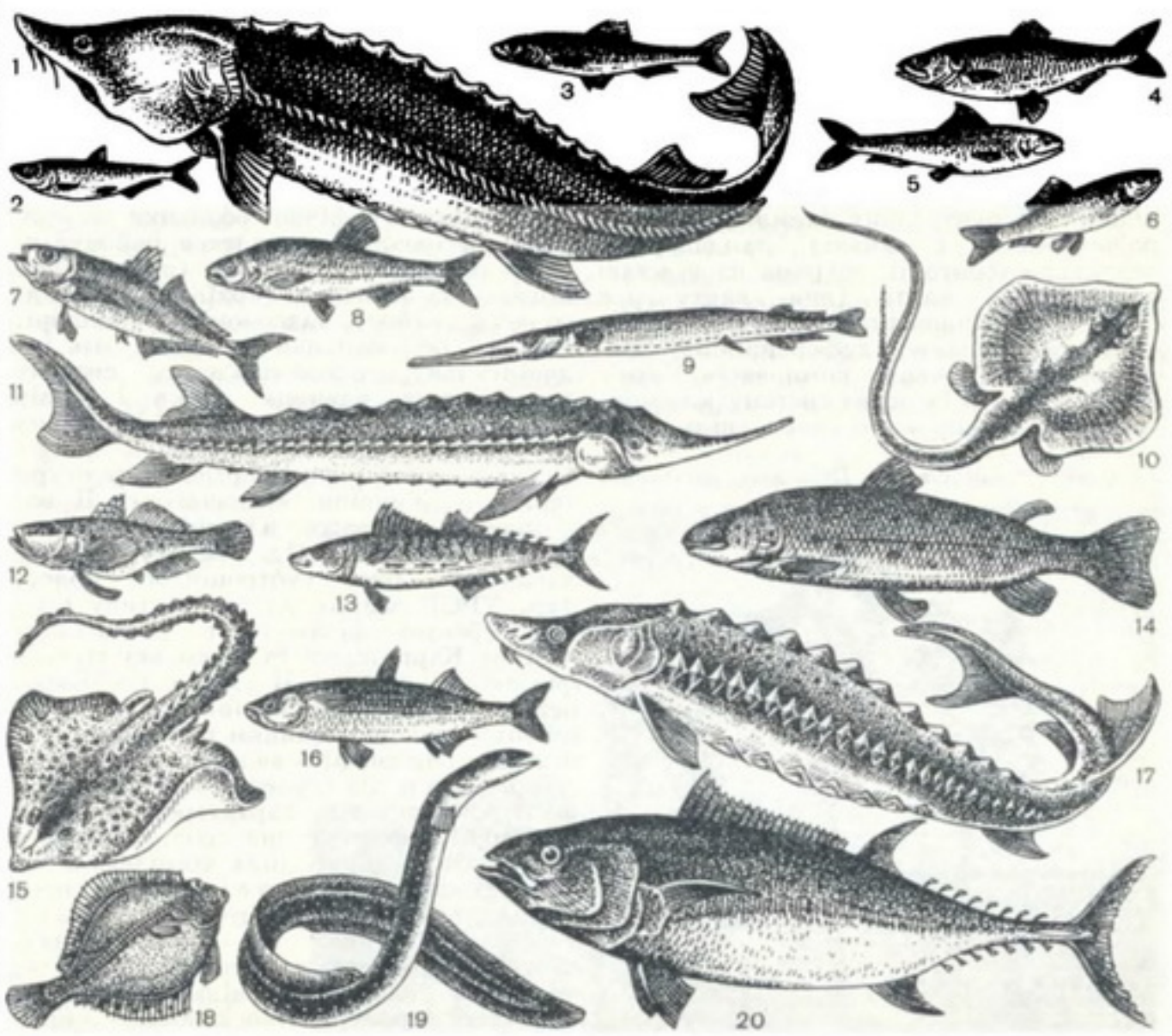

Прохідні й морські риби водойм України: 1 — білуга (Huso huso); 2— тюлька чорноморсько-азовська (Clupeonella delicatula delicatula); 3 — анчоус азовський (Engraulis encrasicholus maeoticus); 4 — алоза чорноморсько-азовська (Alosa kessleri pontica); 5 — сардина атлантична (Sardina pilchardus); 6 — шпрот чорноморський (Sprattus sprattus phalericus); 7 — ставрида звичайна (Trachurus trachurus); 8 — шемая звичайна (Chalcalburnus chalcoides); 9 — сарган звичайний (Belone belone); 10 — хвостокол європейський (Dasyatis pastinaca); 11 — осетер довгорилий, севрюга (Acipenser stellatus); 12 — бичок річковий (Gobius fluviatilis); 13 — скумбрія звичайна (Scomber scombrus); 14 — лосось чорноморський (Salmo trutta labrax); 15 — скат шипуватий (Raja clavata); 16 — кефаль золотиста (Mugil auratus); 17 — осетер російський (Acipenser güldenstädti); 18 — річкова камбала європейська, глось (Platichthys flesus luscus); 19 — вугор річковий (Anguilla anguilla); 20 — тунець звичайний (Thunnus thynnus).

(губки, немертини, вусоногі ракоподібні, моховатки, асцидії) представлені одним-двома видами. Порівняно багаті на види ракоподібні (149; з них веслоногих — 39, бокоплавів 49), а також риби (79; з них 20 прохідних і напівпрохідних та 13 прісноводних). До складу фауни входять за походженням три групи тварин. Головною є середземноморські евригалінні іммігранти, що складають основну масу азовської фауни (багатощетинкові черви — нереїди, нефтіси; молюски — гідробія, кардіум, абра середземноморська, мітілястер, ракоподібні — морський жолудь, брахінот, риби — хамса, кефаль, султанка, камбала, калкан, деякі бички та рідкі тут — скумбрія, тунець). Друге місце за чисельністю займають понтокаспійські релікти і третє — прісноводні евригалінні види, зокрема напівпрохідні і прохідні риби.

Тваринний світ республіки вивчається у *Зоології інституті* АН УРСР, на кафедрах ун-тів, пед. ін-тів та ін. Тваринний світ є одним з найважливіших компонентів природного середовища. З давніх часів людина діставала від тварин різноманітні продукти харчування, сировину для виготовлення одягу, взуття, обладнання житла. Вони були об'єктом її естетичних сприймань, про що свідчать археологічні знахідки. Значну роль відіграють тварини і в наш час. Серед представників дикої фауни СРСР є цінні види, які поряд з с.-г. тваринами служать джерелом постачання харчових продуктів, одержання пром., тех., лікарської та ін. сировини. Корисні тварини є об'єктом масового розведення. Про господарське значення тварин див. у цьому томі розділ Сільське господарство, підрозділ Тваринництво. Іл. див. між с. 48—49 та 64—65.

Літ.: Фауна України, т. 1, 4, 5, 7, 8, 10—17, 19—22, 25, 27, 30, 36. К., 1956—82; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1—3. К., 1968—72; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Маркевич А. П. Паразитофауна пресноводных рыб УССР. К., 1951; Корнеєв О. П. Визначник звірів УРСР. К., 1952; Маркевич О. П., Короткий Й. І. Визначник прісноводних риб УРСР. К., 1954; Пащенко Ю. Й. Визначник земноводних та плазунів УРСР. К., 1955; Татаринов К. А. Звірі західних областей України. К., 1956; Маркевич А. П. Паразитические веслоногие рыб СССР. К., 1956; Сокур І. Т. Ссавці фауни України і їх господарське значення. К., 1960; Воїнственський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. К., 1962; Гусєв В. І. [та ін.]. Атлас комах України. К., 1962; Щербак Н. Н. Земноводные и пресмыкающиеся. Симферополь, 1966; Червона книга Української РСР. К., 1980.

О. П. Маркевич.

ЛАНДШАФТИ І ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

Територія України характеризується складною просторовою диференціацією фіз.-геогр. умов. Геол. будова і рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинність і тваринний світ, перебуваючи в складному взаємозв'язку і взаємодії, утворюють природно-тер. комплекси різного рангу. В основу фізико-геогр. районування України покладено ландшафтно-генетичний принцип, суть якого полягає в тому, що природно-тер. комплекси та їхні межі визначають всебічним аналізом взаємозв'язку і взаємодії осн. ландшафтоутворюючих факторів — сонячної радіації та внутр. енергії Землі, процесів, що відбуваються в літосфері, гідросфері, атмосфері та біосфері, а також природних компонентів — літогенної основи, земної поверхні, повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів і біоти (рослинність і тваринний світ). Для з'ясування походження ландшафтів досліджують умови їхнього палеогеографічного розвитку, особливо протягом антропогенового періоду. На сучас. стані природно-тер. комплексів позначився і вплив госп. діяльності людини.

Найоб'єктивнішим методом виявлення підрозділів ландшафтно-геогр. диференціації і обґрунтування схеми фіз.-геогр. районування є аналіз ландшафтної структури території, зокрема на підставі ландшафтної карти (див. карту між с. 56—57). Ландшафтна карта відображає об'єктивно існуючу диференціацію природно-територіальних комплексів України, передаючи їх через систему класифікаційних одиниць — класи (підкласи), типи (підтипи), види (підвиди) ландшафтів. У межах України за спільністю морфоструктурних рис виділяють два к л а с и ландшафтів: рівнинні й гірські. Рівнинні ландшафти об'єднують т и п и (мішано-лісові, лісостепові, степові) і п і д т и п и, які виділяють за спільністю зональних ґрунтово-біокліматичних ознак. Своєрідністю природних властивостей відзначаються ландшафти заплав, приморських рівнин та боліт. Їх включають до окремих типів ландшафтів. Гірські ландшафти України представлені карпатськими й кримськими. Істотні відміни ландшафтів зумовлені місцевими фіз.-геогр. процесами, пов'язаними із складом корінних порід, літологічними особливостями антропогенових відкладів, генетичними типами рельєфу, ступенем розчленування території. За спільністю цих ознак виділяють в и д и й п і д в и д и ландшафтів. Морфологічну структуру ландшафтів складають *місцевості*, *урочища*, *фації*.

Прояв взаємодії ландшафтоутворюючих факторів і компонентів природного середовища та зміна властивостей геогр. оболонки мають зональний і азональний характер. Тому, щоб відобразити тер. диференціацію географічної оболонки на природні регіональні комплекси районуванням, виділяють зональні (пояс, зона, підзона) та азональні (країна, провінція, область, район) таксономічні одиниці. Кожний регіональний комплекс має індивідуальну, взаємопов'язану систему типологічних одиниць: типів і видів ландшафтів, місцевостей та властивих їм урочищ.

Основні риси ландшафтної структури території України визначаються її положенням переважно в помірному п о я с і. Лише для Пд. берега Криму характерні риси субтропічного поясу. Тер. УРСР займає пд.-зх. частину Сх.-Європейської фізико-геогр. к р а ї н и, частину Карпатської та Кримську гірські фіз.-геогр. країни. В межах Сх.-Європейської фіз.-геогр. країни на тер. республіки за переважанням певних типів і підтипів ландшафтів виділяють три фіз.-геогр. з о н и. За ступенем континентальності клімату, заг. характером рельєфу та історією формування геол.-геоморфологіч. основи природних комплексів зони поділяють на п р о в і н ц і ї. У провінціях виділяють фіз.-геогр. о б л а с т і (за положенням їх у межах значних оротектонічних елементів); області — у зв'язку з місцевими відмінностями в характері прояву інтенсивності і спряможеності сучасних природних процесів поділяють на фізико-географічні р а й о н и.

Північну частину УРСР займає **зона мішаних лісів** з поліським підтипом ландшафтів, серед яких переважають ландшафти моренно-зандрових, алювіально-зандрових, рівнинно-денудаційних, алювіальних терасових рівнин. Помітну роль серед поліських ландшафтів відіграють недреновані перезволожені та заболочені природно-територіальні комплекси. У цій зоні розташована більшість районів Волин., Ровен., Житомир. і Черніг. областей, частково Хмельн., Київ. та Сум. області. За природними ландшафтами — це Українське Полісся. Простягається зона з Зх. на Сх. на 750 км, площа її становить понад 113 тис. км² (19 % тер. України). Річний радіаційний баланс складає 44—46 ккал/см². Тривалість вегетаційного періоду 190—205 днів. Пересічна річна сума опадів 550—650 мм на рік, випаровуваність не перевищує 400—450 мм. Коефіцієнт зволоження (відношення опадів до випаровування) — 1,9—2,8. Для поліських ландшафтів характерні велика зволоженість і розвиток процесів заболочування (до 70 % заболочених земель республіки). Значна зволоженість зумовила розвиток підзолистого та болотного процесів ґрунтоутворення і формування лучної, болотної та лісової рослинності (середня лісистість зони — 30 %). Негативні риси поліських ландшафтів — заболоченість земель, низька природна родючість ґрунтів, розвиток процесів інфільтрації та розвіювання незакріплених рослинністю піщаних ґрунтів тощо. Осн. заходи по підвищенню продуктивності земель полягають у корінному поліпшенні водно-фіз. властивостей ґрунтів, регулюванні їхнього водного режиму меліоративними і лісокультур. заходами та у вапнуванні кислих ґрунтів. На Поліссі у великих масштабах проводять меліоративні роботи. Зона представлена Поліською провінцією, яку поділяють на 5 фіз.-геогр. областей. В о л и н с ь к е П о л і с с я — найбільш зволожена, заболочена і залісена область. Тут поширені крейдові відклади, які в пд. і пд.-зх. частинах області відслонюються і безпосередньо впливають на розвиток сучас. ландшафтів. Широко розвинуті заплавні лучно-болотні місцевості, терасові піщані рівнини з дерново-підзолистими ґрунтами під борами і суборами та значними масивами низинних боліт. У серед. частині області — моренно-горбисті місцевості з дерново-підзолистими, дерново-глейови-

Поліський ландшафт. Поліська низовина.

ми і лучними грунтами, які зайняті суборами, луками та с.-г. угіддями. На Пд. області серед зандрових і зандрово-моренних рівнин трапляються хвилясто-горбисті межиріччя з дерновими карбонатними грунтами на крейдових породах, на яких поширені сугрудки та дубово-грабові ліси. Житомирське Полісся відрізняється від ін. поліських областей виходами кристалічних порід Українського щита, вищим гіпсометричним положенням, глибоко врізаними річковими долинами і меншою заболоченістю. В області значні площі займають зандрові і моренно-зандрові рівнини на кристалічній основі з переважанням дерново-слабопідзолистих грунтів і лісів борового й суборового типу. Поширені денудаційні горбисті рівнини на кристалічних породах з дерново-слабопідзолистими щебенюватими грунтами.

Київське Полісся лежить на пн.-сх. схилі Українського щита, кристалічні породи якого поступово занурюються під осадочну товщу Дніпровсько-Донецької западини. Київське Полісся — низинна рівнина з переважанням зандрових, долинно-зандрових і долинних терасових місцевостей з дерново-слабо- та середньопідзолистими грунтами під боровими й суборовими лісами. На Пд. області переважають моренно-зандрові рівнини з дерново-середньопідзолистими грунтами. Чернігівське Полісся розташоване в межах Дніпровсько-Донецької западини. Ландшафтну структуру області визначають моренно-зандрові й зандрові місцевості з дерново-підзолистими грунтами, долинно-терасові місцевості з дерново-слабопідзолистими грунтами і боровими лісами, заплавні лучно-болотні та місцевості лесових «островів» з ознаками північно-лісостепових ландшафтів. У межах області лісостепові ландшафти займають бл. 20% площі. Новгород-Сіверське Полісся розташоване на пд.-зх. схилі Воронезького масиву із значним поширенням крейдових відкладів. Тут домінують моренно-зандрові та алювіально-зандрові рівнини з дерново-середньопідзолистими грунтами. Типовою рисою області є поширення «островів» з північно-лісостеповими ландшафтами. Деякі дослідники виділяють шосту фіз.-геогр. область — Мале Полісся, яке за даною схемою районування віднесено до Зх.-Української лісостепової провінції.

Лісостепова зона простягається від Передкарпаття до зх. відрогів Середньоросійської височини і характеризується ландшафтами лісостепового типу. Помітне поширення серед них мають лукостепові низовинні й височинні, опольські (в минулому суцільно широколистяно-лісові) низовинні і височинні ландшафти. Своєрідними рисами відзначаються товтрові, лукостепові заболочені й засолені, лісостепові борові ландшафти. В межах зони розташовані Терноп., Хмельн., Вінн., Черкас., Полтав., частково Харків. області, пд. частини Ровен., Волин., Житомир., Київ., Черніг. і Сум. та пн. частини Одес. і Кіровогр. областей, частково Івано-Фр., Львів. й Чернів. області. Протяжність зони з Зх. на Сх.— 1100 км, площа 202 тис. км² (34 % тер. УРСР). Річний радіаційний баланс становить 45—50 ккал/см². Вегетаційний період триває 200—210 днів. Річна сума опадів на Зх. зони 650 мм, на Сх.— 450 мм, випаровуваність відповідно 550 і 750 мм. Коефіцієнт зволоження становить 2,8 у західній частині зони і 1,3 — на Пд. Сх. Зональні типи грунтів — чорноземи типові і сірі лісові грунти. Природна рослинність представлена залишками остепнених лук і лучних степів на плакорах, дубових і дубово-грабових масивів, на лівобережжі Дніпра — дубово-кленово-липових лісів. Пересічна залісеність зони становить 12,5 %, розораність — 75—85 %. Зона характеризується складним чергуванням широколистяно-лісових ландшафтів з опідзоленими грунтами та лучно-степових з глибокими чорноземами, які розвинулися в подібних кліматичних умовах.

Основним природним процесом, несприятливим для госп. використання земель, є ерозія. Гол. напрями для збереження високого рівня с.-г. освоєності — регулювання стоку, протиерозійні та лісомеліоративні заходи по запобіганню засоленню грунтів. У межах лісостепової зони України виділяють 4 фіз.-геогр. провінції. Західно-Українська лісостепова провінція, що займає Волинську й Хотинську височини та значну частину Подільської височини, відзначається найвищим у межах зони гіпсометричним рівнем і ступенем зволоженості (річна сума опадів понад 600 мм, коефіцієнт зволоження 2,0—2,8). Переважають височинні ландшафти з сірими лісовими грунтами та чорноземами опідзоленими. Тер. провінції поділяється на 6 фіз.-геогр. областей. Дністровсько-Дніпровська лісостепова провінція лежить у межах Подільської та Придніпровської височин. Ландшафти її сформувались в умовах підвищеного рельєфу на кристалічних породах Українського щита і достатнього зволоження (річна сума опадів 450—560 мм, коефіцієнт зволоження 2,0—1,4). В найбільш підвищеній центр. частині провінції розвинуті ландшафти з сірими лісовими грунтами, які утворилися під широколистяними лісами. У пн. смузі провінції переважають плоскі й слабохвилясті рівнини з глибокими малогумусними чорноземами, що сформувались під степовими луками. Поширені також вододільні рівнинно-хвилясті місцевості з глибокими малогумусними чорноземами і долинно-балкові — з еродованими сірими лісовими грунтами. У межах провінції виділяють 7 фіз.-геогр. областей. Лівобережно-Дніпровська лісостепова провінція займає Придніпровську низовину. Формування ландшафтів її пов'язане з розвитком долини Дніпра в умовах континентального клімату. Річна сума опадів становить 450—550 мм, коефіцієнт зволоження змінюється від 1,9 на Пн. до 1,3 на Пд. Має місце значна остепненість і засоленість грунтів. Переважають лісостепові ландшафти низовинного підкласу. Провінція включає 4 фіз.-геогр. області. Середньоросійська лісостепова провінція в межах України займає пд.-зх. схили Середньоросійської височини. Річна кількість опадів становить 450—550 мм, коефіцієнт зволоження 1,6—1,8. У пн. частині провінції поширені розчленовані лесові рівнини з сірими і темно-сірими лісовими грунтами, лесові рівнини з чорноземами глибокими малогумусними й опідзоленими, з залишками дубово-липових лісів, на Пд.— останцево-горбисті височини з глибокими середньогумусними чорноземами і залишками кленово-липових дібров. Провінцію поділяють на 2 фіз.-геогр. області.

Степова зона займає пд. частину республіки. Простягається з Зх. на Сх. від пониззя Дунаю до пд. відрогів Середньоросійської височини майже на 1000 км. У межах зони розташовані Микол., Херсон., Дніпроп., Запоріз., Донец., Ворошиловгр. області, пд. частини Одес., Кіровогр. і Харків. областей та рівнинна частина Крим. області. Площа її становить 240 тис. км² (40 % тер. республіки). Серед інших зон України степова виділяється найбільшими тепловими ресурсами, найдовшим вегетаційним періодом, найменшою зволоженістю, що зумовлює формування своєрідних степових ландшафтів. Річний радіаційний баланс 50—57 ккал/см². Тривалість вегетаційного періоду 210—245 днів. Річна кількість опадів зменшується від 450 мм на Пн. до 300—350 мм на Пд., а випаровуваність змінюється від 700—800 мм у пн. частині зони до 900—1000 мм — у південній. Коефіцієнт зволоження — 0,8—1,2. У зв'язку з недостатнім зволоженням у степовій зоні гідрографічна сітка розвинута мало. Лісистість степової зони — 3 %. Орні землі становлять бл. 75 % усього зем. фонду степової зони. Значна посушливість території, часта повторюваність посух, суховіїв, пилових бур і засоленість грунтів, особливо у пд. смузі,— найістотніші з госп. погляду негативні зональні риси природи. Тому осн. меліоративними заходами в зоні є штучне зрошування, полезахисне лісонасадження, запобігання засоленню грунтів в умовах зрошування, меліорація засолених грунтів. За ландшафтними особливостями й умовами природокористування степову зону поділяють на три підзони: північностепову, середньостепову і південностепову (сухостепову).

Північностепова підзона на Україні займає територію з чорноземами звичайними, що сформувалися під різнотравно-типчаково-ковиловими степами. За видовими відмінностями серед степових ландшафтів виділяються підвищені та низовинні. В орографічному відношенні для неї характерне переважання розчленованих лесових височин. Підзону поділяють на 3 фіз.-геогр. провінції. Дністровсько-Дніпровська північностепова провінція займає південні відроги Поділь-

Лісостеповий ландшафт. Придніпровська височина.

ської та Придніпровської височин. Характеризується м'яким і теплим кліматом. Опадів випадає 420—465 мм на рік, коефіцієнт зволоження — 1,0—1,2. Зональний фон утворюють такі осн. види ландшафтів: розчленовані схили лесових височин з чорноземами звичайними середньогумусними (на Пн.) та виположені схили височин з чорноземами звичайними малогумусними (на Пд.). Поширені яружно-балкові місцевості з лучно-чорноземними солонцюватими грунтами. В межах провінції виділяють 3 фіз.-геогр. області.

Лівобережно-Дніпровська північностепова провінція займає Пд. Придніпровської низовини, Донецьку і Приазовську височини і має більш континентальний клімат, ніж попередня провінція. Річна кількість опадів — 450—480 мм, коефіцієнт зволоження 1,0—1,3. У зх. частині провінції поширені слаборозвинуті низовинні рівнини з чорноземами звичайними середньогумусними. Видові відмінності ландшафтів сх. частини провінції полягають у вищому гіпсометричному положенні, південної — у поширенні звичайних малогумусних чорноземів. На крайньому Зх. виділяються терасові лесові рівнини з чорноземами звичайними середньогумусними в комплексі з лучно-чорноземними солонцюватими грунтами й солонцями на терасах і подах. У долинах річок — терасові піщані рівнини з чорноземами на пісках і дерновими грунтами, борами і суборами. Провінція включає 3 фіз.-геогр. області.

Деякі дослідники розглядають Донецьку височину як окрему фіз.-геогр. провінцію.

Донецько-Донська північностепова провінція охоплює південні відроги Середньоросійської височини. Вона характеризується найбільш континентальним кліматом, більшою ніж у межах зони в цілому кількістю опадів (460—520 мм), коефіцієнт зволоження становить 1,0—1,2. Для провінції характерні розчленовані хвилясті структурно-денудаційні рівнини з чорноземами глибокими і звичайними та дерново-карбонатними грунтами, а також поєднання елементів лісостепових ландшафтів з глибокими чорноземами і степових із звичайними чорноземами. Поширені долинно-терасові ландшафти. Включає одну фіз.-геогр. область.

Середньостепова підзона межує з північностеповою по лінії суцільного поширення чорноземів південних. Вони сформувались в умовах дефіциту вологи під типчаково-ковиловими степами. Домінують схилово-височинні і рівнинні та лукостепові низовинні ландшафти з порівняно одноманітною структурою. В межах підзони виділяють Причорноморську середньостепову провінцію. Вона охоплює більшу частину Причорноморської низовини. Характерні більші теплові ресурси і недостатнє зволоження (350—420 мм опадів на рік, коефіцієнт зволоження 0,8—1,0). Осн. видом ландшафтів є лесові слабодреновані рівнини з чорноземами південними малогумусними. Поширені яружно-балкові місцевості з еродованими схилами з лучно-чорноземними та лучними солончакуватими грунтами, в пониззі Дунаю — своєрідні дельтово-плавневі ландшафти. Провінцію поділяють на 5 фіз.-геогр. областей.

Межі Південностепової (сухостепової) підзони визначаються поширенням сухостепового підтипу ландшафтів з темно-каштановими і каштановими грунтами, що розвинулись під полиново-злаковими степами. До складу цього підтипу входять ландшафти: сухостепові приморські з фрагментами солонцюватих і солончакових, сопкові, рівнинно-передгірні, рівнинно-височинні. У підзоні виділяють 2 фіз.-геогр. провінції. Причорноморсько-Приазовська південностепова провінція охоплює сухостепове Причорномор'я і Присивашшя і характеризується найпосушливішим кліматом серед ін. провінцій степової зони (річна сума опадів 300—360 мм, коефіцієнт зволоження < 0,8). Переважають лесові рівнини з розораними чорноземами південними солонцюватими в комплексі з темно-каштановими солонцюватими грунтами, слабодреновані лесові рівнини з подами, терасові піщано-лесові рівнини з темно-каштановими і каштановими солонцюватими грунтами, солонцями, лучними солончаками й осолоділими глейовими грунтами западин, терасові й давньодельтові горбисті піщані рівнини з дерновими та чорноземними слабогумусованими грунтами. Провінція включає 3 фіз.-геогр. області.

Кримська рівнинна степова провінція займає рівнинну частину Кримського п-ова. На основному ландшафтному фоні підзони провінція виділяється комплексами середньостепового підтипу. Від середньостепових ландшафтів Причорноморської низовини вони відрізняються значними тепловими ресурсами, добре вираженою континентальністю клімату (опадів випадає від 300 до 420 мм на рік, коефіцієнт зволоження 0,8—1,2). Переважають малопотужні щебенюваті грунти. Сформувалися ландшафти лагунно-прибережних кураєвих та полинових напівпустель на каштанових солонцюватих і лучних солонцюватих грунтах; малодренованих рівнин з типчаково-полиновими і типчаково-ковиловими сухими степами на каштанових солонцюватих грунтах; лесових рівнин з чорноземами південними малогумусованими карбонатними; акумулятивно-денудаційних рівнин з чорноземами південними на елювіально-делювіальних відкладах; хвилястих увалисто-улоговинних рівнин з чорноземами південними щебенюватими. В межах провінції виділяють 4 фіз.-геогр. області.

Українські Карпати являють собою фіз.-геогр. провінцію Карпатської гірської країни. Крім власне гір, до її складу входять Передкарпаття та Закарпатська низовина, формування ландшафтів яких пов'язане з гірською спорудою. Для них характерні теплий і вологий клімат, чітко виражене поздовжньо-зональне простягання осн. структурно-орографічних областей, вертикальна поясність ландшафтів. Її структуру утворюють широколистяно-лісові (суцільні в минулому) низовинно-міжгірні, мішано-лісові передгірні високинні, хвойно-широколистяні низькогірні, широколистяно-лісові низькогірні вулканічні, луково-лісові субальпійські середньогірні (полонинські) ландшафти. Річний радіаційний баланс становить 35 ккал/см² у пн.-зх. Передкарпатті і 45 ккал/см² на Закарпатській низовині; з підняттям у гори величина його зменшується на 25—30 %. Гори і передгір'я надмірно зволожуються. За рік у передгір'ях випадає 800—1000 мм, у горах 1500—1600 мм. Надмірне зволоження і гірський рельєф сприяли розвитку розгалуженої гідрографічної сітки. Це найбільш лісиста тер. республіки, де зосереджено 20 % площі її лісів. Переважають гірські лісові та лучні полонинні ландшафти. В межах провінції виділяють 6 фіз.-геогр. областей. У Передкарпатті, що відповідає Передкарпатському прогину, переважають ландшафти передгірних акумулятивно-денудаційних височин, низькотерасові слабодреновані рівнини з глейовими дерновими і дерново-підзолистими грунтами, вкритими дубовими і дубово-грабовими лісами; високотерасові розчленовані рівнини з дерново-підзолистими грунтами; глибоко розчленовані рівнини з дерново-середньопідзолистими грунтами, вкритими грабово-буковими лісами; денудаційні увалисто-грядові височини з сірими лісовими грунтами, вкритими дубовими й дубово-грабовими лісами, та ін.

Для області Зовнішніх Карпат, що відповідає Скибовій і частково Дуклянській зонам, характерні низькогірні й середньогірні ландшафти, що розвинулись в умовах прохолодного і вологого клімату. Поширені крутосхилі низькогір'я з буроземними щебенюватими грунтами під буковими, буково-дубово-смерековими і смереково-ялиново-буковими лісами. Для середньогірних ландшафтів на крутосхилах Горган типовими є ялинові ліси з смерекою, сосною і модриною на буроземних і буроземно-підзолистих грунтах та криволісся із гірської сосни, ялівцю, зеленої вільхи, а також субальп. луки на гірськолучних і оторфованих грунтах.

Вододільно-Верховинська область відповідає в осн. Кросненській зоні. Тут переважають структурно-ерозійні пологосхилові низькогірні ландшафти з дерново-буроземними і бурими грунтами під ялиново-смерековими, смереково-буковими лісами та вторинними луками, що сформувались в умовах помірно холодного клімату. Полонинсько-Чорногорська область відповідає Чорногорській, Свидовецькій і Буркутській зонам. Це найвища частина Українських Карпат. Область характеризується найбільшою зволоженістю (за рік випадає понад 1300—1500 мм опадів) і чіткою вертикальною поясністю ландшафтів. Крутосхилові середньогір'я (до вис. 1000—1200 м) вкриті буковими і ялиновими лісами на буроземних і дерново-буроземних грунтах. Вище, до 1500 м, поширені ялиново-смереково-букові ліси на гірсько-лісових бурих грунтах, які змінюються сосновим і вільховим криволіссям. Субальп. лучні ландшафти (полонини) найбільші площі займають на вис. 1500—1800 м. Найвищі частини хребтів, особливо у Чорногорі, зайняті субальпійськими ландшафтами.

Рахівсько-Чивчинська область приурочена до Мармарошської і Рахівської зон. У її ландшафтній структурі переважають різко розчленовані середньогір'я з буроземними опідзоленими щебенюватими грунтами під смерековими та смереково-ялиновими лісами і вторинними луками на верхній межі лісу. До вис. 1700—1800 м — пояс із

Степовий ландшафт.
Причорноморська низовина.

гірської сосни, зеленої вільхи, ялівцю сибірського. В субальп. лучному поясі домінують вторинні щільнодернисті злаки, осоки. У верхів'ях річок — гірсько-ущелинні і долинно-терасові вологі лісо-лучні комплекси. Область Вулканічних Карпат приурочена до зони глибинного розлому, що відділяє Закарпатський прогин від Складчастих Карпат з виходами на поверхню верхньо-пліоценових ефузивів і відповідає Магурській і частково Пенінській зонам. В умовах теплого і вологого клімату сформувались низькогірні широколистяно-лісові та улоговинні лісо-лучні ландшафти. Поширені дубово-букові й дубові ліси під бурими лісовими та лучними глейовими грунтами.

Область Закарпатської низовини відповідає Закарпатському прогину, характеризується теплим і вологим кліматом. Переважають ландшафти низькотерасових слабодренованих рівнин з дерновими опідзоленими глейовими, лучно-болотними і болотними грунтами під дубовими та чорновільховими лісами, значні площі займають також вторинні остепнені луки.

Структура ландшафтної поясності **Кримських гір** визначається положенням їх на пн. окраїні субтропічного поясу, близькістю Чорного м., будовою і орієнтуванням гірських пасом. Річний радіаційний баланс 60—63 ккал/см². Річні суми опадів у передгір'ях становлять 500—600 мм, на гірських вершинах — 900—1100 мм. Переважають схилові підкласи ландшафтів з добре вираженою вертикальною поясністю: лісостепові (дубово-грабові шиблякові) передгірні, луково-лісові низько- і середньогірні, субсередземноморські прибережно-схилові та лучні остепнені (яйлинські).

Передгірна область охоплює Внутрішнє і Зовнішнє куестові пасма. Переважають лісостепові ландшафти з чорноземами і дерново-карбонатними грунтами під дубовими лісами і лучними степами, міжпасмові пологохвилясті зниження з чорноземами карбонатними, залишками грабових дібров і долинно-терасові комплекси, куестові гряди з коричневими грунтами, шибляковими заростями.

Для області Головного гірського пасма характерна вертикальна поясність ландшафтів. На пн. схилі до вис. 750—800 м поширені горбисто-улоговинні низькогір'я з бурими гірсько-лісовими грунтами під дубовими лісами. Вище простягаються глибоко розчленовані середньогір'я з бурими гірсько-лісовими та дерново-буроземними грунтами під буково-сосновими лісами. З висоти 1000 м високостовбурні букові ліси змінюються буковим криволіссям. Верх. пояс утворюють платоподібні закарстовані середньогір'я з гірсько-лучними чорноземовидними грунтами та гірськими чорноземами під гірсько-лучними степами *(яйли)*.

Область Південного берега Криму охоплює прибережну смугу та пд. схили Головного пасма. За кліматичними умовами вона найтепліша в республіці і виділяється багатством флори з значною кількістю ендеміків, наявністю вічнозелених дерев і чагарників, поширенням заростей шибляка і фригани. Верх. ландшафтний пояс утворюють урвисті й круті схили з бурими та дерново-буроземними грунтами під буково-сосновими лісами. Характерні амфітеатроподібні прибережні зсувні схили з коричневими щебенюватими грунтами, приморськими чагарниками і ялівцево-дубовими лісами, лісопарками, виноградниками, садами субтропічних культур. Своєрідності ландшафтній структурі області надають вулканічні низькогір'я з розрідженими ялівцево-грабинниковими та дубовими лісами на коричневих щебенюватих грунтах.

Вивчення закономірностей формування і розвитку природно-територіальних комплексів, визначення їх кількісних і якісних характеристик мають велике значення для раціонального природокористування. Вони сприяють науково обґрунтованому використанню, збереженню та примноженню природних ресурсів УРСР, проведенню широких природоохоронних заходів.

Іл. див. на окремому аркуші, між с. 32—33.

Літ.: Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Природа України та її охорона. К., 1975; Маринич О. М. [та ін.] Фізична географія Української РСР. К., 1982.

К. І. Геренчук, В. Г. Єна, О. М. Маринич, П. Г. Шищенко

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Мінерально-сировинні ресурси

Українська РСР характеризується різноманітністю корисних копалин, значними запасами багатьох видів їх, вигідним тер. зосередженням і поєднанням різних видів мінеральної сировини, високим рівнем освоєності та широким використанням їх у нар. г-ві. Всього на Україні розвідано понад 80 видів корисних копалин, зосереджених більше як у 7000 родовищ, з яких понад 4000 експлуатують (тут і нижче наведено дані на 1983). На УРСР припадає 30 % розвіданих заг.-союзних запасів заліз. руд, 80 % марганцевих руд і бентонітових глин, бл. 30 % вугілля і мінеральних фарб, понад 30 % каоліну, озокериту, графіту, значна частина запасів сірки, кам. і калійної солей, титану, ртуті та ін. Мінеральні ресурси УРСР відзначаються високим коефіцієнтом розвіданості і є важливим фактором формування її виробничо-територіальних комплексів. Широке використання мінеральних ресурсів УРСР значною мірою зумовило високий рівень розвитку в складі її пром. комплексу таких важливих галузей, як енергетика, паливна, металург., хім. та буд. матеріалів пром-сть. Характерною рисою мінерально-сировинних ресурсів України є вдале територіальне поєднання всіх основних груп їх — паливних, рудних, нерудних та гідромінеральних.

Паливні ресурси на тер. України широко представлені родовищами кам. вугілля, нафти і природного газу, бурого вугілля, горючих сланців, торфу. Провідне місце у паливно-енерг. балансі УРСР займає кам'яне вугілля, пром. запаси якого зосереджені у двох басейнах. Найважливішим є *Донецький кам'яновугільний басейн,* що простягається на Пд. Сх. республіки. Площа його в межах України 50 тис. км² (частково міститься у Ростов. обл. РРФСР). Балансові запаси вугілля 48,8 млрд. т. Осн. вугленосність пов'язана з відкладами кам'яновуг. віку, потужність яких у центр. частині бас. досягає 16—18 км. Усього виявлено 330 вуг. пластів і прошарків, потужність більшості з них не перевищує 1,2 м, деяких — 3,5—5,0 м. Розробляють 65 пластів, середня глиб. розробки в укр. частині басейну становить понад 600 м, у деяких шахтах — 1100 м. За марочним складом вугілля — від бурого, довгополуменевого до антрацитового; бл. 50 % усіх запасів припадає на вугілля високоякісних марок. Найінтенсивніше освоюють запаси коксівного вугілля і антрацитів. Перше родовище кам. вугілля на тер. басейну відкрито 1721, з цього часу розпочато кустарне видобування його. Першу шахту збудовано в Лисичанську 1796. Внаслідок геологорозвідувальних робіт, проведених 1945—65, відкрито Зх. Донбас, значно розширено межі басейну в пд. і пн. напрямах (Великий Донбас). Донбас — осн. постачальник кам. вугілля не лише для республіки, а й для всієї Європ. частини СРСР. Використовують вугілля не лише як енерг. паливо, а й як цінну сировину для хім. пром-сті і металургії. *Львівсько-Волинський вугільний басейн* розташований у зх. частині УРСР. Площа його бл. 10 тис. км². Балансові запаси вугілля бл. 970 млн. т. У тектонічному відношенні басейн пов'язаний з Галицько-Волинською синеклізою. Вугленосними є породи нижньо- й середньокам'яновугільного віку. Виявлено бл. 70 вуг. пластів потужністю від кількох сантиметрів до 2 м. Пром. значення мають 12 пластів потужністю від 0,6 до 100 м. Пласти залягають на глиб. від 300 до 1100 м. Глиб. розробки пластів у шахтах перевищує 440 м. За марочним складом вугілля — від довгополуменевого до коксівного, переважає газове й газово-жирне. Розробку вугілля у межах басейну розпочато 1954. Виділяють 5 родовищ, найперспективніші — Межирічанське, Волинське, Тяглівське, Любельське. Крім цих басейнів, кам. вугілля виявлено у межах Дніпровсько-Донецької западини. Площа поширення вугленосних покладів становить бл. 130 тис. км², в окремих товщах порід виявлено більше 10 вугільних пластів потужністю до 1,6 м. Глиб. залягання їх здебільшого 1200—2800 м. Пром. значення ці поклади поки що не мають.

Важливим видом місц. палива є буре вугілля, родовища якого зосереджені переважно в областях з дефіцитом паливно-енерг. ресурсів. Осн. запаси — у *Дніпровському буровугільному басейні,* що міститься в центр. частині республіки, гол. чин. на Правобережжі. Площа його становить бл. 150 тис. км². Балансові запаси вугілля 2,4 млрд. т. Більшість пром. покладів пов'язана з палеогеновими і неогеновими відкладами Українського щита. Потужність вуг. пластів — від кількох сантиметрів до 15—20 м (основних — 2,0—6,0 м), глиб. залягання 10—120 м (середня 60—80 м). Басейн поділяють на 6 геолого-пром. районів (найбільші — Олександрійський, Ватутінський, Коростишівський і Дніпропетровський), у межах яких виявлено бл. 200 вуглепроявів та родовищ, з них освоєно 9 родовищ. Вугілля басейну почали розробляти з 2-ї пол. 19 ст.

Буре вугілля відоме і в ін. частинах тер. України, зокрема в Придністров'ї (Золо-

чівське, Ясенівське, Кременецьке та ін. родовища), Передкарпатті (Коломийське, Іспаське, Тростянецьке родовища), Закарпатті (Ільницьке, Ужгородське, Новоселицьке та ін. родовища). У зв'язку з невеликими запасами і через нерентабельність ці родовища майже не розробляють. Великі перспективи має також хімічний напрям використання бурого вугілля.

Серед ін. корисних копалин групи паливних ресурсів найважливіші н а ф т а і г а з (останній має заг.-союзне значення). Всього на тер. України виявлено 39 нафтових, 107 газових і газоконденсатних та 43 нафтогазові родовища. Вони зосереджені у трьох регіонах. Найбільшою є *Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*, площа якої становить 114 тис. км². Вона охоплює лівобережжя Дніпра та пн.-зх. частину Донбасу. В геотектонічному відношенні пов'язана з Дніпровсько-Донецькою западиною й частково з Донецькою складчастою спорудою. Нафтові поклади — у відкладах девонського, кам'яновугільного, пермського і незначною мірою тріасового та юрського віку. Кількість продуктивних горизонтів досягає 45, потужність нафтогазоносних товщ понад 1000 м, нафтові поклади залягають переважно на глиб. до 4500 м, газові й газоконденсатні — до 5000—5800 м. У межах області — 112 родовищ, з них 18 нафтових, 34 нафтогазових і 60 газових та газоконденсатних. Найбільші родовища: нафтові — Гнідинцівське, Леляківське; нафтогазові — Качанівське, Рибальське, Анастасівське; газові — Шебелинське, Єфремівське, Зх.-Хрестищенське, Мелехівське. Перший поклад нафти в межах провінції виявлено 1939, осн. геологорозвідувальні роботи розгорнулися після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пром. розробка родовищ провадиться з 1952. На цю провінцію припадає бл. 80 % респ. видобутку нафти і газу.

Передкарпатська нафтогазоносна область, що входить до Карпатської нафтогазоносної провінції, займає площу 14,8 тис. км². Розташована в пд.-зх. частині республіки. У геотектонічному відношенні пов'язана з Передкарпатським прогином. Поклади нафти зосереджені у палеогенових відкладах, газу — у верхньоюрських, верхньокрейдових і міоценових відкладах. Глиб. залягання нафтових родовищ становить 500—4800 м, газових — 100—4800 м. В області відкрито і досліджено бл. 60 родовищ. Основні з них: нафтові — Бориславське, Долинське, Битків-Бабченське, Орів-Уличнянське; газові — Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Ходновицьке. Колодязне видобування нафти у Передкарпатті відоме з 17 ст., пром.— з 1881, пром. газ почали видобувати з 1920. Передкарпатська нафтогазоносна область — найбільш освоєна, значення її в зв'язку з вичерпанням запасів поступово зменшується.

Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція міститься на Пд. Української РСР, частково охоплює акваторії Чорного і Азовського морів. У геотектонічному відношенні провінція пов'язана з Причорноморською западиною. Пром. газові й газоконденсатні поклади — в палеогенових і нижньокрейдових відкладах на глиб. від 100 до 4500 м. Нафтогазопрояви є і в породах ін. віку. Всього в межах провінції виявлено 19 родовищ: 1 нафтове, 17 газових і 1 нафтогазове. Розвідувальні роботи на нафту і газ у Причорномор'ї почато 1929, осн. родовища виявлено у післявоєнні роки, пром. освоєння родовищ розпочато 1966. Г о р ю ч і с л а н ц і досить поширені на тер. України. Осн. запаси їх зосереджені в Бовтишській западині (на межі Кіровогр. і Вінн. областей). Сланці приурочені тут до палеогенових відкладів. Виділяють 5 горизонтів, які залягають на глиб. від 180 до 500 м. Вміст органічної речовини від 12 до 50 %. Поклади горючих сланців виявлено також у межах Дніпровсько-Донецької западини, Волино-Подільської плити, в Карпатах і Кримських горах. У Карпатах до горючих станців відносять також менілітові породи олігоцену. Наявні запаси горючих сланців поки що не використовують.

Заг. запаси повітр.-сухого т о р ф у на Україні становлять 2,3 млрд. т. Осн. поклади — на Поліссі і в Лісостепу. Найбільші родовища: Ірдинське (Черкас. обл.), Бучанське, Трубізьке (Київ. обл.), Замглайське і Неданчицьке (Черніг. обл.), Поліське, Цирське (Волин. обл.), Озернянське (Житомир обл.).

Рудні ресурси на тер. України представлені покладами заліз., марганцевих, титанових, свинцево-цинкових, ртутних, хромітових, нікелевих, алюм. та ін. руд. Завдяки великим запасам і високій якості металорудної сировини, сприятливому поєднанню рудних і нерудних сировинних компонентів для металургії Україна є однією з гол. металург. баз Рад. Союзу.

Серед металорудних ресурсів осн. роль належить з а л і з н и м р у д а м. Найбільшим в Українській РСР і одним з найбільших в СРСР є *Криворізький залізорудний басейн*, розташований у Дніпроп. обл. Площа його — майже 300 км², пром. запаси заліз. руди бл. 18 млрд. т. У геоструктурному відношенні він являє собою синклінорій в межах Українського щита. Поклади заліз. руд пов'язані з т. з. криворізькою серією протерозою. У межах басейну виявлено бл. 300 рудних тіл, глиб. залягання їх — понад 2500 м, подекуди вони виходять на поверхню. Поряд з багатими мартитовими й гематито-мартитовими рудами з вмістом заліза 51—66 %, у межах басейну значні запаси бідних (22—38 % заліза) руд — залізистих кварцитів. Екон. ефективність використання останніх зумовлена сприятливими умовами залягання й відносно легкою збагачуваністю їх. Пром. освоєння залізних руд басейну почалося у 2-й пол. 19 ст. Пн. продовженням Криворізького бас. є *Кременчуцький залізорудний район*, розташований на лівобережжі Дніпра, в Полтав. обл. Площа його становить 5 тис. км², пром. запаси заліз. руд — 4,5 млрд. т. Він пов'язаний з пн.-сх. схилом Українського щита. Магн. аномалії в межах району виявлено 1924—28, добувають руди з 1970. *Білозерський залізорудний район* міститься на лівобережжі Дніпра, в Запоріз. обл. Площа його 1300 км², запаси багатих мартитових руд 550 млн. т, а з вмістом заліза 60 — 65 % — бл. 210 млн. т. Потужність рудних тіл — до 120 м. Перші магнітні аномалії в межах району виявлено 1948, перше родовище — 1955. Руди, зосереджені в Криворізькому бас., Кременчуцькому і Білозерському районах, утворюють одну з найбільших у світі залізорудну провінцію (т. з. Великий Кривий Ріг). В УРСР за останні роки розвідано ряд нових родовищ — Маріупольське, Кунсунгурське, Гуляйпільське. Інтенсивне освоєння залізних руд має велике нар.-госп. значення і визначає один із напрямів спеціалізації республіки у заг.-союзному поділі праці.

На Керченському п-ові у Крим. обл. розташований *Керченський залізорудний басейн*. Площа його 10 тис. км², пром. запаси руд бл. 1,5 млрд. т. Руди пов'язані з кіммерійськими піщано-глинистими відкладами, потужність рудних пластів коливається в межах від 6 до 15 м глибина залягання 5—15 м. Вміст заліза у керченських рудах — до 40 %, значними є домішки марганцю і ванадію. Найбільші родовища: Комиш-Бурунське, Катерлезьке і Ельтиген-Ортельське. Добувати керченські руди почали наприкінці 19 ст., докладно розвідано район 1951—54. Осадочні руди керченського типу виявлено і на пн. узбережжі Азовського м. Поклади залізних руд та окремі рудопрояви є і в ін. районах республіки, зокрема в Карпатах, на Донецькій височині, але пром. значення вони не мають. На Поліссі здавна відомі родовища болотних заліз. руд. М а р г а н ц е в а р у д а на Україні зосереджена в *Нікопольському марганцевому басейні* — одному з найбільших у світі. До складу його входить три марганцеворудні райони — Нікопольський, Великотокмацький та Інгулецько-Дніпровський, розташовані в межах Дніпроп. і Запоріз. областей. Площа басейну — понад 1100 км², пром. запаси руди становлять 2,1 млрд. т. Марганцеворудна формація відноситься до олігоценових відкладів. Потужність рудоносного пласта 1,5—5 м, глиб. залягання 15—140 м. Вміст марганцю коливається в межах від 8 до 33—34 %. Марганцеву руду в межах басейну виявлено 1874, пром. розробку розпочато 1886. Економічне значення марганцевих руд для розвитку чорної металургії визначається не лише великими запасами цієї сировини, а й безпосередньою близькістю їх від осн. залізорудних покладів. Невеликі родовища марганцевих руд, які поки що не мають пром. значення, виявлено на Побужжі, у Криворіжжі, в Карпатах та ін. місцях.

В УРСР розвідано значні запаси т и т а н о в и х р у д, генетично пов'язаних з корою вивітрювання кристалічних порід Українського щита.

Р т у т н і р у д и розробляють в Донбасі (Микитівське родовище), окремі рудопрояви відомі у Закарп. і Крим. областях. У бас. Пд. Бугу виявлено невеликі поклади х р о м і т о в и х р у д, які залягають в архейських породах Українського щита.

Різноманітною є на Україні сировинна база кольорової металургії.

П о л і м е т а л і ч н і р у д и, осн. компонентами яких є свинець і цинк, виявлено на Закарпатті (Берегівське і Беганське родовища), відомі вони на Донецькій височині (Нагольний кряж), окремі рудопрояви — у Передкарпатті.

А л ю м і н і є в і р у д и представлені покладами бокситів (Смілянське родовище в Черкас. обл. і Високопільське у Дніпроп. обл.), нефелінових сієнітів (у Приазов'ї), алунітів (Беганське і Берегівське родовища у Закарп. обл.).

Н і к е л е в і р у д и виявлено на Побужжі та у Придніпров'ї, де вони пов'язані з корою вивітрювання Українського щита.

М і д н і з р у д е н і н н я є в Донбасі та в межах Українського щита, рудопрояви о л о в а — у Волин. обл.; солі зат. Сиваш і Передкарпаття містять м а г н і й та ін. елементи.

УРСР відзначається багатством і різноманітністю **нерудних ресурсів**, серед яких найважливішими є самородна сірка, мінеральні солі, каолін, графіт, нерудна сировина для металургії, будівельні матеріали.

Родовища с а м о р о д н о ї с і р к и зосереджені у *Передкарпатському сірконосному басейні*, де вони пов'язані з вапняками та гіпсами міоценового віку. Розробляють родовища сірки з 1958. Видобувають її кар'єрним способом та методом підземної виплавки. Невеликі по-

клади сірки є і на Керченському п-ові. Калійні солі залягають у *Передкарпатському соленосному басейні* — єдиному в СРСР. Представлені вони сульфатними різновидами — джерелом цінних безхлорних добрив. Поклади калійних солей містяться в породах міоценового віку. Запаси солей на 13 розвіданих родовищах (до глибини 100 м) становлять 2,8 млрд. т. Розробляють найбільші в межах басейну Стебницьке і Калусько-Голинське родовища. Добувати калійні солі у Передкарпатті почали 1826. Поклади калійних солей хлоридного типу виявлено і в Донбасі, окремі їхні прояви відомі у Дніпровсько-Донецькій западині.

Україна має великі ресурси кам'яної солі. Осн. її поклади розвідано в Донбасі (Артемівське, Слов'янське та Новокарфагенське родовища), де вони пов'язані з пермськими відкладами, а також серед солянокупольних структур Дніпровсько-Донецької западини (Єфремівське родовище) та Закарпаття (Солотвинське родовище). Поклади кам'яної солі виявлено і в Одес. області. Розвідані запаси кам. солі становлять 9 млрд. т. Кам. сіль використовують у харчовій та хім. пром-сті. Кухонну сіль видобувають із підземних розсолів у Передкарпатті, з ропи солоних озер і лиманів на Пд. України, яка містить також бром, магній та ін. Родовища апатиту пов'язані з габро-анортозитами та карбонатитами Українського щита. Відкрито й попередньо розвідано Новополтавське родовище у Запоріз. області.

Поклади фосфоритів конкреційного типу є в багатьох районах республіки, проте в зв'язку з несприятливими умовами залягання експлуатація більшості з них нерентабельна. Крейду Донбасу (Райгородське і Білогорівське родовища) і вапняки Криму використовують для виробн. соди. З вулканічними утвореннями Закарпаття пов'язані поклади бариту (Беганське родовище, бл. 4 млн. т).

На Україні зосереджені великі запаси *каолінів* (400 млн. т), за видобутком яких республіка займає провідне місце в Рад. Союзі. Первинні каоліни пов'язані з корою вивітрювання Українського щита, вторинні є продуктами перевідкладання їх. Найбільші родовища: Глуховецьке і Великогадоминецьке у Вінн., Просянівське — у Дніпроп., Біляївське — у Запоріз., Мурзинське — у Черкас. і Володимирське — у Донец. областях.

Значні запаси графіту пов'язані з гнейсами Українського щита. Розробляють Заваллівське родовище в Кіровогр. області. Великі родовища цеолітів виявлено на Закарпатті серед неогенових вулканічних туфів.

Природні мінеральні барвники представлені залізоокисним (Дніпроп. і Сум. області) і глинистим (Закарп. і Донец. області) типами. На Україну припадає осн. частина заг.-союзного видобутку сурику, мумії та вохристих глин. Республіка багата на ресурси нерудної сировини для металургійної промисловості. Значні ресурси флюсових вапняків і доломітів, пов'язаних з відкладами кам.-вуг. віку, розвідані в Донец. обл. (Оленівське, Новотроїцьке та ін. родовища). Флюсові вапняки юрського й неогенового віку є й у Крим. обл. (Балаклавська група родовищ, Червонопартизанське родовище). Розвідані запаси флюсових вапняків становлять 3,2 млрд. т, доломітів — 0,4 млрд. т.

Родовища вогнетривких глин розвідано в Донец. (Часовоярське, Новорайське та ін. родовища), Запоріз. (Полозьке), Дніпроп. (П'ятихатське) та Кіровогр. (Кіровоградське) областях. Пром. запаси їх становлять 0,5 млрд. т. Родовища бентонітових глин, що використовуються як формувальні матеріали та адсорбенти, є у Черкас., Закарп., Крим., Хмельн. і Терноп. областях. Найбільшим є Черкаське родовище, з ним пов'язані й поклади палигорськітових глин, що застосовуються для виготовлення солестійких бурових розчинів. Родовища кварцитів і кварцитовидних пісковиків, які використовують для виготовлення динасових вогнетривів, феросплавів та кристалічного кремнію, відомі у Житомир. (Овруцьке) та Сум. (Баницьке) областях. Розвідані запаси — 71 млн. т. Формувальні піски розробляють на багатьох родовищах у Харків., Запоріз. та ін. областях. Родовища пірофіліту є в Житомир. області (Кур'янівське, Нагорянське).

Значним багатством і різноманітністю відзначається сировинна база будівельних матеріалів. Ресурси цементної сировини представлені карбонатними породами (вапняки, крейда, мергелі), запаси яких становлять 2,3 млрд. т, глинами (580 млн. т), гіпсом (42 млн. т) та гідравлічними добавками (93 млн. т). Найбільше значення мають Амвросіївська група родовищ у Донец., Балаклійське родовище — у Харків., Здолбунівське — у Ровен., Гуменецьке — у Хмельн., Миколаївська група родовищ — у Львів. областях.

На Україні розвідано 23 родовища скляних пісків, запаси яких становлять 221 млн. т. До найбільших належать родовища Новоселівське, Берестовеньківське (Харків. обл.), Авдіївське, Михайлівське (Донец. обл.), Поперняньке (Черніг. обл.), Великоглібівське, Задвір'ївське (Львів. обл.). Піски високої якості, легко збагачуються.

Поклади гіпсу і ангідриту зосереджені у Донбасі (Артемівське та ін. родовища) та у Придністров'ї. Пром. запаси їх становлять 439 млн. т. На Закарпатті розвідані значні запаси перліту (49 млн. т).

Республіка особливо багата на кам'яні будівельні матеріали, розвідані запаси яких перевищують 7,8 млрд. м³. Як буд. матеріали використовують кристалічні породи Українського щита (граніти, мігматити, гнейси та ін.), а також андезити Закарпаття, базальти Волині, пісковики, вапняки та ін. Як декоративно-опоряджувальний камінь широко використовують червоні та сірі граніти (Омелянівське, Корнинське та Коростишівське родовища у Житомир. обл., Капустянське — у Кіровогр. обл., Жежелівське — у Вінн. обл. та ін.), іризуючі лабрадорити та габро (Головинське та Сліпчицьке родовища в Житомир. обл.), кольорові мармуризовані вапняки Закарп. обл. (Великокам'янецьке, Довгорунське, Прибуйське та ін. родовища) і Крим. обл., а також туфи Закарпаття. В різних районах республіки розвідані родовища цегельної та керамзитової сировини, вапняків, будівельних пісків та стінового каменю.

На тер. України виявлено різноманітне ювелірне та виробне кольорове каміння: топаз, берил, гірський кришталь, моріон, димчастий кварц, опал, халцедон, яшму, янтар, гагат, скам'яніле дерево та ін.

Українська РСР має значні гідромінеральні ресурси. Підземні води республіки є цінною мінеральною сировиною, придатною для добування солей та ряду хім. елементів, які мають важливе пром. значення. З мінералізованих підземних вод на Україні добувають кухонну сіль (Донбас, Передкарпаття). Вивчення хім. складу й мінералізації підземних вод артезіанських басейнів України дає підстави вважати їх перспективними для одержання різноманітної мінеральної сировини. Зокрема, у підземних водах встановлено пром. вміст йоду, брому і бору (особливо у Дніпровсько-Донецькому артезіанському басейні та в окремих районах Карпат), стронцій (у Дніпровсько-Донецькому й Волино-Подільському басейнах та у Передкарпатті). Виявлено також калій, магній та ін. елементи. Мінеральні підземні води є в багатьох місцях республіки. Лікувальне значення вони мають у Закарп. (Поляна, Свалява), Львів. (Трускавець, Немирів, Моршин), Київ. (Миронівка, Біла Церква), Полтав. (Миргород), Вінн. (Хмільник), Донец. (Слов'янськ) та ін. областях. Див. у цьому томі розділ Структурно-геологічне районування, підрозділ Гідрогеологічні умови.

Для УРСР, в умовах високої освоєності території, значної густоти населення й концентрації виробн., особливого значення набуває проблема раціонального комплексного використання мінеральних ресурсів та охорона їх (див. у цьому томі розділ Охорона природи). Карту корисних копалин див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геологія родовищ корисних копалин України. К., 1966; Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР (Рудна і нерудна сировина для чорної металургії). К., 1971; Кадастр мінеральних ресурсів Української РСР (Сировина для хімічної промисловості). К., 1973; Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности строительных материалов УССР. К., 1976; Паламарчук М. М., Горленко И. А., Яснюк Т. Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. К., 1978.

А. Є. Бабинець, І. О. Горленко, О. І. Зарицький.

Земельні ресурси

Усі землі в межах Української РСР незалежно від цільового призначення їх, госп. використання і відмінностей у правовому режимі належать до земельних ресурсів УРСР, які є складовою частиною *єдиного державного земельного фонду* СРСР. Відповідно до Конституції СРСР *земля* в Рад. країні є державною власністю, тобто всенародним добром і надається тільки в користування: колгоспам, радгоспам, ін. с.-г. державним, кооперативним, громад. підприємствам, організаціям і установам; промисловим, транспортним, ін. несільськогосподарським державним, кооперативним, громад. підприємствам, організаціям і установам; громадянам СРСР.

За цільовим призначенням земельні ресурси поділяються на 6 категорій: землі с.-г. призначення; землі населених пунктів; землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та ін. несільськогосп. призначення; землі держ. лісового фонду; землі держ. водного фонду; землі держ. запасу.

Землями сільськогосподарського призначення визнаються всі землі, надані для потреб с. г. або призначені для цих цілей. Вони надаються в безстрокове користування колгоспам, радгоспам, ін. с.-г. держ.,

кооперативним, громад. підприємствам і організаціям — для ведення с. г.; н.-д., навч. та ін. с.-г. установам — для ведення польових досліджень, практичного застосування і поширення досягнень науки та передового досвіду в с. г., а також для виробничих цілей; несільськогосп. підприємствам, організаціям і установам — для ведення підсобного г-ва; громадянам — для ведення особистого г-ва без застосування найманої праці. Землі с.-г. призначення використовуються соціалістичними с.-г. підприємствами, організаціями та установами відповідно

Таблиця 1. **Земельні ресурси Української РСР та їхня структура** (на 1.XI 1980).

Структура	Тис. га	У % до загальної площі
За угіддями:		
Орні землі	34356,9	56,9
Сади, виноградники та ін. багаторічні насадження	1157,7	1,9
Сіножаті, пасовища й перелоги	7043,5	11,7
Разом с.-г. угідь	42558,1	70,5
Ліси, захисні лісонасадження і чагарники	9993,5	16,6
Болота	759,6	1,3
Водойми	2359,5	3,9
Піски і яри	487,5	0,8
Шляхи і прогони	982,8	1,6
Інші землі	3214,0	5,3
Всього	60355,0	100,0
За землекористувачами:		
Колгоспи	36115,5	59,9
Міжгосподарські організації	82,7	0,1
Радгоспи	10765,8	17,9
Інші державні господарства	1520,3	2,5
Державний земельний запас	1586,0	2,6
Державний лісовий фонд	7081,9	11,7
Міста і селища міського типу	1157,6	1,9
Промислові, транспортні та ін. несільськогосподарські підприємства та організації	2045,2	3,4
Всього	60355,0	100,0
в т. ч. присадибні ділянки колгоспників, робітників і службовців, колективні сади і городи	2554,5	4,2

до планів розвитку с. г. і завдань *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року з метою задоволення зростаючих потреб нар. г-ва в с.-г. продукції.
До категорії земель населених пунктів віднесено землі міст, селищ міського типу, а також землі під селами.
Землями промисловості, транспорту, курортів, заповідників та ін. несільськогосподарського призначення визнаються землі, надані в користування підприємствам, організаціям та установам для здійснення покладених на них спеціальних завдань: промислового виробництва, транспорту, організації курортів, заповідників тощо. Промислові, транспортні, а також ін. несільськогосподарські підприємства, організації та установи за рішенням виконавчих комітетів районних або міських Рад народних депутатів надають не використовувані ними землі в тимчасове користування колгоспам, радгоспам, ін. підприємствам, організаціям, установам і громадянам для с.-г. цілей у порядку і на умовах, встановлюваних законодавством Союзу РСР і союзних республік.
До земель курортів належать земельні ділянки, які мають лікувальне значення і сприятливі умови для організації оздоровчих заходів, надані у встановленому порядку в користування лікувально-курортним закладам. Землі курортів підлягають особливій охороні. Землями заповідників визнаються виділені у встановленому порядку ділянки землі, в межах яких є природні об'єкти, що являють особливу наукову або культурну цінність (типові або рідкісні ландшафти, спільність рослинних і тваринних організмів, рідкісні геологічні утворення, види рослин, тварин тощо).
До категорії земель державного лісового фонду віднесено землі, вкриті лісом, а також не вкриті лісом, але призначені для потреб лісового господарства. За рішенням виконавчих комітетів районних або міських Рад народних депутатів державні лісогосподарські підприємства, організації і установи надають невикористовувані для потреб лісового г-ва і лісозаготівельної промисловості с.-г. угіддя з наявних в їхньому користуванні земель держ. лісового фонду колгоспам, радгоспам, іншим підприємствам, орг-ціям, установам і громадянам у тимчасове користування для с.-г. цілей.
До земель державного водного фонду належать землі під ріками, озерами, ставами, водоймищами, каналами, внутрішніми морями, територіальними водами тощо, гідротех. та ін. водогосподарськими спорудами, а також землі, виділені під смуги відводу по берегах водойм, під зони охорони від забруднення тощо.
Землями державного запасу є всі землі, не надані землекористувачам у безстрокове або довгострокове користування. Вони надаються в постійне або тимчасове користування колгоспам, радгоспам, ін. держ. кооперативним, громадським підприємствам, організаціям і установам, а також громадянам в порядку, передбаченому відповідними статтями Основ земельного законодавства СРСР і союзних республік і Земельного кодексу Української РСР.
Земельні ресурси УРСР характеризуються високим ступенем їх госп. освоєння. Із загальної земельної площі республіки 60,4 млн. га (за даними на 1.XI 1980) 42,6 млн. га, або 70,5 %, становлять с.-г. угіддя. За цим показником УРСР поступається лише Молдавській РСР. В Укр. РСР висока також розораність с.-г. угідь (орні землі займають 81 % усіх с.-г. угідь) — у 2 рази вища, ніж загалом по СРСР, що свідчить про високоінтенсивне використання земель у республіці (про склад земельних угідь та їх розподіл між землекористувачами земельних ресурсів УРСР див. табл. 1).
У складі не використовуваних земель найбільшу питому вагу (16,6 %) мають ліси, захисні лісонасадження і чагарники; більше 2 млн. га (3,9 %) земельних ресурсів зайнято водоймами; порівняно невелику площу, яка могла б певною мірою служити резервом для дальшого розширення земель, що використовуються в народному г-ві, займають болота (1,3 %), піски і яри (0,8 %).
Основними землекористувачами є колгоспи, радгоспи та інші держ. с.-г. підприємства. У їхньому розпорядженні 80,4 % всіх земельних ресурсів України. У розрахунку на один колгосп їх припадає 5106 га, у т. ч. 3416 га орних земель; на один радгосп — відповідно 5616 і 3616 га. Землекористувачі мають право і повинні використовувати земельні ділянки раціонально і в тих цілях, для яких вони їм надані. Колгоспи, радгоспи, ін. с.-г. підприємства, організації та установи повинні здійснювати комплекс агротехнічних заходів по підвищенню *родючості ґрунтів* (введення і освоєння науково обґрунтованих *сівозмін*, застосування органічних і мінеральних добрив, правильний *обробіток ґрунту* тощо).
За характером земельних ресурсів територію України умовно поділяють на три основні зони: Степ, Лісостеп і Полісся. Найбільш сприятливими для розвитку с.-г. виробництва є природні умови зони Лісостепу. Характерною особливістю степової зони УРСР є те, що при наявності великої кількості тепла і родючих земель господарства нерідко терплять від посухи і нестачі вологи. Надійне ведення землеробства тут забезпечує *зрошення*. 84,7 % площі усіх зрошуваних земель республіки припадає на цю зону. В степу зрошується 8,5 % площі орних земель, тоді як у цілому по УРСР — лише 4,6 %, а в Кримській і Херсонській областях воду з державних *зрошувальних систем* одержують відповідно п'ята і шоста частина всієї ріллі. Серед зрошуваних угідь степової зони на ріллю припадає 92,3 %, багаторічні насадження — 7,1 і природні кормові угіддя — 0,6 %. Для поліської зони характерні порівняно низька с.-г. освоєність і інтенсивність використання земель. Орні землі тут займають лише $^2/_3$ с.-г. угідь, решта — природні кормові угіддя.
Рад. держава приділяє величезну увагу раціональному використанню земельних ресурсів і охороні їх, що знайшло відображення у відповідних постановах ЦК КПРС і Радянського уряду, а також ЦК Компартії України і уряду республіки, в радянському земельному законодавстві. Поглиблення спеціалізації і подальша концентрація с.-г. виробництва на базі міжгосподарської кооперації і

Тваринний світ України.
А — птахи і ссавці, поширені переважно в степовій зоні: **1** — орел степовий (Aquila rapax); **2** — куріпка сіра (Perdix perdix); **3** — боривітер степовий (Falco naumanni); **4** — дерихвіст степовий (Glareola nordmanni); **5** — кріль дикий (Oryctolagus cuniculus); **6** — земляний заєць великий (Allactaga maior); **7** — дрофа (Otis tarda); **8** — стрепет (Tetrax tetrax); **9** — журавель-красень степовий (Anthropoides virgo); **10** — бабак степовий (Marmota bobac); **11** — рожевий шпак степовий (Pastor roseus); **12** — лунь степовий (Circus macrourus); **13** — канюк степовий (Buteo rufinus); **14** — хом'як малий (Citellus pygmaeus); **15** — сліпак звичайний (Spalax microphtalmus); **16** — їжак вухатий (Erinaceus auritus); **17** — перев'язка степова (Vormela peregusna); **18** — корсак (Vulpes corsac).
Б — птахи і ссавці, характерні для Азово-Чорноморського прибережного округу: **1** — мартин тонкодзьобий (Larus genei); **2** — крохаль середній (Mergus serrator); **3** — мартин сріблястий (Larus argentatus); **4** — ковпик (Platalea leucorodia); **5** — лилик двоколірний (Vespertilio murinus); **6** — журавель сірий (Grus grus); **7** — баклан довгодзьобий (Phalacrocorax aristotelis); **8** — кошлата чапля жовта (Ardeola ralloides); **9** — крячок рябодзьобий (Sterna sandvicensis); **10** — галагаз (Tadorna tadorna); **11** — тушканчик тригалий (Scirtopoda telum); **12** — біла чапля велика (Egretta alba); **13** — лебідь шипун (Cygnus olor); **14** — строкатка степова (Lagurus lagurus); **15** — шилодзьобка (Recurvirostra avosetta); **16** — олень плямистий (Cervus nippon); **17** — гуска сіра (Anser anser); **18** — тхір степовий (Putorius eversmanni); **19** — пацюк чорний (Rattus rattus).

А

Б

Тваринний світ України.

А

Б

Тваринний світ України.

агропромислової інтеграції зумовлюють необхідність повнішого і ефективнішого використання земельних ресурсів УРСР на основі всебічних даних про їх якісний стан. Земельні ресурси УРСР різноманітні за складом грунтів, їх якістю і продуктивністю. Найпоширенішими з них є: у степовій зоні — *чорноземи* звичайні середньогумусні і малогумусні, чорноземи звичайні малогумусні неглибокі, чорноземи звичайні глибокі малогумусні і середньогумусні, чорноземи типові глибокі малогумусні і середньогумусні, чорноземи південні малогумусні, темно-каштанові грунти; у лісостеповій зоні — чорноземи типові глибокі малогумусні і середньогумусні, чорноземи звичайні малогумусні і середньогумусні, лучно-чорноземні грунти, чорноземи опідзолені, сірі і темно-сірі *опідзолені грунти*; у поліській зоні — піщані *дерново-підзолисті грунти,* супіщані і суглинисті, сірі опідзолені грунти, лучні, лучно-болотні і болотні грунти.

Для повної характеристики земельних ресурсів в Укр. РСР проведена економічна оцінка с.-г. угідь усіх господарств республіки за єдиною загальносоюзною методикою, затвердженою М-вом с. г. СРСР у двох аспектах: загальна оцінка (ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ і с.-г. угідь загалом) і оцінка за ефективністю виробництва основних с.-г. культур. Оцінку проведено на основі земельно-облікових даних за станом на 1.XI 1977, матеріалів великомасштабних грунтових обстежень і їх коректувань, даних *бонітування грунтів,* матеріалів геоботанічних обстежень природних кормових угідь, багаторічних статистичних даних про результати виробничої діяльності колгоспів, радгоспів і ін. державних г-в, а також даних про фактичне розміщення у сівозмінах осн. с.-г. культур. В табл. 2 наведено дані загальної економічної оцінки с.-г. угідь загалом по республіці. Всі показники оцінки (3) виражені в абсолютних (крб., ц) і відносних величинах (балах). За 100 балів прийнято абсолютну величину кожного оцінного показника на кращих грунтах відповідного угіддя.

Показник оцінки за валовим продуктом виражено в кадастрових гектарах. За кадастровий гектар прийнято такий фізичний гектар орних земель, на якому виробляється кількість продукції землеробства, що відповідає середньому рівню виробничих затрат плюс необхідний чистий доход, який забезпечує розширене відтворення у відносно гірших природних умовах. Загальносоюзною методикою оцінки земель передбачено необхідний чистий доход у розмірі 15 % від середньорічної вартості сукупних фондів рослинництва (основних і оборотних) на момент оцінки. Величина кадастрового гектара обчислюється, виходячи з республіканського (при оцінці земель по областях) і обласного (при оцінці земель по адміністративних районах і господарствах) рівнів виробничих затрат і сукупних фондів. Поряд з абсолютними і відносними величинами показника оцінки за диференціальним доходом в матеріалах оцінки дається також коефіцієнт питомої ваги його у валовому продукті землеробства, що має важливе значення при використанні оцінки земель на практиці. Кожен із показників оцінки земель має цільове призначення і використовується у практиці с. г. окремо або у взаємозв'язку. Дані оцінки земель дозволяють враховувати конкретні природно-економічні умови господарства, району, області при удосконаленні розміщення і спеціалізації с.-г. виробництва, розв'язанні питань вирівнювання економічних умов господарювання колгоспів і радгоспів, а також при здійсненні ін. організаційно-господарських заходів, спрямованих на раціональне використання земельних ресурсів і їх охорони (див. також в цьому томі розділ Грунти).

Розробкою науково обгрунтованої системи заходів щодо підвищення родючості грунтів у республіці, їх оцінки, планомірного і якнайраціональнішого використання та охорони земельних ресурсів займаються *Грунтознавства і агрохімії український науково-дослідний інститут* ім. О. Н. Соколовського, Республіканський проектний інститут по землеустрою *Укрземпроект, Економіки і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут* імені О. Г. Шліхтера, *Землеробства український науково-дослідний інститут, Економіки інститут* АН УРСР, *Лісового господарства і агролісомеліорації український науково-дослідний інститут* імені Г. М. Висоцького, *Захисту грунтів від ерозії український науково-дослідний інститут,* ін. н.-д. установи *Південного відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна, а також н.-д. установи М-ва меліорації і водного господарства СРСР та ін.

Літ.: Основы земельного законодательства Союза ССР и союзных республик. М., 1969; Земельний кодекс Української РСР. К., 1970.

О. О. Сторожук.

Таблиця 2. **Загальна економічна оцінка земель колгоспів, радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств Української РСР**

Земельні угіддя	Оцінка 1 га за показником							
	величини валової продукції з 1 га			окупності затрат		диференціального доходу		
	в крб.	в балах	у перерахунку на кадастровий гектар	в крб. на 100 крб. затрат	в балах	в крб. на 1 га	в балах	питома вага диференціального доходу в валовій продукції
Сільськогосподарські угіддя в цілому	620,7	39	2,33	357,5	62	381,3	32	0,6143
в т. ч.								
орні землі	702,9	44	2,64	364,2	63	436,8	36	0,6214
сади, виноградники і хмільники	1705,6	16	6,41	284,5	63	878,9	12	0,5153
сіножаті	77,0	31	0,29	216,9	41	28,0	15	0,3642
пасовища	67,5	31	0,25	406,9	21	44,6	25	0,6611

Примітка: при оцінці земель валову продукцію землеробства обчислено в єдиних союзних кадастрових цінах.

Лісові ресурси

Українська РСР відноситься до малолісних республік, її ліси займають лише 13,9 % території, тоді як в цілому по СРСР — 35,6 %.

Площа лісового фонду УРСР (1983) становить 9686,2 тис. га, в т. ч. вкрита лісом — 8428,9 тис. га, або 1 % вкритої лісом площі СРСР. Запаси деревини республіки обчислюються в 1206,79 млн. м³ (0,9 % загальносоюзних запасів).

Ліси розміщені на території України дуже нерівномірно. На Поліссі їх площа займає 25,5 % від усієї території зони, у Лісостепу — 13,4 %, в Степу — 4,2 %, в Карпатах і Криму — відповідно 40,2 і 10,3 %. Загальна площа лісового фонду лише за період з 1950 по 1965 збільшилась на 12,5 %, вкрита лісом — на 11 %, гол. чином внаслідок залісення малопридатних для с.-г. користування земель. З 1946 по 1983 у республіці створено бл. 4,3 млн. га лісів, у т. ч. бл. 1,3 млн. га насаджень агролісомеліоративного значення — на землях, вилучених з с.-г. виробництва. Особливо високі темпи лісорозведення в Степовій зоні, де площа лісів збільшилась у 2,5—3,5 раза. Лісистість України в цілому за цей період підвищилась майже на 3 %.

Тваринний світ України. Птахи і ссавці гірських зоогеографічних округів.
А — Кримський округ: **1** — голуб сизий (Columba livia); **2** — стриж білочеревий (Apus melba); **3** — нетопир середземноморський (Pipistrellus kühlii); **4** — сойка звичайна (Garrulus glandarius); **5** — чорний гриф палеарктичний (Aegypius monachus); **6** — вівсянка гірська (Emberiza cia); **7** — кеклик (Alectoris graeca); **8** — підковоніс великий (Rhinolophus ferrumequinum); **9** — сип білоголовий (Gyps fulvus); **10** — муфлон (Ovis musimon); **11** — олень звичайний кримський (Cervus elaphus tauricus).
Б — Карпатський округ: **1** — шишкар ялиновий (Loxia curvirostra); **2** — орел карлик (Aquila pennata); **3** — горихвістка чорна (Phoenicurus ochruros); **4** — тинівка альпійська (Prunella collaris); **5** — щеврик гірський (Anthus spinoletta); **6** — трипалий дятел лісовий (Picoides tridactylus); **7** — беркут (Aquila chrysaëtus); **8** — полівка снігова (Microtus nivalis); **9** — оляпка (Cinclus cinclus); **10** — олень звичайний (Cervuselaphus); **11** — сіра сова довгохвоста (Strix uralensis); **12** — бурозубка альпійська (Sorex alpinus); **13** — рись (Felis lynx); **14** — дрізд біловолий (Turdus torquatus); **15** — плиска гірська (Motacilla cinerea); **16** — канарковий в'юрок європейський (Serinus canarius); **17** — кіт лісовий (Felis silvestris); **18** — глухар (Tetrao urogallus); **19** — ведмідь бурий (Ursus arctos).

Середній приріст деревини на 1 га вкритої лісом площі на Україні становить тепер 4,0 м³, тоді як по СРСР в цілому — 1,35 м³, а запас деревини на 1 га стиглих насаджень в республіці дорівнює 270 м³— в 1,8 раза більший від середньосоюзного. *Деревостани* високої продуктивності (II *бонітету лісу* і вище) займають 73,5 % вкритої лісом площі республіки, середньої (III бонітету) — 18,4 %, низької (IV бонітету і нижче) — 8,1 %. На території України ростуть здебільшого цінні хвойні та твердолистяні породи. Серед них особливо високоякісну деревину мають дубові, букові, яворово-кленові й ясеневі насадження, які становлять значну частину лісового балансу Радянського Союзу: дубові — 15,1 %, букові — 20 %, ясеневі — 9,5 %. У лісах України велика домішка таких порід, як клен, берест, явір, черешня, груша та ін., що є цінною сировиною для меблевої промисловості. Зміна породного складу лісів відбувається в напрямі заміни менш цінних лісостанів ціннішими й продуктивнішими. У державному лісовому фонді УРСР з 1951 по 1975 вкрита лісом площа збільшилась на 19,7 %, площа соснових насаджень за цей період зросла на 37,9 %, дубових — на 41 %, букових — на 23,1 %, ясеневих — на 19,5 %. Одночасно зменшились площа і питома вага малоцінних лісостанів, особливо грабняків і осичників. Така зміна породного складу позитивно впливає на збільшення лісосировинних ресурсів деревообробної промисловості. З точки зору пром. використання лісів особливої уваги заслуговує їхній породний склад. В лісах УРСР виділяють три групи деревних порід: хвойні, м'яколистяні і твердолистяні (табл.). Серед хвойних за площею і запасами переважають соснові насадження, а у твердолистяних — дубові. *Деревина* цих порід широко використовується в лісовій і деревообробній промисловості і будівництві.

Характерною рисою структури лісів України за віком є переважання молодняків (див. в цьому томі розділ Лісове господарство). Площа стиглих насаджень різко зменшилася внаслідок інтенсивних *рубок лісу* головного користування, що проводились під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. В післявоєнні роки для відбудови народного г-ва в республіці рубки лісу провадились теж у значних розмірах. З 1965 обсяг рубок зменшено до одної розрахункової *лісосіки*. Тепер щорічний обсяг лісокористування становить в середньому 13 млн. м³ деревини, в т. ч. від рубок головного користування 6 млн. м³. Споживання деревини в республіці вже досягло 45 млн. м³ і продовжує зростати. Щоб зменшити дефіцит в лісоматеріалах, лісистість УРСР збільшують за рахунок залісення непридатних для с.-г. використання земель і підвищення продуктивності існуючих лісів на основі вдосконалення методів і систем ведення лісового господарства. В цьому плані важливого значення набувають заходи по організації селекційної роботи і створенню гібридних швидкоростучих і цінних форм деревних порід. В лісовому г-ві УРСР є вже певний досвід застосування досягнень генетики і селекції. Для вирощування елітного насіння створено ряд великих насіннєвих плантацій сосни, дуба та ін. цінних деревних порід, створюються також спеціалізовані генетичні комплекси. Здійснюється і система лісогосподарських заходів з застосуванням мінеральних добрив, старанним проведенням *рубок догляду* в молодняках тощо. В результаті продуктивність лісів республіки безперервно підвищується. Напр., загальний середній приріст лісостанів збільшився з 17,3 млн. м³ в 1965 до 24,5 млн. м³ в 1983, а середній приріст на одиницю площі за цей період зріс з 3,2 до 4,0 м³, або на 25 %. На 18 % збільшились запаси деревини на 1 га лісовкритої площі. Значне підвищення продуктивності лісів передбачається і в перспективі.

Розподіл вкритої лісом площі України і запасів деревини в лісах державного значення за переважаючими породами (на 1. I 1978)

Деревні породи	Вкрита лісом площа, тис. га			Запас деревини, млн. м³		
	всього	%	в т. ч. спілих і перестійних	загальний: всього	загальний: %	у т. ч. спілих і перестійних
Хвойні	2846,4	47,8	97,8	458,23	53,8	35,36
в т. ч.						
сосна	2163,1	36,3	41,5	295,43	34,7	10,26
ялина	588,1	9,8	43,8	135,59	15,9	20,05
ялиця	86,5	1,5	10,5	26,74	3,1	4,97
модрина	4,9	0,1	—	0,38	0,1	0,03
арча	3,8	0,1	2,0	0,09	—	0,05
Твердолистяні	2450,2	41,1	228,2	311,11	38,9	52,38
в т. ч.						
дуб високостовбурний	1267,7	21,3	25,6	151,05	17,8	5,87
дуб низькостовбурний	357,0	5,9	58,8	36,92	4,3	8,80
бук	522,3	8,8	96,5	111,38	13,1	30,12
граб	137,0	2,3	31,8	18,35	2,2	5,24
ясен	71,9	1,2	8,7	10,49	1,2	1,73
клен	5,5	0,1	0,2	0,25	—	0,02
в'язові	10,2	0,2	1,5	0,35	—	0,13
Акація біла	78,6	1,3	5,1	2,31	0,3	0,47
М'яколистяні	623,3	10,5	49,3	60,37	7,1	8,81
в т. ч.						
береза	284,0	4,8	14,8	26,51	3,1	2,39
осика	46,3	0,8	12,0	6,19	0,7	2,32
вільха сіра	5,7	0,1	—	0,30	—	0,01
вільха чорна	220,9	3,7	11,4	22,29	2,6	2,20
липа	7,5	0,1	0,3	0,87	0,1	0,11
тополя	45,4	0,8	5,3	2,94	0,4	0,92
верби деревовидні	13,5	0,2	5,5	1,27	0,2	0,86
Інші деревні породи	41,6	0,6	10,1	0,92	0,2	0,25
Всього	5961,5	100	385,4	850,63	100	96,80

Лісові ресурси відіграють свою роль у здійсненні *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Крім деревини, в лісових підприємствах Української РСР заготовлюють значну кількість дикорослих плодів, ягід, лікарських рослин, грибів та ін. продуктів недеревної рослинності. А ліси нашої республіки багаті на білий гриб, лисички, маслята, опеньки, підосичники, з дикорослих плодів і ягід найпоширеніші в лісах дика груша і яблуня, обліпиха, кизил, ліщина, шовковиця, шипшина, чорниця, смородина, черешня, клюква, брусниця, малина, суниця. Всі ресурси т. з. побічної продукції лісу використовуються свіжими, консервованими і сушеними. В середньому щорічно заготовлюють в лісах УРСР більше 7 тис. т грибів, бл. 7 тис. т дикорослих плодів і ягід, понад 5 тис. т дикорослих лікарських рослин.

Широкого розвитку набули в лісах УРСР *мисливство*, промислова підсочка берези, бджільництво. Щорічно заготовлюють 25 тис. т березового соку і бл. 150 т товарного меду (8—10 кг на одну бджолосім'ю). Раціональне використання побічної продукції лісу дає високу економічну ефективність і є важливим резервом збільшення продовольчих і промислових товарів. Ліси є важливим і найбільш ефективним засобом підтримання природного стану біосфери і незамінним фактором культурного і соціального значення. Тому в СРСР, зокрема в УРСР, всебічно вивчаються лісові екосистеми і на цій основі розробляються оптимальні норми лісокористування, обгрунтовуються розміри заповідних територій та їх розміщення, значно розширяються площі зелених зон і лісопарків, державних природних національних парків і біосферних заповідників.

Для задоволення зростаючих потреб нар. г-ва у деревині важливе значення має раціональне комплексне використання лісоматеріалів у всіх галузях пром-сті, будівництві і с. г., а також розширення лісосировинної бази на основі підвищення продуктивності лісів, залісення всіх непридатних для с.-г. використання земель та не вкритих лісом площ у державному лісовому фонді, вирощування лісостанів із швидкорослих деревних порід. Правильне географічне розміщення лісів, збереження та поліпшення існуючих лісостанів і створення нових у малолісних

районах України — велика народногосп. проблема, розв'язання якої є передумовою повнішого задоволення потреб нар. г-ва республіки у лісоматеріалах та найефективнішого використання лісів у боротьбі за зростання урожайності с.-г. культур, підвищення родючості грунтів, збереження вологи, регулювання стоку вод тощо.

Вивченням лісових ресурсів, їх охороною, використанням і відтворенням, а також розробленням теоретичних принципів лісорозведення і лісовідновлення на Україні займаються Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР і Український н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації ім. Г. М. Висоцького.

Літ.: Паламарчук М. М., Генсирук С. А., Бондарь В. С. Об использовании лесосырьевых ресурсов Юго-Западного экономического района и обеспечении лесоматериалами народного хозяйства Украинской ССР. К., 1962; Лес — национальное богатство советского народа. М., 1967; Лес и деревообрабатывающая промышленность Украины. К., 1968; Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання. К., 1973; Гевсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Генсірук С. А. Багатство і окраса землі. К., 1980.

С. А. Генсірук.

Водні ресурси

Водні ресурси УРСР складаються з запасів прісних поверхневих вод та підземних вод. До них частково відносять води Чорного та Азовського морів, що опріснюються й використовуються гол. чин. для тех. потреб. Усі водні об'єкти, незалежно від об'єму води в них, є складовими *єдиного державного водного фонду*. Найбільше практичне значення мають поверхневі води. Ресурси поверхневих вод, що включають стік річок і запаси води у водосховищах, ставках та природних озерах, щорічно або періодично відновлюються. Запаси підземних вод поновлюються повільно і залежать у першу чергу від гідрогеологічних умов території. Осн. джерелом живлення поверхневих і підземних вод є атм. опади. На тер. республіки випадає пересічно 366 км³ опадів на рік. Осн. частина їх витрачається на випаровування й інфільтрується, на поверхневий стік припадає лише 16 %. Розподіл опадів по тер. республіки нерівномірний, що впливає на формування стоку протягом року і за багаторічний період. У багатоводні роки водність річок України порівняно з пересічними річними значеннями підвищується на 50—60 %, у маловодні зменшується на 40—60 %.

Ресурси поверхневих вод УРСР у серед. за водністю рік становлять бл. 83,5 км³ (без Дунаю), з них 47,3 км³ формується на тер. України (місцевий стік), решта — 36,2 км³ надходить з суміжних територій. Осн. частина ресурсів поверхневих вод припадає на бас. Дніпра (53,4 км³). Транзитний стік на Україні значно перевищує місц., заг. об'єм його 167 км³, з яких 126 км³ води надходить по прикордонному Кілійському гирлу р. Дунаю. Запаси прісних підземних вод за підрахунками становлять 21,4 км³. За сумарними водними ресурсами (місц. і транзитний стік та об'єм підземних вод) Україна займає друге місце у Рад. Союзі після РРФСР. Проте сумарні запаси не характеризують водозабезпеченість території, тому що при плануванні нар.-госп. заходів, пов'язаних з використанням води, транзитний стік не завжди може бути врахований. За запасами місц. водних ресурсів на душу населення УРСР займає одне з останніх місць серед союзних республік. У цілому по СРСР цей показник становить 18 тис. м³ води на одного жителя, на Україні — лише 1 тис. м³. Водними ресурсами краще забезпечені Закарп., Івано-Фр. та Чернів. області, де на 1 км² території припадає від 160 до 500 тис. м³ води, на одного жителя — від 2 до 7 тис. м³ води. В межах Полісся (Волин., Ровен., Житомир., Черніг. області та пн. частина Київ. обл.) на 1 км² припадає 75—100 тис. м³ води на рік, на одного жителя — 1,5—2 тис. м³. В областях лісостепової зони водні ресурси становлять на 1 км² 50—70 тис. м³ на рік, зростаючи у сх. та зх. частинах зони до 100—125 тис. м³; на одного жителя тут припадає від 500 до 1500 м³ води на рік. У пд. районах забезпеченість водними ресурсами найменша, зокрема у Донец., Запоріз., Дніпроп., Микол., Одес. та Херсон. областях на 1 км² території припадає від 5—10 до 40 тис. м³ води на рік, на одного жителя — від 70 до 400 м³ на рік. У практиці водно-госп. розрахунків для забезпечення нас. і пром. підприємств водою враховують об'єм стоку річок, що спостерігається у дуже маловодний рік один раз за 20 років (95 %-на забезпеченість), для ін. водокористувачів (зрошування, обводнення тощо) — об'єм стоку, що спостерігається у маловодний рік один раз за 4 роки (75 %-на забезпеченість). У маловодні роки запаси водних ресурсів значно менші порівняно з пересічними їх значеннями. Зокрема, для тер. УРСР місц. стік у маловодні роки дорівнює 31,9 км³, у розрахунковий дуже маловодний рік зменшується до 19,2 км³. Нерівномірність розподілу водних ресурсів по тер. республіки протягом року потребує заходів, спрямованих на їх регулювання і комплексне використання, тобто на раціональне забезпечення потреб нар. г-ва водою та найоптимальніше поєднання інтересів водокористувачів і водоспоживачів. У республіці розроблено Генеральну схему комплексного використання і охорони водних ресурсів, на основі якої провадять роботи по регулюванню стоку річок, використанню підземних і поверхневих вод, перерозподілу поверхневих вод між басейнами річок, здійснюють заходи щодо ліквідації негативного впливу пром. стічних вод на природні ресурси річкових басейнів. Такі ж схеми складають по областях УРСР та окремих річкових басейнах. Впроваджують також комплексну програму «Дніпро», яка поряд з ін. заходами передбачає також поліпшення його екологічного стану. На Дніпрі створено каскад з шести водосховищ комплексного призначення заг. об'ємом 43,8 млрд. м³, що дає можливість щорічно використовувати для потреб нар. г-ва понад 18,6 млрд. м³ зарегульованого стоку. Завдяки створенню Дніпровських водосховищ значно поліпшено умови використання водних ресурсів Дніпра, проте ускладнились проблеми розподілу їх між водоспоживачами і водокористувачами, відбулись зміни санітарного режиму та умов водокористування, особливо у прибережній зоні. Здійснюється автоматизована система управління водними ресурсами у басейні Дніпра (АСУБ — Дніпро), що дасть можливість прогнозувати запаси і якість водних ресурсів, планувати комплексне використання і охорону їх. Внаслідок зростання споживання води у бас. Дніпра та перекидання частини стоку до ін. басейнів надходження прісної води до Дніпровського лиману зменшується і відбувається поступове засолення його.

У зв'язку з розвитком житлового буд-ва, пром-сті, зрошуваного землеробства в басейні Дніпра намічено здійснити перекриття Дніпровсько-Бузького лиману і перекидання частини стоку р. Дунаю в Дніпро. Здійснюються заходи щодо збереження та поліпшення водних ресурсів Десни — однієї з найбільших приток Дніпра, осн. джерела водопостачання м. Києва. У 1969 створено постійний міжресп. к-т з проблем Десни, 1972 розроблено схему комплексного використання і охорони водних ресурсів басейну ріки. Комплексно використовують також водні ресурси ін. річок республіки — Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, Тиси, Пруту, Дунаю.

На *Дністрі*, крім існуючих водосховищ, заплановано буд-во каскаду гідровузлів комплексного призначення. Завершується (1984) спорудження першого з них — Дністровського гідровузла з водосховищами об'ємом 3,0 млрд. м³, що дасть можливість регулювати стік і забезпечити водою значні площі зрошуваних земель у бас. ріки. Проте аналіз водогосп. балансу Дністра показує, що у літньо-осінній період підвищені забори води зумовлять зростання солоності у пониззі Дністра. Ця проблема має бути вирішена за рахунок перекидання частини стоку Дунаю по каналу Дунай — Дніпро та відокремлення Дністровського лиману від моря.

У бас. *Південного Бугу* та *Сіверського Дінця* споруджено багато водосховищ і ставків. Проте інтенсивний розвиток нар. г-ва у басейнах цих річок зумовлює необхідність перекидання додаткових водних ресурсів з суміжних басейнів. Зокрема, у бас. Пд. Бугу вода буде надходити по каналу Дніпро — Інгулець — Інгул. Проведені водогосп. заходи у бас. Сіверського Дінця на сучасному етапі в осн. задовольняють потреби нар. г-ва, для повнішого задоволення зростаючих потреб у воді споруджується канал Дніпро — Донбас. З 1981 на Сіверському Дінці діє одна з перших в СРСР автоматизована система управління водоохоронним комплексом.

Водні ресурси Української РСР
(без регулювання стоку)

	Об'єм водних ресурсів, млрд. м³		
	Середній рік (50 %)	Маловодний рік (75 %)	Дуже маловодний рік (95 %)
Річний стік			
Всього	83,5	65,9	48,8
в т. ч. місцевий стік	47,3	31,9	19,2
Підземні води			
прогнозні запаси всього	21,4	21,4	21,4
в т. ч. води, що не виклинюються у ріки	8,9	8,9	8,9
Водні ресурси			
Всього	92,4	74,8	57,7
в тому числі:			
потенціальні ресурси	85,7	68,1	51,0
розрахункові запаси	84,9	67,3	50,2
доступні для використання	56,2	40,8	28,1

Природні умови Карпат та перспективи розвитку усіх галузей нар. г-ва цього району потребують особливої уваги до проблем регулювання стоку та боротьби з водною ерозією. Ген. схемою використання і охорони водних ресурсів УРСР на річках Карпат заплановано спорудження 25 водосховищ, з яких 17 — протипаводкові (в осн. у басейнах Дністра та Тиси). Зокрема, на р. Стрий (бас. Дністра) споруджується (1984) водосховище для регулювання паводкового режиму, а також поліпшення водопостачання у долині ріки. У басейні ріки створюється також одна з перших в СРСР автоматизована система гідрометеорологічного сповіщання та прогнозування. Схему комплексного використання і охорони водних ресурсів бас. Тиси в межах УРСР розроблено у тісному взаємозв'язку з заходами, що здійснюють ін. держави, по території яких тече ріка.

Природні водні ресурси Кримського півострова обмежені, споруджені тут акумулюючі водосховища, численні ставки, а також використання підземних вод не забезпечують потреб у воді. Проблему водопостачання Криму значною мірою вирішує спорудження Пн.-Кримського каналу ім. Комсомолу України, буд-во 3-ї черги якого розпочато 1983. Велике значення мають водні ресурси *Дунаю*, використання яких передбачено у рамках міжнар. співробітництва. Масштаби освоєння водних ресурсів цієї ріки значно розширюються з буд-вом каналу Дунай — Дніпро.

Для запобігання негативним наслідкам міжбасейнового перекидання вод проводяться еколого-токсичні дослідження, зокрема на Дунаї та водоймах комплексу Дунай — Дніпро, на Дністровському лимані тощо.

Водні ресурси малих річок використовують для потреб сільс. г-ва, в окремих районах — для пром. та побутового водопостачання, риборозведення, а також проведення меліоративних заходів тощо. В Українській РСР для регулювання стоку річок споруджено 871 водосховище об'ємом 51,7 км³ та понад 24,0 тис. ставків загальним корисним об'ємом бл. 3 км³. Поліпшенню комплексного використання малих річок, а також охороні їх сприяють створення єдиної служби тех. експлуатації, проведення паспортизації майже 3500 малих річок, вивчення їхнього сучасного сан.-гідробіологічного режиму, уточнення характеристик водосховищ та ставків, заходи щодо заповідування, охорони та раціонального використання малих водойм республіки, а також складання водного кадастру по басейнах окремих річок. Об'єм водних ресурсів, придатних для використання у нар. г-ві, значною мірою залежить від зменшення забруднення річкових вод пром. і побутовими стічними водами, ширшого впровадження сучасних методів очищення використаних вод, зниження непродуктивних витрат води при зрошуванні тощо. Ці проблеми є актуальними також для підземних вод та вод морів у прибережних районах.

Основні напрями й масштаби використання та охорони водних ресурсів пов'язані з перспективами розвитку і розміщення продуктивних сил, з планами соціального і економічного розвитку республіки та її окремих районів. Для розробки заходів по комплексному використанню водних ресурсів УРСР на перспективу та успішного здійснення їх важливе значення мають відомості про кількісні та якісні характеристики вод, розподіл їх по території та коливання у часі; удосконалення розрахунків водного режиму річок, врахування його змін під впливом госп. діяльності; вивчення шкідливого впливу вод та розробка методів боротьби з ними; дослідження впливу меліоративних заходів на гідрологіч. режим, про водні ресурси і природні комплекси у цілому. Див. також у цьому томі розділи Водне господарство. Охорона природи, Поверхневі води.

Літ.: Водные ресурсы и водный баланс территории Советского Союза. Л., 1967; Перехрест С. М. Прогноз водных ресурсов и проблемы водообеспечения народного хозяйства Украины на перспективу. К., 1972; Кульский Л. А., Даль В. В. Чистая вода и перспективы ее сохранения. К., 1978; Денисова А. И. Формирование гидрохимического режима водохранилищ Днепра и методы его прогнозирования. К., 1979; Левковский С. С. Водные ресурсы Украины. К., 1979; Использование и охрана водных ресурсов. К., 1979.

М. А. Гаркуша.

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Природне середовище тер. України за багатовіковий істор. період під впливом госп. діяльності людини зазнало значних змін. Характер цього впливу, масштаби та інтенсивність його тісно пов'язані з розвитком продуктивних сил суспільства. Він має різні форми і різний прояв в окремих частинах тер. УРСР. Тривала госп. діяльність людини позначилася насамперед на біотичних компонентах природних ландшафтів України (рослинний і тваринний світ), рельєфі і водах. Помітних змін зазнали також грунти, газовий склад атмосфери, інтенсивність фіз.-геогр. процесів (стік, ерозія, заболочування, засолення). Вторгнення людини в природні ландшафти зумовило певні зміни зв'язків і залежностей між їхніми компонентами, створило певні співвідношення між ними. Дослідженнями встановлено, що людина на тер. сучас. України впливала на природу з часів *палеоліту*, коли первісні люди почали використовувати природні багатства з метою добування їжі, влаштування житла та виготовлення знарядь праці. Цей вплив виявлявся в процесі розвитку мисливства, скотарства (приручення й одомашнення диких тварин), землеробства (вирубування лісів, розорювання степових ділянок, рихлення грунту тощо), гончарного та ін. видів виробн., які потребували сировини, а також з розвитком поселень. Вплив госп. діяльності людини зумовив помітні зміни природного середовища, які вже мали місце починаючи з давніх та середніх віків. Із збільшенням кількості населення, ускладненням суспільних та виробничих відносин, удосконаленням засобів виробництва зросли масштаби впливу людського суспільства на природу. За умов феод. і капіталістич. ладу природні ресурси використовували похижацькому. Лише в соціалістич. суспільстві створено необхідні умови для раціонального використання природних ресурсів і цілеспрямованого поліпшення природного середовища в інтересах людини.

Протягом багатовікової діяльності людини впливу зазнали всі елементи природи України. Антропогенний вплив на рельєф зумовлений гол. чином видобуванням корисних копалин, буд-вом шляхів сполучення, розорюванням земель, гідротех. буд-вом та воєн. подіями. Перших змін з боку людини рельєф зазнав у глибоку давнину, коли племена, що населяли тер. сучас. України, насипали оборонні й сторожові вали (напр., *Змійові вали*). На Пд. України за давніх часів людиною створені могили-кургани. Вис. їх досягає 30 м. Пізніше, з розвитком гірничих промислів по видобуванню кам. вугілля, заліз. руди, кам. солі, фосфоритів та ін. корисних копалин в окремих районах України (Донбас, Криворіжжя, Придніпров'я, Поділля) утворилися штучні горби з відвалів пустої породи. Такими формами рельєфу, зокрема, є терикони шахт Донбасу. Вис. їх досягає 30—50 м, а деяких — 90—100 м. Внаслідок підземного видобування корисних копалин утворюються пустоти. При обвалах гірських порід виникають мульди, воронки, гріщини. Особливо змінюється земна поверхня тих місцевостей де ведуть відкриті розробки родовищ корисних копалин (Дніпроп., Кіровогр., Черкас., Житомир. та ін. області). Зміни в рельєфі гер. республіки відбувалися і внаслідок змивання та розмивання грунтів і гірських порід під впливом поверхневого стоку, в зв'язку з неправильним розорюванням схилів, надмірними лісорозробками в Карпатах, на Поліссі й у Лісостепу тощо. *Антропогенні форми рельєфу* утворюються також у процесі зрошування й осушування, гідротех. та ін. видів пром. і цивільного буд-ва, проведення с.-г. робіт тощо.

Під впливом діяльності людини змінюється мікроклімат окремих районів України. Це зумовлено насамперед зміною стану земної поверхні, що створює значні контрасти у розподілі по території т-ри і вологості повітря, швидкості і напряму вітру, атм. опадів. Такі контрасти особливо відчутні у розподілі т-ри повітря в містах та значних пром. центрах і навколишніх місцевостях (див. *Антропогенні зміни клімату*). Так, влітку у центр. частині Києва т-ра повітря на 2—3° вища, ніж на його околицях. Термічний фактор має додатковий вплив і на розподіл опадів улітку. Найбільше їх випадає на околицях міст. У великих містах республіки спостерігається збільшення тривалості безморозного періоду порівняно з навколишньою місцевістю. Поступове заг. підвищення т-ри повітря відбувається також у зв'язку зі збільшенням вмісту вуглекислого газу в атмосфері. Над пром. центрами і великими містами внаслідок забруднення атмосфери пилом і газами послаблюється пряма сонячна радіація. Взимку та у перехідні періоди в них зростають інтенсивність і частота туманів, що є наслідком надходження в атмосферу хім. ядер конденсації. Кліматичні умови приземного шару атмосфери змінюються також у зв'язку з будівництвом великих водосховищ, зрошуванням чи осушенням земель, лісонасадженням тощо.

Господарська діяльність людини позначається також на якості води і водних ресурсах у цілому. У зв'язку з тим, що поверхневий стік дедалі більше регулюється через систему водосховищ і ставків, відбуваються підвищення рівня грунтових вод і збільшення запасів вологи в грунті. Оскільки найбільші водосховища розташовані на річках, що мають рівнинний характер, то частина їхнього дзеркала (бл. 20 %) зайнята мілководдями. Посилене прогрівання

води на цих ділянках зумовлює цвітіння її влітку (розвиваються синьо-зелені водорості), що істотно утруднює використання водосховищ для госп., побутових і рекреаційних цілей. Для зменшення мілководних ділянок будують спец. гідротех. споруди (дамби, пляжні намиви, греблі тощо). Значні берегоукріплювальні і водозахисні споруди створено на Канівському, Київському та ін. водосховищах. Водний режим річок Українського Полісся змінюється у зв'язку з осушенням боліт і перезволожених земель. У республіці здійснюється великомасштабне водогосп. буд-во, зокрема, створено каскад водосховищ на Дніпрі, систему зрошувальних каналів на Пд. України, канали для забезпечення водою великих пром. районів (Донбасу, Криворіжжя та ін.), що в цілому позитивно позначилося на природному середовищі. Зарегулювання стоку великих річок водосховищами, використання їхньої води для зрошування і пром. цілей зумовлює значне зменшення об'єму стоку в Азовське і Чорне моря, що також позначається на гідрологічному режимі останніх. Впливу госп. діяльності зазнали і **підземні води**, масштаби використання яких дедалі розширюються, зокрема для водопостачання. В результаті забору води під великими містами (Києвом, Харковом, Львовом) утворюються глибокі депресійні лійки.

У процесі госп. діяльності людини, насамперед с.-г., змінюється **грунтовий покрив** України, у т. ч. фізико-хімічні, морфологічні та агровиробничі властивості грунтів. У зв'язку з цим у республіці розроблено і впроваджено систему протиерозійних агротехнічних та меліоративних заходів, провадиться лісонасадження на еродованих схилах, а також відведення поверхневого стоку за допомогою спец. гідротех. споруд. Одним із заходів щодо докорінного поліпшення використання земель, на яких порушено грунтовий покрив, є *рекультивація земель*. Рекультиваційні роботи проводять практично у всіх районах гірничодобувної пром-сті України. На науковій основі проведено комплексну економічну оцінку земель, покладену в основу *землекористування*.

Серед компонентів природного середовища найбільш істотно змінився **рослинний світ**. З істор. джерел відомо, що у 1-му тис. н. е. майже вся тер. сучас. України, за винятком степової зони, була вкрита лісами. У 16—18 ст. у зв'язку з розвитком мануфактурного виробн., ростом міст і торгівлі, попитом на деревину у країнах Зх. Європи, розширенням площ с.-г. угідь площа лісів значно скоротилась, особливо у лісостеповій зоні (в 4—4,5 раза) та Карпатах. За капіталізму поряд з виснаженням лісових ресурсів (особливо на Поліссі, Поділлі, в Карпатах) значно погіршився і породний склад лісів. Наприклад, площа дубових і букових лісів у 19 ст. зменшилась на 25 %.

Планові лісовідновлювальні роботи значних масштабів набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції, особливо у післявоєнні роки. На сучас. етапі експлуатацію лісів компенсують природним і штучним відновленням їх. Всього за роки Рад. влади в республіці посіяно і посаджено 5,3 млн. га лісів і захисних лісонасаджень, навколо міст і пром. центрів створено *зелені зони*. В цілому для *лісового господарства* України характерні захисно-промисловий, захисний та полезахисний напрями. Степова зона України до 2-ї пол. 18 ст. була цілиною, нині майже 75 % її площі становлять орні землі. В результаті антропогенного впливу на рослинність відбуваються якісні й кількісні зміни її складу. Так, на сучас. етапі лісорозведення у лісах малопродуктивні насадження замінюються цінними породами, ущільнюються розріджені деревостани. При помірному осушенні в травостоях боліт зменшується кількість осок, розвиваються мезофільні рослини; при переосушенні розвиваються невибагливі різнотравні угруповання. Людина створила також цінні сорти рослин, які у багатьох місцях замінили природну рослинність, сотні видів цінних рослин на Україні акліматизовано (див. *Акліматизація*), засн. *дендропарки* та *ботанічні сади*.

Разом зі змінами рослинного покриву змінювався і **тваринний світ** України. Ще на поч. нашого тисячоліття на тер. сучас. України водилися тури, дикі коні (тарпани), кулани, зубри, сайгаки, сарни, росомахи тощо. В міру заселення і освоєння території ці види тварин було знищено. Госп. діяльність значною мірою нівелює відмінності тваринного світу різних природних зон України. Так, у степову зону по полезахисних лісосмугах проникають тварини, які характерні для лісів. У зв'язку зі зменшенням площ лісів на Полісся та в Карпати проникли тварини, характерні для відкритих просторів. Значних масштабів за рад. часу набули акліматизація і одомашнення ряду корисних диких тварин (олень, антилопа, ондатра, нутрія, фазани, страуси та ін.), що сприяло розвиткові тваринництва і звірівництва.

Внаслідок гідротех. і меліоративного буд-ва змінився і тваринний світ водойм республіки. У водосховищах збільшилася кількість риб, характерних для стоячих і малопроточних вод (щука, окунь, лящ, карась), і зникли риби, пристосовані до водойм із швидкою течією. Тут селяться водоплавні птахи (качки, чайки, кулики). Зменшення річкового стоку в Азовське та Чорне моря змінило умови існування цінних промислових риб. Нині здійснюються заходи щодо відновлення популяцій цих риб.

Діяльність людини впливає не лише на окремі компоненти природного середовища, а й суттєво змінює природні ландшафти в цілому. У зв'язку з цим підхід до природоперетворювальних проблем має бути комплексним з урахуванням усієї системи зв'язків і взаємозалежностей у природі. Саме таку систему заходів, спрямованих на забезпечення найдоцільнішого використання природного середовища та природних ресурсів, і передбачає *раціональне природокористування*. На тер. України законодавчі основи природокористування закріплено Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, відповідними законодавчими актами. Суть політики партії і уряду в цій галузі полягає в тому, щоб у процесі розширення масштабів виробництва не погіршувати екологічну обстановку, враховувати допустиме антропогенне навантаження на навколишнє середовище. Ці питання стають особливо актуальними в зв'язку з загостренням сировинної, енергетичної, екологічної та інших проблем за умов, коли природні ресурси України максимально залучені у господарський обіг. Питання відтворення і раціонального використання природних ресурсів у Рад. Союзі, в т. ч. і на Україні, розв'зують у рамках єдиного нар.-госп. плану, на науковій основі. Укр. вчені розробляють методологічні основи наук. управління природокористуванням та практичні рекомендації щодо оптимізації навколишнього середовища. Зокрема, в одинадцятій п'ятирічці АН УРСР разом з м-вами і відомствами здійснює 23 комплексні плани, що передбачають розвиток робіт по раціональному природокористуванню й охороні життєвого середовища людини. Першочергова увага при цьому приділяється скороченню промислових викидів, утилізації відходів, розробці маловідходних, а також безстічних технологій, усуненню деяких негативних наслідків підтоплення земель, великомасштабних гідротехнічних робіт, хімізації сільськогосподарського виробництва, факторів впливу на природу, пов'язаних з *урбанізацією*, тощо.

При розв'язанні практичних проблем раціонального природокористування враховують зональні й регіональні особливості природних умов різних частин республіки. Найважливішими зональними проблемами природокористування для зони мішаних лісів України є обгрунтування екон. й екологічної ефективності осушувальної меліорації, раціональне ведення лісового г-ва, рекультивація порушених земель, збереження природних умов болотних масивів, для лісостепової, крім меліорації, — застосування комплексу протиерозійних заходів у поєднанні з заг. методами підвищення родючості грунтів, нагромадження і зберігання вологи. Для степової зони розробляють і впроваджують заходи, спрямовані на нагромадження, збереження й економію витрат вологи, зрошування полезахисне

Закріплення ярів на Придніпровській височині. Київська область.

Терасування схилів. Кримська область.

Осушувальний канал на Поліссі.

лісонасадження, меліорацію засолених земель і запобігання засоленню в умовах зрошування, розв'язання проблем водопостачання. У гірських районах республіки (Українські Карпати і Кримські гори) передумовою раціонального використання природних ресурсів є регламентування вирубок, дотримання оптимальної структури деревостанів та інтенсифікація лісогосп. виробництва, обгрунтування оптимального використання *рекреаційних ресурсів*, боротьба з несприятливими природними процесами (*карст*, селі, *ерозія*, вітровали тощо).

Всі заходи з раціонального природокористування здійснюються в органічному поєднанні з охороною навколишнього середовища (див. у цьому томі розділ Охорона природи).

Літ.: Докучаєв В. В. Наші степи колись і тепер. К. — Х., 1949; Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. К., 1961; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1963; Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Природные ресурсы Русской равнины в прошлом, настоящем и будущем. М., 1976; Генсірук С. А., Нижник М. С., Міщенко В. О. Еколого-економічні аспекти природокористування. К., 1982.

О. М. Маринич, М. І. Щербань.

ОХОРОНА ПРИРОДИ

Охорона природи включає систему знань і форм людської діяльності, спрямованих на забезпечення раціонального використання, збереження та відтворення природних ресурсів в інтересах макс. задоволення матеріальних і духовних потреб нинішнього та майбутніх поколінь людей, забезпечення оптимального для їх здоров'я природного середовища. Вона включає комплекс соціально-екон., орг., н.-д., тех., освітньо-виховних та ін. заходів, які здійснюють держ. органи і громад. організації. Ці заходи пов'язані із збереженням чистоти повітря, води, грунтів, охороною рослин і тварин, пам'яток живої та неживої природи, з вихованням дбайливого ставлення до природних багатств. Як складова частина *природокористування* охорона природи тісно пов'язана з раціональним використанням і відтворенням природних ресурсів і перетворенням природи (див. у цьому томі розділ Перетворення природного середовища і раціональне природокористування).

Охорона природи в СРСР, зокрема на Україні, є всенародною справою і здійснюється на основі положень Конституції СРСР та Конституції УРСР (ст. 18), відповідних законів і постанов директивних органів. Обсяг і характер природоохоронних заходів на тер. України в ході істор. розвитку значно змінювались.

На тер. нашої країни, у т. ч. і на Україні, перші законодавчі акти про охорону природних багатств були видані за часів Київської Русі. Так, «Руська правда» — збірник норм права Ярослава Мудрого — встановила відповідальність за незаконний відстріл бобрів, деяких рідкісних видів птахів. Уже в той час на тер. Київської Русі, зокрема Володимир-Волинського князівства, створювалися свого роду заповідники, насамперед у лісових масивах, де регламентувалися полювання та деякі інші види природокористування. У 16—17 століттях видано урядові укази, які регламентували лісокористування, мисливство й рибальство, зокрема і на Україні. Спец. режим охорони було встановлено для засічних лісів, які виконували оборонні функції на Пд. Рос. д-ви. Значною мірою із стратегічних міркувань було видано укази Петра I про режим рубок лісів. Ними було взято під охорону діброви, деревину яких використовували для спорудження кораблів.

Тоді ж було визначено водоохоронні зони вздовж ряду великих рік, зокрема і на Дніпрі. Згодом було видано укази про охорону бобрів, соболів, лосів та ін. мисливських звірів. Пізніше окремі землевласники робили спроби охорони ділянок лісу й степу, окремих видів тварин.

На початку 20 ст. на Україні виникли організовані форми громад. руху за охорону природи. В 1910 на Катеринославщині (с. Хортиця) було створено перше в Росії природоохоронне т-во «Охоронці природи», що об'єднувало понад 200 членів. Крім охорони тваринного і рослинного світу та мінеральних ресурсів, т-во ставило за мету поширення серед населення природоохоронних знань. У роботі цього т-ва брали участь відомі вчені — П. П. Бородін, Г. А. Кожевников та ін. Проф. В. І. Талієв 1911 організував у Харкові «Харківське товариство любителів природи», яке займалося гол. чин. пропагандою знань з охорони природи. В 1913—14 т-во організувало одну з перших у світі виставок по охороні природи, 1915 створило курси «екскурсоводів у природу». У цей же час працювали аналогічні т-ва на Волині, в Полтаві, Одесі.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції охорона природи в Рад. країні набула держ. характеру. Було видано ряд декретів, підписаних В. І. Леніним, які покладено в основу природоохоронної справи. Ця робота стала невід'ємною частиною планових народногосподарських заходів Рад. д-ви. У 1918 при с.-г. наук. комітеті Наркомзему України було організовано секцію охорони природи. 26.II 1919 Раднарком України видав декрет «Про охорону лісів», 1919 — декрет про створення *Асканії-Нової*. Значному розвитку охорони природи і, зокрема, заповідної справи в республіці сприяло прийняття постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому України 16.VI 1926 «Про пам'ятки культури і природи». Крім Асканії-Нової, було створено заповідники Хомутовський степ, Кам'яні Могили, Чорноморський, пізніше — Лісостеповий (нині Канівський), Михайлівська цілина. Заповідними оголошено видатні пам'ятки садово-паркового мистецтва: «*Софіївку*» в Умані, «*Олександрію*» у Білій Церкві, «*Веселі Боковеньки*» на Кіровоградщині, «*Тростянець*» на Чернігівщині та ін. (див. окремі статті в алфавітних томах).

З 1926 спец. декретом уряду відповідальність за охорону природи в республіці покладено на К-т по охороні природи при Наркомосі України. У 1928 створено Укр. к-т охорони пам'яток природи. У 1940 було створено Управління по заповідниках, зоопарках і зоосадах при Раднаркомі УРСР, яке 1946 перетворено на Головне управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР. У цьому ж році створено Укр. т-во охорони природи (див. у цьому томі окремий розділ).

У 1958 ЦК Компартії України і Рада Міністрів Української РСР прийняли постанову «Про заходи по поліпшенню охорони природи Української РСР». Верховна Рада УРСР прийняла *Закон про охорону природи УРСР* (1960).

Державній охороні на Україні підлягають земля, надра, водні ресурси, ліси, зелені насадження, типові ландшафти, курортні місцевості, рідкісні й визначні природні об'єкти, тваринний світ, атмосферне повітря та інші природні багатства, які перебувають у господарському обороті, а також ті, що не експлуатуються.

УРСР відзначається високою освоєністю території. Інтенсифікація с.-г. виробництва, зростання обсягів буд-ва та ін. видів госп. діяльності зумовлюють необхідність охорони земель. Правові аспекти землекористування в республіці регулює Зем. кодекс УРСР, прийнятий 1970. На основі комплексної програми підвищення родючості грунтів, Генеральної схеми протиерозійних заходів у республіці провадять значні меліоративні роботи, впроваджують грунтозахисні системи землеробства, здійснюють рекультивацію порушених земель. На Україні проводять великі роботи з полезахисного лісорозведення. Площа полезахисних лісосмуг досягає 420 тис. га (1983). Організовано контроль за забрудненням грунту хлорорганічними пестицидами. Порядок вибору та відведення зем. ділянок для держ. і внутрігосп. потреб регламентують спеціальні положення і нормативи. Відповідно до Конституції УРСР і *Кодексу УРСР про надра* (1976) в республіці здійснюється система заходів щодо охорони багатств надр. Вона передбачає бережливе і цілеспрямоване використання мінеральних ресурсів, найповніше видобування корисних копалин, збереження їхніх родовищ при проектуванні й буд-ві пром. підприємств, водоймищ тощо.

Особливо велику увагу в республіці приділено охороні вод, оскільки Україна має обмежені водні ресурси. Відповідно до водного законодавства, зокрема *Водного кодексу УРСР* (1972), здійснюються заходи, спрямовані на запобігання забрудненню вод, впроваджують безвідходні технології виробн., замкнуті цикли водопостачання. Прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного і Азовського морів» (1976). Впроваджується комплекс заходів щодо запобігання забрудненню ріки Сіверський Донець та інших водних об'єктів, а також підземних вод і повітряного басейну в районі окремих міст республіки, зокрема Ворошиловградської і Донецької областей. У 1976 Президія Академії наук УРСР затвердила цільову комплексну програму «Дніпро», якою передбачено широку систему заходів по збереженню природних ресурсів у басейні ріки. Значну увагу на Україні приділяють охороні малих річок, у басейнах яких формується бл. 60% стоку республіки. Рада Міністрів УРСР

1977 прийняла постанову про створення обов язкових водоохоронних зон, де у прибережних смугах заборонено розорювати землі, застосовувати отрутохімікати, випасати худобу тощо. На більшості малих річок заборонено рух моторних човнів. З метою максим. можливого покращання якості води вперше в країні на Сіверському Дінці введено в дію першу чергу дослідно-виробничої автоматизованої системи управління водоохоронним комплексом (на ділянці завдовжки бл. 100 км). У 1969 створено постійний міжреспубліканський комітет з проблем р. Десни, який координує заходи по охороні бас. ріки в межах двох республік — РРФСР та України.

У республіці відповідно до Закону про охорону атмосферного повітря, прийнятого 1981 (див. т. 12, Додаток), вживають заходи щодо зменшення шкідливих викидів пром. підприємств і транспорту в атмосферу. Чистоту атм. повітря забезпечують удосконаленням технологічних процесів — бездимне завантаження коксових печей на коксохімічних заводах (Ждановському, Запорізькому та ін.), одержанням феросплавів у закритих електропечах, обладнанням на підприємствах пилогазоочисних пристроїв, винесенням підприємств, що забруднюють навколишнє середовище, за межі міської забудови, впровадженням нових видів пального для автомобілів, посиленням контролю за викидами промислових підприємств та автотранспорту. В УРСР проводять роботу по створенню єдиної автоматизованої системи контролю за станом атмосферного повітря. Більш як у 34 містах республіки організовано контроль за станом атмосферного повітря, встановлено гранично допустимі концентрації в повітрі шкідливих речовин, додержання яких суворо контролюється.

В УРСР, як і в інших республіках Рад. Союзу, в широких масштабах здійснюють заходи, спрямовані на охорону рослинного й тваринного світу. В 1979 було прийнято *Лісовий кодекс УРСР*, 1981 — закон УРСР «Про охорону і використання тваринного світу». Особливу увагу приділяють збільшенню лісистості республіки, створенню зелених зон навколо міст і селищ міськ. типу. Розширюються посадки в степовій зоні, на Донбасі, Придніпров'ї, навколо великих пром. центрів. Лісовідновні роботи щорічно проводять на площі бл. 60 тис. га.

У 1976 засновано Книгу рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин УРСР — *Червону книгу* Української РСР. В її перше видання занесено 151 вид судинних рослин і 85 видів і підвидів тварин (ссавців — 29, птахів — 28, плазунів — 6, земноводних — 4, комах — 18). У республіці визначено перелік і встановлено межі територій, що резервуються для організації зон лікування, відпочинку і туризму (рекреаційних територій). В межах цих зон заборонено будь-яку госп. діяльність, не пов'язану з їхнім гол. призначенням. Важливою формою природоохоронної роботи є заповідання найцінніших територій та природних об'єктів. УРСР має досить густу мережу природоохоронних об'єктів (див. карту між с. 56—57). На поч. 1984 в республіці охоронялося 5479 об'єктів заг. площею понад 1 млн. га (див. діаграму).

За міжнар. конвенцією (1971) на Україні охороняються місця оселення перелітних водоплавних птахів (понад 200 тис. га водноболотних угідь). Приділяється також велика увага збереженню природного стану цінних у наук. і госп. відношенні болотних масивів у зоні інтенсивної меліорації. Так лише на Поліссі близько 300 тис. га вилучено з гідромеліоративного фонду і взято під охорону д-ви. Залежно від наук. значення й режиму охорони заповідні території і об'єкти відповідно до затвердженої 1983 класифікації природно-заповідного фонду УРСР поділяються на такі категорії: держ. заповідники, природні нац. парки, заказники (ландшафтні, лісові, бот., заг.-зоол., орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, палеонтологічні, геологічні), пам'ятки природи (комплексні, бот., зоол., гідрологічні, геологічні), бот. сади, дендрологічні й зоол. парки, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища. В республіці створено 11 заповідників (див. таблицю). В 1980 створено перший на Україні *Карпатський природний парк* (з 1983— природний національний парк) для охорони типових ландшафтів Українських Карпат, забезпечення умов для відпочинку трудящих, організації туризму, проведення наук. досліджень та пропаганди знань з охорони природи. Площа його 53 тис. га. В 1983 створено Шацький природний національний парк площею 32,5 тис. га.

Заповідники Української РСР

Заповідники	Дата заснування	Площа, тис. га (1984)
Асканія-Нова	1921	11,1
Дунайські плавні	1981	14,9
Канівський	1931	1,0
Карадазький	1979	2,9
Карпатський	1968	12,8
Луганський	1968	1,6
Мис Мартьян	1973	0,2
Поліський	1968	20,0
Український степовий	1961	1,6
Чорноморський	1927	57,0
Ялтинський гірсько-лісовий	1973	14,2

Природоохоронні заходи в УРСР мають плановий характер. З прийняттям 1973 постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів республіки» запроваджено держ. планування природоохоронної роботи. Починаючи з 1974 відповідні орг-ції розробляють проекти поточних і перспективних планів щодо охорони природи і раціонального використання природних ресурсів, які входять складовою частиною в план екон. і соціального розвитку республіки. Проекти буд-ва і реконструкції госп. об'єктів проходять екологічну експертизу.

Особливе значення для всієї природоохоронної роботи в республіці мають рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—85 роки і на період до 1990 року питання охорони природи виділено в окремий розділ.

XXVI з'їзд КПРС визначив такі основні завдання в галузі природоохоронної діяльності — прискорити буд-во водоохоронних об'єктів, посилити боротьбу з ерозією грунтів, підвищити темпи робіт по рекультивації земель, створювати нові, впорядковувати існуючі зелені зони в містах, селищах і навколо них, розширювати мережу заповідних територій, ширше залучати громадськість до охорони природи. Держ. управління і контроль за здійсненням природоохоронних заходів у республіці покладено на Ради нар. депутатів, а також на спец. уповноважені на те держ. органи: м-ва с. г., лісового г-ва, меліорації і водного г-ва, геології, охорони здоров'я. Спостереження і контроль за станом природного середовища здійснює Укр. респ. управління по гідрометеорології і контролю природного середовища. Контроль за додержанням законодавства по охороні природи, виконанням відповідних постанов покладено на Держ. к-т УРСР по охороні природи (створено 1967). У 1968 створено постійну комісію Верховної Ради УРСР по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів, яка систематично розглядає природоохоронну діяльність рад. і госп. органів. Держ. природоохоронні установи у своїй практичній діяльності спираються на широкі кола громадськості, Укр. т-во охорони природи та Укр. т-во мисливців і рибалок, Укр. ботанічне т-во, Геогр. т-во УРСР (див. у цьому томі розділ Кооперативні організації, інші громадські організації, творчі спілки, наукові і спортивні товариства). Під нагляд громад. постів і патрулів взято очисні споруди підприємств, зелені насадження, рибні запаси і мисливську фауну. Розв'язання практичних завдань охорони природи потребує спец. наук. досліджень. Розробку наук. основ охорони природи в республіці здійснюють 55 академічних установ (зокрема, Інститут ботаніки, Інститут зоології, Відділення географії Інституту геофізики, Інститут гідробіології, Ін-т геол. наук), понад 300 галузевих наук. та ін. установ і бл. 40 вузів. При Держ. к-ті УРСР по охороні природи створено Міжвідомчу наук.-тех. раду по комплексних проблемах охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Координацію н.-д. робіт у республіці в галузі охорони природи здійснює Академія наук УРСР, у її складі — Наук. рада з проблем біосфери. Найактуальніші проблеми вирішують на основі виконання цільових комплексних наук.-тех. програм, таких, як «Дніпро», «Карпати», «Західний Донбас», «Полісся» тощо.

Постійно вдосконалюється природоохоронне виховання. У школах, технікумах вузах республіки природоохоронні знання викладають під час вивчення природознавчих і суспільних дисциплін, а також у спеціальних курсах.

Українська РСР бере активну участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони природи. Крім участі у виконанні договірних зобов'язань СРСР, УРСР виконує двосторонні природоохоронні угоди з багатьма країнами світу, проводить комплекс наук. досліджень і здійснює заходи по охороні природи відповідно до міжнар. програм. Спільно із країнами соціалістичної співдружності ведуться роботи по раціональному використанню ресурсів Чорного м., прикордонних річок. У республіці працює нац. к-т УРСР по програмі ЮНЕСКО «Людина і біосфера». Починаючи з 1981 Українська РСР представлена окремою делегацією на сесіях Ради керуючих Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП). Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Літ.: Природа України та її охорона. К., 1975; Охорона природи. Збірник законодавчих актів. К., 1976; Червона книга Української РСР. К., 1980; Проценко Д. Й., Андрієнко А. Л., Лапечук П. І. Охорона природи в Українській РСР. К., 1981.

Д. Й. Проценко.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД

Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства на території України

Залишки місць поселень найдавніших людей на тер. Української РСР належать до раннього *палеоліту* (т. з. *ашельська культура*, бл. 500—100 тис. років тому). Їх виявлено в Донбасі, на Дністрі, Житомирщині та Закарпатті (див., зокрема, *Королеве*). В той час клімат був досить теплий, дещо вологий, з періодичними похолоданнями. Люди жили невеликими групами, займалися мисливством і *збиральництвом*, користувалися вогнем, найпростішими знаряддями праці — загостреними палицями, рогатинами й масивними кам'яними ручними *рубилами*. За часів *мустьєрської культури* [бл. 100 (150) — 40 (35) тис. років тому] люди розселилися майже по всій сучас. тер. України. Поселення того часу досліджено в Криму, Придністров'ї, Закарпатті, Придніпров'ї, Подесенні і Донбасі (див., зокрема, *Молодове, Антонівські стоянки, Кіїк-Коба, Чокурча, Старосіллівська стоянка, Шайтан-Коба, Заскальнинські стоянки* та ін.). Відомо понад 80 місцезнаходжень мустьєрської культури. Це час порівняно м'якого клімату з помітними рисами континентальності. З наступом похолодання вдосконалювалося будівництво жител. Поряд з використанням під житла природних печер (див. *Печерні житла*) люди будували наземні житла типу *яранг*, застосовуючи при цьому великі кістки мамонта й ін. тварин, а також дерево і шкури. Збільшення потреб кількісно зростаючих колективів мисливців стимулювало вдосконалення мисливських знарядь. Було винайдено *дротик* з крем'яним гостроконечником. Чоловіки полювали на мамонтів, волохатих носорогів, бізонів, велетенських оленів, диких коней, сайгаків, ведмедів, зубрів та ін. тварин, жінки займалися збиральництвом, приготуванням їжі та зберіганням вогню. Це був період існування «*первісного людського стада*»: люди жили невеликими групами, що являли собою найдавнішу форму сусп. організації. Між жінками і чоловіками кожної групи існували невпорядковані шлюбні відносини (*проміскуїтет*), сім'ї ще не було. Розвиток суспільства готував умови для переходу до більш високого ступеня — родового ладу.

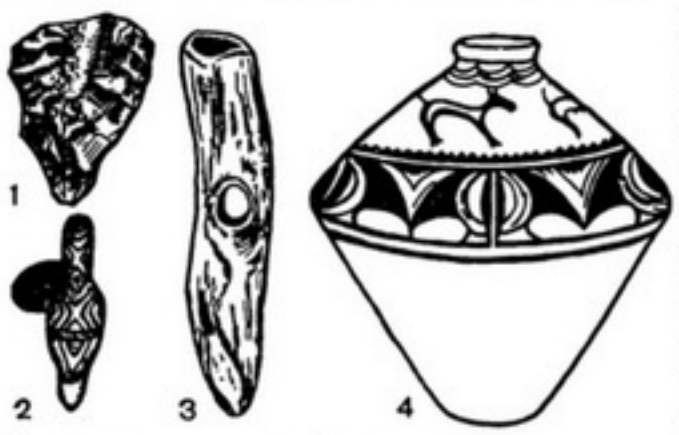

Предмети з археологічних пам'яток, виявлених на території Української РСР: 1 — ручне рубило ашельської пори; 2 — кістяна фігурка пізньопалеолітичного часу; 3 — мотика з рогу оленя неолітичного часу; 4 — розписна глиняна посудина з поселення трипільської культури.

Наскельне зображення лані неолітичного часу. Кам'яна Могила поблизу села Терпіння Мелітопольського району Запорізької області.

За пізнього палеоліту [*оріньякська культура* (бл. 30—20 тис. років тому), *солютрейська культура* (бл. 20—15 тис. років тому), *мадленська культура* (понад 10 тис. років тому)] завершився процес формування людини сучас. фіз. типу — розумної людини (Homo sapiens), відомої під назвою *кроманьйонця*. Водночас завершився і процес формування суспільства. Виник родовий лад, за якого осн. формою організації людського суспільства стала родова *община*. В своєму розвитку родовий лад, як вважають, пройшов два етапи: ранній — *матріархат*, або материнський рід, і пізній — *патріархат*, або батьківський рід. Міжродові шлюбні стосунки посилили зв'язки родових общин. Ранній етап родового ладу відповідає епохам пізнього палеоліту, *мезоліту* та *неоліту*. За пізнього палеоліту люди розселилися майже по всій Сх. Європі. В сучас. межах України відомо бл. 500 пізньопалеолітичних місцезнаходжень. Поселення (невеликі за розміром) були розташовані поблизу річок і складалися з 5—8 наземних жител типу яранг. Тривало вдосконалення мисливських знарядь, що відзначалися різноманітністю форм і майстерністю обробки кременю й кістки. Провідне місце в господарстві первісних людей посідало колективне полювання на тварин. Виникла нова галузь г-ва — рибальство. При дослідженні поселень (див. *Мізинська стоянка, Межиріцька стоянка, Кирилівська стоянка* та ін.) виявлено предмети образотворчого мистецтва (гравіровані кістяні вироби, скульптура, прикраси) та музичні інструменти (зокрема, набір музичних ударних інструментів з кісток мамонта з Мізинської стоянки). Кроманьйонці пізнього палеоліту вже мали ідеологічні уявлення, пов'язані з *анімізмом, тотемізмом, фетишизмом* тощо. Важливі зміни в житті людського суспільства відбулися за мезоліту. На тер. України відкрито сотні мезолітичних пам'яток (див., зокрема, *Гребениківська стоянка, Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба*). Було винайдено лук і стріли, почалося приручення тварин (собаки, свині), вдосконалилися мисливство, рибальство, збиральництво. В кінці мезолітичної епохи виникли об'єднання споріднених родів — *племена*.

Перші кроки до виробляючих форм г-ва (спроби одомашнення свині та бика), які було зроблено за мезоліту, згодом привели до значних змін у житті суспільства. Ці зміни припадають на епоху неоліту. В той час поряд з мисливством, рибальством і збиральництвом розвивалися скотарство й землеробство. На тер. України виявлено бл. 500 неолітичних поселень, розташованих у долинах Дніпра, Десни, Прип'яті, Південного Бугу, Дністра, Сіверського Дінця та ін. річок (див. *Дерії́вське поселення і могильник, Вовнизькі могильники і поселення, Маріупольський могильник*). За археол. даними виділяється бл. 10 груп населення — племен чи племінних груп, які були носіями окремих культур: *буго-дністровської культури, сурсько-дніпровської культури, дніпро-донецької культури, лінійно-стрічкової кераміки культури, ямково-гребінцевої кераміки культури* та ін. Люди приручили свиню, бика, вівцю, козу, вирощували пшеницю, ячмінь, жито, про[illegible] ін. злаки. За неоліту вдосконалювалася техніка виготовлення знарядь праці. Виникли нові способи обробки каменю — шліфування, свердління й розпилювання; з'явилися нові типи інструменту. Велике значення мало поширення знарядь для обробки дерева — сокир, доліт і тесел. Важливим досягненням стало винайдення способу виготовлення глиняного посуду. Люди жили первісними матріархальними родовими общинами, які об'єднувались у племена. В той же час у племен пд.-зх. зони з виробляючими формами г-ва поступово зростала роль праці чоловіка, що вело до утвердження в общинах панівного становища чоловіків. В 4—3-му тис. до н.е., за *мідного віку* (енеоліту), дальший розвиток скотарства, землеробства, обміну привів до значних змін у первісному суспільстві на тер. України. На зміну примітивному, мотичному землеробству неолітичної епохи прийшло значно продуктивніше орне землеробство з використанням рала і тяглової сили. Розвиток скотарства зумовив потребу його спеціалізації — виникли вівчарство і конярство. Енеоліт — це період виникнення і розвитку металургії міді. Дальший розвиток сусп. виробництва відкривав широкі можливості для міжплемінного обміну. Цей час, як і епоха неоліту, характеризувався нерівномірністю госп. і сусп. розвитку племен. У лісостеповій і степовій зонах Правобережної України жили землеробсько-скотарські племена, у лісостеповій і степовій зонах Лівобережжя — рибальсько-скотарські, а пізніше скотарські й скотарсько-землеробські племена, у пн. поліській зоні сучас. тер. України продовжувало жити мисливсько-рибальське населення. Провідну роль серед племен того часу відігравали племена *трипільської культури*, які жили на тер. Право-

бережної України і Молдавії. На тер. Зх. Волині жили племена *лійчастого посуду культури*, на тер. Волині та Поділля — *кулястих амфор культури*, на тер. Придніпров'я, Приазов'я, в бас. Сіверського Дінця і Нижньому Подонні жили носії *середньостогівської культури*, а пізніше — *ямної культури*, на Лівобережній Україні, в Придніпров'ї — племена дніпро-донецької культури, в Криму — племена *кемі-обинської культури*. В епоху енеоліту з розвитком скотарства, землеробства, обміну відбувся перехід від матріархату до патріархату. Гол. роль у госп. житті почали відігравати чоловіки, госп. основою стала патріархальна сім'я. *Бронзовий вік* у сучас. межах України тривав з кін. 3-го до поч. 1-го тис. до н. е. В той час винайдено бронзу (сплав міді та олова). Це був перший метал, штучно створений людиною в процесі виробництва. З бронзи виготовляли знаряддя праці (сокири, долота, серпи, ножі, шила), зброю (кинджали, наконечники списів, бойові сокири) та різні прикраси (шпильки, підвіски, браслети тощо). З винайденням бронзи розвинулися далі скотарство, землеробство та ін. галузі виробничої діяльності людей. Скотарські племена виділилися з середовища землеробських. Тодішні племена, що населяли сучас. тер. УРСР, були носіями ямної культури, *катакомбної культури, багатоваликової кераміки культури, зрубної культури, шнурової кераміки культури, середньодніпровської культури, комарівської культури, білогрудівської культури, висоцької культури, бондарихинської культури* та ін. У степовій зоні України провідного значення набуло скотарство, а в лісостеповій зоні та на Поліссі воно поєднувалося з землеробством. Крім того, племена бронзового віку займалися мисливством і рибальством, що мало допоміжне значення. Розвиток металургії, скотарства, орного землеробства, а також обміну сприяв дальшому розвиткові у племен бронзового віку патріархальних відносин. З утвердженням патріархальної організації суспільства стада худоби стали власністю окремих сімей. Сімейна власність спричинила майнову нерівність серед сімей. Виникла майнова і соціальна диференціація, зросла роль і влада племінних вождів і воєначальників. Прагнення до нагромадження багатства породжувало війни, завоювання одних племен іншими, що підривало підвалини первісно-общин. ладу й створювало передумови для поділу суспільства на класи — багатих і бідних. Наприкінці бронзового віку формувалися великі етнічні й культурні спільності, на основі яких згодом утворилася більшість сучас. народів. На території Прикарпаття і Нижнього Подунав'я формувалися дако-фракійські етнічні групи населення. Багато вчених пов'язують з племенами бронзового віку Лісостепового Правобережжя праслов'ян. Виходячи з археол. і лінгвістичних досліджень, прабатьківщиною слов'ян вони називають територію між Дніпром на Сх. і Одером на Зх.

На поч. 1-го тис. до н. е. в розвитку продуктивних сил у племен, які жили на сучас. тер. УРСР, сталися великі зміни, пов'язані з відкриттям заліза, освоєнням технології його виготовлення та масовим використанням залізних знарядь праці й зброї. Найраніші вироби з заліза на тер. України належали племенам *чорноліської культури*. Освоєння заліза мало велике значення для розвитку всіх галузей господарства — землеробства, скотарства, ремесла. Ремесло відокремилося від землеробства, почався процес розкладу первіснообщинного ладу і переходу до ранньокласового суспільства. З поч. *залізного віку* (1-а пол. 1-го тис. до н. е.) племена і народи степової зони перейшли до кочового скотарства. У кочових народів виникли укріплені городища, що були адміністративними, ремісничими й культовими центрами. В руках окремих осіб на правах приватної власності концентрувалися великі багатства. Водночас із сусп. поділом праці та диференціацією суспільства на багатих і бідних, вільних і рабів виникли класи.

В кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. степи України займали *кіммерійці* — найдавніший в Сх. Європі народ, назва якого збереглась у писемних пам'ятках. Це були спочатку осілі племена, які згодом перейшли до кочового скотарства. Кіммерійці здійснювали далекі завойовницькі походи в Малу Азію, країни Перед. Сходу. У них виділилась і сформувалася пануюча верхівка, в руках якої зосереджувалися влада і багатства; зародилося класове суспільство.

В кін. 7 ст. до н. е. кіммерійців із степів Пн. Причорномор'я витіснили *скіфи*, які прийшли зі Сх. В результаті об'єднання скіфських племен утворилася ранньокласова держава — *Скіфія*, що підкорила населення на великій території між Доном і Дністром. У скіфів мало місце домашнє рабство. Осн. виробником був рядовий общинник — скотар і землероб, що перебував у залежності від знаті і багатіїв. З кін. 4 ст. до н. е. могутність Скіфії почала слабшати, і її територія під натиском *сарматів* зменшувалася. Більша частина населення переселилася на Кримський п-ів. Тут у 3 ст. до н. е. виникло скіфське місто Неаполь (див. *Неаполь Скіфський*), що стало столицею Скіфського царства в Криму. В 2—3 ст. н. е. Скіфське царство почало занепадати, а наприкінці 3 ст. перестало існувати. У скіфів була висока на той час матеріальна культура, що вплинула на економіку, суспільний лад, матеріальну культуру, ідеологію ін. племен, які жили на тер. сучас. України. Найзначнішими пам'ятками скіфського часу на тер. УРСР є *Басівське городище, Більське городище, Кам'янське городище, Немирівське городище* та ін., найбагатші скіфські кургани — *Чортомлик, Солоха, Куль-Оба, Товста могила, Гайманова могила* та ін. Починаючи з 3 ст. до н. е. тривалий період в історії Пн. Причорномор'я пов'язаний з племенами сарматів, етнічно спорідне-них зі скіфами. Вони займалися скотарством і вели кочовий спосіб життя. У них відбувався процес утворення класів і посилення племінної знаті, навколо якої групувалися військ. дружини. Значну роль у їхньому г-ві відігравала праця рабів, якими ставали захоплені під час безперервних воєн полонені. Але у сарматів зберігався родоплемінний лад і в своєму політ. розвиткові вони не перейшли від племінних об'єднань до утворення д-ви. Скіфському періодові в степах Пн. Причорномор'я відповідає час існування на узбережжі Чорного м. грец. міст-колоній, що були рабовласницькими д-вами (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Ці колонії — *Тіру, Ольвію, Херсонес, Пантікапей* та інші — заснували в 2-й половині 7—5 ст. до н. е. греки, які переселилися в райони Чорного й Азовського морів з Малої Азії та острівної Греції. В античних д-вах Пн. Причорномор'я значного розвитку досягли с. г., ремесла, торгівля, архітектура, мистецтво. Культура античних міст Пн. Причорномор'я сприяла розвиткові екон. життя, сусп. відносин та культури місц. племен, що прискорювало процес розкладу в них первіснообщинного ладу та сприяло їхньому дальшому прогресові. В 5 ст. до н. е. внаслідок об'єднання грец. міст на Керченському і Таманському п-овах виникла *Боспорська держава*, столицею якої стало місто Пантікапей. У перших століттях нашої ери античні д-ви Пн. Причорномор'я потрапили в залежність від Риму. З 30-х рр. 3 ст. почався екон. занепад їх, що посилився в результаті нападів *готів*. Навала *гуннів* у 4 ст. поклала кінець існуванню античних д-в Пн. Причорномор'я.

В кін. 1-го тис. до н. е.— на поч. 1-го тис. н. е. на тер. Лісостепового Правобережжя і Полісся жили осілі землеробсько-скотарські племена, зокрема носії *зарубинецької культури* і *черняхівської культури* та ін., серед яких були й давні слов'яни. В серед. 1-го тис. н. е. між Дніпром і Дністром до Нижнього Дунаю на Пд. Зх. та до Сіверського Дінця на Сх. жила сх. група слов'ян. племен, яка відома з писемних джерел під назвою *антів*. Анти мали сильну військ. орг-цію, вели боротьбу проти Візантії, *аварів*. Дальший розвиток економіки та соціальних відносин, загарбання общинних земель представниками знаті родів і племен та використання ними праці рабів — військовополонених і збіднілих общинників — зумовили розклад первіснообщинного ладу в сх. слов'ян і формування у них класових, феод. відносин. Це привело до виникнення у сх. слов'ян ранніх напівдержавних об'єднань — союзів племен, на чолі яких стояли князі.

Починаючи з 6 ст. у писемних джерелах з'являлися докладніші порівняно з попереднім періодом відомості про слов'ян. Про них писали візант. історики 6—7 ст. Прокопій Кесарійський, Менандр, Маврикій, Феофілакт Сімокатта, історик готів Йордан та ін. Цінні відомості про сх. слов'ян цього періоду, зокрема про назви та територію окремих князівств, життя і побут окремих груп слов'ян, деякі політ. аспекти їхньої історії, містять також найдавніші частини давньорус. літописів.

І. І. Артеменко.

Сокира-молот бронзового віку з рогу оленя, оздоблена різьбленими зображеннями, з торфовища біля села Дударкова Бориспільського району Київської області (вгорі). Срібна чаша зі сценами полювання із скіфського кургану Солоха.

Глиняний посуд з античних міст Північного Причорномор'я:
хіоський кубок з Березані, 6 ст. до н. е. (ліворуч);
червонофігурний кратер з Ольвії, 5 ст. до н. е.

Формування і розвиток у східних слов'ян феодальних відносин. Київська Русь

Початок розкладу первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства у сх. слов'ян належить до 6—7 ст. Про це свідчать багаті знахідки в похованнях дружинників, а також виникнення перших укріплених поселень (Київ, Зимне та ін.), що стали адм.-політ. центрами союзів племен. На тер. сучас. УРСР жили *поляни, сіверяни, древляни, волиняни, бужани, тиверці*. Провідне місце посідав союз полян — Полянське князівство з центром у Києві. Перший київ. князь, за *«Повістю временних літ»*,— Кий. На межі 8 і 9 ст. у Серед. Придніпров'ї склалося держ. утворення «Руська земля», яке мало вищий рівень політ. організації порівняно з ін. союзами племен і об'єднувало вже кілька таких союзів — полян, древлян, сіверян, дреговичів і полочан. У цей час сх. автори згадують у межах розселення сх. слов'ян три держ. утворення — *Куявію, Славію, Артанію*. В 2-й пол. 9 ст. в основному завершився тривалий процес становлення давньорус. д-ви — *Київської Русі* (карту див. на окремому аркуші, с. 96—97). В світлі сучас. уявлень про її виникнення, що грунтуються на марксистсько-ленінському вченні про сусп.-екон. розвиток, цілком антинауковими є твердження норманістів (див. *Норманська теорія*) про те, що нібито *варяги* створили давньоруську державність.

У 8—9 ст. в результаті дальшого розвитку осн. форм г-ва — землеробства і ремесла значно збільшилась продуктивність праці, створились умови для завершення процесу розкладу первіснообщинних відносин і формування клас. суспільства. В цей час родова община у сх. слов'ян перетворювалась в територіальну, набувала нового змісту. Общинники зазнавали експлуатації з боку родоплемінної верхівки, яка відокремлювалася і перетворювалася на феодальну. В її руках зосереджувалася більша частина додаткового продукту, а також право на феод. приватну власність.

У сх. слов'ян, як і в багатьох ін. народів, на базі розкладу первіснообщинного ладу формувався феодалізм. Гол. початковою формою феод. експлуатації було т. з. *полюддя* — збирання данини з підлеглого населення. Поступово в міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувалася феод. *вотчина*, що зумовило появу такої форми експлуатації, як відробітки («уроки»). Осн. категорією населення, яке виконувало відробітки, були феодально залежні *смерди*. Інша категорія населення, що обслуговувала г-во феодалів,— дворова *челядь*, або *холопи*. Їхнє становище по суті не відрізнялося від становища рабів. Однак *рабство* у сх. слов'ян не розвинулось у рабовласницьку формацію. Близькими до холопів за своїм становищем були *рядовичі* і *закупи*. Третьою формою феод. експлуатації на Русі була грошова *рента*. Форми феод. експлуатації визначалися рівнем розвитку виробн. і, у свою чергу, впливали на екон. становище суспільства. Характерною особливістю Давньорус. д-ви були порівняно швидкі темпи соціально-екон. розвитку. За період з 9 по 11 ст. Русь досягла значних успіхів у розвитку г-ва, культури. С. г., що посідало провідне місце в економіці д-ви, мало давні традиції і досягло високого на той час рівня розвитку. С.-г. знаряддями праці були плуг, рало, соха, борона, коса, серп, мотики, лопата. Існувало кілька систем землеробства — парова з двопільною і трипільною сівозмінами, підсічна і перелогова. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку, коноплі, льон, горох та ін. культури.

Важливою галуззю сільськогосподарського виробництва було скотарство. Високий рівень землеробства, а також наявність пасовищ давали змогу утримувати у феодальних господарствах великі стада великої рогатої худоби, коней, отари овець. Допоміжну, але істотну роль у господарстві відігравали мисливство, рибальство, бджільництво. Продукція цих галузей г-ва надходила не тільки на внутрішній, але й на зовн. ринки. Помітне місце в г-ві посідало високорозвинуте ремісниче виробництво. У містах уже існувала верства ремісників. Найважливішими галузями ремесла були виробництво заліза і металообробка. Асортимент виробів із заліза налічував бл. 150 назв, а давньорус. ковалі володіли усіма відомими тоді тех. і технологічними прийомами його обробки: куванням, зварюванням, гартуванням, інкрустацією кольоровими металами. Відомо кілька десятків ін. галузей ремесла. Високого рівня майстерності досягли давньорус. ювеліри, які виготовляли золоті діадеми і барми, колти і намисто, срібні браслети-наручі та ін. ювелірні вироби, що виконані в техніці перегородчастої *емалі, скані, черні*, литва, *карбування, філіграні*. Значного розвитку досягли *гончарство*, буд. справа, виготовлення зброї, скла, одягу, взуття, обробка дерева, каменю, кістки тощо. Важливою галуззю економіки стала торгівля. Центрами ремесла і торгівлі були міста або великі села, що називалися погостами (місця «гостьби» — торгівлі). Зародження найдавніших міст Київ. Русі належить до 3-ї чверті 1-го тис. н. е. В цей час виділилася верства купців. У 9—10 ст., за «Повістю временних літ», на Русі було 20 міст: Київ (виник у серед. 1-го тис. н. е.), Новгород, Чернігів, *Вишгород*, Переяслав, Смоленськ та ін. На 13 ст., за літописними даними, на Русі було бл. 300 градів. Найбільшою торг. комунікацією був шлях «от Грек», або «Грецький» (див. *«Шлях з варяг у греки»*), який зв'язував Русь з балтійськими і чорноморськими ринками. Важливу роль відігравали *Соляний шлях* і *Залозний шлях* та ін. Київська Русь постачала на міжнар. ринки хутра, мед, віск, шкіру, деякі види ремісничих виробів (зокрема, мечі, кольчуги та ін.); купувала золото, прикраси, дорогі тканини, вино, олію, зброю, кольорові метали та ін. Вона вела торгівлю з Візантією, Волзько-Камською Болгарією, Хозарським каганатом, країнами Араб. Сходу, скандінавськими, центр.-європ. і зх.-європ. країнами. Спочатку були в обігу іноз. монети (арабські й візантійські). За Володимира Святославича і Ярослава Мудрого Русь карбувала власну монету: *срібники* і *златники*. З 11 ст. для розрахунків при великих торг. операціях користувалися срібними злитками, т. з. *гривнями*, що стали основною одиницею давньоруської грошової системи.

Розвиток феодалізму в Київській Русі проходив в умовах гострої класової боротьби між експлуатованими і експлуататорами. В літописах збереглися відомості про *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, про повстання 1024, 1070—71 в Ростово-Суздальській землі, 1069—70 в Новгороді. Іноді вони набували широкого розмаху; активними учасниками рухів ставали не тільки найбідніші міські низи, а й селяни. Нар. рухи часто мали реліг. відтінок і пов'язувалися з захистом дохристиянських вірувань і боротьбою проти християнства, що насаджувалося насильницьким шляхом. Іноді правлячим феод. угрупованням, які постійно вели між собою боротьбу за владу, вдавалося використати певною мірою невдоволення мас у своїх інтересах. Однак незалежно від форм нар. рухи в Київській Русі мали класовий характер. Народ боровся проти посилення феод. експлуатації, проти князів, великих землевласників, князівської адміністрації, лихварів. Ця боротьба об'єктивно сприяла прогресивним змінам у житті країни. Главою держави і верховним власником всієї землі був великий князь київський. Йому підлягали удільні князі, які правили в окремих князівствах, а також *бояри*, дружинна знать (див. *Дружина*), що володіли великими вотчинами. Складову частину феод. класу на Русі становило й вище духівництво — митрополит, єпископи, ігумени. Важливим елементом держ. життя Русі було *віче*. Формально воно являло собою нар. збори, фактично ж було органом феод. управління, що виступав то слухняним придатком князівської влади, то служив боярській опозиції, з допомогою якого бояри зводили рахунки з тими князями, політика яких не відповідала їхнім інтересам.

Початок послідовного викладу політ. історії Київської Русі в літописах сягає 2-ї пол. 9 ст. На той період припадає діяльність київських князів Аскольда і Діра, які, за свідченням деяких писемних джерел, належали до місц. слов'ян. династії Києвичів. У той час Київська Русь стала однією з провідних країн середньовіччя. В 860 давньорус. військо здійснило перший похід на Константинополь, що продемонстрував зросту силу Русі. В результаті цього успішного походу було укладено мирний договір, що свідчив про дипломатичне визнання Русі Візантією. У 882 на київському великокнязівському престолі відбулася зміна династій. Владу захопив варязький конунг Олег (882—912). За його правління тривав

Збирання данини князем. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

процес об'єднання сх.-слов'ян. земель у єдину д-ву. Бурж. історіографія з діяльністю Олега та його варязького (норманського) оточення пов'язує завершальний етап формування Київської Русі. Насправді нормани не залишили помітного сліду в багатій матеріальній і духовній культурі Київської Русі, оскільки дуже швидко злилися з місц. населенням і послов'янилися.

Напрями політ. діяльності Давньорус. д-ви, що визначилися в кін. 9 — на поч. 10 ст., залишилися незмінними і в роки князювання Ігоря (912—945). Він підкорив своїй владі древлян і уличів, 943 здійснив похід на Кавказ і 941, 944 — походи на Константинополь. За князювання Ігоря почалася боротьба проти *печенігів*. Часті військ. походи Ігоря, що збагачували феод. знать, важким тягарем лягали на плечі трудового народу. Ненормована данина (полюддя), яку київ. князь збирав з підвладних Києву земель, спричиняла опір на місцях. У 945 повсталі древляни вбили київ. князя Ігоря за стягування з них позачергової данини (див. *Древлянське повстання 945*). Придушивши повстання, княгиня Ольга (945—957), змушена була провести деякі реформи, що регламентували збирання данини та ін. форми феод. експлуатації (946). За роки її князювання Київська Русь зміцнила свої міжнар. позиції. Важливу роль у цьому відіграло відвідання великою княгинею Константинополя (957), внаслідок якого значно розширилися екон. і культур. зв'язки між Руссю і Візантією. В Константинополі Ольга прийняла хрещення, що сприяло проникненню християнства на Русь. Після смерті Ігоря великим князем київським став син Ольги та Ігоря Святослав Ігорович. Час його князювання (957—972) пройшов у безперервних військ. походах. У 965—967 він розгромив Хозарський каганат, *Булгарію*, переміг ясів *(аланів)* і *касогів*, приєднав до Київської Русі землі *в'ятичів*. У 968 Святослав з військ. дружиною здійснив 1-й похід на Балкани. Під Доростолом (сучас. Сілістрія) він переміг болгар і зайняв ряд придунайських міст. Другий його похід на Балкани був невдалим (див. *Доростольська оборона 971*). Під час повернення на Русь (972), у сутичці з печенігами біля Дніпрових порогів Святослава було вбито. Після смерті Святослава Ігоровича в результаті тривалої міжусобної боротьби між його синами і вбивства Ярополка І Святославича київський престол зайняв Володимир Святославич (980—1015). За його князювання кочові орди печенігів становили все більшу небезпеку, і боротьба проти них переростала в життєву необхідність для Київської Русі. Державна діяльність Володимира Святославича була підпорядкована інтересам зміцнення внутр. і зовн. становища Київської Русі. Протягом 981—993 він здійснив успішні походи на Зх. на *ятвягів* і білих хорватів, на Сх.— на в'ятичів; в цей час завершився тривалий процес формування держ. території Київської Русі. В кожне князівство Володимир посадив своїх синів або посадників, чим покінчив з автономією земель.

Боротьба проти печенігів зумовила необхідність будівництва цілої системи фортець уздовж річок Остра, Трубежа, Сули, Стугни (*Білгород*, Остер, Корсунь, Родень, Воїнь та ін.).

За Володимира Святославича 988—989 у Київській Русі було запроваджено християнство за грец. зразком, що відповідало інтересам феодалів (див. *Хрещення Русі*). Разом з тим християнство сприяло розширенню екон. і культур. відносин Київської Русі з європейськими країнами.

На межі 10 і 11 ст. Київська Русь, за висловом К. Маркса, досягла кульмінаційного пункту своєї могутності. Після смерті Володимира Святославича в результаті тривалої боротьби за великокнязівську владу між його синами Святополком Окаянним і Ярославом великим князем київським став Ярослав Мудрий (1019—54). Посівши київ. престол, він вів також боротьбу проти свого брата Мстислава

Перемога війська князя Володимира Святославича над печенігами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

Володимировича (див. *Лиственська битва 1024*). За князювання Ярослава Київська Русь лишалася великою і могутньою д-вою. В цей час здійснено великі роботи по укріпленню пд. кордонів д-ви, будівництву її столиці — м. Києва, розроблено збірник законів давньорус. феод. права — т. з. «Правду Ярослава» (див. «*Руська правда*»). Спец. статутом було визначено права церкви в системі держ. управління. В 1051 Ярослав, без відома константинопольського патріарха, поставив главою Руської православної церкви київського церк. діяча Іларіона. Це була реакція Києва на спробу Візантії використати церкву в своїх політ. цілях.

Київська Русь мала широкі міжнар. зв'язки, в т. ч. й династичні: з Візантією, Францією, Угорщиною, Польщею, скандінавськими та ін. країнами. Так, зокрема, дружиною Володимира Святославича була візантійська принцеса Анна, Ярослав Мудрий був одружений з дочкою швед. короля Інгігердою. Сини Ярослава були одружені: Ізяслав — з сестрою польс. короля Казимира, Всеволод — з дочкою візант. імператора Константина Мономаха. Дочки Ярослава Мудрого були дружинами: Єлизавета Ярославна — норвезького короля Гаральда Суворого (після його загибелі — короля Данії Свена Естрідсена), Анастасія — угор. короля Андрія, Анна Ярославна — французького короля Генріха І. Дочка Всеволода Ярославича Євпраксія Всеволодівна була одружена з імператором «Священної Римської імперії» Генріхом IV.

Високого на той час рівня досягла культура Київської Русі. В 9—10 ст. сх. слов'яни сформувалися в давньоруську народність. Склалась і розвивалась давньоруська розмовна та літературна мова, давньоруська література, а також архітектура, образотворче мистецтво. В цей час було збудовано *Десятинну церкву*, *Золоті ворота* в Києві, *Спаський собор* у Чернігові, Софійські собори в Києві, Новгороді, Полоцьку, започатковано (за Володимира Святославича) школи, 1037 засновано *бібліотеку Софійського собору*, зароджувалась медицина. Зміцнювалися спільні елементи в матеріальній і духовній культурі, в побуті та звичаях. Зростало усвідомлення єдності Русі і всіх руських людей. Це спростовує концепції укр. бурж.-націоналістич. істориків, які пов'язували Київську Русь лише з історією України. Давньорус. д-ва включала Пн.-Зх., Пн.-Сх. і Пд.-Зх. Русь (у т. ч. тер. сучас. зх.-укр. земель), де згодом на основі давньорус. народності сформувалися три братні народи — росіяни, українці і білоруси.

Після Ярослава Мудрого великокнязівський престол перейшов до його сина Ізяслава Ярославича. Формально він був главою д-ви, але фактично правив разом з братами — Святославом Ярославичем (князював у *Чернігівському князівстві*) і Всеволодом Ярославичем (князював у *Переяславському князівстві*). Спочатку Ярославичі спільно підтримували мир і єдність держави. В 1072 вони виробили загальноруський кодекс юридичних норм — т. з. «Правду Ярославичів». До 70-х рр. 12 ст. союз Ярославичів розпався. Між ними почалася тривала міжусобна боротьба, що свідчило про політ. роздроблення Київської Русі.

В основі цього явища були причини соціально-екон. характеру. Розвиток феодалізму, зростання і екон. посилення місц. зем. знаті неминуче породжували відцентрові тенденції. З 1073 по 1093 Ярославичі по черзі посідали київський престол: Святослав — 1073—76, Ізяслав — 1077—78, Всеволод — 1078—93. Наприкінці 11 ст. на політ. арені виступили київський кн. Святополк Ізяславич (1093—1113) і переяславський князь Володимир Всеволодович. Щоб припинити князівські міжусобиці і організувати спільну боротьбу проти *половців* та ін. зовн. ворогів, вони скликали з'їзди князів: *Любецький з'їзд 1097*, *Витечівський з'їзд 1100*, *Долобський з'їзд 1103*. Перше десятиліття 12 ст. відзначено рядом блискучих перемог об'єднаних давньорус. дружин. Великий князь київський Володимир Мономах (1113—25) намагався відновити єдність Русі і припинити згубну міжусобну боротьбу. За його князювання значно зміцніли політ. зв'язки Києва з ін. містами і землями Русі. З метою ослаблення народних заворушень він видав нові закони, в яких було зроблено деякі поступки міським низам (див. *Статут Володимира Мономаха*). Йому вдалося припинити князівські міжусобиці, ліквідувати загрозу половецьких вторгнень. Київська Русь часів Володимира Мономаха підтримувала далі широкі міжнар. зв'язки, в т. ч. й династичні. Володимир Мономах мав дружиною дочку англ. короля Гарольда II — Гіту Гарольдівну. Дочка Володимира Мономаха Євфимія була дружиною угорського короля Коломана.

Політику, спрямовану на зміцнення загальнорус. єдності, успішно проводив і Мстислав Володимирович (1125—32). У сфері політ. впливу Києва перебували всі давньорус. князівства. Було здобуто великі перемоги над половцями, внаслідок яких вони були відкинуті, як писав літописець, «за Донъ и за Волгу, за Яикъ». У сфері міжнар. відносин особливо тісними були зв'язки Русі з Візантією, де правив зять Мстислава імператор Іоанн II Комнін. Успіхи об'єднавчої політики Володимира Мономаха і його сина Мстислава Володимировича не могли, однак відвернути феодальної роздробленості Русі.

Про культуру Київської Русі див. у цьому томі розділи: Література (підрозділ Давня література), Архітектура (підрозділ Давня архітектура), Образотворче мистецтво (підрозділ Давнє українське образотворче мистецтво).

П. П. Толочко.

Феодальна роздробленість давньоруських земель (12—13 ст.)

В перші десятиліття 12 ст. закінчився ранньофеод. етап історії Київської Русі, почався період феод. роздробленості, який характеризувався поглибленням процесів феодалізації в місті і на селі. Утворення відносно незалежних князівств, як показали нові дослідження рад. вчених, не є тотожним з політ. розпадом д-ви. Остання лише змінила свою форму відповідно до нової форми зем. власності. Зміцнення феод. способу виробництва викликало до життя не тільки імунітетні права (право феодала в своїх володіннях чинити суд, збирати податки тощо), але й розгалужену систему васальних зв'язків. Пануючий клас на Русі 12—13 ст. являв собою досить складну феод. ієрархію, на верхніх щаблях якої були представники князівського роду, на нижчих — бояри, дружинна знать, дворяни.

Всі вони були пов'язані між собою системою *сюзеренітету — васалітету*, яка в умовах розчленованої форми землеволодіння лишалася визначальною системою державно-правових відносин.

Економічний розвиток Русі 12—13 ст. відбувався шляхом зміцнення вотчинного г-ва. У ремесло і землеробство впроваджувалися прогресивні на той час знаряддя праці. Це, в свою чергу, посилило процес сусп. поділу праці і обміну між окремими галузями виробництва. Князі — засновники місц. династій — досить швидко зміцнили своє становище в удільних князівствах і ввійшли в тісний контакт з боярством окремих земель, представниками великої зем. знаті. У боротьбі проти сепаратистських тенденцій великого боярства князі мусили спиратися на постійну військову дружину. Звідси в кожній землі народжувався нижчий прошарок феодалів — дрібне дворянство, яке формувалося з князівських дружинників, слуг, *рядовичів* і *тіунів*. Одним з осн. елементів сусп. і держ. розвитку Русі, як і всієї середньовіч. Європи, були міста. Археол. дослідження свідчать, що інтенсивний розвиток і зростання їх припадають на 12—13 ст. Основу г-ва давньорус. міст становили ремесло й торгівля. В міських посадах жили і працювали ковалі, склороби, ювеліри, гончарі, різьбярі на дереві, камені й кістці, ткачі і кожум'яки, шевці, зброярі тощо. Їхня продукція задовольняла потреби не тільки навколишньої сільс. округи, але й розходилася по всій Русі. Відбувалося поступове формування внутр. ринку, який, по-перше, був би неможливий в умовах розпаду держ. єдності, по-друге — сприяв цій єдності. Разом з розвитком внутр. і міжнар. торгівлі у великих містах виникла верства лихварів, заможних ремісників. Посилення клас. розшарування, утворення різних верств призвели до наростання соціальної боротьби в давньорус. містах 12—13 ст. (повстання 1146—47 і 1157 у Києві; 1136, 1207 і 1228—29 у Новгороді; 1219 у Галичі). Ця боротьба мала різний вияв: зіткнення князів з боярами, суперництво боярських угруповань між собою за владу, церк. єресі, виступи селян і ремісників проти феод. і лихварського гноблення. Опорою пануючого класу, засобом ідеологічного впливу на маси була церква, а вище духівництво — частиною пануючого класу. На чолі церкви стояв митрополит «київський і всієї Русі». Єпархіями, які в 12—13 ст. територіально наближалися до князівств, управляли єпископи. Важливу складову частину церк. організації становили *монастирі*, що розташовувалися у великих містах і за межами їх. У 12—13 ст. монастирі перетворилися на великих землевласників; вони володіли містами і селами, тисячами залежних селян і величезними зем. вгіддями. Деякі монастирі в цей час відігравали певну роль у розвитку культури (в них створювалися архіт. споруди, в т. ч. й відомі тепер пам'ятки архітектури, літописи, школи). Церква брала активну участь і в сфері політ. життя Русі того часу.

Знаряддя праці 12—13 ст. з Колодяжинського городища: колун, кувалда та сокира.

Етнічний розвиток Русі 12—13 ст. відбувався по шляху дальшої консолідації давньорус. народності, в основі якої лежали тер. і госп. спільність, єдність мови, культури. Якщо на першому етапі існування Київської Русі силою, що сприяла етнічній згуртованості сх. слов'янства, була д-ва, то на другому — в 12—13 ст. — давньорус. народність стала однією з найважливіших передумов державної єдності.

Археол. матеріали, здобуті при розкопках давньорус. міст і городищ, поселень і могильників на території, що її займала Київська Русь, свідчать про дедалі зростаючу спільність матеріальної культури. На Русі склався єдиний (при певних локальних відмінностях) нар. стиль культури, формування якого не залежало від феод. роздроблення земель і який згодом став основою утворення споріднених нац. культур рос., укр. і білорус. народів.

У 12 ст. почали вживати термін «Україна», яким позначали пд. землі Давньої Русі. В *Іпатіївському літописі* під 1187 так названо пд.-сх. землі, що межували з половецьким степом. Розповідаючи про смерть переяславського кн. Володимира Глібовича, літописець відзначав його воєнні доблесті і додавав, що «о нем же Украйна много постона». Пізніше, під 1213, Україною названо пд.-зх. землі, що межували з Польщею.

В 12—13 ст. на Русі зберігалася загальнорус. форма правління з провідною роллю і значенням київ. престолу. Тривалий час традиційним символом цілісності Русі, гол. містом країни, її екон., культур. та ідеологічним центром був Київ. Навколо київ. престолу постійно точилася боротьба претендентів на великокнязівську владу. Незалежно від династичного походження ті чи ін. князі, заволодівши Києвом, виступали прихильниками єдності Русі. Згодом поряд з Києвом висунулись і нові об'єднавчі центри — Чернігів, Владимир на Клязьмі, Смоленськ, Галич.

Політ. суперництво окремих князівських династій Русі привело до виникнення бл. серед. 12 ст. системи дуумвірату — співправління на київ. престолі князів з двох князівських ліній (*Ольговичів* і Мономаховичів), що не бажали поступатися першістю одна одній. Співправління князів-дуумвірів відіграло позитивну роль у політ. історії Русі 12—13 ст., оскільки дещо пом'якшило гостроту міжусобних конфліктів.

Політичний розвиток Русі 12—13 ст. характеризувався не тільки доцентровими тенденціями, але й відцентровими, носіями яких стало велике боярство окремих земель. Внаслідок зміцнення місц. влади на певному етапі вийшли з-під впливу великого князя київського Галицьке, Ростово-Суздальське, Полоцьке князівства та *Новгородська феодальна республіка*. Протягом 11—12 ст. на політ. карті Русі з'явилося бл. 15 земель-князівств, з яких п'ять — Київське, Чернігівське, Переяславське, Володимиро-Волинське, Галицьке — були в межах сучас. території УРСР. Згодом у 2-й пол. 12 і в 13 ст. процес дальшого політико-адм. дроблення захопив і їх. У кожному князівстві, в свою чергу, з'являлися невеликі князівства-васали. Кожне князівство в мініатюрі повторювало політ. систему Давньої Русі. В більшості князівств Русі 12—13 ст. помітні були і тенденції до єдності, уособленням яких була сильна князівська влада.

Важливе місце в політ. структурі Русі періоду феод. роздробленості посідали Київ і *Київське князівство*. Втративши реальну політ. силу, Київ як церк. центр усіх давньорус. земель і організатор боротьби проти зовн. ворогів лишався політ. столицею Русі.

Боротьбу за Київ вели чернігівські, волинські, владимиро-суздальські, смоленські та ін. князі. У проведенні об'єднавчої політики деякі з них досягали значних успіхів. Всеволоду II Ольговичу (1139—46), Ізяславу Мстиславичу (1146—54), Юрію Долгорукому (1155—57) вдавалося на короткий час відновлювати єдність Русі, організовувати спільну боротьбу проти половців. Для участі в антиполовецьких походах надсилали свої військ. загони Київ, Переяслав, Чернігів і Володимир-Волинський, Галич і Туров. Походи 1165, 1167, 1168, 1183 і 1187 закінчилися блискучими перемогами, внаслідок яких було відвернуто половецьку загрозу від пд.-рус. земель, а також від важливих торг. шляхів, що сполучали Русь з Візантією і Кавказом.

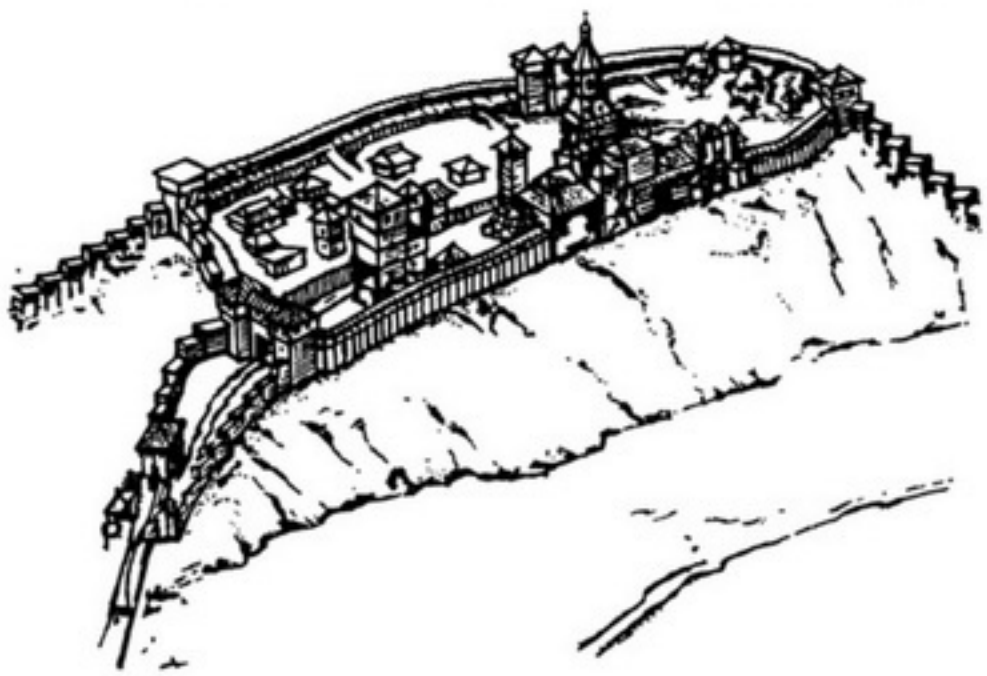

Давньоруське місто Любеч. Реконструкція.

Одним з найбільших князівств Пд. Русі було Чернігівське князівство. В кін. 11 ст. з його складу виділилися *Сіверське князівство* і Муромо-Рязанське князівство, політ. історія яких тісно переплілалася з історією Чернігова і Києва. З 30-х рр. 12 і до 40-х рр. 13 ст. чернігівські князі вели постійну боротьбу за київ. престол і майже всі володіли ним.

Пд.-зх. князівства Русі — Волинське і Галицьке — виникли не в результаті роздроблення Київської Русі, а як наслідок місц. розвитку: на той час, коли на цю територію поширилася влада Києва, тут уже існували численні міста з пануючим класом феодалів, які об'єднали землі дулібів, тиверців, бужан і білих хорватів.

Володимиро-Волинське князівство, центром якого було м. Володимир, аж до серед. 12 ст. не мало власної династії князів, ним управляли або київські князі, або ж їхні ставленики. Тільки на час князювання Ізяслава Мстиславича Волинське князівство дістало статус спадкової вотчини і надовго закріпилося за його родом. Волинські князі брали активну участь у боротьбі за київ. престол, намагалися об'єднати Волинську і Київську землі. *Галицьке князівство* як самостійне почало формуватися в кін. 11 ст., але остаточно склалося лише в 40-х рр. 12 ст. Розквіту досягло за князювання Володимирка (Володимира Володаровича; 1141—52) і Ярослава Осмомисла (1152—87). Цим князям вдалося подолати опір місц. боярства і ствердити сильну центр. владу. Столицею Галицького князівства став *Галич*.

У 1199 відбулося об'єднання Галицького і Володимиро-Волинського князівств, внаслідок чого утворилося *Галицько-Волинське князівство*. Першим його князем був Роман Мстиславич (1199—1205). Згодом воно розпалося на уділи — Галицький, Звенигородський і Володимирський. У зх. землях Русі почалася тривала міжусобна боротьба галицьких і волинських бояр, в яку втручалися Угорщина й Польща. За князювання Данила Галицького (1229—64) було досягнуто значних успіхів у стабілізації політ. життя зх.-рус. земель, але боярська опозиція в цей час була досить сильною.

Історичний розвиток давньоруських земель перервала навала орд Батия. Вперше кочовики з Центральної Азії з'явилися в південноруських степах у 20-х рр. 13 ст. На з'їзді князів у Києві 1223 було прийнято рішення попередити напад кочовиків на Русь і зустріти їх на чужій території. Битва на *Калці*, яка відбулася того самого року, закінчилася поразкою давньорус. дружин. Нападники, дійшовши до Дніпра, не наважилися продовжувати похід і повернули назад. У 1237 почалася навала орд Батия на Русь, внаслідок якої було взято міста Суздаль, Владимир, Ростов, Ярославль, Юр'єв-Польський, Переяславль (Залєський), Твер та ін. В 1239 орди Батия рушили на Пд. Русь, взяли Переяслав, Чернігів. У 1240 зруйнували Київ, 1241 — Володимир-Волинський, Галич, ін. міста Пд.-Зх. Русі. Дійшовши 1240 до Польщі, Угорщини і Чехії, Батий припинив похід на Зх. і через Боснію, Сербію, Болгарію і Русь 1242 вивів свої війська в пониззя Волги; тут було засновано *Золоту орду*. Давня Русь, героїчно відстоюючи свою незалежність, виснажила сили загарбників і тим врятувала країни Європи, їхню культуру від руйнування. Внаслідок навали орд Батия на Русь було знищено величезні матеріальні і культурні цінності, винищено або взято в полон багато людей. Завойовані давньорус. князівства потрапили у васальну залежність від Золотої орди. Рус. населення було обкладене тяжкою даниною і примушене виконувати різні повинності на користь ханської влади. Князів і бояр хан залишив на місцях, але поставив їх під контроль своїх намісників — *баскаків*. Як зазначав К. Маркс у праці «Секретна дипломатія XVIII століття», це «іго не тільки гнітило, воно ображало душу народу, який став його жертвою».

В умовах *монголо-татарського іга* феод. роздробленість посилилася. В межах кожного князівства утворилося багато дрібних. Ці процеси обминули лише Галицько-Волинське князівство, яке було одним з найсильніших у той період. В Пд.-Зх. Русі саме воно очолило успішну боротьбу проти завойовників руських земель. Його загони під проводом Данила Галицького 1238 розбили біля *Дорогичина* лицарів нім. Лівонського ордену, які при підтримці польс. кн. Конрада захопили в 30-х рр. 13 ст. це місто.

В Пн. Русі аналогічна роль належала Новгороду. В *Невській битві 1240* військо новгородців, очолене князем Олександром Ярославичем (Невським) розгромило шведських феодалів, які намагалися загарбати пн.-рус. землі. В 1242 новгородське ополчення на чолі з Олександром Невським розгромило на льоду Чудського оз. військо лицарів нім. Тевтонського ордену, підтримане загонами прибалт. єпископів і дат. феодалів, які вторглися в Новгородську землю (див. *Льодове побоїще 1242*). Перемога на Неві, Чудському оз. і біля Дорогичина на деякий час поклала край агресії нім. лицарів на рус. землі. В *Ярославській битві 1245* військо Данила Галицького розбило військ. сили угор.-польс. феодалів, які намагалися захопити Галич. Данило Галицький зміцнив внутр. становище князівства, придушивши феод. міжусобну боротьбу. В 1239 він поширив свій вплив на Київ. Данило не раз намагався організувати боротьбу проти золотоординських гнобителів. З цією метою він спробував заручитися підтримкою деяких зх.-європ. д-в і папи римського, але не мав у цьому успіху. В 1254—55 рус. військо на чолі з Данилом Галицьким визволило від золотоординців землі по Пд. Бугу, Случі і Тетереву. Через кілька років (1259) Золота орда, однак, поновила панування над краєм і примусила знищити укріплення галицько-волинських міст Кремінця, Луцька, Львова, Володимира та ін. Незважаючи на феодальну роздробленість та золотоординське іго, в давньоруських князівствах тривав розвиток культури, основу якої становила спільна культура давньорус. народності.

П. П. Толочко.

Татарські загарбники женуть полонених з Галицько-Волинської Русі. Мініатюра з угорського літопису. 1489.

Соціально-політичне становище українських земель і боротьба народних мас проти феодального та іноземного гніту в 14 — 1-й половині 16 ст. Формування української народності

В кінці 13—14 ст. по сусідству з пд.-зх. руськими землями зміцніли врятовані Руссю від золотоординського іга феод. д-ви Литва, Польща та Угорщина. В 2-й пол. 14 ст. більша частина Пд.-Зх. Русі підпала під владу Литви і Польщі. Литва підкорила Чернігово-Сіверщину (бл. 1356), Поділля і Київщину з Переяславщиною (1362—63), більшу частину Волині з містами Володимиром, Луцьком, Кремінцем тощо; Польща — Галицьку землю (1349—87) і частину Зх. Волині (1377). Закарпаття ще в 11—13 ст. загарбали угор. феодали. Пн. Буковина, що в період феод. роздробленості становила частину Галицько-Волинського князівства, в серед. 14 ст. підпала під владу новоутвореного *Молдавського князівства*.

Іноземні загарбники разом з місц. феодалами посилювали експлуатацію укр. населення, грабували природні багатства України. В кін. 14 і в наступні століття на укр. землях розвивалися далі феод.-кріпосницькі відносини, що було зумовлено, зокрема, вдосконаленням засобів виробництва у с. г., поширенням різних ремесел у містах, кількість яких значно зросла. Все це впливало на зміцнення екон. зв'язків між укр. землями, а також на розширення торгівлі із зарубіжними країнами. Розвиток товарно-грошових відносин все більше підривав устої натурального г-ва. Зросла роль грошей, що в свою чергу призвело до посилення визиску селян феодалами, збільшення їхніх феод. повинностей, до їхнього закріпачення. В 15 ст. місц. та центр. влада Польщі і Литви не раз виносила рішення про заборону переходів селян, про посилення закріпачення їх, запровадження панщини та ін. повинностей на користь поміщика (див. *Привілей Казимира 1447*, *Литовські статути*).

З 15 ст. все більшої ваги набували *фільварки* — поміщицькі г-ва, які з 14 ст. створювалися за рахунок сел. орних та ін. земель. Фільварки ставали продуцентами товарів на ринок, а їхніми виробниками були закріпачені селяни, які, крім *панщини*, не звільнялися і від грошових та натуральних повинностей. Крім того, селяни виконували й держ. повинності — будівництво фортець, шляхів, мостів тощо. Внаслідок захоплення общинних селянських земель зростала кількість малоземельних і безземельних селян (*загородники*, *городники*, *підсусідки*, *халупники*, *комірники* та ін.). Феодали звільнялися від податків і виконували лише військ. службу, за що здебільшого діставали права на володіння землею і кріпаками. Такий самий сусп. процес з деякими особливостями відбувався в той час також на Буковині і Закарпатті. Зростання сусп. поділу праці, розвиток ремесел, внутр. та зовн. торгівлі в 15—16 ст. привели до зростання вже існуючих і виникнення нових міст на укр. землях. Були міста, які підлягали королівській, великокнязівській владі або феодалам. Важливу роль у 14—16 ст. відігравали такі укр. міста, як Київ, Кам'янець-Подільський, Львів, Луцьк, Кременець, Жито-

мир та ін. Екон. зростання міст зумовило прагнення їхніх жителів обмежити владу феодалів. Польс. королі або лит. великі князі за певну винагороду почали надавати деяким містам самоврядування за т. з. *магдебурзьким правом*. Були непоодинокі випадки, коли магнати, з метою збільшити свої доходи за рахунок міськ. торгівлі та ремесла, добивалися запровадження магдебурзького права для власних міст. Не все населення міст однаково користувалося наданими правами та привілеями. Їх широко використовували міська верхівка — патриціат, в руках якої зосереджувалося міське управління, меншою мірою — осн. частина жителів міст — ремісники, люди, зайняті в промислах і торгівлі. Фактично безправною була міська біднота — плебейство. Ремісники в містах об'єднувалися в професійні корпорації — *цехи*, діяльність яких регламентувалася спеціальними статутами. Не організовані в цехи ремісники перебували в гірших умовах порівняно з членами цехів.

Міжнар. обстановка того часу позначалася і на становищі України. Польс.-лит. армія, в складі якої брали участь білорус., укр. і рос. полки, в *Грюнвальдській битві 1410* завдала нищівної поразки нім. лицарям, внаслідок чого було затримано агресію нім. феодалів на схід. У 2-й пол. 15 ст. на Буковину, Галичину і Поділля почалися напади султанської Туреччини. Чинило напади на укр. землі й *Кримське ханство*, яке виникло 1443 як феод. д-ва внаслідок розпаду Золотої орди, а в 1475 визнало васальну залежність від турецького султана. Кримці знищували міста і села, забирали тисячі людей у полон, продавали їх в рабство на сх. ринках або використовували як рабів. У 1482 кримський хан Менглі-Гірей учинив руйнівний напад на Київ.

У складних соціально-економічних, державно-політичних і міжнародних умовах відбувалося формування української народності. Її етнічною основою була давньорус. народність, що сформувалася за часів Київської Русі. Ще в період феод. роздробленості Давньорус. д-ви (12—13 ст.), який характеризувався тенденціями, з одного боку, до відокремлення певних територій, з другого — до об'єднання окремих земель, з'явилися нові екон., політ. і культурні центри, створювалися відповідні передумови для початку одночасного формування на пн.-сх., пн.-зх. і пд.-зх. землях Русі російської, української і білоруської народностей. Формування укр. народності відбувалося на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств, що мали спільну назву «Руська земля», а з 14 ст. — «Русь». Центром цього процесу стало Середнє Придніпров'я (Київщина, Переяславщина і пд. частина Чернігово-Сіверщини). Незважаючи на роздробленість земель Пд.-Зх. Русі після включення їх до складу різних д-в, Середнє Придніпров'я з Києвом відігравало і далі важливу роль у її політ., екон., культурному і реліг. житті.

Селяни в панському маєтку. Мініатюра з Учительного євангелія. 1638.

Формування укр. народності тривало в 14—15 ст. В той час укр. народність, поряд з російською і білоруською, виступала як окрема етнічна спільність з своєю мовою, територією, особливостями екон. життя і самобутньою культурою. Раніше вживана в Пд. Русі назва *Україна* набувала також етнічного значення і поширилася на всі землі, де сформувалася укр. народність. В 14 ст. виникли назви «Велика Русь» (з кін. 15 ст.— «Росія»), «Біла Русь» (для позначення місцевості, яка в основному збігалася з територією формування білорус. народності) і «Мала Русь» (якою спочатку позначали Галицько-Волинську землю, а пізніше й Наддніпрянщину). Назву «Мала Русь» вживали гол. чин. в офіц. документах і л-рі. Зберігалася також назва «Русь», спільна для всіх східнослов'ян. земель. І в наступні періоди феод. ладу формувалися осн. риси укр. народності: територія, мова, екон. спільність, психічний склад. Процес складання укр. народності супроводився загостренням соціальних суперечностей, класовою боротьбою, які поєднувалися з боротьбою нар. мас проти іноз. гніту. Посилення закріпачення викликало опір селянства. Селяни відмовлялися виконувати феод. повинності, не раз опір селян набирав характеру повстань. У 1431 повстали селяни в Белзькій землі, де королівський уряд роздав села з землею у володіння польс. шляхті. В тому самому році повстали селяни Бакотської волості на Поділлі (див. *Бакотське повстання 1431—34*). В 1457 на Буковині діяв озброєний загін селян, на чолі якого стояв ватажок Лев. Молд. військо разом з польс. військом, що прийшло з Галичини, розгромили повстанців. Особливого розмаху набуло *Мухи повстання 1490—92*, що охопило Буковину, Галичину і Поділля. Повстанці захоплювали фортеці і нищили залоги, руйнували панські маєтки. В цьому повстанні, що мало характер сел. війни, спільно боролися укр. і молд. селяни. Повстання було жорстоко придушене молд. і польс. військами, в складі яких були й лицарі Тевтонського ордену. Селяни Закарпаття разом з селянами Угорщини і Словаччини взяли участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514* проти кріпосництва. Це повстання теж переросло в сел. війну. Повстанці боролися за рівний розподіл землі, знищення кріпацтва, нац. та реліг. гніту з боку католицької церкви. Королівській армії вдалося розгромити повстанське військо.

В кін. 15 ст. завершилося формування *Російської централізованої держави*, столицею якої була Москва. Ця д-ва стала опорою в боротьбі укр. і білорус. народів проти польс.-шляхет. поневолювачів за возз'єднання з рос. народом. Курс Рос. д-ви на об'єднання всіх сх.-слов'ян. земель відповідав прагненням укр. і білорус. народів, які стали об'єктом інтенсивної полонізації та покатоличення з боку польс. феодалів і католицької церкви. Частина укр. і білорус. феодалів, намагаючись зміцнити свої класові привілеї, пішла на компроміс з польс. і лит. правлячими колами. Але осн. маса місц. населення виступала проти політики, яку проводили правлячі кола Польщі і Литви (див. *Канівське міське повстання 1536, Черкаське міське повстання 1536, Брацлавське і Вінницьке міські повстання 1541*). Антилитовські виступи сталися і в Києві (1436, 1484, 1508).

Посилення феод.-кріпосницького гніту викликало численні втечі селян і міськ. бідноти на Пд.-Сх. Київщину і на Сх. Поділля (*Брацлавщину*). Тут виникло *козацтво*. Козацтво складалося з вільних виробників, які займалися с. г., промислами і ремеслами. Одночасно з укр. козацтвом виникло рос. козацтво на Дону. Укр. і рос. козацтво було сильним військ. бар'єром проти агресії султан. Туреччини та її васала Кримського ханства. Центром козацтва в 1-й пол. 16 ст. стала *Запорізька Січ*. Зростання козацтва на Україні сприяло розширенню етнічної території укр. народу, розвиткові його побуту і культури.

Ф. П. Шевченко.

Соціально-економічне і політичне становище України та антифеодальна і визвольна боротьба її народних мас у 2-й половині 16 — 1-й половині 17 ст.

У 2-й пол. 16 ст. відбулися зміни держ.-адм. характеру в становищі значної частини укр. земель. Скориставшись з ослаблення Великого князівства Литовського, яке починаючи з 1558 брало участь у багаторічній війні проти Росії (див. *Лівонська війна 1558—83*), польс. правлячі кола взяли курс на загарбання усіх укр. земель. Навесні 1569 до складу Польс. королівства було включено Волинське, Підляське, Київське, Брацлавське воєводства. *Люблінська унія 1569* проголосила об'єднання Польс. королівства і Великого князівства Литовського в одну д-ву — *Річ Посполиту*. Остання продовжила війну з Росією, що посилювало невдоволення широких нар. мас, зокрема Білорусії та України. які тяжіли до Росії.

Із загарбанням Польщею Волині, Київщини і Брацлавщини укр. шляхта зрівнювалась у правах з польською. На цих землях збільшувалася кількість володінь польс. магнатів і шляхти. Польс. магнати — Калиновські, Конецпольські, Потоцькі, Жолкевські, Язловецькі, Замойські та ін.— в 1-й пол. 17 ст. володіли на Україні сотнями сіл, містечок і міст. Одночасно збільшили свої володіння також укр. магнати — Острозькі. Заславські, Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі та ін.

З метою зміцнити свої сусп.-політ. та екон. позиції укр. феодали приймали католицтво і ополячувались. Одночасно польс. влада, за участю укр. магнатів, посилено проводила полонізацію, запроваджувала католицизм. Частина вищого православного духівництва за *Брестською унією 1596* проголосила об'єднання православної церкви на тер. Речі Посполитої, а також на більшій частині України і Білорусії з католицькою під зверхністю папи римського. Польс. магнати, шляхта і католицьке духівництво нехтували нац. традиціями укр. народу, гальмували розвиток укр. мови і культури. Так. чин., посилювався нац. і реліг. гніт і безправ'я нар. мас. Зусилля польс. влади були спрямовані також на те, щоб ослабити прагнення укр. і білорус. народів до возз'єднання їх з рос. народом. У 2-й пол. 16 і особливо в 1-й пол. 17 ст. посилювався і феод.-кріпосницький гніт. «*Устава на волоки*» *1557*, запроваджена

у Великому князівстві Литовському, зокрема й на частині території України, посилила закріпачення і збільшила повинності селян, а також міщан, які займалися землеробством. Зростала кількість фільварків. На поч. 17 ст. панщина в багатьох місцях доходила до 4—6 днів на тиждень. Зростали також продуктові і грошові побори з селян на користь поміщиків, які мали необмежену владу над майном і життям залежних від них селян. Селяни не мирилися з панським гнітом і сваволею. Вони тікали в ін. місцевості, де феод. гніт ще не був таким жорстоким, — на Пд. Київщину, Брацлавщину, *Лівобережну Україну*, Запоріжжя і в межі Рос. д-ви — Слобожанщину (згодом — *Слобідська Україна*). Селянство було осн. рушійною силою визвольної боротьби укр. народу.

В тяжкому становищі опинилося на Україні також міське населення. Багато міст було приватною феод. власністю магнатів і шляхти. Значна частина населення цих міст поряд з селянами виконувала феод. повинності. Навіть ті міста, що одержали магдебурзьке право, залишалися в значній залежності від феодалів і королівсько-шляхет. адміністрації. Польс.-шляхет. уряд сприяв зміцненню в укр. містах привілейованого становища польс. та нім. купців і ремісників. Міська біднота вела невпинну боротьбу проти шляхет. привілеїв, нац.-реліг. гніту, проти сваволі адміністрації (див. *Білоцерківське міське повстання 1589—90, Брацлавське міське повстання 1594—95*). Цим пояснюється широка участь міських низів у визвольній боротьбі. І все ж, незважаючи на те, що феод.-кріпосницький і нац.-реліг. гніт був гальмом екон. і культур. розвитку укр. народу, в 2-й пол. 16 ст. і особливо в 1-й пол. 17 ст. на Україні далі розвивалися міста як центри ремесла й торгівлі, посилювались екон. зв'язки між окремими землями, виникали передумови для утворення єдиного внутр., тобто нац., ринку. Селяни-втікачі і міська біднота поповнювали ряди козацтва, роль якого дедалі посилювалася. Козацтво не було однорідним за своїм складом. Багаті козаки володіли великими зем. угіддями, мали табуни коней, череди великої рогатої худоби, отари овець, були власниками промислів. Поряд з ними існувала й козацька біднота.

Намагаючись розколоти козацтво, польс. уряд за козац. реєстром (списком) прийняв на службу певну частину козаків (див. *Реєстрові козаки*), а тих, які не були включені до реєстру, позбавив козац. прав (див. *Нереєстрові козаки, Вільшанська угода 1617, Роставицька угода 1619*).

В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. тривали напади султанської Туреччини та її васала Кримського ханства на Україну. В боротьбі проти тур.-тат. агресорів важливу роль відігравало укр. козацтво, центром якого була Запорізька Січ. Воно разом з донськими козаками здійснювало досить успішні сухопутні і морські походи проти Туреччини і Кримського ханства. Загони укр. козаків брали участь і в походах рос. військ на Крим у 2-й пол. 16 ст. В 70-х рр. 16 ст. запорізькі козаки взяли участь у боротьбі молд. народу проти гніту султанської Туреччини. Прославився в боях проти тур. військ козац. отаман Іван Підкова. В 1616 козац. військо під проводом гетьмана П. Сагайдачного здобуло Кафу — центр торгівлі невільниками. В 1621 укр. козацтво відіграло вирішальну роль у перемозі Польщі над тур. армією в *Хотинській війні 1620—21*. У 1637—42 запорізькі козаки допомагали донським козакам обороняти Азов від тур.-тат. війська (див. *Азовське сидіння*).

З 2-ї пол. 16 ст. посилилася боротьба проти соціального та нац. гніту. Осн. рушійною силою її було селянство, козацтво і міське трудове населення. Боротьба набувала характеру сел.-козац. повстань (див. *Косинського повстання 1591—93, Наливайка повстання 1594—96*).

Феодальний гніт і загострення соціальних

Козацька старшина. Малюнок Г. Боплана. 17 ст.

відносин у Рос. д-ві привели до *селянського повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*, яке почалося на тер. Чернігово-Сіверщини і охопило значну частину Росії. В цьому повстанні осн. рушійною силою було селянство; в ньому брали участь також донські й запорізькі козаки і міська біднота.

Після Хотинської війни польс.-шляхет. уряд, занепокоєний масовим покозаченням селянства, у вересні 1625 послав на Пд. Київщину військо (30 тис. чол.). Однак йому не вдалося здійснити свій план розгрому козацтва. Козаки на чолі з гетьманом М. Жмайлом дали збройну відсіч польс.-шляхет. армії (див. *Жмайла повстання 1625*).

Між польс.-шляхет. командуванням і козац. старшиною, яка скинула на той час з гетьманства М. Жмайла (обрала М. Дорошенка), було укладено невигідну для козаків *Куруківську угоду 1625*. В зв'язку з посиленням феод.-кріпосницького гніту, намаганням польс. уряду зменшити кількість козаків і обмежити їхні привілеї в 30-х рр. 17 ст. відбувся ще ряд сел.-козац. повстань — *Федоровича повстання 1630*, повстання 1635, очолене І. Сулимою, *Павлюка повстання 1637, Остряниа повстання 1638* (див. карту на с. 80). Нереєстрові козаки боролися не тільки проти шляхти, а й проти угодовської політики козац. реєстрової старшини щодо польс.-шляхет. уряду.

Селянсько-козацькі повстання 30-х рр. 17 ст. відіграли велику роль в історії боротьби укр. народу за визволення з-під гніту магнатсько-шляхет. Польщі, за возз'єднання з рос. народом. Вони показали зростання сил і рішучості укр. нар. мас у боротьбі проти соціального і нац. гніту, були провісниками визвольної війни укр. народу 1648—54, в якій він блискуче використав воєнний досвід, набутий ним у ході цих повстань.

Важливу роль у боротьбі українського і білоруського народів проти іноземного гніту в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст., як і в попередні часи, відігравала Рос. д-ва. Розширювалися рос.-укр. екон. і культурні зв'язки. Ідея єднання України з Росією набувала все більшої популярності в різних верствах укр. населення. Гетьман П. Сагайдачний висловив спільне бажання козаків і міських жителів, коли 1620 відправив з Києва посольство в Москву, яке заявило про готовність Запорізького Війська разом з Росією боротися проти ворогів. У 1624 київський митрополит І. Борецький просив рос. уряд прийняти Україну і Військо Запорізьке під свою владу.

В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. тривав процес розвитку укр. народності, зростала нац. свідомість укр. народу, розвивалася укр. культура. Осередками нац. освіти були громад. орг-ції православних міщан — *братства*, які існували в містах України і Білорусії. Братства відкривали школи і друкарні. У 1573 рос. першодрукар І. Федоров заснував у Львові першу на Україні друкарню. В 1-й пол. 17 ст. найбільшою на

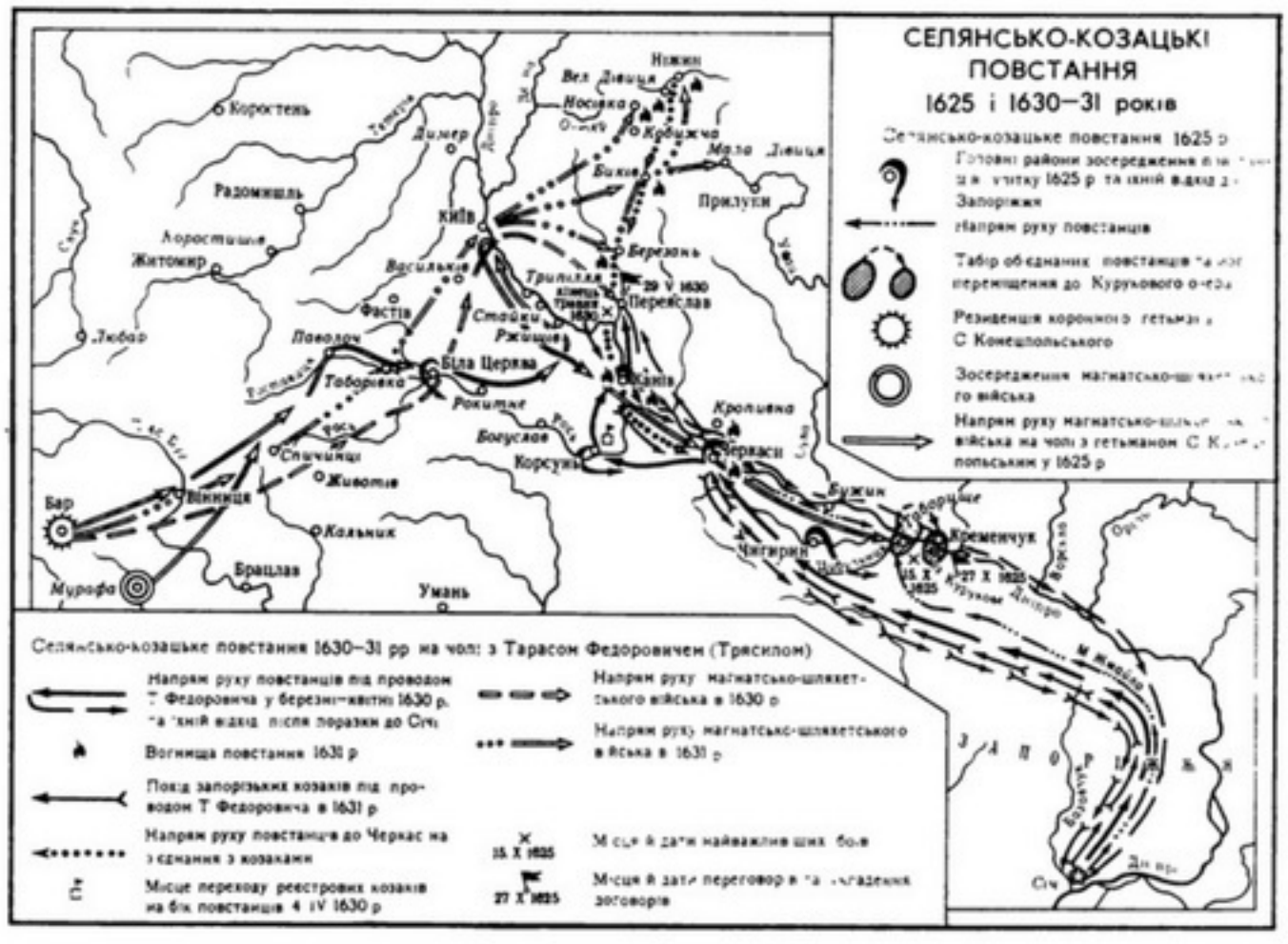

Україні була *Києво-Печерська друкарня*. В розвиток освіти зробили значний внесок *братські школи*, а також діяльність вищих шкіл — *Острозької школи* (засн. бл. 1576) і Києво-Могилянської колегії (засн. 1632; див. *Київська академія*). В 16 ст. і особливо в 1-й пол. 17 ст. розвивалася *полемічна література*, спрямована проти католицизму та церк. унії. Існували в цей час також ін. літ. жанри, зокрема літописання (див. *Літописи*). Стали більш багатими змістом і формами образотворче і муз. мистецтво, архітектура. *Ф. П. Шевченко.*

Визвольна війна українського народу 1648—54. Возз'єднання України з Росією

Напередодні визвольної війни становище укр. народу весь час погіршувалося. Гніт шляхет. Польщі, сваволя магнатів і шляхти, визиск і пограбування нар. мас феодалами гальмували соціально-екон. і культур. розвиток України. Укр. народ тривалий час вів невпинну боротьбу проти поневолювачів, за свою свободу і возз'єднання з братнім рос. народом. Поразка нар. повстань кінця 16 ст. і 20—30-х рр. 17 ст. не зламала його волі до визволення. В серед. 40-х рр. 17 ст. склалися сприятливі умови для нового піднесення боротьби проти польс.-шляхет. загарбників. Наприкінці січня 1648 на Запорізькій Січі вибухнуло повстання під проводом кол. чигирин. сотника реєстрового козац. війська Б. Хмельницького проти шляхет. Польщі, яке поклало початок визвольній війні. Повсталі козаки обрали Б. Хмельницького гетьманом. Уклавши союз з крим. ханом Ісламом-Гіреєм III і забезпечивши таким чином тил з Пд., Б. Хмельницький у квітні 1648 на чолі 5-тисячного війська вирушив на Правобережну Україну. Одержавши звістку про виступ повстанців, коронний гетьман М. Потоцький направив на відсіч Б. Хмельницькому авангард (бл. 6 тис. чол.) на чолі з своїм сином Стефаном. Одночасно на човнах униз по Дніпру ним були послані для придушення повстання *реєстрові козаки* з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем. Б. Хмельницький відрядив посланців до реєстровців із закликом приєднатися до запорожців. 24.IV (4.V) реєстровці повстали і, вбивши І. Барабаша та І. Караїмовича, перейшли на бік Б. Хмельницького. Повстанське військо зустрілося з військом С. Потоцького в урочищі Жовті Води, де він став табором, і обложило його. С. Потоцький, не витримавши облоги, яка супроводилася штурмом, вирушив у напрямі Чигирина на з'єднання з гол. силами. Але вранці 6 (16).V в урочищі Княжі Байраки козаки вщент розбили польс. військо (див. *Жовтоводська битва 1648*). Дізнавшись про поразку, М. Потоцький з гол. силами відступив. Однак в урочищі Горохова Діброва (за 10 км від Корсуня; тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.) польс. військо потрапило в засідку, влаштовану полковником М. Кривоносом. Бій 16 (26).V закінчився повним розгромом гол. польс. сил. Гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський потрапили в полон (див. *Корсунська битва 1648*).

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом до повсюдного повстання селян, міщан і козаків, до яких приєдналися також козац. старшина, частина укр. шляхти, заможне міщанство, православне духівництво. Це зумовило гострі суперечності в загальнонародному русі. В той час як селяни, а також козаки і міська біднота боролися за повне знищення не тільки національного, але й феод.-кріпосницького гніту, козац. старшина і укр. шляхта намагалися обмежити рух цілями нац. визволення, зберегти феод. порядки й перетворитися на пануючий клас України. Втративши після Корсунської битви Лівобережну Україну, Київ і Придніпров'я, польс. уряд, наляканий розширенням визвольного руху, почав переговори з Б. Хмельницьким, який з гол. силами розташувався під Білою Церквою. В період переговорів Б. Хмельницький відрядив на Брацлавщину повстанські загони на чолі з полковниками М. Кривоносом, І. Ганжою, І. Гирею. За допомогою місц. повсталого населення козаки в червні — липні 1648 в боях під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтиновом розбили магнатів Я. Вишневецького та Я. Тишкевича і визволили Брацлавщину. Влітку 1648 почалася визвольна боротьба білорус. народу. На допомогу повсталим нар. масам у Білорусію були відряджені загони М. Кричевського, М. Небаби, І. Голоти та ін. Вступ укр. загонів до Білорусії сприяв розгортанню там всенар. повстанського руху, що перешкодило лит. війську Я. Радзивілла з'єднатися з польс. силами на Україні. На визволеній Лівобережній і Правобережній Україні було запроваджено новий адм.-територіальний устрій — *полки* (утворились Білоцерківський, Вінницький, Гадяцький, Канівський, Київський та інші полки), а також різні органи управління і суду на чолі з гетьманом. На Україні, отже, відбувався процес становлення нац. державності.

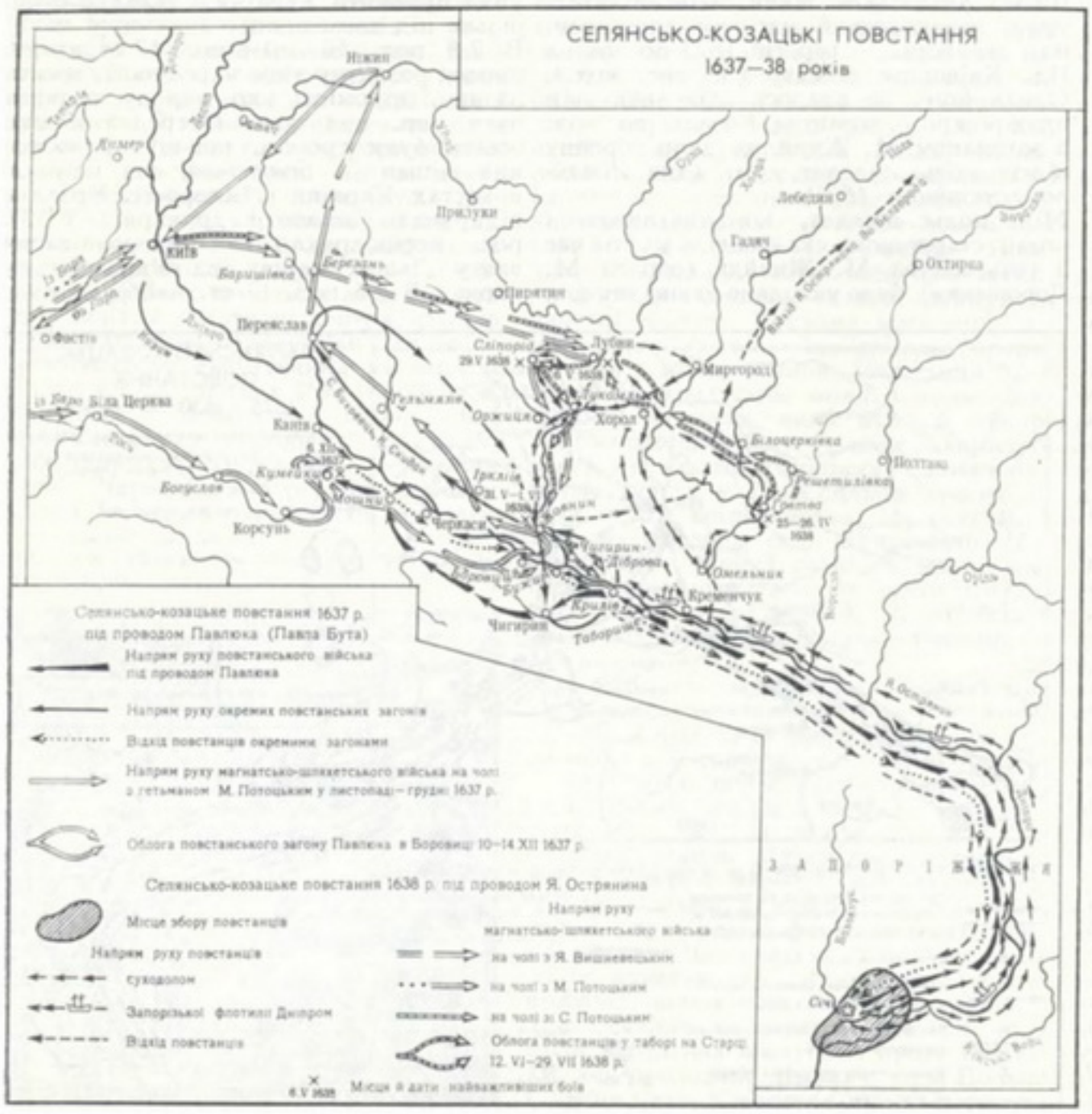

Щоб придушити визвольну війну, польс. уряд зібрав велике військо на чолі з магнатами Д. Заславським, М. Остророгом і О. Конецпольським. У вересні 1648 противники зустрілися під Пилявцями (тепер с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.) на р. Іква. Заманивши частину польс. війська на правий берег річки, козаки під проводом Б. Хмельницького ударами з двох боків 13 (23).IX розгромили ворога. Після перемоги в *Пилявецькій битві 1648* повстанці рушили на Зх. Україну. 26.IX (6.X) вони обложили Львів, але Б. Хмельницький, щоб не руйнувати місто, невдовзі припинив облогу і рушив на Замостя. Поява козац. війська сприяла розгортанню масового визвольного руху на Зх. Україні (див. *Покутське повстання 1648*), де місцеві селяни під проводом С. Височана визволили майже всю Галицьку землю. Окремі повстанські загони діяли також на Закарпатті.

Побоюючись, що повстанська армія просуватиметься в глиб Речі Посполитої, новообраний король Ян II Казимир почав переговори з Б. Хмельницьким про перемир'я. Гетьман погодився на перемир'я, бо становище повстанських військ під Замостям дедалі погіршувалося, зокрема через спалах епідемії чуми. В листопаді повстанське військо зняло облогу Замостя і вирушило в Придніпров'я. 23.XII 1648 (2.I 1649) козаки на чолі з Б. Хмельницьким урочисто вступили до Києва. На Лівобережній і Правобережній Україні влада фактично перейшла до рук козац. старшини.

В 1648 повстанське військо завдало шляхет. Польщі тяжких поразок. Протягом того року було визволено з-під влади польс.-шляхет. загарбників Лівобережжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь, Галичину і Холмщину. В ході

воєнних дій посилилося прагнення нар. мас України до возз'єднання з братнім рос. народом в єдиній Рос. д-ві. Керівники визвольної війни усвідомлювали, що без військ. допомоги Рос. д-ви остаточна перемога в війні з Польщею неможлива. 8 (18).VI 1648 Б. Хмельницький звернувся до рос. уряду з проханням прийняти Україну до складу Росії. Починаючи з 1649 Б. Хмельницький відряджав з цією метою до Москви посольства на чолі з С. А. Мужиловським, К. Д. Бурляєм, Ф. Я. Вешняком, І. І. Іскрою, С. Богдановичем-Зарудним, Г. Яцкевичем. Уряд Росії не міг відразу задовольнити клопотання Б. Хмельницького. Позиція рос. уряду щодо України пояснювалася багатьма причинами. Так, масове покозачення укр. селян, яке супроводилося вигнанням або винищенням шляхти, організацією козац. самоврядування та ін., викликало занепокоєння у рос. феодалів. У визвольній війні брали участь загони донських козаків і навіть служилі люди. Відбувалися антифеод. виступи населення і в прикордонних з Україною повітах Рос. д-ви.

Якщо рос. кріпосники та їхній уряд побоювалися антифеод. виступів і на Україні, і у себе, то нар. маси Росії, навпаки, не тільки співчували укр. народові в його боротьбі, але й реально допомагали йому. Але не тільки страх перед нар. повстаннями в Росії і антифеод. рухом на Україні змушував царський уряд утримуватися від прийняття України до складу Рос. д-ви. Такий акт означав би, крім того, неминучу війну з Польщею, до якої Росія не була підготовлена. Проте царський уряд вступив у дипломатичні відносини з Україною і почав подавати їй військ. і екон. допомогу (дозволив вивозити без мита хліб, сіль та ін. продовольство, а також різні військ. припаси та зброю).

Зазнавши поразки у війні, польс. уряд шукав компромісу з гетьманською адміністрацією. В лютому 1649 в Переяслав для мирних переговорів прибули польс. комісари. Вони висунули такі вимоги: відступитися від «черні», тобто від селян, погодитися на те, щоб реєстрове козац. військо не перевищувало 15 тис. чол., негайно розірвати союз з Крим. ханством і підняти проти нього зброю. Таким чином, польс. сторона хотіла посіяти ворожнечу між козаками і селянами і вивести козац. військо з України. Гетьманська адміністрація рішуче відкинула ці пропозиції. Воєнні успіхи повстанського війська високо піднесли міжнар. авторитет України. До гетьманської резиденції в Чигирині почали прибувати дипломатичні представники європейських і сх. д-в. Семиградський князь Дєрдь Ракоці звертався до козаків за підтримкою в своїх претензіях на польс. трон. Туреччина намагалася укласти з Україною угоду. Б. Хмельницький домігся союзу з *Білгородською ордою* і військ. допомоги від неї.

Невдовзі після від'їзду комісарів Польща почала воєнні дії, а в серпні відбулася *Зборівська битва 1649*. Польс. військо було розгромлено. Але польс. стороні вдалося привернути на свій бік союзника козаків крим. хана Іслама-Гірея III. Це змусило Б. Хмельницького припинити воєнні дії. Було укладено *Зборівський договір 1649*, за яким влада Польщі на Правобережній і Лівобережній Україні дещо ослаблювалася; козац. реєстр обмежувався 40 тис. чол., ті ж учасники війни, які не потрапили в реєстр, мали повернутися під владу своїх панів. Договір не задовольнив жодної з сторін: польські магнати не могли погодитись з втратою своїх володінь на Україні, а покозачені селяни не хотіли повертатись до панів. Нова війна була неминуча. Готуючись до неї, польс. уряд підбурював проти України молд. господаря В. Лупу. Останній, розраховуючи на підтримку Польщі у війні проти Валахії, зайняв щодо України ворожу позицію. Щоб нейтралізувати В. Лупу, укр. військо 1650 вступило в Молдавію і без бою зайняло її столицю — м. Ясси (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*). В. Лупу змушений був укласти союз з Україною і погодився видати свою дочку заміж за Т. Хмельницького — сина Б. Хмельницького.

На поч. 1651 польс. військо віроломно вдерлося на Правобережну Україну. 11(21).II 1651 в бою за м. Красне героїчно загинув полковник Д. Нечай. У березні 1651 було обложено м. Вінницю. Але кальницький полковник І. Богун відбив напади польс. війська і за допомогою козацьких загонів М. Пушкаря і Й. Глуха примусив його відступити. 18 (28).VI — 30.VI (10.VII) на Волині біля м. Берестечка відбулася вирішальна битва. Крим. хан знову зрадив козаків, покинувши поле бою й захопивши на деякий час у полон Б. Хмельницького. Козаки мужньо боронилися під керівництвом І. Богуна і після тяжких втрат відійшли на Сх. (див. *Берестецька битва 1651*). В липні 1651 лит. військо Я. Радзивілла захопило Київ, а слідом за ним на Наддніпрянщину вдерся з значними силами М. Потоцький. Зважаючи на тяжке становище України, гетьманська адміністрація змушена була укласти *Білоцерківський договір 1651*, за яким козац. реєстр скорочувався до 20 тис., а козац. територія обмежувалась одним Київським воєводством; польс. пани поверталися в свої маєтки на Україні. Становище України, розореної 3-річною війною, було критичним. Польс. урядники і шляхта чинили криваву розправу над населенням. Білоцерківський договір викликав велике невдоволення нар. мас. Почалися повстання селян, міщан і козаків.

Під час визвольної війни козац. старшина і укр. шляхта намагалися використати досягнуті народом успіхи в своїх класових інтересах для збереження і зміцнення феод.-кріпосницьких відносин на Україні. На початку визвольної війни Б. Хмельницький видавав універсали, зобов'язуючи селян виконувати феод. повинності на користь окремих шляхтичів і монастирів. Проти відновлення феод. гноблення селяни і козаки вели рішучу боротьбу. Так, 1651 виключені з реєстру козаки вбили білоцерківського полковника М. Громику. На початку 1652 поблизу Прилук і Ромен повстали проти козац. старшини селяни і козаки. Б. Хмельницький придушував антифеод. виступи, але водночас вживав заходів щодо полегшення становища селян шляхом розширення козац. реєстру. Цим Б. Хмельницький намагався ослабити гостроту соціальних антагонізмів і зберегти загальнонар. фронт у боротьбі проти шляхет. Польщі. Після поразки козац. війська під Берестечком обидві сторони знову почали готуватися до війни. В травні 1652 Б. Хмельницький рушив з військом на Молдавію, щоб змусити В. Лупу, який знову перейшов на бік Польщі, виконати умови договору 1650. Під горою Батогом дорогу козакам заступив великий коронний гетьман М. Калиновський з 30-тисячним польс. військом. Козаки 23.V (2.VI) розбили вщент військо противника. Загинув і М. Калиновський (див. *Батозька битва 1652*). В. Лупу поновив союз з Україною. Восени 1653 60-тисячне польс. військо на чолі з Яном II Казимиром рушило на Львів, а звідти на Кам'янець-Подільський. Назустріч противникові на Поділля рухалося козац. військо на чолі з Б. Хмельницьким, а з Криму — його союзник крим. хан. У кін. вересня 1653 під м. Жванцем (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) козаки і татари оточили польс. табір (див. *Жванецька облога 1653*). В той час, коли мала відбутися вирішальна битва, король і хан довідалися про рішення *Земського собору 1653* прийняти Україну під владу Росії і оголосити війну Польщі. При такій радикально зміненій ситуації король не наважився вступити в бій, хоч хан і покинув Б. Хмельницького, уклавши з королем перемир'я. Цей акт врятував польсько-шляхетське військо від поразки.

Визвольна війна українського народу мала великий вплив на посилення антифеод. боротьби в Польщі, Молдавії, Угорщині. Восени 1648 вибухнуло повстання польс. селян проти шляхти в Підляшші та в околицях Варшави, 1651 спалахнули сел. повстання під проводом Костки Наперського в Краківському воєводстві (див. *Костки Наперського повстання 1651*), під проводом П. Гшибовського —

Герб Запорізького реєстрового війська.

Герб Богдана Хмельницького.

Сутичка польської і козацької кінноти під Києвом. Малюнок А. ван Вестерфельда. 1651.

в Калішському воєводстві. В 1653 повстала міська біднота в м. Яссах у Молдавії. На поч. 50-х рр. 17 ст. відбулися сел. повстання в Угорщині.

Після припинення воєнних дій під Жванцем Б. Хмельницький відвів козац. полки на Брацлавщину. Залишивши військо охороняти Правобережну Україну від нападів польс. шляхти і крим. татар, він виїхав з Брацлавщини і 6 (16).I 1654 прибув до Переяслава, де зустрівся з рос. посольством на чолі з боярином В. В. Бутурліним, на яке покладалася місія — провести на Україні акт возз'єднання з Росією і прийняти від населення присягу (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*). 8 (18). I 1654, після наради Б. Хмельницького з старшиною, було скликано на міській площі Переяслава заг. раду. В ній брали участь представники всіх верств укр. населення — козацтва, міщан, купецтва, духівництва, а також селяни навколишніх сіл. В промові на раді Б. Хмельницький обгрунтував істор. необхідність возз'єднання України з Росією. В. В. Бутурлін вручив Б. Хмельницькому царську грамоту про згоду прийняти Україну до складу Рос. д-ви і захищати її від ворогів. Всі учасники *Переяславської ради 1654* на чолі з гетьманом присягали на вірність Росії, після чого В. В. Бутурлін від імені рос. уряду передав Б. Хмельницькому знаки гетьманської влади: військ. прапор, гетьманську булаву і ферезію (каптан) та шапку. Б. Хмельницький і старшина в присутності рос. послів склали в соборній церкві присягу. Населення присягало на місцях, зокрема 17 (27).I склало присягу населення Києва. Як розповідає козац. «*Літопис Самовидця*», «по усей Україні увесь народ з охотою тое (тобто присягу) учинил... и немалая радость межи народом стала». Возз'єднанню України з Росією сприяли безперервно зростаючі між ними екон., політ. і культур. зв'язки. Борючись за возз'єднання України з Росією, укр. нар. маси прагнули визволитись від феод. залежності і ліквідувати нац. гніт, козац. старшина і шляхта сподівалися за допомогою царизму закріпити свої станові привілеї, забезпечити в межах Рос. д-ви політ. автономію України і стати тут правлячим класом.

Рішення Переяславської ради здійснило прагнення та сподівання укр. народу і стало поворотним етапом в його істор. житті. Возз'єднання України з Росією врятувало укр. народ від поневолення шляхет. Польщею і султан. Туреччиною, відкрило широкі перспективи для розвитку продуктивних сил України і Росії, для екон., політ. і культур. розвитку укр. і рос. народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 32, с. 334). Політичне і правове становище України в складі Рос. д-ви було визначено підписаними царським урядом у Москві договірними умовами — *Березневими статтями 1654*. В особі рос. народу укр. народ знайшов союзника, друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Почався новий, якісно вищий етап спільної боротьби двох братніх народів проти соціального гніту. Поєднавши свою долю з братнім рос. народом, укр. народ врятував себе як національну спільність. Саме возз'єднана з Росією тер. України стала центром, до якого завжди тяжіли інші, населені українцями, землі. Возз'єднання України з Росією сприяло дальшому розвиткові укр. народності і перетворенню її на бурж. націю, сприяло культур. взаємозбагаченню двох братніх народів, відіграло важливу роль у розвитку укр. культури. Воно мало величезне міжнар. значення, завдавши рішучого удару по агресивних планах ворогів укр. і рос. народів — польс., тат. і тур. феодалів — і ослабило політ. роль Речі Посполитої в житті Європи, зірвало агресивні плани Ватікану, який намагався покатоличити укр., білорус. і рос. народи. Возз'єднання України з Росією підготувало умови для визволення земель Правобережної України і Білорусії. Карту див. на окремому аркуші, с. 96—97.

В. О. Голобуцький.

Соціально-економічний розвиток і політичне становище України після возз'єднання з Росією (2-а половина 17 ст.)

Після возз'єднання України з Росією шляхет. Польща не полишила своїх агресивних планів щодо України, і це на поч. 1654 призвело до війни між Росією і Польщею. У березні 1654 польс.-шляхет. військо вторглося на Поділля, Волинь і Брацлавщину, але, ослаблене діями козац. загонів та мужнім опором населення, змушене було відступити. Згодом гол. воєнні дії розгорнулися на тер. Білорусії і Смоленщини. На допомогу рос. війську гетьман. адміністрація послала 20 тис. укр. козаків під командуванням наказного гетьмана І. Н. Золотаренка. До кінця 1654 рос.-укр. військо визволило Смоленщину, частину Білорусії. Восени 1654 шляхет. Польща знову розгорнула воєнні дії на Україні. 19 (29).I — 22.I (1.II) 1655 під Охматовом (тепер село Жашківського р-ну Черкас. обл.) відбулася битва, в якій козац. полки на чолі з Б. Хмельницьким та рос. військо під командуванням В. Б. Шеремегєва спинили дальше просування польс.-шляхет. війська і тат. загонів на Україні і завдали їм значних втрат (див. *Охматівська битва 1655*). У серпні — вересні 1655 укр. козаки під керівництвом Б. Хмельницького і рос. військо на чолі з В. В. Бутурліним перейшли в наступ, визволили Поділля та більшу частину Сх. Галичини. Але незабаром напад на Поділля крим. татар змусив рос.-укр. військо з боями відступити з-під Львова на Придніпров'я. В 1655 було визволено майже всю Білорусію. В 1656 почалася війна Росії з Швецією, уряд якої зазіхав на Прибалтику, Білорусію, а також на зх.-укр. землі. Скориставшись з цього, виснажена війною шляхет. Польща запропонувала царському урядові перемир'я, яке було укладено в жовтні 1656 (див. *Віленське перемир'я 1656*).

Для України, яка возз'єдналася з Росією, велике значення мали соціальні наслідки визвольної війни 1648—54. Ліквідувавши панування польс. шляхти, війна на деякий час ослабила феод.-кріпосницьку систему на Україні. Велике землеволодіння польс. феодалів було ліквідовано. Деяку частину цих земель зайняли селя-

ни *(займанщина)*, утворюючи т. з. вільні військ. села. Переважна більшість земель і промислів, що раніше належали польс. феодалам, була захоплена козац. старшиною, укр. шляхтою і вищим православним духівництвом. Із зростанням великого феод. землеволодіння дедалі посилювалась експлуатація нар. мас — запроваджувалися відробіткова, продуктова і грошова феодальна рента, зросла кількість додаткових повинностей і данин. Статус України в складі Рос. д-ви визначався договірними умовами між царським урядом і гетьманською адміністрацією та царськими грамотами. На Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі збереглися адм. установи та органи, створені під час визвольної війни [полковий устрій (див. *Полки*), суд, військо, податкова та митна системи]. Управління Україною здійснювалося царським урядом через Посольський, а з 1663 Малоросійський [утворений 31.XII 1662 (10.I 1663)] прикази. Посилення феод. гніту загострювало класові суперечності. Це проявлялось у сел. повстаннях, втечах, відмовах селян відбувати повинності. Одним з великих сел. виступів на Лівобережній Україні було *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*, спрямоване проти старшинсько-шляхет. верхівки, очолюваної гетьманом І. Виговським, яка намагалася відірвати Україну від Росії і відновити польс.-шляхет. панування. Придушивши повстання, І. Виговський у вересні уклав з польс. урядом *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу шляхет. Польщі. Ця зрадницька угода викликала опір укр. народу. В результаті нар. повстання на чолі з І. Богуном, І. Сірком та І. Безпалим (див. *Богуна повстання 1659*) було скинуто І. Виговського (внаслідок цього Гадяцький договір втратив силу) і 1659 гетьманом обрано Ю. Хмельницького. Тоді ж між гетьманською адміністрацією і царським урядом було укладено *Переяславські статті 1659*, які дещо обмежували автономію України. Протягом 2-ї пол. 17 ст. Правобережжя, Сх. Галичина, Закарпаття і Пн. Буковина перебували під гнітом іноз. загарбників. На цих землях загальмувався розвиток продуктивних сил, інтенсивно зростали велике феод. землеволодіння, збільшувалися повинності селян, погіршувалося їхнє юридичне становище. Пануючі класи придушували будь-які прояви антифеод. і визвольного руху, прагнення населення цих земель до єдності з нар. масами всієї України.

Восени 1660 шляхет. Польща в союзі з крим. татарами знову напала на Україну. Скориставшись з поразок 1660 рос. війська і козац. полків під Любаром, Чудновом і Слободищем (тепер населені пункти Житомир. обл.), частина ворожої щодо Росії старшинської верхівки схилила на свій бік Ю. Хмельницького і уклала з польс. урядом *Слободищенський трактат 1660* про відрив України від Росії та підкорення її шляхет. Польщі. Проти зрадницьких дій старшинської верхівки виступили нар. маси і переважна більшість козац. старшини. На поч. 1663 Ю. Хмельницький змушений був відмовитися від гетьманства. Гетьманом Правобережної України було проголошено прихильника шляхет. Польщі П. Тетерю.

Оскільки влада П. Тетері поширювалася лише на Правобережну Україну, постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. 17—18 (27—28).VI 1663 у Ніжині відбулася *Чорна рада 1663*, на якій гетьманом було обрано кошового Запорізької Січі І. Брюховецького. На Правобережжі проти польс. шляхти і П. Тетері спалахнули нар. повстання під проводом І. Поповича (1663), С. Височана, Сулимки, В. Варениці (див. *Варениці повстання 1664—65*), В. Дрозденка, В. Децика (1664—65). Повстанців підтримували запорожці на чолі з І. Сірком, а також рос. військо. Після поразки і втечі до Польщі 1665 П. Тетері частина старшини проголосила правобережним гетьманом П. Дорошенка (1665—76), який у своїй політиці орієнтувався на Туреччину і Крим. ханство. Війна з Польщею і загострення класової боротьби на Лівобережній Україні змушували гетьманську адміністрацію І. Брюховецького й надалі шукати підтримки в царського уряду. Це виявилося у підписанні *Московських статей 1665*, які значно обмежували політ. автономію Лівобережної України і посилювали її адм. і фінанс. залежність від царського уряду. В 1666 проти гніту козац. старшини і царських воєвод спалахнуло ряд повстань, з яких особливо значним було *Переяславського полку повстання 1666*. 30.I (9.II) 1667 між Росією і Польщею було укладено *Андрусівське перемир'я 1667* про припинення війни 1654—67, за яким Лівобережна Україна залишалася в складі Рос. д-ви, а Правобережна Україна (без Києва) відійшла під владу шляхет. Польщі. Гетьманом Лівобережної України після смерті І. Брюховецького на старшинській раді в Новгороді-Сіверському 1668 було обрано Д. Многогрішного. В 1672 гетьманом проголошено генерального суддю І. Самойловича, який добивався возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Рос. д-ви.

На тер. України, возз'єднаній з Росією, відбувався дальший процес розвитку продуктивних сил. Гол. галузями с. г. були землеробство і тваринництво. Серед промислів провідне місце належало борошномельному, в якому вперше почали використовувати мех. двигун у вигляді млинового кола. Досить розвинутим було також гуральництво, залізорудний, гутний, селітряний та ін. промисли. Соціально-екон. розвиток Лівобережної України характеризувався, з одного боку, зміцненням феод.-кріпосницької системи з натуральним способом виробництва і відсталою технікою, а з другого — дальшим розвитком товарно-грош. відносин, зростанням міст, торгівлі, ремесла і промислів. Екон. і політ. центром України був Київ. Великими містами були також Стародуб, Ніжин, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Батурин, Нові Млини, Остер, Лубни, Миргород та ін. Серед ремісників у містах України переважали теслярі, ковалі, чинбарі, гончарі, шевці, кравці, бондарі. Міські ремісники були організовані в цехи, в яких дедалі частіше використовувалася вільнонаймана робоча сила. Одночасно зростала кількість позацехових ремісників. Україна дедалі більше включалася у всерос. ринок. На Україні так само, як і в Росії, в надрах феодалізму розвивались елементи нових, бурж. відносин.

В 17 ст. *Слобідська Україна* інтенсивно заселялася вихідцями з Лівобережної і Правобережної України, Сх. Галичини та рос. селянами-втікачами. В серед. 17 ст. переселенці заснували міста Острогозьк, Суми, Лебедин, Харків та ін. Феод. гніт на Слобідській Україні був слабший, ніж в інших укр. землях. Але поступово козац. старшина, монастирі та рос. поміщики захопили великі зем. володіння, царський уряд обклав населення численними податями і обмежив привілеї козаків. Це привело до антифеод. сел.-козац. повстань; одним із значних було *Дзиковського повстання 1670*, що спалахнуло під впливом *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71*. Воно охопило Острогозьк, Чугуїв, Валуйки, Цареборисів (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харків. обл.), Зміїв (тепер м. Готвальд Харків. обл.), Балаклію та ін. міста, але було жорстоко придушено царським урядом. Возз'єднання України з Росією стало також переломним етапом в історії Запоріжжя. За *Запорізькою Січчю* було визнано ті самі права, якими користувалося козац. військо в Рос. д-ві, розширено межі її території до річок Самари і Орелі. В цей час значно зросло населення Запоріжжя, розвивалися промисли і торгівля, зміцніли екон. і політ. зв'язки з Росією. В класовому відношенні населення Запоріжжя поділялося на козац. старшину, заможних козаків і *голоту* (сірому), яка складалася гол. чин. із селян-втікачів. Оскільки на Запоріжжі не було кріпацтва, сюди не припинявся приплив втікачів з різних частин України, а також з Росії і Білорусії. Запорізька Січ була вогнищем антифеод. руху. Правобережжя і Сх. Галичина, що залишалися під гнітом іноз. загарбників, у своєму госп. розвитку відставали від Лівобережжя, Слобожанщини і Запоріжжя. На економіку Правобережжя згубно впливала політика польс.-шляхет. органів влади, магнатські міжусобиці, напади тур.-тат. феодалів. Тяжким було становище пригноблених мас Пн. Буковини, які разом з молд. народом прагнули визволитися від тур. іга. Соціального, національного та релігійного гніту зазнавали народні маси Закарпаття, які входили до складу феод. Угорщини. Зростання соціального і нац. гноблення загострило класові суперечності, викликало розгортання сел. повстань і визвольного руху (рух *опришків* на Закарпатті, *Дейнеки повстання 1666* та ін.). У 1672 султанська Туреччина почала війну проти Польщі. В тому ж році тур. загарбники захопили Поділля. В 1674 рос.-укр. війська розгромили на Правобережжі загони П. Дорошенка. Десять правобережних полків знову возз'єдналися з Лівобережною Україною в складі Росії, а П. Дорошенко 1676 здався командуючому рос. військом воєводі Г. Ромодановському. Здійснюючи свої агресивні плани, Туреччина вчинила напади на Правобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*).

Здобуття російськими військами та українськими козацькими полками турецько-татарських фортець 1695. Гравюра Л. Тарасевича.

Зазнавши поразки в боротьбі проти рос. військ і укр. козаків, султанський уряд змушений був підписати *Бахчисарайський мирний договір 1681* і відмовитися від своїх претензій на Лівобережну Україну. Між Росією і Польщею було підписано *«Вічний мир» 1686*, за яким Лівобережна Україна, Київ з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Смоленськ з околицями визнавалися за Росією. Під владою шляхет. Польщі залишалися Сх. Галичина, Волинь, Брацлавщина та Пн. Київщина. Спустошені польс. і тур. нападами укр. землі по Дніпру були оголошені нейтральною зоною між Росією і Польщею. Підписання «Вічного миру» мало велике значення і свідчило про переможне завершення тривалої боротьби проти шляхет. Польщі, султанської Туреччини і Крим. ханства. Рос. і укр. народи спільною героїчною боротьбою врятували Лівобережну Україну і Київ від захоплення їх іноз. державами. Події визвольної війни 1648—54 і возз'єднання України з Росією зумовили пожвавлення сусп.-політ. думки. Як і раніше, помітне місце в сусп.-політ. житті належало діяльності братств. Ряд прогресивних поглядів було висловлено і в творах полемічної літератури, спрямованої проти католицизму та уніатства.

За своїм змістом і характером укр. культура цього періоду відповідала класовій структурі феод. формації: панівною залишалася, як і раніше, культура феод. верхівки. Поряд з нею існувала і розвивалася культура нар. мас, що, зокрема, проявилося в літературі й мистецтві, які збагачувалися нар. творчістю.

К. І. Стецюк

Посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні в кінці 17 — 1-й половині 18 ст.

В кінці 17 — 1-й пол. 18 ст. тривав дальший розвиток феодально-кріпосницьких відносин на Україні. На Лівобережжі й Слобожанщині інтенсивно зростало велике феод. землеволодіння, посилилися закріпачення і експлуатація нар. мас. Було узаконено дводенну панщину, збільшився тягар додаткових повинностей. Значним кроком до остаточного закріпачення селян стали видання ряду указів, які обмежували їх переходи від одного власника до іншого, заборона переходу в *підсусідки*, вступу в козац. полки, виходу на слободи.

Великі земельні володіння належали насамперед лівобережним гетьманам (І. Мазепі — 19 654, І. Скоропадському — 19 882, Д. Апостолу — 8997 сел. дворів). Великими феодалами стали старшинські родини Кочубеїв, Галаганів, Ханенків, Кондратьєвих та ін. З поч. 18 ст. на Україні зростало рос. дворянське землеволодіння. Так, князю О. Меншикову на Лівобережній Україні належало 4 міста, 187 сіл, 14 слобід, 1 волость. Значні володіння тут мали й ін. рос. поміщики — Г. Долгорукий, Б. Шереметєв, П. Шафіров, П. Апраксін, І. Трубецькой, Б. Пассек та ін. Зростало й монастирське землеволодіння. Найбагатшими на Лівобережжі були монастирі — Києво-Печерська лавра, Видубицький, Густинський, Мгарський та ін., на Слобожанщині — Харківсько-Покровський, Сумсько-Успенський, Ізюмсько-Святогорський та ін. Проте в кін. 20-х рр. 18 ст. царизм взяв курс на обмеження зростання монастирського землеволодіння. В затверджених царським урядом т. з. «решительних пунктах» (1728), даних гетьманові Д. Апостолу, зокрема, заборонялося монастирям збільшувати свої зем. володіння.

Печатки паланок Війська Запорізького.

Під гнітом іноз. д-в залишалися Правобережжя та зх.-укр. землі. На Правобережній Україні, в Сх. Галичині, на Закарпатті та Пн. Буковині зміцнювалися феод.-кріпосницькі відносини, посилювалася експлуатація безпосередніх виробників, активно відбувався процес зростання великого феод. землеволодіння. Магнати і шляхта поновлювали свої права на втрачені під час визвольної війни землі, повсюдно створювали *фільварки*, запроваджували й збільшували панщину. На зх.-укр. землях, як і на Правобережжі, переважали беззем. або малозем. сел. г-ва. Так, у приватних маєтках Галицької землі 84,2 % із заг. кількості селян стали безземельними або малоземельними. Тягла не мали бл. 40 % г-в, більшість же тяглових г-в були неповноплуговими. Жорстокий феод.-кріпосницький визиск, безперервні воєнні дії зумовлювали процес руйнування сел. г-в Закарпаття. Число безземельних і малоземельних селян в окремих домініях (певна територія з містами і селами, що належала великому феодалу або д-ві) становило бл. 85 %. Скоротилася площа оброблюваної землі. Крім феодального, посилювався нац.-реліг. гніт. За ухвалою польс. сейму в 1696 в судах і установах Правобережної України було запроваджено польс. мову. Православна церква зазнавала переслідувань, примусово насаджувалися уніатство і католицизм.

На Пн. Буковині, на відміну від ін. зх.-укр. земель, не існувало фільварково-панщизняного г-ва. Місц. поміщики значною мірою поступалися тут в екон. і політ. відношеннях перед молдавськими й тур. феодалами. Іноз. гніт мав тяжкі наслідки для економіки та культури краю.

На Лівобережжі та Слобожанщині зберігався адм. і військ. устрій, який склався в попередні десятиліття (поділ на полки та сотні). На Правобережну Україну і зх.-укр. землі поширювалася заг. система адм.-політ. устрою держав, під владою яких вони перебували. Правобережна Україна, зокрема, поділялася на воєводства. На Закарпатті, що перебувало під владою угор. і австр. феодалів, існували *жупи* (комітати). В адм.-політ. устрої Пн. Буковини, незважаючи на тяжкий нац. гніт з боку султанської Туреччини, збереглися деякі традиції старод. руського права. Цей край поділявся на *староства* (*волості*).

Політика закріпачення і нещадного гноблення спричинила посилення класової боротьби на Україні в кін. 17 — 1-й пол. 18 ст. Боротьба нар. мас проти соціального гноблення відбувалась у різноманітних формах. Однією з характерних для того часу форм антифеод. боротьби на Лівобережній і Слобідській Україні були сел.-козац. переходи з одного стану в інший. Великого розмаху набуло *«шукання козацтва»*, яке стало приводом до значних антифеод. повстань. Досить поширеною формою антифеод. боротьби залишалися переселення і втечі на Запоріжжя і Правобережну Наддніпрянщину, яка за умовами «Вічного миру» 1686 у встановлених межах мала лишатися незаселеною. Проте на поч. 18 ст., в зв'язку з придушенням *Палія повстання 1702—04* і ліквідацією Запорізької Січі (1709), втечі і переселення в ці райони значно зменшилися. В 30—40-х рр. 18 ст. посилилися втечі, крім Запоріжжя, на Дон, в Оренбурзькі степи та ін. райони Рос. д-ви. Разом з тим, протест сел.-козац. мас проти феод.-кріпосницького гніту все частіше переростав у збройні виступи та повстання. Одне з найбільших нар. повстань кін. 17 ст. спалахнуло на Лівобережній Україні в липні 1687, охопивши села і міста Гадяцького, Прилуцького, Переяславського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків (див. *Гадяцького полку повстання 1687*). Досить значні антифеод. виступи сталися 1690—91 в Київському, Лубенському, Миргородському та Полтавському полках (див. *Миргородського полку заворушення 1690*). Численні виступи селян і збіднілих козаків відбулися протягом 1692—95 на Пд. Лівобережної України.

Ще більше розгорнулася антифеод. боротьба на Лівобережній і Слобідській Україні на поч. 18 ст. під впливом повстання Палія 1702—04 на Правобережній Наддніпрянщині та визвольного руху на Закарпатті (див. *Ракоці Ференца II рух 1703—11*). Ареною запеклих класових битв стали Лівобережна Україна і Слобожанщина в роки *Булавінського повстання 1707—09*.

В 1686 Росія почала наступ на Пд. для

Полтавська битва. Оборона редутів Полтави від шведських загарбників. Фрагмент гравюри художника М. Лармессена. 1727. Київський державний музей російського мистецтва.

визволення загарбаних турками і татарами пд. земель та здобуття виходу до Азовського і Чорного морів. Але *Кримські походи 1687 і 1689* були невдалі. Успіху було досягнуто під час *Азовських походів 1695—96*. У 1700 між Росією і Туреччиною підписано Константинопольський мирний договір, за яким до Росії відійшли Азов і узбережжя Азовського м. до р. Міусу. Це значною мірою ослабило грабіжницькі напади татар на Лівобережну та Слобідську Україну і Пд. Росію (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*).

Уклавши мирний договір з Туреччиною, Росія почала війну проти Швеції за повернення давніх рос. володінь у Прибалтиці, загарбаних Швецією на поч. 17 ст., за вихід до Балтійського моря (див. *Північна війна 1700—21*). На початку війни лівобережні козац. полки (Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Полтавський, Переяславський, Лубенський) і загони запорожців брали участь у воєнних діях, зокрема в битві під Ерестфером (грудень 1701). В наступні роки козац. полки брали участь у воєнних діях проти швед. і польс. військ у Польщі і на Правобережній Україні. Гетьман І. Мазепа ще на початку війни проводив таємні переговори з швед. королем Карлом XII і польс. магнатами. Гетьман уклав таємну угоду з швед. королем про боротьбу проти Росії, а також угоду з швед. ставленіком на польс. престолі С. Лещинським, за якою зобов'язався перетворити Лівобережну Україну на провінцію польс.-шляхет. д-ви. Коли швед. війська восени 1708 вдерлися на Лівобережну Україну, І. Мазепа з купкою старшини перейшов на бік Карла XII. Протягом зими 1708—09 на Україні палала нар. війна проти загарбників. Партизан. загони і козац. полки подавали значну допомогу рос. військам (див. *Веприцька оборона 1708—09*). Героїчна оборона Полтави (квітень — червень 1709), бойові дії регулярних військ і партизан. загонів ослабили сили ворога. *Полтавська битва 1709*, в якій брали участь також укр. козацькі полки, кінчилася цілковитим розгромом швед. армії і остаточною її капітуляцією 30.VI (11.VII) 1709 біля с. *Переволочної*. У зв'язку з невдачею, яка спіткала *Прутський похід 1711*, Петро I змушений був підписати *Прутський трактат 1711*, за яким Туреччині передавався Азов, на Правобережній Україні відновлювалася влада Польщі і ліквідувалися козац. полки. Війна Росії з Швецією тривала до 1721. Переможне для Росії закінчення її і укладення *Ніштадтського мирного договору 1721* врятували Лівобережну Україну від загрози загарбання іноз. інтервентами.

Здійснені Петром I на поч. 18 ст. реформи в галузі економіки, культури, адм. управління позитивно вплинули на розвиток Росії, а також України. Виникли великі мануфактури — тютюнова в Охтирці (1718), суконна в Путивлі (1720), паруснополотняні в Почепі, Шептаківській сотні (1726), Топальській сотні на Стародубщині (1730), суконна в с. Ряських (1738) на Прилуччині, пороховий з-д у Шостці (1736). Зріс також товарооборот між Україною і центр. районами Росії — вивіз з України худоби, селітри, прядива, довіз з Росії заліза, металевих виробів, паперу тощо.

На Україні царський уряд проводив політику дальшого зміцнення своєї влади, посилення гноблення укр. народу. Було здійснено ряд заходів щодо обмеження права України на самоуправління. Всіма справами Лівобережної України відала *Малоросійська колегія*, створена 1722 замість *Малоросійського приказу*. Влада гетьмана і генеральної старшини зводилася лише до розв'язання питань місц. значення. На територію Слобожанщини поширювався губерніальний поділ. Слобідські полки підпорядковувалися командуючому т. з. *Українською дивізією*. На землях Запоріжжя 1734 виникла *Нова Січ*. Піднесення антифеод. боротьби на Лівобережній і Слобідській Україні спостерігалося в 20-х рр. 18 ст. На Лівобережній Україні нар. рух охопив Стародубський, Чернігівський, Ніжинський і Лубенський полки. Найзначніші виступи 1722—24 сталися в селах Перекопівці і Волошинівці Лубенського полку, Синіні, Найтоновичах і Пустогородові Стародубського полку і Любецької волості Чернігівського полку. В 1726 ізюмські козаки розгромили лисогорівський маєток графа П. Шереметєва. В 1727 відмовилися відбувати повинності селяни володінь генерального осавула Максимовича, а селяни с. Волошинівки Лубенського полку вбили свого феодала — сотника Жуковського.

В кінці 1-ї пол. 18 ст. спалахнув ряд значних збройних виступів і повстань нар. мас, що поклав початок тривалій боротьбі проти феод.-кріпосницького гніту в 2-й пол. 18 ст. Відбулися збройні повстання сел.-козац. мас сіл Фоєвичів і Чолхова Погарської сотні (1747—48), сіл Кулагів і Суботовичів Новомістської сотні (1748—50) Стародубського полку, повстання найбідніших мас нас. м. Біликів (1750) Полтавського полку та ін. Класова боротьба на Лівобережній і Слобідській Україні розвивалась у найтіснішому зв'язку з боротьбою нар. мас всієї Росії та укр. земель, що перебували під іноз. гнітом, проти соціального гноблення. В 30—40-х рр. 18 ст. вона була під значним впливом *гайдамацького руху*. Останній набував у цей час дедалі могутнішого розмаху на Правобережній Україні. Найбільше ця форма антифеод. боротьби розвинулася в 1-й пол. 18 ст. на Прикарпатті й Закарпатті (див. *Опришки*). Гол. рушійною силою гайдамацького (опришківського) руху були безземельне й малоземельне селянство, міська біднота. Цей рух нар. мас на укр. землях, що перебували під іноз. гнітом, мав не тільки антифеод., а й визвольний характер. Суспільно-політична думка кінця 17—1-ї половини 18 ст. відображала соціально-екон. і політ. процеси, які відбувалися в Росії і на Україні. Важливе місце в ній належало обґрунтуванню панівного становища укр. козац. старшини, її прав і привілеїв. Разом з тим окремі її представники критикували вади феод. суспільства і виступали проти тяжкого феод. гніту, не закликаючи, проте, трудящих до боротьби проти гнобителів. Більшість представників сусп.-політ. думки на Україні позитивно оцінювала возз'єднання України з Росією, відстоювала ідею єднання укр. і рос. народів, давала рішучу відсіч наступові католицизму і унії.

О. І. Путро.

Розклад феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичного укладу на Україні (2-а половина 18 ст.)

Історичний розвиток України 2-ї пол. 18 ст. характеризувався значними зрушеннями в усіх сферах екон., політ. і культур. життя. Феод.-кріпосницька система залишалася пануючою, але всередині феод. сусп.-екон. формації зароджувався капіталістичний уклад. Умови для екон. та культур. розвитку укр. земель були різними. Ширші можливості мали Лівобережжя. Слобожанщина і Запоріж-

жя, що перебували в складі Рос. д-ви. В с. г., хоч і повільно, вдосконалювалися системи землеробства. Воно в основному мало зерновий характер, почалося вирощування й нових культур, зокрема технічних. Поліпшилася культура тваринництва, що насамперед виявилося в розведенні продуктивніших порід худоби. С.-г. знаряддя залишалися майже без змін. Під впливом нових умов соціально-екон. розвитку старшинські і поміщицькі г-ва втрачали натуральний характер. Їхня продукція у все зростаючих розмірах надходила на ринок. Цих тенденцій не уникло також сел. та козац. г-во. На ринку з'являлися і вироби дрібних сел. промислів.

18 ст.— час інтенсивного зростання феод. землеволодіння. Козацька старшина шляхом загарбання селянських наділів, а також внаслідок гетьманських і царських пожалувань перетворилася на великих землевласників. Швидкий процес зростання феод. землеволодіння відбувався на Слобожанщині — в кін. 18 ст. 250 заможних сімей володіли тут половиною зем. фонду краю. На Запоріжжі поширеною формою г-ва були *зимівники* (у 60-х рр. 18 ст. їх існувало бл. 4 тис.). Показником розкладу традиційних форм ведення г-ва стало застосування в старшинських і поміщицьких маєтках у ширших розмірах вільнонайманої робочої сили. Резерв її поповнювався з селян, обезземелених внаслідок загарбницьких дій феодалів.

Сталися певні зміни в церк. і монастирському землеволодінні. В 1786—88 на Лівобережній та Пд. Україні відбулася *секуляризація* церк. маєтностей. Значна частина дрібних монастирів ліквідовувалася. Колишніх монастирських селян (див. *Економічні селяни*) перевели до розряду державних. На Лівобережній Україні майже до кін. 18 ст. все ще існувала *займанщина* (право першим займати вільну землю). Цим теж насамперед користувалася козац. старшина.

В умовах зростання товарно-грошових відносин посилився соціальний гніт сел.-козац. мас. Пануючий клас доклав багато зусиль, щоб зміцнити феод. відносини, підірвані визвольною війною 1648—54, а також сел. війнами й повстаннями. У цьому він спирався на підтримку царського уряду. Царським указом від 3 (14).V 1783 заборонялися вільні переходи селян на Лівобережжі й Слобожанщині, де, так. чин., було узаконено *кріпосне право*. Указом від 5 (16).IV 1797 офіційно встановлювалася триденна *панщина* зі збереженням натуральних і грошових повинностей. В окремих маєтках вона досягала 4—5 днів на тиждень. У 1785 укр. старшину було зрівняно в правах з рос. дворянством. В цей час помітнішими стали феод.-кріпосницькі тенденції й на Запоріжжі.

Найбільш інтенсивно формування капіталістичного укладу відбувалось у промсті. Ремесло — традиційний вид феод. пром-сті — поступово втрачало середньовічні риси, переростаючи в дрібнотоварне (кустарне) виробн. Більш зрілими орг. формами та досконалішою тех. оснащеністю характеризувалися промисли — гуральництво, млинарство, виробництво шкір, прядива тощо. Одним з найважливіших позаземлеробських занять сільс. населення Лівобережжя, Слобожанщини та Запоріжжя стало *чумацтво*. Якісно новий етап розвитку пром-сті започаткували *мануфактури*. На Лівобережжі та Слобожанщині в кін. 18 ст. діяло бл. 240 підприємств мануфактурного типу. Поряд з працею селян-кріпаків у поміщицьких і казенних мануфактурах зростало застосування найманої праці.

Формування капіталістичних відносин позитивно впливало на розвиток міст Лівобережної і Слобідської України. Зазнало змін їхнє правове становище. *Магдебурзьке право* після видання 1785 «Жалуваної грамоти містам» поступово втрачало своє значення.

Розвиток товарного виробництва, включення укр. земель у систему загальнорос. ринку, що формувався, зумовлювали дальші зрушення в торгівлі. Внутр. торгівля на Лівобережжі та Слобожанщині концентрувалася в основному на ярмарках, базарах і торгах. Окремі з них були локальними, інші — належали до ярмарків всерос. значення (київ., роменські, ніжинські, харківські та ін.). Позитивно вплинули на розвиток торгівлі ліквідація внутр. митних зборів (1754) і скасування обмежень торгівлею

окремими видами товарів. Україна займала помітне місце в зовн. торгівлі Рос. д-ви, насамперед з Польщею, Молдавією, балканськими країнами. Торгівля сприяла також екон. зближенню розчленованих укр. земель.

Протягом 2-ї пол. 18 ст. на Лівобережній і Слобідській Україні відбулася заміна існуючої системи адм.-військ. управління та судочинства на загальноросійську. В 1764 ліквідовано інститут *гетьманщини*. Управління Лівобережною Україною перейшло до рук 2-ї *Малоросійської колегії*. Лівобережжя 1781 було поділено на три намісництва — Київ., Черніг., Новгород-Сіверське, на Слобожанщині 1765 утворено *Слобідсько-Українську губернію* (з грудня 1780 — Харківське намісництво; див. в алфавітних томах статті про окремі намісництва). Лівобережне козацьке військо 1783 було реорганізоване на регулярні кавалерійські полки (1784 перейменовані на карабінерні). У 2-й пол. 18 ст. створено *Бузьке козацьке військо* (1787 увійшло до *Катеринославського козацького війська*). Великий вплив на дальший розвиток країни мали політ. події кін. 18 ст. Внаслідок переможного завершення рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 з-під тур. іга було визволено величезні території Пн. Причорномор'я і Приазов'я, приєднано до Росії Крим (1783). Ліквідація загрози вторгнень з боку тур. і тат. феодалів, здобуття можливості вільної закорд. торгівлі сприяли інтенсивному заселенню цих земель. Колонізацію Пн. Причорномор'я розгорнуло рос. дворянство. В межі краю вирушали тисячі селян-утікачів. Царський уряд заохочував переселення сюди іноземців — сербів, болгар, німців та ін. В кін. 18 ст. на Півдні України налічувалося вже понад 1 млн. жителів. Тут склалося два осн. типи г-в: приватновласницьке поміщицьке (переважаюче) і *державних селян*. Серед першого типу домінували великі поміщицькі маєтки, осн. робочу силу в яких становили юридично вільні «поміщицькі піддані». Це було с.-г. виробництво капіталістичного типу, однак розвиток його стримувався пануванням у країні феод.-кріпосницьких відносин. У користування держ. селян царський уряд надав більші, ніж в ін. районах країни, зем. ділянки. В середовищі держ. селян склався значний прошарок заможних хазяїв, г-ва яких мали фермерський характер. На Пд. виник ряд міст (Одеса, Севастополь, Херсон та ін.), які стали справжніми мор. воротами Росії. Розв'язання чорномор. проблеми зміцнило міжнар. позиції Росії, посилило її роль у вирішенні європ. справ. Після укладення *Кючук-Кайнарджійського миру 1774* і проголошення незалежності Крим. ханства Запорізька Січ фактично втратила своє значення військ. форпосту в боротьбі проти тур.-тат. агресії. Розглядаючи Січ як вогнище антифеод. боротьби, царський уряд 1775 остаточно ліквідував її. Ця акція стала також складовою частиною політики царизму, спрямованої на ліквідацію особливостей адм. і військ. устрою України. Осн. частину серед. і бідного козацтва, яка залишилася на місці, включили до розряду держ. військ. поселенців. З них 1788 було створено *Чорноморське козацьке військо*. Козац. *голота* й селяни-втікачі потрапили в залежність до нових землевласників. Частина кол. запорожців у межах тур. володінь створила *Задунайську Січ* (1775—1828). Найменше потерпіла козац. старшина. Частина запорізької верхівки зазнала репресій. Більшість старшини одержала офіцерські чини, що давало право на дворянство. Соціально-економічний розвиток Правобережної України, Сх. Галичини, Пн. Буковини й Закарпаття гальмувався пануванням іноз. д-в (Річ Посполита, Туреччина, Австр. монархія). Територіальна роз'єднаність негативно позначилася на екон., політ. і культур. розвиткові, нац. консолідації укр. народу. Але й за таких несприятливих умов там зароджувалися елементи капіталістичного укладу. Розвиток с. г. тут характеризувався концентрацією великого землеволодіння в руках окремих феодалів. У Сх. Галичині та більшості районів Правобережжя продовжували домінувати *фільварки*. Значна частина міст входила до складу маєтків магнатів і шляхти, що перешкоджало екон. розвиткові міст. В пд.-сх. частині Правобережжя існували *слободи*, основною повинністю залишався *чинш*; розвивалися сільс. ремесло й промисли. Феод. визиск супроводився посиленням соціальної диференціації селян. Фільваркова система була характерною й для Закарпаття. Переважна більшість земель тут належала великим землевласникам. Феодалам належала й осн. кількість пром. підприємств (усього на Закарпатті їх у 2-й пол. 18 ст. було бл. 100). Відносини селян Пн. Буковини з поміщиками регулювалися грамотою молд. господаря (1766), що встановлювала селянам розміри панщини.

Політика насильства, жорстокої експлуатації та асиміляції викликали посилення руху нар. мас за *возз'єднання Правобережної України з Росією*, яке здійснилося після 2-го поділу Польщі 1793.

Возз'єднання сприяло дальшому розвиткові продуктивних сил та культури краю, стало одним з важливих факторів на шляху етнічного розвитку укр. народу. Сх. Галичина після 1-го поділу Польщі відійшла до Австрії. У складі Австрії залишалося і далі Закарпаття. Пн. Буковина входила до *Молдавського князівства*, після 1774 її загарбала Австрія. Австр. уряд зберігав на загарбаних зх.-укр. землях панівне становище польс. феодалів. Однак, занепокоєний загостренням соціальних суперечностей, він пішов на окремі тимчасові поступки у сел. питанні. Скасовувалася особиста залежність селян від поміщиків (1782), деякі другорядні повинності, частково обмежувалася панщина (1786). Але водночас значно посилився визиск селян Австр. д-вою. Кількість феод. повинностей на її користь у 2—3 рази перевищувала данини, сплачувані селянами феодалам.

На території, що ввійшли до складу Росії, було поширено єдину для всієї імперії систему адм.-тер. поділу. В кін. 18 ст. на Пд. України було створено Новоросійську, на Правобережжі — Київ., Подільську й Волин. губернії (див. окремі статті про ці губернії в алфавітних томах).

Новий етап соціально-екон. розвитку позначився на формах і методах антифеод. боротьби нар. мас України. Від подання скарг у місц. та центр. органи влади, відмови виконувати повинності, підпалів маєтків і потрави посівів селяни все частіше переходили до відкритої збройної боротьби проти феодалів. Виступи сел.-козац. мас характеризувалися більш зрілими орг. формами, цілеспрямованішою і виразнішою ставала програма їхніх дій. Довготривалістю і напруженістю боротьби відзначалися *Кліщинське повстання 1767—70* та ін. Славну сторінку в історію боротьби нар. мас України проти феод. гноблення вписали жителі с. Турбаїв на Полтавщині (див. *Турбаївське повстання 1789—93*). Ці сел.-козац. повстання мали велике значення для піднесення антифеод. рухів в ін. районах Лівобережжя. Загострення соціальних суперечностей і класової боротьби відбувалося й на Пд. України. Формами масового протесту й тут були подання скарг, «*шукання козацтва*», втечі селян. Значний вплив на розгортання боротьби на пд.-укр. землях мав *гайдамацький рух*. Антифеод. рух, що охопив Лівобережжя, Слобожанщину, Пд. України та Запоріжжя, був складовою частиною антикріпосницької боротьби селянства всієї Росії. Помітний вплив на піднесення антифеод. рухів мала *селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. На Україні поширювалися «маніфести» та «укази» Пугачова, діяли його численні агітатори. В межах Запоріжжя і Слобожанщини з'явився ряд повстанських загонів. Після поразки сел. війни антифеод. рух не припинявся. З поч. 70-х рр. понад 10 років громили багатіїв повстанські загони С. Гаркуші. Відбувся ряд сел.-козац. виступів, спрямованих проти закріпачення (див. *Пенське селянсько-козацьке заворушення 1764—85, Морозівське повстання 1783—85*). Проти феод.-кріпосницького гніту виступили також учасники *пікінерів повстання 1769—70*. На Запорізькій Січі загострилися суперечності між старшиною і рядовим козацтвом, що викликало посилення соціальної боротьби на Січі (див. *Сіроми повстання на Запорізькій Січі 1768, Корсунського куреня виступ 1769*). Класовою боротьбою заявили також про свою появу *робітні люди*. Зокрема, 1797—98 сталося велике повстання робітників Глушківської мануфактури (Слобожанщина; див. також *Бахмутський страйк 1765*). На Правобережній Україні антифеод. боротьба нар. мас тісно переплілалася з визвольним рухом. Значного розмаху в 50—60-х рр. на Поділлі і Волині, Брацлавщині і Київщині набрали виступи гайдамаків як форма збройної боротьби нар. мас проти соціального та нац. гноблення і за возз'єднання Правобережної України з Рос. д-вою. У 1768 вибухнула *Коліївщина* — велике нар.-визвольне повстання, найвищий етап гайдамацького руху (див. карту на с. 85). Коліївщину очолив запорізький козак М. Залізняк. Під час взяття повсталими Умані до них приєднався сотник уманських надвірних козаків І. Гонта. Повстанці оголосили про возз'єднання Правобережної України з Росією. Однак повстання було придушено. На зх.-укр. землях гривав рух *опришків*. Справу О. Довбуша продовжували В. Баюрак, І. Бойчук та ін. Нар. маси Сх. Галичини, Пн. Буковини й Закарпаття боролися проти феод.-кріпосниц. гніту, панування іноз. поневолювачів. У боротьбі гартувалося їхнє прагнення до возз'єднання усіх укр. земель з Росією.

Класові суперечності феод. суспільства відобразилися в *просвітительстві* та ін. виявах громад. думки. Помітний вплив на суспільно-політ. рух на Україні мали ідеї *Великої французької революції* кін. 18 ст., а також О. М. Радищева.

Практичні потреби країни дали поштовх дальшому розвиткові освіти, культури, наук. знань, л-ри. Тривало далі зближення культур укр. і рос. народів. Формувалися елементи укр. бурж. нації. Протягом 2-ї пол. 18 ст. в соціально-екон. розвитку України сталися істотні зміни, що зумовлювалися формуванням капіталістичного укладу. Однак феод. відносини все ще переважали. Остаточно об'єктивні умови для перемоги нової сусп.-екон. формації визріли в 19 ст.

В. А. Смолій

Розклад і криза феодально-кріпосницької системи. Розвиток капіталістичного укладу на Україні в 1-й половині 19 ст. і напередодні селянської реформи 1861

Історичний розвиток України в 1-й пол. 19 ст. характеризувався дальшим розкладом феод.-кріпосницької системи, її кризою і розвитком основ капіталістичного укладу, початком пром. перевороту, політ. кризою в сусп. відносинах і революц. ситуацією, що спричинилася до падіння *кріпосного права* і перемоги капіталістичного укладу на всіх укр. землях.

Українські землі в складі Росії — Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя і Південь — на поч. 19 ст. в адміністративно-територіальному відношенні поділялися на 9 губерній, що входили до 3 *генерал-губернаторств*. На Лівобережжі Черніг. і Полтав. губернії входили до Малоросійського генерал-губернаторства, в його складі була й Слобідсько-Укр. губернія (з 1835 — Харківська), на Правобережжі — Київ., Подільська й Волинська, що 1832 ввійшли до Київ. генерал-губернаторства. Південь поділявся на Катеринославську, Таврійську й Миколаїв. (з 1803 — Херсонська) губернії (див. статті в алфавіт. томах про губернії). Вони, а також утворена після приєднання 1812 Бессарабії (див. *Бухарестський мирний договір 1812*) до Росії Бессарабська обл. увійшли до створеного 1828 Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. Сх. Галичину, що входила до складу Австрії, разом з частиною польс. земель було виділено в окрему провінцію — «Королівство Галичини і Лодомерії» з адм. центром у м. Львові й поділено на 12 округів; кількість населення тут перевищувала 3 млн. чол. Пн. Буковина входила до «Королівства Галичини і Лодомерії» на правах окремого округу з адм. центром у м. Чернівцях. Конституція Австрії 1849 надала Буковині право на окремий крайовий сейм і адміністрацію. Закарпаття залишалося в складі Угор. королівства і підлягало Братіславському (Пожонському) намісництву, становлячи його 4 комітати *(жупи)*. У пром-сті України протягом 1-ї чверті 19 ст. відбулися певні зрушення: збільшилася кількість підприємств, чисельність зайнятих на них робітників і вироблювана ними продукція. Однак темпи розвитку промисловості та якісні зміни в ній відбувалися повільно. Найбільше пром-сть була розвинута в пд. губерніях. Протягом 1825—58 на Україні кількість пром. підприємств зросла з 649 до 2473, у т. ч. на Пд.— з 125 до 753. Поміщицькі та держ. *мануфактури* поступалися місцем фабрично-заводським підприємствам. Виробництво цукру й видобуток вугілля на Україні почали набувати загальнорос. значення. Лише протягом 1842—47 кількість цукроварень на Україні зросла більше ніж у 2 рази і 1857 досягла 218. Видобуток вугілля 1860 досяг 6 млн. пудів на рік. Потреба в машинах і знаряддях праці зумовила розвиток машинобудування і металургії: на Україні діяло 16 механічних, 11 чавунних і 32 залізоробні з-ди (1859). Розвивалися й старі галузі пром-сті: суконна, скляна, салотопна, цегельна, полотняна, шкіряна, борошномельна, круп'яна, мідноливарна та ін. Тут теж відбувалося тех. удосконалення. Існувала й значна дрібнотоварна (кустарна) пром-сть, розвивалися ремесла. Сталися зміни в розміщенні пром. підприємств. Хоч пром-сть все ще переважала в селах, нові підприємства, насамперед фабрично-заводського типу, здебільшого будувалися в містах. Певні зміни на Україні, як і в усій Росії, сталися під впливом розвитку продуктивних сил і бурж. виробничих відносин у класовій структурі феод.-кріпосницького суспільства, де почалося формування антагоністичних класів буржуазії та пролетаріату. Чисельність робітників на Україні зросла з 15 тис. чол. (1825) до 86,7 тис. (1860). На кін. 50-х рр. 19 ст. переважали наймані робітники. Пролетаріат на Україні з самого початку формувався як багатонаціональний.

У с. г. неподільно панували поміщицькі маєтки. Однак розвиток капіталістичного укладу проявлявся в тому, що частина поміщиків намагалася підвищувати продуктивність своїх маєтків шляхом освоєння нових земель і захоплення сел. наділів, розширення площ під посіви зернових і тех. культур, впровадження машин й удосконалених знарядь праці для обробітку землі, агрономії, економічно вигідного тваринництва. Особливо швидко ці процеси проходили на Пд. України. Істотну роль у дальшому розвитку с. г.

по капіталістичному шляху відіграли промисли, які в 1-й пол. 19 ст. посіли значне місце в екон. житті країни. Не втрачало свого значення *чумацтво*.

Капіталістичний уклад вносив помітні зміни у виробничі відносини. В с. г. зростало приватне землеволодіння бурж. характеру (1801 царський уряд надав право купцям, міщанам і держ. селянам купувати землі, не заселені кріпаками). Збільшення поміщицьких земель за рахунок сел. наділів викликало масове обезземелення селян. Так, за 1848—60 площа сел. надільних земель скоротилася в Подільській губ. на 17,3 %, Київській — на 27,1 %. Селянство України, як і всієї Росії, в 1-й пол. 19 ст. лишалося основним пригнобленим класом. На 1858 з 12,9 млн. населення України 75 % було в феод. залежності від поміщиків і д-ви. Селянство складалося з кріпаків (переважали в правобережних губерніях), держ. селян (становили переважну більшість на Пд. й Лівобережжі), а також військ. поселенців (див. *Військові поселення*; осн. маса їх розміщувалася на Харківщині, Київщині й Херсонщині), удільних (жили в основному на Лівобережжі й Катеринославщині), заводських та ін. груп селян, які належали різним відомствам. Поглибилося розшарування селянства на заможних і сільс. бідноту. Збільшувалася кількість вільнонайманих робітників у с. г.

Криза феод.-кріпосницької системи висунула сел. питання на перший план і перетворила його на найважливішу проблему сусп.-політ. і екон. життя дореформеної Росії. Дальший екон. розвиток країни залежав від розв'язання цього питання. Царський уряд здійснив ряд заходів, спрямованих на пристосування феод. системи до капіталістичного укладу, що розвивався (закони 1803 про *вільних хліборобів*, 1842 про *зобов'язаних селян*, реформа управління держ. селянами 1837—41 та ін.).

Товарне виробництво і поглиблення сусп. поділу праці давали поштовх розвиткові торгівлі. В кін. 50-х рр. 19 ст. на Україні діяло 12 тис. ярмарків, торгів і базарів. У містах протягом 1825—61 кількість торг. лавок зросла з 3662 до 150 089. Зовн. торгівля відбувалася переважно через азово-чорномор. порти (Таганрог, Бердянськ, Маріуполь, Одесу, Херсон, Миколаїв та ін.). Особливо широко розгорнулася торгівля зерном. Внутр. і зовн. торгівля на Україні розвивалась у системі зростаючого всерос. ринку. Розвиток капіталістичних відносин у пром-сті й с. г., госп. спеціалізація районів, розширення внутр. ринку, зростання внутр. і зовн. торгівлі — все це руйнувало госп. замкнутість окремих частин України, сприяло розвиткові й зміцненню екон. зв'язків, а також формуванню укр. бурж. нації.

В тяжкому екон. становищі перебували зх.-укр. землі, пригноблені Австр. монархією. Сх. Галичина в екон. відношенні була серед найвідсталіших окраїн Австрії. Тут існувало 200 дрібних підприємств мануфактурного типу (3,9 % заг. кількості їх у Австрії), в містах діяло бл. 50 підприємств (1841). Основою економіки залишалося с. г., гол. чин. землеробство. У краї налічувалося 5429 поміщицьких і 359 180 сел. г-в (1819). У Пн. Буковині певного розвитку досягли ремесла, промисли. Більшість сіл була в приватному, частина — в держ. володінні. Економічно відсталою окраїною було й Закарпаття. Незначна кількість мануфактурних підприємств займалася добуванням і первинною переробкою сировини, добуванням солі, а чисельність робітників досягала лише 3 тис. чол. В економіці краю осн. роль належала с. г. Понад 94 % селян були кріпаками. Населення, особливо в гірських районах, розводило худобу, працювало на лісорозробках. Зх.-укр. землі були перетворені на ринок збуту для пром. продукції австр. капіталістів. По-хижацькому вирубувалися карпатські ліси, що були нац. багатством. Зі Сх. Галичини майже повністю вивозилася нафта. Реакційна політика на зх.-укр. землях спрямовувалася на те, щоб українців Сх. Галичини полонізувати й онімечити, Пн. Буковини — онімечити й румунізувати, Закарпаття — мадяризувати. Незважаючи на насильницьке роз'єднання держ. кордоном, нас. зх.-укр. земель тяжіло до України в складі Росії. Разом з рос. та ін. народами Рос. імперії укр. народ брав активну участь у *Вітчизняній війні 1812* проти франц. загарбників. На Україні, як і в ін. районах Рос. д-ви, почалося формування ополчення. Усього Україна виставила бл. 70 тис. ратників і козаків (див. *Народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*, *Партизанський рух у Вітчизняній війні 1812*). Солідарність з народами Росії в їхній боротьбі проти наполеонівського нашестя виявляли й жителі зх.-укр. земель, які перебували під владою Австрії. Селяни й ремісники відмовлялися служити в наполеонівському війську, зривали поставки продовольства й спорядження. Спільними зусиллями народи Росії здобули перемогу й визволили свою землю. Великим випробуванням для народів Росії і, зокрема, укр. народу стала *Кримська війна 1853—56* Росії проти коаліції д-в — Великобританії, Франції, Туреччини і Сардинії. Англ., франц. і тур.

Обкладинка слідчої справи Літинського повітового суду на Устима Кармалюка. 1830—32.

Обкладинка слідчої справи «Третього відділу» на члена Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченка. 1847.

ійська висадилися на Крим. п-ові і почали облогу Севастополя (див. *Севастопольська оборона 1854—55*). Україна остачала рос. військам провіант і трансп. засоби. Війна показала гнилість і безсилля кріпосницької Росії. Поразка в ній аризму (див. *Паризький мирний договір 856*) прискорила визрівання революц. итуації в країні і наблизила епоху бурж. еформ. Суспільно-політ. рух 1-ї чверті 9 ст. був зумовлений усім екон., політ. а культур. розвитком Росії. Провідна оль у ньому належала дворянським ре-

Пожежа в ратуші і барикади у Львові під час повстання 2 листопада 1848. Акварель. Середина 19 ст.

волюціонерам — *декабристам*. Вони створили «*Союз порятунку*» (1816 — поч. 1818), «*Союз благоденства*» (1818—21), *Північне товариство декабристів*, *Південне товариство декабристів* (обидва 1821—25), *Товариство об'єднаних слов'ян* (1823—25). Їх очолювали П. І. Пестель, К. Ф. Рилєєв, М. М. Муравйов, С. І. Муравйов-Апостол, П. І. Борисов та ін. діячі. Діяльність т-в була значною мірою пов'язана з тер. України. Центрами декабристського руху тут стали Тульчин, Київ, Васильків, Кам'янка. На з'їздах Пд. т-ва в Києві була схвалена «*Руська правда*» — програма декабристів, складена П. І. Пестелем. 14 (26).XII 1825 в Петербурзі декабристи підняли повстання проти самодержавства. На Україні відбулося *Чернігівського полку повстання* [29.XII 1825—3.I 1826 (10—15.I 1826)]. Царизмові вдалося придушити ці виступи. Та декабристи поклали початок першому етапові революц. руху в Росії. Таємні політ. гуртки виникли в Харкові (1825—26) і в Ніжині (1826—30). Див. карту на с. 89.

Жорстока експлуатація, погіршення екон. становища селян, класові суперечності були причинами антифеод. рухів, що відбувалися в Росії і на Україні в 1-й пол. 19 ст. В цей період сталося бл. 100 значних виступів кріпаків проти поміщиків. На Поділлі протягом 1814—35 сел. рух очолював У. Кармалюк. Відбулися *бузьких козаків повстання 1817*, *Чугуївське повстання 1819* (військ. поселенців), *Машівське заворушення 1823* (робітників мануфактури), *Підвисоцькі селянські заворушення 1817—26* (селян-однодворців). Масовий сел. рух мав місце на Катеринославщині (1820). В 2-й чверті 19 ст. сел. антифеод. рух на Україні посилився. Протягом 1826—54 на Україні відбулося понад 120 значних сел. виступів, які були придушені силами царських військ. В 1826 на Київщині підняв повстання селян солдат О. Семенов. Того самого року на Херсонщині сел. рух очолив М. Окулов. На Харківщині 1825—37 селяни боролися під проводом кріпака І. Звонаренка. З 1826 протягом кількох десятиліть у Херсон., Київ. і Подільській губерніях проти поміщиків вів боротьбу сел. загін В. Чумака (див. також *Краснокутське селянське заворушення 1853*, *Кримненське селянське заворушення 1848*, *Мошурівське селянське заворушення 1826*, *Шебелинське повстання 1829*). На зх.-укр. землях продовжували діяти загони *опришків*. Сел. антифеод. виступи відбувалися в Тернопільському (1803—04), Чортківському (1809), Станіславському (1824) та ін. округах Галичини, а також у Північній Буковині (див. *Буковинське селянське заворушення 1838—39*, *Буковинське селянське заворушення 1843—44*, *Галицьке селянське заворушення 1822*, *Галицьке повстання 1846*, *Комарнівське селянське заворушення 1817—22*, *Сколівське селянське заворушення 1824—26*, *Чортківські селянські заворушення 1838*).

Під час *польського повстання 1830—31* масового виступу на Правобережній Україні місц. польс. поміщикам і шляхті підняти не вдалося: селяни не підтримали їхньої вимоги відновлення Польщі в кордонах 1772 (тоді до неї входили зх.-укр. та правобережні землі) і прагнення зберегти кріпацтво. В 1833 у Львові виникла таємна польс. бурж.-демократична орг-ція «*Союз друзів народу*». Програма союзу мала прихильників серед укр. студентської молоді. В 1835 він влився в нову таємну бурж.-демократичну орг-цію «*Співдружність польського народу*», діяльність якої поширювалася на Правобережну Україну, Сх. Галичину, Пн. Буковину. Певний внесок у боротьбу проти кріпосництва та пропаганду визвольних ідей зробив демократично-просвітительський гурток «*Руська трійця*» (сформувався на поч. 30-х рр. серед прогресивної укр. студентської молоді Львова; засновники — М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич). Під час *Краківського повстання 1846* в Сх. Галичині й на Правобережній Україні відбувалися сел. заворушення.

Зважаючи на зростаючий польс. нац.-визвольний рух, а також побоюючись вибуху сел. повстання, царський уряд запровадив на Правобережній Україні *інвентарні правила 1847—48*, що закріплювали за селянами надільну землю, частково регламентували панщину, дещо обмежували обтяжливі феод. повинності. Але це істотно не полегшило становища селян і викликало нову хвилю сел. виступів: лише на Київщині селяни понад 100 сіл відмовлялися відбувати панщину, вимагали звільнення від кріпацтва.

Нову хвилю сел. заворушень викликала Крим. війна 1853—56; вони охопили 9 центр. рос. губерній і майже всю Україну. В Київ. губ. сел. рух набрав найбільшого розмаху (див. *Київська козаччина 1855*). Селяни записувалися в козаки й відмовлялися відбувати панщину. Широко розгорнувся похід селян Катеринославської і Херсонської губерній «у Таврію за волею» (див. *Катеринославські селянські заворушення 1856*).

У 1848—49 в країнах Зх. Європи прокотилася хвиля бурж.-демократичних революцій, які мали певний вплив і на Україну (див., зокрема, *Революція 1848—49 в Австрії*, *Революція 1848—49 в Угорщині*). Революц. виступи і маніфестації відбулися в Сх. Галичині, на Пн. Буковині й Закарпатті (див., зокрема, *Буковинське селянське повстання 1848—49*). Під їхнім впливом австр. уряд скасував тут кріпосне право (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті). Боротьбу буковинських селян проти поміщиків у 40-х рр. 19 ст. очолював Л. Кобилиця. Нац.-визвольний рух у Сх. Галичині відбувався під впливом бурж. інтелігенції та уніатського духівництва, які у травні 1848 утворили у Львові *Головну руську раду*, згодом виникли і ради на місцях (див. *Руські ради в Галичині*). Їхні вимоги зводилися до культур.-нац. реформ для укр. населення Галичини, об'єднання укр. земель в одну провінцію Австрії, викладання в нар. школах укр. мовою тощо. У Львові 1—2.XI 1848 спалахнуло нар. повстання, яке придушили австр. війська (див. *Львівське збройне повстання 1848*). Під час революц. подій 1848—49 активізувався сел. і сусп.-політ. рухи на Правобережній Україні, революц. ідеї поширювалися в навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Житомира, Ніжина та ін. міст. Навколо сел. питання загострювалася боротьба всіх сусп. класів і груп: з одного боку, поміщиків-кріпосників, які захищали свої привілеї, ліберального дворянства, що стало на шлях бурж. розвитку і тому усвідомлювало необхідність скасування феод.-кріпосницьких виробничих відносин, зростаючої буржуазії, заінтересованої в ліквідації кріпосництва шляхом реформ; з другого боку — самого селянства і виразників його ідеології — революц.-демократичної інтелігенції (див. *Революційний демократизм*), які боролися за повне знищення кріпосницького ладу революц. шляхом. Водночас формувався *лібералізм* як ідеологія буржуазії, що народжувалася. Існування цих течій на Україні особливо яскраво виявилось у програмі й практичній діяльності *Кирило-Мефодіївського товариства*, де революц.-демократичну частину очолював Т. Г. Шевченко, а бурж.-ліберальну — М. І. Костомаров. Розходження між ними полягали в принципових питаннях боротьби проти кріпосництва й самодержавства. В 1856—60 на Україні діяло *Харківсько-Київське таємне товариство* — революц.-демократична орг-ція різночинної інтелігенції.

Система панівних виробничих відносин сковувала розвиток продуктивних сил, стримувала формування нового, капіталістичного укладу. Продуктивні сили вступили в конфлікт з відсталими феод.

Ярмарок на площі св. Юра у Львові. Перша половина 19 ст. Літографія А. Ланге.

виробничими відносинами, що спричинило глибоку кризу всієї феод.-кріпосницької системи. Таке становище вимагало радикальних соціально-екон. перетворень, що неминуче мали привести до перемоги капіталістичного укладу.

Розвиток капіталістичного укладу дав поштовх зростанню нац. самосвідомості укр. народу, піднесенню його культури. Єднання укр. і рос. культур міцніло на грунті прогресивних істор. традицій та революц. демократизму. Спільність історичної долі сприяла культурному взаємозбагаченню українського і російського народів.

Про розвиток освіти, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, музики і театру на Україні доби феодалізму (12 — 1-а пол. 19 ст.) див. у цьому томі розділи Культура і Наука.

Г. Я. Сергієнко.

КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЛАД

Україна в період утвердження і розвитку капіталізму (2-а половина 19 ст.)

У середині 19 ст. вся феодально-кріпосницька система Рос. імперії вступила в глибоку кризу. На її основі в країні в кін. 50 — на поч. 60-х рр. склалася перша *революційна ситуація*, що характеризувалася кризою «верхів», погіршенням становища нар. мас, посиленням їхньої боротьби проти кріпосництва. Гостра класова боротьба, що розгорнулася в цей період у країні, точилася навколо питання про спосіб і шляхи ліквідації кріпосного права. Скасування феод.-кріпосницьких виробничих відносин у Росії, в т. ч. на Україні, було закономірною неминучістю, підготовленою всім ходом екон. і соціального розвитку. Перед Росією був лише один вихід — шлях бурж. розвитку. «Але форми цього розвитку,— підкреслював В. І. Ленін,— можуть бути двоякі. Залишки кріпосництва можуть відпадати і шляхом перетворення поміщицьких господарств і шляхом знищення поміщицьких латифундій, тобто шляхом реформи і шляхом революції. Буржуазний розвиток може йти, маючи на чолі великі поміщицькі господарства, що поступово робляться все більш буржуазними, поступово заміняють кріпосницькі прийоми експлуатації буржуазними,— він може йти також, маючи на чолі дрібні селянські господарства, які революційним шляхом усувають з суспільного організму „наріст" кріпосницьких латифундій і вільно розвиваються потім без них по шляху капіталістичного фермерства. Ці два шляхи об'єктивно-можливого буржуазного розвитку ми назвали б шляхом прусського і шляхом американського типу» (Повне зібр. тв., т. 16, с. 200—201). Дальший розвиток капіталістичних відносин в країні, поразка царизму в Кримській війні 1853—56, що наочно продемонструвала гнилість і відсталість феод. Росії, та наростаючий антифеод. рух змусили царський уряд піти на скасування кріпосного права. 19.II (3.III) 1861 цар Олександр II підписав «Маніфест» про скасування кріпацтва і «Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності».

За *селянською реформою 1861* зберігалася поміщицька власність на землю, селяни зобов'язані були викуповувати наділи в поміщиків (див. *Викупна операція*), до викупу вони наз. *тимчасовозобов'язаними селянами* і відбували на користь поміщика панщину чи сплачували оброк. Оскільки сел. реформу провели самі кріпосники, то в Росії, в т. ч. на Україні, збереглися численні пережитки кріпосництва — дворянське землеволодіння, викупні платежі, становість, податковий тягар, малоземелля селян, *община*, політ. безправ'я тощо. Однак, незважаючи на свою половинчастість і обмеженість, реформа відкрила шлях розвитку більш прогресивному, капіталістичному способові виробництва. Намагаючись пристосувати держ. апарат до потреб капіталістичного розвитку і водночас зберегти дворянсько-поміщицькі права й привілеї, царизм провів і ряд ін. бурж. реформ: *земську реформу 1864*, судову (1864), *міську реформу 1870*, фінансову (1860—64) і військову (1862—74). Вони були значно урізані «*контрреформами*» 80 — поч. 90-х рр. 19 ст. Протестуючи проти грабіжницького характеру реформи 1861, селяни України, як і всієї Росії, рішуче виступили на боротьбу проти «голодної» волі. Селяни вимагали безплатного наділення їх землею і надання «справжньої» волі. Лише протягом березня — травня 1861 на Україні відбулося понад 640 сел. виступів, які охопили бл. 900 сіл з населенням до 445 тис. чол. (див., зокрема, *Безуглівське селянське заворушення 1861*, *Кам'янськослобідське заворушення селян 1861*). А всього в 60-х рр. 19 ст. на Україні відбулося бл. 3,1 тис. виступів, які охопили 4160 сіл з населенням понад 2 млн. чол. (див. *Водолазьке селянське заворушення 1864—71*, *Жаборицькі селянські заворушення 1861*). Протестуючи проти царських указів від 18 (30). I і 24.XI (6.XII) 1866, які передбачали поширення осн. положень реформи 1861 на держ. селян, останні теж піднімалися на боротьбу (див. *Куп'янські заворушення селян 1869—72*, *Старобільські заворушення селян 1872*). Справжніми захисниками інтересів трудящих мас, зокрема селянства, його ідеологами і вождями виступили революц. демократи. Вождем революційної демократії був М. Г. Чернишевський. Прагнучи до консолідації революц. сил, він став ідейним натхненником групи організаторів таємної організації «*Земля і воля*», що виникла в кін. 1861 в Петербурзі. Революційна пропаганда велась і на Україні. В Київському військовому училищі студент Є. М. Моссаковський організував у грудні 1860 підпільну групу. Активно популяризував нелегальні революц. видання серед передової громадськості Києва, вів революц. агітацію серед селян Канівського пов. підполковник А. О. Красовський.

В умовах загострення класової боротьби в Росії, в т. ч. на Україні, пожвавився польс. нац.-визвольний рух, який, крім Царства Польського, поширився на Литву, Білорусію і Правобережну Україну (див. *Польське повстання 1863—64*). В ньому чітко визначилися два напрями— демократичний і поміщицько-буржуазний. Заг. керівництво підготовкою і проведенням повстання було покладено в Царстві Польському на Центр. нац. к-т, на Правобережній Україні — на «Провінційний к-т на Русі». Готуючи повстання, його організатори вживали заходів для залучення місц. польс., укр., білорус. та лит. селян на свій бік (див., зокрема, «*Золота грамота*»). Рос., укр., білорус. та лит. революціонери-демократи, критикуючи обмеженість, половинчастість соціальної і нац. програм повстання, вважали своїм революц. обов'язком подати йому всіляку допомогу й підтримку, зокрема об'єднати польс. визвольний рух з боротьбою рос. селянства проти царизму, за здійснення революц.-демократичних перетворень. В с. Пилипчі (тепер Баришівського р-ну Київ. обл.) було створено т-во «Громада» (виникло з ініціативи В. С. Синьогуба), що ставило своїм завданням допомагати польс. повстанцям, у рос. армії — «Комітет російських офіцерів у Польщі», одним з керівників якого був член «Землі і волі» революціонер-демократ А. О. Потебня; до повстанських загонів приєднався ряд укр. селян з Волині, Київщини та Зх. України. Навесні 1863 повстання поширилося на тер. Литви, Білорусії й Правобережної України. За офіц. даними, на Правобережній Україні в квітні 1863 сталося 12, у травні — 8, у червні — жовтні — 4 збройні сутички царських військ з повстанцями, внаслідок яких було розгромлено бл. 20 повстанських загонів. Проте повстання не мало широкої підтримки з боку білорус. і укр. населення, яке не поділяло прагнень польс. шляхти включити білорус. і укр. землі до складу Польщі. Все ж повстання 1863—64 відіграло позитивну роль в історії польс., рос., укр. та ін. народів Росії, в розвитку і зміцненні зв'язків і дружби між ними. Саме під його впливом царський уряд змушений був запровадити на Правобережній Україні обов'язковий викуп сел. наділів зі зменшенням його розміру на 20 %, повернути селянам частину втраченої ними після інвентарної реформи землі.

У 2-й пол. 19 ст. Росія вступила в другий, різночинський, або бурж.-демократичний етап визвольного руху, який, за визначенням В. І. Леніна, охоплював період приблизно 1861—95 (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). Осн. зміст цього етапу становив революційний демократизм, ідеологами якого в цей період були М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, на Україні — Т. Г. Шевченко.

З кін. 60-х і протягом 70—80-х рр. провідна роль у визвольному русі Росії, в т. ч.

Солдати — захисники Севастополя. Малюнок В. Ф. Тімма. 1855.

України, належала *народництву*. З самого початку в ньому намітилося два напрями: революц.-демократичний і ліберальний. У 70-х рр. переважало революц. народництво. Революціонери-різночинці 70-х рр. перейняли в революц. демократів 60-х рр. ідеалістичні уявлення про сел. общину, самобутній шлях розвитку Росії, відстоювали ідею сел. революції, яку вони розглядали як соціалістичну. Народницький рух на Україні — складова і невід'ємна частина заг.-рос. визвольного руху — мав і свої особливості, зокрема щодо умов діяльності: на Україні общинне землекористування було поширене менше, ніж у Центр. Росії, і відігравало другорядну роль (народники вважали общину осередком соціалістичного суспільства).

КАПИТАЛЪ.
КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.
КАРЛЪ МАРКСЪ.

Перше російське видання «Капіталу» К. Маркса. 1872.

Народницький рух пройшов у своєму розвитку кілька осн. етапів — від окремих розрізнених гуртків до централізованої орг-ції. Революц.-народницькі гуртки 1872—73 ставили своєю метою ведення пропагандистської роботи серед народу. Першими такими гуртками були гуртки (відділення) *чайковців*, що входили до орг-ції «Велике товариство пропаганди». Ці гуртки на Україні існували в Києві, Одесі, Херсоні. На поч. 70-х рр. революц. пропаганду на Україні вели й ін. народницькі гуртки й групи, зокрема гурток сен-жебуністів, створений 1872 в Цюріху братами Жебуньовими. Восени 1873 в Києві виникла народницька організація «*Київська комуна*». В 1873—74 гуртки діяли також у Харкові, Чернігові, Катериносл., Полтав., Херсон. губерніях та в ряді ін. місцевостей України. В ті роки значну роботу вели П. Б. Аксельрод, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, А. І. Желябов, С. П. Ковалик, Я. В. Стефанович, А. О. Франжолі та ін. З осені 1873 в діяльності народницьких гуртків і груп дедалі більшого значення набувало питання про зближення інтелігенції з народом, підготовку й організацію нар. революції, плани «*ходіння в народ*». Навесні та влітку 1874 «в народ» пішли представники різних напрямів народництва. На Україні народники діяли в усіх губерніях. «Ходіння в народ» В. І. Ленін назвав «розквітом дійового народництва» (Повне зібр. тв., т. 22, с. 290). В кін. 1874 царизмові вдалося завдати учасникам «ходіння в народ» відчутного удару. Бл. тисячі чоловік було заарештовано, найактивніших з них віддано під суд (див. «*Процес 193-х*»). В кін. 1876 народники створили централізовану орг-цію, яка 1878 дістала назву «*Земля і воля*». В кін. 1876 — на поч. 1877 одна з груп народників на Україні (див. «*Південні бунтарі*») зробила спробу підняти повстання селян у Чигиринському пов. Київ. губ. Тут на поч. 1877 було створено нелегальну сел. орг-цію «*Таємна дружина*». Під час підготовки повстання, яке намічалося почати 1 (13).X 1877, змову було розкрито, а її учасників заарештовано і віддано до суду (див. *Чигиринська змова 1877*). Народники відіграли певну позитивну роль і своєю діяльністю серед робітників. Вони організовували нелегальні робітн. гуртки (зокрема в Києві, Одесі), в яких вели заг.-освітню роботу і поступово переходили до революц. пропаганди. Вважаючи робітників частиною селянства, народники, однак, уже в серед. 70-х рр. висували одним з найважливіших завдань поширення впливу на міських робітників.

У серпні 1879 орг-ція «Земля і воля» розкололася на дві: «*Народну волю*» і «*Чорний переділ*». Члени першої орг-ції почали новий етап в історії революц. народництва — етап політ. боротьби проти самодержавства, другої — продовжували в цілому дотримуватися землевольської програми. Незважаючи на полеміку та незгоди теор. характеру, народовольці та чорнопередільці підтримували постійні зв'язки, вели спільну агітацію серед студентів і робітників. На місцях, зокрема 1879—81 у Києві, діяли об'єднані гуртки. В 1880 у Києві народники М. П. Щедрін і Є. М. Ковальська створили народницький гурток «*Південноросійський робітничий союз*», який ставив своїм завданням проводити «фабричний терор» (псування машин, підпали підприємств тощо). Ряд робітн. гуртків, якими керували народники — чорнопередільці й народовольці, діяли в Одесі, Харкові. Народники працювали серед робітників Катеринослава, Єлизаветграда, Кременчука, Конотопа, Ромен, Полтави, на станції Люботин та в ін. містах. Близькою до «Народної волі» була революц. народницька орг-ція «*Подільська дружина*», що діяла 1881—82 у м. Кам'янці-Подільському. Боротьба революціонерів 70-х рр. закінчилася поразкою. Вони не змогли пов'язати свій рух з класовою боротьбою всередині капіталістичного суспільства, яке розвивалося, не змогли очолити боротьбу нар. мас. Народництво залишилося на позиціях *утопічного соціалізму*.

У сусп.-політ. житті країни в пореформений період дедалі більшого значення набував рух демократичного студентства. На Україні відбулися студентські виступи в Новоросійському ун-ті в Одесі (1871, 1880), Київ. (1876, 1884) і Харків. (1878) ун-тах. Придушивши польс. повстання і сел. виступи, спрямовані проти реформи 1861, царський уряд посилив соціальний і нац. гніт. На Україні, як і в усій Росії, панувала сваволя поліцейсько-чиновницького апарату, за якої нар. маси були позбавлені будь-яких політ. свобод і прав. Царизм душив усе прогресивне і передове, жорстоко переслідував культуру і мову численних націй і народностей Росії, сіяв між ними недовір'я і ворожнечу, провокував криваві сутички. Рос. царизм не визнавав існування укр. мови, укр. нації (див. *Валуєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876*).

Піднесення боротьби трудящих мас, посилення революц.-народницького руху сприяли поширенню опозиційних настроїв у середовищі ліберального дворянства та буржуазії. Ліберально-бурж. рух як сусп. течія проявився напередодні й під час проведення сел. реформи 1861. Рух охоплював своїм впливом окремі прошарки дворянсько-бурж. інтелігенції. Його учасники проголошували чужі нар. масам націоналістичні ідеї «безбуржуазності», «безкласовості» укр. нації, «єдиного потоку» в розвитку укр. культури, що суперечило споконвічним прагненням укр. і рос. народів. Ідеологами руху виступали історики та письменники М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, П. О. Куліш, О. Я. Конiський та ін. Певною поступкою домаганням ліберального дворянства була земська реформа 1864, хоч на Правобережній Україні, де переважало польс. дворянство, яке брало участь у нац.-визвольному русі, земське самоврядування запровадили лише 1911. В *земствах* співіснували реакційно-поміщицькі та бурж.-ліберальні угруповання (див. *Земсько-ліберальний рух*). На Україні одним з найбільш опозиційних земств було Чернігівське. Ідеологія націонал-лібералізму лежала й в основі діяльності *громад*, які виникли в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та ін. містах у кін. 50 — на поч. 60-х рр. Найвпливовішою була київ. громада, в ній сформувалося демократичне крило, представлене С. А. Подолинським, М. В. Лисенком, М. П. Старицьким та ін. В її роботі брав участь публіцист, історик, фольклорист і громад. діяч ліберально-бурж. напряму М. П. Драгоманов. Проводячи певну позитивну роботу, спрямовану на розвиток укр. нац. культури (видання укр. мовою художньої, наук. і популярної л-ри, збирання фольклорних і етногр. матеріалів тощо), громади, проте, були неспроможні на будь-які рішучі дії у розв'язанні соціальних і нац. проблем, намагалися підмінити їх культурницькою діяльністю, йшли на угоду з царизмом і кріпосниками, проповідували бурж.-націоналістичні погляди. Під впливом революц. народницького руху загострилася боротьба між лі-

ДѢЛО
ПОДПИСИ № 15
1879 года
КІЕВСКАГО
губернскаго жандармскаго управленія
О вооруженномъ сопротивленіи Д. А.
врачѣ Валеріанѣ Осипповѣ (Браксовѣ)
Лейтенантѣ Гардемаринѣ Бѣлинѣ
и Валеріанѣ (Вишняковѣ)

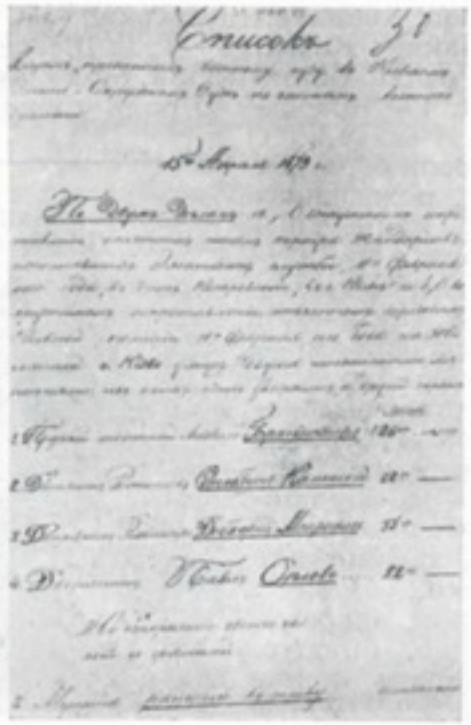

Обкладинка справи Київського губернського жандармського управління на В. А. Осинського та інших народників. 15 грудня 1878—30 серпня 1879.

Одна із сторінок справи — список осіб, засуджених Київським військово-окружним судом (названі народники Л. К. Брандтер, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, Р. А. Стеблін-Каменський та інші). 15 квітня 1879.

берально-бурж. і демократичними угрупованнями в громадах. Так, у київ. громаді прихильники більш радикальних методів боротьби в 70-х рр. виділилися в т. з. «Молоду громаду». Демократичні, або молодогромадівські, гуртки й групи існували також в Одесі, Полтаві й ін. містах. Молодогромадівці мали зв'язки з народовольськими гуртками.

Посилювався нац.-визвольний рух і на зх.-укр. землях, що перебували в складі Австро-Угорщини. Антидемократична виборча система, асиміляторська політика австро-угор. пануючих класів, численні утиски ними укр. мови і культури викликали протест нар. мас Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття, їхню боротьбу проти гнобителів, за возз'єднання в складі Росії (див. *Вічовий рух, Керецьке селянське заворушення 1872*). Це прогресивне прагнення нар. мас спекулятивно використовували *«москвофіли»*. Підпорядкувати нац.-визвольний рух трудящих зх.-укр. земель класовим інтересам нац. буржуазії намагалися *«народовці»*. Скасування кріпосного права створило умови для більш швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах сусп. виробництва. На Україні, як і в усій Росії, протягом 60—80-х рр. в основному завершився пром. переворот, що почався в 30—40-х рр. 19 ст. Розвиток капіталізму з небаченою раніше швидкістю відбувався насамперед у пром-сті і, зокрема, в таких її галузях, як вугільна і металургійна. В дореформений період у Донбасі, наприклад, існувало лише кілька десятків дрібних шахт, де добували незначну кількість вугілля, 1864 його видобуток трохи перевищував 7 млн. пудів, а 1900 було видобуто 671 млн. пудів вугілля, що становило понад $^2/_3$ заг.-рос. вуглевидобутку. Видобуток залізної руди з часу реформи 1861 зріс у 158 раз, становлячи на 1900 210 млн. пудів (більше половини заг.-рос. видобутку). Велике значення для розвитку металург. пром-сті мав початок пром. розробки багатих покладів Криворізької залізної руди, Нікопольського марганцевого басейну. В кін. 90-х рр. Україна давала понад половину заг.-рос. виплавки чавуну (92 млн. пудів) і трохи менше половини — заліза й сталі (59 млн. пудів). Зосереджені на Пд. металург. з-ди стали найбільшими капіталістичними підприємствами в країні. В металург., кам.-вуг., маш.-буд. та ін. галузях пром-сті ключові позиції захопили франц., бельг., англ. і нім. капіталісти. За 1888—94 на Україні організувалися 22 іноз. акціонерні компанії з осн. капіталом бл. 63 млн. крб. Розвиток пром-сті та внутр. ринку зумовив інтенсивне будівництво залізниць, що, в свою чергу, зумовило великий попит на кам. вугілля й метал. Залізнична сітка на Україні почала швидко зростати і на кін. 19 ст. становила п'яту частину загальноросійської. Інтенсивний розвиток капіталістичної пром-сті на Україні зумовив дальше зростання міст і неземлеробського населення, поглиблення сусп. поділу праці та процесу спеціалізації в економіці взагалі і в пром-сті зокрема. Зросли цукрова, тютюнова, винокурна та ін. галузі пром-сті, пов'язані з переробкою с.-г. сировини, машинобудування тощо. Традиційні на Україні галузі пром-сті, пов'язані з с. г. (насамперед цукрова), також почали розвиватися прискореними темпами. Найбільші цукрозаводчики 1887 в Києві об'єдналися в синдикат — першу капіталістичну монополію в Росії. Через 5 років у його підпорядкуванні перебувало понад 90 % усіх цукр. з-дів України. Водночас із зростанням капіталістичного виробн. в пром-сті сталися зрушення і зміни в с. г., руйнувалася монополія дворян на володіння землею, зростало землеволодіння буржуазне. За 1877—1905 дворяни укр. губерній втратили (продали ін. станам) бл. 6 млн. десятин землі, що становило понад $^1/_3$ заг. площі їхнього землеволодіння. Найбільш інтенсивно цей процес проходив на Пд. України (продано 49,9 % заг. площі землі), де кріпосництво було найменш поширене, дещо слабше — на Лівобережжі (дворяни продали тут бл. $^2/_5$ площі своїх володінь), де збереглися значні феод. пережитки; на Правобережній Україні було продано лише $^1/_6$ всієї землі, що пояснювалося наявністю тут великих поміщицьких латифундій, а також прагненням царського уряду з політ. мотивів збільшити тут землеволодіння рос. дворянства. Істотно змінилися землекористування, оснащення с.-г. виробн. новою технікою, структура посівних площ, зросли площі під посівами пшениці, тех. культур, дальшого розвитку набуло травосіяння, виноградарство, садівництво та ін. види інтенсивного землеробства, відробіткова система поступово витіснялася вільнонайманою працею.

Посилилося розшарування селянства на куркулів і сільс. пролетарів. Становлячи приблизно $^1/_4$ сел. населення, куркульство зосереджувало в своїх руках бл. 40 % надільних і приватновласницьких сел. (на 80 % орендованих) земель, понад 50 % робочої і продуктивної худоби, переважну більшість с.-г. машин і удосконалених знарядь праці. Пролетарі й напівпролетарі в укр. селі становили майже половину населення. Вони йшли працювати на ф-ки і з-ди, обслуговували куркульські й поміщицькі г-ва.

Україна відігравала значну роль у внутр. і зовн. торгівлі Росії. Відбувалися істотні зміни у формах і структурі внутр. торгівлі. Швидко розвивалася постійна торгівля. Зростала роль фірмової торгівлі, поширилися торги. Певну роль у пореформений період продовжували відігравати ярмарки. Діяли, зокрема, й спеціалізовані великі ярмарки в Харкові, Києві, Катеринославі, Єлизаветграді, Сумах, що мали заг.-рос. значення. Проте за умов концентрації та централізації торг. капіталу ця форма торгівлі в цілому перспектив розвитку не мала. Розширювалися, набирали нових форм торг. зв'язки України з ін. районами Росії. Зростала роль України в зовн. торгівлі країни, що сприяло дальшому органічному включенню її економіки в систему всеросійського ринку.

На зх.-укр. землях, що перебували під колоніальним гнітом Австро-Угорщини, розвиток продуктивних сил відбувався повільними темпами. Пром-сть тут майже цілком перебувала в руках іноз. капіталістів. На капіталістичних засадах розвивалася гол. чин. нафтово-озокеритна, лісопильна і борошномельна галузі. В цілому зх.-укр. землі залишалися і далі агр.-сировинним додатком до промислово розвинутих центр. і зх. провінцій Австро-Угорщини. Зайняте в с. г. населення становило в 90-х рр. 19 ст. в Сх. Галичині й на Пн. Буковині бл. 75 %, на Закарпатті — бл. 85 %. Обтяжене численними пережитками кріпосництва, що залишилися після сел. реформи 1848, с. г. занепадало. Проте і в зх.-укр. селі все більшого значення набували форми капіталістичної експлуатації. На кін. 19 ст. тут налічувалося понад 400 тис. постійно й поденно найманих робітників. Десятки тисяч селян йшли на заробітки в ін. країни, емігрували до Америки, зазнаючи там бідувань і жорстокого визиску.

В післяреформений період прискорився процес становлення укр. нації. Вона формувалась як нація буржуазна, з властивими їй суперечностями. Великі екон. зрушення після сел. реформи зумовили сусп. зміни, насамперед появу в укр. нації нових антагоністичних класів, характерних для капіталістичної формації, — пром. пролетаріату і буржуазії. З 23,4 млн. жителів України (1897) пролетарі та напівпролетарі (разом з сім'ями) становили 11,9 млн. чол., з них на пролетарів припадало бл. 4 млн. чол. Якщо 1860 на Україні налічувалося 95 тис. пром. робітників, то через 10 років їх вже стало 145,3 тис. чол., у т. ч. на Правобережній Україні — 66,6 тис. (45,9 %), Лівобережжі — 60,0 тис. (41,3 %) і на Пд.— 18,7 тис. чол. (12,8 %). В 1897 на Україні налічувалося бл. 1,5 млн. чол., які жили за рахунок продажу своєї робочої сили, з них бл. 387 тис. чол. працю-

Зміст карти розробив П. Л. Вит...

вали на пром. підприємствах. Велика пром.-торг. буржуазія на Україні в кін. 19 ст. становила 289,5 тис. чол. (разом з сім'ями), заможні господарі (серед. буржуазія) — 413,6 тис. чол., дрібні незаможні виробники (дрібна буржуазія) — бл. 910 тис. чол. Буржуазія України була частиною бурж. класу всієї Росії. Незважаючи на повільний розвиток капіталізму на зх.-укр. землях, тут відбувалося формування класів буржуазії та пролетарів. У Сх. Галичині найбільше найманих робітників працювало в с. г., лісівництві та рибальстві. Всього тут налічувалося 470 тис. пролетарів. У Пн. Буковині (на 1900) налічувалося бл. 72,3 тис., на Закарпатті — понад 14 тис. найманих робітників.

З розвитком капіталізму посилювалася експлуатація робітників, відносини яких з капіталістами майже не регулювалися законодавчими актами. У Росії та Австро-Угорщині, до складу яких входили й укр. землі, робітники терпіли не тільки від капіталістичної експлуатації, а й від численних кріпосницьких пережитків у екон. і політ. житті. Пролетаріат не мирився зі своїм тяжким становищем, а все активніше включався до боротьби проти гнобителів, удосконалював її форми. В перші післяреформені роки ця боротьба мала стихійний, неорганізований характер, виливалася переважно в заворушення. З 70-х рр. 19 ст. значно поширився такий специфічно пролет. засіб боротьби, як *страйк*. Про наростання робітн. руху свідчать такі дані: якщо в 60—70-х рр. на Україні було 72, в 1880—94 — 110, то 1895—99 — вже 226 робітн. страйків і заворушень. Центром робітн. руху на Пд. Росії став Донбас (див., зокрема, *Юзівські страйки 1875 і 1887, Юзівські робітничі заворушення 1892, Альбертівського рудника страйк робітників 1895*). У ході боротьби проти гнобителів зростала класова свідомість робітників, їхня активність і організованість, виникали робітн. орг-ції. Першою з них був «*Південноросійський союз робітників*», створений 1875 в Одесі. Всерос. пролетаріат складався в самостійну суспільну революц. силу, здатну очолити боротьбу селянства, всіх трудящих мас проти царизму, поміщиків і буржуазії. Неухильно посилювалася боротьба селянства за землю, за ліквідацію поміщицького землеволодіння, кабальних викупних платежів, податкового тягаря, політ. безправ'я та ін. пережитків кріпосництва. Протягом 80—90-х рр. на Україні відбулося понад 1500 сел. виступів, які охопили 1700 сіл з населенням 2,3 млн. чол.; бл. 60 % з них були тісно пов'язані з безпосередньою боротьбою за землю. Сел. рух в укр. губерніях був складовою частиною заг.-рос. руху.

Під впливом зростання класової боротьби в країні почали виникати марксистські гуртки і групи. На Україні вони вперше виникли у 80 — на поч. 90-х рр. у Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Херсоні, Полтаві (див. карту на с. 93). В 1889 в Києві виник перший марксистський гурток. У 1891 тут було організовано інтернац. за складом гурток — «Російська група соціал-демократів». У 90-х рр. робилися спроби координувати діяльність гуртків. Так, у кін. 1895 в Києві для керівництва ними створено «Робітничий комітет» на чолі з Ю. Д. Мельниковим, чому сприяло, зокрема, створення «*Лук'янівського клубу*». Велику роль у розвитку й діяльності перших марксистських гуртків на Україні відіграла допомога с.-д. орг-цій Петербурга, Москви та ін. міст Росії. Певну роботу щодо поширення марксистського вчення на Україні вели рос. економіст М. І. Зібер, укр. діячі революц.-демократичного напряму С. А. Подолинський, О. С. Терлецький, революц. народники брати Жебуньови, О. А. Бутовська, Д. А. Лизогуб, М. І. Кибальчич, І. Ф. Фесенко, нелегальне Товариство перекладачів і видавців (Москва), *Російська секція 1-го Інтернаціоналу* та ін. Особливо плідною була діяльність по поширенню марксизму *групи «Визволення праці»* — першої рос. марксистської орг-ції, створеної 1883 в Женеві Г. В. Плехановим. Група переклала рос. мовою і поширила в Росії ряд праць основоположників наук. соціалізму. Її видання стали відомими в революц. колах Харкова, Катеринослава та ін. міст України. Найважливішими пунктами надходження марксистських видань з-за кордону були Одеса, Київ, Харків, Катеринослав (карту див. на с. 93).

Революційний рух та поширення марксистських ідей неухильно посилювались і на тер. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття. У 2-й пол. 19 ст. на зх.-укр. землях на політ. арену вийшов робітн.

клас. Його боротьба, розгорнувшись у 70-х рр., посилилася в 90-х. В авангарді боротьби йшли робітники друкарень і пром. підприємств Львова. Першими 1870 виступили львівські друкарі. Страйк закінчився перемогою робітників. У наступні роки страйковий рух поширився на шевців, стельмахів і колісників (1871), друкарів Коломиї, нафтовиків (1884), робітників меблевої пром-сті (1886).

У 1890 робітники Львова вперше на Україні відзначили свято *Першого травня*, влаштувавши багатолюдний мітинг (див. *Львівська маївка 1890*). Великого розмаху в Сх. Галичині 1893 набула боротьба за заг. виборче право. Важливою рисою робітн. руху було посилення участі в ньому безробітних. Значним виступом на Пн. Буковині був страйк чернівецьких будівельників у травні 1897. На Закарпатті найбільшим був страйк на меблевій ф-ці в Ужгороді 1899. Серйозною перешкодою у розвитку робітн. руху на зх.-укр. землях став поступовий перехід керівництва соціал-демократії Австро Угорщини на реформістські позиції. Це, зокрема, виявилося у створенні окремих нац. партій, тобто, в розколі робітн. класу за нац. ознакою. Так, у Галичині існувала польс., укр. (з 1899), а згодом і єврейська с.-д. партії. Їхня антимарксистська опортуністична теорія «*культурно-національної автономії*» спрямовувалася на роз'єднання трудящих за нац. ознакою й культивування серед них бурж. націоналізму. Проти опортуністичних керівників виступали ліві елементи соціал-демократії, але вони ще були слабкі й неорганізовані.

У перші десятиріччя після скасування панщини головним у боротьбі селян Сх. Галичини й Пн. Буковини було питання про *сервітути*. На Закарпатті важливою формою сел. руху стали протести проти проведення *комасації*. Під впливом агр. руху в Угорщині в 90-х рр. на Закарпатті відбулися виступи за перерозподіл поміщицького землеволодіння. Такі осн. форми сел. руху на зх.-укр. землях того часу, як віча (мітинги), виборча боротьба і страйки, розвинулися під безпосереднім впливом боротьби робітн. класу.

В січні 1878 у Львові проходив суд. процес над групою соціалістів — відомих галицьких громад. діячів, яких звинувачували в належності до таємної революц. орг-ції і прагненні повалити австр. уряд (див. *Львівський процес соціалістів 1878*). Найвизначнішими представниками революц.-демократичного руху на зх.-укр. землях були І. Я. Франко, М. І. Павлик, а також О. С. Терлецький, Г. І. Павлик. І. Я. Франко популяризував твори К. Маркса і Ф. Енгельса, 1878 опублікував польс. мовою популярну брошуру «Катехізис економічного соціалізму», де викладалися осн. положення «Маніфесту Комуністичної партії» і «Капіталу». Він був одним з основоположників і керівників *Руського-української радикальної партії* (1890). Плідну роботу в поширенні марксизму проводили львів'янин член Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу А. Жабицький, польс. емігрант Костецький, а також С. А. Подолинський, тісно зв'язаний з революц. молоддю Галичини. Під впливом змін, що сталися в соціально-екон. розвитку й сусп.-політ. житті Росії у 80 — 1-й пол. 90-х рр., народники в своїй переважній більшості переходили на позиції лібералізму. Ліберал. народництво було серйозною перешкодою на шляху поширення марксизму в країні. У боротьбу з ним включилися група «Визволення праці», марксисти в Росії. Остаточне викриття і розгром ліберального народництва здійснив В. І. Ленін. Величезну роль у цій ідейній боротьбі відіграли книги В. І. Леніна «*Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?*» і «*Розвиток капіталізму в Росії*». Розгромивши ідейно народництво, В. І. Ленін спрямував свої зусилля на об'єднання розрізнених марксистських гуртків у с.-д. орг-ції, на з'єднання наук. соціалізму з робітн. рухом. Ці завдання вперше були здійснені *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*, створеним під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна 1895. В 1897 за прикладом петерб. «Союзу боротьби» засновано *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* (його організатори — Ю. Д. Мельников, Б. Л. Ейдельман, П. Л. Тучапський), а також *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, вирішальну роль у створенні якого відіграли І. В. Бабушкін та І. Х. Лалаянц. Союзи очолили страйкову боротьбу пролетарів, розповсюджували прокламації, вели пропаганду і агітацію серед робітників і селян. Багатонац. рос. пролетаріат набував усе більшого визнання пролетарів ін. країн як авангард світового робітн. руху, а Росія на межі 19 і 20 ст. стала центром міжнар. революц. руху. З серед. 90-х рр. почався третій період визвольного руху в Росії — пролетарський. В 2-й пол. 90-х рр. значно посилилася страйкова боротьба робітників України. Особливим розмахом відзначалися страйки на металург. з-дах, підприємствах машинобудівної пром-сті, залізницях. Піднесенню класової свідомості робітників, вихованню в них стійкості у боротьбі проти експлуататорів сприяла діяльність соціал-демократів. С.-д. гуртки та групи діяли в багатьох населених пунктах України (див., зокрема, *Соціал-демократичний гурток робітників Брянського заводу*, «*Союз миколаївських робітників*» та ін.). Розвиток масового робітн. руху поставив на порядок дня завдання створення бойової пролет. партії, здатної очолити революц. рух у масштабі всієї країни. До виконання цього істор. завдання приступили в серед. 90-х рр. революц. марксисти Росії на чолі з В. І. Леніним. У зв'язку з масовими арештами 1895—96 у Петербурзі й Москві організаційна робота по підготовці до скликання з'їзду с.-д. орг-цій Росії, видання заг.-рос. с.-д. газети лягла на київ. соціал-демократів. Влітку 1896 Н. К. Крупська від імені петерб. «Союзу боротьби» виїхала на Україну і в Полтаві провела нараду київ. і полтав. соціал-демократів, що прийняла рішення про підготовку *Першого з'їзду РСДРП*. Київ. соціал-демократи налагодили випуск заг.-рос. с.-д. друкованого органу — «*Рабочей газеты*» (1897). І з'їзд РСДРП, що відбувся в березні 1898 в Мінську, проголосив утворення партії, хоч фактично вона як єдина централізована орг-ція створена не була. Після з'їзду «Союзи

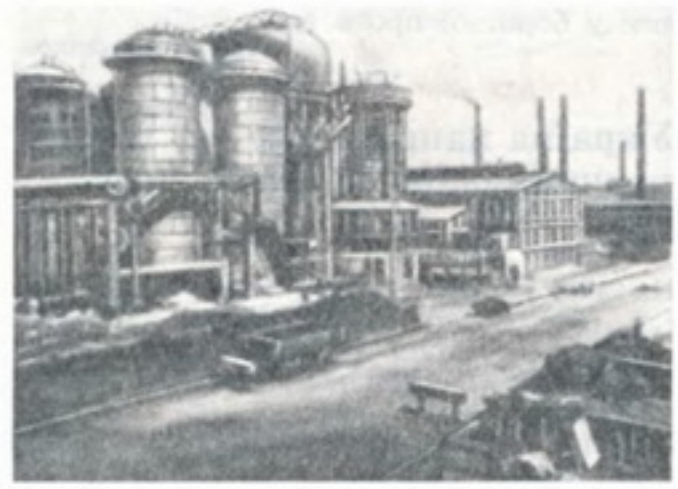

Доменна піч Дніпровського заводу Південноросійського Дніпровського металургійного товариства. 1896.

боротьби» і с.-д. орг-ції перетворювалися на комітети РСДРП. Невдовзі ЦК, обраний з'їздом, та редакцію «Рабочей газеты» було заарештовано, друкарню розгромлено. В тих умовах економісти (див. «*Економізм*»), «легальні марксисти» розгорнули шалений наступ на ідеологічні основи наук. соціалізму, прагнучи насадити орг. роздробленість і кустарництво. В. І. Ленін і його соратники розгорнули рішучу боротьбу проти опортуністичних елементів, за створення с.-д. партії в Росії. Активну участь у цій боротьбі брали й соціал-демократи України.

Значна роль у піднесенні політ. свідомості трудящих і зростанні визвольного руху належала передовим діячам укр. демократичної культури, яка, як і раніше, розвивалася в боротьбі проти пануючої реакційної поміщицько-бурж. і клерикальної культури. В ідейному спрямуванні демократичної культури визначальну роль відіграв марксизм.

Під його впливом такі видатні митці, як І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, П. А. Грабовський широко популяризували революц. ідеї, рішуче

Обкладинка справи прокурора Київської судової палати про київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». 1898—99.

Обкладинка справи прокурора Київської судової палати про розповсюдження на київському машинобудівному заводі Гретера, Криванека і К° (тепер завод «Більшовик») відозв київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та іншої соціал-демократичної літератури. 14 вересня 1897—21 листопада 1899.

виступали проти намагань бурж. націоналістів посіяти ворожнечу між укр. і рос. народами. Передові діячі укр. культури постійно діставали велику і різносторонню допомогу і підтримку з боку рос. прогресивних діячів науки і культури. Вони спільно боролися за створення інтернаціональної культури. Неухильно зростаючи під впливом істотних соціально-екон. змін, зумовлених розвитком капіталізму в усіх сферах сусп. виробн., передова рос. і укр. культура сприяла зміцненню зв'язків і дружби між трудящими масами обох братніх народів, пробуджувала їхню політ. свідомість, була важливим знаряддям у боротьбі проти гнобителів.

М. Н. Лещенко.

Україна напередодні і в період першої російської революції 1905—07

На межі 19 і 20 ст. капіталізм у Росії, як і в ряді ін. країн, переріс у найвищу і останню стадію — *імперіалізм,* коли особливо загострилися класові суперечності.

На чергу дня постало завдання повалення експлуататорського ладу шляхом соціальної революції. В Росії імперіалізм за своєю екон. природою принципово не відрізнявся від імперіалізму ін. країн. В основі його лежали заг. закономірності розвитку капіталізму. Але рос. імперіалізм мав свої особливості. Головною з них була та, що Росія вступила в імперіалістичну стадію до перемоги бурж. революції, в умовах панування царизму, існування численних пережитків кріпосництва в економіці.

Особливості переростання капіталізму в імперіалізм в Росії були властиві розвиткові капіталізму й на Україні. Але Україна була одним з найрозвинутіших екон. районів країни. Тут склалися такі великі пром. осередки, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни, Пд.-Зх. цукробуряковий район. Україна була органічною складовою частиною всерос. ринку. Її екон. зв'язки з ін. районами країни з року в рік міцніли, зростала її роль у заг.-рос. економіці. Це сприяло зміцненню єдності революц. боротьби трудящих мас рос., укр. та ін. народів Росії.

Проте, незважаючи на порівняно швидкий розвиток пром-сті, Росія залишалася економічно відсталою країною, де панувало велике поміщицьке землеволодіння. Зокрема, 1905 на Україні 31 тис. поміщиків мала понад 10 млн. дес. землі, тобто на одне дворянське володіння припадало в середньому понад 330 дес. землі, тимчасом як 3 млн. сел. дворів мали 20 млн. дес. надільної землі, або в середньому 6,7 дес. на двір.

На Україні, як і в ін. нац. районах Росії, царизм проводив політику гноблення укр. та ін. неросійських народів, політику обмеження їхньої нац. культури. Було заборонено викладання в школах рідною мовою. Укр. народ, як і всі народи Росії, терпів від поліцейської сваволі, насильств царської адміністрації.

Весь хід соціально-екон. і політ. розвитку Росії привів до того, що на поч. 20 ст. вона стала вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, зосередженням військ.-феод., нац.-колоніального і капіталістичного гніту, який переплітався з поліцейським деспотизмом царизму і доповнювався імперіалістичним грабежем з боку зх.-європ. монополістичного капіталу. В Росії назріли, таким чином, усі об'єктивні передумови для *буржуазно-демократичної революції.*

В Росії в наявності були не тільки об'єктивні передумови для здійснення нар. революції, але й реальна сила, спроможна розв'язати соціально-екон. суперечності революц. шляхом. Цією силою був рос. пролетаріат, яким керувала марксистська партія і який мав такого надійного союзника, як багатомільйонне селянство. Разом з усім робітн. класом Росії на шлях політ. боротьби став і робітн. клас України, який формувався і розвивався як один із загонів загальнорос. пролетаріату. На початок 20 ст. у пром-сті України було зайнято 360,2 тис. робітників, причому 44 % з них працювало на великих підприємствах з числом робітників понад 500 чол. Така висока концентрація робітників сприяла швидшому визріванню їхньої революц. свідомості, посиленню боротьби їх проти царизму і капіталістичної експлуатації. Характеризуючи особливості розвитку капіталізму на Україні, В. І. Ленін писав: «Вже кілька десятиріч цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, тобто України, яка притягає з Великоросії десятки й сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, в міста» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 125). Це зумовило своєрідність нац. складу пролетаріату України, який в основному формувався за рахунок двох братніх народів — українського і російського.

З розвитком капіталізму на Україні зростав і експлуататорський клас — буржуазія. Поряд з великими рос., євр. та іноз. капіталістами тут було чимало і укр. капіталістів. За даними всерос. перепису населення 1897, у 8 губерніях України налічувалося понад 40 тис. заможних осіб (без членів сім'ї і утриманців), які записали своєю рідною мовою українську. Робітничий клас України, як і пролетаріат усієї Рос. імперії, зазнавав жахливих політ. і екон. утисків. Незважаючи на те, що робочий день законом 1897 обмежувався 11,5 год., капіталісти примушували робітників працювати по 12—13 і більше годин на добу. Низька заробітна плата, надмірні штрафи, каліцтва, профес. захворювання, жахливі житлові умови, безробіття були постійними супутниками життя робітників. Особливо погіршало становище робітників у зв'язку з світовою екон. кризою 1900—03, яка охопила й царську Росію. На Україні різко скоротилося виробництво чавуну і сталі, зменшився видобуток кам. вугілля, залізної і марганцевої руди. Кількість діючих металург. з-дів зменшилася за 1900—03 з 29 до 23. Користуючись наявністю великої армії безробітних, капіталісти посилили експлуатацію робітників: скорочували заробітну плату, збільшували робочий день і т. д. Промислова криза, безробіття викликали загострення суперечностей між робітничим класом і буржуазією, що сприяло посиленню робітничого руху. В політичному вихованні робітничого класу і в організації революц. боротьби величезну роль відіграла газ. «*Искра*». Вона була організована В. І. Леніним в кін. 1900. Її друкували за кордоном і нелегально доставляли в Росію, в т. ч. на Україну, через Львів і Теофіполь, Одесу і Кам'янець-Подільський. Велика роль також належала *іскрівським організаціям на Україні,* які виникли і діяли 1900—03. Іскрівські групи розповсюджували «Искру», допомагали революц. соціал-демократам на місцях кадрами пропагандистів. Під керівництвом ленінської партії більшовиків, створеної 1903 на *Другому з'їзді РСДРП,* робітничий клас з поч. 20 ст. перейшов від екон. страйків до політичних. В. І. Ленін приділяв велику увагу наростанню революц. руху на Україні, масовому політ. виступові у травні 1900 харківського пролетаріату — *Харківській політичній демонстрації 1900* (див. Повн. зібр. тв., т. 4, с. 347—353). В 1901—02 політ. страйки і демонстрації відбулися в Києві (див., зокрема, *Київська політична демонстрація 1901*), Катеринославі, Одесі, Харкові та ін. містах. Справжньою перевіркою сил і зрілості робітн. класу напередодні революції став заг. політ. страйк 1903, який почався на Закавказзі і потім охопив усі пром. центри України (див. *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*).

Під впливом революц. боротьби робітн. класу посилився сел. рух. Особливо масові виступи селян відбулися весною 1902 у Полтавській і Харківській губерніях, у підготовці яких велика роль належала агітаційно-пропагандистській діяльності іскрівських орг-цій. Протягом березня — квітня 1902 селяни розгромили 105 поміщицьких економій. Але сел. повстання були жорстоко придушені (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*).

В умовах заг. революц. піднесення посилилися виступи студентів (див. *Київського університету студентів виступ 1900*) і учнівської молоді, пожвавився *земсько-ліберальний рух.*

Підготовлена всім попереднім екон. і політ. розвитком країни революція була прискорена *російсько-японською війною 1904—05.* Під керівництвом більшовиків восени 1904 в країні пройшли антивоєнні демонстрації робітників, зокрема в Харкові [6 (19).XI], Катеринославі [15 (28).XI], Одесі [18.XI (1.XII); 20.XII 1904 (2.I 1905)]. Початком *революції 1905—07* в Росії стали події 9 (22).I 1905 в Петербурзі, де за наказом царського уряду було розстріляно мирну демонстрацію робітників (див. *Дев'яте січня 1905*), що викликало обурення всіх трудящих. Більшовицькі орг-ції України з перших днів революції проводили нелегальні збори, сходки, мітинги, на яких викривали кривавий злочин царизму і закликали робітників до організації демонстрацій і мітингів протесту, до заг. політ. страйку і повалення самодержавства. Більшовики Одеси і Миколаєва випустили листів-

Второй годъ изданія.

ИСКРА

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ

№ 27 — 1-го ноября 1902 года. — № 27

Перша сторінка газети «Искра» із статтею В. І. Леніна про селянські виступи в Полтавській і Харківській губерніях 1902.

КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА) в 9–на початку 12 століття

Межі території давнього культурного й політичного центру східних слов'ян

Давньоруська держава в 912 р. (за Олега)

Землі, приєднані до Давньоруської держави з 912 по 972 р. (за Ігоря, Олега і Святослава)

Землі, приєднані до Давньоруської держави з 980 по 1054 р. (за Володимира і Ярослава)

Кордони Київської Русі в середині 11 ст.

Кордони земель, залежних від Давньоруської держави в 9–на початку 11 ст.

Кордони Київської Русі у 2-й половині 11–на початку 12 ст.

Території, що освоювалися на початку 12 ст.

Кордони інших держав у середині 11 ст.

ПОЛЯНИ — Племінні об'єднання і племена слов'ян у 9 ст.

ЯТВЯГИ — Неслов'янські племена (літописні назви)

КОРЕЛА — Племена, що сплачували данину Київській Русі

Муром — Головні міста князівських земель на початку 12 ст.

1024 — Місця й дати народних повстань

Укріплення для захисту від кочівників

968 — Місця й дати великих битв

Головні торгові шляхи

Шлях із Києва до варягів і греків

Походи Олега та Ігоря

Похід Володимира

Похід Святослава

Похід Ярослава

Походи київських князів на половців

Набіги печенігів

Облога Херсонеса (Корсуня) князем Володимиром у 988 р.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–54 років

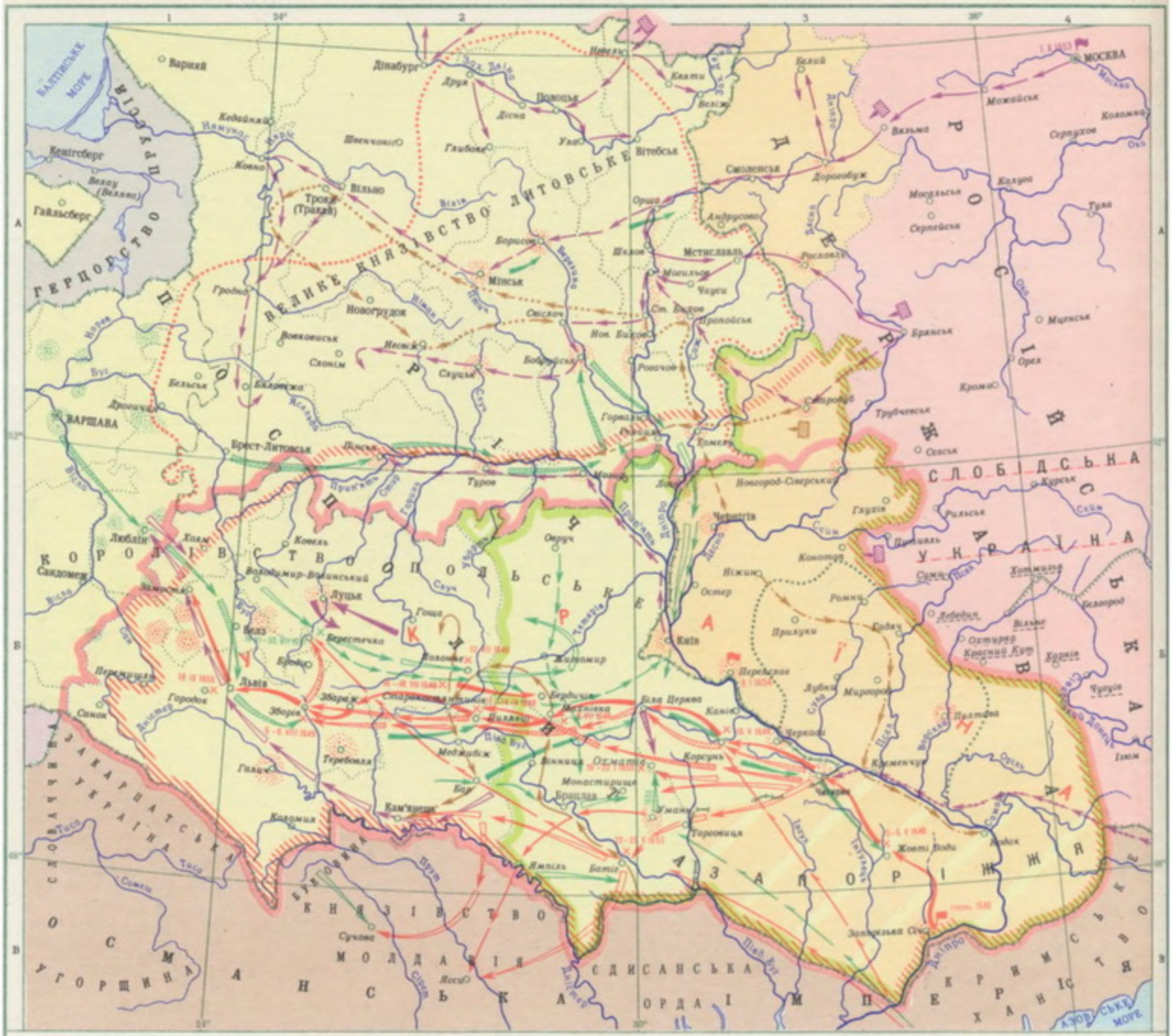

Державні кордони в 1667 р.

Кордони України у складі Королівства Польського до 1648 р.

Кордони Великого князівства Литовського у складі Речі Посполитої

Межі білоруських земель у складі Великого князівства Литовського

Межі воєводств

Межі володінь Вишневецьких на Лівобережній Україні

Кордони України за Зборівським договором 1649 р.

Район дій селянсько-козацьких загонів під керівництвом Богдана Хмельницького в період визвольної війни 1648–54 рр.

Белгородська укріплена лінія Російської держави

Територія Російської держави в 1648 р.

Територія, повернена Російській державі згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р.

Територія Речі Посполитої в 1667 р.

Осередки найбільших повстань і райони формування повстанських загонів на Україні та в Білорусії

Основні осередки селянсько-плебейського руху в Польщі в 1648–54 рр.

Походи військ Богдана Хмельницького:

- 1-й – від Запорізької Січі до Замостя (1648 р.)
- 2-й – від Чигирина до Зборова (1649 р.)
- проти молдавського воєводи (1650 р.)
- 3-й – від Чигирина до Берестечка (1651 р.)
- 1652–53 рр.
- Дії кримських татар-союзників Богдана-Хмельницького (1648, 1651 рр.)

Походи селянсько-козацьких загонів:

- Кривоноса (1648 р.)
- Небаби в Полісся (1648 р.)
- до Кодака (1648 р.)
- Золотаренка на допомогу російським військам (1654–55 рр.)

Походи російських військ:

- у 1654 р.
- у 1655 р.
- донських козаків у 1649 р.

Спільні походи російських та українських військ:

- до Луцька (1654 р.)
- до Охматова (1655 р.)
- для звільнення Західної України

Дії польських військ на Україні та в Білорусії:

- у 1648 р.
- у 1648–49 рр.
- у 1651–53 рр.
- каральні походи у 1651 р.
- дії кримських татар-союзників Речі Посполитої (1654–55 рр.)

Місця й дати битв

Вихідні бази російських військ біля кордонів Речі Посполитої

Стародубський повіт – база Війська Запорізького для підтримки повстання в Білорусії (1648 р.)

Центр визвольного руху українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького

Земський собор у Москві – рішення про прийняття в підданство всього Війська Запорізького

Проголошення Переяславською радою возз'єднання України з Росією

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА — Основна область переселення українців у межі Російської держави

Чигирин — Столиця гетьмана

Київ — Центри воєводств

Харків — Міста Слобідської України, засновані в XVII ст. українськими козаками-переселенцями

МАСШТАБ 1:7 000 000

70 0 70 140 210 км

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ НА УКРАЇНІ

Окуповано австро-німецькими військами
Брест-Литовськ
Пінськ
Мозир
Городня
Чернігів
Хмільник
Шостка
Глухів
Курськ
Воронеж
Путивль
Конотоп
Бахмач
Ніжин
Суми
Ромни
Лебедин
Охтирка
Богодухів
Харків
Чугуїв
Ізюм
Куп'янськ
Валуйки
Острогозьк
Белгород
Оболонь
Сейм
Оскол
Дон
Десна
Сосна
Псьол
Ворскла
Сула
Удай
Прилуки
Лохвиця
Пирятин
Ромодан
Лубни
Миргород
Полтава
Костянтиноград (Красноград)
Зміїв (Готвальд)
Старобільськ
Лисичанськ
Сіверський Донець
Оскіл
Київ
Центральна Рада
Житомир
Коростень
Малин
Радомишль
Фастів
Біла Церква
Переяслав (Переяслав-Хмельницький)
Яготин
Ковель
Рівне
Дубно
Новоград-Волинський
Славута
Шепетівка
Ізяслав
Полонне
Старокостянтинів
Бердичів
Луцьк
Сарни
Ковель
Любомль
Холм
Люблін
Львів
Тернопіль
Хмельник
Вінниця
Проскурів (Хмельницький)
Кам'янець-Подільський
Хотин
Могилів-Подільський
Гусятин
Сквира
Тараща
Черкаси
Сміла
Кременчук
Знам'янка
Єлизаветград (Кіровоград)
Новоукраїнка
Олександрія
Чигирин
Тальне
Умань
Христинівка
Жмеринка
Шпола
Звенигородка
Гусятин
Вапнярка
Тульчин
Ямпіль
Могилів-Подільський
Бельці
Кишинів
Бендери
Роздільна
Одеса
Аккерман (Білгород-Дністровський)
Ізмаїл
Балта
Котовськ
Вознесенськ
Миколаїв
Ольвія
Херсон
Олешки (Цюрупинськ)
Кривий Ріг
Нікополь
Олександрівськ (Запоріжжя)
Катеринослав (Дніпропетровськ)
Пятихатки
Синельникове
Новомосковськ
Павлоград
Гришине (Красноармійськ)
Дружківка
Микитівка
Горлівка
Юзівка (Донецьк)
Мар'їнка
Красний Луч
Дебальцеве
Алчевськ (Комунарськ)
Лутугине
Луганськ (Ворошиловград)
Каліново (Стаханов)
Краматорськ
Слов'янськ
Пологи
Таганрог
Маріуполь (Жданов)
Бердянськ
Мелітополь
Ногайськ
Сиваш
Генічеськ
Скадовськ
Євпаторія
Сімферополь
Феодосія
Керч
Севастополь
Ялта
Бахчисарай
Курултай
Штаб Білої добровольчої армії
Ростов-на-Дону
Дон
Сян
Буг
Дністер
Прут
Тиса
Самош
Стрий
Горинь
Случ
Ікопоть
Псьол
Ворскла
Сула
Удай
Інгулець
Інгул
Південний Буг
Дніпро
Десна
Сейм
Сосна
Оскол
Дон

ІНОЗЕМНА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ у 1918–20 роках

Проголошення України Республікою Рад на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад 12 (25) грудня 1917 р.
Лінія фронту австро-німецьких військ на 18 лютого 1918 р.
Шляхи вторгнення інтервентів на Україну в 1918–20 рр.
Межа територій, загарбаної австро-німецькими військами у лютому–травні 1918 р.
Район „Нейтральної зони", де формувалися радянські українські дивізії
Штаби радянських українських дивізій, що формувалися
Лінія фронту на середину серпня 1918 р.
Наступ радянських військ проти австро-німецьких окупантів і петлюрівців у листопаді 1918 р.
Лінія фронту проти інтервенції Антанти на березень 1919р.
Лінія фронту на початок контрнаступу Червоної Армії проти Денікіна 10 жовтня 1919 р.
Стик денікінських і петлюрівських військ у жовтні 1919р.
Демаркаційна лінія між петлюрівцями та військами буржуазно-поміщицької Польщі, встановлена після перемир'я 1 вересня 1919р.
Лінія фронту на початок контрнаступу армій Південно-Західного фронту проти військ буржуазно-поміщицької Польщі 26 травня 1920 р.
Лінія Південного фронту на початок розгрому Червоною Армією військ Врангеля 28 жовтня 1920 р.
Райони антирадянських повстань:
Григор'єва у травні 1919 р.
Махна у 1918–19 рр.
Райони масового партизанського руху і повстань проти:
австро-німецьких окупантів, петлюрівців і військ буржуазно-поміщицької Польщі
інтервенції Антанти, Денікіна і Врангеля
націоналістичної Галицької ради в Західній Україні та румунських окупантів у Бессарабії в 1919 р.
Обласні та губернські підпільні комітети КП(б)У, що керували партизанським рухом і повстаннями на Україні в 1919 р.
Штаби великих партизанських з'єднань
Народні збори делегатів Закарпаття, які 21 січня 1919 р. затвердили рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною
Відмова частин французької армії виступити проти Радянської влади у лютому–квітні 1919 р.
Повстання на військових кораблях французької ескадри у квітні 1919 р.
Державні кордони в 1921 р. (після Ризького договору з Польщею 18 березня 1921 р.)
Сучасні кордони Української РСР
МАСШТАБ 1:6 250 000
62,5 0 62,5 125 км
Заграфбюро ЦК КП(б)У
Фронт (II.XI 1919 р.)
Фронт (4.I 1919 р.)
Фронт (III 1919 р.)
Фронт (VI 1919 р.)
Фронт (VII 1919 р.)
Фронт (VIII 1919 р.)
Фронт (X 1919 р.)
Фронт (XI 1919 р.)
Фронт (XII 1919 р.)
Фронт (I 1920 р.)
Фронт (II 1920 р.)
Фронт (III 1920 р.)
Фронт (IV 1920 р.)
Фронт (V 1920 р.)
Фронт (VI 1920 р.)
Фронт (VII 1920 р.)
Фронт (VIII 1920 р.)
Фронт (IX 1920 р.)
Фронт (X 1920 р.)
Фронт (XI 1920 р.)
Фронт (XII 1920 р.)
Фронт (I 1921 р.)
Фронт (II 1921 р.)
Фронт (III 1921 р.)
Фронт (IV 1921 р.)
Фронт (V 1921 р.)
Фронт (VI 1921 р.)
Фронт (VII 1921 р.)
Фронт (VIII 1921 р.)
Фронт (IX 1921 р.)
Фронт (X 1921 р.)
Фронт (XI 1921 р.)
Фронт (XII 1921 р.)
Фронт (I 1922 р.)
Фронт (II 1922 р.)
Фронт (III 1922 р.)
Фронт (IV 1922 р.)
Фронт (V 1922 р.)
Фронт (VI 1922 р.)
Фронт (VII 1922 р.)
Фронт (VIII 1922 р.)
Фронт (IX 1922 р.)
Фронт (X 1922 р.)
Фронт (XI 1922 р.)
Фронт (XII 1922 р.)
Фронт (I 1923 р.)
Фронт (II 1923 р.)
Фронт (III 1923 р.)
Фронт (IV 1923 р.)
Фронт (V 1923 р.)
Фронт (VI 1923 р.)
Фронт (VII 1923 р.)
Фронт (VIII 1923 р.)
Фронт (IX 1923 р.)
Фронт (X 1923 р.)
Фронт (XI 1923 р.)
Фронт (XII 1923 р.)
Фронт (I 1924 р.)
Фронт (II 1924 р.)
Фронт (III 1924 р.)
Фронт (IV 1924 р.)
Фронт (V 1924 р.)
Фронт (VI 1924 р.)
Фронт (VII 1924 р.)
Фронт (VIII 1924 р.)
Фронт (IX 1924 р.)
Фронт (X 1924 р.)
Фронт (XI 1924 р.)
Фронт (XII 1924 р.)
Фронт (I 1925 р.)
Фронт (II 1925 р.)
Фронт (III 1925 р.)
Фронт (IV 1925 р.)
Фронт (V 1925 р.)
Фронт (VI 1925 р.)
Фронт (VII 1925 р.)
Фронт (VIII 1925 р.)
Фронт (IX 1925 р.)
Фронт (X 1925 р.)
Фронт (XI 1925 р.)
Фронт (XII 1925 р.)
Фронт (I 1926 р.)
Фронт (II 1926 р.)
Фронт (III 1926 р.)
Фронт (IV 1926 р.)
Фронт (V 1926 р.)
Фронт (VI 1926 р.)
Фронт (VII 1926 р.)
Фронт (VIII 1926 р.)
Фронт (IX 1926 р.)
Фронт (X 1926 р.)
Фронт (XI 1926 р.)
Фронт (XII 1926 р.)
Фронт (I 1927 р.)
Фронт (II 1927 р.)
Фронт (III 1927 р.)
Фронт (IV 1927 р.)
Фронт (V 1927 р.)
Фронт (VI 1927 р.)
Фронт (VII 1927 р.)
Фронт (VIII 1927 р.)
Фронт (IX 1927 р.)
Фронт (X 1927 р.)
Фронт (XI 1927 р.)
Фронт (XII 1927 р.)
Фронт (I 1928 р.)
Фронт (II 1928 р.)
Фронт (III 1928 р.)
Фронт (IV 1928 р.)
Фронт (V 1928 р.)
Фронт (VI 1928 р.)
Фронт (VII 1928 р.)
Фронт (VIII 1928 р.)
Фронт (IX 1928 р.)
Фронт (X 1928 р.)
Фронт (XI 1928 р.)
Фронт (XII 1928 р.)
Фронт (I 1929 р.)
Фронт (II 1929 р.)
Фронт (III 1929 р.)
Фронт (IV 1929 р.)
Фронт (V 1929 р.)
Фронт (VI 1929 р.)
Фронт (VII 1929 р.)
Фронт (VIII 1929 р.)
Фронт (IX 1929 р.)
Фронт (X 1929 р.)
Фронт (XI 1929 р.)
Фронт (XII 1929 р.)
Фронт (I 1930 р.)
Фронт (II 1930 р.)
Фронт (III 1930 р.)
Фронт (IV 1930 р.)
Фронт (V 1930 р.)
Фронт (VI 1930 р.)
Фронт (VII 1930 р.)
Фронт (VIII 1930 р.)
Фронт (IX 1930 р.)
Фронт (X 1930 р.)
Фронт (XI 1930 р.)
Фронт (XII 1930 р.)
Фронт (I 1931 р.)
Фронт (II 1931 р.)
Фронт (III 1931 р.)
Фронт (IV 1931 р.)
Фронт (V 1931 р.)
Фронт (VI 1931 р.)
Фронт (VII 1931 р.)
Фронт (VIII 1931 р.)
Фронт (IX 1931 р.)
Фронт (X 1931 р.)
Фронт (XI 1931 р.)
Фронт (XII 1931 р.)
Фронт (I 1932 р.)
Фронт (II 1932 р.)
Фронт (III 1932 р.)
Фронт (IV 1932 р.)
Фронт (V 1932 р.)
Фронт (VI 1932 р.)
Фронт (VII 1932 р.)
Фронт (VIII 1932 р.)
Фронт (IX 1932 р.)
Фронт (X 1932 р.)
Фронт (XI 1932 р.)
Фронт (XII 1932 р.)
Фронт (I 1933 р.)
Фронт (II 1933 р.)
Фронт (III 1933 р.)
Фронт (IV 1933 р.)
Фронт (V 1933 р.)
Фронт (VI 1933 р.)
Фронт (VII 1933 р.)
Фронт (VIII 1933 р.)
Фронт (IX 1933 р.)
Фронт (X 1933 р.)
Фронт (XI 1933 р.)
Фронт (XII 1933 р.)
Фронт (I 1934 р.)
Фронт (II 1934 р.)
Фронт (III 1934 р.)
Фронт (IV 1934 р.)
Фронт (V 1934 р.)
Фронт (VI 1934 р.)
Фронт (VII 1934 р.)
Фронт (VIII 1934 р.)
Фронт (IX 1934 р.)
Фронт (X 1934 р.)
Фронт (XI 1934 р.)
Фронт (XII 1934 р.)
Фронт (I 1935 р.)
Фронт (II 1935 р.)
Фронт (III 1935 р.)
Фронт (IV 1935 р.)
Фронт (V 1935 р.)
Фронт (VI 1935 р.)
Фронт (VII 1935 р.)
Фронт (VIII 1935 р.)
Фронт (IX 1935 р.)
Фронт (X 1935 р.)
Фронт (XI 1935 р.)
Фронт (XII 1935 р.)
Фронт (I 1936 р.)
Фронт (II 1936 р.)
Фронт (III 1936 р.)
Фронт (IV 1936 р.)
Фронт (V 1936 р.)
Фронт (VI 1936 р.)
Фронт (VII 1936 р.)
Фронт (VIII 1936 р.)
Фронт (IX 1936 р.)
Фронт (X 1936 р.)
Фронт (XI 1936 р.)
Фронт (XII 1936 р.)
Фронт (I 1937 р.)
Фронт (II 1937 р.)
Фронт (III 1937 р.)
Фронт (IV 1937 р.)
Фронт (V 1937 р.)
Фронт (VI 1937 р.)
Фронт (VII 1937 р.)
Фронт (VIII 1937 р.)
Фронт (IX 1937 р.)
Фронт (X 1937 р.)
Фронт (XI 1937 р.)
Фронт (XII 1937 р.)
Фронт (I 1938 р.)
Фронт (II 1938 р.)
Фронт (III 1938 р.)
Фронт (IV 1938 р.)
Фронт (V 1938 р.)
Фронт (VI 1938 р.)
Фронт (VII 1938 р.)
Фронт (VIII 1938 р.)
Фронт (IX 1938 р.)
Фронт (X 1938 р.)
Фронт (XI 1938 р.)
Фронт (XII 1938 р.)
Фронт (I 1939 р.)
Фронт (II 1939 р.)
Фронт (III 1939 р.)
Фронт (IV 1939 р.)
Фронт (V 1939 р.)
Фронт (VI 1939 р.)
Фронт (VII 1939 р.)
Фронт (VIII 1939 р.)
Фронт (IX 1939 р.)
Фронт (X 1939 р.)
Фронт (XI 1939 р.)
Фронт (XII 1939 р.)
Фронт (I 1940 р.)
Фронт (II 1940 р.)
Фронт (III 1940 р.)
Фронт (IV 1940 р.)
Фронт (V 1940 р.)
Фронт (VI 1940 р.)
Фронт (VII 1940 р.)
Фронт (VIII 1940 р.)
Фронт (IX 1940 р.)
Фронт (X 1940 р.)
Фронт (XI 1940 р.)
Фронт (XII 1940 р.)
Фронт (I 1941 р.)
Фронт (II 1941 р.)
Фронт (III 1941 р.)
Фронт (IV 1941 р.)
Фронт (V 1941 р.)
Фронт (VI 1941 р.)
Фронт (VII 1941 р.)
Фронт (VIII 1941 р.)
Фронт (IX 1941 р.)
Фронт (X 1941 р.)
Фронт (XI 1941 р.)
Фронт (XII 1941 р.)
Фронт (I 1942 р.)
Фронт (II 1942 р.)
Фронт (III 1942 р.)
Фронт (IV 1942 р.)
Фронт (V 1942 р.)
Фронт (VI 1942 р.)
Фронт (VII 1942 р.)
Фронт (VIII 1942 р.)
Фронт (IX 1942 р.)
Фронт (X 1942 р.)
Фронт (XI 1942 р.)
Фронт (XII 1942 р.)
Фронт (I 1943 р.)
Фронт (II 1943 р.)
Фронт (III 1943 р.)
Фронт (IV 1943 р.)
Фронт (V 1943 р.)
Фронт (VI 1943 р.)
Фронт (VII 1943 р.)
Фронт (VIII 1943 р.)
Фронт (IX 1943 р.)
Фронт (X 1943 р.)
Фронт (XI 1943 р.)
Фронт (XII 1943 р.)
Фронт (I 1944 р.)
Фронт (II 1944 р.)
Фронт (III 1944 р.)
Фронт (IV 1944 р.)
Фронт (V 1944 р.)
Фронт (VI 1944 р.)
Фронт (VII 1944 р.)
Фронт (VIII 1944 р.)
Фронт (IX 1944 р.)
Фронт (X 1944 р.)
Фронт (XI 1944 р.)
Фронт (XII 1944 р.)
Фронт (I 1945 р.)
Фронт (II 1945 р.)
Фронт (III 1945 р.)
Фронт (IV 1945 р.)
Фронт (V 1945 р.)
Фронт (VI 1945 р.)
Фронт (VII 1945 р.)
Фронт (VIII 1945 р.)
Фронт (IX 1945 р.)
Фронт (X 1945 р.)
Фронт (XI 1945 р.)
Фронт (XII 1945 р.)
Фронт (I 1946 р.)
Фронт (II 1946 р.)
Фронт (III 1946 р.)
Фронт (IV 1946 р.)
Фронт (V 1946 р.)
Фронт (VI 1946 р.)
Фронт (VII 1946 р.)
Фронт (VIII 1946 р.)
Фронт (IX 1946 р.)
Фронт (X 1946 р.)
Фронт (XI 1946 р.)
Фронт (XII 1946 р.)
Фронт (I 1947 р.)
Фронт (II 1947 р.)
Фронт (III 1947 р.)
Фронт (IV 1947 р.)
Фронт (V 1947 р.)
Фронт (VI 1947 р.)
Фронт (VII 1947 р.)
Фронт (VIII 1947 р.)
Фронт (IX 1947 р.)
Фронт (X 1947 р.)
Фронт (XI 1947 р.)
Фронт (XII 1947 р.)
Фронт (I 1948 р.)
Фронт (II 1948 р.)
Фронт (III 1948 р.)
Фронт (IV 1948 р.)
Фронт (V 1948 р.)
Фронт (VI 1948 р.)
Фронт (VII 1948 р.)
Фронт (VIII 1948 р.)
Фронт (IX 1948 р.)
Фронт (X 1948 р.)
Фронт (XI 1948 р.)
Фронт (XII 1948 р.)
Фронт (I 1949 р.)
Фронт (II 1949 р.)
Фронт (III 1949 р.)
Фронт (IV 1949 р.)
Фронт (V 1949 р.)
Фронт (VI 1949 р.)
Фронт (VII 1949 р.)
Фронт (VIII 1949 р.)
Фронт (IX 1949 р.)
Фронт (X 1949 р.)
Фронт (XI 1949 р.)
Фронт (XII 1949 р.)
Фронт (I 1950 р.)
Фронт (II 1950 р.)
Фронт (III 1950 р.)
Фронт (IV 1950 р.)
Фронт (V 1950 р.)
Фронт (VI 1950 р.)
Фронт (VII 1950 р.)
Фронт (VIII 1950 р.)
Фронт (IX 1950 р.)
Фронт (X 1950 р.)
Фронт (XI 1950 р.)
Фронт (XII 1950 р.)
Фронт (I 1951 р.)
Фронт (II 1951 р.)
Фронт (III 1951 р.)
Фронт (IV 1951 р.)
Фронт (V 1951 р.)
Фронт (VI 1951 р.)
Фронт (VII 1951 р.)
Фронт (VIII 1951 р.)
Фронт (IX 1951 р.)
Фронт (X 1951 р.)
Фронт (XI 1951 р.)
Фронт (XII 1951 р.)
Фронт (I 1952 р.)
Фронт (II 1952 р.)
Фронт (III 1952 р.)
Фронт (IV 1952 р.)
Фронт (V 1952 р.)
Фронт (VI 1952 р.)
Фронт (VII 1952 р.)
Фронт (VIII 1952 р.)
Фронт (IX 1952 р.)
Фронт (X 1952 р.)
Фронт (XI 1952 р.)
Фронт (XII 1952 р.)
Фронт (I 1953 р.)
Фронт (II 1953 р.)
Фронт (III 1953 р.)
Фронт (IV 1953 р.)
Фронт (V 1953 р.)
Фронт (VI 1953 р.)
Фронт (VII 1953 р.)
Фронт (VIII 1953 р.)
Фронт (IX 1953 р.)
Фронт (X 1953 р.)
Фронт (XI 1953 р.)
Фронт (XII 1953 р.)
Фронт (I 1954 р.)
Фронт (II 1954 р.)
Фронт (III 1954 р.)
Фронт (IV 1954 р.)
Фронт (V 1954 р.)
Фронт (VI 1954 р.)
Фронт (VII 1954 р.)
Фронт (VIII 1954 р.)
Фронт (IX 1954 р.)
Фронт (X 1954 р.)
Фронт (XI 1954 р.)
Фронт (XII 1954 р.)
Фронт (I 1955 р.)
Фронт (II 1955 р.)
Фронт (III 1955 р.)
Фронт (IV 1955 р.)
Фронт (V 1955 р.)
Фронт (VI 1955 р.)
Фронт (VII 1955 р.)
Фронт (VIII 1955 р.)
Фронт (IX 1955 р.)
Фронт (X 1955 р.)
Фронт (XI 1955 р.)
Фронт (XII 1955 р.)
Фронт (I 1956 р.)
Фронт (II 1956 р.)
Фронт (III 1956 р.)
Фронт (IV 1956 р.)
Фронт (V 1956 р.)
Фронт (VI 1956 р.)
Фронт (VII 1956 р.)
Фронт (VIII 1956 р.)
Фронт (IX 1956 р.)
Фронт (X 1956 р.)
Фронт (XI 1956 р.)
Фронт (XII 1956 р.)
Фронт (I 1957 р.)
Фронт (II 1957 р.)
Фронт (III 1957 р.)
Фронт (IV 1957 р.)
Фронт (V 1957 р.)
Фронт (VI 1957 р.)
Фронт (VII 1957 р.)
Фронт (VIII 1957 р.)
Фронт (IX 1957 р.)
Фронт (X 1957 р.)
Фронт (XI 1957 р.)
Фронт (XII 1957 р.)
Фронт (I 1958 р.)
Фронт (II 1958 р.)
Фронт (III 1958 р.)
Фронт (IV 1958 р.)
Фронт (V 1958 р.)
Фронт (VI 1958 р.)
Фронт (VII 1958 р.)
Фронт (VIII 1958 р.)
Фронт (IX 1958 р.)
Фронт (X 1958 р.)
Фронт (XI 1958 р.)
Фронт (XII 1958 р.)
Фронт (I 1959 р.)
Фронт (II 1959 р.)
Фронт (III 1959 р.)
Фронт (IV 1959 р.)
Фронт (V 1959 р.)
Фронт (VI 1959 р.)
Фронт (VII 1959 р.)
Фронт (VIII 1959 р.)
Фронт (IX 1959 р.)
Фронт (X 1959 р.)
Фронт (XI 1959 р.)
Фронт (XII 1959 р.)
Фронт (I 1960 р.)
Фронт (II 1960 р.)
Фронт (III 1960 р.)
Фронт (IV 1960 р.)
Фронт (V 1960 р.)
Фронт (VI 1960 р.)
Фронт (VII 1960 р.)
Фронт (VIII 1960 р.)
Фронт (IX 1960 р.)
Фронт (X 1960 р.)
Фронт (XI 1960 р.)
Фронт (XII 1960 р.)
Фронт (I 1961 р.)
Фронт (II 1961 р.)
Фронт (III 1961 р.)
Фронт (IV 1961 р.)
Фронт (V 1961 р.)
Фронт (VI 1961 р.)
Фронт (VII 1961 р.)
Фронт (VIII 1961 р.)
Фронт (IX 1961 р.)
Фронт (X 1961 р.)
Фронт (XI 1961 р.)
Фронт (XII 1961 р.)
Фронт (I 1962 р.)
Фронт (II 1962 р.)
Фронт (III 1962 р.)
Фронт (IV 1962 р.)
Фронт (V 1962 р.)
Фронт (VI 1962 р.)
Фронт (VII 1962 р.)
Фронт (VIII 1962 р.)
Фронт (IX 1962 р.)
Фронт (X 1962 р.)
Фронт (XI 1962 р.)
Фронт (XII 1962 р.)
Фронт (I 1963 р.)
Фронт (II 1963 р.)
Фронт (III 1963 р.)
Фронт (IV 1963 р.)
Фронт (V 1963 р.)
Фронт (VI 1963 р.)
Фронт (VII 1963 р.)
Фронт (VIII 1963 р.)
Фронт (IX 1963 р.)
Фронт (X 1963 р.)
Фронт (XI 1963 р.)
Фронт (XII 1963 р.)
Фронт (I 1964 р.)
Фронт (II 1964 р.)
Фронт (III 1964 р.)
Фронт (IV 1964 р.)
Фронт (V 1964 р.)
Фронт (VI 1964 р.)
Фронт (VII 1964 р.)
Фронт (VIII 1964 р.)
Фронт (IX 1964 р.)
Фронт (X 1964 р.)
Фронт (XI 1964 р.)
Фронт (XII 1964 р.)
Фронт (I 1965 р.)
Фронт (II 1965 р.)
Фронт (III 1965 р.)
Фронт (IV 1965 р.)
Фронт (V 1965 р.)
Фронт (VI 1965 р.)
Фронт (VII 1965 р.)
Фронт (VIII 1965 р.)
Фронт (IX 1965 р.)
Фронт (X 1965 р.)
Фронт (XI 1965 р.)
Фронт (XII 1965 р.)
Фронт (I 1966 р.)
Фронт (II 1966 р.)
Фронт (III 1966 р.)
Фронт (IV 1966 р.)
Фронт (V 1966 р.)
Фронт (VI 1966 р.)
Фронт (VII 1966 р.)
Фронт (VIII 1966 р.)
Фронт (IX 1966 р.)
Фронт (X 1966 р.)
Фронт (XI 1966 р.)
Фронт (XII 1966 р.)
Фронт (I 1967 р.)
Фронт (II 1967 р.)
Фронт (III 1967 р.)
Фронт (IV 1967 р.)
Фронт (V 1967 р.)
Фронт (VI 1967 р.)
Фронт (VII 1967 р.)
Фронт (VIII 1967 р.)
Фронт (IX 1967 р.)
Фронт (X 1967 р.)
Фронт (XI 1967 р.)
Фронт (XII 1967 р.)
Фронт (I 1968 р.)
Фронт (II 1968 р.)
Фронт (III 1968 р.)
Фронт (IV 1968 р.)
Фронт (V 1968 р.)
Фронт (VI 1968 р.)
Фронт (VII 1968 р.)
Фронт (VIII 1968 р.)
Фронт (IX 1968 р.)
Фронт (X 1968 р.)
Фронт (XI 1968 р.)
Фронт (XII 1968 р.)
Фронт (I 1969 р.)
Фронт (II 1969 р.)
Фронт (III 1969 р.)
Фронт (IV 1969 р.)
Фронт (V 1969 р.)
Фронт (VI 1969 р.)
Фронт (VII 1969 р.)
Фронт (VIII 1969 р.)
Фронт (IX 1969 р.)
Фронт (X 1969 р.)
Фронт (XI 1969 р.)
Фронт (XII 1969 р.)
Фронт (I 1970 р.)
Фронт (II 1970 р.)
Фронт (III 1970 р.)
Фронт (IV 1970 р.)
Фронт (V 1970 р.)
Фронт (VI 1970 р.)
Фронт (VII 1970 р.)
Фронт (VIII 1970 р.)
Фронт (IX 1970 р.)
Фронт (X 1970 р.)
Фронт (XI 1970 р.)
Фронт (XII 1970 р.)
Фронт (I 1971 р.)
Фронт (II 1971 р.)
Фронт (III 1971 р.)
Фронт (IV 1971 р.)
Фронт (V 1971 р.)
Фронт (VI 1971 р.)
Фронт (VII 1971 р.)
Фронт (VIII 1971 р.)
Фронт (IX 1971 р.)
Фронт (X 1971 р.)
Фронт (XI 1971 р.)
Фронт (XII 1971 р.)
Фронт (I 1972 р.)
Фронт (II 1972 р.)
Фронт (III 1972 р.)
Фронт (IV 1972 р.)
Фронт (V 1972 р.)
Фронт (VI 1972 р.)
Фронт (VII 1972 р.)
Фронт (VIII 1972 р.)
Фронт (IX 1972 р.)
Фронт (X 1972 р.)
Фронт (XI 1972 р.)
Фронт (XII 1972 р.)
Фронт (I 1973 р.)
Фронт (II 1973 р.)
Фронт (III 1973 р.)
Фронт (IV 1973 р.)
Фронт (V 1973 р.)
Фронт (VI 1973 р.)
Фронт (VII 1973 р.)
Фронт (VIII 1973 р.)
Фронт (IX 1973 р.)
Фронт (X 1973 р.)
Фронт (XI 1973 р.)
Фронт (XII 1973 р.)
Фронт (I 1974 р.)
Фронт (II 1974 р.)
Фронт (III 1974 р.)
Фронт (IV 1974 р.)
Фронт (V 1974 р.)
Фронт (VI 1974 р.)
Фронт (VII 1974 р.)
Фронт (VIII 1974 р.)
Фронт (IX 1974 р.)
Фронт (X 1974 р.)
Фронт (XI 1974 р.)
Фронт (XII 1974 р.)
Фронт (I 1975 р.)
Фронт (II 1975 р.)
Фронт (III 1975 р.)
Фронт (IV 1975 р.)
Фронт (V 1975 р.)
Фронт (VI 1975 р.)
Фронт (VII 1975 р.)
Фронт (VIII 1975 р.)
Фронт (IX 1975 р.)
Фронт (X 1975 р.)
Фронт (XI 1975 р.)
Фронт (XII 1975 р.)
Фронт (I 1976 р.)
Фронт (II 1976 р.)
Фронт (III 1976 р.)
Фронт (IV 1976 р.)
Фронт (V 1976 р.)
Фронт (VI 1976 р.)
Фронт (VII 1976 р.)
Фронт (VIII 1976 р.)
Фронт (IX 1976 р.)
Фронт (X 1976 р.)
Фронт (XI 1976 р.)
Фронт (XII 1976 р.)
Фронт (I 1977 р.)
Фронт (II 1977 р.)
Фронт (III 1977 р.)
Фронт (IV 1977 р.)
Фронт (V 1977 р.)
Фронт (VI 1977 р.)
Фронт (VII 1977 р.)
Фронт (VIII 1977 р.)
Фронт (IX 1977 р.)
Фронт (X 1977 р.)
Фронт (XI 1977 р.)
Фронт (XII 1977 р.)
Фронт (I 1978 р.)
Фронт (II 1978 р.)
Фронт (III 1978 р.)
Фронт (IV 1978 р.)
Фронт (V 1978 р.)
Фронт (VI 1978 р.)
Фронт (VII 1978 р.)
Фронт (VIII 1978 р.)
Фронт (IX 1978 р.)
Фронт (X 1978 р.)
Фронт (XI 1978 р.)
Фронт (XII 1978 р.)
Фронт (I 1979 р.)
Фронт (II 1979 р.)
Фронт (III 1979 р.)
Фронт (IV 1979 р.)
Фронт (V 1979 р.)
Фронт (VI 1979 р.)
Фронт (VII 1979 р.)
Фронт (VIII 1979 р.)
Фронт (IX 1979 р.)
Фронт (X 1979 р.)
Фронт (XI 1979 р.)
Фронт (XII 1979 р.)
Фронт (I 1980 р.)
Фронт (II 1980 р.)
Фронт (III 1980 р.)
Фронт (IV 1980 р.)
Фронт (V 1980 р.)
Фронт (VI 1980 р.)
Фронт (VII 1980 р.)
Фронт (VIII 1980 р.)
Фронт (IX 1980 р.)
Фронт (X 1980 р.)
Фронт (XI 1980 р.)
Фронт (XII 1980 р.)
Фронт (I 1981 р.)
Фронт (II 1981 р.)
Фронт (III 1981 р.)
Фронт (IV 1981 р.)
Фронт (V 1981 р.)
Фронт (VI 1981 р.)
Фронт (VII 1981 р.)
Фронт (VIII 1981 р.)
Фронт (IX 1981 р.)
Фронт (X 1981 р.)
Фронт (XI 1981 р.)
Фронт (XII 1981 р.)
Фронт (I 1982 р.)
Фронт (II 1982 р.)
Фронт (III 1982 р.)
Фронт (IV 1982 р.)
Фронт (V 1982 р.)
Фронт (VI 1982 р.)
Фронт (VII 1982 р.)
Фронт (VIII 1982 р.)
Фронт (IX 1982 р.)
Фронт (X 1982 р.)
Фронт (XI 1982 р.)
Фронт (XII 1982 р.)
Фронт (I 1983 р.)
Фронт (II 1983 р.)
Фронт (III 1983 р.)
Фронт (IV 1983 р.)
Фронт (V 1983 р.)
Фронт (VI 1983 р.)
Фронт (VII 1983 р.)
Фронт (VIII 1983 р.)
Фронт (IX 1983 р.)
Фронт (X 1983 р.)
Фронт (XI 1983 р.)
Фронт (XII 1983 р.)
Фронт (I 1984 р.)
Фронт (II 1984 р.)
Фронт (III 1984 р.)
Фронт (IV 1984 р.)
Фронт (V 1984 р.)
Фронт (VI 1984 р.)
Фронт (VII 1984 р.)
Фронт (VIII 1984 р.)
Фронт (IX 1984 р.)
Фронт (X 1984 р.)
Фронт (XI 1984 р.)
Фронт (XII 1984 р.)
Фронт (I 1985 р.)
Фронт (II 1985 р.)
Фронт (III 1985 р.)
Фронт (IV 1985 р.)
Фронт (V 1985 р.)
Фронт (VI 1985 р.)
Фронт (VII 1985 р.)
Фронт (VIII 1985 р.)
Фронт (IX 1985 р.)
Фронт (X 1985 р.)
Фронт (XI 1985 р.)
Фронт (XII 1985 р.)
Фронт (I 1986 р.)
Фронт (II 1986 р.)
Фронт (III 1986 р.)
Фронт (IV 1986 р.)
Фронт (V 1986 р.)
Фронт (VI 1986 р.)
Фронт (VII 1986 р.)
Фронт (VIII 1986 р.)
Фронт (IX 1986 р.)
Фронт (X 1986 р.)
Фронт (XI 1986 р.)
Фронт (XII 1986 р.)
Фронт (I 1987 р.)
Фронт (II 1987 р.)
Фронт (III 1987 р.)
Фронт (IV 1987 р.)
Фронт (V 1987 р.)
Фронт (VI 1987 р.)
Фронт (VII 1987 р.)
Фронт (VIII 1987 р.)
Фронт (IX 1987 р.)
Фронт (X 1987 р.)
Фронт (XI 1987 р.)
Фронт (XII 1987 р.)
Фронт (I 1988 р.)
Фронт (II 1988 р.)
Фронт (III 1988 р.)
Фронт (IV 1988 р.)
Фронт (V 1988 р.)
Фронт (VI 1988 р.)
Фронт (VII 1988 р.)
Фронт (VIII 1988 р.)
Фронт (IX 1988 р.)
Фронт (X 1988 р.)
Фронт (XI 1988 р.)
Фронт (XII 1988 р.)
Фронт (I 1989 р.)
Фронт (II 1989 р.)
Фронт (III 1989 р.)
Фронт (IV 1989 р.)
Фронт (V 1989 р.)
Фронт (VI 1989 р.)
Фронт (VII 1989 р.)
Фронт (VIII 1989 р.)
Фронт (IX 1989 р.)
Фронт (X 1989 р.)
Фронт (XI 1989 р.)
Фронт (XII 1989 р.)
Фронт (I 1990 р.)
Фронт (II 1990 р.)
Фронт (III 1990 р.)
Фронт (IV 1990 р.)
Фронт (V 1990 р.)
Фронт (VI 1990 р.)
Фронт (VII 1990 р.)
Фронт (VIII 1990 р.)
Фронт (IX 1990 р.)
Фронт (X 1990 р.)
Фронт (XI 1990 р.)
Фронт (XII 1990 р.)
Фронт (I 1991 р.)
Фронт (II 1991 р.)
Фронт (III 1991 р.)
Фронт (IV 1991 р.)
Фронт (V 1991 р.)
Фронт (VI 1991 р.)
Фронт (VII 1991 р.)
Фронт (VIII 1991 р.)
Фронт (IX 1991 р.)
Фронт (X 1991 р.)
Фронт (XI 1991 р.)
Фронт (XII 1991 р.)
Фронт (I 1992 р.)
Фронт (II 1992 р.)
Фронт (III 1992 р.)
Фронт (IV 1992 р.)
Фронт (V 1992 р.)
Фронт (VI 1992 р.)
Фронт (VII 1992 р.)
Фронт (VIII 1992 р.)
Фронт (IX 1992 р.)
Фронт (X 1992 р.)
Фронт (XI 1992 р.)
Фронт (XII 1992 р.)
Фронт (I 1993 р.)
Фронт (II 1993 р.)
Фронт (III 1993 р.)
Фронт (IV 1993 р.)
Фронт (V 1993 р.)
Фронт (VI 1993 р.)
Фронт (VII 1993 р.)
Фронт (VIII 1993 р.)
Фронт (IX 1993 р.)
Фронт (X 1993 р.)
Фронт (XI 1993 р.)
Фронт (XII 1993 р.)
Фронт (I 1994 р.)
Фронт (II 1994 р.)
Фронт (III 1994 р.)
Фронт (IV 1994 р.)
Фронт (V 1994 р.)
Фронт (VI 1994 р.)
Фронт (VII 1994 р.)
Фронт (VIII 1994 р.)
Фронт (IX 1994 р.)
Фронт (X 1994 р.)
Фронт (XI 1994 р.)
Фронт (XII 1994 р.)
Фронт (I 1995 р.)
Фронт (II 1995 р.)
Фронт (III 1995 р.)
Фронт (IV 1995 р.)
Фронт (V 1995 р.)
Фронт (VI 1995 р.)
Фронт (VII 1995 р.)
Фронт (VIII 1995 р.)
Фронт (IX 1995 р.)
Фронт (X 1995 р.)
Фронт (XI 1995 р.)
Фронт (XII 1995 р.)
Фронт (I 1996 р.)
Фронт (II 1996 р.)
Фронт (III 1996 р.)
Фронт (IV 1996 р.)
Фронт (V 1996 р.)
Фронт (VI 1996 р.)
Фронт (VII 1996 р.)
Фронт (VIII 1996 р.)
Фронт (IX 1996 р.)
Фронт (X 1996 р.)
Фронт (XI 1996 р.)
Фронт (XII 1996 р.)
Фронт (I 1997 р.)
Фронт (II 1997 р.)
Фронт (III 1997 р.)
Фронт (IV 1997 р.)
Фронт (V 1997 р.)
Фронт (VI 1997 р.)
Фронт (VII 1997 р.)
Фронт (VIII 1997 р.)
Фронт (IX 1997 р.)
Фронт (X 1997 р.)
Фронт (XI 1997 р.)
Фронт (XII 1997 р.)
Фронт (I 1998 р.)
Фронт (II 1998 р.)
Фронт (III 1998 р.)
Фронт (IV 1998 р.)
Фронт (V 1998 р.)
Фронт (VI 1998 р.)
Фронт (VII 1998 р.)
Фронт (VIII 1998 р.)
Фронт (IX 1998 р.)
Фронт (X 1998 р.)
Фронт (XI 1998 р.)
Фронт (XII 1998 р.)
Фронт (I 1999 р.)
Фронт (II 1999 р.)
Фронт (III 1999 р.)
Фронт (IV 1999 р.)
Фронт (V 1999 р.)
Фронт (VI 1999 р.)
Фронт (VII 1999 р.)
Фронт (VIII 1999 р.)
Фронт (IX 1999 р.)
Фронт (X 1999 р.)
Фронт (XI 1999 р.)
Фронт (XII 1999 р.)
Фронт (I 2000 р.)
Фронт (II 2000 р.)
Фронт (III 2000 р.)
Фронт (IV 2000 р.)
Фронт (V 2000 р.)
Фронт (VI 2000 р.)
Фронт (VII 2000 р.)
Фронт (VIII 2000 р.)
Фронт (IX 2000 р.)
Фронт (X 2000 р.)
Фронт (XI 2000 р.)
Фронт (XII 2000 р.)
Фронт (I 2001 р.)
Фронт (II 2001 р.)
Фронт (III 2001 р.)
Фронт (IV 2001 р.)
Фронт (V 2001 р.)
Фронт (VI 2001 р.)
Фронт (VII 2001 р.)
Фронт (VIII 2001 р.)
Фронт (IX 2001 р.)
Фронт (X 2001 р.)
Фронт (XI 2001 р.)
Фронт (XII 2001 р.)
Фронт (I 2002 р.)
Фронт (II 2002 р.)
Фронт (III 2002 р.)
Фронт (IV 2002 р.)
Фронт (V 2002 р.)
Фронт (VI 2002 р.)
Фронт (VII 2002 р.)
Фронт (VIII 2002 р.)
Фронт (IX 2002 р.)
Фронт (X 2002 р.)
Фронт (XI 2002 р.)
Фронт (XII 2002 р.)
Фронт (I 2003 р.)
Фронт (II 2003 р.)
Фронт (III 2003 р.)
Фронт (IV 2003 р.)
Фронт (V 2003 р.)
Фронт (VI 2003 р.)
Фронт (VII 2003 р.)
Фронт (VIII 2003 р.)
Фронт (IX 2003 р.)
Фронт (X 2003 р.)
Фронт

ВИЗВОЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (січень—листопад 1943 року)

Лінія фронту на початок січня

Лінія фронту 2—4 лютого

Лінія фронту на 26 березня

Лінія фронту на 25 серпня

Лінія фронту на 19 вересня

Лінія фронту на 22 вересня

Лінія фронту на 30 вересня

Лінія фронту наприкінці листопада (на ділянці 4-го Українського фронту)

Напрями ударів радянських військ

Напрями ударів танкових і механізованих з'єднань радянських військ

Дії Азовської військової флотилії

6.IX Дати визволення населених пунктів

Контрудари військ противника

Оборонні рубежі німецько-фашистських військ

„Міус-фронт"

Інші

„Східний вал"

Вузли оборони противника

Сучасні кордони Української РСР

Примітка. Кордони союзних республік і межі областей дано на початок Великої Вітчизняної війни

МАСШТАБ 1:4 500 000

45 0 45 90 км

ВИЗВОЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І КРИМУ (жовтень 1943 р.— жовтень 1944 р.)

17.XI 1943 р. — Дати визволення населених пунктів

Контрудари військ противника

Оборонні рубежі німецько-фашистських військ

Знищення оточених угруповань ворога

Часткове знищення оточених угруповань ворога

Сучасні кордони Української РСР

Примітки. 1. Кордони СРСР і союзних республік та межі областей дано на 21.VI 1941 р. 2. Кордони зарубіжних держав дано на 1.III 1938 р.

МАСШТАБ 1:5 250 000

52,5 0 52,5 105 км

Лінія фронту на 30 вересня 1943 р.

Лінія фронту на середину листопада 1943 р.

Лінія фронту на кінець грудня 1943 р.

Лінія фронту на середину січня 1944 р.

Лінія фронту на кінець лютого 1944 р.

Лінія фронту на середину березня 1944 р.

Лінія фронту на середину квітня 1944 р.

Лінія фронту на середину липня 1944 р.

Лінія фронту на кінець серпня 1944 р.

Лінія фронту на початок жовтня 1944 р.

Напрями ударів радянських військ

Напрями ударів танкових і механізованих з'єднань радянських військ

ПАРТІЙНЕ ПІДПІЛЛЯ І ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У роки Великої Вітчизняної війни на території УРСР діяли у складі партизанських з'єднань і загонів 501 750 чоловік, у тому числі:

- чоловіків 471 153
- жінок 30 597

- українців 296052
- росіян 111 400
- білорусів 33 108
- інших національностей СРСР 45 132
- громадян країн Західної Європи 16058

- членів КПРС 68 245
- членів ВЛКСМ 99 858
- безпартійних 333 647

- Місце наради членів нелегального ЦК КП(б)У
- Підпільні обкоми КП(б)У
- Підпільні міськкоми КП(б)У, підпільні райкоми КП(б)У
- Підпільні обкоми ЛКСМУ
- Підпільні райкоми ЛКСМУ
- Підпільні партійні й комсомольські організації та групи
- Партизанські краї
- Партизанські зони
- Партизанські загони
- Ділянки комунікацій ворога, що їх партизани систематично виводили з ладу на тривалий час
- Райони, в яких партизани знищували або виводили з ладу найважливіші воєнні чи промислові об'єкти противника
- Райони найзапекліших боїв партизан із великими з'єднаннями ворога
- Райони найважливіших бойових операцій, проведених партизанами разом із частинами Радянської Армії

Маршрути рейдів партизанських з'єднань під командуванням:

- Сабурова О. М. (1942 р.)
- Ковпака С. А. (1942–43 рр.)
- Федорова О. Ф. (1943 р.)
- Мельника Я. І. (1943–44 рр.)
- Наумова М. І. (1943–44 рр.)
- Шукаєва М. І. (1943–44 рр.)
- Вершигори П. П. (1944 р.)
- Чепіги В. П. (1944 р.)
- Сучасні кордони Української РСР

Примітки. 1. Кордони СРСР, союзних республік та областей дано на 21.VI 1941 р.

2. Кордони зарубіжних держав дано на 1.III 1938 р.

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ

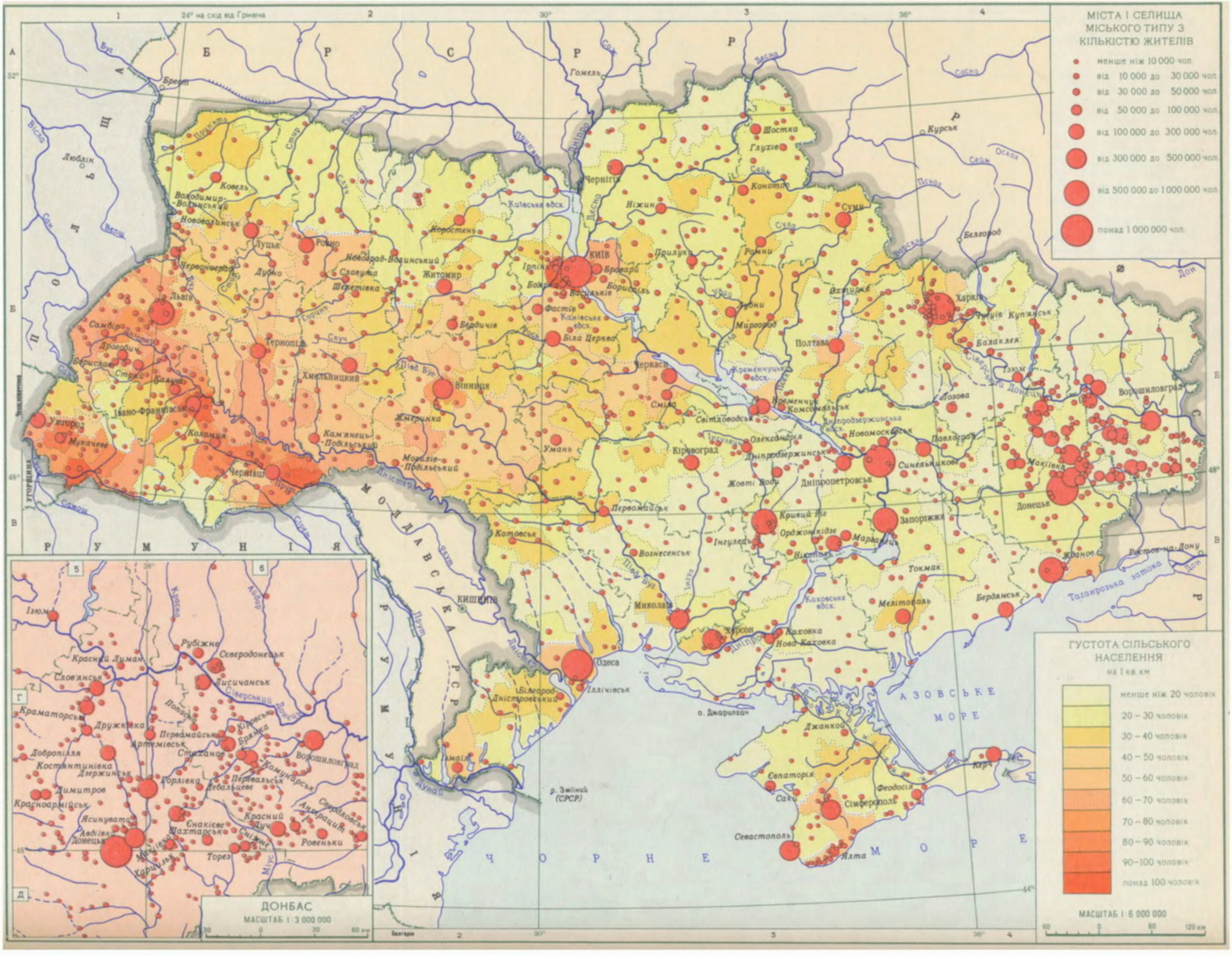

кою статтю В. І. Леніна «Початок революції в Росії», в якій ставилося завдання негайного озброєння робітників і підготовки революц. сил для повалення самодержавства. На заклик більшовиків відгукнулися робітники-металісти, які виступали в авангарді революц. боротьби пролетаріату. 12 (25).I 1905 в Києві застрайкували робітники Пд.-рос. маш.-буд. з-ду, висунувши вимоги виключно політ. характеру. Того самого дня на з-ді Гретера і Криванека робітники провели політ. мітинг і також оголосили страйк. Незабаром страйк охопив і деякі ін. підприємства міста. У січні страйки були проведені в Катеринославі, Горлівці, Юзівці, Єнакієвому, Кам'янському, Маріуполі, Житомирі і Бердичеві. В лютому і березні страйковий рух солідарності з петерб. робітниками наростав, втягуючи в революц. боротьбу нові верстви робітн. класу (див. *Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905*). Всього протягом січня — березня 1905 на Україні відбулося 177 страйків з кількістю учасників бл. 170 тис. чол. (див. *Січнево-березневі політичні страйки 1905* на Україні). Це був значний внесок робітників України в спільну боротьбу пролетаріату Росії. Слідом за робітниками на боротьбу почало підніматися селянство. Почалися заворушення в царській армії, серед демократичної інтелігенції, студентів і учнівської молоді. Революція з кожним днем, з кожним місяцем посилювалася і наростала. В цих умовах перед РСДРП постало невідкладне завдання виробити свою стратегію і тактику, які відповідали б новій обстановці і забезпечували успішний розвиток і перемогу революції. Це завдання успішно розв'язав *Третій з'їзд РСДРП* (1905, Лондон). Наукове обгрунтування рішень з'їзду, стратегічного плану і гактичної лінії більшовиків дав В. І. Ленін у книзі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*».

Після III з'їзду РСДРП більшовицькі орг-ції України зміцніли ідейно, зросли кількісно за рахунок кращих представників робітн. класу. Якщо на початку революції більшовицькі орг-ції налічували в своїх рядах по кілька десятків членів партії, то влітку 1905 в них працювали вже сотні чоловік. Катеринославська більшовицька орг-ція об'єднувала бл. 200 чол., Миколаївська — до 300, Одеська — 350 чол. Усього на Україні в цей час у більшовицьких орг-ціях і групах налічувалося бл. 2 тис. членів партії. Велику підготовку провели більшовики до 1 Травня — дня міжнар. пролет. солідарності і братерства трудящих усіх країн. Катеринослав. більшовицька орг-ція випустила написану В. І. Леніним листівку «Перше травня» тиражем 16,5 тис. примірників. Першотравневі листівки були випущені також Одеською, Миколаївською, Луганською і Харківською орг-ціями РСДРП. У ряді міст проводилися масовки і збори робітників, присвячені підготовці до 1 Травня. Першотравневі політ. страйки і демонстрації відбулися в Одесі, Луганську, Києві, Полтаві та ін. містах. У Харкові, Катеринославі, Миколаєві демонстрації робітників супроводилися сутичками з військами і поліцією. Велику увагу більшовики України приділяли боротьбі проти ліберальної буржуазії та дрібнобурж. партій, за гегемонію пролетаріату в революції. Викриваючи меншовиків, есерів, бурж. націоналістів, більшовицькі орг-ції України готували трудящих до дальших революц. битв.

Після травневих страйків революц. рух ва Україні наростав далі. В червні 1905 під керівництвом більшовиків було проведено заг. політ. страйки в Одесі, Миколаєві, Катеринославі і Харкові. В липні страйкували робітники в Луганську, Маріуполі, Горлівці, Кадіївці та в ін. містах. «Весь Південь Росії хвилюється так, як ніколи»,— писав у цей час В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 10, с. 332).

Більшовики Катеринослава, Одеси, Харкова, Луганська, Миколаєва та ін. міст роз'яснювали агр. програму партії, розроблену В. І. Леніним, випускали листівки, звернення до селян, в яких популяризували ленінський лозунг союзу робітн. класу і селянства, закликали їх до боротьби проти царизму і поміщиків. Протягом 1-ї пол. 1905 сел. рух охопив на Україні 43 повіти з 94, тобто бл. половини всіх повітів. Особливо широкого розмаху сел. рух досяг у травні — червні, коли відбулося майже 1,5 тис. сел. виступів. А всього протягом півріччя на Україні сталося 1857 виступів селян. Революц. виступи робітн. класу і селянства, поразка царизму в рос.-япон. війні мали значний революціонізуючий вплив на армію і флот. Найбільшим з виступів було повстання матросів на броненосці Чорноморського флоту «*Потьомкін*» 14—25.VI (27.VI—8.VII) 1905.

Під впливом масового революц. руху в країні і агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків на початку революції відбулися страйки мед. працівників у Харкові і Катеринославі. Влітку 1905 протягом 3 тижнів проходив страйк телефоністок Одес. міської телефонної станції. В серпні 1905 було проведено страйк конторських службовців на всіх приватних підприємствах Катеринослава. Революц. боротьба в жовтні 1905 переросла в заг.-рос. політ. страйк (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). На Україні страйк почався 7 (20).X виступом робітників і службовців Катерининської з-ці, Київ., Харків., Катеринославського залізничних вузлів, робітників Харкова і Катеринослава. В наступні два-три дні страйк охопив Київ, Одесу, Миколаїв та ін. міста. Всього на Україні в жовтні страйкувало понад 120 тис. робітників. В Катеринославі робітники в районі Брянського з-ду збудували барикади і чинили військам запеклий опір. У жовтневі дні відбулися барикадні бої між страйкуючими і військами також у Харкові й Одесі. Жовтн. всерос. страйк був важливим етапом у боротьбі проти царського самодержавства, він паралізував сили уряду і змусив царя видати 17 (30).X 1905 маніфест про «громадянські свободи» і скликання законодавчої Думи із залученням до виборів усіх верств населення. Проте ця перша перемога революції, як назвав її В. І. Ленін, далеко ще не вирішувала долі революції (див. Повне зібр. творів, т. 12, с. 24).

Надзвичайно важливе значення для дальшого розвитку революції і поглиолення боротьби проти царизму мали *Ради робітничих депутатів 1905*, створені в дні Жовтн. страйку. На Україні однією з перших Рада робітн. депутатів виникла в Катеринославі. 30.X (12.XI) відбувся 1-й пленум Київ. Ради, в середині листопада утворилася Єнакіївська Рада, 20.XI (3.XII) — Миколаївська, 28.XI (11.XII) — Одеська, на поч. грудня — Маріупольська і Юзівська, 18 (31).XII — Кременчуцька. В ін. містах і фабрично-заводських с-щах, де відбувалися неперіодичні збори депутатів, але організаційно не оформились єдині загальноміські Ради, їхню роль фактично виконували депутатські збори і страйкові к-ти провідних з-дів і залізничних станцій.

Поряд з Радами робітн. депутатів більшовики приділяли в цей час велику увагу профспілкам, які почали створюватися ще влітку 1905, але особливо інтенсивно — після Жовтн. всерос. страйку. Під керівництвом більшовиків було створено профспілки робітників і службовців Пд.-Зх. з-ці, шевців у Харкові, металістів в Одесі, шахтарів у Горлівці, таку саму профспілку на Орлово-Оленівському руднику в Донбасі. До кінця року профспілки було створено в усіх великих містах. Ці спілки ще не охоплювали робітників усіх професій і були дуже нечисленні, але вони мали на робітників вплив і були в руках більшовиків одним із знарядь залучення мас до політ. боротьби.

Дуже важливим засобом посилення політ. впливу на маси була більшовицька преса. З грудня 1904 осн. друкованим органом більшовиків стала спочатку газ. «*Вперёд*» («Искру» незабаром після II з'їзду РСДРП захопили в свої руки меншовики), з травня 1905 замість неї

виходила газ. «*Пролетарий*» (до листопада). Більшовицькі к-ти на Україні вітали вихід газет і підтримували з ними тісні зв'язки. З 27.X (9.XI) 1905 в Петербурзі почала виходити щоденна легальна робітн. газ. «*Новая жизнь*» (до грудня 1905). Більшовики України, використовуючи завойовану свободу слова і друку, організували широке розповсюдження цієї газети. Деякі статті В. І. Леніна, опубліковані на сторінках газети «Новая жизнь», передруковувались у Києві, Одесі, Миколаєві, Сумах. Одеське книжкове вид-во «Буревестник» легально видало 5-тисячним тиражем книгу В. І. Леніна «Аграрне питання і „критики Маркса"». В Одесі і Києві було видано також ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

Керуючись рішеннями III з'їзду РСДРП, настановами В. І. Леніна, більшовики активно готували всенар. повстання проти царизму. Поряд з ідейно-політ. підготовкою більшовики проводили і велику організаційно-тех. підготовку збройного виступу. Майже в усіх великих містах і фабрично-заводських селищах України організовувалися бойові дружини (див. *Бойові дружини 1905—07*) і загони нар. міліції. ЦК РСДРП створив у Києві спец. інструкторську школу-майстерню, що готувала інструкторів по організації бойової роботи на місцях. У Катеринославі, Харкові, Одесі було створено лабораторії-майстерні по виготовленню зброї. У цей період на Україні посилився сел. рух, який восени 1905 охопив 64 повіти з 94 (див. *Байдаківське селянське заворушення 1905, Кобеляцьке селянське заворушення 1905, Комісарівське селянське заворушення 1905, Коробівський виступ селян 1905*). У Чернігів., Полтав. та деяких ін. губерніях відбулися сел. повстання. Особливо великий виступ був у с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.). Над повсталими царські каратели вчинили звірячу розправу (див. *Сорочинська трагедія 1905*).

З наростанням революції, посиленням боротьби всього селянства проти поміщиків загострювалися класові суперечності між біднотою і куркульством. Боячись втратити свої г-ва, куркульська верхівка села допомагала поліції і царським військам, сама чинила криваві розправи з керівниками сел. виступів. Один з таких злочинів стався в с. Вихвостовому на Чернігівщині, де куркулі 31.X (13.XI) і 2 (15).XI 1905 вбили 15 активних учасників сел. руху (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Всього протягом жовтня — грудня 1905 на Україні відбулося понад 1800 виступів селян, якими було охоплено більш як 2100 сіл з населенням понад 2 млн. чол. А за весь 1905 на Україні відбулося 3967 сел. виступів, що охопили 6884 села з населенням понад 5 млн. чол. Це був ще небачений розмах класової боротьби в укр. селі, який набагато перевершив сел. рух за передреволюц. 35-річчя.

Готуючись до збройного повстання, більшовики посилили роботу в військах. При Одес., Харків., Катеринослав. та ін. к-тах було створено спец. військ. орг-ції РСДРП, які проводили роботу в армії. В умовах заг. революц. піднесення, під впливом більшовицької пропаганди і вістей про повстання матросів у Кронштадті і Севастополі (див. *Севастопольське збройне повстання 1905*) в листопаді 1905 прокотилася хвиля солдатських виступів на Україні. Одним з найбільших було повстання 18.XI (1.XII) солдатів саперної бригади Київ. гарнізону на чолі з підпоручиком Б. П. Жаданівським (див. *Саперів повстання 1905*). Відмічаючи значення цього повстання, В. І. Ленін писав: «За морським боєм у Севастополі йдуть, без усякої перерви, сухопутні бої у Воронежі і Києві. Збройне повстання в цьому останньому місті робить, як видно, ще крок вперед, крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством» (Повне зібр. тв., т. 12, с. 114). 17 (30).XI була проведена грандіозна демонстрація солдатів і робітників у Харкові (див., зокрема, *Богодухівського полку збройна демонстрація 1905*). В грудні відбулися виступи солдатів у Миколаєві (див. *Інгульського полку заворушення 1905*), Катеринославі. Прапор збройного повстання проти царизму першими підняли робітники Москви, де 7 (20).XII 1905 почався заг. політ. страйк, що 9 (22).XII переріс у повстання. Слідом за моск. робітниками виступили робітники Сормова, Перми, Ростова-на-Дону, Новоросійська, Сочі, Красноярська, Чити та ін. міст. Разом з рос. робітн. класом на збройну боротьбу піднялись народи України, Грузії, Польщі, Фінляндії, Латвії (див. *Грудневі збройні повстання 1905*).

На Україні осн. районом збройної боротьби проти царизму стала Катеринославська губ., де були зосереджені гол. галузі пром-сті і сконцентровані осн. маси робітн. класу. 8 (21).XII почали заг. політ. страйк робітники Катеринослава. Для керівництва страйком і організації повстання з ініціативи більшовицького к-ту разом з Радою робітн. депутатів було створено бойовий страйковий комітет Катеринослава і Катеринославської губ. (див. *Катеринославський бойовий страйковий комітет*). Діючи разом з Радою робітн. депутатів, к-т оголосив себе єдиною владою в місті. Під його керівництвом бойові дружини взяли під свою охорону вокзал, телеграф, заводи і фабрики, почали роззброювати поліцейських (див. *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*).

Виступ пролетаріату Катеринослава мав великий вплив на робітників Придніпров'я, Донбасу і Криворіжжя. По всій Катеринінській з-ці припинився рух поїздів, на станціях створювалися бойові і розпорядчі страйкові к-ти, зміцнювалися бойові дружини і загони самооборони. В Донбасі перші сутички бойових дружин з царськими військами відбулися 13 (26).XII в Авдіївці (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*) і Ясинуватій. Але найбільшою подією в боротьбі донецького пролетаріату був бій 17 (30).XII у Горлівці, в якому, крім горлівських робітників, взяли участь бойові дружини Авдіївки, Алчевська, Гришиного, Дебальцевого, Єнакієвого, Харцизька. Повстання було жорстоко придушене (див. *Горлівське збройне повстання 1905*).

Бурхливо розвивалися грудневі події і в ін. районах України. Заг. політ. страйк, що протягом 2—3 днів охопив усі залізничні станції і пром. центри, супроводився масовими мітингами, демонстраціями, збройними сутичками бойових дружин з царськими військами. Великий збройний виступ робітників відбувся 12 (25).XII в Харкові (див. *Харківське збройне повстання 1905*). 13—14 (26—27). XII була зроблена спроба збройного захоплення влади робітниками Олександрівська, яких підтримали бойові дружини з Синельникового, Нікополя і Нижньодніпровська, селяни з навколишніх сіл (див. *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*). Запеклу боротьбу проти військ вели залізничники ст. Люботин під Харковом. Лише 17 (30).XII після арт. обстрілу урядові війська захопили станцію (див. *Люботинське збройне повстання 1905*).

Велику революц. активність у грудневі дні виявили також робітники Києва, Миколаєва, Конотопа, Довгинцевого, Козятина та ін. міст і селищ. Фабрично-заводські райони Києва (див. «*Шулявська республіка*») і Миколаєва (Слобідка) під охороною бойових дружин перетворилися на своєрідні робітн. республіки, де єдиним органом влади були Ради робітн. депутатів.

Грудневі збройні повстання на Україні були складовою частиною загальнорос. збройного виступу робітн. класу. Своєю героїчною боротьбою робітн. клас України зробив вагомий внесок у заг. справу боротьби проти царизму. Проте розрізненість збройних виступів, оборонна тактика повсталих у ряді міст, нестача зброї і досвідчених командирів, недостатня активність селян і солдатів, нерішучість, непослідовність, а часто і дезорганізаторська діяльність меншовиків і есерів у коаліційних к-тах і штабах — все це дало можливість царизму відбити натиск народу в грудні 1905. Ради робітничих депутатів було розгромлено, робітничі дружини роззброєно, сотні і тисячі учасників повстання заарештовано і заслано в Сибір.

Грудневе збройне повстання було найвищою точкою революції. Після його поразки революція пішла на спад. Царський уряд поспішав скористатися з поразки повстання для того, щоб добити революцію. На Україні, як і в ін. районах країни, лютували каральні експедиції, проводилися масові обшуки і арешти, закривалися легальні прогресивні газети і журнали. У боротьбі проти революції союзником царизму була укр. буржуазія та її націоналістичні партії, православна церква, зокрема Києво-Печерська і Почаївська лаври, які видавали контрреволюц. відозви. В цих умовах парт. орг-ції перебудовували свою роботу, йшли в глибоке підпілля, зміцнювали законспіроване ядро революціонерів-професіоналів, ширше використовували легальні робітн. орг-ції для посилення зв'язків з масами. Незважаючи на репресії після грудневих подій, протягом 1906 — 1-ї пол. 1907 у Петербурзі і Москві виходили легальні більшовицькі газети «*Волна*», «*Впередъ*», «*Эхо*», «Светоч» та ін., в Києві 1906 — 07 — газ. «*Работник*» (для першого номера В. І. Ленін надіслав статтю «Напередодні»), у Катеринославі — «Южная Русь», у Луганську — «*Донецкий колокол*» та ін. (див. *Більшовицька преса*). В умовах відступу революції більшовики

Студентська демонстрація біля Київського університету. Жовтень 1905.

відновлювали нелегальну пресу. Першою нелегальною газетою цього періоду була газ. «Партийные известия», після *Четвертого (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП* (1906, Стокгольм) центр. органом більшовиків стала нелегальна газ. «*Пролетарий*». Велику популярність мала нелегальна газ. «*Казарма*», яка була фактично центр. органом військ. орг-ції РСДРП. При активній участі більшовиків на Україні виходили нелегальні солдатські газети «*Жизнь солдата*» (Катеринослав), «Голос солдата» (Київ) та ін.

Зміцнюючи зв'язки з масами, більшовики України керували революц. боротьбою робітників, які чинили опір наступові капіталістів, виступали проти зниження розцінок, збільшення робочого дня. Робітн. клас робив героїчні зусилля, щоб зупинити відступ революції. Проте порівняно з 1905 страйковий рух був уже значно слабший. Якщо 1905 на Україні страйковим рухом було охоплено бл. 500 тис. робітників, то 1906 в страйках брало участь не більше 100 тис., а 1907 — тільки 55 тис. робітників. Страйки 1906—07 вже не мали колишнього наступального характеру.

В роки відступу революції сел. рух не припинявся. Улітку 1906 виступи селян проходили в 75 повітах України з 94, тобто охопили на 11 повітів більше, ніж восени 1905. Але за кількістю учасників і за гостротою боротьби рух був значно слабший порівняно з 1905. Усього в період спаду революції на Україні відбулося 2835 сел. виступів — майже в 1,4 раза менше, ніж 1905. Як і раніше, вони мали стихійний характер, були слабо пов'язані з боротьбою робітн. класу і зазнали поразки від царизму, що перейшов у наступ (див. *Іванівське селянське заворушення 1906, Карижинське заворушення 1906, Коржівське селянське заворушення 1906, Кропивненське заворушення селян 1906, Кумейківське селянське заворушення 1906, Лебединське селянське заворушення 1906, Мужилівське селянське заворушення 1906*).

Під впливом революц. боротьби робітників і селян 1906—07 тривали заворушення в армії і на флоті. Найбільшими збройними виступами того часу були повстання матросів у Кронштадті і Свеаборгу в липні 1906. На Україні відбулися демонстрація новобранців у Миколаєві, ряд солдатських мітингів в Одесі і Харкові, повстання солдатів у Полтаві, Києві (див. *Єлецького полку повстання 1906, Саперного батальону повстання 1907*), Херсоні та ін. містах. Але всі ці розрізнені виступи, слабо пов'язані з революц. боротьбою робітників і селян, були жорстоко придушені урядом. Нар. маси України, борючись проти поміщицько-самодержавного ладу і капіталістичної експлуатації, виступали також проти нац. гноблення. Поряд з осн. класовими вимогами (повалення царизму, ліквідація поміщицького землеволодіння, запровадження 8-годинного робочого дня) робітники і селяни України, як і ін. нац. районів Росії, висували вимогу рівноправності всіх народів, виступали проти великодержавно-шовіністичної політики царського уряду, добивалися заг. безплатного навчання рідною мовою, права користуватися рідною мовою на зборах, в судах, установах тощо. Широко розгорнулася боротьба проти нац. гніту серед укр. революц.-демократичної інтелігенції і учнівської молоді. Вони вимагали вільного розвитку укр. мови і культури, українізації серед. і поч. шкіл, створення укр. кафедр у Київ., Харків. і Одес. ун-тах. На чолі передової укр. інтелігенції стояли видатні письменники революціонери-демократи І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський. В нац. русі на Україні проявилося дві тенденції: нац.-визвольний рух робітників і селян та націоналістичний рух буржуазії. Більшовики, очоливши боротьбу укр. народу проти нац. гніту, викривали зрадницьку роль укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістів (орг-ціями останніх були «*Спілка*», *Українська соціал-демократична робітнича партія*), що намагалися використати боротьбу нар. мас проти нац. гніту в своїх класових інтересах.

Осн. підсумки уроків революції підбив *П'ятий (Лондонський) з'їзд РСДРП* (1907).

Революція закінчилася поразкою. Одна з осн. причин її поразки полягала в тому, що більшовицькій партії внаслідок розкольницьких, дезорганізаторських дій меншовиків не вдалося створити міцного союзу робітників і селян, об'єднати в єдиний революц. потік виступи робітників, селян, солдатів і нац.-визвольний рух неруських народів. Серйозне значення для зміцнення становища царизму мала допомога іноз. імперіалістів, а також підписання миру з Японією.

Але, незважаючи на поразку, перша рос. революція мала величезне істор. значення. Вона завдала першого серйозного удару не тільки царському самодержавству, а й усій системі імперіалізму в цілому. Революція 1905—07 відкрила нову епоху в історії — епоху найглибших політ. потрясінь і революц. бур, поклала

початок піднесенню революц. руху в капіталістичних країнах Заходу і нац.-визвольної боротьби народів колоніального і напівколоніального Сходу.

Під впливом рос. революції широко розгорнулася боротьба трудящих на зх.-укр. землях, що були в той час під колоніальним гнітом Австро-Угорської монархії. В 1905 у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Тернополі та ін. містах відбувалися масові мітинги і демонстрації трудящих, організовувалися страйки робітників з вимогою 8-годинного робочого дня, заг. виборчого права тощо. Порівняно з 1900 кількість підприємств, охоплених страйками 1905, в Галичині збільшилась майже в 4 рази, а число страйкарів — більш як утроє, а на Буковині (порівняно з 1901) відповідно в 20 раз і 4 рази (див. *Травнево-липневі страйки робітників на Західній Україні 1905*). На поч. 1906 в Галичині почалися масові страйки селян, що охопили 384 села в 38 повітах (див. *Галицькі страйки селян 1902 і 1906, Лядський виступ селян 1906*). З новою силою вони спалахнули в травні того самого року. Тривав і страйковий рух робітників, зокрема на Пн. Буковині (див. *Чернівецькі травневі виступи робітників 1906*). Трудящі маси боролися за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з усім укр. народом. Своєрідною формою нац.-визвольної боротьби на Закарпатті був масовий перехід селян з уніатства до православ'я, що викликало жорстокі репресії з боку австро-угор. влади (див. *Мармарош-Сігетські судові процеси 1904—06 і 1913—14*).

Перша рос. революція була школою виховання найширших мас трудящих. Вона показала робітникам і селянам України, що царизм є спільним ворогом рос., укр. та ін. народів Росії, що покінчити з ним можна тільки шляхом спільної боротьби усіх народів країни. За роки революції народи Росії, і серед них укр. народ, нагромадили неоціненний політ. досвід, який став могутньою зброєю в їхній наступній боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Революція 1905—07 — перша нар. революція епохи імперіалізму — була, за визначенням В. І. Леніна, «генеральною репетицією» Великої Жовтневої соціалістичної революції (див. Повне зібр. тв., т. 41, с. 9).

П. М. Шморгун.

Україна в період реакції (1907—10)

Скориставшись з помітного спаду революц. руху, царизм перейшов у наступ. 3 (16). VI 1907 було розпущено 2-у *Державну думу* і видано новий виборчий закон, що значно обмежував права трудящих і розширяв представництво в Думі пануючих класів. С.-д. фракція Держ. думи була заарештована. *Третьочервневий переворот 1907* знаменував закінчення революції та початок у країні політ. реакції. Вибори до 3-ї Державної думи відбувалися в умовах посиленого поліцейського терору. Більшість депутатів, обраних до 3-ї Держ. думи, представляла контрреволюц. поміщицько-бурж. партії. Спираючись на їхню підтримку, царський уряд розгорнув широкі репресії щодо революц. робітників і селян. Протягом 1907—09 за «політ. злочини» було винесено понад 5 тис. смертних вироків, понад 26 тис. чол. було кинуто до в'язниць, фортець, заслано до Сибіру. Стан надзвичайної чи посиленої охорони лише на Україні 1907—10 було встановлено в Катеринославській, Київ., Полтав., Таврійській, Харків., Херсон. і Черніг. губерніях. З допомогою поліції і т. з. *чорносотенців* уряд громив робітн. орг-ції, закривав професп. спілки, жорстоко розправлявся з учасниками минулих робітн. і селян. виступів. Особливо жорстоко царизм переслідував більшовиків і більшовицьку партію. Протягом 1907 внаслідок постійних переслідувань і масових арештів членів с.-д. груп було завдано відчутного удару Київ., Одеській, Ніжинській, Конотопській, Полтав., Харків., Микол., Катеринославській, Луганській та ряду ін. орг-цій.

У роки реакції царизм ще більше посилив нац. гноблення. В травні 1908 уряд відхилив законопроект про викладання в школах України рідною мовою, заборонив учителям розмовляти з учнями укр. мовою, учням не дозволялося співати укр. пісень, декламувати укр. вірші тощо. Всіма засобами царська влада перешкоджала розвиткові укр. театр. мистецтва, забороняла постановку укр. п'єс, проведення вечорів, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка, збирання коштів на спорудження пам'ятника на його могилі в Каневі. Посилилося переслідування укр. культур.-осв. орг-цій і закладів, закривались укр. клуби, наук. т-ва. На кін. 1907 з 18 укр. періодичних видань було заборонено половину. На позиціях *великодержавного шовінізму* перебувала і більша частина депутатів 3-ї Держ. думи. У роки реакції царизм ще активніше проводив політику розпалювання нац. ворожнечі. В Києві, Одесі, на Волині діяли місц. відділи чорносотенних орг-цій «*Союзу Михаїла Архангела*», «*Союзу руського народу*», які влаштовували погроми, цькували нац. культуру, в т. ч. українську, проводили антисемітські кампанії тощо. Погромницьку нац. політику царизму активно підтримувала реакційна преса (газ. «Киевлянин», губернські газ. «Жизнь Волыни», «Подолянин»). Царський уряд, вірний політиці нацьковування народів Росії один проти одного з метою ослаблення їхньої боротьби проти самодержавства, намагався посіяти між ними взаємну недовіру. Плазуючи перед царизмом, буржуазія всіх націй, у т. ч. й українська, намагалась відвернути багатонаціональні маси робітників і селян від революц. боротьби. Саме таку роль виконувало створене 1908 *Товариство українських поступовців* (ТУП; засновниками і членами його були укр. бурж. націоналісти М. Грушевський, Є. Чикаленко та ін.), яке встановило тісні зв'язки з рос. кадетами, довіривши їм захист своїх інтересів перед урядом. Реакція виявлялася в усіх галузях суспільного життя, в науці, філософії, мистецтві. Циркуляром міністра внутр. справ П. А. Столипіна (1910) заборонялося створювати будь-які товариства «інородців», до яких було віднесено й українців. Наступ буржуазії на ідеологічному фронті виявився в шалених нападках на філос. основи революц. вчення, нестримній проповіді ідеалізму, містицизму, попівщини. В багатьох містах України, в т. ч. в Києві, виникли різні релігійно-філос. т-ва, що стали центрами реакційної пропаганди, посилилася популяризація ідеалістичних теорій у вищих навч. закладах. Їхні проповідники намагалися довести «застарілість» марксизму, всіляко вихваляли «найновішу» ідеалістичну філософію *махізму*. Хитання, ренегатство й упадництво були характерні для діяльності всіх дрібнобурж. партій у роки реакції. Меншовики відмовилися від парт. програми й виступили за ліквідацію нелегальної революц. партії пролетаріату (див. *Ліквідаторство*). На таких самих позиціях перебували укр. с.-д. «*Спілка*» і *Українська соціал-демократична робітнича партія* (УСДРП). Для *Української соціал-демократичної партії* (УСДП), що діяла в Сх. Галичині, був характерний опортунізм. Керівники УСДП революц. боротьбу підмінювали парламентською боротьбою, проводили в життя реакційну програму «культурно-нац. автономії». Жорстока політ. реакція супроводилася тяжким екон. становищем. На Україні йшло поступове скорочення виробництва в провідних галузях пром-сті. Тимчасово або зовсім припинила виробництво значна частина пром. підприємств. Разом з тим посилився процес концентрації пром-сті. Кількість підприємств, що налічували понад 1 тис. робітників, протягом 1907—10 зросла на Україні з 28 до 37, чисельність робітників на них — з 47,5 до 59 тис. чол. Особливо швидко цей процес розвивався в Донбасі, де рудники з видобутком понад 10 млн. пудів давали 80,8 % всього донецького вугілля. Пожвавилася діяльність синдикатів «Продамет» і «Продвугілля» (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*), виник ряд нових монополістич. об'єднань. Використовуючи пром. депресію в своїх інтересах, капіталісти перейшли в наступ на екон. становище робітничого класу, відбираючи здобуті ним у період революції завоювання, знижували заробітну плату робітників, збільшували робочий день. Зростало безробіття. В 1907 на Херсонщині понад 18 тис. робітників залишилися без роботи, на кін. 1909 на Катеринославщині налічувалося бл. 15 тис. безробітних, на Київщині — 15—20 тис., Полтавщині — 7—8 тис., Поділлі — понад 4 тис. Були позбавлені роботи кілька тисяч робітників у Харків., Волин. і Черніг. губерніях. Скориставшись з безробіття, капіталісти запроваджували на підприємствах т. з. «чорні списки» з прізвищами «неблагонадійних» робітників і цим позбавляли їх можливості знайти будь-яку роботу.

В країні було проведено агр. реформу, ініціатором якої виступив голова ради міністрів і міністр внутр. справ П. А. Столипін. За царським указом від 9 (22). XI 1906 селяни дістали право закріплювати землю, якою вони раніше користувались, у приватну власність. Закон руйнував сімейну власність. Розпоряджатися землею тепер міг тільки господар двору, який мав право вимагати об'єднання всіх своїх зем. ділянок в одну і, вийшовши з *общини*, заснувати власний хутір чи відруб або продати свій наділ.

Столипінська аграрна реформа була другою після сел. реформи 1861 на шляху перетворення царизму в Росії на буржуазну монархію. Царизм узяв курс на створення опори самодержавства на селі в особі більш численної сільської буржуазії. Реформа сприяла розвиткові капіталістичних відносин на селі, створенню нових куркульських г-в, посилила класове розшарування всередині селянства. Скориставшись з масового виходу бідноти з общини, куркулі за безцінь скуповували її наділи, збільшуючи свої зем. володіння. В 1907—10 в країні виділилося з общини бл. 1480 тис. сел. дворів, або трохи більше 17 % общинників. На Україні в зв'язку з тим, що общинне землеволодіння не мало таких давніх традицій, як у центр. Росії, процес виділення з общини йшов значно інтенсивніше. В 1907—11 тут вийшло на хутори і відруби понад 226 тис. господарств, що мали 1800 тис. десятин землі. Насадженню та екон. зміцненню куркульства в роки реакції значною мірою сприяли діяльність *Селянського поземельного банку* і с.-г. кредитних і кооп. т-в, яких на 1911 на Україні налічувалося бл. 3,5 тис.

Агр. політика столипінського уряду поряд з проведенням зем. реформи перед-

бачала масове переселення найбіднішої частини селянства, що виявляла найбільшу революційність, з центр. Росії до Сибіру. Тим самим царизм, як відзначав В. І. Ленін, сподівався «трошечки „відкрити" клапан і, замість колишніх перешкод переселенням, постаратися „розрідити" атмосферу в Росії, постаратися збути якомога більше неспокійних селян у Сибір» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 253—254). Протягом 1906—12 кількість переселенців з України, гол. чином з Полтав. і Черніг. губерній, де було особливо гострим безземелля і малоземелля, досягла бл. 1 млн. чол. Проте і цей захід царизму не досяг своєї мети. Потрапивши на нових місцях у несприятливі умови, витративши свої заощадження, більшість переселенців, розорившись, поверталася назад. Вже на 1911 майже 70 % переселенців повернулося на Україну. Реформа, в т. ч. й переселенська політика уряду, не розв'язали аграрного питання, ще більше загострили класові суперечності на селі. Незважаючи на жорстокий розгул реакції, не припинялася боротьба трудящих за свої права. В 1907—10 на підприємствах України відбулося понад 200 політ. і екон. страйків. Хоч виступи робітників не були такі масові, як у попередні роки, й мали гол. чин. оборонний характер, проте 1908 в них взяло участь понад 60 тис., 1909—10 тис., 1910—12 тис. робітників. Найбільше страйків за цей період відбулося в Катеринославській і Херсон. губерніях, де працювали найбільші на Україні металообробні й гірничометалург. підприємства. У Сх. Галичині, вимагаючи поліпшення екон. становища, в березні 1908 страйкували 250 робітників фабрики котлів у Дрогобицькому повіті, в травні 1909 — понад 500 робітників озокеритних шахт цього ж повіту, 1909 застрайкувало 2 тис. робітників Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну.

Не припиняло активної боротьби й селянство України. В 1907—10 відбулося понад 1400 сел. виступів проти поміщиків, куркульства і царської влади. У ряді губерній України було спалено понад 500 поміщицьких маєтків та економій, куркульських садиб, селяни влаштовували потрави поміщицьких ланів, рубали поміщицькі ліси, не раз самовільно захоплювали поміщицькі й казенні землі, перешкоджали роботі землевпорядних комісій, проганяли землемірів з своїх ланів, відмовлялися брати участь у проведенні сільс. сходів тощо. Великого розмаху, особливо на Київщині й Чернігівщині, набув рух селян проти виходу на хутори й відруби (див., зокрема, *Чорнокам'янське селянське заворушення 1910*). Чимало учасників сел. виступів у роки реакції було заарештовано, притягнуто до суду, в адміністративному порядку вислано до Сибіру.

Рішуче виступало проти царизму й реакції демократичне студентство, яке боролося за скасування постанови уряду (червень 1907), що забороняла студентам брати участь у будь-яких зборах, ліквідовувала автономію вищих навч. закладів. У січні 190- відбувся виступ студентів-українців Львів. ун-ту проти нац. гноблення з боку Габсбур. монархії. У зв'язку з виступом студентів проти нових «правил» у кін. 1907 було закрито Київ. ун-т і виключено 720 студентів. На поч. 1908 відбулося заворушення семінаристів Житомира, 1910 сталася сутичка студентів Новорос. ун-ту в Одесі з поліцією. Реакційну політику царизму щодо демократичного студентства цілком підтримували правлячі класи. На знак протесту проти антинар. політики уряду у вересні 1907 ряд деканів і викладачів Київ. політех. ін-ту вийшли у відставку.

В умовах постійних поліцейських переслідувань і арештів на Україні тривала діяльність більшовицьких орг-цій. Правильно оцінивши обстановку в країні, більшовики зберегли зв'язок з масами, готували їх до нових боїв проти самодержавства. Керуючись настановами В. І. Леніна й рішеннями *П'ятої конференції РСДРП* (1908), ведучи безкомпромісну боротьбу проти ліквідаторів, одзовістів і меншовиків, більшовики невтомно працювали над відновленням і налагодженням роботи місц. парт. орг-цій. У роки реакції зусиллями більшовиків вдалося зберегти нелегальні парт. орг-ції в Харкові, Катеринославі, Києві, Луганську, Одесі, Миколаєві, 1907—08 продовжували діяти парт. групи й осередки в Юзівці, Херсоні, Єлизаветграді, Полтаві, Вінниці, Чернігові, Сумах, Житомирі, ін. містах України.

Більшовики Харкова проводили активну агітаційно-пропагандистську діяльність у популярній серед робітників міській бібліотеці, створювали нові підпільні гуртки на підприємствах міста, налагоджували роботу серед селян, з допомогою студентської підпільної групи провели кілька нелегальних зборів і нарад в ун-ті. Активно діяла в роки реакції парт. група Залізничного р-ну міста, очолювана М. К. Мурановим, пізніше — О. Г. Скороходом. Завдяки енергійній орг. роботі більшовиків В. К. Аверіна, Т. Л. Бондарєва, Л. С. Колядинського та ін., а також при допомозі представників ЦК П. Г. Смідовича, С. І. Гусєва та С. В. Модестова в Катеринославі в кін. 1908 відновили роботу міський і районні к-ти РСДРП, налагодили роботу підпільні друкарні. У Донбасі протягом 1908—09 діяли парт. групи на Петровському металург. з-ді поблизу ст. Єнакієве, в Бахмуті, Луганську, Костянтинівці, Юзівці, ін. містах; випускали й розповсюджували серед робітників листівки й прокламації. Активно працювали в парт. орг-ціях Донбасу в ці роки більшовики А. Б. Батов, Д. В. Богданов, П. О. Мойсеєнко, О. Я. Пархоменко, М. М. Шверник та ін. На поч. 1908 в Києві зусиллями Залізничного райкому РСДРП, в якому працювали Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович, О. А. Трояновський та ін. більшовики, було відновлено роботу *Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*, обладнано друкарню, випущено кілька прокламацій і відозв до робітників, підпільну газ. «*Железнодорожный пролетарий*». Восени 1910 Київ. к-т РСДРП налагодив зв'язок з В. І. Леніним, редакціями більшовицьких газет, розгорнув регулярний випуск агітаційної л-ри. Поступово пожвавилася робота більшовиків Одеси. Відновивши зв'язки з робітн. районами, вони під керівництвом В. В. Воровського на поч. 1908 видали чотири номери нелегальної газ. «*Одесский рабочий*», 1909 з ініціативи С. І. Гопнер почали видавати журн. «Одесский профессиональный вестник». Одеський більшовицький к-т, в якому активно працювали В. О. Дьоготь, С. І. Гусєв, підтримував зв'язок з В. І. Леніним, редакціями більшовицьких газет, випускав прокламації, що мали велику популярність серед робітників. Більшовицькій організації Миколаєва, найактивнішими членами якої були Б. І. Козловський та І. А. Чигрин, у 2-й пол. 1908 вдалося налагодити видання й розповсюдження серед робітників нелегальної більшовицької газ. «*Борьба*» — органу Миколаївського к-ту РСДРП. В цей же час під керівництвом В. А. Селюка успішно працювала Черніг. більшовицька група, що поширювала свій вплив не тільки на робітничу, а й на студентську і сел. молодь. Революц. роботу серед трудящих у роки реакції проводили також Бердичівська, Бердянська, Генічеська, Кременчуцька, Мелітопольська, Олександрівська, Полтав., Уманська, Попаснянська та інші організації РСДРП.

Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия

Пролетарии всѣхъ странъ соединяйтесь!

Борьба. № 4-й

Цѣна 2 коп.

Органъ при Николаевском комитетѣ Рос. Соц. Дем. Раб. Парт.

Товарищи!

Нелегальна більшовицька газета «Борьба», яку видавали в Миколаєві. 1908.

Поєднуючи підпільну діяльність з легальною роботою в масах, більшовики України в роки реакції активно працювали в центральних бюро профес. спілок Харкова, Києва, Одеси, що перебували під їхнім впливом, в окремих спілках, у робітничих кооперативах і т-вах «Трудова копійка» (Миколаїв), «Робітник» (Катеринослав), «Труд», «Трудова допомога» (Харків), «Бережливість», «Товариство протипожежної охорони» (Одеса) та ін. В період реакції робітн. клас, трудове селянство, демократична інтелігенція під керівництвом більшовиків готували сили для нового рішучого наступу на самодержавство.

Ю. П. Лавров.

Україна в період нового революційного піднесення (1910—14)

Після тривалої економічної депресії в Росії з 1910 почалося нове промислове піднесення, яке визначалося рядом передумов. Столипінська агр. реформа поглибила класову диференціацію на селі і привела до розширення внутр. ринку, чому сприяло скасування викупних платежів за землю. Відносно високі врожаї (за винятком 1911) стимулювали експорт хліба і приплив капіталів у пром-сть. В цей період царизм здійснював широку програму переозброєння армії і флоту, в зв'язку з чим збільшилися казенні замовлення пром-сті. Характерною особливістю екон. піднесення було значне зростання важкої індустрії, збільшення виплавки чавуну, сталі, видобутку вугілля, залізної руди (зокрема, на Україні видобуток залізної руди 1910—13 збільшився майже в 2 рази, марганцю — в 4 рази, виробництво заліза і сталі — в 1,5 раза). Продукція пром. машинобудування (разом з електропромисловістю) зросла майже на 50 %, с. г.— на 55 %. Але, незважаючи на екон. піднесення, Росія залишалась, як зазначав 1913 В. І. Ленін, неймовірно відсталою країною (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 346). Столипінська агр. реформа прискорила розвиток капіталізму на селі. Значно поглибилося класове розшарування селянства, внаслідок чого загострилися суперечності між

сільс. буржуазією, яка економічно зростала і набирала силу, і численними бідняцько-пролет. масами. На основі дальшого сусп. поділу праці посилилися госп. зв'язки України з ін. районами Росії. На експорт з України йшли зерно, цукор, руда. Понад 40 % експортованої з Росії пшениці, половина ячменю і більше половини жита вирощувалися на Україні. В ці роки зросла концентрація виробництва і робітн. класу, зміцнювалися старі й виникали нові пром. і банківські монополії. В 1913 Україна давала 70,2 % загальнорос. видобутку вугілля, 75 % — залізної руди, 68,4 % — виплавки чавуну і 58 % — сталі. У 1914 на підприємствах України з кількістю робітників понад 500 чол. працювало 45 % пром. пролетаріату. Новою характерною рисою процесу монополізації в цей час було утворення монополістичних об'єднань типу концернів і трестів (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*), зокрема, на Україні — синдикатів консервних заводів, доломітових підприємств, дріжджово-винокурних заводів, «Урожай» та ін. Міцні позиції, і насамперед у пром-сті, займав іноз. капітал; на Україні він контролював понад 70 % видобутку кам. вугілля і марганцю, 90 % — заліз. руди, 90% — коксу і бл. 80 % продукції маш.-буд. з-дів. Екон. піднесення привело до кількісних і якісних змін у робітн. класі. Чисельність індустріального пролетаріату (пром-сть і залізничний транспорт) на Україні збільшилася з 634 тис. в 1910 до 799 тис. в 1913.

В 1910 в Росії з'явилися перші ознаки революц. пожвавлення. Якщо 1910 страйкувало 47 тис. чол., то 1911 — понад 105 тис., в т. ч. на Україні — понад 15 тис. чол., відбувалися студентські заворушення, «протиурядові ідеї» поширювалися серед солдатів і матросів. Слідом за робітниками на боротьбу піднімалося селянство. В 1910 на Україні відбулося 332, в 1911 — 115 селянських виступів.

Розгорнулася страйкова боротьба і на зх.-укр. землях. Одним з найбільших робітн. виступів 1910 був страйк комунальників Львова, що охопив бл. 1 тис. робітників. У 1910 на Буковині відбулося 11 страйків, в яких взяло участь 778 робітників. Страйкували робітники деревообробної пром-сті Чернівців, а на Закарпатті — друкарі Ужгорода. В 1911 на Закарпатті страйкували мукачівські бондарі, робітники лісових підприємств Сваляви, шахтарі Солотвина, будівельники Станіслава.

Рішення *Шостої (Празької) всеросійської конференції РСДРП* (січень 1912), яка очистила партію від опортуністів і взяла курс на підготовку нової революції, сприяли зміцненню діяльності парт. орг-цій. *Ленський розстріл* (квітень 1912) посилив процес переходу революц. настрою мас у революц. піднесення. У відповідь на звістку про ленську трагедію по країні прокотилася хвиля масових політ. страйків, мітингів і демонстрацій протесту проти кривавого злочину царизму. Боротьбою трудящих України в ці роки керували орг-ції РСДРП — Київська, Катеринославська, Миколаївська, Луганська, Харків., Юзово-Петровська та ін. Пролетарі України одними з перших відгукнулися на ленські події. Робітники Пд.-рос. маш.-буд. з-ду в Києві на заклик к-ту РСДРП 9 (22).IV припинили роботу, зібралися на мітинг і прийняли резолюцію протесту. Протягом 9—12 (22—25). IV антиуряд. рух охопив 28 найбільших підприємств міста. В Харкові 10 (23).IV почалися масові політ. страйки, підготовлені к-том РСДРП. У страйках протесту брали участь робітники Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Херсона, Луганська, Маріуполя, Юзівки, Єлизаветграда, Олександрівська та ін. міст. Усього на Україні в квітні 1912 відбулося 140 одноденних політ. страйків протесту, в яких взяли участь більше 40 тис. чол. Визначну роль в організації квітневих страйків відіграла більшовицька газета «*Звезда*».

Головною формою виступів пролетаріату в квітні — травні 1912 став страйк під лозунгом: «Геть царське самодержавство!». На основі першотравневої листівки ЦК РСДРП, яка розповсюджувалась і на Україні, Київ. к-т РСДРП, Харків. і Одеська с.-д. групи випустили свої листівки. Поряд із закликом відзначити день 1 Травня в них висувалися вимоги повалення царизму, встановлення 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицького землеволодіння. В день 1 Травня організовано пройшли страйки на фабриках і заводах Харкова. Страйкували також робітники Києва, Миколаєва, Катеринослава, Одеси, Луганська та ін. міст. День 1 Травня було відзначено в країні могутнім виступом пролетаріату, коли страйкувало майже 400 тис. чол. Протягом 1912 в Росії страйкувало понад 1 млн. робітників. В розвитку страйкового руху в країні важливе місце належало газеті «*Правда*».

З літніх виступів 1912 найбільшим був страйк робітників суднобудівного з-ду у Миколаєві (див. *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*). Він почався 23.V (5. VI), тривав 42 дні і закінчився перемогою робітників. В. І. Ленін назвав цей страйк визначним (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 376). Високу оцінку В. І. Ленін дав *Харківському страйкові робітників паровозобудівного заводу 1912—13* (див. там же, с. 377). На заклик «Правды» робітники Петербурга, Москви, Брянська, Ростова-на-Дону, Катеринослава, Миколаєва, Краматорська, Сум та ін. міст організували збирання коштів на допомогу харків'янам. На поч. листопада 1912 на підприємствах Харкова, Миколаєва пройшли страйки протесту проти винесення царським судом смертних вироків матросам, звинуваченим у підготовці повстання на Чорноморському флоті. Всього на Україні протягом 1912 відбулося 349 страйків, у яких взяли участь 132,8 тис. чол.

У жовтні 1912 відбулися вибори до 4-ї Держ. думи. Завдяки великій роботі, проведеній під керівництвом партії більшовиків, по робітн. курії шести пром. губерній депутатами Думи було обрано кандидатів, висунутих більшовиками. Зокрема, від робітників Катеринославської губ. був обраний металіст з Маріуполя Г. І. Петровський, від Харків. губ.— робітник депо М. К. Муранов. Робітн. депутати використовували думську трибуну для викриття сваволі царизму, його антинар. політики, для захисту інтересів трудящих. Промови Г. І. Петровського з нац. і земельного питань було виголошено на основі текстів, підготовлених В. І. Леніним. Обранці робітн. класу розгорнули велику позадумську діяльність, використовуючи її для посилення парт. роботи в масах, зміцнення зв'язків ЦК з місц. парт. орг-ціями, для політ. виховання робітників і селян. Тривало дальше зміцнення більшовицьких орг-цій, зростання їхнього чисельного складу.

Важливу роль у цьому процесі відіграли рішення *Краківської наради ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913* і *Поронінської наради ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913* за участю парт. працівників з місць і членів *більшовицької фракції 4-ї Державної думи*.

Початок 1913 ознаменувався хвилею політ. виступів у зв'язку з 8-ю річницею «Кривавої неділі». В Петербурзі 9 (22).I страйкували до 80 тис. робітників. На Україні в січні — квітні найбільшим був виступ у Миколаєві, де припинили роботу бл. 6 тис. суднобудівників. У Харкові на паровозобудівному з-ді понад два місяці тривав страйк, який почався 12 (25).XI 1912. В Херсоні робітники механічного з-ду припинили роботу і провели мітинг. На заклик Київ. к-ту РСДРП 4 (17).IV 1913 на ряді підприємств міста відбулися політ. страйки у зв'язку з річницею ленських подій. Того самого дня страйкували понад 2 тис. робітників заводу «Наваль» у Миколаєві, сотні робітників рудника Добровольського в Криворізькому басейні. В ін. робітн. центрах річницю ленського розстрілу було відзначено зборами і прийняттям резолюцій протесту. Напередодні 1 Травня 1913 більшовики розповсюдили прокламацію ЦК РСДРП, в якій, поряд із загальнодемократичними вимогами, висувались антивоєнні лозунги. ЦК РСДРП закликав ознаменувати пролет. свято одноденним страйком, демонстраціями, мітингами протесту. Першотравневі листівки аналогічного змісту випустили й розповсюджували Київ. к-т, Харків. і Донецька групи РСДРП. Більшовики Києва, Харкова, Катеринослава провели ряд нелегальних нарад, на яких обговорили питання про відзначення 1 Травня. Найбільш масовим був першотравневий виступ робітників Петербурга, де страйкувало бл. 250 тис. чол. На Україні в цей день політичні страйки пройшли на підприємствах Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Юзівки, Луганська, Бердичева, на ряді рудників Донбасу та в ін. місцях. Усього в травневі дні 1913 на Україні відбулися 62 політ. страйки, які охопили 23,5 тис. робітників. Першотравневий політ. страйк 1913 в Росії, за визначенням В. І. Леніна, мав революц. характер, відрізняючись цим від звичайних екон. і демонстративних страйків (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 286).

Влітку і восени 1913 посилилася екон. боротьба пролетаріату. Найбільшим у цей час був страйк суднобудівників Миколаєва (бл. 8 тис. чол.), у ході якого сталися сутички робітників з поліцією. Загалом протягом 1913 на Україні відбулося до 250 страйків, кількість учасників яких становила бл. 77 тис. чол.

Найбільшого напруження страйкова боротьба досягла 1914, коли за перші сім місяців у країні страйкувало 1338 тис. чол. Поряд з економічними вимогами робітники висували лозунги демократичної республіки, конфіскації поміщицьких земель, знищення нац. гніту, вимагали свободи слова, зборів, віросповідання, демократизації освіти та ін. 1 Травня 1914 в Росії страйкувало 500 тис. чол. (див., зокрема, *Петровського металургійного заводу страйк 1914*). Велику роль у цьому відіграла листівка ЦК РСДРП із закликом до одноденних страйків або вуличних демонстрацій, яка на Україні розповсюджувалася в Катеринославській, Харків., Київ., і Херсон. губерніях. Осн. вимоги і лозунги прокламації РСДРП було відображено в листівках, випущених Київ., Харків., Катеринославською, Кадіївською, Полтав. і Миколаїв. орг-ціями РСДРП. На заклик більшовиків активно відгукнулися робітники Харкова (понад 8 тис. страйкарів), Миколаєва (бл. 8 тис.). Страйки відбулися в Катеринославі, Києві, Херсоні, Одесі, Полтаві, Єлизаветграді.

Влітку 1914 прокотилася хвиля страйків протесту проти розстрілу страйкуючих робітників Путіловського з-ду і на знак

солідарності із заг. страйком нафтовиків Баку (див., зокрема, *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*). Масовістю відзначався виступ суднобудівників Миколаєва, робітників Харкова, де страйкарі провели мітинги і демонстрації. Напередодні 1-ї світової війни відбувся ряд масових виступів безробітних і в Галичині та на Буковині під гаслами «Хліба і праці!». Особливо гострого характеру такі виступи набули в лютому 1914 у Львові (в них брали участь 10 тис. чол.) і в травні того самого року в Чернівцях. В січні — 1-й пол. липня 1914 на Україні відбулося 300 страйків, що охопили понад 94 тис. робітників.

Боротьбу пролетаріату очолювали більшовицькі орг-ції, які випускали листівки, організовували страйки, мітинги і демонстрації, формулювали вимоги, пропагували ідеї пролет. солідарності, союзу робітн. класу і селянства. Революц. роботу на Україні вели А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, В. В. Воровський, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, М. М. Шверник, В. К. Аверін, Є. М. Адамович, Є. Б. Бош, В. Й. Ємощенко, М. М. Кабаненко, Ю. М. Коцюбинський, В. І. Невський, О. Г. Скороход, І. Ф. Смирнов (Ласточкін) та ін.

Піднесення робітн. руху 1910—14 вплинуло на всі класи і верстви суспільства, зокрема на селянство. Більшовики приділяли значну увагу проведенню революц. роботи на селі. В своїх листівках вони незмінно висували лозунг конфіскації поміщицького землеволодіння як одне з осн. завдань бурж.-демократичних перетворень у країні, проводили ідею союзу робітн. класу і селянства як вирішальної передумови повалення царизму. Зокрема, Кременчуцька група РСДРП в листівці, випущеній у липні 1914, зверталася до робітників із закликом об'єднатися з селянством для рішучої революц. боротьби проти царизму, поміщиків і буржуазії. На селі йшла наполеглива боротьба проти поміщицького землеволодіння. За 1911—14 (до поч. 1-ї світової війни) на Україні відбулося 540 виступів. Найпоширенішими формами антипоміщицької боротьби були підпали, випаси і потрави, порубки лісу, які нерідко закінчувалися кривавими сутичками селян з охороною економій і поліцією. На Правобережній Україні точилася постійна боротьба селян-чиншовиків, яких поміщики намагалися зігнати з землі, ширився страйковий рух с.-г. робітників. Найзначнішими сел. виступами на зх.-укр. землях у той період були с.-г. страйки в Дрогобицькому пов. (1912) та в ряді місцевостей Буковини і Закарпаття.

Особливою гостротою, масовістю і тривалістю відзначалися виступи проти столипінської агр. реформи (зокрема, виступ селян с. Врадіївки Ананьївського пов. Херсон. губ., де 1911 бл. 3 тис. селян виступили проти нарізки відрубів). Протягом 1911—14 на Україні відбулося 80 виступів проти столипінської реформи, які стали частиною загальносел. боротьби за революц. розв'язання агр. питання, за революц. шлях знищення пережитків кріпосництва. На селі підбувалися виступи бідняцько-пролет. верств проти куркульства, сільських підприємців, орендарів.

Піднесення робітн. і сел. руху зумовило посилення революц. настроїв серед солдатів і матросів. Більшовики з метою залучення солдатів до боротьби проти царизму, зміцнення союзу пролетаріату і селянства проводили революц. роботу в армії, розповсюджуючи листівки, організовуючи нелегальні сходки. На Чорноморському флоті підпільні революц. орг-ції готували матросів до збройного повстання. Відбувалися нелегальні наради, обговорювалися плани повстання, збиралися кошти на придбання зброї, велася революц. пропаганда і агітація. Більшовики-чорноморці підтримували тісний зв'язок з більшовицькими орг-ціями Балтійського флоту, де також ішла підготовка до збройного повстання, призначеного на весну 1912. Збройне повстання готувалось і в сухопутних частинах Севастопольської фортеці. Революц. моряки встановили зв'язки з робітниками Одеси, Миколаєва, Феодосії і Новоросійська. Однак урядові, який заслав на кораблі провокаторів, вдалося зірвати виступ чорноморців. У травні 1912 за доносом провокатора було розкрито революц. орг-цію на лінкорі «Іоанн Златоуст», а її членів заарештовано. Протягом червня — липня було заарештовано бл. 500 матросів з військ. суден «Пам'ять Меркурія», «Пантелеймон» (кол. «Потьомкін»), «Кагул» (кол. «Очаків») та ін. У жовтні 1912 відбувся суд над революц. матросами: 10 чол. було засуджено до смертної кари, 111 — до каторжних робіт. Цей вирок з обуренням зустрів робітн. клас країни. В Петербурзі, Москві, Ризі, Харкові, Миколаєві, Катеринославі та ін. містах відбулися страйки протесту, в яких взяло участь бл. 250 тис. робітників.

Піднесення робітн. руху, сел. виступи, революц. заворушення в армії, підготовка збройного повстання на Балтійському і Чорноморському флотах — усе це свідчило про назрівання нової революції. Гегемоном загальнодемократичної боротьби проти царизму став пролетаріат. В роки нового революц. піднесення особливого значення набрало нац. питання. Політика чорносотенного войовничого шовінізму, яка проводилася «зверху» в роки реакції, викликала хвилю націоналізму «знизу», з боку пригноблених націй. Нове екон. піднесення, розвиток пром-сті на окраїнах привели до консолідації нац. буржуазії, а це, в свою чергу, спричинилося до зростання націоналістичних настроїв.

За таких умов партія більшовиків, В. І. Ленін приділяли велику увагу нац. питанню. На захист нац. прав укр. народу виступала газ. «Правда» і більшовицька фракція 4-ї Держ. думи. В «Правде» друкувалися ленінські статті, промови депутатів-більшовиків, матеріали з нац. питання, де проводилася ленінська ідея спільності корінних класових інтересів робітників України і Росії. В 1914 «Правда» опублікувала укр. мовою «Звернення до укр. робітників» із закликом до інтернац. єдності з рос. пролетаріатом, до спільної боротьби проти царизму. Ведучи послідовну боротьбу проти великодержавного шовінізму, проти укр. та ін. бурж. націоналістів, більшовики твердо відстоювали право укр. народу на вільний розвиток і держ. суверенітет.

Ідеї солідарності, спільності інтересів трудящих усіх націй звучали у прокламаціях с.-д. орг-цій України. Більшовики Києва випустили листівку з приводу сфабрикованої агентами охранки і чорносотенцями т. з. справи Бейліса (див. *Бейліса справа*), в якій закликали до одноденного страйку протесту. Ідеями інтернаціоналізму пройняті й прокламації Катеринославської, Микол., Юзівської, Полтав. та ін. орг-цій РСДРП.

Яскравою демонстрацією пролет. інтернаціоналізму було відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Царизм заборонив проведення в ювілейні дні будь-яких зборів, вечорів, концертів та ін. заходів. Газ. «Правда» виступила із статтями «Кріпосники і Шевченко», «Пам'яті Шевченка», в яких затаврувала ганьбою царизм і закликала трудящих протестувати проти заборони вшанування пам'яті поета. На заклик більшовиків 25 і 26.II (9 і 10.III) 1914 в Києві відбулися демонстрації протесту, робітники Південнорос. маш.-буд. з-ду припинили роботу. В Харкові річницю з дня народження Т. Г. Шевченка було відзначено політ. страйком робітників паровозобудівного з-ду. Виступи проти нац. політики царизму відбулися в ювілейні дні в Катеринославській, Полтав., Херсон. і Волин. губерніях. Так. чин., 1912—14 у Росії, в т. ч. на Україні, відбувався процес назрівання глибокої кризи. В Росії розвивалася революц. ситуація.

О. Г. Михайлюк.

Україна в період першої світової війни 1914—18 і Лютневої революції 1917

На поч. 20 ст. в Європі склалися два ворожі імперіалістичні угруповання: *Антанта* (Великобританія, Франція і Росія) і *Троїстий союз* (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія). Імперіалістична буржуазія прагнула шляхом війни добитися переділу світу і загарбання нових ринків і колоній. Німеччина, зокрема, ставила за мету відторгнення від Росії України, яку нім. імперіалісти в своїх загарбницьких планах розглядали як плацдарм для просування на Схід і як майбутню колонію. Буржуазія ворогуючих імперіалістичних д-в вбачала також у розв'язанні війни один із засобів придушення зростаючого революц. руху трудящих, роз'єднання їх шляхом нацьковування однієї нації проти іншої.

В *першу світову війну 1914—18* [поч. 19.VII (1.VIII) 1914] імперіалісти втягнули майже всі народи. На підтримку імперіалістичної війни виступили лідери зх.-європ. с.-д. партій 2-го Інтернаціоналу, що стали на шлях опортунізму і, зрадивши інтереси робітн. класу, підтримали свої уряди, а також бурж.-поміщицькі й дрібнобурж. партії Росії (октябристи, кадети, меншовики, есери, бурж. націоналісти). На поч. війни укр. бурж. націоналісти організували у Львові *«Головну українську раду»* — орг-цію австр. орієнтації, яка у блоці з реакційним *«Союзом визволення України»* (СВУ) ставила своїм завданням відірвати Україну від Росії і перетворити її на протекторат Німеччини. Субсидований нім. імперіалістами СВУ розгорнув широку націоналістичну пропаганду і шпигунську діяльність. Імперіалістичну політику Австро-Угорщини підтримували й лідери *Української соціал-демократичної партії*. Лише більшовицька партія і керований нею робітн. клас рішуче виступили проти імперіалістичної війни. У жовтні 1914 був опублікований маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», написаний В. І. Леніним, в якому було викладено тактичні настанови про перетворення імперіалістич. війни на громадянську і про поразку своїх імперіалістичних урядів. Війна ускладнила роботу більшовицької партії, в т. ч. і партійних орг-цій України, на території якої було оголошено воєнний стан. Царський уряд використав воєнну обстановку для жорстокого переслідування більшовиків, десятки активних працівників було заареш-

товано і заслано у віддалені місцевості країни.
Керуючись вказівками В. І. Леніна і ЦК РСДРП, більшовицькі орг-ції України зайняли щодо війни послідовно класову, інтернаціоналістську позицію. Київ., Харків., Катеринославський к-ти РСДРП, Черніг. орг-ція випустили листівки з закликом виступити проти воєнної авантюри царського самодержавства. Під впливом революц. діяльності більшовицьких орг-цій вже в перші дні війни в ряді міст і сіл України відбулися антивоєнні виступи мобілізованих робітників і селян, зокрема в Катеринославі, Луганську, Макіївці, Ясинуватій; гострого характеру вони набули, зокрема, в Радомишльському повіті Київської губернії і Кременецькому повіті Волинської губернії.
Антивоєнний рух охопив і зх.-укр. землі. Сел. заворушення відбулися на Закарпатті, в Сх. Галичині і на Пн. Буковині. Мобілізовані до австр. армії українці масами здавалися в рос. полон. У районі м. Красного 80-й піхотний полк, що складався переважно з українців, відмовився виступити на фронт, за що кожного десятого солдата було розстріляно. Жорстокими розправами австро-угор. адміністрація придушувала антивоєнні виступи трудящих зх.-укр. земель.
У серпні 1914 рос. війська одночасно з боями в Сх. Пруссії вели успішні дії проти Австро-Угорщини на Пд.-Зх. фронті (проходив по тер. України), внаслідок яких австро-угор. війська зазнали серйозної поразки в Галичині (див. *Галицька битва 1914*). В жовтні 1914 під Варшавою та Івангородом рос. армія завдала поразки нім. й австро-угор. військам, після чого обидві сторони перейшли до стратегічної оборони. Навесні 1915 нім. та австро-угор. війська, прорвавши рос. фронт, окупували Польщу, Галичину, Пн. Буковину, частину Прибалтики, Білорусії і Волині. Наприкінці 1915 війна набула позиційного характеру. Влітку 1916 рос. війська Пд.-Зх. фронту під командуванням ген. О. О. Брусилова провели наступальну операцію і на серпень 1916 визволили від австро-угор. військ Пн. Буковину та Пд. Галичину (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). Наступ російських військ змусив Німеччину і Австро-Угорщину перекинути з Зх. на Сх. великі сили і перейти до стратегічної оборони на всіх фронтах. Під впливом успіхів рос. військ у війну на боці Антанти вступила Румунія, сподіваючись при підтримці Великобританії і Франції одержати Буковину, заселену переважно українцями.
Імперіалістична загарбницька війна негативно вплинула на економіку Росії, вкрай загострила соціально-екон. і політ. відносини. Вже в перші місяці війни на Україні закрилося бл. 400 пром. підприємств, 1915—17 — понад 1400. Обсяг пром. виробництва скоротився на 30, 50 і навіть 75 %. Це призвело до диспропорції в нар. г-ві і негативно позначилося на становищі трудящих мас. У кам.-вуг. пром-сті Донбасу після першої мобілізації в липні 1914 кількість робітників скоротилася з 200 до 137 тис. чол. Згубно позначилася війна на стані с. г. України, як і всієї Росії. В армію було мобілізовано понад 10 млн. працездатного с.-г. населення країни. На потреби війни у селян реквізували коней, рогату худобу. Скоротилися посівні площі (1916 порівняно з 1914 вони зменшилися на 10 %). Все це призвело до зменшення валового збору хліба. Посилення розрухи всередині країни негативно впливало на боєздатність військ.
Весь тягар війни і розрухи ліг на плечі робітників і селян, що викликало навесні 1915 нове піднесення страйкового руху. Серед широких нар. мас все більше зростало невдоволення війною і згубною політикою самодержавства. Так, зокрема, в березні 1915 страйкували робітники Горлівського, Вознесенського, Рутченківського, Чулковського рудників Бахмутського пов., а також Варваропільського, Максимівського, Голубівського рудників Слов'яносербського пов. Слідом за ними застрайкували робітники металург. з-дів Макіївки, Єнакієвого, а також інших підприємств України. Протягом 1915 на Україні відбулося 113 страйків, в яких брало участь бл. 8 тис. робітників.
В 1916 страйки робітн. класу Росії набули яскраво вираженого політ. характеру, що свідчило про наростання в країні революц. кризи. Так, на Україні в січні — лютому 1916 страйкувало понад 12 тис. робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві (див. *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*). В січні — квітні 1916 відбувся страйк 7 тис. робітників Дніпровського металург. з-ду в Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ). Протягом 1916 під керівництвом більшовиків страйкували робітники Харків. паровозобудівного з-ду (тепер з-д трансп. машинобудування), заводів ВЕК (тепер Харків. електромех. з-д), Гельферіх-Саде (тепер «Серп і молот»), Петровського металург. з-ду в Єнакієвому та ін. Найбільш масовим і організованим у квітні — травні був *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916*. Всього в Донецькому басейні в квітні 1916 страйкувало 76 тис. робітників. На Україні в цілому протягом 1916 відбулося 218 страйків, у яких брало участь 193 тис. робітників.
Зубожіння і розорення, викликані війною, посилили антивоєнні настрої серед селянства України. За період війни тут відбулося понад 160 сел. виступів. Одними з найбільших були *Зарудянське селянське заворушення 1914* і *Нижньосироватське селянське заворушення 1915*. У червні — липні 1916 в Балтському, Ольгопільському і Ушицькому повітах Подільської губ. масові сел. виступи охопили понад 50 сіл. На Харківщині, Поділлі, Волині, Київщині, де селянство найбільше терпіло від малоземелля і безземелля, відбулися численні виступи с.-г. пролетаріату.
Війна поставила перед більшовиками першочергове завдання: виробити нову тактичну лінію партії, форми і методи антивоєнної роботи в масах. У липні — серпні 1914 більшовики широко обговорювали завдання партії в умовах війни. Зокрема, на нелегальних парт. зборах у Харкові, Катеринославі, Кременчуці з доповідями про війну і позицію фракції більшовиків виступили депутати 4-ї Держ. думи М. К. Муранов і Г. І. Петровський. В ухвалених резолюціях засуджувалась імперіалістична війна. На поч. листопада 1914 в с-щі Озерках під Петроградом відбулася нарада членів більшовицької фракції Держ. думи і парт. працівників Петрограда, Іваново-Вознесенська, Риги, Харкова. На третій день наради всіх її учасників, у т. ч. членів більшовицької фракції 4-ї Держ. думи, було заарештовано. На поч. лютого 1915 царський уряд влаштував над ними судову розправу, що викликало з боку робітн. мас кампанію протесту. В Харкові було випущено спец. листівку і організовано страйк робітників ряду підприємств.
Переборюючи труднощі, пов'язані з війною, більшовики налагоджували роботу, організаційно зміцнювали свої ряди. В кін. 1914 і протягом 1915 в Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську відновили роботу більшовицькі к-ти. Кількість членів Харків. орг-ції РСДРП з травня по серпень 1915 зросла майже в 5 раз. Вона об'єднувала 12 парт. осередків, заг. керівництво якими здійснював Харків. к-т РСДРП. На поч. 1915 в Катеринославі відновили роботу три районні к-ти РСДРП, на великих підприємствах діяли парт. осередки. Важливу роль у дальшому зміцненні Київ. парт. орг-ції відіграла нелегальна загальноміська конференція, яка відбулася влітку 1915. Восени 1915 було створено Макіївський к-т РСДРП, який керував роботою парт. груп заводів і шахт Донбасу. Другу велику орг-цію в Донецькому басейні очолив Луганський к-т більшовиків (відновлений в кін. 1915), який підготував *Луганський страйк 1916*.
В Одесі, Миколаєві, Херсоні, Кременчуці, Чернігові, Юзівці, Мелітополі, Кривому Розі та ін. містах діяли більшовицькі групи.
Більшовицькі орг-ції України налагодили видання нелегальних газет. Восени 1914 Катеринославська орг-ція видала один номер газ. «Пролетарий», а 1915 почала видавати газ. «Южная правда». В 1916 більшовики Донбасу випускали газ. «*Правда труда*», більшовики Харкова — «*Голос социал-демократа*». В роки війни на Україні було випущено і розповсюджено бл. 90 більшовицьких листівок. У Харкові, Кам'янському, містах Донбасу створено польс. і латис. с.-д. групи. В Донбасі діяли парт. орг-ції серед військовополонених німців та австрійців. Важливим заходом щодо дальшого зміцнення більшовицьких орг-цій було проведення нелегальних загальноміських нарад і конференцій, на яких рішуче засуджувалася зрадницька діяльність лідерів 2-го Інтернаціоналу, а також меншовиків, есерів і бурж. націоналістів. У листопаді 1915 конференція РСДРП відбулась у Харкові, в червні і жовтні 1916 — в Макіївці, в листопаді 1916 — в Катеринославі. Незважаючи на постійні переслідування і часті арешти, парт. орг-ції проводили і далі роботу в масах, зростала їхня чисельність. Зміцненню більшовицьких орг-цій України сприяло відновлення їхніх зв'язків з В. І. Леніним, ЦК РСДРП, а також з Петерб. к-том РСДРП, який у зв'язку з арештами членів Рос. бюро ЦК виконував його функції.
Страйки робітників і сел. виступи в роки війни революціонізували солдатські маси. Спираючись на мобілізованих в армію робітників, більшовики розгорнули революц. роботу серед солдатів. У частинах діючої армії, а також у місц. гарнізонах створювалися більшовицькі групи. Для роботи в армії більшовицькі орг-ції Києва, Харкова, Катеринослава та Чернігова виділяли окремих членів партії, випускали листівки для солдатів. У військ. частинах Пд.-Зх. і Румунського фронтів, на Чорноморському флоті і в місц. гарнізонах вели революц. роботу М. В. Криленко, А. В. Христев, Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова та ін. У 1916 посилився антивоєнний рух на фронтах. У 1916 відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*.
У період війни нар. господарство Сх. Галичини і Пн. Буковини, що стали ареною жорстоких боїв 1914—17 між військами австро-нім. блоку і царської Росії, було зруйновано, посилився соціальний і національний гніт. Австро-угор. адміністрація запровадила на зх.-укр. землях режим кривавого терору. Тисячі людей, запідозрених у симпатії до росіян, було закатовано або кинуто в концентраційні табори (див., зокрема, *Талергоф*). Всі спроби укр. бурж. націоналістів отруїти свідомість укр. трудящих націоналізмом і посіяти серед них ворожнечу до рос.

народу успіху не мали. Навіть «добровольці» із сформованого українськими бурж. націоналістами легіону укр. *«січових стрільців»* у Сх. Галичині та «гуцульсько-буковин. куреня» на Пн. Буковині, особливо ті, які походили з трудового селянства, розбігалися по домівках або здавалися в полон рос. військам. Зазнала краху ворожа пропаганда укр. бурж. націоналістів серед військовополонених українців, які перебували в австро-нім. концентраційних таборах. Військовополонені українці відмовлялися воювати проти Росії.

На зайнятих рос. військами землях Сх. Галичини і Пн. Буковини царизм проводив імперіалістичну політику, в чому йому допомагали місцеві *«москвофіли»*, які не визнавали права укр. народу на самостійне існування. Незважаючи на тяжке становище нар. мас, царські урядовці стягували з населення різні податі, силою зганяли його на будівництво укріплень, ремонт шляхів, змушували селян працювати в поміщицьких маєтках. На зх.-укр. землях царизм проводив політику нац. гноблення. Царська адміністрація заборонила викладання в школах укр. мови, запровадила сувору цензуру, повністю припинила друкування укр. мовою книг, шкільних підручників, періодичних видань тощо.

Але, всупереч гнобительській політиці царизму, на зх.-українських землях посилювалися тенденції до возз'єднання всього українського народу в складі Росії, виявом чого було, зокрема, встановлення дружніх відносин між трудящими Сх. Галичини і Пн. Буковини з революційно настроєними солдатами рос. армії. Трудящі зх.-укр. земель у тяжких умовах воєнного часу та викликаних ними злигоднів боролися проти імперіалістичної політики Австро-Угорщини та царської Росії. Ця боротьба виявлялася в опорі селян реквізиціям, виступах проти поміщиків і куркулів, у дезертирстві з австро-угор. армії, масовій евакуації населення в Росію під час відступу рос. військ із зх.-укр. земель, невиконанні розпоряджень та наказів військ. і цивільної влади.

Початок 1917 знаменувався дальшим піднесенням революц. руху в Росії. Разом з пролетаріатом Петрограда і Москви в революц. боротьбу активно включилися робітники пром. центрів України. В кін. 1916 більшовицькі організації України розгорнули боротьбу по підготовці політ. страйку, призначеного на 9 (22).I. В Харкові, Катеринославі, Одесі, робітн. с-щах Донбасу було випущено з цього приводу спец. листівки. 9 (22).I в Харкові, Макіївці й на ряді шахт Донбасу відбулися страйки, що переросли в політ. демонстрації. Протягом січня — лютого 1917 на Україні в страйках брало участь понад 40 тис. робітників. Під впливом робітн. руху в січні 1917 повстали солдати 223-го Одоєвського полку 34-го корпусу Пд.-Зх. фронту. На рос.-нім. фронті широкого розмаху набуло *братання* солдатів рос. і нім. та австро-угор. армій. У революц. боротьбу все більше втягувалися і селяни. Нар. маси переконувалися, що єдиним виходом з нестерпного становища, яке склалося внаслідок війни, є повалення царизму.

Вирішальну роль у боротьбі за повалення самодержавства відіграв петрогр. пролетаріат. 17.II (2.III) 1917 в Петрограді почався страйк робітників Путіловського з-ду. 23.II (8.III) на відзнаку Міжнар. жіночого дня на заклик Петерб. к-ту більшовиків робітники столиці почали політ. страйк, який супроводився масовими мітингами і демонстраціями. В цей день припинили роботу і вийшли на вулиці бл. 130 тис. робітників, наступного дня — понад 200 тис. чол. 25.II (10.III) страйки й революц. демонстрації переросли в заг. політ. страйк під лозунгами: «Геть царя!», «Геть війну!», «Хліба!», а 26.II (11.III) — у збройне повстання. Того самого дня солдати почали переходити на бік повсталого народу. Керовані більшовицькою партією повсталі робітники, до яких приєдналися солдати і матроси столичного гарнізону, 27.II (12.III) повалили самодержавство. Більшовики закликали робітників до створення Ради робітн. депутатів. На підприємствах і у військ. частинах було проведено вибори в Раду — орган *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*. Ввечері 27.II (12.III) відбулося перше засідання Петрогр. Ради робітн. депутатів, яка відіграла роль організуючого центру в розвитку революції. Того самого дня Держ. дума обрала *Тимчасовий комітет Державної думи 1917*, який 2 (15).III, в день зречення Миколи II від престолу, при підтримці есеро-меншовицьких лідерів утворив *Тимчасовий уряд* — орган диктатури імперіалістич. буржуазії. В країні виникло *двовладдя*. В Росії перемогла бурж.-демократична революція, яку здійснив робітничий клас у союзі з селянством (див. *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917* в Росії).

Вісті про перемогу революції в Петрограді, незважаючи на перешкоди, що їх чинили місц. органи старої влади, поширилися по всій країні, насамперед у великих пролет. центрах. Більшовицькі орг-ції очолили революц. боротьбу трудящих і на Україні.

Одержавши відозву Петербурзького к-ту РСДРП про революц. події у Петрограді із закликом підтримати революцію, більшовики Харкова 28.II (13.III) передрукували її і розповсюдили серед робітників заводів. Відгукнувшись на цей заклик, робітники вийшли на мітинги, на яких одностайно заявили про приєднання до революції. 3 (16).III відбулася загальноміська демонстрація харків. пролетаріату. В зборах, мітингах, демонстраціях поряд з робітниками брали участь студенти ун-ту і солдати місц. гарнізону. На заводах, у залізничних майстернях, перед трамвайниками виступали більшовики. 28.II (13.III) на заклик Київ. к-ту РСДРП відбулися мітинги на заводах і у військ. частинах. Масовими мітингами підтримали революцію робітники Катеринослава. На поч. березня збори, мітинги і демонстрації робітників, солдатів, учнівської та студентської молоді відбулися також у Миколаєві, Одесі, Херсоні, Луганську та ін. містах України. Учасники їх одностайно солідаризувалися з повсталими робітниками і солдатами Петрограда. Масове революц. піднесення супроводилося знищенням старих і створенням нових органів влади. Перемога революції в Петрограді й на місцях викликала широкий відгук серед солдатів Пд.-Зх. і Румунського фронтів. Долаючи опір промонархічного командування, солдати явочним порядком здійснювали наказ Петрогр. Ради про демократизацію армії, заарештовували реакційних офіцерів, обирали солдатські к-ти. Слідом за робітниками і солдатами виступило багатомільйонне селянство. У селах збиралися сел. сходи, в яких брали участь і робітники з розташованих поблизу міст та солдати-відпускники; селяни роззброювали поліцію, проводили вибори до сел. к-тів. Посилювався аграрний рух, який набрав переважно антипоміщицького характеру.

Участь трудящих України в зборах, мітингах і демонстраціях була могутнім виявом їхньої солідарності з перемігшою революцією, палкою підтримкою революц. робітників і солдатів Петрограда.

Комітети РСДРП Києва, Харкова, Катеринослава в листівках закликали робітників, солдатів і селян до підтримки революц. мас Петрограда, до рішучої боротьби проти місц. царських органів влади, за створення нової, революц. влади. На поч. березня 1917 на Україні розгорнулися вибори до Рад робітн. і солдат. депутатів. Ради було обрано насамперед у великих пром. центрах — Харкові, Києві [3 (16).III], Катеринославі, Одесі й Миколаєві, згодом — у тилових гарнізонах і на Пд.-Зх. і Румунському фронтах. Під тиском революц. трудящих і завдяки допомозі більшовиків Ради розгорнули активну діяльність по зміцненню завоювань революції. В Донбасі, як і в ін. великих пром. центрах країни, Ради почали явочним порядком встановлювати 8-годинний робочий день. У Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та ін. містах за вказівкою Рад робітники роззброювали поліцію, жандармерію і заарештовували представників царської влади. З робітників і революційно настроєних студентів створювалися бойові дружини, перетворені згодом на загони *Червоної гвардії*, які охороняли підприємства і підтримували революц. порядок. Ради боролися з прод. труднощами, захищали робітників у конфліктах з підприємцями. Одночасно з Радами робітн. і солдатських депутатів на Україні почали створюватись органи Тимчасового уряду — повітові й губернські комісаріати, які спирались у своїй діяльності на бурж.-поміщицькі «громад. к-ти», засновані на поч. березня 1917. Ці к-ти, яким активно допомагали меншовики, всіляко гальмували дальший розвиток революції.

Революційні солдати на вулицях Чернівців. 1917.

Мітинг трудящих на залізничній станції в Харкові. Березень 1917.

ції, прагнули зберегти апарат царської влади на місцях.

У період Лютневої революції активізувалася буржуазія нац. окраїн Росії, яка намагалася використати посилення нац.-визвольної боротьби нар. мас для створення нац. бурж. д-в. 4 (17).III 1917 в Києві укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії (*Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-революціонерів*) та орг-ції створили контрреволюційну бурж.-націоналістичну, ворожу трудящим масам *Центральну раду*, лідерами якої стали буржуазні націоналісти М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, М. Порш. Центр. рада визнала бурж. Тимчасовий уряд, цілком підтримувала його, служила як українській, так і рос. буржуазії.

В період Лютневої бурж.-демократичної революції у Сх. Галичині і на Пн. Буковині в березні 1917 були створені Виконавчий к-т військ. і громад. орг-цій Чернівців і Буковини, армійський к-т 8-ї армії, Чернівецька гарнізонна рада. Під впливом більшовицької агітації посилилися революц. виступи солдатів, робітників, селян. Перемога Лютневої революції і піднесення революц. руху сприяли поширенню більшовицьких ідей серед трудящих мас зх.-укр. земель.

Перемога бурж.-демократичної революції в Росії підтвердила правильність лозунгів більшовицької партії з питань війни і революції, висунутих на основі ленінської теорії соціалістичної революції в епоху імперіалізму, розробленої у працях «*Про лозунг Сполучених Штатів Європи*» (1915), «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*» (1916), «*Воєнна програма пролетарської революції*» (1916) та ін. Перемога Лютневої революції стала можливою тільки тому, що її гегемоном виступив керований більшовиками робітн. клас, який маючи досвід революц. боротьби, повів за собою мільйонні маси селянства. Лютнева революція, за висловом В. І. Леніна, «зайшла далі від звичайної буржуазно-демократичної революції, а л е н е д і й ш л а щ е д о „чистої" диктатури пролетаріату і селянства» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 151).

З перемогою Лютневої революції до політ. життя потягнулися десятки мільйонів людей, осн. масу яких становила дрібна буржуазія, в т. ч. селянство, яка хиталася між буржуазією і пролетаріатом. Дрібнобурж. погляди захопили досить широкі кола робітників, що, в свою чергу, забезпечило тимчасову більшість місць есерам і меншовикам у Радах. Більшовицькі орг-ції вели роботу в надзвичайно складних умовах. Керівні працівники партійних організацій здебільшого перебували в тюрмах, на засланні та в еміграції. Значна частина промислових робітників була мобілізована в армію, багато з них загинуло на війні, а поповнення, що прибуло з села замість мобілізованих, потребувало для свого перевиховання певного часу.

Нова обстановка, яка склалася в країні після перемоги Лютневої бурж.-демократичної революції, вимагала від партії більшовиків нового орієнтування, нового стратегічного плану. Революція не повністю розв'язала ті завдання, що стояли перед нею, зокрема залишила недоторканним поміщицьке землеволодіння, не розв'язала питання виходу Росії з імперіалістичної війни, ліквідації нац. гноблення. Проте повалення самодержавства, виникнення *Рад робітничих і солдатських депутатів, Рад селянських депутатів*, здійснення демократичних свобод створили умови пролетарям і найбіднішим селянам усіх народів Росії для спільної боротьби під керівництвом ленінської партії більшовиків за дальший розвиток революції, знищення капіталістичного ладу, підготовку і проведення соціалістичної революції (про розвиток освіти, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, музики і театру на Україні доби капіталізму див. у цьому томі розділи Культура і Наука).

І. М. Кулинич.

ЕПОХА СОЦІАЛІЗМУ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (квітень 1917 — березень 1918)

Після повалення самодержавства більшовицькі організації, які вийшли з підпілля, розгорнули широку революц. роботу в масах. З 5.III 1917 знову почала виходити газ. «Правда». У березні — квітні 1917 на Україні почали видаватися більшовицькі газети «*Пролетарий*» у Харкові, «*Голос социал-демократа*» в Києві, «*Звезда*» в Катеринославі.

Глибокий аналіз обстановки, що склалася в Росії, конкретну програму дій більшовицької партії дав В. І. Ленін, який повернувся 3 (16).IV 1917 в Росію. В *Квітневих тезах В. І. Леніна* [4 (17).IV] чітко визначено курс на перерастання бурж.-демократичної революції в соціалістичну, тактику більшовиків, висунуто лозунги: «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!», «Вся влада Радам!». Революція на Україні була нерозривною частиною єдиного процесу розвитку соціалістичної революції в усій країні. Проголошений В. І. Леніним курс на її здійснення в умовах двовладдя шляхом мирного розвитку був схвалений *Сьомою (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б)*, на якій Україна була представлена окружною орг-цією Пд.-Зх. краю, Київ., Харків., Катеринослав., Луганською та деякими ін. більшовицькими орг-ціями, і став генеральним напрямом діяльності партії.

Революційні маси, керовані більшовиками, дедалі активніше боролися проти політики Тимчасового уряду. 21—22.IV (4—5.V) 1917 в пром. центрах країни, зокрема в ряді міст України, відбулися масові антивоєнні демонстрації і мітинги, що привели до кризи Тимчасового уряду (див. *Квітнева криза 1917*). Антивоєнні виступи тривали й в наступні місяці (див. *Чернівецька першотравнева демонстрація 1917, Чернівецька антивоєнна демонстрація 1917, Дубенського гарнізону повстання 1917*). Велику увагу більшовики приділяли діяльності Рад робітн. і солдатських депутатів. І хоча в період мирного розвитку революції більшість у Радах залишалася за меншовиками і есерами, представництво більшовиків значно зросло. Так, у Радах Луганська, Горлівки, Щербинівки (Донбас) вони здобули перевагу над угодовцями. Внаслідок часткових перевиборів Рад, що відбулись у квітні—червні, в Катеринослав. Раді більшовицька фракція зросла з 30 до 120 чол., у Київ. Раді більшовики здобули $^1/_3$ місць замість $^1/_8$, зросли більшовицькі фракції в Радах ін. міст України. Зміцніли позиції більшовиків у профспілках, *фабрично-заводських комітетах*, передусім у великих пром. центрах — Харкові, Катеринославі, Києві, містах Донбасу. Під керівництвом більшовицьких орг-цій навесні і влітку 1917 слідом за Петроградом і Москвою виникли соціалістичні спілки робітничої молоді в містах України (див. *Спілки робітничої молоді*).

Більшовики активно протидіяли спробам Центр. ради прискорити формування військ. частин з солдатів-українців і загонів «вільних козаків» з куркулів. У боротьбі проти укр. бурж. націоналістів, а також великодерж. шовіністів з Тимчасового уряду, з якими з усіх осн. питань по суті блокувалася Центр. рада, неоціненну допомогу більшовикам України подав В. І. Ленін. В газ. «Правда» (червень 1917) було опубліковано його статті «Не демократично, громадянине Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії». В них В. І. Ленін, застерігаючи трудящих не довіряти «ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії української», проголошував: «Хай живе вільний союз вільних селян і робітників вільної України з робітниками і селянами революційної Росії!» (Повне зібр. тв., т. 32, с. 334). Ці настанови стали відправними для більшовицьких орг-цій України.

Значну увагу приділяли більшовики завоюванню на бік соціалістичної революції сел. мас. Під впливом ленінського лозунга конфіскації всіх поміщицьких земель селяни розгорнули боротьбу за землю. Вирішальне значення більшовики надавали створенню збройних сил революції. В квітні — травні загони Червоної гвардії, робітн. міліції діяли в усіх великих робітн. центрах, у т. ч. на Україні. У формуванні їх брали активну участь такі діячі партії, як К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко, Д. І. Пономарьов — у Донбасі; М. О. Глаголєв, О. К. Сербиченко, С. І. Покко, М. Л. Рухимович — у Харкові; В. Н. Боженко, В. М. Довнар-Запольський, О. О. Сивцов — у Києві; Т. Л. Бондарєв, М. М. Попов — у Катеринославі; А. В. Трофимов, М. І. Чижиков — в Одесі.

В підготовці армії соціалістичної революції особливу роль відігравали солдатські маси. В класовому розумінні боротьба за армію була боротьбою за союз робітників і селян. Більшовики України вели революц. роботу серед солдатів Пд.-Зх. і Румунського фронтів, тилових гарнізонів. Тут працювали також представники *Військової організації при ЦК РСДРП(б)* М. В. Криленко, Г. І. Чудновський.

Яскравим свідченням посилення впливу більшовиків на маси були багатолюдні демонстрації робітників і солдатів, що відбулися 18.VI (1.VII) 1917 в Петрограді, Москві, Києві, Харкові та ін. містах під лозунгами: «Геть війну!», «Геть міністрів-капіталістів!», «Вся влада Радам!». Червнева демонстрація 1917 викликала другу кризу Тимчасового уряду (див. *Червнева криза 1917*). В цей час Тимчасовий уряд організував наступ на Південно-Західному фронті, який через не-

достатню підготовку закінчився невдачею і ще більше поглибив політ. кризу. 4 (17).VII 1917 на вулиці Петрограда вийшло понад 500 тис. чол. з вимогою передати владу Радам (див. *Липневі дні 1917*). Тимчасовий уряд за погодженням з есеро-меншовицьким ЦВК збройною силою розігнав мирну демонстрацію. Загинуло кількасот демонстрантів. З рішучим протестом проти дій контрреволюції виступили робітники Москви, Києва, Харкова, міст Донбасу та ін. Всього 4—14 (17—27).VII виступи робітників і солдатів відбулися в 34 містах країни. З протилежних позицій виступила Центр. рада, яка цілком підтримала Тимчасовий уряд, що став на шлях репресій, спрямованих проти революц. пролетаріату й більшовицької партії. Після липневих днів двовладдя закінчилося на користь буржуазії.

В новій істор. обстановці *Шостий з'їзд РСДРП(б)* (липень — серпень 1917) узяв курс на підготовку збройного повстання. З'їзд тимчасово зняв лозунг «Вся влада Радам!», оскільки, внаслідок зради есеро-меншовицького керівництва, Ради стали безвладним придатком контрреволюц. Тимчасового уряду. Більшовики України, як і всієї країни, спрямували свою діяльність на підготовку нар. мас до збройної боротьби. Під їхнім керівництвом у Києві, Харкові та ряді ін. міст відбулися демонстрації протесту проти скликаної 12 (25).VIII т. з. *Державної наради*, під прикриттям якої 25.VIII (7.IX) почався контрреволюц. заколот ген. Корнілова (див. *Корніловщина*). На захист революції піднялися мільйонні маси трудящих. Заколот було ліквідовано протягом кількох днів. Слідом за розгромом контрреволюц. сил під Петроградом було знешкоджено центр корніловщини на Україні, який утворився в штабі Пд.-Зх. фронту, що дислокувався в Бердичеві й Житомирі. Корніловщина наочно показала масам справжнє обличчя Тимчасового уряду, угодовських і націоналістичних партій. В її розгромі вирішальну роль відіграли більшовики, що сприяло дальшому зростанню їхнього авторитету.

Яскравим виявом цього стала *більшовизація Рад 1917*. Інтенсивно проходив цей процес і на Україні, особливо в Донбасі. В Луганській Раді у вересні більшовики здобули 70 % місць, більшовицькими стали Ради Краматорська, Маріуполя, Чистякового та ряду ін. міст Донбасу. Значно посилився вплив більшовиків у всіх Радах України.

Тимчасом країна вступила в загальнонац. кризу. Економіка Росії була на межі катастрофи. Капіталісти за допомогою екон. труднощів, голоду хотіли зламати опір робітн. класу. Відповіддю трудящих на це стали масові політ. страйки, які охоплювали вже не тільки окремі фабрики, з-ди, а й цілі галузі пром-сті в масштабах значних районів і всієї країни. На справжню антипоміщицьку війну перетворилися сел. повстання, які охопили $^{9}/_{10}$ повітів Європ. частини Росії. Восени осн. маса солдатів і матросів ішла за більшовиками. Розвивався нац.-визвольний рух народів Росії. Партія більшовиків спрямовувала в єдине революц. русло всі форми боротьби проти експлуататорського ладу.

За цих умов партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!» уже як лозунг збройного повстання. Готуючись до вирішальних битв, робітн. клас України, як і країни в цілому, примножував свої збройні сили. На кінець жовтня чисельність Червоної гвардії на Україні зросла більш як у три рази порівняно з травнем 1917 і становила бл. 20 тис. чол. В чотири рази проти періоду двовладдя в липні — жовтні збільшилася на Україні кількість сел. виступів. Посилився процес революціонізування армії. В країні створилася революційна ситуація. Точно визначивши момент, В. І. Ленін закликав до збройного повстання. Він звернувся з листом до ЦК, Петроград. і Моск. к-тів РСДРП(б) «Більшовики повинні взяти владу» [12—14 (25—27).IX 1917] і листом до ЦК РСДРП(б) «Марксизм і повстання» [13—14 (26—27).IX 1917], в яких розробив детальний план збройного повстання і стверджував, що для його здійснення в Росії є всі необхідні умови, і тому «за нами цілком певна перемога» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 231). 10 (23).X відбулося істор. засідання ЦК РСДРП(б), яке прийняло ленінську резолюцію про негайну підготовку збройного повстання. Повстання в Петрограді почалося 24.X (6.XI) 1917 під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Вранці 25.X (7.XI) Військово-революц. к-т Петроградської Ради в написаній В. І. Леніним відозві «До громадян Росії!» сповістив про перемогу соціалістичної революції.

Другий Всеросійський з'їзд Рад, що зібрався ввечері 25.X (7.XI) і засідав до ночі проти 27.X (9.XI), прийняв рішення про перехід всієї влади до Рад, ленінські *Декрет про мир* і *Декрет про землю*, утворив перший у світі робітничо-сел. уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

Ці рішення були волевиявленням усіх народів країни. На з'їзді були представлені делегати абсолютної більшості районів Росії. З України, зокрема, тут були представники 69 Рад, заг. число делегатів Рад України становило 128 чол. Абсолютна більшість їх голосувала за більшовицькі резолюції. Делегати з'їзду від України брали також безпосередню участь у збройному повстанні в Петрограді.

Слідом за петрогр. пролетаріатом на збройну боротьбу за владу Рад піднялися робітники Москви та Моск. пром. району. Перемога збройного повстання в Петрограді і Москві відіграла важливу роль у встановленні Рад. влади по всій країні (див. *Тріумфальний похід Радянської влади*), зокрема в її нац. районах, де нац.-визвольна боротьба тісно переплілалася з боротьбою за владу Рад і була складовою частиною заг. революц. процесу, що відбувався в країні. Цьому сприяла й чітка, глибоко народна ленінська нац. політика партії, осн. принципи якої було викладено вже в перших законодавчих актах Рад. влади і насамперед у *Декларації прав народів Росії*, прийнятій 2 (15).XI 1917. Рад. уряд надав усім раніше пригнобленим народам Росії право на самовизначення і нац. розвиток. Він офіційно визнав суверенні права всіх народів Росії.

Трудящі України палко вітали перемогу соціалістичної революції. Та встановити відразу владу Рад вдалося лише в ряді районів Донбасу — Луганському, Горлівсько-Щербинівському, Краматорському, Макіївському, Дружківському. Керовані більшовиками робітники Харкова,

Перші номери більшовицьких газет на Україні.

Катеринослава, Києва, Одеси, Вінниці та ін. міст України вітали Жовтн. повстання в Петрограді й вимагали переходу влади до Рад. Проте трудящі України зустріли опір як заг.-рос., так і укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції в особі Центр. ради. Тому боротьба за встановлення Рад. влади набула в ряді міст характеру збройного повстання. Три дні [28—30.X (10—12.XI)] точилося *Вінницьке жовтневе збройне повстання 1917*, яке було придушене переважаючими силами контрреволюції. 29.X (11.XI) під керівництвом більшовицького ревкому почалося *Київське жовтневе збройне повстання 1917*. Після триденних запеклих боїв збройні сили Тимчасового уряду було розгромлено. Але з перемоги робітників і революц. солдатів скористалася Центр. рада, яка за спиною повстанців захопила опорні пункти міста і проголосила себе найвищою владою на території України.

7 (20).XI 1917 Центр. рада проголосила утворення бурж. «Укр. нар. республіки». Вона, проводячи антинар. бурж.-куркульську політику, намагалася відгородити Україну від Великої Жовтн. соціалістич. революції, яка перемогла в центрі країни, встановити панування нац. буржуазії, перетворити Україну на один з центрів заг.-рос. контрреволюції. Але влада Центр. ради була здебільшого фікцією. В Донбасі, зокрема, вона практично належала Радам, в ряді ін. районів і міст

Військова секція Луганської Ради робітничих депутатів. 1917.

України, в т. ч. в Києві, фактично існувало міжвладдя.

Центральна рада не визнала Раднарком і зайняла відверто ворожу позицію щодо Рад. Росії. Бурж. націоналісти ввійшли в контакт з Каледіним, який підняв на Дону антирад. заколот, з кубанським та ін. контрреволюц. «урядами», встановили зв'язки з військ. представниками Антанти. Центр. рада пропускала на Дон контрреволюц. війська і затримувала червоногвардійські загони, які направлялися на боротьбу проти *каледінщини*.

В галузі внутр. політики Центр. рада не здійснила жодної з своїх демагогічних обіцянок. Селянство землі не одержало. Зростало безробіття, підвищувалися ціни на продукти харчування, товари першої необхідності. Робітники і селяни України під проводом більшовицьких орг-цій піднялися на боротьбу проти контрреволюц. Центр. ради, яка стала на шлях репресій. Націоналісти розганяли Ради, заарештовували більшовиків, роззброювали червоногвардійців і революц. солдатів. В боротьбі за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні значну роль відіграло встановлення Рад. влади в Харкові 9—10 (22—23).XII 1917. Пролет. Харків поряд з Донбасом став осн. базою, опорним пунктом боротьби проти Центр. ради та каледінщини. Величезне значення для остаточного викриття антинар. суті Центр. ради мав написаний 3 (16).XII 1917 спец. комісією на чолі з В. І. Леніним «*Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*», який викривав контрреволюц. суть бурж.-націоналістичних політиканів з Центр. ради. Центральна рада, вказувалось у «Маніфесті», дезорганізує фронт проти нім. імперіалістів, знімаючи з фронту військ. частини; роззброює рад. війська, що перебувають на Україні; підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти Рад. влади. «Маніфест» кваліфікував ці дії як зраду революції і підкреслював, що Центр. рада стала на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Рад. влади,— кадетів і каледінців (див. Повне зібр. тв., т. 35, с. 138). В «Маніфесті», поряд з ультимативними вимогами до Центр. ради припинити зрадницькі дії, викладалися найважливіші принципи ленінської нац. політики, підкреслювалося визнання суверенних прав укр. народу. «Маніфест» став для більшовиків України програмним документом боротьби проти бурж.-націоналістичної контрреволюції. Більшовики посилили роботу в Радах, профспілках, серед солдатів тилових гарнізонів і в частинах Пд.-Зх. і Рум. фронтів, допомагали створювати орг-ції пролет. молоді. Під впливом успіхів Рад. влади в центрі країни і революц. роботи більшовиків на місцях посилилася ізоляція угодовських і бурж.-націоналістич. партій. Тривала більшовизація Рад. Все ширше розгорталася класова боротьба на селі. Під впливом більшовиків селяни, здійснюючи ленінський Декрет про землю, всупереч заборонам Центральної ради, відбирали поміщицькі землі, організовували Ради селянських депутатів. Завдяки великій роботі, проведеній більшовиками, і правильній національній політиці Радянського уряду, очолюваного В. І. Леніним, трудящі України пішли за більшовицькою партією. Співвідношення класових сил докорінно змінилося на користь соціалістичної революції.

Готуючись до збройної боротьби проти Центральної ради, більшовики України здійснювали значну роботу по скликанню Всеукраїнського з'їзду Рад. Центр. рада вирішила зірвати з'їзд, який мав відкритися 4 (17).XII 1917 в Києві. Поряд із законно обраними представниками народу, на з'їзд з'явилися куркулі, націоналістичні елементи, спішно скликані Центр. радою. Законно обрані представники Рад, не бажаючи своєю присутністю надавати куркульському збіговиську навіть видимості нар. предсгавництва, заявивши рішучий протест, відмовилися брати участь у засіданнях і переїхали до Харкова, де об'єдналися з 3-м обл. з'їздом Рад Донецького і Криворіз. басейнів. Завдяки цьому на з'їзді в Харкові, що відбувся 11—12 (24—25).XII 1917, були представлені майже всі губернські центри, найбільші міста й осн. райони України (див. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*). З'їзд проголосив Україну Республікою Рад, прийняв рішення про встановлення тісного держ. союзу України з Рад. Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України. 17 (30).XII 1917 ЦВК Рад України утворив перший робітничо-сел. уряд республіки — *Народний Секретаріат*. Раднарком Рос. Федерації визнав Рад. уряд України єдиним законним урядом Укр. республіки [тодішня офіц. назва її — Українська Народна Республіка (УНР)]. Відносини між Рад. Україною і Рад. Росією успішно розвивалися й міцніли. З метою чіткішої координації дій обох рад. республік 19.XII 1917 (1.I 1918) Раднарком Рос. Федерації призначив Надзвичайним комісаром на Україні свого представника Г. К. Орджонікідзе. В січні 1918 Укр. Рад. уряд призначив В. П. Затонського своїм представником при Раднаркомі Російської Федерації.

У своїй діяльності уряд Рад. України спирався на досвід Рад. Росії, постійно відчував підтримку уряду братнього народу і особисто В. І. Леніна. Під керівництвом очолюваного Ю. М. Коцюбинським Нар. секретарства у військ. справах розгорнулася робота по створенню перших формувань укр. рад. армії — частин *Червоного козацтва України*, зміцнювалися червоногвардійські загони, створювалися нові. Надаючи великого значення організації збройних сил Рад. республіки, більшовицька партія на цю роботу посилала своїх визначних діячів. На допомогу трудящим України прийшли загони червоногвардійців, революц. солдатів і матросів Петрограда, Москви, Воронежа, Мінська та ін. міст. Внаслідок спільних бойових дій революц. частин України і Росії протягом грудня 1917 — січня 1918 було визволено весь Донбас від білокозачих банд Каледіна. Одночасно розгорнулись активні бойові операції проти військ Центр. ради, які супроводилися збройними повстаннями проти бурж. націоналістів. 27.XII 1917 (9.I 1918) спалахнуло *Катеринославське збройне повстання 1917*. Після триденних боїв у місті 29.XII (11.I 1918) було встановлено Рад. владу. Внаслідок *Одеського січневого збройного повстання 1918* 17 (30).I Рад. влада перемогла в Одесі. В січні розгорнувся генеральний наступ червоногвардійських загонів, частин Червоного козацтва, рад. військ, що прибули з Рад. Росії, проти збройних сил Центр. ради. Успішному наступові на Київ, остаточному розгромові військ націоналістичної контрреволюції сприяло встановлення влади Рад 17 (30).I 1918 в Херсоні, 14 (27).I — в Миколаєві. 15 (28).I революц. війська наблизилися до ст. *Крути*, де Центр. рада зосередила свої відбірні частини. В дводенному бою її війська були вщент розбиті. Червоні частини наблизилися до Києва, де ще 16 (29). I почалося *Київське січневе збройне повстання 1918*. Після шести днів безперервних боїв повстання, в якому вирішальну роль відіграли робітники з-ду «Арсенал» (див. *Арсенальці*), було жорстоко придушене переважаючими силами карателів. Проте це повстання полегшило боротьбу рад. частин на фронті, відтягнувши значні сили контрреволюції. 26.I (8.II) 1918 радянські війська визволили Київ. У січні — лютому 1918 влада Рад перемогла в Криму. Радянська влада встановилася майже на всій території України. Важливу роль у цьому відіграла допомога братнього рос. народу. «Кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великоросії і України. Вони не потерплять ніяких замахів з боку буржуазії розірвати цей союз» — писали 28.I (10.II) народні секретарі України Раднаркомові РРФСР [«Вісник Української Народної Республіки», 30.I (12.II) 1918]. 30.I (12.II) ЦВК Рад України і Нар. Секретаріат переїхали з Харкова до Києва, який став столицею Рад. України. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії мала величезний революціонізуючий вплив на піднесення визвольного руху трудящих на зх.-укр. землях, які були під ігом Австро-Угорщини. Їхнє становище ставало дедалі тяжчим, оскільки воєнні дії, що точилися на цій території, завдавали незліченних знегод населенню Сх. Галичини й Пн. Буковини. Трудящі Сх. Галичини, виступаючи за возз'єднання з Рад. Україною, прагнули покінчити відразу з соціальним та нац. гнобленням і стати справжніми господарями своєї долі. Значну роботу по популяризації ідей Великого Жовтня проводили революційно настроєні робітники, члени ряду соціалістичних гуртків,

Першотравневий мітинг солдатів на Південно-Західному фронті. 1917.

зокрема молодіжна інтернаціональна революц. с.-д. орг-ція (ІРСД), а також військовополонені, які повернулися з Росії. В. І. Ленін відзначав, що сотні тисяч їх, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 145). Класова і політична спрямованість революц. руху в Сх. Галичині яскраво виявилася в боротьбі за ліквідацію бурж.-поміщицького ладу. На Пн. Буковині на поч. 1918 виникли комуністичні осередки в Чернівцях, Заставні, Вашківцях, Вижниці та ін. Трудящі Пн. Буковини, незважаючи на суворі умови воєнного часу, вітали соціалістичні перетворення в Рад. Росії. Буковинські робітники в січні 1918 взяли активну участь у загальноавстр. політ. страйку з вимогами негайного укладення справедливого миру. В авангарді революц. боротьби трудящих Сх. Галичини йшов робітничий клас Львова, Дрогобича, Борислава, Стрия, Калуша та ін. міст. Найбільшим виступом пролетарів краю під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції був заг. політ. страйк в січні 1918 на підтримку Країни Рад, проти імперіалістичної війни, який проходив по всій Австро-Угорщині. На своїх зборах робітники вимагали припинення імперіалістичної війни, негайного укладення демократичного миру без анексій й контрибуцій, вітали утворення Укр. Рад. республіки (див. також *Галицькі селянські заворушення 1918*, *Львівський політичний страйк 1918*).

В містах і селах Закарпаття наприкінці 1917 — на поч. 1918, зокрема під час січневого заг. страйку в Австро-Угорщині, проходили мітинги і демонстрації солідарності з Країною Рад. Активно виступали робітники підприємств Берегового, Мукачевого, Сваляви, Чинадієва, Хуста. Під час мітингів і страйків вони вимагали не лише поліпшення матеріального становища, надання політ. прав, а й припинення війни, укладення миру з Рад. Росією. У ході збройної боротьби за владу Рад на Україні здійснювалися перші кроки соціалістичного будівництва, йшов процес ліквідації старого держ. апарату і створення нових органів управління, покликаних захищати інтереси робітників і селян. Ліквідацію місцевого апарату старої державної машини було почато постановою Нар. Секретаріату від 27.XII 1917 (9.I 1918) про скасування посад губернських, повітових і міських комісарів Центр. ради. Було розпущено міські думи, земства та ін. старі органи місцевого управління. Створювався новий, радянський апарат управління на місцях. Цей складний процес величезною мірою полегшувався існуванням Рад, досвідом держ. будівництва в Рад. Росії. 4 (17).I 1918 уряд Рад. України видав декрет про ліквідацію старих суд., прокурорських та слідчих органів і запровадження Нар. суду, декрет про скасування станів, 20.I (2.II) 1918 — декрет про організацію Червоної Армії. Здійснювалися соціалістичні перетворення в нар. г-ві. Запроваджувався *робітничий контроль* над виробництвом; провадилася націоналізація банків, пром. підприємств, встановлювалась єдина фінанс. політика і єдиний грош. обіг з Рад. Росією.

На основі рішень 1-го Всеукр. з'їзду Рад на тер. України було поширено чинність ленінського Декрету про землю. Селяни одержали бл. 15 млн. десятин землі, бл. 600 тис. коней, 880 тис. голів великої рогатої худоби. В ході здійснення ленінського Декрету про землю в деяких конфіскованих поміщицьких маєтках створювалися перші колективні г-ва. На березень 1918 їх налічувалося на Україні бл. 50. Значну роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень на селі відіграла *Всеукраїнська селянська конференція 1918* (відбулася в січні 1918 в Харкові), яка підтримала рішення 1-го Всеукр. з'їзду Рад і обрала своїх представників до ЦВК Рад України.

В січні 1918 було створено т. з. *Донецько-Криворізьку Радянську республіку*. В. І. Ленін, ЦК РСДРП(б) вказували на небажаність подібних дій, що призводили до штучного відособлення пром. районів від України, до ослаблення таким чином пролет. ядра Рад. влади на Україні. Виконуючи настанови партії, керівники Донецько-Криворізької республіки на *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад* (березень 1918) ввійшли до складу уряду Рад. України; Донецько-Криворізька республіка припинила своє існування.

Велику увагу більшовицькі орг-ції, Рад. уряд України приділяли здійсненню культур. революції. Почалася реорганізація старої школи в трудову, доступну дітям робітників і селян. Школу було відокремлено від церкви, а церкву — від держави. Всі заклади культури оголошувалися надбанням трудящих, організовувалося видання літератури і газет рідною мовою.

Таким чином, поряд з боротьбою проти бурж.-націоналістичної та білогвардійської контрреволюції укр. народ приступив до створення нової д-ви, соціалістичної перебудови нар. г-ва. Та в лютому — березні 1918 мирна праця рад. людей була перервана вторгненням нім.-австр. загарбників. Карту див. між с. 96—97. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Ю. Ю. Кондуфор.

Українська РСР у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—20)

Збройна боротьба трудящих Рад. України під керівництвом Комуністичної партії була спрямована на захист завоювань Великого Жовтня, проти сил внутр. і зовн. контрреволюції. Почалася вона безпосередньо після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, яка викликала опір повалених експлуататорських класів всередині країни, а також сил світового імперіалізму. Об'єднана контрреволюція намагалася збройним шляхом повалити Рад. владу, знищити першу в світі державу робітників і селян, ліквідувати базу світової революції, реставрувати владу буржуазії і поміщиків. Боротьба бурж.-націоналістичної Центр. ради проти влади Рад на Україні набула характеру громадян. війни. Внутр. контрреволюцію підтримували іноз. імперіалісти. Карту див. між с. 96—97.

Виходячи з принципів *Декрети про мир*, з внутр. та зовн. обстановки, Рад. уряд 2 (15).XII 1917 підписав з Німеччиною угоду про перемир'я, а 9 (22).XII почав з нею мирні переговори. Центр. рада 11 (24). XII 1917 відправила свою делегацію в Брест-Литовський, де делегація Рад. Росії вела переговори про мир з країнами нім. блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія). Після прибуття до Бреста-Литовського представники Центр. ради заявили, що остання не визнає Рад. влади і буде вести самостійні переговори з Німеччиною та її союзниками. Зрадницька поведінка укр. бурж. націоналістів ускладнила умови ведення мирних переговорів для рад. делегації. Троцький, який очолював тоді рад. мирну делегацію, всупереч вказівкам В. І. Леніна визнав делегацію Центр. ради правомочною, чим, по суті, сприяв нім. імперіалістам у висуненні грабіжницьких умов миру. Німецько-австрійські імперіалісти, спираючись на *Брест-Литовську угоду 1918*, по-зрадницькому підписану Центр. радою, скориставшись

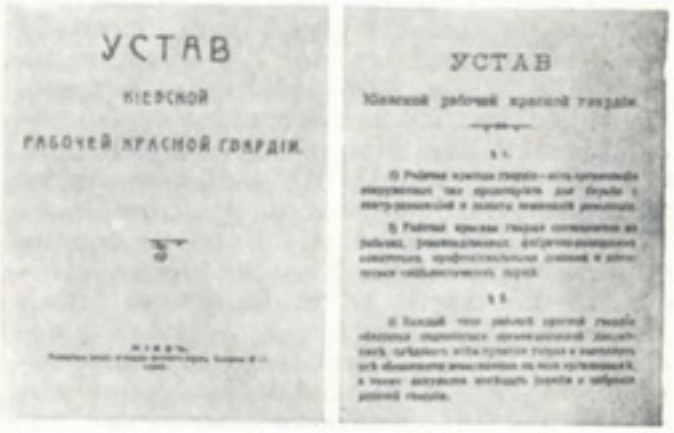

Статут Київської робітничої Червоної гвардії, виданий на початку 1918.

з провокаційної поведінки Троцького, порушили перемир'я. 18.II 1918 почався наступ нім. військ проти Країни Рад. 22.II було опубліковано написаний В. І. Леніним декрет «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», який закликав захищати країну всіма можливими засобами і передбачав ряд оборонних заходів. У декреті, зокрема, вказувалося, що «німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії» (Повне зібр. тв., т. 35, с. 343).

Щоб дістати необхідний для зміцнення Рад. влади мирний перепочинок, уряд Рад. Росії 3.III був змушений підписати висунуті нім. імперіалістами грабіжницькі умови *Брестського миру 1918*. Ще в лютому на запрошення Центральної ради на Україну вдерлася майже 450-тисячна німецько-австрійська армія (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Під керівництвом більшовицьких орг-цій у республіці розгорнулася збройна боротьба проти ворожих військ. ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР, особисто В. І. Ленін подавали трудящим України всю можливу в тих умовах допомогу. Заклик В. І. Леніна до боротьби проти загарбників викликав у країні патріотичне піднесення. На заводах, фабриках, у селах організовувалися загони добровольців, які вливались у Червону Армію. На фронті окупанти зустріли запеклий опір. Петроградська Рада 22.II прийняла рішення оголосити 23.II «днем захисту соціалістичної вітчизни». Але сили були нерівні, і, скориставшись з своєї чисельної переваги, загарбники просувалися в глиб країни. Зокрема, 1.III 1918 окупанти захопили Київ, 12.III — Чернігів, 14.III — Одесу, 17.III — Миколаїв, 8.IV — Харків, 22.IV — Мелітополь, 28.IV — Луганськ, у середині квітня — Крим. Тоді ж нім. війська висадились у Фінляндії, де допомогли фінл. буржуазії ліквідувати революц. владу трудящих. 8.V нім. частини захопили Ростов-на-Дону, 25.V на прохання груз. меншовиків висадились у Грузії. Одночасно на Закавказзі розгорнула інтервенцію Туреччина.

На Україні 29.IV 1918 нім.-австр. загарбники розігнали вже непотрібну їм Центр.

раду, створивши маріонетковий «уряд» гетьмана П. Скоропадського. Встановлення *гетьманщини* означало відкриту реставрацію бурж.-поміщицького монархізму на Україні. Боротьба трудящих України проти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції ставала все більш масштабною; розгортався повстансько-партизан. рух (див. *Партизанський рух 1918—20*). 20.III спалахнуло *Херсонське збройне повстання 1918*, 22.III — *Миколаївське збройне повстання 1918*. Сильного удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації визвольної боротьби укр. народу відіграло утворення на *Першому з'їзді КП(б) України* (липень 1918) *Комуністичної партії України* — складової і невід'ємної частини РКП(б). Створений у липні 1918 *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* (голова А. С. Бубнов) очолив боротьбу трудящих України проти нім.-австр. окупантів і гетьманщини (див., зокрема, *Звенигородське збройне повстання 1918, Ніжинське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Канівське селянське повстання 1918*). На той час в Країні Рад надзвичайно складна воєнна обстановка ускладнилася господарськими, насамперед продовольчими, труднощами. На Закавказзі і в Середній Азії активізувалась інтервенція Антанти, яка підтримувала контрреволюц. бурж.-націоналістичні уряди (меншовиків у Грузії, дашнаків у Вірменії, мусаватистів в Азербайджані, есеро-меншовиків у Закаспії). 31.VII 1918 на Закавказзі інтервенти ліквідували Бакинську комуну (див. *Бакинські комісари*), до влади прийшов есеро-меншовицький уряд Центрокаспію. На кошти Антанти було створено ряд військ.-заколотницьких орг-цій. При підтримці інтервентів білогвардійці і Чехословацький корпус у травні 1918 захопили Сибір і Далекий Схід (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*). Спалахнув ряд антирад. заколотів у центрі країни (див. *Лівоесерівський заколот 1918, Ярославський контрреволюційний заколот 1918*). 30.VIII 1918 есери вчинили замах на В. І. Леніна. Вони вбили В. Володарського, М. С. Урицького. В червні похід на Кубань здійснила *Добровольча армія* ген. Денікіна, яка змусила рад. частини відступити (див. *Таманської армії похід 1918*). В липні білочехи оволоділи Симбірськом (тепер м. Ульяновськ), Уфою, Єкатеринбургом (тепер м. Свердловськ). 2.VIII десант військ Антанти і США захопив Архангельськ. На кінець літа 1918 $^3/_4$ тер. Рад. Росії опинилося в руках інтервентів і білогвардійців. 2.IX Рад. Республіку було оголошено воєнним табором. Рад. уряд здійснив ряд надзвичайних екон. і політ. заходів — запровадив держ. хлібну монополію, *продрозверстку*, заг. трудову повинність, націоналізував середню і дрібну пром-сть (див. *«Воєнний комунізм»*).

Восени 1918 сталися зміни в міжнар. обстановці: Німеччина зазнала поразки в 1-й світовій війні, розпалась Австро-Угорщина. Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині окупаційні війська швидко розкладались. Відповідно до рішень *Другого з'їзду КП(б) України* (жовтень 1918) підпільні більшовицькі орг-ції посилили всенар. боротьбу проти іноз. окупантів. Почалося масове вигнання їх. У ряді міст Донбасу трудящі відновили владу Рад. 13.XI 1918 ВЦВК анулював Брестський мир. Уряд РРФСР подавав всебічну допомогу трудящим у їхній боротьбі за визволення України, Білорусії і Прибалтики. 28.XI 1918 сформувався *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*.

Під ударами повстанців і українських радянських військ, сформованих восени 1918 в *«нейтральній зоні»* (див. *Перша Українська радянська дивізія, Друга Українська радянська дивізія*), гетьманський режим розвалювався. Укр. дрібнобурж. націоналістичні партії спробували використати масовий нар. рух проти нім.-австр. загарбників і гетьманців, щоб захопити владу. 14.XI 1918 було утворено націоналістичну контрреволюц. *Директорію*. Протягом 2-ї пол. листопада — 1-ї пол. грудня вона тимчасово захопила значну частину України.

Повстанський рух сприяв успішному наступові військ *Українського фронту*, створеного для подання допомоги укр. трудящим у січні 1919 під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка. 3.I 1919 рад. війська у взаємодії з повсталими робітниками визволили від петлюрівців Харків (див. *Харківське січневе збройне повстання 1919*), 27.I — Катеринослав. На поч. січня 1-а Укр. Рад. д-зія розгорнула наступальні дії на Київ. напрямі. 12.I Богунський полк визволив м. Чернігів. Таращанський полк оволодів м. Ніжином. Після запеклих боїв 5.II *богунці* і *таращанці* вступили в Київ. Активну участь у боях за визволення міст України у складі 2-ї Укр. рад. д-зії брало *Червоне козацтво України*. До середини квітня 1919 війська Директорії було розгромлено, залишки їх втекли на захід. У ході визволення України тут розгорнулося рад. будівництво.

29.I 1919 Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України було реорганізовано у *Раду Народних Комісарів УРСР. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад* (березень 1919) прийняв першу Конституцію УРСР. У республіці в кінці 1918 — на поч. 1919 було створено надзвичайні органи влади — *революційні комітети*, в селах почалось утворення *комітетів бідноти*. Завдяки допомозі рос. народу і самовідданій праці робітників України вже весною 1919 було відновлено роботу ряду важливих пром. підприємств у Донбасі, Харкові, Києві та ін. місцях.

Відповідно до рішень *Восьмого з'їзду РКП(б)* (березень 1919) було здійснено перехід від політики нейтралізації серед. селянства до політики союзу з ним, удосконалювалось воєнне будівництво, створювалась регулярна Червона Армія. Зокрема, на Україні діючі частини було зведено в три Укр. рад. армії. На поч. травня утворено 4-у, Кримську армію. В березні 1919 почалося формування *Дніпровської військової флотилії*.

В складі Червоної Армії створювались й інтернац. військ. частини, сформовані з добровольців — іноземних громадян (військовополонених). В боях за владу Рад, зокрема на Україні, відзначились югослов'янські, чехословацькі, польські, болгарські та ін. інтернаціоналісти. Велику роботу по формуванню інтернац. частин проводила *Федерація іноземних груп при ЦК РКП(б)*, утворена в травні 1918. Навесні 1919 вона зосередила свою роботу в Києві. Всього в той час в інтернац. та ін. формуваннях Червоної Армії на Україні перебувало до 10 тис. іноз. трудящих. Багато інтернаціоналістів, особливо болгар і сербів, воювали в бригаді Г. І. Котовського та 1-й *Кінній армії*. Серед воїнів-інтернаціоналістів уславилися югослов'яни О. Дундич, Д. Ф. Сердич, **Юричек**, угорці Л. Гавро, Р. Фекете, Тардін, чех Е. Кужело та ін. Членом Реввійськради Пд. фронту був угорець Б. Кун, нач. штабів армій — румун В. Попович, хорват Г. Барабаш та ін. (див. *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*).

Складовою частиною широкої інтервенції проти Країни Рад було вторгнення військ Антанти на Пд. України. Військ. кораблі Великобританії, Франції та Італії 23.XI 1918 з'явились у Севастополі, 27.XI в Одесі почали висаджуватися франц., грецькі і білогвардійські війська. На кінець січня 1919 війська інтервентів вийшли на лінію Тирасполь — Бірзула (тепер м. Котовськ) — Колосівка — Веселий Кут — Миколаїв — Херсон. В окупованій зоні на Пд. України і в Криму на поч. березня зосереджувалося бл. 50 тис. військ інтервентів і 25 тис. білогвардійців.

Боротьбу трудящих мас проти інтервентів і білогвардійців очолили підпільні парт. орг-ції. Успішні дії рад. військ, масовий повстанський рух (див., зокрема, *Біляївське повстання 1919*) на окупованій території, зростаючі революц. настрої у військах інтервентів [під впливом більшовицької агітації, яку проводила *«Іноземна колегія»* при Одеському обласному комітеті КП (б)У, спалахнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919*] привели до провалу планів Антанти. 10.III 1919 рад. війська визволили Херсон, 15.III — Миколаїв, 6.IV — Одесу, до кінця квітня було визволено Крим. Залишкам білогвардійських військ удалося закріпитися на Керченському п-ові. На поч. 1919 уряди Великобританії, Франції і США при активній підтримці внутр. контрреволюції почали готувати новий похід проти Рад. країни. Гол. удар передбачалося завдати на Сх. фронті силами 400-тисячної колчаківської армії (див. *Колчаківщина*). З Пд. планувався наступ денікінців, з Пн. Зх.— корпусу ген. Юденича, з Пн.— військ ген. Міллера. Завдяки вжитим ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніним заходам у результаті *контрнаступу Східного фронту 1919* армію Колчака влітку було відкинуто за Урал. Було зупинено наступ білогвардійських військ у Прибалтиці, Білорусії і на Петроградському фронті.

Іноземний імперіалізм пов'язував плани повалення Рад. влади також з *денікін-*

Демонстрація трудящих Одеси після вигнання французьких інтервентів. Квітень 1919.

щиною, яка навесні 1919 активізувалася на Дону і Кубані. Денікінці загрожували Україні, насамперед Донбасові. Фактичними пособниками їх були укр. бурж. націоналісти, які стали на шлях антирад. заколотів (див. *Григор'євщина*, *Махновщина*). В травні — на поч. червня денікінці захопили Донбас і Крим, у червні — Харків, Катеринослав, Царицин.

Напружена обстановка вимагала централізації оборони всіх рад. республік. 1.VI 1919 в Москві на засіданні ВЦВК за участю представників РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії було прийнято декрет про укладення воєнно-політ. союзу рад. республік і створення єдиного командування, про об'єднання рад нар. г-ва, наркоматів транспорту, фінансів, праці. 9.VII опубліковано написаний В. І. Леніним лист ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!» — програму мобілізації сил для одночасної боротьби проти Денікіна і Колчака. Війська Сх. фронту завдали поразки колчаківцям, і ті почали відступати в Сибір. Це дало змогу перекинути значну частину рад. військ на Пд. фронт. Денікін, зазнавши невдачі в гол. напрямі — Курському і Воронезькому,— спрямував свої військ. сили на оволодіння Україною. В липні білогвардійці зайняли Полтаву, Кременчук. Вони почали наступ на Київ, куди із Зх. в цей час просувалися недобитки петлюрівських військ і т. з. *Українська галицька армія*, що стала ядром збройних сил *петлюрівщини*. 30.VIII націоналістичні частини ввійшли в Київ. 31.VIII в місто вступили денікінці. Білогвардійці захопили майже всю Україну, встановивши тут режим кривавої диктатури.

Розгорнулася масова підпільна і партизан. боротьба проти військ Денікіна, для керівництва якою в липні 1919 було організовано *Зафронтове бюро ЦК КП (б) України* на чолі з С. В. Косіором. Восени 1919 збройні сили внутр. контрреволюції за допомогою Антанти знову активізували свої дії. Добровольча армія почала новий наступ на Москву на Курсько-Орловському напрямі. Погіршилося становище і на Сх. фронті, ускладнилась ситуація під Петроградом, де армія ген. Юденича, яка перейшла в кінці вересня в наступ, 16.X опинилася на підступах до міста. На захист Петрограда були мобілізовані комуністи та робітники, направлені війська з Східного фронту, приведені у бойову готовність загони Балтійського флоту. В грудні війська Юденича було розгромлено і відкинуто на тер. Естонії. *Петроградська оборона 1919* не ослабила уваги ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна до Пд. і Пд.-Сх. фронтів. У війська Пд. фронту прийшло по парт. мобілізації бл. 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. Під керівництвом В. І. Леніна було розроблено план розгрому Денікіна, 10.X 1919 рад. війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ. Гол. удару рад. війська завдавали в напрямі Харків — Донбас — Ростов-на-Дону. В жовтні 1919 внаслідок успішного здійснення ними Орловсько-Кромської операції ударне угруповання Добровольчої армії було розгромлено.

Рад. частини визволили Орел і Воронеж, 12.XII — Харків, 16.XII — Київ, 7.II 1920 — Одесу. 27.III 1920 вони оволоділи останнім оплотом денікінців — Новоросійськом. Але значне угруповання білогвардійців (35—40 тис.) встигло пробитися на Пд. і закріпитися в Криму. В лютому частини Пд.-Зх. фронту завершили визволення Правобережної України й вийшли на рубіж Коростень — Шепетівка — Проскурів (тепер — м. Хмельницький) — р. Дністер.

Великого розмаху 1918—19 набрала боротьба трудящих зх.-укр. земель за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною. Після розпаду Австро-Угорщини (жовтень 1918) частина зх.-укр. земель відійшла до новоутворених бурж. держав: Пн. Буковина — до Румунії, Закарп. Україна — до Чехословаччини. Сх. Галичину в липні 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. Боярська Румунія за допомогою укр. бурж. націоналістів встановила на Пн. Буковині режим жорстокого соціального й нац. гноблення. У тяжких умовах масових репресій і терору в краї під проводом комуністів (Компартію Буковини створено в листопаді 1918) розгорнувся визвольний рух, небувалого розмаху набрали страйки, політ. демонстрації, мітинги, збройні повстання. В січні вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді в Чернівцях спалахнуло *Сто тринадцятого Буковинського полку повстання 1919*. В Закарпатській Україні наростав рух на возз'єднання з Рад. Україною. Рішення про возз'єднання ухвалили і *Закарпатські всенародні збори 1919*. Здійснення його зірвали укр. бурж. націоналісти. 21.III 1919 в Угорщині, в т. ч. і на Закарпатті, під керівництвом компартії перемогла соціалістична революція, й було встановлено Рад. владу. Її органи — *директоріуми* — зробили перші кроки на шляху соціалістичних перетворень. Було створено *Закарпатську Червону гвардію*. Але під тиском переважаючих сил міжнар. імперіалізму Рад. влада на Закарпатті, як і в усій Угорщині, проіснувавши 40 днів, впала. Всупереч волі трудящих, Закарпаття було включено до складу бурж. Чехословаччини. В Сх. Галичині в листопаді 1918 владу захопили укр. бурж. націоналісти, які проголосили утворення маріонеткової «*Західноукраїнської народної республіки*». Під керівництвом створеної у лютому 1919 Компартії Сх. Галичини (КПСГ) розгорнулась боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду ЗУНР (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Ще в листопаді 1918 почалась польс. інтервенція у Сх. Галичині; в липні 1919 польс. загарбники повністю окупували її. Влітку 1920 Червона Армія визволила майже 20 повітів Зх. України. На визволеній території було створено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку*, яка проіснувала до 23.IX 1920, коли бурж.-поміщицька Польща при підтримці Антанти окупувала тер. Сх. Галичини. Трудящі зх.-укр. земель під проводом Комуністичної партії продовжували боротьбу проти іноз. окупації, за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

Для керівництва рад. і госп. будівництвом на визволеній тер. України 11.XII 1919 створено надзвичайний орган влади — *Всеукраїнський революційний комітет*. Після визволення всієї тер. України відновили діяльність ВУЦВК і Раднарком УРСР. Компартія України очолила боротьбу трудящих республіки за відбудову зруйнованого війною нар. г-ва, насамперед пром-сті Донбасу. Для цього в лютому 1920 було створено *Українську трудову армію*. Велику роль у зміцненні Рад. влади на селі відіграли *комітети незаможних селян* (комнезами), створені в травні 1920. Але мирний перепочинок тривав недовго.

25.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі без оголошення війни напали на Країну Рад (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Для прикриття своїх агресивних планів правлячі кола Польщі використали укр. бурж. націоналістів, ватажок яких Петлюра уклав зрадницьку *Варшавську угоду 1920*. Відповідно до цієї угоди (укладена 21.IV у Варшаві) Директорія в обмін на визнання її «верховною владою» на Україні зрікалась Зх. Волині і Сх. Галичини на користь Польщі, зобов'язувалася зберегти зем. власність польс. поміщиків на Україні, забезпечити окупаційні війська продовольством і транспортом. 6.V польс. війська захопили Київ. Радянська республіка знову змушена була мобілізувати свої сили для відсічі інтервентам. Конкретну програму дій було накреслено в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23.V 1920. Проведено нові парт. і комсомольські мобілізації. Для організації більшовицького підпілля і партизан. руху на окупованій території 26.V 1920 створено *Закордонний відділ ЦК КП(б)У*. Важливу роль у мобілізації сил укр. народу на боротьбу проти інтервентів відіграв *Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад* (травень 1920). В травні за планом, розробленим під керівництвом В. І. Леніна, війська Зх. і Пд.-Зх. фронтів розгорнули контрнаступ. 12.VI було визволено Київ (див. *Київська операція 1920*). На поч. липня рад. війська перейшли в рішучий наступ, розвиваючи гол. удар на Бялисток, Варшаву. На поч. серпня 1-а Кінна армія почала бої за Львів (див. *Львівська операція 1920*). Проте в серед. серпня 1920 польс. війська, які одержали значну допомогу від Антанти, перейшли в контрнаступ. Радянські війська змушені були відступити. Однак оскільки польські правлячі кола були неспроможні продовжувати війну, вони, всупереч вимогам Антанти, 12.X 1920 підписали договір про перемир'я, а потім — *Ризький мирний договір 1921*. В рад.-польс. переговорах брала участь делегація Рад. України в складі Е. Й. Квірінга, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника. Представники польс. уряду, продовжуючи свою загарбницьку політику щодо України, відмовлялись визнати правомочність делегації Рад. України. Проте в результаті рішучої позиції рос. рад. делегації правомочність укр. рад. делегації була визнана. Рад. делегація, виходячи з необхідності швидкого укладення миру, погодилась на відхилення від «*Керзона лінії*» на користь Польщі. За цим договором Зх. Україна (Сх. Галичина і Зх. Волинь) і Зх. Білорусія відійшли до Польщі.

У 1920, плануючи напад на Країну Рад, Антанта велике місце відводила очолюваним ген. Врангелем залишкам білогвардійських військ у Криму. 6.VI Врангель

Група партизанів Новомосковського повіту Катеринославської губернії. 1919.

почав наступ на Пн. Таврію і до 24.VI захопив її. Закінчення війни проти бурж.-поміщицької Польщі створило умови для ліквідації *врангелівщини*. У вересні 1920 за рішенням ЦК РКП(б) було організовано окремий Пд. фронт під командуванням М. В. Фрунзе. 28.X рад. війська перейшли в наступ і 31.X розгромили осн. сили Врангеля в Пн. Таврії, проте частині білогвардійців удалося відійти в Крим. 7—11.XI рад. війська Пд. фронту в результаті *Перекопсько-Чонгарської операції 1920* штурмом оволоділи укріпленнями Перекопського перешийка, переправилися через Сиваш і 17.XI завершили визволення Криму. Недобитки врангелівців евакуювались у Туреччину. В листопаді 1920 рад. війська розгромили 40-тисячну петлюрівську армію, залишки якої втекли до Польщі. В 1920 Червона Армія завершила вигнання інтервентів з Серед. Азії, 1920 — на поч. 1921 — із Закавказзя, 1922 — з Далекого Сходу. У розгромі внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів на Україні визначну роль відіграли пролет. полководці, воєначальники і політ. працівники В. К. Блюхер, В. Н. Боженко, А. С. Бубнов, С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов, О. І. Городовиков, С. І. Гусєв, Ф. Е. Дзержинський, І. Н. Дубовий, Р. П. Ейдеман, О. І. Єгоров, Д. П. Жлоба, В. П. Затонський, А. І. Корк, Г. І. Котовський, Ю. М. Коцюбинський, М. Г. Кропив'янський, С. О. Меженінов, В. І. Межлаук, Г. К. Орджонікідзе, М. І. Подвойський, В. М. Примаков, Й. В. Сталін, І. П. Уборевич, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, М. О. Щорс, Й. Е. Якір та ін.

Радянська влада перемогла, довівши тим самим життєздатність нового держ. і сусп. ладу, перемогла тому, що війна, яку вона вела, була справедливою, велася в інтересах широких нар. мас. Вирішальною умовою перемоги було керівництво Комуністичної партії, яка завдяки ленінській соціальній і нац. політиці згуртувала навколо себе трудящих усіх націй країни. «Тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на заклик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені,— тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий і чотириразовий похід імперіалістів Антанти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 40, с. 230).

Проводи комуністів, мобілізованих на «врангелівський фронт. Полтава. 1920.

Період іноз. воєнної інтервенції і громадян. війни став для Країни Рад, у т. ч. для укр. народу, суворою школою політ. досвіду, перевіркою програм різних політ. партій. Зазнали нищівної поразки не тільки відкрито контрреволюц. партії, а й дрібнобурж. угодовські партії і угруповання, в т. ч. укр. націоналістичні партії. Трудящі України, як і ін. рад. республік, згуртувалися навколо Комуністичної партії, очолюваної В. І. Леніним. Запорукою перемоги над силами контрреволюції були непорушний союз робітн. класу і селянства, братерська взаємодопомога рад. республік, серед яких провідна роль належала Рос. Федерації. Перемогам Червоної Армії сприяли революц. боротьба трудящих капіталістичних країн і виступи міжнар. пролетаріату проти інтервенції під гаслом *«Руки геть від Росії»*. Перемога Рад. д-ви в громадян. війні зміцнила завоювання Великої Жовтн. соціалістич. революції. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

М. І. Супруненко.

Українська РСР у період відбудови народного господарства (1921—25)

Після переможного закінчення громадян. війни перед робітн. класом Рад. країни, всіма трудящими відкрилася можливість мирного будівництва. Постала необхідність якнайшвидше ліквідувати госп. розруху, відбудувати економіку, розгорнути соціалістичне будівництво, подолати фактичну нерівність народів, що залишилась у спадщину від царизму. Будівництво нового суспільства в Рад. країні почалося в умовах низького рівня розвитку продуктивних сил і культури, успадкованого від царської Росії, переважання дрібнотоварного сільського господарства, руйнівних наслідків світової і громадян. воєн, а також іноз. інтервенції. Продукція важкої пром-сті в УРСР порівняно з довоєнним часом знизилась майже в 9 раз, видобуток вугілля на шахтах Донбасу — до 18 %, виробництво металу становило лише 5 % довоєнного рівня, продукція маш.-буд. пром-сті знизилася до 4 %. У стані занепаду була легка і харч. пром-сть. Кількість робітників у пром-сті зменшилась удвоє, з великими перебоями працював транспорт. Розруха в нар. г-ві вела до розпорошення і декласування робітників. Це ослаблювало соціальну базу диктатури пролетаріату, що становило велику небезпеку для Рад. д-ви.

У складному становищі перебувало й с. г. України: посівна площа зернових культур порівняно з довоєнною зменшилася на 30 %, виробництво тех. культур — на 75—90 %. У 1921 було вироблено лише бл. 7 % цукру порівняно з 1913. Неврожай 1920 поглибив розорення с. г. В країні не вистачало хліба та ін. найнеобхідніших продуктів харчування, а також пром. виробів. Тяжке екон. становище країни намагалися використати внутр. і зовн. вороги. Запеклу боротьбу проти Рад. влади розгорнули залишки повалених експлуататорських класів, укр. бурж. націоналісти.

На *Восьмому Всеросійському з'їзді Рад* (1920), в якому взяли участь і представники України, було схвалено план електрифікації Росії (*ГОЕЛРО*), в якому відводилося значне місце електрифікації України. Тут намічалося збудувати 9 електростанцій, зокрема Дніпровську ГЕС, а також ряд теплових (Штерівську та ін.). На з'їзді також було ратифіковано *союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*. Протягом 1921 союзні договори були укладені також між Рос. Федерацією і Білоруською, Грузинською і Вірменською рад. республіками. Це був крок на шляху до утворення соціалістичної багатонац. д-ви.

Конкретні завдання відбудови нар. г-ва України було накреслено на *П'ятому Всеукраїнському з'їзді Рад* (1921). З'їзд зобов'язав уряд розробити єдиний госп. план УРСР, який мав тісно пов'язуватися з відбудовою і розвитком всього нар. г-ва країни. Одним з першочергових завдань відбудовного періоду було відродження с. г. «Тільки через це,— зазначав В. І. Ленін,— можна добитись і поліпшення становища робітників, і зміцнення союзу робітників з селянством, зміцнення диктатури пролетаріату» (Повне зібр. тв., т. 43, с. 200). Ставилося завдання через відродження с. г. створити матеріальні передумови для відбудови і піднесення важкої пром-сті, що, в свою чергу, мало забезпечувати базу для перебудови с.-г. виробництва на соціалістичних засадах.

Перед Комуністичною партією і Рад. урядом постала необхідність виробити екон. політику, яка забезпечила б зміцнення союзу робітн. класу і селянства, піднесення продуктивних сил країни і залучення трудового селянства до будівництва соціалізму. Це означало необхідність ліквідувати *продрозверстку*, замінивши її натуральним податком, і дати селянинові можливість використовувати на власний розсуд лишки продуктів свого г-ва. Заміна продрозверстки прод. податком була найголовнішим елементом *нової економічної політики* (неп) Рад. влади, рішення про запровадження якої ухвалив *Десятий з'їзд РКП(б)* (1921).

Керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б), вказівками В. І. Леніна, Компартія України розгорнула широку організаторську і політ. роботу по проведенню в життя нової екон. політики. *Перша Всеукраїнська нарада КП (б) України* (1921) одностайно схвалила рішення X з'їзду партії про перехід до непу, накреслила конкретні заходи по відбудові нар. г-ва республіки, розгортанню товарообороту, проведенню такої фінанс. політики, яка давала б можливість обмежувати зростання капіталістичних елементів. Труднощі, які переживала країна на початку відбудовного періоду, викликали пожвавлення дрібнобурж. стихії, появу в середині партії фракційних груп, які виступали проти ленінської лінії, нав'язали партії *дискусію про профспілки*.

На Україні, блокуючись з троцькістами, децистами (див. *Група «демократичного централізму»*), бухарінцями та ін. антипарт. угрупованнями, проти ленінської лінії в госп. і парт. будівництві виступили укр. бурж. націоналісти, зокрема т. з. Укр. комуністична партія (див. *Укапісти*), яка ввібрала в себе залишки *боротьбистів, «незалежників»* та ін. дрібнобурж. партій. Націоналісти створили ряд підпільних контрреволюц. орг-цій, підтримували петлюрівсько-куркульський бандитизм, який одержував допомогу від капіталістичних д-в.

Парт. і рад. органи України розробили конкретні заходи по ліквідації куркульсько-націоналістичного бандитизму. *П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад* оголосив боротьбу проти бандитизму одним з першочергових завдань Рад. влади в республіці. Активну участь у боротьбі проти бандитизму відіграли, зокрема, *комітети незаможних селян* (комнезами), комсомол, позаспілкова молодь України, які створювали *частини особливого призначення*, сільс. загони самооборони, ве-

1
2
3

Отъ Военно-Революціоннаго Комитета при Петроградскомъ Совѣтѣ Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ.

Къ Гражданамъ Россіи.

Временное Правительство низложено. Государственная власть перешла въ руки органа Петроградскаго Совѣта Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ Военно-Революціоннаго Комитета, стоящаго во главѣ Петроградскаго пролетаріата и гарнизона.

Дѣло, за которое боролся народъ: немедленное предложеніе демократическаго мира, отмѣна помѣщичьей собственности на землю, рабочій контроль надъ производствомъ, созданіе Совѣтскаго Правительства — это дѣло обезпечено.

ДА ЗДРАВСТВУЕТЪ РЕВОЛЮЦІЯ РАБОЧИХЪ, СОЛДАТЪ И КРЕСТЬЯНЪ!

Военно-Революціонный Комитетъ при Петроградскомъ Совѣтѣ Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ.

25 октября 1917 г. 10 ч. утра.

4
5
6

7

ВѢСТНИК УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Орган Центрального Исполнительного Комитета Совѣтов Рабочих, Солдатских и Селянских Депутатов Украины.

МАНИФЕСТ

ВІСТНИК Украінськоі Народньоі Республіки

Орган Центрального Виконавчого Комітету Всеукраінськоі Ради Робітничих, Салдатських та Селянських Депутатів.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЧЕРВОНИЙ ПРАПОР МАЄ, НАРЕШТІ, НАД КИІВОМ.

ПІСЛЯ НЕДОВГОГО БОЮ ВЗЯТИЙ ПЕРЕМОЖНИМИ ВІЙСЬКАМИ УКРАІНСЬКОІ НАРОДНЬОІ РЕСПУБЛІКИ-КРЕМЕНЧУГ.

Миколаів-в руках червоногвардійців.

ЗО ВСІХ КОНЦІВ УКРАЇНИ СПІШАТЬ НА ПОМІЧ БОЙОВИМ ЧЕРВОНИМ ВІЙСЬКАМ РОБІТНИКИ І СЕЛЯНЕ УКРАЇНИ. УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ ОЧИЩАЄТЬСЯ ВІД ВОВКІВ В ОВЕЧІЙ ШКУРІ КОНТР-РЕВОЛЮЦІЇ.

Хай живе Робітниче-Селянська Республіка України!

8
9
10
11
12

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

1. Демонстрація трудящих Харкова у квітневі дні 1917. 2. Більшовицька колона на першотравневій демонстрації в Києві. 1917. 3. Перший червоногвардійський загін Брянського заводу в Катеринославі. 1917. 4. Написана В. І. Леніним відозва «До громадян Росії!», передана через радіостанцію крейсера «Аврора» 25 жовтня (7 листопада) 1917. 5. Частина будинку київського заводу «Арсенал», робітники якого були головною ударною силою повстань київського пролетаріату проти Тимчасового уряду та Центральної ради. 6. Загін київських червоногвардійців, який брав участь у Січневому повстанні проти Центральної ради. 7. Вступ радянських військ у Київ у січні 1918. 8. Червоногвардійці Єнакієвого, які брали участь у боротьбі проти Центральної ради і каледінщини. 1917. 9. Маніфест 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад про встановлення Радянської влади на Україні 12 (25) грудня 1917, надрукований у «Вестнике Украинской Народной Республики». 10. Румунський революційний батальйон, що брав участь у боротьбі за владу Рад на Півдні України. Січень 1918. 11. Будинок у Харкові, де 11—12 (24—25) грудня 1917 проходив 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад. 12. Повідомлення про встановлення влади Рад у Києві та інших містах України.

СОЦІАЛИСТИЧЕСКОЕ
ОТЕЧЕСТВО ВЪ ОПАСНОСТИ!

Наши парламентеры 20 (7) февраля вечеромъ, выѣхали изъ Рѣжицы въ Двинскъ и до сихъ поръ нѣтъ отвѣта.

Социалистическая Республика Совѣтовъ находится въ величайшей опасности

Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ.

Українська РСР у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918—20.

1. Шахтарі Пастухівського рудника (Донбас) — учасники боротьби проти німецьких загарбників. 2. Декрет Ради Народних Комісарів «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!». 3. Бійці Попаснянського повстанського загону, який боровся проти німецьких окупантів та петлюрівців. 4. Вантаження зерна, награбованого англо-французькими інтервентами. 5. Бронепоїзд «Комуніст», що громив петлюрівські банди в районі Коростеня. 1919. 6. Вступ радянських військ до Києва після вигнання петлюрівської Директорії. 5 лютого 1919. 7. В. І. Ленін виступає перед бійцями-комуністами, які відправляються на боротьбу проти Денікіна. Москва. 16 жовтня 1919. 8. Вступ кавалерійської бригади Г. І. Котовського в Одесу після вигнання денікінців. Лютий 1920. 9. М. І. Подвойський на огляді кулеметної роти імені В. І. Леніна. Станція Жмеринка. 1919. 10. Частини Червоної Армії перед відправленням на польський фронт. Москва. 1920. 11. Комсомольці Миколаївщини вирушають на польський фронт. 1920. 12. Комуністи-добровольці Харкова перед відправленням на врангелівський фронт. Вересень 1920. 13. 1-а Кінна армія під час походу на Врангеля. 1920. 14. Голова ВЦВК М. І. Калінін вручає червоноармійцям Червоний прапор після розгрому врангелівщини.

ли роз'яснювальну роботу серед селян. Заг. керівництво боротьбою проти бандитизму здійснював М. В. Фрунзе; військ. частини, які брали участь у розгромі махновських і петлюрівських банд, очолювали І. Н. Дубовий, Г. І. Котовський, О. Я. Пархоменко, Р. П. Ейдеман, Й. Е. Якір та ін. На кінець 1921 з політ. бандитизмом на Україні було в основному покінчено. Ліквідація бандитизму була важливою умовою дальшого зміцнення Рад. влади в республіці, могутнім ударом по укр. бурж.-націоналістичній контрреволюції. Значну роль у розгромі і викритті контрреволюц. суті укр. бурж. націоналізму відіграв судовий процес над ватажками укр. партії есерів (УПСР) 1921 в Києві. На процесі було викрито справжню суть політики не тільки есерів, а й усіх укр. бурж.-націоналістичних партій як організаторів банд і агентів іноз. імперіалістів. Велика організаторська і масово-політ. робота комуністів, комсомольців і незаможників на селі, послідовне здійснення непу, зростання активності сел. мас забезпечили перші успіхи у відбудові с. г. Незважаючи на неврожай, що охопив пд. губернії України, прод. податок 1921 по Україні було зібрано більш як на 86 %.

Неврожай 1921 ускладнив умови відбудовного періоду. На поч. серпня 1921 В. І. Ленін звернувся до укр. селянства із закликом подати допомогу голодуючим Поволжя. У відповідь на це звернення трудяще селянство України відправило до Рад. Росії 1921—22 понад 31 млн. пудів хліба. Водночас на Україні було влаштовано понад 200 тис. біженців з голодуючих районів Поволжя і Сибіру, в т. ч. понад 50 тис. дітей.

У період відбудови нар. г-ва виняткове значення мало відродження Донбасу — гол. вуг.-металург. бази країни. На заклик партії «Все для Донбасу!» сюди приїхали тисячі комуністів і комсомольців з усієї країни, доставлялися машини й устаткування з Москви і Петрограда, подавалася допомога у відбудові і будівництві нових шахт і заводів. За дорученням ЦК партії на Україну для подання допомоги у відбудові нар. г-ва і насамперед Донбасу не раз виїздили Ф. Е. Дзержинський, Г. К. Орджонікідзе, ін. видатні діячі партії і Рад. д-ви.

Однією з ефективних форм соціалістичних методів праці стали *комуністичні суботники* (на Україні перший суботник відбувся 11.I 1920 у Харкові. В березні 1920 в суботнику в Харкові взяли участь М. І. Калінін і Г. І. Петровський). Тільки в квітні 1921 в Юзівському (тепер Донецькому) районі було проведено 500 суботників, в яких взяли участь 70 тис. робітників. Ініціаторами їх були партійні і комсомольські організації. За трудовий героїзм, виявлений юзівськими гірниками, ВУЦВК 1921 нагородив їх Червоним прапором. Внаслідок вжитих заходів видобуток вугілля 1921 досяг 350 млн. пудів (5,7 млн. т) проти 272 млн. пудів (4,5 млн. т) у 1920. Перші успіхи у відбудові вуг. пром-сті Донбасу створили передумови для відродження металургійної та ін. галузей пром-сті. В 1921 почали відроджуватися Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни. В кінці 1921 стали до ладу Юзівська і Макіївська домни, а також мартенівські печі кількох з-дів. На семи з-дах було налагоджено прокатку металу. Приступили до випуску паровозів Луганський, Харківський паровозобудівні з-ди; почали давати продукцію Дебальцівський, Маріупольський, Краматорський і ряд ін. металург. з-дів. Відбудовувалися залізничні вузли — Харківський, Ясинуватський, Лозівський, Одеський, Київський.

Для прискорення відбудови залізниць республіки було передано частину паровозів з Сибіру, використано запаси металу уральських з-дів. Деяких успіхів добилася маш.-буд. пром-сть, насамперед с.-г. машинобудування. Підіймалися з руїн і почали давати продукцію підприємства легкої і харч. пром-сті.

Підсумки першого року мирного соціалістичного будівництва підбив *Одинадцятий з'їзд РКП(б)* (1922), на якому висувалося нове завдання: перегрупування сил для переходу в рішучий наступ на капіталістичні елементи. Виконуючи рішення з'їзду, Компартія України і всі її місц. орг-ції з новою силою взялися за дальшу мобілізацію трудящих на боротьбу з госп. розрухою. Все більше ставало до ладу шахт, ф-к і з-дів. У с. г. валовий збір зернових культур на Україні 1922 підвищився до 637 млн. пудів проти 227 млн. пудів 1921. Поліпшувався добробут робітників і селян, підвищувалася роль робітн. класу в розв'язанні політ. і госп. завдань. Перші кроки відбудови нар. г-ва показали, що ліквідація госп. розрухи і побудова соціалізму, забезпечення надійної оборони країни та всебічного розвитку всіх народів можливі тільки за умови об'єднання рад. республік в єдину багатонац. д-ву. На з'їздах Рад, численних зборах і мітингах трудящі висловлювалися за якнайшвидше об'єднання рад. республік. Беручи до уваги прагнення широких мас трудящих різних національностей, В. І. Ленін розробив конкретний план створення єдиної Рад. багатонац. д-ви на основі добровільного і рівноправного об'єднання рад. республік.

Виражаючи волю укр. народу, *Сьомий Всеукраїнський з'їзд Рад* (грудень 1922) одностайно ухвалив рішення про своєчасність і необхідність утворення Союзу РСР. 30.XII 1922 *Перший з'їзд Рад СРСР* затвердив *Декларацію про утворення СРСР* і *Договір про утворення СРСР*. Утворення першої в світі соціалістичної багатонац. д-ви — *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* мало всесвітньо-істор. значення. Воно знаменувало собою величезну перемогу ленінської нац. політики і було початком нового етапу в розвитку економіки і культури як Країни Рад в цілому, так і кожної рад. республіки зокрема. Завдяки утворенню СРСР Рад. Україна змогла швидше відбудувати нар. г-во, зміцнити співробітництво з усіма братніми республіками в галузі економіки, культури. В. І. Ленін в своїх останніх працях («Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Краще менше, та краще» та ін.) всебічно розробив план побудови соціалізму в СРСР, накреслив шляхи створення комуністичного суспільства. Виходячи з ленінських настанов і заг. завдань партії в галузі госп. будівництва, *Сьома конференція КП(б) України* (1923) затвердила заходи, спрямовані на дальшу відбудову і розвиток пром-сті республіки, яка посідала значне місце в економіці СРСР. З метою дальшого розвитку с. г. конференція намітила заходи щодо проведення землевпорядкування, забезпечення сільс. бідноти тягловою силою та реманентом, розвитку с.-г. кооперації, поліпшення існуючих і створення нових колективних г-в. *Дванадцятий з'їзд РКП(б)* (1923) у своїх рішеннях про пром-сть, про податкову політику, роботу на селі, по нац. й орг. питаннях визначив дальші завдання соціалістичного будівництва, рішуче засудив опортуністичні елементи, які виступали проти ленінської політики партії, закликав комуністів до рішучої боротьби проти великодержавного шовінізму і місц. націоналізму. Мобілізуючи маси на втілення в життя рішень XII з'їзду РКП(б), парт. орг-ції України посилили організаторську і масово-політ. роботу серед трудящих. Ставали до ладу відбудовані з-ди, шахти, ф-ки. Серед них були такі важливі підприємства, як Дніпровський у м. Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), Макіївський, Єнакіївський, Костянтинівський металург. з-ди, Луганський паровозобудівний з-д. У 1925 вже працювали 26 доменних печей. Важка пром-сть республіки 1925 досягла 84,5 % довоєнного рівня. Швидко відбудовувався залізничний транспорт, зростав видобуток вугілля в Донбасі, а легка і харч. пром-сть перевищили довоєнний рівень. З кін. 1922 почалося відновлення чисельності робітн. класу, зумовлене відродженням пром-сті. Кількість робітників важкої пром-сті України, що зменшилась з 631 тис. у січні 1914 до 274 тис. в кін. 1922, на поч. 1926 становила 541 тис. чол. Це свідчило про високі темпи відбудовного процесу на його завершальному етапі. Важливим показником консолідації робітн. класу за роки відбудови нар. г-ва було неухильне зростання парт. прошарку. На кожну тисячу пром. робітників України 1922 припадало 26 комуністів, на початку 1924 — 42. 21.I 1924 Комуністичну партію, рад. народ і трудящих усього світу спіткало велике горе—помер В. І. Ленін. За оголошеним ЦК РКП(б) *ленінським призовом у партію* 31,5 тис. робітників України вступили до Комуністичної партії.

Радянська д-ва подавала велику допомогу селянству, насамперед біднякам. Комітет сприяння с. г. при уряді України, очолюваний Г. І. Петровським, виділив на поч. 1923 для найбіднішого селянства позику в сумі 5 млн. крб. золотом. Збільшувалося постачання с.-г. реманенту. У 1923 на Харків. паровозобудівному з-ді почалося виготовлення перших тракторів.

Початок будівництва Штерівської електростанції. Донбас. 1923.

Допомога держави, шефство робітн. колективів підприємств, активна діяльність комнезамів — все це забезпечило досягнення значних успіхів у відродженні с. г. Всього за роки відбудови укр. селяни одержали від держави у формі натуральної позики 491 тис. т зерна і посівного матеріалу. В республіці виникло акціонерне т-во «Село — допомога», якому держава надала значні кошти і матеріальні засоби. Певну роль у відбудові с. г. відіграли комітети взаємодопомоги, які вперше виникли на поч. 1923. У листопаді 1922 ВУЦВК затвердив Земельний кодекс УРСР, який закріплював основні принципи земельних відносин, установлені ленінським Декретом про землю. Аграрні перетворення Рад. влади збільшили обсяг землекористування бідняцько-середняцьких господарств на Україні у 1,5 раза. В 1925 посівна площа на Україні становила 23 млн. га і досягла довоєнного рівня. Майже довоєнного рівня досяг і валовий збір зерна. Проте продуктивність одноосібних г-в залишалася низькою. У роки відбудови в с. г. поступово зміцнювався соціалістичний сектор, представлений рад. (державними) господарствами — радгоспами і колективними господарствами селян — колгоспами. В 1925 на Україні існувало бл. 700 радгоспів і бл. 5,5 тис. артілей, комун і товариств для спільного обробітку землі.

Партійні, рад., профспілкові й інші орг-ції України приділяли велику увагу нац.-культур. будівництву в республіці. ЦК РКП(б) і Уряд Рад. Росії подавали допомогу трудящим України в культур. будівництві, в піднесенні освіти, в підготовці кадрів спеціалістів та ін. Першочерговим завданням культур. революції Рад. держава вважала ліквідацію неписьменності і малописьменності дорослого населення. Для подання допомоги органам народної освіти у 1923 за прикладом РРФСР в республіці було створено добровільне т-во *«Геть неписьменність»* на чолі з Г. І. Петровським. На кінець відбудовного періоду кількість письменних у республіці збільшилась на 60 %, працювало бл. 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 вузів, 30 робітфаків. Важливим показником розгортання культур. революції були успіхи рад. науки. На Україні гол. наук. центром стала Всеукр. Академія наук (ВУАН, з 1937 — АН УРСР), яка була заснована 1919. ВУАН об'єднувала і координувала діяльність осн. наук. установ і окремих вчених, спрямовувала розвиток науки відповідно до потреб нар. г-ва, вивчала досягнення світової науки. Важливу роль у житті рад. народу почали відігравати укр. рад. література і мистецтво. В 1923—25 на Україні було здійснено адм.-тер. реформу, яка сприяла розвиткові економіки та зміцненню Рад. д-ви. Замість 12 губерній, 102 повітів і 1989 волостей 1925 було утворено 41 округ з 680 районами. *Дев'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад* (1925) затвердив зміни в Конституції республіки, які законодавчо закріпили входження Рад. України до СРСР.

Комуністична партія поряд з відбудовою нар. г-ва, розвитком освіти і культури трудящих приділяла велику увагу дальшому зміцненню укр. рад. державності, поліпшенню роботи Рад, вдосконаленню роботи держ. апарату. Неухильно проводилась у життя ленінська нац. політика, що забезпечувало дальше зростання союзу робітників і селян, дружби і співробітництва укр. народу з усіма народами Рад. Союзу.

А. В. Лихолат.

Українська РСР у період будівництва і зміцнення соціалізму (1926—41)

Після успішного завершення відбудови нар. г-ва республіки Компартія України мобілізувала трудящих на боротьбу за здійснення істор. рішень *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б)* (1925) про соціалістичну *індустріалізацію* країни. Рад. країна вступила в новий етап соціалістичного будівництва. Гол. метою індустріалізації, яка становила серцевину всього соціалістичного перетворення країни, було створення матеріально-тех. бази соціалізму, розвиток і зміцнення соціалістичних виробничих відносин. Перемога соціалізму в СРСР була можлива тільки в результаті могутнього розвитку основи соціалістичної економіки — важкої індустрії, здатної піднести все нар. г-во, реорганізувати на соціалістичних засадах с. г., зміцнити союз робітн. класу і селянства, дружбу рад. народів, підвищити матеріальний і культур. рівень трудящих, забезпечити обороноздатність країни, її техніко-екон. незалежність від капіталістичного світу. Необхідно було створити ряд нових галузей сучас. важкої пром-сті, реконструювати старі і збудувати нові підприємства, які виробляли б засоби виробництва. Особливу роль у цьому відігравала *електрифікація* країни. Індустріалізація в СРСР проводилася без допомоги ззовні, за рахунок внутр. нагромаджень. найсуворішого режиму економії.

Соціалістична індустріалізація відбувалася в обстановці капіталістичного оточення і постійної загрози нападу з боку агресивних сил імперіалізму. Міжнар. обстановка зумовила надзвичайно стислі строки перетворень, вимагала великого напруження всіх сил і засобів.

Курс на соціалістичну індустріалізацію партія, робітн. клас відстояли і провели в життя в запеклій боротьбі проти недобитків повалених експлуататорських класів, проти капіталістичних елементів у місті і на селі, проти нелегальних контрреволюц. орг-цій (див., зокрема, *Промпартія*), проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, правого ухилу у ВКП(б), націонал-ухильництва* та ін. антипарт. угруповань, що намагалися звітовхнути країну з ленінського шляху. На Україні підривну роботу проводили й укр. бурж. націоналісти, зокрема контрреволюц. орг-ція *«Спілка визволення України»*, антинар. суть якої було викрито на судовому процесі 1930. Компартія України була вірною опорою ЦК ВКП(б) в боротьбі за генеральну лінію партії. *Десятий з'їзд КП(б) України* (1927) засудив троцькістську опозицію, схвалив рішучу боротьбу проти проявів націоналізму в КП(б)У, поставив завдання неухильно втілювати в життя генеральну лінію партії на індустріалізацію країни, тримати курс на реорганізацію с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*. Вирішення завдань соціалістичної індустріалізації було пов'язане з розв'язанням проблеми капіталовкладень у пром-сть. Зосередження в руках д-ви командних висот у нар. г-ві дало можливість розв'язати цю проблему. Вже 1926/27 капітальні вкладення в пром-сть СРСР становили бл. 1 млрд. крб., з них 269,4 млн. крб. припадало на пром-сть Рад. України. Компартія України, уряд республіки зосередили зусилля на ощадливому і раціональному використанні нагромаджених коштів. Було запроваджено суворий режим економії, ліквідовано непродуктивні витрати, скорочено надмірно роздуті штати установ. Зростанню нагромаджень сприяли раціоналізація виробництва, зниження собівартості пром. продукції, піднесення продуктивності праці. Розгортання індустріалізації прискорило процес зростання кількості працюючих у нар. г-ві, особливо у важкій пром-сті. В 1925/26—1928/29 кількість робітників і службовців у нар. г-ві республіки збільшилася з 1,7 млн. до 2,2 млн. чол. Компартія України і уряд республіки вжили рішучих заходів щодо поліпшення підготовки кваліфікованих кадрів для пром-сті. Було значно розширено мережу серед. і вищих тех. навч. закладів, короткотермінових курсів. На керівні госп. посади партія висувала випробуваних у боротьбі за соціалізм комуністів. Курс партії на соціалістичну індустріалізацію викликав трудове піднесення робітн. класу. Органічною складовою частиною соціалістичного будівництва стали *ударництво*, рух раціоналізаторів і винахідників. Пожвавилася діяльність Рад, піднеслася їхня роль у госп. будівництві. Активізувалася діяльність профспілок, які 1927 об'єднували 2 млн. робітників і службовців. Свої зусилля профспілки спрямовували на те, щоб залучити широкі маси робітників до активної участі в індустріалізації країни. Послідовно здійснюючи ленінський план соціалістичної індустріалізації, трудящі України під керівництвом Комуністичної партії за допомогою трудящих братніх республік добилися серйозних успіхів. У 1926—29 в республіці було споруджено 408 і реконструйовано 421 пром. підприємство. Зросла питома вага важкої пром-сті в усьому нар. г-ві.

Перші успіхи соціалістичної індустріалізації позитивно позначилися на розвитку с. г. Збільшилися держ. капіталовкладення в цю галузь, постачання селу машин. За обсягом валової продукції с. г. 1927 перевершило рівень 1913. Проте його розвиток різко відставав від темпів зростання пром-сті, що гальмувало ре-

Вручення ордена Червоного Прапора робітникам Луганська. 1925.

конструкцію нар. г-ва. Гол. причина цього полягала в тому, що с. г. залишалося дрібнотоварним.

П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б) (1927) для ліквідації відставання с. г. визначив курс на *колективізацію сільського господарства*. Компартія України створювала умови для розвитку масового колгоспного руху. Збільшилася держ. допомога с. г. Велике значення для підготовки колективізації мало створення *радгоспів*. З 1928 створювалися *машинно-тракторні станції* (МТС), які стали осн. формою виробничої змички між робітн. класом і селянством, базою тех. реконструкції і соціалістичної перебудови с. г. Першою МТС в Рад. Союзі стала *Машинно-тракторна станція імені Т. Г. Шевченка*, створена в Березівському р-ні на Одещині. *Шістнадцята конференція ВКП(б)* (1929) мобілізувала партію і народ на нове піднесення соціалістичного будівництва. Конкретною програмою побудови екон. фундаменту соціалістичного суспільства став *перший п'ятирічний план* розвитку нар. г-ва СРСР на 1928/29—1932/33, схвалений XVI конференцією ВКП(б) і затверджений 5-м з'їздом Рад СРСР. Його осн. завданням було створення в країні власної тех. бази для реконструкції всього нар. г-ва шляхом швидких темпів соціалістичної індустріалізації, проведення колективізації с. г., забезпечення суттєвого збільшення питомої ваги соціалістичного сектора в нар. г-ві. *Одинадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад* (1929) затвердив п ятирічний план УРСР як складову органічну частину нар.-госп. плану СРСР. На заклик XVI конференції ВКП(б) у трудових колективах широко розгорнулося соціалістичне змагання за виконання і перевиконання першого п'ятирічного плану. Внаслідок цього темпи розвитку соціалістичної пром-сті набрали небаченого в історії розмаху. Значно зросла продуктивність праці в пром-сті. Створивши необхідні екон. і політ. передумови, Комуністична партія перейшла в 2-й пол. 1929 до здійснення програми суцільної колективізації с. г. Проводячи наполегливу боротьбу за здійснення рішень XV з'їзду ВКП(б), парт. орг-ції України добились істотних зрушень у розвитку колг. руху. За 1926—29 кількість колективних г-в у республіці збільшилася з 5064 до 14 306.

5.I 1930 ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги державі колгоспному будівництву», яка встановлювала різні терміни колективізації по районах. ЦК партії підкреслював ленінський принцип добровільності у колг. будівництві і застерігав проти спроб «декретувати» зверху. Важливу роль у колективізації відіграла допомога робітників. Робітн. клас України послав на село бл. 8,5 тис. (у т. ч. 2 тис. в ін. райони країни) своїх кращих представників, здатних очолити молоді с.-г. колективи (див. *Двадцятип'ятитисячники*). На поч. червня 1931 третину районів республіки було колективізовано більш як на 80 %. В ряді районів республіки масовий колг. рух переріс у суцільну колективізацію. Особливо швидкими темпами розвивалася колективізація в степових районах республіки. В ході колективізації знайдено найдоцільнішу форму громад. ведення г-ва — с.-г. артіль, яка давала змогу поєднати громад. й особисті інтереси селян, було подолано ліквацькі спроби запровадити зрівняльний принцип розподілу і усунуто порушення принципу добровільності вступу селян до кооперативів, що мали подекуди місце. Створення колгоспів відбувалося в запеклій боротьбі проти *куркульства*. Лише з січня по червень 1930 куркулі вчинили на Україні понад 1500 терористичних актів. Опір експлуататорів на селі було зломлено зусиллями робітн. класу і сільс. бідноти в тісному союзі з серед. селянством. На базі суцільної колективізації в країні було ліквідовано останній, найчисленніший експлуататорський клас — куркульство. У результаті колективізації села дрібнотоварний уклад поступився місцем соціалістичному; с. г., в минулому найвідсталіша галузь економіки, було переведено на соціалістичні рейки.

Шістнадцятий з'їзд ВКП(б) (1930) увійшов в історію як з'їзд розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. Озброєна його рішеннями, Компартія України, приділяючи повсякденну увагу проведенню глибоких революц. перетворень у с. г., водночас неослабно здійснювала політику індустріалізації. 1.X 1931 став до ладу *Харківський тракторний завод*. 10.X 1932 почав діяти *Дніпрогес* ім. В. І. Леніна. Успішно здійснювалася реконструкція старих заводів, залізничного транспорту та ін. галузей нар. г-ва. Яскравим виявом трудового героїзму трудящих республіки був широкий розмах *соціалістичного змагання*, яке на кінець п'ятирічки охопило понад 60 % робітників. Осн. формою соціалістичного змагання був рух ударних бригад. Грандіозні плани соціалістичного будівництва в республіці здійснювалися спільними зусиллями всіх народів багатонац. Рад. д-ви. Братні республіки, насамперед РРФСР, постачали Україні устаткування, буд. матеріали. На підприємствах України пліч-о-пліч з українцями працювали представники ін. національностей Рад. країни. В той же час Радянська Україна робила все більший внесок у розвиток загальносоюзної економіки. З метою наближення роботи партійного, радянського і державного апарату до завдань соціалістичного будівництва було здійснено адм. реформу. В 1930 ліквідовано округи, 1932 створено 7 областей (Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську).

Внаслідок самовідданої праці трудящих план першої п'ятирічки було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. Гол. підсумком її була побудова фундаменту соціалістичної економіки. Було створено сучас. важку індустрію. В основному проведено соціалістичне перетворення дрібного сел. г-ва. Пром-сть і с. г. почали розвиватися на заг. соціалістичній основі, було в основному ліквідовано багатоукладність в економіці. Соціалістична власність у двох її формах — державній (загальнонародній) і кооперативно-колгоспній — стала пануючою. Питання «хто — кого» було розв'язано на користь соціалізму в місті і на селі. На кінець 1930 в СРСР було повністю і остаточно ліквідовано безробіття.

Протягом п'ятирічки в нар. г-во республіки було вкладено 11,4 млрд. крб., збудовано 400 пром. підприємств, реконструйовано багато старих фабрик і заводів. Валова продукція всієї важкої пром-сті України зросла за п'ятирічку в 2,3 раза. При цьому важка індустрія давала на кінець п'ятирічки 60,6 % продукції всієї пром-сті. В 1932 на Україні налічувалося 25,3 тис. колгоспів, 2274 радгоспи, 592 МТС. Соціалістичне с. г. було оснащено найновішою технікою. В братерській сім'ї рад. республік Україна перетворилася з відсталої, аграрної на передову, індустріально-агр. республіку, стала потужною базою завершення тех. реконструкції всіх галузей нар. г-ва СРСР. В обстановці політ. і трудового піднесення трудящих республіки відбувся *Дванадцятий з'їзд КП(б) України* (1934), який підбив підсумки боротьби трудящих республіки за виконання рішень XVI з'їзду ВКП(б) та XI з'їзду КП(б)У і визначив завдання дальшого розвитку соціалістичної індустріалізації, колективізації с. г. і культур. будівництва. За рішенням з'їзду в червні 1934

Перша хлібна валка радгоспу «Каховка». 1930.

столицю Рад. України перенесено з Харкова до Києва.

Завершення тех. реконструкції нар. г-ва було осн. і вирішальним госп. завданням *другого п'ятирічного плану* (1933—37), затвердженого *Сімнадцятим з'їздом ВКП(б)* (1934). Осн. політ. завдання другої п'ятирічки полягало в остаточній ліквідації капіталістичних елементів, у цілковитому усуненні причин, що породжують експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих, у подоланні пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей, у вихованні їх свідомими і активними будівниками соціалізму. В єдиному держ. плані намічалися широкі перспективи розвитку нар. г-ва України. Новим п'ятирічним планом передбачалося збільшення в 2,3 раза порівняно з першою п'ятирічкою капіталовкладень у нар. г-во, дальше тех. переозброєння пром-сті, с. г. і транспорту.

Український народ з величезним трудовим піднесенням зустрів прийняття другого п'ятирічного плану. Боротьба за його виконання розгорнулася в умовах серйозного ускладнення міжнар. обстановки. Глибока й затяжна депресія, що настала в капіталістичному світі після екон. кризи 1929—33 (див. *Економічні кризи*), зумовила дальше загострення всіх суперечностей капіталізму. В багатьох капіталістичних країнах і колоніях активізувався масовий революц. рух. Для придушення робіти. руху нім. монополісти 1933 поставили при владі націонал-

М. І. Калінін і Г. К. Орджонікідзе на урочистому мітингу, присвяченому пускові Дніпрогесу. Жовтень 1932.

оціалістську партію — партію терористичної фашист. диктатури. Нім. імпеіалізм, відновивши за допомогою амер. редитів свою екон. могутність, готуваався до нового переділу світу. Вогнища ійни виникли на Далекому Сході (япон. гресія з 1931 в Китаї) та в Центр. Європі ведення 1936 Німеччиною військ у ейнську область).

адянський уряд безустанно боровся а відвернення нової світової війни, не аз пропонуючи організувати систему олективної безпеки. Проте його ініціаива натрапляла на запеклий опір прав-

ригадири шахти імені Ілліча Ворошиловрадської області укладають договір на оціалістичне змагання. 1939.

ячих кіл Великобританії, Франції, ША, які всіляко заохочували фашист. ежими до війни проти Рад. країни.

ослідовно здійснюючи ленінську полііку мирного співіснування, Комуністична партія зміцнювала далі екон. і оборону могутність Рад. Союзу. Виходячи із авдань другої п'ятирічки, Компартія країни зосередила увагу на дальшому озвитку базових галузей нар. г-ва — вуільної пром-сті, чорної металургії, заізничного транспорту і с. г. Далі розвилося соціалістичне змагання, осн. змістом якого стала боротьба за освоєння ової техніки як гол. ланки в розвитку оціалістичної економіки в той період. а кінець 1933 в промисловості республіки оціалістичним змаганням і ударництвом було охоплено 70 % робітників і лужбовців. У 1935 в Донбасі виник ух передовиків виробництва за максиальне підвищення продуктивності праці ляхом найдосконалішого оволодіння овою технікою і раціональної організації праці, який за ім'ям його ініціатора юнецького шахтаря О. Г. Стаханова істав назву *стахановського руху*. Цей ух охопив усі галузі ром-сті, транспору і с. г. Серед його зачинателів були маиніст Донецької з-ці П. Ф. Кривонос, аріупольський сталевар М. М. Майай, донецькі гірники М. Д. Дюканов, І. М. Концедалов, колгоспниці М. В. натенко, М. С. Демченко, Г. Д. Кошова, рактористка П. М. Ангеліна та ін. наслідок масового розгортання руху новаторів продуктивність праці в промті УРСР 1933—36 зросла на 75 %. Опою партії в піднесенні пром-сті були рофспілки, організуюча роль яких зросла у зв'язку з переданням їм функцій онтролю за виконанням рад. трудового аконодавства і управління держ. соціальним страхуванням.

пираючись на всезростаючу індустріальу базу, Компартія України розгорнула еличезну роботу, спрямовану на зміцнення оціалістичного ладу на селі. Навесні 933 з метою подолання труднощів, що творилися у с. г., республіці було надано начні насіннєву, продовольчу і фуражу позики; колгоспи, радгоспи, МТС одержали 15 тис. тракторів, 2400 комбайнів, тис. автомашин. Велику роль у зміцненні колг. ладу відіграли *політичні відділи* МТС і радгоспів, створені за рішенням ічневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 1933. На Україні було організовано 846 політ. відділів, куди партія направила 4,5 тис. комуністів. У 1935 відбувся *Тринадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*, який накреслив заходи щодо дальшого піднесення всіх галузей нар. г-ва. Ленінська нац. політика забезпечила дальший розвиток економіки і культури Рад. України. План другої п'ятирічки було виконано достроково (до 1.IV 1937). Її гол. госп. завдання — завершення тех. реконструкції нар. г-ва — в основному було розв'язане. В 1937 на нових і повністю реконструйованих підприємствах було вироблено 80 % усієї пром. продукції республіки. На соціалістичних ланах в УРСР працювало 83,9 тис. тракторів, 26,7 тис. комбайнів та багато ін. техніки. Вартість усієї валової пром. продукції за роки другої п'ятирічки зросла в два з лишком рази. Було збудовано багато нових пром. підприємств, у т. ч. «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», *Новокраматорський машинобудівний завод*. В економіці остаточно переміг соціалістичний сектор, на який 1936 припадало 99,8 % валової продукції всієї пром-сті і 97,7 % валової продукції с. г. республіки. Було завершено колективізацію с. г. В 1937 в УРСР 27,3 тис. колгоспів об'єднували 96,1 % сел. дворів і обробляли 99,7 % посівних площ. Значно зріс матеріальний добробут і підвищився культур. рівень трудящих республіки. Фонд заробітної плати робітників і службовців 1933—36 зріс удвоє, а грошові доходи колгоспників — у 1,8 раза. Успішно здійснювалася *культурна революція*. Рад. Україна перетворилася на республіку суцільної письменності. За роки п'ятирічки кількість учнів у всіх школах збільшилася на 883,3 тис. чол. У 1937 у вузах навчалося понад 100 тис. студентів. Успішно розв'язувалося питання підготовки кадрів рад. інтелігенції. Було відкрито 5480 нових клубів, 6110 б-к. У 1940 працювало 5822 кіноустановки. Збільшився випуск книг, брошур, газет, журналів. Розвиток укр. літератури і мистецтва відбувався в тісному єднанні з л-рою і мистецтвом братніх народів СРСР. Новими значними творами збагатили укр. культуру, соціалістичну за змістом і національну за формою, письменники, художники, скульптори, композитори. Вчені республіки зробили вагомий внесок у розвиток рад. науки. Наук. дослідження були поставлені на службу соціалістичному будівництву. В результаті успішного виконання п'ятирічних планів у країні в основному було побудовано соціалістичне суспільство. Гол. результат перемоги соціалізму в СРСР — утвердження соціалістичних виробничих відносин у всіх галузях нар. г-ва. Було розв'язано найважче завдання соціалістичної революції — створення соціалістичної економіки. Приватний капітал був остаточно витіснений з усіх сфер нар. г-ва. Соціалістична власність на засоби виробн. в двох її формах — державній (загальнонародній) і кооперативно-колгоспній — утвердилася як непорушна основа соціалістичного ладу. В рад. суспільстві назавжди зникли кризи, злидні, безробіття і розорення. Повністю було ліквідовано експлуататорські класи і причини, що породжують експлуатацію людини людиною. В країні залишилися два дружні класи — робітн. клас і колг. селянство — і тісно зв'язана з ними трудова інтелігенція. В СРСР склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*. В ході соціалістичного будівництва сталися істотні зміни і в галузі нац. відносин. Було розв'язано істор. завдання ліквідації екон. і культур. нерівності народів, які населяють СРСР. У країні остаточно сформувалися соціалістичні нації, для яких характерними стали міцна дружба і братерське співробітництво. Успішно проходив процес формування нової істор. спільності людей — *радянського народу*. Глибокі зміни, що сталися в економіці і класовій структурі рад. суспільства, було закріплено в новій Конституції СРСР, прийнятій 5.XII 1936 *Надзвичайним восьмим з'їздом Рад СРСР*. 30.I *Надзвичайний чотирнадцятий всеукраїнський з'їзд Рад 1937* прийняв нову Конституцію Рад. України, положення якої виходили із заг. конституційних принципів д-ви перемігшого соціалізму. Відповідно до нових конституцій СРСР і Рад. України республіка почала називатися Укр. Рад. Соціалістичною Республікою (УРСР; 1919—37 вона називалась Укр. Соціалістичною Рад. Республікою — УСРР).

Рад. країна вступила в період завершення побудови соціалістичного суспільства. За цих умов необхідно було зосередити гол. зусилля на зміцненні матеріально-тех. бази соціалізму, вдосконаленні соціалістичних сусп. відносин і вихованні нової людини; в галузі сусп.-політ. діяльності і держ. будівництва провести дальшу демократизацію всього життя рад. суспільства, розвивати й зміцнювати політ. основу Рад. д-ви — союз робітн. класу з селянством, дружбу народів СРСР, єдність рад. народу.

В умовах дальшого зміцнення соціально-політичної і ідейної єдності всього рад. суспільства 12.XII 1937 відбулися вибори до Верховної Ради СРСР, 26.VI 1938 — до Верховної Ради УРСР, 24.XII 1939 — до місц. Рад депутатів трудящих, які проводилися відповідно до нової Конституції СРСР на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Під час виборів трудящі республіки виявили високу політ. активність і одностайність. У голосуванні взяло участь від 97,8 до 99,6 % виборців. Понад 99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, віддали свої голоси за кандидатів *блоку комуністів і безпартійних*. Перша сесія Верховної Ради УРСР, що відбулася 25—28.VII 1938, обрала Президію Верховної Ради і утворила уряд республіки — Раду Нар. Комісарів. Почалася перебудова діяльності органів держ. влади і держ. управління республіки відповідно до нової Конституції УРСР, до вимог сусп. розвитку. В зв'язку з цим удосконалювалося держ. управління, розукрупнялися і створювалися нові наркомати та ін. органи управління. Для більш дійового керівництва зростаючими економікою та культурою республіки було розукрупнено деякі області і на базі їх утворено нові. В 1937 було утворено Миколаївську, Полтавську, Житомирську, Кам'янець-Подільську (тепер Хмельницька), 1938 — Ворошиловградську, 1939 — Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області.

Конкретну програму боротьби за розв'язання завдань, що постали перед партією в період завершення побудови соціалізму і поступового переходу до комунізму, розробив *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1939). З'їзд підбив підсумки перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, висунув як чергове практичне завдання рад. народу розв'язання осн. екон. завдання СРСР — наздогнати й випередити гол. капіталістичні країни по виробн. продукції на душу населення. Конкретна програма піднесення соціалістичної економіки і культури на найближчі роки була визначена в затвердженому з'їздом *третьому п'ятирічному плані* розвитку народного господарства Радянського Союзу (1938—42).

Втілення в життя народами СРСР планів соціалістичного будівництва відбувалося в складних міжнар. умовах. Дедалі загострювалися суперечності через ринки збуту, джерела сировини між гол. капіталістичними країнами. Правлячі кола Великобританії, Франції і США продовжували політику міжнар. ізоляції СРСР і підбурювання агресорів до війни проти нього. 1.IX 1939 нападом фашист. Німеччини на Польщу почалася *друга світова війна 1939—45*.

За цих умов Рад. уряд послідовно відстоював справу миру між народами, зміцнював далі екон. і оборонну могутність СРСР. Початок третьої п'ятирічки ознаменувався новим виробничим піднесенням. У 1939 поширився рух багатоверстатників, рух за освоєння кількох професій. У червні 1940 бурильник шахти ім. Ілліча тресту «Дзержинськруда» О. І. Семиволос, застосувавши метод швидкісного багатозабійного буріння, виконав норму виробітку на 1200 %. Масовим на металург. заводах України стало швидкісне сталеваріння. Серед колгоспників ширився рух новаторів сільськогосподарського виробництва.

На заклик П. М. Ангеліної «Сто тисяч подруг — на трактор!» розгорнувся масовий патріотичний рух жінок за оволодіння спеціальністю механізаторів с. г.

Компартія України під керівництвом ЦК ВКП(б) вживала енергійних заходів щодо піднесення соціалістичної пром-сті, особливо збільшення виробництва металу, палива, машин та ін. *Вісімнадцята конференція ВКП(б)* (1941) виробила заходи щодо дальшого розвитку пром-сті і транспорту, а також схвалила проект плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1941. УРСР зробила новий великий крок по шляху індустріального розвитку. В 1940 92 % всієї пром. продукції вироблялося на нових і реконструйованих підприємствах, різко зріс рівень механізації виробничих процесів. Продукція важкої пром-сті 1940 перевищила рівень 1913 майже в 10 раз. Видобуток вугілля досяг 83 841 тис. т, виплавка чавуну — 9642 тис. т, виплавка сталі — 8938 тис. т, видобуток залізної руди — 20 185 тис. т. Виробництво електроенергії збільшилося в 24 рази, а випуск продукції машинобудування — в 42 рази порівняно з 1913.

В 1940 на Україні налічувалося понад 28 тис. колгоспів, 929 радгоспів, 1227 МТС. На ланах республіки працювало 112,5 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), 33,2 тис. комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів. Валовий збір зернових культур зріс з 22,8 млн. т 1937 до 26,4 млн. т 1940. Збільшилося виробництво цукр. буряків, соняшнику, льону та ін. с.-г. культур.

Успіхи пром-сті і с. г. створили умови для дальшого піднесення добробуту і культур. рівня укр. народу. Зросла кількість лікарів, розширилася мережа лікувальних і санаторних закладів. Значного розвитку досягли нар. освіта, наука, література і мистецтво.

Великі соціалістичні перетворення, що їх здійснив укр. народ, очолюваний Комуністичною партією, у братній співдружності з усіма народами СРСР, були переконливим свідченням життєздатності рад. сусп. і держ. ладу, яскравим втіленням в життя ленінської нац. політики, торжеством всеперемагаючих ідей марксизму-ленінізму. Історичні досягнення в політичному, економічному і культурному розвитку УРСР мали величезне значення для посилення політичної і екон. могутності, зміцнення обороноздатності всієї Рад. країни напередодні Великої Вітчизн. війни.

Ю. В. Бабко.

Боротьба трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення в 20—30-х рр. 20 ст. Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР

Внаслідок антирад. політики імперіалістичних країн Заходу і зради укр. буржуазії Сх. Галичину і Зх. Волинь 1919—20 захопила бурж.-поміщицька Польща, *Буковину Північну* і *Бессарабію* 1918 — бурж.-поміщицька Румунія, *Закарпатську Україну* 1919 — бурж. Чехословаччина. Загарбання споконвічних укр. земель було санкціоновано *Паризькою мирною конференцією 1919—20, Сен-Жерменським мирним договором 1919, Тріанонським мирним договором 1920*. Уряди Рад. Росії та Рад. України ніколи не визнавали законним загарбання зх.-укр. земель іноз. д-вами. Зокрема, уряд Рад. України висловив рішучий протест проти рішення 1923 Ради послів *Антанти* про включення Зх. України до складу бурж.-поміщицької Польщі.

Окупаційна влада встановила на зх.-укр. землях жорстокий режим соціального і нац. гноблення. Зх.-укр. землі перетворилися на аграрно-сировинний придаток країн, які їх загарбали. Окупанти гальмували пром. розвиток українських земель. У промисловості було зайнято лише бл. 12 % населення. Більшість підприємств були дрібними і напівкустарними і належали здебільшого іноз. капіталістам, а також польс., рум., чехословацькій і укр. буржуазії. Засилля іноз. капіталу привело до занепаду ряду галузей пром-сті, зумовило хижацьке пограбування природних багатств зх.-укр. земель. Внаслідок колоніальної політики окупаційної влади пром. пролетаріат на зх.-укр. землях був незначний. Заробітна плата робітників Зх. України, Пн. Буковини та Закарпаття була набагато нижчою, ніж у центр. районах Польщі, Румунії, Чехословаччини. Хронічного характеру набуло безробіття. В найважчому становищі перебувало зх.-укр. селянство. Осн. частина зем. угідь належала поміщикам, куркульству, церкві. Проведені польс., рум. і чехословацьким урядами в 20—30-х рр. бурж. аграрні реформи нічого не дали трудящому селянству. В Сх. Галичині і на Зх. Волині в ході проведеної урядом бурж.-поміщицької Польщі зем. реформи найкращі землі, вилучені в процесі парцеляції (роздроблення) поміщицьких маєтків, одержали польс. *осадники*. Проведена урядом бурж.-поміщицької Румунії аграрна реформа зберегла велике землеволодіння на Пн. Буковині. У власність дрібних господарств перейшло лише 6 % поміщицьких земель. Середній розмір наділу укр. селян становив 0,56 га. Рум. колоністи одержали 0,5 га під садибу, 4 га орної землі та 1 га пасовищ. На Закарпатті внаслідок зем. реформи 32 тис. сел. г-в одержали лише 29 тис. га землі. Селяни розорювалися, поповнюючи багатотисячну армію сільс. пролетаріату. Щоб врятуватися від голоду, трудящі зх.-укр. земель змушені були емігрувати за кордон, зокрема в США, Канаду та ін. країни Америки, де вони зазнавали нещадної експлуатації (див. *Українська трудова еміграція*). За період з 1925 по 1938 тільки із Зх. України емігрувало понад 344 тис. чол.

Соціальний гніт зх.-укр. трудящих посилювався політ. безправ'ям і жорстоким нац. гнобленням, що виявлялося в придушенні нац. культури, зокрема в примусовому ополяченні, румунізації населення, в нерівності політ. прав трудящих мас загарбаних укр. земель. У ролі пособників окупантів виступали укр. націоналістичні партії — «*Українське національно-демократичне об'єднання*» (УНДО), «*Організація українських націоналістів*», «*Український католицький союз*» тощо. Буржуазно-поміщицькі уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини, проводячи політику закабалення трудящих зх.-укр. земель, всіляко використовували не тільки укр. бурж. націоналістів, а також сіоністів та клерикалів усіх мастей. Зокрема, в Польщі серед останніх особлива ставка була на митрополита греко-католицької (уніатської) церкви А. Шептицького.

Трудящі зх.-укр. земель вели тривалу боротьбу за соціальне і нац. визволення, за встановлення Рад. влади, за возз'єднання з Рад. Україною в складі СРСР. Цю боротьбу широко підтримували всі народи Рад. країни, а також світовий комуністичний рух. V конгрес Комінтерну (1924) у своїй резолюції з укр. питання висловився за «проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини і Румунії лозунга об'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей у Радянську робітничо-селянську республіку». Боротьбу трудящих мас зх.-укр. земель очолювали *Комуністична партія Західної України* (КПЗУ), *Комуністична партія Буковини, Комуністична партія Закарпатської України*, що діяли в складі компартій Польщі, Румунії та Чехословаччини. Керовані комуністами трудящі зх.-укр. земель проводили масові страйки і політ. демонстрації, не раз вдаючись до збройних виступів. На Зх. Україні відбулося в 1923 — 256, в 1924 — 25 — 154, в 1929—33—411, в 1934 — 38—1118 масових страйків.

Найважливішими подіями в революц. боротьбі трудящих Зх. України проти гніту бурж.-поміщицької Польщі 20—поч. 30-х рр. були діяльність «*Червоної дванадцятки*», очоленої С. О. Мельничуком, П. М. Шереметою й І. Г. Цепком, *Галицький робітничий страйк 1921*, робітничі страйки 1923, *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*, страйк робітників нафтової пром-сті 1924, заг. страйк робітників деревообробної пром-сті 1926, демонстрація безробітних у м. Стрий (див. *Стрийський розстріл 1926*), *Батятицькі страйки 1928—29, Західноукраїнські аграрні страйки 1929, Ліське повстання 1932*, масові виступи селянства 1933—35 та ін. КПЗУ, перебуваючи на нелегальному становищі, керувала революц. боротьбою трудящих через масові робітн. і сел. орг-ції, зокрема через «*Сельроб*» та культурно-освітні т-ва. Велику роль в організації і керівництві революц. боротьбою трудящих відіграли А. Г. Бараль, С. І. Бойко, М. Т. Заячківський, Г. В. Іваненко, В. Ф. Коцко, Й. В. Крілик, Р. В. Турянський, М. М. Теслюк та ін.

Польський уряд жорстоко придушував революц. рух на Зх. Україні. В цьому окупантам допомагали укр. бурж. націоналісти й уніатська церква. Націоналістична газ. «*Діло*» закликала уряд «боронити порядок, а винних у його порушенні притягати до карно-судової відповідальності». Бурж.-націоналістична партія УНДО 4.X 1930 надіслала польс. уря-

дові «меморіал», в якому нац.-визвольна боротьба укр. населення характеризувалася як «страшне лихо», породжене «комуністичною агітацією». Однак польс. урядові, націоналістам і клерикалам не вдалося придушити революц.-визвольну боротьбу. В 30-х рр. КПЗУ докладала зусиль для мобілізації трудящих мас на боротьбу за створення єдиного нар. фронту проти наступу фашизму, на захист Країни Рад. В антифашист. русі на зх.-укр. землях активну участь брала прогресивна інтелігенція. Найяскравішим виявом її політ. активності став *Антифашистський конгрес діячів культури 1936*. Укр. революц. письменники (О. Я. Гаврилюк, Я. О. Галан, П. С. Козланюк, С. І. Тудор, К. М. Пелехатий та ін.) солідаризувалися з визвольним рухом трудящих, виступили проти фашист. режиму в Польщі, проти міжнар. імперіалізму, який розв'язував війну з СРСР. В листопаді 1936 ЦК КПЗУ опублікував маніфест «За волю, за щасливе майбутнє українського народу», в якому було викладено платформу антиокупаційного Народного фронту Зх. України — складової частини антифашист. Народного фронту Польщі. Особливістю страйкової боротьби цього періоду став її наступальний характер (див. *Львівський страйк будівельників 1936, Львівський виступ робітників 1936, Галицький селянський страйк 1937*). Єдність дій пролетаріату зумовила успішне завершення переважної більшості страйків.

У 1938 Виконком Комінтерну ухвалив розпустити Компартію Польщі і в її складі КПЗУ. Однак колишні члени КПЗУ зберегли відданість ідеям марксизму-ленінізму. Вони продовжували керувати боротьбою трудящих проти фашизму і війни, за соціальне і нац. визволення. В 1938 —39 на Зх. Україні прокотилася хвиля антифашист. і антивоєнних демонстрацій і страйків. Виступи трудящих Зх. України проти фашизму, за возз'єднання з УРСР напередодні 2-ї світової війни мали особливе значення, оскільки саме в цей час імперіалістичні д-ви, зокрема фашист. Німеччина, та укр. бурж.-націоналістична контрреволюція намагалися використати зх.-укр. землі для здійснення своїх агресивних планів щодо Рад. України.

На тер. Пн. Буковини та Бессарабії боротьба проти рум. загарбників розгорнулася з перших днів окупації. Нац.-визвольну боротьбу очолювали комуністи. Організаторами і керівниками комуністичного підпілля були В. В. Гаврилюк, С. Г. Галицький, С. Ю. Гуцуляк, І. Л. Клевчук, С. І. Канюк, Ф. І. Савчук та ін. В 1918—24 на Пн. Буковині та в Бессарабії відбулося понад 150 збройних виступів проти окупантів. Найяскравішою сторінкою спільної боротьби трудящих Бессарабії проти рум. окупантів за відновлення Рад. влади було *Татарбунарське повстання 1924*. Не припинялася страйкова боротьба робітн. класу. В 1923—26 страйкували текстильники, деревообробники, друкарі, 1928 — робітники цегелень, млинарських підприємств, металообробних майстерень. Посилилися сел. заворушення, які часто супроводилися сутичками з жандармерією. Характерною особливістю класової боротьби 1934—37 став перехід робітників від окремих виступів до заг. страйків. Деякі з них переросли у відкриті виступи проти бурж. влади. У 30-х рр. у зв'язку із зростанням загрози фашизму компартія розгорнула боротьбу за створення єдиного нар. фронту. Навесні 1937 в Чернівцях, Кіцмані і Заставні відбувалися антифашист. демонстрації і мітинги. Активними діячами комуністичного підпілля, організаторами боротьби мас проти реакції і фашизму, проти підготовки війни з Рад. Союзом були Ф. В. Білик, П. П. Білоус, А. І. Волох, Т. І. Григоряк, С. С. Грушецький, Ш. А. Кривий, С. Ю. Гуцуляк, М. І. Павлюк, С. Й. Подоляк, Д. І. Руснак, К. І. Терлецький, І. Л. Торончук, А. М. Федорець та ін. Спільні революц. виступи трудящих Пн. Буковини і Бессарабії свідчили про повний крах політики окупантів.

На Закарпатській Україні в 20—30-х рр. трудящі під проводом комуністів розгорнули масову боротьбу проти окупантів і місц. експлуататорів, за возз'єднання з Рад. Україною. На поч. 20-х рр. відбулися масові виступи пром. і с.-г. робітників (див. *Закарпатський політичний страйк 1920, Закарпатський страйк 1921, Берегівський страйк виноградарів 1929, Свалявський страйк деревообробників 1935*). Боротьбу очолювали комуністи І. П. Локота, М. І. Сидоряк, І. І. Мондок, О. О. Борканюк, П. Ф. Терек, І. І. Туряниця, Е. Кліма та ін. В 30-х рр. страйки і демонстрації трудящого селянства часто переростали у збройні сутички з жандармами. Боротьба за поліпшення екон. становища поєднувалася з широким нар. рухом проти фашизму і війни. Під проводом Компартії Чехословаччини розгорнулася боротьба за створення антифашист. й антивоєнного фронту. В 1938, коли фашист. Німеччина почала агресію проти Чехословаччини, укр. бурж. націоналісти А. Бродій, а потім А. Волошин, за вказівкою гітлерівців, створили на Закарпатті фашист. «уряд». У листопаді 1938 — березні 1939 Закарпатську Україну було окуповано хортистською Угорщиною. Закарпатські трудящі самовіддано боролися проти хортистського режиму.

Незважаючи на жорстокий терор, масові криваві розправи (див. *«Пацифікація»*), численні судові процеси (див. *Святоюрський процес 1922—23, Володимиро-Волинський процес 1926—27*) і різні провокації, підступні дії укр. бурж. націоналістів, окупантам не вдалося придушити визвольний революц. рух трудящих, які своєю самовідданою боротьбою підготували возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Ця знаменна істор. подія для Зх. України і Пн. Буковини настала 1939—40.

Напад фашист. Німеччини 1.IX 1939 на Польщу призвів до розпаду цієї д-ви. За цих умов Уряд СРСР прийняв істор. рішення про подання допомоги населенню Зх. України і Зх. Білорусії, якому загрожувало фашист. поневолення. 17.IX 1939 Червона Армія почала визвольний похід на зх.-укр. і зх.-білоруські землі та взяла під свій захист життя і майно населення Зх. України і Зх. Білорусії. Трудящі зх.-укр. земель радісно зустрічали Червону Армію, яка несла їм здійснення споконвічних прагнень до возз'єднання з усім укр. народом, і самовіддано їй допомагали. Ще до приходу рад. військ у багатьох місцях вони створили ревкоми. За активною участю комуністів, колишніх членів КПЗУ, і за допомогою Червоної Армії вони створили тимчасові органи нар. робітн.-сел. влади на визволеній території. Майже одночасно у визволених містах було створено тимчасові управління (див. *Тимчасові управління на Західній Україні*), а в селах — *селянські комітети*, що взяли на облік поміщицьку землю та маєтки. Робітн. к-ти на підприємствах взяли під свій контроль виробництво, запровадили 8-годинний робочий день.

22.X 1939 на тер. Зх. України на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні відбулися вибори до *Народних Зборів Західної України*. Серед обраних 1484 депутатів були 415 робітників, 766 селян, 270 представників трудової інтелігенції. Трудящі обрали до Нар. Зборів 119 представників молоді, 239 жінок. Нар. Збори Зх. України, які працювали 26—28.X 1939 у Львові, виконуючи волю трудящих Зх. України, одностайно ухвалили декларації про встановлення Рад. влади на всій тер. Зх. України та про її возз'єднання з УРСР. Нар. Збори також затвердили декларації про націоналізацію банків, великої пром-сті, про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель і передання їх без викупу в користування трудовому селянству.

1.XI 1939 позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР, заслухавши і обговоривши заяву Повноважної комісії Нар. Зборів Зх. України, одностайно прийняла істор. Закон про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР. 13—15.XI 1939 відбулася позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР, яка ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР. Згідно з указами Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР було проведено розмежування областей між Україною та Білорусією, створено у складі УРСР Волинську, Дрогобицьку (тепер її територія у складі Львів. обл.), Львівську, Ровенську, Станіславську (тепер Івано-Франківська) і Тернопільську області та ліквідовано старий адм.-тер. поділ.

Зміцненню Рад. влади в краї сприяли проведені 24.III 1940 перші вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. До Верховної Ради СРСР трудящі Зх. України обрали 33, до Верховної Ради УРСР — 80 депутатів. 15.XII 1940 відбулися вибори до місц. Рад депутатів трудящих. Утворенням виконкомів обраних обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих було завершено побудову рад. системи органів держ. влади в зх. областях УРСР. Істор. акт возз'єднання Зх. України з УРСР поклав початок возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві в складі СРСР.

Мітинг трудящих Львова, присвячений возз'єднанню Західної України з Українською РСР. 15 листопада 1939.

Завдяки послідовній політиці Рад. уряду в червні 1940 мирним шляхом було розв'язано питання про повернення Румунією Рад. Союзові Бессарабії та Пн. Буковини. 28.VI 1940 Червона Армія вступила на тер. Бессарабії і Пн. Буковини. Трудящі з радістю зустрічали свою визволительку.

2.VIII 1940, ідучи назустріч заг. волевиявленню трудящих Пн. Буковини, сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення Пн. Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7.VIII 1940 у складі УРСР було утворено області — Чернівецьку, до якої, крім пн.-буковин. земель, увійшла осн. частина Хотинського повіту Бессарабії, та Акерманську (7.XII 1940 перейменована на Ізмаїльську, з 1954 її територія в складі Одеської обл.), до якої ввійшла більша частина Акерманського та Ізмаїльського повітів.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15.VIII 1940 було націоналізовано землі, банки, пром. і торг. підприємства, транспорт та засоби зв'язку. Ці держ.-правові акти законодавчо ліквідували на тер. Пн. Буковини бурж. суспільний і держ. лад, закріпили встановлення Рад. влади і створення основ соціалістичної економіки.

З перших днів встановлення Рад. влади трудящі Зх. України та Пн. Буковини стали повноправними господарями всіх багатств своєї землі і розгорнули соціалістичне будівництво на основі здійснення індустріалізації краю, колективізації с. г. і культур. революції. Населення УРСР після входження до його складу 1939—40 понад 8,1 млн. жителів Зх. України, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії і Пн. Буковини збільшилося до 41 млн. чол., а територія досягла 560 тис. км². Возз'єднання Зх. України і Пн. Буковини з УРСР в єдиній соціалістичній д-ві стало можливим завдяки твердій і послідовній зовн. політиці Комуністичної партії і Рад. д-ви, екон. і військ. могутності СРСР. Возз'єднання Зх. України і Пн. Буковини з Рад. Україною було справжнім тріумфом ленінської нац. політики Комуністичної партії. Включенням Зх. України та Пн. Буковини до складу СРСР, возз'єднанням їх з Укр. Рад. соціалістичною д-вою укр. народ відновив істор. справедливість. Перед трудящими визволених земель відкрилися широкі можливості прискореного соціалістичного будівництва в усіх галузях економіки і культури.

М. К. Івасюта

Українська РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45

22.VI 1941 фашист. Німеччина, віроломно порушивши договір про ненапад, без оголошення війни напала на Радянський Союз. Відповідно до плану «*блискавичної війни*» проти СРСР (див. «*Барбаросса» план*) фашист. Німеччина та її європ. союзники зосередили вздовж зх. кордонів СРСР 190 д-зій (налічували 5,5 млн. чол. з великою кількістю бойової техніки), що мали на меті раптовим ударом розгромити гол. сили рад. військ, які в зх. прикордонних військ. округах налічували 170 д-зій і 2 бригади (2680 тис. чол.), та внаслідок наступного швидкого просування захопити важливі політ. і екон. центри країни, насамперед Москву, Ленінград, Київ, загарбати Донбас. Нім.-фашист. війська були об'єднані в 3 групи армій: «Північ», «Центр» і «Південь». Остання (30 піхотних, 9 танкових і моторизованих д-зій) розгорнула бойові дії на Україні. Фашист. командування ставило за мету якнайшвидше оволодіти її розвинутою пром-стю, великими сировинними ресурсами з тим, щоб зміцнити свою воєнну економіку, створити вигідний плацдарм для блискавичної перемоги над Рад. Союзом.

Увесь рад. народ піднявся на боротьбу проти фашистських агресорів. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45* проти фашист. Німеччини та її союзників була гол. складовою частиною *другої світової війни 1939—45*, а рад.-нім. фронт — її вирішальним фронтом; по суті, тут вирішувалася доля не тільки рад. народу, а й усього людства. Вступ СРСР у 2-у світову війну докорінно змінив її характер, перетворив на антифашист., визвольну війну.

Внаслідок віроломного нападу і масованих ударів фашистських полчищ початок війни для Радянського Союзу був несприятливим, проте війна не захопила зненацька радянський народ. Комуністична партія об'єднала мільйони людей в єдиний табір і спрямовувала їхні зусилля до однієї мети — повного і остаточного розгрому ворога. 30.VI 1941 було утворено *Державний Комітет Оборони*, який зосередив всю повноту влади в країні. Директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) парт. і рад. орг-ціям прифронтових областей від 29.VI 1941 стала програмою мобілізації всіх сил і засобів на розгром фашист. загарбників, перебудови діяльності партії і життя всієї країни відповідно до вимог воєнного часу. Зміст цього документа виклав голова Держ. Комітету Оборони Й. В. Сталін у своєму виступі по радіо 3.VII 1941.

На заклик партії підпорядкувати всю діяльність потребам фронту відгукнувся весь рад. народ. Діяльність трудящих по зміцненню Збройних Сил очолили парт. орг-ції. Тільки на Україні пішло на фронт 240 тис. комуністів (42 % складу всієї парт. орг-ції). На вирішальних ділянках військ. будівництва перебували 50 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б) У та Центр. ревізійної комісії КП(б)У. На фронт пішло бл. 1 млн. комсомольців УРСР. Одночасно з мобілізацією в Червону Армію понад 2,5 млн. чол. на Україні за прикладом Москви та Ленінграда створювалися формування нар. ополчення, в яке тільки в 12 областях вступило бл. 1,3 млн. чол. (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні 1941—45*). У 657 *винищувальних батальйонах* і понад 18 тис. груп сприяння їм в охороні прифронтових тилів брали участь майже 360 тис. чол. Мільйони жителів міст і сіл республіки взяли активну участь у будівництві оборонних споруд, створенні фонду оборони країни, шефстві над пораненими воїнами, сім'ями військовослужбовців, дітьми-сиротами та в багатьох ін. патріотичних рухах, які розгорнулися з початком війни.

Рад. д-ва зірвала розрахунки гітлерівців створити на чолі з Німеччиною коаліцію капіталістич. країн для «хрестового походу» проти СРСР і спрямовувала свої зусилля на створення *антигітлерівської коаліції*. 1.I 1942 26 д-в, у т. ч. СРСР, Великобританія, США і Китай, підписали Декларацію про об'єднання своїх військ. і екон. ресурсів для розгрому фашист. блоку (див. *Декларація 26 держав 1942*).

На тер. УРСР бойові дії вели війська Пд.-Зх. фронту (командуючий М. П. Кирпонос) і Пд. фронту (командуючий І. В. Тюленєв), оперативне керівництво якими з 10.VII 1941 здійснювало головнокомандування Пд.-Зх. напряму (головнокомандуючий С. М. Будьонний). Внаслідок Луцько-Бродівсько-Ровенської танкової операції, що її провели 26—29.VI 1941 механізовані корпуси Пд.-Зх. фронту проти нім.-фашист. військ, було на тиждень затримано ворога на цьому напрямі, завдано йому значних втрат, зірвано фашист. план оточення гол. сил фронту в р ні Львова. Тактику стратегічної оборони рад. війська проводили й на ін. ділянках фронту. Але ворог просувався в глиб рад. території, хоч і значно повільнішими темпами, ніж розраховувало гітлерівське командування. Вирішальні бої на тер. України розгорнулися на Житомирсько-Київ. напрямі. Задум фашист. командування швидко розгромити дислоковані тут великі угруповання рад. військ і без перешкод захопити Україну, прорватися на Кавказ і в Закавказзя було зірвано. Важливе воєнно-стратегічне і політ. значення в ході літньо-осінньої кампанії 1941 мали *Київська оборонна операція 1941* (11.VII—20.IX) і *Одеська оборона 1941* (5.VIII—16.X). Захисники цих міст відтягнули на себе великі маси фашист. військ, вивівши з ладу більш як 260 тис. ворожих солдатів і офіцерів, чим сприяли зриву гітлерівського плану «блискавичної війни».

Стратегічна оборона рад. військ дала змогу Комуністичній партії і Рад. д-ві здійснити необхідні заходи щодо переведення економіки, всього життя країни на воєнні рейки. З перших днів війни робітники, колгоспники, службовці стали на героїчну трудову вахту. Беручи участь у різних формах соціалістичного змагання, вони добивалися дострокового виконання і перевиконання виробничих планів. Велику роль у зриві планів фашистів захопити і використати багатства України, а також у зміцненні воєнного потенціалу СРСР відіграла своєчасно проведена евакуація і введення в дію на нових місцях обладнання бл. 550 великих пром. підприємств 30 галузей пром-сті (1/3 всіх евакуйованих виробничих потужностей), майна і осн. кадрів багатьох радгоспів, колгоспів і МТС, ін-тів АН УРСР, 70 вузів, понад 40 театрів. З районів республіки, яким загрожував ворог, було евакуйовано на схід 3,5 млн. робітників, колгоспників, представників інтелігенції та їхніх сімей. Восени 1941 обстановка на рад.-нім. фронті залишалася надзвичайно напруженою. Ворог, зокрема, окупував усі зх. і правобережні області УРСР, значну частину Лівобережжя. 25.X після запеклих боїв фашисти вдерлися до Харкова. На кінець 1941 вони окупували майже всю Україну, за винятком сх. районів Харків., Сталінської (тепер Донецька) і Ворошиловгр. областей, увесь Крим, крім Севастополя, обложеного ворогом.

Добившись тактичних успіхів на вирішальних ділянках рад.-нім. фронту — під Ленінградом, Смоленськом, Києвом, фашист. командування почало широкий наступ на Москву. Воно розраховувало, що загарбанням столиці СРСР буде досягнуто політ. мети у війні. На великому просторі розгорнулась одна з найбільших битв 2-ї світової війни — *Московська битва 1941—42*. Розгром фашист. військ під Москвою означав остаточний крах «блискавичної війни», початок докорінного повороту в ході війни. Ця перемога

Червоної Армії створила певні умови для заг. наступу рад. військ на Зх., Пн.-Зх. і Пд.-Зх. напрямах. Зокрема, 18—31.I 1942 силами Пд.-Зх. фронту (командуючий Ф. Я. Костенко) і Пд. фронту (командуючий Р. Я. Малиновський) було проведено Барвінково-Лозівську наступальну операцію, внаслідок якої рад. війська просунулися на 90—100 км, визволивши ряд значних населених пунктів. На початок літа 1942 бойові дії розгорнулися з новою силою. Однак розвиток подій на фронті, особливо на його пд.

Підрозділ партизанського з'єднання під командуванням М. М. Попудренка в засідці. 1943.

крилі, знову склався на користь противника. На поч. липня 1942 блоковані з суші, моря і повітря, під тиском набагато переважаючих сил ворога героїчні захисники Севастополя після 250-денної оборони (30.X 1941—4.VII 1942) за наказом Ставки Верховного Головнокомандування залишили місто (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). Дещо раніше фашистам удалося знову захопити визволені в ході *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—42* Керченський п-ів і Керч.

Невдало для рад. військ розвивалися воєнні дії в районі Харкова. Незважаючи на те, що в ході *Харківської операції 1942* (12—29.X) вони прорвали тут лінію оборони противника, заг. співвідношення сил було не на їхню користь. 28.VI 1942 великими танковими, авіац. і піхотними з'єднаннями противник почав генеральний наступ на Воронезькому напрямі, наслідком якого був прорив оборони рад. військ на глибину 150—400 км на ділянці фронту завдовжки 650 км. До кінця літа ворог прорвався до Гол. Кавказ. хребта і вийшов до Сталінграда. Із залишенням рад. військами 22.VII 1942 м. Свердловська Ворошиловгр. обл. всю тер. УРСР було окуповано фашист. загарбниками.

На тер. окупованих районів СРСР фашисти встановили режим терору і насильства, намагалися викорепити рад. політ. і екон. лад. Вони насильно розчленували споконвічні землі України. Велику частину її було включено до рейхскомісаріату «Україна», що налічував 5 «генеральних комісаріатів» (Волинсько-Подільський, Житомир., Київ., Микол., Дніпропетровський). Більшу частину зх.-укр. земель під назвою дистрикт «Галичина» було включено до генерал-губернаторства, створеного гітлерівцями на окупованій тер. Польщі. Під назвою «Трансністрія» до складу Румунії ввійшли пд. райони України. 5 сх. областей було оголошено прифронтовою зоною і віддано під владу військ. комендантів. Фашисти закатували на Україні понад 5 млн. чол. мирного населення та військовополонених (див., зокрема, *Бабин яр, Янівський концтабір*), спалили тисячі міст і сіл, зруйнували і пограбували десятки тисяч підприємств, шахт, колгоспів, радгоспів, МТС, пром. споруд. Бл. 2,5 мільйонів рад. людей окупанти погнали на каторжні роботи в Німеччину.

У планах насадження фашист. порядку особливу роль окупанти відводили своїм вірним прислужникам — укр. бурж. націоналістам, які задовго до війни повністю сприйняли ідеологічні і практичні настанови фашизму. Будучи слухняними виконавцями волі окупантів, укр. націоналісти всіх мастей стали поліцаями, старостами, бургомістрами, з благословіння фашистів створювали збройні банди — т. з. Укр. повстанську армію (УПА) і Укр. нар.-революц. армію (УНРА), які допомагали гітлерівцям у знищенні місц. населення. В складі гітлерівської армії діяли створені націоналістами легіони «Нахтігаль» і «Роланд». В 1943 з укр. націоналістів було сформовано д-зію «СС-Галичина».

Незважаючи на нещадний терор окупантів, проти загарбників відразу ж розгорнулася всенародна боротьба в тилу ворога, яку очолила Комуністична партія. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» парт. організації прифронтових районів створили нелегальні керівні парт. органи. Деякі з них удалося створити завчасно, інші — після загарбання території фашист. військами. Для створення нелегальної парт. мережі було виділено оперативну групу ЦК КП(б)У. Всього для роботи в тилу ворога в складі парт. підпілля, партизан. загонів, диверсійних груп на тер. УРСР було відібрано і підготовлено 40 тис. комуністів і 11,5 тис. комсомольців (див. *Партійне підпілля* в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45). Карту див. між с. 96—97. Фашистам на поч. окупації вдалося розгромити ряд нелегальних парт. орг-цій. Тисячі підпільників загинули в катівнях гестапо. Незважаючи на ці невдачі, створена партією мережа підпілля в цілому не тільки збереглася, але й безперервно розширювалась і посилювалася, залишаючись основою і ядром для розгортання нар. боротьби в тилу ворога. Вже на кінець 1942 на Україні не було жодного району, де не діяли б підпільні групи або партизан. загони. Всього в період окупації на тер. республіки проводили роботу 22 підпільні обл. к-ти КП (б) У, 13 великих підпільних центрів, понад 200 міськкомів і райкомів партії, 3.5 тис. підпільних орг-цій і груп. У них налічувалося понад 100 тис. комуністів, комсомольців, безпарт. рад. патріотів. Діяли десятки очолюваних і керованих комуністами підпільних антифашист. орг-цій — «*Арсеналець*» (Київ), «*Ревком*» (Запоріжжя), «*Визволення Вітчизни*» (Львів. обл.), «*Миколаївський центр*», «*Смерть німецьким окупантам*» (діяла на Київщині й почасти на Чернігівщині), підпільно-диверсійна організація в Кіровограді, *Добровільна організація патріотів* (с. Олексіївка Запоріз. обл.), «*Ленінська іскра*» (м. Дружківка Донец. обл.), «*Молода гвардія*» (м. Краснодон), *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація*, «*Партизанська іскра*» (с. Кримка Микол. обл.), «*Так починалось життя*» (с. Холми Черніг. обл.), підпільна комсомольська організація в м. Сталіно (Донецьк), *Хотинська підпільна комсомольська організація* (м. Хотин Чернів. обл.), «*Народна гвардія*» (Львів), «*Патріот Батьківщини*» (Миколаїв) та ін.

Серед керівників підпільних організацій: І. І. Бакулін [секретар Харківського підпільного обкому КП(б)У], І. В. Бевз (керівник Вінн. міської підпільної парт. орг-ції), О. Д. Бородій [секретар Житомир. підпільного обкому КП(б)У], І. Ф. Бугайченко (керівник комсомольського підпілля в Потіївському районі Житомир. обл.), В. О. Лягін (керівник парт. підпілля в Миколаєві), Ф. М. Михайлов (секретар міжрайонної *Славутської підпільної комуністичної організації*), О. С. Пироговський (секретар Залізничного підпільного райкому партії в Києві), В. Д. Ревякін (керівник Севастопольської підпільної парт. орг-ції), І. В. Сергієнко [секретар Київ. підпільного обкому КП(б)У], М. І. Сташков [секретар Дніпропетр. підпільного обкому КП(б)У], П. А. Тараскін [секретар Малинського підпільного райкому КП(б)У Житомир. обл.], Г. І. Шелушков (секретар Житомир. підпільн. обкому партії) та ін. Народна боротьба проти окупантів набувала різних форм: бойова, організаторська і політ. діяльність парт. підпілля, масовий саботаж екон., політ. і військ. заходів окупантів. Найефективнішою формою боротьби був масовий партизан. рух (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45*). Парт. орг-ції створили на Україні партизан. армію, в якій налічувалося понад 500 тис. партизанів, об'єднаних у більш як 60 з'єднань, бл. 2 тис. загонів і груп. На чолі підпільних обласних к-тів партії та партизан. формувань на Україні стояли С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, В. А. Бегма, Д. Т. Бурченко, П. К. Василина, П. П. Вершигора, С. Ф. Кондратенко, П. Х. Куманьок, С. Ф. Маликов, Д. М. Медведєв, М. І. Наумов, А. З. Одуха, С. А. Олексенко, М. М. Попудренко, С. В. Руднєв, О. М. Сабуров, М. М. Скирда, С. О. Стеценко, С. М. Щетинін, Г. Ф. Яценко та ін. В різних формах опору ворогові брали участь мільйони рад. патріотів.

У керівництві і координації бойової діяльності партизанів велику роль відіграли спец. військ.-бойові органи партії. На Україні це був керований ЦК КП(б)У *Український штаб партизанського руху* (УШПР) на чолі з Т. А. Строкачем, створений у червні 1942 і підпорядкований Центр. штабові партизан. руху. Для поліпшення керівництва партизан. рухом на тер. України, посилення зв'язків з парт. підпіллям за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 2.X 1942 було створено нелегальний ЦК КП(б)У. Партизани і підпільники вели у ворожому тилу велику агіт.-пропагандистську роботу. За допомогою рад. тилу було налагоджено випуск і розповсюдження більш як 60 багатотиражних партизан. газет, сотень тисяч листівок, радіопередач, що мали вирішальний вплив на серця і уми мільйонів людей. Комуністи особливу увагу приділяли інтернаціоналістському вихованню партизанів і підпільників, у лавах яких билися представники більш як 60 національностей Рад. країни. З майже 100 тис. партизанів України великих партизан. з'єднань і загонів, на яких є повні дані, 54,4 % становили українці, 23,4 — росіяни, 5,8 — білоруси. В лавах укр. партизанів билися проти ворога інтернаціоналісти з більш як 20 зарубіжних країн. Серед них словаку Я. Налепці посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

Партизани взаємодіяли з регулярними частинами Червоної Армії у прифронтовій зоні, допомагаючи у розв'язанні оперативних завдань. За участю партизанів рад. війська визволили 139 населених пунктів УРСР. Великий ефект давала диверсійна діяльність партизанів на комунікаціях ворога, особливо під час проведення великих операцій на фронтах. Провадились об'єднані бойові операції партизанів України, Російської Федерації, Білорусії і Молдавії. Своїми бойо-

вими діями рад. партизани не тільки розхитували тил ворога, створювали в окупантів обстановку постійної тривоги і непевності, але й відтягали на себе з фронту значні їхні сили. Для придушення партизанського руху на Україні фашистське командування було змушене 1941 кинути бл. 50 тис. солдатів і офіцерів, 1942 — 120 тис., 1943 — 242 тис. чол. Усього партизани України розгромили 467 ворожих гарнізонів, комендатур, штабів, кущів поліції, пустили під укіс бл. 5 тис. ешелонів з вантажами для фашист. армії, спалили або висадили в повітря 461 підприємство, 915 військ. складів. Великих втрат ворогові завдала й діяльність підпільників.

Трудящі Рад. України брали активну участь в антифашист. збройній боротьбі в складі *Руху Опору* в країнах Європи. Вони очолювали ряд партизан. загонів і груп у Франції (В. Порик та ін.), Італії, Бельгії, Греції, Югославії, Норвегії. Народам Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії в розвитку партизан. руху допомагав УШПР.

Вагомий внесок у створення розвинутої воєнної економіки і зміцнення бойової могутності Збройних Сил СРСР зробили колективи евакуйованих з УРСР підприємств, колгоспів, МТС, установ, які працювали в тилу. Осн. частина обладнання, вивезеного з УРСР, прибула до пром. центрів Уралу і Сибіру. Бл. 400 підприємств прийняли Новосиб., Свердл., Омська, Іркутська, Челяб. області, Алтайський кр., Тат., Удм. авт. республіки та ін. райони РРФСР. В Казахстані і Середній Азії розмістилося бл. 150 фабрик і заводів, перебазованих з УРСР.

Місцеві парт. і держ. органи провели велику роботу щодо розміщення та введення в дію евакуйованого обладнання, влаштування та забезпечення всім необхідним прибулого населення. Тільки завдяки активній діяльності парт. і держ. органів сх. районів, керованих ЦК ВКП(б) і Держ. К-том Оборони, було подолано великі труднощі, пов'язані з вестачею виробничих площ, кваліфікованої робочої сили. Темпи встановлення і пуску обладнання, евакуйованого з прифронтових районів, були винятково високими. Більша частина перебазованих оборонних підприємств почала давати продукцію вже весною 1942.

До середини 1942 переведення нар. г-ва на воєнні рейки було завершено. Воєнно-пром. потенціал на сході швидко зростав. Особливо успішним був розвиток танкобудування, авіабудування, арт. пром-сті, виробництво боєприпасів. Рад. Збройні Сили почали одержувати в достатній кількості новітню військ. техніку, що переважала за своєю якістю ворожу. 47 % потужностей, введених у дію в сх. районах країни, становило обладнання, евакуйоване з УРСР. У 1942 воно працювало на повну силу і давало продукції більше ніж до війни.

Значні успіхи рад. воєнної економіки в роки війни стали можливими завдяки трудовому героїзмові робітн. класу, в т. ч. робітників, евакуйованих з України. Виробничники київського заводу «Арсенал» на Уралі, Харківського турбінного з-ду ім. С. М. Кірова в Свердловську, Мелітопольського верстатобудівного з-ду в Актюбінську, Харків. тракторного з-ду в Рубцовську, Криворізького металург. з-ду ім. В. І. Леніна в Нижньому Тагілі, сталінського з-ду «Червоний тигель» у Новосибірську, Одес. верстатобудівного з-ду ім. В. І. Леніна в Стерлітамаку і багатьох ін. працювали по 12—15 год. на добу, без відпусток і часто без вихідних днів, в умовах матеріально-побутових утруднень.

Могутньою силою, що допомогла партії знайти допоміжні джерела мобілізації творчої енергії мас, було Всесоюзне соціалістичне змагання за найшвидше і високоякісне виконання фронтових замовлень. Представники робітн. класу України брали активну участь у русі двохсотенників, трьохсотенників, тисячників, комсомольсько-молодіжних *фронтових бригад*. В одному ряду з усім колг. селянством, яке забезпечувало Збройні Сили продовольством, а пром-сть — сировиною, самовіддано працювали у складі колгоспів і МТС десятки тисяч колгоспників, евакуйованих з УРСР. Важливий внесок у розвиток воєнно-пром. потенціалу і піднесення рад. патріотизму, у зміцнення зв'язків братер. культур народів СРСР зробила укр. рад. інтелігенція, багато представників якої самовіддано працювало в рад. тилу. Роботу евакуйованих н.-д. ін-тів і насамперед Академії наук УРСР було перебудовано відповідно до воєнних потреб. За великий внесок у зміцнення обороноздатності Червоної Армії укр. вчені академік АН УРСР Є. О. Патон і акад. О. О. Богомолець були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

Оборонно-патріотичній роботі серед населення було підпорядковано діяльність редакцій газет «Комуніст» (з 1943— «Радянська Україна»), «Советская Украина» (з 1944 — «Правда Украины»), журналів «Україна», «Українська література», «Перець», Укр. держ. видавництва, *радіостанції імені Т. Г. Шевченка*, радіостанцій «Радянська Україна» і «Дніпро». Важливу роль у мобілізації населення України на боротьбу проти гітлерівських окупантів відіграли *антифашистські мітинги представників українського народу*, що відбулися в Саратові (26.XI 1941 і 30.VIII 1942), Москві (16.V 1943), Києві (20.II 1944).

Завдяки діяльності трудівників рад. тилу було здобуто важливу екон. перемогу, створено міцну і розвинуту рад. воєнну пром-сть, що перевершувала економіку фашист. Німеччини і забезпечувала надійну матеріально-тех. базу для успішного розвитку наступальних бойових дій Червоної Армії на фронті, для докорінного перелому в ході війни.

З виходом фашистів у межиріччя Дону і Волги почалися *Сталінградська битва 1942—43* і *битва за Кавказ 1942—43*. У запеклих 4-місячних оборонних боях рад. війська знекровили і вимотали кращі д-зії противника, підірвали його моральний дух і зупинили наступ. 19.XI 1942 під Сталінградом почався могутній

Секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко і начальник УШПР Т. А. Строкач серед командного складу партизанського з'єднання М. І. Наумова. 1943.

контрнаступ Червоної Армії. Він закінчився оточенням 330-тисячного угруповання ворожих військ. 2.II 1943 вони припинили опір і капітулювали. Червона Армія остаточно захопила ініціативу на радянсько-німецькому фронті. Успішні бойові дії рад. військ на Дону і Пн. Кавказі відкрили можливість для наступальних дій з метою визволення України. 16.XII 1942 війська Ворон. (командуючий П. І. Голиков) і Пд.-Зх. (командуючий М. Ф. Ватутін) фронтів перейшли в наступ. Першими на землю України 18.XII 1942 ступили воїни 573-го полку 195-ї стрілецької д-зії 1-ї гвард. армії Пд.-Зх. фронту. В той самий день від ворога було визволено села Півнівку, Морозівку, Микільське (Ворошиловградської обл.). Початок визволення укр. земель збігся з 25-річчям установлення Рад. влади на Україні. Громлячи відступаючого ворога, Червона Армія в лютому 1943 визволила Харків, Ворошиловград, ін. міста. Але фашисти раптовим контрударом добірних сил змусили рад. війська залишити Харків і відійти на Пн. Сх. (див. *Харківські операції 1943*). 5.VII почалась одна з найбільших битв 2-ї світової війни — *Курська битва 1943*. В ній фашист. армія зазнала поразки, від якої вже не змогла оправитися до кінця війни. Ця перемога створила умови для широкого наступу Червоної Армії на пд. крилі рад.-нім. фронту. Війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів з 17.VII по 2.VIII провели *Міуську операцію 1943*, з 13.VIII по 22.IX — *Донбаську наступальну операцію 1943*. 23.VIII було визволено Харків, 2.IX — Суми, 8.IX — Сталіно (Донецьк). Успіх супроводив дії рад. військ і на ін. ділянках. Війська Центр. фронту (командуючий К. К. Рокоссовський) в хо-

Переправа радянських військ на правий берег Дніпра. 1943.

ді *Чернігівсько-Прип'ятської операції 1943* форсували Десну, 21.IX визволили Чернігів, частини Степового фронту (командуючий І. С. Конєв) 23.IX — Полтаву. До кінця вересня 1943 рад. війська визволили від ворога с.-г. райони Лівобережжя, пром. комплекс Донбасу, вийшли на 750-кілометровому фронті до Дніпра. Коли Червона Армія вела *битву за Дніпро 1943*, було встановлено *Богдана Хмельницького орден* на честь видатного держ. діяча і полководця України. У взаємодії з рад. військами 10 партизан.

Частини Червоної Армії проходять через визволений Київ. 1943.

Підготовка консервованої крові для відправки на фронт. Київ. Квітень 1944.

формувань Придніпров'я заг. чисельністю 17 тис. чол., які було підпорядковано штабам армії і фронтів, виконували роль десантних частин у тилу ворога. Здійснюючи вказівки Ставки Верховного Головнокомандування, війська Ворон. (з 20.X 1943 — 1-го Укр.) фронту в жовтні — листопаді провели *Київську наступальну операцію 1943*. Вранці 6.XI 1943 Київ був визволений рад. військами. Напруженими були бої і на Пд. України. В нижній течії Дніпра в ході 3-місячних боїв війська 2-го (командуючий І. С. Конєв) і 3-го (командуючий Р. Я. Малиновський) Укр. фронтів ліквідували запорізький плацдарм ворога і в ході *Запорізької операції 1943* 14.X визволили Запоріжжя. Одночасно, форсувавши Дніпро, 25.X вони визволили від ворога Дніпропетровськ. Подолавши оборонний рубіж ворога на р. Молочній, війська 4-го Укр. фронту (командуючий Ф. І. Толбухін) 26.IX — 5.XI здійснили *Мелітопольську операцію 1943* і захопили плацдарм на підступах до Криму. Внаслідок *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943* рад. війська захопили плацдарм на Керченському п-ові. Битва за Дніпро була однією з найвидатніших подій Великої Вітчизн. війни. За цю битву 2438 солдатів і офіцерів — представників майже 40 націй і народностей Рад. країни — було удостоєно звання Героя Рад. Союзу, десятки тисяч воїнів нагороджено орденами і медалями. До 1.XII 1943 рад. війська очистили від фашистів 47 % тер. УРСР. Карти див. між с. 96—97.

24.XII 1943 почався загальний наступ рад. військ на Правобережній Україні, в якому взяли участь 1-й і 2-й Білорус. та 1—4-й Укр. фронти. Наступ розгорнувся на смузі 1400 км — від Полісся до берегів Чорного м. Відбивши контрнаступ ворога на Київ. напрямі, рад. війська 31.XII визволили Житомир і просунулися далі на Зх. (див. *Житомирсько-Бердичівська операція 1943—44*). З 5 по 16.I 1944, провівши наступальну операцію на Пд., рад. війська визволили Кіровоград (8.I). Важливою за своїми наслідками була *Корсунь-Шевченківська операція 1944* 1-го і 2-го Укр. фронтів (24.I—17.II 1944). В ході її було оточено і розгромлено вороже угруповання в складі 10 д-зій і 1 бригади; 55 тис. гітлерівців було вбито і поранено, понад 18 тис. взято в полон.

У битві за Рад. Україну билися воїни багатьох національностей, а також нац. військ. формування народів СРСР. На землі України відважно билися сформовані в Азербайджані 77-а і 227-а стрілецькі д-зії, Казахстані—38-а стрілецька та 72-а і 73-я Сталінградські гвардійські д-зії, 30-а і 8-а д-зії, Таджикистані — 16-а і 17-а гвардійські Червонопрапорні ордена Леніна кав. д-зії, Башкирії — 214-а стрілецька д-зія, Мордовії — 1005-й стрілецький полк, а також 213-а узб. стрілецька д-зія. Визволення України було справою всіх братніх народів багатонац. Рад. країни. В бою під *Соколовом* на Харківщині 8.III 1943 відзначилися воїни *Першої чехословацької окремої бригади в СРСР* (командир Л. Свобода; бригаду першою серед військ. частин і з'єднань було нагороджено орденом Богдана Хмельницького). Командир 1-ї роти О. Ярош, який загинув у цьому бою, посмертно удостоєний звання Героя Рад. Союзу.

27.I—11.II війська 1-го Укр. фронту провели *Ровно-Луцьку операцію 1944* і 2.II визволили Луцьк і Ровно. Успішне розгортання цієї операції дало можливість у березні — квітні вигнати ворога з Проскурова, Чернівців (див. *Чернівецька операція 1944*), Тернополя, Вінниці. Війська 2-го Укр. фронту перейшли в наступ на Умансько-Ботошанському напрямі (див. *Умансько-Ботошанська операція 1944*) і, форсувавши Пд. Буг та Дністер, 28.III перейшли держ. кордон Румунії, а війська 1-го Укр. фронту 8.IV досягли кордонів Чехословаччини.

Мітинг у визволеному Львові. 1944.

Успішно розвивали наступ війська 3-го і 4-го Укр. фронтів, які, завдавши поразки фашист. військам в *Нікопольсько-Криворізькій операції 1944* і *Березнегувато-Снігурівській операції 1944*, 13.III визволили Херсон, 28.III— Миколаїв (див. *Миколаївська десантна операція 1944*), в ході *Одеської операції 1944* 10.IV штурмом оволоділи Одесою. Прорвавши 8.IV 1944 добре укріплену оборону противника, війська 4-го Укр. фронту і Окремої Примор. армії (командуючий А. І. Єременко, з 18.IV — К. С. Мельник) рушили у глиб Кримського п-ова. 9.V після запеклого штурму вони визволили Севастополь і повністю очистили Крим від ворога (див. *Кримська операція 1944, Севастопольська наступальна операція 1944*). До 1.V 1944 було визволено 86 % всієї тер. УРСР.

Дійову допомогу рад. військам у ході визволення України подали партизани. Вони посилювали удари по комунікаціях ворога, розширювали підконтрольні їм *партизанські краї і зони*, захоплювали плацдарми і утримували їх до підходу рад. військ, забезпечували рад. командування важливими розвідувальними даними (див. операції «*Концерт*», «*Рейкова війна*», «*Ковельський вузол*», «*Сарненський хрест*»). З метою розширення партизанського руху здійснювалися великі *партизанські рейди*. За героїзм, виявлений у боротьбі проти фашист. окупантів, більше ніж 63,5 тис. партизанів було удостоєно держ. нагород, 96 партизанів і підпільників стали Героями Рад. Союзу, С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров — двічі Героями.

Нових успіхів у визволенні тер. України рад. війська досягли в період літнього наступу. 13.VII—29.VIII 1-й Укр. фронт почав наступ на Равва-Руському і Львівському напрямах (див. *Львівсько-Сандомирська операція 1944*). У «котлі» під Бродами було знищено 38 тис. гітлерівців, понад 17 тис. захоплено в полон. 27.VII від ворога було визволено Львів, а також Станіслав (Івано-Франківськ). На початку жовтня в ході *Карпатсько-Ужгородської операції 1944* завершено визволення від фашист. окупації всієї тер. УРСР у її довоєнних кордонах. Унаслідок цієї операції 27.X було очищено від фашистів Ужгород і 28.X визволено останні населені пункти Закарп. України. Майже два роки тривала битва за визволення від фашистів Рад. України. В цій битві брали участь бл. половини живої сили і бойової техніки діючої армії. Масові ратні подвиги здійснили солдати, матроси, офіцери і генерали 1—4-го Укр., 1-го і 2-го Білорус. фронтів, Окремої Примор. армії, 27 заг.-військових, 6 танкових, 7 повітр. армій, *Чорноморського флоту, Азовської військової флотилії, Дніпровської військової флотилії, Дунайської військової флотилії*. У ході визволення тер. УРСР 366 з'єднань і частин було нагороджено орденами. Почесні найменування укр. міст присвоєно 1098 частинам і з'єднанням 1—4-го Укр. фронтів і 1-го Білорус. фронту, які відзначилися при визволенні тер. УРСР. У ході цих боїв Героями Рад. Союзу стали 3755 воїнів 43 національностей. Сотні тисяч воїнів було удостоєно ін. держ. нагород. В боях за визволення України брали участь уславлені льотчики-винищувачі І. М. Кожедуб і О. І. Покришкін, танкісти І. Н. Бойко і С. Ф. Шутов, піхотинці М. І. Горюшкін і П. І. Шурухін, артилеристи В. С. Петров, П. П. Шилін та ін. За мужність і героїзм, виявлені трудящими Києва, Одеси, Севастополя, Керчі в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, ці міста удостоєні звання міста-героя з врученням ордена Леніна

і медалі «Золота Зірка». Міста Корсунь-Шевченківський і Феодосію нагороджено орденом Вітчизняної Війни 1-го ступеня. Відразу ж після вигнання фашист. загарбників з рад. території почалася відбудова нар. г-ва, міст і сіл. Перевага рад. держ. і сусп. ладу, зростаючий потенціал економіки СРСР, патріотичне піднесення, викликане вигнанням нім. фашистів, створили всі умови для розгортання відбудовних робіт уже в ході війни і без будь-якої підтримки ззовні. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

З великим натхненням приступив народ України до відбудови нар. г-ва, до налагодження нормального життя. Відбудовні роботи починалися відразу ж після визволення від ворога того або іншого населеного пункту. Гол. увагу приділяли відродженню паливної, металург. промсті, машинобудування, що мало надзвичайно важливе значення для забезпечення Червоної Армії озброєнням. Для відбудови соціалістичної економіки республіка одержала від Рад. д-ви 18,3 млрд. крб., а також верстати, автомашини, буд. матеріали, сировину, робочу силу. На допомогу Україні прийшли ін. республіки СРСР. Відродження визволених від ворога територій було трудовим подвигом усіх народів Рад. Союзу.

Однією з вирішальних умов успіхів у відбудові нар. г-ва було парт. керівництво. За роки війни парт. орг-ції, незважаючи на втрати в їхніх рядах, ідейно і організаційно зміцніли, набули великого досвіду роботи з масами. Ще більше посилилась їхня авангардна роль в усіх галузях суспільного життя. Велику роль у цьому відіграли пленуми ЦК КП(б)У, які відбулися в завершальний період Великої Вітчизн. війни і були присвячені важливим питанням парт.-політ. роботи, госп. та культур. життя республіки. Внаслідок самовідданої праці всього рад. народу до кінця війни на тер. України було відбудовано і діяло майже 30 % довоєнних виробничих потужностей промсті, в т. ч. 33 % потужностей вуг. шахт, 23 % — доменних печей, 29 % — прокатних станів, 34 % — заліз. рудників, 44 % маш.-буд. з-дів, 30 % — підприємств легкої пром-сті, 88 % — залізниць, було також освоєно 76 % довоєнних посівних площ, діяли 50 % потужностей довоєнного парку тракторів і с.-г. машин. Успішне проведення відбудовних робіт в УРСР мало велике значення для зміцнення воєнно-екон. могутності Рад. д-ви, наближало розгром фашист. Німеччини. Партія, Батьківщина високо оцінили масовий трудовий героїзм робітників, колгоспників, інтелігенції України. Сотні тисяч трудящих було нагороджено орденами і медалями, 14 чол. стали Героями Соціалістичної Праці, 21 — лауреатами Держ. премії СРСР. Визволення Рад. України стало важливим етапом на шляху до перемоги над фашист. Німеччиною. Вигнавши фашистів за межі Рад. країни, Червона Армія приступила до визволення народів Європи. Свою велику визвольну місію вона закінчила розгромом фашист. загарбників в Берліні.

В. І. Клоков, М. В. Коваль.

Українська РСР у період дальшого розвитку і зміцнення соціалізму (1945—61)

Завершення возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі (1945). Всесвітньо-істор. перемога рад. народу над фашист. Німеччиною та її сателітами під час 2-ї світової війни привела до завершення істор. процесу возз'єднання укр. земель в єдиній Укр. Рад. соціалістичній д-ві. В жовтні 1944 Рад. Армія визволила від гітлерівських загарбників Закарпатську Україну. В ході визволення Рад. Армією Закарпаття на всій його території розгорнулися вибори *Народних комітетів*. *Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України* (26.XI 1944), виражаючи волю робітників і селян, одностайно прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. 29.VI 1945 Уряд Радянського Союзу підписав з Чехословацькою Республікою Договір про Закарпатську Україну, за яким згідно з волевиявленням населення і на основі дружньої угоди обох договірних сторін Закарпатська Україна возз'єднувалася з своєю споконвічною батьківщиною Рад. Україною і включалася до складу СРСР. Возз'єднання Закарпатської України з УРСР знаменувало завершення істор. процесу об'єднання всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. соціалістичній д-ві і було видатною подією в історії укр. народу, в житті всіх народів СРСР. Воно відкрило трудящим Закарпаття шлях до вільного екон. і культур. розвитку. Возз'єднання всіх укр. земель, будучи результатом здійснення ленінської нац. політики КПРС, становило об'єктивно закономірний істор. процес. Воно зумовлювалося багатовіковою істор. спільністю різних частин єдиного укр. народу, який віками був штучно розчленований, що гальмувало його прогресивний розвиток. Возз'єднання всіх укр. земель було наслідком героїчної і тривалої боротьби укр. народу, завершальний етап якої нерозривно пов'язаний з Великим Жовтнем, з істор. розвитком Рад. Союзу як оплоту сил прогресу і миру в усьому світі. В боротьбі за возз'єднання укр. народ дістав велику допомогу також з боку трудящих Польщі, Чехословаччини, Румунії та міжнар. комуністичного руху. Успішне завершення возз'єднання тісно пов'язане з глибокими змінами в міжнар. житті, які сталися внаслідок розгрому фашист. д-в і перемоги в ряді країн нар.-демократичних і соціалістичних революцій, утворення і розвитку світової соціалістичної системи. Становлення і розвиток нового типу міжнар. відносин, які грунтуються на принципах пролетар. інтернаціоналізму, прискорило процес остаточного розв'язання питання про кордони УРСР. Договори, підписані між СРСР і Чехословаччиною (29.VI 1945), між СРСР і Польщею (16.VIII 1945), встановлювали нові кордони, які відповідали нац. інтересам кожної країни, сприяли розвиткові дружби і співробітництва між народами. *І. М. Гранчак.*

Українська РСР з 1945 до початку 60-х р. Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни, возз'єднана в своїх історичних кордонах, УРСР у братній сім'ї народів СРСР перейшла до завершення побудови соціалістичного суспільства. Перехід до мирного будівництва відбувався в обстановці докорінних змін у співвідношенні класових і політ. сил на міжнар. арені на користь соціалізму. Перемога над фашизмом, у досягненні якої СРСР відіграв вирішальну роль, ознаменувала новий етап світової історії. В ряді д-в зазнали краху реакційні режими, була створена сприятлива обстановка для боротьби трудящих мас за соціальне і нац. визволення. Сформувалася світова система соціалізму. Зміцніли позиції міжнар. комуністичного і робітн. руху, зросли авторитет і вплив комуністичних і робітн. партій у масах, посилилися виступи робітн. класу проти монополістичної буржуазії, за політ. і екон. оновлення суспільства. Почався розпад *колоніальної системи імперіалізму*.

Зовнішньополітична діяльність Рад. Союзу, КПРС була спрямована на збереження і зміцнення завойованого миру, на відвернення нової світової війни. Для досягнення цієї мети Рад. д-ва і КПРС використовували всі можливості, в т. ч. розширення зовнішньополіт. діяльності радянських республік. УРСР і БРСР у числі 51 країни світу стали одними із засновників і перших членів *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). У 1946 УРСР

Мітинг трудящих Ужгорода 8 липня 1945, присвячений возз'єднанню Закарпаття з Радянською Україною.

була обрана членом Екон. і Соціальної Ради ООН, 1948—49 — непостійним членом *Ради Безпеки ООН*. У міжнар. орг-ціях УРСР рішуче виступала на захист миру, на захист інтересів народів колоніальних і залежних країн, що підвищувало її міжнар. престиж. На *Паризькій мирній конференції 1946* УРСР взяла участь у підписанні мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Україна була учасницею Конвенції про режим судноплавства по Дунаю (1948). Укр. народ зробив гідний внесок у розвиток *Руху прихильників миру*. В період переходу до мирного будівництва трудящим УРСР, як і всьому рад. народові, довелося долати величезні труднощі. Україна, вся територія якої зазнала фашист. окупації, належала до найбільш потерпілих рад. республік. Гітлерівці знищили на окупованій тер. України понад 5 млн. чоловік. У роки Великої Вітчизн. війни загинув кожний шостий житель республіки. Окупанти зруйнували і спалили на Україні 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, залишивши без притулку бл. 10 млн. чол., зруйнували понад 16 тис. пром. підпри

Ремонт танків в одному з цехів київського заводу «Ленінська кузня». 1944.

ємств, понад 200 тис. споруд промислово-виробничого призначення. Були зруйновані всі колгоспи, радгоспи, МТС. Величезної шкоди було завдано залізничному транспорту, наук., культур.-осв., мед. закладам, пам'яткам історії і культури, школам. Тільки прямі збитки, заподіяні нім.-фашист. загарбниками нар. г-ву Рад. України, не рахуючи втрат від припинення виробництва в пром-сті і с. г. республіки, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах). Заг. сума збитків, яких зазнали населення і нар. г-во

Прийом до колгоспу. Львівська область. 1947.

Рад. України від фашист. загарбників, становила майже 1200 млрд. крб. у довоєнних цінах (див. *Надзвичайна державна комісія* по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР, *Судові процеси у справах про злодіяння німецько-фашистських окупантів на Україні*). Процес переведення економіки країни на мирні рейки проходив одночасно з її відбудовою.

Завдяки соціалістич. ладові, плановому г-ву, правильному керівництву Комуністичної партії це складне завдання було розв'язано організовано і швидко — в основному на кінець 1946. Пром-сть УРСР одержала планові завдання по випуску продукції для мирних потреб. На підприємствах було відновлено відповідний до мирних умов режим праці. До мирної праці повернулося бл. 2,2 млн. демобілізованих рад. воїнів. Різко скоротилися військ. видатки, збільшилися капіталовкладення в нар. г-во. Завдання післявоєнної відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва УРСР, як і ін. рад. республік, були визначені в *четвертому п'ятирічному плані* відбудови і розвитку нар. господарства СРСР (1946—50), прийнятому 1946 першою сесією Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Обсяг капіталовкладень у нар. г-во УРСР у четвертій п'ятирічці становив 65,1 млрд. крб. Ці кошти направлялися насамперед на відбудову і дальше піднесення важкої індустрії, залізничного транспорту. Відбудова нар. г-ва УРСР здійснювалася зусиллями всього рад. народу. Всебічну допомогу подавали трудящі насамперед Москви, Ленінграда, Уралу, Поволжя, всіх областей і республік РРФСР, а також Казахська, Узбецька, Таджицька, Туркменська, Киргизька, Азербайджанська, Вірменська, Грузинська рад. соціалістичні республіки.

Безпосереднім організатором боротьби трудящих республіки за відбудову і дальший розвиток народного господарства була Комуністична партія України. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У парт. орг-ції республіки швидко відновили свої ряди, перебудували роботу відповідно до умов мирного соціалістичного будівництва. Велику роль у зміцненні парт. орг-цій України, в посиленні керівної ролі їх у рад., госп., культур. будівництві відіграв *Шістнадцятий з'їзд КП(б) України* (1949). Під керівництвом парт. орг-цій завершився процес відновлення і відбулося дальше зміцнення рад., госп., профспілкових, комсомольських та ін. масових орг-цій трудящих. На поч. 1946 на Україні працювали 25 обласних, 13 окружних, 79 міських, 82 районні в містах, 743 районні, 452 селищні і 14 952 сільські Ради депутатів трудящих. В обстановці високого політичного і виробничого піднесення трудящих пройшли перші після війни вибори до Верховної Ради СРСР (10.II 1946 і 12.III 1950), до Верховної Ради УРСР (9.II 1947 і 25.II 1951), до місцевих Рад депутатів трудящих (21.XII 1947 і 17.XII 1950). Одностайною участю у виборах і одностайним голосуванням за кандидатів блоку комуністів і безпартійних трудящі України, як і весь радянський народ, схвалили політику Комуністичної партії і Рад. д-ви, підтвердили свою рішимість наполегливо боротися за найшвидшу відбудову нар. г-ва, за завершення побудови соціалізму.

У травні 1946 за почином колективу Макіївського металургійного заводу імені С. М. Кірова та ряду інших підприємств країни почалося Всесоюзне соціалістичне змагання за виконання і перевиконання четвертого п'ятирічного плану. Розгорнувся рух за швидкісні методи праці, за економію сировини і матеріалів, за рентабельну роботу підприємств і збільшення надпланових нагромаджень, за випуск продукції відмінної якості.

На кінець 1948 змагання охопило понад 90 % робітників республіки. Токарі В. К. Семинський (київ. завод «Червоний екскаватор»), Г. Я. Царик (київ. завод «Арсенал»), Г. С. Нежевенко (Одеський завод радіальних верстатів), К. С. Кисляков (Харківський турбінний завод) протягом четвертої п'ятирічки виконали по 18—23 річні норми. Маріупольський сталевар М. О. Кучерін досяг найвищої у Рад. Союзі продуктивності мартенівської печі. Колективи підприємств змагалися не тільки між собою, а й з робітниками заводів і фабрик ін. республік СРСР. Так, металурги України змагалися з металургами Уралу і Грузії, шахтарі Донбасу — з гірниками Кузбасу і Караганди, машинобудівники Києва, Харкова, Краматорська — з машинобудівниками Ленінграда, Свердловська, нафтовики Борислава — з нафтовиками Баку.

Внаслідок самовідданої праці робітн. класу план четвертої п'ятирічки в галузі пром-сті було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. В четвертому кварталі 1949 пром-сть УРСР досягла рівня, запланованого на кінець 1950. Обсяг валової продукції пром-сті республіки протягом 1946—50 збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 на 15 %. Обсяг пром. продукції зх. областей України на кінець четвертої п'ятирічки порівняно з 1940 зріс у 2,3 раза. Машинобудівні заводи республіки, що перевищили довоєнний рівень у півтора раза, освоїли виробництво нових видів продукції — автомобілів, тепловозів, крокуючих екскаваторів тощо. В 1950 Україна давала 47,8 % загальносоюзного виробництва чавуну, 30,6 % — сталі, 33,2 % — прокату, 53 % — залізної руди, 30 % — вугілля, 38,4 % — металорізного устаткування, 71,6 % — цукру. За роки четвертої п'ятирічки в основному було ліквідовано збитки, заподіяні війною і тимчасовою нім.-фашист. окупацією сільс. г-ву республіки. На кінець п'ятирічки посівні площі колгоспів республіки порівняно з довоєнним рівнем розширилися більше як на 3 млн. га. Валова продукція с.-г. виробництва республіки 1950 порівняно з 1940 становила 91 %. З метою організаційно-госп. зміцнення колгоспів було проведено укрупнення їх. Якщо на поч. 1950 в республіці налічувалося 33 653 колгоспи, то 1951 — 16 506. На всю країну уславилися своїми трудовими подвигами новатори с.-г. виробництва — голови колгоспів Г. Є. Буркацька, Ф. І. Дубковецький, М. О. Посмітний, трактористи П. М. Ангеліна, О. В. Гіталов, буряководи Г. Д. Кошова, М. Г. Лисенко, кукурудзоводи М. О. Озерний, Г. М. Ладані, О. С. Хобта, доярки Є. А. Демиденко, М. Х. Савченко та ін.

Велику увагу Комуністична партія і Рад. д-ва приділяли завершенню соціалістичних перетворень у зх. областях УРСР. У ході створення основ соціалізму в зх. областях республіки довелося перебарювати великі труднощі, зумовлені не тільки руйнівними наслідками війни і окупації, а й екон. і культур. відсталістю цих областей, шаленим опором куркульства, націоналістичних банд. Залишені гітлерівцями і підтримувані імперіалістами та емігрантськими бурж.-націоналістичними центрами, озброєні банди проводили антирад. агітацію серед населення, вдавалися до терористичних методів боротьби, підпалів, диверсій. Зусиллями всього рад. народу в зх. областях республіки було здійснено соціалістичну індустріалізацію, зокрема великим пром. центром стало м. Львів. Почалось освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну, збудовано газопровід Дашава — Київ. Обсяг пром. продукції зх. областей 1950 порівняно з 1940 набагато збільшився. На кінець четвертої п'ятирічки в зх. областях було завершено колективізацію с. г., ліквідовано куркульство як клас, покінчено з націоналістичним бандитизмом.

На основі успішної відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва підвищувалися матеріальний добробут і культур. рівень трудящих УРСР, як і всіх рад. республік. У 1947 було скасовано карткову систему, проведено грошову реформу. Протягом 1947—50 три рази знижувалися ціни на товари масового споживання. В 1950 доходи робітників, службовців і селян набагато збільшилися порівняно з довоєнним часом. Проведено велику роботу по відбудові міст і сіл. У четвертій п'ятирічці було відбудовано і збудовано в містах і робітн. селищах понад 20 млн. м² житл. площі, в сільс. місцевості — 650 тис. житл. будинків. Розвивалась укр. культура. Кількість початкових, семирічних і серед. шкіл перевищила довоєнний рівень. Чисельність учнів у школах, технікумах та ін. серед. навч. закладах України збільшилася за п'ятирічку майже на 2 млн. і 1950 досягла 7 млн. 371 тис. чол. Порівняно з довоєнним часом зросла кількість студентів. Було відбудовано і розширено мережу наук. установ, лікарень. Парт. орг-ції посилили серед трудящих ідейно-виховну роботу, яка особливого значення набула в зх. областях України. Осн. напрямами ідеологічної роботи на Україні були пропаганда рад. патріотизму і дружби народів, інтернац. виховання трудящих, викриття бурж. націоналізму, низькопоклонства перед реакційною культурою капіталістичного Заходу та ін. проявів бурж. ідеології. Разом з тим у республіці, як і в усій країні, залишалося чимало проблем, розв'язання яких вимагало тривалого часу. В ряді галузей пром-сті повільно запроваджувались у виробництво новітні досягнення науки і техніки. Поряд з передовими колгоспами і районами в республіці

було багато відстаючих колгоспів і районів. Нерозв'язаною була зернова проблема. Залишалася гострою потреба в житлі, в предметах нар. споживання. Проте це не могло применшити значення величезного трудового подвигу рад. народу, керованого Комуністичною партією, в першому післявоєнному п'ятиріччі. *Дев'ятнадцятий з'їзд КПРС* (1952) прийняв Директиви по *п'ятому п'ятирічному плану* розвитку нар. г-ва СРСР на 1951—55, які було покладено в основу дальшого розвитку економіки УРСР. *Сімнадцятий з'їзд КП(б) України* (1952) підбив підсумки розвитку нар. г-ва республіки і накреслив нові соціально-економічні завдання.

Намічалося дальше заг. піднесення економіки на основі переважного розвитку важкої пром-сті. Гол. напрямом зростання пром. виробництва, продуктивності праці було визначено тех. прогрес. У галузі с. г. осн. завданням залишалося підвищення врожайності всіх с.-г. культур, збільшення валової і товарної продукції землеробства і тваринництва. Комуністична партія очолила всенар. боротьбу за перетворення в життя рішень XIX з'їзду КПРС, успішне виконання п'ятої п'ятирічки. Компартія України зосередила увагу на розвитку насамперед кам.-вуг. пром-сті, металургії, електрифікації і машинобудування; добивалася здійснення планів впровадження нової техніки, механізації важких і трудомістких робіт, поліпшення організації праці і підвищення культурно-тех. рівня трудящих, що забезпечувало дальше неухильне зростання продуктивності праці.

В соціалістичне змагання у всіх галузях промисловості влилися тисячі нових передовиків. В роки п'ятої п'ятирічки трудящі СРСР під керівництвом Комуністичної партії досягли значних успіхів у розвитку пром-сті, с. г., підвищенні культур. рівня і матеріального добробуту, дальшому зміцненні рад. суспільного і держ. ладу. На Україні план випуску пром. продукції кожного року п'ятирічки перевиконувався в середньому на 2,4 %. Прискорено розвивалися машинобудування, електроенергетика, металургійна, хімічна, нафтова, газова промисловість.

Партія спрямувала свої зусилля також на піднесення с. г. Багато уваги приділялося зміцненню колгоспів, радгоспів, МТС кваліфікованими кадрами. В республіці поширився рух за перехід спеціалістів з установ і пром. підприємств на роботу в МТС і колгоспи. На поч. весняної сівби 1954 на роботу в МТС з пром. підприємств перейшли 5190 інженерів і техніків, у колгоспи — понад 22 тис. агрономів і зоотехніків. Колективи пром. підприємств брали шефство над колгоспами. В 1953—55 понад 4,3 тис. підприємств і орг-цій України були шефами колгоспів і МТС. На заклик партії 1954—56 на освоєння цілинних і перелогових земель Сибіру та Казахстану за путівками комсомолу України виїхало понад 80 тис. юнаків і дівчат. Були підвищені врожайність с.-г. культур і продуктивність тваринництва. Питання с. г. були в центрі уваги *Вісімнадцятого з'їзду Компартії України* (1954). Робота з'їзду відбулася в дні знаменного ювілею — 300-річчя возз'єднання України з Росією. У схвалених ЦК КПРС Тезах відзначалося, що «300-річчя возз'єднання України з Росією, як видатна історична подія, є великим святом не тільки українського і російського народів, але і всіх народів Радянського Союзу». У дні підготовки до всенар. свята Крим. обл. 19.II 1954 було передано із складу РРФСР до складу УРСР. Ухвалюючи таке рішення, Президія Верховної Ради СРСР брала до уваги спільність економіки, тер. близькість і тісні госп. та культур. зв'язки між Кримською обл. і УРСР. На честь знаменного ювілею і трудових успіхів рос. і укр. народів РРФСР, УРСР та її столицю Київ було нагороджено орденами Леніна. Святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією сприяло зміцненню непорушної дружби укр. і рос. народів, усіх народів Союзу РСР.

Політика партії по зміцненню і розвитку соціалізму здійснювалася в складній міжнар. обстановці. Імперіалістичний табір, очолений США, проводячи політику «холодної війни», взяв курс на мілітаризацію Зх. Німеччини, розв'язування локальних воєн, створення військ. баз, спрямованих проти СРСР та ін. соціалістичних країн, нарощення *гонки озброєнь*. У цих умовах Рад. Союз, здійснюючи ленінський принцип мирного співіснування країн з різним суспільним ладом, вів наполегливу боротьбу за ослаблення міжнар. напруженості. Діяльну участь у боротьбі СРСР за мир у всьому світі брала УРСР. У 1955 вона була членом 23 міжнар. організацій.

Двадцятий з'їзд КПРС (1956) підбив підсумки діяльності партії за період після XIX з'їзду, розробив корінні проблеми внутр. і зовн. політики СРСР. З'їзд підбив підсумки виконання плану п'ятої п'ятирічки і затвердив Директиви по *шостому п'ятирічному плану* (1956—60). Високу принциповість виявив з'їзд при розгляді питання про подолання культу особи Сталіна і його наслідків. Рішення з'їзду привели до активізації суспільно-політ. і духовного життя в країні, зробили значний вплив на дальший розвиток рад. соціалістичного суспільства. Партія очолила боротьбу рад. народу за перетворення в життя рішень XX з'їзду КПРС, посилила організаторську і політ. роботу.

Активізувала діяльність на вирішальних ділянках пром. виробництва і парт. орг-ція республіки. Компартія України вжила заходів щодо дальшого розвитку вугільної, металург., хім., маш.-буд. та ін. базових галузей пром-сті. В республіці проводилася велика робота в галузі наук.-тех. прогресу. Парт. орг-ції взяли під неослабний контроль виконання планів впровадження нової техніки, повного використання механізмів, впровадження у пром. виробництво прогресивної технології і кращої організації праці. Натхненний рішеннями XX з'їзду КПРС, робітн. клас республіки виступив з рядом патріотичних починань. Розгорнулося змагання за виконання виробничих завдань 8-годинного робочого дня за 7 годин, за щоденний видобуток кожним шахтарем тонни надпланового вугілля. В 1958 зародився рух за звання колективів комуністичної праці.

На базі розвитку соціалістичної пром-сті і насамперед важкої індустрії партія і уряд здійснили ряд нових заходів щодо дальшого піднесення с. г. Зросла матеріально-тех. база с.-г. виробництва. На поч. 1959 на полях України працювали понад 250 тис. тракторів і бл. 67 тис. комбайнів. Партія добилася істотних результатів у забезпеченні с. г. кадрами. На кінець 1957 в колгоспах, МТС і радгоспах України працювало 81 тис. спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою. На поч. 1959 62 % голів колгоспів мали вищу і серед. спец. освіту. С. г. поступово переборювало відставання. З допомогою д-ви колгоспи зміцніли економічно, ставали високоприбутковими г-вами, зросли їхні грошові доходи і неподільні фонди. Нова обстановка на селі вимагала зміни форм виробничо-тех. обслуговування колгоспів. Лютневий пленум ЦК КПРС 1958 визнав за доцільне реорганізувати МТС на ремонтно-тех. станції (РТС), а їхню техніку передати колгоспам. Комуністична партія проводила далі курс на розширення внутріколг. демократії. За рекомендацією ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР колгоспам було надано право змінювати і доповнювати окремі положення Статуту сільськогосподарської артілі з урахуванням конкретних умов. Колгоспники ширше залучалися до управління г-вом. Зросла виробнича і політ. активність трудівників с. г., виникли нові передові починання, серед яких особливе значення мав рух за комплексну механізацію с.-г. виробництва. В 1958 за прикладом робітн. класу на селі почав ширитися патріотичний рух за комуністичне ставлення до праці. Наприкінці 1958 в республіці цією формою змагання було охоплено понад 3 тис. колективів. За успіхи в розвитку с. г. другим орденом Леніна 1958 було нагороджено УРСР, орденом Леніна — 15 областей республіки (Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Закарпатську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Кримську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Харківську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку). 233 передовикам с. г. України було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, серед них вдруге С. Є. Бешулі, П. П. Ведуті, В. Т. Литвиненко, Г. І. Байді, Є. В. Блажевському, С. Д. Вишак, Є. О. Долинюк та ін.

Перша вагонетка вугілля з новозбудованої шахти «Донецька-Комсомольська» № 1. Чистяківський район Донецької області. 1957.

Комуністична партія здійснювала керівництво процесом соціального розвитку рад. суспільства. Відбувалося стирання класових відмінностей, посилювалася соціальна однорідність рад. суспільства. Ще більше зміцнів союз робітн. класу, колг. селянства і нар. інтелігенції при керівній ролі в ньому робітн. класу. Кількісно і якісно зріс робітн. клас — провідна сила соціалістичної д-ви. Робітники брали активну участь у сусп.-політ. житті республіки, зокрема в роботі Рад депутатів трудящих. У березні 1959 до Верховної Ради УРСР було обрано 126 робітників (27,6 % її складу). Зміни відбулися і серед сільс. населення. В ньому зросла частка механізаторів, які за характером праці і рівнем кваліфікації наближалися до індустріальних робітників. Поява нових виробництв, наук.-тех. прогрес, розвиток нар. освіти зумовили значне зростання інтелігенції. На поч. 1959 на Україні інтелігенція становила бл. 3,7 млн. чол. (в 1,5 раза більше, ніж 1939).

Після XX з'їзду КПРС партія і уряд провели в життя додаткові заходи щодо підвищення життєвого рівня рад. народу. Зросли заробітна плата робітників і службовців, доходи колгоспників. На підставі Закону про держ. пенсії (1956) було значно поліпшено пенсійне забезпечення. З березня 1956 на дві години було скорочено робочий день для робітників і службовців у передвихідні та передсвяткові дні, запроваджено 6-годинний робочий день для підлітків. Визначним завоюванням соціалізму було запровадження 1958 обов'язкової восьмирічної освіти для дітей шкільного віку.

Радянський народ, виконуючи завдання шостої п'ятирічки, добився нових успіхів у розвитку продуктивних сил, сусп. відносин і культури, у зміцненні соціалізму. Досягнутий рівень розвитку країни свідчив про перехід її на вищий ступінь соціалістичного будівництва. Виникли умови для постановки нових, більш масштабних і складних завдань. Відповідно до цього за дорученням ЦК КПРС було розроблено проект контрольних цифр розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65. Цей проект було одностайно схвалено на *Двадцятому з'їзді Компартії України* (1959). Позачерговий *Двадцять перший з'їзд КПРС* (1959) на основі глибокого аналізу розвитку СРСР за весь післяжовтневий період зробив висновок про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР. У затверджених з'їздом Контрольних цифрах розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65 було визначено гол. завдання партії на семиріччя в екон., політ., ідеологічній галузях і зовн. політиці. Передбачене семирічним планом зростання економіки і культури України, як і всіх ін. рад. республік, яскраво продемонструвало вірність КПРС ленінській нац. політиці, велику силу дружби народів СРСР. Виконуючи рішення з'їзду, парт. орг-ції і колективи пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, наук. установ України, як і всієї країни, вишукували нові резерви, брали підвищені соціалістичні зобов'язання по достроковому виконанню виробничих планів і завдань. В роки семирічки високі зразки праці показали шахтар М. Я. Мамай, гірничопрохідник О. А. Ростальний, металург В. В. Нікітенко та багато ін. *Двадцять перший з'їзд Компартії України* (1960) підбив підсумки діяльності партійної організації республіки за 4 роки, проаналізував перші результати боротьби трудящих за виконання семирічки. Випуск валової продукції промисловості за цей час зріс більше ніж в 1,5 раза, продуктивність праці — на 27 %. Було збудовано 756 великих пром. підприємств, реконструйовано бл. 3 тис. заводів, фабрик і шахт. Капіталовкладення в нар. г-во тільки 1959 становили 45,5 млрд. крб., тобто стільки, скільки за другу і третю п'ятирічки, разом узяті. Дальшого розвитку набув рух за створення нової і вдосконалення діючої техніки в пром-сті. Порівняно з попереднім чотириріччям виробництво зерна за 1956—59 зросло на 12 %, цукр. буряків — на 61 %, волокна льону-довгунця — майже в 2 рази, картоплі — на 31 %. Розвиток нар. г-ва УРСР зумовив неухильне зростання нац. доходу. Послідовно здійснювалися заходи щодо скорочення робочого дня і впорядкування заробітної плати робітників і службовців. У республіці успішно виконувалася розроблена партією програма житл. будівництва. В 1959—61 у містах і селищах міськ. типу було введено в експлуатацію житл. будинки заг. площею 42,5 млн. м², 476 тис. житл. будинків було збудовано в селах республіки. Широко розгорнулося будівництво шкіл, лікарень, клубів, будинків культури.

Великих успіхів було досягнуто в розвитку науки і культури. Тільки протягом 1959—61 в УРСР було витрачено із сусп. фондів на нар. освіту, мед. обслуговування, соціальне забезпечення і різні виплати і пільги 13,4 млрд. крб. В республіці завершився перехід на обов'язкове восьмирічне навчання. Багато молоді навчалося без відриву від виробництва у вечірніх, змінних і заочних школах. Було відкрито 435 шкіл-інтернатів, де навчалося 158 тис. дітей. У 1961 в 135 вузах України налічувалося понад 418 тис. студентів. Протягом 1959—61 для нар. г-ва України було підготовлено понад 460 тис. спеціалістів з вищою і серед. освітою.

Вчені республіки зміцнювали зв'язки з виробн., посилили розробку найважливіших нар.-госп. проблем, зробили гідний внесок у розв'язання питань мирного використання атомної енергії, створення і запуску штучних супутників Землі, космічних ракет. Актуальні дослідження здійснили історики, економісти, філософи, юристи, етнографи, археологи, літературознавці, мовознавці, мистецтвознавці. На Україні було здійснено наук. переклад укр. мовою четвертого видання Творів В. І. Леніна. Яскравим свідченням розквіту культури укр. народу стала Декада укр. літератури і мистецтва в Москві в листопаді 1960. Виросла мережа культур.-осв. закладів. У 1958 на Україні працювало бл. 33,9 тис. масових, а також багато тех., наук. і спец. бібліотек, 28,6 тис. клубних закладів, понад 12 тис. кіноустановок. У 1958 телепередачі вели 7 студій.

Поряд з великими позитивними результатами було чимало недоліків, нерозв'язаних проблем. Багато підприємств і будівництв не забезпечувало систематичного підвищення продуктивності праці, зниження собівартості й поліпшення якості продукції, не виконувалися плани кооперативних поставок. Не повністю здійснювалися заходи щодо впровадження нової техніки. Рівень і темпи розвитку с. г. не відповідали зростаючим потребам населення.

На усунення цих та ін. недоліків, на дальше піднесення нар. г-ва були спрямовані зусилля комуністів, усіх трудящих республіки. Так. чин., під керівництвом Комуністичної партії трудящі УРСР, як і трудящі всіх ін. рад. республік, за період, що минув після закінчення Великої Вітчизн. війни до початку 60-х рр., досягли значних успіхів у зміцненні й розширенні матеріально-тех. бази соціалізму, підвищенні матеріального і культур. рівня трудящих, у розвитку соціалістичних сусп. відносин і соціалістичної демократії. Рад. країна вийшла на нові рубежі соціалістичного будівництва.

В. І. Юрчук.

Українська РСР у період розвинутого соціалізму

На основі корінних соціально-екон., політ. і духовних зрушень в житті рад. суспільства на межі 50 і 60-х рр. соціалізм у Рад. Союзі переміг повністю, остаточно. Рад. країна вступила у період розвинутого соціалізму. За цих умов *Двадцять другий з'їзд КПРС* (1961) прийняв третю *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу*, яка визначила осн. напрями комуністичного будівництва в СРСР: створення матеріально-тех. бази комунізму, розвиток комуністичних сусп. відносин, виховання людини — активного будівника комуністичного суспільства. В Програмі КПРС зроблено висновок про те, що в СРСР д-ва диктатури пролетаріату перетворилася на новому, сучас. етапі на загальнонар. соціалістичну д-ву, а Комуністична партія, яка виникла як партія робітн. класу, стала партією всього рад. народу. Перерастання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. соціалістичну д-ву означало зрушення величезного значення для дальшого розвитку політ. системи соціалізму і народовладдя.

Після з'їзду в країні розгорнулася боротьба за виконання завдань семирічки. Було визначено головні напрями здійснення екон. політики партії — прискорення наук.-тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва, підвищення ефективності сусп. виробництва. Велике значення у виконанні семирічки мало соціалістичне змагання, поширення його нової форми — руху ударників і бригад комуністичної праці. Парт. організації України розгорнули багатогранну організаторську і політ. роботу, спрямовану на розв'язання завдань тех. прогресу, вдосконалення технології і організації виробництва, впровадження досвіду новаторів і передовиків виробництва.

Профспілки України брали найактивнішу участь у розгортанні соціалістичного змагання, спрямовували зусилля трудових колективів на підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Вірним помічником парт. орг-цій у виконанні поставлених планів був комсомол України.

На заклик партії десятки тисяч юнаків і дівчат відправилися за комсомольськими путівками на спорудження великих промислових об'єктів, які стали комсомольськими будовами. За самовіддану роботу по спорудженню нових шахт у Донбасі комсомольська організація республіки була нагороджена орденом Леніна (1958).

В республіці за почином Новокраматорського машинобудівного заводу поширився рух за модернізацію діючого устаткування. Колективи робітників Луганщини стали ініціаторами змагання за виконання змінних завдань на годину раніше, яке протягом короткого часу перетворилося на змагання за «українську годину». На заклик київських підприємств — дослідного заводу порційних автоматів ім. Ф. Е. Дзержинського і трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург в республіці розгорнувся рух за надпланове зниження собівартості продукції. Трудівники с. г. розгорнули боротьбу за збільшення виробництва продуктів землеробства і тваринництва. Значний внесок у прискорення тех. прогресу зробили вчені республіки. Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964, який відіграв важливу роль у зміцненні і розвитку ленінських норм парт. життя і принципів керівництва, визнав необхідним піднести рівень наук. керівництва народним господарством, максимально використовувати економічні закони соціалізму, посилити моральне і матеріальне стимулювання трудящих.

Гол. зусилля ЦК КПРС і Рад. уряд зосередили на розробці корінних проблем управління економікою країни і вдосконалення екон. сусп. відносин в умовах розвинутого соціалізму. Науково обгрунтовану програму дальшого піднесення с. г., зміцнення його матеріально-тех. бази було накреслено на Березневому пленумі ЦК КПРС 1965, наступних пленумах ЦК. Відповідно до рішень пленуму в УРСР, як і в усій країні, було, зокрема, встановлено твердий план заготівлі с.-г. продуктів, з 1.VII 1966 запроваджено га-

рантовану оплату праці колгоспників. Здійснювалася система заходів щодо дальшого розвитку с.-г. вироби., впровадження комплексної механізації, прогресивної технології, наук. організації праці і методів госп. розрахунку.

Вересневий пленум ЦК КПРС 1965 розробив заходи щодо підвищення наук. рівня планування економіки, розширення госп. самостійності підприємств, зміцнення госпрозрахунку, посилення екон. стимулювання виробництва, підвищення відповідальності та матеріальної заінтересованості колективів підприємств і кожного трудівника в результатах своєї праці. На виконання цього були спрямовані рішення Жовтневого пленуму ЦК Компартії України 1965 і 7-ї сесії Верховної Ради УРСР.

Двадцять третій з'їзд Компартії України (1966) підбив підсумки виконання в УРСР завдань семирічки (1959—65). За цей час валова продукція пром-сті УРСР збільшилася на 84 %, а середньорічні темпи її зростання становили 9,1 % проти 8,5 % за контрольними цифрами. Було введено в дію бл. 900 нових великих підприємств, серед них 8 доменних і 12 мартенівських печей, 6 кисневих конверторів, 33 прокатні й трубні стани, 46 шахт. У 1965 УРСР дала країні 7,6 млн. т вафти, понад 194 млн. т вугілля, 94,6 млрд. квт · год електроенергії, 32,6 млн. т чавуну, бл. 37 млн. т сталі. Видобуток газу протягом 1959—65 зріс більш як у 4 рази, переважно внаслідок освоєння вових родовищ (Шебелинського на Харківщині, Рудківського на Львівщині та ін.). У 1962 на тер. республіки було пущено першу чергу магістрального нафтопроводу «*Дружба*». Протягом семирічки було завершено спорудження Кременчуцької та Дніпродзержинської, введено в дію першу чергу Київської ГЕС, стали до ладу перші енергетичні блоки на Бурштинській і Криворізькій теплових електростанціях, *Зміївській ДРЕС*. Випуск машин, приладів і устаткування збільшився в 2,5 раза.

У республіці зростала нова галузь — автомобілебудування. Дальшого розвитку набуло літакобудування (1959 сконструйовано новий турбогвинтовий літак АН-24, з 1964 виготовлялися реактивні повітр. лайнери ТУ-124). Було освоєно виробництво електронних обчислювальних машин. Випуск продукції легкої пром-сті зріс у 1,5 раза, прод. товарів — у 1,7 раза, товарів культурно-побутового і госп. призначення — вдвоє. Виникли перші в республіці виробничі об'єднання — фірми «Прогрес» і «Світанок» (Львів, 1961). Під керівництвом профспілкових орг-цій активно діяли творчі об'єднання передовиків і новаторів виробництва (комплексні бригади раціоналізаторів, громад. конструкторські бюро, ради новаторів тощо).

Далі розвивався транспорт. Вантажооборот 1959—65 збільшився в 2,2 раза. В 1965 на залізниці 85 % вантажів перевозили електровози і тепловози (проти 2,5 % у 1959). Паровий вантажний річковий флот в основному було замінено дизельним, на пасажирських лініях почали використовувати швидкісні теплоходи на підводних крилах. Протяжність авіаліній зросла вдвоє, а перевезення пасажирів літаками — в 6 раз.

Обсяг с.-г. продукції збільшився за семирічку на 14 %. Обсяг буд.-монтажних робіт зріс в 1,5 раза. Виникла нова галузь буд. індустрії — великопанельне домобудівництво. Нац. доход за семирічку зріс у республіці більш ніж наполовину, середня заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 20 %, доходи колгоспників від громад. г-ва — в 1,5 раза, сусп. фонди споживання зросли в 1,7 раза.

Підсумки семирічки в СРСР підбив *Двадцять третій з'їзд КПРС* (1966). З'їзд зазначив, що міжнар. обстановка 60—70-х рр. характеризувалася дальшим зміцненням позицій соціалізму. Незмірно зріс міжнар. авторитет країн соціалістичної системи. Під впливом світової системи соціалізму, могутнього нац.-визвольного руху зазнала краху *колоніальна система імперіалізму*. Рад. уряд послідовно виступав за *розрядку міжнародної напруженості*, даючи в той же час відсіч імперіалістичним силам, які загострювали міжнар. обстановку.

З'їзд затвердив директиви по *восьмому п'ятирічному плану* розвитку нар. г-ва СРСР (1966—70). Восьмий п'ятирічний план, зокрема, передбачав збільшення держ. капіталовкладень у народне г-во України на 52 % і обсягу виробництва пром. продукції в 1,5 раза. Вантажооборот залізниць республіки мав зрости на 21 %, автомоб. транспорту — в 1,5 раза. Держ. капітальні вкладення в с. г. УРСР мали збільшитися порівняно з попередньою п'ятирічкою в 2,4 раза.

В УРСР, як і в усій країні, розгорнулася боротьба трудящих за виконання завдань восьмої п'ятирічки. Значного розмаху набуло соціалістичне змагання, рух за комуністичне ставлення до праці, осн. зміст і напрями яких було визначено в постанові Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС «Про дальший розвиток соціалістичного змагання в зв'язку з перебудовою управління промисловістю» (22.I 1966) і постанові ВЦРПС «Про поліпшення організації соціалістичного змагання» (1966). Активізації змагання сприяла всенародна підготовка до святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Поширилося змагання трудових колективів за створення ювілейного фонду економії, надпланової продукції та прибутку, за присвоєння імені 50-річчя Жовтня. Постановою ЦК КПРС, присвяченою 50-річному ювілеєві Великого Жовтня (4.I 1967), було засновано Пам'ятні прапори ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Цими пам'ятними прапорами було нагороджено київ. з-д «Арсенал» ім. В. І. Леніна, Дніпропетровський металург. з-д ім. Г. І. Петровського, Львівський з-д кінескопів, Харківський тракторний з-д ім. С. Орджонікідзе та ряд ін. підприємств. Всесоюзними і республіканськими нагородами було відзначено 184 трудові колективи УРСР. Нового піднесення набуло соціалістичне змагання в республіці за гідну зустріч 50-річчя встановлення Рад. влади на Україні. Річний план республіки за 1967 по заг. обсягу пром. виробництва було виконано достроково, до 22.XII 1967. Понад 500 тис. передовиків виробн. республіки було удостоєно держ. нагород, 2,5 тис.— високого звання Героя Соціалістичної Праці. 23.XII 1967 в Києві відбулося урочисте засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвячене 50-річчю УРСР. За видатні заслуги укр. народу в революц. русі, у Великій Жовтн. соціалістич. революції і великий внесок у створення і зміцнення першої в світі соціалістичної багатонац. д-ви — СРСР, за мужність і героїзм, виявлені при захисті завоювань Рад. влади, та успіхи, досягнуті в комуністичному будівництві, УРСР 1967 нагороджено орденом Жовтневої Революції.

Після прийняття постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» (29.VII 1968) розгорнувся всенар. рух на честь цієї знаменної дати, за досягнення високих виробничих показників.

22 млн. трудящих республіки взяли участь у Всесоюзному суботнику 12.IV 1969, присвяченому 50-річчю першого у Рад. країні комуністичного суботника. У 1969 було запроваджено в країні атестацію якості пром. продукції. В пром-сті

Посвячення в робітники на заводі імені Ілліча. Місто Жданов. 1966.

республіки розгорнулася боротьба за випуск продукції вищої категорії якості, присвоєння виробам *державного Знака якості*. Поширився почин Щокінського хім. комбінату — скорочення кількості працюючих при збереженні обсягу випуску продукції. У розвитку руху за економію і бережливість, виявлення і приведення в дію резервів виробництва важливе значення мав Грудневий пленум ЦК КПРС 1969.

У дальшому зміцненні колг. виробництва важливу роль відіграв 3-й Всесоюзний з'їзд колгоспників (25—27.XI 1969), який прийняв новий *Примірний статут колгоспу* (в УРСР Респ. з'їзд колгоспників відбувся 12—15.XI 1969). Статут надавав колгоспам широкі права у плануванні, організації та оплаті праці, впровадженні госпрозрахунку. Було обрано союзну Раду колгоспів. В УРСР було створено республіканську, обласні та районні ради колгоспів. Розгорнувся рух за високу культуру землеробства, було організовано змагання «Кращий за професією», школи передового досвіду тощо. Широко розвивалося шефство пром. підприємств над колгоспами. Під час Всесоюзного комуністичного суботника 11.IV 1970 трудові колективи УРСР виготовили продукції на 100 млн. крб. Велику увагу партія приділяла розвитку науки і культури, широкому впровадженню у виробництво досягнень наук.-тех. революції. Ін-ти Академії наук УРСР лише протягом 1966—68 завершили і впровадили у виробництво понад 700 н.-д. робіт.

За успіхи в ювілейному змаганні 394 колективи були відзначені Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, 435 — респ. Ленінською ювілейною почесною грамотою, понад 2,3 млн. трудящих — Ленінською ювілейною медаллю.

Багато трудящих було відзначено держ. нагородами за підсумками п'ятирічки. Двічі Героями Соціалістичної Праці стали, зокрема, передовики с. г. М. А. Брага, Г. М. Ладані, О. В. Гіталов, М. Х. Савченко, В. З. Тур, П. О. Журавський.

Двадцять четвертий з'їзд Компартії України (1971) констатував, що у восьмій п'ятирічці нар. г-во республіки розвивалося більш високими темпами, ніж за попередні 5 років. Заг. обсяг пром. вироб-

ництва в республіці зріс на 49,7 %. Капіталовкладення в розвиток нар. г-ва становили 58 млрд. крб.
Стали до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. У вуг. пром-сті почали працювати 11 нових шахт і буровуг. розрізів та 3 вуглезбагачувальні ф-ки. Було збудовано 2 потужні доменні печі, комплекси киснево-конверторних цехів на Криворізькому та Єнакіївському з-дах. Завершено буд-во Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської і Ворошиловградської теплових електростанцій, введено в дію першу чергу *Трипільської ДРЕС*. Створено об'єднану енергосистему республіки. До держ. електромереж було підключено всі колгоспи, радгоспи і населені пункти в сільс. місцевості. Стали до ладу 27 нових маш.-буд. з-дів. Заг. обсяг виробництва різних машин і приладів зріс у 1,8 раза. Введено в експлуатацію 36 нових нафт. і газових родовищ, мережу газопроводів продовжено на 8 тис. км. Розгорнулося спорудження нафтопереробних підприємств. Почав діяти ряд нових підприємств хімічної промисловості.
Прискореними темпами розвивалася легка, харч. і місц. пром-сть. Широко впроваджувалися комплексна механізація і автоматизація. В серійному виробництві було освоєно понад 4400 зразків нових машин, механізмів, обладнання і матеріалів. Понад 400 видам продукції було присвоєно держ. Знак якості. Тривав процес концентрації та спеціалізації виробн., в ряді галузей було створено виробничі об'єднання. Широко впроваджувалась у виробн. нова техніка. На 660 км зросла протяжність залізниць. Локомотивний парк було оснащено потужними електровозами і тепловозами.
За роки п'ятирічки осн. виробничі фонди колгоспів і радгоспів збільшилися на 40 %, валова продукція — на 16,6 %. За цей період державі було продано 54,7 млн. т зерна, середньорічні закупівлі м'яса порівняно з попереднім п'ятиріччям зросли на 41 %, молока — на 38 %. Внаслідок досягнутого піднесення економіки поліпшився добробут трудящих, підвищився рівень їхньої культури. Нац. доход у республіці зріс на 39 %. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 23 %, а доходи колгоспників від громад. г-ва зросли на 32 %. Одержали нові квартири і поліпшили житл. умови понад 9 млн. чол.
Підсумки виконання восьмої п'ятирічки СРСР підбив *Двадцять четвертий з'їзд КПРС* (1971). З'їзд зробив висновок про те, що в Радянській країні в результаті всього попереднього історичного і екон. розвитку побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*. З'їзд розробив і обгрунтував зовнішньополітичні напрями діяльності КПРС і Рад. уряду (див. *Програма миру*), затвердив Директиви по *дев'ятому п'ятирічному плану* розвитку нар. г-ва СРСР (1971—75). Гол. мета дев'ятої п'ятирічки полягала в забезпеченні значного піднесення матеріального і культур. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, наук.-тех. прогресу і прискорення росту продуктивності праці. План, зокрема, передбачав збільшення в УРСР обсягу пром. виробн. на 38—41 %, середньорічного обсягу валової продукції с. г. на 20%. Капітальні вкладення визначались у сумі 80 млрд. крб., у т. ч. в с. г.— 21,7 млрд. крб. Було намічено підвищити продуктивність праці в пром-сті на 32 %, в с. г.— на 35,7 %, в будівництві — на 38,8 %.
Боротьба за ефективність і якість зумовила широке впровадження в пром-сті республіки комплексних систем управління якістю, створюваних на основі досвіду виробничих колективів Москви, Ленінграда, Саратова, Ярославля та ін. Важливу роль у цьому відіграла постанова ЦК КПРС «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці та впровадженню комплексної системи управління якістю продукції» (1975). На пром. підприємствах УРСР було утворено ради і комісії по якості. Ефективність виробництва і якість продукції стали гол. показниками при підбитті підсумків соціалістичного змагання, виробленні соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів. Розгортанню змагання сприяла всенар. підготовка до святкування 50-річчя СРСР, постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (лютий 1972). Для нагородження трудових колективів — переможців у цьому змаганні було встановлено Ювілейний почесний знак, Ювілейну почесну грамоту та ін. відзнаки. В країні, в т. ч. в УРСР, поширилося змагання під девізами: «50-річчю утворення СРСР — 50 ударних тижнів!», «15 республік — 15 ударних вахт!» та ін., проводилися трудові естафети. Високою активністю відзначалося змагання на честь 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизн. війні. Повсюдно трудові колективи стали на Вахту Перемоги. В роки дев'ятої п'ятирічки з новою силою розвинулося змагання під девізом «Договір тисяч», яке почалося в легкій пром-сті і поширилося на ін. галузі пром-сті (змагання між робітниками, бригадами, колективами споріднених підприємств, зв'язаних кооперативними поставками). У буд-ві впроваджувався схвалений ЦК КПРС метод бригадного підряду, бригадного госпрозрахунку, започаткований (1970) бригадою моск. будівельників, очолюваною М. А. Злобіним. В практику входило складання зустрічних і особистих творчих планів. Нового рівня досягло соціалістичне змагання сільс. трудівників. Переможцям змагання присвоювалися почесні звання «Майстер — золоті руки», «Почесний колгоспник». Для нагородження трудящих усіх галузей нар. г-ва в країні було засновано звання «Ударник дев'ятої п'ятирічки», орден Трудової Слави трьох ступенів, медаль «Ветеран праці», 10 щорічних Держ. премій СРСР (1974; у республіці — 2, а з 1977 — 4 Держ. премії УРСР) для переможців змагання, які мали найвидатніші досягнення в праці. В УРСР (1975) засновано звання «Почесна династія хліборобів», у зв язку із значним розвитком у республіці руху наставництва — звання «Почесний наставник молоді». Велика увага приділялася питанням удосконалення системи управління економікою. Важливим фактором підвищення ефективності пром. виробн. став процес його концентрації. На кінець 1975 в республіці діяло 560 наук.-виробничих об'єднань. У розв'язанні завдань дев'ятої п'ятирічки, як і попередніх п'ятирічок, активну участь брали вчені республіки. Вони багато зробили для всемірного піднесення ефективності виробн., прискорення тех. прогресу, підвищення продуктивності праці, вдосконалення методики планування пром. продукції тощо. Ряд їхніх розробок став основою нових галузей пром-сті, прогресивних технологічних процесів.
Двадцять п'ятий з'їзд Компартії України (1976) підбив підсумки виконання в УРСР завдань дев'ятої п'ятирічки. З'їзд зазначив, що в республіці було виконано осн. політ. і соціально-екон. завдання, поставлені XXIV з'їздом КПРС. Економіка республіки розвивалася високими і сталими темпами. Валовий сусп. продукт зріс на третину, нац. доход — на 26 %. У розвиток нар. г-ва республіки було вкладено 80 млрд. крб., на 36 % більше ніж у восьмій п'ятирічці. Випуск продукції пром-сті зріс на 41,3 %, продуктивність праці — на 29 %. Понад річні плани пром. продукції реалізовано на 6,2 млрд. крб. Приблизно половину надпланової продукції становили товари нар. споживання. В УРСР було збудовано 300 великих пром. підприємств, понад 2800 виробничих об'єктів і 98 млн. м² житла, багато об'єктів соціально-культур. і побутового призначення.
Значного розмаху набули в республіці, як і у всій країні, комплексна механізація і автоматизація виробн., його тех. переоснащення на базі досягнень науки і техніки, концентрація і спеціалізація виробн. В основному було завершено впровадження нових методів планування і екон. стимулювання на підприємствах та в орг-ціях сфери матеріального виробн. і обслуговування. Здійснювався перехід на дво- і триланкову систему управління.
Було розроблено генеральні схеми управління рядом галузей пром-сті, успішно йшов процес створення виробничих і наук.-виробничих об'єднань. Підвищилися ефективність виробн., прискорився наук.-тех. прогрес. В УРСР 1971—75 було освоєно виробн. бл. 5 тис. найменувань нових видів продукції і знято з виробн. 1,7 тис. застарілих видів машин і устаткування. Почато випуск вугледо-

Мітинг, присвячений введенню в дію доменної печі № 9 на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна. 30 грудня 1974.

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

13
14
15

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45.

1. Барикади на вулицях Одеси. 1941. 2. Командування бронепоїзда «Літер Б». Київ. 1941. 3. Бійці київського народного ополчення. Липень 1941. 4. На передовій під Севастополем. 1942. 5. Виготовлення боєприпасів в інкерманських штольнях. Севастополь. 1942. 6. Виступ начальника Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкача на нараді командного складу Житомирського партизанського з'єднання ім. М. О. Щорса. Червень 1943. 7. Капітан Я. Налепка (зліва) і група колишніх офіцерів і солдатів 101-го словацького полку, які перейшли в партизанське з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. 1943. 8. Наступ радянських військ на Лівобережній Україні. Район Полтави. Вересень 1943. 9. Бій за Дніпро. 1943. 10. Підпільник партійно-комсомольської групи «Київський робітник» за роботою біля рації. 1942. 11. Атака радянських танків на Львівському напрямі. 1944. 12. Вступ радянського морського десанту в Севастополь. Травень 1944. 13. Здача хліба державі. Васильківський район Київської області. 1944. 14. Урочиста передача представникам Червоної Армії літаків, збудованих на заощадження киян. Київ. 1944. 15. Зведений полк 1-го Українського фронту на Параді Перемоги на Красній площі в Москві. 24 червня 1945.

1
2
3

4

5

Музеї та бібліотеки.

1. Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна.

2. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс. Пам'ятник радянським танкістам у селищі Лисянці Черкаської області. 1973.

3. Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка.

4. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.

5. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

6. В музеї народної архітектури та побуту в Ужгороді.

7. Читальний зал Республіканської бібліотеки УРСР імені КПРС. Київ.

8. Центральний будинок Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР.

9. В книгосховищі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Київ.

10. В читальному залі Скородистицької сільської бібліотеки Чорнобаївського району Черкаської області.

11. Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка.

6
7
8

9
10
11

бувних комплексів «Донбас», верстатів з програмним управлінням, тракторів Т-150 та багато ін., в машинобудуванні перейшли до створення і випуску систем машин. Поліпшувалися тех. і експлуатаційні показники нової техніки, якість продукції. Держ. Знак якості було присвоєно 2,4 тис. виробів пром-сті республіки. УРСР виконала завдання п'ятирічки по перевезеннях нар.-госп. вантажів усіма видами транспорту.

Втілювалася в життя вироблена ЦК КПРС комплексна програма розвитку с. г. Капіталовкладення в с. г. республіки в дев'ятій п'ятирічці збільшилися в 1,5 раза порівняно з попередньою п'ятирічкою. Зміцніли матеріально-тех. база і економіка колгоспів та радгоспів. Їхні осн. виробничі фонди зросли в 1,6 раза і досягли 32 млрд. крб. Парк тракторів в УРСР становив 371,7 тис. (1975). Такі осн. виробничі процеси, як збирання зернових, силосних культур і цукр. буряків, було механізовано цілком, а доїння — на 82 %. Середньорічний обсяг валової продукції с. г. зріс на 15,5 %, середньорічні валові збори зерна становили 40 млн. т, виробн. м'яса (в забійній вазі) — 3,3 млн. т, молока — 20,4 млн. т, яєць — 11,2 млрд. штук. У 1973 і 1974 продано д-ві зерна більш ніж по 1 млрд. пудів. Здійснювалася концентрація і спеціалізація с.-г. виробн. на базі міжгосп. кооперації та агропром. інтеграції. В 1971—75 введено в експлуатацію 1,3 млн. га зрошуваних і осушених земель. Завершено Татарбунарську зрошувальну систему, споруджувалися Пн.-Рогачицька, Каховська та ін. системи. В землеробстві республіки поширився груповий метод збирання зернових, запропонований О. В. Гіталовим і М. А. Брагою.

Створювалися спеціалізовані тваринницькі комплекси з механізованими потоковими технологічними лініями. На індустріальну основу ставало кормовиробництво. Значно розвинулися в республіці міжгосп. об'єднання.

Двадцять п'ятий з'їзд КПРС (1976) підкреслив, що в дев'ятій п'ятирічці було зроблено новий великий крок у створенні матеріально-тех. бази комунізму, в підвищенні рівня життя народу, ефективності виробн., забезпечено стале зростання економіки, розв'язано осн. соціально-екон. завдання п'ятирічки. З'їзд відзначив, що міжнар. становище Рад. Союзу і позиції світового соціалізму зміцніли, розрядка міжнар. напруженості в цей період була провідною тенденцією. СРСР уклав ряд важливих двосторонніх (з США, Францією, ФРН та ін. країнами) і багатосторонніх договорів, підписав *Заключний акт* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Проте реакційні сили активно виступали проти розрядки міжнар. напруженості. З'їзд накреслив програму подальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, яка передбачала забезпечення мирних умов для комуністичного будівництва, розвитку світової соціалістичної системи. З'їзд затвердив Основні напрями розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—1980 роки. Стрижнем екон. стратегії партії на п'ятирічку (див. *Десятий п'ятирічний план*) і довгострокову перспективу з'їзд визначив дальше нарощування екон. могутності країни, розширення і докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої пром-сті, різкого підвищення продуктивності праці, ефективності виробн. і якості продукції на основі наук.-тех. прогресу, проведення в с. г. накресленого партією курсу на механізацію, меліорацію, хімізацію для перетворення його на високорозвинутий сектор економіки. В десятій п'ятирічці в УРСР передбачалося збільшити випуск пром. продукції на 30—34 %, продуктивність праці — на 28—29 %. Намічалися більш високі темпи зростання електроенергетики, хім. і нафтопереробної, верстатобудівної та інструментальної пром-сті, с.-г. машинобудування, легкої і харч. пром-сті, а також індустрії в зх. областях республіки. Обсяг валової продукції с. г. мав зрости на 11—14 %.

Компартія України розгорнула різнобічну організаторську і політ. роботу по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС. У галузі економіки гол. увага була зосереджена на інтенсифікації виробн., вдосконаленні методів господарювання. Постійна увага приділялася розвиткові провідних галузей пром-сті. Було здійснено заходи щодо підвищення тех. рівня виробн. Комплексно механізовано велику кількість дільниць, цехів, підприємств. Освоєно виготовлення нових виробів. Значно зросла питома вага продукції вищої категорії якості. Зміцніли зв'язки наук. і виробничих колективів. Збільшився внесок учених і новаторів виробництва в наук.-тех. прогрес.

Здійснення соціально-екон. програми, виробленої XXV з'їздом КПРС, сприяло дальшому стиранню істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фіз. працею, зміцненню непорушного союзу робітн. класу, колг. селянства та інтелігенції, єдності і братерської дружби всіх націй і народностей Рад. країни, удосконаленню соціалістичного способу життя. Велику увагу партія приділяла ідеологічній роботі, поліпшенню парт. керівництва громад. орг-ціями.

Десята п'ятирічка ознаменувалася новим піднесенням творчої активності трудящих. У боротьбі трудящих за виконання завдань десятої п'ятирічки величезне значення мало Всесоюзне змагання на честь 60-річчя Великого Жовтня за виконання планів двох років п'ятирічки до 7.XI 1977, а в республіці також на честь 60-річчя встановлення Рад. влади на Україні. На шахтах республіки зростала кількість бригад, які досягли видобутку понад тисячу і більше тонн вугілля за добу. В металургії розгорнулося змагання за економію сталі за рахунок випуску прокату на мінусових допусках, почате з ініціативи Макіївського металург. з-ду ім. С. М. Кірова, змагання під девізом «За найкращу в світі сталь!», ініціатором якого виступив колектив Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна. В пром-сті республіки поширилося змагання під девізом «П'ятирічці якості — робітничу гарантію!», «Робітничій ініціативі — інженерну підтримку!», в легкій пром-сті — рух багатоверстатниць, започаткований ткалями Дарницького шовкового комбінату (Київ). Поширився рух за звання колективу високої культури виробництва. В с. г. розгорнулося змагання за високу культуру землеробства. Важливе значення для дальшого розвитку с. г. мав Липневий пленум ЦК КПРС 1978, який визначив осн. шляхи і завдання піднесення с. г. Липневий пленум ЦК Компартії України 1978 конкретизував завдання щодо розвитку цієї галузі нар. г-ва в республіці.

Трудящі УРСР гідно зустріли 60-річний ювілей Великого Жовтня. У пром-сті республіки 1977 було вироблено надпланової продукції на 1169 млн. крб., в с. г. зібрано високий врожай.

За підсумками виконання планів і соціалістичних зобов'язань 1977 бл. 37 тис. трудящих пром-сті та бл. 50 тис. трудівників с. г. в УРСР було нагороджено орденами і медалями. Вдруге удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці передовики пром-сті Г. Я. Горбань, І. І. Стрельченко, сільс. г-ва — Ю. Т. Личук, Ю. Ю. Пітра, Г. І. Ткачук.

Знаменною подією в житті рад. народу в десятій п'ятирічці стало прийняття 7.X 1977 позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР 9-го скликання *Конституції СРСР*. Необхідність прийняття нової Конституції була зумовлена докорінними змінами, що відбулися в рад. суспільстві з часу прийняття Конституції СРСР 1936. Конституція створила законодавчу базу для дальшого поглиблення соціалістичної демократії, збагачення її форм і методів. На основі Конституції СРСР було розроблено й 20.IV 1978 прийнято позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради УРСР після всенародного обговорення в республіці нову *Конституцію УРСР*.

У грудні 1977 трудящі республіки, вся країна відзначила 60-річчя проголошення Рад. влади на Україні. Святкування 1979 видатної істор. дати — 325-річчя возз'єднання України з Росією яскраво продемонструвало непорушну дружбу і братерську єдність рад. народів. У січні 1979 відбулися Дні УРСР у Москві. *Двадцять шостий з'їзд Компартії України* (1981; див. т. 12, Додаток) відзначив, що 1976—80 економіка УРСР піднялася на новий, вищий рівень, збільшився її вклад у розв'язання загальносоюзн. завдань. За роки десятої п'ятирічки порівняно з дев'ятою п'ятирічкою нац. дохід зріс на 22 %, капітальні вкладення в нар. г-во — на 19,6 % (становили 93,9 млрд. крб.), осн. виробничі фонди — в 1,3 раза, продуктивність праці в сфері матеріального виробництва — на 16 %. Випуск пром. продукції збільшився на 123 млрд. крб. Створено майже 4 тис. найменувань нової техніки. Пром. підприємства освоїли серійне виробництво 4,8 тис. нових видів продукції. Високими темпами розвивалося капітальне будівництво. Введено в дію 150 нових великих підприємств, бл. 1900 виробничих об'єктів і потужностей. За роки п'ятирічки було збудовано *Запорізьку ДРЕС* і *Вуглегірську ДРЕС*, *Чорнобильську АЕС*, другу чергу Дніпрогесу, вугільні шахти ім. Ленінського комсомолу, ім. О. Г. Стаханова, «Ждановська-Капітальна», комплекси по виробн. аміаку в Горлівці, Дніпродзержинську, Одесі, Черкасах, з-ди — Лисичанський нафтопереробний, Миколаївський глиноземний, Житомирський верстатів-автоматів, Вознесенський шкіряний, Радехівський, Оржицький і Чортківський цукрові та ін., поромну переправу Іллічівськ—Варна, другу чергу *Північно-Кримського каналу*, Головний Каховський магістральний канал ім. В. І. Леніна та ін. Трудящі України брали активну участь у будівництві загальносоюзних споруд (*Байкало-Амурської магістралі*, *Саяно-Шушенської ГЕС* тощо). Планомірне зміцнення матеріально-тех. бази зумовило дальше зростання с.-г. виробн. Валова продукція сусп. сектора збільшилася майже на 10 млрд. крб. (на 11 %). Середньорічне виробн. зерна зросло на 3,2 млн. т і досягло 43,2 млн. т, цукр. буряків — на 7,6 млн. т і перевищило 53 млн. т. Держ. закупки молока збільшилися на 10 %, м'яса — на 5 %, вовни — на 6 %. яєць — в 1,4 раза, плодоовочевої продукції — в 1,2 раза. Далі розвивався транспорт, поліпшилася його тех. оснащеність. Вдосконалювалася практика планування і госпо-

дарювання, здійснювалися дальша концентрація і спеціалізація пром. та с.-г. виробн. Лише 1971—80 було створено 677 автоматизованих систем управління. Стала до ладу перша черга респ. автоматизованої системи збирання та обробки інформації для обліку планування й управління нар. господарством. *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (1981; див. т. 12, Додаток) зазначив, що, незважаючи на складну міжнар. обстановку, завдяки миролюбній зовн. політиці СРСР вдалося зберегти мир. Це дало можливість СРСР успішно здійснювати будівництво матеріально-тех. бази комунізму. З'їзд підбив підсумки екон. розвитку СРСР у 70-і рр. та в десятій п'ятирічці, визначив завдання на одинадцяту п'ятирічку (див. *Одинадцятий п'ятирічний план*) і 80-і рр. в цілому. В центрі уваги партії залишалося здійснення курсу на підвищення ефективності суспільного виробництва, його інтенсифікацію. Особливого значення надавалося всемірному прискоренню темпів науково-технічного прогресу і скороченню частки ручної праці, економії і раціональному використанню всіх видів ресурсів, збільшенню віддачі від капіталовкладень. З'їзд накреслив завдання по дальшому розвитку агропром. комплексу. Конкретні заходи у розв'язанні цього питання було розроблено Травневим (1982) пленумом ЦК КПРС. Схвалена ним *Продовольча програма СРСР* знаменує новий етап сучас. агр. політики партії. Здійснюється глибший поворот усіх галузей нар. г-ва до розв'язання проблем дальшого піднесення с.-г. виробн., забезпечення безперебійного постачання країні продуктів харчування. Цьому сприяє дальший розвиток агропром. комплексу, створення районних агропром. об'єднань (РАПО). Важливі заходи намічені XXVI з'їздом КПРС на одинадцяту п'ятирічку в галузі соціального розвитку рад. суспільства, підвищення нар. добробуту на основі піднесення економіки, продуктивних сил країни, вдосконалення структури виробн. Передбачено дальше вдосконалення системи соціального забезпечення, розвиток торгівлі та громад. харчування, охорони здоров'я трудящих, побутового обслуговування населення, житл. буд-ва.

Відповідно до затверджених XXVI з'їздом КПРС Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року сукупний сусп. продукт УРСР має збільшитися за п'ятиріччя на 19,4 %, нац. доход — на 19,6 %.

У країні і в республіці розгорнувся рух за виконання завдань одинадцятої п'ятирічки. Особливо масовим був патріотичний рух за гідну зустріч 60-річчя утворення СРСР. Його осн. напрями розвивалися відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцятої п'ятирічки», рішень 17-го з'їзду профспілок СРСР і 13-го з'їзду профспілок УРСР і включали боротьбу за високу продуктивність праці, якість та ефективність виробн., всемірну економію трудових і матеріальних ресурсів, матеріалів і енергії. Поширилося в республіці змагання під девізами: «Від сталі вищої якості — до прокату і машин з державним Знаком якості!» за починомдвічі Героя Соціалістичної Праці сталевара з-ду «Азовсталь» Г. Я. Горбаня, «Кожній робочій годині — найвищу віддачу!», почате на підприємствах Києва, «Виробничому і науковому потенціалу — найвищу віддачу!», народжене в Харкові, «Кожній лаві — нормативне навантаження!» — в Донбасі, «Кожному колективу — фонд економії!» та ін. За починомм осквичів розгорнулося змагання під девізом «60-річчю СРСР — 60 ударних тижнів!». Передові робітники Києва і Дніпропетровська закликали стати на 30-денну ударну вахту на честь кожної союзної республіки. Повсюдно була підтримана ініціатива трудових колективів Москви змагатися під девізом «Честь і слава — по труду!».

Важливого значення набуло втілення в життя поставленого XXVI з'їздом КПРС і 17-м з'їздом профспілок СРСР завдання по якнайширшому впровадженню бригадної форми організації та стимулювання праці, розвитку змагання суміжників за принципом «робітничої естафети». З великим ентузіазмом трудящі України сприйняли рішення Листопадового (1982) пленуму ЦК КПРС. В його рішеннях дано глибокий аналіз стану економіки, виявлено резерви, вказано шляхи розв'язання назрілих проблем, підкреслено вирішальне значення зростання продуктивності праці, що є найважливішим, найголовнішим для перемоги нового сусп. ладу. Першорядна увага була приділена дальшому розвиткові індустрії, особливо її базових галузей — паливно-енергетичного комплексу, залізничного транспорту, чорної металургії, капітального будівництва. Поставлено завдання повнішого задоволення попиту населення на промислові і продовольчі товари. Підкреслено необхідність вдосконалення всієї сфери керівництва економікою — управління, планування, госп. механізму.

Листопадовий (1982) пленум ЦК Компартії України розглянув питання про завдання парт. орг-цій республіки по виконанню рішень Листопадового (1982) пленуму ЦК КПРС і плану екон. і соціального розвитку УРСР на 1983 (затверджений шостою сесією Верховної Ради УРСР 10-го скликання). Трудящі республіки розгорнули боротьбу за перетворення в життя Продовольчої програми СРСР, підвищення рівня трудової дисципліни та організованості на виробництві.

На основі екон. досягнень у 60—80-х рр. в СРСР було здійснено важливі соціальні заходи, неухильно зростав добробут народу. Було підвищено заробітну плату працівникам освіти, охорони здоров'я, сфери обслуговування, працівникам буд-ва, бібліотек, н.-д. установ, трактористам та ін., мінімальну заробітну плату працівникам усіх галузей нар. г-ва. Знижено вік призначення пенсій ряду категорій працівників, запроваджено пенсійне забезпечення колгоспників. Поліпшено умови життя і побуту багатодітним і малозабезпеченим сім'ям, жінкам-трудівницям, інвалідам Великої Вітчизн. війни, пенсіонерам, студентам. Вжито додаткових заходів для охорони материнства і дитинства. Постійно збільшувалися виплати і пільги з сусп. фондів споживання. В результаті середньомісячна заробітна плата робітників і службовців 1982 зросла порівняно з 1960 більше ніж в 2 рази. Зросла і оплата праці колгоспників. Збільшилася мережа підприємств торгівлі та громад. харчування. Розв'язувалися завдання переведення торгівлі на індустріальну основу, підвищення культури торгівлі, впроваджувався метод самообслуговування покупців. У великих масштабах здійснювалося житл. буд-во, на яке лише 1971—82 капітальні вкладення становили 28,4 млрд. крб. Усього 1951—82 поліпшено житл. умови в республіці 50,7 млн. чол. Поліпшилося комунальне обслуговування населення. Всі міста республіки було забезпечено централізованим водопостачанням. газифіковано 81 % квартир у містах, 61 % — у селах. На охорону здоров'я, організацію відпочинку трудящих та їхніх дітей, розвиток фіз. культури і спорту тільки в десятій п'ятирічці витрачено 14,7 млрд. крб. Масовими стали в УРСР фізкультура і спорт. Підвищилась увага до проведення природоохоронних заходів.

Період 60—80-х рр. характеризувався в СРСР значним прискоренням темпів наук.-тех. прогресу, бурхливим розвитком рад. науки. Відповідно до рішень з'їздів КПРС успішно розв'язувалися завдання зміцнення зв'язку науки з виробн., перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. В ряді важливих галузей рад. наука вийшла на передові рубежі в світі, зокрема, в дослідженні та освоєнні космічного простору. Вперше в світі в СРСР було здійснено запуск штучного супутника Землі, політ людини — Ю. О. Гагаріна (12.IV 1961) — у космос, групові багатодобові польоти людей у космос на пілотованих кораблях «Союз», вихід космонавта у відкритий космічний простір та ін. Автом. міжпланетна станція «Луна-16» доставила на Землю місячний грунт. Важливі наук. дослідження проведено під час польоту станції «Луна-17» з місяцеходом, станцій «Марс», «Венера», на орбітальних станціях «Салют». Під час роботи рад. та інтернац. екіпажів на космічних станціях одержано цінні наук. дані.

Дальшого розвитку набула в 60—80-х рр. наука в Рад. Україні. В ін-тах АН УРСР, відомчих н.-д. ін-тах, вищих навч. закладах та ін. установах 1982 працювало 205,4 тис. наук. співробітників. Було вжито заходів щодо забезпечення проведення єдиної наук. і тех. політики, раціонального розміщення наук. установ по екон. районах, удосконалення їхньої мережі. Відкрито нові академічні установи в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Чернівцях, Івано-Франківську, Ужгороді. В системі АН УРСР організовано ряд нових ін-тів. З метою кращої координації наук. досліджень створено Північно-Східний, Донецький, Пд.. Зх. та Північно-Західний наук. центри. Неухильно зміцнювалася дослідно-експериментальна база науки. Поширилися, зокрема в АН УРСР, наук. комплекси, що складаються з н.-д. ін-ту, дослідно-конструкторського бюро і дослідного підприємства. На основі досягнень фундаментальных наук було розв'язано ряд важливих нар.-госп. проблем.

Важливе значення має здійснення в республіці 1958—80 багатотомного видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах укр. мовою. В республіці широко проводилися дослідження, зокрема, у галузі суспільних наук, теоретичної і прикладної математики, кібернетики, теоретичної фізики, фізики твердого тіла і низьких температур, фізики плазми, радіофізики тощо. Відомі досягнення укр. учених у галузі ядерної фізики, зварювання металів, матеріалознавства, хіміко-технологічних наук, біології, медицини, генетики і селекції рослин. За видатні досягнення ряд укр. учених було удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці [О. В. Палладін, Б. Є. Патон (двічі), В. М. Глушков, М. М. Боголюбов, М. П. Барабашов, О. І. Бродський, В. М. Корецький, З. І. Некрасов, І. М. Францевич, П. Г. Костюк]. Ленінської премії, зокрема, В. М. Глушков, Ю. О. Митропольський, О. С. Коломійченко, О. С. Давидов. Було здійснено видання Укр. Рад. Енциклопедії (перше, 17 тт., 1959—65; з 1975 почалася робота над другим виданням у 12 тт. укр. і рос. мовами; на 1984 вийшло

11 тт. обома мовами), «Історії міст і сіл Української РСР» (26 тт., 1966—74, Держ. премія СРСР, 1976), «Історії Української РСР» (8 тт., 1977—79, Держ. премія УРСР, 1980), «Історії держави і права Української РСР» (1976, Держ. премія УРСР, 1981), Енциклопедії кібернетики (2 тт., 1973—74, Держ. премія УРСР, 1978), «Історії української літератури» (8 тт., 1967—71), Словника української мови (11 тт., 1970—80, Держ. премія СРСР, 1983), «Історії українського мистецтва» (6 тт., 1966—68, Держ. премія УРСР, 1971), Шевченківського словника (2 тт., 1976—77, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980).

На якісно новий, вищий рівень піднеслася нар. освіта. Завершено перехід до заг. серед. освіти молоді, створено єдину систему вищої, серед. спец. і профес.-тех. освіти, яка в основному забезпечує нар. г-во кваліфікованими кадрами спеціалістів і робітників. Значно розширилась мережа загальноосвітніх шкіл. У 1983/84 навч. році їх діяло в республіці 22,3 тис. З метою удосконалення навч. процесу на основі впровадження новітніх методів і засобів навчання та виховання учнів, забезпечення розвитку школи як єдиної, трудової, політехнічної здійснюється реформа загальноосвітньої і профес. школи. В 1983/84 у 146 вищих і 729 серед. спец. учб. закладах республіки навчалося 1684,5 тис. чоловік. В умовах розвинутого соціалізму відбувається дальший всебічний розквіт рад. культури, культур усіх братніх союзних республік, національних за формою, соціалістичних за змістом, поглиблюється процес їхнього інтернац. єднання та взаємозбагачення. 60—80-і рр. позначені вагомими досягненнями рад. творчої інтелігенції в галузі л-ри, образотв. мистецтва, архітектури, театр. діяльності, кіно і музики. Новим виявом постійного піклування Комуністичної партії про розвиток літератури і мистецтва стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про Ленінські і Державні премії СРСР у галузі науки і техніки, літератури і мистецтва» (1966). В цей період в УРСР було встановлено літ. премії ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини», ім. М. Рильського, ім. Лесі Українки, ім. Я. Галана та ін. (див. *Премії літературні Української РСР*). Письменників М. П. Бажана, О. Т. Гончара, О. Є. Корнійчука, Ю. К. Смолича, М. П. Стельмаха було удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В УРСР діють 87 профес. театрів. Розширено мережу закладів культури. В 1983 в республіці діяло 25 994 клубні установи, 27 908 кіноустановок, 25 996 масових бібліотек. Характерним для цих років є буд-во сільс. будинків культури на тер. кожної сільради, створення в районах і областях централізованих систем, що об'єднують сільс. клубні заклади, охоплення бібліотечним обслуговуванням жителів усіх населених пунктів. У республіці діяло (1983) 173 музеї (не рахуючи шкільних та громадських), які проводили значну пропагандистську і виховну роботу. Нового розмаху набула самодіяльна худож. творчість трудящих. В 1983 в республіці видано бл. 8,9 тис. назв книг заг. тиражем 153 млн. прим., виходили 1751 газета, 197 журналів. У 1960—84 розширилися тех. можливості радіомовлення і телебачення. На вищий рівень у 60—80-х рр. піднеслося укр. кіномистецтво. Ряд фільмів здобув високу оцінку громадськості. *Київську кіностудію художніх фільмів* ім. О. П. Довженка нагороджено орденом Леніна (1978). Зросли муз. культура, образотворче і нар. декоративно-ужиткове мистецтво, які поповнилися в цей час новими творами. За видатні досягнення в галузі мистецтва звання Героя Соціалістичної Праці були удостоєні художник В. І. Касіян, артистка Н. М. Ужвій. композитор С. Ф. Людкевич.

Благотворно впливало на розвиток нац. культур союзних республік їхнє братерське єднання. В УРСР проводилися свята культур рад. народів, відбулися в РРФСР, Білорусії, Грузії, Казахстані та ін. республіках декади і тижні укр. літератури і мистецтва. Широко розгорнулася в республіці культур.-осв. робота в масах. Наочним підтвердженням непорушного братерства рад. людей стало святкування 1500-річчя Києва (1982). Столицю Рад. України місто-герой Київ за досягнення в комуністичному будівництві та в зв'язку з 1500-річчям було нагороджено орденом Дружби народів. У яскраву демонстрацію непорушної згуртованості народів-братів вилилося святкування 60-річчя утворення СРСР. 17.XII 1982 відбулося спільне урочисте засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвячене 60-річчю утворення Союзу РСР, на якому з доповіддю «Ленінським шляхом дружби і комуністичного творення» виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький. 18.XII 1982 відбувся всесоюзний комуністичний суботник, в якому в республіці взяло участь 27,8 млн. чол., було вироблено пром. продукції на 129,8 млн. крб., у фонд п'ятирічки перераховано 25,6 млн. крб. Славний ювілей країни трудящі республіки зустріли новими трудовими перемогами. За перші два роки одинадцятої п'ятирічки економіка УРСР набула дальшого розвитку. Нац. доход зріс на 8 %, обсяг пром. виробн. — на 6 %, продуктивність сусп. праці — на 8 %. Внаслідок реалізації цільових комплексних наук.-тех. програм досягнуто щорічної економії палива 5,1 млн. т, металу — 500 тис. т. В ряді областей республіки збільшилося виробн. зерна і продуктів тваринництва.

Послідовно здійснюється соціальна програма п'ятирічки. Створено основу для розв'язання нових будівничих, соціальних і культур. завдань. УРСР, як і ін. союзні республіки, за успіхи, досягнуті в госп. і культур. будівництві, великий внесок у розвиток єдиного нар.-госп. комплексу країни і на ознаменування 60-річчя утворення СРСР було нагороджено Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Визнані переможцями Всесоюзного змагання і нагороджені перехідними Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ Київ, Волинська, Закарпатська, Кримська, Одеська, Ровенська, Харківська, Херсонська і Черкаська області, багато міст, районів і трудових колективів України. Кращим 35 трудовим колективам республіки присвоєно ім'я 60-річчя СРСР.

21—22.XII 1982 відбулося спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю утворення СРСР, в якому взяли участь представники всіх союзних республік і 134 зарубіжні делегації з 112 країн. Відзначення 60-річного ювілею Рад. Союзу перетворилося на свято всього прогресивного людства. Головним підсумком 60-річного розвитку Рад. країни є побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства, для якого характерний високий рівень продуктивних сил, зрілість соціалістичних сусп. відносин, ідейно-політ., соціально-класова й інтернац. єдність і згуртованість трудящих навколо Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили суспільства. Остаточно і безповоротно розв'язано нац. питання в тому вигляді, в якому воно було залишено нам експлуататорським ладом. Найвищим виявом соціальної та інтернац. єдності суспільства стали утворення і розвиток нової істор. спільності людей — радянського народу. Утвердився рад. спосіб життя. Внаслідок динамічного планового розвитку економіки всіх союзних республік, їхнього братерського співробітництва утворився єдиний союзний нар.-госп. комплекс, що розвивається на основі поєднання досягнень наук.-тех. революції з перевагами соціалістичного способу господарювання. Дедалі зміцнюється непорушний союз робітн. класу, колг. селянства і нар. ін

Спільне урочисте засідання Центрального Комітету Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвячене 60-й річниці утворення Союзу РСР. Київ, 17 грудня 1982.

телігенції, відбувається об'єктивний процес зближення всіх класів і соціальних груп. Далі розвивається соціалістична демократія.

Партія і д-ва сприяють посиленню соціальної однорідності, ведуть послідовний курс на дальше стирання істотних відмінностей між містом і селом, представниками розумової і фіз. праці. Оцінюючи досвід розвитку рад. суспільства, КПРС зробила науково обгрунтований висновок про те, що становлення безкласової структури суспільства в головному й

Під час проведення Днів УРСР на ВДНГ, присвячених 60-річчю утворення СРСР. Москва. Жовтень 1982.

основному відбудеться в істор. рамках зрілого соціалізму.

Червневий (1983) пленум ЦК КПРС поставив питання про піднесення на вищий рівень ідеологічної, виховної, пропагандистської роботи, що має велике значення для вирішення завдань, які розв'язує партія в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму. Велике значення для розвитку соціалістичної демократії і піднесення трудової активності трудящих мало прийняття закону СРСР «Про трудові колективи і підвищення їхньої ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями» (19.VI 1983).

Життєво важливі для країни питання розглянув Грудневий (1983) пленум ЦК КПРС. Широкий відгук у трудових колективах дістав заклик пленуму — добитися надпланового підвищення продуктивності праці на 1 % і додаткового зниження собівартості продукції на 0,5 %.

Питання, поставлені на Грудневому (1983) пленумі ЦК КПРС було всебічно обговорено на Січневому (1984) пленумі ЦК Компартії України. Пленум зазначив, що в республіці помітно прискорилися темпи зростання виробництва і продуктивності праці, виконано плани по випуску більшості найважливіших видів пром. продукції. Її реалізовано понад план на 1 млрд. 945 млн. крб. Істотно збільшилося проти 1982 виробництво чавуну, сталі, готового прокату, мінеральних добрив, тракторів, цементу, тканин, взуття, цукру-піску та багатьох ін. видів продукції. Перевиконано план випуску виробів вищої категорії якості. Зросло проти 1982 виробництво м'яса, молока, яєць. Перевиконано плани заготівель їх, що дало змогу збільшити ринкові фонди. В капітальному будівництві забезпечено плани здачі в експлуатацію житла, шкіл, дитячих і лікувальних закладів, профес.-тех. училищ. Введено в дію 109 найважливіших виробничих потужностей, у т. ч. стан «3000» на металург. заводі імені Ілліча у м. Жданові, новий енергоблок на Чорнобильській атомній електростанції, установку по переробці нафти в Лисичанську та інші. Нац. доход у республіці збільшився за три роки на 13 % при плані 11,3 %. Продуктивність суспільної праці зросла на 13 %. Весь приріст нац. доходу забезпечено за рахунок зростання продуктивності праці. Осн. фонди в нар. г-ві зросли більш як на 16 % і досягли 337 млрд. крб. Реальні доходи населення за цей час збільшилися на 8,2 %, виплати і пільги з суспільних фондів споживання — на 14 %. Зросли середня заробітна плата робітників і службовців (на 7 %), оплата праці колгоспників (на 15,8 %). Роздрібний товарооборот збільшився на 6,1 %, обсяг побутових послуг — на 16 %. Введено в дію 53,5 млн. м² житла, що дало змогу поліпшити умови 4,5 млн. чоловік. 13.II та 10.IV 1984 відбулися позачерговий Лютневий і Квітневий плепуми ЦК КПРС. Пленуми одностайно схвалили положення і висновки з вузлових проблем дальшого госп. розвитку країни і зовн.-політ. діяльності Комуністичної партії і Рад. держави, висловлені у промовах Генерального секретаря ЦК КПРС К. У. Черненка, підкреслили наступність політики партії. В рішеннях пленумів набула дальшого, творчого розвитку і конкретизації політ. лінія XXVI з'їзду КПРС.

Непорушну єдність і згуртованість рад. народу навколо Комуністичної партії, всебічну підтримку генерального курсу і практичних заходів КПРС у внутр. і зовн. політиці, зростаючу суспільну активність трудящих з новою силою продемонстрували вибори 4.III 1984 до Верховної Ради СРСР 11-го скликання.

21.IV 1984 відбувся всесоюзний Комуністичний суботник, в якому взяли участь 29,6 млн. трудящих УРСР. На Україні було вироблено пром. продукції на 154,6 млн. крб., у фонд одинадцятої п'ятирічки перераховано 30,3 млн. крб. заробітної плати.

За шість десятиліть незмірно зросли авторитет і вплив Рад. д-ви на міжнар. арені. Гол. мета рад. зовн. політики полягає в тому, щоб не тільки відвернути світову війну, але й назавжди виключити війни з життя суспільства. Настійні зусилля СРСР, спрямовані на ліквідацію вогнищ агресії, на досягнення розрядки міжнар. напруженості, відповідають інтересам усього людства. Ленінський курс рад. зовн. політики проводиться спільно з братніми соціалістичними країнами, між якими склався і удосконалюється цілком новий тип міжнар. відносин, в основі яких— ідейна єдність, спільність цілей, товариське співробітництво — при повній повазі до інтересів, особливостей і традицій кожної з країн, принцип соціалістичного інтернаціоналізму.

Успіхи рад. народу в соціалістич. будівництві, історична перемога над фашизмом, розквіт усіх націй і народностей Рад. Союзу стали могутнім стимулом визвольної боротьби народів. Активна і рішуча боротьба Рад. Союзу за ліквідацію колоніалізму, незмінна підтримка справи визволення і рівноправності народів полегшують пригнобленим народам шлях до свободи і прогресу. Розвивається мирне співробітництво СРСР з країнами всіх континентів. Принцип мирного співіснування — основа зовн. політики СРСР — здобув широке міжнар. визнання. Пропозиції СРСР покладені в основу найважливіших рішень ООН з питань зміцнення миру і безпеки. В умовах, коли воєнні готування США і очолюваного ними блоку НАТО досягли небувало рекордних для всіх часів масштабів, Рад. Союз робить усе від нього залежне, щоб забезпечити теперішньому і прийдешньому поколінням мирне майбутнє.

В єдиному союзі вільних народів УРСР, як і ін. союзні республіки, досягла значних успіхів в екон., соціальному і культур. розвитку. За шість десятиліть обсяг пром. виробн. в республіці збільшився майже в 300 раз. Створено високорозвинуте с. г. УРСР стала республікою суцільної грамотності. Високим є наук. потенціал УРСР. В інтернац. зв'язках з культурами всіх союзних республік, ін. народів розквітла соціалістична культура укр. народу, незмірно зріс його добробут, всебічно повноцінним, багатогранним і змістовним стало його життя.

В УРСР виросли і зміцніли робітн. клас, який є провідною силою суспільства, колг. селянство і нар. інтелігенція. Зросла керівна роль Компартії України — бойового загону КПРС. Дедалі підвищується роль Рад нар. депутатів УРСР, Ленінського комсомолу України, профспілок УРСР у розв'язанні завдань госп. і культур. будівництва, вихованні рад. людей у дусі взаємної поваги й дружби всіх націй і народностей країни, рад. патріотизму й інтернаціоналізму. Трудящі УРСР гідно несуть прапор марксизму-ленінізму, пролет., соціалістичного інтернаціоналізму, під керівництвом Комуністичної партії досягають все нових вагомих успіхів у справі вдосконалення розвинутого соціалізму. Див. у цьому томі також розділи Комуністична партія України, Народне господарство, Культура, Наука і наукові установи.

А. Ф. Денисов.

Мітинг молоді Росії, України і Білорусії біля монумента Дружби на кордоні Брянської області РРФСР, Чернігівської області УРСР і Гомельської області БРСР у День радянської молоді. 26 червня 1983.

Літ.: Маркс К. Хронологические выписки. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 5. М., 1938; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—14. М., 1970—82; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого

1984 року. К., 1984; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. К., 1984; В. І. Ленін і український народ. Зб. документів. К., 1970; Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. К., 1954; Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982; Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1983; Черненко К. У. Избранные речи и статьи. М., 1984; Щербицький В. В. Радянська Україна. К., 1982; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; История СССР. С древнейших времен до наших дней, в 2 сериях, 12-ти т., т. 1—11. М., 1966—80; Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; Історія міст і сіл Української РСР [т. 1—26]. К., 1967—74; Радянська енциклопедія історії України, т. 1—4. К., 1969—72; Котов В. Н. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., 1971; Гуржій І. О. Фрідріх Енгельс про Україну. К., 1970; Ленін і Україна, кн. 1—4. К., 1969—70; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Полное собрание русских летописей, т. 1—35, 37. СПБ—М.—Л., 1841—1982; Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.). К., 1946; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. К., 1961; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.— 1861 р. Збірник документів і матеріалів. К., 1982; Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів і матеріалів. К., 1948; Восстание декабристов. Документы, т. 1—15, 17. М., 1925—80; Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Зб. документів і матеріалів. К., 1978; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Зб. документів. К., 1949; Общественно-политическое движение на Украине. Материалы и документы, т. 1—2. К., 1963—64; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. (Июнь 1907 г.— февраль 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1960; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р.—жовтень 1910 р.). Збірник документів. К., 1965; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.— февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г.— апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1957; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. (Ноябрь 1917 г.— апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1962; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів. К., 1960; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. К., 1972; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1966; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941. Сборник документов и материалов, ч. 1—2. К., 1977; Промышленность и рабочий класс УССР. 1946 — 1950. Сборник документов и материалов. К., 1980; Історія колективізації сільського господарства України РСР. 1917—1937. Збірник документів і матеріалів, т. 1—3. К., 1962—71; Під прапором Жовтня. Документи і матеріали [кн. 1—3]. Львів, 1957—66; Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939. Збірник документів та матеріалів. К., 1979; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів, т. 1—5. Ужгород, 1957—67; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Міста-герої України. Збірник матеріалів. К., 1966; Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Шевченко Ф. П. Політичні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини. 1648— початок 1651 рр. К., 1955; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1954 гг. К., 1962; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Петровський М. Н. Нариси з історії України XVII — початку XVIII ст., т. 1. Х., 1930; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947; Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII—XIX століть. Львів, 1982; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К., 1962; Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1978; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг. М., 1981; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. К., 1960; Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970; Рулько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX ст.). К., 1963; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму. (1848—1900). К., 1958; Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді. (Кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970; Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. К., 1980; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1980; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. К., 1977; Лось Ф. Є. Робітничий клас на Україні в 1907—1913 роках. К., 1962; Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907—1914. К., 1976; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970; Ремезовский И. Д. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине. Из истории большевистских организаций Украины и Крыма (1898—1921). К., 1963; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема. 1910—1914 гг. К., 1966; Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і захист його завоювань. К., 1971; Короливский С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине. М., 1967; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980; Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917 — січень 1918 рр.). К., 1975; Нагорна Л. О. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації Жовтня на Україні. К., 1971; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973; Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К., 1979; Калениченко П. М., Куліныч І. М., Сохань П. С. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К., 1966; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Сливка Ю. Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр. К., 1960; Коваль В.С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини. 1939—1941. К., 1979; Івасюта М. К., Сливка Ю. Ю., Стеблій Ф. І. В сім'ї вольній, новій. (До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною). К., 1979; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1341—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Коваль М. В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945). К., 1972; Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся УССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977; Клоков В. І., Кудрицький А. В., Бречак І. М. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941 — 1945). К., 1968; Юрчук В. І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства 1945—1952 рр. К., 1965; Лихолат А. В. Ленінська національна політика в дії. К., 1977; Породненные социалистическим интернационализмом. Дружеские связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. К., 1980; Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968; Симоненко Р. Г. На утриманні реакції. Український буржуазний націоналізм — ворог миру і суспільного прогресу. К., 1977; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969; Марченко М. І. Українська історіографія (З давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941. К., 1981; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961). К., 1962; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1961—1962). К., 1964; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971—1975). К., 1977; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1976—1980). К., 1981; Гудзенко Л. М. [та ін.]. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліографічний покажчик. К., 1970; Рудь М. П. Українська Радянська Соціалістична Республіка. 1917—1967. Бібліографічний покажчик літератури. К., 1969; Українська РСР в сім'ї радянських народів. Поточний бібліографічний покажчик, в. 1—38. К., 1973—82.

Участь Української РСР у зовнішньополітичній діяльності Радянського Союзу

В своїй зовнішньополітичній діяльності УРСР керується цілями, завданнями та принципами зовн. політики, визначеними Конституцією СРСР і Конституцією УРСР (*ст.* 28). Гол. змістом цієї політики є створення сприятливих міжнар. умов для комуністичного будівництва в рад. багатонац. д-ві, зміцнення позицій світового соціалізму, підтримка боротьби народів за нац. визволення і соціальний прогрес, відвернення агресивних воєн, роззброєння, припинення гонки озброєнь, забезпечення заг. миру. Основи зовнішньополіт. курсу Країни Рад було закладено її першим законодавчим актом — ленінським *Декретом про мир*, який проголосив принцип пролет. інтернаціоналізму і принцип мирного співіснування д-в з різним суспільним ладом докорінними засадами рад. зовн. політики. Ці принципи стали наріжним каменем зовнішньополіт. діяльності УРСР.

У лютому 1920 уряд Рад. України звернувся до народів та урядів усіх країн із заявою про свою тверду волю захищати незалежність і недоторканність Соціалістичної Радянської Республіки України і про своє бажання жити в мирі з усіма народами й державами, запрошуючи їх увійти в економічні та дипломатичні відносини з Україною. Для повсякденного керівництва зовнішньополіт. діяльністю постановою ВУЦВК від 21.III 1920 було створено Наркомат закордонних справ. Після громадян. війни внутр. і міжнар. становище Рад. України настільки зміцніло, що капіталістичні країни не могли ігнорувати її існування. УРСР провадила з іноз. д-вами обмін постійними і тимчасовими дипломатич. представництвами і місіями, надсилала своїх представників на міжнар. конференції, брала участь у міжнар. договорах, угодах, конвенціях і протоколах. Багато з них було укладено спільно з РРФСР та ін. рад. республіками. Досвід збройної боротьби за владу Рад. у ході якої склався воєнно-політ. союз рад. республік, переконував їх у необхідності створення в обстановці ворожого капіталістич. оточення єдиного дипломатичного фронту. Такий фронт почав складатися ще в період іноземн. інтервенції і громадян. війни і остаточно оформився при підготовці до *Генуезької конференції 1922*. 22.II 1922 в Москві підписано протокол, яким уряд РРФСР уповноважувався представляти і захищати на цій конференції права й інтереси всіх рад. республік. На Генуезькій конференції делегація РРФСР, до складу якої входив також голова Раднаркому УРСР, виступила з чіткою політ. платформою, сформульованою В. І. Леніним,— забезпечити міцний мир і екон. співробітництво між народами, налагодити торг. відносини з капіталістичними д-вами. На конференції в Лозанні (див. *Лозаннська конференція 1922—23*) Рад. країна, представлена єдиною російсько-українсько-грузинською делегацією, заявила, що рад. республіки, керуючись інтересами заг. миру, вважають своїм настійним обов'язком усіма силами сприяти встановленню режиму політичної рівності між расами, поважання права народів на самовизначення і на повну політичну та економічну незалежність усіх держав.

З утворенням Союзу РСР — єдиної багатонац. соціалістичної федеративної держави — УРСР не втратила своєї *міжнародної правосуб'єктності*, а лише змінила форми її реалізації. Конституційно не тільки закріплювалась передача в союзне відання повноважень на здійснення міжнар. зносин, а й гарантувалася реальна участь усіх рад. республік як у виробленні, так і втіленні в життя зовнішньополіт. курсу СРСР. Така участь забезпечувалась їх широким представництвом у загальносоюзних законодавчих і виконавчих органах, у т. ч. в органах зовн. зносин. Саме в цьому полягає одна з найважливіших істотних особливостей якісно нової, соціалістичної федерації. Наприкінці 2-ї світової війни й після її закінчення інтереси рад. республік, як і всього Союзу РСР в цілому, настійно вимагали встановлення і розширення їхніх зв'язків з зарубіжними країнами, зокрема, шляхом участі в новій універсальній орг-ції — *Організації Об'єднаних Націй* (ООН) та в ін. міжнар. органах, у конференціях і договорах, спрямованих на підтримання і забезпечення миру, розвиток всебічного співробітництва між народами. Згідно з прийнятим 1944 10-ю сесією Верховної Ради СРСР Законом «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення в зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат» до компетенції Президії Верховної Ради УРСР та уряду республіки було додано нові повноваження і серед них — представляти республіку у міжнар. відносинах. Діючу на той час Конституцію УРСР 1937 було доповнено статею 15-б, яка зафіксувала право республіки на участь у міжнар. відносинах. УРСР реалізує це право як безпосередньо, за допомогою респ. органів зовн. зносин, так і через єдині союзні органи, що дає змогу найефективніше, найраціональніше і найдоцільніше забезпечити інтереси республіки і Союзу РСР в цілому. Це повністю відповідає і Конституції СРСР 1977, за якою всі рад. республіки є рівноправними (ст. 70) і суверенними (ст. 76), беруть участь у розв'язанні віднесених до союзного відання питань, у т. ч. зовнішньополітичних, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та ін. органах Союзу РСР (ст. 77) і мають право вступати у відносини з іноз. д-вами, укладати з ними договори та обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнар. орг-цій (ст. 80). Аналогічні положення містяться в Конституції УРСР 1978 (ст. 68, п. 15 ст. 72, ст. 74). Заснована на цих конституційних засадах зовнішньополітична діяльність УРСР дістала міжнародне визнання. Українська РСР стала одним із засновників ООН. У рамках цієї всесвітньої орг-ції, покликаної сприяти збереженню миру і розвитку широкого міжнар. співробітництва, УРСР послідовно проводить зовнішньополіт. курс, який поєднує безкомпромісну боротьбу проти імперіалізму з конструктивним підходом до розв'язання гострих міжнар. проблем. Делегації республіки використовують трибуну Ген. Асамблеї та ін. органів ООН для популяризації й реалізації рад. пропозицій, спрямованих на радикальне оздоровлення політ. клімату в світі й ослаблення загрози війни. УРСР була ініціатором або співавтором численних рішень про заборону атомної й нейтронної зброї, про повне і заг. роззброєння, багатьох ін. конкретних кроків, що ведуть до цієї мети.

Радянська Україна є членом таких важливих спеціалізованих організацій, як ЮНЕСКО, Міжнародна організація праці (МОП), Європейська економічна комісія (ЄЕК) ООН, Міжнародне агентство по атомній енергії (МАГАТЕ), Всесвітня метеорологічна орг-ція (ВМО), Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Всесвітній поштовий союз (ВПС), Організація Об'єднаних Націй по промисловому розвитку (ЮНІДО), Конференція ООН по торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) та ін. (див. у цьому томі підрозділ Участь Української РСР у міжнародних організаціях). У кожній з цих орг-цій вона прагне до встановлення атмосфери ділового співробітництва на користь миру й взаєморозуміння між народами. Нині УРСР бере участь у діяльності 16 провідних міжнар. міжурядових орг-цій і понад 70 їх постійних або тимчасових органів. Для ефективнішого забезпечення в них інтересів республіки і підтримання з ними повсякденного зв'язку були засновані і функціонують постійні представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку, при Відділенні ООН та в ін. міжнар. орг-ціях у Женеві, при ЮНЕСКО в Парижі.

Важливим напрямом зовнішньополіт. діяльності Укр. РСР є її участь у міжнар. конференціях, які скликаються для розв'язання найрізноманітніших проблем. Лише в кін. 70 — на поч. 80-х рр. УРСР була представлена на десятках міжнар. форумів і нарад. Серед них — Всесвітня конференція проти расизму і расової дискримінації, Конференція ООН по мирному використанню космічного простору, Третя конференція ООН по мор. праву, Всесвітня конференція проти апартеїду та ін. (див. у цьому томі підрозділ Участь Української РСР у міжнародних конференціях і міжнародних договорах). Активна і плодотворна діяльність Укр. РСР на світ. арені сприяла підвищенню її міжнар. авторитету. УРСР було обрано до Ради Безпеки ООН, керівних органів багатьох міжнародних орг-цій. УРСР є членом Виконавчої ради ЮНЕСКО, Адм. ради МОП, Ради пром. розвитку ЮНІДО, Ради по торгівлі і розвитку ЮНКТАД, Ради керуючих Програми ООН по навколишньому середовищу. Представники УРСР обирались заступниками голови 25-ї і 36-ї сесій Ген. Асамблеї ООН, її 2-ї спец. сесії по роззброєнню, 57-ї та 67-ї сесій Ген. конференції МОП, Міжнар. конференції по санкціях проти расистського режиму ПАР та ін. міжнар. форумів. Українська РСР широко використовує своє конституційне право на укладення міжнародних договорів. Вона є однією з сторін Договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох сферах, Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в їх надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення, Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, а також багатьох ін. угод, які відіграють істотну роль у приборканні гонки озброєнь, зміцненні міжнар. миру і безпеки. Україна ратифікувала 43 конвенції МОП. УРСР є учасницею понад 130 діючих міжнар. договорів, угод і конвенцій (на 1984).

На тер. УРСР функціонують консульства зарубіж. країн: Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини,

Монголії і Куби — в Києві; Індії, Куби і Болгарії — в Одесі. УРСР відвідують з офіційними візитами численні зарубіжні делегації, глави д-в і урядів, держ. і парт. діячі, посли багатьох іноз. країн, керівники міжнар. орг-цій.

Радянська Україна здійснює міжнар. діяльність не лише в політ. сфері. Спеціалісти республіки беруть активну участь у реалізації таких важливих проектів ЮНЕСКО, як дослідження Світового океану, геологічна кореляція, вивчення гідрологічних ресурсів тощо. Велику допомогу УРСР надає країнам, що розвиваються, зокрема в справі підготовки кадрів. На Україні функціонують семінари-практикуми для інженерів-електрозварників та інженерів-металургів, що проводяться спільно з ЮНІДО на базі Ін-ту електрозварювання АН УРСР ім. Є. О. Патона і з-ду «Запоріжсталь». У рамках зовнішньоекон. зв'язків СРСР Укр. РСР бере широку участь у міжнар. екон. і науково-тех. співробітництві. Продукція підприємств України надходить до більш як 100 країн світу (див. у цьому томі підрозділ Економічні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами). З кожним роком ширшають і стають багатограннішими зв'язки між укр. і зарубіж. громадськістю. Такі контакти сприяють кращому взаєморозумінню між народами, дальшому зміцненню позицій сил миру, демократії і прогресу. Саме в цьому напрямі працюють творчі спілки республіки та ін. громад. орг-ції (див. у цьому томі підрозділ Культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами).

Беручи активну участь у міжнар. спілкуванні, УРСР робить гідний внесок у здійснення миролюбного курсу Радянської держави, накресленого у схваленій XXVI з'їздом КПРС Програмі миру на 80-і рр. Це — свідчення творчої сили внутр. і зовн. політики КПРС, ідей дружби народів і пролет. інтернаціоналізму.

В. Н. Мартиненко.

Участь Української РСР у міжнародних конференціях і міжнародних договорах

Делегації УРСР у міжнар. орг-ціях і на міжнар. конференціях, разом з делегаціями СРСР, БРСР, ін. країн соціалістичної співдружності, ведуть послідовну боротьбу за зміцнення миру, розрядку міжнар. напруженості, за взаєморозуміння і співробітництво між д-вами з різним сусп. ладом, неухильно виступають за ділові і конструктивні переговори, за ведення їх на основі принципів суверенної рівності д-в, взаємності, врахування законних інтересів усіх учасників. На численних конференціях, де розглядаються актуальні питання з найрізноманітніших галузей міжнар. життя, делегації УРСР активно борються, щоб рішення кожної з них максимально сприяли інтересам співробітництва, миру і соціального прогресу людства.

Першою міжнар. конференцією, в якій брала участь УРСР після 2-ї світової війни, була конференція Об'єднаних Націй у Сан-Франціско (1945). Вона посіла особливе місце в історії міжнар. відносин (див. *Організація Об'єднаних Націй*). Вона мала виробити остаточний текст *Статуту ООН*, закласти основи орг-ції, здатної забезпечити міцний мир, бути дійовим центром співробітництва д-в з широкого кола проблем: роззброєння, екон. і соціального розвитку, ліквідації колоніалізму, міжнар. захисту прав людини тощо. Члени делегації УРСР брали активну участь у роботі к-тів усіх чотирьох комісій конференції. Глава делегації УРСР Д. З. Мануїльський був обраний головою Першого комітету Першої комісії, що працювала над преамбулою і першим розділом Статуту (про цілі і принципи ООН). У гострих дебатах, що розгорнулися на конференції, делегація УРСР разом з делегаціями СРСР і БРСР наполегливо добивалася закріплення в Статуті ООН прогресивних принципів міжнар. відносин, зокрема принципів незастосування сили і загрози силою, мирного вирішення спорів, суверенної рівності, самовизначення народів, а також важливих положень у питаннях про цілі та призначення міжнар. системи опіки для несамоврядних територій, про права і свободи людини, зокрема про право на працю, ліквідацію будь-якої дискримінації тощо. УРСР рішуче наполягала на закріпленні в Статуті ООН принципу одноголосності постійних членів *Ради Безпеки ООН*, ряду ін. положень щодо компетенції органів ООН та процедури, які створили б передумови для ефективної діяльності ООН. УРСР була учасницею *Паризької мирної конференції 1946*, скликаної для укладення мирних договорів з колишніми союзниками фашист. Німеччини—Італією, Угорщиною, Румунією, Болгарією і Фінляндією. Делегація УРСР разом з делегаціями СРСР і БРСР активно добивалась визначення таких умов договорів, які б сприяли створенню основ міцного миру в Європі і в усьому світі, рішуче виступила проти необгрунтованих екон. претензій імперіалістич. держав до згаданих країн, за справедливе розв'язання тер. питань на основі всебічного врахування політ., екон. та ін. інтересів і суверенних прав переможених країн.

Українська РСР рішуче виступала проти спроб імперіалістичних д-в, насамперед США і Великобританії, використати укладення мирних договорів з метою створення умов для свого втручання у внутр. справи переможених країн, їхню економіку, підпорядкування її американо-англ. капіталові, для придушення нар.-демократичного ладу, який у той час складався в Болгарії, Румунії та Угорщині. Наполегливо добиваючись, щоб мирні договори сприяли нормальному розвиткові цих країн, встановленню відносин довіри і співробітництва між д-вами, делегація УРСР внесла ряд поправок до проектів договорів, зокрема (спільно з Польщею) пропозицію про включення в договір з Італією статті про заборону всіх орг-цій фашист. типу та орг-цій, які ведуть ворожу пропаганду проти Об'єднаних Націй (д-в антигітлерівської коаліції), а також про дійові засоби викорінення залишків фашизму.

Як придунайська держава УРСР брала участь у Белградській конференції 1948 з питань режиму судноплавства на Дунаї, на якій делегація УРСР рішуче виступила проти запропонованих США і Великобританією проектів конвенції, спрямованих на розширення прав і встановлення контролю зх. країн на Дунаї, поширення міжнар. режиму на притоки Дунаю, надання зх. д-вам прав не лише на судноплавство, а й на торг. і пром. діяльність у придунайських країнах. Вимагаючи поважання суверенних прав придунайських д-в, грубо порушених попередніми угодами про режим на Дунаї, УРСР добивалася прийняття внесеного Рад. Союзом проекту конвенції, який був підтриманий придунайськими країнами і прийнятий конференцією (див. *Дунайська комісія*). На створення нових та прогресивний розвиток існуючих принципів і норм сучас. *міжнародного права*, утвердження їх у практиці міжнар. життя була спрямована діяльність делегацій УРСР на Женевській конференції 1949, на якій було прийнято 4 конвенції про закони та звичаї війни, на конференції в Гаазі 1954 щодо захисту культур. цінностей на випадок збройного конфлікту (було підписано відповідну конвенцію); на конференціях з кодифікації мор. права, що проходили в Женеві 1958 і 1960, дипломатичного і консульського права та права міжнар. договорів, які відбулись у Відні 1961 і 1963 (див. *Віденські конвенції 1961 і 1963*) та 1968—69. На протидію зх. д-вам, що всіляко намагалися перешкодити прийняттю в ООН ряду соціалістичних країн — НДР, ДРВ, КНДР (останніх не запрошували на міжнар. конференції, які скликалися під егідою ООН та її спеціалізованих установ), УРСР на кожній конференції рішуче виступала проти їх дискримінації, наполягаючи на тому, щоб на міжнар. форуми, присвячені проблемам, які стосуються інтересів усіх країн і народів, запрошувались усі держави. В 1964 на першій сесії Конференції ООН з питань торгівлі й розвитку, на яку було запрошено ФРН, що на той час не була членом ООН, делегація УРСР направила голові конференції листа, в якому рішуче заперечувала проти дискримінації НДР і наполягала на її запрошенні для участі в конференції. УРСР була одним із співавторів проектів резолюцій про запрошення Тимчасового революц. уряду Республіки Південний В'єтнам на дипломатичну конференцію з гуманітарного права, внесених на першій і другій сесіях конференції, які проходили в Женеві 1974 і 1975. На цій конференції, присвяченій обговоренню проектів і прийняттю Додаткового протоколу 1-го та Додаткового протоколу 2-го до Женевських конвенцій 1949, делегація УРСР внесла бл. 20 пропозицій (більшість у співавторстві з ін. соціалістичними країнами) про поправки до статей і включення нових статей, спрямованих на суттєве поліпшення змісту цих конвенцій. На Міжнар. конференції з прав людини 1968 в Тегерані УРСР внесла 4 проекти резолюцій: про здійснення екон., соціальних і культур. прав (у співавторстві з Болгарією, Польщею, Угорщиною); про заходи, яких необхідно вжити проти нацизму і расової нетерпимості (у співавторстві з Польщею і Чехословаччиною); про підвищення ефективності методів роботи органів ООН у галузі прав людини; про відповідальність за воєнні злочини і злочини проти людства (у співавторстві з Польщею). Делегація УРСР брала участь в обговоренні широкого кола проблем на міжнар. конференціях 70-х рр. Серед них — конференції по запобіганню забрудненню моря, що проходили в Лондоні 1972 та 1973 (на останній УРСР було призначено членом Комітету по перевірці повноважень). На цій конференції схвалено внесену делегаціями Болгарії, Румунії, СРСР і УРСР пропозицію про визнання Чорного моря особливим районом. Пропозиція передбачала включити до спец. Міжнар. конвенції ряд положень про спец. умови і правила, спрямовані на найбільше обмеження скидання в море забруднюючих відходів та ін. матеріалів. УРСР брала участь у міжнар. конференціях, присвячених питанням боротьби проти незаконного захоплення повітряних суден (Гаага, 1970) і незаконних актів, спрямованих

проти безпеки цивільної авіації (Монреаль, 1971), у Конференції ООН з питання про позовну давність у міжнар. купівлі-продажу товарів (Нью-Йорк, 1974), Конференції про охорону людського життя на морі (Лондон, 1974), Всесвітній конференції в рамках міжнар. року жінки (Мехіко, 1975), де представника УРСР обрали заст. голови конференції, в Міжурядовій конференції з питання створення Всесвітньої системи наук. і тех. інформації (ЮНІСІСТ). УРСР була співавтором проекту резолюції про створення ЮНІСІСТ, який було використано при підготовці остаточного тексту схваленої конференцією резолюції, що стала правовою основою для створення Всесвітньої системи наук. і тех. інформації. На 1-й сесії Міжнар. конференції по створенню Міжнар. мор. супутникової системи делегація УРСР з групою країн соціалістичної співдружності внесла 4 проекти резолюцій. З них, зокрема, один стосувався створення міжнар. мор. супутникової системи, тобто нової системи мор. зв'язку з використанням штучних супутників Землі, інший — створення Міжнар. орг-ції для керівництва і управління Міжнар. мор. супутниковою системою. На Віденській конференції (1968—69), присвяченій кодифікації і прогресивному розвиткові права міжнар. договорів, УРСР внесла ряд пропозицій і була співавтором проекту Декларації щодо заг. участі у Віденській конвенції про право міжнар. договорів.

УРСР брала активну участь у Конференції ООН з питання про представництво д-в у їхніх відносинах з міжнар. орг-ціями (Відень, 1975). Делегація УРСР у співавторстві з делегаціями країн соціалістичної співдружності внесла понад 15 пропозицій про включення нових статей і поправок до статей обговорюваного проекту конвенції, спрямованих на суттєве поліпшення його змісту.

З 1973 по 1982 відбулося 11 сесій Третьої конференції ООН з мор. права. Вона мала завданням виробити всеохоплюючу конвенцію з мор. права («Хартію морів»). На сесіях її, що відбувалися щорічно, розглядалася велика кількість питань щодо правового режиму, тер. вод, екон. зони, *континентального шельфу*, відкритого моря, проток, що використовуються для міжнар. судноплавства, а також питань про запобігання забрудненню мор. середовища і про проведення мор. наук. досліджень. Особливо складними були проблеми, пов'язані з розробкою принципів і системи експлуатації мінеральних ресурсів глибоководних районів дна морів і океанів, а також із створенням нової міжнар. орг-ції — Міжнар. органу по морському дну. В гострій боротьбі, якою супроводилося вироблення багатьох положень проекту конвенції, делегація УРСР разом з делегаціями Рад. Союзу та ін. країн соціалістичної співдружності наполегливо добивалася, щоб усі положення було сформульовано з урахуванням законних інтересів усіх держав, щоб міжнар.-правове регулювання забезпечувало використання просторів і природних багатств *Світового океану* на благо всього людства, сприяло розвиткові та зміцненню міжнар. співробітництва. Саме на це були спрямовані пропозиції делегації УРСР, зокрема внесені нею у співавторстві з країнами соціалістичної співдружності, у т. ч. проект статей про протоки, що їх використовують для міжнар. судноплавства; проект статей про екон. зону тощо.

Українська РСР є учасницею (на 1.1 1984) понад 130 міжнар. договорів, зокрема Договору про принципи діяльності д-в по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967), і ряду конвенцій з питань *космічного права*; Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (1968); Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970) та Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971); всіх найважливіших договорів з питань міжнар. захисту прав людини, зокрема *Міжнародних пактів про права людини* (1966), конвенцій про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965), про запобігання злочинові *геноциду* та покарання за нього (1948), про припинення злочину *апартеїду* та покарання за нього (1973), про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979); Єдиної конвенції про наркотичні засоби (1961) та Конвенції про психотропні речовини (1971); Віденської конвенції про дипломатичні зносини (1961) та Віденської конвенції про представництво д-в у їхніх відносинах з міжнар. орг-ціями універсального характеру (1975); конвенцій про дорожній рух та про дорожні знаки і сигнали (1968); Конвенції про запобігання забрудненню моря скиданням відходів та ін. матеріалів (1972).

УРСР є учасницею багатьох угод, конвенцій, прийнятих у рамках окремих міжнар. орг-цій. Серед них понад 40 конвенцій *Міжнародної організації праці* (про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень, про щорічні оплачувані відпустки, про захист трудящих від іонізуючої радіації, про свободу асоціацій і захист права трудящих на організацію, про мінімальний вік для допуску підлітків на різні роботи та ін. конвенцій); укладених під егідою ЮНЕСКО 1958 конвенцій про міжнар. обмін виданнями та про обмін офіц. виданнями і урядовими документами між д-вами та Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960); Міжнар. конвенції електрозв'язку (1973); Регламенту радіозв'язку (1979); Всесвітньої поштової конвенції (1974) та ряду угод про поштові посилки, листи з оголошеною цінністю та ін.

Крім багатосторонніх договорів універсального характеру, УРСР уклала ряд двосторонніх угод, зокрема з Польщею; УРСР є учасницею мирних договорів з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Італією 1947, а також учасницею ряду регіональних угод: Регіональної Європейської угоди з питань використання радіочастот (1960), Регіональної угоди про використання службою радіомовлення частот у діапазоні гектометрових хвиль у районах 1 і 2, у діапазоні кілометрових хвиль у районі 1 (1975), Європейської конвенції про зовнішньоторг. арбітраж (1961), Європейської угоди, що доповнює Віденську конвенцію про дорожній рух (1968). Делегація УРСР брала активну участь також в обговоренні і прийнятті договорів у рамках міжнар. орг-цій, напр., Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнар. захистом, у т. ч. дипломатичних агентів, та багатьох ін. конвенцій, що були розроблені й прийняті в рамках ООН. УРСР активно виступає в ООН на підтримку ініціатив про укладення договорів з актуальних проблем, особливо з питань припинення гонки озброєнь. За ініціативою делегацій УРСР і Польщі Генеральна Асамблея ООН прийняла ряд резолюцій про прискорення підготовки Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів хім. зброї та про їхнє знищення. УРСР є співавтором ряду резолюцій Генеральної Асамблеї ООН щодо укладення договорів з актуальних питань роззброєння.

УРСР послідовно виступає за утвердження в міжнар. договірній практиці прогресивних норм. Свідченням цього є її заяви та застереження при підписанні, ратифікації або приєднанні до ряду міжнар. договорів. Так, у застереженнях УРСР до Угоди про привілеї та імунітети Міжнар. агентства по атомній енергії, Митної конвенції 1972, що стосується контейнерів, та ряду ін. конвенцій зазначалось, що УРСР не вважає себе зв'язаною положеннями тих статей відповідних конвенцій, якими передбачається можливість передання спорів про тлумачення або застосування конвенції до *Міжнародного Суду* ООН або міжнародного арбітражу на вимогу однієї із сторін спору (УРСР вважає, що згідно з принципом суверенної рівності д-в для передання спору на розгляд Міжнар. Суду ООН або арбітражу необхідна згода всіх сторін, що ведуть спір). Переважна більшість заяв УРСР була зроблена при підписанні або ратифікації багатосторонніх договорів універсального характеру. В цих заявах (напр., при підписанні Конвенції про громадянські та політ. права жінок, Протоколу про зміну Міжнар. конвенції про міжнар. виставки, Міжнар. конвенції по безпечних контейнерах та ряду інших) УРСР, вказуючи на дискримінаційний характер тих статей відповідних конвенцій, що позбавляють ряд д-в можливості стати їх учасниками, підкреслювала, що конвенції універсального характеру мають бути відкриті для участі всіх д-в.

Як учасниця багатьох міжнар. договорів, Рад. Україна неухильно додержує міжнар. зобов'язань, що випливають з них. Послідовно виступає УРСР і за підвищення ефективності міжнар. договорів. Вона є співавтором багатьох резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, в яких підкреслюються важливість того чи ін. договору або конвенції, необхідність суворого додержання їхніх умов, міститься заклик до д-в, які ще не стали їхніми учасниками, розглянути питання про ратифікацію або приєднання до таких договорів. Договірна практика Української РСР, як і вся її зовнішньополіт. діяльність, спрямовані на сприяння справі зміцнення миру, розрядки міжнар. напруженості, міжнар. правопорядку, на розвиток взаєморозуміння, на зміцнення довіри та співробітництва між державами.

Н. М. Ульянова.

Участь Української РСР у міжнародних організаціях

На 1.1 1984 Українська РСР є членом 16 провідних міжнар. міжурядових організацій — *Організації Об'єднаних Націй* (ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (*ЮНЕСКО*), *Міжнародної організації праці* (МОП), Міжнародного агентства по атомній енергії (*МАГАТЕ*) та ін. і понад 70 постійних або тимчасових їхніх органів (див. таблицю).

Разом з СРСР та іншими соціалістич. країнами УРСР бореться за підвищення ефективності діяльності ООН та ін. міжнар. орг-цій як органів співробітництва д-в у здійсненні цілей і принципів, проголошених у статутах цих орг-цій, проти спроб імперіалістичних країн перешкодити прийняттю конструктивних рішень, використати міжнар. орг-ції в своїх політ. цілях. Неухильно виконуючи положення *Статуту ООН*, УРСР протягом усього існування ООН виступає за пере-

творення її на ефективний інструмент миру, за дружбу і співробітництво між народами, бореться за втілення в міжнар. відносини ленінських принципів мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом. Разом з делегаціями СРСР, БРСР та ін. країн соціалістичної співдружності представники УРСР у міжнар. орг-ціях та їхніх органах вносять конструктивні і конкретні пропозиції, спрямовані на зміцнення міжнар. безпеки, припинення гонки озброєнь, на роззброєння, на остаточну і повну ліквідацію колоніалізму, неоколоніалізму, расизму й апартеїду, на захист прав людини, розвиток міжнар. співробітництва, утвердження прогресивних принципів і норм *міжнародного права*, що відповідають Статуту ООН. УРСР обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН (1948—49; 1984—85), членом Економічної і соціальної ради ООН (1946 та 1977—79), Комісії ООН по народонаселенню (1946—83), Комісії ООН по правах людини (1946—71, 1983—85), Соціальної комісії ООН (1972—75, 1980—83), Комісії ООН по становищу жінок (1981—84), Адм. ради МОП (1963—66, 1972—75 та 1981—84), Виконавчої ради ЮНЕСКО (з 1980) та багатьох ін. органів міжнар. орг-цій. УРСР є членом постійно діючих Спец. к-ту ООН проти апартеїду, К-ту ООН по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу та ін. УРСР, зокрема, була одним з ініціаторів обговорення в Раді Безпеки ООН індонезійського питання (1946), що сприяло створенню несбхідних міжнар. умов для переможної боротьби індонезійського народу і завоювання ним незалежності. На 15-й сесії Ген. Асамблеї ООН (1961) УРСР підтримала внесений Рад. Союзом проект Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, яка стала істор. документом ООН у справі боротьби за ліквідацію колоніалізму. УРСР брала активну участь у розробці багатьох резолюцій Ген. Асамблеї ООН з питань міжнар. безпеки і роззброєння. Ще на 5-й сесії Ген. Асамблеї (1950) делегації СРСР, УРСР та БРСР разом з делегаціями Польщі і Чехословаччини запропонували визнати несумісним з совістю і честю народів і з членством в ООН застосування атомної зброї, засудити пропаганду війни в будь-якій формі. На 18-й сесії Ген. Асамблеї (1963) делегація УРСР була серед ініціаторів прийняття резолюції про настійну необхідність припинення ядерних і термоядерних випробувань, на 27-й сесії (1972) — про незастосування сили у міжнар. відносинах і заборону навічно застосування ядерної зброї. На багатьох сесіях Ген. Асамблеї ООН УРСР була співавтором резолюцій про ліквідацію наслідків ізраїльської агресії, мирне врегулювання становища на Близькому Сході і здійснення невід'ємних нац. прав палестинського народу. На 35-й і 36-й сесіях Ген. Асамблеї ООН (1980 і 1981) з ініціативи делегацій УРСР і НДР було прийнято резолюції про засудження фашизму і неонацизму і вжиття всіма д-вами заходів для викорінення цих явищ і запобігання їхньому відродженню тощо. На 36-й сесії Ген. Асамблеї ООН УРСР була співавтором прийнятих за ініціативою СРСР резолюцій про укладення договору про заборону розміщення в космічному просторі будь-якої зброї, резолюції, що засуджує виробництво і розгортання ядерної нейтронної зброї; резолюції про заборону розробки і виробництва нових видів зброї масового знищення і нових систем такої зброї, про припинення виробництва ядерної зброї і поступову ліквідацію її запасів; резолюцій, спрямованих на заборону виробництва бінарних та ін. нових видів хім. зброї. На сесіях Ген. Асамблеї ООН та її органів УРСР постійно виступає автором чи співавтором численних резолюцій з питань ліквідації всіх форм расової дискримінації, апартеїду, проти расистських, фашистських та диктаторських режимів, за забезпечення рівноправності жінок, резолюцій на захист прав людини, з соціальних, гуманітарних, міжнародно-правових проблем, використання в мирних цілях атомної енергії, а також Світового океану і його надр тощо.

Делегація Української РСР на 1-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. Лондон. 1946.

УРСР бере активну участь в обговоренні екон. проблем, виступає за перебудову міжнар. екон. відносин на демократичній, справедливій основі, за розвиток міжнар. торгівлі, екон. і науково-тех. співробітництва на принципах рівноправності та взаємної вигоди всіх учасників (див. у цьому томі підрозділ Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами). За ініціативою делегацій СРСР, УРСР, БРСР, ін. соціалістичних країн на сесіях Ген Асамблеї ООН було прийнято резолюції про єдиний підхід до аналізу і планування розвитку, про роль держ. сектора та кваліфікованих нац. кадрів у соціально-екон. розвитку країн, що розвиваються, та ін. Делегація УРСР на 30-й сесії (1975) Ген. Асамблеї ООН разом з делегаціями СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі та ЧССР внесла принципові пропозиції до тексту «Міжнародної стратегії розвитку», в яких підкреслювалося, що досягнення цілей розвитку можливе лише за умов оздоровлення міжнар. становища, поглиблення процесу розрядки, зміцнення миру і безпеки, припинення гонки озброєнь, роззброєння, розвитку всебічного співробітництва між країнами на основі принципів мирного співіснування. Делегація УРСР на 7-й (1975) і 11-й (1980) спец. сесіях Ген. Асамблеї ООН з екон. питань внесла важливі поправки до робочих документів «Розвиток і міжнародне економічне співробітництво», зокрема про усунення нерівності і несправедливості в екон. відносинах і ліквідацію розриву між розвинутими д-вами і країнами, що розвиваються. УРСР — член ЮНЕСКО, мета якої — сприяння розвиткові нар. освіти й розповсюдженню культури, видання інформації з цих питань, популяризація науки, святкування ювілеїв видатних людей і знаменних дат. На сесіях ген. конференцій ЮНЕСКО за ініціативою СРСР, УРСР і БРСР було прийнято важливі резолюції й пропозиції, в т. ч. про використання засобів інформації з метою зміцнення миру, про засудження пропаганди війни, ворожнечі й ненависті між народами, про розгортання масової кампанії по ліквідації неписьменності в світі, про роль і значення нац. і регіональних культур у системі світової культури. За участю представників УРСР було розроблено конвенцію про захист культур. цінностей у разі збройного конфлікту тощо. За пропозиціями СРСР і УРСР проведено під егідою ЮНЕСКО ряд заходів, зокрема симпозіум, присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, всесвітню кампанію боротьби проти дискримінації в галузі освіти. В міжнар. масштабі відзначено ювілеї Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Є. О. Патона та ін. видатних діячів культури і науки України. 21-а сесія Ген. конференції ЮНЕСКО (1980) з ініціативи делегації УРСР прийняла резолюцію про відзначення 1500-річчя Києва і здійснила конкретні заходи для популяризації цієї історич. події. За ініціативою Секретаріату ЮНЕСКО до діяльності орг-ції залучаються провідні ін-ти АН УРСР, підписано ряд контрактів про співробітництво у використанні передового досвіду республіки в галузі науки і освіти. В республіці діє нац. комісія УРСР у справах ЮНЕСКО, яка видає іноземними мовами спец. бюлетень ЮНЕСКО.

З 1962 УРСР — член Міжурядової океанографічної комісії (МОК), створеної у 1960 в рамках ЮНЕСКО. Наук. установи республіки беруть активну участь у реалізації міжнар. програм комплексних досліджень Світового океану, що проводяться під егідою комісії. Мор. гідрофізичний ін-т, Ін-т біології пд. морів, Ін-т геологічних наук АН УРСР здійснюють конкретні проекти ЮНЕСКО. У розпорядженні укр. учених є н.-д. судна, які виконують дослідження в Атлантичному та Індійському океанах. Широкий комплекс наук.-дослідних робіт у межах експериментальних наук. програм з океанографії здійснює в УРСР Комісія з проблем Світового океану.

УРСР — член МОП. Представники УРСР послідовно виступають за активізацію діяльності МОП у справі сприяння зміцненню миру, роззброєнню, домагаються прийняття в рамках МОП конкретних рішень, спрямованих, насамперед, на гарантоване право на працю, на поліпшення умов праці й підвищення життєвого рівня трудящих шляхом регламентації робочого часу, боротьби з безробіттям, гарантування достатньої заробітної плати, на захист робітників від захворювань, нещасних випадків і професійних хвороб, захист праці підлітків і жінок, одержання професійної освіти й підготовки, захист трудящих на підприємствах транснац. корпорацій, прав профспілок на підприємствах тощо.

На сесіях Ген. конференції МОП, її Адм. ради делегації УРСР викривають політику реформізму в міжнар. робітн. русі, активно підтримують трудящих капіталістичних країн у їхній боротьбі за жит-

тєві інтереси, а також країн Азії, Африки та Латинської Америки, які борються за зміцнення екон. незалежності та соціальний прогрес. УРСР ратифікувала 43 конвенції МОП, у т. ч. «Про примусову працю», «Про свободу асоціації і захист права на організацію», «Про дискримінацію в галузі найму і занять» та ін. Разом з СРСР та ін. країнами соціалістичної співдружності УРСР надає всебічну підтримку заходам МОП, спрямованим на розвиток міжнар. співробітництва, що сприяє поліпшенню становища трудящих і зміцненню миру між народами. Про високий авторитет УРСР у МОП свідчить, зокрема, те, що представники республіки тричі обиралися на пост віце-голови сесії Ген. конференції МОП (1963, 1972, 1981). За ініціативою УРСР Ген. конференція МОП прийняла резолюції «Про усунення дискримінації за ознакою статі в питанні заробітної плати» (1956), «Про участь МОП у проведенні міжнародного року охорони здоров'я» (1959), «Про видавничу діяльність у галузі економічних та соціальних наслідків роззброєння» (1965), «Про відплив кваліфікованих спеціалістів з країн, що розвиваються» (1968) тощо. На 67-й сесії Ген. конференції МОП (1981) УРСР втретє була обрана на трирічний строк до Адм. ради МОП як заступник члена по урядовій групі. Одночасно УРСР призначено членом чотирьох к-тів Адм. ради: по програмних, фінанс. та адм. питаннях; по міжнар. орг-ціях; по тех. допомозі; по галузевій діяльності. Представники УРСР беруть активну участь у сесіях найвищого виконавчого органу МОП — Адм. ради та в засіданнях її к-тів, відстоюючи принципову лінію соціалістичних країн у МОП. Постійного представника УРСР при Відділенні ООН та ін. міжнар. орг-ціях у Женеві обрано на 1981—84 до гол. к-ту по міжнар. орг-ціях Адм. ради МОП. УРСР — активний учасник європ. регіонального напряму діяльності МОП, член 5 галузевих к-тів МОП (до 1988): з умов праці в чорній металургії, у вугільній пром-сті, в металообробній пром-сті, в будівництві та на внутр. транспорті. УРСР була однією з країн—засновниць МАГАТЕ. Вона брала участь у нью-йоркській конференції і ратифікувала Статут МАГАТЕ 2.IV 1957. УРСР разом з ін. соціалістичними країнами бореться за використання атомної енергії виключно в мирних цілях і водночас рішуче виступає за заборону ядерної зброї. УРСР бере активну участь у міжнар. обміні науково-тех. інформацією в рамках Міжнар. системи інформації по ядерній науці і безпеці (ІНІС). За ініціативою АН УРСР 1971 в Києві проведено 1-у міжнар. конференцію з теорії фізики плазми, що поклала поч. серії міжнар. конференцій з цієї теми. За останні роки в республіці відбулося кілька нарад експертів МАГАТЕ, в т. ч. нарада представників чотирьох центрів Агентства по ядерних даних, нарада по явищах переносу у високотемпературній замагніченій плазмі, в роботі якої взяли участь понад 80 учених провідних наук. центрів СРСР, США, Великобританії, Франції, ФРН, Японії та ін. країн. Важливим напрямом участі УРСР у діяльності Агентства є сприяння наданню тех. допомоги країнам, що розвиваються. Поряд з регулярними внесками у бюджет МАГАТЕ уряд республіки щороку виділяє значні кошти в спец. фонд тех. допомоги країнам, що розвиваються. В УРСР регулярно діють навчальні курси і проводяться науково-ознайомчі поїздки по СРСР для спеціалістів з країн Азії, Африки і Латинської Америки. Зокрема, 1978, 1981 і 1982 в Ялті діяли курси з теми «Національні системи

Назви міжнародних організацій та їхніх органів	Характер членства і дата участі УРСР
Міжнародні організації системи ООН, членом яких є УРСР (за станом на 1.I 1984)	
Організація Об'єднаних Націй (ООН): Генеральна Асамблея	Членство постійне з 1945.
Рада Безпеки та її допоміжні органи	Непостійні члени обираються на 2 роки. УРСР обрана на строк з 1.I 1984 до 31.XII 1985.
Міжнародний суд	Членство з 1945.
Конференція Об'єднаних Націй по торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)	Членство з 1964.
Програма розвитку ООН (ПРООН)	Участь з 1953.
Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ)	Добровільні внески з 1958.
Програма ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП)	Членство постійне з 1972.
Комітет по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу	Члени призначаються. УРСР — член з 1975.
Європейська економічна комісія (ЄЕК)	Членство з 1947 *.
Статистична комісія ООН	Члени обираються на 4 роки. УРСР обрана з 1.I 1981 до 31.XII 1984.
Комісія по роззброєнню	Заснована в 1958. До складу входять усі держави—члени ООН.
Комітет повного складу з економічних проблем	Заснований 1977. До складу входять усі держави — члени ООН.
Спец. комітет з питань міжнар. тероризму	Членство з 1973.
Спеціальний комітет проти апартеїду	Члени призначаються. УРСР — член з 1970.
Комітет ЕКОСОР по огляду та оцінці міжнародної стратегії розвитку на 80-і роки	До складу входять усі держави — члени ООН.
Міжурядовий комітет з питань науки і техніки в цілях розвитку	Заснований 12.XII 1979. До складу входять усі держави — члени ООН.
Комітет по інформації	Заснований 18.XII 1978. УРСР — член з 1978.
Спец. комітет по розробці міжнар. конвенції проти апартеїду в спорті та його редакційна група	Члени призначаються. УРСР — член з 1976.
Комісія по становищу жінок	УРСР обрана з 1.I 1981 до 31.XII 1984 (члени обираються на 4 роки).
Комісія по правах людини	УРСР обрана з 1.I 1983 до 31 XII 1985 (члени обираються на 3 роки).
Комітет з природних ресурсів	УРСР обрана з 1. I 1981 до 31.XII 1984 (члени обираються на 4 роки).
Комісія по транснаціональних корпораціях	УРСР обрана з 1.I 1982 до 31.XII 1984 (члени обираються на 3 роки).
Конгрес ООН по запобіганню злочинності та поводженню з правопорушниками	Участь з 1950.
Організація Об'єднаних Націй по промисловому розвитку (ЮНІДО)	Членство з 1965.
Всесвітня метеорологічна організація (ВМО)	Членство постійне з 1948.
Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ)	Членство постійне з 1948.
Всесвітній поштовий союз (ВПС)	Членство постійне з 1949.
Міжнародна організація праці (МОП)	Членство постійне з 1954.
Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)	Членство постійне з 1954.
Міжнародне агентство по атомній енергії (МАГАТЕ)	Членство постійне з 1957.
Всесвітня орг-ція інтелектуальної власності (ВОІВ)	Членство постійне з 1970.
Міжнародні організації, що не входять до системи ООН	
Міжнародна організація морського супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ)	Членство постійне з 1979.
Міжнародне бюро по виноградарству та виноробству	Членство постійне з 1956.
Міжнародне бюро виставок	Членство постійне з 1960.
Постійна палата Третейського суду	Членство постійне з 1962.
Міжнародний Червоний Хрест	УРСР бере участь з 1949.
Міжнар. орг-ція радіомовлення і телебачення (ОІРТ)	Членство постійне з 1947.
Інтербачення	Членство постійне з 1960.
Міжнародні органи, де УРСР бере участь як сторона відповідних міжнародних конвенцій та угод	
Комітет по ліквідації расової дискримінації	Участь з 1969.
Комітет по правах людини	Участь з 1976.
Комітет по ліквідації дискримінації щодо жінок	Участь з 1981.
Регіональний комітет Конвенції про визнання учбових курсів, дипломів про вищу освіту та вчених ступенів у державах регіону Європи	Членами є всі держави — сторони даної конвенції. Існує з 1982.
Виконавчий орган Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі віддалі	Членами є всі держави — сторони даної конвенції. Існує з 1983.
Підготовча комісія для Міжнародного органу по морському дну та для Міжнародного трибуналу з морського права	Членство з 1983. Членами є всі держави, які підписали Конвенцію ООН з морського права 1982.

* Крім того, представники УРСР беруть участь у роботі більш як 15 основних, допоміжних органів Комісії та робочих, експертних груп, семінарів, симпозіумів тощо, які проводяться в рамках цих органів.

обміну і контролю ядерних матеріалів». З 1980 при кафедрі мед. радіології Київ. ін-ту вдосконалення лікарів діють навчальні курси МАГАТЕ і *Всесвітньої організації охорони здоров'я* по використанню ядерних матеріалів у медицині. В роботі курсів взяли участь понад 100 зарубіжних спеціалістів. У 1968 в республіці створено Міжвідомчу комісію по зв'язках з МАГАТЕ, яка проводить велику практичну роботу по координації заходів, що здійснюються на Україні в рамках програм Агентства, розробляє рекомендації по використанню атомної енергії в нар. г-ві з урахуванням досвіду ін. країн — членів МАГАТЕ. Успішно розвивається науково-тех. співробітництво УРСР з МАГАТЕ. Науково-дослідні установи АН УРСР беруть участь у виконанні дослідницьких контрактів за програмою МАГАТЕ. Участь УРСР у діяльності МАГАТЕ є важливим внеском у дальший розвиток і зміцнення міжнар. співробітництва в галузі використання атомної енергії в мирних цілях, сприяє об'єднанню зусиль усіх заінтересованих країн для розв'язання однієї з найактуальніших проблем сучасності — використання ядерної енергії в інтересах миру і прогресу людства. Радянська Україна — член *Економічної комісії ООН для Європи* (Європейської економічної комісії, ЄЕК), створеної 1947. З 1956 бере участь в її роботі, а також у діяльності її осн. і допоміжних органів, у к-тах по с. г., вугіллю, чорній металургії, житловому питанню та по газу.

У 1958 УРСР почала брати участь у роботі Комітету по електроенергії, 1961 — в комітетах по внутр. транспорту й лісоматеріалах та в Конференції європейських статистиків, а згодом — у всіх новостворених органах ЄЕК. У жовтні 1974 в Донецьку відбувся симпозіум по лінії ЄЕК з питань боротьби з раптовими викидами вугілля, породи і газу на шахтах, у діяльності якого взяло участь понад 40 спеціалістів з різних країн Європи і Пн. Америки.

В 1979 в рамках Комітету по с. г. в Києві проходив симпозіум з економічних і технічних аспектів виробництва буряків, 1980 в Києві відбувся семінар Робочої групи з машинобудування та автоматизації на тему «Автоматизація зварювального виробництва», в якому взяли участь представники 16 країн. У вересні 1981 в Донецькій області побували 27 зарубіжних спеціалістів, які ознайомилися з шахтами області, з роботою науково-дослідних інститутів у Донецьку та Макіївці. Цю поїздку організував Комітет по вугіллю ЄЕК. Певний вплив на формування програм роботи окремих допоміжних органів Комісії представники республіки здійснюють шляхом внесення відповідних проектів резолюцій на її пленарних сесіях. УРСР виступила, зокрема, співавтором резолюції про перетворення Робочої групи з питань газу на Комітет, що дало змогу розширити вивчення кола питань, які стоять перед газовою пром-стю європ. країн. УРСР стала співавтором резолюцій з питань продуктивності праці, стандартизації, використання європ. водних ресурсів, програм роботи старших екон. радників, з проблем науки і техніки, енергетики тощо. Свою участь в роботі Комісії та її допоміжних органів УРСР використовує для розширення і зміцнення міжнар. взаємовигідного торг., екон. та науково-тех. співробітництва країн з різними соціально-економічними системами.

Республіка бере активну участь у діяльності *Міжнародного союзу електрозв'язку* (МСЕ), яка не обмежується суто тех. аспектами. Представники УРСР ставлять питання про рівноправну участь всіх країн у тех. співробітництві, роз'яснюють політику соціалістичних країн щодо економічної і технічної допомоги молодим країнам Азії, Африки та Латинської Америки тощо.

УРСР бере активну участь у роботі Комісії ООН по правах людини. В умовах гострої політ. боротьби, яка завжди супроводжує роботу Комісії, представники Рад. України добивались прийняття Комісією численних пропозицій, спрямованих проти колоніалізму, расизму й расової дискримінації, ін. форм грубих порушень прав людини. УРСР обиралася членом цієї Комісії протягом 1946—71. Представник УРСР проф. П. О. Недбайло був першим лауреатом (з часу встановлення цього звання 1968) премії ООН у галузі прав людини.

УРСР — член Всесвітньої орг-ції інтелектуальної власності (ВОІВ; див. *Інтелектуальна власність*). Представники республіки відстоюють на конференціях ВОІВ пропозиції, спрямовані на захист прав на всі види інтелектуальної власності: на літ., художні та наук. твори, на охорону виконавської діяльності артистів, винаходів, наук. відкриттів, пром. знаків тощо, а також надання юридичної і технічної допомоги країнам, що розвиваються.

Активна участь УРСР у роботі міжнар. орг-цій є вагомим внеском у справу боротьби за мир і співробітництво між народами, відвернення загрози війни, здійснення ленінських принципів мирного співіснування держав з різним соціальним ладом.

Б. І. Корнєєнко, І. Д. Шевченко.

Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами

Значна питома вага у зовн. торгівлі, екон. і наук.-тех. співробітництві СРСР з ін. країнами належить Рад. Україні. Серед союзних республік у зовнішньоторговельному обороті СРСР вона посідає 2-е місце. УРСР є значним постачальником на експорт машин і устаткування, засобів автоматизації, обчислювальної техніки і зв'язку, електротех. виробів, радіо-, кіно- і телевізійної апаратури, металург. сировини, кам. вугілля, прокату чорних металів, с.-г. продукції, товарів нар. споживання та ін. виробів.

За 1971—82 обсяг експортних поставок та імпортних надходжень збільшився більше ніж у 3 рази. Україна бере участь у зовнішньоекон. зв'язках із 113 країнами світу, в т. ч. 12 соціалістичними, 26 промислово розвинутими капіталістичними країнами і 75 країнами, що розвиваються (1982). Продукцію України експортують у 25 європ. країн, 24 азіатські, 35 африканських країн, 14 країн амер. континенту, в Австралію і Нову Зеландію. Найбільші обсяги експортно-імпортних операцій, в яких бере участь УРСР, припадає на соціалістичні країни, в т. ч. на країни — члени Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). В соціалістичні країни з УРСР поставляють залізну і марганцеву руди, чавун, прокат чорних металів, вугілля, кокс, металорізальні верстати, легкові і вантажні автомобілі, с.-г. і дорожньобуд. машини, мінеральні добрива, природний газ, електроенергію, віконне скло, цемент, продукцію харч., легкої і м'ясо-мол. пром-сті тощо. Значно збільшилися експортні поставки з УРСР у промислово розвинуті капіталістичні країни. В країни, що розвиваються, здійснюється експорт машин, устаткування, засобів автоматизації і обчислювальної техніки та ін. нових видів виробів машинобудування.

Найбільшими були обсяги поставок в Індію, Єгипет, Афганістан, Туреччину, Пакистан, Ірак, Іран, НДРЙ, Аргентіну, Лівію, Сірію, Нігерію, Анголу. Значні за обсягом поставки здійснювалися в Марокко, Бангладеш, Сінгапур, Ліван, Алжір, Кіпр, Кампучію, Болівію. В УРСР надходить (1982) значна кількість різних товарів з 69 країн світу, в т. ч. з 26 європейських, 21 азіатської, 10 африканських країн, 10 країн американського континенту, а також з Австралії і Нової Зеландії.

Важливе значення для нар. г-ва республіки мали поставки з НДР, ПНР, УНР, ЧССР та ін. соціалістичних країн комплектного устаткування для цем. підприємств, цукр. з-дів і з-дів для переробки овочів і обробки птиці, високопродуктивного устаткування для металург., маш.-буд., кабельної, хім., легкої, харч. та ін. галузей пром-сті. Крім того, з соціалістичних країн в УРСР поставлялось устаткування для лісової і деревообр. пром-сті, судна і суднове устаткування, с.-г. машини, прилади, мед. устаткування і медикаменти, автобуси, тролейбуси, ліфти, холодильне, електротех. і поліграфічне устаткування, хім., галантерейні товари, білизна, взуття, одяг, фрукти і ягоди, меблі, предмети культур.-побутового призначення та ін. товари. Значно зросли імпортні поставки в УРСР з промислово розвинутих капіталістичних країн. Крім традиційних зовнішньоекон. зв'язків, однією з форм співробітництва з цими країнами стали компенсаційні угоди. На основі цих угод при сприянні іноз. фірм на Україні було споруджено ряд підприємств.

З країн, що розвиваються, УРСР одержує товари їхнього традиційного експорту: бавовну, джут, сизаль, вовну, пряжу, шкіряну сировину, арахіс, каву, какао, чай, прянощі, цитрусові, вино, фарби, емалі, лаки, буд. матеріали, тютюн, трикотаж, меблі, взуття тощо.

Значну участь бере Україна в економічній і тех. допомозі, яку Рад. Союз подає країнам, що розвиваються, у створенні і зміцненні їхньої нац. економіки. Республіка — активний учасник створення в цих країнах ключових галузей нац. г-ва і насамперед промисловості, зокрема чорної і кольорової металургії, машинобудування, хім., нафт., легкої і харчової промисловості. Пром. підприємства і проектні орг-ції республіки брали безпосередню участь у поданні тех. допомоги Індії — у буд-ві металург. з-дів у Бхілаї і Бокаро, нафтопереробного з-ду в Барауні; Єгипту — висотної Асуанської греблі, металург. з-ду з повним циклом у Хелуані, судноверфі в Александрії; Туреччині — Іскандерунського металург. з-ду; Ірану — Ісфаганського металург. з-ду, вуг. шахт та зернових елеваторів; Афганістану — автомоб. шляхів Кушка — Герат — Кандагар; Алжіру — металург. з-ду, політех. ін-ту і навч. центру в Аннабі; Сірії — греблі на ріці Євфрат і з-ць Дамаск — Хомс та ін.; Іраку — елеваторів, нафтопроводу і цем. з-ду; в спорудженні об'єктів у Гвінеї, Пакистані, Малі, Конго, Перу та в ін. країнах, що розвиваються. УРСР бере участь у буд-ві більшості об'єктів, споруджуваних у цих країнах при тех. сприянні Рад. Союзу. Для подання тех. допомоги в буд-ві об'єктів і введенні

їх у дію, для монтажу і налагодження устаткування, освоєння випуску продукції, проведення проектно-розвідувальних, н.-д. і геологорозвідувальних робіт з УРСР у ці країни відряджають висококваліфікованих спеціалістів. За 1976—83 у навч. закладах УРСР підготовлено 28 тис. спеціалістів для 114 зарубіж. країн. У 1982 у навч. закладах України навчалося понад 24 тис. іноз. громадян, з них понад 14 тис. — з країн, що розвиваються.

УРСР бере також активну участь у різних програмах ООН у галузі підготовки нац. кадрів. У Києві на базі Ін-ту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР з 1972 функціонує семінар-практикум ООН для інженерів-зварників, в якому підготовлено 325 інженерів з 52 країн (1982). З 1965 на базі з-ду «Запоріжсталь» діє семінар-практикум ООН для інженерів-металургів, у якому підготовлено 712 чол. з 50 країн (1982). У республіці діють також семінари-практикуми ряду ін. міжнар. орг-цій. Мета міжнар. семінарів-практикумів — подання допомоги країнам, що розвиваються, у підготовці нац. кадрів, підвищенні їхньої ділової кваліфікації, передачі їм передового досвіду в організації виробн. і підвищенні якості продукції.

Значний внесок робить Укр. РСР у наук.-тех. співробітництво Рад. Союзу з зарубіжними країнами. Активну участь у розширенні цих зв'язків беруть м-ва і відомства, ін-ти АН УРСР та ін. н.-д. і проектно-конструкторські ін-ти і підприємства республіки. Осн. місце в системі міжнар. наук.-тех. зв'язків республіки належить співробітництву з соціалістичними країнами. Орг-ції і підприємства республіки підтримують наук. зв'язки з орг-ціями і підприємствами країн — членів РЕВ у рамках двостороннього і багатостороннього співробітництва, беруть участь у міжнар. конференціях, засіданнях, семінарах, проводять взаємні консультації вчених і спеціалістів з осн. напрямів розвитку наук. досліджень. Ряд ін-тів АН УРСР стали координуючими щодо виконання комплексних наук.-тех. програм у рамках РЕВ. Серед них: Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР — з 1972 координує дослідження вчених братніх країн з проблем зварювання металів; Ін-т кібернетики АН УРСР — з питань прогнозування і планування розвитку науки і техніки та наук.-тех. потенціалу, а також із загальносистемних і методологічних проблем застосування засобів обчислювальної техніки; Ін-т проблем матеріалознавства АН УРСР — з питань порошкової металургії. Вдосконалюється і розширюється наук.-тех. співробітництво республіки з капіталістичними країнами в рамках міжурядових довгострокових угод. Однією з нових форм екон. і наук.-тех. зв'язків орг-цій республіки, яка значно поширилася за останні 20 років, стала торгівля ліцензіями на використання винаходів, різного роду тех. і технологічних нововведень. В УРСР є багато підприємств і орг-цій, що мають значний досвід патентно-ліцензійної роботи. Високі досягнення в цій галузі мають харків. інститути ВНДПІ «Чорметенергоочистка», «УкрНДІхіммаш», «Діпрококс». Активізація роботи м-в, відомств, орг-цій республіки щодо створення патентоспроможних тех. рішень, їхнє швидке впровадження у виробн. і своєчасний захист патентів за кордоном сприяють поширенню рад. експорту.

Велике значення для розвитку міжнародних екон. і наук.-тех. зв'язків Рад. України має її участь у міжнар. виставках, ярмарках та конференціях з питань торгівлі. Поряд з цим Укр. РСР як член ООН бере активну участь у багатосторонніх зв'язках екон. і наук.-тех. характеру, здійснюваних по лінії ООН. Беручи активну участь у зовнішньоекон. і наук.-тех. зв'язках Рад. Союзу з зарубіжними країнами, трудящі Рад. України роблять значний внесок у зміцнення екон. і наук.-тех. потенціалу Рад. країни, її могутності і авторитету на міжнар. арені. *С. І. Соколенко.*

Культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами

Витоки багатосторонніх культур. зв'язків УРСР з зарубіжними країнами сягають перших днів існування Рад. влади. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було створено орг-ції, що займалися культур. зв'язками як у нашій країні (Комісія зарубіжної допомоги при ЦВК СРСР), так і за рубежем (громад. орг-ції — ліги і т-ва друзів СРСР, т-ва культур., наук. та екон. зближення з Рад. Союзом). У 1926 засновано Укр. т-во культур. зв'язку з закордоном (з 1959 — Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами). Воно вже 1930 налагодило зв'язки з 147 кореспондентами в Німеччині, Чехословаччині, Польщі та ін. країнах, яким було надіслано понад 7 тис. примірників книг укр. рад. авторів, понад 300 рад. періодичних видань, статті з питань соціалістичного буд-ва, розвитку укр. рад. науки, л-ри і мистецтва. За кордон надходив також щомісячний бюлетень «Хроніка з УРСР», у якому розповідалося про госп. та культур. життя трудящих Рад. України. Т-во знайомило рад. людей з прогресивним зарубіжним мистецтвом. У 1929 в Харкові та Одесі відбулися виставки нім. графіки і дит. книги, япон. і голл. кіномистецтва. На Україні побували делегації з США, Чехословаччини, Туреччини, Німеччини, Франції. У 1929—31 в Берліні, Данцігу (тепер Гданськ), Празі, Осло, Стокгольмі було організовано виставки рад. образотворчого мистецтва, на яких експонувалися роботи і укр. майстрів. Після 2-ї світової війни культур. зв'язки УРСР з зарубіжними країнами зміцніли і розширилися. На Україні, крім Укр. т-ва дружби і культур. зв'язку з зарубіж. країнами (підтримує зв'язки майже з 700 орг-ціями у бл. 100 країнах), діє *товариство «Україна»* (т-во культур. зв'язків з українцями за кордоном; засн. 1960). У поширенні в УРСР культур. надбань ін. народів і популяризації укр. мистецтва за кордоном беруть участь М-во культури УРСР, творчі спілки, ін. держ. і громад. організації.

Кращі твори укр. авторів перекладено мовами багатьох народів світу. Щороку з-за кордону надходить понад 70 тис. замовлень на видання худож. і наук. л-ри, зокрема у 1983 книготорг. фірмам з 110 країн світу було надіслано книги укр. авторів заг. тиражем понад 4,7 млн. примірників.

Укр. книга з успіхом демонструється на книжкових виставках-ярмарках у Софії, Братіславі, Любляні, Франкфурті-на-Майні, Болоньї та ін. зарубіжних містах. Найбільші б-ки України провадять міжнар. книгообмін, зокрема Центр. наук. б-ка АН УРСР обмінюється л-рою з б-ками понад 60 країн світу. В республіці стали періодичними щорічні декади пропаганди і розповсюдження книжок соціалістичних країн. В УРСР видаються великими тиражами кращі твори зарубіжних письменників. Здійснюється випуск серійних видань зарубіжної л-ри, у т. ч. серії «Дружба», «Зарубіжна новела», «Перлини світової лірики». Важливу роль в ознайомленні трудящих Рад. України з досягненнями зарубіжної л-ри відіграє журн. «Всесвіт». Зріс інтерес за рубежем до укр. образотворчого, нар. декоративно-ужиткового і фотомистецтва, тех. гворчості молоді, про що свідчать численні виставки, які експонувалися майже в 100 країнах світу. На Україні експонувалися виставки образотворчого й ужиткового мистецтва багатьох країн світу, зокрема виставки художників Е. А. Бурделя (Франція), Р. Кента (США), Р. Гуттузо, Ф. Мессіни та Ф. Клерічі (Італія), М. Реріха, амер. живопису 19 ст., «Скарби гробниці Тутанхамона» (Єгипет), експонатів з приватних колекцій А. Хаммера (США), Г. Г. Тіссена-Борнеміса (Швейцарія) та творів М. Крамбо (США), живопису та графіки художників Афганістану, Швейцарії, Куби, Малі, сучас. польс. плаката, угор. скульптури, а також виставки поліграф. продукції Югославії, ЧССР, НДР, ФРН, Швейцарії, Фінляндії та Ірану.

За кордоном відомі роботи укр. монументалістів, зокрема авторів монументальних творів, переданих у дар народам зарубіжних країн: пам'ятники В. І. Леніну в ЧССР (1970, автори А. Білостоцький, А. Ігнащенко); Т. Шевченку в Канаді (1950, М. Вронський, О. Олійник, В. Гнєздилов), у США (1970, В. Бородай, А. Ігнащенко), у Франції (у Шалетт-сюр-Луен, 1974, О. Скобликов; у Парижі, 1978, М. Лисенко, А. Ігнащенко); І. Франку (1957, О. Супрун, А. Білостоцький), Лесі Українці (1974, Г. Кальченко, А. Фуженко), В. Стефанику (1977, В. Сколоздра), всі — у Канаді, О. Пушкіну в США (1970, О. Ковальов, А. Ігнащенко), Героям Рад. Союзу В. Порику у Франції (1967, В. Зноба, Г. Кальченко, А. Ігнащенко) та В. Скопенку в ПНР (1979, В. Бородай), П. Пікассо у Франції (1984, М. Грицюк). Розквіту набули зв'язки між УРСР і зарубіжними країнами в галузі кіномистецтва. На Україні проводяться покази фільмів зарубіжних країн. На міжнар. кінофестивалях фільми укр. кіностудій відзначено багатьма призами та преміями, зокрема худож. фільми «Земля» (реж. О. Довженко; на Брюссельському фестивалі 1958 визнано одним з 12 найкращих фільмів усіх часів і народів), «Нескорені» (реж. М. Донською), «Вірність» (реж. П. Тодоровський), «Білий птах з чорною ознакою» (реж. Ю. Іллєнко), «Чорна курка, або Підземні жителі» (реж. В. Гресь), «Ніч коротка» (реж. М. Бєликов), документальчий фільм «Вісім тактів забутої музики» (реж. А. Фернандес); наук.-популярні фільми, у т. ч. створені на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів — «Вони бачать знову», «Мова тварин», «Сім кроків за горизонт», «Наука про привиди», «Чи думають тварини?» та ін. На міжнар. арені широку популярність здобуло укр. мультиплікаційне кіно: серед кращих мультфільмів — «Ведмедик і Той, хто в річці живе», «Як жінки чоловіків продавали», «Як козаки куліш варили». Укр. та зарубіжні кіномитці здійснили ряд спільних постановок кіно- і телефільмів, зокрема «Застереження» (студії «Бояна», НРБ; «Дефа», НДР; Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), «Карастоянови» («Бояна», Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка), «Як сталь» («Краткі-філм», ЧССР; Київ. студія хронікально-документальних фільмів), «Шлях до Софії» (рад.-болг. телефільм) та ін.

Важливою частиною культур. зв'язків Рад. України з закордоном є концертний і театр. обмін. В десятках країн різних континентів побували Ансамбль танцю УРСР ім. П. П. Вірського, Укр. нар. хор ім. Г. Г. Верьовки, Капела бандуристів УРСР, артисти Київ. цирку. Квартет ім. М. В. Лисенка гастролював у СФРЮ, ЧССР, УНР, Великобританії, на Кубі, вокально-інструм. ансамбль «Кобза» — в Канаді, Фінляндії, ЧССР, МНР, вокально-інструм. ансамбль «Червона рута» — в НДР, ФРН, СРР, СФРЮ, Фінляндії, тріо бандуристок Київ. філармонії (М. Голенко, Н. Писаренко та Г. Гриценко; В. Пархоменко, Ю. Гамова та Е. Миронюк; сестри Криворотови та Р. Горбатенко; — у Канаді, США, Франції, Італії, Бельгії, ФРН, Греції, на Кіпрі та в ін. країнах. За кордоном виступали, зокрема, оперні та естрадні співаки З. Гайдай, І. Паторжинський, Є. Чавдар, Л. Руденко, Є. Мірошниченко, Д. Гнатюк. А. Мокренко, А. Солов'яненко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, А. Кочерга, Г. Ципола, Г. Туфтіна, М. Манойло, Є. Колесник, С. Ротару та ін., артисти балету В. Ковтун, Т. Таякіна та ін. Артисти Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка демонстрували своє мистецтво у США, Італії, Іспанії, ФРН, Японії, Данії, НДР, ЧССР, Афганістані, Ірані, Іраку, Йорданії, Новій Зеландії і на Філіппінах; Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка — у ЧССР, СФРЮ і ПНР; група артистів балету Одес. театру опери та балету — у Данії, Канаді, Непалі, Шрі-Ланці, Лаосі, на Мальті. На Україні проводилися фестивалі болг., угор., нім., чехословацького, польс. і фін. театрального мистецтва.

Міцніють зв'язки театрів і драматургів України з зарубіжними театр. колективами і авторами п'єс. Здійснюється обмін постановочними групами. В Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка польс. режисери поставили, а польс. художники оформили п'єсу «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського, митці Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка С. Турчак і Л. Венедиктов поставили в Ніцці опери «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського. На Україні працювали угор. режисери П. Ленер і Л. Рохмані. В театрах соціалістичних країн ставили п'єси укр. режисери, зокрема в Болгарії— С. Данченко, В. Толок, В. Тимошин, у Польщі — В. Лизогуб, І. Молостова, С. Сміян. Щороку в республіці гастролюють зарубіжні художні колективи і театр. трупи. На укр. сцені виступали солісти балету «Гранд-Опера» (Франція), «Ковент-Гарден» (Великобританія), трупи ліонського театру «Компані ді котурн» та Нового нац. театру (Франція), лейпцігського молодіжного театру «Юнге-Вельт» та берлінської «Коміше опер», софійського театру драми і комедії «Сльоза і сміх» та Держ. театру опери та балету з м. Русе (НРБ), Пряшівського театру ім. Й. Заборського (ЧССР), Краківського театру ім. Ю. Словацького (ПНР), Белград. драм. театру (СФРЮ), естрадна група «Спейс» (Франція), джаз-оркестри під керівництвом Д. Еллінгтона, Б. Гудмена, а також «Презенвейшен-холл» (всі — США), хорові і танцювальні колективи з ПНР, Лаосу, Японії, Куби, Філіппін та ін. країн, камерні ансамблі з СФРЮ, ЧССР. У сезоні 1982—83 в УРСР виступило понад 1 тис. зарубіж. митців. Серед них — диригенти К. Зандерлінг (НДР), К. Цеккі (Італія), Г. Берград (ФРН), І. Маркевич (Франція); органісти М. Вінклер, Г. Бауер (НДР), Н. Росторн (Великобританія); піаністи В. Клайберн (США), Дж. Огдон (Великобританія), Б. Септич та П. Гвоздич (СФРЮ), А. Преда (СРР), Т. Дюссо (Франція), Т. Санда, М. Такаяма (Японія); скрипалі І. Штерн (США), Ш. Руха, Л. Гурлей (СРР), Ф. Поспішил (ЧССР), Е. Грюнберг (Великобританія); віолончеліст Е. Валенсуелло (Чілі); гітаристи Е. Гонсалес, С. Пастарос (Іспанія); співаки Н. Гяуров, Д. Узунов (НРБ), Н. Херля (СРР), Б. Попроцький (ПНР), М. Кох (Греція), І. Дзаніккі та Дж. Моранді (Італія), І. Сумак, Х. Паррас (Перу); танцівниця П. Ріохта (Мексіка). У Болгарії і Чехословаччині було поставлено оперу «Тарас Бульба» М. Лисенка, балет «Дон Жуан» В. Губаренка, оперети «Бравий солдат Швейк» В. Лукашова, «Дівчина і море» Я. Цегляра. Твори Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, А. Штогаренка, А. Філіпенка, Г. Майбороди, Л. Колодуба, М. Скорика, Є. Станковича, В. Сильвестрова, І. Карабиця, В. Кирейка, Г. Ляшенка увійшли до репертуару мист. колективів НРБ, ЧССР, ПНР, УНР, НДР, СФРЮ, Франції, Великобританії, США, Канади. Стали популярними в зарубіжних країнах пісні П. Майбороди, Ю. Мейтуса, О. Білаша та ін. За рубежем виступають також нар. самодіяльні танц. і хорові колективи палаців та будинків культури пром. підприємств, колгоспів, радгоспів, навч. та ін. закладів: ансамблі танцю «Ятрань» (Кіровоград), «Юність» (Львів), «Суднобудівник» (Миколаїв), «Буревісник» (Харків), «Юність Закарпаття» (Ужгород), «Весна» (Жданов), «Заграва» (Донецьк), «Подолянка» (Вінниця), «Горлиця» (Київ), «Поліссянка» (Ровно), «Рапсодія» (Ворошиловград), «Дружба» (Дніпропетровськ).

Значну роль у розвитку культур. зв'язків Укр. РСР з зарубіжними країнами відіграє ЮНЕСКО, членом якої УРСР є з 1954. В численних періодичних виданнях і публікаціях ЮНЕСКО вміщуються матеріали про досягнення УРСР у галузі культури. Під егідою ЮНЕСКО у багатьох країнах світу відзначалися 1500-річчя Києва та ювілеї діячів української культури (Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, І. Кочерги, Ф. Кричевського, М. Леонтовича, К. Стеценка, С. Крушельницької), на Україні — ювілеї діячів світової культури (Мікеланджело Буонарроті, Вольтера, Рембрандта, П. П. Рубенса, Б. Бартока, К. Шимановського, Дж. Лондона, Х. Ботева, П. Пікассо, А. Матісса та ін.).

Особливо тісні зв'язки існують між УРСР і соціалістичними країнами. Трудящі 23 областей і 13 міст України підтримують безпосередні контакти з областями, воєводствами і містами НРБ, ПНР, СРР, УНР, ЧССР, НДР і СФРЮ (обмін делегаціями, профес. і самодіяльними колективами, обмін виставками, спорт. змагання тощо). Розвиваються міжнародні туристські зв'язки України з зарубіжними країнами.

Г. А. Тихолаз.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ

Комуністична партія України — складова частина КПРС, її бойовий загін. У своїй діяльності керується Програмою і Статутом КПРС, послідовно здійснює ленінську генеральну лінію партії, її курс на будівництво комунізму. Історія Компартії України нерозривно пов'язана з історією КПРС, із загальнорос. революц. рухом, з діяльністю засновника і вождя Комуністичної партії В. І. Леніна. Перші марксистські гуртки і групи виникли на Україні в кін. 80-х — на поч. 90-х рр. 19 ст. у Києві (див. *«Лук'янівський клуб»*), Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Харкові, Одесі та ін. пром. центрах. В їх організації та діяльності активну участь брали І. В. Бабушкін, О. М. Винокуров, І. Х. Лалаянц, Ю. Д. Мельников, П. В. Точиський, Б. Л. Ейдельман та ін. У 1897 під впливом ленінського *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* було створено *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* і *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, які розгорнули агіт. і орг. діяльність серед робітн. мас. Вони брали активну участь у підготовці й скликанні *Першого з'їзду РСДРП* (1898), після якого почали називатися к-тами РСДРП. Згодом с.-д. к-ти було організовано в Одесі, Харкові, Миколаєві та ін. містах України.

Вирішальну роль у боротьбі В. І. Леніна за марксистську партію нового типу відіграла загальнорос. політ. газета *«Искра»*. Агентами «Искры» й активними працівниками *іскрівських організацій на Україні* були Є. М. Адамович, Р. С. Землячка, Ф. В. Ленгнік, П. А. Красиков, Г. І. Окулова, Д. І. Ульянов, В. А. Шелгунов, О. Г. Шліхтер, О. Д. Цюрупа та інші. 7 с.-д. орг-цій України (Харківський, Київський, Катериносл., Миколаїв. і Одес. к-ти РСДРП, *«Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників Півдня Росії»*, група *«Южный рабочий»*) брали участь у роботі *Другого з'їзду РСДРП* (1903), на якому було створено партію нового типу. Після з'їзду більшовики України чинили рішучий опір спробам меншовиків захопити в місц. к-тах керівництво в свої руки, дезорганізувати ряди партії. За вказівкою В. І. Леніна в Київ. де діяли члени Рос. частини ЦК РСДРП (див. *Російське бюро ЦК РСДРП*) Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік та ін., були направлені Р. С. Землячка, Л. М. Кніпович і Д. І. Ульянов. Згодом тут працювали М. І. Ульянова і А. І. Єлізарова-Ульянова. В Одесі було створено *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*, яке керувало діяльністю Одес., Катеринославського й Микол. к-тів РСДРП.

Більшовицькі орг-ції України з самого початку існування керувалися в своїй діяльності ленінськими настановами. В. І. Ленін з великою увагою стежив за становленням більшовицьких орг-цій України, подавав їм постійну допомогу. З ініціативи В. І. Леніна на Україну направлялись досвідчені *професіональні революціонери*, надсилалась революційна л-ра тощо. Під час *революції 1905—07 в Росії*, як і на всіх ін. істор.етапах, більшовицькі орг-ції України були надійною опорою В. І. Леніна у здійсненні тактич-

вої лінії партії. Одес. к-т РСДРП обрав його своїм делегатом на III з'їзд РСДРП. Під керівництвом більшовиків у ряді міст і робітн. селищ України було створено *Ради робітничих депутатів 1905*, відбулися збройні повстання й робітн. страйки. В період реакції 1907—10, незважаючи на жорстокі поліцейські переслідування і масові репресії, більшовицькі орг-ції продовжували свою діяльність. Успішно здійснюючи ленінську тактику поєднання легальних і нелегальних форм революц. роботи, вони послідовно боролися проти *ліквідаторства, одзовістів, троцькізму*, бурж. націоналістів, за зміцнення партії нового типу.

Виступ О. Г. Шліхтера на Думській площі в Києві під час демонстрації 1905.

В період нового революц. піднесення (1910—14) головним у роботі більшовицьких орг-цій України було піклування про зміцнення і розширення зв'язків з масами. Київ., Катериносл. і Микол. парт. орг-ції брали активну участь у підготовці *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912), яка закріпила перемогу більшовизму в РСДРП, визначила завдання партії по підготовці нових революц. битв. Виховуючи робітників, усіх трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, дружби народів, більшовики України закликали їх до спільної боротьби проти самодержавства. З цією метою вони вели агіт.-пропагандист. роботу, видавали нелегальні газети («*Железнодорожный пролетарий*» у Києві, «*Одесский рабочий*» та ін.).

Напередодні і під час 1-ї світової війни 1914—18 більшовики України на основі ленінських настанов у питаннях війни, миру і революції вели широку роз'яснювальну роботу в масах. Опорними пунктами їхньої діяльності стали лікарняні каси, профспілки, робітн. кооперативи. Місцеві парт. орг-ції добилися серйозних успіхів у здійсненні тактики бойкоту *воєнно-промислових комітетів*. Під впливом революц. діяльності більшовиків у Катеринославі, Луганську (тепер Ворошиловград), Макіївці, Горлівці, Щербинівці, Юзівці (тепер Донецьк), Єнакієвому, Миколаєві, Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), на рудниках Бахмутського і Слов'яносербського повітів, у ряді ін. міст і сіл України відбулись антивоєнні виступи робітників і селян. Ленінські лозунги перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську, поразки царського уряду у війні, створення III Інтернаціоналу знаходили все ширший відгук у солдатському середовищі. В період війни більшовики активізували боротьбу проти націоналізму, *соціал-шовінізму* і *оборонства*, готували маси до вирішальних битв з царизмом.

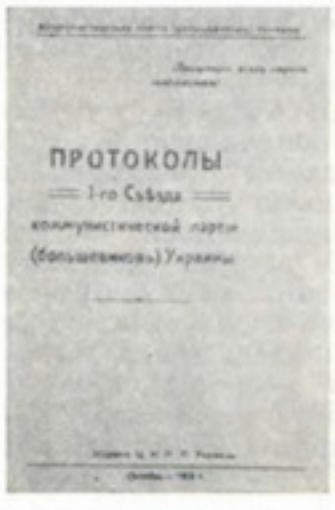

Обкладинка першого видання Протоколів I з'їзду КП(б) України. 1918.

У ході *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовицькі організації очолили революційну боротьбу трудящих України. Після повалення самодержавства вони вийшли з підпілля, почали організовувати і зміцнювати свої сили, розгорнули політ. роботу в масах. Міцні більшовицькі орг-ції були в Катеринославі, Луганську, Харкові, Києві. В об'єднаних с.-д. орг-ціях посилився процес розмежування більшовиків з меншовиками, який згодом закінчився створенням самостійних більшовицьких орг-цій в Одесі, Чернігові, Олександрівську (тепер Запоріжжя), Маріуполі (тепер Жданов), Костянтинівці, Юзівці, Миколаєві та ін. населених пунктах.

Керуючись *Квітневими тезами В. І. Леніна*, рішеннями *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*, більшовики України боролися за мирне перерастання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Нещадно викриваючи угодовців і бурж. націоналістів, вони завойовували вплив у масових орг-ціях трудящих. Влітку 1917 на Україні оформились *Обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю* і *Обласна організація РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*, восени було створено *Бюро військових організацій РСДРП(б) Південно-Західного фронту*. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)* більшовицькі орг-ції України під керівництвом ЦК партії розгорнули активну діяльність по підготовці мас до збройного повстання проти бурж. Тимчасового уряду, за владу Рад. Активну роботу серед трудящих України проводили в цей час Артем (Ф. А. Сергєєв), В. К. Аверін, Є. Б. Бош, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, С. І. Гопнер, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Е. Й. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський, Д. З. Лебідь, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, І. Ф. Смирнов (Ласточкін) та ін.

З одержанням повідомлень про перемогу Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді більшовики України очолили боротьбу трудящих за встановлення Рад. влади на Україні. Вирішальне значення для згуртування парт. сил, організації боротьби проти контрреволюції мали рішення *Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві* та конференції більшовиків Донецько-Криворізького басейну (Харків), які відбулися в грудні 1917. 12 (25).XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* проголосив Україну Республікою Рад і прийняв рішення про встановлення федеративних відносин з Рад. Росією. В січні — лютому 1918 війська бурж.-націоналістичної *Центральної ради*, яка оголосила себе в листопаді найвищою владою на Україні і прагнула до збереження експлуататорського ладу, були розбиті рад. військами, суттєву допомогу яким надали очолювані більшовиками повсталі робітники і революц. солдати Катеринослава, Одеси, Києва тощо. На більшій частині України перемогла Рад. влада. Більшовицькі орг-ції України провели велику роботу по створенню і зміцненню нових органів влади, відстоювали ленінську зовнішню політику, підтримували ідею укладення *Брестського миру 1918*. Після окупації в лютому — квітні 1918 України австро-нім. військами більшовики, які пішли в підпілля, очолили боротьбу проти іноз. загарбників і бурж.-націоналістичної контрреволюції. Продовжуючи роботу по орг. об'єднанню своїх сил, вони активізували підготовку з'їзду більшовицьких орг-цій України. Велику роль у скликанні його відіграли *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, Таганрозька партійна нарада (квітень 1918), *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*, створений у травні на нелегальній *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918* в Києві.

Процесом утворення КП(б)У безпосередньо керували ЦК РКП(б), В. І. Ленін. Цим було забезпечено успішне втілення в життя ленінського вчення про керівну роль Комуністичної партії в рад. суспільстві, ідей про шляхи зміцнення її єдності, широкі демократичні основи діяльності при дотриманні строгої централізації та дисципліни.

Об'єднуючи свої сили в масштабах України, комуністи республіки враховували насамперед необхідність розв'язання загальнопартійних завдань. *Перший з'їзд КП(б) України* відбувся 5—12.VII 1918 в Москві. Роботу з'їзду спрямовували ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін. З'їзд завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій України на основі ленінських ідеологічних, орг. і тактичних принципів, утворив КП(б)У як бойовий загін єдиної РКП(б), намітив осн. завдання КП(б)У по мобілізації широких трудящих мас на розгортання революц. боротьби проти іноз. загарбників і бурж.-націоналістичної контрреволюції. Утворені після з'їзду обл. к-ти КП(б)У очолили боротьбу трудящих України проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і бурж.-націоналістичної *Директорії*. Велику роботу серед військ антантівських інтервентів проводила «*Іноземна колегія*» при Одеському обл. к-ті КП(б)У.

Масовий партизан. рух розгорнувся на Україні в період *денікінщини* під керівництвом *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України*. Відчутних ударів завдавали *врангелівщині* партизан. загони і підпільні більшовицькі орг-ції Криму. Документами величезної ваги, справжньою програмою дій комуністів України стали рішення *Восьмого з'їзду РКП(б)*, ленінські «*Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним*» (1919) і резолюція ЦК партії «Про Радянську владу на Україні», затверджена *Восьмою Всеросійською конференцією РКП(б)* (1919). У роки громадян. війни комуністи республіки провели величезну роботу по відновленню і зміцненню Рад. влади, розгортанню держ., госп. і культур. будівництва, зміцненню парт. рядів та ізоляції дрібнобурж. партій. Ці питання були в центрі уваги II (жовтень 1918) і III (березень 1919) з'їздів, IV і V (обидві 1920) конференцій КП(б)У. В рядах Компартії України, яка налічувала на кінець 1920 понад 75 тис. чол., у роки громадян. війни працювали В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Артем (Ф. А. Сергєєв), А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, Ф. Е. Дзержинський, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Л. Й. Картвелішвілі, Е. Й. Квірінг, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, М. М. Майоров, В. І. Межлаук, О. Я. Пархоменко, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник, І. Ф. Смирнов, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін.

Після закінчення громадянської війни КП(б)У зосередила зусилля трудящих

республіки на відбудові нар. господарства. Долаючи величезні госп. і політ. труднощі, вона послідовно проводила *нову економічну політику*. Завдяки багатогранній цілеспрямованій діяльності Компартії України в республіці набрав справді всенар. розмаху об'єднавчий рух за утворення Союзу РСР. У створеній у грудні 1922 єдиній багатонац. союзній д-ві Україна знайшла надійний захист від імперіалістичних посягань на свою незалежність, гарантію держ. суверенітету, здобула широкі перспективи соціалістичних перетворень, держ., госп. і культур. будівництва, розвитку укр. соціалістичної нації. Компартія України зробила значний внесок у здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, який було конкретизовано в рішеннях XIV (1925), XV (1927) і наступних з'їздів ВКП(б). Розв'язуючи найскладніші завдання *індустріалізації* нар. господарства, КП(б)У очолила могутній трудовий порив мас, спрямувала його на будівництво і реконструкцію в історично найкоротші строки тисяч промислових підприємств, освоєння випуску нової продукції, проведення технічного переозброєння виробництва. Під керівництвом КП(б)У в республіці було успішно здійснено *колективізацію сільського господарства, культурну революцію*.

За роки соціалістичного будівництва Компартія України пройшла велику школу ідейного виховання і політ. гарту, збагатилася досвідом орг. і політ. роботи. Найактуальніші, найважливіші питання соціально-політ. і екон. життя республіки КП(б)У обговорювала на своїх з'їздах і конференціях: у 1921—41 відбулося 5 конференцій (VI—VIII — на правах з'їздів) і 7 з'їздів КП(б)У. Неухильно зростаючи кількісно, зміцнюючи єдність своїх рядів, зв'язки з масами, Компартія України внесла вагомий вклад у розгром троцькістів, *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, правого ухилу у ВКП(б), націонал-ухильництва* та ін. антиленінських угруповань. У боротьбі КП(б)У за здійснення ленінського плану побудови соціалізму, за подолання екон. і політ. труднощів, за розгром опозиціонерів і націоналістів велике значення мала діяльність В. П. Затонського, Е. Й. Квірінга, С. В. Косіора, Д. С. Коротченка, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, П. П. Постишева, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, М. М. Шверника та ін. керівних працівників парт. орг-ції України.

Перемога соціалізму в СРСР, законодавчо закріплена в Конституції СРСР 1936, поставила перед КП(б)У нові складні завдання розвитку і зміцнення соціалістичних виробн. відносин, забезпечення безперервного зростання суспільного виробництва республіки, посилення роботи по вихованню трудящих, дальшої демократизації всього життя рад. суспільства. На реалізації їх зосередилися зусилля парт. к-тів і орг-цій у передвоєнний період. Завдяки мудрій політиці Комуністичної партії, зміцненню могутності і зростанню міжнар. авторитету СРСР у цей час здійснилося возз'єднання Зх. України (1939), Пн. Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії (1940) з УРСР в єдиній Укр. Рад. соціалістичній д-ві. На поч. Великої Вітчизн. війни в складі Компартії України було 23 обкоми, 77 міськкомів, 814 райкомів партії, 33 275 первинних орг-цій, 2384 кандидатські і 294 партійно-комсомольські групи. В парт. орг-ціях перебувало на обліку 564 535 комуністів. З перших днів віроломного нападу фашистської Німеччини на Рад. Союз комуністи республіки під керівництвом ЦК ВКП(б) розв'язували завдання втілення в життя програми всенар. захисту соціалістичної Батьківщини. Вже в перші місяці війни в Червону Армію і Військово-Морський Флот пішли понад 240 тис. комуністів України. У військ. ради фронтів і армій, політоргани та на ін. відповідальні пости в армію були направлені керівники парт. і рад. орг-цій республіки В. А. Бегма, Л. І. Брежнєв, М. О. Бурмистенко, С. І. Бутирін, О. Й. Власов, А. І. Гайовий, Г. Є. Гришко, М. В. Груленко, К. С. Грушевий, І. С. Грушецький, О. О. Єпішев, С. Б. Задіонченко, Н. Т. Кальченко, О. І. Кириченко, А. Г. Колибанов, І. О. Колупаєв, Л. Р. Корнієць, М. Г. Кузнецов, В. М. Лайок, П. М. Любавін, І. М. Мартиненко, Г. К. Міщенко, П. А. Найдьонов, З. Т. Сердюк, І. К. Сиромолотний, М. В. Слонь, М. М. Спахурський, Я. М. Ткач, М. С. Хрущов, Т. К. Черепін, П. К. Щербак та ін.

Партія очолила перебудову нар. г-ва на забезпечення потреб фронту, успішно розв'язала складне завдання евакуації матеріальних і культурних цінностей, мільйонів людей з прифронтових областей у сх. райони країни. З республіки було перебазовано і введено в дію на нових місцях бл. 550 великих підприємств, евакуйовано 3,5 млн. робітників, колгоспників, службовців та їхніх сімей. Величезна увага приділялася всенар. боротьбі проти ворога на тимчасово окупованій фашист. загарбниками рад. території. Під керівництвом ЦК ВКП(б) парт. органи республіки створили широку мережу підпільних парт. орг-цій. За рішенням ЦК ВКП(б) у жовтні 1942 утворено нелегальний ЦК КП(б)У, який діяв до липня 1943. У глибокому тилу ворога протягом 75 днів перебував секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, який разом з групою парт. і комсомольських працівників проводив велику орг. і політ. роботу по розгортанню всенар. боротьби. На окупованій тер. України протягом 1941—44 діяли 22 підпільні обкоми, 13 ін. великих керівних підпільних центрів, понад 200 міськкомів і райкомів партії (див. *Партійне підпілля* в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45). Під керівництвом підпільних парт. к-тів боролися з ворогом 3,5 тис. орг-цій і груп комуністичного підпілля, в яких налічувалось понад 100 тис. рад. патріотів, 60 з'єднань і бл. 2 тис. партизанських загонів і груп, що об'єднували півмільйона партизанів (див. *Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45*). Після закінчення війни найважливішим завданням КП(б)У було керівництво переведенням економіки країни на мирні рейки, відродженням нар. г-ва, ліквідацією наслідків фашист. окупації. Під проводом Комуністичної партії, за допомогою всіх братніх рад. республік укр. народ подолав величезні труднощі післявоєнного періоду, домігся видатних успіхів у відродженні й у дальшому розвитку нар. г-ва і культури, в підвищенні матеріального добробуту трудящих.

Використовуючи істор. досвід побудови соціалізму в СРСР, Компартія України очолила соціалістичні перетворення в зх. областях республіки. З возз'єднанням 1945 Закарпат. України з УРСР завершився процес *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. В зх. областях республіки відроджувались і створювалися заново парт. орг-ції, зростала кількість комуністів. З ініціативи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У було здійснено важливі заходи по індустріалізації цих областей, колективізації с. г., соціально-культур. будівництву. Соціалістичні перетворення в зх. областях України парт. орг-ції проводили в гострій класовій боротьбі з куркульством і залишками ін. експлуататорських класів, з бандами укр. бурж. націоналістів. Розв'язуючи складні завдання післявоєнного відродження, КП(б)У зміцнювала свої ряди, зв'язки з широкими масами трудящих. На 1.I 1946 в КП(б)У налічувалося 25 обкомів, 13 окружкомів, 77 міськкомів, 82 міські і 743 сільські райкоми партії, 20 413 первинних парт. орг-цій, 910 кандидатських груп, 251 партійно-комсомольська група, які об'єднували 320 307 комуністів (56,7 % їхньої довоєнної чисельності). На кін. 1950 кількість комуністів республіки зросла до 715 715 чол.

Підпільні газети періоду Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Успішно розв'язавши завдання відбудови нар. г-ва, Комуністична партія сконцентрувала зусилля на питаннях дальшого розвитку і зміцнення соціалістичного суспільства, будівництва зрілого соціалізму. Широка програма політ., соціально-екон. і духовного розвитку суспільства була накреслена XIX—XXII з'їздами партії, рішеннями пленумів ЦК КПРС. Конкретні заходи здійснення генеральної лінії партії в республіці розроблено XVII—XXII з'їздами Компартії України, пленумами її Центрального Комітету. Компартія України зосередила увагу на дальшому розвитку продуктивних сил, на концентрації виробництва, інтенсивному використанні досягнень науково-тех. революції, прискореному розвитку прогресивних галузей індустрії. Одним з найважливіших завдань парт. орг-ції республіки залишалося піднесення с.-г. виробництва. Було здійснено укрупнення дрібних колгоспів, зміцнено їхню матері-

Збори комуністів-підпільників Кам'янського району Кіровоградської області. 1942.

льно-тех. базу, проведено реорганізацію ТС (1958). Компартія України надавала великого значення розвиткові соціальних процесів, підвищенню матеріального культур. рівня життя трудящих. На основі рішень з'їздів і пленумів ЦК КПРС Компартія України, дотримуючись ленінських норм парт. життя і принципів парт. керівництва, вдосконалювала парт.-рг. та ідеологічну роботу.

Важливою віхою в житті партії і рад. народу, міжнар. робітн. і комуністичного руху став *Двадцять шостий з'їзд*

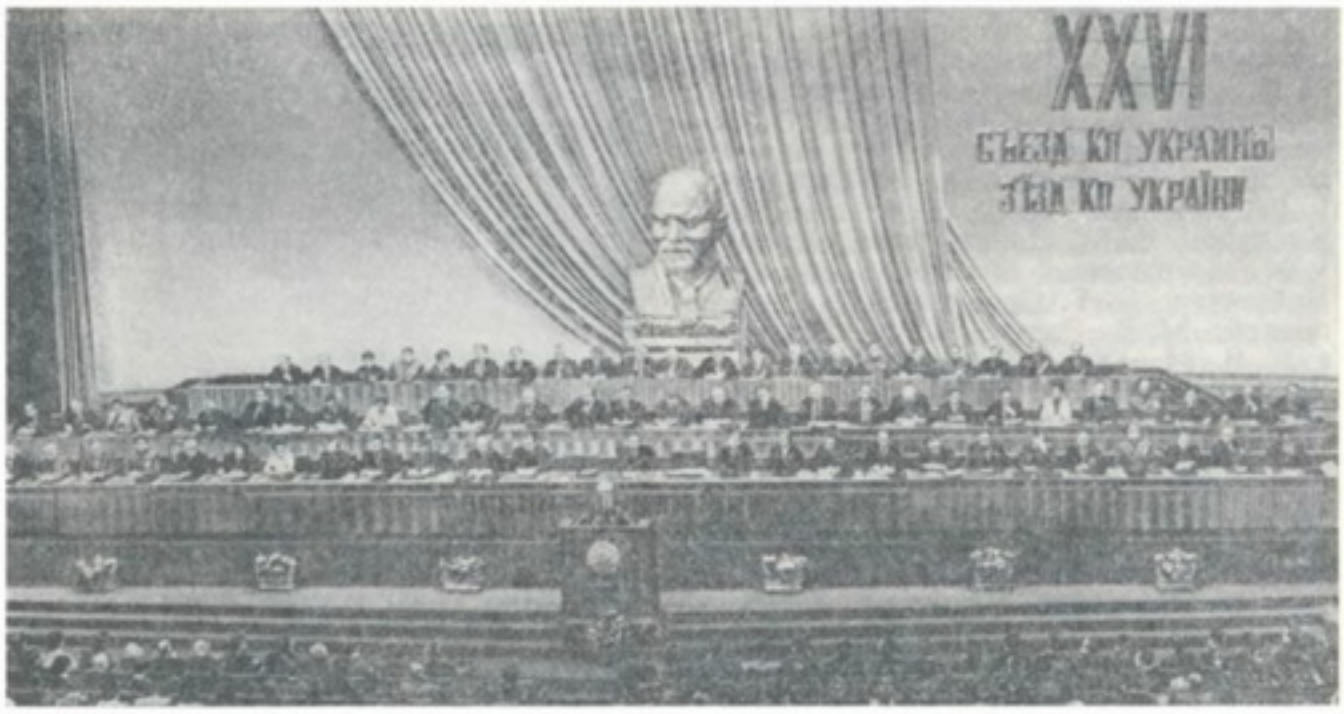

З залі засідань XXVI з'їзду Компартії України. 1981.

КПРС (див. т. 12, Додаток), який відбувся 23.II—3.III 1981. З'їзд розробив політ. курс, що відповідає сучас. етапові розвитку рад. суспільства, визначив довгострокову стратегію КПРС і завдання на 80-і рр. Велике значення для виконання гол. завдання партії і народу — вдосконалення розвинутого соціалізму — мають рішення Червневого, Грудневого (1983), Лютневого і Квітневого (1984) пленумів ЦК КПРС. Керуючись рішеннями XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС та постановами ЦК КПРС, *Двадцять шостий з'їзд Компартії України* (див. т. 12, Додаток), наступні пленуми ЦК Компартії України визначили конкретні заходи по реалізації перспективних і чергових завдань господарського і культурного будівництва, вдосконалення всіх сторін сусп. життя. Осн. зусилля парт. орг-цій республіки концентруються на розвитку продуктивних сил УРСР, насамперед провідних галузей пром-сті, на прискоренні темпів науково-тех. прогресу і підвищенні на цій основі продуктивності праці, поліпшенні системи планування і стимулювання виробництва, на вдосконаленні управління економікою, всього соціалістичного госп. механізму, піднесенні ефективності сусп. виробництва і якості продукції, переведенні економіки на інтенсивний шлях розвитку. Одним з найважливіших завдань Компартії України є втілення в життя сучас. *аграрної політики КПРС*. Енергетичної програми і виробленої Травневим (1982) пленумом ЦК партії *Продовольчої програми СРСР*. Партія послідовно здійснює комплексну програму підвищення життєвого рівня населення, яка виявляється в зростанні реальних доходів, заробітної плати, поліпшенні житлово-побутових умов. Предметом постійного піклування парт. орг-цій є питання культур. будівництва, гармонійного розвитку особи, підготовки кваліфікованих кадрів.

Комуністична партія — ядро політ. системи рад. суспільства — проводить велику роботу по вдосконаленню соціалістичної державності, дальшому розвитку соціалістичної демократії, активізації діяльності Рад, профспілок, комсомолу та ін. громадських орг-цій. Респ. парт. орг-ція зосереджує свою увагу на оновленні, збагаченні, актуалізації, наступальності, підвищенні результативності ідейно-виховної роботи, на забезпеченні її злиття з політ., орг. і госп. роботою. Здійснюється рішучий поворот *суспільних наук* до реальних практичних завдань, що їх ставить життя перед рад. суспільством. Вдосконалюється партійне керівництво ідейно-виховним процесом, добором, розстановкою і вихованням ідеологічних кадрів. Виховну роботу в УРСР ведуть понад 2 млн. пропагандистів, лекторів, агітаторів, політінформаторів. Осн. зусилля парт. к-тів республіки зосереджуються на поліпшенні ідейно-виховної роботи безпосередньо в первинних партійних орг-ціях, *трудових колективах*.

Вдосконалюються система парт., екон. освіти, патріотичного, інтернаціонального, атеїстич. виховання. Партійні к-ти поліпшують систему виховання молоді, її ідейного, морального і трудового загартування. Партійні організації ведуть активну контрпропагандистську роботу, аргументовано викриваючи *антикомунізм*, реформістську та ревізіоністську ідеологію, антирадянські ідеологічні диверсії, зокрема підступи *українського буржуазного націоналізму* та *сіонізму*. Респ. парт. орг-ція збагатилася значним досвідом ідейно-виховної роботи, зокрема в ході святкування знаменних дат — 100-річчя та 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя і 60-річчя Великої Жовтн. соціалістичної революції, 60-річчя утворення СРСР, річниць перемоги рад. народу у Великій Вітчизняній війні, 80-річчя II з'їзду РСДРП, 125-річчя з дня народження К. Маркса.

Розвиваючи у трудящих республіки почуття гордості за належність до єдиної інтернац. істор. спільності людей — *радянського народу*, — Компартія України безустанно бореться за зміцнення дружби націй і народностей Рад. багатонац. д-ви, сприяє розвиткові дружби та співробітництва з народами ін. країн. Завданням виховання цих якостей, глибоких комуністичних переконань підпорядкована діяльність системи *партійної освіти*, в якій на Україні навчаються бл. 2,6 млн. комуністів (на 1983).

Комуністична партія України постійно піклується про зростання своїх рядів, удосконалення структури місц. парт. органів. В січні 1984 вона налічувала 3 091 605 комуністів. В складі Компартії України діють 25 обкомів партії і Київ. міськком, якому рішенням ЦК КПРС надано права обкому партії, 136 міськкомів партії, 121 міський райком, 441 сільс. райком. Найчисельніші обл. парт. орг-ції (на 1.I 1984): Донецька — понад 340 тис. комуністів, Дніпропетровська — 258,4 тис., Харківська — 226,1 тис., Київська міська — 220,1 тис., Ворошиловградська — 199,9 тис., Одеська — 163,3 тис. В республіці налічується 69 353 первинні, 70 309 цехових партійних організацій і 128 402 партійні групи. Первинні партійні організації зростають кількісно, зміцнюються організаційно. Якщо 1948 на одну первинну парт. орг-цію пром. підприємства припадало в середньому 25 комуністів, то на 1.I 1984 — 105, будівництва — відповідно 27 і 37, радгоспу — 14 і 65, колгоспу — 8 і 57 комуністів. Зросла кількість парт. орг-цій, які мають парткоми, на 1.I 1984 вона досягла 7001.

Розширення мережі і функцій первинних парт. орг-цій, збільшення їхнього кількісного складу є результатом зростання парт. рядів, створення виробн. і науково-виробн. об'єднань, аграрних і аграрно-пром. комплексів. ЦК Компартії України, парт. к-ти надають великого значення питанням своєчасного, органічного узгодження структури парт. орг-цій із змінами, що відбуваються в сусп. виробництві. Вдосконаленню діяльності парт. орг-цій, втіленню в життя ленінського принципу колективності парт. керівництва сприяє різнобічна творча робота парт. активу, коло якого розширюється за рахунок найбільш авторитетних, ініціативних членів партії. У 1983 виборний актив Компартії України налічував понад 830 тис. чол. Крім того, понад 263 тис. комуністів обрано до складу комісій парторганізацій по здійсненню контролю за діяльністю адміністрації і за роботою апарату.

Відповідно до політ. лінії та екон. стратегії КПРС парт. орг-ція республіки зосередила понад 75 % свого складу в сфері матеріального виробництва. Особливо швидко зростає кількість комуністів у галузях нар. господарства, які відіграють найважливішу роль у науково-тех. прогресі. Вважаючи однією з вирішальних умов успішної орг. і політ. діяльності поліпшення якісного складу парт. орг-цій, Компартія України надає особливого значення питанням регулювання прийому в ряди КПРС, правильного відбору і виховання вступаючих. Чимала заслуга у вихованні молодих комуністів, озброєнні їх досвідом старших поколінь борців за торжество ідеалів комунізму належить ветеранам партії. Комуністів, яким вручено знак «50 років перебування у КПРС», у республіці майже 40 тис. (на 1983). Неухильно зміцнюється робітн. ядро в партії. За останні 15 років кількість робітників у Компартії України зросла майже вдвоє, а питома вага їх збільшилася з 38,4 % до 44 %. Усього в ряди КПРС по республіці 1976—80 вступили 245 тис. кращих робітників. Серед прийнятих у партію 1976—80 14,7 % становили колгоспники, що в цілому відповідає питомій вазі їх серед зайнятого населення республіки. Сільс. парт. орг-ції поповнюються насамперед за рахунок механізаторів, а також спеціалістів с. г. Загалом робітники і колгоспники в парт. поповненні 1976—80 становили 72,5 %. Нац. склад Компартії України повністю відображає інтернац. характер ленінської партії. Якщо 1927 республіканська парт. орг-ція об'єднувала представників 56 національностей, на-

передодні війни — понад 80, то сьогодні — понад 100. На 1.I 1984 66,6 % членів Компартії України становили українці, 27,4 % — росіяни.

Понад 800 тис. комуністів респ. парт. орг-ції, або 26,1 % її складу,— жінки. За останні 15 років кількість їх у Компартії України збільшилася майже вдвоє. Породжене соціалізмом стрімке зростання освіти і культури рад. людей забезпечило високий заг.-освітній і професійний рівень кадрів, зокрема комуністів. Це дає змогу партійним організаціям республіки зі знанням справи спрямовувати науково-тех. прогрес, добиватися органічного поєднання переваг соціалізму з досягненнями науково-тех. революції.

З'їзди Компартії України

1-й з'їзд	5—12 липня 1918
2-й з'їзд	17—22 жовтня 1918
3-й з'їзд	1—6 березня 1919
4-а конференція •	17—23 березня 1920
5-а конференція	17—22 листопада 1920
6-а конференція	9—13 грудня 1921
7-а конференція	4—10 квітня 1923
8-а конференція	12—16 травня 1924
9-й з'їзд	6—12 грудня 1925
10-й з'їзд	20—29 листопада 1927
11-й з'їзд	5—15 червня 1930
12-й з'їзд	18—23 січня 1934
13-й з'їзд	27 травня — 3 червня 1937
14-й з'їзд	13—18 червня 1938
15-й з'їзд	13—17 травня 1940
16-й з'їзд	25—28 січня 1949
17-й з'їзд	23—27 вересня 1952
18-й з'їзд	23—26 березня 1954
19-й з'їзд	17—21 січня 1956
20-й з'їзд	16—17 січня 1959
21-й з'їзд	16—19 лютого 1960
22-й з'їзд	27—30 вересня 1961
23-й з'їзд	15—18 березня 1966
24-й з'їзд	17—20 березня 1971
25-й з'їзд	10—13 лютого 1976
26-й з'їзд	10—12 лютого 1981

• 4—8 конференції проходили на правах з'їздів КП(б)У.

В початковий період соціалістичної індустріалізації — 1927 в Компартії України було лише 1320 комуністів з вищою освітою (0,8 % заг. кількості), переважну більшість членів партії (63,4 %) становили люди з початковою освітою. На 1.I 1984 вищу, незакінчену вищу і середню освіту мали 81,2 % комуністів, у т. ч. вищу — 30,7 %.

Під керівництвом Компартії України працює *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України* (див. також відповідний розділ тому), значну роботу серед трудящих проводять *місцеві Ради народних депутатів*, профспілки та ін. масові орг-ції трудящих.

Парт. орг-ції республіки наполегливо працюють над втіленням у життя рішень XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС, над здійсненням завдань, поставлених Генеральним секретарем ЦК КПРС К. У. Черненком у доповідях на Лютневому та Квітневому пленумах ЦК КПРС (1984), у виступі перед виборцями 3.III 1984. Комуністи, всі трудящі республіки одностайно підтримують курс партії на всебічне вдосконалення розвинутого соціалізму, підвищення творчої активності, ініціативи і відповідальності, організованості, трудової дисципліни рад. людей.

Керівні органи Компартії України: ЦК Компартії України, до складу якого на її XXVI з'їзді обрано 195 членів і 93 кандидати у члени ЦК; Ревізійна комісія (обрано 61 чол.). ЦК Компартії України має колегіальні органи — Політбюро і Секретаріат.

Члени Політбюро ЦК Компартії України: В. В. Щербицький, О. Ф. Ватченко, І. О. Герасимов, Ю. Н. Єльченко, Є. В. Качаловський, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, В. П. Миронов, І. О. Мозговий, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко. Кандидати у члени Політбюро — В. Ф. Добрик, О. С. Капто, Ю. П. Коломієць, В. Д. Крючков, С. Н. Муха, Я. П. Погребняк. Секретаріат ЦК Компартії України: перший секретар ЦК Компартії України—В. В. Щербицький, другий секретар ЦК — О. А. Титаренко, секретарі ЦК — О. С. Капто, Б. В. Качура, В. Д. Крючков, І. О. Мозговий, Я. П. Погребняк.

Друковані органи ЦК Компартії України — газ. «*Радянська Україна*», «*Правда Украины*»; газети ЦК — «*Робітнича газета*», «*Сільські вісті*»; теор. і політ. журн. «*Комуніст України*»; журн. «*Під прапором ленінізму*». Працюють н.-д. установа — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* та вищий партійний навчальний заклад — *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*. Див. також статті про обласні партійні організації в алфавітних томах та статті про області в цьому томі.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. К., 1983; Бойовий загін Ленінської партії: Компартія України в цифрах. К., 1981.

В. І. Юрчук, І. Ф. Курас.

Динаміка кількісного складу Компартії України

Рік	Кількість комуністів (разом з кандидатами у члени КПРС)	Рік	Кількість комуністів (разом з кандидатами у члени КПРС)
1918	понад 4000	1946	320 307
1919	понад 23 000	1950	697 125
1921 •	75 113	1955	851 575
1923	59 738	1960	1 253 194
1925	101 852	1965	1 829 638
1929	231 360	1970	2 301 657
1932	496 320	1975	2 565 110
1937	297 061	1976	2 625 808
1941	559 235	1981	2 933 564
1945	164 743	1983	3 037 981

• Тут і далі всі дані на 1 січня.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ УРСР

Професійні спілки України є складовою і невід'ємною частиною *професійних спілок СРСР*, які всю свою роботу проводять під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. Як масова громадська непартійна орг-ція рад. профспілки об'єднують на добровільних засадах робітників, службовців і колгоспників незалежно від раси, національності, статі та релігійних переконань. Професійні спілки України, як і всієї країни, пройшли великий і складний шлях розвитку. Перші робітн. професійні спілки виникли в дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, в ході першої бурж.-демократичної *революції 1905—07 в Росії*. Революція дала могутній поштовх процесу професійного об'єднання робітників. Керівництво ленінської партії зумовило бойовитість і революційність загальнорос. профспілкового руху. За прикладом робітників Петербурга і Москви, під керівництвом більшовиків у Харкові, Катеринославі, в містах і селищах Донбасу, в Києві, Одесі, Миколаєві та ін. містах і районах України для захисту інтересів робітників почали створюватися професійні спілки (зокрема металістів, гірників, залізничників, машинобудівників, електриків, друкарів, текстильників). За розвитком профспілкового руху на Україні уважно стежив В. І. Ленін. У жовтні 1905 він писав Одеському к-тові РСДРП: «Російській соціал-демократії важливо з самого початку взяти правильну ноту про професійні спілки, відразу створити традицію соціал-демократичного почину в цій галузі, соціал-демократичної участі, соціал-демократичного керівництва» (Повне зібр. тв., т. 47, с. 89). Керуючись настановами В. І. Леніна, роботу в профспілках на Україні проводили в цей час видатні діячі більшовицької партії Г. І. Петровський, С. І. Гопнер — у Катеринославі, О. Г. Шліхтер — у Києві, К. Є. Ворошилов — у Луганську, Артем (Ф. А. Сергєєв) — у Харкові та багато інших.

Розгортання революц. боротьби сприяло бурхливому зростанню профспілок. Уже 1905 в Одесі було 30 спілок, Харкові—13, Києві — 18, Катеринославі — 11, Полтаві — 27.

Профспілки України брали активну участь в екон. і політ. боротьбі робітн. класу, підготовці та проведенні страйків, політ. демонстрацій, збройних виступів. Після виникнення перших на Україні *Рад робітничих депутатів 1905* між ними та профспілками було встановлено найтісніший зв'язок. Керовані більшовиками профспілки України зробили вагомий внесок у підготовку й проведення *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*, масових політ. демонстрацій і збройних виступів робітників у Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Горлівці та ін. містах під час *Грудневих збройних повстань 1905*.

У роки реакції (1907—10) царизм обрушив на профспілки масові репресії. В цей час кількість членів їх на Україні значно зменшилася, скоротилася й чисельність самих профспілок. Більшовики, вміло поєднуючи легальні і нелегальні форми роботи, в тяжких умовах боролися проти меншовиків-ліквідаторів, за збереження профспілок, за вивільнення їх з-під меншовицького впливу. Більшовики категорично відкидали меншовицьку теорію «нейтральності» професійних спілок. На V з'їзді РСДРП (1907) було рішуче засуджено спроби меншовиків нав'язати рос. профспілкам зх.-європ. *тред-юніо-*

нізм і *синдикалізм*, відірвати їх від марксистської партії.

В період нового революц. піднесення (1910—14) більшовики посилили керівництво профспілками. Вони брали участь в організації екон. і політ. страйків, демонстрацій, у виборах більшовицьких кандидатів до 4-ї Державної думи (див. *Більшовицька фракція 4-ї Державної думи*). В роки 1-ї світової війни керовані більшовиками профспілки розгорнули агітацію серед мас за перетворення імперіалістичної війни на громадянську, про-

Розрахункова книжка Почесного вибійника Горлівської шахти № 5 В. І. Леніна. 1923.

водили велику роботу по організації страйкового руху. Страйки, що розгорнулися 1915—16, сприяли посиленню діяльності профспілок на Україні, в яких за дорученням партії працювали в цей час В. Й. Єрмощенко, С. В. Косіор, А. В. Іванов, М. М. Майоров, Е. Й. Квірінг, І. Ф. Смирнов (Ласточкін) та ін.

Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 профспілки України, як і всієї Росії, стали масовими легальними орг-ціями робітн. класу. Завдяки швидкому зростанню політ. активності пролетаріату на Україні за короткий період виникла густа мережа профспілок. У травні 1917 в Києві їх налічувалося 30 (вони об'єднували бл. 40 тис. робітників), в Одесі — 40 (35 тис. чол.), у Харкові — 30 (45 тис. чол.), у Донбасі — 45 (бл. половини всіх робітників). Партія більшовиків розгорнула широку діяльність по залученню трудящих на бік соціалістичної революції, допомагала робітникам створювати центр. бюро або ради профспілок, які об'єднували галузеві професійні спілки за територіальною ознакою. Водночас на підприємствах створювалися *фабрично-заводські комітети* (фабзавкоми) — нова форма профес. організації робітників. Фабзавкоми, що об'єднували робітників підприємства незалежно від їхнього фаху і перебували під впливом більшовиків, ставали опорою більшовицької партії. З допомогою профспілок і фабзавкомів більшовицькі орг-ції залучали трудящих до боротьби проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду, української бурж.-націоналістичної контрреволюц. Центр. ради.

Одержавши звістку про перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді, керовані більшовиками профспілки Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська та ін. міст звернулися до трудящих із закликом підтримати петроградських робітників і солдатів. У переважній більшості міст і районів України профспілки, фабзавкоми та їхні об'єднання разом з ін. масовими орг-ціями трудящих активно включилися в боротьбу за владу Рад, брали діяльну участь у формуванні й постачанні загонів робітн. *Червоної гвардії*. Профспілки і фабзавкоми підтримали ініціативу більшовицьких орг-цій Києва і Харкова про скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який 12 (25).XII 1917 проголосив Україну республікою Рад.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції значення профспілок ще більше зросло. Програму їхньої діяльності, спрямовану на зміцнення диктатури пролетаріату, будівництво соціалізму, накреслив 1-й Всерос. з'їзд профспілок (січень 1918). З'їзд прийняв пропозицію більшовиків про створення профспілок за виробничим принципом як найпрогресивнішим, що відповідав інтересам робітн. класу. Коли 1918 Україну окупували нім.-австрійські війська, становище профспілок значно погіршало. Керівництво ними в багатьох містах опинилося в руках меншовиків та укр. бурж. націоналістів, угодовська верхівка профспілок докладала зусиль, щоб підпорядкувати своєму впливові робітн. рух, відколоти його від загальноросійського. 21—27.V 1918 в Києві відбулася Всеукраїнська конференція профспілок. Створена на конференції Укр. центр. рада профспілок (Уцентропроф), що в своїй більшості складалася з меншовиків і бурж. націоналістів, протидіяла революц. виступам робітників. Більшовики — делегати конференції на *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918* прийняли рішення посилити нелегальну і легальну роботу в масах. При великих підпільних парт. к-тах — Харківському, Миколаївському, Одеському та ін. — було створено профбюро, в профспілках на підприємствах — парт. групи. В Києві, Харкові, Полтаві, Сумах та ін. містах профспілки організували і провели масові страйки. Після відновлення Рад. влади на Україні профспілкові орг-ції розгорнули роботу по мобілізації широких мас робітників на мирне госп. будівництво. Більшовики України вели рішучу боротьбу за очищення робітн. орг-цій від меншовиків та ін. ворожих робітн. класові елементів, за піднесення ролі і значення профспілок. Уцентропроф було ліквідовано, на місцях проведено перевибори профспілкових органів. Важливою віхою в діяльності профспілок України став 1-й Всеукр. з'їзд професійних спілок, що проходив у Харкові 27.IV—4.V 1919. В його роботі взяли участь 640 делегатів. Вони представляли 475 орг-цій, які об'єднували понад півмільйона членів профспілок. Засудивши націоналістичні дії Уцентропрофу, меншовицьку «теорію» незалежності профспілок від партії, з'їзд визначив завдання профспілок України, визнав неприпустимою пропаговану бурж. націоналістами відособленість профспілкового руху на Україні від загальноросійського, заявив про свою тверду рішимість і готовність втілювати в життя політ. лінію більшовицької партії, брати активну участь у здійсненні завдань соціалістичного будівництва за ленінськими принципами. На прохання з'їзду ВЦРПС створив у Харкові Пд. бюро ВЦРПС (згодом його було перетворено на Укрбюро ВЦРПС). До 1921 на Україні було в основному завершено орг. перебудову профспілок за виробничим принципом.

Перехід до мирного соціалістичного будівництва, нові завдання і функції профспілок привели до загострення боротьби між більшовиками-ленінцями, з одного боку, і троцькістами, «*робітничою опозицією*», *групою «демократичного централізму»*, «буферною» групою, — з другого, в питаннях про роль і завдання профспілок у побудові соціалістичного суспільства, про їхнє місце в системі диктатури пролетаріату, взаємовідносини профспілок з Комуністичною партією і Рад. державою. Троцькісти та ін. антиленінські угруповання намагалися протиставити профспілки партії і Рад. д-ві, насадити в профспілках методи примусу й командування, виступали проти збереження за ними захисних та виховних функцій, висували авантюристичні лозунги «одержавлення» профспілок або «оспілкування» д-ви, тобто перетворення профспілок на апарат безпосереднього управління виробництвом.

В. І. Ленін і партія більшовиків розкрили неспроможність і шкідливість цих ідей, озброїли профспілки чіткою програмою діяльності в нових істор. умовах. В. І. Ленін приділив велику увагу розробці корінних питань профспілкового руху, розкрив зміст діяльності профес. спілок, всебічно обгрунтував конкретні завдання і функції, форми і методи їхньої роботи в умовах соціалістич. будівництва. В. І. Ленін глибоко і всебічно визначив осн. функції рад. профспілок. Профспілки, — вказував він, — «є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму» (Повне зібр. тв., т. 42, с. 196). В ході нав'язаної партії опозицією *дискусії про профспілки* антипарт. угруповання дістали гідну відсіч. Профспілкові орг-ції України виявили себе надійною опорою партії, рішуче засудили фракціонерів і розкольників. Підбивши підсумки дискусії, X з'їзд РКП(б) (1921) засудив опозиціонерів і схвалив ленінську платформу. Після з'їзду профспілки перебудували свою роботу відповідно до завдань висунутої з'їздом *нової економічної політики*. На той час профспілки України об'єднували вже майже 1,4 млн. робітників і службовців. Зростаюча активність профспілок у боротьбі за зміцнення трудової дисципліни на підприємствах, за підвищення продуктивності праці сприяла успішній відбудові нар. г-ва. У 1924 у Харкові відбувся 2-й з'їзд профспілок України. З'їзд обрав першу Всеукр. раду профспілок (ВУРПС), прийняв рішення про зміну структури профспілкових орг-цій, зокрема про створення всеукр. к-тів виробничих спілок (ВУКів). ВУКи і ВУРПС існували до 1937. Важливе значення для посилення виробничої активності робітн. класу республіки мали 3-й (1926) і 4-й (1928) з'їзди профспілок України. Виконуючи рішення з'їздів партії про соціалістичну індустріалізацію країни, підготовку робітн. і тех. кадрів, профспілки України перебудували свою роботу тісно пов'язавши її з виробництвом, сприяли розвиткові творчої ініціативи робітників, яка найяскравіше виявилася в розгортанні масового *со-*

Укладання договору на соціалістичне змагання в паровозному цеху заводу імені Жовтневої революції. Ворошиловград. 1939.

ціалістичного змагання, в *ударництві й стахановському русі*, мобілізовували трудящих на боротьбу за режим економії, підвищення продуктивності праці, освоєння нової техніки.

Значну роль профспілки відіграли в соціалістичній перебудові с. г., в організації шефської допомоги селу. Зокрема, 1929—33 профспілки республіки за дорученням ЦК КП(б)У надіслали на село бл. 9 тис. робітників з числа *двадцятип'ятитисячників*, які провели велику роботу по створенню колгоспів і орг.-госп. зміцненню їх. Все це сприяло дальшому зміцненню союзу робітн. класу і селянства як однієї з найважливіших умов успішного будівництва соціалізму. Керовані Комуністичною партією профспілки України брали найдіяльнішу участь у відсічі спробам правих опортуністів протиставити профспілки Комуністичній партії і Рад. д-ві.

Зовсім іншим, реформістським шляхом йшло профспілкове будівництво на зх.-укр. землях, загарбаних бурж.-поміщицькими Польщею, Румунією, Чехословаччиною. Там профспілки будувалися гол. чин. за цеховим, реліг., нац. принципами. Така структура профспілок роз'єднувала і ослаблювала зусилля трудящих у боротьбі з капіталом. До того ж профспілки перебували під впливом різних бурж. і дрібнобурж. партій, польс., укр. та євр. націоналістичних орг-цій, які, переслідуючи свої корисливі класові цілі, розпалювали міжнац. ворожнечу серед багатонац. робітничого класу. Керівництво цих профспілок проводило політику класового співробітництва з буржуазією. Комуністичні орг-ції зх.-укр. земель, спираючись на досвід ленінської партії, вели роботу в профспілках, згуртовували робітників усіх національностей в боротьбі за політ. і екон. права. В 1939, після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною в єдиній Укр. Рад. д-ві, створено нові профспілки. Було проведено велику роз'яснювальну роботу про роль і місце рад. профспілок в системі диктатури пролетаріату. На кожному підприємстві створювалась єдина орг-ція, яка об'єднувала всіх робітників і службовців, незалежно від їхньої професії. Заново було створено великі галузеві профспілки: залізничників, машинобудівників, робітників нафтової пром-сті та ін., що підпорядковувались ЦК спілок зх. екон. районів. У ході цієї кампанії кількість членів профспілок значно зросла. Якщо до визволення Зх. України профспілки об'єднували лише 7—8 % працюючих, то в період підготовки до перших виборів у профспілкові органи у рад. профспілки вступило 80—85 %; зокрема, у Чернівцях кількість членів профспілок зросла до 18 249 чол. (90 % працюючих) проти 3 тис. до визволення. Перебудова профспілок сприяла широкому залученню трудящих до госп. будівництва, до здійснення соціалістичних перетворень у зх. областях України.

В умовах перемоги соціалізму в СРСР профспілки України проводили виховну роботу серед трудящих. Значну увагу вони приділяли піднесенню обороноздатності країни.

В роки Великої Вітчизн. війни профспілки України підпорядкували всю свою діяльність потребам фронту. Профспілкові орг-ції евакуйованих підприємств будували свою роботу під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!». Велика увага приділялася створенню необхідних житлово-побут. умов для трудящих, евакуйованих на схід, сімей військовослужбовців. У ході визволення тер. України від нім.-фашист. загарбників почалося відродження профспілкових орг-цій. З цією метою було створено Оргбюро ВЦРПС по Україні. Профспілки брали активну участь у мобілізації трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого війною нар. г-ва, в організації дійового соціалістичного змагання за піднесення пром. і с.-г. виробництва. 29—30.XI 1948 відбулася 1-а республіканська конференція профспілок, яка обрала *Українську республіканську раду професійних спілок* (УРРПС). Важливе значення для вдосконалення діяльності профспілок республіки мало прийняття 10-м з'їздом профспілок СРСР (1949) *Статуту професійних спілок СРСР*. У Статуті було визначено орг. форми, методи, правила внутр. життя профспілкових орг-цій, їхні осн. завдання та місце в соціалістичному суспільстві.

Керуючись ленінським вченням, Комуністична партія проводила і проводить курс на підвищення ролі профспілок у житті суспільства, розширення їхніх функцій, вдосконалення орг. структури, розвиток демократичних принципів їхньої діяльності. Ще в 20—30-х рр. на профспілки було покладено роботу по розробці тарифної системи оплати праці, передано функції Наркомату праці по *соціальному страхуванню* і охороні праці, контроль за робітн. постачанням, культурно-побутовим і мед. обслуговуванням робітників, житловим будівництвом і розподілом жилої площі, організацією громад. харчування, роботою дитячих закладів тощо. Широкі заходи, спрямовані на підвищення ролі профспілок, здійснено в повоєнні роки. Зокрема, з прийняттям 1958 «Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійних спілок» значно розширено їхні повноваження в управлінні виробництвом, розв'язанні кадрових питань, усіх завдань, пов'язаних з поліпшенням умов праці і побуту трудящих. У 1960 у відання профспілок перейшли організація й управління санаторно-курортним обслуговуванням трудящих. З 1970 профспілки здійснюють соціальне страхування колгоспників.

З переходом рад. суспільства до розв'язання якісно нових, великомасштабних завдань — створення матеріально-тех. бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини — сповнилося новим змістом і вимогами ленінське визначення профспілок як школи комунізму. У Програмі КПРС, рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, пленумів ЦК партії, з'їздів Компартії України ці питання дістали всебічне, глибоке висвітлення.

В Конституції СРСР закріплено право профспілок на законодавчу ініціативу, вони відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні держ. і громад. справами. Як одна з важливих ланок політ. системи соціалістичного суспільства, профспілки в розв'язанні питань госп. і культур. будівництва тісно взаємодіють з Радами нар. депутатів, комсомолом, ін. громад. орг-ціями, органами нар. контролю. В умовах розвинутого соціалізму профспілки УРСР, як і всієї Рад. країни, перетворилися на найомасовішу організацію трудящих. Відповідно до ленінських настанов XXV з'їзд КПРС визнав за доцільне поширити профспілкове членство на все колгоспне селянство. Профспілки республіки за роки десятої п'ятирічки прийняли в свої ряди 2,7 млн. колгоспників і об'єднують практично всіх трудящих і студентську молодь — понад 25 млн. чол. (1984). На Україні діє (1984) 20 галузевих профспілок, очолюваних респ. к-тами. Територіально респ. профспілки об'єднані 25 обласними і Київ. міською радами профспілок, які розв'язують міжспілкові питання діяльності профспілкових органів на місцях. Найвищий орган респ. профспілкової орг-ції — *з'їзд професійних спілок України*, в період між з'їздами — УРРПС. З 1971 голова УРРПС — В. О. Сологуб. Удосконалюється структура, підвищується роль виробн. профспілок. Протягом 10-ї та 11-ї п'ятирічок створено 870 профкомів виробничих і наук.-виробничих об'єднань.

Більш як 2 тис. профспілкових к-тів великих трудових колективів надано права райкомів профспілок. Поліпшується якісний склад профспілкових кадрів і активу. Серед членів к-тів профспілок підприємств, установ, орг-цій, цехових к-тів, профгрупоргів зростає прошарок комуністів, жінок, молоді. В 1984 в республіці налічувалась 131 тис. первинних профспілкових орг-цій, роль яких особливо зросла після прийняття 1983 Закону про трудові колективи. Діючи під керівництвом парт. орг-цій безпосередньо в трудових колективах, первинні профорганізації беруть активну участь в обговоренні й розв'язанні держ. і громадських справ, плануванні соціального розвитку, підготовці й розстановці кадрів, розв'язанні питань управління підприємствами й установами, поліпшенні умов праці й побуту, використанні коштів на розвиток виробництва, соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення, організовують соціалістичне змагання, в якому 1984 в республіці беруть участь майже 22 млн. чоловік.

У творчому пошуку резервів економії та бережливості щороку брало участь бл. 10 млн. робітників, колгоспників, інженерно-тех. працівників і службовців. Екон. ефект від впровадження пропозицій винахідників і раціоналізаторів за 3 роки 11-ї п'ятирічки досяг 4,3 млрд. крб. — на 790 млн. крб. більше проти взятих зобов'язань. Профспілки республіки нагромадили досвід впровадження цінних ініціатив і починів, зокрема трудівників Запоріз. області — «Ручну працю — на плечі машин», Ростов. обл. — «Працювати без відстаючих», Львів. і Дніпроп. областей — по розробці і впровадженню комплексних систем управління якістю продукції і раціональним використанням всіх ресурсів, Черкаської — по збільшенню виробництва продуктів тваринництва, Києва та Донецької обл. — по забезпеченню 1984 надпланового зростання продуктивності праці та додаткового зниження собівартості продукції, машинобуд. підприємств республіки — по розвитку змагання за підвищення змінності роботи устаткування тощо. Рад. д-ва, професійні спілки проявляють постійне піклування про поліпшення

На занятті школи комуністичної праці заводу «Арсенал». Київ. 1980.

умов праці, соціально-культур. та побут. обслуговування трудящих. Тільки за 3 роки одинадцятої п'ятирічки в УРСР на поліпшення умов і охорону праці та санаторно-оздоровчі заходи витрачено 6 млрд. крб. Рік у рік зростає бюджет держ. соціального страхування УРСР, який 1984 досяг 3,9 млрд. крб. Розвивається мережа профспілкових здравниць — санаторіїв, будинків відпочинку, санаторіїв-профілакторіїв. У республіці щороку всіма видами відпочинку й оздоровлення охоплюється бл. 10 млн. чол. Тільки за 3 роки одинадцятої п'ятирічки збудовано 53,7 млн. м² житла, що дало змогу поліпшити житлові умови бл. 4,5 млн. чол. Кількість місць у робітн. їдальнях зросла за цей період на 120 тис. і досягла 1,5 млн. Однією з осн. ділянок діяльності профспілок є комуністичне виховання трудящих у дусі рад. патріотизму, комуністичного ставлення до праці й суспільної власності. Зростає кількість шкіл комуністичної праці, в яких у республіці навчається понад 4 млн. трудящих. Вихованню молодої зміни робітн. класу віддають свої знання й уміння 570 тис. наставників. Всебічному духовному розвиткові трудящих, формуванню у них високих моральних та фіз. якостей сприяє широка мережа профспілкових клубів, будинків і палаців культури, бібліотек, спорт. комплексів і споруд. Активну масово-оздоровчу роботу серед трудящих ведуть добровільні спортивні товариства профспілок — «Авангард», «Буревісник», «Водник», «Зеніт», «Локомотив», «Спартак», «Колос». Спортсмени профспілок України лише на Олімпіаді-80 у складі олімпійської збірної команди СРСР завоювали 25 золотих, 14 срібних і 5 бронзових медалей.

Радянські профспілки беруть активну участь у міжнар. профспілковому русі. Тепер понад 1000 профспілкових орг-цій України підтримують дружні зв'язки з профспілковими, робітн. орг-ціями та колективами трудящих 23 країн. Зміцненню контактів профспілок республіки з профспілками зарубіжних країн сприяють обмін делегаціями, участь у роботі *Міжнародної організації праці* (МОП) і *ЮНЕСКО* (див. у цьому томі розділ Українська РСР на міжнародній арені, підрозділ Участь Української РСР у міжнародних організаціях). Відповідальні завдання, висунуті XXVI з'їздом партії, наступними пленумами ЦК КПРС, стоять перед професійними спілками, трудовими колективами республіки в одинадцятій п'ятирічці. Вони вимагають більшої ініціативності у використанні наданих їм широких прав, наполегливості у виконанні колективних договорів, в охороні праці, активнішому реагуванні на факти порушення трудового законодавства, бюрократизму і тяганини тощо. З'їзд рекомендував посилити контроль з боку профспілок за розв'язанням питань праці, життя і побуту людей, розширювати їхню участь у плануванні і управлінні виробництвом, доборі і розстановці кадрів, ефективному використанні коштів підприємств і організацій. Чітку програму дій профспілкових орг-цій республіки по дальшому виконанню величних планів партії накреслено на 17-му з'їзді профспілок СРСР і 13-му з'їзді профспілок УРСР (1982).

Профспілки УРСР, втілюючи в життя рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, наступних пленумів ЦК КПРС, докладають усіх сил для мобілізації трудящих на досягнення нових успіхів у розвитку економіки і культури, в будівництві комуністичного суспільства в Рад. країні.

Літ.: Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. К., 1983.

В. О. Сологуб.

З'їзди і конференції профспілок Української РСР

1-й з'їзд	27.IV—4.V 1919, Харків
2-й з'їзд	3—8.XI 1924, Харків
3-й з'їзд	28.XI—3.XII 1926, Харків
4-й з'їзд	1—8.XII 1928, Харків
5-й з'їзд	10—17.IV 1932, Харків
1-а конференція	29—30.XI 1948, Київ •
2-а конференція	15—17.III 1951
3-я конференція	1—2.IV 1954
4-а конференція	10—11.IV 1956
6-й з'їзд	14—16.V 1958
7-й з'їзд	6—8.IV 1960
8-й з'їзд	28.II—2.III 1962
9-й з'їзд	10—12.X 1963
10-й з'їзд	24—26.I 1968
11-й з'їзд	9—11.III 1972
12-й з'їзд	2—4.III 1977
13-й з'їзд	25—26.II 1982

• Всі наступні з'їзди й конференції відбувалися в Києві.

Галузеві профспілки

Авіаційних працівників
Робітників автомобільного транспорту і шосейних шляхів
Робітників будівництва і пром-сті будівельних матеріалів
Робітників вугільної пром-сті
Робітників геологорозвідувальних робіт
Працівників державної торгівлі і споживчої кооперації
Працівників державних установ
Робітників електростанцій і електротехнічної пром-сті
Працівників зв'язку
Робітників місцевої пром-сті та комунально-побутових підприємств
Працівників культури
Робітників лісової, паперової та деревообробної пром-сті
Медичних працівників
Робітників металургійної пром-сті
Робітників нафтової і газової пром-сті
Працівників освіти, вищої школи і наукових установ
Працівників сільського господарства
Робітників текстильної і легкої пром-сті
Робітників харчової пром-сті
Робітників хімічної та нафтохімічної пром-сті.

ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ УКРАЇНИ

ЛКСМУ — складова частина *Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*, що є самодіяльною громадською орг-цією, яка об'єднує в своїх лавах широкі маси передової рад. молоді. Утворенню комсомолу передувала багаторічна напружена робота Комуністичної партії, її засновника і керівника В. І. Леніна по згуртуванню і вихованню передової молоді. В. І. Ленін розробив послідовну концепцію революц. виховання молоді, її організації і діяльності в умовах боротьби проти самодержавства, за встановлення диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму і комунізму. Після перемоги Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 в розвитку молодіжного революц. руху почався новий етап. У березні — квітні 1917 в Петрограді і Москві виникли перші пролет. спілки молоді. За їхнім прикладом об'єдналася в спілки революц. молодь Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Херсона та ін. міст (див. *Спілки робітничої молоді*).

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції, в якій активну участь брала робітн. й сел. молодь, створила принципово нові умови для діяльності молодіжних орг-цій. Рад. влада вперше в історії надала молоді широкі можливості в усіх сферах сусп.-політ. і соціально-екон. життя. Велике значення для зміцнення соціалістичних спілок молоді на Україні мало утворення на I з'їзді КП(б)У в липні 1918 Комуністичної партії (більшовиків) України. 29.X—4.XI 1918 в Москві відбувся 1-й Всерос. з'їзд спілок робітн. і сел. молоді, який створив Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ). З'їзд надіслав вітання революц. молодіжним орг-ціям України, що діяли нелегально в умовах австро-нім. окупації.

Створення РКСМ мало величезний вплив на розвиток молодіжного пролет. руху на Україні. В кін. 1918 — на поч. 1919 в процесі визволення України від іноз. окупантів утворювалися нові комсомольські орг-ції. До літа 1919 вони діяли майже в усіх великих пром. центрах республіки. Об'єднання комуністичних спілок молоді відбулося на 1-му з'їзді Комуністичної Спілки робітн. молоді України (КСРМУ), який працював 26.VI—1.VII 1919 в Києві. З'їзд оголосив, що КСРМУ поділяє програму і тактику Комуністичної партії і працює під її керівництвом, що КСРМУ є частиною РКСМ. На той час комсомол України налічував бл. 9 тис. членів. В роки громадян. війни КСРМУ (з 1920 — КСМУ) під проводом партії очолила боротьбу трудящої молоді проти внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів. Вона взяла активну участь у трьох всерос. комсомольських мобілізаціях на фронти громадян. війни (травень, жовтень 1919, травень 1920). Комсомольці боролися в підпіллі, в партизан. загонах, у лавах Червоної Армії проти австро-нім. окупантів, бурж.-націоналістичної *Директорії*, англо-франц. інтервентів, *денікінщини, петлюрівщини, врангелівщини*, куркульсько-націоналістичних банд (див., зокрема, *Трипільський похід 1919*).

Після переможного завершення громадян. війни Комуністична партія спрямувала зусилля рад. народу на буд-во соціалізму. Завдання, шляхи і засоби виховання молоді, спрямування діяльності комсомолу в соціалістичному будівництві визначив В. І. Ленін у промові на 3-му з'їзді РКСМ (1920) — «*Завдання спілок молоді*». Комсомольці зробили вагомий внесок у відбудову зруйнованого нар. г-ва, вони брали участь у перших *комуністичних суботниках* і недільниках, у продовольчих загонах, в організації шкіл ФЗН, гуртків по ліквідації неписьменності, залучали молодь до навчання на робітфаках, у технікумах та ін-тах.

Бурхливо зростали ряди комсомолу. Тільки за ленінським призовом 1924 до ком-

сомолу в республіці вступили 44 780 юнаків і дівчат. Комсомол рішуче підтримав боротьбу партії проти «лівих» і правих опортуністів, націонал-ухильників. У липні 1924 комсомол прийняв ім'я Леніна. РКСМ було перейменовано на Російську Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (РЛКСМ, з 1926 — ВЛКСМ), а КСМУ — на ЛКСМУ.

Виконуючи ленінські заповіти, комсомол України активно боровся за здійснення соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції. Комсомольці були в перших рядах зачинателів соціалістичного змагання й ударництва. За роки першої п'ятирічки понад 36 тис. комсомольців виїхали на шахти Донбасу, 9,5 тис. комсомольців працювало на будівництві Харків. тракторного з-ду, 3 тис.— Дніпрогесу. В 1933 на залізничний транспорт було мобілізовано 5 тис. комсомольців. Посланці комсомолу України працювали на спорудженні Сталінградського тракторного з-ду, Урало-Кузнецького комбінату, будували Комсомольськ-на-Амурі тощо. Комсомол України відіграв значну роль у розвитку *стахановського руху*. В 1936 в Донбасі на 50 шахтах багато комсомольців стали стахановцями. В 1940 цього почесного звання добилися 280 тис. комсомольців. Виконуючи рішення XV з'їзду ВКП(б) (1927) про залучення сільс. комсомольців до боротьби за колективізацію с. г., комсомольські організації розгорнули велику масово-політ. і орг. роботу серед молоді. Міські комсомольські орг-ції України тільки 1933 надіслали понад 2500 чол. на роботу секретарями колгоспних комсомольських осередків, 849 чол.—на посади помічників начальників політвідділів МТС і радгоспів по комсомолу. В довоєнні роки комсомол виховав плеяду героїв праці, які уособлювали нове покоління. Серед них такі відомі новатори виробництва, як Є. М. Романько, П. М. Ангеліна, М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, М. М. Мазай, П. Ф. Кривонос та ін. ЛКСМУ наполегливо допомагала партії в здійсненні *культурної революції*. На кінець другої п'ятирічки 36 тис. комсомольців брали участь у ліквідації неписьменності й малописьменності. ЛКСМУ приділяла велику увагу зміцненню Рад. Збройних Сил, зокрема здійснювала шефство над Чорноморським флотом, а також, як і весь комсомол,— над прикордонними військами, Військово-Повітряним Флотом, 1922—41 шефствувала над 1-м кінним корпусом Червоного козацтва України. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 вся рад. молодь на заклик партії піднялася на захист Батьківщини. В перші дні війни до діючої армії вступили сотні тисяч комсомольців республіки. У ворожому тилу, в підпіллі боролися більш як 10 тис. комсомольців, діяли 12 підпільних обкомів, 264 райкоми ЛКСМУ, підпільні комсомольські орг-ції [див., зокрема, «*Молода гвардія*» (м. Краснодон), «*Патріот Батьківщини*» (Херсон), «*Партизанська іскра*» (Микол. обл.), «*Ленінська іскра*» (м. Дружківка, тепер Донец. обл.), «*Нескорена полтавчанка*» (Полтава), «*Так починалось життя*» (Черніг. обл.), *Добровільна організація патріотів* (с. Олексіївка Запорізької обл.), «*Спартак*» (Кіровогр. обл.), *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація, Сімферопольська підпільна комсомольська організація, Хотинська підпільна комсомольська організація*]. За героїзм і мужність у роки Великої Вітчизн. війни бл. 9 тис. комсомольців України — партизанів і підпільників — нагороджено орденами і медалями, Я. П. Батюку, І. Ф. Бугайченку, К. І. Галкіну, П. К. Гречаному, У. М. Громовій, Д. Г. Дяченко, І. О. Земнухову, О. Г. Зубарєву, О. В. Кошовому, І. О. Кулику, Н. І. Сосніній, С. Г. Тюленіну, О. К. Убийвовк, Л. Г. Шевцовій та ін. посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Після перемоги над ворогом рад. народ приступив до мирної праці. Комсомол України організаційно й ідейно зміцнювався. Внаслідок возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві його ряди поповнилися молоддю Зх. України (див. *Комуністична спілка молоді Західної України*), Пн. Буковини і Закарпатської України. Комсомольці й молодь країни працювали на відбудові міст і сіл, пром. підприємств, відроджували колгоспи, радгоспи, МТС, заклади науки і культури. Комсомол узяв шефство над відбудовою Донбасу, Дніпрогесу, «Запоріжсталі». Протягом 1943 — 46 на пром. підприємства і транспорт республіки прибуло понад 600 тис. юнаків і дівчат, на відновлення шахт Донбасу за комсомольськими путівками приїхало 44 тис. молодих патріотів України, 10 тис. юнаків і дівчат відбудовували з-д «Запоріжсталь», тисячі їх працювали на рудниках Кривбасу. На найвідповідальніших ділянках створювалися комсомольсько-молодіжні бригади, поширювались нові форми соціалістичного змагання. По-ударному працювала колгоспна молодь. Уже 1945 за високі показники в праці змагалися 2270 комсомольсько-молодіжних тракторних бригад, в яких налічувалось 27 тис. молодих трактористів. У 1948 356 комсомольців працювали головами колгоспів, понад 7 тис.— бригадирами рільничих бригад, бл. 25 тис. очолювали тваринницькі ферми. Широко розгорнувся у пром-сті рух швидкісників, рух за випуск продукції відмінної якості та зниження собівартості, за комплексну економію матеріалів тощо. Комсомольці 50-х рр. гідно продовжували і примножували славні традиції ударного будівництва.

Одним з важливих фронтів боротьби за піднесення с. г. було освоєння цілинних і перелогових земель. Разом з молоддю братніх республік 1954—56 бл. 80 тис. юнаків і дівчат республіки взяло активну участь у цій справі. На заклик партії 32 тис. комсомольців України 1957, достроково, менш як за рік, збудували 36 шахт у Донбасі. В 1958 комсомольці разом з комуністами стали ініціаторами нового патріотичного *руху за комуністичне ставлення до праці*. На поч. 60-х рр. комсомол республіки перейшов від шефства над окремими об'єктами до шефства над галузями пром-сті — металург., гірничорудною, хім., енергетичною.

Велику шефську роботу почав здійснювати комсомол над осушувальними та зрошувальними системами. В 1964 комсомол республіки шефствував над 36 об'єктами великої хімії. З кожним роком збільшувалася питома вага молоді серед працюючих. Так, 1970 молодь республіки становила в пром-сті 54 %, будівництві— 60, на транспорті — 46, в с. г.— понад

Комсомольсько-молодіжна бригада бетонників Дніпробуду на чолі з Є. Романько. 1932.

40 %. Комсомольці — активні учасники виконання планів семирічки, восьмої, дев'ятої, десятої та одинадцятої п'ятирічок. Величезний вплив на розвиток внутрікомсомольського життя і творчої ініціативи молоді мали рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України. В роки десятої п'ятирічки висока трудова активність молоді яскраво виявилася в патріотич. русі «П'ятирічці ефективності і якості — ентузіазм і творчість молодих!», в розгортанні змагання за право підписати рапорт Ленінського комсомолу «Заповітам Леніна вірні». 1300 комсомольсько-молодіжних колективів, 20 тис. молодих виробничників на рік раніше строку виконали завдання п'ятирічки, 5 тис. молодіжних трудових колективів перейшли на прогресивні форми орг-ції праці. Комсомольці і молодь добиваються високої якості продукції, прискорення темпів науково-тех. прогресу. В республіці було створено 1600 молодіжних наскрізних бригад відмінної якості, понад 2 млн. юнаків і дівчат освоїло суміжні професії, 100 тис. одержали право працювати з особистим клеймом ВТК. Молоді новатори й винахідники внесли 1,5 млн. раціоналізаторських пропозицій, екон. ефект від впровадження яких становить 1 млрд. крб. Справою честі комсомольців стало шефство над спорудженням 30 великих пром. об'єктів методом ударних комсомольських будов.

Делегати 1-го з'їзду комсомолу України. 1919.

За комсомольськими путівками на ударні будови країни і республіки поїхало понад 100 тис. добровольців. Комсомол республіки здійснює шефство над розвитком вугільної пром-сті, сфери обслуговування, ін. важливих галузей народного господарства.

Молодь бере активну участь у виконанні *Продовольчої програми СРСР*. Доброю традицією комсомольців вузів і технікумів республіки стали студентські буд. загони. За роки п'ятирічки вони виконали

Засідання бюро комсомольської організації партизанського з'єднання під командуванням М. М. Попудренка. Ворожий тил. 1943.

обсяг робіт на суму понад 100 млн. карбованців. 1,5 млн. старшокласників були активними учасниками трудового походу «Мій труд вливається в труд моєї республіки». У складі молодіжних ударних загонів посланці комсомолу республіки прокладають БАМ, освоюють багатства Сибіру й Далекого Сходу, працюють на полях Нечорнозем'я.

В умовах розвинутого соціалізму ще більше зросла роль комсомолу в *комуністичному вихованні* молоді. Для цього комсомол використовує різноманітні форми ідейно-політ. загартування — Ленінські заліки, ленінські читання, лекційну пропаганду, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, усні журнали, диспути, теор. конференції, лекторії. В 1982/83 навч. році понад 3 млн. юнаків

Одеський студентський будівельний загін перед від'їздом на новобудови країни. 1974.

і дівчат підвищували свій ідейно-політ. рівень у системі парт. і комсомольської політ. та екон. освіти. Набули поширення клуби інтернац. дружби, теор. семінари і конференції з питань ленінської нац. політики. Комсомол республіки брав активну участь у Всесоюзному поході по місцях революц., бойової і трудової слави рад. народу. Велику популярність серед учнівської молоді здобули військ.-спорт. ігри «Орля» і «Зірниця», участь у яких щороку брали бл. 5 млн. комсомольців і піонерів республіки. Комсомольці та молодь України беруть активну участь у фізкультурно-масовій і спорт. роботі. Щорічно майже 3 млн. юнаків і дівчат складають норми комплексу ГПО. Діяльність комсомолу республіки на всіх етапах його розвитку характеризується постійним орг. і політ. зміцненням, зростанням рядів, поліпшенням якісного складу, розширенням сфери діяльності спілки. На 1.I 1984 в рядах ЛКСМУ перебували 6 737 461 чол. В республіці діють 25 обкомів комсомолу, 1 міськком, безпосередньо підпорядкований ЦК ЛКСМУ, 136 міськкомів, 562 райкоми, 73 345 первинних орг-цій. Значно зріс загальноосв. рівень комсомольців. З кожних 100 членів ВЛКСМ 69 мають вищу або середню освіту. Ленінський комсомол — резерв Комуністичної партії, джерело поповнення її рядів. У 1966 в ряди партії на Україні було прийнято 22 823 (32,7 % всіх прийнятих) комсомольці, 1983 — 65233 (72,3 %). В комсомолі працюють 239 183 молоді комуністи, які становлять цементуючу основу кадрів і активу ЛКСМУ. З кожним роком міцніє дружба ЛКСМУ з прогресивною молоддю зарубіжних країн. Молодь республіки входить до *Всесвітньої федерації демократичної молоді* та *Міжнародного союзу студентів*. Історія ЛКСМУ — яскраве свідчення постійного піклування Комуністичної партії про піднесення ролі комсомолу в житті рад. суспільства. Новим проявом турботи партії є постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» (липень 1984). Вересневий (1984) пленум ЦК Компартії України розробив конкретні заходи по виконанню цієї постанови в республіці. Права комсомолу закріпила й розширила нова Конституція СРСР. За дорученням партії ЛКСМУ керує повсякденною діяльністю *Піонерської організації України*. В республіці видається 29 молодіжних і дитячих газет, у т. ч. 4 республіканські: «Молодь України», «Комсомольское знамя» (обидві — органи ЦК ЛКСМУ), «Зірка», «Юный ленинец»; 6 журналів («Дніпро», «Знання та праця», «Ранок», «Піонерія», «Малятко», «Барвінок») та ін. Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь» випускає л-ру для юнацтва.

За ратні і трудові подвиги комсомол України нагороджено орденом Червоного Прапора (1944), орденом Леніна (1958), орденом Жовтневої Революції (1969). Орденом Леніна нагороджено Дніпровську (Дніпробуд) комсомольську первинну орг-цію (1932), Донецьку (1935) та Луганську (1968) обл. орг-ції; орденом Червоного Прапора — Одеську і Севастопольську (1948), Краснодонську і Шепетівську (1968), Київську (1974) міські орг-ції; орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня — Первомайську районну (1968) та Керченську міську (1974) орг-ції; орденом Трудового Червоного Прапора — Ждановську і Криворізьку міські орг-ції (1966), Кагарлицьку (1968) і Новоукраїнську (1974) районні організації; орденом «Знак Пошани» — Новокаховську міську організацію (1968).

Найвищий орган респ. комсомольської орг-ції — *з'їзд ЛКСМУ*, а в період між з'їздами — *Центральний Комітет ЛКСМУ*. Перший секретар ЦК ЛКСМУ — В. І. Мироненко (з 1983).

Літ.: В. І. Ленін, КПРС про партійне керівництво комсомолом, К., 1978; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979; ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. К., 1969; ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник. К., 1982.

Ю. В. Бабко.

Кількісний склад ЛКСМУ

Рік (на 1.I)	Кількість комсомольців	Рік (на 1.I)	Кількість комсомольців
1919 (червень)	9 000	1960	3 057 110
		1965	3 858 539
1929	439 050	1970	4 306 499
1939	1 521 319	1975	5 670 533
1941	1 626 082	1979	6 340 053
1945	394 308	1980	6 468 368
1950	1 499 269	1983	6 704 938
1955	2 956 819	1984	6 737 461

З'їзди ЛКСМУ

1-й з'їзд	26.VI — 1.VII 1919, Київ
2-й з'їзд	11—16.V 1920, Харків
3-й з'їзд	11—16.V 1921, Харків
4-й з'їзд	7—12.V 1922, Харків
5-а конференція (на правах з'їзду)	2—7.VII 1924, Харків
6-й з'їзд	1—6.III 1926, Харків
7-й з'їзд	25.IV — 2.V 1928, Харків
8-й з'їзд	6—12.I 1931, Харків
9-й з'їзд	2—8.IV 1936, Київ *
10-й з'їзд	15—23.XI 1937
11-й з'їзд	7—12.II 1939
12-й з'їзд	28—30.IX 1940
13-й з'їзд	10—14.XII 1946
14-й з'їзд	19—21.II 1949
15-й з'їзд	27—29.I 1953
16-й з'їзд	25—27.II 1954
17-й з'їзд	22—24.XII 1955
18-й з'їзд	20—22.II 1958
19-й з'їзд	22—24.III 1962
20-й з'їзд	25—27.IV 1966
21-й з'їзд	25—27.III 1970
22-й з'їзд	5—7.III 1974
23-й з'їзд	14—16.III 1978
24-й з'їзд	5—6.IV 1982

* Всі наступні з'їзди й конференції відбулися в Києві.

Піонерська організація

Складова частина *Всесоюзної піонерської організації* імені В. І. Леніна; налічує понад 3 млн. піонерів (1983). Піонерською орг-цією України керує ЛКСМУ; створено Респ. раду піонер. орг-ції України. В 1920—21 на Україні діяли різні дитячі об'єднання: «Дитячий інтернаціонал» (Київ), «Рада дитячих депутатів» (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), юнтрудармійці, посівкоми та ін. Перші дитячі комуністичні групи на Україні виникли на поч. 20-х рр. при комсомольських осередках. У 1922 їх почали називати групами юних спартаківців. Постановою 2-ї Всерос. конференції РКСМ (19.V 1922) у країні створено єдину комуністичну орг-цію дітей. У липні 1922 ЦК КСМУ схвалив статут нової орг-ції піонерів

України. У грудні 1922 на Україні почала виходити перша в Рад. Союзі дитяча газета «*Юный спартак*». У січні 1923 при ЦК КСМУ створено Центр. бюро комуністичного дитячого руху (ЦБ КДР), при губ. комітетах КСМУ — губернські бюро комуністичного дитячого руху. В цей період відкрилися перші піонерські літні табори. У 1924, після смерті В. І. Леніна, дитячі комуністичні групи юних спартаківців перейменовано на дитячі комуністичні групи юних піонерів ім. В. І. Леніна. У 1924 вся піонерська орг-ція, в т. ч. і укр., перейшла до загонової структури. В 1924 піонерська орг-ція України налічувала 360 тис. піонерів. У 1928 піонери республіки разом з піонерами всієї країни включились у похід за культуру. Перший Всеукр. зліт юних піонерів, що відбувся 1929 у Харкові, підбив підсумки роботи орг-ції за час її існування. На 1929 піонер. орг-ція республіки вже налічувала 550 тис. У 1930—41 піонери поєднували боротьбу за відмінне навчання з участю у трудових звершеннях країни, в колективізації с. г., у зміцненні обороноздатності країни. З 1938 піонери України є постійними учасниками Виставки досягнень народного г-ва СРСР. У 1939—40 респ. орг-ція поповнилась за рахунок організації юних піонерів у зх. областях України, на Пн. Буковині (див. *Червоний піонер Західної України*).

В роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 юні піонери виявили героїзм на фронті і в тилу. Багато з них були розвідниками в загонах нар. месників, у партизанському підпіллі на окупованій території, при частинах Рад. Армії і Флоту. Піонери самовіддано боролися проти ворога у рядах підпільних організацій «*Молода гвардія*», «*Партизанська іскра*» та ін. Звання Героя Рад. Союзу присвоєно піонерові В. Котику. Героїчно загинули в боротьбі проти ворога В. Дубинін, В. Коробков, В. Коробко, В. Хоменко, О. Кобер та багато ін.

У 1945 створено піонерську орг-цію в Закарп. обл. Вся робота піонер. орг-ції будується на основі ленінського положення про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, із загальнонар. боротьбою за побудову комунізму в СРСР. На це спрямовано марші піонер. загонів, огляди, експедиції, що проводяться в піонер. орг-ції на честь знаменних подій, ювілеїв, партійних і комсомольських з'їздів. Піонер. орг-ція бореться за глибокі і міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до посильних корисних справ. У піонерських загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки.

Велика увага приділяється *військово-патріотичному вихованню* школярів, організації загонів червоних слідопитів, юних друзів Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, прикордонників, міліції. В піонер. колективах діють загони *тимурівців*, «зелених» і «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. У 1976 в день відкриття XXV з'їзду КПРС стартувала респ. п'ятирічка ударних піонер. справ. Підсумки її — 70 млн. посаджених плодових дерев, десятки тисяч парків, садів, скверів, 5 тис. дослідів юннатів, переданих у с.-г. виробництво, 11 млн. кролів, яких виростили юні тваринники, та ін. Піонери республіки вивчають і примножують революційні, бойові й трудові традиції рад. народу. Червоні слідопити провели пошук «Ім'я Левіна на карті України», брали участь у створенні 2 тис. кімнат комсомольської слави. Міцніють зв'язки з піонер. орг-ціями ін. союз. республік, країн соціалістич. співдружності. В школах працює 9 тис. клубів інтернац. дружби. Піонери — активні учасники Всесоюз. військово-спортивної гри «Зірниця», дитячих спортивних ігор «Старти надій», змагань на призи клубів «Шкіряний м'яч», «Біла тура», «Золота шайба». Піонери — друзі *жовтенят*. Вони допомагають їм стати активними учасниками Всесоюзної гри-мандрівки «Жовтенята по країні Жовтня». Юні ленінці своїми справами роблять гідний внесок у будівництво комунізму та виконання накреслень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Їх бойовою програмою стали рішення 8-го Всесоюз. зльоту піонерів (травень 1981), за яким в центрі уваги залишається боротьба за оволодіння глибокими знаннями, трудовими уміннями і навичками, моральне, фізичне й естетичне виховання. 60-річчю присвоєння імені В. І. Леніна комсомолу і піонерській організації був присвячений марш юних ленінців республіки. Велику виховну роботу серед піонерів проводять *позашкільні заклади* республіки: *палаци і будинки піонерів та школярів* (див. також *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського), станції юних техніків, юних натуралістів, екскурсійно-туристські станції, *піонерські табори* та ін.

Для піонерів України видаються респ. газети «*Зірка*», «*Юный ленинец*», журн. «*Піонерія*», для дітей молодшого віку — журнали «*Барвінок*», «*Малятко*». В ефірі звучить радіогазета «Піонер України». Відбулося 9 республіканських піонерських зльотів юних піонерів (1929, 1947, 1957, 1967, 1970, 1972, 1974, 1977, 1982).

Літ.: Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; Піонерія України. 1917—1941. Збірник. Документи, спогади, фотографії. К., 1979; Піонерія України. 1941—1982. Збірник. Документи, спогади, статті, фотографії. К., 1983; Ваккер Д. Л. Піонерія України. К., 1962; Миронов М. М. З історії піонерської організації на Україні. «Радянська школа», 1957, № 12; Миронов М., Біленко З. Сторінки славної історії. «Радянська школа», 1961, № 10; 1962, № 1, 4; Методика роботи піонерської дружини. К., 1970; Діти-герої. К., 1972; Книга вожатого. М., 1972; Творчість і пошуки юних. К., 1974; Піонери Київщини — герої Великої Вітчизняної війни. К., 1975; Ульгурська І. Піонерська організація в школі. Бібліографічний покажчик. Львів, 1972.

В. Б. Врублевська.

КООПЕРАТИВНІ, ІНШІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ. ТВОРЧІ СПІЛКИ, НАУКОВІ І СПОРТИВНІ ТОВАРИСТВА

Громадські організації УРСР, як і СРСР в цілому, — об'єднання громадян, які засновані на добровільному членстві, самоуправлінні та самодіяльності, мають власну матеріальну базу і діють на основі своїх статутів. Це — професійні спілки і комсомол, кооперативні орг-ції, творчі спілки інтелігенції (письменників, композиторів, художників та ін.), добровільні товариства (наукові, наук.-тех., культурно-освітні, спортивні, оборонні та ін.). Разом з держ. органами і *трудовими колективами* громадські орг-ції утворюють політ. систему рад. суспільства, ядром якої є Комуністична партія Радянського Союзу. Основу правового статусу громадських орг-цій республіки становить *Конституція УРСР*, в якій у концентрованій формі відображено зростання ролі і підвищення активності громад. орг-цій у всіх сферах життя рад. суспільства, розвиток політ. активності та самодіяльності трудящих. Громад. орг-ції створюються за професійними, груповими та ін. інтересами, що практично забезпечує участь в їхній діяльності всього дорослого населення. Відрізняючись за своїм складом, цілями і завданнями, формами й методами діяльності, громад. орг-ції мають спільні риси. Вони беруть участь у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, розвиваються на основі заг. принципів рад. соціалістичної демократії. Політ. керівництво всіма громад. орг-ціями здійснює Комуністична партія.

В умовах розвинутого соціалізму зміцнюється єдність осн. цілей і завдань громад. орг-цій і Рад. д-ви. Це зумовлюється високим рівнем соціально-політ. і трудової активності мас, зростаючою соціальною однорідністю суспільства, провідним становищем робітн. класу, підвищенням авторитету й керівної ролі КПРС. Громад. орг-ції сприяють зміцненню зв'язків д-ви з трудящими масами, беруть дедалі активнішу й дійовішу участь в управлінні д-вою, зокрема у формуванні держ. органів, у розробці законодавчих та ін. правових актів. Громад. орг-ції республіки мають право висувати кандидатів у депутати Рад, вільно і всебічно обговорювати їхні політ., ділові й особисті якості, право агітувати на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо; депутат зобов'язаний звітувати про свою роботу і роботу Ради не лише перед виборцями, а й перед тими колективами і громад. орг-ціями, які висунули його кандидатом у депутати; громад. орг-ції в особі їхніх респ. органів мають право законодавчої ініціативи; розробка планів екон. і соціального розвитку здійснюється з урахуванням пропозицій громад. орг-цій. Поширюється практика прийняття держ. органами постанов спільно з органами громад. орг-цій. Представники громад. орг-цій входять до складу Президії Верховної Ради УРСР, включаються до складу колегій міністерств, держ. к-тів тощо. Рад. д-ва передає громад. орг-ціям виконання ряду завдань держ. значення. Зокрема, професійні спілки здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю і правил по охороні праці, контролюють житлово-побутове обслуговування робітників і службовців, управляють держ. соціальним страхуванням, а також санаторіями, профілакторіями та будинками відпочинку, культурно-освітніми, туристськими і спорт. закладами; споживча кооперація займається торг. обслуговуванням сільс. населення тощо.

Д-ва забезпечує громад. орг-ціям самостійність у виконанні їхніх завдань і функцій, не допускає втручання в їхнє внутр. життя. При цьому діяльність громад. орг-цій повинна відповідати вимогам Конституції СРСР, Конституції УРСР і рад. законів (ст. 4 Конституції УРСР). КПРС і Рад. д-ва приділяють постійну увагу підвищенню ролі і значення громад. орг-цій у рад. суспільстві, зміцненню їхнього авторитету. Підвищення активності громад. орг-цій є однією з передумов дальшого розгортання соціалістичної демократії, поступового переростання рад. державності в громад. самоврядування. Це відбуватиметься шляхом дальшого розвитку загальнонар. д-ви, ширшого залучення мас до управління справами суспільства. *І. П. Бутко.*

Кооперативні організації

Добровільні об'єднання, створювані трудящими для спільної господарської (виробничої, будівельної тощо) діяльності. Як і інші громад. орг-ції, вони, згідно зі ст. 49 *Конституції УРСР,* створюються відповідно до цілей комуністичного будівництва, сприяють розвиткові політ. активності й самодіяльності громадян республіки, задоволенню їхніх різноманітних інтересів.

Конституція Союзу РСР гарантує умови для успішного виконання кооп. орг-ціями їхніх статутних завдань. Кооперативні, як і ін. громад. орг-ції, є невід'ємною ланкою *політичної системи радянського суспільства,* важливим засобом дальшого розгортання *соціалістичної демократії,* залучення широких мас до управління держ. і громад. справами. Комплекс їхніх найважливіших прав закріплено в Конституції СРСР і Конституції УРСР, де, зокрема, передбачено, що кооп. орг-ції відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні держ. і громад. справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Їм належить право висування кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР та місц. Рад нар. депутатів. Кооперативним, як і ін. громад. орг-ціям, рад. Конституція гарантує вільне і всебічне обговорення політ., ділових і особистих якостей кандидатів у депутати, а також право агітації на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо. Кооп. орг-ції беруть участь у підготовці й проведенні виборів до Рад нар. депутатів усіх ступенів, їхні представники входять до складу виборчих комісій. Кооперативним та ін. громад. орг-ціям належить право порушувати питання про відкликання депутата, який не виправдав довіри. Як і ін. громад. орг-ції, кооперативні орг-ції в особі їх республіканських органів мають право *законодавчої ініціативи.* Д-ва заохочує діяльність кооп. орг-цій у всіх галузях обслуговування населення. Водночас кооп. орг-ції УРСР зобов'язані додержувати Конституції СРСР, Конституції УРСР і рад. законів. Важливою функцією кооп. орг-цій є піднесення соціальної активності членів кооперації, мобілізація їх на практичне вирішення як тих питань, що становлять безпосередній інтерес для відповідного кооп. об'єднання, так і питань загальнонар. значення. Вони відіграють у рад. політ. системі й роль каналу зв'язку відповідних груп населення з партією і д-вою. Кооп. організації беруть участь у виробленні й реалізації політики партії. Вони роблять вагомий внесок у будівництво комунізму. Їхня роль у системі соціалістичного народовладдя постійно зростає.

Дальше розгортання соціалістичної демократії проявляється й у внутрікооп. відносинах. Усі питання діяльності кооп. орг-ції вирішуються її членами в особі заг. зборів (зборів уповноважених), а також правлінням відповідного кооперативу. Прийняті кооперативом рішення обов'язкові для всіх його членів. Внутрікооп. демократія забезпечується й порядком обрання органів управління, правом членів кооперативу відкликати обраних ними керівників, які не виправдали довіри, тощо.

Характерними рисами кооп. орг-цій є самодіяльність їхніх членів і самоврядування.

Кооп. орг-ції працюють під керівництвом парт. органів. Партія допомагає рад. кооперації правильно обрати цілі, вдосконалювати методи діяльності, усувати недоліки в роботі. При цьому партія не підмінює кооп. орг-ції, не допускає змішування функцій парт. та ін. органів, непотрібного паралелізму в роботі. Як частина рад. політ. системи, кооп. орг-ції тісно співробітничають з її ін. складовими частинами, в т. ч. з держ. органами. Кооп. власність є формою соціалістичної власності. Рад. Конституція встановлює, що власністю кооп. орг-цій, їхніх об'єднань є засоби виробництва та ін. майно, необхідне для здійснення статутних завдань. Д-ва сприяє розвиткові кооп. власності. Згідно з чинним законодавством право розпоряджатися майном кооп. орг-цій, їхніх об'єднань належить виключно самим власникам. На належні кооп. орг-ціям, їхнім об'єднанням підприємства, будівлі, споруди, машини та ін. майно, що становить їхні осн. засоби, а також на насіннєві та фуражні фонди не може бути звернено стягнення по претензіях кредиторів. Кооп. орг-ція є *юридичною особою* і діє на підставі статуту, який розробляється відповідно до Примірного статуту і приймається заг. зборами членів кооп. орг-ції (зборами уповноважених). Статут визначає правове становище кооперативу. Він регламентує організацію і порядок діяльності кооперативу, його права і обов'язки, права і обов'язки членів кооперативу, компетенцію органів управління і ревізійної комісії, майно та кошти кооперативу, припинення діяльності та ін. Кооп. орг-ції припиняють свою діяльність з підстав, зазначених у законі та в їхніх статутах. Реорганізація (злиття, поділ, приєднання) кооп. орг-цій допускається тільки за рішенням заг. зборів їхніх членів (зборів уповноважених). На різних етапах соціалістичного будівництва існували різні види кооп. орг-цій. Осн. видами кооп. орг-цій є с.-г. виробнича (колгоспи), споживча і житлово-будівельна кооперація.

Сільськогосподарська виробнича кооперація. Колгосп є кооп. орг-цією селян, які добровільно об'єдналися для спільного ведення великого соціалістичного с.-г. виробництва на основі суспільних засобів виробництва і колективної праці. Колгоспний лад, як відзначає Примірний статут колгоспу,— невід'ємна частина рад. соціалістич. суспільства, намічений В. І. Леніним історично перевірений шлях, який відповідає особливостям та інтересам селянства, шлях його поступового переходу до комунізму. Цей шлях участі селян в будівництві соціалізму В. І. Ленін вбачав у кооперації взагалі і в с.-г. кооперації насамперед. Колгосп як суспільна форма соціалістичного господарства цілком відповідає завданням дальшого розвитку продуктивних сил на селі в умовах розвинутого соціалізму, забезпечує управління виробництвом самими колгоспними масами на основі колгоспної демократії, дає змогу правильно поєднувати особисті інтереси колгоспників з громадськими, загальнонар. інтересами. Колгосп — школа комунізму для селянства. Поряд з радгоспами колгоспи були і є основою соціалістичного сільс. господарства. На 1.I 1983 в УРСР налічувалось 7236 колгоспів (у т. ч. 80 риболовецьких), в яких було 4446 тис. колгоспних дворів.

Членами колгоспу можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку і виявили бажання своєю працею брати участь у громад. г-ві колгоспу. Член колгоспу має право на одержання роботи в громад. господарстві колгоспу з гарантованою оплатою відповідно до кількості і якості вкладеної ним праці, включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи згідно з покликанням, здібностями, професійною підготовкою, освітою і з урахуванням суспільних потреб; на відпочинок, забезпечуваний, зокрема, наданням вихідних днів і щорічних оплачуваних відпусток; на *соціальне забезпечення*; брати участь в управлінні справами колгоспу, обирати і бути обраним до органів його управління; користуватися присадибною зем. ділянкою для ведення на ній підсобного г-ва, спорудження жилого будинку та госп. будівель, а також колгоспними пасовищами, громад. робочою худобою і транспортом в разі виникнення потреби; на культурно-побутове обслуговування і допомогу від колгоспу в будівництві та ремонті жилого будинку, забезпеченні паливом тощо. Поряд з правами член колгоспу має й визначені обов'язки. Зокрема, він повинен додержувати Статуту колгоспу; сумлінно працювати в громад. г-ві, додержувати трудової дисципліни, оволодівати передовими методами і прийомами роботи; берегти, охороняти і зміцнювати держ. і колгоспну власність, раціонально використовувати землі громад. користування та присадибного фонду. В практику колгоспів активно впроваджуються найновіші досягнення науки, прогресивні технології с.-г. виробництва і форми організації праці. В міру індустріалізації с.-г. виробництва відбуваються глибокі зміни в житті колгоспного селянства. Його праця поступово зближується з працею робітників. На селі стає все більше механізаторів, ін. працівників, зв'язаних з новітньою технікою. Частка колгоспників з середньою (повною і неповною) і вищою освітою, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, зросла за десять років з 39 до 60 процентів. На соціальну структуру села все більший вплив мають зближення двох форм соціалістич. власності, розвиток міжгосп. орг-цій, утворення агропром. об'єднань, у яких беруть участь і колгоспи і держ. підприємства. Чимале значення мають і зміна форм організації, оплати праці колгоспників, поширення на них системи соціального забезпечення, встановленої для робітників і службовців. Усе це веде до ліквідації суттєвих відмінностей у соціальному становищі робітників і селян. Великі завдання і перспективи постали перед колгоспами, як і перед сільським господарством у цілому, в зв'язку зі схваленням Травневим (1982) пленумом ЦК КПРС Продовольчої програми СРСР на період до 1990, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС. Згідно зі ст. 12 Конституції СРСР і ст. 12 Конституції УРСР земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безплатне і безстрокове користування. Колгоспи повинні ефективно використовувати землю, бережно ставитися до неї, підвищувати її родючість. Екон. основою колгоспу поряд з держ. власністю на землю є власність колгоспу. Її становлять будівлі, споруди, трактори, комбайни та ін. машини, устаткування, транспорт-

ні засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, меліоративні та іригаційні споруди, вироблена продукція, кошти та ін. майно колгоспу. Держава сприяє розвиткові колгоспної власності та її зближенню з держ. власністю. Шляхом спрямування діяльності колгоспів, як складової частини соціалістичної системи нар. г-ва, д-ва здійснює керівництво ними і водночас забезпечує найповніше задоволення потреб колгоспів і узгодження інтересів окремих господарств з інтересами всього суспільства. Тому держ. керівництво колгоспами поєднується з колгоспною демократією, спрямовується на дальше підвищення ініціативи й самодіяльності самих колгоспників, на неухильне додержання, розвиток і зміцнення колгоспної демократії.

Споживча кооперація. Являє собою систему орг-цій, які об'єднують споживачів для спільних закупівель та виробництва споживчих товарів і наступного продажу їх членам кооперації та населенню. Вона охоплює колгоспників, робітників радгоспів, представників сільської інтелігенції, має широку мережу торговельних, заготівельних та виробничих підприємств і обслуговує майже половину населення республіки, причому дві третини її товарообігу припадає на сільс. місцевість. Своєю діяльністю споживча кооперація сприяє підвищенню матеріального добробуту рад. людей, зближенню умов життя міського і сільс. населення. Рад. споживча кооперація активно співробітничає з кооп. орг-ціями ін. країн, є членом *Міжнародного кооперативного альянсу*. Основою системи споживчої кооперації СРСР є споживчі т-ва (кооперативи). До цієї системи входять також районні, окружні, обласні, крайові та республіканські спілки (в УРСР — Укоопспілка) і Центр. спілка споживчих товариств СРСР (Центроспілка СРСР). Керівним принципом орг. побудови споживчої кооперації є демократичний централізм. Кооп. орг-ції УРСР на поч. 1984 налічували 13,9 млн. пайовиків. Система споживчої кооперації республіки включає 25 облспоживспілок, 252 райспоживспілки, 239 районних споживчих т-в і 1266 споживчих товариств. Провідна галузь госп. діяльності споживчої кооперації — торгівля товарами нар. споживання. У споживчій кооперації республіки на 1.I 1984 було 80,1 тис. роздрібних торг. підприємств. Серед них багато сучас. універсальних і спеціалізованих магазинів, торг. центрів, значно зросла кількість магазинів, що працюють за методом самообслуговування. Загальний обсяг роздрібного товарообігу кооп. торгівлі 1982 дорівнював 14,7 млрд. крб. Значно зміцніла матеріально-тех. база громад. харчування, поліпшилася її структура, набули дальшого розвитку прогресивні форми обслуговування населення. На 1.I 1984 в системі налічувалося 21,4 тис. діючих підприємств громад. харчування, понад 1 тис. магазинів кулінарії. Створено багато підприємств харчової пром-сті.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС та постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11.XI 1979 «Про дальший розвиток і поліпшення діяльності споживчої кооперації», споживча кооперація здійснює три довгострокові комплексні програми розвитку кооп. господарства: раціоналізації діяльності кооп. орг-цій і підприємств; збільшення товарних ресурсів; скорочення застосування ручної праці й поліпшення використання техніки. У Продовольчій програмі СРСР на споживчу кооперацію покладено завдання організувати своєчасну закупівлю лишків с.-г. продукції у населення, розширити мережу стаціонарних і тимчасових пунктів по прийманню й заготівлі продукції, забою худоби і птиці, цехів по переробці с.-г. продуктів, збільшити виробництво на підприємствах споживчої кооперації консервів, ковбасних, конд. виробів.

Житлово-будівельна кооперація. Житлово-будівельний кооператив є добровільним об'єднанням громадян в організацію для задоволення потреб членів кооперативу (з сім'ями) у житлі. Це здійснюється шляхом будівництва житлового будинку (будинків) за власні кошти кооперативу з допомогою держ. кредиту та дальшого використання цього будинку (будинків). Держава сприяє кооп. житловому будівництву, що є однією з форм забезпечення права рад. громадян на житло (ст. 44 Конституції СРСР, ст. 42 Конституції УРСР). Згідно з *Основами житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік* і Житловим кодексом УРСР жилі будинки, належні житлово-будівельним кооперативам, утворюють окремий житловий фонд, яким керують органи управління кооперативів відповідно до їхніх статутів. Початок сучас. етапу кооп. житлового будівництва поклала постанова Ради Міністрів СРСР від 20.III 1958 «Про житлово-будівельну і дачно-будівельну кооперацію», яка визнала доцільним, поряд з розвитком індивідуального житлового будівництва, здійснювати ширший розвиток житлово-будівельної кооперації. Особливо інтенсивно почало зростати кооп. житлове будівництво після видання 1.VI 1962 постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво» (в УРСР — постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10.VII 1962). Вона передбачала організацію житлово-будівельних кооперативів при відповідних органах виконкомів місцевих Рад, при підприємствах, установах та орг-ціях. Відзначалося також, що будівництво кооп. жилих будинків повинно здійснюватися за діючими типовими проектами і в строки, встановлені для будинків, що споруджуються за рахунок держ. капіталовкладень. Будбанкові СРСР було доручено надавати кооперативам кредит на будівництво жилих будинків у розмірі до 60 % кошторисної вартості будівництва строком на 10—15 років, який погашатиметься щороку рівними частинами. За останні роки прийнято ряд рішень партії та уряду, спрямованих на дальший розвиток кооп. житлового будівництва, зокрема постанову Ради Міністрів СРСР від 19.VIII 1982 «Про житлово-будівельну кооперацію», одноіменну постанову Ради Міністрів УРСР від 28.X 1982. Житлово-будівельним кооперативам, зокрема, надано пільги при одержанні держ. кредиту, збільшено його розміри і строки погашення. У 1982 в УРСР банками видано позики на житлово-кооперативне будівництво у розмірі 97 млн. крб. Керівники підприємств одержали право за погодженням з профспілковими організаціями надавати працівникам безоплатну допомогу у вигляді значної частки першого внеску коштів, які член кооперативу має внести до початку будівництва кооп. будинку, а також частково погашати заборгованість працівників по банківському кредиту. Зем. ділянки для спорудження жилих будинків надаються кооперативам у безстрокове і безплатне користування. Ці будинки споруджуються за розцінками, встановленими для держ. житлового будівництва. На таких самих умовах здійснюється капітальний ремонт будинків кооперативів. Виконкоми місц. Рад нар. депутатів приймають на обслуговування кооп. жилі будинки, виділяють службову жилу площу працівникам, зайнятим експлуатацією цих будинків. Завдяки цьому кількість громадян, які поліпшують свої житлові умови в будинках кооп. житлового фонду, щороку зростає.

М. О. Голодний.

Українська республіканська організація Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ УРСР)

Масова добровільна оборонно-патріотична організація трудящих республіки, складова частина *Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту СРСР*. ДТСААФ створено 1951 шляхом злиття Добровільного товариства сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільного товариства сприяння авіації (ДТСАВ) і Добровільного т-ва сприяння флотові (ДТСФ). До них 1927—48 діяло Т-во сприяння обороні й авіац.-хім. будівництву (*Тсоавіахім*). Осн. завдання орг-цій ДТСААФ — активне сприяння зміцненню обороноздатності країни і підготовка трудящих до захисту соціалістичної Вітчизни. Свою роботу вони проводять на основі ініціативи і самодіяльності членів ДТСААФ під керівництвом та контролем парт. і рад. органів, у тісному зв'язку з профспілковими, комсомольськими, спорт. та ін. громад. орг-ціями. Школи і клуби ДТСААФ готують тех. спеціалістів для армії і флоту, а також кадри масових тех. професій, що мають оборонне і нар.-госп. значення. Орг-ції ДТСААФ активно сприяють проведенню заходів *цивільної оборони*, здійснюють керівництво розвитком у республіці тех. і військ.-прикладних видів спорту (літакового, вертольотного, планерного, парашутного, автомобільного, мотоциклетного, стрілецького, військ.-прикладного багатоборства та ін.), а також службового собаківництва, організують і проводять масові оборонно-спорт. заходи (змагання, спартакіади, естафети та ін.). Повсякденну практичну роботу орг-ції ДТСААФ республіки проводять через свої виборні органи: центральний, обласні, міські і районні комітети та комітети первинних організацій.

Центр. к-т обирається на з'їздах ДТСААФ республіки строком на 5 років, обласні, міські і районні — на конференціях, к-ти первинних орг-цій — на зборах (конференціях) строком на 2—3 роки. Виконавчими органами у період між виборами є к-ти. Для керівництва повсякденною роботою районні, міські, обласні і центральний к-ти обирають президії. Для керівництва поточною роботою організаційно-виконавчого характеру президії обласних і центрального комітетів обирають з свого складу бюро. За період з 1951 в ДТСААФ УРСР проводилися звітно-виборні республ. конференції та відбулися два з'їзди: 1976 — 4-й з'їзд, 1983 — 5-й з'їзд (обидва — в Києві).

Базою для проведення оборонно-масової, навчальної та спортивної роботи, спорт.-методичними центрами є створені при к-тах ДТСААФ спорт.-технічні клуби. Центральний комітет ДТСААФ УРСР видає газ. «*Патріот Батьківщини*». У 1956—60 головою Українського республіканського комітету був генерал-полковник, Герой Радянського Союзу П. Ф. Жмаченко.

А. Д. Коротченко.

Інші громадські організації

Український республіканський комітет захисту миру. Постійний виборний орган громадськості УРСР, що очолює рух прихильників миру в республіці і працює під керівництвом *Радянського комітету захисту миру*.

Засн. на 1-й Укр. респ. конференції прихильників миру, що відбулася 13—14.IX 1951 в Києві. В 1980 (на 4-й конференції) до складу к-ту обрано 175 чол.— відомих громад. діячів, робітників, колгоспників, представників інтелігенції. В 1951—62 його очолював акад. АН УРСР М. П. Семененко, 1962—75 — акад. АН УРСР В. П. Комісаренко. З 1975 голова к-ту — акад. АН УРСР письменник О. Т. Гончар. У республіці (1984) діють 12 обл. к-тів захисту миру. К-т бере активну участь у пропаганді ідей миру, зміцненні міжнар. зв'язків і співробітництва з усіма прогресивними силами, в боротьбі проти імперіалізму і реакції, за мирне співіснування і роззброєння. У. р. к. з. м. — активний учасник загальносоюзних і всесвітніх форумів руху прихильників миру. При к-ті діють комісії міжнар. зв'язків, культури, молодіжна. К-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976). *Б. С. Зрезарцев.*

Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТДКЗ). Добровільне об'єднання діючих в УРСР відділень рад. громад. орг-цій дружби і культур. зв'язку з зарубіжними країнами, що ставить метою розвиток дружби і культур. співробітництва громадськості УРСР з народами зарубіжних країн. Створено 1926 в Харкові (до 1959 — Укр. т-во культур. зв'язку з закордоном). Входить до *Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами* (СРТД). УТДКЗ об'єднує 17 респ., понад 440 обласних, міських, районних відділень рад. т-в дружби, до яких входять понад 6 тис. первинних організацій — підприємств, колгоспів, наук. і навч. закладів, закладів культури, суден зарубіжного плавання (травень 1984). Членство в УТДКЗ — колективне. УТДКЗ має відділення в 12 областях УРСР. При УТДКЗ працює 13 профес. секцій (архітектурна, кінематографії, медична, музична, образотворчого мистецтва, права, с. г., сусп. наук тощо), які мають відділення в ряді міст УРСР, ряд комісій та асоціацій. Підтримує постійні зв'язки з майже 700 орг-ціями бл. 100 країн світу. Координує зв'язки 19 міст і 2 районів Києва з 47 містами 15 капіталістич. країн і країн, що розвиваються. Через відділення т-в дружби з соціалістичними країнами бере участь у здійсненні дружніх зв'язків 23 областей, 13 міст і 28 районів республіки з 89 округами, областями, воєводствами, повітами, містами і районами цих країн (дані на 1984). Направляє за кордон делегації і туристичні групи, влаштовує в зарубіжних країнах виставки, перегляди кінофільмів, виступи артистів тощо. Спільно з СРТД, республіканськими міністерствами і відомствами бере участь в організації в зарубіжних країнах комплексних масових заходів — Днів Рад. Союзу, під час яких широко представляються досягнення УРСР. В республіці УТДКЗ організовує вечори дружби, декади книги, кінофестивалі, концерти тощо. Приймає зарубіжні делегації, групи активістів т-в дружби з СРСР, спеціалістів, представників громадськості, діячів культури, науки, які відвідують УРСР (1983 в орг-ціях т-ва було прийнято бл. 40 тис. іноз. громадян), працює з студентами-стипендіатами Союзу рад. товариств дружби, Комітету рад. жінок та ін. рад. орг-цій, які навчаються в республіці.

Найвищий керівний орган — республіканська конференція, яка обирає правління. Виконавчий орган — президія правління. Видає щомісячний прес-бюлетень «По Радянській Україні» укр., рос., англ., франц., нім. та ісп. мовами, який надходить до органів масової інформації та громад. орг-цій 93 країн, а також — разом із Спілкою письменників України та Укр. респ. к-том захисту миру — журн. «*Всесвіт*». Т-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976), держ. нагородами і почесними знаками ряду соціалістичних країн і зарубіжних т-в дружби з Рад. Союзом. *В. П. Оснач.*

Товариство «Україна» (Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном). Громад. орг-ція, засн. 1960 в Києві. Серед ініціаторів створення т-ва були видатні діячі науки і культури Л. Ревуцький, М. Рильський, І. Крип'якевич, Ю. Смолич (1960—76 очолював т-во), М. Тарновський, Г. Майборода, М. Колесса та ін. Метою т-ва є зміцнення культур. зв'язків з українцями, які живуть за кордоном, всебічне ознайомлення їх з творчою діяльністю укр. народу в сім'ї братніх народів Рад. Союзу, подання співвітчизникам допомоги в збереженні укр. мови, культури, кращих нац. традицій. Т-во має 15 відділень в областях і містах республіки, в його діяльності беруть активну участь представники робітн. класу, колг. селянства, наукової і худож. інтелігенції. Основу т-ва становлять понад 400 первинних орг-цій, серед яких — пром. підприємства, колгоспи і радгоспи, навч. і наук. заклади, творчі спілки та орг-ції, громад. установи, театри, музеї, бібліотеки, палаци і будинки культури, худож. колективи. В т-ві працює 7 секцій: літературна, музична, образотворчого мистецтва, медична, педагогічна, кінематографічна, молодіжна. Найвищий керівний орган — респ. конференція, яка скликається раз на 5 років (відбулося 5 конференцій, всі — у Києві), вона обирає правління. Виконавчий орган — президія правління (голова — письменник В. Я. Бровченко, з 1979).

Т-во підтримує постійні зв'язки з укр. зарубіжними прогресивними (зокрема, *Лігою американських українців, Товариством об'єднаних українських канадців, Робітничим запомоговим товариством, «Лемко-союзом»*) та нейтралістськими орг-ціями, університетами, коледжами, самодіяльними худож. колективами, вид-вами, редакціями газет і журналів, клубами співвітчизників, а також окремими особами у Пн. Америці, Зх. Європі, Лат. Америці, Австралії. Приймає делегації партнерів, численні туристські групи зарубіжних земляків, самодіяльні худож. колективи, сприяє їм в ознайомленні з рад. дійсністю, в організації виступів перед трудящими республіки. На запрошення партнерів направляє за кордон мистецькі делегації (співаки, танцюристи, музиканти, письменники), які допомагають їм проводити етнічні фестивалі, танцювальні та співочі семінари, літ. читання. На базі Київ. держ. ун-ту організовано курси укр. мови для зарубіжної молоді. За стипендіями т-ва молоді іноземці укр. походження навчаються або стажують у вузах і технікумах та при відомих мистецьких колективах України. Т-во видає брошури з питань соціального, екон. і культур. життя Рад. України, газети «Вісті з України» (з 1960) та «Ньюс фром Юкрейн» («Новини з України»; з 1964 — як додаток до «Вістей з України», з 1980 — самостійне видання), які мають передплатників більш як у 60 країнах світу. На замовлення земляцьких осередків, худож. колективів, навч. закладів, бібліотек, редакцій т-во надсилає за кордон періодичні видання, літературу, фото- та художні виставки, кінофільми, допомагає формувати бібліотечні та музейні фонди.

Т-во керується у своїй роботі інтернаціоналістськими принципами й активно спілкується з зарубіжними друзями Рад. країни різних національностей. *В. Я. Бровченко.*

Комітет молодіжних організацій УРСР (КМО УРСР). Громадська організація молоді республіки, яка об'єднує громадські, професійні, спортивні, культурні та ін. орг-ції молоді республіки, а також ті, що ведуть роботу серед молоді. Створена 5.X 1956. КМО УРСР координує міжнар. зв'язки орг-цій, що входять в комітет, активізує зусилля молоді республіки у зміцненні єдності міжнар. демократичного руху, боротьбі за мир, інтернац. вихованні молоді. Через КМО СРСР здійснює зв'язки з міжнар. молодіжними орг-ціями бл. 140 країн світу (1984), має регіональні контакти з Республіканською конференцією Союзу соціалістичної молоді Сербії (СФРЮ) і молодіжними орг-ціями земель Бремен і Північний Рейн-Вестфалія (ФРН). Керівним органом КМО УРСР є пленум, який скликається раз на рік. У період між пленумами керівним органом є президія. *А. Д. Моргун.*

Товариство «Знання». Громадська орг-ція, покликана пропагувати політ. і наук. знання серед трудящих республіки. Засн. 1947 в Києві під назвою «Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР»; з червня 1963 має сучасну назву. Складова частина Всесоюзного товариства «Знання». Вищий керівний орган — з'їзд (відбулося 10 з'їздів: 1950, 1953, 1956, 1958, 1960, 1964, 1968, 1972, 1977, 1982 — всі у Києві). Між з'їздами роботою товариства керує правління, що обирається на республіканських з'їздах строком на 5 років. При ньому працюють наук.-методичні секції з різних галузей знань. Респ. т-во налічує бл. 626 тис. громад. лекторів (1983), які об'єднані в 25 обласних, 123 міських, Київській міській, 112 міських районних, 451 сільській районній, в 26 289 первинних орг-ціях, що діють на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, установах, навч. закладах. Т-во має 26 стаціонарних лекторіїв, 10 планетаріїв, Респ. будинок екон. і наук.-тех. пропаганди у Києві та його філіал у Севастополі, Респ. будинок наук. атеїзму у Києві. Крім того, в республіці функціонує понад 650 наук.-методичних кабінетів та бл. 150 кабінетів тех. засобів пропаганди. Створюються комплекси лекційної пропаганди. В т-ві на громад. засадах працювало (1983) бл. 44 тис. науковців, у т. ч. 307 академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, 4253 доктори наук та професори, 39 193 кандидати наук і доценти. За рік члени т-ва читають у середньому бл. 6 млн. лекцій. Крім лекцій, використовуються й ін. форми роботи: Дні науки, наук.-теоретичні і наук.-практичні конференції, тематичні вечори, диспути, усні журнали тощо. Певну систему знань у відповідній галузі дають слухачам нар. ун-ти, суспільно-політ. читання, цикли лекцій, трибуни і школи вчених, лекторії, школи «Знання про природу». В республіці працює 11 120 *народних університетів*, в яких навчається 2,9 млн. слухачів. Гол. завдання лекторів т-ва — пропаганда рішень з'їздів партії,

постанов партії та Уряду, внутр. і зовн. політики КПРС, досягнень науки й техніки. Т-во «Знання» видає журнали «*Наука і суспільство*», «*Людина і світ*», наук.-методичний щомісячник «*Трибуна лектора*», щорічник «Наука і культура», 13 серій популярних брошур з різних галузей знань, тематичні бібліотечки методичних розробок на допомогу лекторові.

Першим головою правління товариства «Знання» УРСР був акад. О. В. Палладін. Головами правління т-ва були академіки АН УРСР В. П. Комісаренко, Ф. Д. Овчаренко, чл.-кор. АН УРСР М. Є. Сиваченко, І. І. Конділенко, проф. Л. І. Кухаренко. З 1978 його очолює академік АН УРСР І. І. Ляшко.

Респ. т-во здійснює широкі міжнар. зв'язки через Всесоюзне т-во «Знання», яке є колективним членом рад. Асоціації сприяння ООН. Бере активну участь у роботі нац. комісії у справах ЮНЕСКО, обмінюється досвідом роботи з відповідними т-вами соціалістичних країн.

І. І. Ляшко.

Українське товариство охорони природи (УТОП). Громад. організація, яка активно сприяє заходам по охороні, раціональному використанню і відтворенню природних багатств. Осн. завдання т-ва — пропаганда ленінських ідей і рішень парт. і держ. органів з питань охорони природи, знань про природу, досягнень передової рад. науки в галузі природознавства, залучення широких верств населення до громад. природоохоронної роботи, здійснення громад. контролю за раціональним використанням і охороною природних ресурсів. Т-во здійснює зв'язок з наук., госп. та ін. орг-ціями з метою спільної розробки і виконання природоохоронних заходів. Засн. 1946 в Києві. Складається з дійсних членів, почесних членів і членів-колективів, об'єднаних в обласні, районні й міські орг-ції. Вищий орган т-ва — з'їзд (1-й з'їзд відбувся 1953, 2-й — 1961, 3-й — 1965, 4-й — 1968, 5-й — 1971, 6-й — 1976, 7-й — 1981; всі — у Києві). Між з'їздами роботою керує Респ. рада і Президія Респ. ради на чолі з головою; органами управління обласних, районних і міських орг-цій товариства є конференції та Ради місц. орг-цій т-ва, які обирають президію. При УТОП працюють секції охорони і примноження лісів і зелених насаджень, охорони водойм, охорони і збагачення тваринного світу, охорони атм. повітря, охорони і раціонального використання земель, охорони пам'яток природи і заповідників, охорони надр, пропаганди знань про природу та інші.

Товариство використовує різноманітні форми діяльності: наук. і практичні конференції, семінари, лекторії, виставки тощо. Організовує ун-ти «Природа» (понад 600), клуби любителів природи тощо. УТОП має Будинки пропаганди природоохоронних знань. Разом з Держ. к-том УРСР по охороні природи і Укр. т-вом мисливців і рибалок видає інформаційно-методичний бюлетень «*Рідна природа*» (з 1971).

На 1.І 1984 у складі товариства охорони природи було 16 млн. дійсних членів, об'єднаних у 25 обласних, 113 міських і 474 районні орг-ції. На пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах діють понад 70 тис. первинних орг-цій, 56 тис. громад. інспекторів і 30 тис. постів громад. контролю. З УТОП пов'язана діяльність акад. АН УРСР П. С. Погребняка, проф. М. А. Воїнственського (голови Президії Респ. ради — відповідно 1953—63 і 1963—81). Див. у цьому томі розділ Охорона природи.

Є. В. Качаловський.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Громадська організація, метою якої є активна участь у здійсненні заходів Комуністичної партії і Радянської держави по охороні пам'яток історії та культури і використанню їх у патріотичному, інтернац. й естетичному вихованні рад. народу, підвищенні його освіти і культури. Засн. 1966 в Києві. Відповідно до закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978) т-во сприяє залученню широких верств населення до активної участі в охороні пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, л-ри і писемності, етнографії, нар. творчості, здійснює пропаганду пам'яток і законодавства про охорону і використання їх, активно сприяє роботі держ. органів охорони пам'яток, здійснює громад. контроль за їхнім збереженням, використанням, ремонтом і реставрацією, а також проводить ін. роботу.

Т-во здійснює н.-д. та пошукову роботу: проводить наук. конференції (самостійно і спільно з наук. установами), розробляє пропозиції щодо поліпшення охорони пам'яток, бере участь у проведенні паспортизації їх, сприяє розширенню в республіці мережі музейних закладів на громад. засадах.

Найвищим керівним органом т-ва є з'їзд, який обирає правління та ревізійну комісію. 1-й (установчий) з'їзд відбувся 1966, 2-й — 1972, 3-й — 1976, 4-й — 1982 (всі — в Києві). В 1966—67 голова правління т-ва — професор К. К. Дубина, з 1967 — академік АН УРСР П. Т. Тронько. В областях, містах і районах республіки створено відповідно обласні, міські, районні орг-ції т-ва; за місцем роботи або проживання членів т-ва — його первинні організації.

При респ., обласних, міських і районних правліннях працюють громад. секції, комісії та інспекції. Роботу громад. секцій координують науково-методичні ради, що створені при респ. та обл. правліннях. Пропаганду пам'яток історії та культури в республіці вело 650 нар. ун-тів, де навчалося бл. 56 тис. слухачів; діяло 3817 лекторіїв і кінолекторіїв (1984). Т-во проводить значну роботу по пропаганді пам'яток засобами масової інформації.

В системі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури працюють: *Народної архітектури та побуту музей УРСР* (Київ, заснований 1969), спеціальна науково-реставраційна майстерня (з 1975). На початку 1984 товариство налічувало 17 145 тис. членів, об'єднаних у 74 499 первинних організацій. Товариство видає наукову та методичну літературу, зокрема квартальний науково-інформаційний бюлетень «Пам'ятники України» (з 1969).

П. Т. Тронько.

Товариство любителів книги Української РСР. Масова громадська орг-ція, покликана сприяти поліпшенню пропаганди книги та ін. неперіодичних видань і активному використанню їх у комуністичному вихованні трудящих, поширенню книгознавчих і бібліографічних знань. Т-во залучає громадськість до розповсюдження л-ри, сприяє підвищенню ефективності використання громадських і особистих книжкових фондів, вивченню читацьких інтересів, підвищенню культури читання, збереженню книги, особливо навчальної. Воно об'єднує й координує діяльність книголюбів республіки. Створене 1974 в Києві. Складова частина Всесоюзного добровільного т-ва любителів книги. У своїй роботі т-во спирається на ініціативу й самодіяльність любителів книги, працює в тісному контакті з Держкомвидавом УРСР, Укоопспілкою, М-вом культури УРСР, Спілкою письменників України та іншими культурно-освітніми установами, громадськими організаціями й творчими спілками. Вищий керівний орган товариства — з'їзд (1-й з'їзд — 1974, 2-й — 1979, 3-й — 1984; відбулися в Києві). В перерві між з'їздами роботою т-ва керує правління, що обирається на з'їздах строком на 5 років. Першим головою правління був письменник В. М. Собко. З 1982 правління очолює письменник В. В. Канівець. При правлінні створено громад. наук.-методичні ради та секції. Т-во об'єднує (1983) 25 обласних, Київську міську, 118 ін. міських, 85 районних міських, 472 районні сільські, 34 325 первинних орг-цій, у яких налічується понад 2788 тис. чол.

Т-во використовує різноманітні форми роботи: організовує місячники, декади, тижні пропаганди книги, лекторії з питань книгознавства, книжкові свята, тематичні книжкові виставки й вечори, усні журнали, читацькі конференції, зустрічі з авторами книг, працівниками видавництв і книжкової торгівлі. Орг-ції т-ва створюють нар. книжкові магазини й кіоски, шкільні кооперативи, беруть участь в орг-ції букіністичної торгівлі, книжкового обміну. Вони надають допомогу б-кам у розширенні мережі нестаціонарного бібліотечного обслуговування трудящих та підвищенні ефективності використання бібліотечних книжкових фондів, збирають книги для підшефних колгоспів, радгоспів, сільс. шкіл, ударних комсомольських будов тощо. Значну роль у роботі т-ва відіграють клуби книголюбів, яких у республіці налічується 2429 (1983). Певну систему знань у галузі книгознавства й бібліографії дають слухачам нар. ун-ти «Книга», факультативні читання, цикли лекцій. Т-во видає щотижневу газету «*Друг читача*» (з Держкомвидавом УРСР), випускає методичні рекомендації, плакати й листівки з питань пропаганди сусп.-політ. і худож. л-ри, книгознавчих і бібліографічних знань, організовує виступи членів т-ва в періодичній пресі, по радіо й телебаченню. Товариство має Експериментально-виробничий комбінат (Київ), який здійснює ремонт і реставрацію книг, надає інші послуги книголюбам.

В. В. Канівець.

Музичне товариство Української РСР. Громадська творча орг-ція, що об'єднує музикантів-професіоналів та аматорів. Засн. 1959 як Хорове т-во Української РСР, з 1967 — Муз.-хорове товариство Української РСР, з 1975 — сучас. назва. Т-во сприяє пропаганді музики і муз. освіти, розвиткові соціалістичної культури, самодіяльної худож. творчості. Форми роботи: організація муз. ф-тів у нар. ун-тах культури, муз. лекторіїв, лекцій-концертів у трудових колективах, семінарів по підвищенню кваліфікації керівників самодіяльних колективів; організація конкурсів, фестивалів тощо. Музичне товариство Української РСР проводить роботу з естетичного виховання дітей і підлітків. Об'єднує (на 1.І 1984) 3584 первинні орг-ції (понад 128 500 членів). Відділення т-ва є в усіх обл. центрах УРСР, у Кривому Розі і Севастополі та в усіх райцентрах. Вищий керівний орган — респ. з'їзд, який проходить раз у 5 років (1-й — 1967, 2-й — 1975, 3-й — 1980). З'їзд обирає правління. Його очолювали: композитор П. О. Козицький

(1959—60), нар. арт. УРСР С. Д. Козак (1960—73); з 1973 голова правління — нар. арт. СРСР М. К. Кондратюк.

М. К. Кондратюк.

Українське театральне товариство (УТТ). Громадська творча орг-ція, що об'єднує діячів театру України. Засн. 1944 у Києві. УТТ сприяє розвитку рад. театр. мистецтва, вихованню театр. кадрів, зміцненню зв'язків працівників театру з життям народу, активізації їхньої ролі в боротьбі за побудову комунізму в нашій країні. Т-во веде постійну роботу в галузі підвищення ідейності і художнього рівня репертуару театру, посилення його виховної ролі; сприяє зближенню нац. культур народів СРСР. УТТ проводить творчі огляди, конференції, дискусії, обговорення діяльності театрів, їхнього репертуару, пропагує досягнення рад. театр. мистецтва, через існуючі творчі лабораторії (зокрема, режисерів і художників драм. та лялькових театрів, завідуючих муз. частиною, художників по світлу, молодих драматургів тощо) і постійно діючі семінари сприяє підвищенню кваліфікації працівників театру. Найвищий керівний орган УТТ — з'їзд. 1-й (установчий) з'їзд відбувся 1948 (прийнято статут та обрано правління і секретаріат), 2-й — 1954, 3-й — 1959, 4-й — 1963, 5-й — 1969, 6-й — 1973, 7-й — 1978, 8-й — 1983. Правління очолювали нар. артисти СРСР І. С. Паторжинський (1948—54), Н. М. Ужвій (1954—73): з 1973 — О. Я. Кусенко. УТТ має 7 відділень — Дніпропетровське, Донецьке, Київське, Кримське, Львівське, Одеське і Харківське. Первинні орг-ції товариства є в усіх театрах України. При УТТ діє *київський театр «Дружба»*, 5 будинків актора — в Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові. У складі т-ва (на 1.I 1984) понад 5 тис. членів. УТТ разом з М-вом культури УРСР видає журнали *«Український театр»*, «Театрально-концертний Київ», «Театральний Львів», «Театральна Одеса», «Театральний Харків».

О. Я. Кусенко.

Торговельно-промислова палата УРСР. Союзно-республіканська громад. орг-ція, покликана сприяти розвиткові торгівлі, екон. і науково-тех. зв'язків Рад. Союзу з ін. країнами. Створена 1973 на базі Укр. респ. відділення в Києві та Харків. і Одеського відділень *Торговельно-промислової палати СРСР*. У Торг.-пром. палаті УРСР — 9 міжобласних відділень, 16 обл. і 24 міськ. бюро товарних експертиз (1984). Торг.-пром. палата УРСР діє на основі статуту, прийнятого на заг. зборах членів палати у квітні 1978. Органами управління палати є (з квітня 1978) з'їзд, Рада та Президія, яку обирає Рада. 1-й з'їзд відбувся 1983 (збирається один раз на 5 років). 889 дійсних членів (1984) Торг.-пром. палати УРСР — це держ., кооп. і громад. підприємства та орг-ції, розташовані на тер. республіки. Торг.-пром. палата УРСР входить до складу Франко-Рад., Італо-Рад., Британо-Рад. та Фінсько-Рад. торг. палат. Голова Президії Торг.-пром. палати УРСР є представником Укр. РСР у Міжнар. бюро виставок, яке займається підготовкою та проведенням всесвітніх універсальних і спеціалізованих виставок. Розвиткові наук.-тех. і торг.-екон. зв'язків Рад. Союзу з ін. країнами Торг.-пром. палата УРСР сприяє шляхом організації переговорів іноз. делегацій та представників ділових кіл з спеціалістами рад. орг-цій та підприємств, проведенням у республіці іноз. виставок, організацією експозицій Укр. РСР на рад. виставках за кордоном. Палата виконує на замовлення рад. та іноз. орг-цій і підприємств експертизу якості і перевірку кількості товарів, перекладає з іноз. мов російською і з російської іноз. мовами наук.-тех. інформацію, товаросупровідну документацію, розробляє худож.-графічні оригінали для рекламних матеріалів на експортну та вітчизн. продукцію, розповсюджує серед членів та ін. заінтересованих підприємств і орг-цій довідкові й інформаційні матеріали про економіку і зовн. торгівлю СРСР з ін. країнами, консультує установи і підприємства з патентно-ліцензійних питань.

О. П. Горденок.

Товариство Червоного Хреста УРСР (ТЧХ УРСР). Масова добровільна громадська організація, осн. завданням якої є сприяння органам охорони здоров'я в залученні широких верств населення до здійснення профілактич. і сан.-протиепідемічних заходів. ТЧХ веде пропаганду сан.-гігієніч. знань, безплатного донорства, навчає населення поданню першої мед. допомоги, подає мед.-соціальну допомогу самотнім хворим похилого віку, насамперед інвалідам Великої Вітчизняної війни і праці, а також потерпілим від війни, стихійного чи ін. лиха тощо. ТЧХ УРСР було створено у квітні 1918. 10 березня 1919 Головою Ради Народних Комісарів УРСР був підписаний декрет про затвердження окремого Комітету українського Червоного Хреста. Т-во в певні періоди очолювали такі відомі діячі Рад. держави, як Г. І. Петровський та А. В. Іванов. В травні 1923 разом з ін. т-вами Червоного Хреста і Червоного Півмісяця союзних республік ТЧХ УРСР об'єдналось в Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР. Під час громадянської війни ТЧХ УРСР надавало допомогу пораненим і хворим червоноармійцям, брало участь у ліквідації наслідків голоду, здійснювало заходи по боротьбі з епідеміями тощо.

В 1920—30 ТЧХ УРСР брало активну участь у становленні і розвитку охорони здоров'я республіки, було ініціатором створення санітарної авіації на Україні, розгорнуло масове навчання населення, санітарних дружин і членів санітарних постів по наданню першої мед. допомоги, а також підготовку мед. сестер. В роки Великої Вітчизняної війни більш як 100 тис. активістів ТЧХ України виявили самовідданість при врятуванні життя тисяч захисників Батьківщини. Багато з них були удостоєні державних нагород, двоє (М. С. Шкарлетова і М.З. Щербаченко) — звання Героя Радянського Союзу, 10 мед. сестер і сандружинниць — найвищої нагороди Міжнародного комітету Червоного Хреста — медалі Флоренс Найтінгейль. У післявоєнний період ТЧХ УРСР взяло активну участь в ліквідації наслідків війни, у відновленні мережі лікувально-профілактичних та протиепідемічних установ і в сан.-протиепідемічній роботі. Основою ТЧХ УРСР є первинні організації на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, учбових закладах, при будинкоуправліннях тощо. Первинні організації створюються при наявності не менше десяти членів т-ва і об'єднуються в дільничні, районні і міські організації, а на залізницях — в вузлові та відділкові, які в свою чергу об'єднуються в обласні, дорожні та республіканську згідно з адм. поділом. На 1984 ТЧХ УРСР об'єднувало 25 обл., 6 дорожніх комітетів і Київ. міський комітет — усього понад 24,6 млн. чоловік. Більш як 181 тис. громадських сан. інспекторів здійснюють санітарний контроль на підприємствах та будовах, на транспорті і в с. г. 1000 патронажних медичних сестер ТЧХ УРСР виконують обов'язки по медичному догляду і подають допомогу хворим, інвалідам війни та праці. Керівними органами ТЧХ УРСР є збори та конференції — для первинних організацій, конференції — для дільничних, вузлових, районних, міських, відділкових, обласних та дорожніх комітетів, які скликаються два рази на 5 років. Найвищий керівний орган ТЧХ УРСР (відповідно до нового статуту) — з'їзд, що скликається раз на п'ять років. Відбулося (на 1984) 13 з'їздів: 1 — 4-й Всеукраїнські з'їзди ТЧХ (1925, 1927, 1929, 1932) — у Харкові, 5 — 13-й (1936, 1948, 1953, 1958, 1963, 1967, 1971, 1976, 1981) — у Києві. ТЧХ УРСР через Виконавчий комітет Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР здійснює зв'язок з міжнар. організаціями Червоного Хреста.

В. П. Ференц.

Українське республіканське добровільне протипожежне товариство (УРДПТ). Громадська організація, яка сприяє підвищенню пожежної безпеки в нар. г-ві республіки і в побуті. Засн. 1957. У його складі — Центр. респ. апарат, обласні, міжрайонні, районні та міські т-ва, первинні орг-ції. Найвищим органом УРДПТ є респ. конференція, що скликається не рідше як один раз на 4 роки (на 1984 їх відбулося 7—1957, 1961, 1965, 1969, 1973, 1977, 1981, всі — в Києві). Осн. завдання УРДПТ: пропаганда і поширення серед членів т-ва і населення знань про протипожежну справу, здійснення через первинні орг-ції громад. контролю за додержанням правил пожежної безпеки в нар. господарстві республіки і в побуті, розробка і запровадження засобів пожежної профілактики, проведення силами і засобами товариства профілактичних і організаційно-масових заходів щодо попередження і гасіння пожеж. УРДПТ провадить лекції та бесіди на протипожежні теми, бере участь у громад. оглядах протипожежного стану підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, населених пунктів, шкіл тощо, створює добровільні пожежні дружини, влаштовує конкурси, огляди і змагання на краще проведення роботи первинними організаціями, організовує змагання з пожежно-прикладного спорту, допомагає ДТСААФ у підготовці протипожежних груп (ланок) самооборони на підприємствах та ін. об'єктах, виставляє пожежні пости тощо. Для протипожежної пропаганди УРДПТ використовує пресу, радіо, кіно, телебачення та ін. Практична діяльність УРДПТ відбувається у тісному контакті з органами держ. пожежного нагляду М-ва внутрішніх справ УРСР. У складі УРДПТ (на 1.I 1984) — 38 375 первинних орг-цій, що об'єднують бл. 5,42 млн. членів.

Л. П. Марченко.

Українське товариство мисливців і рибалок (УТМР). Громадська орг-ція; створене 1921 в Харкові як Всеукр. рада мисливців і рибалок (1933 т-во було ліквідовано; знову відновлено 1947 під назвою Укр. добровільне т-во мисливців і рибалок; з 1953 — сучас. назва). Об'єднує мисливців і рибалок з метою активної участі їх у розвитку мисливського і рибальського спорту, в роботі по охороні, відтворенню і збільшенню корисної фауни республіки. До складу т-ва входять (1984) обласні (25), районні (514), первинні колективи мисливців і рибалок пром. підприємств, колгоспів, радгоспів і різних установ. Керівним органом т-ва є Респ. рада, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді (скликається один раз на п'ять років; перший відбувся в 1921 у Харкові і затвердив перший статут т-ва). Після відновлення діяльності т-ва 1-й з'їзд відбувся 1947, 2-й — 1951, 3-й — 1954, 4-й — 1958, 5-й — 1961, 6-й — 1964, 7-й — 1968, 8-й — 1973, 9-й — 1976, 10-й — 1981 (всі — в Києві). На 1.I 1984 т-во об'єднувало понад 500 тис. чол.

О. В. Ніколаєвський.

Українське товариство глухих (УТОГ). Громадська орг-ція, що об'єднує інвалідів по слуху, які живуть в УРСР, з метою залучення їх до суспільно корисної трудової діяльності й активної участі в госп. будівництві, підвищення їхнього ідейного і фахового рівня, профес. навчання, працевлаштування. Створене 1933. До мережі т-ва входять 25 обласних, 193 районні, міжрайонні та міські відділи УТОГ. Керівним органом УТОГ є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Для проведення культурно-виховної роботи серед глухих у розпорядженні УТОГ (на 1984) — 57 будинків культури, 96 клубів, 102 червоні кутки, 186 бібліотек (фонд — 390 тис. одиниць зберігання). Випускає газету «Наше життя». Нагороджене Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1983). *П. П. Шпак.*

Українське товариство сліпих (УТОС). Громадська орг-ція, що об'єднує інвалідів по зору 1-ї і 2-ї груп, які живуть в УРСР, з метою залучення їх до суспільно корисної трудової діяльності. Створене 1933. Керівним органом УТОС є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Т-во сприяє розвиткові громадської і політ. активності членів, підвищенню їхнього ідейно-політичного, культурного, загальноосв. та фахового рівня, здійснює ряд заходів, спрямованих на забезпечення спец. умов для працевлаштування інвалідів по зору, медичного, побутового і культурного обслуговування їх. Т-во має (на 1984) 3 будинки культури, 51 клуб, 71 червоний куток, 79 бібліотек (фонд — бл. 1 млн. одиниць зберігання, з них 500 тис. примірників озвучено). Видає журнали «Призыв» (рос. мовою) та «Заклик» (укр. мовою) з додатком «Школяр». Нагороджене Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1983). *В. М. Акімушкін.*

Наукові товариства

Науково-технічні товариства. Масові організації, мета яких — сприяти успішному здійсненню розробленої КПРС комплексної програми наук.-тех. прогресу в нар. г-ві, підвищенню ефективності сусп. виробництва та якості роботи, прискоренню темпів зростання продуктивності праці, зміцненню трудової, виробничої і технологічної дисципліни. НТТ УРСР — невід'ємна складова частина НТТ СРСР. Дійсними членами НТТ є наук. працівники, інженери, техніки, спеціалісти в галузі с. г., економіки, планування, обліку, робітники — новатори виробництва, колгоспники-передовики, викладачі, студенти вузів, учні середніх спец. і профес.-тех. навч. закладів. Юридичні члени НТТ — м-ва, держ. комітети, відомства та їхні організації, об'єднання, підприємства промисловості, с. г., буд-ва, транспорту, зв'язку, комунально-побутового обслуговування, торгівлі та споживчої кооперації, колгоспи, науково-дослідні, проектні та конструкторські установи, вищі навч. заклади, технікуми та ін. Діяльністю НТТ УРСР керують Укр. респ. рада профес. спілок і Укр. респ. рада НТТ. Т-ва підтримують тісний зв'язок з міністерствами, Держпланом, Академією наук республіки, місцевими Радами народних депутатів, ЦК ЛКСМУ, Всесоюзним товариством винахідників і раціоналізаторів, організаціями товариства «*Знання*», а також з ін. установами.

Початковий етап розвитку НТТ на Україні пов'язаний з розвитком і становленням НТТ Росії, насамперед з заснуванням (1866, Петербург) Російського тех. т-ва (РТТ), перше відділення якого було створено (1869) у Миколаєві. Згодом почали діяти ін. відділення РТТ — Київське (1870), Одеське (1871), Харківське (1879), Волинське (1897), Кременчуцьке (1900) та ін. Найбільше серед них — Київське відділення — стало організатором (1884) першого і єдиного в Росії середньотех. уч-ща бурякоцукрового профілю (при Смілянському рафінадному з-ді). Це відділення займалося також проблемами, пов'язаними зі спорудженням водопроводу і каналізації у Києві, з організацією у місті трамвайного руху, газового й електр. освітлення, судноплавства на Дніпрі, з буд-вом хрещатицького колектора для стікання дощових вод та ін. У 1897 рада Київ. відділення створила Комітет для збирання коштів на спорудження будинку Київського політех. ін-ту. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції постала необхідність у масових наук.-тех. т-вах, діяльність яких була б спрямована на розвиток нар. г-ва країни. Вже 1921 РНК РРФСР прийняла декрет, яким заохочувалась організація таких т-в. У 1932 відповідно до постанови ЦК ВКП(б) (19.XI 1931) в СРСР створено всесоюзні наук. і інженерно-тех. товариства (за галузями пром-сті) та республіканські (у т. ч. українські) відділення їх. З 1954 діяльністю наук.-тех. товариств керують профес. спілки. На першій Укр. респ. конференції НТТ (1958, Київ) було обрано Укр. респ. раду товариств. Кількість членів НТТ в республіці на той час становила 150 тис. На 1.I 1984 в УРСР функціонують 24 галузевих наук.-тех. товариства, що об'єднують понад 2,6 млн. дійсних членів. В кожному з 11 найбільших НТТ УРСР кількість дійсних членів перевищує 100 тис. (табл.). Понад 600 тис. дійсних членів об'єднано в ін. т-вах: легкої пром-сті; всесоюз. хім. ім. Д. І. Менделєєва; енергетики і електротех. пром-сті ім. Г. М. Кржижановського; наук.-екон.; приладобудівної пром-сті ім. акад. С. І. Вавилова; лісової пром-сті й лісового г-ва; суднобудівної пром-сті ім. акад. О. М. Крилова; нафтової і газової пром-сті ім. акад. І. М. Губкіна; борошномельної, круп'яної, комбікормової та елеваторної пром-сті; паперової і деревообробної пром-сті; водного транспорту; поліграфії, видавництв і книжкової торгівлі; кольорової металургії. На чолі кожного товариства — галузеве правління. В усіх областях республіки і у Києві є місцеві правління т-в, роботу яких координують відповідно обласні та Київ. міська рада НТТ. Основа кожного т-ва — первинні організації, кількість яких в республіці становить (на 1.I 1984) понад 31 тис. Для розгляду наук.-тех. й екон. проблем т-ва організовують конференції, наради, семінари, влаштовують конкурси та огляди. Набули поширення громадські творчі об'єднання, створювані в первинних організаціях НТТ: бюро економічного аналізу, групи і лабораторії наук. досліджень, бюро тех. інформації, ради наук. організації праці та творчі бригади. В цих об'єднаннях працюють понад 860 тис. членів НТТ. З НТТ УРСР пов'язана діяльність Б. Є. Патона, О. Ю. Ішлінського (голова Всесоюзної ради НТТ), І. І. Лукінова, О. В. Городиського, Ю. К. Делімарського, Д. А. Дудка, Л. А. Кульського, І. І. Ляшка, Я. С. Підстригача, А. А. Долінського, О. С. Ємельянова, М. В. Новикова, А. М. Підгорного, П. Р. Родіна, І. В. Скрипника, А. К. Шидловського, ін. вчених. Очолює Укр. респ. раду НТТ (з 1979) академік АН УРСР В. І. Трефілов. Економ. ефект від впровадження у народне г-во заходів, розроблених НТТ УРСР, перевищив (1983) 1,4 млрд. крб. Досягнення науки, техніки і передового досвіду НТТ пропагують, використовуючи періодичну пресу, радіо і телебачення. Вони організовують курси, семінари і міжзаводські школи, наук.-тех. виставки, провадять дні спеціалістів і новаторів, публікують брошури. Разом з міністерствами і відомствами НТТ УРСР видають 14 наук.-тех. і виробничих журналів. Пропаганду наук.-тех. знань ведуть 10 будинків техніки НТТ. Для підвищення наук.-тех. і екон. знань, а також ділової кваліфікації в республіці діють понад 1200 нар. університетів, де навчаються (1983) понад 300 тис. чол. НТТ беруть участь в організації і підведенні підсумків соціалістичного змагання спеціалістів. У рамках НТТ СРСР т-ва республіки підтримують зв'язки з нац. наук.-тех. об'єднаннями зарубіжних країн, а також з регіональними і міжнар. інженерними організаціями, беруть участь у здійсненні комплексної програми соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ, розвивають співробітництво з НТТ соціалістичних країн. НТТ республіки нагороджено (1977) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Див. також ст. *Технічні журнали* на Україні, т. 11. *В. В. Лола.*

Кількісний склад найбільших науково-технічних товариств УРСР (на 1.I 1984)

Науково-технічне товариство	Кількість дійсних членів
Сільського господарства	285 091
Машинобудівної промисловості	238 624
Будівельної індустрії	223 573
Торгівлі	198 919
Радіотехніки, електроніки й зв'язку ім. О. С. Попова	188 085
Комунального господарства і побутового обслуговування	172 834
Гірниче	164 350
Чорної металургії	141 557
Харчової промисловості	132 827
Автомобільного транспорту і шляхового господарства	124 759
Залізничного транспорту	116 140

Українська республіканська організація Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів. Громадська організація, яка об'єднує робітників, колгоспників, інженерно-технічних і наукових працівників, спеціалістів с. г., службовців, учнівську молодь республіки, які беруть участь у винахідництві й раціоналізаторстві, а також сприяють їхньому розвиткові. Засн. 1958 і діє згідно з статутом ВТВР. Найвищим органом т-ва в УРСР є республіканський з'їзд, що скликається один раз на п'ять років (на 1984 відбулося п'ять з'їздів — 1963, 1968, 1972, 1978, 1983, всі —у Києві). Очолює організацію Респ. рада ВТВР, яка підпорядкована Центр. раді ВТВР та Укр. респ. раді професійних спілок і підтримує контакт з м-вами, відомствами, ЦК ЛКСМУ, науково-тех. товариствами, товариством «*Знання*» тощо. Завданнями організації є: залучення широких мас трудящих до активної участі у винахідницькій і раціоналізаторській діяльності, спрямованій на прискорення тех. прогресу в нар. г-ві; мобілізація творчої активності членів т-ва на розробку і впровадження у нар. г-во винаходів і раціоналізаторських пропозицій; громад. контроль за додержанням діючого законодавства в галузі винахідництва і раціо-

налізаторства; розвиток масової тех. творчості трудящих; залучення молоді до тех. творчості; сприяння активній участі членів т-ва у соціалістичному змаганні; проведення (разом з ін. держ. і госп. органами) оглядів, конкурсів, виставок, конференцій та ін. заходів з питань винахідницької і раціоналізаторської роботи. У складі Укр. респ. організації ВТВР (на 1.I 1984)— 25 обласних, Київ. міська, 500 районних, понад 250 об'єднаних галузевих, 66 міських, 6 шляхових, 3 басейнові ради і 22 тис. первинних організацій ВТВР, що об'єднують понад 2,5 млн. членів. При Укр. респ. раді ВТВР діють секції винахідницької, раціоналізаторської і патентно-ліцензійної роботи у легкій і харчовій пром-сті, будівництві, у с. г., на підприємствах транспорту, а також по роботі з молоддю. В республіці створено понад 7,3 тис. шкіл і ф-тів тех. творчості, 20 громад. ін-тів і факультетів патентознавства, 14 тис. консультаційних пунктів. Діють 56 тис. комплексних творчих бригад, 1700 бюро і 2400 рад новаторів. Серед трьох членів ВТВР — заслужених винахідників СРСР — Б. Є. Патон; 281 член Укр. респ. орг-ції ВТВР удостоєний звання заслуженого винахідника УРСР, 892 члени — звання заслуженого раціоналізатора УРСР. Укр. респ. орг-ція ВТВР нагороджена (1978) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. П. Губа.

Медичні наукові товариства. Громад. об'єднання лікарів та ін. фахівців, які працюють у галузі медицини і охорони здоров'я, ведуть н.-д., пед. і практичну роботу. На Україні першим мед. наук. т-вом було «*Товариство київських лікарів*» (1840), потім були створені мед. наук. т-ва в Одесі (1849), Харкові (1861) та ін. містах. Згодом розпочали свою діяльність спеціалізовані т-ва: Аптекарське т-во (Львів, 1871), Т-во наук. медицини і гігієни (Харків, 1872), Одеське бактеріологічне т-во (1876), Акушерсько-гінекологічне товариство (Київ, 1896), т-ва сифілідологів (Харків, 1900; Київ і Одеса, 1902) та ін. В 1910 утворилось Українське т-во лікарів у Львові. Після 1917 на Україні було організовано Єдине наук. мед. т-во, при якому функціонували секції з різних фахів, що незабаром виділилися в самостійні т-ва (хірургів, терапевтів, стоматологів та ін.). Завданнями мед. наук. т-в є популяризація наук. мед. знань серед населення, впровадження досягнень мед. науки в практику охорони здоров'я, обмін досвідом і підвищення кваліфікації членів т-ва, надання науково-методичної і практичної допомоги органам охорони здоров'я, а також участь в розробці планів перспективного розвитку охорони здоров'я і наукової роботи. В 1984 в УРСР діяло 38 спец. респ. мед. наук. т-в (див. табл.), які мають у всіх областях УРСР свої спеціалізовані обласні мед. наук. т-ва, що об'єднують у своєму складі бл. 95 тис. наук. працівників, лікарів, біологів та ін. спеціалістів. В більшості великих міст УРСР є спеціалізовані міські мед. наук. т-ва, а в районних центрах єдині мед. наук. т-ва, діяльність яких координують ради обл. відділів охорони здоров'я і обл. спеціалізовані мед. наук. т-ва (кожне за своїм фахом). Керівним органом кожного мед. наукового т-ва є респ. з'їзд, який обирає правління, приймає статут т-ва. Рада мед. наук. т-в функціонує при Вченій раді МОЗ УРСР. Респ. мед. наук. т-ва входять до складу всесоюзних мед. наук. т-в.

У різні роки мед. наук. т-ва очолювали видатні укр. рад. вчені: М. М. Амосов, О. О. Богомолець, В. К. Висикович, Л. В. Громашевський, М. Ф. Гамалія, М. М. Губергріц, Д. К. Заболотний, В. І. Іванов, Р. Є. Кавецький, О. С. Коломійченко, Б. М. Маньківський, О. М. Марзєєв, Н. П. Новаченко, В. П. Образцов, М. М. Сиротинін, Ю. С. Сапожников, М. Д. Стражеско, В. А. Субботін, О. М. Хохол, В. П. Філатов, А. А. Чайка та інші вчені.

Є. П. Подрушняк.

Українське ботанічне товариство (УБТ). Науково-громадська орг-ція, яка об'єднує науковців, що ведуть дослідну, пед. або практичну роботу в галузі ботаніки і суміжних наук. Засноване 1919 в Києві як бот. підсекція Укр. наук. т-ва, у 1921—25 — бот. секція АН УРСР; під сучас. назвою — з 19.III 1925. Статут УБТ прийнято 1972. Є відділенням Всесоюзного бот. т-ва. Завданням т-ва є сприяння розвиткові усіх розділів ботанічної науки, раціональному використанню і збереженню рослинних ресурсів, збагаченню флори і рослинності; впровадження в практику нар. г-ва результатів наук. робіт і винаходів членів УБТ; сприяння координації н.-д. праць з ботаніки, які проводяться різними установами і відомствами; популяризація бот. знань серед населення. УБТ складається з центр. організації у Києві, 15 відділень (Ворошиловградське, Дніпроп., Донецьке, Житомир., Івано-Фр., Луб енське, Львів., Одеське, Полтав., Сімферопольське, Тростянецьке, Ужгородське, Харків., Херсон., Чернівецьке) та 15 груп (Аскапійська, Білоцерківська, Запорізька, Криворізька, Кам'янець-Подільська, Мелітопольська, Ніжинська, Нижньоворітська, Рахівська, Севастопольська, Тернопільська, Уманська, Черкас., Хомутівська, Ялтинська). В центр. організації працюють 7 секцій: флори і рослинності; дендрології та акліматизації рослин; мікології та фітопатології; альгології; фізіології рослин; цитології, ембріології і анатомії рослин; екології та охорони рослинності. Кількість членів УБТ на 1.I 1984 — 2142 чол. Найвищим керівним органом УБТ є з'їзд; 1—4-й з'їзди відбулися 1957, 1960, 1964, 1969 (всі — у Києві), 5-й — 1972 (в Ужгороді), 6-й — 1976 (в Донецьку), 7-й — 1982 (в Ялті). Керівництво УБТ між з'їздами здійснює рада і президія ради. В різний час т-во очолювали академіки АН УРСР: О. В. Фомін (1923—35), Д. К. Зеров (1950—71). З 1972 президент т-ва — акад. АН УРСР К. М. Ситник. УБТ видає щорічник «Досягнення ботанічної науки на Україні» (з 1959).

І. О. Дудка.

Республіканські медичні наукові товариства

	Рік заснування
1. Акушерів-гінекологів	1936
2. Анатомів, гістологів і ембріологів	1957
3. Анестезіологів-реаніматологів	1964
4. Алергологів і імунологів (до 1983 — алергологів)	1972
5. Гастроентерологів	1980
6. Гематологів і трансфузіологів	1968
7. Геронтологів	1962
8. Гігієністів	1938
9. Дерматовенерологів	1922
10. Дитячих лікарів	1936
11. Ендокринологів	1965
12. Інфекціоністів	1974
13. Істориків медицини	1948
14. Кардіологів	1963
15. Лікарів-лаборантів	1969
16. Лікарів з лікувальної фізкультури і спортивної медицини (в 1949—69 — з лікарського контролю і лікувальної фізичної культури)	1949
17. Медичних генетиків	1982
18. Мікробіологів, епідеміологів і паразитологів (в 1939—74 — епідеміологів, мікробіологів і інфекціоністів)	1939
19. Невропатологів і психіатрів	1920
20. Нейрохірургів	1949
21. Нефрологів	1982
22. Онкологів	1936
23. Отоларингологів	1920
24. Офтальмологів	1935
25. Патологоанатомів	1969
26. Патофізіологів	1930
27. Рентгенологів і радіологів	1931
28. Соціальних гігієністів і організаторів охорони здоров'я	1983
29. Стоматологів	1954
30. Судових медиків (в 1946—81 — судових медиків і криміналістів)	1946
31. Терапевтів	1930
32. Травматологів і ортопедів	1938
33. Урологів	1938
34. Фармакологів	1961
35. Фармацевтів	1949
36. Фізіотерапевтів і курортологів	1959
37. Фтизіатрів	1940
38. Хірургів	1922

Географічне товариство УРСР (ГТ УРСР). Наук.-громад. організація, яка веде теоретичну і практичну роботу в галузі географії, краєзнавства і суміжних наук, спрямовану на розвиток рад. науки, на раціональне використання природних ресурсів УРСР, їх перетворення, відтворення і охорону в інтересах підвищення добробуту народу і побудови комунізму. Т-во сприяє координації наук. досліджень, поліпшенню геогр. освіти у школі та вищих учбових закладах, пропаганді найновіших досягнень у галузі геогр. наук, розвиткові краєзнавства і туризму, охороні пам'яток природи і культури тощо. ГТ УРСР — складова частина Геогр. т-ва СРСР. Засн. 1947 у Києві як його Український філіал, з 1958 — при Академії наук УРСР. Товариство складається з дійсних членів і почесних членів, об'єднаних в Київську міську орг-цію та відділи; при відділах створюються відділення. Найвищий орган т-ва — з'їзд (1-й відбувся 1964 у Києві; 2-й — 1970 у Львові; 3-й — 1975 у Харкові; 4-й — 1980 у Ворошиловграді). Між з'їздами роботою керує Вчена рада і президія на чолі з президентом (з 1970 — чл.-кор. АН УРСР О. М. Маринич); органами управління відділу є заг. збори (конференції), Вчена рада, президія Вченої ради. При ГТ УРСР працюють наук. секції та комісії: фіз. географії, екон. географії, географії сільських населених пунктів, шкільної географії, картографії, геоморфології, палеогеографії, гідрології, метеорології та кліматології, космічного землезнавства, туризму, спелеології та ін. Товариство використовує різноманітні форми діяльності: наук. конференції, консультації і експертизи з питань географії, видання наук. геогр. збірників та ін. друкованих матеріалів, організація лекторіїв. На 1.I 1984 у складі Київської міської організації та 30 відділів т-ва було 7840 дійсних членів.

О. М. Маринич

Українське ентомологічне товариство (УЕТ). Науково-громад. орг-ція. Створене 1949 при АН УРСР. Завданнями УЕТ є сприяння розвиткові рад. науки в галузі ентомології, впровадження досягнень науки в практику сільс. і лісового г-ва, охорони здоров'я і природи, пропаганда ентомологічних знань серед широких громад. кіл. УЕТ — респ. філіал Всесоюз. ентомологічного т-ва. В його складі —

12 обласних (Дніпроп., Донецьке, Закарп., Кримське, Львів., Миколаївське, Одес., Полтав., Уманське, Харків., Херсон., Чернівецьке) і одне міське (Київське) відділення. Керівним органом т-ва є рада, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді. Відбулося три з'їзди: 1-й — 1949 (затвердив статут т-ва), 2-й — 1959 (обидва — в Києві), 3-й — 1980 (Ужгород). Головою т-ва 1949—58 був чл.-кор. АН УРСР Є. В. Звірозомб-Зубовський, з 1958 — акад. АН УРСР В. П. Васильєв. В кожному відділенні обираються місцеві правління, які підпорядковані раді. На 1.I 1984 т-во об'єднувало 605 чол. *В. П. Васильєв.*

Українське мікробіологічне товариство (УМТ). Науково-громадська орг-ція. Створене 1960 при АН УРСР. Діє як респ. відділення Всесоюз. мікробіол. т-ва. УМТ сприяє розвиткові на Україні усіх галузей мікробіології, популяризації її пропаганді її найновіших теоретичних і практичних досягнень з метою впровадження їх у виробн., підвищенню наукової кваліфікації членів т-ва, надає допомогу спец. середнім і вищим навчальним закладам у викладанні мікробіології. На 1984 УМТ мало 16 філіалів (Київський, Дніпроп., Львів., Чернігів., Ужгород., Івано-Фр., Чернівецький, Вінницький, Донецький, Криворізький, Одес., Харків., Ладижинський, Крим., Тернопільський, Полтав.). Київ. філіал включає кілька секцій. Найвищим керівним органом т-ва є з'їзд, що обирає раду УМТ, яка в свою чергу обирає президію. Перші 4 з'їзди відбулися у Києві (1965, 1968, 1971, 1975), 5-й — у Дніпропетровську (1980). Головами УМТ були чл.-кореспонденти АН УРСР М. М. Підоплічко (1965—68), С. М. Московець (1968—71), Д. Г. Затула (1971—75); з 1980— чл.-кор. АН УРСР В. В. Смирнов. УМТ налічує 1200 членів (1984).

К. І. Андрюк.

Українське республіканське товариство паразитологів (УРТП). Науково-громадська орг-ція. Створене 1945 в Києві. Об'єднує фахівців, які працюють у галузі загальної, мед. та с.-г. паразитології, розвиває і координує наук. дослідження з паразитології, веде науково-популяризаторську й консультаційну роботу. У складі УРТП — 10 філіалів (Київський, Харків., Львів., Чернівецький, Дніпроп., Одеський, Донецький, Сімферопольський, Запорізький, Ворошиловградський). Найвищим керівним органом УРТП є конференція (скликається раз на три роки), яка обирає президію (перебуває при Президії АН УРСР, Київ). Відбулося дев'ять конференцій: 1-а — 1945, 2-а — 1956 (обидві — в Києві), 3-я — 1960 (Харків), 4-а — 1963 (Львів), 5-а — 1967 (Одеса), 6-а — 1969 (Сімферополь), 7-а — 1972, 8-а — 1975 (обидві — в Білій Церкві), 9-а — 1980 (Львів). У 1973 прийнято статут т-ва. В кожному філіалі УРТП обираються місцеві правління, підпорядковані президії. Президент т-ва — акад. АН УРСР О. П. Маркевич (з 1945). На 1.I 1984 т-во об'єднувало 610 членів. *Л. П. Погребняк.*

Українське фізіологічне товариство імені І. П. Павлова (УФТ). Науково-громад. орг-ція, завданням якої є сприяння розвиткові фізіології, організація допомоги членам УФТ у підвищенні наук. кваліфікації, а також сприяння втіленню у життя їхніх наук. досягнень, винаходів і раціоналізатор. пропозицій, популяризація й пропаганда найновіших наук. і тех. знань та досягнень у галузі фізіології. Сучасна назва — з 1961, після того, як з Укр. т-ва фізіологів, біохіміків і фармакологів (засн. 1929) відокремилися біохіміки та фармакологи, які створили самостійні т-ва. УФТ діє як респ. відділення Всесоюз. фізіол. т-ва імені І. П. Павлова.

В складі товариства 15 місцевих відділень (Київське, Вінницьке, Ворошиловградське, Дніпропетровське, Донецьке, Запорізьке, Закарп., Івано-Фр., Кримське, Львів., Одеське, Полтав., Тернопільське, Харків., Чернівецьке). Керівний орган УФТ — рада т-ва, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді. На 1.I 1984 відбулося одинадцять з'їздів: 1-й — 1929 (Харків), 2-й — 1937 (Одеса), 3-й — 1939 (Дніпропетровськ), 4-й — 1946 (Львів), 5-й — 1956 (Київ), 6-й — 1961 (Одеса), 7-й — 1964 (Донецьк), 8-й — 1968 (Львів), 9-й — 1972 (Запоріжжя), 10-й — 1977 (Одеса), 11-й — 1982 (Дніпропетровськ). В 1929—61 головою т-ва був акад. О. В. Палладін; в 1961—65 — акад. АН УРСР Д. С. Воронцов; з 1968 — акад. П. Г. Костюк. На 1.I 1984 т-во об'єднувало 1345 членів. *М. Ф. Шуба.*

Українське біохімічне товариство (УБТ). Науково-громадська орг-ція. Створене 1958 при АН УРСР як респ. відділення Всесоюз. біохім. товариства після відокремлення біохіміків від Укр. товариства фізіологів, біохіміків і фармакологів (засн. 1929). Завданнями товариства є сприяння розвиткові на Україні усіх галузей біохімії, активне залучення біохіміків до вирішення теоретичних і практичних питань нар. господарства, подання наук. й методичної допомоги вищим та середнім навч. закладам у викладанні біохімії, підвищення наукової кваліфікації членів товариства. На 1984 УБТ мало 15 філіалів (Київський, Харків., Одес., Дніпроп., Донец., Львів., Чернівецький, Івано-Фр., Крим., Тернопільський, Вінницький, Полтав., Закарпатський, Запорізький, Чернігівський). Найвищим керівним органом товариства є з'їзд, що обирає центральну раду УБТ, яка з свого складу обирає президію. Відбулися чотири з'їзди: 1-й — 1965 (Чернівці); 2-й — 1971 (Львів); 3-й — 1977 (Донецьк); 4-й — 1982 (Дніпропетровськ). Організатором і першим президентом УБТ був акад. О. В. Палладін (1965—71); виконуючим обов'язки президента (з 1972) і президентом (з 1977) — акад. АН УРСР Р. В. Чаговець; з 1982 т-во очолює акад. АН УРСР М. Ф. Гулий. На 1984 УБТ об'єднувало 1514 членів. *В. К. Лішко.*

Українське товариство генетиків і селекціонерів імені М. І. Вавілова (УТГіС). Науково-громадська організація. Створене 1967 в Києві при АН УРСР. Завданнями УТГіС є участь відповід. фахівців у розвитку всіх галузей генетики та селекції, підвищення кваліфікації членів товариства, реалізація результатів їх наук. досліджень, популяризація і пропаганда найновіших теоретичних і практичних досліджень з генетики і селекції тощо.

УТГіС — респ. філіал Всесоюзного т-ва генетиків і селекціонерів. До складу т-ва входить 25 відділень (Асканійське, Вінницьке, Волинське, Ворошиловгр., Дніпроп., Донецьке, Житомир., Закарп., Запорізьке, Івано-Франківське, Київ., Кіровогр., Кримське, Львів., Одеське, Полтав., Ровенське, Сумське, Тернопільське, Харків., Херсон., Хмельницьке, Черкаське, Чернівецьке, Чернігівське). Створено секції генетики і селекції рослин, генетики і селекції тварин, генетики людини, захисту навколишнього середовища. Керівними органами т-ва є центр. рада і президія, які обираються на найвищому керівному органі товариства — з'їзді.

Відбулося чотири з'їзди: 1-й — 1967 (затвердив статут т-ва), 2-й — 1971, 3-й — 1976 (всі — в Києві), 4-й — 1981 (Одеса). Президент т-ва — акад. АН УРСР О. О. Созинов (з 1976). На 1.I 1984 т-во об'єднувало 2584 чол. *І. А. Шевцов.*

Українське гідробіологічне товариство (УГТ). Науково-громад. орг-ція. Створене 1964 при АН УРСР. Діє як респ. філіал Всесоюзного гідробіол. т-ва. Завданнями УГТ є сприяння розвиткові на Україні всіх галузей гідробіології, створення умов для творчого спілкування спеціалістів, популяризація і пропаганда наук. знань й досягнень з метою ефективного впровадження їх у різні галузі нар. господарства, підвищення кваліфікації членів т-ва, надання допомоги вищим і середнім навч. закладам у викладанні гідробіології. На 1984 УГТ мало 8 відділень (Київське, Крим., Дніпроп., Харків., Одес., Львів., Чернівецьке, Херсонське).

Найвищий керівний орган — республіканська конференція, яка обирає президію товариства. Відбулося 4 конференції: 1-а — 1964 (Київ); 2-а — 1970 (Херсон); 3-я — 1975 (Чернівці); 4-а — 1981 (Севастополь). Головами президії були: акад. АН УРСР О. В. Топачевський (1964—75); доктор біол. наук Л. П. Брагінський (1975—81); з 1981 — чл.-кор. АН УРСР В. Д. Романенко. УГТ налічує 512 членів (1984). *Л. П. Брагінський.*

Українське палеонтологічне товариство (УПТ). Науково-громад. орг-ція. Засноване 1977 у Києві. Завданням УПТ є сприяння розвиткові палеонтології, біостратиграфії та палеобіогеографії і впровадження їхніх досягнень в нар. г-во, підготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів в галузі палеонтології і стратиграфії, складання регіональних стратиграфічних схем, охорона геологічних пам'яток і заповідників, популяризація палеонтологічних знань, розвиток культурних і наук. зв'язків і обмін інформацією між вченими-палеонтологами УРСР та ін. країн. УПТ є респ. відділенням Всесоюзного палеонтологічного т-ва; об'єднує Київ., Львів., Харків., Донбаське, Одеське і Дніпроп. відділення. Керівним органом є рада УПТ, яку очолює президент (з 1977 — акад. АН УРСР О. С. Вялов, за ініціативою якого було створене УПТ). З часу заснування рада УПТ провела 6 сесій: 1978 (у Києві); 1979 (в Артемівську); 1980 (у Керчі); 1981 (у Полтаві); 1982 (у Ворошиловграді); 1983 (у Чернігові). Т-во налічує 187 членів (1984).

Д. Є. Макаренко.

Українське мінералогічне товариство. Наук.-громад. організація, яка веде теор. і практичну роботу в галузі мінералогії. Т-во сприяє координації н.-д. робіт у галузі мінералогії, розвитку екскурсійної справи, популяризації й пропаганді найновіших знань і досягнень у галузі мінералогії серед широких верств населення, впорядкуванню та уніфікації мінералогічної термінології тощо. Створене 1970 в Києві за ініціативою акад. Є. К. Лазаренка на базі Укр. відділення (засн. 1954) Всесоюз. мінералогічного т-ва при Відділенні наук про Землю АН УРСР. Складається з дійсних членів, почесних членів і членів-колективів, об'єднаних у відділення. Найвищий орган т-ва — з'їзд (1-й відбувся 1970, 2-й — 1975, 3-й — 1980, всі — у Києві). Між з'їздами роботою керує рада і президія т-ва на чолі з президентом (з 1980 — чл.-кор. АН УРСР

Ю. П. Мельник). Органами управління відділення є: конференція або заг. збори; президія відділення. Т-во використовує різноманітні форми діяльності — скликає наук. конференції, організовує цикли лекцій, видає збірники наук. праць з найактуальніших питань теор. і регіональної мінералогії. На 1.I 1984 у складі т-ва було 18 відділень, які об'єднували 540 дійсних членів. Першим президентом товариства був акад. АН УРСР Є. К. Лазаренко (1970—79).

Ю. П. Мельник.

Творчі спілки

Спілка архітекторів України (САУ). Громад. творча орг-ція, що об'єднує архітекторів республіки та ін. спеціалістів, діяльність яких пов'язана з архітектурою. Засн. 1933 у Харкові. Входить до Спілки архітекторів СРСР. Завдання САУ — сприяння підвищенню рівня укр. рад. архітектури, проектуванню та будову міст і сіл України, розвитку прогресивних нац. традицій і профес. рівня архітекторів тощо. Найвищий керівний орган — респ. з'їзд. Всі з'їзди відбулися в Києві: 1-й — 1937, 2-й — 1955, 3-й — 1960, 4-й — 1965, 5-й — 1970, 6-й — 1975, 7-й — 1980. З'їзд обирає виконавчий орган — правління САУ, правління — президію. Головою правління Спілки 1937—75 був засл. арх. УРСР Г. В. Головко. З 1975 САУ очолює засл. арх. УРСР І. М. Седак. Функціонує 29 організацій Спілки в обласних центрах і ряді міст республіки. На 1. I 1984 у Спілку входило 2675 членів. При правлінні створено творчі секції: містобудування, архітектури житлових будинків, громад. споруд, ландшафтної архітектури, архітектури села, синтезу архітектури і образотворчих мистецтв, теорії архітектури та ін., а також комісії, зокрема по роботі з молодими архітекторами, архітектурній освіті ти підвищенню кваліфікації, авторських правах, по пресі та пропаганді архітектури. Разом з Держбудом УРСР Спілка видає журн. «*Строительство и архитектура*».

І. М. Седак.

Спілка журналістів України. Творча громадська орг-ція працівників редакцій газет, журналів, телебачення і радіо, видавництв та інформаційних агентств. Створена 1959 в Києві. Налічує 10,5 тис. членів (1984). Ставить за мету сприяти творчим працівникам засобів масової інформації і пропаганди у підвищенні марксистсько-ленінської освіти, фахової майстерності у комуністичному вихованні трудящих; веде роботу в галузі підготовки і перепідготовки журналістських кадрів, взаємозбагачення творчим досвідом журналістів братніх республік, соціалістичних країн. Діяльність Спілки спрямована на зміцнення міжнародної солідарності з прогресивними журналістами світу у боротьбі за мир і дружбу між народами. Входить до складу Спілки журналістів СРСР. У рамках Спілки журналістів СРСР підтримує творчі зв'язки з Міжнародною організацією журналістів (МОЖ).

Усі члени Спілки організаційно об'єднані в 25 обласних і понад 540 первинних орг-цій. Найвищий керівний орган Спілки —з'їзд журналістів України (1-й—1959; 2-й — 1966; 3-й — 1971; 4-й — 1977; 5-й — 1982; усі з'їзди відбулися в Києві). З'їзд розглядає підсумки роботи за звітний період, накреслює перспективу, обирає новий склад правління, ревізійну комісію. Правління керує роботою Спілки між з'їздами, не рідше як один раз на рік скликає пленуми, для вирішення поточних справ обирає зі свого складу секретаріат. При правлінні створено Республіканську постійно діючу школу журналістської майстерності, працюють 22 творчі секції і комісії. Навчання активістів преси здійснюють 17 нар. ун-тів і 335 шкіл робсількорів (1984). У Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Чернівцях, у ряді ін. обл. центрів діють громад. ф-ти журналістики при вищих навч. закладах і вечірніх університетах марксизму-ленінізму. Щороку Спілка проводить творчі конкурси. Кращі здобутки журналістів відзначаються Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка, Респ. премією ім. Я. О. Галана, призом «Золоте перо». З 1982 встановлено почесне звання заслужений журналіст Української РСР. Спілка видає інформаційний місячник «*Журналіст України*». Правління Спілки з часу її заснування очолювали укр. журналісти І. К. Сиромолотний, І. М. Педанюк, Ю. А. Лазебник, Я. Ю. Пашко. З 1969 голова правління — В. Я. Сіробаба.

В. Я. Сіробаба.

Спілка кінематографістів України (СКУ). Громад. творча орг-ція. Оргбюро Спілки створено в лютому 1958. Спілка об'єднує працівників укр. кінематографії, які своєю творчістю сприяють розвиткові укр. рад. кіномистецтва (режисери, кінодраматурги. актори, оператори. художники, композитори, звукооператори, кінознавці, редактори, творчі працівники телебачення, інженерно-тех. працівники, що мають самостійні роботи в галузі кінотехніки). Входить до складу Спілки кінематографістів СРСР. Завданням Спілки є згуртування кінодіячів для створення на основі методу соціалістичного реалізму високоідейних, художньо досконалих фільмів, сприяння творчому зростанню кінопрацівників, ідейному та естетичному вихованню молоді, поліпшення організації фільмовиробництва та зміцнення зв'язків з працівниками кіно братніх республік. Найвищий керівний орган — респ. з'їзд, виконавчий — правління (1-й — установчий з'їзд, на якому було прийнято статут та обрано правління і секретаріат, відбувся 1963, 2-й — 1968, 3-й — 1976, 4-й — 1981; всі з'їзди відбулися в Києві). Керівництво поточною творчо-організаційною роботою здійснюють президія і секретаріат, які обирає правління. Є відділення в Одесі та на *Київській кіностудії художніх фільмів* ім. О. П. Довженка. Перший секретар правління СКУ з часу її заснування — нар. арт. СРСР Т. В. Левчук.

При СКУ працюють Укр. респ. відділення Всесоюзного бюро пропаганди кіномистецтва, комісії та секції: кінодраматургії, худож. кінематографії, наук. та документ. кіно, телебачення, актор. майстерності, мультиплікаційного фільму, критики, теорії та історії кіно, кінопрокату, науки і техніки, по роботі з творчою молоддю, кіноаматорами та ін. СКУ об'єднує (на 1.1 1984) 665 членів. Разом з Держкіно УРСР видає журнал «*Новини кіноекрану*».

Т. В. Левчук.

Спілка композиторів України (СКУ). Громадська творча організація, що об'єднує композиторів і музикознавців УРСР. Входить до складу Спілки композиторів СРСР. Створена 1932. Завдання СКУ — сприяти митцям у створенні ідейно і художньо довершеного мистецтва, зростанні і розвиткові профес. майстерності, пропагувати укр. рад. музичне мистецтво. Найвищий керівний орган — з'їзд композиторів України, виконавчий — правління. Всі з'їзди відбулися в Києві: 1-й — 1939, 2-й — 1941, 3-й — 1956, 4-й — 1962, 5-й — 1968, 6-й — 1974, 7-й — 1979, 8-й — 1984. Керівництво поточною творчо-орг. роботою здійснює президія, яку обирає правління. Правління СКУ очолювали нар. арт. УРСР Б. М. Лятошинський (1939—41), нар. арт. СРСР Л. М. Ревуцький (1944—48), нар. арт. УРСР Г. Г. Верьовка (1948—52), засл. діяч мист. УРСР П. О. Козицький (1952—56), нар. артисти СРСР К. Ф. Данькевич (1956—67) та Г. І. Майборода (1967—68). З 1968 голова правління — нар. арт. СРСР А. Я. Штогаренко. До складу СКУ входять Київ. міська, Харків., Одес., Донец., Львів., Дніпроп., Крим. обл. орг-ції, що об'єднують (на 1.I 1984) 247 членів. При СКУ є Укр. відділення Муз. фонду СРСР. Видає журн. «*Музика*».

А. Я. Штогаренко.

Спілка письменників України (СПУ). Творча громадська організація, що об'єднує письменників України. Членами СПУ є поети, прозаїки, драматурги, критики, перекладачі. СПУ — складова частина *Спілки письменників СРСР*. За статутом Спілки письменників СРСР, орг-ція літераторів покликана сприяти написанню творів високого ідейно-художнього рівня, які відображають працю і боротьбу трудящих за побудову комунізму, розвивати і зміцнювати дружбу народів та нац. літератур СРСР, допомагати творчому зростанню молодих письменників, зміцнювати інтернаціональні зв'язки з літераторами зарубіжних країн, насамперед з літ. орг-ціями соціалістичних країн. Творчим методом укр. рад. письменників, як і всіх письменників Рад. Союзу, є *соціалістичний реалізм*. Спілку створено 1934 на 1-му з'їзді письменників України. Найвищий керівний орган СПУ — з'їзд письменників. Він обирає правління, яке із свого складу формує президію й секретаріат. Відбулося 8 з'їздів письменників України. 1-й з'їзд СПУ відбувся 1934 (Харків—Київ), 2-й — 1948, 3-й — 1954, 4-й — 1959, 5-й — 1966, 6-й — 1971, 7-й — 1976, 8-й — 1981 (всі — в Києві). У різний час правління СПУ очолювали І. Ю. Кулик, А. І. Сенченко, І. К. Микитенко, О. Є. Корнійчук, М. Т. Рильський, М. П. Бажан, О. Т. Гончар, Ю. К. Смолич, В. П. Козаченко, з 1979 перший секретар правління — П. А. Загребельний. При президії Спілки працюють творчі комісії. Під час Великої Вітчизн. війни 173 письменники України перебували в лавах Рад. Армії та партизанських загонах. 39 членів СПУ загинули в боротьбі з ворогом. На Україні в областях та м. Києві створено 22 письменницькі організації. До СПУ входять також рос., польс., євр., угор., молд., грецькі письменники, які живуть і працюють на Україні. На 1 січня 1984 Спілка об'єднувала 1064 літераторів. Їй підпорядковані вид-во «Радянський письменник», Укрлітфонд з відділеннями в Харкові, Донецьку, Львові, Одесі. Друк. органи СПУ: газета «Літературна Україна», журнали «Вітчизна», «Радуга», «Київ», «Прапор», «Жовтень», «Донбас», «Всесвіт», «Радянське літературознавство».

П. А. Загребельний.

Спілка художників України (СХУ). Громад. творча орг-ція, що об'єднує художників і мистецтвознавців УРСР. Входить до складу Спілки художників СРСР. Засн. 1938 у Києві (з 1932 — оргбюро; 1933—38 — оргкомітет).

Завданням спілки є згуртування художників і мистецтвознавців з метою створення ідейних, високохудожніх творів образотворчого мистецтва всіх видів і жанрів, а також праць з мистецтвознавства, що сприяють будівництву комунізму в нашій країні. Найвищий керівний орган — респ. з'їзд художників, який обирає правління (1-й — 1938, 2-й — 1956, 3-й — 1962, 4-й — 1968, 5-й — 1973, 6-й — 1977, 7-й — 1982; всі з'їзди СХУ відбулися в Києві). Керівництво поточною творчо-орг. роботою здійснює секретаріат,

який обирається правлінням. При Спілці працюють респ. комісії по живопису, скульптурі, графіці, плакату, монументально-декоративному та декоративному мистецтву, худож. оформленню, критиці та мистецтвознавству, театру і кінодекорац. мистецтву та ін. При правлінні СХУ є Об'єднання молодих художників і мистецтвознавців, створено *Художній фонд УРСР*. Правління СХУ очолювали І. В. Бойченко (1938—41), нар. художник УРСР О. С. Пащенко (1941—44), нар. художники СРСР В. І. Касіян (1944—49, 1962—68) і О. О. Шовкуненко (1949—51), нар. художник УРСР М. І. Хмелько (1951—55), нар. художники СРСР М. Дерегус (1955—62), В. З. Бородай (1968—82), нар. художник УРСР О. П. Скобликов (1982—83). З 1983 голова правління — нар. художник УРСР О. М. Лопухов. СХУ об'єднує (на 1.I 1984) 2207 членів 20 обл. орг-цій. Разом з М-вом культури УРСР Спілка видає журн. «*Образотворче мистецтво*».

О. М. Лопухов.

Добровільні спортивні товариства (ДСТ)

Масові орг-ції, що об'єднують осіб, які займаються фізичною культурою і спортом, туризмом. Осн. ланкою їхньої діяльності є колективи фіз. культури, спорт. клуби підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, навчальних закладів, через які ДСТ широко впроваджують фіз. культуру в повсякденний побут рад. людей шляхом орг-ції масової фізкультурно-оздоровчої та спорт. роботи в секціях, групах, командах, що створені на виробництві, за місцем навчання, при спорт. спорудах, а також за місцем проживання і відпочинку населення. ДСТ займаються питаннями підготовки значківців комплексу «*Готовий до праці й оборони СРСР*» (ГПО) і спортсменів-розрядників, фізкультурно-спорт. роботою серед молоді в *дитячо-юнацьких спортивних школах*, підвищенням майстерності спортсменів, розширенням мережі спорт. споруд тощо. Діяльність ДСТ будується відповідно до статуту т-ва. Найвищим органом ДСТ є конференція (скликається не рідше як один раз на 4 роки), на якій обирається Рада т-ва. Кожне ДСТ має свій прапор, емблему, нагрудні знаки. Початок фізкультурного руху на Україні було покладено 1919 Всевобучем, який створив спорт. клуб в Харкові. Пізніше в республіці з'явились самодіяльні пролетарські осередки і гуртки з фіз. культури і спорту, багато з яких були об'єднані у комсомольську фізкультурну орг-цію «Спартак» (1922). Значну роль у розвитку фізкультурного руху на Україні відіграла діяльність спорт. осередків фізкультурного т-ва «*Динамо*», створення яких в УРСР почалося 1924. З 1926 посилився розвиток профспілкових гуртків і клубів за виробничим принципом. В 1930 в країні було здійснено реорганізацію фізкультурного руху, основою якої було створення колективів фіз. культури. У 1936 ВЦРПС прийняла постанову про створення галузевих ДСТ профспілок. Протягом 1936—38 таких ДСТ на Україні було створено понад 30. В 1938—57 і 1981 з метою дальшого розвитку фіз. культури і спорту в країні проводилися укрупнення ДСТ і перехід в осн. до територіального та союзно-респ. принципу їхнього створення. На 1.I 1984 на Україні налічувалося 7 всесоюзних профспілкових ДСТ — «*Буревісник*» (створене 1957, об'єднує бл. 560 тис. чол.), «*Авангард*» (1957, понад 3 млн. чол.), «*Водник*» (1938, бл. 90 тис. чол.), «*Локомотив*» (1936, бл. 475 тис. чол.), «*Спартак*» (1935, понад 2,6 млн. чол.), «*Колос*» (1950, бл. 4,7 млн. чол.), «*Зеніт*» (1936), відомче — «*Трудові резерви*» (1943, бл. 645 тис. чол.) та фізкультурно-спортивне т-во «Динамо» (1924), які об'єднували понад 17 млн. чол. Незмінно виступаючи з 1952 у складі збірних команд СРСР на Олімпійських іграх, спортсмени України в особистих і командних змаганнях завоювали 142 золоті медалі, зокрема: т-ва «Авангард» — 21, «Буревісник» — 36, «Водник» — 1, «Зеніт» — 4, «Колос» — 5, «Локомотив» — 10, «Спартак» — 22, «Динамо» — 15, «Трудові резерви» — 1 (табл.). Серед провідних команд спорт. т-в — футбольні: «Динамо» (Київ; чемпіон СРСР 1961, 1966—68, 1971, 1974, 1975, 1977, 1980, 1981; володар Кубка СРСР 1954, 1964, 1966, 1974, 1978, 1982; володар європ. Кубка володарів кубків та Суперкубка Європи, 1975), «Шахтар» (Донецьк; ДСТ «Авангард» — володар кубка СРСР, 1961, 1962, 1980, 1983) та «Дніпро» (Дніпропетровськ; чемпіон СРСР, 1983); баскетбольна «Будівельник» (Київ, ДСТ «Авангард» — неодноразовий призер першості СРСР), жіноча волейбольна команда «Медін» (Одеса; ДСТ «Буревісник» — переможець Кубка володарів кубків Європи, 1982); чоловіча волейбольна «Локомотив» (Харків); жіноча гандбольна «Спартак» (Київ; чемпіон СРСР 1969—84; володар Кубка Європ. чемпіонів, 1970—75, 1977—80); регбістів «Авіатор» (Київ; ДСТ «Спартак» — чемпіон СРСР, 1978; володар Кубка СРСР, 1979, 1982); хокейна команда «Сокіл» (Київ); жіноча з хокею на траві «Колос» (Бориспіль; чемпіон СРСР, 1983) та ін.

Т. М. Войтюк.

Українські спортсмени — чемпіони Олімпійських ігор

Товариство	Рік	Вид спорту
«Авангард»		
Бочарова Н. А.	1952	спортивна гімнастика
Гороховська М. К.	1952	» »
Пункін Я. Г.	1952	класична боротьба
Рибак І. М.	1956	важка атлетика
Лисенко Л. І.	1960	легка атлетика
Астахова П. Г.	1956, 1960	спортивна гімнастика
Чужиков М. Ф.	1964	веслування на байдарці
Химич А. І.	1964	веслування на каное
Беляєв В. І.	1968	волейбол
Шапаренко О. М.	1968	веслування на байдарці
Поливода А. І.	1972	баскетбол
Коваленко С. І.	1972	»
Курвякова Р. В.	1976	»
Чухрай С. О.	1976, 1980	веслування на байдарці
Кисельов В. В.	1980	легка атлетика
Мовчан В. І.	1980	велоспорт
Рахманов С. С.	1980	важка атлетика
Ткаченко Н. В.	1980	легкоатлетич. п'ятиборство
Фесенко С. Л.	1980	плавання
Сидоренко О. О.	1980	»
«Буревісник»		
Чукарін В. І.	1956	спортивна гімнастика
Титов Ю. Є.	1956	» »
Шахлін Б. А.	1956, 1960, 1964	» »
Латиніна Л. С.	1956, 1960, 1964	» »
Венгеровський Ю. Н.	1964	волейбол
Сибіряков Е. Ф.	1964	»
Поярков Ю. М.	1964, 1968	»
Лапинський Є. В.	1968	»
Матушевас В. Л.	1968	»
Михальчук В. І.	1968	»
Борзов В. Ф.	1972	легка атлетика
Іщенко М. О.	1976	гандбол
Кушнирюк С. Г.	1976	»
Лагутін Ю. В.	1976	»
Рєзанов О. Г.	1976	»
Седих Ю. Г.	1976	легка атлетика
Бураков В. В.	1980	» »
Лутаєва В. З.	1980	гандбол
«Водник»		
Мавкін В. Г.	1968	парусний спорт
«Динамо»		
Авілов М. В.	1972	легка атлетика
Железняк Я. І.	1972	стріл. спорт
Куришко К. С.	1972	веслування на байдарці
Семенець В. І.	1972	велоспорт
Онищенко Б. Г.	1972	сучасне п'ятиборство
Баркалов О. С.	1972, 1980	водне поло
Климова Н. Г.	1976	баскетбол
Король П. К.	1976	важка атлетика
Нагорний С. В.	1976	веслування на байдарці
Новиков С. П.	1976	дзюдо
Пострехін С. А.	1980	веслування на байдарці
Бєлоглазов А. С.	1980	вільна боротьба
Бєлоглазов С. С.	1980	» »
Місевич В. А.	1980	кінний спорт
«Зеніт»		
Пинігін П. П.	1976	вільна боротьба
Бяков І. І.	1980	біатлон
Кривов В. М.	1980	волейбол
Лащенов Ф. С.	1980	»
«Колос»		
Бондарчук А. П.	1972	легка атлетика
Лобова Н. Р.	1976	гандбол
Мате І. Ф.	1980	вільна боротьба
Погановський В. В.	1980	кінний спорт
Пророченко Т. П.	1980	легка атлетика
«Локомотив»		
Крєпкіна В. С.	1960	легка атлетика
Іванов В. Т.	1968	волейбол
Терещук Б. П.	1968	»
Рябчинська Ю. П.	1972	веслування на байдарці
Стеценко Ю. М.	1972	» »
Філатов Ю. М	1972	» »
Петренко С. В.	1976	веслування на каное
Зюськова Н. А.	1980	легка атлетика
Панченко Ю. П.	1980	волейбол
«Спартак»		
Голубничий В. С.	1960, 1968	легка атлетика
Чуканов А. О.	1976	велоспорт
Бобрусь Л. К.	1976, 1980	гандбол
Глущенко Т. Г.	1976	»
Захарова Г. П.	1976	»
Карлова Л. О.	1976, 1980	»
Литошенко М. П.	1976	»
Макарець Т. І.	1976, 1980	»
Панчук Л. М.	1976	»
Турчина З. М.	1976, 1980	»
Шерстюк Н. Л.	1976, 1980	»
Зубарєва О. В.	1980	»
Красюк С. О.	1980	плавання
Лук'яненко Н. І.	1980	гандбол
Одинокова Л. І.	1980	»
Пальчикова І. Г.	1980	»
«Трудові резерви»		
Захарова С. Г.	1980	спортивна гімнастика

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО

Економіка УРСР в складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР

Економіка Рад. України розвивається в нерозривному зв'язку з економікою ін.союзних республік і є важливою органічною частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Нар. г-во республіки має переважно індустріальний характер, частка пром-сті становить близько половини в нац. доході. В результаті загальносоюзного тер. поділу праці на Україні набули максимального розвитку ті галузі г-ва, для яких на її території склалися найсприятливіші умови. Саме цим пояснюється те, що за розмірами виробництва ряду найважливіших видів продукції (чавуну, сталі, вугілля, цукру, олії тощо) на душу населення УРСР досягла дуже високого рівня розвитку. Природні ресурси республіки використовуються раціонально в інтересах як всього Рад. Союзу, так і республіки зокрема. В той же час г-во УРСР забезпечується тими необхідними ресурсами, яких воно не має. Велику кількість лісових матеріалів, нафти й нафтопродуктів, кольорових металів, бавовни, різних тканин, машин, устаткування республіка одержує з ін. союзних республік, особливо з Російської Федерації.

Розвиваючись в єдиному нар.-госп. комплексі країни пром-сть України піднялась на якісно новий рівень, в її структурі виникли нові галузі й виробництва, особливо в машинобудуванні та приладобудуванні, хім. і легкій індустрії. Значні зрушення відбулися в кооперуванні пром. підприємств. Склалися численні міжресп. функціональні виробничо-тер. системи, які об'єднують підприємства України з підприємствами ін. союз. республік прямими виробничими зв'язками. Енергетика УРСР є складовою частиною Єдиної енерг. системи СРСР, однією з ланок, на базі яких формується єдина міжнар. електроенерг. система європ. соціалістичних країн. Інтенсивно створюється єдина мережа газопроводів СРСР. Зміцнюються зв'язки України внаслідок дальшого розвитку нафтопровідної мережі союзних республік. На основі високого рівня усуспільнення виробництва, який характерний для машинобудування, склалися функціональні системи в машинобудівному комплексі. Машинобудівні підприємства і об'єднання УРСР утворюють разом з машинобудівними підприємствами різного профілю ін. союзних республік територіальні єдності для виробництва складних сучас. машин. В результаті високого рівня усуспільнення виробництва в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР склалися його функціональні ланки — міжгалузеві нар.-госп. комплекси. Найбільш характерні з них — агропромисловий комплекс (АПК), паливно-енергетичний, лісопромисловий, ряд машинобудівних та ін. Такі нар.-госп. комплекси об'єднують відповідні галузі г-в союзних республік в єдине ціле. Сучасна економіка УРСР пов'язана з економікою ін. союзних республік не лише обмінними функціями, єдиною сферою обігу, а й безпосередньо виробничо-тер. зв'язками. Розвиток зв'язків у сфері обігу і сфері безпосереднього виробн. на основі функціональних виробничо-тер. систем — одна з найважливіших рис єдиного нар.-госп. комплексу СРСР, наслідок високого рівня усуспільнення трудової діяльності в економіці розвинутого соціалізму.

В процесі формування нар.-госп. комплексу УРСР в нерозривному зв'язку з економікою всіх інших союзних республік високими темпами зростав його екон. потенціал (табл. 1). Вдосконалювалася структура нар. г-ва республіки, що, зокрема, характеризується зрушеннями в розподілі населення, зайнятого в нар. г-ві, за його галузями (табл. 2). Питома вага пром-сті в продукції нар. г-ва УРСР менша, ніж по країні в цілому, а с. г. більша, що зумовлено більш сприятливими умовами УРСР для розвитку с. г. Це позначається на галузевій структурі *національного доходу* республіки, яка помітно відрізняється від структури нац. доходу всієї країни (див. у цьому томі розділ Добробут народу). Великі зміни відбулися в розміщенні продуктивних сил УРСР. Найважливіші з них — це розвиток економіки зх. областей і ліквідація екон. відсталості їх. За роки Рад. влади на тер. зх. областей були проведені геологорозвідувальні роботи, в результаті яких виявлено поклади кам. вугілля, нафти, природних горючих газів, самородної сірки, руд кольорових металів, різної сировини для хім. індустрії і пром-сті буд. матеріалів. На базі природних багатств цієї території створено Львівсько-Волинський вуг. басейн, Прикарпатський район нафтогазової, хім., деревообробної та ін. галузей промисловості. В зх. областях великі капіталовкладення спрямовувалися на розвиток машинобудування й енергетики, буд. індустрії і розширення виробництва предметів нар. споживання.

Докорінно змінилося с. г. На основі соціалістичної реконструкції, проведеної за післявоєнні роки, було вдосконалено структуру і спеціалізацію сільськогосп. виробництва (див. у цьому томі розділ Сільське господарство). Найбільш істотними змінами у розміщенні продуктивних сил УРСР є також перетворення Донбасу і Придніпров'я на єдиний виробничо-тер. комплекс із всебічно розвинутою пром-стю та інтенсивним с. г.; створення великих пром. агломерацій — Харківської, Київської, Дніпропетровсько-Дніпродзержинської, Одеської; створення нових паливних баз (Львівсько-Волинський вугільний басейн, Зх. Донбас, райони газової і нафтової пром-сті на Прикарпатті та Лівобережжі); розвиток пром-сті в Нижньому Придніпров'ї (Херсон, Каховка та ін.); перетворення на важливі пром. центри міст колишніх агр. районів (Вінниця, Хмельницький, Полтава, Кременчук, Черкаси, Чернігів, Суми та ін.). Новим етапом у розвитку економіки Рад. України є одинадцята п'ятирічка (1981—85). Рішеннями XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України передбачено дальший розвиток усіх галузей матеріального виробництва, значне поліпшення використання виробничих потужностей і трудових ресурсів, раціональніше витрачання сировини, матеріалів, електроенергії.

Таблиця 1. Основні показники економічного й соціального розвитку УРСР (1940=1)

	1950	1970	1975	1980	1981	1982
Вся продукція промисловості	1,1	8,3	11,8	14,3	14,7	15,1
електроенергетики	1,2	13,6	19,3	23,9	23,4	24,2
чорної металургії	1,1	5,6	6,9	7,1	7,1	7,1
хімічної та нафтохімічної промисловості	1,0	21,0	35,6	47,1	50,0	51,4
машинобудування і металообробки	1,4	21,9	38,4	56,8	60,0	62,5
Валова продукція сільського господарства	0,9	1,9	2,0	2,1	2,1	2,2
рослинництва	0,8	1,7	1,6	1,7	1,7	1,9
тваринництва	1,1	2,5	2,8	2,9	2,9	3,0
Вантажооборот:						
залізничного транспорту	1,2	5,3	6,4	6,5	6,6	6,6
річкового транспорту	1,0	5,6	8,2	9,9	10,2	10,5
автомобільного транспорту	2,2	24,9	35,1	42,0	43,7	45,1
Введення в дію основних фондів	2,5	15,3	20,2	22,6	22,4	23,8
Капітальні вкладення	2,4	14,0	18,9	20,4	20,4	21,0
Середньорічна кількість робітників і службовців у народному господарстві	1,0	2,5	2,8	3,0	3,1	3,1
Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі	1,0	6,3	8,4	10,3	10,7	10,6

В одинадцятій п'ятирічці розширення діючих підприємств і нарощування виробництва продукції здійснюється без збільшення чисельності працюючих. Обмежується зростання великих міст і великих індустріальних центрів. Значна увага приділяється розвитку економічно перспективних малих і середніх міст. Впроваджується комплекс заходів щодо охорони навколишнього середовища. Серед споруджуваних нових об'єктів переважають підприємства паливно-енерг. комплексу, по обслуговуванню с. г. і переробці с.-г. сировини, а також по випуску товарів нар. споживання. Випереджаючими темпами розвиваються енергетичне і хім. машинобудування, електротех. пром-сть, верстатобудування й приладобудування, виробн. машин для тваринництва і кормовиробництва, для випуску товарів нар. споживання. Значну роль відведено нар. г-ву УРСР у виконанні Енергетичної програми СРСР, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС.

Важливі завдання поставлені перед агропромисловим комплексом республіки. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розроблено *Продовольчу програму СРСР* на період до 1990 року. На базі її положень відповідну програму розроблено й для республіки. Нарощування виробництва всіх видів сільськогосп. продукції і зміцнення зв'язків з переробною пром-стю дасть можливість збільшити обсяг продукції харч. індустрії. Зросте вантажооборот усіх видів транспорту, посиліться координація їхньої роботи, удосконалиться використання трансп. засобів, зміцниться матеріально-тех. база транспорту. На основі всебічного розвитку економіки республіки передбачено дальше зростання нар. добробуту. В результаті здійснення плану одинадцятої п'ятирічки реальні доходи в розрахунку на душу населення в СРСР,у т. ч. в УРСР, підвищаться на 16—18 %, відповідно зростуть сусп. фонди споживання, збільшиться роздрібний товарооборот, поліпшаться житл. умови й побутове обслуговування населення, вдосконалюватимуться нар. освіта і охорона здоров'я населення. Дальше зростання економічного потенціалу республіки збільшить її внесок у загальносоюзну економіку, розширить і поглибить господарські зв'язки з ін. союзними республіками на основі дальшого вдосконалення територіального поділу праці.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 36.Чергові завдання Радянської влади; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 року. К., 1984; Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС. 13 лютого 1984 року. К., 1984; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. К., 1984; Щербицький В. В. Радянська Україна. К., 1982; Волобой П. В., Поповкін В. А. Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства Української РСР. К., 1972; Ляшко О. П. Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Экономика Советской Украины 1945—1975 гг. К., 1975; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Масол В. А. Экономика УССР в едином народнохозяйственном комплексе страны. К., 1981; Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе. К., 1982.

М. М. Паламарчук.

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Загальна характеристика

Промисловість УРСР є невід'ємною ланкою *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Як і в країні в цілому, пром-сть республіки — осн. і провідна галузь сусп. матеріального виробн., яка забезпечує потреби нар. г-ва в паливі, енергії, сировині, матеріалах, постійне тех. переозброєння всіх сфер і галузей економіки, а також задовольняє різні потреби населення. У пром-сті створюється бл. $^1/_2$ національного доходу республіки, що зумовлює її вирішальний вплив на процес соціалістичного розширеного відтворення. В СРСР пром-сть базується на провідній формі соціалістичної власності — державній (загальнонародній) власності. Їй притаманні планомірність, динамічність і збалансованість розвитку. За економічним призначенням, використанням продукції та її роллю в процесі відтворення промислове виробн. поділяють на дві групи: виробництво засобів виробництва (група «А») і виробництво предметів споживання (група «Б»). В УРСР, як і по країні в цілому, випереджаюче протягом тривалого періоду зростання продукції групи «А» сприяло здійсненню в історично короткий строк ленінського плану соціалістичної *індустріалізації*, створенню й нарощуванню потенціалу базових галузей пром-сті. Це було необхідною умовою підвищення рівня розвитку всіх продуктивних сил країни. В період розвинутого соціалістич. суспільства є об'єктивні передумови для зближення темпів зростання продукції груп «А» і «Б», здійснення курсу на випереджаюче зростання виробн. предметів споживання з метою дальшого підвищення *добробуту* народу. Пром-сть республіки характеризується складною, всебічно розвинутою галузевою структурою. Вона представлена потужним паливно-енерг. і металургійним комплексом, багатогалузевим сучас. машинобудуванням, хім. і нафтохім. пром-стю, виробн. буд. матеріалів, легкою і харч. галузями та ін. Всього індустрія УРСР налічує близько 300 галузей. При цьому галузі обробної пром-сті розвиваються більш високими темпами, ніж добувної. Таке співвідношення характеризує високорозвинуту економіку.

Зародження капіталістичного виробн. на Україні належить до 18 ст. В цей період виникали мануфактурні підприємства: суконні, полотняні, склоробні, збройові та ін. В 18—19 ст. розвивалися металургія, металообробка, миловаріння, шкіряна, фарфоро-фаянсова, харчова галузі пром-сті; виникла цукрова пром-сть. Розвиток г-ва в 1-й пол. 19 ст. на Україні, як і в усій Рос. д-ві, характеризувався розкладом феод.-кріпосницьких і зростанням товарно-грош. відносин. Посилився сусп. поділ праці. Пром-сть набула рис великого виробництва. Напередодні скасування кріпацтва 1861 у пром-сті і на ремісничих підприємствах працювало понад 200 тис. чол., причому більше половини робітників на підприємствах були вільнонайманими. Після реформи 1861 розвиток капіталізму в усіх галузях економіки помітно прискорився. За 1869—97 кількість ф-к і з-дів на Україні збільшилася в 2 рази, обсяг продукції зріс

Таблиця 2. **Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві, за галузями** (без тих, хто навчається; в %)

Галузі	1960		1970		1975		1982	
	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР
Всього зайнято в народному господарстві	100	100	100	100	100	100	100	100
У промисловості та будівництві	28,9	32	36,2	38	37,5	38	39	39
У сільському й лісовому господарстві (включаючи особисте підсобне господарство)	46,5	39	30,6	25	26,2	23	22,1	20
На транспорті і в зв'язку	5,9	7	7,6	8	8,1	9	8,4	9
В торгівлі, громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні й збуті, заготівлях	4,9	6	7,0	7	7,6	8	7,7	8
В охороні здоров'я, фізкультурі й соціальному забезпеченні; в народній освіті, культурі й мистецтві; в науці і наук. обслуговуванні	9,7	11	13,4	16	14,5	16	16,0	17
В апараті органів державного управління, органів управління кооперативних і громадських організацій, в кредитуванні й державному страхуванні	1,6	2	1,9	2	2,1	2	2,3	2
В ін. галузях народного господарства (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення та ін.).	2,5	3	3,3	4	4,0	4	4,5	5

більш як у 6 раз. У 2-й пол. 19 ст. почалося інтенсивне освоєння багатих родовищ корисних копалин півдня України — вугілля, заліз. руди, марганцю, кам'яної солі. Внаслідок цього Україна вже на поч. 20 ст. стала осн. вугільно-металург. базою Росії. Тут сформувалися великі осередки індустрії — Донецький вуг.-металургійний, Криворізький залізорудний. Нікопольський марганцевий басейни. Україна була органічною складовою частиною всеросійського ринку. Особливості переростання капіталізму в імперіалізм у Росії (включаючи підвищення рівня концентрації виробн. і розширення товарного ринку) були властиві й розвитковi капіталізму на Україні. Тут утворилися великі монополії у цукровій пром-сті — синдикат цукрозаводчиків (1887), в металургії — «Продамет» (1902), у вуг. пром-сті — «Продвугілля» (1904) та ін. В 1900 на Україні працювало 5301 пром. підприємство (бл. 20 % їхньої заг. кількості в Росії), де було зайнято понад 300 тис. робітників (майже 14 % робітників гірничодобувної та обробної пром-сті Росії), було виготовлено продукції на суму бл. 557 млн. крб., або бл. 17 % всієї пром. продукції країни. В 1900 на Південь Росії (перш за все Україну) припадало понад 51 % виплавки чавуну й сталі, майже 65 % видобутку кам. вугілля. У гірничій і металург. пром-сті панував іноз. капітал. Екон. криза 1900—03, що охопила пром-сть всієї Росії, призвела до застою в індустрії України. Процес концентрації в пром-сті зумовив виникнення 1908 синдикатів «Продаруд», «Трубопродаж», 1909 — «Проволока». За концентрацією робочої сили виділялися машинобудування і металообробка. В 1910 у цій галузі на Україні було 7 підприємств з кількістю робітників від 500 до 1 тис. чол. і 10 підприємств з кількістю робітників понад 1 тис. чол.

Після екон. депресії почалося нове пром. піднесення. Заг. кількість робітників у великій пром-сті України зросла з 481 тис. 1910 до 631 тис. 1914. Особливо інтенсивно розвивалася вугільно-металург. пром-сть Донбасу. В цей період пром-сть України відігравала значну роль у виробн. багатьох найважливіших видів пром. продукції в Росії — кам. вугілля, електроенергії, марганцевої та заліз. руд, чавуну, сталі, прокату, цукру тощо. Однак у галузевій структурі пром-сті переважали гірнича, металург. та харчова галузі, частка яких у валовій продукції всієї пром-сті 1912 становила понад 80 %, в той час як питома вага машинобудування і металообробки ледве перевищувала 10 %.

Перебудова пром-сті на Україні в роки 1-ї світової війни позначилася перш за все на скороченні багатьох підприємств легкої, харч. та ін. галузей пром-сті. На 30—50 % зменшилося виробн. чавуну, сталі, прокату, заліз. руди, цукру. Переорієнтація пром-сті на виконання воєнних замовлень призвела до дальшої концентрації виробн., зростання монополій. Зокрема, 1917 Південнорос. Дніпровське металург. т-во складалося з 12 підприємств різних галузей, на яких працювало 30 тис. робітників. На поч. 1917 на Україні налічувалося 893 тис. пром. робітників, 73 % з них було зайнято у важкій індустрії. На великих підприємствах з кількістю робітників понад 500 чол. зосереджувалося 66 % пром. пролетаріату.

Після взяття влади в свої руки робітн. клас Росії, в т. ч. й України, під керівництвом Комуністичної партії приступив до усуспільнення засобів виробництва шляхом націоналізації їх. Згідно з постановою ВЦВК від 14 (27).XI 1917 в країні на підприємствах було запроваджено робітничий контроль. Націоналізації і соціалістичній перебудові промисловості сприяло створення відповідно до декрету ВЦВК від 2 (15).XII 1917 Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ). На цей орган були покладені завдання по регулюванню й керівництву екон. життям країни, організації нар. г-ва і держ. фінансової системи. У грудні 1917 Всеукр. з'їзд Рад, який відбувся в Харкові, проголосив Україну Рад. соціалістичною республікою. Об'єднана конференція профспілок металістів і гірників Донецького і Криворізького басейнів (Харків, грудень 1917) одностайно висловилася за націоналізацію гол. галузей пром-сті. В першу чергу націоналізовувалися підприємства вуг., металург. пром-сті і машинобудування, які мали загальнодерж. значення. Націоналізація пром-сті на Україні завершилася 1920 після повного розгрому іноз. інтервенції і внутр. контрреволюції. Було націоналізовано 11 тис. підприємств, на яких працювало 82,2 % робітників і налічувалося понад 90 % всіх мех. двигунів. Перехід до мирного буд-ва на Україні, як і в усій країні, здійснювався у важких умовах розрухи. Заг. обсяг пром. продукції 1920 становив приблизно 10 % рівня 1913.

Особливу увагу партія приділяла відродженню важкої індустрії. Планомірний процес відбудови й розвитку нар. г-ва почав здійснюватися в результаті розробки першого загальнодерж. перспективного плану розвитку нар. г-ва країни на основі ленінського плану *ГОЕЛРО*, схваленого 8-м Всеросійським з'їздом Рад 29.XII 1920. Планом, зокрема, передбачалося збільшити заг. обсяг пром. виробн. країни в 2 рази, в т. ч. виробн. електроенергії — в 4 рази. На Україні планом ГОЕЛРО намічалося спорудити 4 районні електростанції (теплові) і Дніпровську ГЕС.

Велику роль в об'єднанні зусиль по відбудові нар. г-ва відіграло створення 30.XII 1922 Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Братерська допомога всіх народів країни, в першу чергу великого рос. народу, прискорила відродження пром-сті України. Союзний уряд виділив на це майже третину всіх капітальних вкладень. Запровадження 1921 *нової економічної політики* вимагало змін структури і методів роботи госп. органів. Управління пром-стю України постановою ВУЦВК від 20.IX 1923 покладалося на ВРНГ УРСР. На кінець 1925 в республіці працювало 11 підприємств чорної металургії, з яких 8 мали повний металург. цикл. Однак виплавка чавуну досягла лише 58 % рівня 1913, сталі — 63 %. Розвивалися інші галузі індустрії — машинобудування, легка, харчова, поліграфічна промисловість. У 1925/26 валова продукція цензової пром-сті України становила 98,5 % довоєнного обсягу. Капітальні вкладення в пром-сть республіки (без затрат на електрифікацію) зросли з 54 млн. крб. в 1923/24 до 217 млн. крб. в 1925/26. При цьому вперше в історії радянської пром-сті понад 11 % коштів виділялося на новобудови. Частка соціалістичного сектора у великій пром-сті України перевершила 90 %. У відбудовний період було закладено міцні основи для здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації, для побудови в СРСР фундаменту соціалістичного суспільства.

Курс на соціалістичну індустріалізацію країни був проголошений на XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925). Україна залишалася одним з осн. районів фаб.-зав. пром-сті. В 1927 її частка становила 77,5 % видобутку вугілля в країні, 72,8 % виплавки чавуну, більше половини продукції с.-г. машинобудування. Разом з тим у пром-сті УРСР мали місце й істотні диспропорції. Якщо частка кам.-вуг. пром-сті, машинобудування і металообробки 1926 становила 41,6 % валової продукції всієї пром-сті (зокрема, машинобудування — 8,6 %), то були слабо розвинуті хім. та ряд ін. галузей важкої і легкої пром-сті, що не давало можливості комплексно використовувати сировинні ресурси, спричинювало нераціональні перевезення сировини і готової продукції. Відносно низька питома вага машинобудування стримувала тех. переозброєння нар. г-ва. За перші роки індустріалізації (1927—29) на Україні стали до ладу бл. 400 пром. підприємств. Враховуючи ту роль, яку була покликана відіграти пром-сть республіки в індустріалізації країни, на її розвиток протягом 1925/26—1927/28 спрямовувалось 50 % заг. суми капітальних вкладень у пром-сть СРСР. Перша п'ятирічка України, складова частина єдиного плану розвитку нар. г-ва країни, була схвалена на II Всеукр. конференції КП(б)У (квітень 1929) і затверджена на 11-му Всеукр. з'їзді Рад. Осн. завдання першого п'ятирічного плану щодо розвитку пром-сті України, як і країни в цілому, було виконано за 4 роки і 3 місяці. Високими темпами відбувалося оновлення основних фондів. У галузі енергетики послідовно здійснювався план ГОЕЛРО. Приріст потужностей в електроенергетиці республіки становив 936 тис. кВт. Середньорічний темп приросту виробн. електроенергії досяг 26,7 %, тоді як темп приросту всієї пром. продукції становив 19,4 %. В Донбасі стали до ладу 53 шахти. В металургію за цей період було вкладено чверть заг. обсягу ресурсів, використаних пром-стю для приросту осн. фондів. У 1930 почалося спорудження «Азовсталі», 1931 — «Криворіжсталі». В 1932 із введенням в дію з-ду «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя) покладено початок електрометалургії України. В 1930 почалося буд-во Дніпровського алюмінієвого заводу в Запоріжжі. Продукція машинобудування і металообробки зросла на Україні за п'ятирічку в 4,5 раза. Найбільшою новобудовою став Новокраматорський з-д важкого машинобудування. Успішно розвивалися й інші галузі індустрії. Збудовано потужний Рубіжанський комбінат по виробн. анілінових барвників. У 5 раз зросло виробництво мінеральних добрив. Виникли нові підприємства легкої і харч. пром-сті. В другій п'ятирічці (1933—37) по суті була завершена соціалістична реконструкція пром-сті. Сума капітальних вкладень у пром-сть України порівняно з першою п'ятирічкою збільшилася майже у 2 рази, обсяг пром. продукції 1937 зріс у 2,2 раза порівняно з 1932. За роки перших двох п'ятирічок відбулися глибокі перетворення в структурі пром-сті УРСР. Республіка зберігала своє значення осн. вуг.-металург. бази країни, при цьому частка машинобудування і металообробки зросла з 11,1 % 1913 до 25,8 % 1932 і 29,2 % 1937. Розвинулися турбо- і дизелебудування, верстатобудування, тракторобудування, виробн. устаткування для гірничої і металург. пром-сті та ін. нові галузі. Дальшого розвитку набула промисловість України в роки третього п'ятирічного плану (1938—42), схваленого XVIII з'їздом ВКП(б) (березень 1939). В УРСР виробн. валової продукції пром-сті 1940 перевищило рівень 1913 у 7,3 раза. При цьому обсяг продукції машинобудування зріс в 50 раз, виробн. електроенергії — в 23, виробн. найважливіших видів продукції паливно-мета-

лург. комплексу України — 3—4 рази. Різко зросло виробництво найважливіших видів продукції на душу населення, зокрема електроенергії з 15 кВт год 1913 до 299 у 1940, вугілля відповідно — з 647 кг до 2018 і чавуну — з 82 кг до 232 кг, цементу — з 7,6 кг до 29,3 кг, мін. добрив (в ум. одиницях) — з 1,0 кг до 24,4 кг.

Частка республіки в загальносоюзному виробництві чавуну 1940 становила 64,7 %, сталі — 48,6 %, залізної руди — 67,6 %, вугілля — 50,5 %, електроенергії — 25,7 %, магістральних паровозів — 73,4 %. с.-г. машин — 48,8 %, металург. устаткування — 67,5 %, мінеральних добрив — 31,3 %, цукру — 73,0 %. В передвоєнні роки почався прискорений розвиток індустрії зх. областей, які 1939—40 возз'єдналися з Рад. Україною. З перших днів Великої Вітчизн. війни всі галузі пром-сті країни, у т. ч. України, перейшли на задоволення потреб фронту. Евакуація устаткування і трудових ресурсів України на Схід СРСР стала найважливішою частиною перебудови нар. г-ва на воєнний лад. У першу чергу було евакуйовано підприємства оборонної, металургійної, хімічної, машинобудівної та інших провідних галузей промисловості.

Німецько-фашистські загарбники заподіяли пром-сті України великих збитків. Всього було зруйновано понад 16 тис. пром. підприємств, включаючи великі з-ди, шахти й рудники Донбасу та Придніпров'я. Після визволення окупованих ворогом територій відразу почалися відбудовні роботи. 21.VIII 1943 Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». В 1943 союзний Уряд виділив на ці цілі Україні 670 млн. крб., а всього за роки війни на відбудовні роботи витрачено 18,3 млрд. крб. РРФСР та ін. союзні республіки подавали братерську допомогу Україні устаткуванням, матеріалами, кваліфікованими кадрами. До кінця війни на всій тер. республіки було введено в дію майже 30 % довоєнних виробничих потужностей, відбудовано й споруджено 3 тис. великих пром. підприємств.

В 1946 УРСР разом з усією країною приступила до виконання першого післявоєнного п'ятирічного плану (1946—50) відбудови й розвитку нар. г-ва. Уже 1947 стали до ладу три турбіни Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, за перші три роки п'ятирічки було відбудовано найбільші теплові електростанції республіки — Зуївську, Штерівську й Курахівську. Потужність усіх електростанцій України за четверту п'ятирічку була не лише відновлена, а й перевищила довоєнну на 600 тис. кВт. Успішно відбудовувалися й розвивалися маш.-буд. з-ди. На поч. 1947 встановлений верстатний парк налічував $^4/_5$ довоєнного. В 1948 досяг довоєнної потужності Новокраматорський маш. буд. з-д, почали давати продукцію Ворошиловгр. з-д трансп. машинобудування ім. Жовтневої революції, Харків. турбогенераторний та Харків. тракторний з-ди. Зароджувалося автомобілебудування. Налагоджувалося виробн. товарів нар. споживання. Випуск бавовняних тканин у четвертій п'ятирічці перевищив довоєнний рівень в 1,5 раза. Виробництво цукру 1950 зросло порівняно з 1945 у 5,5 раза. В 1950 заг. обсяг пром. виробництва в УРСР порівняно з 1940 зріс на 15 %. Продукція машинобудування перевершила довоєнний рівень на 44 %. Разом з тим внаслідок змін у розміщенні продуктивних сил, що відбулися за роки війни, зростання частки сх. районів у заг. індустріальному потенціалі країни питома вага УРСР у загальносоюзному виробн. ряду видів продукції 1950 стала відносно нижчою порівняно з 1940: чавуну — 47,8 % проти 64,7 %, сталі — 30,6 % проти 48,6 %, вугілля — 29,9 % проти 50,5 %, електроенергії — 16,1 % проти 25,7 %. Однак потужна індустрія України в економіці Союзу РСР і надалі займала передові позиції і робила важливий внесок у справу дальшого зміцнення соціалістичного суспільства. У 50-х — 1-й пол. 60-х рр. трудящі України разом з усім рад. народом зробили вирішальний крок уперед на шляху завершення будівництва соціалізму. В цей період було створено матеріально-тех. базу зрілого соціалістичного суспільства. В УРСР тільки за роки п'ятої п'ятирічки (1951—55) збудовано і введено в дію понад 500 великих пром. підприємств. Виплавка сталі за ці роки зросла більш як у 2 рази, чавуну — на 81 %, прокату — майже вдвоє, алюмінію — у 3,7 раза, продукція машинобудування і металообробки — у 2,3 раза. Розширилося виробн. дизелів, електродвигунів, вугільних комбайнів. Освоєно виробн. нових типів і марок машин та устаткування, в т. ч. металорізальних верстатів, гідравлічних та ін. спец. пресів, устаткування для електростанцій тощо. Розвинулися нафто- і газодобувна галузі. Заг. обсяг валової продукції пром-сті республіки 1955 перевищив рівень 1950 на 91,4 %. Відбувалося прискорене нарощування індустріального потенціалу зх. областей України. Тут почалося освоєння нового Львівсько-Волинського вуг. басейну. На великий пром. центр перетворився Львів, розвивалися всі області цього регіону. Успішно розвивалася пром-сть України і в наступні роки. За шосту п'ятирічку (1956—60) валова продукція індустрії зросла ще на 66,5 %. Рівень 1950 був перевершений у 3,2 раза. Частка України в загальносоюзному видобутку вугілля зросла з 29,9 % 1950 до 33,8 % 1960, виробн. електроенергії зросло до 18,4 % проти 16,1 % 1950. На кінець шостої п'ятирічки на Україні виплавлялося більше половини чавуну і бл. 40 % сталі, що вироблялися в країні. Протягом 1951—60 обсяг продукції машинобудування і металообробки збільшився в 4,7 раза, виробн. мінеральних добрив — у 2,5 раза. Осн. пром.-виробничі фонди України за цей період зросли у 2,7 раза. Стали до ладу Херсон. бавовняний комбінат, Полтав. і Київ. бавовнопрядильні ф-ки, ряд трикотажних ф-к. Випуск взуття зріс у 2,7 раза, виробн. м'яса — у 2 рази, тваринного масла вироблено в 3,1 раза більше, ніж 1950.

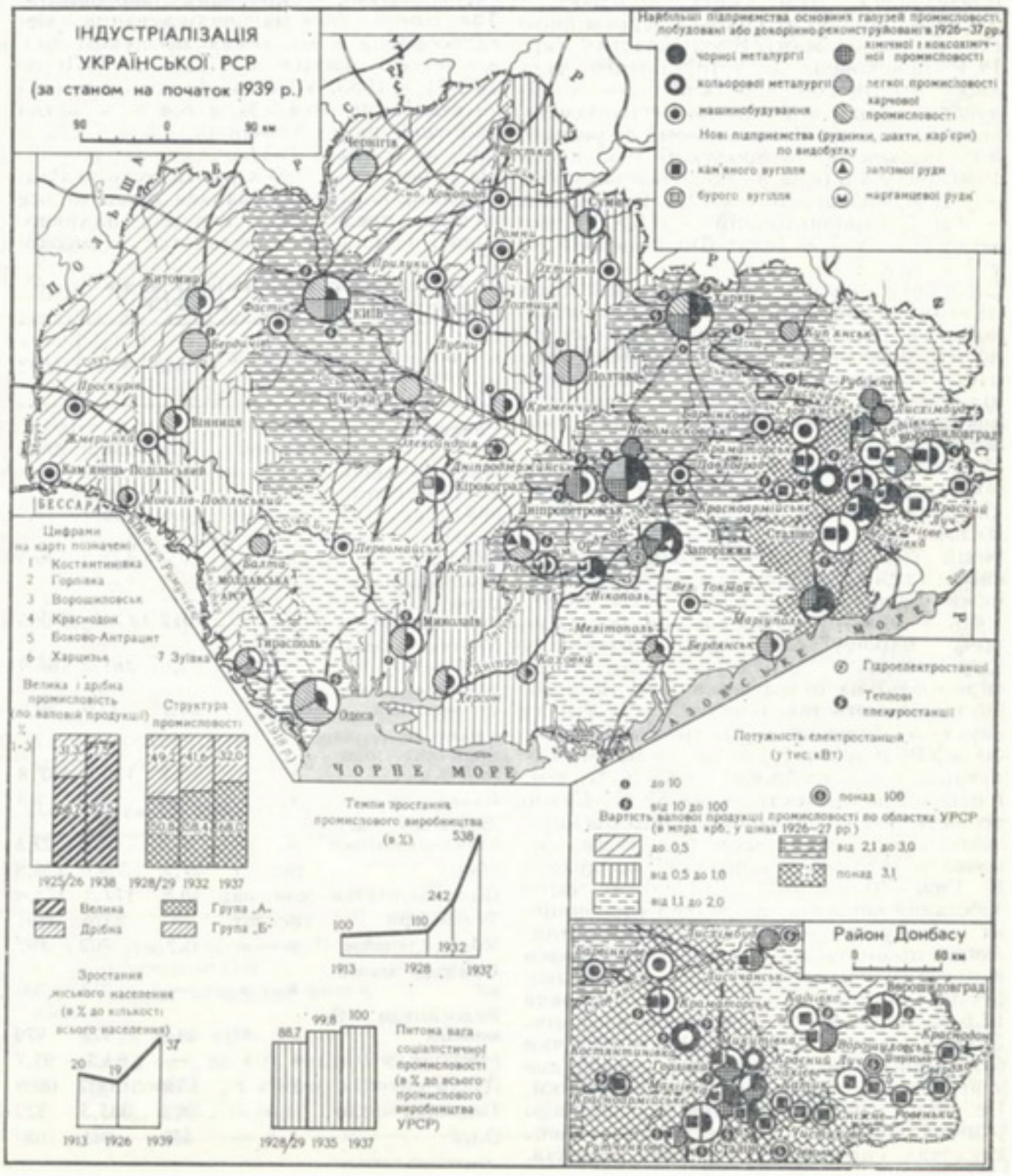

Комуністична партія і Рад. уряд приділяли постійну увагу вдосконаленню управління пром-стю. Дальше поліпшення системи управління відбулося після Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965, який визнав за необхідне посилити роль екон. стимулювання пром. виробн. З метою ліквідації тер. розчленування в управлінні галузями індустрії посилювалися централізоване держ. управління, роль галузевих м-в і водночас розширювались права союзних республік, підвищувалась їхня відповідальність за збільшення внеску в зміцнення екон. могутності СРСР. Протягом 1961—65 відбувалося дальше нарощування пром. і науково-тех. потенціалу країни в цілому і кожної республіки зокрема. Валова продукція пром-сті УРСР за цей період збільшилася на 53 %. Майже у 2 рази зріс випуск електроенергії — з 53,9 млрд. кВт · год 1960 до 94,6 млрд. кВт · год 1965. Значним був приріст потужностей чорної металургії, за рахунок чого було одержано понад 20 % вироблених у республіці чавуну, сталі й прокату. В структурі пром. виробн. відбувалося дальше збільшення частки таких прогресивних галузей, як машинобудування і металообробка, хім. пром-сть. За 1961—65 в УРСР було споруджено бл. 300 нових і реконструйовано бл. 400 підприємств легкої і харч. пром-сті. Випуск продукції легкої пром-сті зріс більше як у 1,2 раза, харч. пром-сті — в 1,5 раза, товарів культурно-побутового призначення і госп. вжитку — вдвоє.

Україна стала республікою з гармонійною структурою пром-сті. В зх. областях Укр. РСР прискорена індустріалізація дала змогу в історично короткий строк ліквідувати екон. відсталість, успадковану від капіталізму. Якщо в цілому по республіці випуск пром. продукції 1965 проти 1940 зріс у 5,6 раза, то по Львівській обл. — у 19,8, Ровенській — у 12,4, Волинській — у 10,7, Тернопільській — у 8,8, Чернівецькій — у 7,7, Івано-Франківській — у 7,3 раза.

Створення міцної індустріальної бази дало змогу приступити до великомасштабної індустріалізації соціалістичного с. г., до тех. переоснащення ін. галузей і сфер нар. г-ва. Воно стало необхідною умовою підвищення нар. добробуту, вдосконалення виробничих відносин соціалістичного суспільства.

Новими віхами на шляху зміцнення зрілого соціалізму стали наступні п'ятирічки. Особливістю розвитку пром-сті у восьмій п'ятирічці (1966—70) став перехід на нову систему планування та екон. стимулювання, зумовлений рішеннями Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965. У восьмій п'ятирічці при послідовному нарощуванні пром. потенціалу здійснювалися структурні зрушення спрямовані на підвищення ролі галузей, що визначають тех. прогрес в усіх ланках нар. г-ва. Якщо заг. обсяг продукції пром-сті в УРСР зріс в 1,5 раза, то машинобудування і металообробки — на 76 %, хім. і нафтохім. пром-сті — на 89 %. Стало до ладу понад 260 великих підприємств, зокрема 27 нових маш.-буд. з-дів; освоєно бл. 400 нових видів хім. продукції. В 1966—70 істотно зблизилися темпи зростання виробництва засобів виробництва і випуску товарів нар. споживання. Легка пром-сть за ці роки розвивалася випереджаючими темпами. Середньорічний приріст її продукції становив 12,5 % проти 8,5 % по пром-сті в цілому. Велику увагу в роки восьмої п'ятирічки було приділено розміщенню новобудов у невеликих і серед. містах республіки. Це активізувало зростання їх, сприяло раціональнішому використанню місц. трудових, сировинних та інших ресурсів.

Відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС у дев'ятій п'ятирічці (1971—75) здійснено комплекс заходів щодо істотного підвищення віддачі наявних величезних нар.-госп. ресурсів. Заг. обсяг пром. продукції зріс за ці роки на 41 %, у т. ч. продукція машинобудування і металообробки — на 75 %, хім. і нафтохім. пром-сті — на 69 %, електроенергетики — на 42 %. За рахунок підвищення продуктивності праці забезпечено майже $^4/_5$ всього приросту продукції проти $^2/_3$ у восьмій п'ятирічці. Майже на $^1/_3$ зросло виробн. товарів нар. споживання.

В десятій п'ятирічці (1976—80) згідно з рішеннями XXV з'їзду КПРС послідовно здійснювався курс партії на піднесення матеріального і культур. рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку сусп. виробн. і підвищення його ефективності, прискорення наук.-тех. прогресу, підвищення продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. В результаті втілення в життя завдань десятої п'ятирічки великі зрушення відбулися в структурі пром-сті республіки. Вони були пов'язані з інтенсивнішим використанням створеного потужного виробничого потенціалу в фондомістких галузях важкої індустрії, підвищенням частки переробних і обробних галузей, а також виробн., що випускають трудомістку, технічно складну продукцію, при відносному зменшенні частки паливо-, енергомістких і сировинних виробництв. Так, питома вага машинобудування і металообробки в заг. обсязі продукції промисловості зросла з 17,1 % в 1970 до 26,9 % в 1983, хім. і нафтохім. пром-сті — відповідно з 4,5 % до 6,4 %, а частка паливної пром-сті зменшилась з 9,4 % в 1970 до 6,7 % в 1983.

На рубежі 70-х і 80-х рр. індустрія Рад. України характеризувалася перш за все тісним поєднанням галузей паливно-енерг. і металург. комплексу з високорозвинутим сучас. машинобудуванням і хім. пром-стю, потужним потенціалом галузей, що випускають широкий асортимент прод. і непрод. товарів нар. споживання. За період 1971—83 фондоозброєність пром.-виробн. персоналу зросла в електроенергетиці в 2 рази, в паливній промисловості — в 1,8, в машинобудуванні і металообробці — в 2,3, хім. і нафтохім. промисловості — в 2,5, в легкій промисловості — в 2,5, в харчовій промисловості — більш як в 2 рази. Відповідно до завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, Листопадовим (1982), Червневим (1983), Грудневим (1983), Лютневим (1984) пленумами ЦК КПРС, в одинадцятій п'ятирічці здійснюється курс партії на дальше зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, раціональнішого використання виробничого потенціалу країни, всебічної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи. Гол. роль у реалізації цих завдань покликана відіграти індустрія. В УРСР в одинадцятій п'ятирічці випереджаючими темпами розвиваються галузі, що визначають тех. прогрес: енергетичне і хім. машинобудування, електротех. пром-сть, верстато- і приладобудування, хім. і нафтохім. пром-сть. У галузях індустрії ресурси спрямовуються на здійснення заходів по створенню ефективних засобів праці, комплексній механізації і автоматизації виробн., впровадженню безвідходних, енерго- і трудозберігаючих технологій, що дасть можливість різко скоротити використання ручної праці в нар. г-ві, збільшити виробн. продукції і поліпшити її якість. При цьому в пром-сті республіки, як і в країні в цілому, відповідно до особливостей одинадцятої п'ятирічки випереджаючими темпами нарощується виробн. продукції групи «Б» порівняно з темпами зростання виробництва продукції групи «А».

Важливу роль має відіграти індустрія республіки у здійсненні комплексної Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року і як складової її частини республіканської Продовольчої програми, у створенні матеріально-технічної бази комунізму в Рад. країні. Див. також в цьому томі підрозділи про окремі галузі промисловості УРСР та карту між с. 192—193.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1—3. К., 1959—66; Корецький Л. М., Паламарчук М. М. Географія промисловості Української РСР. К., 1967; Экономика Советской Украины. 1945—1975. К., 1975; Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; Особенности и проблемы размещения производительных сил СССР в период развитого социализма. М., 1980; Масол В. А. Экономика УССР в едином народнохозяйственном комплексе страны. К., 1981; Промышленность в условиях развитого социализма (на примере Украинской ССР). К., 1981; Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе. К., 1982.

В. А. Масол.

Виробництво найважливіших видів промислової продукції в УРСР

Види продукції	Одиниці виміру	1940	1980	1982
Електроенергія	млрд. кВт·год	12,4	236,0	238,3
Прокат чорних металів (готовий)	млн. т	5,6	36,0	34,7
Залізна руда (товарна)	»	20,2	125,5	126,1
Мінеральні добрива (в умовних одиницях)	тис. т	1012	19 739	23 005
Хімічні волокна й нитки	»	1,6	161,2	166,9
Металорізальні верстати	тис. шт.	11,7	32,9	30,9
Трактори (в фізичних одиницях)	» »	10,4	135,6	131,8
Екскаватори	» »	0,02	9,9	9,8
Вантажні магістральні вагони	» »	10,3	31,6	29,3
Папір	тис. т	27,9	209,0	256,8
Шкіряне взуття	млн. пар	40,8	177,2	173,6
Телевізори	тис. шт.	—	2526	2661
Холодильники	» »	0,2	702	697
Пральні машини	» »	—	273	290
Велосипеди й мопеди	» »	49,5	979	979
Мотоцикли	» »	—	84,5	93,7
Цукор-пісок	тис. т	1580	5302	6608
Тваринне масло	»	33,3	335,5	322
Олія	»	159	941	939

Електроенергетика

Розвиток електроенергетики в УРСР на всіх етапах соціалістич. будівництва здійснювався відповідно до держ. плану розвитку нар. г-ва Рад. Союзу. Теплові, гідравлічні, атомні електростанції, елект-

ричні та теплові мережі республіки є базою *електрифікації* і теплофікації всіх галузей народного господарства та побуту населення. На Україну припадає (1982) понад 17 % загальносоюзного виробництва електроенергії.

У дореволюц. період на Україні, незважаючи на наявність значних запасів паливно-енерг. ресурсів, електроенергетика була розвинута слабо. Більшість електростанцій зосереджувалась в Донбасі і Придніпров'ї та у великих містах — Києві, Харкові, Одесі. Працювали електростанції ізольовано, техніко-економічні показники їх були дуже низькі. Заг. потужність усіх електростанцій на Україні (у сучасних кордонах) 1913 становила 304 тис. кВт, виробн. електроенергії — 543 млн. кВт · год. Під час 1-ї світової війни та іноземної інтервенції більшість електростанцій України було зруйновано.

Планомірний, швидкий розвиток енергетики України, як і всього Рад. Союзу, почався після прийняття Рад. урядом плану ГОЕЛРО, розробленого за ініціативою В. І. Леніна (грудень 1920). За цим планом на Україні передбачалось об'єднати в «кущі» для паралельної роботи 24 електростанції вуг. шахт і металург. з-дів Донбасу заг. потужністю 67,4 тис. кВт та ряд електростанцій Придніпров'я заг. потужністю 22,5 тис. кВт. Планувалося збудувати 4 теплові електростанції заг. потужністю 280 тис. кВт та одну потужну гідроелектростанцію на Дніпрі. Для кращого використання енергоресурсів і надійності енергопостачання споживачів планувалося з'єднати Дніпровську ГЕС лінією електропередачі з енергомережею Донецького басейну. Ленінський план ГОЕЛРО було виконано за осн. показниками в 1931. У роки передвоєнних п'ятирічок розгорнулося буд-во великих електростанцій.

Основною базою енергопостачання нар. г-ва республіки стали великі держ. районні електростанції (ДРЕС), на які припадало 78,5 % всього виробн. електроенергії. Централізація виробн. електроенергії, швидкий розвиток електр. мереж вимагали єдиного госп.-тех. керівництва енерг. г-вом в окремих екон. районах. У зв'язку з цим у передвоєнні роки створюються районні енерг. управління — «Донбасенерго», «Харківенерго», «Дніпроенерго», «Київенерго», «Крименерго» та енерг. комбінати в Миколаєві, Одесі. В 1940 Донбаську енергосистему було з'єднано з Дніпровською і Ростовською енергосистемами, що стало основою створення Об'єднаної енергосистеми Півдня. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 всі електростанції України було зруйновано. Відбудова енерг. г-ва республіки, яка почалася ще в роки війни, здійснювалась одночасно з його дальшим розвитком. До 1950 енерг. г-во УРСР було повністю відбудовано. Заг. встановлена потужність електростанцій республіки на цей час становила 3,3 млн. кВт, виробн. електроенергії — 14,7 млрд. кВт · год, протяжність ЛЕП (напругою 35 кВ і вище) — 4,6 тис. км; значно збільшився порівняно з 1940 коефіцієнт централізації виробн. електроенергії (91,9 %).

В наступні роки енерг. база республіки розвивалась швидкими темпами. Споруджувалися нові електростанції, вводилися в дію лінії електропередачі високої напруги, здійснювалися розширення та об'єднання енергосистем. Нарощування енерг. потужностей республіки відбувалося за рахунок буд-ва потужних кондиційних електростанцій, а також теплоелектроцентралей.

Основні генеруючі потужності республіки зосереджено на електростанціях 8 виробничих енергетичних об'єднань — «Вінницяенерго», «Дніпроенерго», «Донбасенерго», «Київенерго», «Крименерго», «Львівенерго», «Одесаенерго», «Харківенерго» М-ва енергетики і електрифікації УРСР, оперативне керівництво якими здійснює Об'єднане диспетчерське управління пд. енергосистемами (ОДУ Півдня).

Поряд з нарощуванням енерг. виробничих потужностей особливу увагу в республіці приділяють охороні навкол. середовища. Заг. обсяг капіталовкладень для проведення заходів щодо охорони природи за роки десятої п'ятирічки (1976—80) становив понад 140 млн. крб.

Теплові електростанції (ТЕС) є основною базою виробн. електроенергії на Україні, як і в усьому Рад. Союзі. Буд-во першої держ. районної електростанції — *Штерівської ДРЕС* ім. Ф. Е. Дзержинського почалось 1923; перша її черга стала до ладу 1926. Вже 1926 лише в Донбасі та на Придніпров'ї було відбудовано й реконструйовано 62 пром. електростанції в найбільших пром. центрах республіки. В роки довоєнних п'ятирічок було споруджено нові ДРЕС: Сєвєродонецьку ДРЕС, *Зуївську ДРЕС*, Дніпродзержинську ДРЕС, Криворізьку ДРЕС, Київську, Харківську ДРЕС-2 та ряд ін. Після возз'єднання зх. областей України з УРСР почалася докорінна перебудова їхньої електроенергетики.

Збільшено потужність Львівської ДРЕС, розширено електростанції у Дрогобичі, Чернівцях, Тернополі й Ровно. Заг. потужність теплових електростанцій УРСР 1940 досягла 2,1 млн. кВт. У післявоєнні роки зростання енерг. бази республіки відбувалося в осн. за рахунок введення потужних енергоблоків. За 1959—65 стали до ладу блоки на *Придніпровській ДРЕС*, *Добротвірській ДРЕС*, *Ворошиловградській ДРЕС*, *Старобешівській ДРЕС*, *Зміївській ДРЕС*, *Бурштинській ДРЕС* та *Криворізькій ДРЕС-2*. За цей період на електростанціях УРСР встановлено 30 енергоблоків сумарною потужністю 6,1 млн. кВт, що становило майже третину всієї потужності блоків Рад. Союзу. В 1966—70 в республіці, як і в усій країні, споруджували великі теплові електростанції потужністю 2400—3000 тис. кВт, які оснащували енергоблоками по 300 та 800 тис. кВт. У цей період було завершено нарощування потужностей на найбільших електростанціях — Старобешівській і Ворошиловградській, Бурштинській і Зміївській, розширено Криворізьку ДРЕС-2, введено в дію перші блоки по 300 тис. кВт на Трипільській ДРЕС та головний зразок блоку 800 тис. кВт Слов'янської ДРЕС. За 1971—75 завершено будівництво Слов'янської, *Трипільської ДРЕС*, *Ладижинської ДРЕС*, *Курахівської ДРЕС*. Проектної потужності 3 млн. кВт досягла Криворізька ДРЕС-2, введено в дію гол. зразки блоків по 800 тис. кВт на *Вуглегірській ДРЕС* і *Запорізькій ДРЕС*.

Характерною особливістю розвитку теплоенергетики за останнє десятиріччя є концентрація потужностей на великих електростанціях в результаті введення в експлуатацію високоекономічних енерг. блоків одиничною потужністю 300 та 800 тис. кВт, широка автоматизація технологічних процесів. В 1979—84 створено

Потужність електростанцій УРСР
(млн. кВт)

Роки	Всіх електростанцій	в т. ч.	
		теплових	гідравлічних
1940	2,7	2,1	0,6
1965	18,9	16,7	2,2
1970	27,9	25,4	2,5
1975	38,2	34,4	3,8
1980	43,9	37,5	4,0
1982	47,3	38,0	4,5

Виробництво електроенергії в УРСР
(млрд. кВт · год)

Роки	На всіх електростанціях	в т. ч.	
		теплових	гідравлічних
1940	12,4	10,1	2,3
1965	94,6	88,3	6,3
1970	137,6	126,0	11,6
1975	194,6	184,9	9,7
1980	236,0	208,4	13,4
1982	238,3	204,8	12,1

Найбільші теплові електростанції УРСР
(на 1. I 1982)

Електростанції	Встановлена потужність, млн. кВт	Електростанції	Встановлена потужність, млн. кВт
Запорізька	3,6	Ворошиловградська	2,0
Вуглегірська	3,6	Старобешівська	2,1
Криворізька	3,0	Слов'янська	1,93
Зміївська	2,4	Ладижинська	1,8
Бурштинська	2,4	Трипільська	1,8
Придніпровська	2,0	Курахівська	1,46

Концентрація виробництва електроенергії в УРСР (млрд. кВт · год)

	1965	1970	1975	1980	1982
Виробництво електроенергії всіма електростанціями	94,6	137,6	194,6	236,0	238,3
у т. ч. електростанціями потужністю:					
до 10 тис. кВт	5,1	2,6	2,3	2,1	2,1
від 10 тис. до 100 тис. кВт	12,4	10,0	9,0	7,5	7,4
від 100 тис. до 1 млн. кВт	37,6	33,1	30,5	39,4	36,2
1 млн. кВт і більше	39,5	91,9	152,8	187,0	192,6

першу респ. галузеву автоматизовану систему управління (РГАСУ) «Енергія» УРСР — складову частину Єдиної АСУ «Енергія» СРСР. В республіці (1984) працюють 12 ТЕС потужністю 1 млн. кВт і вище. Сучас. теплові електростанції обладнано високоефективними автоматичними пристроями та захисним устаткуванням, які забезпечують високу надійність і економічність їхньої роботи.

Теплофікація на Україні розвивається швидкими темпами. Комбіноване виробництво електричної і теплової енергії на теплоелектроцентралях дає можливість забезпечити централізоване постачання обома видами енергії пром. підприємств, великих міст та одержати значну економію палива. Ще в роки перших п'ятирічок було почато буд-во нових ТЕЦ. Особливо широкого розмаху набула теплофікація в післявоєнні роки. Було збудовано найбільшу в республіці Київську ТЕЦ-5 (700 тис. кВт), на якій встановлено теплофікаційні турбіни потужністю 100 і 250 тис. кВт. У 1982 сумарна встановлена потужність ТЕЦ республіки становила понад 6 млн. кВт. Для прискорення розвитку теплофікації у республіці в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) передбачено продовжити буд-во Київської ТЕЦ-6, Харківської ТЕЦ-5, реконструювати 4 конденсаційні турбіни на Зміївській, Курахівській та Придніпровській ДРЕС для роботи в теплофікаційному режимі. В УРСР проводиться значна робота щодо зниження питомих витрат палива на виробництво енергії та зменшення її витрат у мережах, контролю за витрачанням енергоресурсів.

Атомні електростанції. В роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) електроенергетика України почала розвиватися в якісно новому напрямі. Було почато буд-во перших атомних електростанцій — *Чорнобильської АЕС*, Ровенської та Південно-Української *АЕС*. В 1977—83 стали до ладу чотири енергоблоки потужністю по 1 млн. кВт на Чорнобильській АЕС. У 1980 на Ровенській АЕС введено в дію перший енергоблок; 1982— другий (потужністю по 440 тис. кВт. кожний); 1982 — на Південно-Українській АЕС потужністю 1 млн. кВт. Приріст електроенергії в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) в республіці буде одержано за рахунок введення нових потужностей на Чорнобильській, Південно-Українській, Ровенській, Запорізькій атомних електростанціях. У 1980 почато підготовчі роботи по спорудженню першої на Україні Одеської атомної теплоелектроцентралі (АТЕЦ).

Гідроелектростанції також відіграють значну роль у розвитку енергетики республіки. Основою використання гідроенерг. ресурсів на Україні є каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Перша ГЕС на Дніпрі — *Дніпрогес* ім. В. І. Леніна — стала до ладу 1932. В роки післявоєнних п'ятирічок на Дніпрі було збудовано ще 5 гідроелектростанцій — *Каховську ГЕС, Дніпродзержинську ГЕС, Кременчуцьку ГЕС, Київську ГЕС, Канівську ГЕС;* першу в країні гідроакумулюючу електростанцію *Київську ГАЕС*. У роки десятої п'ятирічки (1976—80) завершено спорудження другої черги Дніпрогесу. Потужність *Дніпровського каскаду ГЕС* (1982) становила 3,7 млн. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — майже 10 млрд. кВт × × год. За роки Рад. влади збудовано на Закарпатті *Теребле-Ріцьку ГЕС*, ГЕС на р. Південному Бузі, ряд невеликих ГЕС на річках Росі, Синюсі та ін. В 1973 у Чернів. обл. почато буд-во Дністровського комплексного гідровузла, до складу якого входять гідравлічна та гідроакумулююча електростанції; 1983 досягнуто проектної потужності — 702 тис. кВт. На р. Південному Бузі споруджується (1983) унікальний енергокомплекс, який об'єднає Південно-Українську АЕС (4 млн. кВт), Ташлицьку ГАЕС (1,8 млн. кВт) та Костянтинівську ГЕС—ГАЕС (0,4 млн. кВт). В 1983 почато буд-во Дністровської ГАЕС.

Електричні мережі й енергосистеми. Разом з буд-вом електростанцій споруджуються високовольтні лінії електропередачі, підстанції високої напруги і розподільні електр. мережі. Першу ЛЕП Штерівська ДРЕС — Кадіївка напругою 110 кВ було збудовано в 1926; першу високовольтну ЛЕП напругою 220 кВ — в 1940. В 1960 введено першу міжсистемну лінію електропередачі 330 кВ Київ — Кременчук, яка об'єднала для паралельної роботи Київську і Дніпровську енергосистеми. Спорудження такої самої лінії Кременчук — Полтава — Зміївська ДРЕС дало можливість об'єднати Дніпровську та Харківську енергосистеми, лінії Київ — Ніжин — Конотоп — Суми — Зміївська ДРЕС об'єднали Харківську та Київську енергосистеми. В результаті буд-ва лінії електропередачі Зміївська ДРЕС — Слов'янська ДРЕС об'єднано Харківську та Донбаську енергосистеми. Таким чином створено потужне об'єднання енергосистем східної частини республіки, яке

Протяжність повітряних ліній електропередачі (напругою 35 кВ і вище) **Міністерства енергетики та електрифікації УРСР** (тис. км)

Роки	Всього	у т. ч. напругою 220 кВ і вище	Роки	Всього	у т. ч. напругою 220 кВ і вище
1940	4,1	0,2	1975	84,4	14,0
1960	18,5	2,4	1980	104,7	17,2
1965	43,2	7,1	1981	107,6	17,4
1970	63,5	10,7	1982	110,5	17,9

увійшло в об'єднану енергосистему Півдня СРСР. У 1962 введено в експлуатацію першу в світі ЛЕП постійного струму напругою 800 кВ Волзька ГЕС — Донбас; 1963 в Мукачевому — найбільшу міжнар. підстанцію напругою 400 кВ та перші в Європі на цій напрузі міждержавні ЛЕП Мукачеве-Лемешани (ЧССР) та Мукачеве — Лудуш (СРР). В роки дев'ятої і десятої п'ятирічок за участю країн — членів РЕВ (НРБ, УНР, НДР, ЧССР, СРСР) завершено роботи щодо повного освоєння на номінальну напругу трансукраїнської лінії електропередачі 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбертірша (УНР), що дало можливість здійснити паралельну роботу ЄЕС СРСР та Об'єднаних енергосистем країн — членів РЕВ — «*Мир*». В роки десятої п'ятирічки (1976—80) збудовано ЛЕП 750 кВ Чорнобильська АЕС — Зх.-Українська підстанція протяжністю 560 км. В 1982 почато будівництво ЛЕП 750 кВ Хмельницька АЕС — Жешув (ПНР). Спорудження цих ліній електропередачі триває (1984). У республіці здійснюється велика робота щодо поліпшення електропостачання об'єктів с.-г. виробн. та сільськ. нас. пунктів. В роки десятої п'ятирічки завершено роботи щодо забезпечення електропостачання всіх тваринницьких комплексів і птахофабрик, які за надійністю електропостачання належать до споживачів 1-ї категорії, збудовано 121,8 тис. км сільс. електр. мереж усіх класів напруги. Заг. довжина електр. мереж М-ва енергетики та електрифікації УРСР 1982 становила 842,6 тис. км.

Електрифікація. Потужна енерг. база, створена на Україні, стала основою розвитку і тех. прогресу всіх галузей нар. г-ва республіки. Рівень споживання електроенергії в нар. г-ві УРСР збільшився 1982 проти 1940 у 18 раз. Гол. споживачем електроенергії є пром-сть. У 1982 в пром-сті і буд-ві було спожито 62,8 % усієї споживаної в республіці електроенергії. Електроозброєність праці в пром-сті УРСР зросла 1982 проти 1970 на 28 %. Високими темпами збільшується споживання електроенергії в с. г., особливо в тваринництві та овочівництві. Механізовано осн. процеси на тваринницьких фермах та по переробці с.-г. продукції. Використання електроенергії в побуті

трудівників села значно підвищило культурний рівень і поліпшило умови їхнього життя.

Широко застосовується електроенергія на залізничному транспорті України. Протяжність електрифікованих з-ць 1982 становила 7,2 тис. км (1940 — 0,2 тис. км). У 41 місті республіки (1982) — тролейбусне сполучення, у 24 — трамвайне, у 2 — метрополітени (Київ, Харків). Швидкими темпами розвивається електрифікація сфери обслуговування та побуту населення.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС розроблено *Енергетичну програму СРСР* (див. т. 12, Додаток), яка передбачає прискорений розвиток ядерної енергетики для виробн. електричної і теплової енергії та вивільнення на цій основі значної кількості органічного палива, буд-во як маневрових потужностей гідроакумулюючих електростанцій в Європ. частині країни. На першому етапі реалізації Енергетичної програми СРСР намічено створити матеріально-тех. базу для широкого використання нетрадиційних джерел енергії — сонячної, геотермальної, вітрової, припливної, біомаси. В межах України перспективним є використання в нар. г-ві сонячної і геотермальної енергії. Так, у Крим. обл. поблизу смт Леніне Ленінського р-ну будується (1984) перша в країні дослідно-промислова сонячна електростанція — СЕС-5.

Проблеми розвитку електроенергетики на Україні розробляють *Електродинаміки інститут* АН УРСР, *Технічної теплофізики інститут* АН УРСР, Київ. політех. ін-т, Ін-т проблем моделювання в енергетиці АН УРСР та інші установи. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

В. Ф. Скляров.

Чорна металургія

Українська РСР одна з провідних металург. баз СРСР. У 1982 частка УРСР у загальносоюзному виробництві чорних металів становила: готового прокату — 34 %, сталевих труб — 35,7 %. Чорна металургія республіки є однією з осн. галузей пром-сті і має всі необхідні місцеві ресурси для розвитку (залізну і марганцеву руди, коксівне вугілля, вогнетривку сировину, флюси, паливо, енергоресурси). Заліз. руду добувають у Криворізькому (83 % загального видобутку в республіці) та Керченському залізорудних басейнах, в районі Кременчука, на Білозерському родовищі в Запоріз. обл. Марганцеві руди добувають в районі Нікополя. В галузі діють потужні гірничо-збагачувальні комбінати, на яких руда збагачується і перетворюється на концентрат, з якого виробляють агломерат і окатиші (Південний, Новокриворізький, Центральний, Північний, Інгулецький, Комиш-Бурунський, Полтавський комбінати). Паливними ресурсами чорної металургії є коксівне вугілля гол. чин. Донбасу, а також природний газ.

Виробн. заліза на тер. України відоме з 7—5 ст. до н. е. За часів Київ. Русі був поширений т. з. сиродутний процес добування заліза способом безпосереднього відновлення заліз. руд деревним вугіллям у горнах. У 14—18 ст. на Поліссі, Полтавщині, Харківщині і в Галичині було поширене виробн. металу в горнах і примітивних домницях. На Поліссі наприкінці 18 ст. з'явилися перші доменні печі невеликого розміру, в яких виплавляли чавун для виливків з місцевих болотних і гірських руд на деревному вугіллі. У зв'язку з виснаженням місц. паливосировинної бази в кінці 19 — на поч. 20 ст. всі ці домни було закрито. Виробн. металів припинилося. Заводське виробн. чорних металів на Україні почало розвиватись в останні 30 років 19 ст. разом з пром. розробкою покладів кам. вугілля в Донбасі і заліз. руд у Криворізькому і Керченському басейнах. Першу доменну піч, що працювала на коксі, було споруджено в серед. 19 ст. в Керчі. З 80-х рр. 19 ст. великі металург. з-ди на Україні почали будувати в Донбасі і Придніпров'ї. Перший пром. металург. з-д став до ладу 1872 в Юзівці (тепер Донецьк). З введенням у дію 1884 з-ці, що зв'язала Кривбас з Донбасом, почався бурхливий розвиток чорної металургії на Україні. Більшу частину виробн. металу контролював іноз. капітал. Стали до ладу нові з-ди з повним металург. циклом: 1887 — Олександрівський (тепер *Дніпропетровський металургійний завод* імені Г. І. Петровського), 1889 — Дніпровський (*Дніпровський металургійний завод* імені Ф. Е. Дзержинського), 1897 — Петровський (*Єнакіївський металургійний завод*), 1896 — Юр'ївський (*Комунарський металургійний завод*), 1897 — Нікополь-Маріупольський (*Ждановський металургійний завод* імені Ілліча), 1898 — «Російський Провіданс» (частина Ждановського з-ду ім. Ілліча), 1898 — Макіївський (*Макіївський металургійний завод* імені С. М. Кірова). Почали працювати 6 переробних з-дів по виплавці чавуну, 2 трубні з-ди, збільшилось добування заліз. руди в Кривбасі, виробн. коксу, вогнетривів, флюсів. За тех. оснащеністю чорна металургія Пд. України стояла вище від деревновугільного металург. виробн. Уралу. В 1913 на Україні було зосереджено переважну частину заг. виробн. металу в Росії: чавуну — 68 %, сталі — 58 %, прокату — 57 %. Діяли 42 доменні, 72 мартенівські печі, 28 конверторів та бл. 70 прокатних і трубопрокатних станів. На поч. 20 ст. в чорній металургії України було створено монополістичні синдикати «Продамет», «Трубопродаж», «Покрівля» та ін.

В період громадян. війни та іноз. інтервенції більша частина металург. з-дів була зруйнована. В 1920 вироблено 0,5 % чавуну, 1,7 % сталі, 1,8 % прокату рівня 1913. Відбудова зруйнованих підприємств почалася 1922. Довоєнного рівня виробн. сталі було досягнуто наприкінці 1928, чавуну і прокату — 1929—30. В роки перших п'ятирічок здійснено великі роботи по реконструкції старих підприємств, збудовано нові металург. гіганти — «*Запоріжсталь*» імені Серго Орджонікідзе, *ждановський металургійний завод* «*Азовсталь*», *Криворізький металургійний завод* імені В. І. Леніна, *Нікопольський південнотрубний завод* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Створено якісну металургію — споруджено *запорізький електрометалургійний завод* «*Дніпроспецсталь*», з-д феросплавів (Запоріжжя), ряд спец. цехів. Всього за 1928—40 в республіці введено в дію 28 доменних, 42 мартенівські печі, 12 електропечей, 6 конверторів, 32 прокатні і трубопрокатні стани, які були на рівні кращих світових зразків. Здійснювалось широке буд-во в залізорудній, коксохім., вогнетривких матеріалів пром-сті тощо. Пром.-виробничі осн. фонди галузі зросли за 1928—40 у 7,4 раза, обсяг виробн. продукції — в 3,5—5 раз. Створено вітчизняні інженерно-тех. кадри. Ініціаторами стахановського руху в доменній справі були І. Г. та І. І. Коробови, в сталеплавильному виробн.— М. М. Мазай та ін. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 чорна металургія республіки зазнала великих руйнувань. Частину устаткування металург. з-дів України було перебазовано до сх. районів СРСР, а споруди, будівлі, комунікації підприємств майже цілком знищили під час тимчасової окупації республіки нім.-фашист. загарбники. В міру визволення України здійснювалась відбудова підприємств чорної металургії. В 1950 було досягнуто довоєнного рівня виробн. продукції галузі. Для розвитку чорної металургії в післявоєнний період в цілому характерне інтенсивне капітальне буд-во, високі темпи тех. прогресу, підвищення ефективності і якості металопродукції. Одним з найважливіших напрямів тех. прогресу в галузі є буд-во агрегатів великої одиничної потужності. В 1971—81 споруджено доменні печі об'ємом 3200 та 5000 м³ (з-ди Комунарський та «Криворіжсталь»), кисневі конвертори місткістю 350—400 т (з-д «Азовсталь»), введено в дію машини безперервного лиття заготовок потужністю 1—1,2 млн. т на рік (з-д «Азовсталь»), потужні прокатні стани (стан 3600 на з-ді «Азовсталь»); на *Харцизькому трубному заводі* — цех по виробн. електрозварних газопровідних труб діаметром 1220—1620 мм, ряд коксових батарей потужністю 1 млн. т на рік (*Авдіївський коксохімічний завод* імені 50-річчя СРСР, Запорізький коксохімічний з-д).

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УРСР

(в % до 1940)

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ОСНОВНИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ В УРСР

ЗАЛІЗНА РУДА (товарна), тис. т

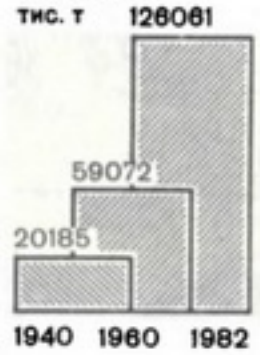

МАРГАНЦЕВА РУДА, тис. т

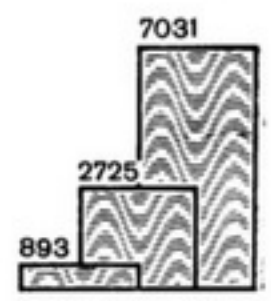

ГОТОВИЙ ПРОКАТ ЧОРНИХ МЕТАЛІВ, тис. т

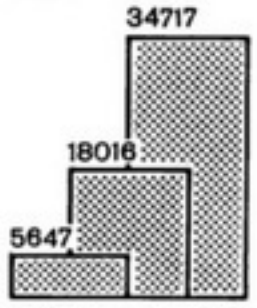

СТАЛЕВІ ТРУБИ, тис. т

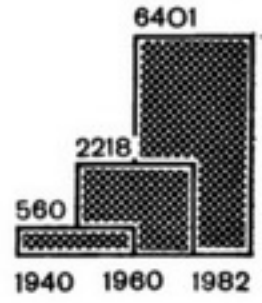

Для чорної металургії республіки, як і всього Рад. Союзу, характерний високий рівень концентрації, комбінування (бл. 80 % сталі виплавляється на підприємствах з повним металург. циклом, який поєднує доменне, сталеплавильне та прокатне виробн.) та спеціалізації виробн. на спеціалізованих потужностях виробляється 99,5 % готового прокату і 99,7 % сталевих труб). Значного прогресу досягнуто в технології виробн. в окремих підгалузях чорної металургії. В гірничорудній пром-сті добування залізистих кварцитів ведеться прогресивним відкритим способом з наступним збагаченням їх одержанням концентрату з вмістом заліза 62—66 %. На шахтах і в кар'єрах по добуванню заліз. і марганцевої руд застосовують потужне устаткування — крокуючі екскаватори, навантажувальні екскаватори місткістю ковша до 20 м³, автосамоскиди вантажопідйомністю 75—120 т, локомотиви, бурові верстати та ін. Впроваджується циклічно-потокова технологія видобування заліз. руди. Роботу доменних печей з 1955 переведено на офлюсований агломерат, згодом застосовано окатиші; частка підготовленої сировини (з 1965) становить 92—97 %. Застосування природного газу в технологічному процесі вперше в СРСР почалося 1957 на Дніпропетровському з-ді ім. Г. І. Петровського, а з 1963 — майже на всіх доменних печах республіки. Кисень для збагачення дуття домен вперше застосовано 1958 на з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського при виплавленні феромарганцю, а згодом і на ін. металург. з-дах при виплавленні чавуну з одночасним вдуванням природного газу. Т-ру дуття доведено до 1200 °С і вище, тиск газу під колошником — до 2—2,5 атм. У сталеплавильному виробн. вперше в СРСР кисень почали застосовувати 1952 в мартенах на з-дах «Запоріжсталь» і «Азовсталь». В 1970 майже всю мартенівську сталь виплавляли за цією технологією. З введенням у дію 1956—57 цехів на з-дах ім. Ґ. І. Петровського та «Криворіжсталь» в СРСР вперше в пром. масштабі почали широке впровадження киснево-конверторного методу виплавки сталі. В 1982 в республіці у загальній виплавці сталі киснево-конверторна сталь становила 32 %. Швидко розвивається електросталеплавильний процес. На підприємствах України впроваджено безперервний спосіб розливання сталі, технологію обробки рідкого металу вакуумом, синтетичними шлаками, інертними газами і порошковими матеріалами. Значно зросла виплавка високоякісного металу методом електрошлакового (розроблений Ін-том електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР і вперше в світі впроваджений 1958 на з-ді «Дніпроспецсталь»), вакуумного, електроннопроменевого та плазмово-дугового переплавлення. В прокатному виробн. здійснено ряд важливих заходів щодо поліпшення тех. озброєності, вдосконалення засобів та технології зачищення, нагрівання та прокатки металу, скорочення виробничого циклу, підвищення швидкості й точності прокатки, впровадження нових схем формоутворення та калібрування валків. Значно підвищився рівень механізації та автоматизації виробничих процесів. Освоєно потужні обтискні, швидкісні безперервні тонколистові, дрібносортні та дротові стани. Впроваджено технологію вогневого зачищення металу в потоці обтискних станів та здвоєне прокатування зливків на блюмінгах і слябінгах (вперше на Дніпровському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського), багатониткове прокатування на дрібносортних, регламентований режим прокатки на товстолистових станах (вперше в СРСР на стані 3600, з-д «Азовсталь»). На ряді сортних станів встановлено жорсткі кліті, більшість станів лінійного типу обладнано автом. обвідними апаратами та роликовою привалковою арматурою. У виробн. сталевих труб впроваджено прогресивні методи, зокрема радіочастотне та аргонодугове зварювання труб, теплу прокатку, зварювання труб без внутрішніх задирок, холодну деформацію електрозварних труб, відцентрове відливання трубної заготовки та ін. Поліпшено якість, розширено сортамент, освоєно нові прогресивні види металопродукції. Зросла частка листа в готовому прокаті, розширено виробництво прокату і труб з міцніших за вуглецеві низьколегованих сталей (1982 — 6,4 млн. т, 1970 — 4,9 млн. т), з термічним зміцненням. За 1971—82 освоєно 223 нові гарячекатані та холоднокатані профілі прокату, зокрема полегшено на 12—17 % балки, швелери і кутники; періодичні складні за перерізом профілі для машинобудування, в т. ч. заготовки для вагонних осей (вперше на Дніпровському з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського), двошаровий лист, лист з пластмасовим покриттям, оцинкований холоднокатаний лист у рулонах та ін. У трубному виробн. освоєно випуск електрозварних газопровідних труб великого діаметра, в т. ч. з пластмасовим захисним

Виробництво деяких видів продукції чорної металургії УРСР (тис. т)

Роки	Залізна руда (товарна)	Марганцева руда	Готовий прокат чорних металів	Сталеві труби
1928	4722	531	1849	111
1932	8442	443	2420	228
1937	17 185	957	5470	526
1940	20 185	893	5647	560
1945	3818	206	872	97
1950	21 030	903	5788	921
1955	39 948	1620	11 553	1549
1960	59 072	2725	18 016	2218
1965	83 858	4651	26 004	2926
1970	111 186	5202	32 669	4495
1975	123 293	6537	37 682	5947
1980	125 493	6920	36 033	6347
1982	126 061	7031	34 717	6401

Сортамент прокату чорних металів в УРСР (тис. т)

	1965	1970	1982
Готовий прокат	26 004	32 669	34 717
у т. ч.			
сортова сталь	8394	12 423	12 828
листова сталь	9796	10 824	11 450
Труби із зливків	600	755	811
Поковки із зливків	206	229	319

покриттям, електрозварних профільних для машинобудування, шарикопідшипникових, безшовних котельних для котлів з високими параметрами пари, високоміцних бурильних і обсадних, нафт. сортаменту, спеціальних тонкостінних, біметалевих, з металопокриттям та ін. Дальшого розвитку набула пром-сть металевих виробів, яка переробляє прокат на дріт, сітку, зварювальні електроди, цвяхи, калібрований метал, кріпильні вироби. Здійснюється розробка пром. способів прямого одержання заліза. На підприємствах чорної металургії республіки 1981 налічувалось 840 комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів та виробництв, 681 механізована потокова та 193 автоматизовані лінії. Електроозброєність праці в галузі збільшилась 1982 проти 1970 на 60 %. Введено в дію автоматизовані системи управління на з-дах «Азовсталь», «Запоріжсталь» та ін. Основними районами концентрації підприємств чорної металургії в республіці є Донбас, Придніпров'я і Приазов'я. Всього в УРСР 1982 діяло 126 підприємств галузі. Найбільші з них — Криворізький металург. з-д ім. В. І. Леніна і Жданівський металург. з-д ім. Ілліча. Обсяг виробн. продукції чорної металургії України

збільшився 1982 проти 1970 на 26 %, продуктивність праці зросла на 31 %, пром.-виробничі основні фонди — на 90 %, фондоозброєність пром.-виробничого персоналу — на 99 %.

Гол. напрямом розвитку галузі в одинадцятій п'ятирічці і на період до 1990 року є докорінне поліпшення якості і збільшення випуску ефективних видів металопродукції. Республіканською цільовою програмою «Метал» намічено здійснити заходи, спрямовані на одержання 1985 економії металу в нар. г-ві бл. 2 млн. т. Намічено дальше зростання обсягів виплавки легованої і низьколегованої сталі з позапічною обробкою вакуумом, синтетичними шлаками, інертними газами. Значно зросте випуск готового прокату чорних металів, розшириться його сортамент.

Проблеми розвитку чорної металургії вивчають і розробляють на Україні 17 н.-д. проектних ін-тів, серед них *Металів український науково-дослідний інститут, Металургійної промисловості науково-дослідний і проектний інститут,* Спеціальних сплавів, сталей і феросплавів інститут (Запоріжжя), *Чорної металургії науково-дослідний інститут, Чорної металургії інститут, Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут.* Див. також ст. в алфавітних томах УРЕ: *Залізорудна промисловість, Марганцеворудна промисловість, Феросплавна промисловість, Коксохімічна промисловість, Вогнетривких матеріалів промисловість.*

М. О. Терещенко.

Кольорова металургія

Кольорова металургія Української РСР за обсягом товарної продукції, вартістю основних виробничих фондів посідає 3-є місце (після РРФСР і Каз. РСР), а за виробн. ртуті, ільменітових, рутилових і цирконієвих концентратів — 1-е місце в країні. Сировинна база кольорової металургії УРСР представлена, зокрема, запасами алюмінієвої сировини (бокситів, нефелінів, алунітів), значними ресурсами титану, цирконію, магнієвої сировини. Розвідано родовища інших рідкісних кольорових металів. Виробничий комплекс галузі складається з гірничодобувних підприємств, збагачувальних ф-к, металург. та металообробних з-дів. Кольорова металургія — матеріаломістка і енергоємна галузь, тому її підприємства споруджують у місцях добування сировини та виробн. електроенергії. УРСР має розвинуте великомасштабне виробн. багатьох важливих для розвитку сучас. техніки видів продукції галузі. Тісний зв'язок науки і виробн. дав можливість у порівняно короткі строки розробити технологію і освоїти пром. виробн. алюмінію, цинку, титану, сполук цирконію і гафнію, індію і германію, наплавочних твердих сплавів, компактного ніобію, рафінованого феронікелю, інтерметалевих напівпровідникових сполук, багатьох ін. кольорових і рідкісних металів, потрібних нар. г-ву.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції кольорової металургії на Україні майже не було. Експлуатувалося лише *Микитівське родовище ртуті* в Донбасі, відкрите 1879. На його базі було споруджено Микитівський ртутний з-д (тепер *Микитівський ртутний комбінат*). Після встановлення Рад. влади на Україні кольорова металургія почала швидко розвиватись. У 1922 відновлено роботи на Микитівському ртутному руднику, 1930 введено в дію *костянтинівський завод «Укрцинк»*, 1933 став до ладу Дніпровський алюмінієвий комбінат у Запоріжжі (1934 розділений на два підприємства — *Дніпровський алюмінієвий завод* імені С. М. Кірова і *Дніпровський електродний завод* імені 50-річчя Радянської України), 1935 введено в експлуатацію Дніпровський магнієвий з-д (тепер *Запорізький титаномагнієвий комбінат*). Під час тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбниками в роки Великої Вітчизн. війни (1941—45) всі підприємства кольорової металургії було зруйновано. В післявоєнний період ці підприємства по суті збудовано заново. На базі нових розвіданих родовищ кольорових і рідкісних металів споруджено *Іршинський гірничо-збагачувальний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, *Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат, Побузький нікелевий завод.* Також збудовано *Артемівський завод по обробці кольорових металів* імені Е. Й. Квірінга, Торезький з-д наплавочних твердих сплавів та ін. За роки дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок обсяг виробн. товарної продукції галузі збільшився майже у 2 рази. Введено потужності по виробн. кристалічного кремнію на Дніпровському алюмінієвому з-ді, вторинного алюмінію на Свердловському з-ді алюмінієвих сплавів (Ворошиловгр. обл.), вторинного свинцю на з-ді «Укрцинк», неперeточувальних твердосплавних пластин на Дніпровському з-ді твердих сплавів, напівпровідникових матеріалів, полікристалічного кремнію та багатьох ін. видів продукції кольорової металургії. В 1982 завершено буд-во *Миколаївського глиноземного заводу.*

За роки десятої п'ятирічки осн. виробничі фонди галузі збільшились в 1,6 раза. Внаслідок підвищення продуктивності праці одержано 85 % приросту продукції; постійно підвищується її якість. Значно зросли техніко-економічні показники. Збільшено процент вилучення ільменіту, рутилу й цирконію з руди, вилучення ртуті, цинку, свинцю, титану, магнію та інших металів. Знизилися витрати сировини на виробництво твердих сплавів, монокристалічного кремнію, збільшено вихід придатного прокату і наплавочних твердих сплавів. Підвищено комплексне використання сировини та відходів вироби. Освоєно випуск понад 40 нових видів продукції, у т. ч. ефективних безвольфрамових твердих сплавів, напівпровідникових матеріалів і сполук рідкісних металів. Введено в дію комплексно-механізовані цехи та дільниці, автоматизовані системи управління з використанням електронно-обчислювальних машин. Велика увага приділяється охороні навколишнього середовища. Значно зросли обсяги капітальних вкладень у природоохоронні об'єкти підприємств галузі.

Цех губчастого титану Запорізького титаномагнієвого комбінату. Насосна станція водообороту Миколаївського глиноземного заводу.

На підприємствах кольорової металургії республіки впроваджено нове устаткування та прогресивні технологічні процеси. Вперше у світовій практиці на Микитівському ртутному комбінаті освоєно випалювання ртутної руди у пром. печах «киплячого шару» з повною автоматизацією технологіч. процесу, утилізацією тепла недогарків і використанням їх як щебеню для буд. потреб. На Запорізькому титано-магнієвому комбінаті застосовано рідкий відновник титану, що дало можливість підвищити продуктивність апаратів і поліпшити якість металу. На Дніпров. алюмінієвому з-ді ім. С. М. Кірова вперше в СРСР введено в експлуатацію стан по виробн. алюмінієвої катанки безпосередньо з рідкого металу, освоєно виробн. електротермічного силуміну з використанням нових видів сировини — каолінів і дистен-силіманіту. На Іршинському гірничо-збагачувальному комбінаті вперше в Європ. частині СРСР освоєно найпродуктивніший дражний спосіб добування і збагачування гірничої маси; впроваджено у пром. масштабі гвинтові сепаратори. Питаннями тех.

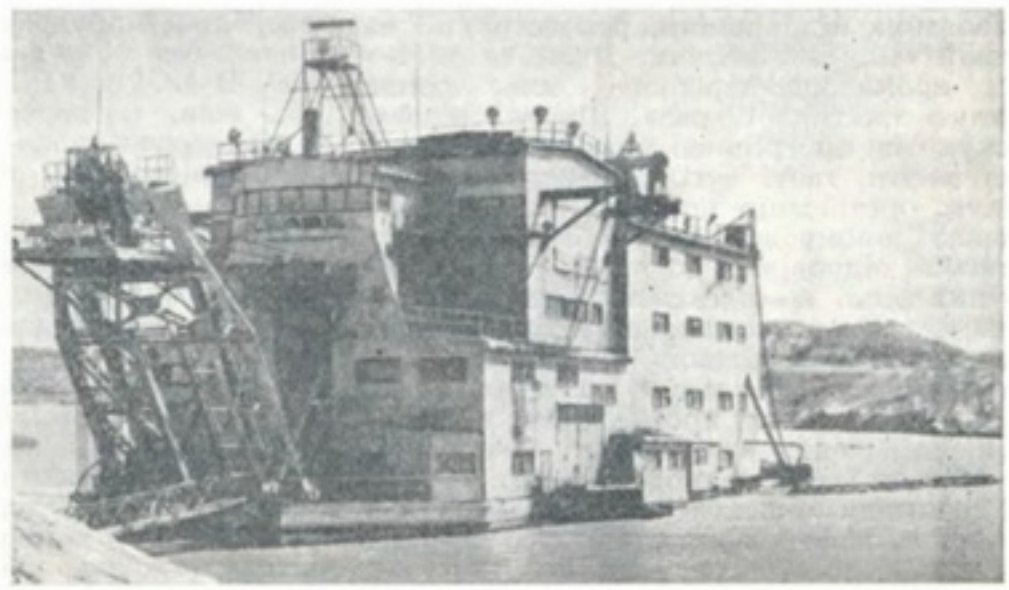

Дражний полігон по добуванню і збагачуванню титановмісних пісків Іршинського гірничозбагачувального комбінату. Житомирська область.

прогресу в кольоровій металургії республіки займаються *Титану всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут*, Всесоюз. н.-д. і проектний ін-т вторинних кольорових металів (ВНІПвторкольормет, Донецьк), Артемівський філіал Державного н.-д. проектного і конструкторського ін-ту сплавів та обробки кольорових металів (Діпрокольорметобробка), Запорізький філіал Всесоюзного н.-д. і конструкторського ін-ту «Кольорметавтоматика». Див. також. ст. в алфавітних томах УРЕ: *Алюмінієва промисловість, Свинцево-цинкова промисловість, Титано-магнієва промисловість, Сурм'яно-ртутна промисловість, Рідкісних металів та напівпровідникових матеріалів промисловість.*

О. Г. Щукін.

Паливна промисловість

Паливна промисловість Української РСР є важливою базою країни по видобуванню коксівного й енергетичного вугілля та природного газу. В заг. обсязі пром. продукції УРСР частка паливної промсті (1982) становить 6,3 %. В ній зосереджена значна частина пром.-виробничих фондів усієї пром-сті; на її розвиток витрачається бл. $^1/_3$ всіх капіталовкладень. До паливної промисловості УРСР належать вугільна, газова, нафтова і торфова промисловості. Основна продукція галузі використовується як енергетичне і технологічне паливо, сировина для хімічної і нафтохімічної промисловості та інших галузей. В дореволюційній Росії, в т. ч. й на Україні, значну питому вагу (бл. 30 %) у загальному виробн. палива мали дрова. Мінеральне паливо почали широко використовувати лише в кінці 19 — на поч. 20 ст. Панівне становище в галузі належало іноземним монополіям.

За роки Рад. влади істотно змінилась структура паливного балансу республіки. Паливна пром-сть перетворилась на потужну високорозвинуту в тех. відношенні галузь. Індустрія республіки довгий час базувалася гол. чин. на кам'яному вугіллі Донецького вуг. басейну. В післявоєнні роки у зв'язку з бурхливим розвитком нар. г-ва і зростанням потреб у паливі галузь розвивалася швидкими темпами. По суті заново створено нафтову і газову пром-сть, сталися істотні зміни в географії паливної пром-сті. Освоєно Львівсько-Волинський кам'яновуг. басейн; важливим районом галузі став Зх. Донбас. У Кіровоградській, Черкаській, Житомирській областях розвивається буровуг. пром-сть. Зріс видобуток нафти і газу. Експлуатуються нафтові і газові родовища в Передкарпатті та на Лівобережжі. Підвищується тех. рівень галузі, розширюється її виробничо-тех. база внаслідок буд-ва нових високомеханізованих підприємств, реконструкції на новій тех. базі діючих. Лише за 1971—82 промислово-виробничі осн. фонди галузі зросли в 1,9 раза. Широко впроваджуються прогресивні способи видобування нафти, газу, вугілля, застосовується наук. організація праці. У 80-х рр. паливна промисловість УРСР розвиватиметься відповідно до напрямів, розроблених респ. комплексною наук.-тех. програмою «Енергокомплекс», якою намічено дальше вдосконалення виробничого потенціалу кожної галузі паливної промсті, впровадження прогресивних технологій, здійснення комплексної механізації і автоматизації технологічних процесів, підвищення ефективності видобування вугілля, нафти, природного газу, торфу.

В. В. Неженцев.

Вугільна промисловість. Вугільна промисловість УРСР є високорозвинутою галуззю важкої індустрії республіки. З розвитком її нерозривно пов'язані ін. численні галузі, особливо чорна металургія та електроенергетика. Осн. вуг. басейн республіки — *Донецький кам'яновугільний басейн*. Тут зосереджено бл. 90 % респ. видобутку вугілля. Велике нар.-госп. значення має коксівне вугілля, родовища якого містяться гол. чин. у Донец. обл. Високоякісне вугілля — антрацит — видобувають у сх. частині басейну (Ворошиловгр. обл.). Поклади вугілля в *Донбасі* відкрито в 1-й чверті 18 ст. Перші примітивні шахти виникли в кінці 18 — на поч. 19 ст. До 1917 Донбас був осн. вуг. базою Росії (1913 — понад 70 % видобутку вугілля в країні). Максимуму видобутку вугілля на дореволюц. Україні досягнуто 1916 (28,7 млн. т). Проте вуг. пром-сть була однією з технічно найвідсталіших галузей. Вугілля видобували переважно в дрібних кустарних шахтах примітивними знаряддями. Шахтарі зазнавали жорстокої експлуатації. У галузі панував іноз. капітал (переважно франко-бельгійський), який контролював 70 % видобутку вугілля в Донецькому басейні.

В перші роки Рад. влади Комуністична партія і Рад. уряд вжили термінових заходів щодо відбудови вуг. пром-сті Донбасу, зруйнованої під час громадян. війни та іноз. інтервенції. Вже 1921 видобуток вугілля почав зростати і 1928 (24,8 млн. т) перевищив рівень 1913 (22,8 млн. т). Значно розвинулася вуг. пром-сть УРСР за роки довоєнних п'ятирічок у результаті здійснення соціалістичної індустріалізації країни. Багато старих шахт було докорінно реконструйовано, збудовано 100 нових, оснащених новою технікою.

В 1940 видобуток вугілля в Донбасі зріс проти 1928 у 3,4 раза і становив 83,8 млн. т. Створено нову галузь вуг. пром-сті — збагачення вугілля. В 30-х рр. почалося будівництво збагачувальних ф-к. Відбулася докорінна технічна перебудова підприємств галузі. Цьому сприяли створення на Україні вугільного машинобудування (див. у цьому томі розділ Машинобудування і металообробка), спорудження великих теплових електростанцій. Це дало можливість створити на шахтах потужне енергетичне господарство, оснастити їх новим вітчизняним устаткуванням. Зріс рівень механізації трудомістких процесів. Велику роль у підвищенні продуктивності праці і видобутку вугілля відіграв рух новаторів виробн. за почином О. Г. Стаханова, М. О. Ізотова та інших. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємства вуг. пром-сті УРСР були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. В міру визволення України Донбас відбудовували при братній допомозі трудящих усіх союзних республік. Відбудову підприємств на новій тех. базі було в основному завершено 1950. В 1951 в УРСР видобуток вугілля (85,5 млн. т.) перевершив рівень 1940. У післявоєнні роки в Донбасі введено в дію нові потужні шахти, оснащені найновішою технікою. Найбільше шахт — у центр. частині Донецької (Донецьк, Макіївка, Єнакієве, Красноармійськ, Торез) та у Ворошиловгр. (Красний Луч, Кадіївка, Краснодон, Антрацит та ін.) областях.

Осн. паливна база зх. частини республіки — *Львівсько-Волинський вугільний басейн* розвіданий і освоєний у післявоєнні роки (видобування вугілля тут почато з 1954). Вугілля газове, довгополуменеве, придатне для напівкоксування. Басейн міститься майже в центрі зх. районів республіки. В межах України залягає значна кількість бурого вугілля. Осн. частину цього вугілля розробляють з 1954 в *Дніпровському буровугільному басейні*, що об'єднує родовища Житомир., Київ., Кіровогр., Черкас., Дніпроп. та Запоріз. областей. Вугілля дрібнозернисте, крихке. Найбільші центри буровуг. пром-сті: Олександрія (Кіровогр. обл.), Ватутіне (Черкас. обл.), Коростишів (Житомир. обл.). Для переробки бурого вугілля споруджено брикетні ф-ки.

Освоюються нові вугільні райони — Західний Донбас і Південний Донбас (між Донецьком і Ждановом). У 1982 загальний обсяг продукції вугільної промисловості УРСР збільшився порівняно з 1940 у 3,1 раза. Пром.-виробничі осн. фонди галузі зросли проти 1970 у 1,7 раза. Велика увага приділяється впровадженню нової техніки, механізації і автоматизації виробничих процесів. Повністю механізовано виймання вугілля в очисних вибоях (1971), доставку вугілля в очисних вибоях (1955), відкатку (1957), навантаження вугілля в залізничні вагони (1964). Вузькозахватне виймання вугілля в очисних вибоях на пластах падінням до 35 ° механізовано (1982) на 91,3 %, навалювання вугілля в очисних вибоях на пластах пологого та похилого падіння — на 98,3 %. Розвиткові галузі сприяло безперервне вдосконалення техніки і технології вугледобування, створення і впровадження нових вугледобувних комплексів, щитових агрегатів, стругов. установок та ін. Все це дало можливість здійснити перехід від циклічної до потокової організації виробн. На шахтах та розрізах застосовують дистанційне і автоматичне управління технологічними процесами, конвейєризовано похилі виробки, механізовано пересувне кріплення, збільшено потужності вентиляційних систем тощо.

Здійснюється процес дальшої концентрації виробн. Поетапне розв'язання завдань, поставлених перед вуг. пром-стю УРСР рішеннями XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України на 1981—85 і на період до 1990, здійснюватиметься шляхом реалізації 9 підпрограм цільової комплексної програми «Енергокомплекс». Науково-дослідну роботу у вуг. пром-сті на Україні проводять *Вугільний науково-дослідний інститут* та *Вугільної промисловості науково-дослідний, проектно-конструкторський і проектний інститут.*

В. В. Неженцев.

Нафтова промисловість. Нафтова промисловість УРСР проводить розвідку, видобування місцевих покладів нафти і переробку її, а також транспортування і зберігання нафти та нафтопродуктів. Промислові і прогнозні запаси нафти в республіці розподіляються по нафтогазоносних провінціях — Карпатській і Причорноморсько-Кримській та Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області.

На Україні нафту («ропу», «мазь») вперше почали добувати на Прикарпатті (поч. 17 ст.). Добували її з природних виходів завглибшки 4—6 м відрами і застосовували в натуральному вигляді як мастило, освітлювальний і лікувальний продукт. Як галузь пром. виробн. нафт. пром-сть почала розвиватися на базі Бориславського родовища в кінці 19 — на поч. 20 ст., коли застосували глибоке буріння свердловин. У цей час на Прикарпатті було відкрито ряд інших нафт. родовищ. Найвищого рівня видобуток нафти досяг у цьому районі 1909. З цього часу почалося різке зниження видобутку нафти, зумовлене виснаженням верхніх нафт. горизонтів внаслідок хижацьких методів експлуатації їх. Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною (1939)

і особливо в післявоєнні роки почався новий етап у розвитку нафтової пром-сті республіки. Було здійснено докорінну реконструкцію підприємств галузі на новій тех. базі, зокрема ударний спосіб буріння замінено роторним; з 1947 почали впроваджувати турбінний спосіб; пізніше при бурінні було застосовано електробури. Значно розширено обсяг геологорозвідувальних робіт, у результаті чого відкрито багато нафт. родовищ на Прикарпатті (*Долинське родовище нафти, Битків-Бабченське нафтогазове родовище*, Ольхівське, Орівсько-Уличнянське та ін.), а також у сх. областях республіки (*Качанівське нафтогазове родовище* й Рибальське — в Сум. обл., *Глинсько-Розбишівське нафтогазове родовище*, Радченківське та ін.— в Полтав. обл., *Гнідинцівське нафтогазове родовище*, Прилуцьке, *Леляківське родовище нафти*, Монастирищенське — в Черніг. обл. та ін.).

Найвищий видобуток нафти припадає на роки восьмої п'ятирічки (1966—70) в результаті виведення на макс. рівень видобутку нафти Гнідинцівського й Леляківського (Черніг. обл.) та Долинського (Івано-Фр. обл.) нафт. родовищ. В роки дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок видобуток нафти в УРСР дещо знизився, оскільки він випереджав приріст розвіданих покладів.

Осн. підприємства по видобуванню нафти і нафт. газу на Україні: нафтогазодобувні управління «Чернігівнафтогаз», «Полтавнафтогаз», Охтирське нафтогазодобувне управління, «Долинанафтогаз», «Бориславнафтогаз», «Надвірнанафтогаз». Перші нафтопереробні з-ди виникли на Прикарпатті — в Бориславі, Львові, Дрогобичі, Надвірній. До 1939 в цьому регіоні діяло 19 дрібних нафтопереробних підприємств, оснащених примітивною технікою. В післявоєнні роки було реконструйовано діючі нафтопереробні з-ди, стали до ладу нові. Найпотужніші нафтопереробні підприємства в УРСР: Кременчуцький, Лисичанський, Херсонський нафтопереробні з-ди, Бердянський дослідний нафтомаслозавод.

Підприємства нафтопереробної пром-сті УРСР оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням по переробці нафти, впроваджено прогресивну технологію, зокрема каталітичний риформінг, каталітичний крекінг, гідроочищення, уповільнене коксування, газофракціонування. Транспортується нафта по мережі магістральних нафтопроводів. У республіці збудовано нафтопроводи: Долина — Дрогобич і Гнідинці — Глинсько-Розбишівське — Кременчук — Херсон. Територією республіки проходить один з найбільших у світі магістральний нафтопровід «Дружба».

Перспективними планами передбачено посилення роботи по геол. вивченню тер. республіки, забезпечення приросту запасів нафти. Наук. та екон. проблеми нафтової пром-сті на Україні розробляють *Нафтової промисловості науково-дослідний і проектний інститут, Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут.*

В. І. Бережнюк.

Газова промисловість. Газова пром-сть УРСР розвивається на базі родовищ *Карпатської нафтогазоносної провінції, Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області* та *Причорноморсько-Кримської нафтогазоносної провінції*. Склалися три р ни газової пром-сті — Прикарпатський, Дніпровсько-Донецький і Причорноморський. До Прикарпатського р-ну входять прикарпатські частини Львів. та Івано-Фр. областей. Видобування природного газу на Прикарпатті почалося в 1-й чверті 20 ст. Перше родовище було відкрито 1910 в районі м. Калуша (тепер Івано-Фр. обл.), але через малу продуктивність його не розробляли. В 1924 почалася пром. розробка Дашавського родовища. Однак, незважаючи на наявні запаси природного газу, газова пром-сть на Прикарпатті в дорадянський час була розвинута слабо. Після возз'єднання зх. областей з УРСР у розвитку газової пром-сті в цих областях відбулися значні зміни. Почалася пром. розробка (1940) Опарського газового родовища. В післявоєнні роки було відкрито і введено в експлуатацію нові горизонти на Дашавському, Опарському та ін. родовищах. Відкриті та експлуатуються нові родовища у зх. областях УРСР — Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Битків-Бабченське та ін.

Дніпровсько-Донецький район міститься на Лівобережжі. Поклади газу на території Харків., Полтав., Сумської та Черніг. областей було відкрито в післявоєнний час. В 1956 введено в експлуатацію Шебелинське, пізніше Зх.-Хрестищенське, Єфремівське, Кегичівське, Пролетарське, Машівське, Мелехівське та ін. газові родовища. Найпродуктивніші з них Шебелинське, Хрестищенське та Єфремівське (Харків. обл.). Відкриття та пром. освоєння газових родовищ цього району значно поліпшило паливний баланс республіки. У Причорноморському районі освоєно родовища в Крим. і Херсон. областях; з 1966 почато пром. розробку Глібівського газового родовища; відкрито Джанкойське, Стрілківське та ін. родовища.

Швидкими темпами на Україні здійснюється буд-во магістральних газопроводів як найекономічнішого способу транспортування газу. Довжина магістральних газопроводів та відгалужень від них на тер. УРСР 1983 становила 24,0 тис. км. Лише за 1976—82 збудовано і введено в експлуатацію близько 5,6 тис. км магістральних газопроводів і відгалужень від них.

Територією республіки проходять газопроводи «Союз» (Оренбург — зх. кордон УРСР), Уренгой — Ужгород. За період 1981—85 на тер. України намічено збудувати і ввести в експлуатацію ще ряд магістральних газопроводів з діаметром труб 1200—1400 мм, у т. ч. газопроводи Івацевичі — Долина, Острогожськ — Шебелинка, Новопсков — Шебелинка та ін. Основою газифікації є природний газ. Найбільше його споживає промисловість, зокрема металургійна, цементна та хімічна.

В УРСР витрати газу на комунально-побутові потреби 1982 становили понад 10 млрд. м³. У республіці 1982 газифіковано 24,5 тис. міст, с-щ міськ. типу і сільс. населених пунктів, 12,7 млн. квартир, у т. ч. 4,3 млн. у сільс. місцевості (1970 — відповідно 10,8 тис., 4,9 млн., 854 тис.). Довжина міськ. газових мереж становила (1982) 31,9 тис. км (1970 — 13,2 тис. км). Дальший розвиток газової пром-сті республіки як складової частини паливно-енерг. комплексу країни відбуватиметься відповідно до респ. комплексної наук.-тех. програми «Енергокомплекс». На Україні серед осн. наук. установ, що вивчають питання, пов'язані з газовою промисловістю — *Івано-Франківський інститут нафти і газу, Газу інститут* АН УРСР. Див. у цьому томі розділ Транспорт, підрозділ Трубопровідний транспорт.

В. І. Бережнюк.

Торфова промисловість. Добування торфу на Україні відоме з 17 ст. У дореволюц. період торф добували здебільшого вручну і в незначній кількості. За роки Радянської влади в результаті освоєння нових родовищ, розширення старих та широкої механізації трудомістких процесів галузь значно розвинулася. Найбільше торфу добувають у Черніг., Житомир., Львів., Сум. та Ровен. областях. У паливному балансі республіки питома вага торфу незначна, проте для пн. і пн.-зх. районів республіки він є істотним джерелом палива. В УРСР розвинуте виробн. торфових брикетів.

Хімічна і нафтохімічна промисловість

Хімічна і нафтохімічна пром-сть УРСР— важлива складова частина індустріального комплексу республіки. В 1982 частка УРСР у загальносоюз. виробн. мінеральних добрив становила 17,6 %, хім. засобів захисту рослин — 19,1 %, сірчаної к-ти — 18,6 %, кальцинованої соди — 25,2 %, каустичної соди — 14,2 %, хім. волокон — 13,5 %. Значною є й питома вага республіки у виробн. природної сірки, безхлорних калійних добрив, пігментного двоокису титану, брому та його похідних.

На тер. України виробн. й застосування окремих видів хім. продукції (пороху, селітри, солей, лугів тощо) відомі здавна. Однак як галузь пром. виробн. хім. і нафтохім. пром-сть почала складатися на межі 19 і 20 ст. В 1892 став до ладу Донецький (тепер Лисичанський) содовий з-д, 1898 — содовий з-д у м. Слов'янську (тепер виробниче об'єднання «Хімпром»). У 1895 почалось буд-во хім. з-ду у Костянтинівці (тепер Донецька обл.). В Одесі (1896) і Вінниці (1912) було засновано суперфосфатні заводи, які працювали в основному на довізних фосфоритах. У Харкові, Одесі та інших містах діяло кілька лакофарбових з-дів. Незважаючи на досягнення вітчизн. хім. науки, розвиток хім. пром-сті відбувався повільно. Значна частина хім. підприємств України перебувала в залежності від іноз. капіталу. Під час 1-ї світової війни переважно для воєнних потреб на Україні було збудовано з-д синтетичної азотної к-ти в Юзівці (тепер м. Донецьк), Сакський бромний з-д (Крим), анілінофарбовий з-д у Рубіжному (Донбас). На зх.-укр. землях до возз'єднання їх з Рад. Україною хім. і нафтохім. пром-сть була представлена в основному невеликими нафтопереробними з-дами з обмеженим асорти-

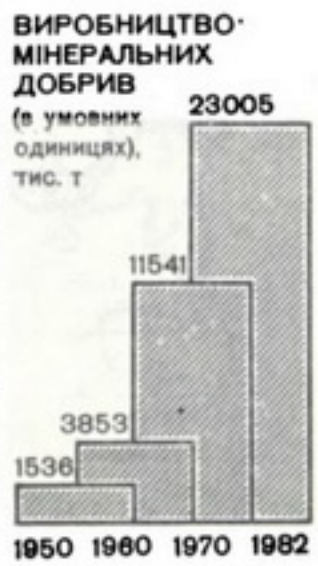

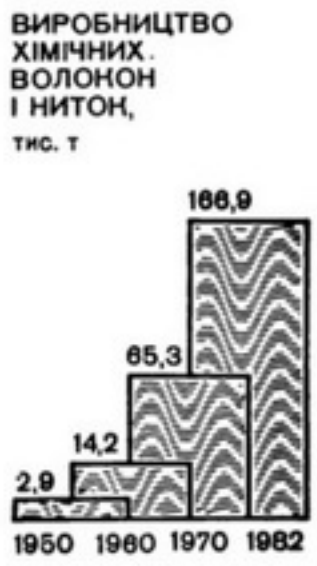

ментом продукції, напівкустарними підприємствами по виробн. сірників, фарб і деяких інших хім. продуктів. У Стебнику й Калуші на базі місцевих родовищ калійних солей у незначних кількостях виробляли калійні добрива для потреб сільського господарства.

В роки перших п'ятирічок в СРСР, у т. ч. й на Україні, було створено матеріальну базу для розвитку хімічної промисловості на рівні досягнень науки того часу. Було реконструйовано старі підприємства цієї галузі. Суперфосфатні з-ди переведено на вітчизн. сировину (апатити). Нові цехи було збудовано на Костянтинівському хім. з-ді, в т. ч. найбільший у країні суперфосфатний цех потужністю 200 тис. т продукції за рік. В Криму одночасно з реконструкцією Сакського хім. з-ду введено в дію першу (1934), а згодом другу (1938) черги Красноперекопського бромного заводу. Розширюється Рубіжанський хім. комбінат, на якому 1937 почалося виробн. кубових барвників. У 1938 в Слов'янську почато буд-во другого содового з-ду. В республіці створюються нові галузі хімічної промисловості, зокрема будуються азотно-тукові підприємства в Горлівці (1933) і Дніпродзержинську (1938), хім. (віскозного) волокна — в Києві (1937), кінофотоматеріалів — у Шостці (1931). Починаючи з 1929 на Україні розвивається виробництво пластичних мас і виробів з них, зокрема у Дніпропетровську, Прилуках (Черніг. обл.), Харкові, гумотех. виробів — у Києві. В 1940 питома вага УРСР у загальносоюзному виробн. хім. продукції становила: добрива — 28,1 %, сода кальцинована — 81 %, сода каустична — 44,3 %, сірчана к-та — 25,6 %, хім. волокна — 14,5 %. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в період тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбниками підприємства галузі зазнали великих руйнувань. Відбудовували їх швидкими темпами при братній допомозі всіх республік СРСР. Вже до 1950 на Україні було досягнуто довоєнного рівня виробн. хім. і нафтохім. пром-сті, а по деяких важливих видах хім. продукції (мінеральні добрива, сода кальцинована, хім. волокна, лаки й фарби) значно перевищено цей рівень. Розвиток економіки в післявоєнний час поставив перед хім. і нафтохім. пром-стю якісно нові завдання, спрямовані на поглиблення хімізації нар. г-ва і побуту, на дальше підвищення добробуту рад. народу. В 1951 стали до ладу перші об'єкти Лисичанського хім. комбінату (тепер *сєвєродонецьке виробниче об'єднання «Азот»*), який першим на Україні почав випускати гранульовану аміачну селітру. Колектив Київського комбінату хім. волокна (тепер *київське виробниче об'єднання «Хімволокно»*) 1952 почав виробляти капронове волокно.

В 1954 на Вінницькому хімічному заводі збудовано перший цех грануляції суперфосфату. На Шосткинському хімічному заводі (тепер *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*) в тому ж році почато випуск стрічок для магн. записування звуку. Вводяться в експлуатацію виробн. пергідролю на Сакському хім. з-ді (1955), метилового спирту в Сєвєродонецьку (1957). На Роздольському гірничохім. комбінаті (тепер *роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*) 1958 з місцевих родовищ одержано природну сірку. Сумський хім. комбінат (тепер *сумське виробниче об'єднання «Хімпром»*) вперше в Рад. Союзі 1959 почав виробляти кормові знефторені фосфати. Важливе значення для дальшого розвитку хім. і нафтохім. пром-сті мали рішення Травневого пленуму ЦК КПРС 1958, в яких наголошувалось на необхідності прискореного розвитку галузі і насамперед виробн. синтетичних матеріалів. У короткі строки на Україні було створено потужності по випуску ацетилену, стиролу, оцтової к-ти та ін. продуктів органічного синтезу, які є вихідною сировиною для виробн. широкого асортименту хім. продукції і насамперед полімерних матеріалів. Стали до ладу великі комплекси по випуску капролактаму, вінілацетату та похідних від них на сєвєродонецькому виробничому об'єднанні «Азот», полістиролу на *горлівському виробничому об'єднанні «Стирол»* і *дніпродзержинському виробничому об'єднанні «Азот»*, іонообмінних смол на *черкаському виробничому об'єднанні «Азот»*, поліхлорвінілових смол на *калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл»* і дніпродзержинському «Азот», а також на первомайському виробничому об'єднанні «Хімпром» (Харківська область). В роки десятої п'ятирічки (1976—80) на сєвєродонецькому виробничому об'єднанні «Азот» став до ладу перший в республіці комплекс по виробництву поліетилену. Введено в дію нові потужності по переробці пластмас на Сімферопольському, Броварському (Київ. обл.), Луцькому з-дах. Розширено й реконструйовано підприємства цієї галузі в Харкові, Прилуках, Києві.

Прискорено розвивалась в республіці пром-сть хім. волокон і ниток. Випуск її продукції за 1961—82 збільшився в 11,7 раза. Поряд з розширенням потужностей київ. виробничого об'єднання «Хімволокно» збудовано нові підприємства в Чернігові, Черкасах, Сокалі, Житомирі. Виробн. синтетичного волокна за 1961—82 зросло в 17,8 раза. Цьому значною мірою сприяло створення в республіці власної сировинної бази (виробн. капролактаму та АГ — солі). Велике значення для поглиблення *хімізації* народного гос-ва і побуту мав розвиток у республіці виробн. продукції т. з. малотоннажної хімії — хім. добавок для полімерних матеріалів, текстильно-допоміжних речовин і синтетичних барвників, консервантів, каталізаторів, кіно- і фотоматеріалів, товарів побутової хімії. Було розширено виробничі потужності і асортимент продукції на рубіжанському науково-виробничому об'єднанні «Краситель», шосткинському «Свема»; введено нові виробн. на Івано-Фр. з-ді тонкого органічного синтезу, почато (1977) буд-во Сиваського анілінофарбового з-ду. Збільшено випуск побутових хім. товарів.

Велику роль у піднесенні с. г. відіграло створення в країні сучас. пром-сті мінеральних добрив. На Україні випуск мінеральних добрив за 1961—82 збільшився в 5,6 раза, в т. ч. азотних добрив — у 7,2 раза. Нові підприємства по їх виробн. збудовано в Черкасах, Ровно, Одесі. Розширено потужності діючих з-дів. Вдосконалено якісний склад мінеральних добрив. Поряд із збільшенням виробн. концентрованих, але простих добрив (карбаміду, аміачної селітри, сульфату

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ВИРОБНИЦТВА І ПРОМИСЛОВО-ВИРОБНИЧИХ ОСНОВНИХ ФОНДІВ ХІМІЧНОЇ ТА НАФТОХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в % до 1970)

Виробництво окремих видів продукції хімічної промисловості УРСР (тис. т)

Продукція	1940	1960	1980	1982
Мінеральні добрива (в перерахунку на 100 % поживних речовин)	212,3	835	4086	4703
Сірчана кислота в моногідраті	407	1311	4507	4431
Сода кальцинована	413	773	1077	1202
Сода каустична	77,6	104,4	396,4	394,9
Хімічні волокна та нитки	1,6	14,2	161,2	166,9

калію) створено потужності по випуску висококонцентрованих складних добрив, які містять дві-три поживні речовини (амофос, нітроамофоска, діамонійфосфат, рідкі комплексні добрива, мінерально-кормові добавки для тваринництва). Розвиваються галузі нафтохімічної промисловості. До 1961 їх склад обмежувався в осн. підприємствами по виробн. тех. вуглецю, гумотех. виробів і гумового взуття. З введенням у дію (1961) Дніпроп. шинного з-ду (тепер виробниче об'єднання «Дніпрошина») в республіці створено шинну пром-сть. У 1972 став до ладу Білоцерківський з-д шин і гумоазбестових виробів. Розширено асортимент виробів з гуми культурно-побутового призначення і тех. застосування. Поліпшилася сировинна база хім. і нафтохім. пром-сті. Природний газ, рідкі й газоподібні продукти переробки нафти дали можливість розширити асортимент і підвищити економічну ефективність виробн. багатьох важливих хімікатів, зокрема аміаку, і азотних добрив, синтетичних смол і пластичних мас, синтетичних волокон, багатотоннажних продуктів органічного синтезу. Зріс тех. рівень виробн.— широко впроваджуються більш економічні, з високим ступенем автоматизації агрегати великої одиничної потужності: якщо 1960 найпотужніший агрегат по виробн. аміаку випускав 46 тис. т продукції на рік, то 1980 понад 60 % всього виробленого аміаку в республіці одержано на установках потужністю 450 тис. т на рік. Відбулися істотні зміни в розміщенні підприємств хім. пром-сті, в основу якого покладено рівномірне зосередження їх на тер. УРСР, наближення підприємств галузі до місць споживання продукції, джерел сировини і енерг. ресурсів, наявність транспортних шляхів і робочої сили, природних резервуарів видалення стічних вод тощо. В республіці склався ряд потужних територіальних хім. комплексів: Лисичансько-Рубіжанський (Ворошиловгр. обл.), Горлівсько-Слов'янський (Донец. обл.), Придніпровський (Дніпроп. обл.) — у Донецько-Придніпровському екон. районі; Одеський та Присиваський (Крим. обл.) — у Південному екон. районі; Київський, Чернігівський, Черкаський, Ровенський та Прикарпатський комплекси — у Південно-Західному екон. районі. Велике значення для інтенсивного розвитку хім. і нафтохім. пром-сті мало створення вітчизн. хім. машинобудування, яке забезпечує галузь сучас. устаткуванням. В 1981 в хім. і нафтохім. пром-сті республіки діяло 1084 комплексно-механізовані і автоматизовані дільниці, цехи і виробництва, 22 підприємства, 988 механізованих потокових ліній, 146 автом. ліній.

Внаслідок зростання виробничих осн. фондів, впровадження передової техніки й прогресивної технології, розширення сировинної бази значно поліпшилися тех.-екон. показники галузі. Виробн. продукції хім. та нафтохім. пром-сті УРСР 1982 збільшилось проти 1960 в 10 раз, питома вага її у заг. обсязі пром. виробн. республіки становила 6,1 %. Продуктивність праці у галузі підвищилась за цей час у 4,1 раза. Динамічне зростання обсягу виробн. продукції галузі супроводиться поліпшенням її якості. Дальший розвиток хім. і нафтохім. пром-сті здійснюється відповідно до завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС. Осн. приріст продукції галузі в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) намічено одержати внаслідок реконструкції і розширення діючих підприємств. За роки п'ятирічки збільшаться потужності хім. підприємств по виробн. мінеральних добрив у містах Сєвєродонецьку, Сумах, Роздолі; пластичних мас — у Черкасах; хім. волокон — у Чернігові, Житомирі; товарів побутової хімії — в Рубіжному, Донецьку, Горлівці, Вінниці, Ніжині та Слов'янську. На Україні н.-д. роботу в галузі ведуть *Нафтопереробної і нафтохімічної промисловості всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут*, Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т хім. пром-сті, Науково-дослідний ін-т основної хімії (Харків), Укр. н.-д. ін-т пластмас (Донецьк) та ін. ін-ти АН УРСР, а також відповідні кафедри вузів. Див. також ст. в алфавітних томах УРЕ: *Гірничохімічна промисловість, Азотна промисловість, Содова промисловість, Хімічних волокон промисловість, Синтетичних смол і пластичних мас промисловість, Лакофарбова промисловість, Синтетичних барвників промисловість, Побутової хімії промисловість, Технічного вуглецю промисловість, Основного органічного синтезу промисловість, Гумоазбестова промисловість.*

М. М. Якубовський.

Машинобудування і металообробка

В УРСР машинобудування і металообробка — одна з найбільших галузей пром-сті за виробн. валової продукції і кількістю зайнятих робітників (26,7 % заг. обсягу пром. виробн. та понад третину чисельності пром. виробн. персоналу, 1983). Створене за Рад. влади багатогалузеве й високорозвинуте машинобудування стало провідною ланкою пром-сті республіки. У дореволюц. Україні розвиток машинобудування і металообробки відбувався в умовах засилля іноз. капіталу. Перші підприємства по виробн. с.-г. машин виникли в 70-х рр. 19 ст. в Одесі (з-д Гена), Харкові (з-ди Мельгозе, Гельферіх-Саде), Єлизаветграді (братів Ельворті), а також у Києві, Бердянську, Миколаєві, Херсоні. В 90-х рр. 19 ст. розвиток капіталістичної пром-сті, зокрема металургії й вугільної пром-сті, залізнич. транспорту та потреби товарного землеробства зумовили дальше зростання машинобудування і металообробки. Проте відносно високого рівня досягло лише трансп. й с.-г. машинобудування. Було збудовано два найбільші в Росії паровозобудівні з-ди — Харківський (див. *Харківський завод транспортного машинобудування* імені В. О. Малишева), Луганський (див. *Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування* імені Жовтневої революції). У Миколаєві і Києві організовано в невеликих розмірах вагоно- й суднобудування. В Катеринославі, Харкові, Горлівці та ін. містах діяли підприємства по виробн. нескладного устаткування для металург., вугільної пром-сті. На Україні вироблялось також нескладне устаткування для харчової промисловості (Київ, Суми, Бердичів). У заг. обсязі валової продукції машинобудування 1908 виробн. с.-г. машин і знарядь становило бл. 40 %, трансп. машинобудування — 25 %, устаткування для ін. галузей — 35 %. На маш.-буд. підприємствах України 1913 працювало 23,2 % зайнятих у цій галузі робітників Росії. Хоч Україна й давала 20—25 % маш.-буд. продукції країни, проте машинобудування тут було малогалузевим і технічно відсталим.

В перші роки після Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні внаслідок післявоєнної розрухи рівень виробн. в усіх галузях г-ва, в т. ч. і в машинобудуванні, був значно нижчий навіть від того рівня, що був перед 1-ю світовою війною. В 1922 на Україні порівняно з 1912 кількість маш.-буд. і металообробних підприємств зменшилася на 20 %, а робітників на них — на 45 %.

За роки Радянської влади машинобудування і металообробка республіки, як і країни в цілому, зазнали докорінних змін. Швидкими темпами розвивалася галузь у роки довоєнних п'ятирічок. Середньорічні темпи приросту продукції машинобудування і металообробки, за

РОЗВИТОК МАШИНОБУДУВАННЯ І МЕТАЛООБРОБКИ УРСР (в % до 1970)

Зростання виробництва деяких видів продукції машинобудування в УРСР.

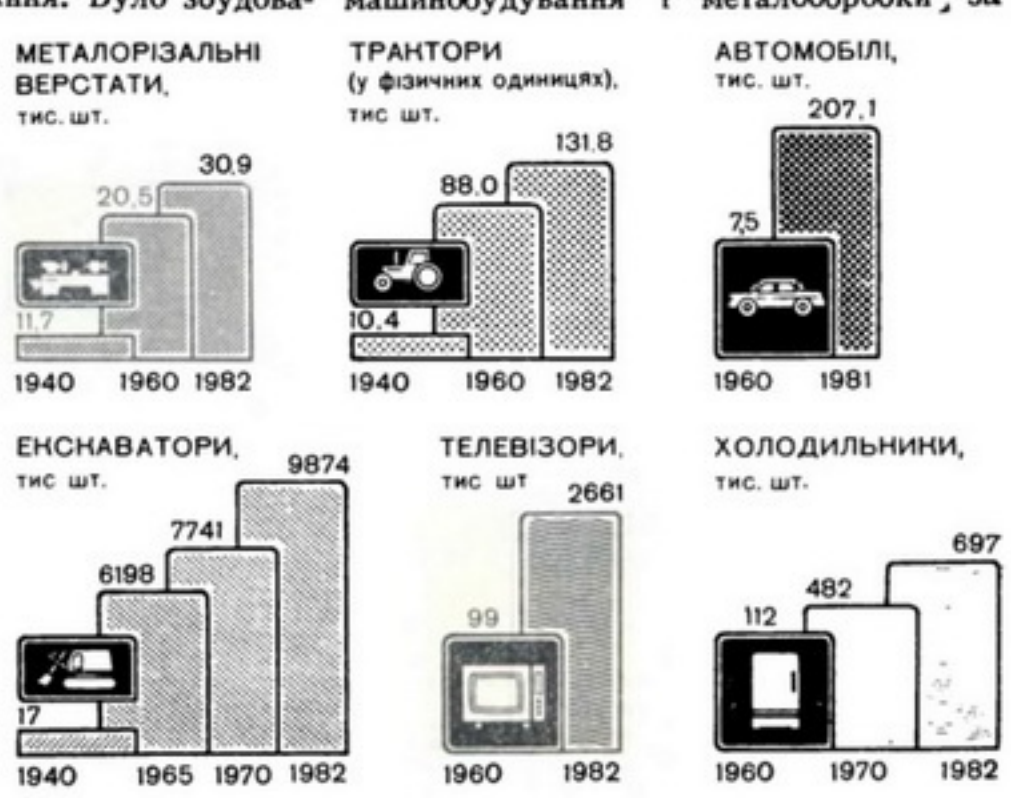

першу п'ятирічку (1928/29—32) становили 41,6 % при 19,4 % по пром-сті в цілому. За цей час обсяг продукції машинобудування збільшився в 4 рази. Високі темпи зростання галузі були і в роки другої та третьої п'ятирічок (відповідно — 20,7 % і 19,8 %).

Значно розвинулися паровозобудування, с.-г. машинобудування, особливо комбайнобудування, верстатобудування, електротех. пром-сть та ін. галузі. Було збудовано велетні машинобудування — *Новокраматорський машинобудівний завод* імені В. І. Леніна, *Харківський тракторний завод* імені С. Орджонікідзе, *Дніпропетровський завод металургійного устаткування*, *Краматорський завод важкого верстатобудування* імені В. Я. Чубаря, верстатобудівні з-ди в Харкові, Києві, Одесі. Одним з найбільших маш.-буд. з-дів України стали реконструйовані на новій тех. основі Харків. і Ворошиловгр. локомотивні з-ди, Сумський з-д хім. машинобудування імені М. В. Фрунзе, харківський моторобудівний завод «Серп і молот», *кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона Зірка»*, київський з-д Більшовик (див. *київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик»*), *Дніпропетровський завод металоконструкцій* імені І. В. Бабушкіна. Випуск продукції машинобудування і металообробки 1940 перевищував рівень 1913 в 29,2 раза і становив 20 % загальносоюзного виробн., с.-г. машин — майже 50 %. Значно підвищився техніч. рівень, поліпшилася галузева структура, поглибилася концентрація виробн. галузі. Вже в 30-х рр. маш.-буд. підприємства випускали металург. стани для прокатування слябів, прокату з інструментальних і легованих сталей, врубові машини, перші в світі вугільні комбайни, породонавантажувальні машини та ін. устаткування для механізації праці шахтарів. Було створено фундамент турбобудування на Україні. На Харків. турбогенераторному з-ді виготовлено турбіни потужністю 50 тис. кВт і 100 тис. кВт. 1938 — перший в СРСР чотириполюсний турбогенератор потужністю 100 тис. кВт. Внаслідок створення в УРСР моторобудування в республіці розвинулися нові галузі машинобудування — гракторне, будівельно-шляхове, підйомно-транспортне та ін. Трансп. машинобудування збагатилося новими типами потужних локомотивів, вагонів, суден. Було підготовлено матеріальну і наук.-конструкторську базу для розвитку сучас. авіабудування (Харків, Київ). Спорудження ряду великих з-дів тракторного і с.-г. машинобудування відіграло величезну роль у соціалістичній перебудові села й створенні тех. бази для колг. та радгоспного виробництва. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 під час тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбники зруйнували сотні маш.-буд. з-дів республіки. При братній допомозі всіх союзних республік у першій післявоєнній п'ятирічці (1946—50) було відбудовано на новій тех. основі зруйновані підприємства і в наступні роки збудовано нові великі з-ди. Стали до ладу такі потужні підприємства, як *Харківський завод «Електроважмаш»* імені В. І. Леніна, з-д важких пресів у Дніпропетровську (див. *Дніпропетровське виробниче об'єднання по випуску важких пресів*), *Запорізький трансформаторний завод*, «Точелектроприлад» у Києві, Полтавський і Сніжнянський з-ди хім. машинобудування, Харків. авіац. з-д, «Львівсільмаш», *Львівський автобусний завод* ім. 50-річчя СРСР, *львівське виробниче об'єднання «Автонавантажувач»*, *львівське виробниче об'єднання «Кінескоп»*, *Кременчуцький автомобільний завод*, *запорізький автомобільний завод «Комунар»*, *Луцький автомобільний завод*, ряд з-дів по виробн. електродвигунів, комбайнів — у Дніпропетровську й Херсоні, поліграфічних машин — в Одесі, с.-г. машин — у Коломиї, Тернополі та ін. містах, *Сумський завод електронних мікроскопів* імені 50-річчя ВЛКСМ, нові з-ди приладобудування у Львові, Житомирі, Луцьку, Мукачевому, Умані, Черкасах, Ворошиловграді. Створено виробн. легкових автомобілів, підшипників, електронно-обчислювальної техніки, синтетичних алмазів і алмазного інструменту, деталей з пластмас, телевізорів і кінескопів, машин для механізації у тваринництві та ін. Значно розширилася номенклатура виробів машинобудування. Це унікальні прокатні стани, надпотужні парові й гідравлічні турбіни, океанські й повітряні лайнери, електронні мікроскопи, високої точності вимірювальні прилади та багато ін. продукції. Тільки за 1971—82 на Україні створено 9862 зразки нових типів машин, устаткування, приладів, засобів автоматизації та обчислювальної техніки, в т. ч. 918 зразків металоріз. верстатів і ковальсько-пресового устаткування, 424 — металург. й гірничорудного устаткування, 1195 — електротехнічного, 693 — хім. й насосно-компресорного устаткування, 425 — засобів обчислювальної техніки і приладів для механізації і автоматизації управлінської праці, 346 — транспортного і підйомно-транспортного устаткування, 151— буд. і шляхових машин тощо. Машино-

МАШИНОБУДУВАННЯ
Галузі промисловості
Важке, енергетичне і транспортне машинобудування
Електротехнічна
Хімічне й нафтове машинобудування
Верстатобудівна та інструментальна
Приладобудування
Автомобільна
Тракторне й сільськогосподарське машинобудування
Машинобудування для легкої й харчової промисловості та промисловості побутових приладів
Суднобудування
Інші галузі
Примітка. Розміри пунсонів промислових вузлів дано умовно
Скорочення:
Г.–Горлівка
Д.–Дебальцеве
К.–Краснодон
К.Л.–Красний Луч
Л.–Лутугине
П.–Первомайськ
С.–Стаханов
Я.–Ясинувата
Київ
Харків
Одеса
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Донецьк
Львів
Миколаїв
Херсон
Кременчук
Полтава
Суми
Житомир
Вінниця
Луцьк
Ужгород
Івано-Франківськ
Чернівці
Кишинів
Сімферополь
Севастополь
Керч
Маріуполь
Краматорськ
Кіровоград
Умань
Біла Церква
Чернігів
Конотоп
Ромни
Лубни
Миргород
Охтирка
Суми
Шостка
Глухів
Ніжин
Прилуки
Бровари
Ірпінь
Фастів
Васильків
Житомир
Коростень
Малин
Радомишль
Коростишів
Рівне
Дубно
Луцьк
Ковель
Сарни
Костопіль
Кремінці
Олевськ
Овруч
Новоград-Волинський
Старокостянтинів
Бердичів
Хмільник
Вінниця
Тернопіль
Хмельницький
Городок
Бар
Тульчин
Могилів-Подільський
Первомайськ
Вознесенськ
Котовськ
Балта
Ананьїв
Ізмаїл
Вилкове
Арциз
Одеса
Нова Каховка
Каховка
Берислав
Токмак
Мелітополь
Бердянськ
Ялта
Джанкой
Феодосія
Красноперекопськ
Ізюм
Куп'янськ
Лозова
Красноград
Павлоград
Дружківка
Краснодон
Ясинувата
Стаханов
Первомайськ
Красний Луч
Лутугине
Дебальцеве
Горлівка
Харцизьк
Єнакієве
Макіївка
Сніжне
Торез
Шахтарськ
Ясинувата
Краснодон

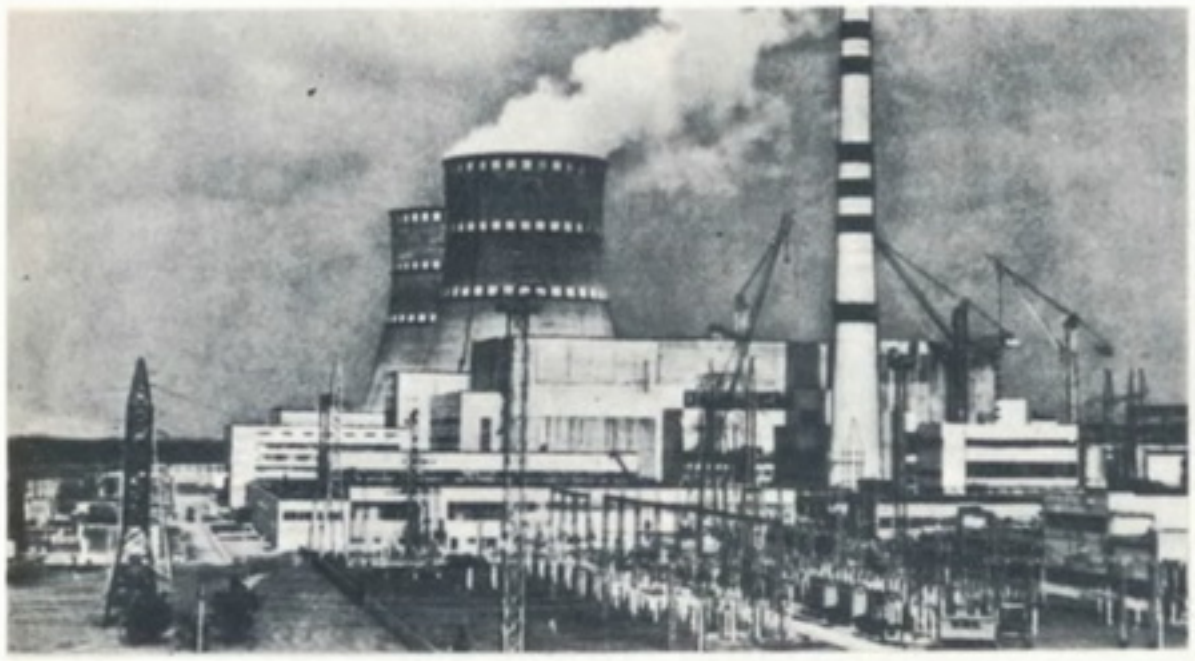

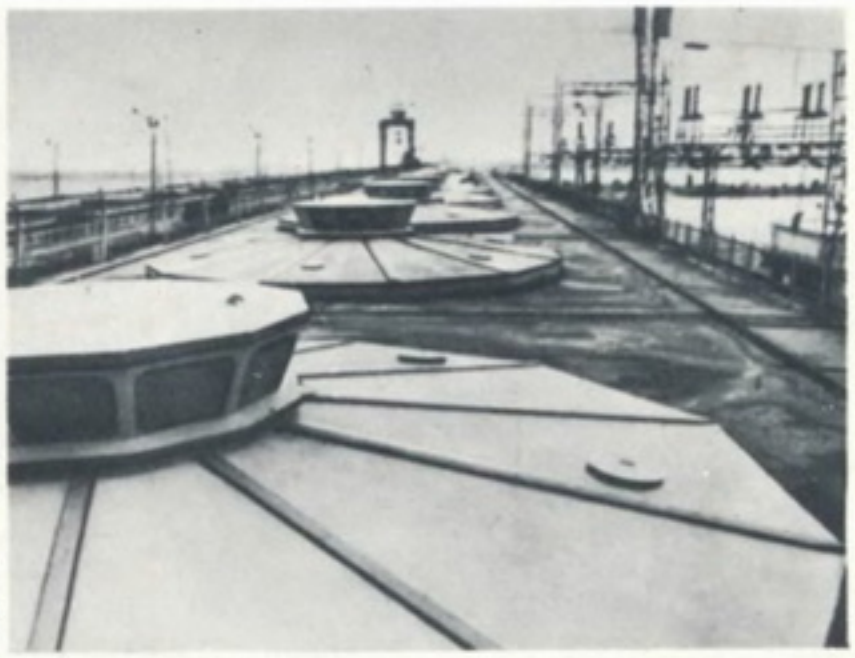

1
2

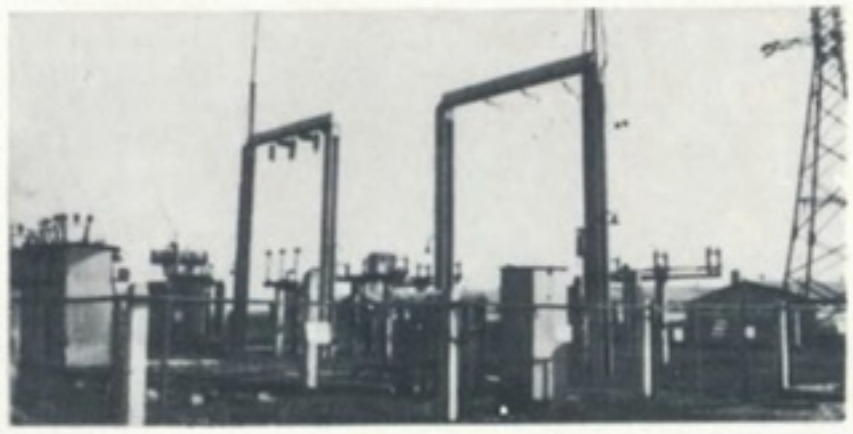

3
4

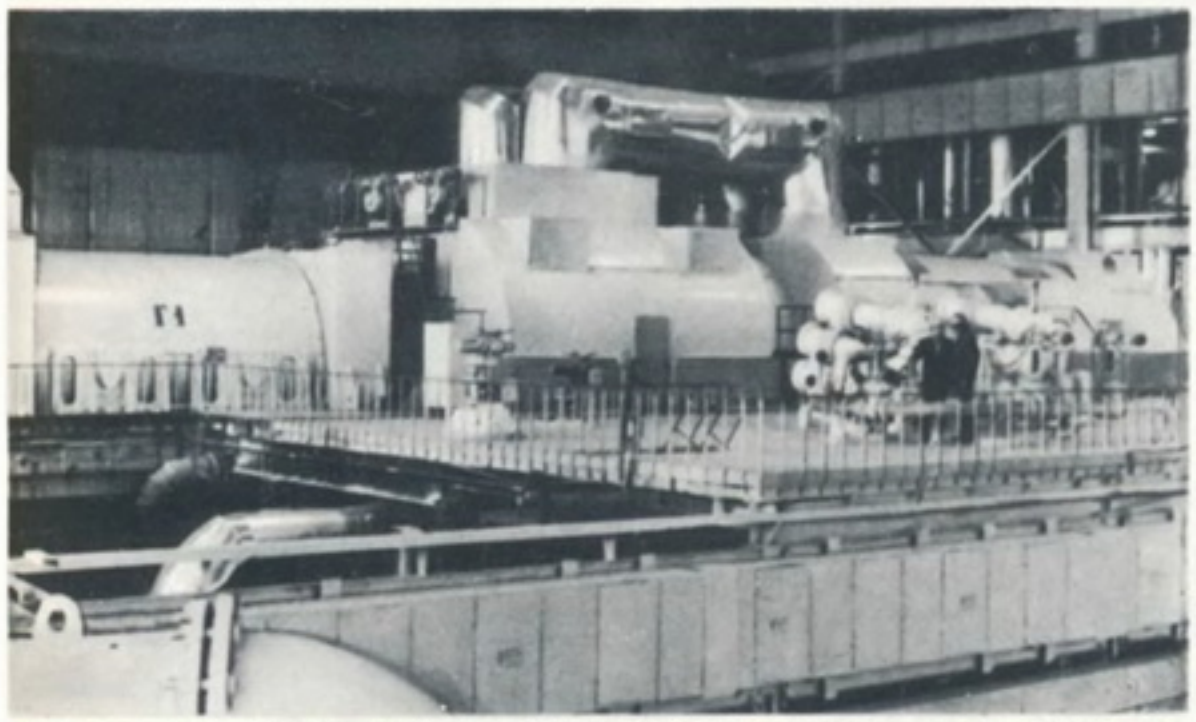

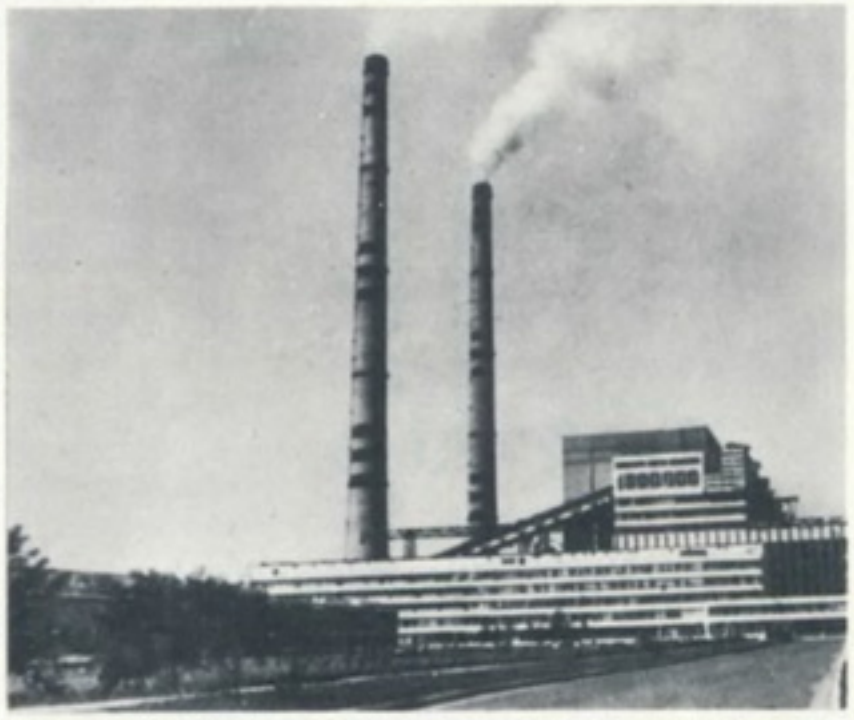

5
6

7
8

Електроенергетика.

1. Загальний вигляд Ровенської АЕС. 2. Гідрогенератори, встановлені на Дніпродзержинській ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Дніпропетровська область. 3. Дніпрогес-2 імені В. І. Леніна. Запорізька область. 4. Розподільна станція при тваринницькому комплексі виробничого енергетичного об'єднання «Вінницяенерго». 5. Машинний зал Київської ТЕЦ-6. 6. Загальний вигляд Ладижинської ДРЕС імені 50-річчя СРСР. Вінницька область. 7. Енергоблоки, встановлені на Чорнобильській АЕС імені В. І. Леніна. Київська область. 8. Щит керування виробничого електроенергетичного об'єднання «Донбасенерго».

1
2
3

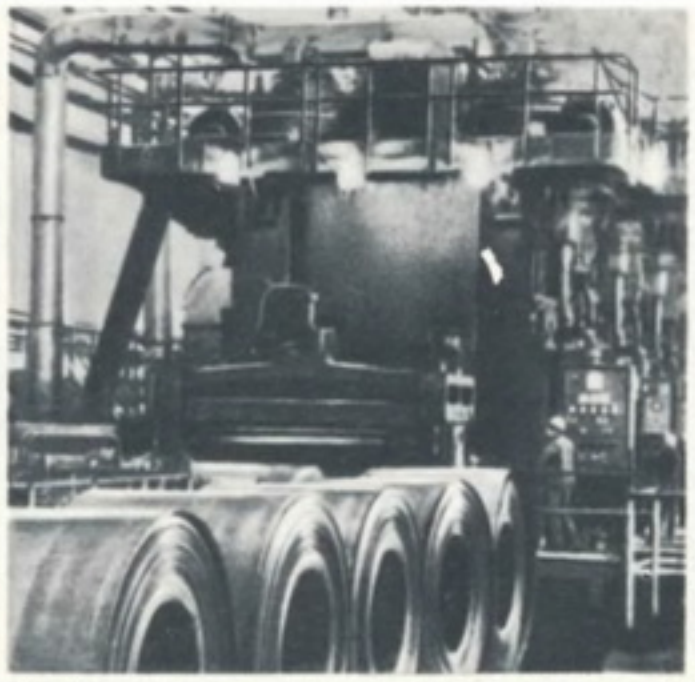

4
5
6

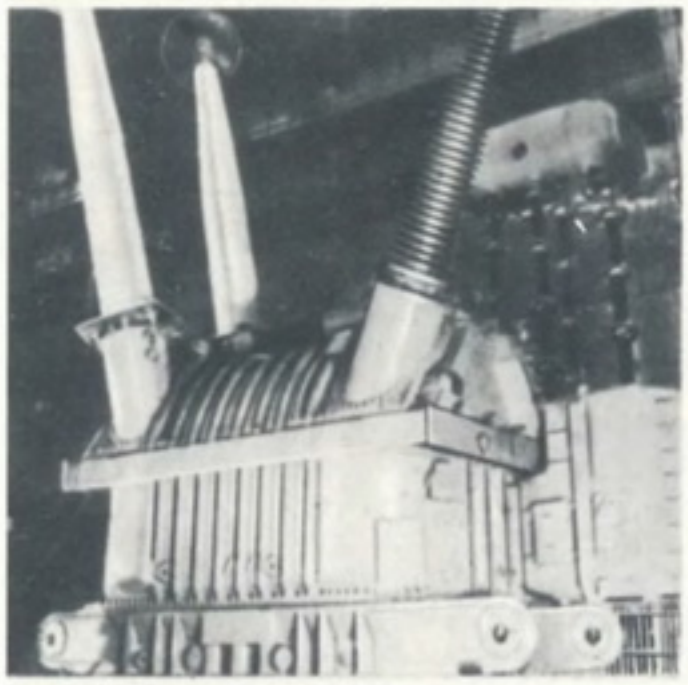

7
8

9
10
11

Машинобудування і металообробка.
1. Виготовлення турбогенератора потужністю 500 МВт на харківському заводі «Електроважмаш» імені В. І. Леніна. 2. Прокатний стан 2500, створений на Новокраматорському машинобудівному заводі імені В. І. Леніна. 3. Контейнеровоз «Капітан Мезенцев», збудований на Чорноморському суднобудівному заводі. Миколаїв. 4. Однофазний двообмотковий трансформатор на напругу 750 Кв, виготовлений у виробничому об'єднанні «Запоріжтрансформатор» імені В. І. Леніна. 5. Цех по випуску емальованих місткостей Полтавського заводу хімічного машинобудування. 6. Складальний цех Одеського заводу радіально-свердлильних верстатів імені В. І. Леніна. 7. Залізничний транспортер зчленованого типу вантажопідйомністю 500 т, виготовлений у Ворошиловградському виробничому об'єднанні тепловозобудування. 8. Головний складальний конвейєр Львівського автобусного заводу імені 50-річчя СРСР. 9. Трактори Т-150, виготовлені у виробничому об'єднанні «Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе». 10. Добувний роторний комплекс Новокраматорського машинобудівного заводу імені В. І. Леніна. 11. Складальний цех київського заводу «Точелектроприлад» імені Комсомолу України.

1
2
3

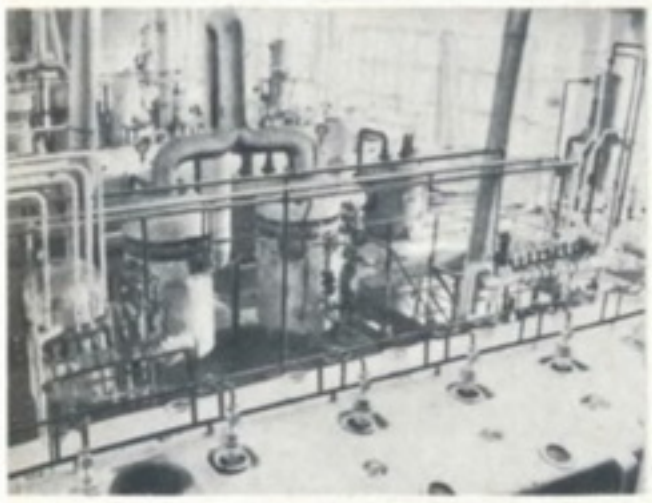

4
5
6

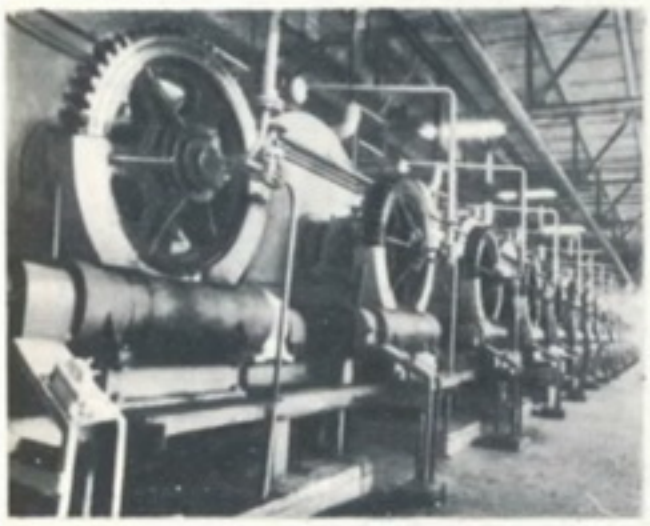

7
8

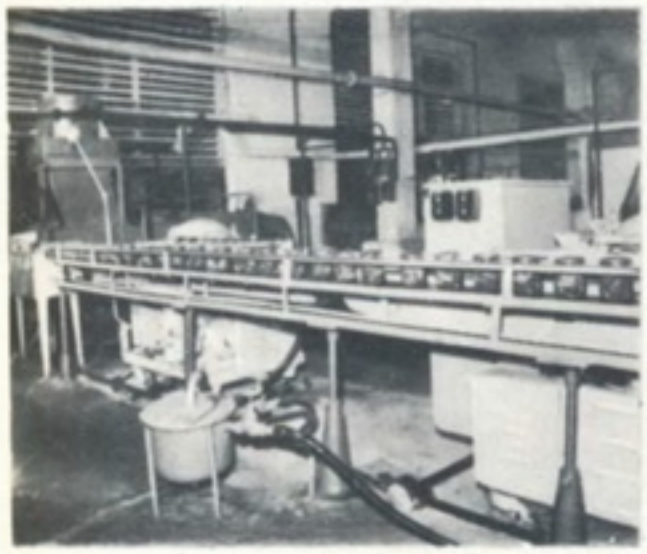

Харчова промисловість.

1. Дільниця центрифуг на Яреськівському цукровому заводі. Полтавська область. 2. Механізована лінія по випіканню хліба на Одеському хлібокомбінаті № 2. 3. Лінія по виготовленню цукерок на Ворошиловградській кондитерській фабриці. 4. Екстракційний цех Пологівського олієекстракційного заводу. Запорізька область. 5. Цех шампанізування Одеського заводу шампанських вин. 6. Бродильне відділення Андрушівського спиртового заводу. Житомирська область. 7. Цех кристалізації глюкози Верхньодніпровського крохмале-патокового комбінату. Дніпропетровська область. 8. Цех розливу пива у пляшки Київського пивоварного заводу № 3. 9. Лінія по виробництву консервованих огірків на головному заводі Ніжинського виробничо-аграрного об'єднання консервної промисловості. Чернігівська область. 10. Механізована лінія розфасовування чаю на Одеській чаєрозважувальній фабриці. 11. Цех розливу продукції з незбираного молока Запорізького міського молочного заводу. 12. М'ясожировий цех Олександрійського м'ясокомбінату. Кіровоградська область.

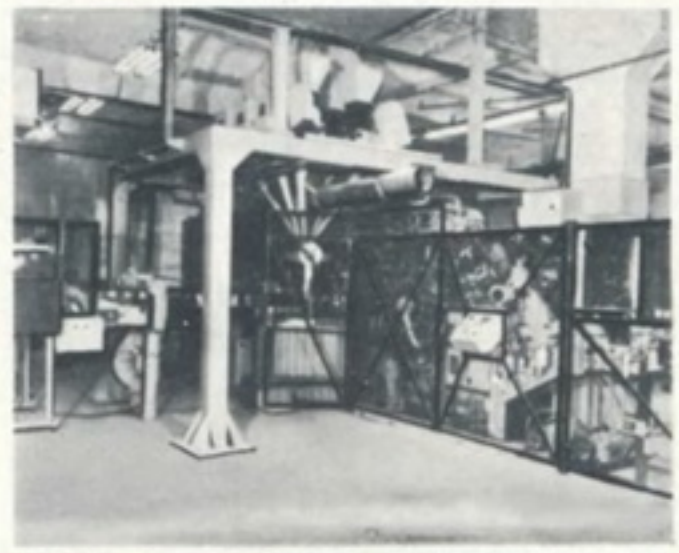

9
10

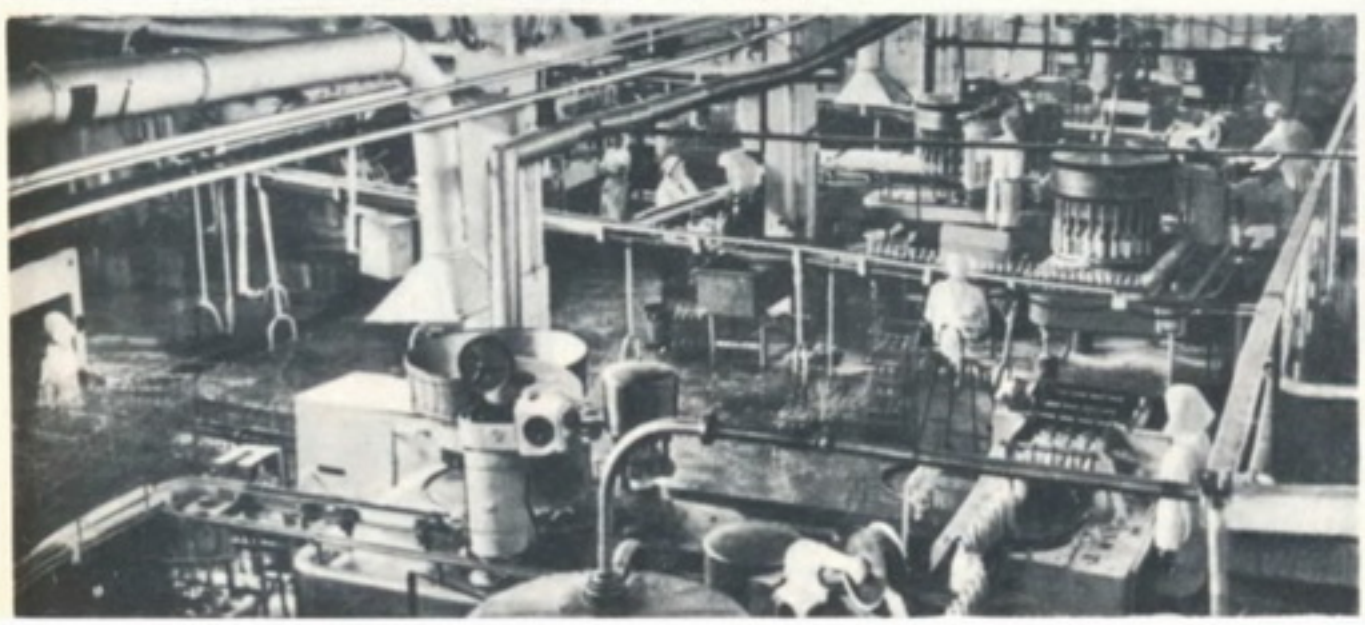

11
12

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Сільське господарство.

1. Збирання зрошуваної пшениці в колгоспі імені Н. К. Крупської Нижньогірського району Кримської області. 2. Миронівський науково-дослідний інститут селекції і насінництва пшениці. Головний корпус. 3. Снігозатримання на ланах колгоспу імені М. Ф. Ватутіна Менського району Чернігівської області. 4. Безплуговий обробіток грунту в колгоспі «Більшовицька праця» Карлівського району Полтавської області. 5. Сівба зернових культур стерньовими сівалками-культиваторами СЗС-2,1 у колгоспі імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Генічеського району Херсонської області. 6. Дощувальна установка «Кубань» на поливі в колгоспі «Дружба народів» Красногвардійського району Кримської області. 7. Внесення в грунт безводного аміаку спеціальними агрегатами АБА-0,5М у колгоспах Новоодеського району Миколаївської області. 8. На рисових чеках Херсонщини. 9. Вивантажування зерна на Роївському елеваторі Мар'їнського району Донецької області. 10. Гичкозбиральна машина БМ-6 на плантації цукрових буряків колгоспу імені Ілліча Васильківського району Київської області. 11. Машина КС-6Б на збиранні цукрових буряків у Гусятинському районі Тернопільської області. 12. Кагатування цукрових буряків на Саливонківському цукровому заводі Київської області.

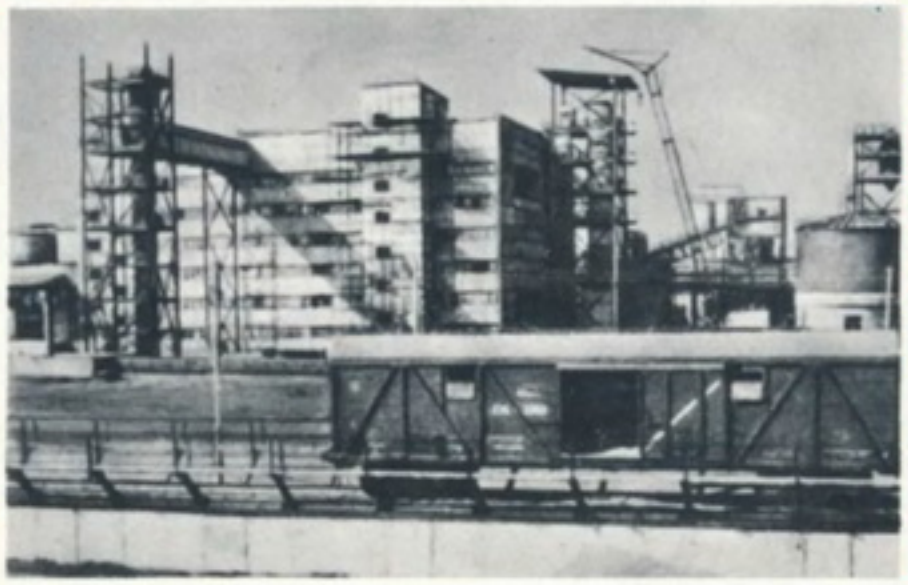

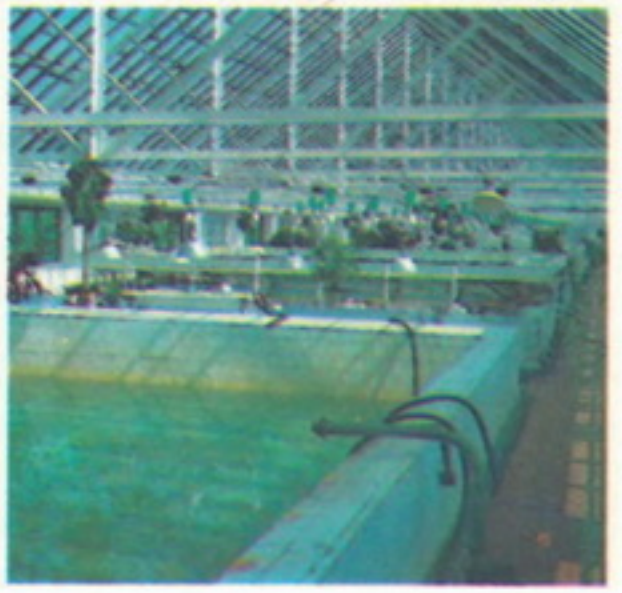

Сільське господарство.

1. Дощувальні установки «Фрегат» на поливі кукурудзи в Харківській області. 2. Поле кормового люпину колгоспу «Жовтень» Володимирецького району Ровенської області. 3. Гібридизація кукурудзи в теплиці. Інститут молекулярної біології і генетики Академії наук УРСР. 4. Збирання люцерни в колгоспі «Прогрес» Кіцманського району Чернівецької області. 5. Закладання зеленої маси на силос у колгоспі «Родина» Мар'їнського району Донецької області. 6. Скиртування сіна в колгоспі «Дружба народів» Кельменецького району Чернівецької області. 7. Механізоване вибирання силосу в дослідному господарстві «Кутузівка» Науково-дослідного інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. 8. Збирання кукурудзи повної стиглості комбайном «Херсонець-200» в колгоспі імені А. О. Жданова Волноваського району Донецької області. 9. Агрегат для виробництва трав'яного борошна Поліського міжгосподарського підприємства по виробництву кормів. Київська область. 10. Промислове виробництво збагачувачів кормів на Миколаївському гідролізно-дріжджовому заводі. 11. Цех по виробництву хлорели в колгоспі «Перемога» Покровського району Дніпропетровської області.

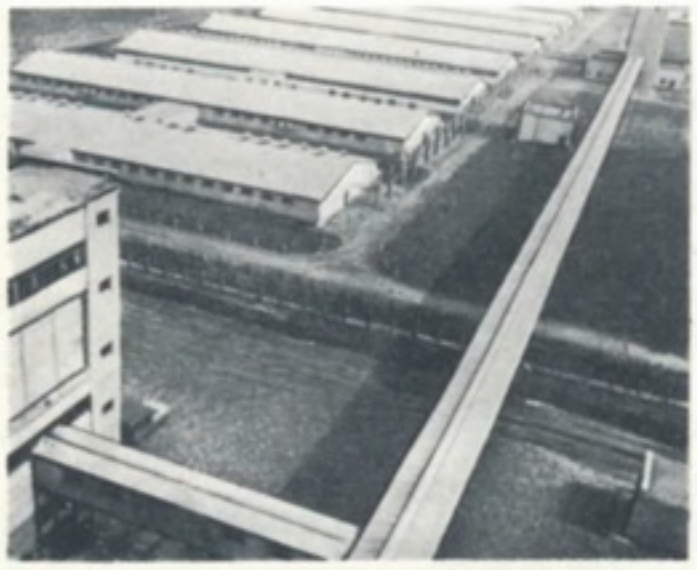
1

2

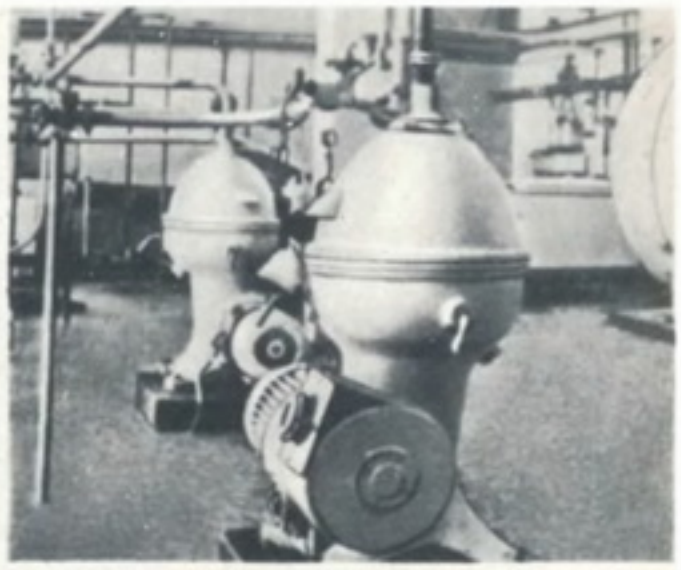
3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Сільське господарство.

1. Відгодівельний комплекс великої рогатої худоби радгоспу-комбінату імені XXV з'їзду КПРС Обухівського району Київської області. 2. Стадо племінних корів м'ясної герефордської породи колгоспу імені Т. Г. Шевченка Знам'янського району Кіровоградської області. 3. Молочний блок ферми промислового типу дослідного господарства «Світанок» Запорізької області. 4. Внутрішній вигляд свинарника для свиноматок у радгоспі-комбінаті «Калитянський» Київської області. 5. Пташник для утримання курок-несучок у батарейних клітках птахофабрики «Київська» Київської області. 6. Механізоване укладання яєць на птахофабриці «Київська». 7. Отара овець смушкової сокільської породи племрадгоспу «Сокільський» Полтавської області. 8. Табун кобил української породної групи Лозівського кінного заводу Харківської області на пасовищі. 9. На племінній звіроферми песців та норок радгоспу «Петрівський» Полтавської області. 10. Крільчатник з багатоповерховими клітками радгоспу «Авангард» Сакського району Кримської області. 11. Республіканська ветеринарна лабораторія (серологічний відділ). 12. Цех по виробництву ветеринарних біологічних препаратів Сумської біофабрики.

1
2
3

4
5
6

7
8
9

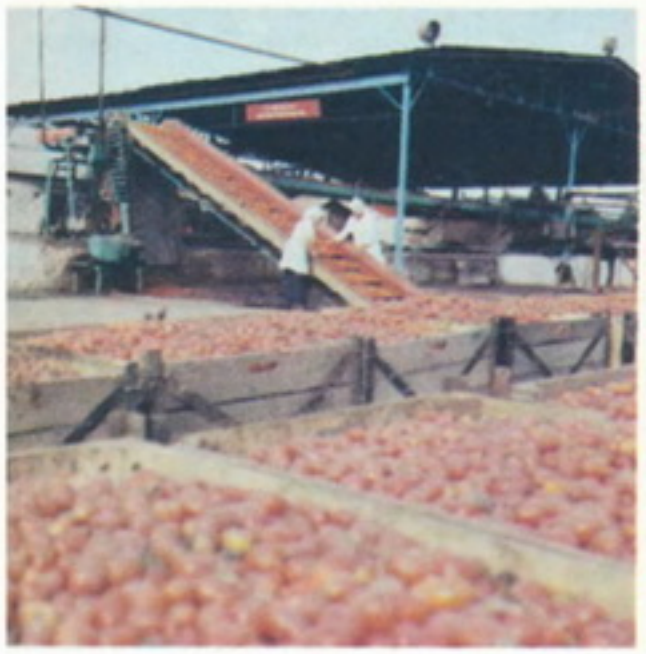

10
11
12

ьське господарство.

Збирання томатів комбайном СКТ-2 у радгоспі «Овочевий» Херсонського ону Херсонської області. 2. Механізоване збирання кавунів у колгоспі ервоний Жовтень» Голопристанського району Херсонської області. Обробіток грунту на плантації капусти нового сорту Харківська зимова, еденого Українським науково-дослідним інститутом овочівництва і ітанництва. Харківська область. 4. Збирання картоплі комбайном ККУ-2 ружба» в радгоспі «Гоголівський» Броварського району Київської області. Загальний вигляд промислово-дослідного теплового рибного господарства ейнового типу поблизу Києва. 6. Вентиляторне обприскування виноградників у радгоспі «Саки» Сакського району Кримської області. 7. Краплинне зрошування саду системою «Таврія» в колгоспі імені В. І. Леніна Красногвардійського району Кримської області. 8. Пасіка колгоспу «Комуніст» Роменського району Сумської області. 9. Обробіток пристовбурних кругів садовою фрезою в дослідному господарстві Українського науково-дослідного інституту садівництва. 10. Первинна переробка томатів у радгоспі «Овочевий» Дніпровського району м. Херсона. 11. Вирощування огірків у теплицях Київської овочевої фабрики. 12. На консервному заводі радгоспу «Лиманський» Білозерського району Херсонської області.

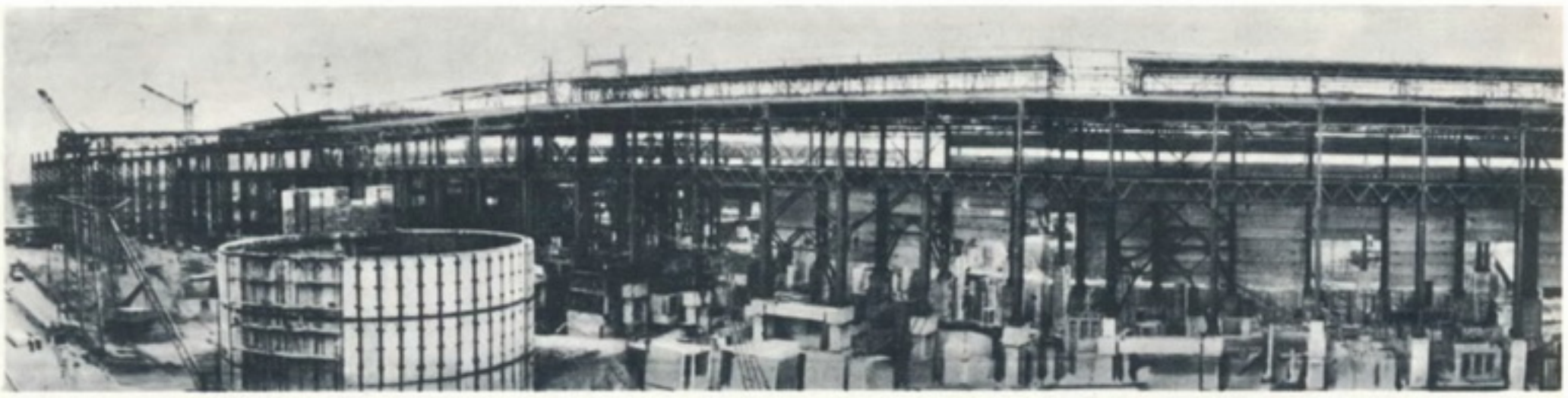

1

2

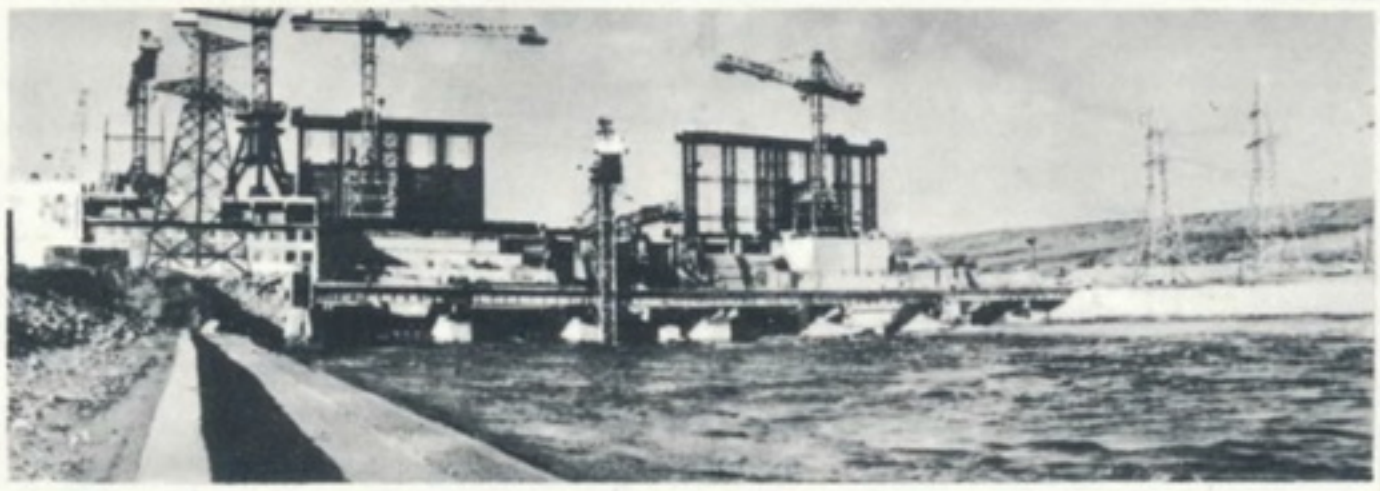

3
4

5

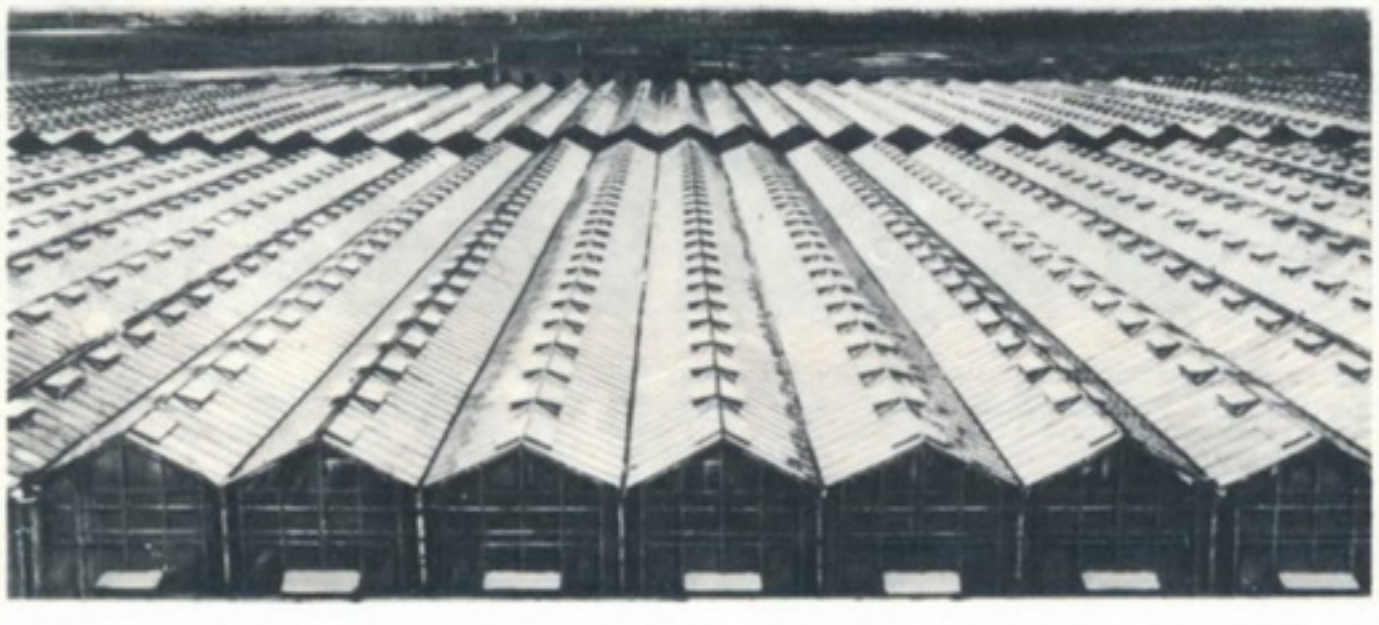

6

7

Будівництво.

1. Панорама будівництва прокатного стана 3000 на Ждановському металургійному заводі імені Ілліча. 1981. 2. Будівництво моста через Дніпро в Дніпропетровську. 1981. 3. Спорудження фундаменту коксової батареї № 2 на Запорізькому коксохімічному заводі. 1981. 4. Будівництво Дністровського комплексного гідровузла. 1981. 5. Житловий масив Перемога в Дніпропетровську. 6. Овочева фабрика в радгоспі «Совки» Київської області. 7. Фрагмент забудови громадського центру селища Калити Броварського району Київської області.

будування України посідає значне місце у виробн. продукції цієї галузі в СРСР, а по окремих важливих виробах — провідне. В 1982 в республіці випущено (в % до союзного виробництва) 100 % роторних екскаваторів, кукурудзо- та бурякозбиральних комбайнів, 95 % магістральних тепловозів, 97 % вугільних очисних комбайнів, 81 % доменного та сталеплавильного устаткування, 50 % вантажних магістральних вагонів (у т. ч. 100 % цистерн), понад 46 % силових трансформаторів і 36 % прокатного устаткування,

Таблиця 1. **Галузева структура машинобудування УРСР 1982** (по підприємствах 11 загальносоюзних машинобудівних міністерств; в оптових цінах на 1.1 1983)

Галузі	Питома вага окремих галузей, %
Сільськогосподарське машинобудування	18,4
Автомобільна промисловість	14,7
Електротехнічна промисловість	13,7
Важке і транспортне машинобудування	12,3
Приладобудування, виробництво засобів автоматизації та управління	8,2
Верстатобудівна та інструментальна промисловість	8,0
Будівельно-шляхове й комунальне машинобудування	6,7
Хімічне і нафтове машинобудування	6,9
Машинобудування для легкої і харчової промисловості	5,5
Машинобудування для тваринництва та кормовиробництва	4,2
Енергетичне машинобудування	1,4
	100,0

24 % великих електр. машин. У 1982 на Україні в машинобудуванні і металообробці діяло 1769 виробничих та наук.-виробничих об'єднань, комбінатів та підприємств. Обсяг продукції галузі в республіці зріс 1982 проти 1940 у 62,5 раза. Осн. місце в галузевій структурі сучас. машинобудування УРСР належить важкому і сільськогосподарському машинобудуванню (табл. 1). Неухильно підвищуються техніко-екон. показники роботи маш.-буд. підприємств. За 1975—82 продуктивність праці в галузі зросла на 41 %, за рахунок цього було одержано $^3/_4$ приросту валової продукції. Питома вага продукції вищої категорії якості в загальному обсязі валової продукції 1982 становила 40,6 % (1975—15,2 %). Планомірно знижується собівартість продукції, підвищується ефективність виробн. Тех. прогрес у галузі проявляється в удосконаленні конструкцій машин, підвищенні їхньої одиничної потужності й економічності, створенні нових типів машин. Постійно вдосконалюються діючі технологічні процеси, створюються і впроваджуються принципово нові, які забезпечують виготовлення виробів при мінімальній собівартості та ефективному використанні сировини, матеріалів, енергії і дають можливість знизити питому матеріаломісткість виробів, значно підвищити продуктивність праці і якість продукції, поліпшити умови праці. Розширюється застосування точного об'ємного штампування, холодної висадки, лиття за виплавлюваними моделями, в оболонкові форми, під тиском. Широко використовуються нові види зварювання — електронним промінням, лазером, мікроплазмове, а також принципово нові методи обробки матеріалів — електрофізичні, електромеханічні, магнітно-імпульсні; синтетичні алмази, алмазний та твердосплавний інструмент; виготовлення деталей методом порошкової металургії. Планомірно відбувається процес концентрації, спеціалізації і кооперування виробн. Створено багато спеціалізованих підприємств по виробництву продукції загального машинобудування. Розміщення підприємств машинобудування в УРСР характеризується, з одного боку, високою концентрацією в ряді великих міст, з другого — раціональним розміщенням їх по всій тер. республіки. За галузевим районуванням в УРСР виділяють великі маш.-буд. райони й значну кількість маш.-буд. вузлів і центрів. Найбільшим є Харківський район. Це район тракторного й с.-г., енергетичного, транспортного, електротех. машинобудування, приладо- й верстатобудування. В Донбасі й Придніпров'ї розвинуте переважно металургійне, транспортне, гірничошахтне машинобудування, виробн. важких верстатів і пресів, металоконструкцій, с.-г. машинобудування та ін. За роки Рад. влади незрівнянно зросло машинобудування в причорноморських містах УРСР, де провідне місце посідає суднобудування, високо розвинуті верстатобудування, підйомно-транспортне, будівельне й шляхове, с.-г. машинобудування, приладобудування, виробництво електр. машин тощо. В центр. областях України основними галузями машинобудування є приладобудування, верстатобудування, хімічне, будівельне й шляхове, с.-г. машинобудування, машинобудування для харч. пром-сті та ін. До наймолодших районів сучас. машинобудування УРСР належать зх. області республіки. Крім Львова, який став великим центром машинобудування, тут створені й зростають нові машинобудівні центри — Луцьк, Чернівці, Дрогобич, Івано-Франківськ та ін. Сучасні машинобудування і металообробка УРСР представлені багатьма спеціалізованими галузями (табл. 2).

Значним є внесок машинобудівників УРСР у розвиток металургійного машинобудування СРСР. Для металург., гірничої пром-сті підприємства машинобудування республіки випускають високопродуктивні прокатні стани, конвертори, розливні крани тощо. Найбільшим підприємством УРСР по виробн. прокатного устаткування є виробниче об'єднання Новокраматорський машинобудівний завод імені В. І. Леніна, спеціалізоване на випуску обтискних товстолистових і широкосмугових станів. Спеціалізовані прокатні стани виготовляє *Старокраматорський машинобудівний завод*. Виробниче об'єднання «Ждановважмаш» (див. *Ждановський завод важкого машинобудування* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції) випускає конвертори — найпрогресивніше устаткування для виплавки сталі. УРСР посідає одне з провідних місць у залізнич. машинобудуванні країни. Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування імені Жовтневої революції випускає тепловози потужністю 3000 к. с. різних модифікацій, освоює виробництво більш потужних локомотивів, призначених для БАМу. Вагонобудівні з-ди УРСР — Ждановський важкого машинобудування, Дніпродзержинський, Кременчуцький та Стахановський — випускають понад 50 типів магістральних і промислових вагонів і цистерн. Одним з найбільших підприємств енергетичного машинобудування в СРСР є виробниче об'єднання *«Харківський турбінний завод»*, яке є основним виробником парових турбін для атомних електростанцій потужністю до 1 млн. кВт в одному агрегаті. 40 % потужностей, що вводяться на гідроелектростанціях СРСР, забезпечується гідротурбінами, випущеними цим підприємством. Краматорський з-д «Енергомашспецсталь» спеціалізований на виробн. заготовок із спец. якісних сталей. Високими техніко-екон. показниками відзначається устаткування, що його випускають підприємства хімічного машинобудування. На *Сумському машинобудівному виробничому об'єднанні* імені М. В. Фрунзе виготовляють технологічні лінії для виробництва слабкої азотної к-ти (продуктивністю до 400 тис. т на рік), газоперекачувальні агрегати для компресорних станцій магістральних трубопроводів, насосне устаткування широкої номенклатури, в т. ч. для атомної енергетики. Київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик» спеціалізоване на виробн. устаткування для переробки полімерних матеріалів і гуми, бердичівський з-д «Прогрес» — багатоярусних фільтрів, «Полтавемальхіммаш» — емальованого хім. устаткування.

Високопродуктивне папероробне устаткування виготовляє *Дніпропетровське виробниче об'єднання важкого паперобробного машинобудування* імені Артема. Інструментальна пром-сть випускає інструмент широкої номенклатури для буріння нафт. і газових свердловин, у т. ч. із застосуванням синтетичних алмазів, (виробляє Дрогобицький долотовий з-д). Підприємства галузі виготовляють велику кількість типорозмірів арматури, теплообмінної апаратури.

Верстатобудівна пром-сть УРСР посідає провідне місце в країні по випуску токарних автоматів і напівавтоматів,

Автоматизована система підготовки даних СПД-9000, виготовлена у Львівському виробничому об'єднанні «Мікроприлад».

Мас-спектрометр МІ-1201 для дискретного аналізу ізотопного складу газів і твердих речовин, виготовлений Сумським заводом електронних мікроскопів імені 50-річчя ВЛКСМ.

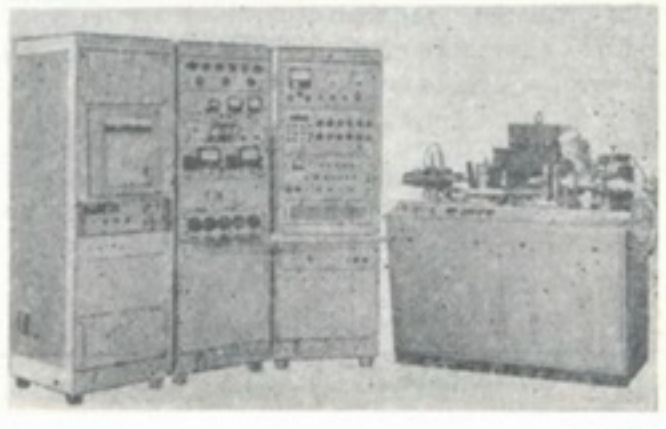

важких токарних, токарно-револьверних, радіально-свердлильних, алмазно-розточувальних, хонінгувальних та ін. верстатів. Високі темпи зростання випуску продукції супроводяться значним оновленням номенклатури вироблюваного устаткування. Значно зріс випуск автом. і напівавтом. ліній та комплексів. Осн. заводи-виробники цих видів продукції — Краматорський завод важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря, *Київський завод верстатів-автоматів* імені М. Горького, харківські з-ди агрегатних верстатів та верстатобудівний, Павлоградський з-д ливарних машин, івано-фр. з-д «Автоливмаш». На виготовленні деревообробних верстатів спеціалізовані Городоцький та Дніпроп. верстатобудівні з-ди. Україна випускає значну частину верстатів з числовим програмним управлінням, промислових роботів.

Підприємства електротехнічної пром-сті України випускають потужні трансформатори для найбільших енергосистем країни та на експорт. Виробниче об'єднання «Запоріжтрансформатор» — провідне підприємство країни по випуску силових трансформаторів. Його продукція — трансформатори потужністю до 1 млн. кВа, напругою до 1150 кВ змінного струму й ±750 кВ постійного струму, які входять у комплекси устаткування найбільших ліній електропередачі, трансформатори для енергоблоків потужністю 800 і 1 млн. кВа. Трансформатори заг. призначення потужністю від 400 до 1600 кВа випускає хмельницьке виробниче об'єднання «Укрелектроапарат». Харків. з-д «Електроважмаш» — найбільше підприємство по випуску потужних генераторів для парових (до 500 тис. кВт) і гідравлічних (до 210 тис. кВт) турбін, тягового електроустаткування для тепловозів, електр. машин постійного струму потужністю до 10 тис. кВт. Підприємства електротех. пром-сті УРСР (харківські електромех. «ХЕМЗ» та електротех. «ХЕЛЗ» з-ди, Новокаховський електромаш.-буд., полтав. «Електромотор», запорізький «Перетворювач», *київський завод «Укркабель»* та ін.) поставляють нар. г-ву країни і на експорт електр. машини, електродвигуни, перетворювальні пристрої, високовольтну апаратуру, силові кабелі, електрозварювальне устаткування широкої номенклатури тощо.

Приладобудування як самостійна галузь машинобудування виникла на базі підприємств точної механіки. Продукція приладобудівних підприємств відіграє важливу роль у прискоренні наук.-технічного прогресу, її застосовують в усіх галузях нар. г-ва. Провідними підприємствами по створенню управлінської обчислювальної техніки в республіці є сєвєродонецьке наук. виробниче об'єднання «Імпульс» і київ. виробниче об'єднання «Електронмаш». Обчислювальні комплекси М-6000, М-7000, М-4030 та ін., що їх виготовляють на цих підприємствах, застосовуються в автоматизованих системах управління технологічними процесами (АСУТП), підприємствами (АСУП) та галузями (ГАСУ), в системах автоматизації наук. експериментів і проектування інженерних розрахунків та ін. системах обробки даних. Київ. виробниче об'єднання «Точелектроприлад» спеціалізовано на розробці та виробництві точної електровимірювальної та магнітовимірювальної апаратури змінного струму; з-д «Львівприлад» — автоматичних і комбінованих приладів для вимірювання, реєстрації та регулювання різних теплоенерг. параметрів; Сум. з-д електрон. мікроскопів — електронно-оптичних приладів. Широкий асортимент приладів для вимірювання мех. величин оптико-мех. та електровимірювальних приладів випускають з-ди «Київприлад», харківський контрольно-вимірювальних приладів, житомирський «Електровимірювач», Івано-Франківський приладобудівний та ін.

У розв'язанні важливого нар.-госп. завдання — дальшого піднесення с. г. велика роль належить тракторному та сільськогосподарському машинобудуванню, підприємства якого постачають колгоспам й радгоспам країни нову високопродуктивну техніку. В УРСР за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок (1971—80) створено нові потужності й здійснено реконструкцію харків. тракторного й тракторних двигунів з-дів, Мелітопольського, Кіровогр. з-дів трактор. гідроагрегатів та Вінницького тракторних агрегатів з-ду. Чугуївського з-ду паливної апаратури, київ. з-ду ім. Лепсе (виробниче об'єднання «Київтрактородеталь») та ін., що дало можливість освоїти випуск нових швидкісних енергонасичених тракторів типу Т-150. Виробниче об'єднання «Одесагрунтомаш» — гол. підприємство країни по випуску грунтообробних машин; 60 % загальносоюзного виробництва сівалок дає кіровоградський завод «Червона Зірка»; високопродуктивні жниварки випускає Бердянське виробниче об'єднання. Підприємства галузі виробляють бурякозбиральні комплекси (Дніпропетр. і Тернопільський комбайнові з-ди), кукурудзозбиральні комбайни (Херсонський комбайновий з-д), машини для боротьби з шкідниками с.-г. культур (з-д «Львівхімсільгоспмаш»).

У самостійну галузь виділено машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, підприємства якого забезпечують с.-г. машинами й устаткуванням для механізації виробничих процесів заготовки та приготування кормів, утримання і вирощування худоби й птиці, переробки і внесення органічних добрив у грунт. Найбільші підприємства цієї галузі — виробниче об'єднання «Уманьсільмаш», Новоград-Волинський з-д с.-г. машинобудування, заводи «Ніжинсільмаш», «Коломиясільмаш».

Провідним підприємством автомобільної промисловості республіки є кременчуцьке виробниче об'єднання «АвтоКрАЗ», яке випускає великовантажні автомобілі високої прохідності і самоскиди, автомобільні шасі для підйомних кранів, бурових машин, цистерн, шляхобудівне та інше устаткування. Комфортабельні автобуси виробляє Львівський автобусний з-д. На випуску легкових автомобілів «Запорожець» та вантажопасажирських автомобілів для сільс. місцевості «Волинь» спеціалізоване запорізьке виробниче об'єднання «АвтоЗАЗ», до складу якого входить Луцький автомоб. з-д.

Мотоцикли сучасної конструкції МТ-10 «Дніпро» та «Дніпро-72» виготовляє Київський мотоциклетний завод, мопеди «Верховина» — Львівський мотозавод; дорожні й спортивні велосипеди — *Харківський велосипедний завод*. Осн. підприємством СРСР по випуску автонавантажувачів є Львівський завод автонавантажувачів. Підшипники широкої номенклатури для багатьох видів машин і устаткування виробляють Харківський, Вінницький і Луцький підшипникові заводи.

Підприємства будівельного й шляхового та комунального машинобудування виготовляють машини й устаткування для механізації технологічних процесів у промисловому, житловому та шляховому будівництві, меліорації земель, промисловості будівельн. матеріалів, комунальному г-ві тощо. Це екскаватори київ. з-ду «Червоний екскаватор», крани Одеського виробничого об'єднання кранобудування, Дніпроп. з-ду шляхових машин, бульдозери харківського виробничого об'єднання «Шляхмашина», *Бердянського заводу шляхових машин*, коростенського з-ду «Жовтнева кузня»; устаткування для приготування асфальтобетонних сумішей Кременчуцького та Слов'янського з-дів шляхових машин; промислові й побутові кондиціонери харківського виробничого об'єднання «Кондиціонер» тощо. Розширено номенклатуру випуску машин для міського комунального господарства, будівельно-оздоблювального інстру-

Таблиця 2. **Виробництво основних видів продукції машинобудування в УРСР**

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1980	1982
Великі електромашини	тис. шт.	0,2	6.1	9,1	8,9
Електродвигуни змінного струму потужністю понад 100 кВт	тис. кВт	25	421	211	193
Електродвигуни змінного струму потужністю від 0,25 до 100 кВт	млн. кВт	0,4	4,9	9,5	10,7
Силові трансформатори	млн. кВа	—	50,0	72,1	74,2
Металорізальні верстати	тис. шт.	11,7	29,6	32,9	30,9
Ковальсько-пресові машини	» »	1,7	6,5	8,4	9,2
Доменне та сталеплавильне устаткування	тис. т	...	84,7	102,9	90,9
Вугільні очисні комбайни	шт.	22	1083	1252	1174
Магістральні тепловози	секцій	1*	1390	1311	1234
Вагони вантажні магістральні	тис. шт.	10,3	29,6	31,6	29,3
Трактори (у фізичних одиницях)	» »	10,4	147,5	135,6	131,8
Плуги тракторні	» »	19,8	112,5	105,7	106,8
Сівалки тракторні	» »	11,0	63,1	78,0	70,3
Бурякозбиральні машини	» »	—	9,1	9,5	9,7
Екскаватори	» »	0,02	7,7	9,9	9,8
Бульдозери	» »	0,1	16,2	24,0	18,1
Скрепери тракторні	» »	0,2	5,8	8,0	6,3

* Теплопаровоз.

менту, устаткування для пралень і хімчисток тощо. Виробничі об'єднання і підприємства машинобудування для легкої і харчової пром-сті та побутових приладів республіки випускають технологічне устаткування для різних галузей харчової промисловості, борошномельних, комбікормових підприємств і зерносховищ, для підприємств торгівлі і громад. харчування, технологічне устаткування для легкої і поліграфічної промисловості, електропобутові машини й прилади.

Таблиця 3. **Виробництво основних товарів культурно-побутового призначення та господарського вжитку тривалого користування в УРСР** (тис. шт.)

Продукція	1960	1970	1980	1982
Велосипеди і мопеди	610	950	979	979
Мотоцикли	18	48	85	94
Холодильники	112	482	702	697
Пральні машини	78	498	273	290
Електропилососи	117	329	686	735
Телевізори	99	1981	2526	2661
Магнітофони	35	332	981	1208
Фотоапарати	301	225	461	482

Укр. машинобудівники зробили значний внесок у збільшення випуску товарів культур.-побутового призначення та госп. вжитку для більш повного задоволення зростаючих потреб радянських людей (табл. 3).

На Україні виробляється значна частина продукції металообробної промсті Рад. Союзу. У структурі галузі республіки найбільша частка належить підприємствам по виготовленню металоконструкцій та по ремонту машин і устаткування. Найбільші підприємства: Дніпропетровський, Ждановський, Житомирський, Донецький заводи металоконструкцій, завод столових приборів у Києві та інші підприємства.

В рішеннях XXVI з'їзду КПРС, XXVI з'їзду Компартії України визначено шляхи дальшого розвитку машинобудування. Перед машинобудівниками республіки ставляться завдання скоротити строки освоєння нових видів продукції, підвищити її тех. рівень і якість, значно підвищити економічність, надійність і довговічність вироблюваної техніки, знизити її матеріаломісткість тощо.

В Українській РСР в системі 11 заг.-союзних маш.-буд. міністерств працює бл. 200 спеціалізованих н.-д. і конструкторсько-технологічних установ. Наук.-тех. розробки для машинобудування здійснюють також наук. установи АН УРСР та вищі навч. заклади республіки. Про окремі підгалузі машинобудування і металообробки див. також статті в алфавітних томах УРЕ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

В. С. Сокирко.

Промисловість будівельних матеріалів

Промисловість буд. матеріалів — важлива складова частина матеріально-тех. бази будівництва. Розвиток виробництва буд. матеріалів великою мірою зумовлює рівень і обсяг капітального буд-ва та його технічний прогрес. Галузь базується на значних місцевих сировинних ресурсах (кам'яні буд. матеріали, вапняки, глини тощо). Незважаючи на значні запаси сировини, до Великої Жовтневої соціалістич. революції пром-сть буд. матеріалів на Україні, як і в усій країні, була розвинута слабо. Діяли напівкустарні підприємства, переважно сезонного характеру. Більшість виробничих операцій виконували вручну. Буд. цеглу та черепицю виробляли на невеликих з-дах. Цементні з-ди здебільшого були оснащені малопродуктивними, напівмеханізованими шахтними печами періодичної дії. Стіновий матеріал з багатих покладів вапняку та черепашнику добували примітивними засобами на Пд. України. Промисловому виробн. буд. матеріалів на Україні поклали початок такі підприємства, як Харківський з-д метлахських плиток, Амвросіївський цементний з-д (див. *Амвросіївський цементний комбінат*), Здолбунівський цементний з-д (див. *Здолбунівський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції) та ін. В 1913 на Україні діяло бл. 500 невеликих підприємств по виробн. буд. матеріалів. За роки перших п'ятирічок було реконструйовано діючі підприємства і збудовано такі великі нові, як Дніпродзержинський і Єнакіївський цементні з-ди, Артемівський з-д по виробн. керамічних труб та ін. В 1940 обсяг виробн. пром-сті буд. матеріалів у республіці значно перевищив рівень 1913. За післявоєнні роки відбудовано і технічно переозброєно *костянтинівський завод «Автоскло» № 25, Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, лисичанський склоробний з-д «Пролетарій», Дніпродзержинський цементний, одеський лінолеумний завод «Більшовик» та багато ін. Збудовано потужні високомеханізовані підприємства: *Миколаївський цементно-гірничий комбінат,* Новоамвросіївський, Новоздолбунівський, Криворізький цем. з-ди, *Балаклійський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя СРСР, *Ольшанський цементний завод* імені XXV з'їзду КПРС, Кам'янець-Подільський цементний, Здолбунівський азбестоцемент. з-ди, Львів. і Харків. (див. *Харківський плитковий завод* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції) керамічні з-ди, славутський з-д «Будфарфор», Одеський комбінат покрівельних матеріалів, Гніванський (Вінн. обл.) і Токівський (Дніпроп. обл.) каменедробильні заводи, Київський, Запорізький, Ждановський і Донецький заводи теплоізоляційних виробів, Виноградівський завод пластмасових санітарно-тех. виробів та ін.

Промисловість буд. матеріалів — комплексна галузь нар. г-ва, яка поєднує риси добувних та обробних галузей. Значний обсяг гірничодобувних робіт поєднується з обробкою добутої сировини термічним і термохімічним способами при порівняно високих температурах та механічною обробкою. В УРСР на підприємствах галузі освоєно й розширено виробництво нових ефективних будівельних матеріалів і виробів — швидкотверднучого, декоративного та ін. видів цементу, великорозмірних хвилястих і плоских азбестоцементних листів, азбестоцементних труб підвищеної напірності, кольорових керамічних плиток, керамічних сан.-техніч. виробів, теплозахисного, профільного та оздоблювального скла, склоблоків, великорозмірних деталей із щільного та ніздрюватого силікатного бетону, тепло- і звукоізоляційних матеріалів, полімерних буд. матеріалів тощо. Пром.-виробничі фонди пром-сті буд. матеріалів 1982 зросли проти 1970 на 101 %, продуктивність праці — на 42 %. В галузі — високий рівень механізації і автоматизації технологіч. процесів. Поліпшилось тер. розміщення підприємств галузі. В основному вони зосереджуються в районах споживання буд. матеріалів.

Певні центри виробн. продукції галузі сформувались лише в *цементній промисловості, скляній промисловості, будівельної кераміки промисловості* на базі сировинних ресурсів. Цементна

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ УРСР (в % до 1940)

пром-сть особливо розвинута у Донецько-Придніпровському екон. районі (Донец. обл.; у Дніпроп. обл. є 2 значні центри — Кривий Ріг і Дніпродзержинськ). У Пд.-Зх. екон. районі виробн. цементу зосереджено в основному у Львів. і Ровен. обл. Створено нові центри — Балаклія (Харків. обл.), Кам'янець-Подільський (Хмельн. обл.), Ольшанське (Микол. обл.). УРСР є однією з провідних баз будівельної кераміки промсті. В республіці діють великі механізовані підприємства у Донец., Харків., Львів., Хмельн. областях. На Україні працюють понад 35 з-дів скляної пром-сті. Найпотужніші з них розміщено у містах Костянтинівці, Лисичанську, Львові, Херсоні, Керчі, Одесі, смт Бучі (Київ. обл.). Збудовано високомеханізовані з-ди стінових матеріалів в пром-сті: глиняної цегли — в Ірпіні (Київ. обл.), Запоріжжі, Полтаві; силікатної цегли — в Херсоні, Дніпропетровську, Кривому Розі, Черкасах, Чернігові, Красному Лимані (Донец. обл.), Трипіллі (Київ. обл.), Ладижині (Вінн. обл.), Розвадові (Львів. обл.); з-ди силікатних виробів — у Сумах, Миколаєві, Білгороді-Дністровському (Одес. обл.), Славуті (Хмельн. обл.). Підприємства нерудних будівельних матеріалів пром-сті розташовані в багатьох містах республіки. До найбільших з них належать: Запоріжжя, Житомир, Кривий Ріг; значними центрами пром-сті є також Київ, Дніпропетровськ, Донецьк, Гнівань, Коростень, Кременчук, Хуст та ін. В республіці розвинута азбестоцементна пром-сть. Більшість підприємств пром-сті буд. матеріалів майже повністю переозброєно. На всіх цементних підприємствах діють обертові печі вітчизн. виробн. завдовжки 150, 170 і 185 м і продуктивністю відповідно — 25, 50 і 70 т клінкеру за годину. Змінився парк помельних млинів. Замість шарових малогабаритних млинів діють багатокамерні помельні агрегати. В цегельній пром-сті замість кільцевих печних агрегатів і шатрових сушарок встановлюють тунельні печі, тунельні й камерні сушарки, де процеси завантажування цегли-сирцю механізовано. Цегельні з-ди обладнано високопродуктивними пресами по формуванню цегли-сирцю, автоматами й напівавтоматами для зняття й укладання її. В аз-

бестоцементній пром-сті механізовано і автоматизовано процеси приготування азбестоцементної маси, формування, профілювання та попереднього гвердненння виробів. В пром-сті буд. кераміки освоєно принципово нові технологічні процеси, зокрема сушіння і випалювання керамічних плиток у швидкісному режимі та ін., що дало можливість впровадити потоково-автоматизовані лінії з розпилювальними сушарками, сушильно-глазурувальні конвейєри з щільними роликовими печами тощо. У пром-сті не-

Виробництво найважливіших видів будівельних матеріалів в УРСР

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1982
Цегла будівельна	млрд. шт. умовної цегли	1,6	9,7	9,1
М'які покрівельні матеріали	млн. м²	40,1	378	290
Азбестоцементні листи	млн. умовних плиток	42,4	919	1272
Матеріали будівельні нерудні	млн. м³	3,2	111,1	179,9

рудних буд. матеріалів діє високопродуктивна вітчизн. техніка, механізовано процеси по розпилюванню та оздоблюванню гранітних блоків. Значно зріс рівень механізації та енергоозброєності виробн. і в ін. галузях пром-сті буд. матеріалів. Зростає заг. обсяг виробн. продукції. Передбачається дальший розвиток усіх галузей промисловості буд. матеріалів, особливо тих, які забезпечують зниження металомісткості, вартості й трудомісткості буд-ва, ваги будинків, споруд і підвищення їхнього теплозахисту. Розшириться випуск високомарочних, багатокомпонентних і спец. цементів, виробн. скла, особливо полірованого, зміцненого й теплозахисного, склополотна, ефективних опоряджувальних і тепло- та звукоізоляційних матеріалів, буд. фаянсу і сан.-тех. виробів, збільшиться виготовлення економічних опалювальних приладів і сан.-тех. устаткування, автоматизованих опалювальних котлів і котельних установок. Розвиватимуться потужності по виробн. буд. матеріалів з використанням золи і шлаків теплових електростанцій, металург. і фосфорних шлаків, відходів гірничодобувних галузей пром-сті і вуглезбагачувальних ф-к. Розвиватиметься далі пром-сть місцевих буд. матеріалів, особливо нерудна пром-сть. Наук. проблемами розвитку пром-сті буд. матеріалів та проектуванням її підприємств на Україні займаються Південдіпроцемент (Харків), Н.-д. ін-т буд. матеріалів і виробів (Київ), Держ. проектний ін-т будівельних матеріалів (Київ) та ін.

Про окремі підгалузі пром-сті буд. матеріалів див. також статті в алфавітних томах УРЕ. *А. М. Даниленко.*

Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість

На дореволюційній Україні лісозаготівельна промисловість мала сезонний характер; лісозаготівлі провадились примітивними способами з застосуванням важкої ручної праці. В деревообробній промисловості переважали дрібні кустарні підприємства (Київ, Сумщина, Прикарпаття, Закарпаття). Всього на Україні 1913 (в межах до 17.IX 1939) діяло 274 лісопильно-деревообр. підприємства. Паперова пром-сть на Україні виникла в 17 ст. Однак більшість підприємств галузі споруджено у 18—19 ст. В 1913 діяло 43 паперові ф-ки, у т. ч. у Сх. Галичині — 11, серед них великі на той час Черлянська (поблизу Львова) та Сасівська (поблизу Золочева) паперові ф-ки. Целюлозного виробн. майже не було. Діяв лише один невеликий целюлозний з-д у Турчанському пов. (тепер Івано-Фр. обл.). Деякі галузі лісохім. виробн. (випалювання вугілля, добування живиці) здавна існували на Україні як кустарні промисли; з 19 ст. почала розвиватись суха перегонка деревини, яку провадили на примітивних склоскипидар. установках. За роки Радянської влади лісова, деревообробна, целюлозно-паперова та лісохімічна галузі промисловості республіки набули великого розвитку, набагато зросли їх основні фонди. На підприємствах галузей 1981 діяло 1345 механізованих потокових ліній, 227 автоматизованих ліній, 559 комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів і виробництв, 17 підприємств. Базою розвитку лісової, деревообробної та целюлозно-паперової пром-сті на Україні є її лісові масиви та довізна сировина з ін. республік СРСР. Лісозаготівельні райони сформувались на територіях, де є великі лісові масиви. Переважна кількість лісів сконцентрована в *Карпатах* (40,2 % тер. цього району) та на *Поліссі* (25,5 %). Карпатський район охоплює Закарп., Чернів., Івано-Фр. області та пд. частину Львів. обл. До Поліського району входять поліські частини Волин., Ровен., Житомир., Київ. областей. Осн. типами підприємств лісової і деревообр. пром-сті є лісгоспзаги, які здійснюють комплекс лісогосп., лісокультурних та лісозаготівельних робіт, а також первинну переробку деревини, та лісокомбінати, що, крім зазначених робіт, провадять фаб.-зав. переробку деревини, включаючи виготовлення деревних плит, меблів та багато ін. продукції. Лісозаготівлі в УРСР переведено на індустріальні методи. Широко застосовується нова високопродуктивна техніка— трелювальні машини, щелепні навантажувачі, автопоїзди, канатні установки та ін. Будуються вдосконалені лісові автомоб. шляхи з твердим покриттям. Велика увага приділяється більш повному і ефективному використанню дров'яної деревини і відходів лісозаготівель. Деревообробна промисловість у своєму розміщенні орієнтується в основному на пункти й райони споживання. Лісопильна пром-сть розташована в районах лісозаготівель. Виробн. фанери зосереджено в Південно-Західному екон. районі. Найбільші центри виробництва буд. матеріалів з дерева — у великих містах або недалеко від них (Київ, Біличі, Харків, Запоріжжя, Одеса), в гірничопром. районах (Кривий Ріг, Донецьк), деякі — в районах сировини (Коростень, Чернівці, Ківерці). У деревообробній пром-сті переважає комбінований тип підприємств, де зосереджено кілька різних виробництв. Меблева пром-сть розвинута у великих містах — Києві, Харкові, Львові, Одесі, Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку та ін. Значні центри сформувались у містах, розташованих у межах лісопром. районів або недалеко від них (Івано-Франківськ, Житомир, Ужгород, Мукачеве та ін.). Деякі з них склались у невеликих містах поблизу великих пром. центрів (у районі Харкова — Мерефа, Мерчик, Чугуїв; у районі Києва — Фастів, Ірпінь, Біличі, Бровари). Серед найбільших спеціалізованих меблевих підприємств — Житомирський, Прикарпатський Дніпропетровський, Ворошиловградський меблеві комбінати, *Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка, Івано-Франківська, Мукачівська меблеві ф-ки та ін. В 1982 в УРСР було виготовлено меблів на 1214,9 млн. крб. (у цінах на 1.I 1982). Технічний прогрес у деревообр. пром-сті республіки здійснюється в напрямі комплексного використання деревини, комплексної механізації і автоматизації ви-

Виробництво основних видів продукції лісової, деревообробної та целюлозно-паперової промисловості в УРСР

Продукція	1940	1970	1982
Вивезення деревини, млн. м³	7,8	9,3	10,4
Пиломатеріали, млн. м³	3,0	10,4	7,1
Фанера, тис. м³	31,2	195,4	174,2
Папір, тис. т	27,9	187,4	256,8
Картон, тис. т	20,6	326,0	396,2
Целюлоза (без хімічної деревної маси), тис. т	2,8	131,2	117,7

робничих процесів, дільниць, цехів і підприємств на базі впровадження потокових механізованих і автоматичних ліній, агрегатних верстатів та ін. сучас. високопродуктивного устаткування з програмним керуванням. В республіці значно розвинулося виробн. деревностружкових і деревноволокнистих плит на базі переробки малоцінної деревини і її відходів. У 1983 вироблено 1003 тис. м³ деревностружкових плит та 24,5 млн. м³ деревноволокнистих плит. В УРСР діє 25 цехів деревностружкових плит. Найбільші з них — на *Костопільському домобудівному комбінаті*, Надвірнянському лісокомбінаті (Івано-Фр. обл.) та *Свалявському лісокомбінаті*, Тересвянському деревообробному комбінаті (Закарп. обл.), *Київському деревообробному комбінаті*. Цехи твердих деревноволокнистих плит діють на Вигодському лісокомбінаті (Івано-Фр. обл.), Оржівському деревообр. комбінаті (Ровен. обл.). Підприємства целюлозно-паперової галузі розміщені здебільшого в Житомир., Хмельн., Херсон., Закарп., Львів., Київ. та Чернігів. областях. На Україні виготовляють понад 50 різних видів паперу і виробів з нього та бл. 20 видів картону. Найбільші підприємства галузі: *Жидачівський целюлозно-картонний завод, Понінківська картонно-паперова фабрика, Малинська паперова фабрика,* Київський картонно-паперовий комбінат та ін. На підприємствах галузі встановлено значну кількість найновіших папероробних і картоноробних машин, електронно-обчислювальних машин тощо. Значна увага приділяється в республіці розвиткові лісохімічної пром-сті.

Виробництво меблів в УРСР (тис. шт.)

	1965	1970	1982
Столи	2514	2889	3592
Стільці та крісла	9063	10 331	9056
Шафи для посуду та серванти	685	801	348
Шафи	1130	1138	2085
Дивани, кушетки і тахти	675	195	75
Дивани-ліжка	364	846	1012

Вона представлена спеціалізованими підприємствами: Перечинським, Свалявським лісохім. комбінатами та *Великобичківським лісохімічним комбінатом*, Вигодським лісохімічним комбінатом (Івано-Франківська обл.) та ін. Підприємства галузі на основі сухої перегонки деревини виробляють деревне вугілля, оцтову к-ту, метиловий спирт, синтетичні смоли тощо.

На Україні розвивається гідролізно-дріжджова пром-сть. У післявоєнні роки став до ладу Верхньодніпровський гідролізно-дріжджовий з-д; 1965 збудовано найбільший на Україні Запорізький гідролізно-дріжджовий з-д, що переробляє с.-г. рослинні відходи та деревну тирсу.

Проблеми розвитку лісової, деревообр. та целюлозно-паперової пром-сті на Україні розв'язують *Механічної обробки деревини український науково-дослідний інститут*, Укр. держ. ін-т по проектуванню меблів і столярних виробів, *Український філіал інституту з проектування меблевих, фанерних та плитних підприємств деревообробної промисловості*, Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації у Харкові та ін. Окремі підгалузі лісової, деревообробної та целюлозно-паперової пром-сті див. також статті в алфавітних томах УРЕ.

М. А. Гонтар.

Скляна промисловість

На території УРСР скло виробляли з 3—4 ст. Склоробні майстерні (гути) почали будувати в Київ. Русі у 8—9 ст. Промислове виробництво скла виникло на поч. 18 ст., коли було введено в дію Київську гуту. В 1913 на Україні налічувалося 23 склоробні з-ди. На зх.-укр. землях, зокрема у Сх. Галичині, в цей час працювало 9 склоробних підприємств, найбільші з яких містилися на тер. теперішньої Львівської області.

На всіх склоробних з-дах переважала ручна праця. За роки Рад. влади всі існуючі підприємства скляної пром-сті було докорінно реконструйовано, технічно переоснащено, збудовано нові з-ди, обладнані найновішою технікою. За роки довоєнних п'ятирічок споруджено великі Лисичанський склоробний з-д (Ворошиловградська обл.) і Херсонський склотарний.

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємства скляної пром-сті, зруйновані нім.-фашист. загарбниками, було відбудовано на новій тех. основі. Споруджено ряд нових сучас. з-дів. У 1982 на Україні діяло 44 підприємства скляної пром-сті, у т. ч. 37 підпорядкованих М-ву пром-сті буд. матеріалів УРСР, серед них 5 з-дів по виробн. листового і тех. скла, 10 — по виробн. пляшок, 6 — сортового посуду, 7 — тарного скла, 6 — дзеркальних виробів та ін. Серед найбільших підприємств — *костянтинівський завод «Автоскло» № 25*, *Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, лисичанські з-ди склоробний та «Пролетарій», Херсонський, Керченський та Костянтинівський з-ди скловиробів, Київський з-д худож. скла. На підприємствах скляної пром-сті України широко впроваджується нова техніка і прогресивна технологія. В результаті реконструкції на з-дах листового скла замість системи по виробн. листового скла методом вертикального витягування впроваджується новий високопродуктивний метод двостадійного формування скла. На тарних з-дах пресовидувні напівавтомати замінено машинами-автоматами. Більшість підприємств по виробн. сортового посуду переведено на потоково-конвейєрний метод виготовлення й обробки деталей і виробів. В скляній пром-сті республіки вперше в СРСР почали виробляти багато нових видів продукції, зокрема гнуте скло — триплекс і сталініт для автомобілебудування, стемаліт для облицьовування будинків, вироби з шлакоситалу, які застосовують як оздоблювальний і кислотостійкий матеріал, та ін. Освоєно також виробн. великогабаритного вітринного, потовщеного, хвилястого, армованого й візерунчастого скла, загартованих скляних дверей, склопрофіліту, скляних труб і матеріалів із скловолокна та ін.

Виробництво скла в УРСР (млн. м²)

Продукція	1965	1970	1982
Віконне скло (в натуральному обчисленні)	46,1	51,3	46,0
Полірoване скло	1,6	1,7	5,2
Армоване скло	2,2	2,9	2,8
Загартоване неполіроване скло (сталініт)	1,0	1,2	1,8

Наук.-тех. проблеми розвитку скляної пром-сті на Україні розробляє, зокрема, Н.-д. ін-т автоскла в Костянтинівці (Донец. обл.).

М. А. Шестак.

Фарфоро-фаянсова промисловість

Виробництво фарфору і фаянсу на тер. України почалося з кінця 18 ст. Перші фарфорові заводи було споруджено в Корці 1783, в Городниці 1799, Баранівці 1802 (див. *Баранівський фарфоровий завод* імені В. І. Леніна), с. Волокитиному 1839 (тепер Путивльського району Сум. обл.). Пізніше на Житомирщині стали до ладу ще кілька фарфорових підприємств: 1855 — Довбиський, 1908 — Коростенський та ін. Перший фаянсовий з-д засн. 1798 у Межигір'ї під Києвом. У 2-й пол. 19 ст. почали діяти: 1887 — Будянський фаянсовий з-д (див. *Будянський фаянсовий завод «Серп і молот»*), 1875 — Кам'янобрідський (на Житомирщині). На зх.-укр. землях виробн. фарфору і фаянсу вперше було організовано в містечку Корці (тепер місто Ровенської обл.) у 90-х рр. 18 ст. У 1913 на Україні діяли 9 підприємств галузі, дрібних з низьким рівнем техніки та важкою ручною працею. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції підприємства фарфоро-фаянсової пром-сті було реконструйовано. Значно розширено сировинну базу для розвитку галузі — відкрито багаті родовища каоліну, польового шпату, пігматитів тощо. Швидко розвивалася галузь у післявоєнні роки. За 1962—67 введено в дію нові фарфорові з-ди в Полтаві, Сумах, Тернополі, Бориславі, Синельниковому. За роки восьмої п'ятирічки (1966—70) реконструйовано Полонський, Коростенський і Баранівський з-ди. В 1972 у м. Дружківці збудовано новий фарфоровий з-д потужністю 25 млн. шт. виробів за рік. У фарфоро-фаянсовій пром-сті України 1982 діяло 18 з-дів, у т. ч. 13 фарфорових, 2 фаянсові і 3 майолікові. Підприємства обладнані потоково-механізованими лініями, безперервнодіючими конвейєрними сушарками, швидкісними печами випалювання та ін. найновішою технікою. За період 1976—83 обсяг виробн. продукції галузі зріс більш як в 1,3 раза. Питома вага УРСР в загальносоюзному обсязі фарфоро-фаянсових виробів становить майже 30 %. У фарфоро-фаянсовій пром-сті України, як і всього Рад. Союзу, здійснюється предметна спеціалізація виробн. щодо випуску однорідної продукції. Напр., Будянський і Кам'янобрідський фаянсові та Коростенський фарфоровий з-ди спеціалізовано на випуску переважно столового посуду; Полонський, Довбиський, Тернопільський, Бориславський фарфорові з-ди — на випуску чайно-кавового посуду. Спеціалізація дала можливість механізувати і автоматизувати технологічні операції, підвищити якість продукції, знизити затрати на її виробництво.

На підприємствах галузі систематично впроваджують нову техніку і прогресивну технологію. На Баранівському фарфоровому з-ді вперше в СРСР встановлено потоково-конвейєрні лінії для декорування виробів деколлю і напівавтомати для глазурування тарілок; на Городницькому фарфоровому з-ді впроваджено швидкісні режими випалювання глазурованих виробів в автоматизованих щілинних печах. Впровадження на підприємствах галузі формувальних напівавтоматів і автоматів з використанням штучних алмазів для шліфування виробів сприяло широкому переведенню виробн. на потоковий і конвейєрний способи. Наук.-тех. проблеми розвитку фарфоро-фаянсової пром-сті розробляє, зокрема, *Фарфоро-фаянсової промисловості український науково-дослідний інститут.*

А. Є. Український.

Легка промисловість

Легка пром-сть УРСР становить значну частину пром. комплексу нар. г-ва республіки. Вона відіграє важливу роль у виконанні завдань дальшого піднесення життєвого рівня трудящих республіки і країни. В 1983 на Україні виготовлено 19,8 % швейних виробів, 18,7 % білизняного та верхнього трикотажу, 23,9 % шкіряного взуття загальносоюзного випуску їх. Питома вага легкої пром-сті в заг. обсязі продукції пром-сті УРСР 1982 становила 12,4 %.

Ще в 10—12 ст. в Київській Русі було поширене кустарне промислове ткацтво, виробництво шкіри, пошиття одягу тощо. В

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в % до 1940 р)

14—16 ст. на території України існували цехи кравців, шевців, ткачів тощо. Легка пром-сть як галузь фаб.-зав. виробн. почала розвиватися в 19 ст. В 1855—65 виникли шкіряні з-ди в Бердичеві, Києві, Василькові, 1885 створено джутову фабрику в Одесі, 1896 — канатний з-д у Харкові та ін. Майже все устаткування, барвники, бл. 50 % бавовни, 80 % шовку, 85 % тонкорунної і напівтонкорунної вовни, 40 % шкіряної сировини ввозилися з-за кордону. В галузі переважали підприємства кустарного типу. На великі підприємства легкої пром-сті 1913 припадало бл. 2,6 % усього пром. виробн. України. Багатьох галузей (лляна, шовкова, трикотажна, нетканих матеріалів, дубильно-екстрактова тощо) не було зовсім. Слабо були розвинуті бавовняна та вовняна пром-сть. На тер. зх. областей України в цей час існували дрібні, основані на ручній праці підприємства шкіряної, взуттєвої, текст. та швейної пром-сті. За роки Рад. влади легка пром-сть України перетворилась на потужну індустріальну галузь. Програма розвитку виробн. предметів нар. споживання була передбачена ще планом ГОЕЛРО. За довоєнні п'ятирічки реконструйовано й технічно переоснащено діючі підприємства, введено в дію бл. 30 конопле- і льонозаводів, ряд текст., взут. та швейних підприємств. Серед збудованих у той час підприємств найбільші: Київська ім. 10-річчя Комсомолу України, Харківська, Дніпропетр. взут. ф-ки, трикотажні ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, швейна ім. М. Горького й суконний комбінат у Києві, Полтав. бавовнопрядильна ф-ка. Поряд із зростанням осн. виробничих фондів у всіх галузях легкої пром-сті систематично поліпшувалась і їхня структура, неухильно збільшувалася питома вага устаткування. Значно зросли капітальні вкладення в шкіряно-взуттєву, швейну і трикотажну пром-сть. Створено пром-сть замінників шкіри, синтетичних дубителів. Швидкий розвиток легкої пром-сті забезпечувався успіхами важкої індустрії, яка постачала нар. г-ву найновішу техніку, та соціалістичною перебудовою с. г., що зміцнило й розширило її сировинну базу. Випуск валової продукції легкої пром-сті України 1940 перевищив рівень 1913 в 3, 7 раза. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу частину підприємств легкої пром-сті України зруйнували нім.-фашист. загарбники.

Зростання виробництва деяких видів продукції легкої промисловості УРСР.

Завдяки братній допомозі українському народові всіх союзних республік легку пром-сть України було швидко відбудовано й розширено на якісно новій тех. основі. Збільшення випуску продукції легкої пром-сті в післявоєн. роки досягнуто внаслідок введення в дію нових підприємств, тех. прогресу, кращій організації виробн. і розширення сировинної бази. Стали до ладу Херсон. бавовняний, Київський, Дарницький (Київ) шовкові комбінати, Житомир. і Ровенський льонокомбінати, Лубенська взуттєва ф-ка, бавовнопрядильні ф-ки в Києві і Львові, швейні ф-ки в Переяславі-Хмельницькому, Артемівську, Миколаєві, Дрогобичі, Кіровограді. Тільки протягом 1959—75 на Україні збудовано 79 великих підприємств легкої пром-сті, 208 розширено й реконструйовано. Найважливіші новобудови: Тернопільський бавовняний, Чернігів. камвольно-суконний, Донецький бавовняний комбінати, ф-ки білизняного трикотажу в Мукачевому, трикотажного полотна в Горлівці, шкіргалантерейна в Сімферополі, швейні ф-ки у Ворошиловграді та інші. Зрушення в матеріально-тех. базі легкої індустрії супроводились внутрішньогалузевими структурними змінами. В УРСР за післявоєнні роки було створено шовкову, лляну промисловість, освоєно виробн. штучної шкіри й хутра, різноманітних тканин з використанням хім. волокон, вовняних камвольних тканин, нетканих матеріалів тощо. За 1976—82 введено в дію 22 великі підприємства легкої пром-сті, зокрема Луцьку ф-ку меланжевих шовкових тканин, Криворізьку вовнопрядильну ф-ку, Макіївську та Долинську бавовнопрядильні ф-ки, Нікопольську ниткову, Орджонікідзевську трикотажну ф-ки, з-ди первин-

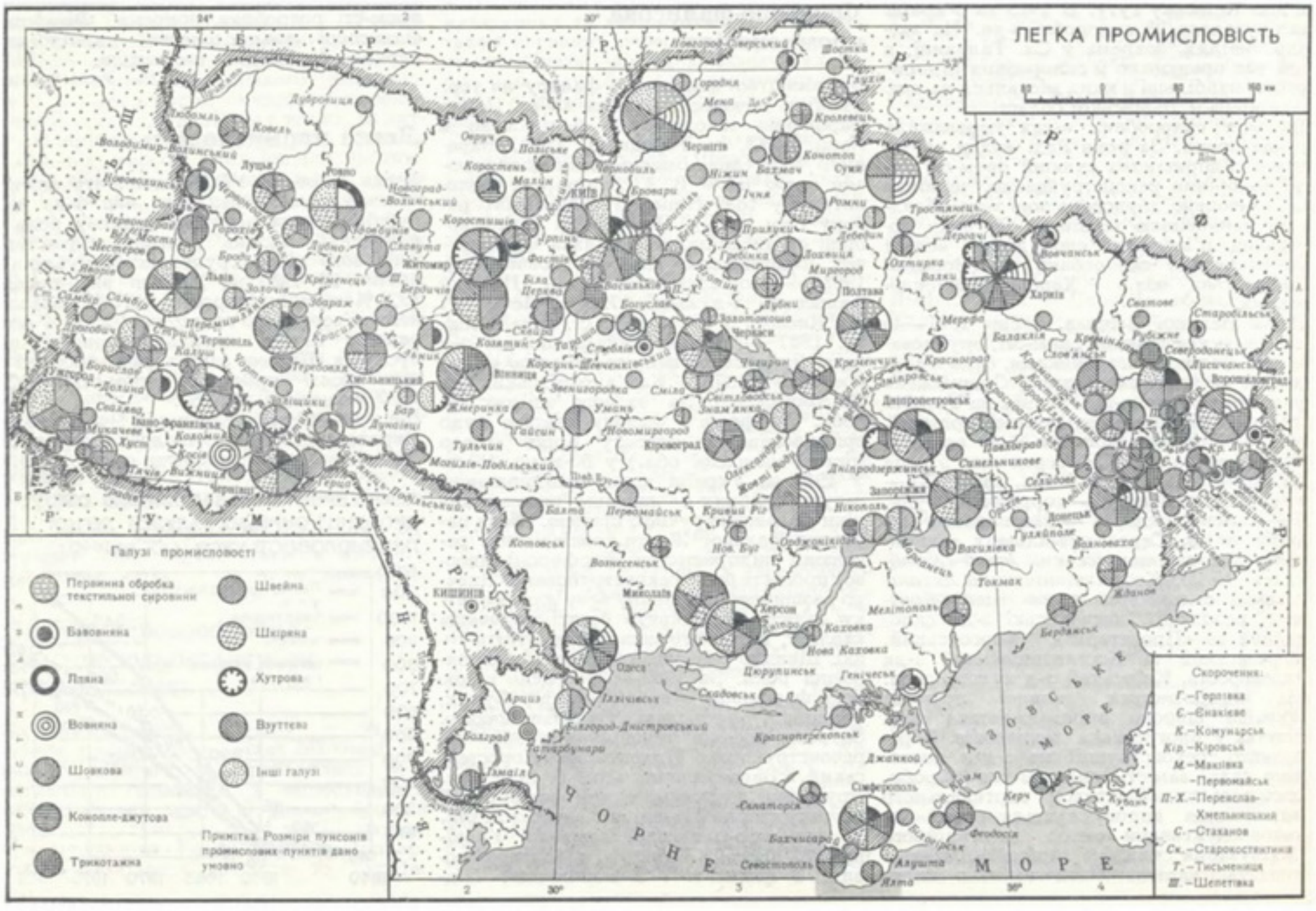

ної обробки льону (Радомишльський, Киселівський, Старовижівський, Іванківський, Овруцький, Калуський), Вознесенське шкіряне об'єднання. За 1976—82 обсяг виробн. продукції легкої пром-сті збільшився на 29 %. Зокрема валова продукція текстильної пром-сті зросла на 24 %, швейної — на 33 %, шкіряної, хутрової і взуттєвої — на 30 %. Характерним для розвитку галузі є прискорене зростання продуктивності праці. За період 1976—82 вона підвищилася на 25,4 %, в результаті чого одержано 93,5 % приросту продукції. Щороку в галузі створюється 9—10 тис. моделей і зразків нових виробів. У 1982 асортимент швейних виробів оновлено на 63 %, трикотажних — на 50 %, шовкових тканин (за малюнками) — на 75 %, взуття — на 72 %. Виробн. товарів поліпшеної якості і асортименту з індексом «Н» зросло порівняно з 1975 більш як у 2,8 раза. Значна увага приділяється збільшенню виробн., поліпшенню асортименту та якості товарів для дітей. У 1982 для дітей було вироблено продукції з держ. Знаком якості у 16 раз більше, ніж 1975. У легкій пром-сті УРСР широко впроваджуються у виробн. високопродуктивні машини та устаткування з автом. регулюванням, телемеханіка та обчислювальна техніка, застосовуються досконаліші методи технології, освоюються нові види сировини й матеріалів, здійснюються комплексна механізація і автоматизація осн. виробн., допоміжних і трансп. робіт, хімізація виробн. На 1.VII 1981 в галузі комплексно механізовано і автоматизовано 48 підприємств, 994 виробничі дільниці, цехи і виробництва, налічується 2919 механізованих потокових та 167 автоматичних ліній.

Темпи зростання продуктивності праці і промислово-виробничих основних фондів по галузях легкої промисловості УРСР (в % до 1970)

	Продуктивність праці (по виробн. продукції на одного працівника)		Промислово-виробничі основні фонди	
	1975	1982	1975	1982
Легка промисловість	124	155	153	237
у т. ч.				
текстильна	121	143	148	240
швейна	123	163	166	231
шкіряна, хутрова і взуттєва	125	159	147	225

У структурі легкої пром-сті УРСР перше місце за випуском продукції та обсягом пром.-виробничих основних фондів займає текстильна пром-сть (47,2 % заг. обсягу валової продукції галузі). Значну питому вагу в текст. виробн. має бавовняна пром-сть. Бавовняні тканини випускають *Херсонський бавовняний комбінат, Тернопільський бавовняний комбінат, Донецький бавовняний комбінат* і Чернівецьке текст. об'єднання. До великих підприємств, що виробляють бавовняну пряжу, належать Полтав., Київська, Нововолинська і Львів. ф-ки. Вовняні тканини виробляють *Чернігівський камвольно-суконний комбінат* і *Ворошиловградський тонкосуконний комбінат*, Дунаєвецька й Одеська ф-ки та ін.; шовкові тканини—в основному *Київський шовковий комбінат, Дарницький шовковий комбінат* і *Черкаський шовковий комбінат*; лляні тканини — *Житомирський льонокомбінат, Ровенський льонокомбінат*.

Серед галузей текст. пром-сті важливе значення має також трикотажне виробн. Найбільші його центри — Київ (див. *київська базова експериментальна трикотажна фабрика «Киянка», Київське виробниче трикотажне об'єднання* імені Рози Люксембург), Харків, Житомир, Львів, Одеса й Донецьк. Провідне місце займає виробн. білизняного трикотажу та панчішно-шкарпеткових виробів (див. *Чернівецьке виробниче панчішне об'єднання* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції). До текст. пром-сті належить і виробн. канатів, мішків, сіток тощо. Частка їх у текст. виробн. республіки порівняно невелика, проте в загальносоюзному виробн. цих видів продукції УРСР посідає провідне місце. До текст. галузі належить також і пром-сть, зайнята первинною обробкою с.-г. сировини — конопель, льону, вовни. Швейна промисловість займає друге, після текст. пром-сті, місце в структурі легкої пром-сті (34,6 % заг. обсягу валової продукції галузі). Найбільші підприємства цієї галузі — *київське виробниче швейне об'єднання «Україна», Харківське виробниче швейне об'єднання* імені Ю. Д. Тинякова, *Одеське виробниче швейне об'єднання* імені В. В. Воровського, виробничі об'єднання «Маяк» (Львів), «Зоря» (Дрогобич). Готовий одяг виробляють у Дніпропетровську, Запоріжжі, Чернівцях, Донецьку, Артемівську та ін.

Виробництво текстильних волокон і пряжі (тис. т)

	1940	1975	1982
Льон-волокно (заводської переробки)	1,3	65,7	54,5
Коноплі-волокно (заводської переробки)	24,7	32,7	13,1
Мита вовна	11,2	37,5	34,5
Шовк-сирець, т	—	177	146
Бавовняна пряжа	12,3	116,5	142,5
Лляна пряжа	1,3	23,4	20,9
Вовняна пряжа	6,1	38,9	45,0

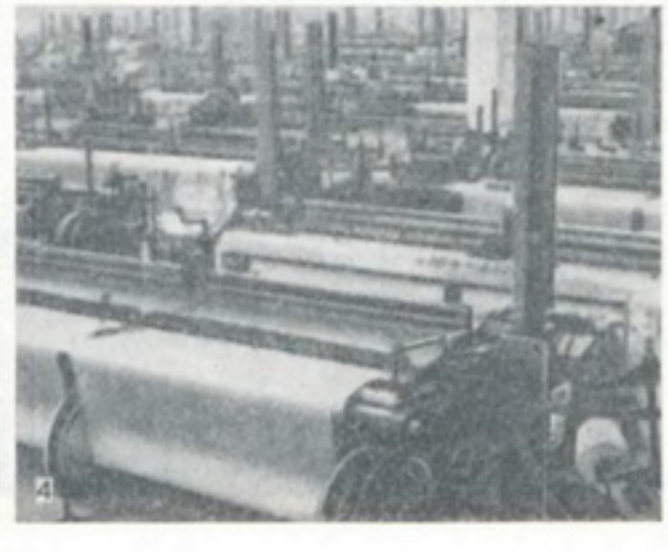

1. Дільниця основов'язального цеху Київського виробничого трикотажного об'єднання імені Р. Люксембург.
2. Цех модельного взуття львівського виробничого об'єднання «Прогрес».
3. Сукально-крутильний цех Криворізької вовнопрядильної фабрики.
4. Ткацький цех Луцької меланжевої прядильно-ткацької фабрики шовкових тканин.

Третє місце в структурі легкої пром-сті республіки належить шкіряно-взуттєвому та хутровому виробництвам (17,9 % заг. обсягу валової продукції галузі). Найбільші центри цих галузей — Київ, Ворошиловград, Харків, Одеса, Львів, Васильків, Бердичів та ін. (див. *Київське виробниче шкіряне об'єднання* імені М. В. Фрунзе, *Ворошиловградське виробниче взуттєве об'єднання* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Київська базова експериментальна взуттєва фабрика* імені 50-річчя Радянської України, *львівське виробниче об'єднання «Прогрес»*).

Випуск швейних виробів по видах (тис. шт.)

Продукція	1975	1982
Пальта, півпальта і плащі	13 661	12 931
Костюми	16 175	11 955
Плаття (включаючи сарафани і халати)	49 198	54 270
Брюки	29 848	25 048
Спідниці	2462	3378

Набуває розвитку хутрова промисловість. В 1982 її питома вага в обсязі продукції шкіряно-взуттєвої та хутрової галузі становила 13,6 % проти 12 % 1970. Найбільші підприємства галузі — Харківське хутрове виробниче об'єднання та виробниче об'єднання «*Тисменица*». Хутряну продукцію випускають також ф-ки в Одесі. Житомирі та Жмеринці. Підприємства галантерейної пром-сті входять до складу текст. та шкіряно-взуттєвої галузей легкої пром-сті, розміщені вони у великих пром. центрах, багатьох середніх і невеликих містах і с-щах міськ. типу.

Розміщення підприємств легкої пром-сті грунтується насамперед на принципі макс. наближення виробн. до районів споживання, сировинних баз і центрів зосередження трудових ресурсів. Одним з великих центрів легкої пром-сті став Донбас, значно розвинулися галузі легкої пром-сті в зх. областях України. Швейні, трикотажні та взут. підприємства розташовані в усіх областях республіки. В деяких областях — Чернігівській, Львівській, Чернівецькій і Київській — легка пром-сть є галуззю спеціалізації. В легкій пром-сті досягнуто значного рівня концентрації, централізації виробн. завдяки укрупненню фабрик і заводів та створенню на їх базі виробничих об'єднань. В галузі (1982) діють 15 респ. пром. об'єднань, у складі яких 120 виробничих об'єднань (387 виробничих одиниць). Виробничі об'єднання і комбінати випускають бл. 70 % товарної продукції легкої пром-сті УРСР. У швейній, бавовняній, шкіряній, лляній, взуттєвій галузях легкої пром-сті об'єднання виробляють від 70 % до 100 % продукції. Поглиблюється спеціалізація виробн. В швейній галузі предметно спеціалізовано 107 підприємств, у трикотажній — 15, в панчішно-шкарпетковій — 13. Однією з особливостей розвитку тех. бази легкої пром-сті УРСР є поступовий перехід на безперервно-потокову форму організації виробн. У взуттєвій, швейній та трикотажній галузях налічувалося 369 потоків з прогресивною формою організації праці (1980).

В десятій п'ятирічці найбільше капіталовкладень було спрямовано у бавовняну, шовкову, вовнову пром-сть. Зростають обсяг та питома вага капіталовкладень у галузі первинної обробки льону та ін. луб'яних культур.

Всебічно розвивається легка пром-сть в одинадцятій п'ятирічці. Послідовно збільшуючи випуск необхідних високоякісних товарів, легка пром-сть розширює матеріальні основи зростання нар. споживання. Здійснюється курс на посилення інтенсифікації та підвищення ефективності виробн. на базі прискорення наук.-тех. прогресу, послідовного додержання режиму економії. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню забезпечення населення товарами народного споживання у 1983—1985 роках» (1983) в галузі значна увага приділяється підвищенню якості вироблюваної продукції, розширенню її асортименту, зокрема збільшенню випуску товарів, які користуються підвищеним попитом населення, в першу чергу бавовняних, лляних, шовкових та вовняних тканин і одягу з них, білизняного та верхнього трикотажу. виробів дитячого асортименту. Здійснюються заходи щодо вдосконалення планування галузевої структури, поглиблення спеціалізації виробн., розширення номенклатури продукції. Поліпшується комплексність розвитку шляхом дальшого зростання галузей первинної обробки с.-г. сировини, виробн. пряжі, ниток, оздоблювальних матеріалів, фурнітури; поглиблюється координація роботи легкої пром-сті з ін. галузями нар. г-ва. Першорядне значення надається неухильному зростанню продуктивності праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробн., впровадження малооперацийних і маловідходних технологій, прогресивних видів сировини, матеріалів, спеціалізації і поліпшення структури виробн., удосконалення організації нормування, підвищення кваліфікаційного рівня працівників, всебічного розвитку соціалістич. змагання. Науково-дослідну роботу з проблем розвитку легкої пром-сті на Україні ведуть *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, Текстильної промисловості український науково-дослідний інститут*, Український н.-д. ін-т по переробці штучних і синтетичних волокон (Київ), *Швейної промисловості український науково-дослідний інститут, Шкіряно-взуттєвої промисловості науково-дослідний інститут*, а також *Київський технологічний інститут легкої промисловості* та ін. Про окремі підгалузі легкої пром-сті див. також ст. в алфавітних томах УРЕ.

Т. Ф. Безручко.

Харчова промисловість

Харчова промисловість України посідає 2-е місце, після РРФСР, у загальносоюзному виробництві продовольчих товарів. У 1982 на республіку припадало 62,6 % загальносоюзного виробн. цукрупіску з цукр. буряків, 34,2 % олії, 25,0 % тваринного масла, 22,2 % м'яса, включаючи субпродукти 1-ї категорії, 23,4 % консервів, 22,1 % пива, 20,9 % кондитерських виробів, 19,7 % молочної продукції з незбираного молока в перерахунку на молоко, 18,1 % виноградного вина, 45,4 % видобутку солі. Питома вага харч. пром-сті (1982) у заг. обсязі пром. виробн. УРСР становила 19,1 %. Харчова пром-сть посідає значне місце у функціонально-галузевій структурі *агропромислового комплексу* і розвивається у тісному взаємозв'язку з центральною його ланкою — сільським господарством. Споживаючи понад 50 % продукції с. г. республіки, вона, в свою чергу, значною мірою забезпечує тваринництво кормовими ресурсами за рахунок поворотних відходів виробництва і вироблюваних кормових продуктів. Харч. пром-сть УРСР, як і всього Рад. Союзу, представлена більш як 40 спеціалізованими галузями і виробництвами, які об'єднано в харчосмакову, м'ясну, молочну і рибну пром-сть. Харч. продукцію виробляють також підприємства *борошномельно-круп'яної промисловості* та *комбікормової промисловості*, частково *мікробіологічної промисловості*, споживчої кооперації, громад. харчування, підприємства різних міністерств і відомств УРСР. Продукти харчування випускають (1982) 16 тис. підприємств понад 25 міністерств і відомств.

У дореволюц. період на Україні харч. пром-сть як галузь індустріального виробн. почала зростати з розвитком капіталізму, в осн. з 2-ї пол. 19 ст. Заводське виробн. цукру виникло дещо рані-

У ткацькому цеху Тернопільського бавовняного комбінату. Снувальний цех Черкаського шовкового комбінату.

ше. Першу цукроварню на Україні збудовано 1824 в с. Трощині (тепер Канівського р-ну Черкас. обл.). В 1913 з 242 цукр. з-дів Росії 203 діяли на Україні. Тех. оснащення цукр. пром-сті було вищим, ніж ін. галузей харч. пром-сті. До рівня фабричного виробн. наблизилась спиртова пром-сть, в якій переважали підприємства капіталістичного типу. Виробн. вина було розвинуте гол. чин. на Півдні України і базувалося на примітивній техніці і технології. Паромеханізовані з-ди діяли в олійно-жировій пром-сті. В 1913 на Україні було 92 цензові з-ди та понад 2 тис. дрібних олійниць. Інші галузі харчосмакової пром-сті були менш розвинуті. Консервну продукцію виробляли 34 напівкустарні підприємства, зосереджені в основному в Херсонській, Таврійській та Київ. губерніях. Потреба у хлібі та хлібобулочних виробах задовольнялася гол. чин. за рахунок домашнього виготовлення; у великих містах хлібопечення було представлене дрібними пекарнями. В кондитерській пром-сті переважало кустарне виробн., невеликі підприємства фабричного типу діяли в Києві, Одесі, Харкові та ін. містах. Пивоваріння, хоч і мало високу питому вагу в загальнорос. виробництві (1913 на Україні було 218 пивзаводів з 628 у країні), характеризувалося сезонністю виробництва і було зосереджено лише у великих містах.

Сіль добували дрібні солепромисловці, які орендували ділянки на морському узбережжі в Криму. Шахтне видобування солі в Донбасі (Артемівськ, Слов'янськ) та на Закарпатті (Солотвина) тільки почало розвиватись. У тютюновій пром-сті вавіть на великих ф-ках механізація робіт була дуже низькою. На рівні ремесла і, рідше, мануфактури геребували й інші виробництва. М'ясна і молочна пром-сть у дореволюц. період на Україні тільки почала розвиватися. Худобу переробляли гол. чин. на дрібних кустарних бійнях, у великих містах і пром. центрах. Молочна пром-сть була представлена (1913) 96 дрібними підприємствами, які в основному виробляли тваринне масло. Продукція з незбираного молока вироблялась на невеликому з-ді в м. Одесі, одному з трьох підприємств такого типу, які діяли на той час у Росії.

Близько 80 % риби на Україні виловлювали в прибережних зонах Азовського та Чорного морів пасивними засобами лову. Частина рибальства зосереджувалася на внутр. водоймах та великих ріках. В 1913 на Україні діяло 1365 т. з. великих підприємств, які виробляли продовольчі товари; на них припадало 43,5 % валової продукції галузі.

За роки Радянської влади швидкий розвиток всіх галузей харчової промисловості України тісно пов'язаний з соціалістичною індустріалізацією і колективізацією сільського господарства країни, які дали можливість за роки довоєнних п'ятирічок зміцнити матеріально-тех. базу галузей харч. промисловості, здійснити концентрацію виробн., розвинути сировинну базу. Було створено нові галузі — м'ясопереробну, молокопереробну, маргаринову, маслоробну, консервну та ін. На буд-во нових, реконструкцію і тех. переоснащення діючих підприємств харч. пром-сті Рад. України в роки довоєнних п'ятирічок було виділено значні капіталовкладення, що дало можливість ввести в дію велику кількість нових об'єктів. Серед них найбільші — Ворошиловгр., Київський, Одеський, Полтав., Вінницький м'ясокомбінати, молочні з-ди в Харкові, Києві, Дніпропетровську, хлібозаводи в Донецьку, Харкові, Одесі, Києві. Значні кошти вкладено в розвиток харч. пром-сті зх. областей України, що возз'єдналися з УРСР 1939—40. Водночас проводилась велика робота по підготовці кваліфікованих кадрів харчовиків, впроваджувалися передові форми соціалістичної організації праці, поліпшувалося розміщення підприємств галузі. В результаті цього 1940 обсяг виробн. продукції харч. пром-сті республіки збільшився порівняно з 1913 у 2,6 раза.

Створення нових галузей та їх прискорений розвиток поліпшили галузеву структуру харч. пром-сті. Напр., питома вага цукр. і спиртової пром-сті знизилася при абсолютному зростанні виробництва продукції цих галузей, зросла частка хлібопекарної, м'ясної, молокопереробної та ряду ін. В 1940 частка УРСР у загальносоюзному випуску продукції становила: по виробн. цукру — 73 %, консервів — 31 %, кондитерських виробів — 24,3 %, олії — 19,9 %, м'яса пром. переробки — 19,3 %.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 харч. пром-сть України зазнала великих втрат: було зруйновано понад 80 % її виробничих потужностей, різко скоротилися сировинні ресурси. В 1944 виробн. найважливіших харч. продуктів зменшилося проти 1940 у 7—13 раз. У післявоєнні роки харч. пром-сть була відбудована і набула дальшого розвитку. Вже 1952 за заг. обсягом виробн. продукції вона

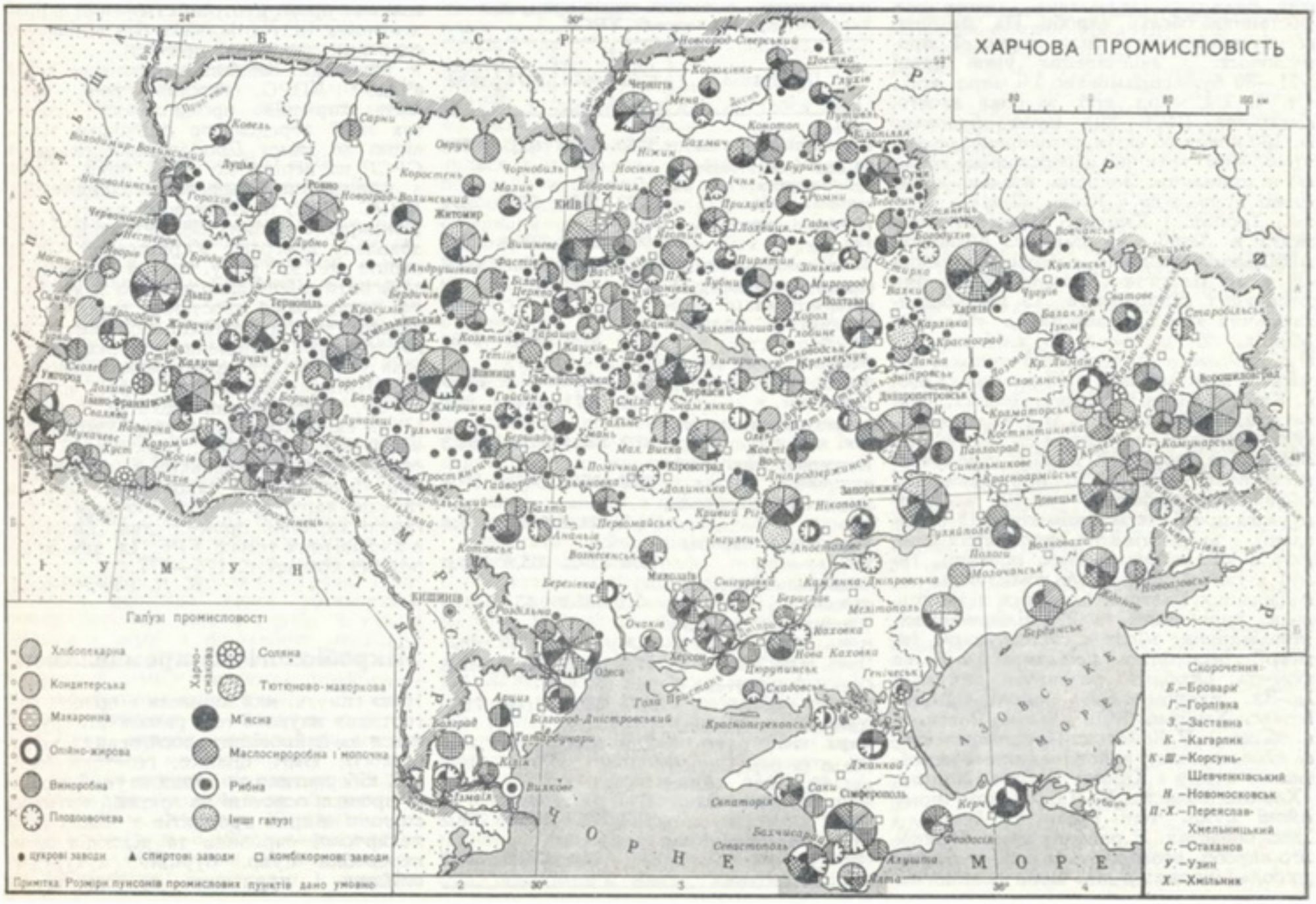

перевищила довоєнний рівень. У наступні роки здійснювалося широке нове буд-во, зростали осн. фонди галузі внаслідок впровадження автоматизованого устаткування, високопродуктивних машин, апаратів і конвейєрів, поліпшувалася їхня структура. Прискореними темпами розвивалися м'ясна, молокопереробна, консервна, рибна, цукрова, олійножирова й виноробна пром-сть. В умовах розвинутого соціалізму харч. пром-сть характеризується потужним виробничим потенціалом, планомірним нарощуван-

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (в % до 1940)

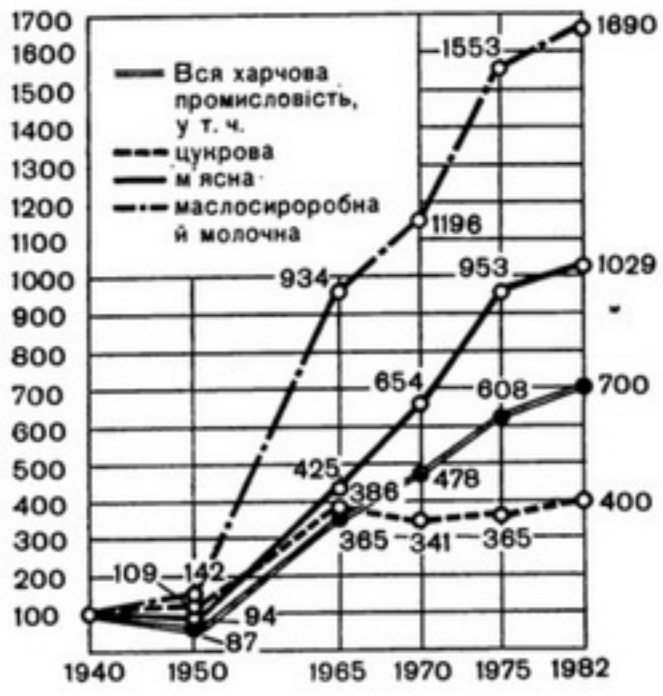

нням його на основі використання досягнень наук.-тех. революції, динамічним зростанням обсягу виробн. На зміцнення матеріально-тех. бази харчової промисловості і поліпшення умов праці 1971—80 було спрямовано 4,6 млрд. крб., у т. ч. 2,4 млрд. крб. за роки десятої п'ятирічки (1976—80). Було збудовано бл. 160 нових об'єктів, розширено, реконструйовано і технічно переоснащено понад 500 підприємств. Зокрема, введено в дію великі цукр. з-ди у Київ., Львів., Полтав., Терноп. і Хмельн. областях, солешахти в Донец. та Закарп. областях, найбільший в Європі олієекстракційний з-д у м. Пологах (Запоріз. обл.), ряд копсервних підприємств, 15 пиво-безалкогольних заводів, винозавод «Ольвія» (Микол. обл.), понад 40 хлібозаводів, 59 підприємств по переробці молока, потужні м'ясокомбінати в Житомирі, Ковелі, Кам'янці-Подільському, Лубнах, Червонограді та ін. об'єкти. В 1982 обсяг виробн. продукції харч. пром-сті республіки збільшився проти 1970 на 40 %, продуктивність праці — на 28 %, промислово-виробничі основні фонди — на 107 %. Значна увага приділяється комплексній механізації і автоматизації виробничих процесів в усіх галузях харч. пром-сті. На 1981 в галузі діяло 5146 комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів, виробництв та 322 підприємства. Найважливіше місце в системі харч. індустрії республіки посідає цукрова пром-сть. Особливо розвинута галузь у Пд.-Зх. економічному районі (Вінн., Черкас., Хмельн., Київ., Львів., Ровен. та ін. області). У Донецько-Придніпровському економічному районі великими виробниками цукру є Кіровогр., Сум., Полтав. і Харків. області. У Пд. економічному районі цукр. з-ди діють в Микол. і Одес. областях. У районах цукробурякового виробн. розміщується осн. частина і цукрорафінадних з-дів. Вони розташовані в Ходорові (Львів. обл.), Шепетівці, Черкасах, Сумах, Дружбі (Сум. обл.), Бердичеві. Найбільші підприємства цукрової пром-сті УРСР: *Лохвицький цукровий комбінат, Долинський цукровий завод, Куп'янський цукровий комбінат, Сумський Червонозоряний цукрорафінадний завод, Одеський цукрорафінадний завод* та ін. Підприємства хлібопекарної пром-сті споруджено на новій тех. базі у багатьох містах і с-щах міськ. типу. В галузі систематично розширюється й поліпшується асортимент продукції, підвищується її якість. Зростає виробн. хлібобулочних виробів підвищеного попиту, зокрема здобних виробів, сухарних. Хлібозаводи майже цілком перейшли на виготовлення виробів з сортового пшеничного борошна. Розміщення олійножирової пром-сті характеризується перш за все раціональними зв'язками її підприємств з сировинною базою, підвищенням рівня комбінування й кооперування виробн., створенням олійно-жирових комбінатів. Найпотужніші з них — Кіровоградський, Слов'янський (Донец. обл.), Одеський, Харківський, Полтавський, Дніпропетровський, Запорізький, Вінницький, Чернівецький олійно-жирові й жирові комбінати, Пологівський олієекстракційний з-д (Запоріз. обл.). Україна — великий виробник овочів, плодів і ягід, що є надійною базою для розвитку плодоовочевої пром-сті. Продукцію галузі виробляють спеціалізовані консервні, овочесушильно-консервні з-ди та цехи при харч. комбінатах, заготівельні управління, колгоспи і радгоспи. Збудовано великі консервні підприємства в Крим., Черкаській, Вінн., Хмельн. та ін. обл. Первинне виноробство зосереджено в Крим., Херсон. і Закарп. областях. Найбільші підприємства виноробної пром-сті УРСР: *кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра»*, винокомбінати «Таврія» (Херсон. обл.), «Жовтнева хвиля» (Запоріз. обл.), з-ди шампанських вин в Артемівську (див. *Артемівський завод шампанських вин*), Одесі, Харкові, Києві.

Виробництво основних видів продукції харчової промисловості УРСР

Продукція	1940	1970	1975	1982
Цукор-пісок, тис. т	1580	5973	6035	6608
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії), тис. т	299	1565	2215	2056
Ковбасні вироби, тис. т	66,8	436,4	580,8	698,7
Тваринне масло, тис. т	33,3	245,2	313,7	322,0
Продукція з незбираного молока (в перерахунку на молоко), тис. т	...	3936	4801	5103
Жирний сир (включаючи бринзу), тис. т	4,9	92,2	113,6	138,6
Олія, тис. т	159	1071	1144	939
Маргаринова продукція, тис. т	15,2	151,4	202,1	304,3
Консерви, млн. умовних банок	339	2642	3658	3894
Кондитерські вироби, тис. т	191,8	601,2	694,6	841,6
Макаронні вироби, тис. т	79,4	219,5	255,6	330,0
Виноградне вино, млн. дал	5,1	65,0	55,9	60,0
Плодоягідне вино, млн. дал	2,6	10,6	45,6	48,5
Пиво, млн. дал	27,2	90,0	133,5	142,6
Сіль (видобуток), тис. т	1987	5093	6141	7162
Цигарки і сигарети, млрд. шт.	22,9	64,8	72,8	77,9
Мило (в перерахунку на 40 %-ний вміст жирних кислот), тис. т	99,2	226,4	262,8	278,2
Синтетичні мийні засоби, тис. т	—	87,1	124,1	219,2

М'ясна пром-сть УРСР — високорозвинута галузь, що включає значну кількість великих механізованих підприємств, збудованих у вел. пром. центрах. Асортимент продукції галузі становить бл. 400 найменувань. Широкого розвитку набуває виробн. пташиного м'яса, зокрема бройлерів. Республіка випускає продукцію молочної пром-сті майже 180 найменувань. Швидко розвивається виробн. продукції дит. харчування, фасованої мол. продукції. В усіх пром. центрах УРСР діють міські молочні з-ди; в с.-г. р-нах споруджуються здебільшого з-ди по випуску тваринного масла, сиру, молочних консервів та сухого молока. Найважливіші центри рибної промисловості УРСР — Севастополь, Керч, Одеса, Жданов, Бердянськ. Велику увагу в республіці приділяють створенню сировинних ресурсів рибної пром-сті (див. *Рибництво*).

В харч. пром-сті України, як і в СРСР, широко здійснюються процеси концентрації, кооперування і комбінування виробн., поглиблюється його спеціалізація. Зміцнюються виробничі зв'язки між с.-г. і пром. підприємствами внаслідок об'єднання виробн. с.-г. сировини з її пром. переробкою. Розвиваються *агропромислові об'єднання*, агропромислові комплекси. Вдосконалюється розміщення галузі на основі розвитку підприємств у сировинних районах, наближення сировинної бази до великих пром. центрів, створення спеціалізованих індустріальних баз по виробн. сировини для харч. пром-сті.

У виконанні завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, важлива роль належить харчовій промисловості, розвиток якої передбачено здійснити відповідно до вимог *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Згідно з рішеннями Травневого пленуму ЦК КПРС (1982) та Липневого пленуму ЦК Компартії України (1982) розроблено Продовольчу програму Української РСР на період до 1990 року, в якій передбачено здійснити дійові заходи щодо забезпечення динамічного зростання виробн. продовольства в республіці, поліпшення його структури, зміцнення матеріально-тех. бази галузей агропромислового комплексу. Питання розвитку харч. пром-сті УРСР, вдосконалення техніки, організації та економіки галузі розробляють *Харчової промисловості харківський проектно-конструкторський і технологічний інститут*, а також н.-д. ін-ти по галузях харч. пром-сті. Про окремі підгалузі харчової пром-сті див. також ст. в алфавітних томах УРЕ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

В. П. Васютинський.

Мікробіологічна промисловість

Нова галузь, яка виникла в процесі розгортання науково-тех. революції. Грунтується на найновіших досягненнях мікробіології, хімії, фізики, генетики, біохімії, кібернетики та інших наук. Виробничі процеси основані на *мікробіологічному синтезі* цінних продуктів з різних видів нехарчової сировини та відходів пром. переробки цукр. буряків кукурудзи, олійних і круп'яних культур та ін.

Продукцію мікробіологічної пром-сті здебільшого використовують у с. г. Для потреб тваринництва виробляють кормові дріжджі, білково-вітамінні концентрати, амінокислоти, вітаміни, ферментні препарати, кормові антибіотики та інші біологічно активні речовини, з яких в основному виготовляють повноцінні комбікорми. В *землеробстві* застосовують бактеріальні добрива та мікробіологічні засоби захисту рослин. Мікробіологічні препарати ефективно використовують для охорони природи і навколишнього середовища, в т. ч. для розкладу залишків отрутохімікатів у грунті та водоймах, очищення пром. і побутових стоків вод. Ферментні препарати застосовують у хім. (мийні засоби найвищої якості, повноцінні замінники вовни, пластмас, синтетичного каучуку), харчовій, медичній, нафтохім., металург. та інших галузях пром-сті. На Україні діють 11 підприємств мікробіологічної пром-сті, підпорядковані Головному управлінню мікробіологічної промисловості при Раді Міністрів СРСР. Вони виробляють бл. 30 % загальносоюзного випуску кормових антибіотиків, бл. 20 % premіксів, 35 % ферментних препаратів та ін. продукцію. Найбільші підприємства галузі — Ладижинський з-д ферментних препаратів (Вінн. обл.), Немішаївський з-д біохім. препаратів (Київ. обл.), Кременчуцький з-д білково-вітамінних концентратів (Полтав. обл.). Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року встановлено завдання по збільшенню виробн. повноцінних білково-вітамінних добавок, зокрема кормових дріжджів і кормового лізину, для постачання їх держ. комбікормовій пром-сті, міжгосп. підприємствам, колгоспам і радгоспам. Наук. проблеми розвитку мікробіологічної пром-сті на Україні розробляють Мікробіології і вірусології ін-т ім. Д. К. Заболотного АН УРСР, н.-д. ін-ти — спиртової і лікеро-горілчаної пром-сті, м'ясної і молочної пром-сті — в Києві, харч. пром-сті — в Харкові та інші установи. *В.К. Кондратюк.*

Борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловість

На Україні парові вальцьові млини почали будувати в останній чверті 19 ст. На поч. 20 ст. вона стала одним з осн. районів розвинутого товарного млинарства в країні. За роки Рад. влади борошномельно-круп'яна пром-сть республіки перетворилась на потужну індустріальну галузь. Ще в довоєнні п'ятирічки було збудовано великі механізовані підприємства, покладено початок створенню вітчизн. млинарського машинобудування. За післявоєнні роки внаслідок раціонального розміщення підприємств, вдосконалення технології виробництва галузь набула дальшого розвитку. За 1971—82 загальний обсяг продукції борошномельно-круп'яної і комбікормової пром-сті в республіці збільшився у 2 рази, пром.-виробничі осн. фонди зросли в 4,3 раза. Приділяється постійна увага збільшенню виробн. борошна вищих сортів, а також борошна і дерті з фуражних зернових культур для годівлі тварин. Комбікормова пром-сть УРСР випускає повнораціонні комбікорми-концентрати, білково-вітамінні добавки та збагачувальні суміші. Пром. виробн. комбікормів сприяє індустріалізації *тваринництва*. На Україні в роки першої п'ятирічки (1928—32) великі комбікормові з-ди збудовано в Києві, Полтаві, Харкові, Кіровограді та Дніпропетровську. В 1983 в системі М-ва заготівель УРСР діяло 97 комбікормових підприємств. В дев'ятій п'ятирічці (1971—75) почато буд-во міжгосп. комбікормових з-дів на основі кооперування коштів колгоспів і радгоспів із залученням держ. кредитів. В республіці діє (1983) 415 таких з-дів. Сучас. комбікормові з-ди — високомеханізовані і автоматизовані підприємства, оснащені потоковими лініями для збагачування комбікормів вітамінами, амінокислотами, мікроелементами та ін. компонентами. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року намічено заходи по нарощуванню виробн. борошна і крупів, а також виробн. комбікормів на держ., міжгосп. підприємствах, у колгоспах і радгоспах з метою раціонального використання фуражного зерна.

Поліграфічна промисловість

Підприємства поліграфічної промисловості республіки випускають різні види друкованої продукції: книги, журнали, газети, плакати, календарі, географічні карти, етикетки, квитки, бланки, вироби культурно-побутового призначення тощо.

Початок розвитку вітчизняної поліграфічної пром-сті було покладено в серед. 16 ст. книгодрукуванням. В цей час рос. першодрукар Іван Федоров випустив першу друковану книгу «Апостол». На Україні першу друкарню засновано 1573 у Львові; згодом було створено *Острозьку друкарню* (1578), *Дерманську друкарню* (1602), *Почаївську друкарню* (поч. 17 ст.), *Києво-Печерську друкарню* (1615), друкарню в Чернігові та ін. місцях. Переважна більшість друкарень, яких до Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні налічувалось 824, являла собою дрібні кустарні майстерні. Майже всі роботи виконувались вручну. В 1916 у друкарнях налічувалося лише 43 складальні машини. Устаткування, папір, друкарські фарби, шрифти завозилися з-за кордону. В 1918 на Україні почалася націоналізація друкарень. Вона супроводилася концентрацією виробн., об'єднанням дрібних, відсталих у технічному відношенні приватних друкарень у великі державні підприємства. В період відбудови і реконструкції народного господарства на Україні була створена якісно нова матеріально-тех. база поліграф. пром-сті. Велика увага приділялась газетному виробн. В 1931 у Харкові вийшов номер газ. «Правда», надрукований вперше в нашій країні з матриць, доставлених літаком. Першим п'ятирічним планом передбачалося перевести щоденні газети на машинний набір. Вітчизн. поліграф. машинобудування, створене в роки довоєнних п'ятирічок, дало можливість здійснити реконструкцію діючих і оснастити найновішим устаткуванням новозбудовані поліграф. підприємства. З розвитком поліграф. виробн. вирішувалася проблема висококваліфікованих кадрів. У 1930 на базі поліграф. ф-тів Київського і Харківського худож. ін-тів у Харкові був відкритий поліграф. ін-т. В 1932 засновано Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, який з 1972 є провідним закладом поліграф. пром-сті країни з проблем високого друку. В 1940 на Україні працювало 827 поліграф. підприємств, у т. ч. 30 республіканських, 24 обласні, 57 міських і 716 районних друкарень.

Потужності книжково-журнальних підприємств становили понад 800 млн. аркушів-відбитків. Поліграфічне виробн. було розвинуте в Києві, Харкові, Одесі, Донецьку, Полтаві. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 на тимчасово окупованій території республіки поліграфічні підприємства були майже повністю знищені нім.-фашист. загарбниками, а устаткування пограбоване. В 1944 їхні потужності становили лише 15 % довоєнного рівня. В післявоєнні роки поліграф. пром-сть була швидко відбудована і 1949 досягла довоєнного рівня випуску друкованої продукції.

З 50-х рр. почався новий етап у розвитку поліграф. пром-сті республіки. В 1950 закінчено реконструкцію Харківської книжкової друкарні ім. М. В. Фрунзе потужністю 500 млн. аркушів-відбитків на рік. У 1959 стала до ладу Київська фабрика кольорового друку, 1962 закінчено буд-во газетно-журнального комбінату видавництва «*Радянська Україна*». В 1964 збудовано фабрику набору, 1970 — книжкову фабрику в Києві, які 1970 разом з фабрикою кольорового друку були об'єднані в поліграфічний комбінат (нині головне підприємство респ. виробничого об'єднання «Поліграфкнига»). За роки дев'ятої (1971—75) і десятої (1976—80) п'ятирічок розширено Київ. ф-ку друкованої реклами, збудовано книжкову «Жовтень» і офсетну ф-ки, гол. підприємство виробничого об'єднання «Поліграфіст» у Києві, а також Дніпропетровську, Житомирську, Ровенську, Черкаську, Чернівецьку обласні, 65 міських і районних друкарень. Понад 80 підприємств реконструйовано і розширено. На базі респ. поліграф. підприємств створено виробничі об'єднання «Поліграфкнига», «Зоря» і «Поліграфіст», які спеціалізуються на випуску відповідно книжково-журнальної, етикетно-пакувальної і паперово-білової продукції. На 1.I 1984 у системі Держкомвидаву УРСР налічувалось 544 поліграф. підприємства, в т. ч. 12 книжкових, 6 етикетних, 5 паперово-білових ф-к і шрифтоливарний з-д респ. підпорядкування, 11 обл. газетно-бланкових і книжкових, 90 міських, 419 районних друкарень.

В республіці також діють потужні поліграф. комбінати видавництва «Радянська Україна» ЦК Компартії України і видавництва «Молодь» ЦК ЛКСМУ, 16 друкарень обл. парт. видавництв, 828 підприємств, поліграф. цехів і дільниць оперативного друку, які перебувають у підпорядкуванні м-в, відомств, орг-цій. Комбінат друку видавництва «Радянська Україна» є найбільшим у республіці газетно-журнальним підприємством. Найбільше підприємство по випуску книжкової і образотворчої продукції — гол. підприємство респ. виробничого об'єднання «Поліграфкнига». Харківська книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе, якій 1973 минуло 100 років, є найбільшим у республіці підприємством по випуску худож., наук.-технічної л-ри та шкільних підручників. Великими поліграфічними підприємствами є книжкові ф-ки Київська, харківська «Комуніст», львівська «Атлас», а також гол. підприємства виробничих об'єднань «Зоря» і «Поліграфіст», Херсонська поліграф. фабрика тощо. Значно зміцніла за останні роки поліграф. база в системі парт. видавництв республіки. Збудовано нові сучас. газетні комплекси у Ворошиловграді, Запоріжжі, Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Сімферополі, Харкові. Будуються (1984) такі ж комплекси в Тернополі, Ужгороді, Херсоні, Хмельницькому, Чернігові. Здійснено децентралізацію друкування центр. і респ. газет. Їхні зображення в місця ви-

пуску передаються за допомогою фототелеграфу. Сучас. етап розвитку поліграф. пром-сті України характеризується дальшим удосконаленням її структури, впровадженням нових машин, технологічних процесів і матеріалів. Підвищується рівень спеціалізації і кооперування виробництва, триває укрупнення невеликих підприємств. У місц. поліграфії організовано перші міжрайонні друкарні. Для виготовлення друкованої продукції все ширше використовують технологію офсетного друку, яка забезпечує значне підвищення продуктивності праці, поліпшення якості поліграф. виконання. В 1983 в системі Держкомвидаву УРСР способом офсетного друку виготовлено 46,0 % всієї друкованої продукції, за винятком газет. Офсетна техніка поступово впроваджується і в газетне виробн. З кожним роком на поліграф. підприємствах розширюється застосування таких прогресивних технологій, як фотонабір, друкування з фотополімерних друкарських форм, замість металевих, виготовлення кольороподілених фотоформ за допомогою електронного устаткування, трафаретний друк для оздоблення палітурок тощо. Здійснюється робота по механізації виробн., впровадженню прогресивніших форм організації і оплати праці. Замість окремих поопераційних машин і верстатів у поліграф. виробн. все ширше застосовують потокові технологічні лінії і агрегати. Підвищення тех. рівня виробн. дало змогу розширити обсяг робіт по комплексній механізації підприємств, цехів, дільниць. XXVI з'їзд КПРС поставив перед книговидавничою справою, поліграф. пром-стю завдання повніше задовольняти потреби в друкованій продукції, особливо у виданнях дит. і худож. л-ри, підвищувати якість поліграф. виконання. Відповідні завдання висунуто перед суміжними галузями — поліграф. машинобудуванням, лісовою, целюлозно-паперовою і деревообробною пром-стю. Н.-д. роботу в галузі видавничої справи в УРСР проводить *Поліграфічної промисловості український науково-дослідний інститут*. Кадри для поліграфічної пром-сті готує *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова (Львів). *І. В. Ковба.*

Медична промисловість

Підприємства мед. пром-сті УРСР виробляють лікар. засоби, вітаміни, перев'язні та шовні матеріали, мед. техніку та інші вироби мед. призначення. Як галузь включає *хіміко-фармацевтичну промисловість*, медичної техніки промисловість, виробництво мед. виробів із скла, фарфору і пластмас, виробів для пакування і фасування лікар. засобів, зуболікарських і зуботехнічних матеріалів. Виготовлення лікар. засобів пар. лікарями з природних продуктів та медичних інструментів ремісниками відомо ще з Київської Русі. В 1738 при Лубенській аптеці було відкрито майстерню по виготовленню мед. інструментів; у 1-й пол. 19 ст. їх виробляв Херсонський інструментальний з-д. У 1853 в Харкові створено майстерню такого ж профілю. В 1860 в Києві почали працювати дві майстерні мед. інструментів. У 80-х рр. 19 ст. на хім. з-дах Одеси почато пром. виробн. лікар. засобів. Потім виникли спеціалізовані підприємства по виготовленню їх у Києві (1881), Миколаєві (1894), Харкові (1907), Одесі (1911), Кременчуці (1912) та ін. Проте внаслідок заг. техніко-екон. відсталості країни, засилля іноз. капіталу розвиток мед. пром-сті відставав, потреба в мед. продукції задовольнялася гол. чин. за рахунок імпорту. Відсталість галузі особливо виявилася у роки 1-ї світової війни, коли імпорт мед. продукції ускладнився воєнними обставинами. Це дало поштовх до розвитку мед. пром-сті: виникли нові підприємства і виробництва.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції було проведено націоналізацію підприємств галузі, концентрацію виробництва та підвищено його тех. рівень. За довоєнні п'ятирічки здійснено заходи щодо прискореного розвитку галузі, споруджено нові заводи: «Червона зірка» і хірургічних інструментів у Харкові, «Ренток» і «Медінструмент» у Києві, по первинній переробці рослинної лікарської сировини в Лубнах і Житомирі та ін., а також реконструйовано і розширено заводи: хіміко-фармацевтичний в Києві, «Здоров'я трудящим» у Харкові та ін. Освоєно виробництво амідопірину, антипірину, хлораміну, резорцину, хлоралгідрату, етилового ефіру та ін. синтетичних медикаментів, нових вакцин і сироваток, а також рентгенівських, електродіагностичних, інгаляційних та ін. лікувально-діагностичних апаратів і приладів. У 1940 на Україні діяло 113 підприємств медичної пром-сті та 2 галузеві н.-д. ін-ти. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування частини з-дів було евакуйовано на схід країни, де їхні колективи створили заводи-дублери, що випускали мед. продукцію для потреб фронту. Більшість підприємств під час тимчасової окупації України було зруйновано і пограбовано фашист. загарбниками.

В міру визволення України від ворожих військ проводилася відбудова галузі. До кін. 1950 було завершено відбудову підприємств галузі, яка здійснювалась на новій тех. базі в напрямі вдосконалення діючих і створення нових виробництв, оновлення асортименту продукції. Швидко розвивалась галузь і в наступні роки. Протягом 1960—70 споруджено Ізюмський оптико-мех. з-д, Львів. з-д радіоелектронної мед. апаратури, Харків. з-д точного мед. приладобудування, Черкаську ф-ку гігровати, Харків. з-д мед. пластмас і стоматологічних матеріалів, Тернопільську фармацевтичну ф-ку, Уманський вітамінний з-д, реконструйовано завод ім. М. В. Ломоносова в Києві, хіміко-фармацевтичні з-ди у Львові та Лубнах тощо. Освоєно виробн. нових антибіотиків, синтетичних цукрознижуючих препаратів, біогенних стимуляторів, а також радіоелектронних мед. приладів та апаратів, зуботех. і зуболікарських препаратів на основі полімерних матеріалів, мед. виробів з пластмас. За роки дев'ятої (1971—75) та десятої (1976—80) п'ятирічок збудовано другу чергу Черкаської ф-ки гігровати, Артемівську фармацевтичну фабрику, а також завод медичних виробів із полімерних матеріалів в Білгороді-Дністровському, нові комплекси для об'єднань «Дарниця» і «Медапаратура» в Києві, «Біостимулятор» в Одесі, реконструйовано та розширено діючі підприємства. Широко впроваджено комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів, прогресивні технологічні схеми й режими. Освоєно виробн. нових фітохім., гормональних, бактерійних препаратів, кровозамінників, препаратів крові, транквілізаторів, ефективних засобів для лікування хворих на серцево-судинні, ендокринні, урологічні, неврологічні захворювання. Розроблено конструкції та налагоджено випуск стинциляційних гамма-камер, поліграфів, моніторних установок, оксиспірографів, апаратів для мікрохвильової терапії, електроенцефалографів, електроміорефлексометрів, приладів та апаратів по застосуванню ультразвуку, лазера, радіоактивних ізотопів у мед. практиці. Широкого розмаху набуло виробництво мед. виробів з гуми, пластмас, скла.

В 1976—77 проведено укрупнення підприємств шляхом об'єднання їх за тер.-галузевим принципом, враховуючи спеціалізацію і концентрацію виробництва. Створено виробничі об'єднання «Дарниця» і «Медапаратура» в Києві, «Здоров'я» в Харкові, «Медлабортехніка» в Одесі, «Південмедскло» в смт Биківці Житомир. обл., науково-виробниче об'єднання «РЕМА» у Львові.

В 1983 на Україні діяло 7 об'єднань, 26 з-дів, 28 ф-к, 4 дослідні виробництва, 4 н.-д. інститути і 6 спец. конструкторських бюро (СКБ). Крім того, при 78 підприємствах інших галузей промисловості діяли цехи й дільниці медичної продукції.

Асортимент продукції галузі становить бл. 1940 найменувань медичних виробів (1983). Валовий випуск продукції мед. пром-сті України становить бл. $^1/_5$ загальносоюзного виробництва галузі. Вітчизн. мед. пром-сть виробляє всі необхідні лікар. засоби і мед. техніку і за обсягом та якістю продукції посідає одне з перших місць у світі. Нову мед. техніку на Україні розробляють Всесоюзний н.-д. і конструкторський ін-т радіоелектронної мед. апаратури у Львові, ряд конструкторських бюро та ін. Наук. проблеми розвитку хім.-фармацевтичної пром-сті досліджують Всесоюзний н.-д. ін-т хімії та технології лікар. засобів (Харків), Харківський н.-д. ін-т ендокринології і хімії гормонів, Харківський н.-д. ін-т мікробіології, вакцин і сироваток, Київський науково-дослідний інститут фармакології і токсикології та ін.

М. Г. Єна.

Місцева промисловість

Підприємства місцевої пром-сті України виробляють різні товари нар. споживання та продукцію виробничого призначення. Ця галузь пром-сті має розвинуту матеріально-тех. базу. Для випуску продукції використовує не тільки фондову сировину, а й місцеві сировинні ресурси, відходи промисловості і с.-г. виробництва.

До складу місцевої пром-сті України входять 13 галузей. В її структурі найбільшу питому вагу по виробн. продукції мають вироби легкої пром-сті (понад 40 %), машинобудування і металообробки (понад 25 %), хім. та нафтохім. пром-сті (15 %). Вироби нар. споживання в заг. обсязі валової продукції місцевої пром-сті республіки становлять понад 70 %. Багато товарів нар. споживання місцевої промсті посідають провідне місце в загальнореспубл. виробн. їх, а напр., випуск піаніно, баянів, щипкових і духових інструментів, виробів нар. худож. промислів, торфових брикетів, столових приборів з мельхіору, олівців цілком зосереджено на

Виробництво деяких видів продукції місцевої промисловості УРСР (тис. шт.)

Продукція	1965	1970	1975	1982
Роялі і піаніно	30	32	29	29
Гармонії, баяни і акордеони	145	191	133	80

підприємствах місцевої пром-сті. Найбільші підприємства місцевої пром-сті УРСР: *Чернігівська фабрика музичних інструментів* імені П. П. Постишева, Житомирська ф-ка муз. інструментів, виробниче об'єднання столових приборів ім. Ф. Е. Дзержинського у Києві, виробниче об'єднання «Металіст» (Дніпропетровськ), прокатно-штампувальний з-д у м. Жданові, львівське виробниче об'єднання «Галантерея», виробничо-художні об'єднання «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Фр. обл.), «Полтавчанка» (Полтава), «Вінничанка» (Вінниця), ім. Т. Г. Шевченка (Київ), «Україна» (Харків), з-д «Київпластмас» та ін. Наукові проблеми розвитку місцевої пром-сті УРСР розробляють *Місцевої промисловості український проектно-конструкторсько-технологічний інститут*, Укр. держ. ін-т по проектуванню підприємств місцевої пром-сті (Харків), центр. конструкторсько-технологічні бюро та орг-ції, підпорядковані М-ву місцевої пром-сті УРСР. Див. також *Музичних інструментів промисловість*, *Народні художні промисли* в алфавітних томах УРЕ.

В. Т. Резников.

АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (АПК)

Агропромисловий комплекс (АПК) — виробничо-екон. система органічно взаємопов'язаних галузей по виробництву с.-г. продуктів та сировини, зберіганню їх, пром. переробці і доведенню до споживача. Крім того, до АПК входить блок галузей пром-сті, які виробляють необхідні засоби виробн. і енергоресурси, а також виробнича *інфраструктура* та ін. обслуговуючі сфери (див. *Агропромислова інтеграція*).

В СРСР нар.-госп. АПК розвивається як єдина система з її респ., обласними і районними ланками, які охоплюють відповідні пром. підприємства й об'єднання, *радгоспи, колгоспи,* міжколгоспні, радгоспно-колгоспні об'єднання, *агропромислові об'єднання,* дорожньо-транспортні, ремонтні, постачальницькі, заготівельні та ін. орг-ції і служби. Стратегічний курс аграрної політики КПРС, закріплений у рішеннях її з'їздів і пленумів ЦК, спрямований на дальше зміцнення і вдосконалення АПК, реалізацію Продовольчої програми СРСР. На Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу, що відбулася в березні 1984, конкретизовано завдання парт., рад. і госп. органів щодо дальшого підвищення ефективності всіх галузей АПК. Однією з найбільш розвинутих і високоінтенсивних регіональних ланок АПК СРСР є агропромисловий комплекс УРСР. Він посідає значне місце як за обсягом і часткою виробничо-ресурсного потенціалу, так і за питомою вагою у виробн. і держ. закупівлях багатьох видів с.-г. продукції та у створенні продовольчих ресурсів країни. Досить широкі його екон. взаємозв'язки, що сягають далеко за межі респ. регіону. Багато засобів виробн., сировинних ресурсів й ін. видів продукції (напр., зернові комбайни, просапні трактори. нафта, газ, деревина, бавовна, чай, цитрусові та ін.) поставляють йому ін. республіки й регіони країни. В свою чергу, АПК УРСР частину вироблюваної продукції у плановому порядку поставляє ін. регіонам (потужні трактори, силосо-, кукурудзо- і бурякозбиральні комбайни, сівалки, плуги, цукор, олію, деякі тваринницькі продукти тощо). Оскільки кожна союзна республіка, поряд з заг. для всіх видами виробн., розвиває і специфічні, тільки їй властиві галузі, які найбільшою мірою відповідають сприятливим умовам, що склалися, відбувається необхідний плановий взаємообмін. Такий процес *поділу праці,* спеціалізації, кооперації й інтеграції союзних республік і великих *економічних районів* країни забезпечує, з одного боку, краще використання ресурсного потенціалу і підвищення заг. ефективності господарювання, а з другого — планомірне задоволення потреб і попиту населення на різні види продукції. АПК УРСР має в своєму складі всі три великі блоки галузей, необхідних для його збалансованого розвитку. Осн. фонди цього комплексу 1982 становили 83,6 млрд. крб., валова продукція (в порівнянних цінах) — відповідно 82,4 млрд. крб., чисельність зайнятих — 9,6 млн. чол. Тенденція до підвищення інтенсифікації, ступеня збалансованості і ефективності функціонування всіх сфер АПК буде характерна й на перспективу.

До першого блоку АПК входять галузі с.-г. машинобудування, хім. пром-сті, енергетики, виробн. буд. матеріалів та ін. сфер, що визначають тех. прогрес у с. г., обробній пром-сті і виробничій інфраструктурі. В республіці працюють великі з-ди по виробн. тракторів, комбайнів та ін. с.-г. техніки. Серед них — Харків. виробниче об'єднання ім. С. Орджонікідзе по випуску тракторів, Дніпроп. і Тернопільський з-ди по випуску цукрозбиральних комбайнів, кіровогр. з-д «Червона зірка» по випуску сівалок та ін. Галузі першого блоку 1982 випустили 131,8 тис. тракторів (у фіз. одиницях), 23,0 млн. т мінеральних добрив, значну кількість машин і устаткування для механізації тваринницьких ферм, кормовиробництва, меліорації, для легкої, харч. і мікробіологічної пром-сті, спеціалізованого транспорту. Важливе значення для ефективного функціонування АПК мають галузі, які надають виробничі послуги с. г.,— Держкомсільгосптехніка, Агрохімслужба, проектно-конструкторські установи, н.-д. і навч. заклади та ін. Буд. орг-ціями системи Міжколгоспбуду 1982 виконано буд.-монтажних робіт на суму 1,0 млрд. крб. Підприємствами Держкомсільгосптехніки колгоспам, радгоспам, міжгосп. об'єднанням надано послуг на суму 1538,5 млн. крб.

До другого блоку АПК належать колгоспи, радгоспи, міжгосп. підприємства і об'єднання. Заг. кількість колгоспів у результаті укрупнення їх і перетворення деякої частини (за добровільною згодою колгоспників) на радгоспи скоротилася з 9553 в 1965 до 7236 у 1982, а кількість радгоспів зросла відповідно з 1343 до 2162. Збільшилася і кількість міжгосп. підприємств, об'єднань і організацій з 1701 в 1970 до 3374 у 1982. Але осн. частка виробн. і закупівель с.-г. продуктів припадає на колгоспний і радгоспний сектори сусп. виробн. Сільс. г-во республіки розвивається в інтенсивному напрямі. Швидко збільшуються осн. виробничі фонди і енерг. потужності. На озброєнні с. г. УРСР 1982 було 420,9 тис. тракторів (у фіз. одиницях), 98,1 тис. зернозбиральних комбайнів та багато ін. техніки. Порівняно високі темпи зростання капіталовкладень і затрат на інтенсивні фактори екон. розвитку, введення нових технологій, високопродуктивних сортів і гібридів, якісне оновлення стада дають можливість республіці забезпечувати збільшення валової с.-г. продукції, поліпшення її якості й асортименту при одночасному скороченні в с.-г. обороті ресурсів праці і земельних площ, частину яких передають в ін. галузі нар. г-ва. На основі розвитку спеціалізації і концентрації виробн. поліпшуються результативні показники тваринництва.

Під діянням інтенсивних факторів середньорічний рівень продуктивності с.-г. праці в десятій п'ятирічці (1976—80) підвищився в 1,9 раза проти рівня 1961—65.

В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) передбачено збільшити обсяг валової продукції с. г. на 12—14 % проти серед. рівня 1976—80; продуктивність праці підвищити на 22—24 %. На розвиток с. г. має бути спрямовано 26,0 млрд. крб. капітальних вкладень. Вони використовуватимуться в першу чергу на підвищення родючості ґрунтів, створення міцної кормової бази, потужностей по первинній переробці продукції, реконструкцію тваринницьких приміщень. Соціалістична система ведення великого механізованого г-ва, наявні матеріальні й трудові ресурси забезпечують планомірне й необхідне нарощування врожайності, валових зборів і товарної продукції виключно за рахунок інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на базі сучас. *науково-технічного прогресу*. На 80-і рр. в республіці розроблено Продовольчу програму, як складову ланку загальносоюзної програми. Вона реалізується і в респ. цільових програмах «Агрокомплекс», «Цукор» і «Протеїн». Кожна з них має чітко визначену мету, методи й засоби здійснення їх у певних рамках часу, зумовлених ресурсами і можливостями. Програми входять до єдиного нар.-госп. плану екон. і соціального розвитку, з визначенням для виконання їх фінанс. і матеріальних ресурсів.

Зростання валової продукції сільського господарства УРСР (в середньому за рік, млрд. крб.)

Роки	Валова продукція сільського господарства	в тому числі	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва
1961—65	19,5	9,7	9,8
1966—70	22,8	11,3	11,4
1971—75	26,4	12,7	13,7
1976—80	28,5	13,6	14,9
1982	28,8	13,8	15,0

До третього блоку АПК республіки входять сфера заготівель с.-г. продукції, харч. пром-сть, легка пром-сть по випуску виробів із с.-г. сировини, торгівля, громад. харчування та ін. В республіці 1982 функціонувало 1455 держ. підприємств харч. пром-сті, в т. ч. 191 цукр. з-д. Було вироблено 6,6 млн. т

цукру, 322,0 тис. т тваринного масла, 939,0 тис. т олії. Крім того, є 248 держ. борошномельно-круп'яних і комбікормових з-дів. Значна частина потужностей по переробці с.-г. продукції сконцентрована також безпосередньо в колгоспах, радгоспах і міжгосп. об'єднаннях. На наступні роки розвиток галузей третього блоку АПК планується здійснювати випереджаючими темпами, щоб ліквідувати диспропорції, забезпечити істотне збільшення випуску готової до споживання продукції в широкому асортименті, задовольняти зростаючий попит населення. Передбачається значно підвищити ефективність роботи цього блоку, різко скоротити втрати сільськогосподарської продукції під час її заготівель, переробки, зберігання і доведення до споживача.

В *економічній стратегії КПРС* проблема збалансованого формування й розвитку АПК, реалізація Продовольчої програми СРСР посідають одне з провідних місць. XXVI з'їзд КПРС, наступні пленуми ЦК КПРС, зокрема Травневий пленум ЦК КПРС 1982, визначили курс на єдину систему екон. управління АПК, включаючи планування, цінове й фінанс.-кредитне регулювання, інвестиційну політику. Зростання темпів розвитку АПК УРСР зумовлено прискоренням наук.-тех. прогресу, розробкою і використанням принципово нових технологічних, орг. і екон. рішень, діянням інтенсивних факторів. Див. також розділи Сільське господарство, Торгівля і громадське харчування, Легка промисловість, Харчова промисловість.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Лукінов І. І. Агропромисловий комплекс республіки. В кн.: Наука і культура. Україна, 1981. К., 1982; Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе. К., 1982; Планирование развития агропромышленного комплекса. М., 1983.

І. І. Лукінов.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Загальна характеристика

Сільське господарство Української РСР — головна галузь матеріального виробництва в системі *агропромислового комплексу*. Фонд народного споживання на $^3/_4$ формується із с.-г. продукції і пром. товарів, вироблених із с.-г. сировини. На продовольчі товари припадає 50 % роздрібного товарообороту. Займаючи 7 % площі с.-г. угідь Радянського Союзу, с. г. УРСР виробляє 23,0 % всієї союзної валової продукції цієї галузі, 23,9 % продукції землеробства і 22,3 % — продукції тваринництва. На Україні виробляється 21 % союзного валового збору зерна, у т. ч. озимої пшениці — 43,2 %; 60,7 % — цукр. буряків, 45,6 % — соняшнику, 23,4 % — м'яса у забійній вазі, 23,5 % — молока, 21,5 % — яєць. До Великої Жовтн. соціалістич. революції с. г. України було малопродуктивним і розвивалось екстенсивним шляхом. У землеробстві (1913) зернові культури у структурі посівних площ займали 88,4 %, середня врожайність їх становила тільки 9,4 ц/га, у т. ч. озима пшениця — відповідно 11 % і 11,8 ц/га. Питома вага тех. культур у структурі посівних площ становила 3,2 %, кормових — 3,2 %. Низькі були і їх врожаї. До 1917 на Україні налічувалось 2,3 млн. бідняцьких господарств.

Про стан матеріально-технічної бази с. г. того часу свідчать такі дані: механічні двигуни займали у структурі енергоресурсів 0,8 %, робоча худоба — 99,2 %. Для обробітку грунту в г-вах використовували сохи і косулі (їх було 523 тис.), дерев'яні плуги (404 тис.), дерев'яні борони (3757 тис.). 45 % селянських г-в України не мали ніяких землеробських знарядь і робочої худоби, 36 % — не мали корів, 16 % — було безземельних.

Перемога Великого Жовтня створила умови для побудови соціалізму на селі. Скасування приватної власності на землю, націоналізація землі, передача її без всякого викупу в користування трудящих було найважливішим кроком у ліквідації капіталізму в с. г. Проте дрібне селянське г-во гальмувало розвиток усього нар. г-ва, не могло забезпечити розширеного відтворення і привести селянство до соціалізму. Керуючись *кооперативним планом В. І. Леніна*, партія взяла курс на соціалістичну перебудову с. г. шляхом поступового залучення широких мас трудового селянства до соціалістичного будівництва через *кооперацію*. Виробниче кооперування селян почалося на Україні відразу ж після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Долаючи запеклий опір контрреволюції, в обстановці жорстокої класової боротьби вірна справі Леніна трудова біднота укр. села об'єднувалась в с.-г. товариства, комуни, артілі, що були прообразом майбутніх колгоспів. Найпоширенішими були товариства по спільному обробітку землі і с.-г. артілі. Вони стали наочними пропагандистами колгоспного руху. Зачинателями колгоспного руху на Україні були Ф. І. Дубковецький, Я. В. Жестовський, Я. Л. Іванченко, К. І. Каллер, А. К. Листопад, Є. С. Лисенко, М. О. Посмітний, С. М. Шульга та ін. Однією з важливих умов здійснення виробничого кооперування селянства було керівництво кооперацією з боку Комуністичної партії і всіляке сприяння цьому процесу Рад. влади. Все це дало можливість до 1926—27 відбудувати вкрай зруйноване війною г-во, значно піднести рівень с.-г. виробництва. Проте с. г. не могло ще задовольнити потреби населення у продуктах харчування, а промисловості у сировині. Дрібні селянські г-ва залишались розпорошеними і не могли розвиватися по шляху розширеного відтворення. Вони були економічно відсталими, що зумовлювало нестабільність продовольчого і сировинного фондів країни, а це гальмувало розвиток усього соціалістич. будівництва і зміцнення оборони. На XV з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 партія взяла курс на колективізацію с. г. В УРСР на кінець періоду підготовки до колективізації (1926) різними формами кооперації вже було охоплено понад 50 % селянських г-в. Набула поширення спеціальна с.-г. кооперація — «Хлібоцентр», «Укрбурякоспілка», «Добробут», «Кооптах», «Плодоовоч», «Укрнасіннєспілка» та інші, що полегшувало перехід до колективного землеробства. Сприяли цій справі і *контрактація* с.-г. продуктів, досвід роботи перших колгоспів, які почали організовуватись ще в 1921 (тоді їх було 193).

В цей же час важливу роль відіграли *комітети бідноти* (комбіди) та *комітети незаможних селян* (комнезами). Підготовляючи умови для колективізації, Рад. держава протягом 1924—25 і 1926—27 вклала в с. г. України по лінії держ. бюджету і кредиту 244 млн. крб., а за 2 наступні роки вкладення становили 522 млн. крб. Матеріальною основою колективізації стала соціалістич. індустріалізація країни. Уже у 1925—29 с. г. України одержало від рад. промисловості машин на суму понад 170 млн. крб. проти 10 млн. крб. у 1924/25 господарському році. У здійсненні суцільної колективізації важливу роль відіграло будівництво радгоспів і *машинно-тракторних станцій* (МТС). Перша в СРСР *машинно-тракторна станція імені Т. Г. Шевченка* почала свою діяльність 1928 в Березівському р-ні на Одещині. До літа 1929 на Україні в колгоспи об'єднувались переважно бідняцькі г-ва, друга половина 1929 вже характеризувалася масовим вступом селян до колгоспів. У колгоспи пішов середняк, що означало корінний перелом у колективізації с. г. На 1.X 1929 в республіці вже було 16 863 колгоспи. В цей час партія застерігала як проти спроб стримувати розвиток колгоспного руху, так і проти «декретування» його зверху. На основі суцільної колективізації проводилась політика ліквідації куркульства як класу і на початку 1930 колгоспний рух на Україні проходив високими темпами. Це була велика перемога політики Комуністичної партії, вона діставала все більшу підтримку з боку селянських мас. XVI з'їзд ВКП(б) (1930) відзначив: «Якщо конфіскація землі у поміщиків була **першим** кроком Жовтневої революції на селі, то перехід до колгоспів є **другим** і притому вирішальним кроком, який визначає найважливіший етап у справі побудови фундаменту соціалістичного суспільства в СРСР» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. т. 4. К., 1980, с. 439).

За темпами колективізації республіка займала перше місце у Рад. Союзі — влітку 1932 на Україні вже було колективізовано 69 % селянських г-в. Робітничий клас України послав понад 10 тис. найкращих представників у села, з них безпосередньо в колгоспи республіки — понад 8 тис. У 1933 партія створила *політичні відділи* МТС і радгоспів (на Україні — 846), у які направила 4,5 тисячі комуністів. У 1940 в республіці колгоспи об'єднували 96,9 % селянських дворів і 99,9 % їхніх посівних площ. Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Радянській державі в Західній Україні у 1939, а в

На будівництві Самарлинського водосховища в Криму.

Північній Буковині у 1940, на Закарпатті в 1946 розпочався процес колективізації, який було закінчено у 1950—51. Розвиток соціалістич. індустріалізації забезпечив тех. реконструкцію с. г., що дало змогу значно підвищити його продуктивність. У 1940 вже була істотно поліпшена структура посівних площ у напрямі зменшення питомої ваги посівів зернових, а в групі зернових розширено площі озимої пшениці та зернобобових; збільшились плантації тех. культур, зокрема цукрових буряків, соняшнику, льону-довгунця; зросла питома вага картоплі, овочевих та кормових культур. Середня врожайність зернових вже становила 12,4 ц/га; картоплі — 101 ц/га.

Помітних успіхів досягнуто на той час і в розвитку тваринництва. На початку 1941 в УРСР було більше проти 1916: великої рогатої худоби — на 20,4 % (в т. ч. корів — на 44,9 %), свиней — на 42 %, овець і кіз — на 6,1 %. Порівняно з 1934 в 1940 грошові доходи колгоспів зросли у 4,6 раза, а натуральні — у 2,9 раза. У роки Великої Вітчизн. війни с. г. республіки було зруйновано. Значна кількість техніки, зерна, худоби, птиці була вивезена до Німеччини або знищена. Зразу ж після визволення України від фашист. окупантів почалася відбудова народного г-ва і вже в 1945 було відбудовано понад 26 тис. колгоспів із 28 тисяч, що діяли в 1940. У 1951—55 республіка досягла довоєнного рівня розвитку с.-г. виробництва. Проте продовольча проблема на Україні, як і в цілому в СРСР, не була вирішена повністю. Вересневий пленум ЦК КПРС 1953 накреслив заходи по дальшому розвитку с. г.: зміцнення його матеріально-техніч. бази, посилення матеріальної заінтересованості колгоспів і колгоспників у розвитку громадського виробництва, удосконалення методів планування і керівництва колгоспами і радгоспами та ін. Це відіграло істотну роль в піднесенні економіки с. г. УРСР, як і всієї Рад. країни. Новий етап у розвитку с. г. відкрив Березневий пленум ЦК КПРС 1965. У відповідності з його рішеннями значно збільшені обсяги капітальних вкладень у с.-г. виробництво, створені умови для здійснення курсу на інтенсифікацію с. г.— меліорацію, хімізацію, комплексну механізацію; серед гол. екон. заходів, що забезпечили піднесення с. г., стали: поліпшення системи заготівель і закупок с.-г. продуктів, економічно обґрунтовані закупівельні ціни, матеріальне і моральне стимулювання трудівників села та ін. Програма прискореного піднесення с. г., накреслена Березневим пленумом ЦК КПРС 1965, була розвинута в рішеннях наступних пленумів ЦК КПРС, XXIII — XXVI з'їздів партії, Травневого пленуму ЦК КПРС 1982.

На основі послідовного здійснення *аграрної політики КПРС* с. г. УРСР перетворилось на високорозвинену і високоінтенсивну галузь. На кінець 1982 в республіці було 7236 великих укрупнених колгоспів, 3374 самостійних міжгосподарських підприємств і організацій, створених на пайовій участі колгоспів і радгоспів, 2162 радгоспів усіх систем. Капітальні вкладення держави і колгоспів на розвиток с. г. республіки в десятій п'ятирічці (1976—80) по всьому комплексу робіт становили 25 370 млн. крб. проти 8678 млн. крб. у 1961—65, тобто зросли в 2,9 раза. Їх питома вага у заг. капітальних вкладеннях у народне г-во підвищилась з 21 % у сьомій п'ятирічці (1961—65) до 27 % — у десятій. Зросла техоснащеність с.-г. підприємств. Якщо на кінець 1965 парк тракторів у фізичних одиницях становив 257 тис. шт., а сумарна потужність двигунів 11,8 млн. к. с., то на кінець 1982 — відповідно 420,9 тис. шт. і 31,6 млн. к. с. Кількість зернозбиральних комбайнів за цей період збільшилась з 56,9 тис. шт. до 98,1 тис. шт., відповідно зріс і парк вантажних автомобілів, ін. с.-г. техніки. Значно поліпшилась якість машин і знарядь. Підвищився рівень механізації всіх с.-г. робіт, завершується, в основному, перехід до комплексної механізації виробничих процесів на основі впровадження системи машин в усіх галузях с.-г. виробництва, широко застосовуються індустріальні технології.

За 1971—80 на розвиток і зміцнення матеріально-тех. бази с. г. республіки державою і колгоспами по всьому комплексу робіт було передано 46,6 млрд. крб. капітальних вкладень, у т. ч. 42,2 млрд. крб. на об'єкти виробничого призначення. Безпосередньо на об'єкти с.-г. призначення було витрачено 36,7 млрд. крб. Всі основні фонди в с. г. України на початок 1982 досягли 54,1 млрд. крб., з них основні виробничі фонди с.-г. призначення — 45,8 млрд. крб. Це дало змогу значно підвищити рівень фондооснащеності виробництва.

Змінилась політика інвестицій — бл. 60 % капітальних вкладень спрямовується на реконструкцію діючих ферм, комплексів, будинків, обладнань, що прискорює їх віддачу. Збільшилась енергоозброєність праці в розрахунку на одного працюючого в с. г. до 18,0 к. с., а електроенергії (на виробничі цілі) — до 2,0 тис. кВт·год. Зросли поставки добрив с. г. Якщо в 1965 вони становили 1286 тис. т у перерахунку на 100%-ний вміст поживних речовин, то у 1982 — 4062 тис. т. В УРСР з заг. земельної площі 60,4 млн. га в с.-г. користуванні знаходиться понад 42 млн. га с.-г. угідь (див. у цьому томі підрозділ Земельні ресурси). Земельний фонд характеризується високим ступенем залучення в с.-г. оборот. Значного розвитку набула меліорація земель. На 1.I 1984 в республіці було 2,3 млн. га зрошуваних і 2,7 млн. га осушених земель, які використовуються з високим рівнем інтенсивності. Діють великі *зрошувальні системи* — Північно-Кримського каналу, Краснознам'янська, Північно-Рогачицька, Фрунзенська, Татарбунарська та ін.; продовжується будівництво Каховської, II черги зрошувальної системи Північно-Крим. каналу Дунай-Дністровської та Південнобузької.

Загальний вигляд села Вузлового Родехівського району Львівської області.

На Україні виділяється 6 *зон природно-економічних*: Полісся, Лісостеп, Північний і Центральний Степ, Південний Степ, передгірні і гірські райони Криму, передгірні і гірські райони Карпат. Ці зони істотно різняться між собою природно-кліматичними, грунтовими і екон. умова-

Структура товарної продукції колгоспів і радгоспів Української РСР за 1976—80 (в %)

Види продукції	УРСР	Полісся	Лісостеп	Північний і Центральний Степ	Південний Степ	Передгірні і гірські райони	
						Криму	Карпат
Рослинництво							
Зерно	11,7	6,8	11,6	14,1	15,0	3,8	4,4
Цукрові буряки	9,8	4,7	18,4	4,6	0,3	0,0	2,6
Соняшник	2,6	0,02	1,0	6,0	4,2	0,8	0,3
Льон-довгунець	1,6	8,3	0,4	0,0	0,0	—	10,2
Картопля	1,6	6,6	1,1	0,6	0,5	0,1	1,9
Овочі	3,6	2,4	2,4	4,3	6,3	9,7	3,3
Баштанні культури	0,4	0,0	0,01	0,6	1,7	0,2	0,0
Плоди та ягоди	2,0	0,6	1,3	1,8	4,3	19,4	1,9
Виноград	1,1	0,0	0,0	0,3	5,7	17,6	1,1
Хміль	0,08	0,35	0,1	—	—	—	—
Тютюн	0,1	0,0	0,1	0,0	0,03	2,6	1,2
Інші по рослинництву	2,3	2,7	1,9	1,9	3,4	5,6	2,4
Всього по рослинництву	36,9	32,4	38,3	34,2	41,4	60,0	29,3
Тваринництво							
Скотарство	45,7	58,0	47,5	42,7	34,0	14,3	58,3
в т. ч. молоко	18,4	19,5	16,7	22,2	16,7	8,0	15,5
Свинарство	7,6	4,4	7,7	10,2	7,8	0,8	1,9
Вівчарство	1,3	0,7	0,6	1,4	3,5	2,4	2,3
в т. ч. вовна	0,9	0,4	0,4	1,1	2,5	1,3	0,9
Птахівництво	7,1	3,2	4,7	10,2	11,2	21,3	5,8
в т. ч. яйця	3,8	2,1	2,8	5,7	4,2	13,8	3,5
Інші по тваринництву	1,4	1,3	1,2	1,3	2,1	1,2	2,4
Всього по тваринництву	63,1	67,6	61,7	65,8	58,6	40,0	70,7
Всього по рослинництву і тваринництву	100	100	100	100	100	100	100

ми та виробничим напрямом с.-г. виробництва (про структуру товарної продукції колгоспів і радгоспів по цих зонах див. табл).

В усіх природно-екон. зонах проходить процес поглиблення спеціалізації. В товарній продукції спостерігається тенденція зниження питомої ваги продукції рослинництва і підвищення частки продукції тваринництва. Так, в 1971—75 на продукцію рослинництва припадало 40,4 %, на продукцію тваринництва — 59,6 %, в 1976—80 питома вага продукції рос-

На будівельному майданчику колгоспу «Маяк» Черкаського району Черкаської області.

линництва становила 36,9 %, тваринництва — 63,1 % всієї товарної продукції.

Для сучасного періоду розвитку землеробства характерним є підвищення у структурі посівних площ питомої ваги інтенсивних культур. У 1976—80 частка зернових становила в середньому по республіці 49,3 %, цукрових буряків — 5,4 %, зменшились посівні площі під картоплею до 5,1 % і розширились посіви багаторічних трав до 7,6 % в основному за рахунок скорочення посівів кукурудзи на зелений корм і силос. Особлива увага приділяється розвитку зернового господарства (див. у цьому томі підрозділ Зернове господарство). Істотно поліпшилась якість зерна, збільшився процент вмісту клейковини в ньому.

Відповідно до *Продовольчої програми СРСР* в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) середньорічне виробництво зерна в республіці має становити 51—52 млн. т, а в дванадцятій (1986—90) — 53—54 млн. т. Весь приріст виробництва зерна повинен бути забезпечений переважно за рахунок підвищення урожайності. Це потребує дальшої інтенсифікації зернового господарства, удосконалення розміщення окремих зернових культур по природно-економічних зонах республіки, впровадження високопродуктивних сортів, переведення вирощування усіх зернових на індустріальну технологію, організації насінництва на пром. основі. Передбачається удосконалення структури валового збору зерна — збільшення виробництва зернофуражних (кукурудзи, ячменю, зернобобових) культур, що є надійною базою успішного розвитку всіх галузей тваринництва.

В структурі товарної продукції с. г. України велика питома вага тех. культур (див. у цьому томі підрозділ Технічні культури). Виробн. цукр. буряків в середньому за роки десятої п'ятирічки становило 53,9 млн. т. Продовольчою програмою передбачається довести середньорічне виробництво цукр. буряків в одинадцятій п'ятирічці до 57 млн. т. В республіці практично реалізується комплексна програма «Цукор». Її кінцева мета — забезпечити вихід цукру з кожного га плантації не менше як 38 ц. Особливе місце в програмі приділяється удосконаленню технології вирощування цієї культури, ліквідації всіх диспропорцій в розвитку даної галузі. Програмою «Цукор» передбачено поліпшити обладнання бурякоприймальних пунктів, реконструювати більше 30 цукр. заводів, побудувати 5 нових. В реалізації цієї програми беруть участь також машинобудівники, хіміки, працівники відомств та організацій. Передбачається дальша концентрація посівів цукр. буряків у правобережному Лісостепу. Тут їх урожайність на 25—35 % вища, ніж в лівобережному, і на 35—40 % — в порівнянні з зоною Степу.

В економіці колгоспів Полісся, передгірних і гірських районів Карпат важливе значення має льон-довгунець. План десятої п'ятирічки по продажу льоноволокна г-ва республіки виконали на 112 %, а колгоспи Чернівецької, Чернігівської і Сумської областей на 124—130 %. Вже в найближчі роки передбачається повністю перейти на комбайнове збирання льону, механізоване розстелення *соломки* і підняття *тресту*, приймання урожаю, головним чином соломкою, широко впровадити цехи теплового мочіння та інші. Здійснюється великий комплекс заходів по збільшенню виробництва і поліпшенню якості насіння соняшнику.

В Укр. РСР значну кількість продукції дають картоплярство, овочівництво, садівництво і виноградарство. Характерним в розвитку цих галузей рільництва також є їх послідовна інтенсифікація, впровадження індустріальних технологій, організація виробництва на основі цільових комплексних програм (див. у цьому томі підрозділи: Картопля, Овочево-баштанні культури, Садівництво, Виноградарство). Україна — республіка розвиненого тваринництва. У десятій п'ятирічці рівень виробництва м'яса всіх видів (у живій масі) на 100 га с.-г. угідь складав 123,7 ц, молока — 517 ц, яєць на 100 га посівів зернових — 82 тис. штук, або зріс в порівнянні з дев'ятою п'ятирічкою відповідно на 8 %, 7,3 % і 16,6 %. У всіх природно-економічних зонах України провідною галуззю є скотарство. На нього припадає 73 % товарної продукції тваринництва. Із зміцненням матеріально-тех. бази колгоспів і радгоспів постійно поліпшуються умови для розвитку цієї галузі, більш повного забезпечення потреби в молочних і м'ясних продуктах. При цьому частка громадського сектора г-в у виробн. молока збільшилась з 64 % в 1965 до 74,4 % в 1982 (див. у цьому томі підрозділ Скотарство). В одинадцятій п'ятирічці середньорічне виробництво молока планується довести до 22,5—23 млн. т, а в дванадцятій — до 24—24,4 млн. т. У тваринництві здійснюється комплекс заходів по підвищенню його ефективності — поліпшення породного складу худоби, зокрема збільшення поголів'я чорно-рябої породи, пристосованої до пром. технології виробництва продукції. Протягом 1971—80 в республіці введено в дію 105 молочних комплексів; по дорощуванню і відгодівлі великої рогатої худоби — 71 комплекс, в т. ч. на міжгосподарській основі — 23. Це дає змогу значно підвищити екон. ефективність виробництва продукції, поліпшити умови праці тваринників.

Виробництво яловичини у всіх категоріях г-в республіки в 1980 на 100 га с.-г. угідь становило 37,7 проти 32,1 ц в 1975, на душу населення відповідно — 31,2 кг і 27,6 кг. Частка колгоспів і радгоспів у виробництві яловичини щорічно зростає і в десятій п'ятирічці становила 85,4 %. При цьому ріст виробництва яловичини забезпечується як за рахунок росту поголів'я, так і за рахунок підвищення його живої маси. В 1976—80 середня жива маса однієї голови худоби, що реалізовувалась на м'ясо, у всіх категоріях г-в дорівнювала 295 кг, у т. ч. в колгоспах і радгоспах — 309 кг. В одинадцятій п'ятирічці середньорічне виробництво м'яса (в забійній масі) повинно складати 3,9—4,1 млн. т. Ставиться завдання забезпечити більш прискорене виробництво яловичини в зоні Полісся, Карпат і в бурякосіючих районах Лісостепу, свинини — в Степу і Лісостепу; продукції вівчарства — в Степу і Карпатах (див. у цьому томі підрозділи Свинарство, Вівчарство).

Успішними темпами розвивається птахівництво. В десятій п'ятирічці в порівнянні з дев'ятою виробництво яєць у всіх категоріях г-в збільшилося на 21,1 %, м'яса птиці — на 25,4 %, у т. ч. в громадському секторі г-в відповідно на 43,7 % і 47 %. В цій галузі досягнуто найбільш високих темпів науково-тех. прогресу, і вона стійко розвивається по шляху розширеного відтворення (див. у цьому томі підрозділ Птахівництво). На пром. основі розвиваються в республіці також рибне г-во, кролівництво, бджільництво і шовківництво (див. у цьому томі відповідні підрозділи).

Для успішного дальшого розвитку всіх галузей тваринництва послідовно створюється необхідна, а головне збалансована кормова база. Здійснюється комплекс заходів по дальшій інтенсифікації польового і лукопасовищного кормовиробництва, надання йому спеціалізованого галузевого характеру. В республіці розроблена комплексна цільова програма «Кормовий протеїн», що передбачає як кількісні, так і якісні зміни в кормовиробництві, їх матеріальне забезпечення. Відповідно до програми уже практично здійснюються заходи по удосконаленню структури кормовиробництва — збільшенню виробництва зернофуражу, багаторічних трав, а також впровадження прогресивних технологій виробництва, заготівлі і зберігання кормів.

На XXVI з'їзді КПРС зазначалось, що основою соціалістич. с. г. були і залишаються колгоспи і радгоспи. Вони вироб-

Палац культури села Чорнобаївки Білозерського району Херсонської області.

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Деревообробна й целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Скляна і фарфоро-фаянсова
- Легка
- Харчова
- Поліграфічна

- Рибальські порти
- Цукрові заводи
- Художні промисли

ВИДОБУВАННЯ

- кам'яного вугілля
- бурого вугілля
- торфу
- нафти
- горючих газів
- залізних руд
- марганцевих руд
- ртутних руд
- джерела мінеральних вод
- графіту
- озокериту
- калійних солей
- кухонної солі
- вапняку
- каоліну
- вогнетривких глин

ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ

- теплові
- гідроелектростанції
- атомні

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Межі економічних районів

Примітка. Розміри промислових пунктів дано відповідно до кількості жителів

ЦЕНТРАЛЬНА ЧАСТИНА ДОНБАСУ

МАСШТАБ 1:2 500 000

МАСШТАБ 1:4 000 000

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

24° на схід від Гринвича
28°
32°
36°
40°
50°
Б Р Я Н С Ь К А
Р О В Е Н С Ь К А
Ч Е Р Н І Г І В С Ь К А
К И Ї В С Ь К А
Ж И Т О М И Р С Ь К А
Х М Е Л Ь Н И Ц Ь К А
В І Н Н И Ц Ь К А
Л Ь В І В С Ь К А
Т Е Р Н О П І Л Ь С Ь К А
І В А Н О - Ф Р А Н К І В С Ь К А
З А К А Р П А Т С Ь К А
Ч Е Р Н І В Е Ц Ь К А
Р У М У Н І Я
Ч Е Х О С Л О В А Ч Ч И Н А
П О Л Ь Щ А
У Г О Р Щ И Н А
Р Е С П У Б Л І К А М О Л Д А В І Я
Д Н І П Р О П Е Т Р О В С Ь К А
Д О Н Е Ц Ь К А
З А П О Р І З Ь К А
Х Е Р С О Н С Ь К А
М И К О Л А Ї В С Ь К А
О Д Е С Ь К А
К Р И М С Ь К А
С У М С Ь К А
П О Л Т А В С Ь К А
Х А Р К І В С Ь К А
Л У Г А Н С Ь К А
Р О С І Я
Ч О Р Н Е М О Р Е
А З О В С Ь К Е М О Р Е
Київ
Львів
Луцьк
Рівне
Житомир
Вінниця
Тернопіль
Хмельницький
Ужгород
Івано-Франківськ
Чернівці
Чернігів
Суми
Полтава
Харків
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Одеса
Миколаїв
Херсон
Сімферополь
Севастополь
Ялта
Луганськ
Донецьк
Курськ
Воронеж
Ростов-на-Дону
Сімферопольське
Дніпродзержинське
Каховське
Каховський лиман
Дністровський лиман
Тендрівська коса
Арабатська стрілка
Керченська пр.
Каркінітська зат.
Тендрівська зат.
Сиваш
Молочний лиман
Кінбурнська коса
Кінбурнський півострів
о. Джарилгач
о. Зміїний (СРСР)
оз. Алібей
оз. Шаболати
оз. Сасик (Кундук)
оз. Донузлав
оз. Сасик
Євпаторія
Феодосія
Керч
Джанкой
Армянськ
Красноперекопськ
Нова Каховка
Асканія-Нова
Гейсин
Кам'янка-Дніпровська
Мелітополь
Бердянськ
Маріуполь
Ворошиловград
Лисичанськ
Слов'янськ
Краматорськ
Артемівськ
Ізюм
Куп'янськ
Суджа
Путивль
Шостка
Конотоп
Ромни
Прилуки
Ніжин
Бровари
Біла Церква
Умань
Кіровоград
Знам'янка
Новий Буг
Первомайськ
Вознесенськ
Южноукраїнськ
Ананьїв
Балта
Роздільна
Теплодар
Ізмаїл
Рені
Кілія
Вилкове
Сарата
Комрат
Кагул
Кишинів
Бендери
Тирасполь
Бєлгород
Старий Оскол
Валуйки
Лиман
Ізюм
Барвінкове
Красноград
Лозова
Первомайський
Балаклія
Куп'янськ
Шебекіно
Грайворон
Новгород-Сіверський
Ніжин
Прилуки
Бахмач
Ромни
Суми
Конотоп
Шостка
Путивль
Рильськ
Глухів
Суджа
Курськ
Обоянь
Льгов
Щигри
Дмитровськ-Орловський
Орел
Мценськ
Єлець
Лебедин
Охтирка
Ахтирський
Богодухів
Красноград
Лозова
Первомайський
Балаклія
Куп'янськ
Ізюм
Барвінкове
Слов'янськ
Краматорськ
Артемівськ
Лисичанськ
Ворошиловград
Маріуполь
Бердянськ
Мелітополь
Кам'янка-Дніпровська
Запоріжжя
Нова Каховка
Асканія-Нова
Гейсин

ляють основну кількість с.-г. продукції. Певну частину її виробляють колгоспники, робітники, службовці та інші громадяни в своїх особистих підсобних г-вах для самозабезпечення продуктами харчування і продажу лишків їх споживчій кооперації, а також на колгоспних ринках. Важливість розвитку особистих підсобних г-в відзначена в Продовольчій програмі СРСР. На необхідність максимально можливого самозабезпечення в постачанні населенню продуктів харчування вказувалось і на Червневому

Будинок побуту селища міського типу Дунаївці Дунаєвецького району Хмельницької області.

пленумі ЦК КПРС 1983. Споживча кооперація УРСР в 1982 закупила в населення (в тис. т): картоплі — 777, овочів — 140, фруктів і ягід — 405, м'яса — 251, яєць — 792 млн. штук та інші продукти. Держава, колгоспи і радгоспи допомагають населенню в веденні підсобних господарств кормами, молодняком худоби, садивним матеріалом, обробітком присадибних ділянок тощо.

В УРСР проведена значна робота по розвитку виробничого кооперування. Частка спеціалізованих підприємств у загальному обсязі виробництва с.-г. продукції щорічно зростає. Так, 1980 питома вага міжгосподарських підприємств, об'єднань і спеціалізованих г-в у виробництві основних видів продуктів становила відповідно: овочів відкритого грунту — 69 %, закритого грунту — 76, картоплі — 64, фруктів і ягід — 55, винограду — 75, яловичини — 29, свинини — 48, молока — 53, яєць — 83, м'яса птиці — 66, вовни — 45, нетелей (корів-первісток) — 30 %. Визначені основні положення, принципи і напрями розвитку міжгосподарської кооперації, її види, раціональні організаційні форми і типи міжгосподарських формувань стосовно до умов республіки. В практиці мають місце і розвиваються чотири види кооперацій, що відрізняються загальною, функціональною спрямованістю процесу: у виробництві с.-г. продукції (горизонтальна); у виробництві і промисловій переробці (вертикальна); у сфері обслуговування аграрного і агропромислового виробництва; у невиробничій сфері.

Основними організаційними формами міжгосп. кооперації в сфері виробництва с.-г. продукції є: колгоспи (радгоспи), що здійснюють виробничі функції міжгосподарських підприємств; міжгосподарські підприємства по виробн. певних видів продукції або виконанню окремих технологічних фаз її виробн.; виробничі і науково-виробничі об'єднання. Найбільшого поширення набули колгоспи, що здійснюють виробничі функції міжгосподарських підприємств, а також міжгосподарські підприємства по виробництву продукції тваринництва і птахівництва. В кожній області ведеться робота по удосконаленню міжгосп. зв'язків, нагромаджується практичний досвід по вирівнюванню економічних умов господарювання при кооперації. Нині впроваджується в виробництво науково обгрунтована система заходів по раціональному розміщенню, розвитку, спеціалізації і концентрації с.-г. виробництва на основі міжгосподарської кооперації. Організовуються галузеві об'єднання, що кооперують одну або кілька товарних галузей, які працюють, як правило, на принципах координації діяльності і господарських договорів. Створено територіальні виробничі об'єднання, головним чином поблизу великих промислових центрів. У десятій п'ятирічці виробництво валової продукції с. г. в розрахунку на одного середньорічного працівника (продуктивність праці) становила: у держ. господарствах — 4912 крб., у колгоспах і міжгосподарських підприємствах — 3511 крб. Якщо темпи росту продуктивності праці в громадському секторі 1961—65 взяти за 100 %, то 1976—80 вони становили 189 %. В одинадцятій п'ятирічці особлива увага приділяється інтенсивним факторам розвитку с. г. Заплановане зростання виробництва продукції с. г. має бути одержане практично при збереженні обсягів капітальних вкладень на рівні десятої п'ятирічки (26,4 млрд. крб.) і в умовах скорочення приросту трудових резервів. Тому капітальні вкладення направляються на підвищення родючості грунтів, створення міцної кормової бази, будівництво складів, сховищ, потужностей по первинній переробці продукції, реконструкцію, розширення тваринницьких приміщень та ін. виробничих об'єктів, тобто істотно удосконалюється структура вкладень. Це дасть змогу краще використовувати вже створений потужний виробничий потенціал с. г., одержати від вкладених коштів максимальну віддачу. Див. також в цьому томі підрозділ Сільськогосподарські науки.

Карту с. г. див. на окремому аркуші, с. 192—193. Іл. до розділу Сільське господарство див. на окремому арк., с. 176—177.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. З'їзд селянських депутатів; т. 38. Засідання І з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р.; т. 45. Про кооперацію; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3. К., 1979; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Ленинская аграрная политика КПСС. Сборник важнейших документов (август 1978 г.— август 1982 г.). М., 1983; Дубінов П. Г. Сучасний стан, напрями розвитку і розміщення сільського господарства Української РСР. В кн.: Економіка і організація сільського господарства, в. 50. К., 1976; Научные основы ведения сельского хозяйства зоны Полесья, предгорных и горных районов Карпат УССР в системе агропромышленного комплекса. К., 1982; Научные основы ведения сельского хозяйства зоны Лесостепи УССР в системе агропромышленного комплекса. К., 1982; Научные основы ведения сельского хозяйства зоны Степи УССР в системе агропромышленного комплекса. К., 1982; Щур М. И. Основные направления реализации Продовольственной программы. К., 1982; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

О. О. Сторожук, М. І. Щур.

Рільництво

Зернове господарство — найважливіша галузь с. г., призначенням якої є виробництво зернових культур (пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, гречки, рису, кукурудзи, зернобобових тощо). Розширення виробн. зерна зумовлюється підвищенням попиту на продукти харчування для населення, сировини для борошномельної, хлібопекарської, кондитерської, круп'яної, комбікормової та ін. галузей пром-сті; зерно йде і на поповнення держ. резервів та розширення фондів для зовнішньої торгівлі. Зернові культури мають і велике фуражне значення як одне з найважливіших джерел концентрованих, а також зелених і соковитих кормів для худоби. Значну поживну цінність має і побічна продукція зернового господарства — солома та полова.

Зернове господарство є основою всього с.-г. виробн.; від рівня його розвитку залежить задоволення потреб народу в хлібі та хлібопродуктах, м'ясі, молоці, ін. продукції тваринництва.

Високий вихід зерна з гектара пов'язаний з інтенсивним використанням землі, відповідним рівнем продуктивності праці і економічної ефективності с.-г. виробн. За розмірами посівних площ зернові займають перше місце серед усіх с.-г. культур. Динаміку посівів зернових наведено в табл. 1. Збільшення валового збору зернових культур забезпечується переважно інтенсивними факторами — зростанням врожайності (табл. 2).

Здійснення заходів щодо зміцнення матеріально-тех. бази колгоспів і радгоспів, підвищення родючості грунтів, широкого впровадження комплексної механізації і хімізації, розвитку меліорації земель, поліпшення планування, вдосконалення системи стимулювання виробництва сприяло тому, що зернове г-во набуло більшої стабільності, стало менше залежати від погодно-кліматичних умов. Середньорічні держ. закупівлі зерна за останні дві п'ятирічки становлять 13,9 млн. т. Найбільше зерна в УРСР вирощують і

Таблиця 1. **Посівні площі зернових культур на Україні** (за роками, тис. га)

Культури	1913	1940	1950	1960	1965	1970	1975	1980
Усі зернові	24 696	21 385	20 047	13 729	16 495	15 518	16 540	16 473
Пшениця озима	3088	6317	5383	3691	7346	5960	7952	8000
Пшениця яра	5770	901	1168	261	493	70	24	31
Жито	4517	3685	3905	1347	1421	832	755	799
Ячмінь озимий	21	114	12	122	189	112	428	193
Ячмінь ярий	5824	3987	2744	2421	2600	3258	3566	3281
Овес	2923	2282	1797	872	566	811	801	707
Кукурудза	853	1560	2757	3037	1814	2262	1246	1498
Гречка	698	723	634	393	395	364	239	345
Рис	—	2	2	0	12	32	39	37
Зернобобові	438	836	766	787	1199	1280	1131	1194

продають державі колгоспи та радгоспи Степу і Лісостепу. За 1976—80 питома вага у валовому зборі і заготівлях зерна основних зон республіки становила (в % до загального обсягу):

	виробництво	заготівлі
Степ	48	54
Лісостеп	39	39
Полісся	13	7

Виробництво зерна в республіці за три п'ятирічки зросло майже в 1,5 раза. Якщо в середньому за 1961—65 вироблялось

Таблиця 2. **Динаміка посівних площ, урожайності і валового збору зерна в УРСР**

Роки	Площа, млн. га	Урожайність, ц/га	Валовий збір, млн. т
1913	24,7	9,4	23,2
1940	21,4	12,4	26,4
В середньому за:			
1946—50	20,4	8,3	16,9
1951—55	20,1	11,6	23,3
1956—60	15,9	15,2	23,9
1961—65	18,8	17,5	29,3
1966—70	15,6	21,4	33,4
1971—75	16,1	24,7	40,0
1976—80	16,5	26,1	43,2

29,3 млн. т, то 1976—80 одержано 43,2 млн. т.

В Продовольчій програмі СРСР підкреслюється, що прискорене й стале нарощування виробництва зерна є ключовою проблемою с. г. Завдання полягає в тому, щоб у найближчі роки забезпечувати зростаючі потреби країни у високоякісному продовольчому і фуражному зерні, мати необхідні держ. резерви зерна і ресурси для його експорту. При додержанні стабільності посівних площ зернових культур основний шлях нарощування виробництва зерна — підвищення врожайності. Продовольчими програмами союзних республік, областей і районів, комплексними планами розвитку г-ва колгоспів та радгоспів визначено свої рубежі, конкретні заходи і шляхи їх здійснення. В г-вах УРСР намічено довести в дванадцятій п'ятирічці валовий збір зерна до 53—54 млн. т.

Найбільший валовий збір зерна в республіці був 1978—50,6 млн т, а урожайність зернових культур досягла 30,3 ц/га, в т. ч. озимої пшениці — 35,2 ц/га. В окремих областях (Кіровоградській, Черкаській, Чернівецькій) було зібрано по 35,7—37,8 ц/га, в т. ч. пшениці — по 39,8—45,5 ц/га. По 35—40 ц/га і більше зернових одержали 83 райони (2425 колгоспів і радгоспів) республіки. Г-ва Нижньогірського району Кримської обл. 1976—80 одержали в середньому за рік по 36 ц/га зернових, Чорнобаївського, Жашківського і Черкаського р-нів Черкаської обл.— 36,1—36,4, Миронівського р-ну Київської обл.— 36,1 ц/га. За цей же період колгосп ім. Жданова Гощанського району Ровенської обл. зібрав в середньому по 57 ц/га, колгоспи «Ленінський шлях» Новоселицького району Чернівецької обл.— по 56,5, ім. Крупської Нижньогірського району Кримської обл.— 55,6, «Жовтнева перемога» Виноградівського району Закарпатської обл.— 50,8 ц/га. Г-ва, які одержують по 50 ц/га і більше зернових, нагороджуються Почесними дипломами ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради і ЦК ЛКСМ України. Передовикам в соціалістичному змаганні присвоюється звання — колгосп, радгосп, район високої культури землеробства. Це звання присвоєно 66 колгоспам, 19 радгоспам і 6 районам республіки — Бершадському Вінницької обл., Гусятинському і Підволочиському Тернопільської, Нижньогірському Кримської, Менському Чернігівської та Чорнобаївському Черкаської області.

У 1981—83 колгоспи і радгоспи Черкаської, Чернівецької і Закарпатської обл. зібрали по 30—38 ц/га, в 1983 230 господарств різних грунтово-кліматичних зон республіки одержали понад 40 ц/га, а 27 із них — по 50 ц/га і більше, 578 колгоспів і радгоспів одержали понад 60 ц/га кукурудзи.

В усіх грунтово-кліматичних зонах республіки зернові культури займають значну питому вагу в структурі посівних площ. В степових і лісостепових районах зернові займають 55—60 %, в г-вах, які спеціалізуються на виробництві свинини та м'яса птиці, — до 70 %, в г-вах Полісся зернових — 30—52 % (табл. 3).

Таблиця 3. **Структура посівних площ зернових культур по колгоспах і державних господарствах за 1976—80**

Культури	По УРСР		По основних зонах виробництва зерна					
			Степ		Лісостеп		Полісся	
	тис. га	в %	тис. га	в %	тис. га	в %	тис. га	в %
Всі зернові	16 065	100	7693	100	5946	100	2424	100
в т. ч. озимі	8103	50,4	4149	53,9	2668	44,8	1287	53,1
з них:								
пшениця	7198	44,8	3884	50,5	2462	41,4	853	35,2
жито	679	4,2	73	1,0	190	3,2	416	17,1
ячмінь	226	1,4	192	2,5	16	0,3	18	0,7
ярі	7962	49,6	3544	46,1	3279	55,1	1138	46,9
з них:								
кукурудза	124	7,7	860	11,2	340,5	5,7	41	1,7
ячмінь	4034	25,1	1767	23,0	1652	27,8	815	25,4
овес	758	4,7	259	3,4	255	4,3	244	10,1
пшениця	26	0,2	6	0,1	15	0,2	5	0,2
зернобобові	1178	7,3	364	4,7	667	11,2	146	6,0
в т. ч.								
горох	1002	6,2	354	4,6	600	10,1	48	2,0
просо	330	2,0	164	2,1	141	2,4	25	1,0
гречка	322	2,0	52	0,7	207	3,5	63	2,6
рис	38	0,2	38	0,5	—	—	—	—
сорго	35	0,2	34	0,4	1	2,0	—	—

Міністерством с. г. УРСР і підпорядкованими Південному відділенню ВАСГНІЛ н.-д. установами розроблено з урахуванням зональних відмінностей «Наукові основи ведення сільського господарства», в яких рекомендовано структуру посівних площ і технологію вирощування високих врожаїв зернових культур.

Важливе значення для дальшого підвищення врожайності і якості продукції має розміщення зернових культур у сівозміні. Правильне чергування культур, різних за своїми біол. особливостями, дає змогу раціональніше використовувати родючість грунту, запаси вологи, одержувати найбільшу ефективність від застосування інших агротех. заходів. З кожним роком ширшає застосування грунтозахисного, безплужного обробітку грунту, який дає можливість значно зменшити згубний вплив несприятливих погодних умов і підвищити стабільність виробництва. Спеціалісти і механізатори Полтавської області широко застосовують поверхневий спосіб обробітку грунту на 1,2—1,4 млн. га. На значних площах успішно використовується грунтозахисна техніка також в господарствах Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Миколаївської, Ворошиловградської, Черкаської та ін. обл. Важливим засобом підвищення врожайності зернових культур є збільшення і правильне застосування мінеральних та органічних добрив (табл. 4).

Збільшенню виробництва зерна сприяє перехід на висів насінням високопродуктивних районованих і перспективних сортів. В 1982, напр., 99,8 % зернового клину було засіяно сортовим насінням. Селекцією, виробництвом елітного насіння та розробкою сортової агротехніки вирощування зернових культур у республіці займаються 83 науково-дослідні ін-ти і навчальні заклади, яким підпорядковано 135 дослідних г-в. Щорічно вони передають виробництву понад 100 тис. т елітного насіння зернових і зернобобових культур та 14 тис. т кукурудзи.

У виробництво запроваджуються такі високопродуктивні сорти і гібриди: озимої пшениці — Донська напівкарликова, Південна зоря, Дніпровська 846, Киянка, Миронівська 25, Поліська 80, Чайка з потенціальною урожайністю до 80 ц/га, озимого ячменю — Актив, Дебют, Крим, Паралелюм 402, Циклон, ярового ячменю— Баратинський, Дружба, Нутанс 518, Одеський 100, вівса — Горизонт, Кубанський, проса — Веселоподолянське 559, Сонячне, гороху — Уладівський 10, Тенакс, Топаз, кукурудзи — Колективний 210, Колективний 244, Донбаський 424ТВ, Ювілейний 60, Одеський 92, Айдар, Дніпровський 273. Нові сорти перед тим, як рекомендувати їх виробництву, випробовуються на сортодільницях Державної комісії по сортовипробуванню с.-г. культур Міністерства с. г. СРСР. В республіці є 269 таких сортодільниць. На основі їх даних нові сорти впроваджують у виробництво по природно-екон. зонах, де вони дають найвищу урожайність. Контроль за вирощуванням, зберіганням та дотриманням держ. стандартів на сортову і посівну якості насіння здійснює Республіканська державна насінна інспекція Міністерства с. г. УРСР. Зернові, як правило, висіваються високоякісним кондиційним насінням. За 1976—80 роки 99,8 % висіяного насіння ярих зернових відповідало посівним кондиціям, з них 88,1 % було першокласним, озимих — відповідно 100 і 95,6 %. Основними зерновими культурами на Україні є озима пшениця, озиме жито, озимий і ярий ячмінь, горох, вика, люпин та інші зернобобові, кукурудза, овес, просо, гречка, рис (табл. 3). Серед

них провідне місце належить озимій пшениці. Середньорічний валовий збір пшениці збільшився з 11,8 млн. т в 1961—65 до 21,9 млн. т в 1976—80. Таке зростання забезпечено в основному за рахунок підвищення врожайності (до 30,1 ц/га).

Друге місце після озимої пшениці у валовому зборі займає ярий ячмінь. В середньому за роки десятої п'ятирічки (1976—80) валовий збір його становив 10 млн. т. Це майже четверта частина (23,6 %) в загальному обсязі зерна. Ячмінь — цінна кормова і продовольча культура. Зерно його використовується і в пивоварній промисловості.

Культурою великих потенційних можливостей є кукурудза. В умовах УРСР ця цінна за своїми біологічними властивостями кормова культура може давати урожай 100 ц/га і більше. Свідченням цього є показники передових кукурудзоводів республіки. Двічі Герой Соціалістичної Праці Ю. Ю. Пітра із Закарпаття протягом 34 років вирощує понад 110 ц/га. По 100 ц/га зерна кукурудзи збирають загони і ланки, очолювані Героями Соціалістичної Праці А. Ю. Мардарем із Одеської обл., В. В. Капланом із Кримської обл., М. С. Лемешком із Запорізької обл., а також відомими майстрами високих урожаїв О. В. Корчинським із Херсонської обл., Л. С. Броневицьким з Криму та ін. передовими колективами. За останні роки у виробництво широко впроваджується індустріальна технологія вирощування кукурудзи. В 1982 із посіяних в колгоспах і держ. г-вах 1867 тис. га зернової кукурудзи 65 % вирощувалось за індустріальною технологією. Вирощування і збирання зернових майже повністю механізовано. Затрати праці на виробництво центнера зерна (без кукурудзи) значно зменшилися і в десятій п'ятирічці становили 1,3 людиногодини, собівартість — 5,25 крб., рентабельність — 77 %.

Червневий (1982) пленум ЦК Компартії України відповідно до постанов Травневого (1982) пленуму ЦК КПРС накреслив перспективи дальшого розвитку зернового г-ва. Для досягнення намічених рубежів необхідно забезпечити врожайність зернових в одинадцятій п'ятирічці 30—31 ц/га, а в дванадцятій довести до 32—33 ц/га. Дальшому зростанню виробництва зерна та ін. с.-г. продукції буде сприяти здійснення схвалених на республіканській науково-виробничій конференції, яка відбулася 28 січня 1983 в м. Києві, рекомендацій по підвищенню стійкості та продуктивності зернових г-в в колгоспах та радгоспах, а також комплексного плану по піднесенню родючості ґрунтів, цільової програми «Агрокомплекс». Над проблемами розвитку с. г., зокрема збільшення виробництва зерна, в УРСР працюють н.-д. ін-ти, обласні дослідні с.-г. станції. Провідне місце серед них посідають *Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва (Харків), *Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут* імені В. М. Ремесла (Київська область), *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут* (Одеса), *Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут* (Дніпропетровськ), *Землеробства український науково-дослідний інститут* (Київ), *Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут* (Львів), *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут* (Херсон) та ін.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 року. К., 1984; Ремесло В. Н., Шебитченко В. Ю. Вопросы генетики и селекции зерновых культур. К., 1980; Виробництво зерна — ударна ділянка. К., 1981; Дедишин Я. І., Воєвода Б. І. Гречка — культура високоврожайна. Львів, 1981; Круп'яні культури. К., 1982; Зернове поле дбайливих господарів. К., 1983; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

А. Д. Коваленко.

Технічні культури — сільськогосподарські рослини, що їх використовують як сировину для різних галузей промисловості — харчової, миловарної, лакофарбової, фармацевтичної та ін. Всі технічні культури за цільовим призначенням умовно поділяють на групи: крохмале-цукроносні (картопля, цукр. буряки, цикорій); олійні (соняшник, соя, ріпак, льон олійний, рижій, рицина та ін.); ефіроолійні (коріандр, м'ята перцева, шавлія мускатна, лаванда звичайна); прядивні (льон, коноплі та ін.); лікарські (мак опійний, наперстянка, валеріана та ін.); наркотичні (махорка, тютюн); інші тех. культури (хміль, черсак, чист тощо). Деякі тех. культури є рослинами подвійного використання. Напр., льон-довгунець, коноплі, які, крім волокна, дають жирну олію; із коріандру одержують ефірну і жирну олію. Від тех. культур, крім основної, одержують ще й побічну продукцію (напр., гичку з буряків), а також цінні відходи виробництва — макуху, жом, патоку та ін. В УРСР тех. культури вирощують в усіх грунтово-кліматич. зонах. На Поліссі поширені картопля (див. в цьому томі підрозділ Картопля), льон-довгунець, хміль, а також коноплі. В Лісостепу зосереджені осн. плантації фабричних цукр. буряків; вирощують також озимий ріпак, тютюн, коноплі, соняшник. У пд. степових р-нах розміщені осн. посівні площі соняшнику; культивують олійний льон, рицину, сою, лікарські та ефіроолійні рослини; в Криму — троянду ефіроолійну, лаванду, тютюн тощо. За роки Рад. влади посівна площа технічних культур в УРСР зросла майже в 5 раз (табл. 1), а їхня питома вага в структурі посівних площ збільшилася у 4 рази (з 3,2 % в 1913 до 13 % у 1983). Провідною тех. культурою в УРСР є цукрові буряки. Цукор, що його добувають з коренеплодів цукр. буряків, є одним із найважливіших продуктів харчування, важливим компонентом продукції кондитерської пром-сті. Цукр. буряки мають високу кормову цінність: при врожаї коренів 350 ц/га вихід гички становить бл. 200 ц і жому — 200 ц, що дає г-ву 60 ц кормових одиниць і 660 кг перетравного протеїну. Цінними побічними продуктами виробництва цукру є меляса, жом, дефекат (використовують для *вапнування ґрунтів*). Цукр. буряки мають також велике агротех. значення (введення їх в сівозміну підвищує культуру землеробства, сприятливо впливає на розвиток і урожайність усіх культур у сівозміні).

В УРСР зосереджено більше половини всіх посівів цукр. буряків (1,7 млн. га); частка України в союзному виробництві цукру перевищує 60 %. В УРСР цукр. буряки вирощують 4,5 тис. колгоспів і 400 радгоспів. Найбільший внесок у виробництво цукр. буряків вносять Вінницька, Хмельницька, Полтав., Харків., Черкаська, Кіровогр., Тернопільська та Сумська області.

Зростає і валовий збір цукрових буряків (табл. 2). У 1935 серед буряководів зародився рух *п'ятисотенниць* (М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, А. Д. Кошова та ін.).

Тепер урожайності цукр. буряків в 400—500 і більше центнерів з гектара досягають численні механізовані ланки і загони на великих площах, з високими екон. показниками. Двічі Герої Соціалістичної Праці С. Д. Виштак, О. К. Диптан протягом багатьох років вирощували понад 600 ц/га цукр. буряків на площі 60—90 га. Механізована ланка Героя Соціалістичної Праці І. М. Пасічника починаючи з 1965 вирощує на кожному із 175 га по 430—490 ц цукр. буряків. В колгоспі ім. Котовського Ямпільського р-ну Вінницької обл. механізована ланка, яку очолює Герой Соціалістичної Праці Д. П. Васильківський, щорічно, починаючи з 1977, одержує в серед. по 542 ц/га коренеплодів на пл. 97 га. Двічі Герой Соціалістичної Праці О. Н. Парубок уже 18 років керує механізованою ланкою буряководів, яка щорічно вирощує в середньому по 526 ц цукр. буряків на кожному з 124 га. У 1982 ланка зібрала на кожному із 130 га по 535 ц буряків.

В УРСР є ряд і великих г-в, що вирощують високі врожаї цукр. буряків: колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Томашпільського

Таблиця 4. Внесено добрив під зернові культури (середньорічно)

Роки	Мінеральних		Органічних		
	тис. тонн поживних речовин	кг/га	млн. тонн	тонн на га	
				на посівну площу	на удобрену площу
1966—70	525	35	38,4	2,6	19
1971—75	1067	69	66,4	4,3	24
1976—80	1339	84	80,8	5,1	29

Таблиця 1. Посівні площі основних технічних культур (тис. га)

Культури	Роки		
	1913	1940	1980
Всі технічні культури	904,1	2699	4071
у тому числі:			
цукрові буряки (фабричні)	558,2	820	1775
соняшник	76,0	720	1683
льон-довгунець (волокно)	16,4	118	226
коноплі	126,6	200	31

Таблиця 2. Валовий збір основних технічних культур (тис. т)

Культури	Роки		
	1940	1970	1980
Цукрові буряки (фабричні)	13 052	46 309	48 841
Соняшник	946	2654	2257
Льон-довгунець (волокно)	19	89	92

р-ну Вінницької обл. (середньорічна врожайність, починаючи з 1969, становить 418 ц/га, а в 1976 було зібрано по 606 ц коренеплодів з га); колгоспи ім. Котовського Ямпільського р-ну Вінницької обл., «Зоря комунізму» Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл., ім. Мічуріна Теребовлянського р-ну на Тернопільщині та ін. Освоєння індустріальної технології вирощування буряків та нова форма соціалістичного змагання, що зародилася в УРСР 1978 в процесі кооперації праці буряководів і працівників цукро-

Комбайнове збирання цукрових буряків у колгоспі імені XXII з'їзду КПРС Бершадського району Вінницької області.

вої пром-сті, сприяли значному зростанню цукровиробництва. Ініціатори цього змагання — працівники бурякових ланів і цукрового заводу Ямпільського р-ну Вінницької обл. уже 1978—79 виробили в середньому по 50 ц/га білого цукру. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) в УРСР заплановано забезпечити середньорічне виробництво цукр. буряків в обсязі 56—57 млн. т, або на 6,2 млн. т більше порівняно з попереднім п'ятиріччям. Весь приріст валового збору передбачено одержати за рахунок підвищення врожайності в середньому до 320 ц/га. Для виконання завдань цукробурякового виробництва, визначених на одинадцяту п'ятирічку XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України, в Укр. РСР розроблена (1980) цільова комплексна програма «Цукор», яка є складовою частиною Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. Програма «Цукор» здійснюється шляхом сортозаміни, поліпшення технології виробництва, а також приймання і зберігання цукр. буряків, впровадження комплексної механізації і хімізації, підвищення ефективності використання збиральної, навантажувальної та ін. техніки, посилення впливу на підвищення ефективності цукробурякового виробництва науково-виробничих об'єднань «Цукрові буряки» і «Цукор». Реалізацію програми передбачено в основному в одинадцятій п'ятирічці. Гол. наук. питання та напрями розвитку цукробурякового виробництва на Україні розробляють: *Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут* (Київ), *Механізації та електрифікації сільського господарства український головний науково-дослідний інститут.* ін. в.-д. установи *Південного відділення всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна, а також відповідні кафедри с.-г. вузів.

Провідною олійною культурою в УРСР є соняшник. Його посіви займають бл. 93 % посівної площі всіх олійних культур республіки й дорівнюють 1,7 млн. га, що у 23 рази більше, ніж було до Великої Жовтневої соціалістичної революції; валовий збір соняшнику за роки Радянської влади зріс у 40 раз і становить у середньому за рік (1976—80) 2,4 млн. т. Сіють соняшник у пд. і центральних областях УРСР. Найбільші посівні площі його в Дніпропетр., Запорізькій, Одеській, Донецькій, Миколаїв., Кіровоградській і Харків. областях. Порівняно з ін. олійними культурами соняшник дає найбільше олії з одиниці площі (750 кг/га в середньому по УРСР). Рад. селекціонери вивели сорти соняшнику, олійність яких досягає 47—52 %. З рослинних жирів соняшникова олія є найкращим продуктом, використовують її не лише для харчування, а й для виготовлення маргарину, консервів тощо. При переробці насіння соняшнику вихід макухи становить 35 % його маси. 100 кг макухи відповідає 109 кормовим одиницям. Концентрованим кормом для худоби є також шрот, який одержують в результаті екстрагування олії органічними речовинами. За поживністю 1 ц борошна із соняшникових кошиків заміняє 80—90 кг вівса або 70—80 кг ячменю. З борошна соняшникових кошиків виготовляють етиловий спирт, кормові дріжджі, а також одержують фурфурол, який іде на виробництво лаків і пластичних мас. Стебла соняшнику багаті на калій і фосфор, їх використовують як добриво (у вигляді золи чи подрібненими і зораними при збиранні врожаю). Соняшник — цінна медоносна рослина. Вирощують його також як кормову культуру, згодовуючи зелену масу тваринам у свіжому або засилосованому вигляді. Висівають соняшник і для створення на парах *куліс* польових.

На Україні розміщено бл. половини всіх посівів рицини Союзу РСР—понад 70 тис. га. Її насіння містить 40—58 % жирної невисихаючої олії, яку використовують в різних галузях пром-сті — авіаційній, шкіряній, парфюмерній, електротех., миловарній, для виготовлення фарб і лаків, синтетичних речовин тощо. Макуху використовують як добриво, з неї виготовляють клей, отруйні принади для боротьби з шкідниками.

В Продовольчій програмі СРСР передбачено довести в країні середньорічне виробництво насіння сої в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) до 1,4 млн. т. На Пд. України набуває великого поширення соя на зрошуваних землях, де передові г-ва одержують по 25—30 ц/га насіння, що містить 35-45 % білків, 18—25 % олії. Соя — важливе джерело рослинного білка та олії. Її зерно використовують у хлібопекарській, кондитерській, макаронній, консервній, маргариновій, м'ясній, а також лакофарбовій та ін. галузях пром-сті. Соя — також цінний білковий корм для тварин. Його використовують у вигляді зеленої маси, сіна, сінажу, соломи, полови й шроту. Як бобова рослина соя нагромаджує азот в грунті, підвищує його родючість.

Ефіроолійні культури займають на Україні 40 тис. га із всієї посівної площі СРСР в 250 тис. га. Ці культури на відміну від олійних містять летку олію з сильним приємним запахом. Використовують її у парфюмерно-косметичній, фармацевтичній, миловарній, харчовій, тютюновій, консервній та ін. галузях пром-сті. Про посівні площі та врожаї, а також народногосподарське значення і біологічну характеристику ін. олійних і ефіроолійних культур див. статті за назвами рослин в алфавітних томах УРЕ.

До групи прядивних культур, які вирощують в УРСР, належать льон і коноплі. Льон-довгунець — однорічна рослина, волокно якої є цінною сировиною для виготовлення ниток, полотна, парусини, брезентів та ін. тканин. Вихід волокна — 25—30 % маси сухих стебел. Насіння льону містить 35—42 % швидковисихаючої олії; з неї виробляють оліфу, фарби, лаки тощо, а лляна макуха, як концентрат, йде на корм худобі (вона містить 25 % перетравного протеїну та понад 30 % безазотистих сполук). Кострицю (відходи, що їх одержують при переробці трести на волокно) використовують для виготовлення костроплит, термоізоляційних матеріалів, опалення тощо. Культивують льон-довгунець переважно в Житомир., Львівській, Чернігів., Волинській, Ровенській, Івано-Фр. та Київській областях. За виробництвом льону-довгунця УРСР посідає 3-є місце в Союзі РСР, його посівні площі в республіці займали (1976—80) понад 220 тис. га проти 16,4 тис. га в 1913; пересічна щорічна врожайність 5,3 ц/га волокна (проти 1,4 ц/га в 1949—53), в передових г-вах — 8—12 ц/га. Зростання врожайності і збільшення виходу високономерного волокна забезпечують: сортове насіння (ним засівається вся посівна площа льону), комплексна механізація виробництва і обробки трести (вимочена і висушена соломка льону) на держ. заводах, що їх вперше почали споруджувати на Україні лише за Рад. влади.

Коноплі — однорічн. трав'яниста рослина, з її волокна (вихід його становить 20—27 % сухих стебел) виготовляють канати, брезент, вірьовки, шпагат, пожежні рукави, рибальські снасті тощо. З насіння конопель одержують олію. Її використовують як продукт харчування, в консервній пром-сті, для виготовлення оліфи; конопляну макуху як цінний корм (містить 22—28 % білка і 10 % жиру) згодовують худобі. Вирощують середньоросійські коноплі в Сумській, Полтав., Черкаській областях, а південні коноплі — в Дніпропетр., Миколаївській областях. В Укр. РСР внаслідок розширення посівів ін. тех. культур площі посіву конопель значно скоротились (на Україні у 1913 коноплі займали 127 тис. га, в 1976—80 — бл. 34 тис. га), але врожайність їх і вихід волокна набагато зросли. Це стало можливим завдяки створенню рад. селекціонерами нових високопродуктивних сортів конопель і комплексній механізації процесів вирощування і збирання їх. Укр. РСР дає бл. 37 % загальносоюзного виробництва волокна й бл. 46 % насіння. Теоретичні й практичні питання розвитку прядив-

Заготівля кормів у колгоспі «Червоний Сиваш» Чаплинського району Херсонської області.

вих культур в УРСР розробляють *Лубʼяних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* (м. Глухів Сум. обл.), Укр. н.-д. ін-т землеробства (Київ) та деякі ін. н.-д. установи.

Лікарські рослини, що їх використовують в медицині та ветеринарії як лікувальні або профілактичні засоби, досить поширені на Україні. Фармакологічним комітетом МОЗ СРСР дозволено до застосування понад 160 видів рослин флори УРСР. З препаратів, що застосовують для лікування серцево-судинних, нервових, шлунково-кишкових хвороб, 80 % виготовляють з лікарських рослин. В аптечну мережу надходить 99 видів дикорослих та культивованих лікарських рослин; серед культивованих в УРСР лікарських рослин найважливіші: мʼята перцева, мʼята кучерява, вовчуг польовий, валеріана лікарська, фенхель, кмин, кріп, беладонна лікарська, меліса, лаванда, шавлія лікарська та ін.

Серед наркотичних культур в УРСР вирощують тютюн і махорку на площі бл. 30 тис. га. Осн. плантації тютюнів розміщені в Кримській, Тернопільській, Хмельницькій та Івано-Фр. областях. Використовують ці культури для виготовлення курильних виробів і добування нікотину.

Серед ін. тех. культур важливе місце займає хміль. Культивують його для одержання суцвіть (шишок), що їх використовують як сировину в пивоварній, дріжджовій, хлібопекарській пром-сті. Вирощують на Україні переважно у Житомирській, а також Ровенській, Київській, Львівській, Вінницькій областях. Плантації хмелю займають (1984) понад 8,6 тис. га, середня врожайність — 5—6 ц/га, в передових г-вах — 10—15 ц/га; високоприбуткова культура. Провідна наукова установа в галузі хмелярства — *Хмелярства науково-дослідний і проектно-технологічний інститут* (у Житомирі).

Літ.: Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Сахарная свекла. К., 1979; Технічні культури. К., 1982; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983. *Є. І. Норица.*

Кормові культури. Для успішного здійснення завдань Продовольчої програми СРСР, особливо по збільшенню виробництва продукції тваринництва, першочергове значення мають створення міцної кормової бази, розв'язання проблеми кормового протеїну. В системі виробництва кормів для с.-г. тварин важливе місце посідають кормові культури. Разом із зернофуражними культурами вони становлять основу зміцнення кормової бази. В УРСР на корм вирощують однорічні і багаторічні трави, силосні культури, коренебульбоплоди, кормові баштанні культури. Вирощуванням і заготівлею кормів у республіці займаються 14,5 тис. спеціалізованих цехів, бригад, ланок; працюють 24 міжгосп. підприємства і 62 спецгоспи по виробництву кормів. В усіх областях республіки розроблені перспективні комплексні плани розвитку кормовиробництва на одинадцяту п'ятирічку (1981—85). В середньому за восьму п'ятирічку (1966—70) худобі і птиці згодовано 48,2 млн. тонн кормових од., за дев'яту (1971—75) — 60,9, за десяту (1976—80) — 68,5. Як передбачено Продовольчою програмою СРСР, виробництво кормів у г-вах необхідно збільшити в 1,3—1,4 раза. Вміст перетравного протеїну довести до 103 г на 1 корм. од. В республіці 90 % усіх кормів надходить від польового кормовиробництва. Кормові культури розміщують у польових, кормових і прифермських сівозмінах. Основні високопротеїнові корми одержують з посівів багаторічних трав. Серед багаторічних бобових трав провідне місце займають люцерна, конюшина, еспарцет, буркун; із багаторічних злакових — стоколос безостий, вівсяниця лучна, тимофіївка та ін. На корм висіваються як чисті посіви багаторічних бобових трав, так і бобово-злакові травосумішки. Однорічні кормові культури висіваються переважно в складі травосумішей із злакових, бобових і хрестоцвітих культур, які забезпечують одержання збалансованих за поживними речовинами кормів. Основний шлях збільшення виробництва кормів — поліпшення структури посівів, добір найбільш продуктивних видів і сортів кормових культур, підвищення їх врожайності.

Провідною зернофуражною кормовою культурою в г-вах республіки є кукурудза. Посівна площа її в 1981 досягала 5,3 млн. га (проти 853 тис. га у 1913), в т. ч. 1,9 млн. га на зерно і 3,4 млн. га на силос та зелений корм. Врожай цієї культури на зерно дорівнював у 1983 31 ц/га, на силос і зелений корм — 182 ц/га. На зерно і частково на силос кукурудзу вирощують за новою індустріальною технологією. Цінною кормовою культурою є кормові буряки, які характеризуються високою врожайністю. Площа посіву їх становила в 1981 613 тис. га, врожайність — 500—800 ц/га. Рекордний врожай кормових буряків 1982 зібрано в колгоспі ім. Кірова Білозерського р-ну Херсон. області — 2563 ц/га. Цукрові буряки на корм у 1981 висівались на площі 75,9 тис. га. Кормові баштанні культури займали площу 52,8 тис. га (середня врожайність 96 ц/га). Важливим джерелом повноцінних і дешевих кормів є природні кормові угіддя: сіножаті, вигони, пасовища, заг. площа яких в УРСР перевищує 6,6 млн. га. Продуктивність цих угідь передбачено підвищити до 22 — 23 ц/га сіна за рахунок докорінного їх поліпшення.

Повноцінні корми, що сприяють зростанню продуктивності тварин, одержують на зрошуваних культурних пасовищах, які створюють поблизу тваринницьких комплексів і ферм. Для їх ефективного використання застосовують багатокомпонентні бобово-злакові травосуміші різних строків достигання, загінну систему випасання, підживлення мінеральними добривами після кожного випасу, поливи. Зокрема, на зрошуваних пасовищах у колгоспі ім. Чапаєва Вінн. р-ну Вінн. області, в радгоспі «Львівський» Херсон. області, ім. XXV з'їзду КПРС Гощанського р-ну Ровен. області одержують по 80—100 ц/га корм. од. Гарантоване виробництво кормів забезпечує вирощування кормових культур на зрошуваних землях, де під них відводиться понад 1 млн. га. Тут вирощують багаторічні трави, кукурудзу на зерно і силос, кормові буряки, сою та *проміжні культури*. За рахунок одержання 2—3 урожаїв на рік виробництво кормів збільшується до 230—280 ц/га корм. од. і більше та 25—30 ц/га протеїну. Н.-д. роботу з кормовиробництва проводять *Кормів український науково-дослідний інститут*, відповідні відділи і кафедри н.-д. та с.-г. інститутів, дослідні с.-г. станції та ін.

Збирання льону-довгунця комбайнами в колгоспі «Шлях Леніна» Чернігівського району Чернігівської області.

Літ.: Організація кормової бази і виробництво кормів. К., 1982. *А. О. Бабич.*

Овочево-баштанні культури. В господарствах УРСР відповідно до грунтово-кліматичних умов вирощують понад 60 різних овочевих і баштанних культур. Вирощування овочевих культур спрямоване на забезпечення населення республіки свіжими овочами, а переробних підприємств — сировиною, а також на виконання планів поставок свіжих і перероблених овочів до загального союзного фонду.

В УРСР розроблено ефективні прийоми вирощування овочевих культур у відкритому та закритому грунті, зокрема методом *гідропоніки*. У відкритому грунті овочеві культури займають

На догляді за плантаціями просапних культур у колгоспі «Ленінським шляхом» Оріхівського району Запорізької області.

В плодоконсервному цеху колгоспу імені В. І. Леніна Мукачівського району Закарпатської області.

494 тис. га, у т. ч. 206 тис. га (42 %) в колгоспах, 157 тис. га (32 %) в радгоспах і ін. держ. г-вах, 131 тис. га (26 %) на присадибних ділянках і городах у населення. Середньорічна структура посівних площ провідних овочевих культур в колгоспах, радгоспах і ін. держ. г-вах в десятій п'ятирічці (1976—80) складалась: під капустою було 69 тис. га (19 %), помідорами — 91,8 тис. га (25,3 %), огірками — 65,4 тис. га (18 %), морквою столовою — 23,7 тис. га (6,5 %), буряками столовими — 23,2 тис. га (6,4 %), цибулею ріпчастою — 35,4 тис. га (9,7 %), ін.— 54,3 тис. га (15,1 %). В асортимент овочевих культур, вирощуваних на Україні, входять і редиска, редька, петрушка, хрін, кріп, перець, баклажани, квасоля, горох, шпинат та ін. Пересічне щорічне виробництво овочів (1976—80) по всіх категоріях г-в у відкритому грунті досягло 7,2 млн. т, у т. ч. в колгоспах — 2,8 млн. т (39 %), в радгоспах — 2,6 млн. т (36 %), у населення — 1,8 млн. т (25 %); середньорічна урожайність овочів становила по республіці 147 ц/га. Найвищі врожаї овочів вирощують спеціалізовані господарства УРСР: радгосп «Берестовий» Слов'янського тресту овочево-молочних радгоспів (Донецька обл., у 1980 на кожному із 700 га виростив по 563,3 ц), радгосп «Спартак» Донецького тресту овочево-молочних радгоспів (1980 в середньому з кожного із 1002 га плантацій по 334 ц овочів) та ін.

Найінтенсивніше розвивається овочівництво у південних районах зрошуваного землеробства УРСР. В степовій зоні розміщено 53 % всіх овочевих плантацій республіки. Вони дають 56 % валового виробництва овочів. В зоні Лісостепу овочеві плантації займають 33 % від загальної площі в республіці і дають 31 % респ. валового збору овочів: на Поліссі, відповідно — 11,5 % та 10,5 %; в Карпатах — 2,5 % і 2,5 %. У закритому грунті (земельна площа в теплицях, парниках, утеплених грядках тощо) виробництво овочів за останні 10 років збільшилось в 4,1 раза. Урожайність в зимових теплицях (під склом) становила 20,4 кг/м², в весняних (під плівкою) — 7,3 кг/м². Валове виробництво тепличних овочів в несезонний період досягло 222, 3 тис. т. Серед найбільших підприємств цього типу: Готвальдівська овочева фабрика Харківської обл., Київська овочева фабрика та ін.

Баштанні культури. До основних належать гарбузи, кавуни, дині, кабачки та ін. с.-г. рослини родини *гарбузових*. Плоди їх — цінний продукт харчування (використовують свіжими, виготовляють з них мед, цукати, пюре); використовують також як соковитий корм для тварин. Насіння цих культур є сировиною для виготовлення олії.

Баштанні культури займають в УРСР 117,4 тис. га, у т. ч. в колгоспах — 69,7 тис. га (59,4 %), в радгоспах — 32 тис. га (27,3 %), на присадибних ділянках колгоспників, робітників і службовців — 15,7 тис. га (13,3 %). Середньорічне виробництво баштанних культур у десятій п'ятирічці (1976—80) по всіх категоріях г-в досягло 773,1 тис. тонн, у т. ч. у колгоспах — 388,6 тис. т (50,3 %), у радгоспах — 223,8 тис. т (28,9 %), у населення — 160,7 тис. т (20,8 %).

В степовій зоні УРСР розміщено 90,4 % посівних площ баштанних культур, що дає 93,1 % їх валового врожаю (осн. товарна продукція). В Степу за десяту п'ятирічку одержано найвищий врожай— по 67,6 ц/га, зокрема, в колгоспі ім. Леніна Скадовського р-ну Херсонської обл.— перссічно по 127,4 ц на кожному із 843 га; в колгоспі ім. XXI з'їзду КПРС Цюрупинського р-ну Херсонської обл.— по 130,5 ц на кожному із 1014 га. Розв'язання завдань по дальшому збільшенню виробництва, розміщенню, асортименту і підвищенню якості овочів і баштанних культур, поліпшенню їх зберігання забезпечується шляхом підвищення продуктивності праці, зростання врожайності на базі інтенсифікації та індустріалізації виробництва, поглиблення спеціалізації, удосконалення організації і оплати праці в колгоспах і радгоспах УРСР. Наук. питання та осн. напрями розвитку цієї галузі в системі агропром. комплексу у республіці розробляє *Овочівництва і баштанництва український науково-дослідний інститут* (м. Мерефа Харківської обл.).

Літ.: Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978; Довідник по овочівництву і баштанництву. К., 1981.

Г. Л. Бондаренко.

Картопля. Займає одне з головних місць як важлива продовольча, кормова і тех. культура, джерело поживного білка, вітамінів, амінокислот та ферментів. Картопля є також високопоживним кормом для тварин. В 100 кг бульб міститься до 35 корм. од. і 2,1 кг перетравного протеїну. Важливе місце займає картопля і в харчовій переробній пром-сті. З неї виробляють крохмаль і спирт, одержують патоку, глюкозу, клей, синтетичний каучук тощо. З 1 т картоплі одержують 170 кг крохмалю або патоки, 160 кг декстрину або 80 кг глюкози, 112 л спирту або 58 кг рідкої вуглекислоти. Відходи промислової переробки бульб — барда і м'язга використовуються як корми для тварин. На Україні картоплю почали вирощувати в 60-х рр. 18 ст. і вже у 1770 її садили на значних площах у районі Охтирки, Валок, Лебедина та ін. місцях.

За розміром посівної площі (1982 — 1,6 млн. га) і валовим збором картоплі (20 млн. т) Україна займає 2-е місце в СРСР (після РРФСР). Серед посівів продовольчих культур у республіці (1982) картопля займає 4-е місце (після пшениці, ячменю і кукурудзи). Найсприятливіші грунтово-кліматичні умови для вирощування картоплі — в зонах Полісся, Лісостепу. Тут частка її в структурі посівних площ найбільша, і вона є також важливим компонентом кормової бази тваринництва.

У республіці багато зроблено для правильного районування і докорінного поліпшення насінництва картоплі. Сортовою картоплею засаджуються всі площі в колгоспах і радгоспах. В 1982 середня врожайність картоплі в УРСР була 121 ц/га, а в передових господарствах — 250—300 ц/га і більше. Кращими сортами на Україні є: ранні — Прієкульська рання, Незабудка, Іскра; середньоранні — Чарівниця, Житомирянка; середні — Гатчинська, Райдуга Полісся, Огоньок; середньопізні — Лорх, Поліська рожева; пізні — Темп та ін. Всього на Україні районовано 36 сортів. Вегетаційний період їх становить від 70 до 150 днів. За госп. призначенням розрізняють сорти столові, технічні, кормові та універсальні. Концентрація посівів картоплі створює умови для комплексної механізації робіт, яка в колгоспах і радгоспах республіки наближається до завершення. Так, садіння і копання картоплі механізовано на 96 %, в т. ч. збирання комбайнами на 60 %. У республіці діє до тисячі механізованих ланок, що вирощують картоплю без затрат ручної праці. Все більшого значення в постачанні населенню картоплі набувають спеціалізовані господарства.

Багато колгоспів і радгоспів, а також цілих районів завдяки впровадженню досягнень науки і передового досвіду збирають високі врожаї картоплі. Так, механізована ланка Героя Соціалістичної Праці О. Я. Дмитренка з колгоспу «Всесвітній Жовтень» Чернігів. обл., що складається з 5 чоловік, починаючи з 1963 щорічно вирощує в середньому по 250 ц/га картоплі. Картоплярі Менського р-ну Чернігівської обл. за 1976 — 81 зібрали в середньому по 194 ц/га на площі 7,3 тис. га.

Картоплярство в республіці розвивається шляхом дальшої концентрації та спеціалізації виробництва, підвищення врожайності внаслідок удосконалення технології вирощування картоплі, поліпшення насінництва, внесення добрив та ін. Н.-д. роботу з *картоплярства* проводять *Картопляного господарства український науково-дослідний інститут*, Чернігівська, Поліська і Київська дослідні станції, опорні пункти та ін. установи.

Літ.: Вітенко В. А., Молоцький М. Я. Насінництво картоплі. К., 1977; Картопля. К., 1978; Власенко М. Ю. [та ін.]. Поліпшення якості картоплі. К., 1979.

В. А. Вітенко.

Садівництво. Головним завданням його є виробництво плодів, ягід і горіхів. Завдяки наявності в плодах і ягодах добре засвоюваних цукрів, кислот, вітамінів, біоактивних і ароматичних речовин вони мають велике харчове і лікувальне значення.

В УРСР зосереджено 32 % площ плодових та ягідних насаджень СРСР і виробляється третя частина садівницької продукції країни. Ряд зон і р-нів республіки відзначається винятково сприятливими природними умовами для виробництва плодів теплолюбних культур, які мають обмежений ареал вирощування, що в значній мірі зумовлює зональну спеціалізацію плодоягідних насаджень.

Садівництво — традиційна галузь с. г. України. В 1913 тут було 290 тис. га плодових та ягідних насаджень. В роки 1-ї світової і громадянської воєн їм завдано великої шкоди, але вже в 1927 довоєнна площа насаджень була відновлена, а в 1940 вона зросла до 612 тис. га. Внаслідок тимчасової фашистської окупації площа садів в роки Великої Вітчизняної війни зменшилась на 196 тис. га. У громадських господарствах довоєнні площі садів були відновлені вже в 1950. На початок 1983 в усіх категоріях г-в республіки було 1 млн. 96 тис. га плодових і ягідних насаджень, з них 776 тис. га плодоносних, у т. ч. в колгоспах, радгоспах і ін. держ. г-вах відповідно 572 і 387 тис. га. Площа зрошуваних садів зросла з 22 тис. га в 1952 до 90 тис. га в 1982. Поряд

Таблиця 1. **Породна структура громадських садів**

Плодові культури	1970		1980	
	тис. га	%	тис. га	%
Зерняткові:	577,4	84,8	499,7	87,9
яблуня	528,2	77,6	476,2	83,8
груша й айва	49,2	7,2	23,5	4,1
Кісточкові:	93,0	13,6	62,8	11,0
слива	31,0	4,6	25,2	4,4
вишня	31,0	4,5	11,6	2,0
черешня	17,9	2,6	13,0	2,3
абрикос	10,1	1,5	5,3	0,9
персик	2,5	0,4	7,7	1,4
Горіхоплідні	10,7	1,6	6,2	1,1
Всього плодових	681,1	100	568,7	100
Ягідники	10,8	1,6	12,7	2,2
Плодові	681,1	98,4	568,7	97,8
Всього плодових і ягідних	691,9	100	581,4	100

із створенням великих промислових садів у колгоспах і радгоспах швидкими темпами розвивається присадибне садівництво, значного поширення набули колективні сади робітників і службовців навколо великих міст і пром. центрів. По природно-екон. зонах плодові і ягідні насадження розміщені нерівномірно. Основні площі зерняткових і горіхоплідних культур зосереджено в зонах Лісостепу і Степу, кісточкових — в зоні Степу, ягідників — в зоні Лісостепу. Значним поширенням ягідників відзначається також зона Полісся (табл. 2). Породна структура плодових і ягідних насаджень у всіх категоріях г-в характеризується такими даними: яблуня — 61,6 %, груша і айва — 7,5, вишня — 10,7, слива — 9,6, черешня — 2,5, абрикос — 2,2, персик — 0,8, горіхоплідні — 2,8, ягідники — 2,3 % (1980). В громадських садах вирощують переважно яблуню (83,8 % площі усіх насаджень). Питома вага кісточкових культур — 11 %, горіхоплідних — 1,1 % і ягідних — 2,2 % (про породну структуру громадських садів див. табл. 1).

Здійснення заходів по розвитку садівництва в республіці і насамперед спеціалізація і концентрація виробництва та розширення площ під інтенсивними плодовими насадженнями (понад 100 тис. га) забезпечили в останні три п'ятирічки (1966—80) значне зростання валового збору плодів та ягід.

Середньорічне виробництво їх за цей період збільшилось у всіх категоріях г-в з 1392 тис. т до 3052 тис. т, або в 2.2 раза, а в колгоспах і радгоспах з 547 до 1318 тис. т, або в 2,4 раза. Державні заготівлі плодів і ягід зросли з 360 тис. т у 1961—65 до 1434 тис. т у 1976—80, або в 4 рази. Врожайність насаджень за цей час підвищилась на 47,5 %. Збільшення валового збору продукції досягнуто при значному зменшенні площ під плодовими і ягідними насадженнями. В десятій п'ятирічці (1976—80) за рахунок інтенсифікації виробництва приріст валового збору плодів і ягід порівняно з дев'ятою п'ятирічкою в громадських г-вах республіки становив 22 %. Середньорічне виробництво плодів і ягід у розрахунку на душу населення в УРСР в десятій п'ятирічці становило 61,4 кг.

Для забезпечення розвитку плодівництва на міцній наук. основі, збільшення віддачі в цій галузі науково-тех. потенціалу в 1972 створено Головне управління по виробництву плодів, ягід і винограду при Раді Міністрів УРСР (Головплодвинпром УРСР), до складу якого входять 3 науково-виробничі об'єднання, 18 обласних агропром. об'єднань на базі 333 радгоспів. В г-вах Головплодвинпрому найвищі в республіці показники екон. ефективності садівництва: в 1981 середня врожайність зерняткових культур становила 102,8 ц/га, з кожного гектара їх насаджень одержали по 1698 крб. прибутку при рентабельності виробництва плодів 95,7 %.

Внаслідок посилення процесів спеціалізації с.-г. виробництва за останні роки зменшилась кількість г-в, що займаються садівництвом, і зросла концентрація насаджень. Середній розмір площі плодових і ягідних насаджень на один колгосп і радгосп в республіці в 1970 становив 65 га, а в 1981 — 108 га, у т. ч. в радгоспах Головплодвинпрому УРСР — 450 га, Міністерства плодоовочевого господарства УРСР — бл. 200 га. Садівницькі радгоспи Головплодвинпрому УРСР, займаючи в площі плодоносних садів і ягідників громадського сектора лише 13,4 %, виробили 31,9 % садівницької продукції, що свідчить про винятково високу екон. ефективність поглиблення спеціалізації г-в в садівництві. Така тенденція розвитку галузі забезпечить середньорічний приріст виробництва свіжих плодів і ягід та продуктів тех. переробки їх в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) на 22 %, а в наступному п'ятиріччі — на 26 %, що дасть можливість довести споживання на душу населення в 1990 до 66—70 кг, як це передбачено Продовольчою програмою.

Впровадження сучасних інтенсивних систем садівництва (збільшення щільності садіння дерев з площинними та ін. формами крон на насінних та вегетативно розмножуваних підщепах, шпалерно-карликові сади тощо) пов'язане зі значним збільшенням питомих капіталовкладень на створення плодових та ягідних насаджень. Виникають нові форми організації плодоягідного виробництва — міжгосподарські агропром. садівницькі комплекси. В республіці створюється бл. 20 великих пром. садів на основі міжгосп. кооперації. В таких комплексах поряд з впровадженням прогресивних технологій вирощування плодів та ягід основне виробництво раціонально поєднується з тех. переробкою і довгочасним зберіганням садівницької продукції.

Залежно від конкретних природних і екон. умов по природних зонах і адм. областях поширені різні форми організації, спеціалізації і агропром. інтеграції в садівництві.

Відповідно до рішень Травневого (1982) пленуму ЦК КПРС в найбільш сприятливих для розвитку промислового садівництва пд. і пд.-зх. р-нах республіки створюються великі спеціалізовані г-ва і агропромислові підприємства по виробництву плодів і ягід. Ці райони включаються до складу основної бази постачання населенню міст Центру, Півночі, Уралу і Сибіру продукції теплолюбних плодових та ягідних культур. Попит населення на плоди і ягоди в усіх областях і р-нах республіки повинен задовольнятися в основному за рахунок місцевого виробництва. Ці завдання Продовольчої програми в справі організації виробництва плодів і ягід покладено в основу дальшого розвитку садівництва в УРСР.

Наукові дослідження з питань садівництва здійснюють *Садівництва український науково-дослідний інститут, Зрошуваного садівництва український науково-дослідний інститут, Економіки і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут*, а також дослідні станції садівництва та ряд відділів обласних с.-г. дослідних станцій і кафедр с.-г. вузів.

Літ.: Шестопаль О. М. Підвищення ефективності садівництва в умовах науково-технічного прогресу. К., 1980; Экономика и организация промышленного садоводства. М., 1981.

В. В. Юрчишин, О. М. Шестопаль.

Виноградарство. УРСР займає важливе місце за виробництвом і заготівлями винограду в країні. Цьому сприяють грунтово-кліматичні умови пд. областей республіки, а також Закарпаття. Виноград використовується свіжим, є сировиною для консервної та винобробної промисловості, лікувальним засобом. З відходів переробки винограду добувають ряд цінних продуктів — винний спирт, винно-кам'яну к-ту, виноградну олію, оцет та ін.

В УРСР виробляється п'ята частина загальносоюзного валового збору винограду: у 1981 в республіці зібрано 1015,1 тис. т винограду. В 1981 по всіх категоріях господарств було 257,9 тис. га виноградників, в т. ч. у г-вах Закарп. обл.— 11,3 тис. га, Крим.— 92,8, Микол.— 17,8, Одес.— 100,2, Херсон.— 26 тис. га. В цих областях зосереджено понад 96 % виноградників республіки. Присадибне виноградарство в осн. розвинуте в Одеській області. Спеціалізовані радгоспи і колгоспи України дають 560 тис. т винограду, що становить майже 70 % виробництва його у громадському секторі. Понад 75 % товарної продукції винограду в республіці виробляють радгоспи і колгоспи Одеської та Кримської областей. На господарства Головплодвинпрому УРСР припадає 47 % валового збору винограду і майже 100 % виноматеріалів, що виробляють в громадському секторі республіки.

Виноградарство є однією з найбільш високопродуктивних галузей с. г. і сприяє зміцненню економіки колгоспів та радгоспів. Зокрема, в колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС Саратського р-ну Одеської обл. у 1975—80 з площі 560 га одержували в середньому бл. 100 ц винограду і 1300 крб. прибутку з гектара на рік; у радгоспі «Золота балка» Кримської обл. з 1467 га виноградників у 1981 одержали прибуток понад 1600 крб. з га; у радгоспі-заводі «Ізумрудний» Кримського радгоспвинтресту в 1981 на площі 476 га зібрали по 145 ц/га винограду.

Щоб прискорити впровадження у виробництво науково-тех. досягнень і забезпечити дальший розвиток виноградарства, докорінне поліпшення розсадництва та переведення його на елітну основу, на базі Укр. н.-д. ін-ту виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова створено

Таблиця 2. **Розміщення плодових і ягідних насаджень по природно-економічних зонах (1981)**

Зона	Всі плодові і ягідні насадження		в тому числі							
			зерняткові		кісточкові		горіхоплідні		ягідні	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Всі категорії господарств										
Полісся	202,8	18,5	143,9	19,0	45,8	16,1	6,6	21,8	6,5	25,6
Лісостеп	445,1	40,5	318,4	42,0	100,4	35,3	14,1	46,7	12,2	48,0
Степ	449,6	41,0	295,1	39,0	138,3	48,6	9,5	31,5	6,7	26,4
Всього:	1097,5	100	757,4	100	284,5	100	30,2	100	25,4	100
в т. ч. колгоспи, радгоспи та інші держгоспи										
Полісся	77,5	13,5	69,2	14,0	5,2	8,5	0,5	8,5	2,6	20,2
Лісостеп	223,4	39,0	203,4	41,2	11,1	18,1	1,6	27,1	7,3	56,6
Степ	272,4	47,5	220,7	44,8	44,9	73,4	3,8	64,4	3,0	23,2
Всього	573,3	100	493,3	100	61,2	100	5,9	100	12,9	100

науково-виробниче об'єднання. До його складу увійшли дослідна станція, дослідне г-во, 4 розсадники. Об'єднання щорічно вирощує 10—12 млн. прищеплених виноградних саджанців. Розробкою науково обгрунтованих проектів закладання виноградників у республіці займається Укр. держ. ін-т проектування садів і виноградників системи Головплодовинпрому УРСР — Укргіпросад. На Україні організовано ряд великих спеціалізованих радгоспів типу агропромисл. комплексів з площею виноградників 1,5—2 тис. га. Вони не лише вирощують виноград, а й забезпечують його промислову переробку. В республіці в стандартному сортименті є 67 сортів винограду, з них 44 технічні і 23 столові (див. *Виноград, Вино, Виноробна промисловість*).

З метою збільшення виробництва винограду і дальшого розвитку пром. виноградарства на Україні впроваджується послідовна інтенсифікація галузі, поглиблюються спеціалізація і концентрація виробництва. Ведеться робота по створенню необхідних умов для більш високої агротех. культури, зміцнення тех. оснащення, підвищення кваліфікації кадрів. Н.-д. роботу з виноградарства та виноробства на Україні ведуть *Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»*, *Виноградарства і виноробства український науково-дослідний інститут* імені В. Є. Таїрова, Всесоюзна н.-д. протифілоксерна станція (Одеса), відповідні кафедри Одес. і Крим. с.-г. ін-тів, дослідні станції, опорні пункти, відділи держ. с.-г. станцій пд. областей України та ін. Іл. до розділу Сільське господарство див. на окремому арк., с. 176—177.

Літ.: Виноградарство. К., 1978.

П. І. Литвинов.

Тваринництво

Скотарство (велика рогата худоба) — провідна галузь тваринництва в усіх природно-екон. зонах УРСР; дає понад 71 % товарної продукції тваринництва. Від скотарства одержують осн. кількість молока, від нього надходить 44 % тваринного м'яса, сировина для шкіряної пром-сті та органічні добрива для с. г. Скотарство — одна з високорозвинутих товарних галузей тваринництва. Із зміцненням економіки колгоспів та радгоспів зростали темпи розвитку скотарства, підвищувалась концентрація виробництва молока і м'яса, створювались необхідні передумови для переведення цієї галузі на індустріальну основу. Суттєві зрушення в скотарстві відбулись після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Зросли кошти для розвитку тваринництва, була підвищена матеріальна заінтересованість господарств у збільшенні виробництва і реалізації державі молока та м'яса. Поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях господарств зросло з 21,3 млн. голів в 1965 до 25,5 млн. голів у 1982, в т. ч. корів від 8,5 до 9,2 млн. голів. Якщо в 1965 на колгосп в середньому припадало 1369 голів великої рогатої худоби, то в 1981 — 2267 голів, або в 1,7 раза більше. Залежно від природних та екон. умов склався відповідний рівень розвитку скотарства. В усіх категоріях г-в зони Степу на 100 га с.-г. угідь в роки десятої (1976—80) п'ятирічки припадало великої рогатої худоби 48,9 голови, в т. ч. корів 17,1, Лісостепу відповідно — 64,2 і 24, Полісся — 73,4 і 28, Карпат — 85,6 і 35,1 голови. Перше місце за кількістю корів на душу населення посідають господарства, розміщені на Поліссі (2,6 голови на 10 чол.), друге — в Лісостепу (2), третє — Степу та Карпатах (1,5 голови).

В межах республіки скотарство розвивається в м'ясо-молочному, молочно-м'ясному, молочному і м'ясному напрямах. Найбільшого розвитку набуло м'ясо-молочне скотарство, яке поширене переважно в зоні Полісся, Карпат та Лісостепу; молочно-м'ясне — в частині р-нів зони Степу, в ін. зонах — поблизу обласних центрів. Молочне скотарство розвинуте гол. чин. в зоні Степу і, зокрема, в Донец., Ворошиловгр., Одес. та Крим. областях. З поглибленням внутрірайонної спеціалізації в тваринництві в окремих господарствах скотарство розвивається в одному з напрямів: молочному, м'ясному, по вирощуванню нетелей чи корів-первісток. Провідне місце в структурі стада великої рогатої худоби займають корови. На них в колгоспах, радгоспах та ін. держ. г-вах припадає майже 32 % і в особистих підсобних господарствах населення — 63 % від загального поголів'я худоби в стаді. За умов інтенсивного ведення скотарства структура стада досить чітко відображає виробничий напрям галузі.

З року в рік поліпшувалась якість тварин. За даними останнього породного перепису худоби (1980), в республіці перше місце за чисельністю займає червона степова порода (38,7 %), друге — симентальська (30 %), третє — чорно-ряба (23,2 %), четверте — лебединська (3,7 %), п'яте — білоголова українська (1,5 %), шосте — червона польська (1,2 %) і сьоме — бура карпатська (1 %). Інші породи (айрширська, пінцгау, абердіно-ангуська, герефордська, сіра українська та ін.) займають незначну частку в загальному поголів'ї худоби (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). За останні роки істотно зросло поголів'я чорно-рябої худоби. На базі м'ясних спеціалізованих порід створено два породні типи м'ясної худоби: чернігівський і придніпровський.

В кожній природно-екон. зоні розводять ті породи тварин, які найбільше пристосовані до місцевих умов. Червона степова поширена в основному в зоні Степу, симентальська, чорно-ряба, білоголова українська і червона польська — в Лісостепу і Поліссі, лебединська — Лісостепу, бура карпатська — в Карпатах, бура латвійська — на Поліссі і в Степу, сіра українська — Лісостепу та Степу і пінцгау — в Лісостепу та Карпатах. М'ясні спеціалізовані породи великої рогатої худоби є в усіх зонах.

Зростання поголів'я великої рогатої худоби, поліпшення її якості і зміцнення кормової бази зумовили збільшення виробництва молока і яловичини (табл.). Порівняно з 1965 виробн. молока в усіх категоріях господарств в УРСР у 1980 збільшилось в 1,3 раза і яловичини — в 2 рази. Це зумовило збільшення виробництва молока та яловичини на душу населення, поліпшення його забезпечення цими продуктами. Якщо в 1965 обсяг виробництва молока та молочних продуктів в перерахунку на молоко на душу населення становив 367 кг, то в 1980 — 422 кг.

Зональні відміни впливають на рівень розвитку скотарства, на обсяг виробництва продукції на одиницю земельної площі і на душу населення. В середньому за роки десятої п'ятирічки кількість моло-

Комплекс по виробництву яловичини колгоспу «Прапор комунізму» Гадяцького району Полтавської області.

ка на 100 га с.-г. угідь в усіх категоріях господарств була: в зоні Степу — 419 ц, Лісостепу — 581 ц, Полісся — 628 ц, Карпат — 810 ц. Виробництво яловичини (в забійній масі) коливалось від 26 ц в зоні Степу до 63 ц в зоні Карпат, а кількість її в структурі виробництва м'яса становила відповідно 38 і 53 %. Рівень виробництва молока на душу населення на Поліссі вищий, ніж в середньому по республіці на 26 %, в Лісостепу — на 11,3 %, а в Степу та Карпатах — нижчий відповідно на 16 і 22 %.

З року в рік зростала роль господарств державного сектора у збільшенні виробництва продуктів скотарства та задоволенні потреб населення в молоці і в м'ясі. На колгоспи, радгоспи та ін. держ. г-ва у загальному виробництві молока припадало: у 1960 — 58,7 %, 1970 — 67,1, 1981 — 73,4 %; решта — на особисті підсобні господарства населення. Збільшення виробництва продуктів скотарства відбувається за рахунок зростання поголів'я худоби та підвищення його продуктивності. Так, за 1965—79 приріст молока за рахунок збільшення поголів'я

Виробництво продукції скотарства в Українській РСР по п'ятирічках у середньому за рік (тис. т)

Роки	Всі категорії господарств	в т. ч.		
		колгоспи	радгоспи, міжгосподарські підприємства та ін. держ. г-ва	Особисті підсобні господарства населення
Молоко				
1961—65	14525,4	6918,7	1857,0	5749,7
1966—70	17937,2	8938,2	2667,0	6332,0
1971—75	20360,2	1081,0	3442,4	6107,8
1976—80	21768,8	11729,6	4124,4	5914,8
Яловичина (в забійній масі)				
1961—65	740,7	415,6	116,8	208,3
1966—70	1090,7	680,8	180,6	229,3
1971—75	1271,8	843,0	226,0	202,8
1976—80	1537,7	914,6	411,1	212,0

Частина комплексу по вирощуванню нетелей колгоспу імені Т. Г. Шевченка Мар'їнського району Донецької області.

корів у колгоспах і держгоспах становив 58 %, а за рахунок підвищення їх продуктивності — на 42 %. Середньорічний надій молока на корову в усіх категоріях господарств зріс з 1935 кг в 1965 до 2274 кг в 1980. В передових господарствах на корову одержують по 3—4 тис. кг молока, а в колгоспі «10-річчя Жовтня» Прилуцького району Чернігівської області — 5457 кг. Значні зрушення відбулись і в підвищенні м'ясної продуктивності худоби. Однак дальший розвиток скотарства, підвищення його ефективності пов'язані насамперед із зростанням як молочної, так і м'ясної продуктивності тварин в усіх господарствах. Як зазначено у *Продовольчій програмі СРСР*, в середньому в колгоспах і радгоспах треба домогтися підвищення надою молока на корову на 600—700 кг, а в р-нах з розвинутим молочним скотарством довести річний надій молока до 4 тис. кг. Забій великої рогатої худоби на м'ясо провадити при досягненні твариною живої маси не нижче 400—500 кг.

Із здійсненням заходів по індустріалізації тваринництва в республіці створюються комплекси по виробництву молока на 400—1200 і більше корів. Найбільші з них будуються поблизу великих міст, промислових центрів і курортів. Для виробництва яловичини створюються комплекси на 3 — 12 тис. голів дорощування і відгодівлі великої рогатої худоби за рік. Такі підприємства розраховані на прогресивну технологію виробництва, використання сучас. науково-тех. досягнень в годівлі, утриманні, механізації та автоматизації трудомістких процесів. Переведення скотарства на пром. основу супроводиться істотним підвищенням економічної ефективності виробництва молока і яловичини.

Найбільших показників по виробництву продукції досягнуто на відгодівельних комплексах. В окремі роки десятої п'ятирічки жива маса голови великої рогатої худоби, реалізованої на м'ясо, в міжгосп. підприємствах Кримської області становила 454 кг, Черкаської та Івано-Фр.— 443 і Чернів.— 409 кг. Міжгоспний Білицький комплекс по виробництву яловичини на Полтавщині збудований на пайові внески трьох районів (Новосанжарського, Полтавського і Кобеляцького). Тут за рік відгодовують до 20 тис. голів великої рогатої худоби. В 1981 середньодобовий приріст живої маси тварини становив 900 г. Виробництво центнера яловичини обійшлося в 70,17 крб., на кожний крб. витрат одержано по 60 коп. прибутку, затрати праці на центнер приросту маси худоби зменшені до 6,3 людино-години. Наукові дослідження з питань скотарства проводять *Розведення і штучного осіменіння великої рогатої худоби український науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», *Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут,* відповідні кафедри с.-г. вузів, с.-г. дослідні станції та ін.

Літ.: Недава В. Ю., Волоха П. Ф. Інтенсивне виробництво молока. К., 1978; Цяпенко Ф. З. Міжколгоспне об'єднання по виробництву яловичини. К., 1979; Костышак М. С. Поточное производство говядины. Днепропетровск, 1981; Попов О. Я. Велика рогата худоба. К., 1982. *М. П. Коржинський.*

Свинарство. Галузь тваринництва; розведення свиней з метою одержання м'яса, сала, шкур та ін. продуктів. За обсягом виробництва та споживання в УРСР свинина займає друге місце серед усіх видів м'яса, поступаючись дещо яловичині. За останні роки кількість її в структурі м'яса становила 36—38 % (табл. 1, 2). На Україні рівень виробництва свинини на 100 га ріллі по всіх категоріях господарств (у забійній масі) становить бл. 40 ц.

Обсяг реалізації свинини в 1981 дорівнював 1767 тис. тонн живої маси, в т. ч. в колгоспах, радгоспах, міжгосп. підприємствах та ін. держ. господарствах — 954,1 тис. тонн. Характерною особливістю свиней є високий забійний вихід — у молодняка в середньому 72—75 %, у дорослих добре відгодованих тварин 82—85 %. Такі цінні біологічні та госп. якості, як скороспілість, багатоплідність, висока оплата корму продукцією, сприяють швидкому зростанню поголів'я свиней та збільшенню виробництва свинини. Інтенсифікації свинарства сприяє промислова технологія, при якій добре поєднуються механізація і автоматизація робіт, розширення потужностей комбікормових підприємств, що дає змогу ритмічно і в значно більшій кількості виробляти свинину. Це сприятиме успішному виконанню завдань *Продовольчої програми СРСР*. В республіці вже набуто значного досвіду виробництва свинини на великих держ. комплексах (на 54 і 108 тис. голів річної відгодівлі). На цих підприємствах витрати кормів на одиницю приросту живої маси становлять 4—5 корм. одиниць, середньодобовий приріст маси тварини на відгодівлі — 600—650 г і вище, собівартість 1 ц свинини — 85—95 крб., прямі затрати праці — 2,5—3,5 людино-години. Високоефективним виробництвом свинини на комплексах індустріального типу є, зокрема, радгосп-комбінат ім. 60-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції Чугуївського р-ну Харків. обл. по вирощуванню і відгодівлі 108 тис. свиней на рік. У 1982 радгосп-комбінат продав державі 13,6 тис. тонн свинини. На Україні розводять в основному 8 порід свиней: велику білу (80 %), українську степову білу (13 %), миргородську (4 %) та ін. Крім цього, в г-вах республіки розводять спеціалізовані породи м'ясного напряму (ландрас, естонську бекону, уельську, полтавську м'ясну породну групу), яких використовують для поліпшення м'ясних якостей планових порід, а також для пром. схрещування. Свині великої білої породи поширені в усіх областях республіки, кількість їх в породному поголів'ї найвища, причому за останні роки вона дещо зросла в лісостепових та поліських р-нах. Українську степову білу породу розводять переважно в зоні Степу. Поголів'я її рік у рік зростає. Миргородська порода свиней поширена майже в усіх областях республіки, проте основне її поголів'я розміщене в Полтав. та Хмельн. областях (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). Для раціонального розміщення і ведення свинарства в республіці враховуються потреба населення у свинині, природні та екон. умови тієї чи ін. зони. Збільшення виробництва продуктів свинарства здійснюється за рахунок підвищення продуктивності тварин та зростання чисельності поголів'я, що залежить насамперед від забезпечення тварин повноцінними кормами. Дальший розвиток спеціалізації і концентрації свинарства на основі міжгосподарського кооперуван-

Таблиця 1. **Поголів'я свиней в УРСР** (тис.)

Господарства	1941	1966	1981
Всі категорії господарств	9186	18 920	19 783
Колгоспи, міжгосподарські підприємства, радгоспи та ін. держ. г-ва	3745	13 112	15 643
в т. ч.			
колгоспи	2884	10 243	10 513
радгоспи	535	2091	3448
Особисті підсобні господарства населення	5441	5808	4140

Комплекс по відгодівлі свиней колгоспу імені Ф. Е. Дзержинського Павлоградського району Дніпропетровської області.

Зал для машинного доїння корів на молочному комплексі колгоспу імені Ф. Е. Дзержинського Білгород-Дністровського району Одеської області.

Випробовувальна станція для контрольної відгодівлі свиней на 300 станкомісць з індивідуальним утриманням тварин Полтавського науково-дослідного інституту свинарства.

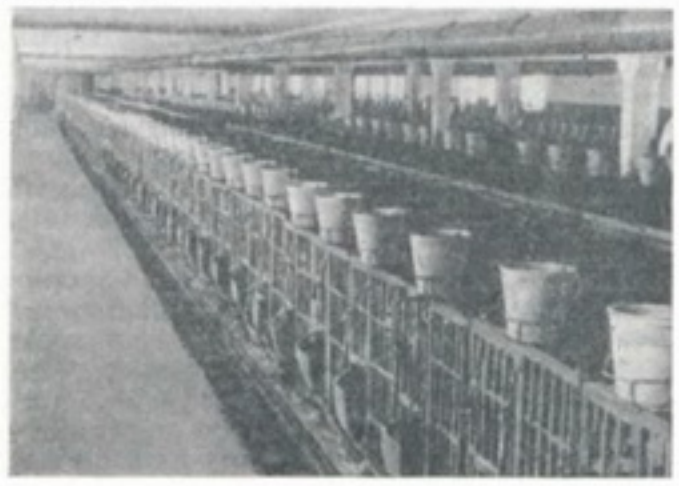

ня, впровадження нових форм організації виробництва стає основним напрямом переведення галузі на індустріальну основу, різкого збільшення виробництва продуктів свинарства і підвищення його ефективності. Наукові дослідження з питань свинарства проводять *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», відповідні кафедри вищих сільськогосподарських навчальних закладів, дослідні сільськогосподарські станції та ін.

Таблиця 2. **Виробництво свинини в УРСР** (в забійній масі, тис. т)

Господарства	1940	1965	1980
Всі категорії господарств	568	1150	1315
Колгоспи, міжгосподарські підприємства, радгоспи та ін. держ. г-ва	158	590	711
в т. ч.			
колгоспи	101	370	390
радгоспи	33	102	176
Особисті підсобні господарства населення	410	560	640

Літ.: Козловский В. Г. Технология промышленного свиноводства. М., 1976; Савич І. О. Свинарство. К., 1979; Остапчук П. П. Породи свиней та їх використання. К., 1980; Почеряев Ф. К. Технология племенного свиноводства. К., 1982.

Л. С. Краснокутська.

Вівчарство. Галузь тваринництва, яка постачає нар. господарству вовну, овчину, смушки, м'ясо і молоко. Продукція вівчарства — цінна сировина для легкої пром-сті. При розведенні овець в господарстві більш повно і ефективно використовуються кормові ресурси, особливо природні пасовища. В більшості господарств республіки вівчарство є додатковою галуззю. В структурі продукції тваринництва на вівчарство припадає в середньому 2 %.

У дореволюційній Росії, в тому числі на Україні, вівчарство було переважно грубововняним. За роки Радянської влади проведена значна робота по докорінному поліпшенню породного складу овець та створенню тонкорунних і напівтонкорунних порід. Тепер в республіці розводять тонкорунні породи овець (прекос, асканійську), напівтонкорунні (цигайську) та грубововняні (каракульську, сокільську, гірськокарпатську). Кількість тонкорунних овець становить 61,4 % від усього поголів'я в республіці, напівтонкорунних — 27,6 % і грубововняних — 6,8 %, решта поголів'я — напівгрубововняні вівці гірськокарпатської поліпшеної породи (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). На Україні (в Асканії-Новій) розводять кросбредних овець з живою масою баранів 90—110 кг, маток —50—55 кг, настриг вовни від маток 3,5—4,5 кг, баранів — 6—7 кг і більше. Створення кросбредного вівчарства сприяє підвищенню вовнової і м'ясної продуктивності тварин, поліпшується також технологічна якість вовни.

Поголів'я овець за виробничим напрямом продуктивності поділяють на 6 груп: вовнові вівці (радянський меринос); м'ясо-вовнові (асканійська, прекос, чорноголова); вовново-м'ясо-молочні (цигайська); смушкові (сокільська); смушково-молочні (каракульська) та вовново-молочно-м'ясо-овчинні (гірськокарпатська порода).

Різні зональні грунтово-кліматичні умови значною мірою зумовили концентрацію певних порід овець в окремих р-нах: прекос — на Поліссі та в Лісостепу, асканійська і цигайська — в Степу, каракульська — в Дніпроп., Крим., Чернів. і Одес. областях, сокільська — в Полтав. області, гірськокарпатська порода і помісі — в Карпатах. Основною вівчарською зоною республіки є степові області, де знаходиться понад 60 % всього поголів'я овець і виробляється бл. 70 % вовни, в Лісостепу — 26 % поголів'я, решта на Поліссі і в районах Карпат (табл. 1,2).

У роки десятої п'ятирічки по республіці на 100 га с.-г. угідь припадала 21 вівця (разом з козами — 21,5) проти 20,2 вівці (разом з козами — 21,9) в 1965. На Україні з метою збільшення виробництва продукції вівчарства і поліпшення її якості в останні роки проведена значна робота по спеціалізації і концентрації галузі, будівництву комплексно-механізованих ферм. За десяту п'ятирічку створено понад 400 спеціалізованих господарств, які виробляли вовни 48 %, баранини — 19 %.

Поліпшення породності овець і впровадження прогресивної технології виробництва на вівчарських фермах зумовили значне підвищення продуктивності поголів'я. Середній настриг вовни з вівці по всіх категоріях господарств в 1982 становив 3 кг, в т. ч. в колгоспах — 2,9, радгоспах — 3,5, на міжгосп. підприємствах — 3 кг. В передових господарствах на вівцю було одержано по 5—6 кг вовни, в т. ч. племрадгоспі «Щорський» Криничанського р-ну Дніпроп. області — по 6,3 кг; на комплексно-механізованих фермах колгоспу ім. Шевченка Знам'янського р-ну Кіровогр. області — по 6 кг вовни, племрадгоспі «Комуніст» Якимівського р-ну Запоріз. області — 5,9 кг. На 100 га с.-г. угідь в 1982 по УРСР вироблено 64,7 кг вовни. Валове виробництво баранини у 1982 досягло 61,1 тис. тонн, смушків — 202,6 тис. штук.

Таблиця 1. **Поголів'я овець в УРСР** (тис.)

Господарства	1941	1971	1981
Всі категорії господарств	6700	8614	8815
Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські підприємства та ін. держ. г-ва	4312	8211	8436
в т. ч.			
колгоспи	3655	6428	6374
радгоспи	543	1706	1978

Таблиця 2. **Виробництво вовни в УРСР** (тонн)

Господарства	1940	1970	1980
Всі категорії господарств	13 454	24 837	27 243
Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські підприємства та ін. держ. г-ва	9380	23 617	26 172
в т. ч.			
колгоспи	7590	17 233	18 929
радгоспи	1585	6062	6922
Особисті підсобні господарства населення	4074	1220	1071

В республіці, особливо в зоні Карпат, все ширше розвивається міжгосп. кооперація і агропром. інтеграція, які створюють сприятливі передумови для збільшення виробництва продукції вівчарства і підвищення його економічної ефективності. В Путильському р-ні Чернів. обл. створено агропром. об'єднання і на пайові внески колгоспів збудовано фабрику по виробництву килимових виробів. За рік фабрика виробляє 24 тис. м² килимів, ліжників та ін. продукції. Господарства, що входять в об'єднання, отримують значні прибутки від впровадження нової організаційної форми.

Н.-д. роботу в галузі вівчарства проводять *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», відповідні відділи науково-дослідних і кафедри сільськогосподарських ін-тів, дослідні станції та ін.

Літ.: Целютін В. К., Кротов А. А. Вівчарство. К., 1978; Сокол А. И., Деревянко О. Ф., Есипов Н. Ф. Производство шерсти и баранины на промышленной основе. К., 1982.

В. Ю. Белінський.

Птахівництво. Галузь найбільш скороспілого тваринництва, що дає можливість за короткий строк одержати велику кількість високоцінних продуктів харчування — яєць і м'яса при ефективному використанні кормів. Збільшення виробництва яєць і пташиного м'яса базується на значному підвищенні продуктивності птиці з одночасним зростанням її поголів'я, високій оплаті кормів продукцією і підвищенні продуктивності праці. Серед видів с.-г. птиці в республіці найбільш поширені кури несучих, загальнокористувальних і м'ясних порід, високопродуктивних ліній та гібридів, значно зросло поголів'я качок, гусей, індиків (табл. 1,2).

Птахівництво — одна з перших галузей тваринництва, що була переведена на пром. основу, де провідне місце займають спеціалізовані господарства, міжгосп. підприємства та виробничі птахівничі об'єднання, кількість їх продукції в загальному виробництві яєць у 1980 становила 83 %, м'яса птиці — 66 %. За характером організації виробництва, типом обладнання сучасними машинами, потоковими лініями і пристроями для комплексної механізації та автоматизації технологічних процесів, за ступенем рівномірності випуску продукції вони наближаються до промислових підприємств.

Розвиток птахівництва на пром. основі дає можливість одержувати багато продукції високої якості в короткі строки з ефективною оплатою корму продукцією. До Великої Жовтн. соціалістич. революції птахівництво було однією з найвідсталіших галузей с. г., розведенням птиці займались гол. чин. дрібні сел. господарства. За роки Рад. влади в республіці створена мережа племінних птахівницьких господарств: селекційно-генетичний центр, племінні заводи та репродукторні господарства. Використання високопродуктивної гібридної птиці, застосування збалансованих за поживними речовинами комбікормів, впровадження інтенсивних способів вирощування та утримання птиці в приміщеннях з регульованим мікрокліматом і світловим режимом, а також наукова організація праці й виробництва, система ветеринарно-санітарних заходів забезпечують високу продуктивність птиці. Несучість курей в 1982 у господарствах громадського сектора більш ніж в 1,6 раза перевищила рівень 1965, на птахофабриках по виробництву яєць становила пересічно 221 яйце на курку-несучку, а на передових підприємствах — 240—248 яєць і більше.

Великими спеціалізованими пром. підприємствами по виробництву продуктів птахівництва на Україні є птахофабрики «Південна» потужністю понад 300 млн. яєць на рік і радгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського Крим. обл. — понад 3 млн. бройлерів, «Київська» Київ. обл.— 170 млн. яєць, «Донецька» Донец. обл.— 120 млн. яєць, Яготинська — 5 тис. тонн качиного м'яса і Старинська Київ. обл.— до 3 тис. тонн індичого м'яса та ін. Збільшення виробництва м'яса птиці в ряді областей (Кримській, Одеській, Харківській та ін.) здійснювалось на основі міжгосп. науково-виробничої кооперації. Це дало можливість, напр. у Крим. області, збільшити виробництво м'яса бройлерів за 1971—83 більш ніж у шість разів і довести його до 40 тис. тонн на рік (у живій масі). Важливе значення у розвитку птахівництва мають міжколгоспні інкубаторно-птахівницькі підприємства, які щорічно виводять бл. 400 млн. голів добового молодняка птиці, понад 40 % виведеного молодняка продається населенню, що створює умови для збільшення виробництва яєць і м'яса птиці не тільки в громадських, але й в особистих підсобних господарствах населення. Наукові питання розвитку птахівництва розробляє і координує *Птахівництва український науково-дослідний інститут*. Виведенням порід і високопродуктивних ліній птиці займаються також селекційно-генетичні станції, а вдосконаленням їх та відтворенням — племінні заводи, племрадгоспи, міжколгоспні інкубаторно-птахівницькі станції та ін.

Лабораторія птахофабрики «Південна» Кримської області для систематичного контролю якості кормів.

Таблиця 1. **Поголів'я сільськогосподарської птиці в УРСР** (тис.)

Господарства	1960	1975	1983
Всі категорії господарств	135 115	185 299	246 132
в т. ч. господарства громадського сектора	33 027	87 528	140 102
з них:			
колгоспи	25 816	42 089	51 016
радгоспи	5708	43 664	89 086

Таблиця 2. **Виробництво яєць і м'яса птиці в УРСР** (по всіх категоріях господарств)

Види продукції	1960	1970	1975	1982
Яйця (млн. штук)	7187	9202	12 429	15 482
М'ясо птиці (у забійній масі, тис. т)	255	312	436	561

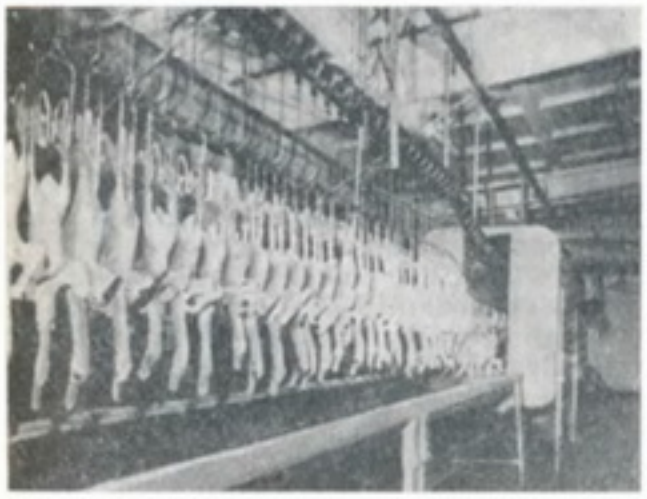

Забійний цех Яготинської птахофабрики Київської області.

Літ.: Сметнев С. И. Птицеводство. М., 1978; Промышленное птицеводство. К., 1980; Сергеев В. А., Слюсар П. М., Сергеева В. Д. Мясное птицеводство. Симферополь, 1981; Острівний І. М., Батюжевський Ю. Н., Шелюг Л. К. Птахівництво. К., 1981; Колгоспне птахівництво на промисловій основі. К., 1982. *В. Д. Лук'янова.*

Конярство. Галузь тваринництва, що займається розведенням і використанням коней. В нар. господарстві коней використовують як робочих і продуктивних тварин та в *кінному спорті*. Від них одержують м'ясо, молоко, сировину для виготовлення лікарських препаратів, шлунковий сік та ін. Вирощують також племінних, спортивних та м'ясних коней на експорт. В республіці розводять 15 порід коней, серед яких найпоширеніші російські та орловські рисаки, російські і радянські ваговози, чистокровна верхова, гуцульська, українська верхова породна група та ін. (див. окремі статті про породи за алфавітом у томах УРЕ). Вирощуванням племінних коней планових порід та їх поліпшенням займаються 11 кінних заводів, серед яких Дібрівський Полтав., Онуфріївський Кіровогр. та Новоолександрівський Ворошиловгр. областей. На Дібрівському кінному заводі вирощено абс. рекордистів СРСР на дистанції 1600 м серед рисаків — жеребців Піона — 2 хв 00,1 сек (1974) і Властного — 1 хв 58,7 сек (1975) та ін. Коні, вирощені на рад. кінних заводах, неодноразово займали перші місця на міжнар. кінних змаганнях. Внаслідок широкої механізації виробничих процесів використання коней у с. г. різко скоротилося. Однак, як свідчить практика, механізація с. г. не виключає високоефективного використання коней. При правильному поєднанні кінської тягової сили з механічною досягається швидке й вигідне виконання багатьох с.-г. і транспортних робіт у колгоспах, радгоспах та ін. господарствах. Значну кількість робіт на тваринницьких фермах, при обробітку малих земельних площ, присадибних ділянок тощо зручніше та вигідніше виконувати кіньми. Це заощаджує також пальне і мастила. Використовують коней також прикордонники, розшукові, геолого-розвідувальні, топографічні та інші експедиції, єгері, для догляду на пасовищах сільськогосподарських тварин, в горах та ін. Оскільки найбільшу кількість в загальному поголів'ї становлять робочі коні (понад 95 %), то якісне їх поліпшення є найголовнішим завданням конярства республіки.

Поліпшенням племінних якостей коней займаються відділ конярства *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідного інституту*, кінні заводи, держ. племінні станції, племінні ферми та ін.

Літ.: Волков Д. А. Конярство. К., 1971; Фелотов П. А. Коневодство. М., 1981.

Б. М. Гопка.

Рибне господарство. На Україні рибне господарство розвивається у спеціалізованих держ. господарствах (рибокомбінатах), с.-г. та риболовецьких колгоспах, радгоспах та ін. організаціях. До його складу входять ставковий фонд республіки площею до 200 тис. га водного дзеркала, каскад водойм, збудованих на річках Дніпрі, Дністрі, Південному Бузі, Сіверському Дінці, технічні водойми загальною площею до 1 млн. га, озера Полісся і в заплавах нижньої течії Дніпра та Дунаю площею до 70 тис. га, а також річки Десна, Прип'ять, Тиса тощо, відповідні ділянки Азовського і Чорного морів та ін. природні рибогосподарські угіддя.

За напрямом розвитку рибне господарство поділяють на ставкове рибне господарство, що грунтується на розведенні й вирощуванні риби у ставах, рибне господарство на дніпровських та ін. водоймах, річкове, озерне рибництво, морське і лиманне. Основним об'єктом ставкового рибного господарства є короп, якого розводять і вирощують у спеціальних та пристосованих держ. колгоспних і радгоспних ставкових господарствах. Крім коропа, тут вирощують білого амура, пістрявого і білого товстолобів, щуку, судака та ін. риб. Впроваджуються нові види риб: буффало, канальний сом, сталеворотий лосось, осетрові та ін. Більшість сучасних держ. ставкових рибних господарств застосовують метод інтенсивного ведення рибництва з впровадженням новітніх досягнень науки та досвіду передовиків виробництва і одержують високу рибопродуктивність ставів. Середня продуктивність держ. ставкових господарств республіки становить майже 15 ц/га. Зокрема, Донецьке об'єднання рибного господарства одержало за 1980—83 в середньому по 26—30 ц риби з 1 га водного дзеркала на рік.

Будівництво теплових електростанцій і водойм-охолоджувачів створили добру базу використання відпрацьованої теплої води для вирощування риби у басейнових і садкових господарствах, а також у самих водоймах-охолоджувачах. Такі господарства вже створені при Миронівській, Вуглегірській, Старобешівській ДРЕС Донецької області, біля Придніпровської ДРЕС в Дніпропетровській області, Енергодарської ДРЕС у Запорізькій області, Київської ТЕЦ-5 та багатьох ін.

До ставкового рибництва належить і форелеве господарство, основним об'єктом якого є райдужна форель, що на відміну від коропа любить проточну, холодну (до 20 °) воду.

За роки десятої п'ятирічки в республіці збудовано форелеві господарства в Донецькій, Чернівецькій, Київській, Івано-Франківській, Запорізькій областях та реконструюється у Волинській області. Вирощують форель і в осінньо-зимовий період на теплій воді ДРЕС. Особливістю рибництва на дніпровських та ін. водоймах комплексного призначення є здійснення ряду рибогосп. та природоохоронних заходів. Вони спрямовані на відтворення і збагачення запасів місцевих риб, регулювання рибальства, бу-

дівництво біля великих водойм спец. риборозплідників для вирощування цінної промислової риби. Основними об'єктами промислу на цих водоймах є лящ, судак, сазан, сом, білий і пістрявий товстолоби, плітка, густера та ін. риба. Загальний вилов риби з таких водойм займає друге місце після ставкових г-в і становить 150—160 тис. ц у рік. Озерне рибне господарство базується в основному на волинських і придунайських озерах. Комплекс рибоводно-меліоративних робіт на цих озерах, а також об'єкти промислу подібні до тих робіт, що ведуться на дніпровських та ін. водоймах. Річкове рибне господарство у республіці менш розвинуте, оскільки основні рибопромислові річки зарегульовані. Значного розвитку набуває рибництво у системі Міністерства сільського господарства УРСР (створені рибоводно-меліоративні станції та багато нових риборозплідників). Наукові питання розвитку рибництва на Україні розробляє і координує *Рибного господарства український науково-дослідний інститут*, а також його відділення та ін.

Літ.: Інтенсивне рибництво. К., 1979; Привезенцев Ю. А., Анисимова И. М., Тарасов Е. А. Прудовое рыбоводство. М., 1980.

П. Т. Галасун.

Бджільництво. Галузь сільського господарства; розведення бджіл для одержання меду, воску, прополісу, маточного молочка, бджоляної отрути, квіткового пилку та ін. Як основні запилювачі ентомофільних рослин бджоли значно підвищують врожай плодових, ягідних, кормових, зернових, олійних та ін. культур. За десяту п'ятирічку (1976—1980) колгоспами, радгоспами та ін. державними г-вами УРСР одержано 34,9 тис. т товарного меду. В республіці щорічно одержують в середньому по 600 т воску, який іде в основному на виготовлення штучної вощини. Крім того, з воскової сировини виробляють 160 т пресового воску, необхідного для виготовлення товарів широкого вжитку тощо. Передові господарства республіки щорічно беруть високі медозбори і ефективно використовують бджіл на запиленні с.-г. культур. Так, в колгоспі ім. Леніна Артемівського р-ну Донец. області зібрано у 1982 по 64,8 кг товарного меду на бджолосім'ю, в колгоспі «Дніпро» на Черкащині — по 54,6 кг, радгоспі ім. Г. К. Орджонікідзе Слов'янського р-ну Донец. області — по 66 кг.

В республіці планово здійснюється спеціалізація бджільництва. Організовано 59 бджолопідприємств і великих ферм, де сконцентровано понад 80 тис. бджолосімей. Бджолопідприємства виробляють мед, віск, *пакети бджіл*, виводять бджоломаток, одержують квітковий пилок, прополіс, маточне молочко, розфасовують мед. Серед найбільших бджолопідприємств — Славутське Хмельн. області, що має 3100 бджолосімей, Віньковецьке, Ізяславське, Красилівське цієї ж області — понад 2500, Гадяцьке Полтав. області. За замкнутим циклом працюють Барський і Немирівський Вінн. області бджолокомплекси.

Разом з організацією бджолопідприємств та ферм перебудовувалось і воскововощинне виробництво. Зокрема, Гадяцький восковощинний завод Полтав. області обслуговує майже всі області України. Тут організовано стерилізацію воску і воскосировини при виготовленні вощини та пресового воску, розфасовку, пакування вощини і відвантаження її споживачам. На заводі працюють цехи: по виготовленню білкової пасти для бджіл, деревообробний і пасічницького інвентаря. Побудовано виробничі бази у Вінниці, Дніпропетровську і Львові для обслуговування пасічників цих областей і регіонів.

На Україні племінну роботу в бджільництві проводять бджолорозплідники, які щорічно виводять понад 20 тис. високопродуктивних бджоломаток карпатських, українських і поліських бджіл та їх помісей. Крім того, діють районні племінні пасіки, які щорічно виводять понад 140 тис. маток для використання їх на товарних пасіках колгоспів та радгоспів і присадибних пасіках. Україна — одна з перших республік в СРСР, що почала застосовувати і розвивати пакетне бджільництво (відводок бджіл, сформований у спец. фанерному ящику для перевезення у віддалені пасіки країни на медозбір і запилення с.-г. рослин). В республіці щорічно реалізується понад 50 тис. бджолопакетів та бджолосімей. В м. Цюрупинську Херсон. обл. у 1981 введено в дію Республіканське бджолорозплідницьке г-во, де при повному освоєнні потужності буде вироблятись до 100 тис. бджоломаток і 50 тис. пакетів бджіл карпатської породи на рік. В Українській РСР проводиться породне районування бджіл, встановлено зони чистопородного розведення, в які не дозволяється завозити бджіл ін. порід. Районовано 3 аборигенні породи бджіл: карпатську — в зоні Карпат, українську степову — в Кіровогр. області і середньоросійську (поліську) — у північних р-нах Ровен. і Житом. областей. Ці породи бджіл, а також сіра гірська кавказька затверджені для помісного розведення в усіх зонах республіки, крім зони чистопородного розведення.

На Україні бджільництво має запилювально-медозбірний напрям. Щорічно бджолами запилюється до 3 млн. га ентомофільних рослин, що дає на 0,4—0,5 млрд. крб. додаткового врожаю, особливо гречки, соняшнику, багаторічних трав. Для цього користуються кочівлею бджіл до медоносів, впроваджуються кочові павільйони на 25—40 бджолосімей і платформи.

Бджільництво в УРСР розвивається в напрямі концентрації і спеціалізації. На кінець одинадцятої п'ятирічки (1981—85) передбачено організувати понад 100 бджолопідприємств та ферм, де буде сконцентровано виробництво основної кількості меду.

Н.-д. роботу з бджільництва проводить Українська дослідна станція бджільництва ім. П. І. Прокоповича (м. Гадяч Полтав. обл.).

Літ.: Бабич І. А., Мегедь О. Г. Бджільництво. К., 1973; Нуждин А. С., Виноградов В. П. Основы пчеловодства. М., 1975.

О. М. Бага.

Шовківництво. Галузь сільського господарства; розведення одомашнених шовкопрядів для одержання шовковичних коконів, з яких виробляють натуральний *шовк*. На Україні практичне значення для одержання шовкової сировини має шовковичний шовкопряд, якого вигодовують тільки листям шовковиці. До виробничих процесів у шовківництві належать: тутівництво — вирощування сіянців і кормових насаджень шовковиці; інкубація *грени* — оживлення яєць шовкопряда; вигодівля гусениць; племінна справа — поліпшення та розмноження порід і гібридів шовкопряда; *гренаж* — виробництво грени; первинна обробка коконів — моріння і сушіння.

На Україні шовківництвом почали займатися у 18—19 ст. На 1983 кокони шовковичних шовкопрядів вирощували 2,2 тис. колгоспів і радгоспів 16 областей, було вироблено майже 13 тис. ц шовкової сировини. Розвинуто шовківництво на Пд. республіки — в Запоріз., Дніпроп., Микол. і Одес. областях. Вирощування гусені шовкопряда пов'язане з великою трудомісткістю, тому що більшість виробничих процесів у шовківництві виконується ще вручну. Значну кількість коконів вирощує населення в особистих господарствах, що економічно вигідно як для держави, так і для населення.

В Українській РСР створено 41 спеціалізований по шовківництву радгосп і розсадник. Тепер одне спеціалізоване господарство виробляє в середньому за рік понад 40 ц коконів, що в 10 разів більше, ніж виробляють неспеціалізовані колгоспи і радгоспи. Врожайність коконів у спецгоспах у 2,5 раза вища, ніж у неспеціалізованих г-вах, а собівартість продукції і затрати праці на її виробництво відповідно у 1,9 і 3,7 раза нижчі. Такі спеціалізовані г-ва як Шотівський і Великолепетиський шовківничі розсадники Херсон. області та Баришівський плодово-шовківничий розсадник Київ. області у 1982 продали державі понад 100 ц шовкової сировини кожний. Середній вихід коконів у цих г-вах становив 50—65 кг з однієї облікової коробки гусені. Організаційну роботу в шовківництві здійснюють 48 баз первинної обробки коконів (міжрайонних коконосушарок) через мережу агродільниць. Вони забезпечують агротех. обслуговування колгоспів, радгоспів і населення, що займаються шовківництвом, проводять інкубацію грени і реалізацію гусениць, заготівлю та первинну обробку шовкової сировини. Грену шовкопряда виробляють 4 гренажні заводи — 1400—1500 кг на рік, що повністю забезпечує потребу колгоспів і радгоспів.

Для промислової відгодівлі використовують грену тільки гібридів першого покоління, одержаних від схрещування районованих у республіці порід: Білококонна 1 з Білококонною 2, Українська фіброїнова з Українською новою, Українська фіброїнова з Скороспілою 2 та ін.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС по дальшому розвитку шовківництва в республіці вживаються заходи щодо збільшення виробництва шовкової сировини: зміцнюється кормова база — закладаються нові плантації шовковиці, збільшується листова продуктивність існуючих насаджень, підвищуються вихід та якість коконів, впроваджується спеціалізація галузі. З цією метою розширюються наукові дослідження по створенню високопродуктивних порід шовкопряда і сортів шовковиці, засобів комплексної механізації в шовківництві, розробляється і впроваджується виробництво шовкової сировини на промисловій основі. Н.-д. роботу в шовківництві провадить Українська дослідна станція шовківництва (м. Мерефа Харків. області).

Літ.: Шовківництво. К., 1972; Довідник по шовківництву. К., 1974; Учебная книга шелковода. М., 1981.

І. І. Сергієнко.

Звірівництво. На Україні кліткове звірівництво почало в основному розвиватися з 50-х рр. 20 ст. У колгоспах, радгоспах, орг-ціях споживчої кооперації створювались ферми для розведення нутрій, а починаючи з 1957 стали завозити сріблясто-чорну лисицю, блакитного песця і норку. У 1960 основне стадо хутрових звірів становило 16,6 тис. голів, а виробництво хутра налічувало кілька десятків тисяч шкурок. Звірівництво стало важливою галуззю тваринництва України. В загальному обсязі закупівель хутра на кліткове звірівництво (1983) припадає 99,1 %. Виробн. кліткового хутра (хутра звірів кліткового утримання) базується на пром. основі і зосереджене на великих

спеціалізованих господарствах, що налічують понад 300 тис. голів основного стада.

Плановим виробництвом хутра в республіці (у 20 областях) займаються 21 спеціалізоване звірогосподарство споживчої кооперації і 6 радгоспів. Найбільше маточне поголів'я має норка — 95,7 % від усіх ін. хутрових звірів. Норок розводять у 21 спеціалізованому звірогосподарстві і 6 радгоспах, песців — у 5 г-вах, лисиць — у 3 г-вах і 2 радгоспах. З 1966 поширилось розведення кольорових норок, які мають бежеве, сріблясто-блакитне, сапфірове, паломінове, топазове, пастельне, перлинне, чорне, біле та ін. забарвлення. Кольорові норки становлять 60 % до загального обсягу виробництва їх шкурок.

Широкого розвитку в республіці набуло розведення нутрій, для чого були створені колективні, держ. і кооперат. ферми. Ця галузь звірівництва найбільш перспективна, тому що нутрії живляться в основному кормами рослинного походження, стійкі проти захворювань, дають великий приплід (10—12 малят на рік), цінну шкурку і дієтичне м'ясо. У 1983 закуплено до 385 тис. шкурок цього цінного звіра. За роки розвитку звірівництва створено високоцінні племінні стада хутрових звірів, молодняк яких використовується для племінних цілей не лише на Україні, але й в ін. республіках. У 1980 на ВДНГ СРСР відбувся всесоюзний огляд племінних норок, на якому норки сріблясто-блакитні і соклотпастель (забарвлення шкурок — топаз) Вінницького звірогосподарства і Дністровського радгоспу визнані чемпіонами. Багато ін. хутрових звірів різних порід і породних груп одержали дипломи. Великим успіхом звіроводів і спеціалістів Сокальського звіроплемгоспу Львів. області є освоєння методів розведення у неволі червоної лисиці «вогнівки», яка має дуже красиве хутро, що користується великим попитом. Багато праці вкладено у розведення «дикої» норки (так названа за схожість забарвленням з дикою норкою, що живе в природних умовах). Розводять її в Одес. і Переяслав-Хмельницькому звірогосподарствах. Шкурки цієї норки великі за розміром, в 1980 дістали найвищу оцінку на міжнародному аукціоні в Ленінграді. В 1983 в середньому по республіці одержано від кожної самки норки по 4,68 маляти, песця — 7,22, лисиці — 4,36, а в передових звірогосподарствах майстри-звіроводи одержують по 5—6 малят норки. Високі показники по виробництву кліткового хутра одержують звіроводи Цуманського, Сокальського звіроплемгоспів, Павлівського, Дубнівського, Переяслав-Хмельницького звірогосподарств, Петрівського і Дністровського радгоспів.

Наукові дослідження з питань звірівництва проводить Українське відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту мисливського господарства і звірівництва (м. Черкаси).

Літ.: Зайцев О. Г. Звірівництво. К., 1976; Мирось В. В., Калмиков К. В., Зайцев О. Г. Довідник кролівника і звіровода. К., 1980; Пушное звероводство и кролиководство. М., 1982.

Л. М. Фролова.

Кролівництво. Галузь тваринництва, що вирощує кролів і постачає м'ясо для харчування населення, шкурки і пух для легкої пром-сті. М'ясо кролів за поживними та смаковими якостями не поступається курячому. З кролячих шкурок виробляють хутро та галантерейні вироби. Кролячий пух є цінною сировиною для виготовлення легкого теплого одягу. З відходів забою кролів виробляють клей, альбумін (прості білки) тощо. Кролів використовують як лабораторних тварин, а також для виготовлення вакцин і сироваток. Кролі характеризуються скороспілістю, високою плодючістю (7—9 і більше кроленят в окролі) і коротким періодом сукрільності (в середньому до 30 днів). Вони здатні розмножуватись протягом року, мають високу енергію росту і потребують порівняно з ін. видами тварин менше кормів на одиницю приросту живої маси. За одержуваною продукцією в кролівництві виділено три основні виробничі напрями: м'ясо-шкурковий, шкурково-м'ясний і пуховий. В господарствах громадського сектора поширений в основному м'ясо-шкурковий напрям. Інші напрями притаманні кролівництву в особистих підсобних господарствах населення. Відомо понад 60 порід кролів. На Україні найбільшого поширення набули породи — сірий велетень, радянська шиншила, білий велетень, сріблястий, віденський блакитний, російський горностаєвий, білий пуховий та ін. (див. окремі статті про породи в алфавітних томах УРЕ). Породи кролів за їх розмірами поділяють на великі, середні і дрібні, за довжиною волосяного покриву — на нормальношерстих, короткошерстих та довгошерстих. Чисельність поголів'я кролів у республіці в 1982 становила 12,1 млн. Основна кількість їх поки що зосереджена в особистих підсобних господарствах населення.

Найбільше поголів'я кролів по всіх категоріях господарств — в зонах Лісостепу — 45,7 %, Степу — 37,6 %, менше — на Поліссі — 14,9 % і в Карпатах — 1,8 %. Особливо розвинене кролівництво в колгоспах і радгоспах Крим. області. На початок 1982 тут було 472,6 тис. кролів, що становило майже 46 % від загальної кількості їх в господарствах громадського сектора республіки. З розвитком галузі кролівництва зросла її роль у забезпеченні населення м'ясом, а пром-сть — сировиною. Виробництво кролятини в забійній масі по всіх категоріях господарств збільшилось з 40 тис. тонн в 1970 до 66,8 тис. тонн у 1981, або майже в 1,7 раза, а в розрахунку на душу населення — з 0,8 до 1,3 кг. Кількість кролятини в структурі виробництва м'яса становить майже 2 %.

Для товарних кролівницьких ферм м'ясошкуркового напряму рекомендовані ферми на 600—7500 кролематок основного стада, а м'ясо-пухового — на 600—4800 голів. На невеликих фермах застосовують в основному зовнішньокліткову систему утримання кролів, а на великих — шедову (кілька рядів кліток під дахом) і в закритих приміщеннях.

На кролівницьких фермах радгоспів «Феодосійський», «Авангард» і колгоспу «Україна» Крим. області поголів'я кролематок основного стада доведено до 3 тис. в кожному, а виробн. кролятини до 220 т на рік. У колгоспі «Дніпро» Кам'янського р-ну Черкас. області утримують 1200 кролематок порід радянська шиншила, білий та сірий велетень. Щороку з розрахунку на одну самку тут вирощують по 24 голови молодняка. Кращі працівники кролеферм протягом року здають до 67 ц кролятини. Великі механізовані ферми обладнуються цехами для забою кролів, первинної обробки шкурок та ін. Н.-д. роботу з кролівництва веде і координує *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут,* проводять відповідні кафедри с.-г. ін-тів, дослідні станції та ін. Іл. до розділу Сільське господарство див. на окремому арк., с. 176—177.

Літ.: Мирось В. В. Кролівництво. К., 1981; Пушное звероводство и кролиководство. М., 1982: Білий Л. А. Кролівництво. К., 1983.

М. П. Коржинський.

Лісове господарство

Лісове господарство — галузь суспільного виробництва, що займається вивченням, обліком, вирощуванням і охороною лісів, підвищенням їх продуктивності, а також організацією, впорядкуванням і використанням лісових ресурсів. Лісове господарство відзначається дуже тривалим циклом виробничого процесу (50—100 років і більше), сезонністю робіт, потребою у великих територіях, різноманітною продукцією та ін. Гол. завданням соціалістич. лісового г-ва є лісорозведення та лісовідновлення, організація раціонального використання лісових ресурсів для задоволення потреб нар. г-ва в деревині та ін. лісовій продукції (живиця, плоди, соки тощо) і збереження лісів як найважливішого компонента біосфери в інтересах людства. Важливе значення в лісовому г-ві має переробка лісових відходів і малоцінної деревини, прижиттєве використання *деревостанів,* охорона й відтворення мислив. фауни.

Способи ведення лісового господарства змінювались залежно від суспільно-екон. умов. В дореволюц. Росії, у т. ч. на Україні, зокрема в її центральних і західних районах, площа лісів з 1814 по 1914 в результаті хижацької експлуатації зменшилась на 30,5 %. В результаті — посилювалися повені, *ерозія ґрунтів,* обміління рік і діяння суховіїв, що згубно позначалося на врожайності с.-г. культур. В умовах соціалістич. суспільства інтенсивне використання лісових багатств поєднується з їхнім збереженн-

Таблиця 1. **Динаміка лісистості УРСР** (%)

Область	1946 р.	1966 р.	1983 р.	Область	1946 р.	1966 р.	1983 р.
Вінницька	10,0	11,2	11,4	Миколаївська	0,8	1,9	1,6
Волинська	17,2	28,0	29,2	Одеська	2,4	3,7	3,8
Ворошиловградська	5,2	6,4	8,6	Полтавська	5,0	6,4	7,4
Дніпропетровська	1,9	2,4	3,0	Ровенська	28,5	32,4	36,1
Донецька	2,8	4,2	4,8	Сумська	13,6	14,7	16,0
Житомирська	24,1	29,2	31,7	Тернопільська	11,2	11,2	12,6
Закарпатська	—	46,6	48,9	Харківська	8,9	10,3	10,4
Запорізька	1,3	1,8	1,2	Херсонська	1,6	2,0	3,1
Івано-Франківська	35,8	33,8	39,6	Хмельницька	10,8	10,8	11,6
Київська	14,3	18,4	20,1	Черкаська	—	12,4	13,7
Кіровоградська	4,6	4,8	4,1	Чернівецька	25,8	26,2	28,8
Кримська	—	9,8	9,8	Чернігівська	15,1	16,6	18,0
Львівська	24,9	24,8	25,5	По УРСР	10,6	12,9	13,9

ням, поліпшенням та відновленням. Екон. основою соціалістич. лісового г-ва є суспільна власність на ліси. Принципи і осн. положення лісового г-ва було визначено в перших рад. декретах, підписаних В. І. Леніним, зокрема в основному законі «Про ліси», прийнятому ВЦВК 27.V 1918, та в «Законі про ліси УРСР», затвердженому 4-ю сесією ВУЦВК 3.XI 1923. За Рад. влади лісове господарство УРСР перетворено на високорозвинуту галузь нар. г-ва. Проведено велику роботу щодо відновлення розладнаних і знецінених лісів і створення лісових масивів. Зросли темпи збільшення лісового фонду УРСР в післявоєнний період: 1946 — 8,2 млн. га; 1956 — 9,5; 1966 — 9,8 (120 %); 1976 — 10 млн. га (122 %). Об'єктом ведення галузі є лісовий фонд. Заг. площа лісового фонду республіки на 1.I 1983 становила 9,7 млн. га, у т. ч. вкрита лісом — 8,4 млн. га, запас деревини — понад 1,2 млрд. м³ (табл. 2).

Таблиця 2. **Розподіл лісового фонду УРСР за формою користування** (на 1.I 1983)

Форма користування	Загальна площа, тис. га	Вкрита лісами площа, тис. га	Загальні запаси деревини, млн. м³
Ліси, що перебувають у віданні М-ва лісового г-ва УРСР і М-ва лісової та деревообробної пром-сті УРСР	7089,0	6121,7	996,21
Колгоспні ліси	1874,8	1694,6	149,95
Ліси, що перебувають у віданні ін. міністерств	722,4	612,6	60,63
Разом	9686,2	8428,9	1206,79

За площею лісів і запасами деревини Україна належить до малолісних і лісодефіцитних районів СРСР. Порівняно з відповідними показниками лісового фонду Рад. Союзу на Україну припадає (в процентах): заг. площі лісового фонду — 0,8, вкритої лісом площі — 1,0, заг. запасу деревини — 0,9, запасу деревини стиглих і перестійних насаджень — 0,2. В середньому на душу населення в СРСР припадає 3,3 га вкритої лісом площі і 367 м³ запасу деревини, а на Україні — відповідно 0,17 га і 20 м³.

За народногосп. значенням державний лісовий фонд УРСР поділяється на дві групи. Ліси першої групи займають 3367,0 тис. га. До них належать: зелені зони навколо міст і промислових центрів (46,7 %); захисні смуги вздовж річок, навколо озер та ін. водойм (9,1 %); полезахисні і грунтозахисні ліси (28,3 %); захисні смуги вздовж залізниць і шосейних шляхів (6,8 %); курортні ліси; держ. заповідники та деякі ін. Проведення комплексу лісогосп. заходів спрямовано на посилення захисних, водоохоронних, сан.-гігієнічних та ін. корисних властивостей лісу. Заготівля деревини в лісах цієї групи, хоч і має велике економічне значення, відступає на другий план: деревину одержують тут гол. чином при проведенні лісогосп. заходів: *рубок догляду*, санітарних і лісовідновних рубок.

Ліси другої групи займають 3722,0 тис. га, ростуть у районах недостатньої або середньої лісистості, густо населених, з розвинутою промисловістю і с. г., де велика потреба в деревині. В цих лісах відповідно до їх значення і стану обмежують обсяг рубок; віднесення лісів до другої групи є запобіганням виснаженню лісових ресурсів. Лісогосп. виробництво тут ведеться в напрямі комплексного використання всіх лісових багатств і розширеного їх відтворення. Головна увага приділяється інтенсифікації лісового г-ва, основу якої становлять штучне лісовідновлення, проведення рубок догляду, меліорація лісових площ та ін. способи підвищення родючості лісових грунтів. В експлуатаційному відношенні ліси цієї групи є осн. джерелом ресурсів деревини в республіці. Тут провадяться всі види *рубок лісу*, включаючи й головні. Однак обсяг головного користування обмежується й регламентується розрахунковою *лісосікою*, яка не повинна перевищувати середньорічного приросту в кожному з виділених г-в. В лісовому господарстві велике значення має породний склад лісів. Він визначає шляхи використання деревини і помітно впливає на темпи розвитку тих чи ін. деревообробних і деревопереробних підприємств. Звичайно, в міру розвитку тех. прогресу значення деревної породи як пром. сировини поступово зменшується. І все ж значення деревини буде зберігатись і надалі, матиме свій вагомий вплив на спеціалізацію деревообробної та целюлозно-паперової промисловості (див. у цьому томі підрозділ Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість).

На Україні досить різноманітний породний склад лісів. Тут росте понад 25 листяних і хвойних порід, з яких найбільш поширені сосна і смерека з групи хвойних; дуб, бук, граб, береза і вільха — з листяних. Насадження з переважанням названих порід займають 93 % вкритої лісом площі (див. в цьому томі підрозділ Лісові ресурси). Зросла площа насаджень швидкоростучих і технічно цінних деревних порід.

Одним з найважливіших показників лісового фонду є структура насаджень за віком. Вона дає уявлення про площу лісів у межах груп віку і про запаси деревини, що можуть бути використані як у поточному, так і в майбутніх десятиріччях. На 1.I 1983 у лісах держ. значення УРСР питома вага молодняків досягала 45,4 %, насаджень середнього віку — 37,7, достигаючих — 10,1 і стиглих насаджень — лише 6,8 % вкритої лісом площі (див. картосхему).

Зростання питомої ваги молодняків і особливо хвойних пояснюється проведенням величезного обсягу лісовідновлювальних робіт. У перспективі структура лісів за віком має поступово поліпшуватись, що обумовить збільшення середнього віку лісів і обсягу лісокористування.

Ліси України відзначаються високою продуктивністю, яка за період з 1956 помітно збільшилась: середній приріст на 1 га вкритої лісом площі зріс на 34,2 %, а запас лісостанів — на 33,3 %. Переважна частина лісів УРСР відноситься до високих класів *бонітету лісу* і груп повноти. Для підвищення продуктивності і якості вирощуваних лісів в республіці створено велике лісорозсадницьке господарство, багато зроблено для розвитку лісового насінництва і створення постійної лісонасіннєвої бази на селекційно-генетичній основі. В лісах державного значення налічується бл. 800 га насінних плантацій сосни, дуба та ін. порід для вирощування елітного насіння. Співдружність лісогосп. науки з виробництвом забезпечила розробку більш досконалих прийомів агротехніки, створення біологічно стійких *лісових культур*. Найбільша увага при створенні нових лісів приділяється таким цінним породам, як сосна, дуб, смерека. Помітно збільшується питома вага швидкоростучих, технічно цінних та горіхоплідних культур.

За роки Рад. влади в УРСР посіяно і посаджено 5,3 млн. га лісу і захисних лісонасаджень, в т. ч. за післявоєнний період — 4,3 млн. га, зокрема на Пд. України створено понад 120 тис. га лісових смуг, які в комплексі з агротех. заходами є ефективним засобом захисту полів від ерозії, суховіїв, *пилових бур*. Великих обсягів набуло в цей час залісення непридатних земель — 1,4 млн. га, в т. ч. по ярах, балках і на пісках понад 400 тис. га. Завдяки великим обсягам лісовідновлення, лісорозведення і впровадження системи лісогосп. заходів, спрямованих на збереження і раціональне використання лісових ресурсів, площа лісів УРСР за післявоєн. період збільшилась на 24 % і становить (1983) 8,4 млн. га

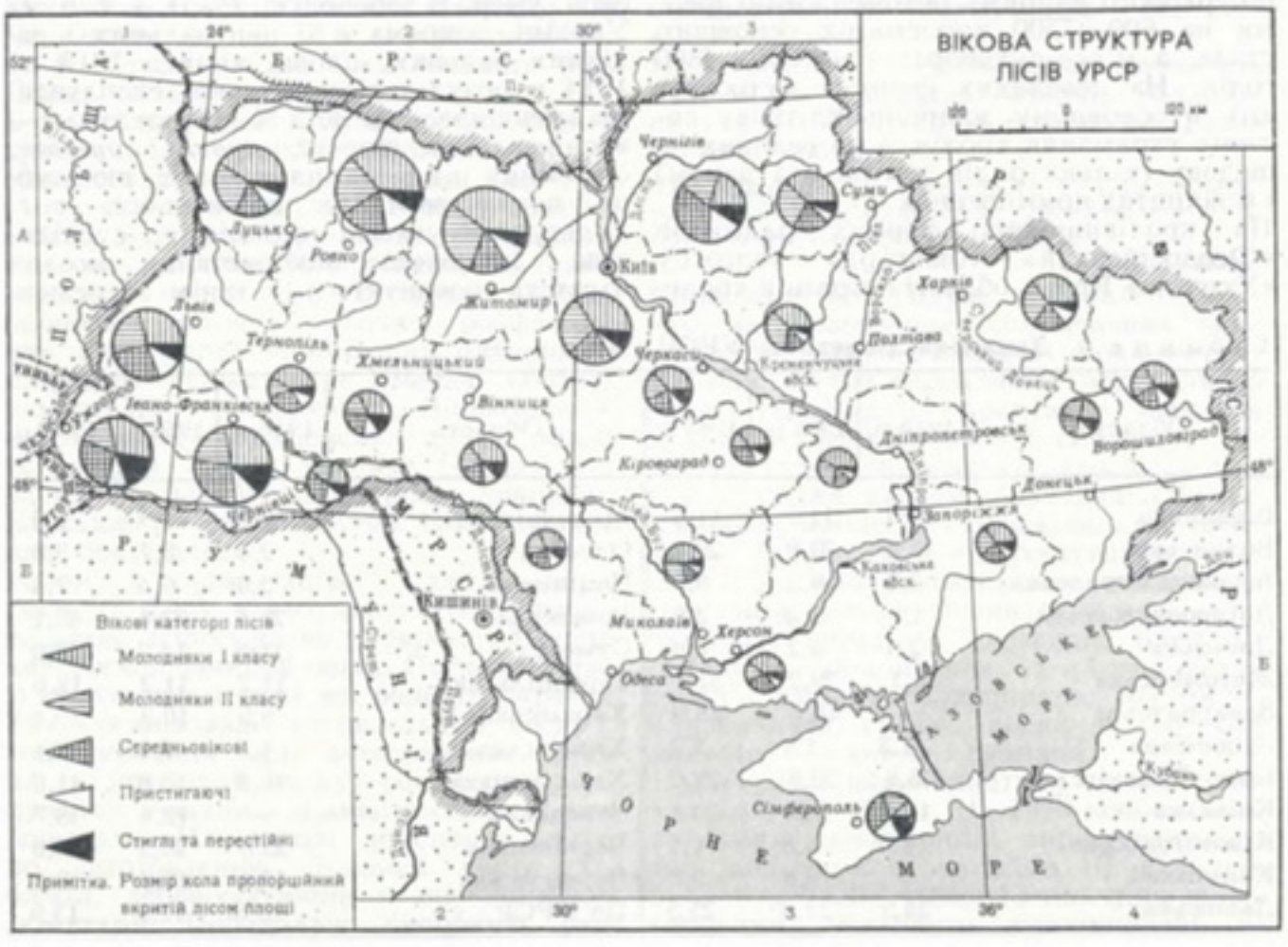

з запасом деревини понад 1 млрд. м³. Лісистість території УРСР за цей період підвищилась з 10,6 до 13,9 % (табл. 1), зросла водоохоронна і захисна роль лісів. Площа високопродуктивних насаджень хвойних і твердолистяних порід у лісах держ. значення за 1964 — 84 збільшилась на 23 %, її питома вага досягає 78,1 %. Таким чином, половина усіх лісів УРСР створена штучно, зусиллями лісівників. В республіці давно ліквідовано розрив між вирубкою лісу і його відновленням, щорічно ліси створюються на площі, яка в 2,5 раза перевищує розміри вирубки. Розширення площ посадок лісу відбувається переважно за рахунок залісення непридатних для с. г. земель. Метою лісов. г-ва стало не тільки максимально можливе забезпечення УРСР деревиною та ін. продукцією лісу, але й ефективне використання насаджень для боротьби з ерозією ґрунтів, захисту врожаю, охорони рік і водойм. Докорінно поліпшилась охорона лісів від пожеж, захист лісостанів від шкідників і хвороб. На значних площах здійснюються роботи щодо реконструкції малоцінних лісостанів, відновлення *дібров*. В лісовому г-ві значного розвитку набуло пром. виробництво. Протягом останніх 20 років з лісів держлісфонду нар. господарству республіки поставлялось понад 13 млн. м³ деревини щорічно, в т. ч. 8 млн. м³ ділової деревини. При цьому вихід ділової деревини і кондиційної лісової сировини від рубок головного користування за останні роки становив 94—95 % і досяг найвищого рівня в СРСР. Непорушне правило сучасного лісокористування в УРСР полягає в тому, що обсяг головних рубок лісу не перевищує розрахункових норм. Інтенсивне використання лісових багатств поєднується з їх збереженням, поліпшенням та відновленням. Важливим джерелом деревини є також рубки догляду і санітарні рубки. На них у 1960 — 80 припадало пересічно близько 30 % загального обсягу лісозаготівель, а в 1984 їх питома вага виросла до 56 %. Рік у рік значно збільшується використання відходів лісозаготівель як сировини для виробництва різноманітної продукції. За ці ж 20 років переробка відходів у *лісгоспзагах* збільшилась в 17 разів і досягає 3 млн. м³. В широких масштабах впроваджується безвідходне виробництво. Так, на підприємствах лісового господарства Волині вперше в СРСР почали переробляти і використовувати на різні вироби всю органіч. масу дерева — від коріння до вершини. Навіть деревна зелень використовується на виробництво кормових продуктів, косметичних і лікарських препаратів.

На зміну ручним знаряддям в лісове г-во прийшла сучасна техніка — досконалі *лісові машини*, механізми, обладнання. Широке застосування мають електро- і бензопили, сучкорізки, трелювальні машини, а в останні роки — звалювально-трелювальні, звалювально-пакетуючі машини. Тепер звалювання лісу механізоване на 95 %, навантаження деревини на лісосіках — 91 %, на нижніх складах — 96 %. Споруджено тисячі км лісовозних доріг. За 1961—80 побудовано 180 цехів для переробки низькоякісної деревини і відходів, 67 механізованих лісових складів. Багато уваги приділяється розвиткові побічного користування, мисливського господарства, підвищенню екон. ефективності виробництва в цілому. Великим досягненням лісогосп. науки і виробництва є розв'язання такої складної проблеми, як залісення Нижньодніпровських пісків, що протягом століть щорічно засипали близько 900 га родючих земель Пд. України. Розв'язання цієї проблеми рад. лісівниками дало змогу припинити згубну дію вітрів і створити 80 тис. га соснових насаджень, які, крім захисних функцій, дають значну кількість деревини від проведення рубок догляду. Великих успіхів досягнуто у закріпленні та залісенні ярів. У 1958 в районі Канівських яружно-балкових дислокацій створено першу в СРСР гідролісомеліоративну станцію. За роки своєї діяльності Канівська ГЛМС закріпила понад 1,7 тис. га діючих ярів, провела терасування схилів на площі понад 1,5 тис. га і створила протиерозійні лісові насадження на площі 8 тис. га. В результаті збережено від розмиву майже 11 тис. га с.-г. угідь. На Україні діють також *станції агролісомеліоративні дослідні, станції гідролісомеліоративні, станції дослідно-меліоративні, станції лісомеліоративні*. За Рад. влади докорінно змінився ландшафт навколо наших міст і робітничих селищ. Загальна площа лісів зелених зон тепер дорівнює 1,6 млн. га. За останні 20 років (1964—84) в зелених зонах посаджено понад 250 тис. га нових лісів. Успішно розв'язана проблема залісення вирубок в Карпатах, а також схилів Кримських гір, що дозволило значно підвищити лісистість і поліпшити водний режим цих районів.

Розширення площ лісів на Україні є ефективним засобом у боротьбі за підвищення врожайності с.-г. культур, родючості ґрунту, збереження вологи, регулювання стоку вод, локалізації дії чорних бур і ураганів. Керівництво лісовим г-вом здійснює М-во лісового господарства УРСР. Дальший розвиток лісового г-ва здійснюється на основі підвищення рівня технічного оснащення і хімізації, повнішого використання лісових ресурсів і земель лісового фонду, підвищення продуктивності й поліпшення якісного складу лісів, розширення робіт по догляду за лісом, посилення охорони лісів від хвороб, шкідників і пожеж.

Наук. питання та осн. напрями розвитку лісового господарства у республіці розробляють *Лісового господарства і агролісомеліорації науково-дослідний інститут* ім. Г. М. Висоцького в Харкові, його Карпатський філіал, 12 дослідних станцій, Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, кафедри Української с.-г. академії, Львівського лісотехнічного ін-ту та ін. установи.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25; Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання. К., 1973; Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Воронин И. В., Васильев П. В., Судачков Е. Я. Экономика лесного хозяйства СССР. М., 1978.

С. А. Генсірук, Л. Й. Гайдарова.

БУДІВНИЦТВО

На території сучасної України будівельна діяльність людини відома з періоду пізнього *палеоліту*, про що, зокрема, свідчать залишки жител *Мізинської стоянки* (близько 15 тисяч років тому), знайдені на Чернігівщині, та *Межиріцької стоянки* на Черкащині. Починаючи з 4—3-го тис. до н. е. (період *трипільської культури*) на Правобережжі й частково на Лівобережжі Дніпра будували житлові будівлі значної площі, глинобитні й кам'яні мури (*Михайлівське поселення* на Херсонщині). Скіфські племена в 1-му тис. до н. е. зводили оборонні, госп. та поховальні споруди. В 7—6 ст. до н. е. на пд. землях сучасної території України греками було засновано античні міста і поселення з кам'яними оборон. та громад. спорудами, житл. будинками (поселення на о. *Березань*, міста *Тіра, Ольвія, Пантікапей* та ін.). У сх. слов'ян на поч. н. е. було поширене дерев'яне буд-во. З деревини зводили житл. і госп. будівлі, культові й оборонні споруди. В 10—12 ст., за часів Київ. Русі, будували оборонні укріплення з могутніми валами й проїзними баштами (в Києві, Бєлгороді та ін. містах, на річках Стугні, Сулі, Росі тощо). Розвивалося монументальне кам'яне буд-во (*Десятинна церква, Софійський собор* у Києві, *Спаський собор* у Чернігові та ін.), характерною стає мішана кладка (цегла — камінь). Будуються й інші великі споруди — наплавний міст через Дніпро (1115), підпірна кам'яна стіна під стінами Михайлівського собору *Видубицького монастиря* (1199—1200). Поряд з традиціями слов'янського буд-ва давньорус. будівничі творчо використовували досвід кам'яного буд-ва ін. країн, насамперед Візантії. У 14—16 ст. значну кількість кам'яних споруд різного призначення зведено у зх. районах сучасної території України — у Львові та інших містах. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. з інтенсивним розширенням міст збільшуються масштаби буд-ва, вдосконалюються методи виконання буд. робіт, зростає виробництво буд. матеріалів, стають досконалішими принципи містобудування. Виникають нові міста — Миколаїв, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ), Одеса та ін. З розвитком капіталізму розгортається пром. буд-во: металург. з-дів у Юзівці (тепер Донецьк), Маріуполі (тепер м. Жданов), Катеринославі та в ін. містах, вугільних (у Донбасі) й залізорудних (у Придніпров'ї) шахт. У сер. 19 — на поч. 20 ст. розвивається залізнич. транспорт, будуються мости, споруди торг. призначення, банки, підприємства по переробці продукції с. г., зводяться багатоповерхові житлові (т. з. прибуткові) будинки тощо. Дедалі більше в буд-ві використовують метал (при зведенні багатопрогонових і висотних споруд), розвивається цементна пром-сть і поширюється застосування бетону і залізобетону. Запроваджуються буропідривні і (в мостобудуванні) кесонні роботи, використовуються палі, було сконструйовано перші екскаватори і стрілові крани. Відкрилися перші вищі навч. заклади (Харків. технологічний, 1885, і Київ. політех., 1898, інститути), де готували інженерів-будівельників і архітекторів. Проте, незважаючи на певні прогресивні тенденції, тех. рівень буд-ва на Україні, як і в усій дореволюц. Росії, був низьким. Буд-во вели приватні буд. орг-ції, що не мали, як правило, власної тех. бази. Осн. матеріалами у буд-ві залишались деревина і цегла. Буд. роботи мали сезон-

ний характер (квітень — листопад) і виконувалися переважно вручну. Якісно новий етап у розвитку буд-ва почався з встановленням Радянської влади. Організація його почала грунтуватись на соціалістичних принципах: держ. керівництві, плановому виділенні коштів, створенні відповідних органів управління. Вже 1919 Перший Всеукраїнський з'їзд будівельників прийняв постанову про організацію комітету будов. У складних умовах відсталого г-ва, успадкованого від дореволюц. Росії, й сильної розрухи, спричиненої 1-ю світовою і громадян. війнами, а також воєнною інтервенцією, на Україні почались відбудова і реконструкція пром. підприємств, залізниць, житл. будинків, шкіл, ін. громад.споруд. У великих масштабах розгортається пром. буд-во. Важливі завдання перед будівельниками поставили XIV з'їзд ВКП(б) і IX з'їзд КП(б) України у зв'язку з індустріалізацією країни. В 1925 на базі окремих буд. трестів в УРСР створюються потужні підрядні орг-ції, які вперше в республіці запровадили індустріальні методи виконання буд. робіт. Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про поліпшення будівельної справи і про здешевлення будівництва» (1936) передбачалися розвиток підрядного способу буд. робіт, орг-ція нових постійно діючих підрядних трестів за галузями пром-сті, створення постійних кадрів будівельників, підвищення тех. озброєності буд. орг-цій і зниження собівартості буд.-монтажних робіт. Відповідно до рішень XVIII з'їзду ВКП(б) (1939) було вжито заходів щодо підвищення виробн. буд. машин, випуску буд. виробів і деталей заводського виготовлення, цементу та ін. матеріалів.

За роки передвоєнних і післявоєнних п'ятирічок будівництво в УРСР перетворилося на високорозвинуту галузь народного господарства з високомеханізованим монтажем будинків і споруд із збірних великорозмірних вузлів і деталей з високим ступенем заводської готовності.

На Україні було збудовано тисячі великих промислових підприємств, потужні електростанції, великі гідроенерговузли. Стали до ладу заводо- і домобудівні комбінати, з-ди великопанельного домобудування, підприємства по виготовленню й монтажу повнозбірних виробничих корпусів, по виробництву буд. металоконструкцій, матеріалів тощо (див. у цьому томі підрозділ Промислове будівництво). Значних успіхів досягнуто у *транспортному будівництві*. В УРСР введено в експлуатацію (1982) 7,2 тис. км електрифікованих залізниць, 181 тис. км автомоб. шляхів з твердим покриттям. За післявоєнні роки збудовано нові порти в Одесі, Миколаєві та Іллічівську, створено поромну переправу Іллічівськ — Варна, споруджено нові аеропорти (Бориспільський поблизу Києва та інші), великопрогонові мости через Дніпро, десятки тисяч метрів причальних споруд, зокрема в Одесі, Миколаєві та Херсоні. Почали діяти метрополітени в Києві й Харкові, будується метрополітен у Дніпропетровську.

Об'єктами *гідромеліоративного будівництва* стали потужні зрошувальні та осушувальні системи, що дали змогу ввести в дію (1946—82) 2,34 млн. га зрошуваних і 2,96 млн. га осушених земель. Засновано нові міста та ін. населені пункти, у т. ч. Нову Каховку (Херсон. обл.), Сєвєродонецьк (Ворошиловград. обл.), Світловодськ (Кіровогр. обл.), Нововолинськ (Волин. обл.), Придніпровськ (Дніпроп. обл.), Українськ (Донец. обл.). Значно розширилися межі старих міст, що перетворилися на великі індустріальні й культурні центри. В республіці споруджено численні об'єкти житлового, адм. і культурно-побутового призначення, нові навчальні заклади і установи охорони здоров'я. Загальнодержавного значення набуло сільське будівництво (див. у цьому томі підрозділи Житлово-цивільне будівництво, Сільське будівництво). Понад 60 об'єктів, збудованих в УРСР, відзначено преміями, у т. ч. Держ. преміями СРСР (ландшафтна архітектура центру Донецька, 1977; піонертабір «Чайка» в Алушті, 1980; житл. р-н Перемога у Дніпропетровську; 1983), премією Ради Міністрів СРСР (Московський міст через Дніпро у Києві), Держ. преміями УРСР ім. Т. Г. Шевченка та ін. Поряд з інтенсивним буд-вом вдосконалюється буд. техніка, поліпшуються конструкційні матеріали і технології їхнього виробництва. Створено потужну пром-сть збірного залізобетону. Виробн. збірних залізобетонних конструкцій і виробів в УРСР досягло (1982) 19,8 млн. м³. Рік у рік зростають на Україні капітальні вкладення у буд-во (табл. 1) і обсяги буд.-монтажних робіт (табл. 2). Завершується комплексна механізація і запроваджується автоматизація буд-ва. Рівень комплексної механізації в республіці становив (1982): на земляних роботах — 98,5%, при монтажі бетонних і залізобетонних конструкцій — 97,5, виготовленні бетону — 87,4, буд. розчинів — 76,9, на бетонних і залізобетонних роботах — 93,5; рівень механізації на штукатурних роботах — 84,1, на малярних роботах — 83,8 %. На кін. 1982 в УРСР діяли 395 підрядних буд.-монтажних трестів і 3504 первинні держ. підрядні буд.-монтажні орг-ції, у т. ч. 1877 спеціалізованих. Осн. фонди держ. підрядних буд.-монтажних орг-цій становили 6822 млн. крб. В проектуванні об'єктів буд-ва на Україні беруть участь понад 300 союзних і респ. проектних ін-тів та спеціалізовані проектні установи. Для здійснення єдиної тех. політики в буд-ві 1958 створено Держ. комітет УРСР у справах буд-ва (Держбуд УРСР). Керують буд. організаціями республіки відповідні союзні, союзно-республіканські й республіканські м-ва, а також територіальні управління, комбінати, об'єднання та ін. організації, що входять до їхнього складу.

Проблеми буд-ва на Україні досліджують *Будівельного виробництва науково-дослідний інститут*, Будівельних матеріалів та виробів науково-дослідний інститут, *Будівельних конструкцій науково-дослідний інститут*. Значний обсяг н.-д. робіт виконують Київ., Дніпроп., Одес. і Харків. інженерно-буд. ін-ти, Дніпроп. і Харків. ін-ти інженерів залізничного транспорту, Київ. і Харків. автодорожні ін-ти, ін. вузи, а також н.-д. відділи проектних установ (див. також у цьому томі підрозділ Будівельні науки). Питання будівництва висвітлюються в науково-тех. журналах і збірниках «*Строительство и архитектура*», «*Промышленное строительство и инженерные сооружения*», «*Сільське будівництво*» та в ін. виданнях, що виходять на Україні. Популяризації та впровадженню передових методів буд-ва сприяє діяльність Укр. науково-тех. т-ва буд. індустрії (див. у цьому томі підрозділ Науково-технічні товариства).

Таблиця 1. **Капітальні вкладення в народне господарство УРСР** (млн. крб., у порівнянних цінах)

Роки	Всього капітальних вкладень	В тому числі					
		промисловість	будівельна індустрія	сільське господарство (без лісового і заготівель)	транспорт і зв'язок	житлове будівництво	будівництво торговельних, комунальних підприємств та ін.
1918—28 (без 4-го кварталу 1928)	834	139	2	20	81	559	33
Перша п'ятирічка (1929—32 і 4-й квартал 1928)	1577	693	16	137	289	261	181
Друга п'ятирічка (1933—37)	3260	1370	21	355	575	419	520
Три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938—1-е півріччя 1941)	2959	1043	41	293	447	484	651
З 1 липня 1941 до 1 січня 1946	2482	1117	71	142	381	492	279
Четверта п'ятирічка (1946—50)	9170	4031	268	935	889	1890	1157
П'ята п'ятирічка (1951—55)	14 838	6170	399	2304	1195	2903	1867
Шоста п'ятирічка (1956—60)	28 530	10 908	710	4495	2403	6475	3539
Сьома п'ятирічка (1961—65)	41 335	15 837	938	6985	4832	7074	5669
Восьма п'ятирічка (1966—70)	57 374	21 497	1542	10 454	6152	8713	9016
Дев'ята п'ятирічка (1971—75),	78 518	28 989	2306	16 593	8740	10 896	10 994
у т. ч. 1975	17 479	6436	486	3871	1869	2394	2423
Десята п'ятирічка (1976—80),	93 747	35 737	2698	20 140	10 524	12 262	12 386
у т. ч. 1980	18 934	7366	589	4055	1967	2438	2519
1981	18 957	7397	552	4017	1839	2586	2566
1982	19 486	7731	596	4066	1831	2678	2584

Промислове будівництво

На Україні пром. буд-во розгорнулось у великих масштабах після схвалення (1920) 8-м Всеросійським з'їздом Рад і затвердження (1921) РНК плану ГОЕЛРО. Протягом 1918—28 в республіці було відбудовано і побудовано 600 великих пром. об'єктів: шахт, рудників, доменних печей тощо. У 1926 став до ладу перший турбогенератор Штерівської ДРЕС, 1927 почалось спорудження Дніпрогесу. Великого розвитку набуло пром. буд-во у період індустріалізації СРСР,

КАРТА КОРИСНИХ КОПАЛИН

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

ГОРЮЧІ

- Кам'яновугільні басейни
- Родовища бурого вугілля
- Нафтогазоносні провінції та області
- Нафта
- Природні горючі гази
- Горючі сланці
- Торф

МЕТАЛЕВІ

- Залізорудні басейни та райони
- Марганцеворудні басейни та родовища
- Хромітові руди
- Нікелеві руди
- Свинцеві й цинкові руди
- Алюмінієві руди (боксити, нефелінові породи, алуніти)
- Ртутні руди

НЕМЕТАЛЕВІ

- Вогнетривкі глини
- Динасові кварцити
- Доломіти
- Талькомагнезити
- Флюсові вапняки
- Флюорити
- Графіт
- Каоліни
- Пегматити
- Пірофілітові сланці
- Талькові сланці
- Адсорбційні глини (бентоніти)
- Абразивні пісковики (жорнові, точильні)
- Літографський камінь
- Топаз
- Янтар
- Озокерит
- Фосфорити
- Апатити
- Барит
- Сірка
- Кам'яна сіль
- Калійна сіль
- Солі Сиваша та інших озер
- Ареали виходів гранітів, гнейсів та їхніх мігматитів
- Лабрадорити
- Ефузивні основні породи (базальти, діабази, андезити) та амфіболіти (каменеливарна сировина)
- Траси
- Мармур
- Вапняки пильні (черепашники)
- Ареали виходів вапняків неогену і палеогену
- Крейда, крейдоподібні мергелі (крім природного цементного)
- Природний цементний мергель
- Глини цементні
- Глини цегельні Київської світи (спондилові)
- Піски скляні
- Гіпси
- Трепели, опоки
- Покрівельні сланці
- Фарби мінеральні
- Джерела мінеральних вод

Цифрами на карті позначені:

1. Львівсько-Волинський басейн
2. Дніпровський басейн
3. Кременчуцький район
4. Криворізький басейн
5. Нікопольський басейн
6. Білозерський район
7. Керченський басейн

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

ПОВІТРЯНЕ СПОЛУЧЕННЯ

Цифрами на карті позначені:
I Чехословаччина
II Угорщина

Аеропорти
- союзного значення
- місцевого значення

Найважливіші авіалінії
- союзного значення
- республіканського значення

Залізниці
- магістральні
- інші
- електрифіковані
- Морські залізничні поромні переправи

Автомобільні шляхи
- загальнодержавного значення
- республіканського значення
- а б Судноплавні ділянки річок а)нерегулярне судноплавство б) регулярне судноплавство
- 150 Морські рейси, відстані в кілометрах
- Морські порти

МАСШТАБ 1:6 000 000

зокрема у роки довоєнних п'ятирічок. Осн. індустріальні райони України — Донбас, Криворіжжя, Придніпров'я, Приазов'я — перетворились за цей період на великі комплекси хім., металург., вугільної, машинобуд. та ін. галузей пром-сті. Протягом першої п'ятирічки (1928/29—32) було збудовано і введено в дію Харків. тракторний з-д, Дніпрогес, докорінно реконструйовано Горлівський машинобуд. з-д. Розгорнулось буд-во Харків. турбінного з-ду та ін. гігантів важкої індустрії. Дали першу плавку

Таблиця 2. **Обсяг будівельно-монтажних робіт, виконаних в УРСР** (млн. крб., у порівнянних цінах)

Роки	Обсяг буд.-монтажних робіт	В тому числі		
		держ. і кооп. підприємств і орг-цій	колгоспів	населення на буд-во власн. житл. будинків і квартир
1918—28 (без 4-го кварталу 1928)	776	302	9	465
Перша п'ятирічка (1929—32 і 4-й квартал 1928)	1399	1290	35	74
Друга п'ятирічка (1933—37)	2739	2452	165	122
Три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938—1-е півріччя 1941)	2457	2061	191	205
З 1 липня 1941 до 1 січня 1946	2009	1640	77	292
Четверта п'ятирічка (1946—50)	6742	5403	444	895
П'ята п'ятирічка (1951—55)	10 801	8502	1270	1029
Шоста п'ятирічка (1956—60)	20 236	15 028	2661	2547
Сьома п'ятирічка (1961—65)	26 941	20 670	3712	2559
Восьма п'ятирічка (1966—70)	35 517	27 733	5490	2294
Дев'ята п'ятирічка (1971—75),	47 599	36 997	8016	2586
у т. ч. 1975	10 296	7989	1709	598
Десята п'ятирічка (1976—80),	49 468	38 601	8254	2613
у т. ч. 1980	9471	7431	1580	460
1981	9482	7463	1499	520
1982	9547	7531	1508	508

12 доменних (у т. ч. 7 нових) та 17 мартенівських (у т. ч. 15 нових) печей. Споруджувались прокатні, у т. ч. трубопрокатні, стани, найпотужніший — на металург. заводі імені Ілліча (Маріуполь). У 1932 почали діяти Зуївська і Лисичанська ДРЕС. У другій п'ятирічці (1933—37) і за три передвоєнні роки третьої п'ятирічки здано в експлуатацію Криворізький і Керченський металург. з-ди, металург. з-ди «Азовсталь» (Маріуполь) і «Запоріжсталь», Новокраматорський машинобуд. з-д, Дніпровський алюмінієвий з-д, Запорізький електрометалург. з-д «Дніпроспецсталь» і запорізький з-д феросплавів, Нікопольський південнотрубний з-д, коксохім. з-ди у Дніпропетровську, Запоріжжі, Маріуполі, Кривому Розі, Макіївці. Реконструйовано й розширено Ворошиловгр. паровозобуд. з-д, побудовано верстатобуд. з-д у Харкові, введено в дію Слов'янський з-д буд. машин, Костянтинівський суперфосфатний, Горлівський азотно-туковий та ін. з-ди. У Донбасі стали до ладу 46 шахт заг. потужністю 28 млн. т вугілля на рік і розпочато буд-во ще 7 шахт річною потужністю 3,2 млн. т. У 1940 на Україні діяло 49 доменних і 135 мартенівських печей Донбасу, Криворіжжя і Придніпров'я, було побудовано перший в СРСР магістральний газопровід Дашава — Львів (протяжністю 70 км). До 1941 споруджено Дніпродзержинську, Криворізьку і Курахівську ДРЕС, київські ДРЕС-2, ТЕЦ-3, харківські ДРЕС-2 і ТЕЦ-4, Миколаївську ТЕЦ, Одеську ДРЕС, ін. потужні теплові електростанції. При буд-ві пром. об'єктів дедалі ширше запроваджувались збірні залізобетонні конструкції. У 1936 вперше в СРСР із збірного залізобетону зведено будівлю (з 36-метровим прогоном і 50-тонними кранами) універсального прокатного стану Дніпровського металург. з-ду (Дніпродзержинськ). У передвоєнні роки розпочали діяльність великі буд. організації («Коксохіммонтаж», «Дніпробуд» тощо) з постійними кадрами робітників та інженерно-тех. працівників, значним парком буд. машин. У роки Великої Вітчизн. війни будівельники України брали участь у спорудженні пром. об'єктів у сх. р-нах СРСР. З визволенням укр. земель від нім.-фашист. загарбників у великих масштабах розгорнулись відбудовні роботи. За короткий час було введено у дію більшість зруйнованих шахт невеликої і серед. потужності у Донбасі, в 1944 почалась відбудова 220 осн. шахт республіки. Почали діяти 11 відбудованих печей на металург. з-дах Макіївки, Маріуполя, Костянтинівки. Відбудовувались повністю зруйновані Донбаська і Дніпровська енергосистеми. На кінець 1945 потужність машинобуд. з-дів УРСР становила вже 44 % довоєнної. У четвертій п'ятирічці (1946—50) було відбудовано і споруджено 23 доменні печі потужністю 8,3 млн. т чавуну на рік, 51 мартенівську піч річною потужністю 4,7 млн. т сталі, прокатні стани потужністю 4,4 млн. т прокату на рік. У короткий час відбудовано ждановський металург. з-д «Азовсталь» і з-д «Запоріжсталь», Дніпрогес, ін. пром. об'єкти. Відбудовано і споруджено 300 шахтних копрів, уведено в дію 700 підйомних, 600 вентиляц. і 300 компрес. установок, прокладено 1,6 тис. км під'їзних залізнич. шахтних колій. Закладено великі буровугільні кар'єри, зокрема на нових родовищах у Кіровогр. області, розпочато буд-во шахт у західних обл. України. У 1948 почалась експлуатація найпотужнішого на той час в Радянському Союзі і Європі магістрального газопроводу Дашава — Київ.

За роки п'ятої п'ятирічки (1951—55) велике пром. буд-во розгорнулось у західних областях республіки. Було збудовано значну кількість пром. підприємств у Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Луцьку, Чернівцях та ін. містах. Споруджено нові шахти, у т. ч. у Львівсько-Волинському вугільному басейні і Олександрійському буровугільному районі, та збагачувальні фабрики загальною річною потужністю 16,5 млн. т вугілля. До новобудов п'ятої п'ятирічки належать також Пд. гірничо-збагачувальний ком-

Зварювання нитки газопроводу Уренгой — Помари — Ужгород на території Ставищенського району Київської області. 1982.

бінат у Кривому Розі, нафтопереробні з-ди у Дрогобичі, Одесі, Херсоні, перша черга трубопрокатного цеху Нікопольського південнотрубного з-ду, ін. об'єкти. У шостій (1956—60) і сьомій (1961—65) п'ятирічках пром. буд-во республіки характеризується впровадженням комплексної механізації та індустріальних методів виконання робіт, високими темпами будва. Прискоренню цих темпів сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості і зниженню вартості будівництва» (1955). На Україні було побудовано Каховську ГЕС, Миронівську, Слов'янську і Сімферопольську ТЕЦ, першу чергу Придніпровської, Ворошиловгр., Старобешівської і Добротворської ДРЕС, Дарницьку, Лисичанську і Одеську ТЕЦ. Створено єдину газотранспортну систему (протяжністю 7 тис. км), що з'єднала три нафтогазоносні р-ни республіки, прокладено 8,5 тис. км міських газових мереж. У 1959—65 в республіці стали до ладу бл. 900 великих пром. об'єктів, у т. ч. з-ди Дніпропетровський шинний, Черкаський і Чернігівський хім. волокна, друга черга Роздольського гірничохім. комбінату, Кременчуцька і Дніпродзержинська ГЕС, бл. 300 підприємств легкої і харч. пром-сті. За роки восьмої п'ятирічки (1966—70) було збудовано вже 2300 великих пром. об'єктів,

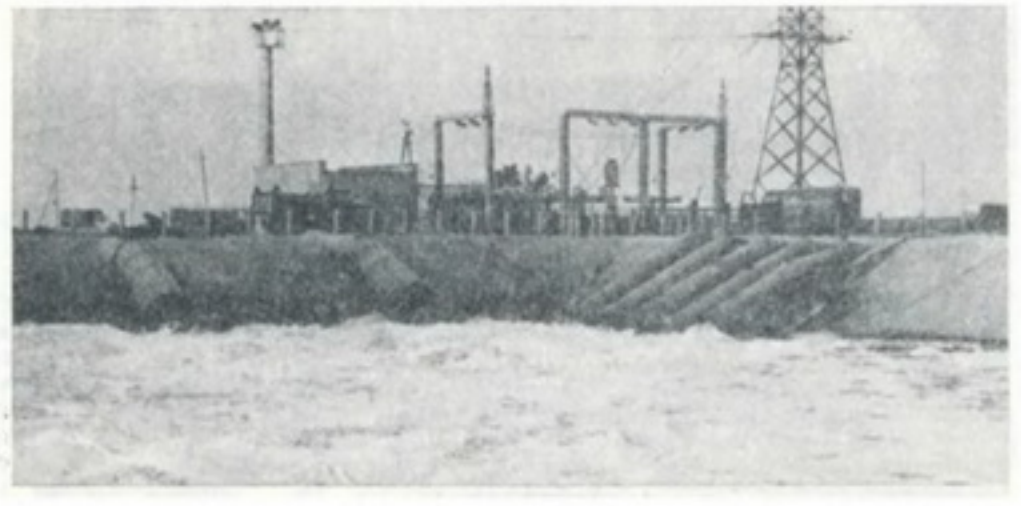

Капсульна насосна станція зрошувальної системи Дунай — Дністер. 1979.

зокрема потужну доменну піч і конвертор на Криворізькому металург. з-ді, середньосортовий прокатний стан на Дніпровському металург. з-ді, конвертори на Ждановському і Єнакіївському металург. заводах, шахту «Західна-Донбаська», Долинський газобензиновий з-д. Почала діяти перша в СРСР гідроакумулювальна електростанція — Київська ГАЕС. Для дальшого розвитку і підвищення якості пром. буд-ва велике значення мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення проектно-кошторисної справи» та «Про вдосконалення планування капітального будівництва і про посилення економічного стимулювання будівельного виробництва» (1969). За роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) у пром. буд-ві дедалі ширше застосовують конвейєрно-блоковий монтаж покриттів пром. будинків, великоблоковий монтаж складних агрегатів, суміщений монтаж конструкцій та устаткування. Набули поширення прогресивні способи створення пальових основ споруд, новий метод зведення заглиблених споруд — «стіна у грунті», вузловий метод підготовки, організації і управління буд-вом складних об'єктів і великих промислових комплексів. Здано в експлуатацію близько 300 нових пром. об'єктів і понад 2800 виробн. об'єктів і комплексів. Збудовано Слов'янську, Трипільську, Криворізьку № 2, Курахівську і Ладижинську ДРЕС, Канівську ГЕС, лінію електропередачі напругою 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбертірша (УНР), першу чергу товстолистового стану «3600» на з-ді «Азовсталь», надпотужну доменну піч на Криворізькому металург. з-ді, трубоелектрозварювальний цех на Харцизькому трубному з-ді, колесопрокатний цех на Нижньодніпровському трубопрокатному з-ді, Побузький нікелевий з-д, Балаклійський цементно-шиферний комбінат, Тернопільський бавовняний і Черкаський шовковий комбінати, Рокитнянський і Теофіпольський цукрові з-ди. Протягом десятої п'ятирічки (1976—80) на Україні значно зріс обсяг капітальних вкладень на реконструкцію і розширення діючих підприємств. Побудовано 158 великих промислових підприємств, а також 1900 нових цехів та інших об'єктів на розширюваних і реконструйованих підприємствах. На повну проектну потужність введено Запорізьку і Вуглегірську ДРЕС, стали до ладу Чорнобильська і Ровенська АЕС, нафтопереробний з-д у Лисичанську, шахти «Великомосковська № 10», ім. Героїв космосу, ім. Ленінського комсомолу та ін., Червоноградська центральна збагачувальна ф-ка і збагачувальна ф-ка шахти «Ворошиловградська № 1». Завершено буд-во Північного (найбільшого в СРСР) і Полтавського гірничо-збагачувальних комбінатів, першої черги Миколаївського глиноземного з-ду, потужного кисневo-конверторного цеху з-ду «Азовсталь». Введено у дію бавовнопрядильні фабрики у Макіївці й Долині, фабрику ватину в Кременці, шовковий комбінат у Луцьку, фабрику нетканих матеріалів у Бориславі, Вознесенський шкіряний з-д, 14 хлібозаводів, м'ясокомбінати у Житомирі й Ковелі, пивоварні з-ди у Києві, Тернополі, Чернігові й Шостці, ін. підприємства. Реконструйовано стан «140» № 1 на Нижньодніпровському грубопрокатному з-ді, доменну піч № 8 і трубозаготовочний стан «900/750 × 3» на Дніпровському металург. з-ді. Подальше вдосконалення пром. буд-ва в УРСР пов'язане з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення діяння господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). На Україні дедалі ширше запроваджуються прогресивні об'ємнопланувальні і конструктивні рішення, досконалішими стали методи монтажних робіт. Згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України в республіці невпинно підвищується якість буд-ва, зростає ефективність капітальних вкладень, що направляються насамперед на реконструкцію й тех. переозброєння підприємств, на завершення раніше розпочатих будов. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) в УРСР передбачено ввести в дію енергоблоки на Ровенській, Чорнобильській і Південно-Українській АЕС, енергоблок на Зуївській ДРЕС, дві турбіни на Дністровському комплексному гідровузлі і турбіну на Київській ТЕЦ. Планується здати в експлуатацію 1-у чергу шахти «Довжанська-Капітальна» з груповою збагачувальною фабрикою потужністю 3 млн. т вугілля на рік, шахти «Шахтарська-Глибока», «Самсонівська-Західна» та ін. заг. річ. потужністю 24 млн. т вугілля, кисневий блок на з-ді «Криворіжсталь», другу чергу 20-валкового прокат. стану на з-ді «Азовсталь», додаткові виробн. потужності на з-ді «Запоріжсталь», кисневоконверторний цех на Дніпровському металург. з-ді, листопрокатний стан «3000» на Ждановському металург. з-ді ім. Ілліча. Пусковими об'єктами мають стати великі комплекси по виробництву залізної руди (на Південному, Центральному і Новокриворізькому гірничо-збагачувальних комбінатах), по виготовленню металоконструкцій (на Донец. машинобуд. з-ді), випуску сталевого литва (на Дніпроп. заводі металург. устаткування). Передбачається введення у дію комплексів по виробн. вантажних магістральних вагонів (на Ждановському з-ді важкого машинобудування і Дніпродзержинському вагонобуд. з-ді), збільшення потужностей по виробництву вантажних автомобілів (на Кременчуцькому автомобільному з-ді), тракторів (на Харків. тракторному з-ді), залізнич. транспортерів (на Стахановському вагонобуд. з-ді), с.-г. машин (на Херсон. і Тернопільському комбайнових з-дах), розширення виробництва на Лисичанському і Кременчуцькому нафтопереробних з-дах. Сумському з-ді гумових тех. виробів. Буде продовжено буд-во Хмельницької, Запорізької, Кримської АЕС, Одес. АТЕЦ. Намічено завершити буд-во першої черги водоводу від каналу Дніпро — Донбас до Харкова (довж. 142 км), другої черги Південно-Кримського каналу. Продовжуватиметься буд-во другої черги каналу Дніпро — Донбас, Каховської зрошувальної системи. Дедалі більше зміцнюватиметься тех. база буд. індустрії і пром-сті буд. матеріалів.

Будівництво ЕнергодарДРЕС. Запорізька область. 1981.

Житлово-цивільне будівництво

В містах і селищах міського типу України житл. фонд становив 1917 лише 46,1 млн. м² заг. площі, у т. ч. 0,9 млн. м² (2 %) усуспільненого фонду і 45,2 млн. м² (98 %) приватного. Міські житлові будинки були гол. чин. 1—2-поверховими з дуже низьким рівнем благоустрою. Багатоповерхові будинки (здебільшого без водопроводу, каналізації) зводили лише у великих губернських містах. У селищах поблизу шахт і заводів значна кількість робітничих сімей тулилась у землянках і напівземлянках. До того ж житловий фонд зазнав великих руйнувань під час громадян. війни 1918—20. З перших років Рад. влади Комуністична партія вжила дійових заходів щодо задоволення потреб трудящих у житлі, поліпшення культурно-побутових умов. У Програмі Комуністичної партії, затвердженій VIII з'їздом РКП(б), було поставлено завдання: «... всіма силами прагнути до поліпшення житлових умов трудящих мас; до знищення скупченості й антисанітарності старих кварталів, до знищення непридатних жител, до перебудування старих, збудування нових, що відповідають новим умовам життя робітничих мас, до раціонального розселення трудящих» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979, с. 56). Одним з перших заходів Рад. уряду була передача місцевим Радам жител. будинків, що належали буржуазії. У ці будинки вселяли трудящих, які мешкали у підвалах, бараках, землянках. Частину будинків було віддано під школи, лікарні, клуби, дитячі інтернати, санаторії, будинки відпочинку тощо. У

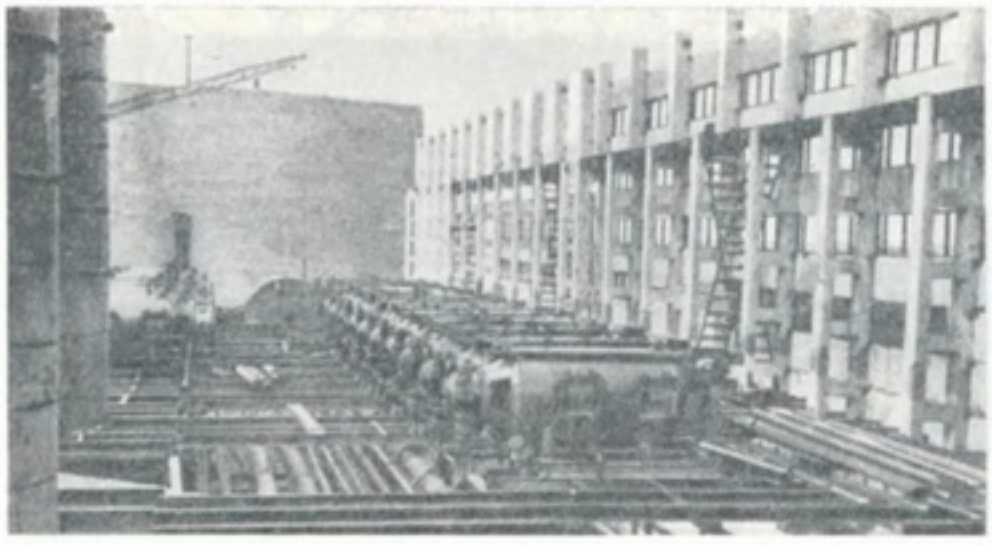

Суміщений монтаж будівельних конструкцій, технологічного устаткування і трубопроводів під час спорудження 5-го Львівського цукрового заводу. 1980.

1919 Укр. Рада народного г-ва видала інструкцію, що стосувалась буд-ва нових підприємств і планування поселень, а буд. відділ Центр. правління кам'яновугільної пром-сті розробив положення «Про заходи по поліпшенню житлових умов, плануванню й забудові робітничих селищ». Було проведено конкурси на створення нових типів житл. будинків під девізами «Житло — пролетаріату», «Дім для робітників — на одну сім'ю», «Показові будинки—для робітників». Почато буд-во селищ у Донбасі для робітників Штерівської електростанції, шахт «Новочайкине», «Кочегарка» та ін., де нові будинки розміщували за певною системою, додержувалась певна ширина вулиць, передбачалось озеленення садиб. Масове житлово-цивільне буд-во на Україні розгорнулося з 1923. В республіці було створено постійний фонд фінансування і кредитування житлово-цивільного буд-ва, спец. буд. організації («Індубуд», «Укрпайбуд», «Донбасжитлобуд» та ін.), до складу яких входили й проектні підрозділи. Заг. площа житл. будинків, побудованих 1918—28, становила 42 млн. м², у т. ч. у сільс. місцевості — 31,7 млн. м². Лише у містах і робітничих селищах Донбасу — понад 26 тис. м². Інтенсивного розвитку набуло спорудження дитячих закладів — до 1928 було зведено понад 2 тис. нових шкіл (на 260 тис. учнів), чимало лікарень, поліклінік, санепідстанцій тощо. За спец. проектами розгорнулось буд-во клубів, а також споруд нового типу — палаців культури (рутченківський Палац гірників, Палац культури залізничників у Харкові, Палац культури у Дніпропетровську та ін.). У великих масштабах житлово-цивільне буд-во здійснювалось у Харкові: у 1924 було введено в експлуатацію 21,6 тис. м² житл. площі, 1926 — 60,3, а 1928 — 106,4 тис. м². Наприкінці 20-х рр. тут зведено найбільшу в УРСР адмін. споруду — будинок Держпрому (архітектори С. С. Серафимов, С. М. Кравець, М. Д. Фельгер), а також будинок Головпоштамту (арх. А. Г. Мордвинов). Інтенсивне житлово-цивільне буд-во розгорнулось в республіці й у роки перших п'ятирічок. Масовим воно стало у Запоріжжі (кол. Олександрівськ), Донецьку (кол. Юзівка), Дніпропетровську (кол. Катеринослав) та ін. містах. Нові житл. райони було створено у Харкові, Краматорську, Горлівці. Почалось спорудження перших великоблокових будинків. Житлово-цивільне буд-во ставало на індустріальну основу. В 1930—32 на Україні почалась комплексна забудова міст. Використовували типові проекти житлових будинків, розробляли і запроваджували принципи соціалістичного містобудування. Важлива роль у створенні проектів планування і реконструкції міст і селищ належала інституту *Дніпроміcто*. В результаті розвитку промислового і житлово-цивільного буд-ва кількість міст в УРСР за роки довоєнних п'ятирічок досягла 255 (проти 103 у дореволюційний час), селищ міського типу — 459. Житловий фонд у містах і селищах міськ. типу республіки напередодні Великої Вітчизн. війни становив уже 97 млн. м². Діяло 7697 шкіл, 25030 клубів, 130 театрів, 166 вузів. У Києві було зведено унікальні будинки Верховної Ради УРСР (арх. В. Г. Заболотний), Ради Міністрів УРСР (арх. І. О. Фомін). Інтенсивне буд-во розгорнулось і в сільс. місцевості (див. у цьому томі підрозділ Сільське будівництво). Віроломний напад фашист. Німеччини перервав дальший розвиток житлово-цивільного буд-ва республіки. Нім.-фашист. загарбники зруйнували на Україні 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, гол. споруди і мережі водопостачання, каналізації, лінії електропостачання й зв'язку, мости і шляхопроводи. Та вже 1943—44 в УРСР з допомогою трудящих РРФСР та ін. республік почались відбудовні роботи. Розгорнулось масове буд-во житл. будинків, шкіл, дитячих і мед. закладів. Для виконання проектних робіт було створено ін-ти *Діпроцивільпромбуд*, «*Київпроект*», «Харківпроект», «Укрмістобудпроект» (Харків), що розробляли серії типових проектів житлових будинків і громадських споруд, а також будівельні організації («Київбуд», «Запоріжбуд» та ін.), матеріально-тех. база яких забезпечувала високі темпи індустріального буд-ва. За дві повоєнні п'ятирічки (1946—55) в республіці було побудовано і відбудовано житл. будинків заг. площею 88,1 млн. м² (практично весь зруйнований німецько-фашист. загарбниками житл. фонд). Шляхи дальшого тех. прогресу в житлово-цивільному буд-ві були вказані в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва» (1954) і «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (1957). За роки шостої — восьмої п'ятирічок (1956—70) було здано в експлуатацію житл. будинки заг. площею понад 278 млн. м². Почалось посімейне заселення квартир. Значно змінилась структура масового буд-ва, основою якого стали 4—5-поверхові будинки (у перші повоєнні роки зводили в осн. малоповерхові будинки і лише в центр. районах великих міст — багатоповерхові). Середня поверховість житлової забудови становила: 1965 — 2,86, 1970 — 6,6 поверху. Зросла кількість 9-поверхових будинків (1970 — 25 % загальної).

Міський житл. фонд УРСР 1970 досяг 313,1 млн. м² заг. площі. Нові житл. масиви було створено у Києві, Донецьку, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі та багатьох ін. містах, практично заново побудовано Севастополь і Тернопіль. Масовим стало великоблокове буд-во, розвинулось великопанельне домобудування: у 1968 введено в експлуатацію великопанельних житл. будинків заг. площею 2082,7 тис. м² (1959 — 33,9 тис. м²). На Україні діяло (1968) 35 домобудівних підприємств заг. потужністю 2,7 млн. м² житл. площі на рік.

Будинок музично-драматичного театру в Івано-Франківську.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення якості житлово-цивільного будівництва» (1969) сприяла переходу до нового етапу в житлово-цивільному буд-ві. В УРСР протягом дев'ятої п'ятирічки (1971—75) було значно впорядковано планування й забудову міст і селищ, поліпшено їхню архітектурну виразність. Розвиток і реконструкція міст і селищ здійснювалися за затвердженими генеральними планами. Для багатьох областей республіки, осн. пром. і курортних центрів створено схеми і проекти районного планування. Колектив ін-ту «КиївНДІмістобудування» розробив єдині «Методичні рекомендації щодо планування, забудови, озеленення і благоустрою житлових районів у різних природно-кліматичних умовах УРСР».

Було збудовано значну кількість житлових будинків заг. площею 97,7 млн. м², шкіл на 1275,6 тис. місць, лікарень на 64 тис. місць, дошкільних закладів на 344,0 тис. місць. Дальшого розвитку набуло великоблокове домобудування, зросла (до 42 % загальної) кількість повнозбірних будинків. З 1972 запроваджуються нові серії типових проектів (розроблені інститутами КиївЗНДІЕП, «Київпроект», «Укрміськбудпроект») житлових будинків з поліпшеним плануванням квартир і більшою комфортабельністю їх (1975 близько 44 % будинків, зданих в експлуатацію, були нових серій). Більшість міст республіки збагатилась новими житл. масивами і громад. центрами. У Києві та деяких ін. містах житлові масиви збудовано на намивних ділянках. Серед зведених об'єктів значна кількість відзначається архітектурною вираз-

Житловий масив імені К. Лібкнехта в Кривому Розі.

ністю і високою якістю буд.-монтажних робіт (напр., *Палац культури «Україна»* і готель «Київ» у Києві, оперний театр у Дніпропетровську, Будинок політичної освіти у Ворошиловграді, театри у Житомирі та Луцьку). Підвищенню якості буд-ва сприяють широке запровадження *бригадного підряду* (наприкінці 1975 в республіці за цим методом працювало бл. 6,5 тис. буд. бригад), щорічні конкурси на кращі будинки та комплекси, огляди-конкурси кращих проектів генеральних планів міст і селищ, проектів детального планування і забудови житл. масивів, мікрорайонів, кварталів. За роки десятої п'ятирічки (1976—80) зріс обсяг повнозбірного індустріального домобудування (1980—61,6 %), досконалішими стали традиційні методи буд-ва. Стали до ладу домобудівні комбінати у Запоріжжі, Полтаві, Івано-Франківську, Кіровограді, Чернівцях, Мукачевому, Луцьку, Миколаєві (Львів. обл.) та ін. містах. Реконструйовано домобудівні підприємства Миколаєва, Сум, Житомира, Одеси, Львова, Тернополя. Переобладнано на випуск конструкцій для житлових будинків нових серій підприємства у Києві, Вінниці, Ялті, Кременчуку, Дніпродзержинську. У містах і селах УРСР 1976—80 збудовано житл. будинків заг. площею 90,8 млн. м², за 1981—82 — 36,22 млн. м². Введено в експлуатацію сотні шкіл, дит. садків і ясел, об'єктів комунального, торг. і культурно-побут. призначення. Поліпшено планування й забудову міст, здійснюється комплексна перебудова сільс. населених пунктів. Підвищено забезпечуваність населення житлом. Якщо 1975 вона становила 12 м² на душу населення, 1980 — 13 м², то до кінця 1985 її передбачено збільшити до 15 м². Обсяг робіт (у заг. обсягу буд.-монтажних робіт), виконаних підрядними бригадами, зріс з 41 % (1980) до 44,7 % (1982). Дедалі ширше запроваджуються метод планування й комплектації на укрупнену бригаду, потоковий метод організації буд-ва і виконання робіт. Важливе значення для дальшого розвитку житлово-цивільного буд-ва має постанова ЦК КПРС «Про заходи по забезпеченню виконання планів будівництва житлових будинків і соціально-побутових об'єктів» (1983), якою передбачається підвищення якості буд. робіт, введення в експлуатацію житлово-цивільних об'єктів у запланові строки.

Сільське будівництво

У дореволюційний час укр. села забудовувались переважно малими хатами з земляною підлогою і солом'яною стріхою. В селах практично не було шкіл, лікарень, культурно-побутових установ, упорядкованих шляхів.

За роки Рад. влади сільс. буд-во в УРСР, як і в ін. республіках СРСР, докорінно змінилось. Планомірне перетворення сіл на впорядковані населені пункти з високим рівнем культурно-побутового і комунального обслуговування стало загальнодержавною справою.

В перше десятиріччя Рад. влади, в процесі розвитку колективних форм землекористування і формування соціалістич. укладу життя, впорядковується забудова сільс. населених пунктів. На Україні в ці роки зведено житлових, переважно дерев'яних і глинобитних, будинків заг. площею 31,7 млн. м², в деяких селах збудовано громад. і виробничі споруди. Соціально-економ. зміни, що відбулись в період 1929—41 (організація колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій), зумовили необхідність у створенні сільс. населених пунктів нового типу — центрів госп. і культур. життя великих с.-г. підприємств. У селах розширюється буд-во спец. приміщень для худоби і птиці, зерносховищ, силосних споруд, різноманітних ремонтних майстерень. Створюються нові населені пункти, укрупнюються існуючі села. В плануванні й забудові сіл (напр., Лісна Колона і Садки Житомир. обл.) втілюються нові принципи впорядкування житлової частини, створення громад. центру, вуличної

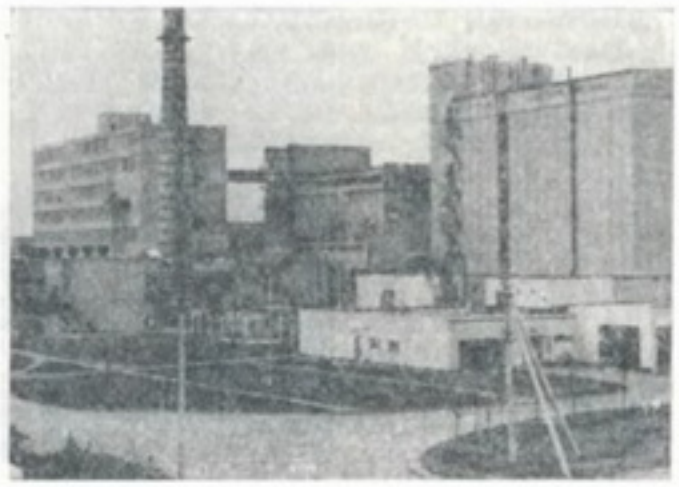

Експериментальний комбікормовий завод та елеватор у селищі міського типу Калиті Броварського району Київської області.

мережі, санітарно-захисних зон. Розвивається будівництво сільських клубів (наприклад, у селах Клебань і Чернівці Вінн. обл., Жердя Хмельницької обл.), шкіл, магазинів та ін. об'єктів культурно-побутового призначення. Загальна площа житлових будинків, зведених 1929—41, перевищила 18 млн. м². Німецько-фашистські загарбники зруйнували понад 28 тис. сіл, 500 тис. колгоспних будівель, понад 500 тис. житл. будинків колгоспників. У перші післявоєнні роки першочерговим завданням у галузі сільського буд-ва було створення найнеобхідніших житл. і побутових умов для сільс. населення. Поряд з відбудовою господарства у колгоспах і радгоспах розвивалось далі капітальне буд-во, упорядковувалась структура сільс. населених пунктів. При Раді Міністрів УРСР було організовано Управління у справах сільс. і колгоспного буд-ва з відповідними відділами при облвиконкомах. У сільс. будівництві почали запроваджуватись типові проекти (напр., при забудові сіл Леськи, Червона Слобода, Худяки, Васютинці Черкас. обл.). Експериментальною базою по перевірці нових типів одноквартирних дво- і трикімнатних житл. будинків стало с. Новодемидове Київ. обл. Дальший розвиток сільського буд-ва, перетворення його на індустріальне виробн. пов'язані з рішеннями Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС і постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» (1968). Створення 1965 республіканського М-ва сільс. буд-ва (Мінсільбуду УРСР), а 1967 — союзно-респ. М-ва сільс. буд-ва сприяло широкому впровадженню підрядного способу виконання робіт, проведенню єдиної тех. політики на селі, забезпеченню сільс. буд-ва кваліфікованими кадрами робітників та інженерно-тех. працівників. Велике значення для переведення с.-г. буд-ва на індустріальну основу, для масового буд-ва нових, розширення і реконструкції діючих підприємств мали постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення проектування і будівництва сільськогосподарських об'єктів та укріплення виробничої бази сільських будівельних організацій» (1971) і постанова ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976). Комплексна перебудова сіл в УРСР, як і в ін. республіках СРСР, почала здійснюватись на основі проектів районного планування, якими передбачались перспективи розвитку й спеціалізації г-в, раціональне розміщення виробничих комплексів і житл. масивів, створення систем культурно-побутового обслуговування населення, транспорту, зв'язку, інженерного устаткування. За роки дев'ятої — десятої п'ятирічок (1971—80) в республіці було зведено понад 500 комплексів по виробн. молока, понад 150 комплексів по вирощуванню нетелей, понад 250 комплексів по виробн. яловичини. В десятій п'ятирічці (1976—80) будівельниками республіки здано приміщень для утримання великої рогатої худоби — на 4535 тис. голів, свиней — на 2457 тис., овець — на 1203 тис. голів. Птахофабрик яєчного напряму — на 4468 тис. курей-несучок, м'ясного напряму — на 28,9 млн. голів птиці (на рік). Зведено великі свинофабрики (напр., Калитянська, Вуглегірська, Кременецька), створено птахівницькі об'єднання (Кримське та ін.). Приділяється велика увага буд-ву об'єктів для зберігання й переробки с.-г. продукції, високомех. і автоматизованих сховищ переважно в місцях її виробн. В селах України у великих масштабах здійснюється буд-во об'єктів культурно-побутового призначення. Споруджено 1112 шкіл на 480,1 тис. місць, дит. дошкільних закладів на 144,3 тис. місць, лікарень на 10,7 тис. ліжок. В житл. забудові, що провадиться в комплексі з культурно-побутовим буд-вом, найпоширенішими (93 %) стали будинки садибного типу, в осн. одноквартирні на 2—5 кімнат, зводяться і 2—4-поверхові будинки (гол. чин. у селищах при великих колгоспах, агропром. комплексах). Рік у рік підвищується капітальність сільс. будинків, поліпшується благоустрій сільс. населених місць. Благоустрою сіл сприяє буд-во шляхів місцевої мережі, газопроводів, водопроводів тощо. Широко застосовуються типові проекти. Значна увага приділяється забудові громад. центру, що його архіт.-планувальне рішення великою мірою визначає вигляд усього села. Для перевірки прогресивних рішень планування й забудови сіл, розробки досконаліших типів житл. і громад. будинків у республіці з 1966 здійснюється буд-во 41 експериментально-показового села. В 20 з них вже завершено (1984) спорудження експериментально-показових комплексів. Проекти і буд-во сіл Кодаки, Циблі, смт Калита Київ. обл., сіл Єлизаветівка Донец. обл., Шляхова Вінн. обл., Кам'янки Терноп. обл., Подвірне Чернів. обл. відзначено преміями Ради Міністрів СРСР, понад 130 проектів сіл УРСР — нагородами ВДНГ СРСР. У сільс. буд-ві все ширше розвивається комп-

Комплекс по вирощуванню та відгодівлі великої рогатої худоби в радгоспі «Феодосійський» Кримської області.

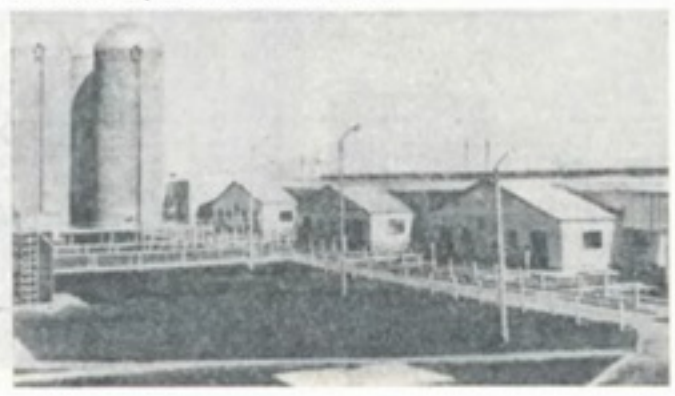

лексна механізація й автоматизація виробничих процесів, удосконалюються технологія буд-ва і госп. механізм, поліпшується якість буд. робіт. Серед виробничих с.-г. об'єктів дедалі більше стає споруд з повним або мішаним каркасом із залізобетонних рам і колон, полегшених сталевих, сталезалізобетонних, металодерев'яних, клеєдерев'яних ферм і арок; для стін використовують азбестоцементні конструкції з утеплювачем, великорозмірні дво- і тришарові панелі; для покриттів — комплексні панелі підвищеної міцності. При зведенні житловоцивільних об'єктів осн. буд. матеріалами є цегла, цегляні блоки і блоки з піздрюватого бетону, панелі з керамзито- й аглопоритобетону, газосилікату, черепашнику. Рівень підрядного буд-ва на селі за восьму — десяту п'ятирічки (1966—80) зріс майже у 2 рази і досяг 80 %. Осн. обсяг підрядного сільс. буд-ва в УРСР виконують організації Мінсільбуду УРСР і Укр. міжколгоспне об'єднання по буд-ву («Укрміжколгоспбуд»). За 1966—80 вони виконали робіт на 20 млрд. крб. Капітальні вкладення, спрямовані на розвиток і зміцнення їхньої матеріально-тех. бази в десятій п'ятирічці (1976—80), становили понад 2 млрд. крб. Підприємства буд. індустрії республіки виготовили 3,1 млн. м³ збірних залізобетонних конструкцій і 1,3 млн. м³ тесляр. виробів, бл. 2,2 млрд. шт. умовної цегли.

Щорічне збільшення обсягу повнозбірного будівництва на селі з великорозмірних елементів, конструкцій, вузлів і деталей супроводиться розвитком нових форм організації буд-ва — створенням сільс. будівельних (СБК) і сільс. домобудівних (СДБК) комбінатів (Миргородський, Ворошиловградський, Миколаївський СБК, Березанський СДБК та ін.). Рішеннями XXVI з'їзду КПРС передбачено в одинадцятій п'ятирічці (1981—85) всіляко підвищувати ефективність капітальних вкладень виробничого призначення, здійснювати випереджаючими темпами спорудження на селі впорядкованих житлових будинків з госп. будівлями для утримання худоби і птиці, дит.

Житлова забудова села Подвірного Новоселицького району Чернівецької області.

дошкільних закладів, клубів, ін. об'єктів культурно-побутового призначення; підвищити забезпеченість сільс. населених пунктів централізованим теплогазопостачанням, водопроводом і каналізацією. Намічено розширити масштаби будва внутрігосподарських шляхів з твердим покриттям; прискорити розвиток індустріальної бази сільс. буд-ва; збільшити випуск комплектів легких індустріальних конструкцій високої заводської готовності. Дальший розвиток сільс. буд-ва та укріплення його матеріально-тех. бази сприятиме успішному виконанню Продовольчої програми СРСР. В УРСР проектування об'єктів сільс. буд-ва ведуть інститут *Укрдіпропромсільбуд, Цивільного сільського будівництва український науково-дослідний і проектний інститут,* ін. проектні установи, розміщені в усіх областях республіки. Див. також у цьому томі розділ Архітектура, підрозділ Радянська архітектура. Іл. див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листопада 1982 року. К., 1982; Лубенец Г. К. Подготовка производства и оперативное управление строительством. К., 1976; Загородній В. В., Бітаєва Є. Я. В ім'я комунізму будує народ. Географія будов десятої п'ятирічки. 1976—1980. К., 1977; Жердецкий П. Ф. Основы экономики и планирования капитального строительства. К., 1978; Косогов А. М., Крюков Р. В. Пути развития и совершенствования полносборного домостроения. М., 1979; Эффективность капитального строительства, кн. 1. К., 1979; Рудаков В. В. Совершенствование промышленного строительства. К., 1980; Злобин Г. К. Жилищное строительство на Украине. «Жилищное строительство», 1982, № 8; Седак И. Селам Украины — современную архитектуру. «Сельское строительство», 1982, № 12; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

Г. К. Злобін.

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО

Розвиток житл.-комунального г-ва в УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, підпорядковано вимогам максимального задоволення матеріально-побутових потреб населення. Завдання цієї галузі: експлуатація житл. фонду, проведення його поточного і капітального ремонту, водопостачання, теплопостачання, газопостачання, обслуговування міськ. електротранспортом, комплексний благоустрій міст, включаючи озеленення населених місць, зовнішнє електроосвітлення; ремонт і буд-во міськ. шляхів, мостів, шляхопроводів, підземних переходів, санітарне очищення та прибирання населених пунктів, ритуальне обслуговування, тех. інвентаризація житл. фонду тощо. На 1.I 1984 житл.-комунальне г-во республіки об'єднувало бл. 4 тис. орг-цій і підприємств, що перебувають на самостійному балансі, їхні основні фонди становили 26,7 млрд. крб. Більшість підприємств і орг-цій житл.-комунального г-ва має подвійне підпорядкування: за тер. принципом вони підвідомчі місцевим Радам нар. депутатів, за галузевим — М-ву житл.-комунального г-ва УРСР, частина житл.-комунального г-ва, зокрема житл. фонду, перебуває у віданні окремих м-в і відомств. До Великої Жовтн. соціалістичної революції на Україні підприємства і орг-ції по комунально-побутовому обслуговуванню населення були приватні. Міста розвивались без плану, стихійно, без урахування осн. побутових потреб трудящих. Близько 80 % всього житл. фонду становили малоповерхові будинки без найелементарніших комунальних вигод. У 1917 в 14 містах України було трамвайне сполучення, 55 міст мали водопровід, 15 — каналізацію. Першу лінію електр. трамваю було відкрито 1892 у Києві. В 1894 трамвайне сполучення почало діяти у Львові, 1897 — у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) і Севастополі, 1899 — у Житомирі. Тролейбусний рух було відкрито 1935 у Києві, 1939 — у Харкові. З перших років Рад. влади розвиток житл.-комунального г-ва було спрямовано на забезпечення потреб трудящих. Було експропрійовано всі житл. будинки капіталістів і передано їх міськ. Радам депутатів трудящих, проведено масове переселення робітників з підвалів і халуп у будинки, що належали раніше буржуазії. Було прийнято постанови про скасування власності на нерухоме майно в містах, про націоналізацію всіх комунальних підприємств та організацію комунальних відділів при Радах робітничих, солдатських та сел. депутатів. Почалася відбудова житл.-комунального г-ва, зруйнованого в роки громадянської війни та іноз. інтервенції. За 1918—28 в містах і селищах УРСР було збудовано держ. і кооп. орг-ціями (без колгоспів) 5,3 млн. м² житла, 1929 — 1-му півріччі 1941 — 16,7 млн. м². Проводилися значні роботи по реконструкції та розширенню комунальних підприємств. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 міськ. житл. фонд УРСР дорівнював 97 млн. м² заг. (корисної) площі житла і перевищував рівень 1917 у 2,5 раза. Значно зросла кількість міст, які мали водопровід та каналізацію. Майже удвоє зросла кількість міст з трамвайним сполученням, у багатьох містах і селищах діяло автобусне, у 4 містах — тролейбусне сполучення. Ряд міст і селищ України одержав природний газ. Успішний розвиток житл.-комунального г-ва в містах і селищах України було перервано нападом на СРСР (1941) фашист. Німеччини. Після вигнання фашист. окупантів з України почалася відбудова житл.-комунального господарства. В 1943—45 у 267 містах відновлено водопроводи, в 66 — каналізацію, у 20 — трамвайне і в 5 — тролейбусне сполучення, відбудовано і введено в дію 298 готелів та ін. На кін. 1954 було в основному відбудовано зруйноване в роки війни міськ. г-во республіки. Під час відбудови і реконструкції міст постійна увага приділялася поліпшенню умов життя населення. 24.VIII 1957 було прийнято постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про розвиток житлового будівництва в Українській РСР». Швидко розвивалось житл.-комунальне г-во 1959—65. Міста і селища забудовували в осн. житл.

Бортницькі очисні споруди. Станція аерації. Бориспільський район Київської області.

масивами і мікрорайонами з комплексом комунально-побутових установ і культур. закладів. За цей час було здано в експлуатацію Деснянський водопровід у Києві, Сіверсько-Донецький у Харкові, Ялтинський у Криму. Великі водопроводи почали діяти в багатьох містах Донбасу, в Миколаєві, Львові, Одесі та ін. містах. Збудовано нові каналізації і комплекси очисних споруд у Сумах, Черкасах, Хмельницькому, Євпаторії, Костянтинівці, Мелітополі, Києві, Львові, Кривому Розі та ін. Природний

Колія швидкісного трамваю в Києві.

газ одержало населення Миколаївської, Херсон., Одеської, Черкас., Кримської та ін. областей. Міськ. електр. транспорт діяв у Ворошиловграді, Херсоні, Полтаві, Сімферополі, Ялті, Чернігові, Житомирі. В 1960 було введено в експлуатацію першу дільницю *Київського метрополітену*, почато буд-во метрополітену в Харкові. В 1959—68 в республіці було здано в експлуатацію 86 нових готелів, 9 кемпінгів на 4072 місця, 3 мотелі на 600 місць кожний. Житл.-комунальне г-во республіки стало великою інженерною галуззю нар. г-ва.

Дальший розвиток житл.-комунального г-ва здійснювався на новій тех. базі з використанням вітчизн. і зарубіжних наук.-тех. досягнень. За роки десятої п'ятирічки (1976—80) обсяг капітальних вкладень у житл.-комунальне г-во республіки становив 1996 млн. крб., за роки одинадцятої п'ятирічки (1981—85) вони становитимуть 1866 млн. крб. На 1.I 1983 усуспільнений житл. фонд республіки дорівнював 305,1 млн. м² заг. (корисної) площі жител, вартість якого становила майже ¼ вартості всіх осн. фондів нар. г-ва республіки. Щорічний приріст житлової площі по УРСР — 17—18 млн. м². Значну увагу приділяють у республіці збереженню наявного житл. фонду, підвищенню рівня його благоустрою і створенню максимальних комунальних вигод. На розв'язання цих питань спрямована постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню експлуатації і ремонту житлового фонду» (1978) та заходи ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР в 70-х роках щодо поліпшення якості житлово-цивільного будівництва в республіці. Підприємства комунального господарства постійно оснащують новою технікою. Впроваджуються автоматизація і диспетчеризація управління роботою інженерного устаткування будинків, засоби малої механізації щодо поточного утримання і ремонту житла, комплексна механізація прибирання прибудинкових територій, механізація і автоматизація на водопровідних та очисних спорудах тощо. Значно розширилась мережа трамвайного і тролейбусного сполучення на Україні. На кін. 1983 протяжність експлуатаційної одиничної трамвайної колії перевищила 2 тис. км, кількість пасажирських вагонів — 4868. За 1940 трамваями було перевезено 1419 млн. чол., на кін. 1983—1686 млн. чол.; перевезено пасажирів тролейбусами відповідно — 30 млн. чол. і 2387 млн. чол. Протяжність експлуатаційної одиничної тролейбусної лінії зросла з 39 км 1940 до 3406 км 1983. За останні роки значно підвищився тех. рівень міськ. електротранспорту: понад 50 % тягових підстанцій переведено на телеуправління, щороку до 30 км контактних мереж переводять на вантажну компенсацію, впроваджують спец. вагони для механізації ремонту і утримання трамвайних колій тощо. В усіх містах, що мають трамвайне і тролейбусне сполучення, запроваджено безкондукторну і безкасову систему плати за проїзд. Важливе місце в системі житл.-комунального господарства належить водопровідно-каналізаційному г-ву. На 1.I 1984 централізоване водопостачання мали 417 міст і 760 селищ міськ. типу республіки, каналізацію — 338 міст і 362 селища. Впроваджується вперше в країні комплексна автоматизована система управління водопостачанням Харкова із застосуванням електронних обчислювальних машин. Водопостачання на 1 міськ. жителя за добу становить (1983) в середньому по Україні 273 л. До складу водопровідно-каналізаційного г-ва входять також інженерні споруди для очищення стічних вод. За останні роки розроблено 26 нових видів споруд, впроваджених більш як на 60 об'єктах республіки. Здійснюють заходи щодо дальшого розвитку газифікації міст і населених пунктів, удосконалення експлуатації газових г-в, проводяться роботи щодо механізації і автоматизації виробничих процесів тощо. У Ворошиловградському міжрайонному виробничому управлінні газового г-ва введено першу чергу автоматизованої системи управління технологічними процесами. Аналогічні роботи почато у Дніпропетровську і Харкові. Головне завдання підприємств газового господарства — безперебійне забезпечення газом населення, комунально-побутових і промислових підприємств. На початку 1984 в УРСР газифіковано від газових мереж і за допомогою газобалонних установок 13 млн. квартир. Осн. напрямами дальшого розвитку паливного г-ва є підвищення тех. рівня, укрупнення і централізація його. В УРСР понад 85 % котельних, працюючих на рідкому і газоподібному паливі, автоматизовано, з них понад 25% диспетчеризовано. Впроваджують високоефективні і надійні котлоагрегати під наддувом, застосовують прогресивні способи захисту комунікацій від зовн. і внутр. корозії тощо. Проводиться централізація теплопостачання шляхом укрупнення їхніх джерел, ліквідації неекономічних і будівництва нових потужних котельних.

Зростання комунального господарства в УРСР

Роки	Кількість міст, що мають				
	водопровід	каналізацію	трамвай	тролейбус	газову мережу
1917	55	15	14	—	—
1940	145	57	26	4	11
1960	275	146	26	13	48
1983	416	338	24	41	413

Починаючи з 1956 в республіці благоустрій і озеленення населених пунктів здійснюються за єдиним планом комплексного розвитку зелених зон міст і селищ міського типу України. За 1976—83 на ці заходи витрачено бл. 3 млрд. крб. Площа насаджень загального користування на 1 міського жителя збільшилась на Україні до 19,2 м². Великі роботи по зеленому буд-ву проведено в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Севастополі, Черкасах та ін. містах УРСР. Провадиться робота по розвитку квітникарських г-в. Велика увага приділяється зовн. освітленню міст. На 1.I 1984 71,8 % вулиць міст в республіці освітлено. Значною мірою механізовано санітарне очищення міст. У Ровно діє, в Одесі і Севастополі будують спец. сміттєспалювальні з-ди і установки. Оснащуються сучас. обладнанням готелі, будинки колгоспника, кемпінги. На 1.I 1984 в республіці налічувався 761 комунальний готель на 75,7 тис. місць. Н.-д. та проектну роботу в галузі житл.-комунального г-ва проводять *Міського господарства науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут*, Укр. державний проектний і н.-д. ін-т по газопостачанню, теплопостачанню та комплексному благоустрою міст і селищ України, Укр. ін-т по проектуванню капітального ремонту житла (обидва — в Києві), відповідні проектні і н.-д. ін-ти в Харкові та Одесі. Діє *Харківський інститут інженерів комунального будівництва.* Див. у цьому томі розділ Будівництво, підрозділ Житлово-цивільне будівництво. *В. Д. Площенко.*

ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Побутове обслуговування населення як галузь нар. г-ва виникло за рад. часу. В перші роки Рад. влади побутові послуги населенню надавали переважно кустарі та ремісники. З 1923 на Україні почали створювати артілі, які займалися пошиттям та лагодженням одягу, взуття, виконували слюсарні, точильні та ін. роботи. В 1928 на Україні створено Раду пром. кооперації — Укрпромраду, якій було підпорядковано орг-ції побутового обслуговування трудящих. Відповідно до постанови Ради Нар. Комісарів СРСР від 25.II 1936 щодо зростання мережі підприємств побутового обслуговування виникли великі держ. побутові підприємства з мережею приймальних пунктів. У 1938 було організовано Всесоюзну контору «Теххімчистка» при Всесоюзній кооп. пром. раді. На цю установу було покладено завдання по організації сучас. механізованих ф-к хім. чистки. Їх почали будувати в багатьох містах країни, в т. ч. в Києві, Харкові, Одесі.

В післявоєнні роки створювались численні дрібні підприємства в промисловій, лісопром., споживчій кооперації і кооперації інвалідів, а також у системі різних м-в і відомств. На дальший розвиток служби побуту, перетворення її на

велику галузь нар. г-ва були спрямовані постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6.III 1959 «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення» та від 10.VIII 1962 «Про дальше поліпшення побутового обслуговування населення».

В республіці при Раді Міністрів УРСР 1963 на базі відділу побутового обслуговування населення Гол. управління місцевої пром-сті і побутового обслуговування було створено Гол. управління побутового обслуговування — «Укрголовпобут». У 1966 на базі останнього утворено М-во побутового обслуговування населення УРСР. З метою вдосконалення роботи служби побуту 26.VIII 1967 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення», яка передбачала дальше поліпшення діяльності служби побуту, зокрема створення 1967—70 в кожному районному центрі і великих населених пунктах комбінатів і павільйонів побутового обслуговування, оснащених сучас. технологічним устаткуванням, з впровадженням у них наук.-тех. досягнень, раціональним використанням виробничих потужностей, а в колгоспах і радгоспах — будинків побуту або комплексних приймальних пунктів. За станом на 1983 служба побуту республіки надавала населенню понад 900 видів побутових послуг, зокрема пошиття і лагодження одягу і взуття, виготовлення і ремонт меблів, буд-во і ремонт житла, прання білизни, хім. чистка і фарбування одягу та хутряних виробів, ремонт побутової техніки, телевізійної та радіоапаратури, муз. інструментів, тех. обслуговування та ремонт легкових автомобілів, виконання різних доручень, фотопослуги, послуги перукарень тощо. Послуги надають підприємства і орг-ції 9 м-в УРСР: побутового обслуговування населення (80 % заг. обсягу послуг, 1982), житл.-комунального г-ва, автомоб. транспорту, харчової пром-сті, охорони здоров'я, соціального забезпечення, торгівлі, легкої промисловості та с. г. До цих послуг належать: ремонт житла, прання білизни при готелях, транспортні послуги, переробка с.-г. сировини за індивідуальним замовленням, ремонт окулярів, пошиття спец. взуття, розкрій тканин, доставка товарів додому, вирощування квітів і реалізація їх та ін. Крім того, побутові послуги населенню надають підприємства і орг-ції Комітету ДТСААФ, Гол. управління річкового флоту, респ. ради по туризму, респ. ради т-ва автомотолюбителів та ін. відомств (лагодження одягу і взуття для робітників річкового флоту, прокат туристичного спорядження, автостоянки, мотелі тощо).

Велику роботу щодо організації побутового обслуговування населення проводять управління побутового обслуговування обл. та міськ. Рад нар. депутатів. До складу цих управлінь входять спеціалізовані ф-ки індивідуального пошиття й лагодження одягу, трикотажних виробів і взуття, гол. уборів, хім. чистки та фарбування одягу, ремонту й виготовлення меблів, виконання фоторобіт, з-ди по ремонту побутової техніки й металовиробів, підприємства по ремонту та буд-ву житла, фірми побутових послуг, міські й районні комбінати обслуговування населення з будинками побуту, ательє та майстерні, пункти прокату побутових речей, бюро побутових послуг, комплексні приймальні пункти, де беруть замовлення на різні види побутових послуг, що їх виконують як безпосередньо на місці, так і на спеціалізованих підприємствах, а також конструкторсько-технологічні бюро.

В 70 — на поч. 80-х рр. відбувався процес концентрації і спеціалізації підприємств. У 1983 в республіці в системі М-ва побутового обслуговування населення УРСР налічувалось понад 1,1 тис. спеціалізованих та багатогалузевих підприємств і виробничих об'єднань. Поряд із створенням великих підприємств служби побуту в УРСР організовано тисячі високомеханізованих невеликих майстерень з різних видів послуг по терміновому виконанню замовлень у присутності замовників, діють територіально відокремлені комплексні приймальні пункти. Кількість їх 1983 становила 13,9 тис., у т. ч. в сільс. місцевості — 8,4 тис. Такі комплексні приймальні пункти створено на з-дах і ф-ках, у трансп. орг-ціях або поблизу їх, у студентських та робітничих гуртожитках, на будовах і шахтах, центр. садибах колгоспів і радгоспів. Тільки за три роки одинадцятої п'ятирічки (1981—83) відкрито 800 приймальних пунктів на пром. підприємствах. Жителів невеликих сіл та віддалених від районних центрів населених пунктів обслуговують пересувні автомайстерні та приймальні пункти. Середньорічна чисельність працюючих на підприємствах, в ательє, майстернях, приймальних пунктах 1983 значно зросла. Внаслідок зміцнення матеріально-технічної бази і розширення мережі підприємств побутового обслуговування та поліпшення їхньої роботи в УРСР обсяг реалізації побутових послуг зріс з 1020 млн. крб. 1975 до 1616 млн. крб. 1983. Здійснюється прискорений розвиток побутових послуг, які надаються сільс. населенню. Це сприяє поступовому зближенню умов життя міськ. і сільс. населення. Заг. обсяг побутових послуг у сільс. місцевості УРСР зріс з 275 млн. крб. 1975 до 398 млн. крб. 1983. Обсяг побутових послуг у розрахунку на одного жителя в УРСР збільшився з 22 крб. 1975 до 32 крб. 1983, у сільс. місцевості відповідно — з 14 крб. до 22 крб. В роки десятої п'ятирічки (1976—80) та в перші три роки одинадцятої п'ятирічки (1981—83) значно розвинулися нові види та прогресивні форми побутового обслуговування населення. Серед них: пошиття чоловічого одягу без примірок, терміновий ремонт радіотелевізійної апаратури та побутових машин за принципом «сьогодні — на сьогодні», оплата послуги після її виконання, приймання і виконання замовлення на дому, абонементне обслуговування радіотелевізійної і побутової техніки, приймання замовлень по телефону, виконання послуг по проведенню сімейних свят і торжеств, організація обслуговування за місцем роботи та місцем проживання. Особлива увага звертається в одинадцятій п'ятирічці на прискорений розвиток комплексного обслуговування населення — створення широкої мережі комплексних приймальних пунктів на території великих ф-к і з-дів, шахт, установ або поблизу їх, на нових житл. масивах, у робітничих і студентських гуртожитках, ефективне використання пересувних приймальних пунктів і майстерень.

Збільшиться кількість послуг, які надаються сільс. жителям. Нові важливі завдання поставлені перед галуззю побутового обслуговування населення *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року та постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення» (1982). Передбачено збільшити до 1990 обсяг реалізації побутових послуг на селі в 2 рази, завершити 1985 спорудження в усіх колгоспах і радгоспах, а також в усіх селах з кількістю жителів 800 чол. і більше комплексних приймальних пунктів. З метою повнішого задоволення потреб населення у побутових послугах, підвищення якості та культури обслуговування було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток і поліпшення побутового обслуговування населення» (1983).

В системі М-ва побутового обслуговування населення УРСР діють респ. виробниче об'єднання «Укрпобутрадіотехніка» (Київ), 2 експериментальні з-ди в Києві та Одесі, що виготовляють устаткування та засоби механізації для підприємств побуту, експериментальний завод нестандартного устаткування для побутових підприємств у Харкові та ін.

Проблеми побутового обслуговування населення розробляють Український науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут побутового обслуговування (Київ), Харківський проектно-технологічний інститут (філіал у Києві). «Укрпобут НОП». Діє *Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування.*

В. І. Слінченко

ТРАНСПОРТ

Загальна характеристика

Транспорт УРСР — складова частина єдиної трансп. системи країни. Він відіграє важливу роль у забезпеченні дедалі зростаючих потреб нар. г-ва, в обслуговуванні екон. зв'язків між екон. районами, областями та пром. центрами УРСР, забезпечує міжресп. екон. зв'язки, зовнішньоекон. зв'язки УРСР як складової частини СРСР з ін. зарубіжними країнами, в т. ч. з країнами соціалістичної співдружності.

Залізничний, автомобільний, морський, річковий, повітряний і трубопровідний транспорт утворюють єдину трансп. мережу республіки, де окремі види транспорту тісно пов'язані між собою і взаємно доповнюють один одного. Розвиток усіх видів транспорту і координація перевезень між окремими його видами спрямовуються єдиним нар.-госп. планом. Узгоджено з магістральними видами транспорту заг. користування працює промисловий транспорт, який забезпечує потреби підприємств, будов і орг-цій у перевезеннях. Розвиваються спеціалізовані технологічні види транспорту, зокрема конвейєрний, пневмоконтейнерний, трубопровідний для сипких вантажів, підвісні канатні дороги та ін. В 1982 вантажооборот залізнич. транспорту збільшився порівняно з 1940 у 6,6 раза, авто-

мобільного — в 45,1 раза, річкового — в 10,5 раза.

Трансп. мережа УРСР за рівнем розвитку посідає 2-е місце в загальносоюзному масштабі. Питома вага транспорту України в загальносоюзній трансп. мережі 1982 становила: за протяжністю з-ць заг. користування — 16 %, автомоб. шляхів з твердим покриттям — 18 %, повітряних ліній — 8 %, річкових шляхів — 3,6 %. На 10 тис. км² території республіки 1982 залізничних колій припадало 375 км, внутрішніх водних судноплавних шляхів — 81 км. Тільки за роки десятої п'ятирічки (1976—80) в республіці споруджено понад 300 км нових залізнич. колій, електрифіковано понад 500 км з-ць, збудовано 17 тис. км автомоб. шляхів з твердим покриттям. Зміцнено матеріально-тех. базу з-ць, автопідприємств, мор., річкових та авіац. портів. У багатьох містах УРСР зведено комфортабельні автовокзали, станції тех. обслуговування. Всі обласні та районні центри республіки сполучені автомоб. шляхами з твердим покриттям, найважливіші пром. та адм. центри — повітр. лініями. Спорудження Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, Каховського, Дніпродзержинського, Кременчуцького, Канівського та Київського гідровузлів забезпечило наскрізне регулярне судноплавство по Дніпру. По тер. України проходять нафтопроводи і газопроводи.

Вантажооборот і пасажирооборот транспорту УРСР

Вид транспорту	Вантажооборот, млрд. т · км			Пасажирооборот, млрд. пасажиро-км		
	1940	1960	1982	1940	1960	1982
Залізничний	71,9	216,4	475,0	16,4	25,4	61,3
Автомобільний	1,7	17,7	75,3	0,3	10,0	83,9
Морський	4,3	30,7	177,0	...	0,4	1,3
Річковий	1,1	4,1	11,3	0,4	0,3	0,6
Повітряний	0,0	0,0	0,2	0,0	0,7	11,5

Основний вид транспорту є залізничний, який поєднує високу економічність і швидкість перевезень. У післявоєнні роки важливого значення набув автомоб. транспорт, питома вага якого в перевезеннях вантажів і пасажирів постійно зростає внаслідок спеціалізації рухомого складу, поповнення парку (в т. ч. автомобілями великої вантажопідйомності), поліпшення організації перевезень і розширення мережі автомоб. шляхів з твердим покриттям. Збільшуються також економічні перевезення річковим транспортом, на дальший розвиток яких великий вплив має зростання обсягів мішаних залізнично-водних перевезень, впровадження суден мішаного плавання (річка — море).

Швидкими темпами розвивається морський транспорт УРСР, який відіграє велику роль у зовнішньоторговельних перевезеннях Рад. Союзу та трансп. зв'язках України із Закавказзям та Пн. Кавказом. Важливою подією у розвитку експортно-імпортних перевезень було введення в експлуатацію в роки десятої п'ятирічки міжнар. поромної переправи Іллічівськ (СРСР) — Варна (НРБ). Застосування нових типів швидкісних літаків великої вантажопідйомності дає змогу широко використовувати в республіці для перевезень пасажирів і деяких вантажів повітряний транспорт.

Дальшого розвитку набуває трубопровідний транспорт. У республіці розвинуті всі види *міського транспорту*, в т. ч. *метрополітен*, швидкісний *трамвай*.

Відповідно до рішень Листопадового пленуму ЦК КПРС 1979 в УРСР розробляється довгострокова комплексна програма розвитку транспорту на період до 2000 року. Гол. завдання її — завершення робіт щодо створення високоефективної *єдиної транспортної системи СРСР*, економічно збалансованої та технологічно взаємопов'язаної сукупності всіх видів транспорту, які забезпечуватимуть зростаючі потреби нар. г-ва і населення у всіх видах перевезень. Розв'язання цього завдання базується на дальшому підвищенні продуктивності праці на транспорті, розвиткові матеріально-тех. бази всіх видів транспорту, використанні досягнень науково-тех. прогресу, вдосконаленні взаємозв'язку між усіма ланками трансп. системи УРСР. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування, організації перевезень народногосподарських вантажів і пасажирів та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності роботи підприємств і організацій транспорту» (1982) передбачено ряд заходів по вдосконаленню планового керівництва транспортом з метою забезпечення підвищення ефективності роботи транспортних підприємств і орг-цій та поліпшення транспортного обслуговування нар. г-ва і населення. Наукові комплексні проблеми розвитку транспорту на Україні розв'язує Укр. філіал ін-ту комплексних транспортних проблем при Держплані СРСР (Київ). Карту шляхів див. на окремому аркуші, с. 208—209.

В. М. Гурнак.

Залізничний транспорт

Залізничний транспорт УРСР займає провідне місце в трансп. системі республіки. Україна посідає одне з перших місць в СРСР за густотою з-ць. У 1982 експлуатаційна довжина з-ць республіки дорівнювала 22,6 тис. км, у т. ч. електрифікованих — 7,2 тис. км. На території УРСР розміщено *Донецьку залізницю, Придніпровську залізницю, Південну залізницю, Південно-Західну залізницю, Одеську залізницю, Львівську залізницю.* Територією республіки проходять окремі дільниці Московської, Білоруської та Південно-Східної з-ць. Найбільш розвинута сітка з-ць у Донбасі і на Придніпров'ї. Ці райони сполучені потужними магістралями з центр. районами Європ. частини СРСР, портами Чорного і Азовського морів, а також з Пн. Кавказом і Закавказзям. Одеська і Львівська з-ці мають важливе значення у здійсненні зовнішньоекон. зв'язків СРСР, у т. ч. УРСР, з соціалістичними країнами. У технологічній єдності з магістральним залізнич. транспортом діють трансп. залізничні цехи та під'їзні колії підприємств. У 1982 розгорнута довжина під'їзних колій пром. підприємств і орг-цій в УРСР становила 25,3 тис. км (табл. 1). Залізнич. транспорт УРСР відіграє значну роль в економіці країни. З-ці УРСР виконують (1982) бл. 14 % вантажообороту залізнич. транспорту СРСР, 28 % заг. відправлень вантажів, понад 19 % пасажирообороту. Частка вантажообороту залізнич. транспорту в усьому вантажообороті транспорту республіки становила 1982 бл. 60 %, пасажирообороту — бл. 40 %. З-цями УРСР перевозять у значних обсягах кам. вугілля, руду, чорні метали, мінеральні буд. матеріали, сировину (всього понад 63 % заг. обсягу перевезень республіки). Швидкими темпами зростають експортно-імпортні перевезення. В регіоні діють великі сортувальні станції — Ясинувата, Дебальцеве, Основа, Нижньодніпровськ-Вузол, Дарниця, Знам'янка та ін. Створено сучасні потужні підприємства — вагонне депо на ст. Червоноармійськ, локомотивні депо на станціях Красний Лиман, Гребінка, Жмеринка та ін.

На тер. України перші з-ці прокладено в 60-х рр. 19 ст. (Львів — Перемишль, 1861; Одеса — Балта, 1865). В 1866 почався рух на лінії Львів — Чернівці — Ясси. За період 1868—70 з-цю Одеса — Балта продовжено до Москви (через Кременчук і Київ). У ці ж роки збудовано з-ці Знам'янка — Миколаїв, Полтава — Київ — Брест, Курськ — Харків — Ростов та ін. У 2-й пол. 19 ст. почалося буд-во з-ць у Донбасі, на Придніпров'ї та Криворіжжі, що сприяло розвиткові пром-сті у цих районах. В 1913 заг. протяжність з-ць на тер. України (в сучасних межах) становила 15,6 тис. км. Залізнич. транспорт України, як і всієї Росії, був відсталою галуззю г-ва і не забезпечував потреб країни в перевезеннях. Паровози були здебільшого малопотужні, біль-

Таблиця 1. Основні показники роботи залізничного транспорту загального користування

	1940	1960	1970	1982
Вантажооборот, млрд. т·км (тарифних)	72	216	380	475
Відправлено вантажів, млн. т	200	504	795	983
Пасажирооборот, млрд. пасажиро-км	16,4	25,4	39,5	61,3
Відправлено пасажирів, млн.	243	296	399	516

Об'єднаний пост електричної сигналізації залізничної станції Дарниця.

Електровоз ВЛ80 на дільниці Київ — Фастів.

шість вагонного парку становили двовісні товарні вагони вантажопідйомністю 15,2 т. З перших років Рад. влади Комуністична партія і Рад. уряд надавали виняткового значення відбудові й дальшому розвиткові залізнич. транспорту на основі реконструкції, електрифікації, нового буд-ва з-ць. За роки довоєнних п'ятирічок збудовано понад 5 тис. км нових залізнич. колій. У 1935 почато роботи по електрифікації з-ць України. Першою електрифіковано дільницю Довгинцеве — Запоріжжя. Величезну роль у боротьбі за піднесення залізнич. транспорту республіки відіграло соціалістичне змагання. В 1935 за ініціативою машиніста депо ст. Слов'янськ Донецької з-ці П. Ф. Кривоноса почався масовий рух за нові прогресивні норми, високу продуктивність праці. Залізнич. транспорт було оснащено потужними паровозами, великовантажними вагонами, широко впроваджено автозчеплення, автоблокування, розвинуто ремонтну базу. Вантажооборот з-ць республіки 1940 зріс порівняно з 1913 у 3,3 раза.

Величезних втрат зазнав залізнич. транспорт під час тимчасової нім.-фашист. окупації в період Великої Вітчизняної війни 1941—45. В післявоєнні роки за допомогою братніх народів СРСР в короткі строки роботу залізниць було відновлено. В 1950 обсяг перевезень залізничного транспорту УРСР перевищив рівень 1940. На багатьох напрямах укладено другі колії, реконструйовано ряд великих залізнич. станцій, мостів, вокзалів тощо. В наступний період в УРСР проведено значні роботи щодо дальшого розвитку залізнич. транспорту. В широких масштабах здійснюється електрифікація з-ць, практично весь обсяг перевезень вантажів і пасажирів виконується електровозною та тепловозною тягою. Безперервно вдосконалюється рухомий склад з-ць республіки. До складу вагонного парку входять головним чином великовантажні 4-, 6- та 8-вісні вагони вантажопідйомністю 50—125 т. Збільшився парк спеціалізованих вантажних вагонів (рефрижераторні, для перевезення цементу, зерна, молока тощо). Всі пасажирські поїзди далекого прямування формуються з комфортабельних суцільнометалевих вагонів. На з-цях і під'їзних коліях зростає парк маневрових тепловозів. Локомотивні та вагонні депо стали підприємствами індустріального типу з високим рівнем механізації і автоматизації. Понад 90 % довжини з-ць укладено на щебеневій основі рейками важкого типу. На залізнич. транспорті широко впроваджено диспетчерську централізацію, автом. локомотивну сигналізацію з автостопами, радіозв'язок, телемеханіку, обчислювальну техніку, що сприяло значному підвищенню швидкості руху і зумовило збільшення пропускної здатності з-ць (табл. 2).

Все ширше застосовують на з-цях обчислювальну техніку для планування роботи, вибору найефективніших варіантів формування поїздів, складання графіків руху, розподілу вантажопотоків у раціональних напрямах та при розв'язанні ін. трансп. завдань. Встановлення єдиних планів формування поїздів, застосування маршрутизації перевезень, поліпшення роботи сортувальних, дільничних і вантажних станцій, механізація вантажно-розвантажувальних робіт, єдині технологічні процеси роботи станцій та під'їзних колій пром. підприємств значно прискорили оборот вагонів — універсальний показник роботи з-ць. Дальший розвиток залізнич. транспорту здійснюватиметься відповідно до осн. завдання транспорту — повного і своєчасного задоволення потреб нар. г-ва і населення у перевезеннях, підвищення ефективності і якості роботи транспортної системи.

Ю. Я. Лисенко.

Таблиця 2. **Відправлення вантажів залізничним транспортом УРСР** (млн. т)

Вантажі	1965	1970	1975	1982
Всього	663	795	976	983
в т. ч.				
нафтові вантажі	18	28	34	52
кам'яне вугілля	204	229	266	240
кокс	17	20	21	19
чорні метали	45	56	70	68
руда всяка	89	112	128	131
мінеральні й хімічні добрива	9	14	18	17
лісові вантажі	9	7	7	5
мінеральні будівельні матеріали	137	178	247	244
хлібні вантажі	20	21	30	34

Морський транспорт

Морський транспорт УРСР — одна з важливих складових частин трансп. системи республіки. На мор. транспорт України припадає майже чверть вантажних мор. перевезень Рад. Союзу (1982). Через осн. порти України — Одеський, Іллічівський, Ждановський, Херсонський, Ізмаїльський, Ренійський — здійснюється перевалка значної частини вантажів, що перевозяться мор. транспортом СРСР у десятки країн світу (див. окремі статті про морські порти УРСР в алфавітних томах УРЕ). Чорне й Азовське моря через Дніпро, Пд. Буг, Дністер та Дон зв'язані з внутр. районами країни, тому мор. транспорт відіграє значну роль у зв'язках УРСР з ін. союзними республіками, а через Дунай — з європ. країнами. В заг. обсязі вантажообороту УРСР частка морського транспорту становить 22 % (1982).

Мореплавство слов'ян по Чорному й Азовському морях почалося в 4—6 ст. Розвиток мор. транспорту в Росії, в т. ч. на Україні, почався з кінця 17 ст. У кінці 18 ст. було збудовано морські порти Херсон (1778), Севастополь (1784), Одеса (1794). В 1828 рейсами першого на Пд. вітчизн. мор. пароплава «Одеса», збудованого на Миколаївському суднобудівному з-ді, почалося парове судноплавство в Чорноморсько-Азовському басейні. В 1833 було засновано «Товариство акціонерів для встановлення постійних зносин між Одесою і Константинополем» («Чорноморське пароплавне т-во»), 1856 — «Російське т-во пароплавства і торгівлі» (РТПІТ), 1879 затверджено статут Добровільного флоту (Доброфлот). Мор. транспорт дореволюц. Росії відставав від мор. транспорту розвинутих зарубіж. країн. Великих збитків флоту і портам Чорноморсько-Азовського басейну завдали 1-а світова війна, громадян. війна та воєнна іноз. інтервенція.

За роки Радянської влади морський транспорт докорінно змінився. Створено нові органи управління морського і річкового флотів. У 1921 в Одесі було засновано Чорноморсько-Азовський округ мор. шляхів, який 1922 перетворено на Держ. Чорноморсько-Азовське пароплавство; 1928 його реорганізовано в Чорноморську контору «Радторгфлоту». Згодом з Чорноморського пароплавства були виділені Азовське пароплавство (управління — в м. Ростові-на-Дону), нафтоналивне пароплавство «Радтанкер» (м. Туапсе) і пасажирське пароплавство місцевих сполучень (м. Сочі). В 1940 транспорт УРСР перевіз понад 5 млн. т вантажів за рік, що становило бл. 16,5 % мор. перевезень СРСР. Значних збитків трансп. флоту республіки завдали нім.-фашист. загарбники під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. За післявоєнні роки флот і портове г-во були відбудовані. Флот поповнився сучас. швидкоплавними суднами великої вантажопідйомності, обладнаними досконалим радіонавігаційним устаткуванням. Мор. порти оснащено найновішою технікою, високопродуктивними перевантажувальними механізмами. Вантажооборот мор. транспорту УРСР 1982 становив 177,0 млрд. т · км, пасажирооборот — 1,3 млрд. пасажиро-км; мор. транспортом республіки перевезено 48,4 млн. т вантажів і 29,4 млн. пасажирів (1960 відповідно — 30,7 млрд. т · км, 0,4 млрд. пасажиро-км, 19,8 млн. т вантажів і 13,7 млн. пасажирів).

На Україні містяться управління трьох пароплавств: *Чорноморського морського пароплавства* (в Одесі), *Азовського морського пароплавства* (в Жданові), *Радянського Дунайського пароплавства* (в Ізмаїлі).

Чорноморське мор. пароплавство (ств. 1967) забезпечує в основному океанські міжконтинентальні перевезення. Флот пароплавства складається з суден традиційної конструкції (до 50 тис. т), контейнеровозів, теплоходів з горизонтальним способом вантажних операцій (ро-ро),

Комфортабельний пасажирський теплохід «Одеса» Чорноморського морського пароплавства.

Теплохід «Академік Арцимович» з горизонтальним способом навантаження і розвантаження вантажів Азовського морського пароплавства.

Суховантажний теплохід «Ришкани» Радянського Дунайського морського пароплавства.

універсальних суден (ло-ло), суден для перевезення великовагових вантажів (ро-флоу) тощо. Пароплавству належить також осн. пасажирський флот Чорноморсько-Азовського басейну. Діють постійні мор. лінії на Індію, Болгарію, Францію, Пд.-Сх. Азію та ін.

Азовське мор. пароплавство (ств. 1967) здійснює місцеві каботажні перевезення вантажів і пасажирів у межах Чорноморсько-Азовського басейну, експортно-імпорт. перевезення вантажів між портами Азовського й Чорного морів і портами країн Середземномор'я, Близького Сходу, Зх. та Сх. Африки. До складу флоту пароплавства входять сучасні спеціалізовані судна для транспортування насипних, лісових та ін. вантажів, агломератовози для перевезення гарячого агломерату (т-ра 700°) та ін.

Радянське Дунайське пароплавство (ств. 1944) здійснює експортно-імпортні перевезення вантажів річковими суднами між рад. та іноземними портами на Дунаї; мор. суднами — вантажів рад. зовнішньоторг. орг-цій, орг-цій Австрії, Чехословаччини, Угорщини між портами Дунаю і портами Чорного, Середземного та Червоного морів, внутр. перевезення вантажів і пасажирів між рад. портами на Дунаї та Чорному морі. Флот пароплавства складається із сухопалубних, наливних, пасажирських і буксирних суден, а також суден-ліхтеровозів. Передбачено дальше зростання вантажообороту мор. транспорту. Судна морських пароплавств, розташованих на тер. України, щорічно відвідують майже 500 портів понад 100 країн світу. Проблеми розвитку морського транспорту в УРСР вивчає Одес. філіал державного проектно-конструкторського та н.-д. ін-ту морського транспорту «СоюзморНДІпроект» («ЧорноморНДІпроект»). *В. С. Єфремов.*

Теплохід на підводних крилах типу «Метеор».
Туристичний теплохід «Євген Вучетич» на лінії Київ — Одеса.
Теплохід «Славутич-1» типу «річка — море».

Річковий транспорт

Річковий транспорт УРСР здійснює перевезення вантажів і пасажирів по внутр. водних шляхах України — Дніпру з притоками, Пд. Бугу, Сіверському Дінцю, Дністру, Дунаю (в межах СРСР), а також перевезення вантажів між портами на Дніпрі та портами країн басейну Чорного й Середземного морів. У 1982 відкрито туристичну пасажирську лінію Київ — Джурджу (СРР) — Русе (НРБ). Трансп. перевезення здійснюються і на малих річках — Верхній Десні, Стиру, Горині, Самарі, Сулі та ін. Протяжність судноплавних річкових шляхів, що експлуатуються в межах УРСР, 1982 становила 4,9 тис. км (1922 — 1,6 тис. км). Річковий транспорт України, включаючи порти, суднобудівні й судноремонтні з-ди, рем.-експлуатаційні бази флоту та ін. підприємства й орг-ції, навч. заклади, об'єднано в системі Головного управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР.

Судноплавство по Дніпру почалося в давні часи. В 9—12 ст. по Дніпру проходив «*шлях з варяг у греки*», який сполучав басейни Балтійського й Чорного морів. Парове судноплавство по Дніпру почалося 1825. У 1826 почав виконувати рейси перший пароплав між Херсоном і Миколаєвом. У 1850 було відкрито постійну пасажирську лінію між Кременчуком і Пінським. У 1857 організовано «Російське товариство пароплавства і торгівлі», яке здійснювало перевезення в нижній частині Дніпра та біля чорноморського узбережжя; 1858 — «Товариство плавання по Дніпру та його притоках». В дореволюц. час Дніпро за вантажообороту був другим, після Волги, річковим шляхом. Річний обсяг вантажоперевезень по Дніпру 1913 становив 1,7 млн. т.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції 1918 весь річковий флот було націоналізовано. В 1923 було організовано два річкові пароплавства на Дніпрі — Верхньодніпровське (з центром у Києві) і Нижньодніпровське (з центром у Херсоні), які 1926 об'єдналися в Дніпровське річкове пароплавство (з 1965 — Гол. управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР). Водночас було створено Дніпровське управління водних шляхів. Гол. етапи реконструкції і розвитку річкового транспорту України за роки Рад. влади пов'язані з комплексним розв'язанням проблем Великого Дніпра, основною з яких є створення єдиного глибоководного шляху. Важливим кроком у вдосконаленні водних шляхів у республіці було спорудження Дніпрогесу ім. В. І. Леніна і введення в експлуатацію 1932 збудованого при гідроелектростанції великого судноплавного шлюзу. Внаслідок цього судноплавство по Дніпру стало наскрізним. За роки довоєнних п'ятирічок річковий транспорт України набув тех. розвитку. Було збудовано сотні самохідних суден і барж, створено великі механізовані *Київський річковий порт, Дніпропетровський річковий порт, Запорізький річковий порт, Херсонський порт*. Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР протяжність внутр. водних шляхів республіки зросла прибл. на 500 км за рахунок річок Стиру, Горині, Дністра, Сірету.

Після визволення тер. України від нім.-фашист. загарбників почалися роботи щодо відбудови г-ва річкового флоту, якому було завдано великої шкоди під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Вже 1944 по Дніпру було перевезено 650,0 тис. т вантажів і 1,5 млн. пасажирів. У післявоєнний період в результаті спорудження *Дніпровського каскаду ГЕС* та ланцюга водосховищ на Дніпрі в межах України створено єдиний глибоководний шлях. Збудовано нові високомеханізовані порти — *Черкаський річковий порт, Кременчуцький річковий порт,* Миколаївський, Чернігівський, Новокаховський, Нікопольський річкові порти; споруджено річкові вокзали в Чернігові, Києві, Кременчуці, Запоріжжі, Миколаєві. В 1981 збудовано новий судноплавний шлюз у Запоріжжі. Порти поповнились сучас. перевантажувальними машинами,

Основні показники роботи річкового транспорту загального користування в УРСР

Роки	Вантажооборот, млрд. т·км	Перевезено вантажів, млн. т	Пасажирооборот, млн. пасажирокм	Перевезено пасажирів, млн.
1940	1,1	4,6	356	6,8
1950	1,1	4,3	183	4,4
1960	4,1	12,8	309	15,2
1970	6,1	27,3	495	21,4
1980	10,7	51,3	557	24,8
1982	11,3	54,1	626	26,6

портальними і плавучими кранами та ін. технікою. Річковий транспорт України оснащено комфортабельними пасажирськими лайнерами, теплоходами на підводних крилах типу «Комета», «Метеор», «Ракета», «Восход», вантажними теплоходами типу «річка — море» вантажопідйомністю 2000 —5000 т, сучас. вантажними теплоходами, а також несамохідними суднами. На річковому транспорті все ширше застосовують обчислювальну техніку для планування роботи, вибору найефективніших варіантів формування суден, складання графіків руху. Все це сприяло значному зростанню перевезень, збільшенню ролі річкового транспорту в нар. г-ві республіки.

Річковий транспорт УРСР перевозить значну частину нар.-госп. вантажів, у т. ч. кам. вугілля, руду, метали та брухт, нафту й нафтопродукти, мінеральні буд. матеріали, хлібні вантажі, зокрема в 1982 було перевезено 39,8 млн. т мінеральних буд. матеріалів і цементу, 3,8 млн. т кам. вугілля, 4,9 млн. т руди (1940 відповідно — 1,2 млн. т, 0,3 млн. т, 0,0 млн. т).

Дальший розвиток річкового транспорту УРСР здійснюватиметься в напрямі посилення координації його роботи з усіма видами транспорту на основі розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС довгочасної комплексної програми розвитку транспорту СРСР. Наук. проблеми розвитку річкового транспорту УРСР розробляє Держ. ін-т проектування підприємств річкового транспорту («Укрдіпрорічтранс»; Київ).

М. С. Семенець.

Трубопровідний транспорт

Трубопровідний транспорт є прогресивним, найекономічнішим видом транспортування нафти, нафтопродуктів і газу з місць видобування та виробн. до районів споживання і переробки їх. Йому притаманні універсальність, можливість транспортувати нафту, нафтопродукти і газ протягом року (незалежно від кліматич. умов) по найкоротшій віддалі і з найменшими витратами при повній механізації і автоматизації трудомістких вантажно-розвантажувальних і транспортних робіт.

При цьому зменшуються безповоротні втрати нафти, нафтопродуктів і газу, а також забруднення навколишнього середовища. Перший магістральний газопровід в УРСР від Дашави до Львова завдовжки 70 км споруджено 1940. В 1948 введено в дію найбільший на той час у Європі газопровід Дашава — Київ. У 1951 його продовжено через Брянськ до Москви. Довжина цього газопроводу досягла 1330 км, у т. ч. на тер. України — 851 км. У межах УРСР цей газопровід має 477 км відгалужень, що забезпечують газом понад 20 міст. У 1956 почалась пром. експлуатація Шебелинського газового родовища, відкритого 1950. За 1956—64 збудовано газопроводи Шебелинка — Харків, Шебелинка — Брянськ (цей газопровід з'єднано з газопроводом Дашава — Москва), Шебелинка — Полтава — Київ, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Ізмаїл та ін. Збудовано газопроводи з Прикарпаття в Мінськ, Ригу і в Польську Народну Республіку. В 1967 введено в дію магістральний газопровід «Братерство» від м. Долини (Івано-Фр. обл.) до м. Шаля (Чехословаччина). Територією республіки проходять газопроводи «Союз» (Оренбург — зх. кордон СРСР) і Уренгой — Ужгород. Заг. довжина сітки газопроводів на Україні (1983) становить понад 24 тис. км. Тільки за 1976—82 закінчено буд-во і введено в дію бл. 7,8 тис. км магістральних газопроводів і відгалужень від них.

Велике нар.-госп. значення має розвиток в республіці нафтопровідного транспорту, по якому (з 1979) майже вся нафта транспортується (перекачується) на нафтопереробні з-ди. В УРСР діють нафтопроводи Долина — Дрогобич, Гнідинці — Глинсько-Розбишівськ — Кременчук, Мічурінськ — Кременчук та багато ін. Територією республіки проходить один з потужних магістральних нафтопроводів «Дружба»; в роки десятої п'ятирічки (1976—80) введено в дію нафтопровід Куйбишев — Лисичанськ — Кременчук — Херсон — Одеса.

З кожним роком збільшується сітка нафтопродуктопроводів, які сполучають нафтопереробні з-ди республіки з нафтобазами, роздавальними блоками, автозаправними станціями. В УРСР діють (1984) нафтопродуктопроводи Кременчук — Київ, Кременчук — Кіровоград, Лисичанськ — Нижньодніпровськ, Дрогобич — Стрий та ін. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) почато буд-во однієї з найбільших у республіці нафтопродуктопровідних систем Лисичанськ — Донецьк — Жданов — Мелітополь — Крим заг. протяжністю бл. 1,7 тис. км. Передбачається дальше розширення і нарощування потужностей систем трубопровідного транспорту, вдосконалення і підвищення надійності їхньої роботи, впровадження систем автоматизації і механізації на основі сучасної техніки і технології. Див. також у цьому томі підрозділ Паливна промисловість.

Р. М. Макар.

Автомобільний транспорт

Автомоб. транспорт УРСР посідає одне з провідних місць у трансп. системі республіки. На автотранспорт України припадає 18,1 % загальносоюзних вантажних перевезень (1982). Він має велике значення в перевезеннях на близькі віддалі, в доставці вантажів до залізнич. станцій, портів. Значну роль відіграють автомоб. перевезення у буд-ві, а також обслуговуванні с. г. Автомоб. транспорт республіки перевозить вантажів у 3,8 раза більше, ніж усі ін. види транспорту, разом узяті, хоч частка його в заг. обсязі вантажообороту транспорту УРСР становить лише 9,6 % (1982). Україна має порівняно густу, рівномірну сітку автомоб. шляхів з твердим покриттям, протяжність яких 1982 становила 138,6 тис. км (1940 — 29,3 тис. км). По території республіки проходять важливі автомагістралі всесоюзного й респ. значення, зокрема Москва — Київ, Москва — Харків — Сімферополь, Одеса — Київ — Ленінград, Київ — Харків, Київ — Львів, Київ — Дніпропетровськ — Донецьк та ін.

В Рад. Союзі, в т. ч. на Україні, автомоб. транспорт як галузь нар. г-ва виник і розвинувся за роки Рад. влади. Він зростав внаслідок прогресу вітчизн. автомобілебудування. Особливо прискорився розвиток автомобільного транспорту в післявоєнні роки. Середньорічні темпи зростання перевезень вантажів за 1951—65 становили понад 13 %, пасажирів — майже 30 %. В 1966—82 автомобільний транспорт республіки розвивався випереджаючими темпами порівняно з ін. видами транспорту (крім трубопровідного). Заг. обсяг вантажообороту збільшився у 2,6 раза, пасажирообороту — в 3 раза. Зростає питома вага централізованих перевезень вантажів у перевезеннях транспортом заг. користування. Обсяги перевезень вантажів за 1966—82 збільшилися в 1,8 раза, перевезень пасажирів автобусами — у 2,7 рази. В 1982 автомобільним транспортом республіки перевезено близько 4600 млн. т вантажів. Майже в усіх районах УРСР значне місце в автомоб. перевезеннях займають продукція с. г., харчової і легкої промисловості, а також будівельні матеріали й будівельні деталі. В Донецько-Придніпровському економічному районі найбільша питома вага припадає на перевезення вугілля, коксу, металу, устаткування та ін. вантажів, потрібних для підприємств важкої пром-сті. У галузі широко впроваджується механізація робіт при тех. обслуговуванні та ремонті автомобілів, на вантажно-розвантажувальних роботах тощо, а також прогресивні методи організації праці, зокрема перевезення вантажів за погодженими виробничо-трансп. процесом та графіком. На підприємствах автомоб. транспорту в плануванні та управлінні виробничими процесами широко застосовують засоби автоматизації та обчислювальну техніку. Значного розвитку за період 1966—82 набув пасажирський автотранспорт. Парк автобусів заг. користування збільшився у 2,2 раза, кількість автобусів на 10 тис. ж. — у 2 рази, автобусна маршрутна сітка зросла з 430 тис. км 1965 до 1 млн. км 1982. Скоротився майже в 1,5 раза інтервал руху автобусів у містах. Регулярні перевезення пасажирів автобусами організовано в 445 містах і с-щах міськ. типу, легковими таксомоторами — у 527 містах і с-шах міськ. типу. В республіці діяла 1321 автостанція. Значними вузлами автошляхів з сучас. великими автовокзалами є Київ (вузол 8 напрямів автошляхів), Харків (6 напрямів), Запоріжжя, Львів, Житомир, Тернопіль, Полтава та інші обл. центри республіки. Автомобільний транспорт все більше входить у побут населення. У власному користуванні громадян республіки перебуває (1982) 1,9 млн. легкових автомобілів.

Основні показники роботи автомобільного транспорту УРСР

Роки	Автомобільні шляхи (на кінець року), тис. км		Автомобільний транспорт всього народного господарства		Автобуси загального користування	
	Загальна протяжність	у т. ч. з твердим покриттям	Вантажооборот, млн. т·км	Перевезено вантажів, млн. т	Пасажирооборот, млн пасажиро-км	Перевезено пасажирів, млн.
1940	270,7	29,3	1670	187	282	29
1950	275,0	33,5	3631	366	395	59
1960	236,2	47,4	17 736	1678	9978	1408
1970	223,5	90,8	41 637	3058	46 641	5061
1980	163,2	133,7	70 118	4392	81 755	7801
1982	163,3	138,6	75 300	4572	83 862	7874

Швидкий розвиток автомоб. транспорту УРСР супроводиться зростанням автомоб. парку, який за 1966—82 збільшився у 3,85 раза, у т. ч. вантажних автомобілів — в 1,7 раза; їхня середня вантажопідйомність зросла в 1,4 раза. Значно збільшилась кількість великовантажних автомобілів, спец. рухомого складу, тягачів з причепами, комфортабельних машин, у т. ч. міжміських автобусів та мікроавтобусів. Під час буд-ва і ремонту шляхів застосовують сучасні шляхобудівні машини і механізми, прогресивні матеріали, а також нові технологічні процеси. Дальший розвиток автомобільного транспорту республіки, як і всього Рад. Союзу, здійснюється в напрямі повнішого задоволення потреб нар. г-ва і населення в перевезеннях вантажів з одночасним зниженням автотрансп. витрат, а також підвищенням якості перевезень пасажирів. Наукові проблеми розвитку автомобільного транспорту УРСР розробляє Державний автотранспортний науково-дослідний і проектний інститут («ДержавтотрансНДІпроект», Київ).

Л. М. Борейко.

Автобусний парк у Києві.

Повітряний транспорт

За кількістю і протяжністю повітр. ліній та обсягом перевезень *Українське управління цивільної авіації* посідає одне з провідних місць серед інших республіканських і територіальних управлінь цивільної авіації країни. В 1982 на УРСР припадало 11,3 % пасажирських та 12,9 % вантажних (включаючи пошту) перевезень повітр. флоту СРСР. Заг. протяжність авіаліній УРСР дорівнює (1982) 64 тис. км. Вони сполучають Україну з 150 містами СРСР та 14 містами зарубіжних країн, бл. 400 міст та ін. населених пунктів в межах республіки. Розвиток цивільної авіації на Україні почався в роки Рад. влади. В 1923 було створено Укр. товариство повітряних сполучень («Укрповітрошлях»).

Регулярні польоти пасажирських літаків на повітр. трасах УРСР почалися в травні 1924 за маршрутами Харків — Полтава — Київ, Харків — Єлизаветград (тепер Кіровоград) — Одеса. З 1925 введено в експлуатацію лінії Харків — Курськ — Орел — Москва, Харків — Артемівськ — Ростов. В 1926 повітр. лінії з'єднали Україну із Закавказзям. В 1928 відкрилася перша в УРСР міжнародна повітряна лінія Харків — Баку — Ензелі (Іран). В роки першої п'ятирічки (1928—32) як галузь нар. г-ва почало розвиватися вітчизн. літакобудування. На Україні споруджуються аеровокзали в Харкові (1930), Одесі (1931), Києві (1933). В 1935—38 діяла найбільша в СРСР пасажирська гідроавіалінія Одеса — Батумі. На повітр. трасах почали курсувати нові вітчизн. літаки ПС-35, ПС-43, ПС-84, К-5 та ін. В 1932 колектив Харківського авіац. ін-ту створив перший пасажирський швидкісний літак ХАІ-1. В 1940 протяжність повітр. трас УРСР зросла порівняно з 1928 у 9,1 раза, перевезення пасажирів — у 12 раз, пошти — в 120 раз, вантажів і багажу — в 156 раз. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 авіац. г-во повітр. транспорту УРСР було повністю зруйновано. Відбудова повітр. транспорту почалася ще під час війни. До 1945 повністю відновлено роботу Київського, Харківського, Донецького, Ворошиловградського та Львівського аеропортів. У 1944 на Україні діяло 11 респ. та 37 внутрішньообласних кільцевих ліній протяжністю 20 360 км. Заг. обсяг перевезень повітр. транспорту УРСР 1945 перевищив довоєнний рівень союзних повітр. ліній на 31 %, місцевих — на 85 %. Швидкими темпами розвивався повітр. транспорт України в післявоєні роки. Протягом 1956—80 споруджено нові аеровокзали в Києві (Бориспіль), Одесі, Сімферополі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку, Миколаєві, Тернополі, Полтаві та ін. містах України. Повітряні лінії сполучають їх з Москвою, Ленінградом, курортами Пн. Кавказу, чорноморського узбережжя, столицями союзних республік, багатьма пром. центрами СРСР. Літаки Укр. управління цивільної авіації виконують рейси в Белград, Будапешт, Бухарест, Варшаву, Берлін, Прагу, Софію, Варну, Відень, Франкфурт-на-Майні та ін. міста світу. В аеропортах республіки успішно застосовують автоматизовані системи управління. Осн. авіац. лінії обслуговують турбореактивні та турбогвинтові літаки Ту-154, Ту-134, Іл-18. На лініях, що сполучають обл. центри з Києвом, широко використовують літаки Ан-24, Як-40, Л-410. Повітр. транспорт УРСР став одним з осн. засобів пасажирських і поштових перевезень. У 1982 було відправлено 12,7 млн. пасажирів та 272 тис. т вантажів, включаючи пошту (1960 відповідно — 1,7 млн. чол. та 89 тис. т). Цивільна авіація використовується і як санітарний транспорт, для аерофотознімання, в боротьбі з лісовими пожежами, обслуговує геологів, розвідує рибні косяки, подає велику допомогу с. г. тощо. Обсяг авіахім. робіт у сільс. г-ві УРСР 1982 становив 20,2 млн. га (1960 — 4,0 млн. га). Для авіахім. робіт використовують спеціально обладнані літаки Ан-2, вертольоти Мі-2, Ка-26. Дальший розвиток повітр. транспорту здійснюватиметься на основі використання найновіших досягнень наук.-технічного прогресу. Розвиватиметься мережа аеропортів на магістральних і місцевих авіалініях з метою найповнішого задоволення потреб населення і галузей нар. г-ва в авіаперевезеннях. Проблеми розвитку повітряного транспорту на Україні розробляє Укр. філіал державного проектно-розвідувального та н.-д. ін-ту «Аеропроект», Украероопроект (Київ).

О. М. Горяшко.

Пасажирський літак Ан-24. Транспортний літак Ан-72.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Экономические вопросы развития транспорта. К., 1974; Вопросы развития единой транспортной сети СССР. М., 1981; Повышение эффективности работы транспорта Украинской ССР. К., 1979; Бирюков В. Е. Транспорт в одиннадцатой пятилетке. М., 1981; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

ЗВ'ЯЗОК

В УРСР широко розвинуто поштовий, телеграфний, телефонний і радіозв'язок, а також радіомовлення і телебачення. Зв'язок обслуговує всі галузі матеріального виробн., управління д-ви, служить для задоволення культур.-побутових потреб населення. Всі засоби зв'язку заг. користування в УРСР об'єднано у системі М-ва зв'язку УРСР. Крім зв'язку заг. користування, існує внутрівідомчий зв'язок (у віданні м-в і відомств) та внутрівиробничий зв'язок (шахти, з-ди, радгоспи, колгоспи тощо), який організують, беручи до уваги особливості структури і технологічних процесів виробництва.

На тер. України організації регулярного поштового зв'язку передувало створення в 13 ст. поштових станцій. Пошта обслуговувала переважно міста. В 1913 заг. кількість підприємств зв'язку в Росії становила лише 11 тис., в т. ч. на Україні — 1436. Тех. оснащеність їх була низькою: поштові відправлення обробляли вручну, значну частину їх перевозили гужовим транспортом. На укр. землях, що входили до складу Австрійської імперії (з 1867 — Австро-Угорщина), поштовий зв'язок здійснювався з 18 ст. як держ., так і приватними поштамтами, що діяли в менш значних населених пунктах на підставі угод з казною. Телеграфом користувалися гол. чин. органи влади, ділові кола. Швидкісний зв'язок виник лише з розвитком електротехніки. У 50-х рр. 19 ст. було встановлено електричний телеграфний зв'язок Києва і Одеси з Москвою. В Росії 1913 було понад 8 тис. телеграфних апаратів, переважно системи Морзе і Юза, в т. ч. понад 1 тис. на Україні. Вперше в Росії будівництво телефонної сітки почато 1881. На Україні 1882 телефонний зв'язок встановлено в Одесі, 1886 — у Києві, 1888 — у Харкові. В кін. 1893 збудовано міжміську телефонну лінію Одеса — Миколаїв, протягом 1910—12 збудовано міжміську телефонну лінію між Харковом та Катеринославом (тепер Дніпропетровськ). У сільській місцевості вперше в Росії телефонний зв'язок встановлено 1899 у Лебединському повіті Харківської губернії.

Тільки після Великої Жовтн. соціалістичної революції всі засоби зв'язку набули широкого розвитку і стали доступними всім трудящим. За роки довоєнних п'ятирічок зв'язок став однією з найважливіших галузей нар. г-ва. Особливого розвитку засоби зв'язку набули в післявоєнні роки. В кін. 1982 на Україні кількість підприємств зв'язку збільшилась порівняно з 1940 більше ніж у 2 рази. Створено широку мережу радіомовлення і телебачення.

Поштовий зв'язок забезпечує пересилання і доставку періодичної преси, листів, бандеролей, посилок і грош. переказів для населення, установ, підприємств і орг-цій. Для перевезення пошти використовують усі види транспорту (залізничний, повітряний, водний, автомоб.). На поштових підприємствах зв'язку застосовують штемпелювальні, пачков'язальні і листосортувальні машини, транспортери, підйомники, електрокари, автомати і напівавтомати для продажу газет, конвертів, марок тощо. Населенню і установам республіки (1982) щоденно доставлялось 26,0 млн. примірників періодичних видань, 4,5 млн. листів і бандеролей, 150 тис. грош. переказів, 115 тис. посилок. Для обробки таких потоків у республіці комплексно механізовано і автоматизовано 53 % великих вузлових підприємств поштового зв'язку і 70 % цехів і дільниць (1982). Майже в усіх містах, райцентрах і с-щах міськ. типу впроваджено моторизовану доставку пошти, впроваджують її і в сільс. місцевості. На 50 маршрутах республіки організовано контейнерне перевезення пошти, що значно підвищує культуру виробн., забезпечує зберігання поштових відправлень, скорочує час доставки, дає можливість механізувати вантажно-розвантажувальні роботи. Так, доставку центр. газет

здійснюють у день їхнього виходу з друку в 99,5 %, а республіканських — у 98,8 % нас. пунктів. У галузі телеграфного зв'язку широко застосовують систему прямих телеграфних з'єднань, швидкими темпами розвивається абонентський телеграф (призначений для двостороннього зв'язку між держ. підприємствами і установами); систему передачі даних застосовують для зв'язку обчислювальних центрів між собою, з абонентськими пунктами тощо; факсимільний зв'язок забезпечує передачу населенню,

Основні показники розвитку зв'язку в УРСР (на кінець року)

	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1982
Кількість підприємств зв'язку	тис.	8	12	14	17
в т. ч. в сільській місцевості	»	6	8	10	12
Відправлено					
газет і журналів	млн.	1264	4309	6787	8999
листів	»	521	1026	1543	1781
телеграм	»	23	41	58	85
грошових переказів	»	17	86	131	160
посилок	»	10	25	31	40
Кількість міжміських телефонних переговорів	»	19	41	81	361
Кількість телефонних апаратів (Міністерства зв'язку УРСР)	тис.	187	623	1480	4183
на міській телефонній мережі	»	162	506	1270	3574
на сільській телефонній мережі	»	25	117	210	609
Із загальної кількості телефонних апаратів — автоматичних	»	61	474	1386	4172
на міській телефонній мережі	»	61	426	1219	3563
на сільській телефонній мережі	»	—	48	167	609
Кількість радіоприймальних точок	млн.	1,3	17,7	25,6	45,7
радіоприймачів	»	0,3	6,6	8,1	12,5
телевізорів	»	—	2,8	7,2	13,8
трансляційних радіоточок	»	1,0	8,3	10,3	19,4

підприємствам, орг-ціям і установам письмових повідомлень різною мовою, фотографій, схем, креслеників, малюнків. За принципом факсимільного телеграфного зв'язку будується система факсимільного способу передачі газет, тобто по широкополосних каналах електричного зв'язку з видавництв у пункти децентралізованого друкування передають оригінали-полоси центральних (республіканських) газет. 9 великих міст республіки (Київ, Донецьк, Дніпропетровськ, Ворошиловград, Одеса, Львів, Харків, Сімферополь, Запоріжжя) щоденно одержують з Москви по каналах зв'язку матеріали 10 центр. газет — «Правды», «Известий», «Труда», «Комсомольской правды», «Советского спорта» та ін., 5 з них (Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Одеса, Харків) — полоси республіканських газет. В республіці створено мережу швидкісної передачі даних, що є складовою ланкою загальнодерж. системи передачі даних. У кожному обл. центрі створено пункти колективного користування респ. мережею передачі даних. Бл. 200 різних підприємств і орг-цій багатьох міст обладнано індивідуальними абонентськими приладами, що дають можливість передавати інформацію зі швидкістю 200 Бод. Заг. ємність мережі абонентського телеграфування, прямих сполучень і передачі даних за останнє десятиріччя зросла майже в 2 рази і досягла 29 тис. номерів. Встановлено безпосередній телефонний зв'язок обл. і пром. центрів України з Москвою і Києвом. У республіці створено міжобл., внутріобл. та внутрірайонні телефонні мережі. Швидко розвивається (міськ. і сільс.) телефонний зв'язок. Створено телефонні мережі і станції для обслуговування великих підприємств, організацій та установ. На 1982 в республіці встановлено на міській телефонній мережі 3574 тис. апаратів, в т. ч. квартирних — 2370,5 тис. Великі роботи проведено по буд-ву внутрірайонного телефонного зв'язку та розвитку внутріробничого телефонного зв'язку в колгоспах і радгоспах. За 1971—82 кількість абонентів міськ. і сільс. телефонної мережі зросла більше ніж у 2,5 раза. Майже всі ручні телефонні станції замінено на автоматичні. Понад 98 % колгоспів і радгоспів мають внутрівиробничий телефонний зв'язок. Розвивається диспетчерський зв'язок для управління с.-г. виробн., завершується телефонізація сільс. культурно-побутових і дошкільних закладів, лікарень, аптек, шкіл та ін. об'єктів. Високими темпами розвивається міжміський телефонно-телеграфний зв'язок. Створена в областях республіки розгалужена мережа кабельних і радіорелейних ліній дала можливість за 1971—82 збільшити протяжність міжміськ. телефонних каналів у 3 рази. Широко впроваджується автоматизація прямих з'єднань на базі автом. міжміськ. телефонних станцій (АМТС). У республіці майже завершено роботи по двосторонній автоматизації зв'язку всередині областей. У 1982 населенню і нар. г-ву республіки було надано міжміськ. телефонних розмов у 3,4 раза більше, ніж 1970. Із заг. кількості розмов, наданих 1982, більш як 70 % відбувалося по автоматизованому зв'язку. Цьому значно сприяла розгалужена мережа міжміськ. телефонів-автоматів. У галузі зв'язку широко застосовують електронну обчислювальну техніку. Республіканська галузева АСУ розв'язує понад 70 завдань, об'єднаних у 10 функціональних і галузевих підсистем (автоматизація розрахунків за послуги зв'язку, перш за все за міжміські телефонні переговори, автоматизація контролю грош. переказів, передплатних операцій на газети і журнали тощо). Зі створенням у країні загальнодерж. системи автоматизованого телефонного зв'язку на Україні почалося інтенсивне буд-во кабельних і радіорелейних ліній — основи сучас. магістральних зв'язків. Бурхливого розвитку за роки Рад. влади набув *радіозв'язок* як важлива складова частина єдиної системи електрозв'язку, яка будується за принципом комбінованого використання засобів радіо й проводового зв'язку. Радіомовлення в республіці вперше почалося в Харкові 1924 через малопотужні передавачі. В 1925 було збудовано більш потужні радіостанції в Харкові і Києві. В 1927 радіомовлення було організовано в Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та ін. містах. У республіці діє (1984) 3 радіопрограми: союзно-респ., інформаційно-музична «Промінь», що працює цілу добу, і стереофонічна, обсяг якої — 9 год на добу. Середньодобовий обсяг республіканського і обласного мовлення — 89,2 год. На мережі проводового мовлення працює бл. 2 тис. радіовузлів, які обслуговують понад 18 млн. радіоточок, з них 8 млн.— трипрограмні, які працюють більш як у 200 містах республіки. До 1976 в основному було завершено радіофікацію країни. Розвивається мережа стереофонічного радіомовлення та синхронна середньохвильова мережа передачі програм «Маяк» і «Промінь». В республіці почало розвиватися у післявоєнні роки телебачення. Перший на Україні і третій в СРСР телецентр було збудовано 1951 у Києві. На Україні працює (1984) понад 50 потужних телевізійних станцій. У

Апаратура ущільнення телеграфних каналів ТВУ-12 на Київському центральному телеграфі.

Апаратна управління передавачами програм. Республіканський радіотелевізійний передавальний центр. Київ.

Механізована обробка пошти на Київському привалізничному поштамті.

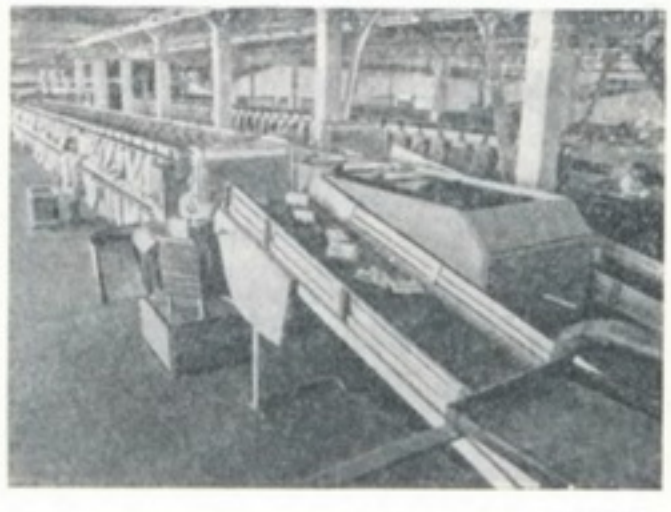

1967 на основі штучних супутників Землі «Молния-1» і «Молния-2» створено космічну систему зв'язку «Орбита», призначену для передавання телефонних розмов, телеграфних і фототелеграфних повідомлень, телевізійних програм та ін. В 1973 закінчено реконструкцію найпотужнішого в республіці чотирипрограмного телецентру в м. Києві з баштою заввишки 380 м. В республіці 93% населення приймає одну телевізійну програму, 72 % — дві і 20 % — три і більше програм. 85 % населення дивиться передачі в кольоровому зображенні. В перспективі передбачено дальший розвиток галузі на базі сучасної передової техніки. Зокрема, на основі застосування найновіших технічних засобів створюється *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР* (ЕАСЗ). Все населення республіки прийматиме як мінімум три програми телебачення в кольоровому зображенні. В усіх обл. центрах і великих пром. містах республіки буде організовано стереофонічне радіомовлення. Наук. забезпечення комплексного розвитку всіх видів зв'язку на Україні здійснюють відповідні галузеві н.-д. ін-ти і їхні відділення. Діє *Одеський електротехнічний інститут зв'язку* імені О. С. Попова.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Материалы по истории связи в России. XVIII — начало XX вв. Л., 1966; Развитие связи в СССР. 1917—1967. М., 1967; Костенко М. В. Зв'язок: фах і покликання. К., 1978; Жаботинский М. Е. Связь будущего. М., 1982; Лебедев В. Н. Связь в одиннадцатой пятилетке. М., 1982; Срапионов О. С. Экономика и планирование связи. М., 1982; Экономика связи. М., 1982; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. І. Делікатний.

ВОДНЕ ГОСПОДАРСТВО

Водне г-во УРСР — одна з важливих галузей нар. г-ва, яка на основі комплексного використання *водних ресурсів* розв'язує завдання забезпечення всіх галузей нар. г-ва і населення водою в необхідній кількості і відповідної якості.

На Україні з давніх часів численні річки використовувались як судноплавні шляхи та джерела водопостачання, а також для рибного промислу. В 13 ст. почалося буд-во водяних млинів, в 15 ст. на таких річках, як Псел, Ворскла, Рось будували споруди, в яких використовувалась енергія води. До Великої Жовтневої соціалістич. революції на Україні діяла лише одна приватна гідроелектростанція — Тиврівська ГЕС, збудована 1912 на Пд. Бузі. Меліоративні роботи почали проводити на Україні в 2-й пол. 19 ст. в основному на поміщицьких землях. Перші осушувальні канали було прокладено на Поліській низовині та в деяких районах Прикарпаття і Закарпаття. Всебічного розвитку водне г-во набуло на Україні після Великого Жовтня. Для забезпечення нар. г-ва республіки водою, вироблення електроенергії і розвитку водного транспорту велике значення мало спорудження *Дніпровського каскаду ГЕС*. Початок цьому було покладено буд-вом *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна, перший агрегат якого дав пром. струм у травні 1932. У травні 1933 перші судна пройшли через шлюзи Дніпрогесу — відкрилось наскрізне судноплавство по Дніпру. Розгорнулось буд-во водосховищ і гідроелектростанцій на середніх та малих річках. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 в республіці вже працювали десятки гідроелектростанцій. Значного розвитку набуло водне г-во УРСР у післявоєнні роки, коли поряд з відбудовою зруйнованих нім.-фашист. загарбниками гідротех. споруд розгорнулось буд-во нових ГЕС, водосховищ, зрошувальних і осушувальних систем. В 1956 було введено в дію *Каховське водосховище* і *Каховську ГЕС*. Це дало змогу, крім виробн. дешевої електроенергії, одержати воду для зрошування посушливих земель Пд. України і майже вдвоє збільшити судноплавні глибини Дніпра від Дніпропетровська до гирла ріки. В 1954—60 було споруджено *Кременчуцьку ГЕС* і створено *Кременчуцьке водосховище*. Внаслідок значних регулюючих можливостей цього водосховища поліпшився режим роботи і збільшилося виробн. електроенергії на ГЕС, розташованих нижче по Дніпру. Водосховища Кременчуцького гідровузла створили умови для дальшого розвитку зрошування земель, обводнення і водопостачання населення і пром-сті. В 1963 споруджено *Дніпродзержинську ГЕС*, 1964 — *Київську ГЕС* з водосховищем 3730 млн. м³ (1971 до її складу ввійшла гідроакумулююча електростанція потужністю 225 тис. кВт). В результаті завершення будва каскаду ГЕС на Дніпрі (в межах України) створено шість водосховищ заг. об'ємом 43,7 млрд.м³ (корисний об'єм води — 18,6 млрд. м³). Завершується будівництво Дністровського комплексного гідровузла (в районі м. Могилева-Подільського) потужністю 702 тис. кВт з водосховищем об'ємом 3,3 млрд. м³ (корисний об'єм води — 2,2 млрд. м³). Для регулювання водних ресурсів у республіці є 871 водосховище заг. об'ємом 51,7 млрд. м³ (корисний об'єм — 24,3 млрд.м³) і понад 24,0 тис. ставків. На Пд. республіки і в центр. районах річки використовують гол. чин. для зрошування земель, водопостачання населення і пром-сті, рибного г-ва; в пн. частині — як водоприймачі осушувальних систем, судноплавні шляхи місц. значення, а також для водопостачання рибного г-ва та зволоження осушених земель; у гірських умовах Прикарпаття і Закарпаття — для водопостачання населення і пром-сті, рибного г-ва, зволоження осушених земель. Майже в усіх областях (особливо в південних) для водопостачання міст, пром. підприємств, колгоспів, радгоспів широко використовують підземні води. В гірських районах республіки приділяється увага захисту населених пунктів, пром. об'єктів та с.-г. угідь від руйнівної дії повеней і селевих потоків. Досягнуто певних успіхів у розвитку комунального водопровідно-каналізаційного господарства республіки в результаті введення в дію нових об'єктів на основі застосування нових технічних рішень у проектуванні та буд-ві споруд, впровадження нової техніки і прогресивної технології, підвищення рівня експлуатації устаткування, механізації і автоматизації виробничих процесів. За станом на 1982 всі міста республіки забезпечені централізованим водопостачанням. За останні 20 років збудовано для с.-г. водопостачання локальні водопроводи заг. довжиною бл. 2 тис. км, пробурено 47,3 тис. свердловин на воду. Заг. кількість свердловин для с.-г. водопостачання досягла 55,2 тис. В Миколаївській обл. збудовано Єланецький груповий водопровід (довж. 155 км, потужність 15 тис. м³ за добу) і будується (1984) Новобузький груповий водопровід (довж. 153 км), у Дніпроп. обл. — Софіївський груповий водопровід (довж. 240 км), закінчено буд-во Станційного групового водопроводу (довж. 107 км, потужність 20 тис. м³ за добу), проведено реконструкцію групового водопроводу Старокримської системи водопостачання. В УРСР виконано великий обсяг робіт по водогосп. буд-ву з урахуванням комплексного багатогалузевого використання водних ресурсів. Для забезпечення гарантованого водопостачання Донбасу та Кривбасу збудовано *Сіверський Донець — Донбас канал* і *Дніпро — Кривий Ріг канал*. Для дальшого поліпшення і забезпечення водопостачання, беручи до уваги перспективи розвитку нар. господарства цих районів, збудовано першу чергу *Дніпро — Донбас каналу* з водозабором з *Дніпродзержинського водосховища*. Від цього каналу споруджено водопровід до Харкова. Будується друга черга каналу Дніпро — Донбас для подавання води у Донецьк, що забезпечить водопостачання багатьох населених пунктів, розташованих на трасі. У зоні каналу передбачається зрошування 165 тис. га земель. Будується канал Дніпро — Інгулець (довжина першої черги 33 км, пропускна здатність 37 м³/с) з водозабором з Кременчуцького водосховища для водопостачання Кривого Рога і зрошування земель у Кіровоградській і Дніпропетровській областях. Для забезпечення водою населення, пром-сті та зрошування великих масивів у Кримській, Херсонській та Запорізькій областях збудовано *Північно-Кримський канал* (довж. більш як 400 км, пропускна здатність у голові каналу 294 м³/с) і Гол. Каховський магістральний канал (довж. 130 км, пропускна здатність у голові каналу 530 м³/с) з водозабором з Каховського водосховища. Щоб поліпшити водопостачання Сімферополя, Севастополя і курортної зони Пд. берега Криму, будується Сакський канал (пропускна здатність 53 м³/с) і Міжгірне водосховище об'ємом 50 млн. м³, які поповнюватимуться водою з Північно-Кримського каналу. Соціалістична перебудова с. г. створила сприятливі умови для розвитку *зрошуваного землеробства*, буд-ва великих зрошувальних і обводнювальних систем, а також для проведення робіт по осушуванню заболочених і перезволожених земель у зх. і пн. районах республіки. Після введення в експлуатацію великого регулюючого водосховища Каховської ГЕС було створено умови для зрошування великих масивів земель на Пд. України. В 1951—65 збудовано (з водозабором з Каховського водосховища) зрошувальні системи — «Кам'янський під»

Головна насосна станція Каховської зрошувальної системи.

(14 тис. га), Інгулецьку (62,7 тис. га), Краснознам'янську (71,8 тис. га). В цей період у пд. районах республіки споруджено 22 державні зрошувальні системи, в т. ч. Татарбунарську в Одес. обл. (30,7 тис. га), Салгирську в Криму (8,1 тис. га), Бортницьку під Києвом (24,4 тис. га) та ін. На кін. 1965 площа зрошуваних земель становила 540 тис. га. За період 1948—68 збудовано осушувальні системи: Ірпінську (8,2 тис. га), Трубізьку (37,3 тис. га), Турський канал (8,7 тис. га), Замисловицьку (11,5

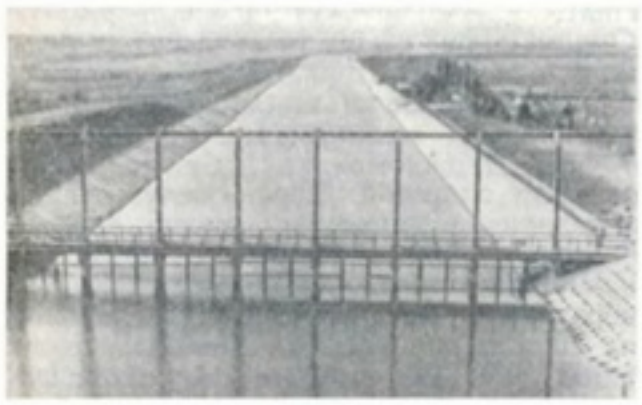

Північно-Кримський канал біля міста Красноперекопська.

тис. га), Солокійську (13,3 тис. га), Чорний Мочар (10,8 тис. га) та ін. На кін. 1965 площа осушених земель становила 1373 тис. га. Травневий пленум ЦК КПРС 1966 прийняв широку програму *меліорації* земель, яка сприяла прискоренню темпів водогосп. буд-ва. Створено спеціалізовану галузь — меліорація і водне г-во, яка має потужну виробничу базу, великі буд. підрозділи, розвинуту мережу н.-д. і проектно-розвідувальних ін-тів, водогосподарські експлуатаційні організації. За 1966—82 площа меліорованих с.-г. угідь зросла більш як у 2,7 раза. На 1.I 1984 вона досягла 5,2 млн. га, з них 2,3 млн. га зрошуваних і 2,9 млн. га осушених земель. За ці роки збудовано зрошувальні системи в зоні Північно-Кримського каналу (261,1 тис. га), будується перша черга Каховської зрошувальної системи на площі 260 тис. га, з них 189,6 тис. га введено в експлуатацію. В Запоріз. обл. споруджуються Північно-Рогачицька зрошувальна система (третя черга), в Одес. обл.— Дунай-Дністровська зрошувальна система (перша черга 29 тис. га). Значно зріс тех. рівень меліоративних систем. Сучас. зрошувальні системи будують в трубах, з повнозбірними і блококомплектними насосними станціями підкачування, каналами підведення води з протифільтраційним облицюванням, внутрігосп. мережею в трубах і лотоках, гідроспорудами з уніфікованих збірних конструкцій, дренажем. Впроваджується автоматизація водорозподілу. Основним у зрошуванні є дощування машинами типу «Фрегат», «Дніпро», «Кубань». Для осушування перезволожених земель застосовують закритий горизонтальний дренаж. Меліоративні роботи спрямовані на буд-во великих зрошуваних масивів на Пд. України з метою створення зон гарантованого виробн. зерна, овочів і ранньої картоплі в районах великих міст і пром. центрів, кормової бази для тваринництва (в першу чергу для пром. комплексів) і здійснення заходів по докорінному поліпшенню земель у районах з надмірним зволоженням. Великого значення набула проблема економного використання води, а також заходи щодо запобігання забрудненню вод пром. і госп.-побутовими стічними водами. Велика увага приділяється нормуванню використання води на одиницю продукції в усіх галузях нар. г-ва, створенню єдиної держ. системи обліку та планування водокористування. Для більшості річок розроблено водогосподарські кадастри. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» 1979 в країні запроваджено за рахунок собівартості продукції плату за воду, яку забирають пром. підприємства з водогосп. систем. У зв'язку із зростанням вимог до якості очищення стічних вод застосовують споруди додаткового очищення. Вода після очищення відповідає тех. вимогам, її використання у промисловості та сільському господарстві доцільно та економічно вигідно. В галузі охорони природи здійснюють заходи, спрямовані на дальше поліпшення охорони річок, водойм, морів від забруднення, збереження с.-г. угідь, на боротьбу з ерозією ґрунтів, засоленням, заболочуванням і підтопленням. До кінця 80-х рр. у республіці передбачається впровадити безстічні системи водопостачання, безводні і безвідходні технологічні процеси, ввести в експлуатацію додаткові значні потужності очисних споруд та систем зворотного водопостачання, а також здійснити буд-во споруд біол. очистки з використанням очищених стічних вод для зрошування. Основними напрямами екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 і на період до 1990 року, затвердженими XXVI з'їздом КПРС, в Укр. РСР намічено продовжити буд-во Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, другої черги каналу Дніпро — Донбас, почати спорудження третьої черги Північно-Кримського каналу (будується з 1983), першої черги Приазовської зрошувальної системи і Сірогозького магістрального каналу. Ввести в експлуатацію 500—510 тис. га зрошуваних земель і осушити 640—680 тис. га перезволожених земель. Намічено також підвищити технічний рівень і якість водогосподарського буд-ва, випереджаючими темпами вести роботи по реконструкції діючих меліоративних систем.

Для покриття дефіциту води в УРСР в маловодні роки передбачено здійснити такі додаткові заходи: підвищити водовіддачу Дніпровського каскаду водосховищ; поліпшити регулювання водних ресурсів шляхом створення нових водосховищ; збільшити використання підземних вод, які є важливим резервом во-

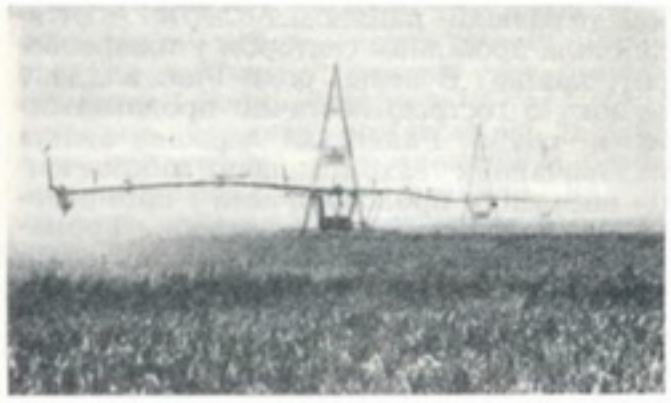

Дощувальна машина «Фрегат».

допостачання населення; підвищити ефективність використання водних ресурсів в усіх галузях нар. г-ва, перш за все за рахунок більш раціонального економічного витрачання води і поліпшення управління водоспоживанням; залучити водні ресурси з ін. басейнів. З цією метою передбачається збудувати Дніпро-Бузький гідровузол, перекривши Дніпро-Бузький лиман, і створити комплекс Дунай — Дніпро, до складу якого входитимуть канал Дунай — Дніпро, Дніпро-Бузький, і Нижньодністровський гідровузли. Водні відносини регулюють *Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і водні кодекси союзних республік, у т. ч. Водний кодекс УРСР, акти водного законодавства УРСР. Держ. управління в галузі використання і охорони вод здійснює Рада Міністрів СРСР, Рада Міністрів УРСР, виконавчі к-ти місц. Рад нар. депутатів. Спеціально уповноваженим держ. органом по регулюванню використання і охороні вод в Укр. РСР є М-во меліорації і водного г-ва УРСР. Проблеми водного господарства на Україні розробляють Укр. держ. гол. проектно-розвідувальний і н.-д. ін-т по меліоративному і водогосп. буд-ву, Всесоюзний н.-д. ін-т по охороні вод (Харків), Український філіал Центр. н.-д. ін-ту комплексного використання водних ресурсів (Київ), Українське відділення Всесоюзного проектно-розвідувального і н.-д. ін-ту ім. С. Я. Жука (Харків) та ін.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Водогосподарські проблеми на Україні. К., 1972; Меліорація і водне господарство Української РСР. К., 1976; Мелиорация на Украине. К., 1979; Проблемы рационального использования, охраны и воспроизводства водных ресурсов в Украинской ССР. К., 1980.

М. А. Гаркуша.

ТОРГІВЛЯ І ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ

В УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, внутр. торгівля здійснюється в трьох осн. формах: державній, кооперативній і колгоспній. Внутрішня торгівля і громадське харчування в УРСР мають широку мережу роздрібних підприємств (магазинів, їдалень, кафе, ресторанів, кіосків тощо), розташованих по всій тер. республіки. Для постачання товарів у роздрібну мережу та здійснення зв'язків з пром-стю є розгалужена мережа оптових орг-цій з відповідною матеріально-тех. базою.

На дореволюц. Україні переважала приватна торгівля, роздрібний продаж товарів у розрахунку на душу населення не перевищував 35—37 крб. на рік, у т. ч. в сільській місцевості — 13 крб. Розвиткові товарообміну між містом і селом, а також між окремими районами сприяла ринково-ярмаркова торгівля. Так, на Україні 1904 було 2600 періодично діючих ярмарків, переважно місцевого значення. З розвитком пром-сті та залізнич. транспорту ярмарки частково втратили провідне місце, дедалі більшого значення набувала постійна стаціонарна торгівля, яку здійснювали через магазини, крамниці та палатки. За матеріалами про оподаткування 1913 на Україні налічувалось 34,1 тис. магазинів, 120,9

тис. дрібних крамниць та 82,5 тис. палаток і ларків. Оптову торгівлю здійснювали торг. доми і акц. т-ва. Панівне становище в економіці дореволюц. України посідали монополії, що виникали і в торгівлі. Роздрібні і оптові торг. підприємства в основному створювалися акц. т-вами і фірмами окремих промисловців та купців. Значно поширився кооп. рух, велику роль в якому відігравала *споживча кооперація*.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції радянська держ. торгівля стала провідним сектором у товарообороті країни. В перші роки Рад. влади у зв'язку з гострою нестачею продовольства в країні Радянська держава вжила надзвичайних заходів щодо забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами першої потреби. Громадян. війна та іноз. воєнна інтервенція зумовили необхідність запровадження політики *«воєнного комунізму»*. Було заборонено приватну торгівлю. Встановлено монополію д-ви на всі осн. товари. Постачання товарів здійснювалось по картках за класовим принципом; насамперед забезпечувались робітники найважливіших пром. центрів і підприємств. Заготівлі с.-г. продуктів проводились у формі *продрозверстки*. Велику увагу було приділено розвиткові громадського харчування. Ще 1917 В. І. Ленін підписав постанову, в якій місц. самоврядуванню надавались права організовувати підприємства громад. харчування і контролювати приватні ресторани та ін. підприємства. Протягом 1919—21 підприємства громад. харчування було організовано майже в усіх містах і робітничих селищах.

Значну роль відіграло громад. харчування в роки громадянської війни. В 1921 було запроваджено *нову економічну політику*, основану на широкому використанні товарно-грош. відносин, для здійснення соціалістич. будівництва, для встановлення змички між містом і селом. Нова економічна політика допускала в певних рамках приватну торгівлю при регулюючій ролі д-ви. В 1923/24 частка приватної торгівлі в заг. товарообороті УРСР становила 65,3 %. Заміна продрозверстки *продподатком* давала можливість селянству продавати на ринках лишки с.-г. продуктів. Успішна відбудова пром-сті вимагала широкого розгортання *товарообороту* як єдино можливої форми екон. зв'язку між держ. пром-стю і десятками мільйонів дрібнотоварних сел. г-в. Рад. д-ва вживала заходів щодо витіснення приватної торгівлі *державною торгівлею* і *кооперативною торгівлею*.

Велика увага приділялась розвиткові споживчої кооперації як найбільш наближеної до населення масової громад. орг-ції. В результаті успішної відбудови нар. г-ва, а також вжитих партією і урядом заходів у справі розвитку рад. торгівлі прискореними темпами зростав товарооборот у республіці.

За 1923—32 заг. сума роздрібного товарообороту УРСР зросла більш як у 5 раз. Збільшився товарооборот споживчої кооперації, який 1932 становив 85 % заг. обсягу роздрібного товарообороту республіки. Нові і складні завдання в розвитку торгівлі виникли в роки довоєнних п'ятирічок, зокрема в період індустріалізації країни і колективізації с. г. Бурхливий розвиток сусп. виробн. супроводився зростанням грош. доходів трудящих, збільшенням попиту населення на товари. У зв'язку з цим партія і уряд приділяли велику увагу зміцненню держ. і кооп. торгівлі. В широких масштабах здійснювалось буд-во підприємств *роздрібної торгівлі*. На багатьох ф-ках і з-дах провідних галузей пром-сті УРСР, як і всього Рад. Союзу, було створено відділи робітн. постачання, які організовували торгівлю та громад. харчування на пром. підприємствах. Соціалістична перебудова с. г. зумовила створення нової форми рад. торгівлі — *колгоспної торгівлі*. Розширюючи торг. зв'язки між містом і селом, колг. торгівля стала важливим фактором поліпшення постачання міськ. населення продуктами харчування, додатковим джерелом грош. доходів сільс. населення.

Досягнуті успіхи у промисловому і с.-г. виробн. та нагромадження товарних ресурсів дали можливість з 1.I 1935 скасувати карткову систему на хліб, борошно і крупи, а згодом, з 1.X 1935 — на м'ясо, жири, цукор та картоплю, з 1.I 1936 — на всі непродовольчі товари. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29.IX 1935 «Про роботу споживчої кооперації на селі» було розмежовано сферу діяльності держ. і кооп. торгівлі. Підприємства кооп. торгівлі здійснювали торг. обслуговування населення на селі і організовували заготівлі с.-г. продуктів. Мережу споживчої кооперації в містах було передано держ. торгівлі. Перебудовувались також орг-ції держ. торгівлі. В 1934 в УРСР було створено Нар. комісаріат внутр. торгівлі, 1936 — торги місц. підпорядкування. Розвинулася *оптова торгівля*. Зросла кількість підприємств роздрібної торгівлі та громад. харчування, які обладнувалися новим устаткуванням.

У 1940 товарооборот роздрібної торгівлі республіки зріс порівняно з 1935 майже в 2 рази, порівняно з 1924 — прибл. в 7 раз. Підвищилась частка товарообороту підприємств громадського харчування, 1940 вона досягла 12 %. Кількість підприємств роздрібної торгівлі 1940 становила 92 189 (1935 — 54 527), кількість підприємств громад. харчування — відповідно 18 727 (10 682). У роки Великої Вітчизн. війни торг. мережа республіки майже цілком була зруйнована. Великих втрат було завдано громад. харчуванню. В ході визволення території України від нім.-фашист. загарбників почалася швидка відбудова торг. підприємств республіки. Інтенсивно зростав обсяг товарообороту. Кількісно і якісно поліпшився склад прод. товарів. Збільшилося споживання м'яса, риби, молока, цукру, яєць. Неухильне підвищення матеріального добробуту і культури рад. народу зумовлює систематичне зростання продажу пром. товарів. У 1982 продаж прод. товарів зріс проти 1940 більш як у 7 раз, непродовольчих — у 16 раз.

Провідне місце в розгортанні товарообороту республіки посідають орг-ції держ. торгівлі. Через їх мережу населенню реалізують 70 % усіх товарів.

Основними торговельними організаціями системи М-ва торгівлі УРСР є обл. (міські) управління торгівлі, респ. і обл. оптові та оптово-роздрібні організації, місц. торги. Певне місце в системі держ. торгівлі посідають відділи робітничого постачання вуг., металург., хім. та ін. галузей пром-сті, а також геологорозвідки, залізничного і водного транспорту. Їхня частка становить бл. 35 % роздрібного товарообороту державної торгівлі.

Окремі м-ва, відомства і держ. к-ти також організують торг. обслуговування населення. Торгівлю книжками, періодич. виданнями, медикаментами провод орг-ції Держкомвидаву, м-в зв'язку а охорони здоров'я. Торг. обслуговування населення в сільс. місцевості здійснює система споживчої кооперації. Вона об'єднує понад 14 млн. членів споживчих кооперативів і обслуговує в республіці більш як 20 млн. чол. (1983). Споживча кооперація має широку мережу магазинів, ресторанів, їдалень, торговельних баз і складів. У 1983 споживча кооперація реалізувала товарів більш як на 15,3 млрд. крб., що становило 30 % заг. товарообороту УРСР. У містах через мережу торг. закладів споживча кооперація організує продаж с.-г. продуктів, закуплених у колгоспів і прийнятих у колгоспників за договірними цінами на комісійних засадах для поліпшення постачання населення міст.

Розвивається громадське харчування. Мережа підприємств цієї галузі на кін. 1983 становила 55,8 тис. одиниць на 3881 тис. місць. Значно розширилась мережа ресторанів, спеціалізованих кафе та закусочних, зросла кількість дієтичних їдалень, молодіжних та дит. кафе, магазинів по продажу кулінарних виробів та ін. В 1983 порівняно з 1950 товарооборот громад. харчування зріс у 6,1 раза і становив 4799,3 млн. крб. (9,4% заг. товарообороту республіки). Поряд із зростанням товарообороту змінилася його структура. Випуск власної продукції збільшився в 12 раз (62 % усього товарообороту). Швидкими темпами зростають кількість підприємств і обсяг товарообороту громад. харчування на селі. Впроваджуються індустріальні методи приготування їжі шляхом механізації трудомістких процесів, переведення підприємств на постачання напівфабрикатами, готовими стравами, консервованою і замороженою продукцією, що її виробляють у відповідних галузях харч. пром-сті та на спеціалізованих власних підприємствах. Інтенсифікуються виробничі процеси на базі високопродуктивного конвейєрного устаткування і впровадження досягнень науки і техніки та прогресивної технології обробки харч. продуктів (надвисокочастотне та інфрачервоне нагрівання тощо).

Підприємства громадського харчування оснащують секційним модульованим устаткуванням, тепловим і технологічним обладнанням, уніфікованою функціональною тарою, механізованими лініями роздавання обідів. Важливою ланкою в просуванні товарів від виробництва до підприємств роздрібної торгівлі є оптова торгівля. В 1953 було проведено реформу оптової торгівлі. Оптові збутові орг-ції легкої, харч. пром-сті було передано в підпорядкування М-ва торгівлі СРСР, а пізніше — м-вам торгівлі союзних республік. З метою кращого вивчення попиту населення в УРСР вперше в країні створено оптово-роздрібні об'єднання для торгівлі одягом, взуттям, меблями,

Таблиця 1. Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі УРСР (у цінах відповідних років, млн. крб.)

Роки	Роздрібний товарооборот	в т. ч. товарооборот підприємств громадського харчування	Роки	Роздрібний товарооборот	в т. ч. товарооборот підприємств громадського харчування
1940	3203	386	1965	18 504	1960
1945	1982	411	1970	27 548	2966
1950	5731	790	1975	36 919	3824
1955	8065	1075	1982	50 152	4733
1960	13 347	1360			

спорттоварами, буд. матеріалами. Крім того, оптову торгівлю в республіці проводять Укроптгоспторг, Укроптгалантерея, Укроптекстильторг, Укроптккультторг, Укроптм'ясомолторг, Укроптбакалія, Укрювелірторг. Оптову торгівлю здійснює і споживча кооперація через спеціалізовані бази Укоопспілки і міжрайонні бази облспоживспілок.

В УРСР розроблено і затверджено республіканську генеральну схему управління торгівлею, яка передбачає укрупнення орг-цій і підприємств роздрібної

Таблиця 2. **Розвиток мережі підприємств роздрібної торгівлі, громадського харчування і складів державної і кооперативної торгівлі УРСР** (на кінець року)

	Одиниця виміру	1950	1970	1982
Кількість підприємств роздрібної торгівлі	тис.	81,5	148,2	141,2
в т. ч. магазинів	»	60,8	108,3	114,9
Кількість підприємств громадського харчування	»	17,8	47,7	57,3
Площа загальнотоварних складів	тис. м²	791,9	3087,1	4426,2
Місткість спеціалізованих складів	тис. т	819	1881,1	2566

торгівлі і громад. харчування, вдосконалення їхньої спеціалізації. В постачанні населення продуктами харчування зростає значення колг. торгівлі. В 1983 у республіці було 1649 колг. ринків, більшість з них благоустроєно. На 524 найбільших ринках створено бюро торг. послуг, які допомагають колгоспам і колгоспникам продавати товари та надавати послуги покупцям. Розвиток торгівлі супроводиться розширенням і зміцненням її матеріально-тех. бази, що складається з магазинів, їдалень та ін. підприємств роздрібної торгівлі і громад. харчування, складів, їхнього обладнання, засобів механізації, транспорту.

Торговельна площа магазинів в УРСР за останні 15 років збільшилася в 2 рази і становить 9613 тис. м² (1983), кількість місць на підприємствах громадського харчування за цей час зросла в 3 рази і дорівнює 3881 тис., значно збільшилася площа загальнотоварних складів і місткість спеціалізованих складів. Поліпшилось технічне оснащення підприємств торгівлі.

В містах республіки і на селі поширюється будівництво універмагів, торг. центрів, будинків торгівлі, універсамів, великих спеціалізованих магазинів — будинків одягу, взуття, салонів меблів, підприємств по продажу товарів складного асортименту. Для оптової торгівлі споруджують великі механізовані і автоматизовані склади з висотним зберіганням товарів, холодильники місткістю до 15 тис. т, картопле- і овочесховища місткістю до 10 тис. т, оснащені активною і загальнообмінною вентиляцією. Застосовується комплексна механізація і автоматизація осн. технологічних процесів транспортування, зберігання і товарної обробки товарів, використовуються пакетні й контейнерні перевезення, впроваджуються методи централізованої доставки товарів роздрібним підприємствам за раціональними схемами руху товарів, створюються автоматизовані системи управління (АСУ) технологічними і комерційними операціями. В магазинах все ширше застосовують електронні й оптичні ваги, які автоматично підраховують вагу і вартість товару. На багатьох оптових складах товари укладають у спец. контейнери, в яких їх транспортують, зберігають і продають у торг. залах покупцям. Для обліку товарів і вивчення попиту населення використовують сучасні електронно-обчислювальні машини (ЕОМ). Використовуючи ЕОМ, обліковують надходження товарів від пром-сті, виконання промисловими підприємствами договорів поставки товарів, реалізацію товарів у асортименті, узагальнюють дані щодо попиту населення і його задоволення. Переважна більшість підприємств торгівлі застосовує прогресивні методи продажу товарів: самообслуговування, приймання попередніх замовлень на товари, з доставкою їх покупцям додому тощо.

Програмою економіч. і соціального розвитку республіки на одинадцяту п'ятирічку (1981—85) і на період до 1990 року, накресленою XXVI з'їздом КПРС і XXVI з'їздом Компартії України, передбачено дальше зростання роздрібного товарообороту; розширення роздрібної торг. мережі, зміцнення матеріально-тех. бази держ. і кооп. торгівлі, вдосконалювання організації управління торгівлею.

Особлива увага приділятиметься створенню універсамів, універмагів, спеціалізованих магазинів та великих торг. центрів. *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року передбачено поліпшити харчування населення за рахунок зростання споживання найбільш цінних щодо поживності продуктів; повніше задовольняти попит на предмети культур.-побутового і госп. призначення та ін. непродовольчі товари; розширювати й оновлювати асортимент, підвищувати якість товарів, збільшувати продаж нових та недорогих добротних товарів, які користуються попитом. Розширюватиметься мережа стаціонарних і тимчасових пунктів по прийманню та заготівлі продукції, забою худоби і птиці, цехів по переробці с.-г. продуктів. Передбачено збільшити за десятиріччя на підприємствах споживчої кооперації виробн. ковбасних і кондитерських виробів, консервів тощо; розширити мережу колг. ринків, поліпшити організацію торгівлі на ринках, зміцнити їхню матеріально-тех. базу; всемірно сприяти розширенню торгівлі с.-г. продуктами, закупленими в особистих підсобних г-вах громадян, виділяти кооп. орг-ціям приміщення під магазини по продажу цих продуктів у пром. центрах, подавати їм допомогу в забезпеченні трансп. засобами; збільшити продаж прод. товарів у дрібній розфасовці й упаковці; розвивати і вдосконалювати прямі зв'язки торгівлі з колгоспами, радгоспами та ін. підприємствами агропромислового комплексу. Передбачені випереджаючі темпи розвитку громад. харчування, зокрема накреслено поліпшити забезпечення гарячим харчуванням за місцем роботи і навчання робітників, службовців, колгоспників та учнів усіх типів навч. закладів, значно розширити мережу підприємств громад. харчування, підвищити культуру обслуговування населення. Здійснення заходів щодо дальшого розвитку торгівлі та громад. харчування сприятиме підвищенню добробуту рад. народу.

Питання перспективного розвитку торгівлі і громадського харчування розробляють *Торгівлі і громадського харчування український науково-дослідний інститут,* Респ. проектно-технологічний ін-т торгівлі, Респ. об'єднання по проектуванню, впровадженню та експлуатації автоматизованих систем управління в торгівлі, філіали Всесоюзного н.-д. ін-ту вивчення попиту населення на товари нар. споживання і кон'юнктури торгівлі, н.-д. ін-т споживчої кооперації і Центр. ін-т наук. організації праці, управління і раціоналізації Центроспілки. Значну участь бере Україна у *зовнішній торгівлі* СРСР (див. розділ у цьому томі Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами).

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Экономика торговли. К., 1979; Актуальные проблемы развития торговли. К., 1980; Совершенствование организации торговли в современных условиях. К., 1982; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. Г. Старунський,
В. К. Задорожний

ФІНАНСИ І КРЕДИТ

Фінанси і кредит УРСР — складова ланка єдиної фінансово-кредитної системи Радянського Союзу. Єдність рад. фінансово-кредитної системи зумовлена суспільною власністю на засоби виробництва, єдиною екон. та політ. основою Рад. д-ви. На всіх етапах будівництва соціалізму через механізм утворення, розподілу та ефективного використання грош. ресурсів Рад. д-ва активно застосовувала фінанс.-кредитний механізм для розширення і оновлення виробничих фондів, сталого збалансування розвитку нар. г-ва, стимулювання прискореного розвитку ключових галузей і ланок г-ва, розвитку науки, культури, охорони здоров'я тощо. В умовах розвинутого соціалізму, коли суспільство спирається на потужний виробничий і наук.-тех. потенціал, фінанс.-кредитному механізмові належить важлива роль у створенні матеріально-тех. бази комунізму, планомірному розвитку всього комплексу економіки регіонів країни і на цій основі забезпеченні високого матеріального, духовного і культур. рівня життя народу.

До 1917 на тер. України серед кредитних установ гол. роль відігравали петерб. акц. банки і центр. держ. банки: Держ. банк Росії, Дворянський і Селянський банки. Поряд з ними на Україні діяли місцеві акц. комерційні і зем. банки, т-ва взаємного кредиту, позичково-ощадні та кредитні т-ва. Значну роль у фінансуванні різних галузей пром-сті і транспорту відігравав іноз. капітал і позики. На території зх. областей України, що в той час перебували під владою Австро-Угорщини, діяв держ. австро-угорський банк.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції серед першочергових завдань Радянської влади були націоналізація банків і централізація фінанс.-кредитної системи. В перший день революції Держ. банк Росії перейшов в руки

пролетаріату, а приватні банки на основі Декрету ВЦВК від 27 (14).XII 1917 було націоналізовано. В. І. Ленін розглядав банки як одну з екон. передумов соціалізму: «Без великих банків соціалізм був би нездійсним. Великі банки є той „державний апарат", який нам потрібний для здійснення соціалізму» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 292). Всі приватні комерційні акц. банки на Україні було націоналізовано за Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22.I 1919. Націоналізація банків дала можливість Рад. владі ліквідувати екон. базу старого експлуататорського ладу, перетворити банки з центрів екон. і політ. панування фінанс. капіталу на знаряддя робітничої влади і важіль екон. будівництва соціалістич. суспільства. В результаті злиття націоналізованих приватних комерційних банків з Держбапком було створено єдиний банк Рад. Республіки — Народний банк РРФСР.

Координацію фінанс.-кредитної політики в масштабі всієї країни здійснював Нар. комісаріат фінансів РРФСР, створений за рішенням 2-го Всеросійського з'їзду Рад 8.XI 1917. Керівництво фінансами на Україні здійснював спочатку Народний секретаріат фінансів республіки, а після утворення Союзу РСР і союзно-респ. наркомфіну — Народний комісаріат фінансів СРСР і Народний комісаріат фінансів УРСР (на основі закону Верховної Ради СРСР від 15.III 1946 їх було перетворено на м-ва фінансів).

В перші роки Рад. влади фінанс.-кредитна система подавала велику фінанс. підтримку перш за все націоналізованим підприємствам, держ. прод. органам по закупівлі хліба та кооперації всіх видів. Однак в умовах госп. розрухи, спричиненої воєнною іноз. інтервенцією і громадян. війною, фінанс.-кредитні відносини звузились, країна змушена була перейти до натуралізації госп. відносин. У квітні 1919 ощадні каси було об'єднано з Народним банком РРФСР, у січні 1920 Народний банк було ліквідовано, а його активи і пасиви передано Наркомфіну. З переходом до нової екон. політики (неп) відновились товарно-грош. відносини. В жовтні 1921 було організовано Держбанк РРФСР. На Україні в Харкові було відкрито Всеукраїнську контору Держбанку з відділеннями в ін. містах. У 1922—24 створено мережу галузевих банків, які відкрили на Україні свої контори та відділення: Всеукраїнську контору Промбанку та ряд філій Всеросійського кооп. банку (Всекобанк). Крім того, на Україні було організовано ряд респ. банків: Всеукраїнський кооп. банк (Укрінбанк), комунальні банки, Укрсільгоспбанк та т-ва с.-г. кредиту (губернські с.-г. банки). В 1925 кредитна система (без кредитної кооперації) налічувала 1232 банківські установи, в т. ч. 617 банків загальносоюзного призначення, 249 респ. і обл. банків, 366 місц. кредитних установ і 7362 ощадні каси. Велике значення для відбудови нар. г-ва мала грош. реформа 1922—24. Виникла необхідність стабілізувати карбованець, заново побудувати кредитну систему. «Удасться нам на тривалий строк, а згодом назавжди,— писав В. І. Ленін,— стабілізувати карбованець — значить, ми виграли... Тоді ми зможемо наше господарство поставити на твердий грунт і на твердому грунті далі розвивати» (там же, т. 45, с. 271). Після завершення грош. реформи було створено єдину грош. систему соціалістич. типу; 1924 остаточно ліквідовано дефіцит державного бюджету. В період соціалістичної індустріалізації вся робота фінансово-кредитної системи була підпорядкована мобілізації великих фінансових ресурсів з різних джерел, включаючи і валютні резерви, для закупівель багатьох видів верстатів і технологічного устаткування, яких не було на внутр. ринку. За 1926—30 внески прибуткового і пром. податків у союзний і респ. бюджети від соціалістич. госп. орг-цій збільшились в 11 раз, а відрахування від прибутку — в 6 раз. Частка цих надходжень у бюджет зросла з 58|% 1925 до 80 % 1930. Почали випускати держ. позики. За 1926—29 випущено 15 внутр. позик. Відповідно до Положення про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік (1927) осн. принцип розподілу доходів між бюджетами полягав в забезпеченні бездефіцитності респ. бюджетів через закріплення за ними 99 % всіх надходжень на тер. республіки від с.-г., пром. і прибуткового податків. Важливе значення для ефективнішого використання бюджетних коштів і підвищення рівня планування грош. обігу мала касова реформа 1928. Касове виконання союзного і респ. бюджетів було покладено на установи Держбанку, каси Наркомфіну було ліквідовано. Соціалістична реконструкція всього нар. г-ва зумовила необхідність проведення кредитної і податкової реформи 1930—32. Комерційну форму кредитування було замінено прямим банківським кредитуванням, уніфіковано платежі соціалістич. підприємств і замість багатьох платежів держ. підприємств та госп. орг-цій встановлено два — податок з обороту та відрахування від прибутку. В системі Наркомфіну СРСР було створено спец. банки для фінансування капітальних вкладень у різних галузях нар. г-ва: Промбанк, Сільгоспбанк, Цекомбанк, Всекобанк (перетворений 1936 на Торгбанк). Ці банки мали на Україні широку мережу своїх філій. Фінанс.-кредитна система повністю забезпечила потреби нар. г-ва в грош. ресурсах у період завершення будівництва соціалістичного суспільства. Понад 80 % бюджетних ресурсів республіки було спрямовано на фінансування нар. г-ва і соціально-культур. заходів. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 фінанс.-кредитне г-во країни витримало велике напруження. Бюджетний дефіцит країни, що створився у перші роки війни (1941—43), було остаточно ліквідовано 1944. Осн. джерелами доходів держ. бюджету країни були платежі соціалістич. г-в у вигляді податку з обороту і відрахувань від прибутку. Важливим джерелом були обов'язкові і добровільні платежі населення. Кредити Держбанку до кінця війни перевищували довоєнний рівень. Потреби фронту зумовили збільшення податкових платежів населення (їх питома вага у держ. бюджеті країни зросла з 5 % у 1940 до 14 % в 1941). У жовтні 1941 було запроваджено податок на неодружених, одиноких і малосімейних громадян, а з 1.I 1942 — спец. військовий податок (скасовано 1.1 1946). Надходження від позик за роки війни майже в 2 рази перевищили суму всіх довоєнних позик. Незважаючи на великі воєнні витрати, Комуністична партія і Рад. уряд забезпечили фінансування потреб на розвиток науки, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення.

Фінанси і кредит відіграли важливу роль у відбудові нар. г-ва, зруйнованого під час тимчасової окупації України нім.-фашист. загарбниками. Починаючи з 1943 із союзного бюджету Україні виділялась дотація, розмір якої в окремі роки становив 56,4 % доходів бюджету республіки. Підприємствам і соціалістич. г-вам у визволених районах надавалися при кредитуванні пільги. Підвищенню ролі фінанс.-кредитних важелів у відбудові і дальшому розвиткові нар. г-ва країни сприяли грош. реформа і скасування карткової системи (грудень 1947). Реформа мала велике значення для зміцнення госп. розрахунку, зростання матеріальної зацікавленості робітників у результатах праці. Програма відбудови і дальшого розвитку народного г-ва УРСР вимагала мобілізації значних ресурсів. Обсяг капітальних вкладень в УРСР за роки четвертої п'ятирічки (1946—50) становив понад 9,1 млрд. крб. (більше, ніж за всі довоєнні роки). Витрати на фінансування соціально-культур. заходів зросли в 2 рази. В 50-х рр. Комуністична партія і Рад. уряд прийняли ряд постанов щодо зниження податків з населення, підвищення ролі респ. і місц. бюджетів, удосконалення структури кредит. установ, форм і методів кредитування. З січня 1954 було введено додаткові пільги щодо податку на неодружених, одиноких і малосімейних громадян СРСР, внаслідок чого кількість платників скоротилась більше як у 3 рази. Важливе соціально-екон. значення мали рішення партії і уряду припинити з 1958 випуск держ. позик, розміщуваних по передплаті серед населення. Відповідно до рішень XXI з'їзду КПРС Верховна Рада СРСР 1960 прийняла закон «Про скасування податків з заробітної плати робітників і службовців». За основу було прийнято поетапний порядок скасування податків, що передбачав постійне підвищення неоподатковуваного мінімуму заробітної плати. В 1957 підвищено неоподатковуваний мінімум заробіт. плати робітників і службовців (становить 70 крб. на місяць). Зросла роль респ. і місц. бюджетів у розвитку нар. г-ва, науки, культури, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення в зв'язку з прийняттям закону Верховної Ради УРСР «Про бюджетні права Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих» (30.VI 1960). З переведенням (з 1965) нар. г-ва на нову систему планування і екон. стимулювання істотно підвищилась роль фінанс.-кредитних важелів в управлінні економікою. На підприємствах і в орг-ціях були створені фонди екон. стимулювання — матеріального заохочення, соціально-культур. заходів і житл. буд-ва, розвитку виробн. Внесено зміни в систему форм вилучення чистого доходу. Замість відрахувань від прибутку запроваджено: плату за виробничі осн. фонди і нормовані оборотні кошти, фіксовані (рентні) платежі, внески вільного лишку прибутку. Відповідно до рішень XXIII і XXIV з'їздів партії, Березневого (1965) та наступних пленумів ЦК КПРС істотно розширилась фінанс.-кредитна допомога колгоспам, радгоспам і агропром. об'єднанням. Було надано пільги колгоспам щодо прибуткового податку, радгоспи було переведено на повний госп. розрахунок, значно підвищено закупівельні ціни на с.-г. продукцію, збільшено обсяги капітальних вкладень за рахунок коштів держ. бюджету для проведення комплексу заходів з меліорації, електрифікації, механізації й хімізації с.-г. виробн., збільшилось короткострокове і довгострокове кредитування Держбанку. Підвищення ролі кредитної системи в розвитку нар. г-ва здійснювалось на основі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21.VIII 1954 «Про роль і завдання Державного банку СРСР». Якісно вдосконалювались кредитування і розрахунки, планування і регулювання грош. обігу, фінансування капітальних вкладень, організація ощадної справи, міжнар. валютні і кредитні відносини. Цей процес супроводився проведенням

ряду орг. заходів. Так, Держбанк було виділено із складу М-ва фінансів СРСР, на Україні, як і в ін. республіках, було організовано Укр. респ. контору Держбанку СРСР (1955) і респ. контори спец. банків. У 1957 було ліквідовано Торгбанк СРСР і його мережу на Україні. На основі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7.IV 1959 припинили свою діяльність Укр. контори Сільгоспбанку і Цекомбанку. Було організовано Укр. респ. контору Будбанку СРСР на базі Промбанку. З 1963 у відання Держбанку перейшли держ. трудові ощадні каси. Для дальшого підвищення ролі рад. карбованця і економії витрат обігу з 1.I 1961 змінено масштаб цін. Водночас було підвищено золотий вміст рад. карбованця з 0,222168 г до 0,987412 г чистого золота і змінено його паритет щодо іноз. валют. Фінанс.-кредитна система, що склалася на початку етапу розвинутого соціалізму, об'єднує фінанси соціалістич. об'єднань (підприємств) і галузей нар. г-ва, загальнодерж. фінанси, Держбанк СРСР, держ. трудові ощадні каси, Будбанк СРСР і Зовнішторгбанк СРСР. Вона характеризується єдністю форм і методів господарювання, прийомів і важелів фінанс.-кредитної політики д-ви. Основою всієї фінанс.-кредитної системи є фінанси соціалістич. підприємств, об'єднань і галузей г-ва — первинний госпрозрахунковий осередок матеріального виробн.. що безпосередньо пов'язаний з процесом виробн. і здійсненням розподільних відносин у соціалістич. економіці. Джерелом фінанс. ресурсів об'єднань (підприємств) є чистий доход, створюваний безпосередньо в сфері матеріального виробн. З одержуваного прибутку підприємства і орг-ції поповнюють власні оборотні кошти, проводять відрахування у фонди екон. стимулювання, фінансують капітальні вкладення, сплачують проценти банку за кредит, перераховують частину прибутку респ. пром. об'єднанням для формування централізованих фондів (єдиного фонду розвитку науки і техніки, фондів екон. стимулювання тощо). З прибутку госпрозрахункові підприємства і орг-ції вносять у бюджет плату за виробничі осн. фонди і оборотні кошти, фіксовані платежі і вільний лишок прибутку. В 1975 із завершенням переведення пром-сті на нові умови планування і екон. стимулювання питома вага платежів до бюджету УРСР з балансового прибутку пром. підприємств, підпорядкованих Раді Міністрів УРСР, становила: плати за фонди — 22,0 %, фіксованих платежів — 1,1 %, внесків вільного лишку прибутку — 45,3 %. Підприємства і госп. орг-ції УРСР 1982 одержали 20,5 млрд. крб. прибутку, з них пром. — 12,5 млрд. крб. В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) прибуток в пром-сті передбачено збільшити на 36 %, а нац. доход УРСР — на 18—20 %. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) починаючи з одинадцятої п'ятирічки у складі держ. плану екон. і соціального розвитку УРСР затверджується зведений фінанс. баланс і баланс грош. доходів і видатків населення, визначаються розміри матеріальних і фінанс. резервів, поступово запроваджується принципово новий розподіл прибутку на основі довгочасно діючих нормативів. Фонди екон. стимулювання почали формуватися за стабільними нормативами залежно від зростання продуктивності праці і виробн. продукції вищої якості, а також залежно від виконання плану поставок продукції відповідно до укладених договорів; зростає роль фінанс.-кредитного механізму в стимулюванні якості продукції; здійснюється дальше вдосконалення системи оціночних показників госп.-фінанс. діяльності підприємств і орг-цій. З 1983 впроваджено преміювання керівних працівників госп. орг-цій залежно від рівня матеріальних затрат на карбованець продукції (робіт) порівняно із затвердженим лімітом, а також від виробн. товарів нар. споживання на карбованець фонду заробітної плати. Загальнодержавні фінанси включають державний бюджет, державне соціальне страхування, державне майнове і особисте страхування, державний кредит.

Державний бюджет УРСР являє собою фінансовий план утворення, розподілу і використання централізованого фонду фінансових ресурсів республіки. Він органічно пов'язаний з Державним планом економічного і соціального розвитку УРСР; затверджується Верховною Радою УРСР як закон. Через державний бюджет республіки здійснюються плановий розподіл і перерозподіл грошових ресурсів між виробничою і невиробничою сферами, між галузями нар. г-ва, областями і містами (Київ, Севастополь), концентруються кошти на найважливіших напрямах сусп.-виробничого і соціально-культур. розвитку. В доходи держ. бюджету республіки входять: платежі від прибутку та ін. надходження від підприємств і госп. орг-цій, підвідомчих м-вам і відомствам УРСР, виконавчим к-там місцевих Рад, прибутковий податок з колгоспів і кооп. орг-цій, с.-г. податок, держ. мито, місц. податки тощо. Крім того, в держ. бюджет республіки надходять також відрахування від податку з обороту та ін. загальносоюзних держ. доходів у розмірах, затверджуваних Верховною Радою СРСР. Осн. джерелом у формуванні доходної частини держ. бюджету республіки є надходження від соціалістич. г-ва, що становлять (1984) 90,4 % усіх ресурсів. Серед них провідне місце належить платежам від прибутку і податку з обороту. Осн. частина бюджетних ресурсів республіки (51,6 %) спрямовується на фінансування нар. г-ва, перш за все на розвиток паливно-енерг. бази, металургії, легкої і харч. пром-сті. Великі кошти спрямовує д-ва на дальше піднесення с. г. Для зміцнення розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в одинадцятій п'ятирічці по республіці передбачено освоїти бл. 45 млрд. крб. капітальних вкладень. Неухильно зростає фінанс. допомога колгоспам. З 1981 запроваджено новий порядок екон. стимулювання розвитку с.-г. виробн. Колгоспам і радгоспам почали виплачувати надбавки в розмірі 50 % закупів. цін за продаж продукції понад досягнутий рівень за попередню п'ятирічку. В 1984 із заг. суми держ. бюджету УРСР 45,1 % спрямовується на фінансування потреб, пов'язаних із розвитком науки і освіти, мистецтва, телебачення і радіомовлення, на охорону здоров'я і фіз. культуру, соціальне забезпечення, держ. допомогу багатодітним і одиноким матерям. Значні видатки держ. бюджету ідуть на житлове будівництво.

Видатки на соціально-культур. заходи і науку проводять не тільки з держ. бюджету, а й з коштів держ., кооп., профспілкових та ін. громад. орг-цій і з коштів колгоспів. Вони становили (1982) 20,1 млрд. крб. Місц. бюджети є складовою частиною бюджетної системи УРСР. На Україні на 1.1 1984 налічувалось 10 444 місц. бюджети, у т. ч. 25 обласних, 418 міських, 600 районних, 9401 сільський. За їхній рахунок забезпечують культур. і побутові потреби населення, розвиток різних галузей місц. г-ва. Щоб збільшити обсяги місц. бюджетів, їм передано в розмірі 100 % такі платежі: с.-г. податок, прибутковий податок з колгоспів, податок на неодружених і малосімейних громадян СРСР, лісовий доход, платежі від прибутку підприємств М-ва автомоб. транспорту УРСР і від прибутку Держкомсільгосптехніки УРСР, частину надходжень від платежів держ. страхування і частину платежів від прибутку підприємств респ. підпорядкування, що перебувають у віданні окремих м-в. Важливим елементом фінансів республіки є система держ. *соціального страхування*, що забезпечує робітників, службовців, колгоспників під час захворювання, втрати працездатності і по старості. Бюджет соціального страхування формується з відрахувань підприємств, орг-цій і установ. Він перебуває у розпорядженні органів профспілки. Бюджет держ. со-

Таблиця 1. **Державний бюджет УРСР** (млн. крб.)

	1965	1970	1975	1980	1982
Доходи — всього	10 223	13 550	18 763	24 674	29 237
в т. ч.					
податок з обороту	2273	2524	5150	8061	9370
платежі державних підприємств та організацій з прибутку	3999	6468	7600	9083	9629
прибутковий податок з кооперації, колгоспів і підприємств громадських організацій	443	292	303	344	360
державні позики, реалізовані серед населення	18	49	46	51	86
державні податки з населення	761	1174	1580	2069	2223
Із загальної суми доходів надійшло від державних і кооперативних підприємств і організацій	9328	12 193	16 987	22 394	26 757
Видатки — всього	10 195	13 378	18 336	24 224	28 651
в т. ч.					
на народне господарство	5105	6185	9057	12 392	13 832
на соціально-культурні заходи і науку	4603	6530	8651	11 019	12 180
на управління	164	201	234	293	316

ціального страхування УРСР на поч. 1983 становив 2793 млн. крб., порівняно з 1965 він збільшився в 4.4 раза. З цієї суми виплачено допомоги по тимчасовій непрацездатності 1337 млн. крб., пенсій — 1232 млн. крб. Держ. майнове і особисте страхування проводять як в обов'язковій, так і в добровільній формі з метою створити страховий фонд для відшкодування збитків, заподіяних внаслідок стихійного лиха або нещасного випадку. Страховий фонд формується із страхових внесків колгоспів, радгоспів, кооп. і громад. орг-цій та громадян. З введенням нових умов обов'язкового держ. страхування майна колгоспів (з 1.I 1968), радгоспів та ін. держ. с.-г. підприємств системи М-ва с. г. (з 1.I 1979) всі збитки, заподіяні с. г. внаслідок засухи чи ін. стихійного лиха, відшкодовують у встановленому розмірі. Широкого розвитку набуло в УРСР особисте страхування і добровільне страхування майна громадян. На етапі розвинутого соціалізму триває вдосконалення кредитної системи, посилюється її вплив на інтенсивний розвиток провідних галузей промисловості, підвищення ефективності капітальних вкладень, розвиток агропром. комплексів, розширення виробн. товарів народного споживання. Значно збільшились обсяги короткострокових і довгострокових кредитів, наданих установами Укр. респ. контори Держбанку СРСР пром. об'єднанням, підприємствам і госп. орг-ціям, підвищилася роль кредиту в збільшенні виробн. і закупівель с.-г. продукції, оплаті праці колгоспників, фінансуванні капітальних вкладень, поліпшенні організації безготівкових розрахунків між підприємствами і госп. орг-ціями.

За 1966—82 короткострокові позики в нар. г-во УРСР збільшились майже у 4,5 раза, довгострокові — в 11,3 раза. Зросла роль кредиту у відтворенні осн. і оборотних фондів. Установи Держбанку СРСР на Україні розширили надання кредиту під понаднормативні запаси, нагромаджувані у зв'язку з випуском нових видів продукції, підвищенням якості виробів; на витрати, пов'язані з освоєнням нових підприємств або цехів, на налагоджування устаткування, створення систем автоматизації управління виробничими процесами; на витрати по розробці, освоєнню і виробн. нових видів машин і устаткування тощо. За рахунок кредитів проводять частково нове буд-во та здійснюють витрати, пов'язані з реконструкцією і розширенням діючих підприємств. У с. г. зросла роль довгострокових кредитів у фінансуванні буд-ва тваринницьких комплексів, птахофабрик, підсобних підприємств і промислів, на оплату с.-г. техніки тощо. Крім кредитних операцій, установи Держбанку СРСР на Україні здійснюють касові і розрахункові операції, фінансують капітальні вкладення держ. підприємств і орг-цій сільс., лісового і водного г-ва, споживчої кооперації, надають кредити населенню на індивідуальне і кооп. житл. буд-во. Всю діяльність щодо кредитно-розрахункового і касового обслуговування нар. г-ва УРСР здійснює Правління Укр. респ. контори Держбанку СРСР через широку мережу своїх установ в обл. центрах, містах і районних центрах УРСР.

Укр. респ. контора Будбанку СРСР, її обл. контори і відділення здійснюють акумуляцію коштів держ. бюджету, об'єднань (підприємств) і орг-цій, призначених на капітальні вкладення, планове фінансування і кредитування капітальних вкладень; проводять безготівкові розрахунки, пов'язані з розширенням осн. фондів і виконанням буд. робіт; контролюють цільове використання коштів, планове ведення буд. робіт і госпрозрахункову діяльність буд. орг-цій. У своїй роботі по фінансуванню і кредитуванню капітальних вкладень установи банку в республіці спрямовують зусилля в першу чергу на концентрацію ресурсів на найважливіших пускових будовах і об'єктах, підвищення ефективності контролю за своєчасним введенням в дію виробничих потужностей і об'єктів, скорочення незавершеного буд-ва. Відділення Зовнішторгбанку СРСР на Україні здійснюють операції, пов'язані з іноз. валютою і зовн. торгівлею. Важливою ланкою кредитної системи є держ. трудові *ощадні каси* УРСР, гол. завданням яких є розвиток ощадної справи в республіці.

Таблиця 2. **Кредитування Держбанком СРСР і Будбанком СРСР народного господарства і населення УРСР** (залишки позик на кінець року, млн. крб.)

	1965	1970	1975	1980	1982
Короткострокові позики	11208	17851	24585	38692	50923
Довгострокові позики	1203	3360	7344	13266	13599
Колгоспам	802	1875	3095	5400	6368
Населенню	196	208	216	294	375
Державним, кооперативним підприємствам та організаціям	205	1277	4033	7572	6856

Таблиця 3. **Мережа ощадних кас УРСР і вклади населення** (на кінець року)

	1965	1970	1975	1982
Кількість ощадних кас, тис.	12,8	14,0	14,7	14,9
Кількість вкладів, млн.	11,1	16,1	22,4	33,6
Сума вкладів, млрд. крб.	3,5	9,2	18,6	39,1
Середній розмір вкладу, крб.	312	567	832	1163
у міських поселеннях	321	572	827	1131
у сільській місцевості	286	553	848	1250

З січня 1981 Укр. респ. головне управління держтрудощадкас підпорядковане Раді Міністрів УРСР і Правлінню Держтрудощадкас СРСР, а підвідомчі йому обл. управління і центр. ощадні каси — відповідним місц. Радам нар. депутатів і вищестоящим органам системи ощадних кас.

Фінанс.-кредитна система УРСР активно сприяє динамічному розвиткові сусп. виробн., забезпеченню найважливіших нар.-госп. пропорцій, масштабних і глибоких соціально-екон. перетворень, втіленню в життя завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС.

Літ. див. до підрозділу Економіка УРСР в складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР, а також: Фінанси і кредит СРСР. Львів, 1974; Василик О. Д., Глущенко Н. Я. Государственный бюджет Украинской ССР. М., 1978; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

І. О. Забродін, І. М. Галь.

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

В динамічному розвитку продуктивних сил на всій тер. УРСР в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР* визначну роль відіграє єдина система адм.-тер. і екон. районування. Вона є одним з важливих засобів соціалістичного нар.-госп. планування. Екон. райони являють собою тер. частини нар. г-ва країни певної виробничої спеціалізації, які через сусп. поділ праці органічно пов'язані з ін. частинами (районами) країни. Екон. районування основане на науково обгрунтованому поділі території країни на економічні райони, що історично склалися та планово формуються в процесі комуністичного будівництва, системі територіального планування, зокрема планомірному розміщенні продуктивних сил (промисловості й капітального будівництва, сільськогосподарського виробництва, транспорту, соціальної *інфраструктури*, населення).

Науково обгрунтований поділ тер. СРСР і союзних республік на екон. райони дає змогу в умовах планового господарювання диференційовано керувати г-вом, сприяє раціональному розміщенню продуктивних сил, правильній спеціалізації і комплексному розвитку кожного з районів, поширенню перспективних форм тер. організації г-ва (*територіально-виробничих комплексів* різного рівня) і в кінцевому підсумку сприяє підвищенню ефективності сусп. виробництва. Використовуються загальне та галузеве екон. районування.

В дореволюц. Росії, зокрема й на Україні, з кін. 18 ст. робилися спроби екон. районування. Складалися проекти, що мали переважно фіскальні цілі д-ви або пізнавальне значення. Частина цих проектів, що належала прогресивним ученим — революціонерам-демократам (О. М. Радищеву, М. П. Огарьову, О. І. Герцену та ін.), містила критику адм.-тер. поділу царської Росії, спроби змінити його і наблизити до екон. умов і потреб населення. Географ і статистик К. І. Арсеньєв поділяв Росію на 10 «просторів» (1818), з яких два були переважно в межах України — Карпатський (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Харківщина, Полтавщина) і Степовий (решта тер. України). Поклавши в основу екон. районування однорідність природних і деяких екон. ознак, у т. ч. густоту населення, П. П. Семенов-Тян-Шанський виділив в Європ. Росії 14 областей (1871), пізніше (1880) — 12, в т. ч. в межах України — 3: Малоросійську, Новоросійську, Південно-Західну. В кін. 19 — на поч. 20 ст. кількість проектів районування зростає. В основному це стосувалося сільськогосподарського районування. Визначною колективною працею із загальноекон. районування була «Торгівля і промисловість Європейської Росії за районами» (1911), в якій на основі аналізу великого статистичного матеріалу виділено 1065 торг.-пром. районів, зведених у 12 смуг, у т. ч. 3 на Україні, а саме: Південну гірничопромислову, Південну хліботорговельну, Південно-Західну землеробську. Цей поділ використовували дослідники й пізніше.

Вперше марксистську методологію в дослідженні питань екон. районування застосував і розвинув В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії». Він глибоко дослідив формування екон. районів у дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, і дав зразки екон. аналізу їх. Поклавши в основу виділення с.-г. районів гол. ринковий продукт і тип спеціалізованого торг. г-ва, В. І. Ленін визначив і охарактеризував у Європ. Росії 9 с.-г. районів. Два з них охоплювали більшу частину України — район торг.-зернового г-ва і район цукробурякового виробництва. В результаті дослідження великої капіталістичної пром-сті Росії В. І. Ленін виділив Південний район гірничої пром-сті, більша частина якого сформувалася на Україні, і всебічно проаналізував його розвиток.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції адм.-тер. і екон. районування на Україні розвивалося на марксистсько-ленінських наук. засадах, у тісному взаємозв'язку з загальносоюзним районуванням. Воно стало важливим засобом управління в процесі формування єдиного нар.-госп. комплексу СРСР, дало можливість враховувати істор.-екон., природні й нац. умови його розвитку в районах країни, впроваджувати розроблені В. І. Леніним принципи демократичного централізму в господарюванні.

Потреби управління й організації г-ва в такій великій за територією та багатонац. країні, як Союз РСР, зумовили необхідність практичного використання в загальному (інтегральному) екон. районуванні тричленної таксономії районів: великі екон. райони (макрорайони), адм. райони (мезорайони), низові адм.-екон. райони (мікрорайони). Вони охоплюють окремі союзні республіки чи групи їх або групи авт. республік, країв і областей РРФСР і УРСР.

На Україні починаючи з 20-х рр. представлені всі види заг. екон. районування. Великі райони звичайно виділяють як ланки загальносоюзного поділу праці і спеціалізації. За великими районами встановлюють осн. напрями розвитку продуктивних сил усього нар. г-ва. Адм.-екон. райони становлять основу тер. поділу країни: це союзні республіки, що не мають обл. поділу, авт. республіки, краї та області. Вони є осн. ланками тер. планування і управління нар. г-вом (в УРСР — області). Низові адм.-екон. райони — адм. райони, первинні територіальні ланки в екон. районуванні.

Одним з перших заходів Рад. влади була перебудова за рішенням 7-го Всерос. з'їзду Рад (1919) адм.-тер. поділу в республіках відповідно до нових екон. умов і нац. складу населення. В першому перспективному плані розвитку нар. г-ва країни — ГОЕЛРО (1920) було виділено 8 великих районів. Тер. України належала до одного з них — Донецько-Південного. Роботу щодо районування 1921 вели далі Комісія Держплану під керівництвом Г. М. Кржижановського та І. Г. Александрова та комісія, яку очолював М. І. Калінін. Було розроблено проект поділу країни на 21 екон. район. За цим проектом на Україні виділялося два райони — Південний гірничопром. (більша частина Донбасу, Криворіжжя, Харків, Пд. Україна на Сх. від Миколаєва, включаючи Крим) та Південно-Західний (решта території). Пізніше (1924) було визнано за доцільне вважати тер. УРСР єдиним екон. районом, що і використовувалося в нар.-госп. плануванні до 1963 Комісія Держплану в 20-х рр. виробила наук. методологію рад. екон. районування, яка застосовувалася в усіх республіках, у т. ч. й на Україні.

В 1923 за рішенням XII з'їзду РКП(б) почато і протягом 1924—29 проведено екон. районування на всій тер. СРСР. Адм.-тер. система складалася з трьох ланок: область (або край), округ, низовий район, а з 1930 — з двох ланок: область (або край) і низовий район. На Україні осн. принципи районування на основі методології Комісії Держплану затвердила 3-я сесія ВУЦВК (1922). Роботи проводилися з 1923 в тісному контакті з Держпланом СРСР. На Україні було утворено 53 округи, 706 районів, кількість губерній зменшено з 12 до 9; згодом губернії було ліквідовано (1925). В наступні роки відповідно до завдань екон. і соціального розвитку республіки адм.-госп. районування систематично вдосконалювалося. В 1930 на Україні було ліквідовано округи; 1932 — утворено 7 областей: Вінницьку, Донецьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську. З розвитком продуктивних сил і вдосконаленням управління області розукрупнялися. Їхня кількість зросла також внаслідок возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною 1939—45. На 1.I 1984 в УРСР було 25 областей, 479 низових адм. районів.

До 60-х рр. у заг. екон. районуванні Рад. Союзу УРСР вважалася єдиним (або в складі єдиного з Молдавією) екон. районом. У той же час з метою внутрішньоресп. вивчення та планування розвитку г-ва в різні періоди її територію поділяли на загальноекон. і спеціальні (галузеві, промислові, с.-г. та ін.) райони. В 20-х рр. відповідно до вимог планування (Держплан УРСР) та з науково-пізнавальною метою (акад. К. Г. Воблий та ін.) Україну поділяли в загальноекон. відношенні на три смуги — Полісся, Лісостеп і Степ. Крім того, в Лісостепу виділяли Правобережну Україну, а в степовій смузі — два райони: гірничопромисловий (Донбас і Кривбас) і хліботорговельний (решта степової смуги). В післявоєнні роки акад. К. Г. Воблий разом із співавторами колективної праці «Нариси економічної географії Української Радянської Соціалістичної Республіки» (т. 1—2. К., 1949—52) застосував новий поділ у загальноекон. внутрішньоресп. районуванні. Він обгрунтував поділ тер. УРСР на п'ять груп областей, що формувались в екон. райони: Центральний, Південно-Східний, Північно-Східний, Південно-Причорноморський, Західний. При цьому поділі враховували економічні, природні, історичні й соціальні фактори, було усунуто невитриманість попередніх схем районування. В нових схемах екон. районами вважали природноістор. зони України (Полісся, Лісостеп) поряд з пром. комплексами гірничодобувної пром-сті Донбасу та ін. частин України. Пропонувався й ін. поділ. Напр., О. Т. Діброва в своїх працях (1958) виділяв 6 екон. районів. У довоєнні роки в плануванні пром-сті використовували 7 загальноекон. районів: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Донбас, Придніпров'я, Південно-Західні області, Західні області. З метою забезпечення управління пром-стю і буд-вом за тер. принципом тер. УРСР згідно з законом Верховної Ради УРСР від 10.V 1957 поділили на 11 екон.-адм. районів, 1960 — на 14, 1962 після укрупнення — на 7 екон.-адм. районів. У 1965 у зв'язку з переходом до управління за галузевим принципом у поєднанні з територіальним ці райони і наявні в них раднаргоспи було ліквідовано. Результати сучас. досліджень та узагальнень тер. структури і розміщення пром-сті, а також урахування перспектив індустріального розвитку республіки дають підстави для обгрунтованого поділу її території на 9 пром. районів: Донецький (Донбас — Донецька і Ворошиловградська області), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська обл.), Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська області), Київський (Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська області), Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області), Західно-Поліський (Волинська, Ровенська області), Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області), Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області), Кримський (Кримська обл.). В основі такого поділу лежить спільність природних, історичних, економічних і соціальних факторів та перспектив розвитку.

В нар.-госп. комплексі України важливе місце посідає с.-г. виробництво. В післявоєнні роки М-во сільс. г-ва УРСР і відповідні наук. установи здійснили с.-г. районування, за яким на тер. України виділено такі осн. зони й райони виробничої спеціалізації с. г.: Полісся, Лісостеп, Північний і Центральний Степ, Південний Степ, передгірні й гірські райони Криму, передгірні й гірські райони Карпат, зони великих міст і пром. центрів. Проводиться значна робота щодо науково обгрунтованого розміщення, спеціалізації і концентрації с.-г. виробництва.

В умовах розвинутого соціалізму значно зросли масштаби сусп. виробництва в СРСР, у т. ч. в УРСР, ускладнились екон. міжгалузеві і міжрайонні зв'язки. Це зумовило необхідність вдосконалити мережу генерального екон. районування СРСР. З 1963 на тер. СРСР замість 13 основних екон. районів було введено районування, яке включає 19 економічних районів і Молдавську РСР (мережа уточнювалася 1966 та 1982 роках). На території України на основі досліджень, проведених Держпланом УРСР та Академією наук УРСР 1959—60, виділено 3 великі екон. райони — Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний. Вони ввійшли в загальносоюзну мережу великих екон. районів СРСР. За двадцятирічний період з часу утворення цих 3 районів внаслідок більш диференційованого управління г-вом на основі наукового аналізу регіональних особливостей і перспективного планування за екон. районами розвиток нар. г-ва республіки набув комплексного характеру з властивою для кожного району спеціалізацією. В республіці значно зменшився розрив у рівнях розвитку екон. районів і областей. В результаті курсу на прискорене піднесення менш розвинутого в індустріальному відношенні Південно-Західного екон. району, особливо його зх. областей, тут створено власну паливно-енерг. базу, велике машинобудування, хімічну, харчову та ін. галузі пром-сті, буд. індустрію, зокрема у Львові, Івано-Франківську, Ровно, Луцьку, Тернополі та ін. Дальшого розвитку набули промислові й ін. центри Київської, Черкаської, Вінницької та ін. областей. Значних успіхів досягнуто в інтенсифікації с. г. цього району, вдосконалено спеціалізацію с.-г. виробн. за природними зонами. Внаслідок заг. зростання пром. виробн. у великих екон. районах удосконалено пропорції в розміщенні продуктивних сил республіки (див. табл., с. 230).

Велике значення має генеральне районування території УРСР для перспективного планування й прогнозування, розроб-

ки й реалізації комплексних цільових програм, розвитку в межах районів тер.-виробничих комплексів різного масштабу. Використовуючи районування, в УРСР, зокрема в Донецько-Придніпровському, Південно-Західному і Південному районах, як і в ін. союзних республіках та екон. районах СРСР, розробляються схеми, перспективні плани та прогнози розвитку і розміщення продуктивних сил на тривалий період. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року поставлено завдання забезпечити краще розміщення продуктивних сил з метою підвищення ефективності сусп. виробництва на основі дальшої спеціалізації і пропорційного розвитку г-ва союзних республік та екон. районів в єдиному нар.-госп. комплексі країни. Сучас. великі екон. райони на тер. УРСР є важливими ланками нар.-госп. комплексу республіки і Рад. Союзу в цілому. Основу кожного з них становить потужний тер.-виробничий комплекс з чітко визначеною спеціалізацією в загальносоюзному поділі праці.

Зміни в розміщенні продуктивних сил великих економічних районів УРСР (%)

Економічні райони	Чисельність промислово-виробничого персоналу		Вартість основних промислово-виробничих фондів	
	1961	1980	1961	1980
Донецько-Придніпровський	59,4	53,2	68,1	64,8
Південно-Західний	30,1	35,6	18,6	27,2
Південний	10,5	11,2	13,3	8,0

На основі тісних міжрайонних і міжреспубліканських зв'язків забезпечується неухильний динамічний і планомірний розвиток екон. районів на території УРСР і країни в цілому. Разом з тим зростає внесок республіки в загальносоюзну економіку.

Донецько - Придніпровський економічний район — найпотужніший індустріальний комплекс України і один з найбільших в СРСР. Пл. 220,9 тис. км². Розташований у сх. частині республіки в основному в лісостеповій і степовій її зонах, на Пд. омивається Азовським морем. Включає 8 областей: Ворошиловградську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Харківську. Донецько-Придніпровський економічний район багатий на мінеральні ресурси, родючі землі. Тут розміщені Донецький кам'яновугільний басейн, Криворізький залізорудний басейн, Нікопольське, Токмацьке та ін. родовища марганцевих і залізних руд, родовище ртутних руд (Микитівка); є поклади бурого вугілля, родовища природного газу, нафти, кам. солі, флюсових вапняків, мергелю, вогнетривких глин, графіту та ін. Більшість родовищ розвідано за роки Рад. влади.

Територію району перетинає Дніпро з каскадом ГЕС і водосховищами та Сіверський Донець з притоками. Для водопостачання промисловості і пд. степів, міст і сіл збудовано магістральні канали: Дніпро — Кривий Ріг, Сіверський Донець — Донбас, Дніпро — Донбас (перша черга; будується друга черга, 1984) та зрошувальні системи. В загальносоюзній спеціалізації цей район виділяється як перша вуг.-металург. база країни з високорозвинутим машинобудуванням, у т. ч. металомістким, хім. і нафтохім. промисловістю, потужною буд. індустрією. З комплексом важкої промисловості в районі все більш гармонійно поєднуються легка і харчова індустрія та сучасний агропромисловий комплекс в цілому.

Індустріальний характер району визначив високий рівень його урбанізації. Район займає 36,6 % території УРСР. Міське населення в районі становить в середньому 77 %, в областях Донбасу — 85—90 %. Найбільші міста: Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Жданов, Ворошиловград, Макіївка, Полтава, Суми.

Промисловість Донецько-Придніпровського економічного району характеризується високою концентрацією, тех. оснащеністю і великими обсягами виробництва. В ній зосереджено майже $^2/_3$ осн. пром.-виробничих фондів УРСР. На поч. 1982 частка району становила більш як половину загальносоюзного видобутку залізної і 77 % марганцевої руд, 36 % виробництва сталі, 35 % прокату чорних металів і сталевих труб, значну частину продукції хім. пром-сті, машинобудування — турбін, генераторів, трансформаторів, тракторів, приладів та ін. засобів автоматизації і устаткування для нар. г-ва. Разом з тим у районі виробляється велика кількість продукції в агропром. комплексі, зокрема цукор (35 % респ. виробн., 9 % загальносоюзного), олія, тваринне масло (відповідно 36 % і бл. 10 %). Г-во району спирається на потужну електроенергетику теплових ДРЕС Придніпров'я і Донбасу, каскаду ГЕС на Дніпрі; будується Запорізька АЕС. У галузевій структурі провідне місце посідає важка індустрія, в якій працює понад $^4/_5$ усіх зайнятих у пром-сті, у т. ч. в паливній (вугільній, нафтовій, газовій) — 15 %, у металургії — 13,5 %, у машинобудуванні — 42 % (1982).

На тер. Донецько-Придніпровського екон. району містяться великі тер.-виробничі комплекси (ТВК) — Донбас, Придніпров'я, Харківський, пром. вузли та індустріальні центри, що належать до найбільших в СРСР, — Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Жданов та ін. Найпотужнішим ТВК у районі є Донбас (Донецька і Ворошиловградська області), який за роки Рад. влади став всебічно розвинутим комплексом кам'яновугільної, металург., хім., машинобудівної та інших галузей важкої, а разом з тим легкої і харчової промисловості.

Для тер. структури району характерні великі пром. вузли (однойменні міські агломерації). Найбільші з них — Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакіївський, Краматорсько-Костянтинівський, Ворошиловградський, Жданівський, Стаханово-Комунарський.

У Придніпров'ї (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області), що розвивається в тісних виробничо-екон. зв'язках з Донбасом, також створено потужний індустріальний комплекс електроенергетики, металургійної (у т. ч. залізорудної), машинобудівної, хімічної та ін. галузей промисловості.

В 1982 в Придніпров'ї видобуто понад 110 млн. т залізної руди (46 % загальносоюзного видобутку), бл. 7 млн. т марганцевої руди (77 %). На Пн. Сх. республіки в межах району сформувався Харківський ТВК (Харків, Полтавська і Сумська області), який спеціалізується на машинобудуванні (електротехнічне, енергетичне, с.-г., автомобілебудування, приладобудування, верстатобудування, тепловозо- і літакобудування та ін.). Важливе місце посідає газова, нафтова, хімічна пром-сть, тракторобудування, виробництво буд. матеріалів. У всіх містах району є підприємства харч. і легкої промисловості. Осн. галузі харч. пром-сті: м'ясна, молочна, борошномельна, цукрова, олійницька ($^3/_4$ респ. виробництва). В Донецько-Придніпровському екон. районі розвинулося й інтенсивне багатогалузеве механізоване с. г. В ньому — 1989 колгоспів і 882 радгоспи (1983). С. г. спеціалізується на виробництві зерна (бл. половини респ. збору пшениці), цукр. буряків, соняшнику, плодів і овочів. Інтенсивно розвивається тваринництво. Вся посівна площа становить бл. 14 млн. га. Район дає 35 % валової продукції рослинництва і тваринництва УРСР (середньорічний показник за 1976—80).

Комплексний і стабільний розвиток продуктивних сил району, його внутрішні і міжрайонні зв'язки з усім нар.-госп. комплексом республіки і Рад. Союзу забезпечує високорозвинута трансп. система — залізничний, автомобільний, річковий по Дніпру (порти Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя), морський по Азовському м. (найбільший порт Жданов), а також трубопровідний і повітряний транспорт. Велику роль відіграють електрифіковані залізниці (напрями і магістралі) Москва — Донбас, Донбас — Криворіжжя — Карпати, Київ — Харків — Ростов-на-Дону, що належать до найбільш вантажонапружених магістралей України і всього Рад. Союзу.

Південно-Західний економічний район — найбільший за площею і населенням, зокрема сільським, район в УРСР. Площа 269,5 тис. км². Розташований на Правобережній Україні в поліській, лісостеповій частинах та гірській частині, де простягаються Українські Карпати. Охоплює 13 областей, з них 7 західних, возз'єднаних з УРСР 1939—45. До складу району входять Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області. Природні умови в основному сприятливі для інтенсивного розвитку промисловості й с. г., характеризуються різноманітністю рівнинних і гірських ландшафтів (поліські й лісостепові простори, Передкарпаття, Карпатські гори, Закарпаття). Є поклади кам. вугілля (Львівсько-Волинський вуг. басейн, освоєний у 50-х рр., пром. запаси — 0,8 млрд. т), газу, нафти, кухонної і калійної солей, сірки, титанової руди, каоліну, будівельних матеріалів, у тому числі оздоблювальних.

Розташування району, грунтово-кліматичні та ін. природні умови здавна сприяли заселенню тер., виникненню тут давніх руських міст Києва, Чернігова, Луцька, Львова, Дрогобича, Кам'янця-Подільського, Ужгорода. Проте протягом століть продуктивні сили в цій частині України внаслідок історико-екон. причин розвивалися дуже повільно. Лише за соціалізму вони дістали повний простір для свого розвитку. Після Великого Жовтня (1917) на шлях соціалістичного розвитку спочатку стали 6 із 13 областей району — Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька та Хмельницька, решта ще тривалий час перебувала на становищі аграрно-сировинних придатків буржуазних Польщі, Румунії, Чехословаччини і возз'єдналась з УРСР лише 1939—45. В післявоєнні роки КПРС і Рад. уряд особливу увагу приділяли прискореному розвитку економіки раніше відсталих західноукраїнських земель.

В результаті тут створено сучасну багатогалузеву добувну й обробну промисловість, інтенсивне с. г., і вони за рівнем економічного розвитку і структурою г-ва майже не відрізняються від інших областей району. За роки Рад. влади промисловий потенціал у возз'єднаних областях зріс у десятки раз. Тут створено гіганти електроенергетики Добротвірську і Бурштинську ДРЕС, великі машинобудівні, гірничохім. і хім. комплекси, шахти і деревообр. комбінати, освоєно Львівсько-Волинське вугільне та інші родовища корисних копалин, розвинуто агропромисловий комплекс, створено нові галузі легкої, харчової, зокрема цукр., промисловості.

В загальносоюзній спеціалізації сучасний Південно-Західний екон. район виділяється як індустріально-агр. район з розвинутим машинобудуванням (електро- і радіотех., автомоб., приладо- і верстатобудуванням, с.-г., хім. та ін., де працює 42 % усіх зайнятих у пром-сті району) та як один з потужних агропром. комплексів з багатогалузевим інтенсивним с. г. Значне місце в пром-сті району займають хім. і нафтохім., легка, харч., деревообр. промисловість, виробництво буд. матеріалів. У районі зосереджено все респ. виробництво автобусів (Львів), хім. волокон (Київ, Черкаси, Чернігів, Житомир та ін.), лляних тканин (Житомир, Ровно), $^3/_4$ виробництва шовкових тканин. У 60—70-х рр. значно розвинулися гірничохім. пром-сть (Калуш, Роздол, Яворів), виробн. мінеральних добрив і продукції органічного синтезу (Вінниця, Ровно, Черкаси, Калуш, Івано-Франківськ), меблева пром-сть та ін. Розвинуті також харч. пром-сть, зокрема цукрова (135 з-дів, які виробляють 4 млн. т. цукру-піску — 37 % загальносоюзного, 65 % — респ. випуску його; середні дані за 1975—80), спиртова, плодоовочева, м'ясомолочна та ін. галузі.

Економіка району спирається на створену в основному за післявоєнні роки і зростаючу паливно-енергетичну базу. Це потужні ТЕС — Трипільська і Ладижинська, Київські ТЕЦ-5 і ТЕЦ-6, Київська і Канівська ГЕС (центральні області), Добротвірська і Бурштинська ДРЕС (західні області), з'єднані в енергосистемі «Мир» соціалістичних країн — членів РЕВ; збудовано атомні електростанції — Чорнобильську і Ровенську (відповідно 4-а і 2-а черги), будується (1984) Хмельницька АЕС.

Найбільшими індустріальними і культур. центрами Південно-Західного екон. району є Київ — столиця УРСР та Львів, які разом з навколишніми містами утворюють потужні пром. вузли й міські агломерації. На великі пром. й культурні центри з населенням понад 250 тис. чол. перетворилися такі міста, як Вінниця, Житомир, Чернігів, Черкаси. Швидко зростали й інші міста. Загальне піднесення економіки, велике культурне будівництво супроводилися підвищенням частки міськ. населення по району за 1959—83 з 28,6 до 51 %, ефективнішим використанням трудових ресурсів. С. г. має інтенсивний, багатогалузевий характер, високомеханізоване; колгоспів налічується 4,3 тис., радгоспів — 727 (1983). Район дає 43 % продукції землеробства і тваринництва УРСР. Посівна площа становить (млн. га) 13,2, в т. ч. під зерновими — 6, цукр. буряками — 1,1, картоплею — 1,1 (69 % посівних площ республіки). В усіх областях розвинуто садівництво, на Закарпатті — й виноградарство, а також мол.-м'ясне тваринництво. Є всі види транспорту, крім морського. По території району прокладено газо- і нафтопроводи, в т. ч. магістральні «Дружба», «Союз» та ін. комунікації в соціалістичні та ін. зарубіжні країни. Споруджено (1983) експортний магістральний газопровід Уренгой — Ужгород — одна з найбільших будов одинадцятої п'ятирічки. В межах району газопровід проходить через Черкаську, Київську, Вінницьку, Хмельницьку, Тернопільську, Івано-Франківську та Закарпатську області. Прокладені газопроводи забезпечують паливом і потреби району.

Південний економічний район. Площа 113,4 тис. км² (18,8 % площі Української РСР). Розташований на півдні республіки; омивається Чорним і Азовським морями. Включає Одеську, Миколаївську, Херсонську і Кримську області. Більшу частину району займає Причорноморська низовина з рівнинними степовими просторами, в основному родючими грунтами. Для кліматичних умов характерні нерідкі посухи, що зумовлює широке буд-во тут зрошувальних систем. На Пд. Кримського п-ова — Кримські гори. Є поклади заліз. руди (*Керченський залізорудний басейн*), флюсових вапняків, буд. матеріалів, великі запаси солей (Сиваш і озера Криму). Приморське розташування району позначилося на економіці і культурі його міст і сіл. Південний економічний район виділяється розвинутим індустріально-агр. комплексом, зокрема машинобудуванням. Велике значення мають мор. транспорт і портове г-во. Значне місце посідає курортно-лікувальний і туристський комплекс всесоюзного значення. Тут розташовані численні здравниці — на Південному березі Криму, в районі Одеси, Жданова, Бердянська та ін.

Найбільші міста — Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь, Керч, Ялта.

За роки Рад. влади в районі збудовано сотні великих пром. підприємств. Найбільша галузь — машинобудування (суднобудування, верстато- і приладобудування, виробництво с.-г. машин, устаткування для харч. та інших галузей). Осн. центри — Одеса, Миколаїв, Херсон, Первомайськ, Сімферополь. Розвинута хім. промисловість в Одесі (мінеральні добрива, лакофарбова продукція та ін.), у Саках, Красноперекопську (з-ди — содовий, ВО «Титан», хімічний).

Найбільшою за вартістю продукції є харчова промисловість — рибна, плодоовочеконсервна, виноробна, масложирова та ін. (понад 40 % пром. продукції району, 1982). В районі виробляється $^1/_3$ заг. виробництва плодоовочевих консервів в УРСР (Херсон, Ізмаїл, Одеса, Джанкой та ін.), 95 % виноматеріалів (найбільше виноробне об'єднання «Масандра»). В обл. центрах, у Севастополі, Феодосії, Керчі, Євпаторії є м'ясо- і молокопереробні комбінати. Значно розвинута легка пром-сть, зокрема виробництво вовняних (Одеса) і бавовняних (Херсонський комбінат, найбільший в УРСР) тканин. Створено потужну електроенергетику (Каховська ГЕС, великі ТЕС в обласних та інших центрах); введена в дію Південно-Українська АЕС (1982), будуються Кримська АЕС та Одеська атомна ТЕЦ. С. г. району високомеханізоване; колгоспів налічується 818, радгоспів — 482 (1982); спеціалізується г-во на виробництві зерна (пшениця, кукурудза), олійних (соняшник) і ефіроолійних культур, виноградарстві, овочівництві й садівництві, а також на молочно-м'ясному тваринництві (птахівництво на пром. основі — вирощування бройлерів). Посівна пл. становить (млн. га; 1980) 6,5, у т. ч. під зерновими — 3,5, соняшником — 0.5. Плодоягідників — 17,4 тис. га, виноградників — 252 тис. га (збір плодів і ягід — 0,5—0,8 млн. т, винограду — 0,9—1,1 млн. т, 70-і рр.). Для зрошування земель на Дніпрі збудовано Каховський гідровузол з водосховищем, магістральні канали і зрошувальні системи — Каховську, Інгулецьку, Краснознам'янську. За рішенням XXVI з'їзду КПРС будуються Дунай-Дністровська і Каховська зрошувальні системи, Північно-Кримський канал (3-я черга).

Розвинуті всі види транспорту. Основні залізниці: Москва — Київ — Одеса, Дніпропетровськ — Херсон — Сімферополь. Мор. транспорт значною мірою забезпечує зовн. зв'язки СРСР. Порти: Одеса, Іллічівськ, Рені, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Керч. Аеропорт — Сімферополь.

Осн. напрямами екон. і соціального розвитку великих екон. районів на тер. УРСР є дальше піднесення екон. ефективності сусп. виробництва на основі прискорення наук.-тех. прогресу, раціонального природокористування та охорони природи. Вдосконалюватиметься галузева й тер. структури виробництва. Дальший розвиток нар. господарства УРСР як органічної складової частини єдиного нар.-госп. комплексу країни здійснюватиметься на основі комплексного планування за галузями, регіонами, зокрема в рамках виконання Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року та Енергетичної програми СРСР, спрямованих на забезпечення дальшого підвищення добробуту народу. З плануванням розміщення і розвитку виробництва тісно пов'язана і проблема розселення. В республіках та екон. районах СРСР, у т. ч. і на Україні, відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС буде й надалі послідовно проводитись лінія на обмеження зростання великих міст, розвиток малих і середніх міст, розміщення в них спеціалізованих, високопродуктивних виробництв, філіалів підприємств і об'єднань. Для старих пром. районів, вузлів і центрів Європ. частини СРСР, ряд яких розташований в УРСР, важливим є вдосконалення їхньої госп. структури, водозабезпечення, раціональне, у т. ч. комплексне використання мінеральних ресурсів і відходів виробництва, що забезпечує значну економію суспільної праці, поліпшення житл. і побутових умов трудящих, оздоровлення навколишнього середовища.

Літ.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Воблий К. Г. Економічна географія УРСР. Х.—К., 1930; Нариси економічної географії Української Радянської Соціалістичної Республіки, т. 2. К., 1952; Алампиев П. М. Экономическое районирование СССР, кн. 1—2. М., 1959—63; Вопросы экономического районирования СССР. М., 1957; Кугукало И. А., Корецкий Л. М., Величко И. А. Об экономическом районировании Украинской ССР. Л., 1959; Градов Г. Л. Південний економічний район СРСР. К., 1970; Розміщення продуктивних сил Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник, в. 1—13. К., 1965—70; Экономическая география СССР. М., 1976; Сухопара Ф. Н., Удод В. И. Проблемы развития и размещения производительных сил Донецко-Приднепровского района. М., 1976; Украинская ССР. Экономические районы. М., 1972; Паламарчук М. М. Экономическая география Украинской ССР. К., 1977; Кастенников В. М. Развитие экономических районов СССР. М., 1977; Советская Украина. Социально-экономический справочник. К., 1980.

Л. М. Корецький.

УПРАВЛІННЯ НАРОДНИМ ГОСПОДАРСТВОМ І ПЛАНУВАННЯ

Економіка УРСР є складовою і органічною частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу й обміну на тер. країни. Основу екон. системи Радянської України, як і країни в цілому, становить соціалістична власність на засоби виробництва, що закріплено в Конституції СРСР і конституціях союзних республік, в т. ч. і УРСР. Це вимагає високоефективної системи управління і планування, яка б забезпечувала органічне поєднання досягнень науково-тех. революції з перевагами соціалістичної системи г-ва, динамічний розвиток нар. г-ва. В СРСР управління і планування екон. розвитку здійснюються відповідно до наук. принципів, розроблених Комуністичною партією на основі марксистсько-ленінської теорії. Вони грунтуються на узгодженій взаємодії складових частин єдиного нар.-госп. комплексу країни, тер.-галузевому принципі, на глибокому пізнанні й використанні системи екон. законів соціалізму, зокрема *основного економічного закону соціалізму, планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону*. Одним з принципів соціалістич. управління і планування є *демократичний централізм*, який виражає діалектичну єдність централізму і демократії. Партія розробляє довгострокові екон. стратегію і політику. Осн. напрями екон. і соціального розвитку СРСР і союзних республік на перспективу затверджуються на з'їздах партії. Проекти п'ятирічних і річних держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР і держ. бюджету СРСР схвалюють пленуми ЦК КПРС і затверджує Верховна Рада СРСР. Партійне керівництво реалізується через систему парт. органів і первинних орг-цій. Зростання керівної ролі партії зумовлюється необхідністю посилення наук. характеру управління і планування в ході комуністичного будівництва, зрослими масштабами сусп. виробництва, переходом до інтенсивних методів господарювання. З найважливіших питань соціально-екон. розвитку країни ЦК КПРС приймає рішення разом з Верховною Радою і Радою Міністрів СРСР. Рада Міністрів СРСР об'єднує і направляє роботу загальносоюзних і союзно-респ. міністерств і відомств, здійснює заходи щодо розробки і реалізації нар.-госп. планів, держ. бюджету і зміцнення кредитно-грошової системи.

В Укр. РСР найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади є Рада Міністрів УРСР. Вона направляє роботу респ. міністерств і відомств. Безпосереднє управління галузями республіки здійснюють відповідні галузеві міністерства, більшість з яких підпорядкована як відповідним союзним міністерствам, так і Раді Міністрів УРСР. Прогнозування і планування, облік і контроль здійснюють Держплан СРСР, ЦСУ СРСР, м-ва і відомства СРСР, Комітет народного контролю СРСР; в Українській РСР — Держплан УРСР, ЦСУ УРСР, м-ва і відомства УРСР, Комітет народного контролю УРСР. Як самостійний об'єкт планування і управління виділено агропромисловий комплекс (АПК). Складовою частиною загальносоюзного АПК є АПК Укр. РСР. Найвищі органи управління: АПК СРСР — Комісія Президії Ради Міністрів СРСР; АПК Української РСР — Комісія Президії Ради Міністрів УРСР; агропромислового об'єднання області, краю, республіки (АРСР) — рада, утворювана обласною (крайовою) Радою народних депутатів, Верховною Радою автономної республіки; районного агропромислового об'єднання (РАПО) — рада об'єднання, утворювана районною Радою народних депутатів. Нова Конституція СРСР розширила компетенцію союзних республік у розв'язанні питань організації і діяльності респ. і місц. органів держ. влади і управління. В межах своїх повноважень місц. Ради нар. депутатів забезпечують комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території.

Розвиток системи управління народним господарством. На всіх етапах комуністичного будівництва партія розвивала і вдосконалювала орг. форми управління нар. г-вом. 2.XII 1917 декретом Всерос. Центр. Виконавчого Комітету (ВЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) було засновано Вищу Раду Народного Господарства (ВРНГ). На Україні у грудні 1917 у складі Рад. уряду створено секретаріати пром-сті, фінансів, землеробства, народної освіти, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, в січні 1918 — губернські та окружні ради нар. г-ва. В 1919 створено Комітет держ. споруджень при ВРНГ. Керівництво с. г. здійснював Нар. комісаріат земельних справ.

На основі рішень IX і X з'їздів РКП(б), 8-го Всеросійського з'їзду Рад 1920—21 було здійснено заходи щодо вдосконалення системи управління нар. г-вом. Раду Праці і Оборони (РПО) перетворено на Комісію РНК. У лютому 1921 створено Держ. загальнопланову комісію (Держплан), а згодом створено планові комісії в республіках. На Україні Укрдержплан організовано у вересні 1921. Проведення всіх цих заходів сприяло значному розвиткові демократії в управлінні соціалістичним виробн. З утворенням СРСР (грудень 1922) у союзних республіках організовано респ. вищі ради нар. г-ва, які перебували в подвійному підпорядкуванні — ВРНГ СРСР і Раднаркомів союзних республік. Управління виробн. на Україні мало таку структуру: ВРНГ республіки, губернські та окружні раднаргоспи.

Виконуючи директиви XVI парт. конференції (квітень 1929), ЦК ВКП(б) 5.XII 1929 прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», яка вказувала шляхи вдосконалення форм управління пром-стю і наближення його безпосередньо до виробн. Проведені заходи сприяли розвитку ініціативи та самостійності пром. підприємств, зміцнили госп. розрахунок. У період індустріалізації країни виникла необхідність розукрупнення органів держ. керівництва г-вом. На основі постанови ЦВК СРСР і Раднаркому СРСР від 5.I 1932 ВРНГ СРСР було розукрупнено і на її основі створено Наркомважпром, Наркомлегпром, Наркомліспром. ВРНГ УРСР було перетворено на нар. комісаріат легкої пром-сті, а її місцеві органи — на управління місц. пром-сті відповідних місц. Рад. Верховна Рада СРСР 10.V 1957 прийняла «Закон про дальше вдосконалення і організацію управління промисловістю і будівництвом».

В УРСР відповідний закон прийнято 31.V 1957, на основі якого в республіці були створені екон.-адм. райони і в них —ради нар. г-ва. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 6.VII 1960 було організовано союзно-респ. орган — Українську Раду народного господарства (Укррадгосп), яку було підпорядковано Раді Міністрів УРСР і Раді народного господарства СРСР. Перебудова управління пром-стю мала на меті значно посилити використання тер. принципу. Раднаргоспи в перші роки своєї діяльності досягли певних успіхів у концентрації, спеціалізації та кооперуванні виробн. в межах своїх екон. районів, у поліпшенні матеріально-тех. постачання, проведенні ремонтних робіт тощо. Однак не завжди оперативно розв'язувалися питання розвитку галузевої спеціалізації і раціональних виробничих зв'язків між підприємствами, які перебували в різних екон.-адм. районах. Галузеві держ. к-ти виявилися відірваними від пром. підприємств, підпорядкованих раднаргоспам, і не забезпечували виконання покладених на них завдань у галузі тех. прогресу. Важливу роль у вдосконаленні планового керівництва економікою відіграли рішення Березневого (1965) та Вересневого (1965) пленумів ЦК КПРС. Постанова пленуму ЦК КПРС від 29.IX 1965 «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва», постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30.IX 1965 «Про поліпшення управління промисловістю» і «Закон про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління», прийнятий Верховною Радою СРСР 2.X 1965, поклали початок проведенню в країні господарської реформи.

Відповідно до цього закону основою створення вищих господарських органів управління промисловим виробн. став тер.-галузевий принцип, згідно з яким було організаційно побудовано загальносоюзні і союзно-респ. міністерства СРСР. У зв'язку зі створенням загальносоюзних і союзно-респ. міністерств СРСР, які здійснювали управління пром-стю, з 1.I 1966 ліквідовано ВРНГ СРСР Ради Міністрів СРСР, Раднаргосп СРСР, респ. раднаргоспи, раднаргоспи екон. районів, держ. галузеві і виробничі к-ти. В УРСР для управління пром. виробн. (відповідно до закону, прийнятого сьомою сесією Верховної Ради УРСР) було створено такі союзно-респ. м-ва: чорної металургії, вуг. пром-сті, хім. пром-сті, лісової, целюлозно-паперової і деревообробної пром-сті, пром-сті буд. матеріалів, легкої пром-сті, харч. пром-сті, м'ясної і молочної пром-сті, респ. м-во місцевої пром-сті та ін., а також управління матеріально-тех. постачання, нафтодобувної промисловості, нафтопереробної і нафтохім. промисловості.

Дальше вдосконалення управління економікою відбувалося на основі рішень XXIII і XXIV з'їздів партії. У березні 1973 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про деякі заходи по дальшому вдосконаленню управління промисловістю», якою передбачалася розробка генеральних схем управління, перехід у пром-сті на дво- і триланкову систему управління, дальша концентрація і спеціалізація виробництва, створення пром. і виробничих об'єднань і більш чітке визначення їхніх прав і обов'язків. XXV з'їзд КПРС накреслив програму комплексного вдосконалення управління нар. г-вом: вдосконалення планування, методів господарювання та екон. стимулювання, вдосконалення орг. структури управління. Відповідно до настанов XXV з'їзду КПРС 12.VII 1979 ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів», яка націлила всю управлінську і планову діяльність на підвищення ефективності

виробництва і якості роботи, досягнення високих кінцевих нар.-госп. результатів, на повніше задоволення зростаючих сусп. та особистих потреб.

Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затвердженими XXVI з'їздом КПРС, передбачено підвищити роль планування як центр. ланки в управлінні нар. г-вом; посилити режим економії, розширити сферу застосування госп. розрахунку, поліпшити стиль і методи керівництва г-вом на основі ленінських принципів управління, вдосконалювати орг. структуру управління; розвивати ініціативу, творчу активність трудящих в управлінні г-вом.

Планування народного господарства. Планування — центр. ланка управління, серцевина керівництва нар. г-вом. Першим перспективним загальнодерж. планом був ленінський план ГОЕЛРО (1920), розрахований на 10—15 років. Починаючи з 1928 осн. формою нар.-госп. планування стали *п'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР з розподілом на поточні (річні) плани. Довоєнні п'ятирічки відіграли важливу роль в екон. розвитку СРСР. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. стали оперативні квартальні, місячні та декадні нар.-госп. плани. За роки чотирьох післявоєнних п'ятирічок (1946—65) здійснено широку програму вдосконалення виробн., зростання продуктивності праці, підвищення нар. добробуту.

XXIII з'їзд КПРС визначив необхідність повного втілення в життя нової системи планування та екон. стимулювання, виробленої на Березневому та Вересневому пленумах ЦК КПРС 1965, яка докорінно поліпшувала держ. планування. З цією метою було прийнято ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Якісно новим етапом у розвитку планування в СРСР стала розробка довгострокового плану розвитку народного г-ва, здійснена відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.VIII 1972 «Про розробку довгострокового перспективного і п'ятирічного (на 1976—1980 рр.) планів розвитку народного господарства СРСР». В умовах розвинутого соціалістичного суспільства КПРС визначила принципи екон. політики в галузі пром-сті, с. г., буд-ва й транспорту, які відповідають вимогам сучас. етапу розвитку країни. Згідно з новою Конституцією СРСР керівництво економікою здійснюється на основі держ. планів екон. і соціального розвитку з урахуванням тер.-галузевого принципу. Одночасно з прийнятою в липні 1979 постановою ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів» ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», якою передбачено здійснити систему заходів щодо дальшого вдосконалення планового керівництва економікою, розвитку демократичних засад в управлінні виробн. і підвищення творчої ініціативи трудових колективів.

Планування піднято на якісно новий рівень внаслідок посилення ролі перспективних планів, широкого застосування програмно-цільового методу, впровадження нової системи планово-оціночних показників і науково обґрунтованих техніко-екон. норм і нормативів. Перспективні плани екон. і соціального розвитку складаються в установленій послідовності.

АН СРСР, Держ. к-т СРСР по науці і техніці та Держбуд СРСР розробляють комплексну програму наук.-тех. прогресу на 20 років (за п'ятирічками) і подають цю програму до Ради Міністрів СРСР і Держплану СРСР за два роки до наступної п'ятирічки. Держплан СРСР, виходячи з соціально-екон. завдань, що визначаються партією на довгострокову перспективу, і комплексної програми наук.-тех. прогресу, розробляє разом з міністерствами і відомствами СРСР і Радами Міністрів союз. республік проект Основних напрямів екон. і соціального розвитку СРСР на десять років (за п'ятирічками) і подають його до Ради Міністрів СРСР за півтора року до наступної п'ятирічки. Через кожні п'ять років у комплексну програму і Основні напрями вносять необхідні уточнення і їх складають на нове п'ятиріччя. Згідно з затвердженим проектом Основних напрямів Держплан СРСР розробляє контрольні цифри з осн. показників і екон. нормативів на наступну п'ятирічку з розподілом за роками і доводить їх до міністерств і відомств СРСР і Рад Міністрів союзних республік за рік до наступної п'ятирічки. Протягом місяця контрольні цифри доводять до об'єднань, підприємств і орг-цій, які, керуючись ними, розробляють проекти п'ятирічних планів екон. і соціального розвитку (з розподілом завдань за роками). Міністерства і відомства СРСР і Ради Міністрів союзних республік на основі контрольних цифр і проектів планів об'єднань, підприємств і орг-цій розробляють відповідно по галузях і республіці проекти п'ятирічних планів (за роками) і подають їх до Держплану СРСР. Держплан СРСР, враховуючи ці проекти, розробляє збалансований за всіма показниками проект держ. плану екон. і соціального розвитку СРСР (за роками) і подає його до Ради Міністрів СРСР за 5 місяців до наступної п'ятирічки. Оцінюється виконання п'ятирічного плану як гол. форми планування і основи організації госп. діяльності на всіх рівнях управління наростаючим підсумком з початку п'ятирічки, а річного плану — наростаючим підсумком з початку року. Найважливішою складовою частиною держ. перспективних планів екон. і соціального розвитку є цільові науково-тех., екон. і соціальні програми, а також програми розвитку окремих регіонів і тер.-виробничих комплексів. Планування нар. г-ва здійснюється згідно з розробленими Держпланом СРСР Методичними вказівками до розробки держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР з широким використанням методів оптимізації, екон.-матем. моделей в умовах функціонування автоматизованої системи планових розрахунків.

XXVI з'їзд КПРС накреслив шляхи дальшого вдосконалення системи управління і планування в СРСР на основі поліпшення функціонування госп. механізму, посилення особистої відповідальності керівників за виконання держ. планів та договірних зобов'язань, підвищення якості плану і планової дисципліни, покликаних забезпечити сталий, поступальний розвиток нар. г-ва, прискорення наук.-тех. прогресу, раціональніше використання виробничого потенціалу країни, економію всіх видів ресурсів. Програмне і довгочасне значення щодо цього має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30.VI 1981 «Про посилення роботи по економії і раціональному використанню сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів», реалізація її положень сприяє підвищенню ефективності виробн., поліпшенню системи управління і планування. Сприятливі умови для дальшого поліпшення управління і планування в СРСР створює прийнятий восьмою сесією Верховної Ради СРСР 10-го скликання 17.VI 1983 «Закон СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями», а також постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14.VII 1983 «Про додаткові заходи по розширенню прав виробничих об'єднань (підприємств) промисловості в плануванні та господарській діяльності і по посиленню їхньої відповідальності за результати роботи». Реалізація завдань по вдосконаленню управління і планування дасть змогу прискорити завершення переведення економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку, забезпечити підвищення ефективності сусп. виробн. і на цій основі неухильне піднесення добробуту і культур. рівня життя рад. людей.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; О дальнейшем совершенствовании хозяйственного механизма и задачах партийных и государственных органов. Постановление ЦК КПСС от 12 июля 1979 года.— Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 июля 1979 года. М., 1979; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 грудня 1983 року. К., 1984; Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лютого 1984 року. К., 1984; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. К., 1984. Управление социалистическим производством: проблемы теории и практики. М., 1983. *В. А. Масол.*

ПРАЦЯ

Економіка УРСР становить складову частину *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*; у зв'язку з цим її трудові ресурси планомірно розподіляються і використовуються на основі союзного поділу праці в інтересах розвитку як народного господарства республіки, так і країни в цілому.

В умовах соціалізму, де члени соціалістичного суспільства виступають як колективні власники засобів виробництва, праця має безпосередньо сусп. характер, є загальною, обов'язковою. Праця кожного колективу і кожного працівника планомірно включається в сукупну сусп. працю. За соціалізму участь членів суспільства в суспільно корисній праці є їхнім почесним обов'язком і невід'ємним правом. Здійснення обов'язковості праці забезпечується додержанням принципу матеріального стимулювання праці за її кількістю і якістю, моральним стимулюванням (особистим і колективним), а також правовими нормами. Важливе значення має контроль суспільства за мірою праці і мірою споживання. Об'єктивна основа диференціації споживання— міра праці.

Конституція СРСР забезпечує працездатним членам суспільства можливість

одержати гарантовану роботу з оплатою праці відповідно до її кількості і якості, не нижчою за встановлений держ. мінімум заробітної плати. Поряд з цим закріплено право всіх рад. громадян на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до їхніх покликань, здібностей, профес. підготовки, освіти і потреб суспільства. Дедалі більшою мірою використання працівників у сусп. виробництві та ін. сферах діяльності відбувається з урахуванням їхніх здібностей, знань і досвіду. В Рад. країні вже наприкінці 1930 було повністю і остаточно ліквідоване безробіття. Праця стала не лише засобом до життя, джерелом заробітку, а й сферою виявлення й розвитку індивідуальних здібностей. У зв'язку з цим стають дедалі різноманітнішими форми й методи залучення людей до праці. З прийняттям Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами і організаціями (1983) зростає роль осн. ланки суспільства у приведенні в дію всього трудового потенціалу, в розвитку соціалістич. демократії, в підвищенні соціально-політ. активності трудящих, дієвості *соціалістичного змагання*. *Трудові колективи* все ширше залучають до розробки госп. і соціальних планів, розв'язання різних питань соціально-екон. розвитку, зокрема щодо зміцнення планової, технологічної і трудової дисципліни, використання техніки, проведення кадрової політики, розвитку прогресивних форм організації і оплати праці, широкого впровадження бригадного підряду, при якому самі працівники розв'язують багато питань щодо нормування і оплати праці, здійснюють контроль за якістю продукції. Значно розширюється коло виробничих, соціальних і виховних питань, з яких трудові колективи можуть самостійно приймати рішення. На цій основі зростає їхня відповідальність за стан справ на підприємстві, в установі й орг-ції. В соціальній сфері до компетенції трудових колективів входять буд-во і розподіл житла, поліпшення роботи підприємств і закладів у сфері побутового обслуговування, збільшення виробн. товарів масового попиту, розвиток охорони здоров'я.

Динамічний розвиток усіх галузей нар. г-ва УРСР зумовив залучення у виробн. нових трудових ресурсів (табл. 1). У 1982 в сусп. виробн. республіки було зайнято 93 % усіх трудових ресурсів, включаючи учнів 16 і більше років, які навчаються з відривом від виробництва. Високим є рівень зайнятості жінок. Так, процент жінок у заг. кількості робітників і службовців 1922 становив — 21 %, 1940 — 37 %, 1960 — 45 %, 1982 — 52 %. Певна частина працездатного населення зайнята в домашньому та в особистому підсобному господарстві.

Таблиця 1. **Середньорічна кількість робітників і службовців у народному господарстві УРСР** (тис. чол.)

Роки	Робітники і службовці	у т. ч. робітники	Роки	Робітники і службовці	у т. ч. робітники
1940	6578	4610	1980	20 042	14 171
1960	10 659	7971	1981	20 234	14 256
1970	16 200	11 713	1982	20 356	14 351

Сучас. етап розвитку Рад. країни, в т. ч. і УРСР, характеризується зрушеннями у сусп. поділі праці, пов'язаними з розгортанням наук.-тех. революції, перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, з розвитком сфери підготовки виробн. (наукові дослідження, конструкторські розробки, інфраструктура), з посиленням ролі невиробничої сфери в розвитку економіки і суспільства. Зміни характеру праці, структурні зрушення у виробництві і суспільному поділі праці зумовлюють зміни в струк-

Таблиця 2. **Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві УРСР (%)**

	1965	1970	1975	1980	1982
Всього зайнято в народному господарстві	100	100	100	100	100
в т. ч.					
в галузях матеріального виробництва	82,9	79,9	77,6	75,8	75,3
у невиробничих галузях	17,1	20,1	22,4	24,2	24,7

турі трудових ресурсів, у розподілі населення, зайнятого в нар. г-ві, помітним збільшенням його у невиробничій сфері, відносним і абсолютним зменшенням зайнятості в с. г., випереджаючим зростанням зайнятості в обробній промисловості порівняно з добувною (табл. 2). За останні роки в УРСР більш як половину всього приросту зайнятих у нар. г-ві становили працівники невиробничої сфери. Необхідність розвитку невиробничої сфери зумовлена зростанням матеріальних і духовних потреб населення, його доходів, а також роллю невиробничої сфери в підвищенні ефективності матеріального виробництва. Значні зміни відбуваються в галузевій структурі зайнятих (табл. 3). Збільшилися кількість і питома вага зайнятих у пром-сті, особливо у тих її галузях, які визначають наук.-тех. прогрес у народному г-ві (машинобудування і металообробка, хім. і нафтохім. пром-сть, електроенергетика, пром-сть буд. матеріалів). Істотно зменшилася кількість зайнятих у с. г. і лісовому г-ві. Так, 1965 вона становила 38,9 %, 1982 — 22,1 %. Швидкими темпами в республіці зростає кількість наук. працівників. У 1970 вони становили 129,8 тис. (у т. ч. 3,1 тис. докторів наук, 33,3 тис. кандидатів наук), 1982 — 205,4 тис. (у т. ч. 5,2 тис. докторів наук, 62,4 тис. кандидатів наук). Ці тенденції характеризують особливості розподілу трудових ресурсів у сучасних умовах.

У перспективі галузева структура зайнятості характеризуватиметься тенденцією до уповільнення зростання зайнятості у сфері матеріального виробництва, до деякого зменшення процента трудових ресурсів, зайнятих у пром-сті. Підвищення тех. рівня сфери обслуговування спричинить відплив з неї робочої сили у сферу науки, освіти, культури, медицини, *інфраструктури*. Характерною особливістю сучас. етапу екон. розвитку Рад. країни, республіки зокрема, є формування інтенсивного типу екон. зростання, підвищення ефективності сусп. виробництва. Можливості зростання зайнятості в матеріальному виробництві дуже обмежені. В різні сфери діяльності залучено практично все працездатне населення. Додаткові трудові ресурси, які залучали до сфери сусп. виробництва з домашнього та особистого підсобного г-ва, майже вичерпані. Невиробнича сфера, що розвивається, вимагає дедалі більше додаткових трудових ресурсів; зниження народжуваності серед переважної більшості населення призвело до значного зменшення контингенту населення, що вступає в працездатний вік; збільшилася частка молоді, зайнятої навчанням з відривом від виробництва; можливості перерозподілу трудових ресурсів між с. г. та ін. галузями і сферами обмежені певними рамками, зумовленими рівнем механізації с. г. і несприятливою віковою структурою трудових ресурсів, зайнятих у ньому. Зазначені причини загострили проблему трудових ресурсів. Її розв'язання пов'язане з інтенсифікацією сусп. виробництва та інтенсифікацією відтворення трудових ресурсів. Екстенсивне зростання грунтується на акумуляції матеріальних, людських і фінанс. ресурсів, інтенсивне — на ефективному використанні цих ресурсів шляхом поліпшення організації праці і виробництва, на розвитку науки, техніки і самої людини як головної продуктивної сили суспільства. Сучас. етапові розвитку економіки країни і республіки властиве поєднання екстенсивних та інтенсивних факторів при дедалі зростаючій ролі останніх. Екстенсивний тип відтворення

Таблиця 3. **Розподіл населення, зайнятого в народному господарстві УРСР, за галузями** (без тих, хто навчається, в %)

	1965	1970	1975	1980	1982
Всього зайнято в народному господарстві	100	100	100	100	100
у т. ч.					
У промисловості та будівництві	32,2	36,2	37,5	38,8	39,0
В сільському і лісовому господарстві (включаючи особисте підсобне сільське господарство)	38,9	30,6	26,2	22,9	22,1
На транспорті та в зв'язку	7,0	7,6	8,1	8,2	8,4
У торгівлі, громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні й збуті, заготівлях	5,8	7,0	7,6	7,7	7,7
В охороні здоров'я, фізкультурі й соціальному забезпеченні; в народній освіті, культурі й мистецтві; в науці й науковому обслуговуванні	11,8	13,4	14,5	15,7	16,0
В апараті органів державного управління, органів управління, кооперативних і громадських організацій; в кредитуванні й державному страхуванні	1,6	1,9	2,1	2,3	2,3
В інших галузях народного господарства (житлово-комунальне господарство, невиробничі види побутового обслуговування населення та ін.)	2,7	3,3	4,0	4,4	4,5

трудових ресурсів характеризується зростанням їхньої чисельності й незмінним кваліфікаційним і загальноосвітнім рівнем працівників.

Становлення інтенсивного типу відтворення трудових ресурсів відбувається на основі підвищення кваліфікаційного рівня, зростання загальноосвітнього і культур.-тех. рівня працівників, подолання відмінностей між розумовою і фіз. працею, перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної. Всі ці процеси органічно пов'язані з розгортанням науково-тех. революції. Підвищення кваліфікації функціонуючого сукупного працівника проявляється у зростанні питомої ваги кваліфікованих робітників, наук. та інженерно-тех. кадрів, осіб, які зайняті переважно розумовою працею. На сучас. етапі автоматизації виробництва зменшується частка основних і збільшується частка допоміж. робітників — наладчиків, настроювачів, робітників за доглядом і профілактичним ремонтом, електромонтерів та ін. працівників наскрізних професій. У перспективі і ця категорія робітників зменшуватиметься в результаті спеціалізації допоміжних робіт, механізації і автоматизації їх, прискорення морального зношування і зменшення потреб у рем. роботах. Домінуючою у процесі розгортання наук.-тех. революції стає тенденція до збільшення частки інженерно-тех. працівників.

Велика увага в республіці приділяється підготовці висококваліфікованих спеціалістів. Серед зайнятих у нар. г-ві УРСР спеціалістів з вищою освітою 1959 було 3 %, 1970 — 6,1 %, 1982 — 10 %. В умовах сучас. динамічного виробництва важливого значення набуває загальноосвітня підготовка працівників. Вона підвищує їхню здатність до перенавчання та спеціалізації. Темпи оновлення професійних знань пов'язані із зростанням темпів оновлення техніки і технології. Оптимальним строком оновлення осн. виробничих фондів у сучас. умовах є 7—10 років (період створення нових базових моделей засобів праці). Середній інтервал часу підвищення кваліфікації робітника у пром-сті дорівнює 4,5 року, а в таких галузях, як електроніка, хім. пром-сть, електроенергетика — 2,5—3,5 року. Постійно зростає кількість професійно-тех. навч. закладів і число учнів у них. Так, в УРСР 1965 функціонувало 700 уч-щ, у яких навчалося 285,9 тис. чол., 1982 відповідно — 1112 уч-щ і 642,5 тис. учнів. Все більше робітників і службовців підвищують кваліфікацію на підприємствах, в установах та організаціях (табл. 4). Крім того, 1982 було підготовлено 54 тис. кваліфікованих працівників галузевими профес. уч-щами і школами ПТУ при пром. та ін. підприємствах.

Широкого розмаху в республіці набула підготовка спеціалістів для с. г. (табл. 5). У 1982 у колгоспах республіки навчено нових професій 96 тис. чол., навчання по підвищенню кваліфікації пройшло 1008 тис. чол. Див. у цьому томі підрозділи Професійно-технічна освіта, Середня спеціальна освіта, Вища освіта. Постійно вдосконалюється система матеріального стимулювання праці. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР 1965 становила 93,9 крб., 1970 — 115,2, 1980 — 155,1, 1983 — 166,0 крб. У 1982 середньомісячна заробітна плата робітників і службовців за галузями нар. г-ва становила: у пром-сті — 187,9 крб., у с. г.— 139,6 крб., у буд-ві — 185,7 крб., на транспорті — 177,1 крб., у торгівлі, громад. харчуванні, матеріально-тех. постачанні й збуті, заготівлях — 127,5 крб., у нар. освіті — 131,6 крб., в охороні здоров'я, фізкультурі й соціальному забезпеченні — 118,6 крб. Зростає значення сусп. фондів споживання для кожного члена суспільства. В 1982 середньомісячна заробітна плата робітників і службовців разом з виплатами і пільгами із сусп. фондів споживання становила 227 крб.

Законодавством по праці встановлено, що нормальна тривалість робочого часу робітників і службовців на підприємствах, в установах і орг-ціях не може перевищувати 41 год. на тиждень. Скорочений робочий тиждень встановлюється для робітників і службовців віком від 15 до 16 років — 24 год на тиждень, від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці — не більш як 36 год на тиждень. Скорочена тривалість робочого часу встановлена також для лікарів, вчителів та деяких ін. працівників. Понаднормовані роботи допускаються у виняткових випадках і суворо лімітуються. Середня встановлена тривалість робочого тижня робітників пром-сті 1955 дорівнювала 47,8 год, 1982 — 40,4 год. Робітникам і службовцям надаються щорічні відпустки строком, не меншим як 15 днів (додаткові відпустки мають працівники, зайняті на роботах із шкідливими умовами праці, ті, що працюють у районах Крайньої Півночі та прирівняних до них місцевостях тощо). Вирішальним показником розвитку нар. г-ва і найважливішою умовою зростання нар. добробуту є підвищення продуктивності праці. Необхідною умовою для цього є поліпшення її соціально-екон. і виробничих умов, суттєве скорочення ручної, малокваліфікованої і важкої фіз. праці. Підвищення продуктивності праці великою мірою залежить від впровадження у виробництво досягнень науково-тех. прогресу. Поряд з цим надзвичайно важливого значення набуває створення високоефективної системи стимулювання підвищення продуктивності живої та економії уречевленої праці, раціоналізації використання всієї сусп. праці (табл. 6).

Таблиця 4. **Підготовка і підвищення кваліфікації робітників і службовців на підприємствах, в установах та організаціях УРСР** (тис. чол.)

	1965	1970	1975	1982
Підготовка (навчання) кадрів				
Всього робітників і службовців, які пройшли навчання по підготовці нових професій	896	1261	1432	1298
у т. ч. робітників	842	1228	1399	1267
Підвищення кваліфікації кадрів				
Всього робітників і службовців, які пройшли навчання по підвищенню кваліфікації	1476	2129	4384	6943
у т. ч. робітників	1100	1446	2825	5097

Таблиця 5. **Підготовка механізаторських кадрів для сільського господарства УРСР** (тис. чол.)

	1965	1970	1975	1982
Всього підготовлено механізаторських кадрів для сільського господарства	134	153	195	216
у т. ч.				
трактористів, трактористів-машиністів	89	98	118	103
комбайнерів та їхніх помічників, механіків-комбайнерів	7	6	7	10
слюсарів по ремонту машин	8	8	8	9
водіїв автомобілів	14	22	31	37
механізаторів по обслуговуванню тваринницьких ферм	7	4	4	4

Таблиця 6. **Зростання продуктивності праці в народному господарстві УРСР** (% до 1965)

	1970	1975	1982
Продуктивність суспільної праці	135	164	203
Продуктивність праці:			
у промисловості	128	165	192
у сільському господарстві (суспільне виробництво)	126	142	182
у будівництві	121	156	176

Показник приросту продуктивності праці на сучас. етапі належить до найважливіших оціночних і стимулюючих показників діяльності підприємств. Механізація і автоматизація виробництва, особливо допоміжного, поліпшення організації й дисципліни праці, підвищення рівня ефективності використання трудових ресурсів є значним резервом зростання ефективності виробництва і невиробничої сфери.

В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) вперше введені завдання по скороченню затрат ручної праці. Раціональніше використання трудових ресурсів пов'язане з переходом до нормативного методу планування фонду заробітної плати і розширенням для підприємств можливості заохочувати працівників за зростання продуктивності праці з фонду заробітної плати, а також із запровадженням показника ліміту чисельності працівників. Важливе значення для підвищення продуктивності праці мають розгортання соціалістичного змагання і його найвищої форми — *руху за комуністичне ставлення до праці*, розробка і реалізація республіканської комплексної програми «Праця». Із 70 млрд. крб. запланованого за п'ятирічку приросту національного доходу програмою «Праця» передбачено одержати за рахунок зростання сусп. продуктивності праці 67 млрд. крб. (96 %). На Червневому пленумі ЦК КПРС(1983) зазначалося, що кардинальне підвищення продуктивності праці є ключовим завданням в економіч. сфері. Важлива умова розв'язання цього завдання — зміцнення соціалістичної дисципліни праці, тобто не тільки суворе додержання правил внутрішнього розпорядку, а й свідоме творче ставлення до своєї роботи, забезпечення її високої якості, продуктивне використання робочого часу.

Літ.: Ленін В. І. Великий почин. Повне зібрання творів, т. 39; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1983; Конституція (Основний

Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1983; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Производительность труда и трудовые ресурсы в народном хозяйстве. К., 1978; Врублевский В. К. Труд на пороге третьего тысячелетия. К., 1980; Емельянов А. С. Общественное производство: динамика, тенденции, модели. К., 1980; Стешенко В. С. Изучение воспроизводства народонаселения (Теоретические проблемы). К., 1981; Богиня Д. П. Эффективность общественного труда в условиях развитого социализма. К., 1982.

В. К. Черняк.

ДОБРОБУТ НАРОДУ

Добробут народу — соціально-екон. категорія, що характеризує рівень задоволення соціальних, духовних і фіз. потреб людини. На всіх етапах соціалістичного буд-ва неухильне піднесення добробуту рад. народу було і є одним з осн. напрямів діяльності Комуністичної партії і Рад. держави. На сучас. етапі підвищення *життєвого рівня* здійснюється на основі реалізації *соціальної програми КПРС*, розробленої XXV і XXVI з'їздами Комуністичної партії, планомірного розвитку сусп. виробництва, сталого зростання нац. доходу. Добробут зумовлюється багатьма факторами, але гол. з них є рівень розвитку продуктивних сил, заг. обсяг *національного доходу*, реальна заробітна плата робітників і службовців та оплата праці колгоспників, реальні доходи населення, розмір виплат і пільг із сусп. фондів споживання та ін.

Національний доход — один з найважливіших показників екон. розвитку СРСР, в т. ч. й республіки, єдине джерело соціалістичного розширеного відтворення і задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих.

Увесь нац. доход планомірно розподіляється і використовується в інтересах усього суспільства для забезпечення екон. і соціального прогресу, неухильного підвищення матеріального і культур. рівня трудящих. Регулюючи розподіл і перерозподіл нац. доходу, соціалістична д-ва забезпечує фінанс. ресурсами розвиток галузей матеріального виробництва, потреби невиробничої сфери, створення необхідних резервів і страхових запасів, утримання непрацездатних членів суспільства, підвищення життєвого рівня всіх трудящих. Кінцевим підсумком розподілу й перерозподілу нац. доходу є утворення двох великих фондів: *фонду споживання* і *фонду нагромадження*.

Динамічний розвиток економіки України в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР забезпечують високі темпи зростання нац. доходу, збільшення його абсолютного обсягу. За 1966—82 він зріс у республіці більш як у 2 рази. Заг. обсяг виробленого нац. доходу УРСР у фактично діючих цінах становив: 1965 — 38,2 млрд. крб., 1970 — 54,8 млрд. крб., 1975 — 65,8 млрд. крб. і 1983 — 91 млрд. крб. За роки одинадцятої п'ятирічки він має зрости на 19,6 %. На споживання, враховуючи затрати на житл. і соціально-культур. буд-во, безпосередньо на нар. добробут 1983 в республіці було направлено понад $^4/_5$ нац. доходу. В умовах розвинутого соціалізму, коли здійснюється глибокий поворот економіки СРСР до розв'язання завдань значного підвищення добробуту рад. людей, змінюється співвідношення між цими двома фондами на користь фонду споживання. При зниженні питомої ваги фонду нагромадження в нац. доході його абс. обсяги зростають, що забезпечує неухильний розвиток соціалістичної економіки і є матеріальною основою підвищення нар. добробуту. За соціалізму не існує антагоністичних суперечностей між фондом нагромадження і фондом споживання. Зростання й раціональне використання цих фондів забезпечує одночасно і підвищення нар. добробуту, і розширення соціалістичного виробн., зміцнення екон. могутності країни в цілому і кожної республіки зокрема.

Заробітна плата робітників і службовців, оплата праці колгоспників є осн. джерелом задоволення потреб і зростання добробуту трудящих. Партія і уряд на всіх етапах соціалістичного будівництва приділяли велику увагу оплаті праці, посиленню її стимулюючої ролі як одному з найважливіших елементів *господарського механізму*.

Заробітна плата робітників і службовців підвищується планомірно у двох напрямах. Із зростанням продуктивності сусп. праці і збільшенням національного доходу держава в централізованому порядку періодично переглядає в бік збільшення *тарифні ставки* й оклади, в першу чергу робітникам з відносно низьким і середнім рівнем заробітної плати. Під час кожного такого перегляду тарифних умов оплати праці уточнюють порядок диференціації тарифних ставок і окладів з тим, щоб заробітна плата точніше відображала відміни в *якості праці*, її умовах і нар.-госп. значущості. З 1957 мінімальний розмір заробітної плати було підвищено з 27—35 крб. на місяць до 70 крб. Тільки за десяту п'ятирічку (1976—80) в результаті проведення такого важливого заходу, як збільшення тарифних ставок і окладів робітникам невиробничих галузей, на Україні надбавку до заробітної плати одержали 5,5 млн. чол. Другим напрямом неухильного зростання заробітної плати робітників і службовців є збільшення її на основі, по-перше, підвищення кваліфікації кадрів, і, по-друге, зростання індивідуального й колективного виробітку, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Якщо в першому випадку заробітна плата підвищується внаслідок збільшення постійної (тарифної) її частини, то в другому випадку збільшується змінна частина заробітку — відрядний приробіток і премія. За роки десятої п'ятирічки в УРСР середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася на 16 % і 1983 досягла 166 крб., що більше як у 2 рази перевищує рівень 1960.

Зростання трудових доходів колгоспників також пов'язане з підвищенням їхньої кваліфікації і продуктивності праці в громад. секторі г-ва. Значною мірою цьому сприяли рішення Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, згідно з якими *колгоспи* перейшли на гарантовану грошову оплату праці. В результаті зростання продуктивності колективних г-в на основі прискореної електрифікації і механізації осн. технологічних процесів, вдосконалення *організації праці*, а також введення ефективної грош. оплати доходи колгоспників у десятій п'ятирічці збільшилися на 30 %. Це сприяло значному стиранню відмінностей в оплаті праці колгоспників, робітників і службовців, зайнятих як у с. г., так і в ін. галузях нар. г-ва. В УРСР 1982 реальні доходи колгоспників зрівнялися з реальними доходами робітників і службовців у розрахунку на члена сім'ї.

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України в міру зростання *продуктивності праці* та нагромадження ресурсів і далі підвищуватимуться мінімальні розміри заробітної плати, тарифні ставки й оклади, оплата праці колгоспників і робітників держ. с.-г. підприємств.

Валовий доход колгоспів і оплата праці колгоспників в УРСР

	1965	1970	1982
Валовий доход колгоспів (без риболовецьких) у цінах відповідних років, млрд. крб.	5,8*	6,5	6,6
Видано в оплату праці колгоспникам грошей і продуктів, млрд. крб.	3,6	4,3	5,6
У розрахунку на один відпрацьований людино-день, крб.	2,69	3,58	5,27

* Включаючи риболовецькі.

Реальні доходи населення є узагальнюючим показником зростання народного добробуту. Вони відображають ту частину національного доходу, яка використовується населенням для споживання і нагромадження. На відміну від номінальних доходів, що характеризуються кількістю грошей, реальні доходи виражають ту кількість матеріальних благ і послуг, в яких реалізуються грошові й натуральні доходи, одержані в формі оплати праці, виплат із суспільних фондів споживання, доходів від особистого підсобного господарства та ін. доходи, які використовуються населенням для задоволення матеріальних і культур. потреб. Реальні доходи населення визначаються величиною заробітної плати робітників і службовців та оплатою праці в колгоспах з урахуванням змін роздрібних цін і витрат на виплату *податків*, а також ін. обов'язкових платежів. Сума, яка дорівнює вартості спожитих і частково нагромаджених населенням матеріальних благ, утворює фонд реальних доходів населення. Сусп. власність на засоби виробн. робить вільну від експлуатації працю єдиним джерелом зростання сусп. багатства і добробуту народу. Тому винагороди за працю у сусп. виробн. є гол. фактором формування реальних доходів населення. Разом з тим суспільство бере на себе піклування про задоволення багатьох потреб трудящих за рахунок сусп. фондів споживання. Певну роль у формуванні реальних доходів населення відіграє особисте підсобне г-во. Питома вага доходів по країні від особистого підсобного г-ва 1982 у сім'ях робітників становила лише 0,7 %, колгоспників — 27,3 %. На етапі розвинутого соціалізму зрослі можливості суспільства забезпечують підвищення частки фонду споживання, а отже і неухильне зростання нар. добробуту. Високими темпами зростають реальні доходи населення. В УРСР реальні доходи в розрахунку на душу населення 1982 порівняно з 1965 зросли в 2 рази; реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого 1981 порівняно з 1965 зросли у 1,6 раза, колгоспників — у 2,4 раза. В СРСР реальні доходи на душу населення подвоюються кожні 15 років. Це означає, що

протягом життя людини соціалістичне суспільство кілька разів переходить до якісно нового рівня задоволення її потреб. XXVI з'їзд КПРС розробив широку програму дальшого піднесення добробуту народу. За одинадцяту п'ятирічку передбачено виділити на централізовані заходи по підвищенню заробітної плати та виплат і пільг із сусп. фондів споживання понад 16 млрд. крб. При цьому посилюється залежність зростання заробітної плати і премій працівників від особистого трудового внеску, від кінцевих результатів роботи колективів. Забезпечується зростання заробітної плати низькооплачуваних робітників. Підвищуються розміри пенсій, які були призначені раніше, встановлюються додаткові пільги працюючим жінкам, сім'ям, що мають дітей.

Середньомісячна грошова заробітна плата робітників і службовців по галузях народного господарства УРСР (крб.)

	1960	1970	1982
Всього по народному господарству	78,3	115,2	162,4
Промисловість (промислово-виробничий персонал)	93,2	130,1	187,9
Будівництво	85,6	135,0	185,7
у т. ч. персонал, зайнятий на будівельно-монтажних роботах	85,2	137,9	187,0
Транспорт	78,3	120,9	177,1
Зв'язок	59,7	92,3	137,1
Сільське господарство (радгоспи, міжгосподарські та ін. виробничі сільськогосподарські підприємства)	51,4	95,7	137,8
Торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання й збут, заготівлі	54,1	88,0	127,5
Житлово-комунальне господарство й невиробничі види побутового обслуговування	52,5	87,5	127,3
Наука і наукове обслуговування	83,5	126,4	172,6
Кредитування і державне страхування	66,6	103,7	153,4
Апарат органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій	78,8	112,9	143,8

На динаміку реальних доходів населення значно впливає стабільність держ. роздрібних цін. Роздрібні ціни на хліб, хлібобулочні та макаронні вироби, крупи, олію, осн. види риби і консервів, цукор залишаються на рівні 1955, а на м'ясомолочні продукти — на рівні 1962. Залишаються незмінними ціни на тканини, одяг, взуття і багато ін. товарів повсякденного попиту, а також на осн. товари культур.-побут. і госп. призначення. До того ж на підтримання стабільного і низького рівня цін на м'ясо, м'ясні та молочні продукти д-ва витрачає понад 25 млрд. крб. на рік, а на відшкодування витрат у житл.-комунальному г-ві — 6,5 млрд. крб. Враховуючи інші дотації, заг. сума досягає майже 40 млрд. крб. на рік. Важливе значення для підвищення рівня життя рад. людей має реалізація Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. Величезним соціальним досягненням рад. суспільства є безплатне надання д-вою житла і низька квартирна плата, яка залишається незмінною понад 50 років, а також стабільні тарифи на осн. комунально-побутові послуги населенню. Звичайно, стабільність цін не означає їхньої замороженості. Навпаки, зміни умов виробн. і попиту на товари вимагають певних корективів у цінах. Але це не змінює гол. лінії у політиці цін — їхню стабільність.

Важливою закономірністю руху реальних доходів населення на етапі розвинутого соціалізму є зменшення диференціації в них, вирівнювання рівнів реальних доходів різних груп населення. В одинадцятій п'ятирічці середньомісячна заробітна плата має зрости на 13—16 %, а доходи колгоспників від сусп. г-ва збільшаться на 20—22 %. Така тенденція зберігатиметься й надалі. Цьому сприятиме вишукування резервів підвищення ефективності праці, зростання її продуктивності і багатства суспільства.

Суспільні фонди споживання — одна із специфічних, властивих комуністичному способу виробництва форм розподілу матеріальних і духовних благ, спрямованих на створення сприятливих умов для всебічного розвитку людини, її розумових і фізичних здібностей. Вони являють собою частину фонду споживання, яка йде на колективне та індивідуальне задоволення переважно соціальних і культур. потреб членів суспільства.

Осн. частина сусп. фондів споживання формується за рахунок коштів *бюджету державного* (бл. 70 %) і розподіляється в централізованому порядку. Держ. підприємства та орг-ції за рахунок *прибутку* створюють фонди соціально-культур. заходів та житл. буд-ва. В колгоспах створюють фонди культур.-побутових заходів, соціального забезпечення та матеріальної допомоги колгоспникам. Кошти заохочувальних фондів підприємств і колг. фондів розподіляються децентралізовано. Їх спрямовують на поліпшення задоволення потреб трудових колективів.

За рахунок сусп. фондів споживання утримуються дошкільні заклади, загальноосвітні школи, вищі й середні спец. навч. заклади, профес.-тех. уч-ща та ін., лікарні, поліклініки та ін. мед. заклади, б-ки, спортивні споруди. За допомогою цих фондів забезпечуються безплатна освіта та підвищення кваліфікації, безплатна мед. допомога, матеріальна допомога, утримання непрацездатних, пенсії, стипендії тим, хто навчається, безплатні та пільгові путівки в санаторії, будинки відпочинку та піонерські табори, утримання дітей у дошкільних закладах та ін. виплати й пільги. Витрати д-ви на одного учня в загальноосвітніх школах становлять 170 крб., на студента у вищих навч. закладах — 1000 крб. на рік. На утримання однієї дитини у дит. яслах протягом року витрачається понад 500 крб., у дит. садках — понад 400 крб., причому 80 % цих витрат покриває д-ва з сусп. фондів. Відповідно до характеру потреб, їхньої ролі і значення в життєдіяльності людини суспільство застосовує різні принципи розподілу і форми надання благ чи послуг. Значна частина сусп. фондів надається трудящим незалежно від прямого зв'язку з їхнім трудовим внеском у сусп. виробництво.

Розподіл сусп. фондів здійснюється у грошовій і безгрошовій формах. У 1982 із заг. суми виплат і пільг 55 % становили грош. виплати. Частина сусп. фондів споживання надається на пільгових основах (користування житлом, дитячими закладами, санаторіями, будинками відпочинку, піонерськими таборами тощо). Трудящі лише частково оплачують вартість послуг цих закладів, решту витрат покриває д-ва з сусп. фондів. Особливість розподілу цієї частини сусп. фондів полягає і в тому, що пільги надаються з урахуванням матеріальної забезпеченості сімей трудящих. Це дає змогу впливати на вирівнювання доходів трудящих, створювати менш забезпеченим сім'ям кращі умови для задоволення необхідних соціальних потреб, для всебічного розвитку розумових і фіз. здібностей людей. В 1983 сусп. фонди споживання в СРСР становили 134,5 млрд. крб. проти 63,9 млрд. крб. 1970 і 27,3 млрд. крб. 1960; в УРСР відповідно — 23,7 млрд. крб. 1983 проти 11,8 млрд. крб. 1970. В 1983 в СРСР розмір виплат і пільг із сусп. фондів у розрахунку на душу населення досяг 491,2 крб. проти 354 крб. 1975 і 127 крб. 1960, у т. ч. в УРСР цей показник становив 1983 467,5 крб. проти 328 крб. 1975. За одинадцяту п'ятирічку обсяг сусп. фондів зросте на 20 %.

Сусп. фонди споживання — категорія історична. Вона виникає і розвивається на основі становлення і вдосконалення комуністичного способу виробництва.

Сусп. фонди споживання є дійовою формою реалізації всієї системи *інтересів економічних*. Перш за все, вони органічно поєднують сусп., загальнонар. інтереси з колективними та особистими. Кожна людина, кожний трудовий колектив зацікавлений у збільшенні сусп. багатства, бо це забезпечує не тільки збільшення заробітної плати, а й розширення і поліпшення сусп. послуг, заохочувальних фондів підприємств для задоволення соціально-культур. потреб, підвищення життєвого рівня народу.

Літ.: Ступницький І. С., Нестеренко В. П. Структурний взаємозв'язок виробництва і споживання в умовах розвинутого соціалізму. К., 1974; Ніколенко Ю. В. Закономірності соціалістичного нагромадження. К., 1976; Савенко Л. Г. Джерело нашого багатства. Виробництво, розподіл і використання національного доходу. К., 1982.

В. М. Данюк, В. О. Хилько, А. А. Чухно.